125.352

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA TRIDESET ŠESTA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA ČETRNAESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Branislav JOKSOVIĆ,
Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Tone MARINČEK,
Kiril MIHAJLOVSKI, Branko PEROVIĆ, Branko TACOVIĆ,
Miloš ZEKIĆ, Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

SUTJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ, Đuro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOČ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ, Milijan NEORIČIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPOVIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUĆKOVIĆ

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 125.352

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA PETA

DRUGO IZDANJE

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA „VOJNO DELO“
BEOGRAD 1961

GLAVNI UREDNIK
Milinko ĐUROVIĆ

UREDNICI
Milisav PEROVIĆ i Radomir PETKOVIĆ

Naslovna strana i inicijali
BRANKO ŠOTRA

Vinjete
PIVO KARAMATIJEVIĆ

To su bila teška iskušenja za našu Narodnooslobodilačku vojsku. Izdržali smo ogromne napore, u kojima su sinovi naših naroda pokazali takva nečuvena junaštva i samoodricanja, sa kojima će se vjekovima ponositi pokoljenja naših naroda. Bez obzira na ogromnu brojčanu i tehničku nadmoćnost neprijatelja, on nije uspio da uništi jezgro naše Narodnooslobodilačke vojske. Naprotiv, on je pretrpio ogromne gubitke, a mi smo tom teškom i krvavom borbom stekli pred čitavim naprednim svijetom velike simpatije i divljenje.

(Iz Titova izveštaja na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29 XI 1943)

Ismet Mujezinović: PRENOS RANJENIKA — crtež

I

BOROVNO

artizanska kolona na maršu. Izmoreni i iscrpeni borci, umotani u ćebad, šatorska krila, ostatke šinjela svih vrsta, jedva pokreću noge. Svuda unaokolo gusta bukova i četinarska šuma kroz koju valjda vekovima nije kročila ljudska noga. Na sve strane izukrštani debeli panjevi koji ovde decenijama trunu. Gusta magla i niski oblaci obavili vrhove Maglića, Volujaka, Zelengore. Kao mleko bela magla leži daleko dole ispod kolone u dolini Sutjeske, u Suhoj, na Tjentištu, Ćurevu... Kiša pada već nekoliko sati. Kao da se nebo provalilo — prava prolećna bujica, jer ovde i proleće dolazi kasno. Ova kiša kao da hoće da spere krv što se tih dana točila u neravnoj borbi dve vojske, ustremljene jedna na drugu.

Uzak puteljak kojim čobani preko leta izlaze da izgone ajvan iz Ćureva na bajte Vučeva pretvorio se u mutan potok. Šljapću po njemu prozeble, polubose noge...

Kolona neprekidno gamiže od Dragoš-Sedla niz strme, pošumljene padine ka Popovom Mostu. Tišina. Samo se čuje zveckanje oružja, pribora i jednolično šumorenje kiše po lišću i retkim šatorskim krilima onih koje je sreća ili snalažljivost naučila da ih u ovo teško vreme sačuvaju.

Niko ne zna kuda se ide. Nije tačno određen ni zadatak. Rečeno je samo: „Iz rejona Dragoš-Sedla—u rejon šume, istočno od sela Keljići! Tamo će već biti naređeno". U tome nema ničeg neobičnog. Koliko smo dosad puta primili takav zadatak! I niko ništa i ne pita jer svako jasno shvata situaciju.

Ozbiljan i zamišljen, smršao i neobrijan ide na čelu bataljona komandant Jova-Keza. Malo naobičan za one koji ga

odavno poznaju, koji su pratili njegovo uzdizanje kroz borbe, od nedoučenog šegrta i mladog skojevca do najmlađeg komandanta bataljona u Prvoj proleterskoj. Neobično je borcima da ga vide smrknutog, kad je do juče njegova nemirna priroda bila uvek gotova na šale, doskočice, pesmu. Ide on danas hitrim korakom, no zamišljen. Sigurno žali što sad u bataljonu nema iskusnog komandanta Mome koji ih je pre neki dan na Tari napustio da bi primio novu dužnost u Trećoj sandžačkoj. Kezu su morile i brige da li će biti u stanju da odgovori svojoj dužnosti u ovakvoj teškoj situaciji. Pred njim je stajao prvi borbeni zadatak, i to sudbonosno važan. No, trebalo mu je samo da se okrene i pogleda dobro poznata lica pa da se ponovo razvedri:

— Ajte življe, drugovi, požurite, ne kidajte vezu! . . . I sam malo ubrza korak, nameštajući na levom kuku, u velikoj futroli, nemački parabelum . . .

Iza jedne blage okuke išla nam je u susret druga kolona, samo što se kretala sporije, u nešto većem neredu, zbog velikog otstojanja između pojedinih grupa. Na čelu kolone Jova je prepoznao komandanta Boža Božovića. Imali su dosta zajedničkih borbi, sastanaka, ali ovakvih susreta nisu imali.

— Gdje si, druže komandante? — pružajući desnu ruku i prigrlivši ga levom, prvi progovori Božo uz osmeh, koji je ispod žućkastih brkova pokazao snežnobele zube, a onda dodade:

— Mi da izginemo, a vas nigdje nema! . . .

— Evo nas, sad idemo i mi, i na nas je došao red. A zatim pokazujući na borca koji je nosio dva „šarca" upita: A šta je, Božo, ovo?

— E, to ti je, bogami, plijen. Uhvatili smo juče Nijemce na spavanju, dolje na Borovnu, strašno smo ih premlatili, ni sam ne znam koliko. Zaplijenili smo osam „šaraca" . . . Da znaš samo kako „fricevi" bježe . . . Poitali samo glavu da izvuku, a municije i hrane — đavo ponio-ništa! . . .

— Požuri čelo, prenesi dalje! I dok je kolona, u kojoj je brzo uspostavljen red, produžavala kretanje, Božo je nastavljao:

— Ama, eto Njemaca dolje u Tjentištu i Popovom Mostu — previjaju rane! . . . Ponovo su zauzeli Borovno, sad se ukopavaju. Ne bojte se, u šumu neće! I ponovo pružajući ruku komandantu, dodade:

— Držite se, rođaci, junački! Vjerujem da ćemo se uskoro svi iz brigade skupiti da zajedno navalimo, da vidimo kako će onda Švabe da se provedu . . . Srećno! . . .

Mašući rukom i poskakujući da dostigne čelo bataljona, Jova dobaci:

— I red je već jednom, mesec dana nigde nema zajedno naše brigade!... Šta mu ovo znači? Svaki bataljon za sebe! A onda opet strogim glasom: Požurite i ne kidajte vezu!...

Kolona ide dalje ćuteći. Kiša bez prestanka lije, niski oblaci i magle vuku se po drveću. Iz doline Sutjeske, kao iz jame, čuje se režanje „šaraca". Ide bataljon u susret nepoznatom.

Na jednom malom proplanku Keza otvori oficirsku torbicu, naprežući se da se kroz zamagljeni celuloid orijentiše gde se nalazimo. Pošto je nekoliko trenutaka okretao kartu, oslanjajući se više na svoj instinkt nego na poznavanje sekcije, otsečnim glasom komandova:

— Čelo stoj! Komandiri četa napred! I sklapajući torbicu, poče da osmatra levo i desno proplanak i okolnu šumu. Kad su stigli komandiri četa, malo piskavim glasom naredi:

— Prva četa ovde, Druga tamo, Treća onamo, Omladinska tamo, Prateća u sredini. Obezbeđenja: straže, patrole, zasede. U zasede puškomitraljesci. Patrole ovom stazom, prema Borovnu, slaće 2 četa, a 3 četa prema selu Keljići — to je pravo dole nizbrdo! Neprijatelja izviđati, pred njim se ne pokazivati! Narediti čišćenje oružja i neka borci nalože vatru da se suše. Nikakva larma, neprijatelj je blizu!

Komandiri povedoše svoje jedinice na određena mesta. Borci, onako prozebli i mokri, cvokoćući zubima, počeše da skupljaju drva i uređuju prebivalište. Na šumu se spusti brzo i planinska noć...

Slabo tinjaju partizanske vatre. Samo s vremena na vreme bukne jači plamen i onda zaigraju i zatrepere senke partizana po stablima drveća i bukovom lišću. Dim ujeda za oči. Sitna kiša neumorno sipi. Drva cvrče. Oko vatre okupili se i posedali proleteri. Svaki izabrao za sebe položaj i bez naročite potrebe ne miče se. Čuje se potmuli žagor, a s vremena na vreme i prigušen smeh, jer se glasno ne sme. Neprijatelj je blizu.

Iz slatkog dremeža ili tihog razgovora prenuo je borce poziv dežurnih za večeru — bistru neslanu čorbu sa malim parčetom mršave govedine. Potmulo čagrljanje porcija i kašika meša se sa žuborkanjem:

— Ama, ljudi, meni je više dojadilo ovako: samo ideš tamo — amo, kisneš, smrzavaš se ko pas, gladuješ... Šta ovde čekamo, što ne navalimo na jednu stranu, pa kom opanci — kom obojci..., otpoče razgovorni Jerosimić, ne obraćajući pažnju na to da li ga ko sluša, srčući neslanu čorbu i žvaćući tvrdo, kao opanak, parče mesa. Odgovori mu vodnik Vlasta, momak iz susednog sela, koji se zajedno sa Jerosimićem i još mnogima iz pitome Šumadije, tragovima borbi, obreo u ovim divljim vrletima i prašumama.

— Ćuti, bre, Vlado, ti ništa drugo ne znaš nego da kukaš i kritikuješ! Bolje loči tu čorbu i gledaj svoja posla. Idi donesi drva, vatra će se ugasiti! Samo gledaš da dođeš na gotovo...

Pošto mu je tako Vlasta pronašao slabu tačku, ovaj nije mogao a da ne odgovori ljutito:

— Ako ste vi ložili vatru, ja sam bio u patroli, ko da je to lakše...

— Dabome da je lakše — umeša se i Bela. Uzmeš mitraljez, pa se šetaš ko gospodin, a mi mokri, po granju i lišću, još se više iskvasismo.

— Gospodin u patroli, baš si mi i ti pametna!... obrecnu se na nju Jerosimić koji, bez obzira na svoju komunističku svest, nije mogao da se pomiri s tim da mu drugarice „sole pamet" i da ga uče, pa nastavi:

— Probaj ti da uzmeš mitraljez i da se s njim šetaš!

Na to Bela opet upade:

— Nosila sam ga pre tri dana! Ti si to, kanda, zaboravio...

— Pitao bih ja tebe kako bi i ti i Mate izašli iz Pive da nije bilo Bele i Anđe! — stavi se Vlasta na strani drugarica. Nosile su one više od nas. — Sramota je da govoriš tako...

Jerosimić samo procedi kroz zube:

— Neka nose kad su ravnopravne...

Za drugom vatrom Mate Dalmatinac, golobrad i plav, sa nabijenim kačketom do očiju, priča desetaru Milošu Prnjavorcu, čoveku srednjih godina, sa šajkačom na vrh glave:

— Ih, gospe mi, sve bi ja u ovoj našoj vojsci volija bit samo ne konjovodac i kuvar... Moraju da maršuju s nama, a kad svi idu spit oni tek onda moraju radit... Vode nima, drva nima. I uvek i psuju i kritikuju. Čim nešto nima, oni su krivi... A koliko puta oni spreme ručak, a tek komanda: „Pokret". Onda prosipaj pa hajd. Ručka nima, opet kritika na nji...

— More, Mate, što se ti zbog toga sekiraš, ti imaš svoj mitraljez, a mislim da tebi nije težak...

— Ma kaki težak! — sa čuđenjem ga pogleda Mate, pomislivši zašto ga desetar sad ovo pita. Da nije smislio da ga drugom dade? Pa odmah, da bi razuverio desetara u tako nešto, dodade:

— I volim ga ko majku rođenu. Najsigurniji sam kad mi je u rukama. Nek samo Švabe probaju da se primaknu... Sad mi je, kako da ti kažem, i težak, no svejedno, nikom ga ne dam...

— Dobar si ti, Mate, mitraljezac i ne boj se, nikom ga mi drugom nećemo dati — reći će Miloš koji kao da je osetio potajnu bojazan Matinu. Ništa se ti ne brini, na maršu ćemo ti pomagati svi, a u borbi je samo tvoj... A koliko imaš godina? Mlad si!

— Osamnaest mi je. Kaki mlad? — poče da se pravi važan i ozbiljan. A, kad sam još bija u Biokovskom odredu, koliko sam želija samo da vidim proletere... Pa sam dočeka i stupija u redove, i to baš Prve proleterske. Samo da budem mitraljezac ko Živomir. I onda da se onako sa mitraljezom vratim u moju Dalmaciju.

— Još si ti, Mate, golobrado momče... Još češ ti da porasteš i da se raskrupnjaš ko Živomir, samo dok ova ofanziva prođe...

— A znaš, šta bih ja najviše voleo? upita Miloš.

— Otkud bi moga znat? Da postaneš komandir čete? — poče da pogađa Mate.

— Ma, jok, nije to za mene... Najbolje bi bilo da se rat završi, da se kod svoje kuće slatko odmorim i naspavam u krevetu, najedem vruće proje s kajmakom i... Odjednom se zamisli i kao za sebe reče:

— Bože, šta li rade sad moja deca i žena...? Uzdahnu, zatvori oči i nasloni glavu na šake.

Mate samo pogleda desetara i obori pogled na vatru. Nasta tajac...

U isto vreme pored treće vatre:

— A, braćo moja, počinjao je svoju priču Karlo, što su se Nemci preplašili... Pričaju, pune bolnice u Foči... A ti njihovi ranjenici, koji su se skupili sa svih strana, i odavde sa Vučeva, znate, oni koje je Druga proleterska niz litice zbacila, sada svašta pričaju... (Ko zna odakle je Karlo sve te podatke skupio!) Govore kako nas ima ko mrava, da jurišamo i nasrćemo. Napadamo stalno, i danju i noću... A koljemo, vele, što nemamo municije i zbog toga što smo sad gladni...

— Ono, da nemamo mnogo municiję i da baš nismo siti to im nije teško pogoditi — upade u reč vodnik Dragiša.

— Znaš da su Nemci istog dana, čim smo se povukli od Foče, zauzeli Taru. Sad će napasti naše bolnice koje se nalaze na Pivi i povlače se preko istog mosta na Pivi preko koga smo mi prešli... — suprotstavljajući se objašnjava Gale. — I da znate, to zbog njih ovde čekamo. Inače bi mi udarili na neku stranu, pa bi se probili.

— Ti, Gale, ko neki strateg mnogo znaš i naše i nemačke planove — prigovori Dragiša.

— Nisam nikakav, al' sam dosta naučio i to je tako ko što vam Gale kaže... Jutros pričaju da su se Nemci popeli na Maglić, a ja sam i mitraljeze čuo. Navaljuju oni i od Čemernog....

— Ispade nekako da smo potpuno opkoljeni, jedva dočeka da ga zadirne Karlo.

— Eh, ispalo! Ti onda ne znaš gde se nalaziš! Što se toga tiče, to brat zna. Meni sve ovo miriše da ćemo preko Ćureva ili Zelengore. Zašto bi se mrznuli i kisli ovde? Sigurno je neko mislio o tome ko nam je naredio da dođemo tu.

Neki su naslonjeni na kolena i sa zagrljenom puškom dremaju, a drugi ne trepćući slušaju razgovor Galeta i Karla... Zavlada tišina. Čulo se samo cvrčanje drveta na vatri. Svi, sem dežurnih, zadremali pored vatri. Dežurni su polubudni, a budne su samo straže, patrole i zasede. Okolna brda i šume, zavijeni u kišovitu i hladnu noć, preteći ćute. Vatre dogorevaju...

Osvanuo je sledeći dan, mutan i oblačan, ali bez kiše. Trava u logoru je sva ugažena, a partizani su se još uvek sušili, onako izgužvani i kaljavi, kraj vatri. Dovodili su u red opremu i odeću, čistili oružje, prebrojavali i čistili municiju. Smenjivale su se straže i patrole, čeka se ručak — neslana čorba. Sivi dan, koji je retkost u ovo vreme, tih i miran, ne računajući povremenu pucnjavu od Suhe i Košura, nagoveštava nepogodu i liči na zatišje pred buru. U podnevnim časovima kurir prekide monotoniju, donevši poruku štaba brigade štabu bataljona, da se jedinice pripreme za napad. Iako je to bila vojnička tajna, vest se brzo prenese na borce. Logor ožive. Najzad krećemo!

Nastadoše one uobičajene pripreme kao za svaku drugu partizansku akciju. Borci su se čudili gde su ostali bataljoni brigade, jer ako se ide u napad kakav su svi očekivali, zar neće i cela brigada? Ali su računali da do početka napada ima još pola dana, stići će svi. A možda će pravo sa marša u okršaj, kao što su i dosad više puta radili?

— Je li u redu „Zbrojovka?" — zapita Vlasta Jerosimića, koji se zamajao nešto oko zatvarača.

— Ko bog, druže vodniče, odgovori Jerosimić, klečeći na jednom kolenu i podižući samo za trenutak oči, a potom nastavi da sklapa zatvarač i reče tihim glasom, ali tako da ga vodnik čuje:

— Samo, druže vodniče, malo je municije... Šta je dvesta metaka? — To ode u tri rafala... A noćas mora da grmi...

— Šta bre, da grmi, ne buncaj koješta... Znaj, da municije nigde nema: ni u Pratećoj četi, ni u Radnom vodu, ni u brigadi. Tu ne treba ništa ni da pitaš. Što imaš to ti je... Štedi municiju, svaki metak u neprijatelja... kraći rafal i gotovo...

Bela i Anđa izdvojile se sa Nevenkom, novom partizankom koja je tek juče stigla u bataljon iz Centralne bolnice, dale joj sanitetsku torbicu i zavoje i objašnjavaju joj osnovne dužnosti za vreme borbe. Ona se bojažljivo okreće na sve strane i očigledno napreže da što bolje shvati šta joj nove drugarice pričaju. Ko zna kakve su se misli vrzmale po Nevenkinoj glavi

i kakva su neodređena osećanja pritiskivala devojačku dušu? Nije još nikoga dovoljno poznavala u četi da bi mu se otvoreno poverila ili ga pripitala za savet. Stid je bilo i činilo joj se da je i sama zbog toga nešto kriva. U žurbi oko pakovanja i pravljenja zavoja od pocepanih košulja, ni Bela ni Anđa nisu primetile to na Nevenki.

U štabu bataljona komandant Jova i politički komesar Mirko, dobivši naređenje, otpočeše odmah razrađivanje plana napada i savetovanje šta sve i kako treba da preduzmu, jer iako to u naređenju nije naglašeno, njima je bilo jasno da je napad od izvanrednog značaja. Nagnuti nad kartom, pri slaboj vatri, dugo su proučavali položaj Borovna. Nisu znali kakav je raspored neprijatelja, pa nisu ni mogli da donesu neki određeniji plan za napad. Dogovorili su se kakve pripreme da izvedu do napada. Pred postrojenim komandirima i političkim komesarima četa komandant Jova, kraj jedne vatre, davao je zadatak:

— Drugovi, noćas naš bataljon ide u napad na Borovno. Štab brigade očekuje da taj položaj zauzmemo! Napad je noću, mi ćemo se polako prikrasti, a onda ćemo jednovremeno grunuti bombama i mitraljezima. Raspored kretanja: u prethodnici Treća četa, a zatim Omladinska, Prva, Druga i Prateća. Vodiča nemamo, zbog toga je potrebno da patrola iz Treće čete odmah pronađe put do sela Keljići, kuda treba da prođe ceo bataljon. Ja ću se nalaziti sa Trećom četom i, kad se primaknemo neprijatelju, onda ću odrediti koja će četa gde da napada... Desno od nas napada Četvrti bataljon. Napad treba da otpočne tačno u četiri sata. Noćas Borovno moramo da zauzmemo. Komesar Mirko će vam reći još nekoliko reči o predstojećoj akciji.

Komesar Mirko, mlad momak, koga je rat digao iz đačkih klupa, skojevac, kurir i vođa omladinske udarne grupe u okupiranom Kragujevcu, pukim slučajem izbegao oktobarski pokolj, iskorači napred i otpoče temperamentno, sa dubokim uživljavanjem u ozbiljnost situacije, što je pomalo odudaralo od njegove mladićke pojave:

— Drugovi, komandant vam je saopštio zadatak. Hteo bih da istaknem veliku važnost noćašnje akcije i u prvom redu komunisti treba da se založe i svojim primerom povedu ostale borce. Borovno moramo zauzeti. Ne treba očekivati lak uspeh. Nemci sigurno čekaju i boriće se žestoko da ne daju Borovno i spreče nas da zauzmemo Popov Most. Pripremite borce i ne dozvolite u napadu ni najmanje oklevanje. Ne morate za to skupljati četne konferencije, nego od grupe do grupe, od vatre do vatre, porazgovarajte sa borcima. Neka budu upoznati i svesni odgovornosti i neka se založe svom snagom, onako prole-

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA INV. BR. 25352

terski. — Ti, druže Miloradoviću, primi dužnost političkog komesara Treće čete! Prateća četa može zasad i bez tebe, a Treća nema komesara. Ti znaš, silni su to momci, neće tebi biti teško s njima, komandir je dobar, ti ga poznaješ, samo treba da mu pomogneš. Mi računamo na tvoje iskustvo, ti si stari komesar. Upoznaj se sa jedinicom i pripremi je za zadatak.

Oči svih prisutnih bile su uperene u čoveka osrednjeg rasta, tridesetih godina, orlovskog nosa, krupnih očiju i oštrih i energičnih crta lica, Miloradovića, koji je bio poznat po tome što je umeo lepo i prosto da objasni najsloženiju političku situaciju, zbog čega je kod boraca bio posebno omiljen. Neočekivana je za njega bila ova odluka komesara bataljona, pa se samo za trenutak zamisli i odmah reče:

— Dobro si to uradio, druže komesare... Baš volim što idem u ovu četu... A, onda, obraćajući se komandiru, produži:

— A šta kažeš, druže, kad ja i ti s našom starom gardom udarimo? Neka neko proba da nam stane na put!

— Ajdmo, druže komesaru, četa nas čeka...

Partizanske vatre su ugašene. Data je uzbuna. Čete su postrojene. Čuje se samo potmulo zveckanje oružja, tapkaranje po ugaženom blatu i polušapat. Još poneko od onih što uvek zakašnjavaju repetira, puni pušku i koči je. Mitraljesci prozeblim prstima proveravaju da li su redenici puni i da li su pravilno postavljeni. Sve je spremno. Noć tamna, pomrčina kao testo, niotkuda ni glasa, planina zaspala. Niko ne bi rekao da su sada ovde hiljade ljudi budne i da su im živci napregnuti do poslednje granice ljudskih moći. Jova žurnim i energičnim korakom prilazi Trećoj četi i polušapatom naređuje:

— Komandir Treće čete, je li gotovo?.. Odmah krećite. Umesto odgovora, ovaj, prenosi dalje.

— Vlasto, pokret!, našta će on: — Jerosimiću napred!

I lagano, bez šuma kolona počinje da se odmotava, kotrlja nizbrdo. Borci se drže rukama jedan drugom za leđa. Po licu, rukama i očima šiba granje, no oni ćute i trpe. Poneko, kad napravi nevešt korak, ili iznenada naiđe na neku rupu, ili se spotakne na kamen, možda u sebi opsuje. Lagano ali sigurno primičemo se cilju. Posle jednog sata po bespuću, kad je kolona za trenutak stala, mali Abdula izbi iz pomrčine i izvesti:

— Druže komandire, patrola je stigla u selo. Neprijatelja nema i nikog živog nema.

Na zgarištima sela Keljića gde su, kao jedini tragovi, ostali samo kameni podrumi, Jova razgovara sa Jerosimićem:

— A, ti kao pronašao put? Kakav ti je to put? A nas izvestili da je zadatak izvršen!

— Pa i jeste, druže Jovo! A zar zadatak nije dobro izvršen, sa čuđenjem će Jerosimić.

— Nije baš kako valja, stazu niste pronašli, nisi vodio putem, nego kroz šumu, noge da polomimo.

— Njega nismo ni tražili, jer tu puta i nema. Mi smo tražili i našli selo. Ovo su Keljići... A, sad na koju stranu, druže komandante.

— Treba da ima nekakva staza, tuda ćemo, potražite je, a ja ću još jednom da pogledam... Ima li neko vatre?

Pomrčina se još drži. No, posle gustog mraka kroz šumu se sad moglo videti na kraćim rastojanjima. Nebo je postajalo svetlije, na horizontu su se već jasno ocrtavali planinski visovi. Levo od njih, u dubokoj dolini, zavijenoj u maglu, potmulo je žuborila Sutjeska. Od Dragoš-Sedla grunu baterija Vrhovnog štaba. Pucnji stokratno odjeknuše po planinskim dubodolinama. Borci napregoše svu pažnju da vide gde će granate eksplodirati, jer tamo treba da bude neprijatelj. Desno prošištaše kroz vazduh i eksplodiraše visoko iznad jednog osrednjeg, pošumljenog brda.

— Kuda li samo ovaj Ljubivoje gađa, po pomrčini i šumetinama, ko' da imamo vagone municije? — reći će Jova komandiru čete.

— A, šta ga znaš, možda i dobro gađa? Ko zna gde je neprijatelj? — i zausti još nešto da kaže, ali ga Jovo, prekide.

— Pst, ćuti!

Iz doline i magle, iz sela Tjentišta jasno su se i razgovetno čuli promukli otsečni glasovi: „Auf! Auf!" (ustaj). Jova samo reče:

— Švabe! Pokret! Neka čelo požuri! — a onda dodade komandiru: Već je četiri sata, a niko se ne javlja sem topova! Moramo brže, dok ne svane, da ne zakasnimo.

Kolona poče opet da vijuga, samo se čuje potmuli bat koraka. Svima je teška i mučna tišina pred borbu, a sigurno je najteža patroli i Jerosimiću. Da hoće Nemci bar odnekud da se jave pucnjem, znali bismo gde su i lako bismo s njima! Dobro bi bilo da spavaju, ali ih je Ljubivoje sigurno sve izbudio. Ne spavaju oni na položaju kad znaju da su šume pune partizana. Ide patrola napred, sva se pretvorila u oko i uho. Jerosimić čvrsto stegao mitraljez, budno pazi na svaki šušanj, spreman da se što pre baci na zemlju i pritisne na obaraču, pa neka „šarac" govori umesto njega. Po glavi nam se vrzmaju iste misli. Što ne pucaju već jednom? Kolona je zastala za trenutak. Opet zovu komandira napred. Vlasta izveštava:

— Druže komandire, eno iza onog kamenja primetila je patrola grupu ljudi, ne znamo ko su.

— Da nije Četvrti bataljon? A Jerosimić, koji je već postavio „šarac" iza jednog omanjeg kamena, uzviknu:

— Aloo! Četvrti! Četvrti! . . .

Iza velikog kamena promakoše siluete nekoliko vojnika čije se uniforme nisu mogle u mraku raspoznati i najednom, umesto odgovora, patrolu zasu vreli rafal. Nemci. Prvi je pritisnuo obaraču Jerosimić. Kuršumi počeše da odzvanjaju po velikom kamenu iza koga se skrivao nemački „šarac". Rafal ispade nešto duži, a Vlasta samo reče:

— Vlado, kraće rafale! Ovaj oćuta. Komandir čete naredi:

— Nadesno u strelce i napred! Sve se odvijalo vrtoglavom brzinom.

Streljački stroj poče da se kroz šumu i trnje puzeći penje na brdo jer, čim je ovde zaseda, mora da su gore Nemci. Vlasta šapnu Jerosimiću:

— Eno tamo, izgleda, već jedan mrtav, idem k njemu, a ti me štiti!

Mačjim skokom nađe se iza drugog kamena. Kod drugog pokušaja, iza novog kamena, osu iz neposredne blizine nov rafal. Vodnik oseti kako mu vrela krv obliva levu šaku, a ruka, posle oštrog bola, ostade mlitava. Ponovo se šćućuri iza kamena, okrenu se unazad i glasno opomenu:

— Jerosimiću ! . . .

Švaba i dalje naumorno gađa po kamenu iza koga je legao Vlasta. Kuršumi odbijaju sitne komadiće kamena koji pršte po očima i zabadaju se u zemlju unaokolo. I pored jakih bolova Vlasta pokušava da dohvati bombu i da tako svrši sa Švabom, ali mu to ne polazi za rukom. Švaba neprekidno gađa, a sekundi traju kao večnost. Najedanput, nisko iznad glave vodnika, zapršta mitraljeski rafal iz blizine. Jedan, pa drugi. Vlasta se okrete i ugleda Ivu Dalmantinca koji se javi:

— Ja sam, druže vodniče, video sam ga dobro, sad sam mu pokazao.

— Zovi Belu, ranjen sam.

— Drugarica Bela napred, prenese komandu Ivo.

— Zašto Jerosimić ne puca? — upita Vlasta.

— Mrtav je, druže vodniče, sad ću ja reče Lale-Brica.

— Bela, Bela! čuo se poziv i na drugoj strani, koji se nije mogao jasno razaznati od mitraljeskih rafala i eksplozija bombi.

Švaba je zaćutao, a Iva je zvao:

— Da vidiš, druže vodniče, koliki je samo. Evo „šarca". Ali mu odelo i čizme ne vrede, sve izbušeno.

Vlasta naredi:

— Brže napred, prenosi i na desno krilo!

Pošto je bila gusta šuma i strm uspon, borci nisu mogli da idu u streljačkom stroju, nego po manjim grupicama u naređenom pravcu. Napred je išao desetar Miloš Prnjavorac, a odmah za njim pognut sa čvrsto stegnutim mitraljezom žurio je Mate Dalmatinac. Čula se bliska vatra sa strane 1-og voda. Dan je tek počeo da se deli od noći. Iznad zemlje ležala je laka izmaglica. Iznenadna paljba, najviše je zaplašila Nevenku koja je bila dodeljena ovom vodu. Ona je počela da trči od jednog do drugog žbuna, tražeći sigurniji zaklon. To je bilo smešno u ovakvoj situaciji, dok su se ostali borci hladnokrvno žurili uzbrdo, nemajući vremena da je nečemu, onako neveštu, nauče i posavetuju. Njene muke prekratio je komandir rekavši:

— Nevenka, eto ti zaklon, lezi tu i ne miči se dok ti ja ne naredim!

Kad smo izišli iz šume ukazalo se prilično golo brdo, sa retkim šumarcima i žbunjem, gotovo ravno. Na jednoj strani, prema Sutjesci, bili su ostaci nekog porušenog zida. Kraj zidine, odakle se lepo video ceo proplanak, Švaba nije bilo. Prvi je do zida, pognut s puškom na gotovs, stigao desetar Miloš, a odmah za njim njegov neumorni pratilac Mate s mitraljezom. Miloš je preko zida osmatrao proplanak pred sobom, koji se običnom ljudskom oku, u tom trenutku, pokazivao kao potpuno pust. Tiho govoreći, pokazujući uz to i rukom, nešto je objašnjavao Mati, verovatno mu dajući zadatak kuda treba da se prebaci. Odjednom puče puška i desetar se samo prevrnu uza zid. Sa sredine čela, ispod šajkače, curio je tanak mlaz krvi. Mate nije imao vremena ni da gleda na desetara, a još manje da mu pomogne. Napregnutim pogledom osmatrao je zemljište ispred sebe. Učinilo mu se da se u žbunu ispred njega nešto pokrenulo kao da je nemački šlem. Hitro je prineo obrazu kundak mitraljeza, uzeo na mušicu šlem i povukao obaraču. Mitraljez je lako zadrhtao u njegovim rukama. Video je da je sevnuo plamen iz žbuna i osetio u levom ramenu bol, kao da ga je neko udario snažnom motkom, izgubio je svest i pao na desni bok. Mitraljez, koji se još pušio, ostao je pored zida, sa cevi prema nebu. Prvi je mitraljezu pritrčao mali Đoka i okrenuvši glavu unazad viknuo je:

— Anđa napred!

Dohvatio je mitraljez, postavio ga na zid, i počeo da gađa po proplanku. Borci su zadihani. Sporo izlaze na ivicu proplanka, puzeći zauzimaju zaklone i ćuteći osmatraju. Desno od Treće čete, na ivici šume pojavljivali su se i zauzimali zaklone borci Omladinske čete. Neprijatelj se pritajio, i kad se, s vremena na vreme, utišavala paljba, na levom krilu čuo se samo lak žagor omladinaca i krckanje granja. I poslednji su

pristizali. Nastala je tišina. Omladinska četa se pritajila kao da prikuplja snagu za poslednji skok. No i neprijatelj je ćutao i čekao. Uzbrdo, istim tragom kuda su išli Mate i Miloš, išao je i komesar Mirko. Za trenutak je zastao, pogledao mrtve i ranjene kraj zida, video Omladinsku četu na položaju i u magnovenju, shvativši situaciju, uspravi se i pođe ka zidini, viknuvši koliko je jače mogao:

Napred!...

Neprijateljsko zrno mu prekide rečenicu. Komesar se zanese natrag i pođe. Iz usta mu je curio tanak mlaz krvi. Ipak, Omladinska četa ga je čula. Komandir Loja grmnu:

— Napred proleteri!

Stotina boraca Kragujevačkog bataljona ponovi taj uzvik. I Omladinska četa jurno kao orkan. Nemci, na tridesetak metara dobro maskirani u žbunju, pritajili se i čekaju ovaj trenutak. Odjednom planu desetak mitraljeza. Nastade pakao. Stroj Omladinske čete u naletu samo se zatalasa. Brzo se proređivao i posle deset koraka ceo je ponovo pao. Među prvima je poginuo na čelu svoje čete, hrabri komandir Loja. Juriš u prvom naletu nije uspeo. Niko ne zna koliko ima mrtvih i ranjenih, jer su se ranjenici stisli i ćute. Kriza borbe je dostigla vrhunac. Borci Omladinske ne otstupaju. I, na Nemce koji još čvrsto drže položaj, ovaj juriš je ostavio težak utisak. A šta ako ovi „banditi" ponovo pođu na juriš? pomislili su. Bombom se može dobaciti. Svaki sekund je presudan za uspeh ili neuspeh. Ko će pre da se snađe, ko će iskoristiti te sekunde? Komesar Omladinske čete, Mikica, kome su preko veze preneli da je komandir poginuo, samo je trenutak razmišljao šta da se preduzme, gledajući levo i desno svoj stroj i ne znajući ko može iz stroja da ustane. Jasno mu je bilo: nazad se ne može, mora se napred i, podižući se na ruke, gromko uzviknu:

— Drugovi proleteri, napred!

I ponovo se kao lavina digao ostatak Omladinske čete. Ponovo su zaštektali švapski mitraljezi. Ali, ovoga puta Švabe nisu mogle da izdrže! Njihova vatra je bivala sve slabija, ređa i ubrzo prestade. Okrenuli su leđa, ostavljajući na položaju sve — i oružje i opremu. Sa levog krila Treće čete zasuše ih mitraljezi. A Omladinska četa gazi po nemačkim leševima na Borovnu. Na juriš, u drugom naletu, sa omladincima digla se i Treća četa. Neko je dovikivao:

— Anđo, brže ovamo, komesar Miloradović teško ranjen.

Kragujevački bataljon je prešao preko Borovna. Borci su sakupljali bogat plen. Čuli su se još retki pucnji po šumarcima. To su se partizani obračunavali sa onim Švabama koji su izgubili vezu ili su zalutali.

Uskoro je uspostavljena veza sa Četvrtim bataljonom i nastavljen je napad na Popov Most. Neprijatelj je davao ogorčen otpor iz dobro utvrđenih zaklona. Ni posle nekoliko pokušaja napad nije uspeo. Neprijateljska artiljerija, dve haubice od Drine, neumorno je tukla po položajima na Borovnu. Nebo je bilo mračno i sivo. Treći bataljon je sahranjivao svoje mrtve drugove u selu Keljići.

Za to vreme je preko Sutjeske na Košur jurišala Druga proleterska. Borci Trećeg bataljona posmatrali su ovaj krvavi boj. Prasak bombi i mitraljeza na sve strane. Najgore je bilo što se drugovima iz Druge proleterske ništa nije moglo pomoći. Bacača nema, a mitraljezi ne mogu da dobace do Košura. Preko Sutjeske nije se moglo preći, a sem toga neprijatelj je žestoko tukao vatrom od Popovog Mosta. Uzastopni juriši Druge proleterske redali su se pred našim očima na gusto posednuti i utvrđeni Košur.

*

Sutradan uveče naš bataljon su na položajima smenile jedinice Šeste istočnobosanske brigade. Nekoliko uzastopnih pokušaja da se na juriš zauzme Popov Most i Košur ostalo je bez uspeha.

Dan je bio vedar, topao, bez oblaka, pravi junski. Preko Dragoš-Sedla, kroz guste šume Perućice, maršovao je proređeni Kragujevački bataljon. U njegovom stroju nedostajali su mnogi. Nije bilo komesara bataljona Mirka, komesara čete Miloradovića, komandira Loje, vodnika Vlaste, desetara Jerosimića i Miloša Prnjavorca; nije bilo mitraljesca Mate i još mnogih drugih. Svi su oni sa sobom odneli živi deo bataljona, deo njegove krvi i snage, a svaki je poneo i neku svoju glasno izrečenu ili skrivenu ličnu želju. Jerosimić nije ispunio obećanje dato drugu, da mu u prvoj akciji nabavi porciju i kašiku; Mate mitraljezac neće porasti kao Živomir, a Miloš nikad više neće videti svoju Otpočivaljku...

Na čelu umornog, ćutljivog i smrknutog bataljona ponovo ide zamišljen i smračen komandant Jova. Samo gdegde jedva čujan žagor između boraca, koji nagađaju kuda sada. Prvi pokušaj proboja na Sutjesci nije uspeo, to su oni sami doživeli, videli, no znaju da se napred mora, da se odavde mora izaći, i zbog njih i zbog drugih — i puni su rešenosti da to učine. Polako ide bataljon, od vedrog sunčanog dana krije ga gusto lišće Perućice. „Štuke“ i „Dornijeri“ su danas opet „proradili“. Ide bataljon i kao da svakim korakom skuplja novu snagu, spreman da se svakog trenutka ponovo baci na neprijatelja.

Teodosije PAREZANOVIĆ

KOD ČELEBIĆA I SUHE

zbijamo na Čelebić poslije napornog marša od Bijelog Polja. Tu zatičemo dijelove Šeste istočnobosanske brigade, koji su se povukli ispred nadmoćnijeg neprijatelja. Šarac nam je dao zadatke. Krenuli smo kao odapete strele. Zajedno sa Bosancima žestoko smo udarili. Njemci su počeli uzmicati. To nas je još više ohrabrilo.

Do mraka smo izbili pred selo Zavajit. Bilo je nekoliko zarobljenih Njemaca, a među njima i dva podoficira. Posebno nam je bilo drago što se dočepasmo komore Majevičke (ili Šeste istočnobosanske) brigade, koju su Njemci bili zarobili.

Čelebić, Trovrh, Zlatni Bor, bili su sedam dana poprište krvave borbe sa promenljivim ishodima. Naši napadi, neprijateljski protivnapadi, vraćanje na polazne položaje, borba prsa u prsa, pravo klanje, zaglušujuće zavijanje „Štuka", eksplozije artiljeriskih granata, štektanje mitraljeza. Danonoćno, sedam dana. Sve je bilo neizvjesno. Na Trovrhu sabili smo Njemce do posljednjih linija položaja — „visili su" nad rijekom Ćeotinom.

Na Trovrh i Kumić smo, poslije žestokog protivnapada, ponovo sinoć izbili. Ni stotinu metara nas ne odvaja od neprijatelja. Noć smo proveli nemirno. Ali ni njima nismo dozvolili odmor. Desno od mene, za puškomitraljezom leži potrbuške Dalmatinac Šupe. Oči mu se skupljaju, ali mora biti budan. Oko nas čuje se mrmor ljudi. Čuju se i naše „komšije". Noć odmiče, dolazi još jedan dan koji se neće razlikovati od prethodnih.

Pozvaše me u štab bataljona. Pod debelim borom nađoh Šarca, Vojkana, Branu. Tu je bio i Šijan, pomoćnik političkog komesara. Noć je na izmaku. Šarac nam se obrati, bez uvoda:

— Drugovi, uzoru ćemo u napad. To je bilo sve.

Belina zore sve više se nazirala. Još nekoliko minuta, rekoh nišandžiji minobacača Boži Kreziću. Tišinu remete povremeni kratki rafali njemačkih „šaraca". Krezić je pustio prvu minu. Pratimo njen let. Pala je na cilj. Probudila se cijela šuma. Vri kao u kotlu. Eksplozije mina i trombolonskih bombi pomešane sa nesnosnim štektanjem mitraljeza. Artiljerija nas prebacuje. Suviše smo blizu Njemaca pa smo bar od artiljerije zaštićeni. Brana Barjaktarević obilazi svakog pojedinog borca. Naročito se zadržava kod puškomitraljezaca.

— Juriš! Uraaaa! — prolomi se šumom.

— Gdje je Krezić? — upitah jednog poslužioca minobacača. Nisu mi znali reći. U blizini ga nije bilo. Paklena paljba. Naši su već prešli preko grebena i uhvatili se s neprijateljem prsa u prsa. Povici se slivaju sa eksplozijom ručnih bombi. Ispred nas, na proplanku Trovrha, ostala su nam dvojica. Milutin Tanasijević, komandir 3 čete i Božo Krezić, nišandžija na minobacaču, ležali su na čistini pokošeni mitraljeskim rafalom.

Naš napad je jenjavao.

— Dobili su dobro — kaže Šarac. — Danas neće imati vremena da ponova krenu u napad.

Trebalo bi izvući Milutina i Božu. Kod Milutina je i torba sa dokumentima.

Javi se vodnik 3 čete, Mile Koštan, stasit Dalmatinac. Nastade borba između njemačkih „šaraca" i Koštana. Ni prst nije mogao promoliti. Predložio sam mu da pođemo skupa obilaznim putem, kroz šumu. Puzeći primakli smo se na oko 10 metara do Tanasijevića. Nije davao znake života. Opazili su nas i zasuli tako žestokom vatrom da su nas isječene borove grane skoro zatrpale. Izgledalo nam je kao da na drvetu nije ostala nijedna grana. Sve su to pratili drugovi iz bataljona. Približi nam se kurir i reče da je komandant bataljona naredio da se vratimo. Nismo uspjeli ni da sa mrtvog Milutina uzmemo torbu sa dokumentima. Tek kasnije kada su naši minobacači uništili nekoliko „šaraca", mogli smo dospjeti do poginulih drugova.

Nailaze avioni. Pratimo ih kako se postrojavaju za dejstvo. To nam je bio znak da smo mi na redu. Kada su se približile, poletješe crvene raktete prema našim položajima. I mi smo se snašli. Brana Barjaktarević prenosi isti signal u našu pozadinu. Obmana je uspjela. Ptičurane sa kukastim krstovima istresle su svoj teret na brdo pozadi nas.

— Piloti su sigurno zadovoljni što su „uspešno" pogodili cilj, potsmjehuje se Brana.

— A kako su tek ovi ispred nas „zadovoljni" što smo se poslužili njihovim signalom — dobacuje Vojkan Lukić.

Naslonjen na stablo podeblje jelike, sedeo sam i razgovarao sa Gojkom Grulovićem. Pretresali smo događaje od posljednjih sedam dana. Poslužioci minobacača slušaju nas napregnuto, kao da će čuti nešto što sami nisu preživjeli.

— Pa vi pre neki dan ne rastaviste minobacač, već kompletno sa podlogom, cevi i tronoščom na leđa — reče Gojko. Mora da je bilo gusto.

— Došli su nam na deset metara od minobacača. To je bilo jedino rješenje — odgovori neko od posluge.

I tako se poveo razgovor o izvučenom minobacaču. Kad su Njemci gotovo dohvatili za cijev, zamjenik komandira čete ga je zgrabio, stavio na rame i uspio da ga izvuče pod vatrom njemačkih automata.

Kasno po podne naređeno je da se povučemo. Grupe se počeše oprezno spuštati niz pošumljenu padinu. Nosio sam ranjenu drugaricu Zoru Daniti. Ranjena je lakše u nogu.

— Ipak ti je lakše nositi Zoru, nego nekog druga — pecka Moca.

— Pa jeste, volim, brate, nositi nju nego tebe — odvratih mu istom mjerom.

— De, de, nosi, ne ljuti se, pomoći ćemo ti i mi! — smiruje nas Milosav Bojić.

Stigosmo u šumu Korlat. Mrak se već bješe spustio, a pade i jaka kiša. Kolona produžuje dalje, iako se ni prst pred okom ne vidi. Mokri smo, umorni i gladni. Poslije ponoći stigosmo u selo Pjelovce. Još pada jaka kiša. Toga dana smo se odmorili u šumama iznad sela. Isturili smo patrole duboko prema Trovrhu i Kumiću, koje su zamijenile povučenu zaštitnicu. Prije podne dođe u četu jedan dječak koji nije imao više od dvanaest godina. Traži da ga primimo. Kad ga upozorismo da je još mali, reče da je video i mlađe, i to sa puškom. Objasnili smo mu da nas čekaju velike teškoće i da ćemo ga primiti kad se ponovo vratimo u njegovo selo. Dječak je otišao nezadovoljan.

— Trebalo ga je primiti, ljutio se Dalmatinac Jere.

Poslije podne patrole nam javiše da Njemci nastupaju. Čulo se i puškaranje. Zauzeli smo položaj na Ilijinoj Glavi. Tu smo našli i dijelove 3 (Kragujevačkog) bataljona. Bili su desno od nas. Rasporedili smo se i čekali da Njemci priđu na domet oružja. Šuma je bila gusta, a padine strme, pa smo odlučili da ih dočekamo na što kraćem otstojanju i to pretežno ručnim bombama. Već se čuje njihovo kretanje kroz šumu.

Otvorismo brzu paljbu. Borba je bila vrlo oštra. Trebalo je izdržati do noći, jer je pozadi nas bio dubok kanjon Tare. Uspjeli smo da održimo položaje.

Mrak se već odavno bio spustio kada smo se počeli svijati u kolone i spuštati stazom prema kanjonu Tare. Razvedrilo se. Kroz granje probija mjesec. Kako divna noć poslije preživjelog pakla. Sve smo bliže plahovitoj Tari. Čujemo njen huk. Polako, jedan po jedan, prelazimo uzani most kod Uzlupa i produžavamo ka Šćepan-Polju. Uzoru smo stigli blizu ušća Tare i Pive. Tu smo naišli na Sedmu krajišku brigadu. Upravo su jeli kuvanu govođinu bez soli.

Odmičemo dalje uz Pivu. Bez odmora. Željeli smo da je pređemo prije nego što doleti neprijateljska avijacija. Prelazimo je preko visećeg mosta, čini nam se kao preko dugačke roletne koja se stravično njiše iznad duboke i brze rijeke. Na padini Vučeva iznad sela Donjeg Kruševa malo smo zastali odmorili se i doručkovali.

Stigao je i Čordaš koji je bio zaostao pri prelazu preko Tare. Pošto je most bio porušen, Čordaš je morao da prepliva rijeku. Svukao se potpuno go i takav nas je stigao. Sažaljevali smo ga i šalili se na račun njegove golotinje.

— Boljeg materijala niste mogli naći za „veselog vrapca" u šali reče komesar Vojkan, zasukujući svoje plave brkove.

— Jest, pa će se „vrabac" pojaviti iz vode, a ne sa drveta da bi iznenađenje bilo veće — umiješa se šeretski Žića.

— Što ti sve nećeš učiniti da bi dozlogrdio drugima — dobaci mu neko. Bilo bi dobro da malo pogledaš sebe. Manje ćeš ti pričati, dok danas iscimaš na Volujak — primećuje Šarac.

— Valjda, druže komandante, misliš da mi je prošlih dana bilo lakše.

— Neće njega ni tane ućutkati — našali se neko.

— Čuo sam da će drug komesar Vojkan od danas poboljšati hranu, stigli smo u novi kraj, i opet će Žića.

— Jest, sad prelazimo na srijemušu, to stoji u „Čičinom" jelovniku (Milosav Mitić) — kao ozbiljno će Milan Todorović, kuvar.

Šarac naredi pokret. Iz daljine se začu jaka huka avionskih motora. Ostali smo na mjestu i posmatrali kako ispod nas „Štuke" bombarduju most. A zatim smo jedan za drugim počeli savlađivati gotovo kao zid okomite padine Vučeva. I konji su se jedva kretali pod teškim teretom. Kraj staze primijetismo mrtvog šesnaestogodišnjeg dečaka — borca. Sio na kamen, leđima naslonjen na debelo drvo i zauvijek „zaspao". Potresno ga je bilo gledati, onako žutog, sa upalim obrazima i otvorenim očima. Ostao je kao vječni čuvar ovih hridina.

U smiraj sunca stigli smo na vrh Vučeva. Noge su nam teže od olova. Od hrane nismo ništa imali. Došli smo i u sferu srijemuše. Zamjenik komandanta brigade, Miloje, dao nam je svog „zelenka" za večeru. Dok se konjsko meso kuvalo, sabirali smo puževe, pekli ih i jeli. Na Vučevu smo našli nekoliko koliba i otvorenu cisternu za vodu. Bilo bi to divno izletište, da nije ovog prokletog rata. Pala je noć. Sjedimo oko vatre na sredini kolibe, prepričavamo protekle događaje i diskutujemo o daljim teškoćama koje smo pretresali na maloprije održanom partiskom sastanku. Danas su se Njemci pojavili i na ovoj strani Drine, sjeverno od Vučeva. Sa njima su vodile borbu neke naše jedinice, a čuli smo i artiljerisku vatru.

Noć smo prespavali dubokim snom, iako je bilo hladno. Već uzoru krenuli smo ka Sutjesci. Nismo tada ni mislili da će borba na ovoj rijeci postati istoriska. Kiša je počela padati dok smo se spuštali uskom stazom, kroz gustu i visoku šumu Perućice. Iz kolone su izlazili borci, brali srijemušu i jeli je. Tada sam je i ja prvi put okusio. Otada je ta trava postala stalni i gotovo jedini „artikal" naše ishrane u daljem toku Bitke na Sutjesci.

Kasno poslije podne spustili smo se u Suhu. Zatekli smo nekoliko napuštenih koliba. Sutjeska, stešnjena Vratarskim tesnacom, vijugavo se provlači između kamenih litica. Prolaz njenom dolinom bio je važan za neprijatelja, za spajanje njegovih snaga od Avtovca i od Foče. Naš bataljon je imao zadatak da je zatvori od pravca Avtovca. Pošto se kod Suhe na ušću Sušičkog Potoka kanjon širi, izabrali smo položaj nešto uzvodnije, kod Obodža, na trećini puta između Suhe i sela Nikšana. Položaj je bio pogodan za odbranu.

Postao sam komandir 3 čete, namjesto poginulog Milutina Tanasijevića. Naša četa je zaposjela položaj na desnoj obali Sutjeske, dok je 2 bila na lijevoj. Mogli smo kontrolisati oko pola kilometra uz Sutjesku. Svakome ko bi prošao okuku bio je nemoćan povratak — potpao bi pod ubitačnu vatru našeg oružja. Odlučeno je da se neprijateljska kolona pusti da čelom prođe ispod nas, pa da tek onda iznenada udarimo.

Tri dana smo na istom položaju. Ništa se nije dogodilo. Već nam je ova tišina postala sumnjiva. „Da Njemci nisu pronašli neko drugo rješenje, te ovuda ne pokušavaju da se probiju?" Za svaki slučaj noću smo pojačavali opreznost. Umnožavali smo patrole tako, da nijedan prohodan ugao nije ostao neosmotren. Danju smo patrole povlačili u sastav čete, težeći da ostanemo što duže u tajnosti.

Četvrtog dana ujutru komesar Gaković me upozori: „Eno ih!" Pogledah uz Sutjesku. Idu. Oficir na čelu često zastaje i

dogledom „pretresa" svaki kamen. Izgleda da nije primijetio ništa sumnjivo! Ipak se kreću desnom stranom staze, uz samu stijenu. Na položaju je grobna tišina. Kolonu treba pustiti sve do ispod nas, na dohvat ručnih bombi. Jedina bojazan za pun uspijeh bila je da ko od boraca ne izgubi strpljenje i da prije vremena otvori vatru.

Čelo kolone je već pred nama. Na dati znak tresnu ručna bomba, a zatim se prolomi plotun pušaka, štektanje puškomitraljeza i mitraljeza. Sa ovim se izmiješaše nove eksplozije bombi. Svaki metak, svaka bomba nalazi cilj. Kanjonom sve jače odjekuje. Njemci na stazi, nigde zaklona. Gore strmo i visoko, a dolje Sutjeska. Neki se očajnički bacaju u rijeku. Ali niko nije izmakao. Spustili smo se stazom da pokupimo ratni plijen. Moram priznati da su nas posebno obradovali njihovi bogati rančevi. I oružje nam je dobro došlo. Municije dosta. Snabdjeli smo se i odjećom.

Odjednom pucanj. Jedan, drugi. To je ranjeni nemački podoficir iz pištolja ubio jednog našeg borca, a drugog ranio. Vodnik Milan Munjaz mu jednim hicem iz puške prekrati život. To su bile jedine naše žrtve u ovom okršaju. A Njemaca oko osamdeset. Prihvatio sam ranjenog desetara Vasića, koji mi je izgledao, onako sa zamagljenim očima, da neće preboljeti ranu. Međutim, preboljeo je i pao tek docnije, nakon Pete ofanzive, u uličnim borbama u Zvorniku.

Iako nam je izgledalo da Njemci neće ponovo pokušati da ovladaju ovim položajem, oni su to ipak poslije dva-tri dana učinili. Žurilo im se da zatvore obruč na Sutjesci. Opet je ostala gomila njihovih lješeva pored Sutjeske. Usljedio je i treći pokušaj. Ali sada ne samo kanjonom. Pokušavali su da se probiju i preko Vratara, na desnoj, i Crkvine, na lijevoj obali Sutjeske. To im je bilo nemoguće. Puškarali smo se cijeli dan. Najzad su odustali. Položaj bataljona ostao je netaknut sve do trenutka kada smo po naređenju krenuli dalje.

Stevan ADAMOVIĆ

IZ DNEVNIKA

etvrti jun 1943. Šuma ispod Maglića. Kiša ne prestaje cijele noći. Ložimo vatre. Onaj dio odijela do vatre se suši, drugi je mokar do gole kože. Ponovo okrećemo mokri dio vatri da ga sušimo i zagrijemo tijelo. I tako cijele noći. Ipak se dremucka. Zora nas zatiče tako skupljene oko vatri sa glavama na stisnutim koljenima. Oči nas peku a vratove teško ispravljamo. Vatre se skoro zagasile. Drva nema. Mlađi i zdraviji se dadoše na posao. Odjeknuše udarci sjekira...

Cijele noći prolaze kolone. Sve ide u pravcu Sutjeske. Kiša neprestano pada, zemlja se raskvasila pa još više otežava kretanje iscrpenih boraca. Pojedinci navrate do nas. Vide da smo neka intendantura i pitaju da li ima šta da se pojede. A kad čuju da smo Prva proleterska odmah ističu njeno gostoprimstvo, proletersku svijest... i drugo, samo da bi uspjeli da što dobiju. Jutros rano čika Mikan je davao ranjenicima žita dok ga je imao. No, da smo imali ne znam kolike rezerve sve bi se izdalo.

Naiđe i kurir Crnčević iz Štaba brigade i reče da izgleda da mi za danas ostajemo tu. Pitam ga kakva je situacija na frontu, a on kaže da Njemci navaljuju sa svih strana, da ih ima i na Sutjesci, ali naši im odoljevaju, tuku ih i kidaju sve obruče koje pokušavaju da nam postave. Reče i to da je u Štabu brigade čuo da je sinoć Radio Moskva javio da je raspuštena Kominterna. Kada sam se vratio kod boraca oko vatri saopštio sam im o raspuštanju Kominterne. O tome smo duže komentarisali vezujući to za međusavezničke odnose.

Pošto danas nećemo vršiti pokret, održali smo partiski sastanak ćelije na kome se rešavalo o prijemu tri druga u Partiju — Živorada Teofilovića, Stanka Škugora i Živka Puharića. Poslije iscrpne diskusije o svakom od njih jednoglasno je odlučeno da se prime. Sva trojica su stupila dobrovoljno: Teofelović, maturant iz Kragujevca — 1941, Škugor, pekar iz nekog mjesta iz Dalmacije — 1942 i Puharić, takođe pekar, 1942.

Na kraju sastanka Teofilović, Škugor i Puharić prilaze svima redom. Najzad i meni kao sekretaru. Teofilović se i poljubi sa mnom. Rumenilo oblilo ove mladiće, nove članove KPJ.

Meni je posebno drago. To su mladići sa kojima već mjesec dana stalno razgovaram. A danas u jeku krvave bitke mi ih na prvom zastanku i predahu primamo za članove naše slavne Partije.

Oko 10 sati vratismo se u sastav intendanture. Gledaju nas ostali borci. Znaju da su komunisti imali sastanak.

Priđoh vatri za kojom sjede Dušan Petrović, Kosta Malić i čika Draža. Svi Šumandinci, borci od 1941 godine. Oni nijesu još članovi Partije. Istina stariji su po godinama. Odmah me dočekaše sa raznim pitanjima. Naročito sa primjedbom da bi moglo ipak da se neko goveče zakolje. „Ima govedi, a mi gladujemo", primijećuju. Ubijedio sam ih da je nama ipak lakše nego onima koji gladni jurišaju.

5 jun. Subota. Podnožje Maglića. Nalazim se kod 3 (Kragujevačkog) bataljona. Maršujem sa „rođacima". To su mi dragi drugovi. Od Malovana, gdje smo prošle godine bili, borci našeg i njihovog bataljona su se divno sprijateljili. Otada se i nazivamo „rođacima". Ta bliskost se prenosi i na nove borce. To prijateljstvo poznato je u čitavoj brigadi. Treći bataljon danas nema starog komandanta Momu Stanojlovića. Pošao je za zamjenika komandanta Treće sandžačke brigade. Njega je zamijenio mladi Jovo Pejković-Kezo. Ljubiša Veselinović, komandir 2 čete, bolestan je od srca i kreće se sa brigadnom bolnicom. Juče se kretao sa mojom „konjicom". Teško se kreće. Jako je oslabio. Stalno misli na svoju četu.

Pomrčina je strašna, put strm, blato do koljena. Čudo odakle se nakupi ovoliko blato. Borci, konji i stoka ukopali usku stazu kroz šumu i sada se to pretvorilo u kašu. Borci stalno padaju. Često pri padu dohvate druga ispred sebe, ovaj trećeg i tako pada čitava ljesa. Uskoro kolona izađe van staze. Lakše se maršuje. Poslije oko sat hoda kolona stade. Prilazi politički komesar bataljona Mirko Jovanović i kaže da smo skrenuli sa staze. Ponovo je pronalazimo. Ponovo blato. Ponovo klizanje i padanje. Kiša stalno sipa. Hladno je kao da nije ljeto. Planina je to.

Čuje se borba desno ka Ćurevu a i ispred nas. Topovi sa Ćureva stalno tuku po šumama ispred nas i tamo po Vučevu — pozadi. Od političkog komesara Jovanovića doznajemo da će bataljon jutros napadati na Borovno, gdje su se Njemci jako ukopali. Desno od 3-eg napada 2-gi (Crnogorski), i naš 1-vi je lijevo. Kolona se kreće veoma sporo. Komesar požuruje i opominje na vezu. Ja sam i dalje sa 3 bataljonom i krećem se sa njegovim mitraljescima.

— Bos ću da idem, sigurniji sam, kaže nišandžija, stenjući pod teretom mitraljeza.

— Meni je lakše nego kad vodim konja. Ali komandir ne da nikako da ostavim vrančića. Dobar je, nosi mitraljez kao perušku, kaže drugi borac. Treći objašnjava kako mu je lakše kada se drži konju za rep... I tako se smjenjuju razgovori prokislih, gladnih i umornih boraca.

Zora je. Ispred nas se čuju dugački rafali „šarca". Stigli smo do cilja. Bataljon se odmah razvija u streljački stroj. Ostadoh sa mitraljescima. Magla je pa se ne vidi ni brdo. Položaj cijenimo po rafalima njemačkih „šaraca". Po tome određujemo i pravac napada. Poslije kratkog dogovora između političkog komesara i komandanta bataljona i izdavanja naređenja četama, 3 bataljon krete u napad. Rafali „šaraca" sa jedne i sa druge strane, prasak bombi i složno „Uraaaa! Naprijed proleteri! Naprijed omladinci!" prolomi ovo junsko jutro. Hrabri omladinci Kragujevačkog bataljona nadvikuju ostale borce...

Zametnula se ogorčena borba. Gore šume od tromblonskih bombi. Njemci ne štede municiju. Njihovi rafali su dugi, odegnuti — dok su naši kratki — reski. Već se razdanilo. Postepeno se i magla diže. Kragujevčani osvajaju rov po rov, pedalj po pedalj zemlje.

Iznose ranjenog Boža, zamjenika komandira čete, koji je kasnije usput umro. Bolničarka reče da je tražio da ga ne iznose sa bojišta, jer kaže, da može još pucati i hoće da vidi ishod borbe...

Novi juriši proletera. Prolama se dolina Sutjeske... Juriša i 2 (Crnogorski) bataljon, te Njemci prenose vatru i na njega, što olakšava Kragujevčanima. Nailaze avioni i bombarduju položaj. Samo dalje od nas. Blizu se njihovi i naši streljački strojevi pa bi bombardovali i svoje. Naši ih stalno potiskuju stopu po stopu. Ne razlikujemo više bombe, mitraljeze, puške — sve tutnji kao u paklu. Topovi tuku našu pozadinu. Možda moji sa konjima trpe vatru od granata. Ima više ranjenih. Bolničarke imaju pune ruke posla. Svi su junaci. Ne može se odvojiti borac od bolničarke, komandir od borca. Sve ih nosi jedinstven elan, polet, odlučnost da se pobjedi. Ovo je masovno junaštvo.

Branko Šotra: KOLONA

Pomjeramo se bliže stroju. Konjovoci donose municiju. Ostane samo po jedan da čuva više konja.

— Udri dok traje okvira... Udri! Dovikuje mitraljescu Sremcu njegov pomoćnik. A Sremac skoro nezaklonjen štepute po njemačkom stroju.

— Pogibe Sremac! začu se glas njegovog pomoćnika.

Borba bjesni nesmanjenom žestinom.

— Ranjen je komesar bataljona Mirko — u vrat, kaže zadihano bolničarka.

Mlad je, tek 20 godina, student iz Kragujevca. Prvoborac. Rekoše da su mu ranu previli i da je ostao na položaju.

Poginuo je i vodnik Lojo, poznat bombaš, pao je i vodnik „Crni", koji je pjesmom i dosjetkama bodrio i veselio svoje drugove i u najtežim jurišima. Naiđosmo i na poginulog Tonči Vargovića, rukovodioca SKOJ-a čete. Iz njegovog džepa vadimo bilježnicu i čitamo što je zapisao na posljednjem sastanku. „Pojačaćemo našu disciplinu i bićemo udarnici i u radu i u borbi, da bismo bili primjer našim novim drugovima i da ne bismo zaostajali od starijih".

Pročitah glasno ovu odluku četne skojevske organizacije. Komesar čete reče da će je prenijeti novom rukovodiocu SKOJ-a. Uze bilježnicu da je čuva.

Donesoše ranjenu bolničarku Dragicu. Sada borci previjaju svoju bolničarku. Prikupismo ranjenike. Teže stavismo na nosila, a onima koji mogu da jašu ustupismo mitraljeske konje.

Magla nas štiti od aviona koji se čuju negdje visoko iznad oblaka.

Pođoh i ja sa ranjenicima iz Kragujevačkog bataljona. Idem u moju jedinicu. Moram se naći kod mojih „konjanika". Stalno mi je Plavi[1] predočavao da moram mnogo paziti na ove stare drugove. Oni su jaku osjetljivi. Većina njih su ratnici iz Balkanskog rata, prešli su Albaniju, učestvovali na Solunskom frontu i sada se nama priključili.

Koristim zastanak da u dnevniku zabilježim podatke i utiske iz današnje borbe. Žao mi je što ne mogu da ubilježim imena svih poginulih i ranjenih. Koga god zapitam svaki mi odgovara da zna samo ime ili partizansko ime tih drugova, a prezime ne zna. Navikli smo da i ne pitamo za prezime. Koliko dobrih drugova imam među ovim „rođacima", a sumnjam da i jedan zna moje prezime.

Uđosmo ponovo u blatnu stazu. Strahota jedna. Noge upadaju skoro do koljena. Onima koji imaju bilo kakvu obuću mnogo je teže u ovom glibu. Ranjenike blato još više iscrprje. Druge staze nema. Preko litica i oštrih zavijutaka natovareni

[1] Mijalko Todorović, politički komesar Prve proleterske brigade

konji teško prolaze. Kiša stalno sipi. San, žeđ, glad, kiša, Njemci — sve nas pritislo. Ali, i pored teškoća idemo naprijed. I ne samo da idemo nego sve to podnosimo bez roptanja. Borci, rukovodioci, stari i mladi, ranjenici i bolesnici — svi smo prožeti verom u pobjedu, za koju smo spremni i na najveće žrtve.

Nemamo vodiča. A nisu nam ni potrebni. Neprekidana kolona glibovitom stazom vodi nas cilju — Sutjesci odakle se čuje borba.

7 jun. U 1 sat poslije ponoći nastavili smo pokret. Sutjeska huči. Komandant brigade Danilo Lekić-Španac posla patrole da izvide most. Bio je slobodan. To je drveni most koji su seljaci podigli prije rata. Kolona se kreće brže. Počinjemo da trčimo. „Tišina, neprijatelj je na prvoj kosi", ponovo prenose sa čela. Noć je vedra i tiha. Tišinu prekidaju rijetki, ali dugi rafali „šaraca".

Oko pola tri na prvim kosama Košura zapraštaše bombe. Zametnu se krvava borba. Ključa kao u kotlu. Ne razlikuje se više prasak bombi, štektanje mitraljeza, cika pušaka... Sve se sliva u zaglušujuću pucnjavu koja se lomi i odjekuje kroz šumovite gudure.

„Kosa se mora očistiti. To je jedini prolaz za Lučke Kolibe!", kaže Danilo Lekić-Španac Savu Maškoviću, komandantu 1-og bataljona. Do njega stoji Božo Božović, komandant 2-gog bataljona, — čeka da mu prođe začelje bataljona koji skreće udesno na položaj.

Na Košuru se ukopali Njemci. Naše i njihove linije raspoznajemo po plamenu bombi i „šaraca". Naši tuku kragujevkama, a Njemci tromblonskim bombama.

Skrećemo uz šumovitu kosu. Nailazimo na sanduk njemačkih bombi. Janko Ćirković, komandir 3 čete, uzima ga i dijeli borcima. Penjo Sekulić, puškomitraljezac 3 čete, trpa bombe u džepove i sa „šarcem" preko vrata jurnu kroz šumarak. Dok neprekidni rafali kidaju grane Penjo sruči bombe u neprijateljski rov. I Njemci odgovoriše bombama i rafalima. Polijegasmo u jednoj vodotečini. Zemlja, kamenje, parčad bommbi, grane sa drveća — pršti na sve strane.

Vatra se malo utiša i kolona krete uz kosu. Izmiješali se borci, komora, ranjenici, bolesnici. Tifusari često prekidaju kolonu. Sjednu na stazu i tupim pogledom gledaju u pravcu otkuda rafali zasipaju. Ne pomažu nikakva upozorenja, otupili su za sve što se oko njih dešava.

Nadlijeću izviđački avioni. Lete tako nisko da nas gotovo vjetar propelera zapljuskuje. Naprave jedan-dva kruga sipajući iz mitraljeza. Ne znamo odakle nas više zasipaju mitraljeskom vatrom — iz rovova ili aviona.

Savo Mašković, komandant 1 bataljona, gleda čelične ptičurine i dobaci: „Brzo li ih obavijestiše da smo zauzeli ovu kosu". Naredi da se bataljon prebacuje naprijed uz kose, jer na njegovo mjesto dolazi naš 6 bataljon.

Šarac, komandant 6-og bataljona, malog rasta, punačak, živa temperamenta, španski dobrovoljac, veoma omiljen kod boraca, osmatra kako se po rovovima kreću Njemci.

— Šarac — na „šarca" pa ko koga, reče šaleći se Krsto Bajić, i potapša Šarca po ramenu.

Priključismo se začelju kolone. Poslije desetak minuta marša uz kosu obraslu šumarcima, zađosmo u gustu bukovu šumu. Čuje se zuka njemačkih bombardera. Mali zaokret i strašne eksplozije zatresoše klisuru. Tako po cio dan... Sanduci sa bombama od 10—20 kg raspadaju se pri samoj zemlji tako da gotovo nema mjesta gdje ne padne bomba ili parče od bombe, stijene, zemlje, granja.

I sada iz šume posmatramo jedno takvo bombardovanje 6-og bataljona. Gledamo kako lete i prskaju sanduci sa bombama. Kada se i posljednji odjeci eksplozija utišaše, kolona nastavi pokret.

Nailazi drugi talas aviona koji nadleće baš iznad šume kojom se kreće naša kolona. Znači Njemci imaju odličnu radiovezu i daju svojoj avijaciji odmah pravac kretanja kolona. Divan, vedar i sunčan dan a aerodromi kod Sarajeva i Mostara nisu daleko. Urbzo, ispred nas, u koloni odjeknuše eksplozije bombi. Tamo je čelo naše kolone. Istina, u ovako gustoj šumi malo je pogodaka od ovih malih bombi.

Negdje od Ćureva poče da tuče artiljerija — zuji granata za granatom. Sve se slilo u zaglušujuću tutnjavu. Ne razlikuju se više pucnji topova, mitraljeza i bacača, ni eksplozije bombi i granata.

Oko podne prispjesmo u dolinu Hrčavke .Uz rječicu divna uska dolina sa travom do koljena. Pored šume nekoliko konja grabe zelenu travu.

Produžismo ka Lučkim Kolibama. Kolona se kreće vrlo sporo. Ispred nas se ispriječile gole stijene, koje izgledaju neprelazne. No, mi ih poznajemo još od prošle godine kada smo prolazili za Bosansku Krajinu. Kada se negdje oko 14 časova duga kolona boraca, konjanika, komore, ranjenika i tifusara tromo kretala strmom stenovitom stazom, odjednom su sa lijeve strane iznenada zaciktali „šarci" rešetajući po koloni. Komandant Prve brigade Španac naredi da se kolona vrati nazad u dolinu Hrčavke.

Poslije oko jednog sata spuštanja čitava se kolona ponovo nađe pored Hrčavke. Bili smo prilično nagomilani u ovoj uskoj dolinici. Neki borci su prali noge i lice u bistroj planinskoj re-

čici, a mnogi su se razmiljeli tražeći srijemušu, kiseljak i druge trave da koliko-toliko utole glad. Nije potrajalo dugo a iznad kose sjeverno od nas, iznad katuna Vitkovića, nadleće 9 „štuka" i počeše bombardovati. Odmah za njima stigoše 3 „Dornijera" pa i oni sručiše „sanduke" sa bombama. Tamo se nalazio naš 1-vi bataljon sa komandantom brigade.

Od kurira koji je došao iz Štaba brigade da traži komandanta Španca, doznao sam da je od bombardovanja iznad Sutjeske poginuo Šarac, komandant 6 bataljona.

Sve brigadne komore i bolnice sa ranjenicima i bolesnicima prenoćiše u dolini Hrčavke pored vatri koje su i pored opomena bile naložene.

10 jun. Šuma ispod Balinovca. Praskozorje. Borba ne prestaje. Eho bombi, bacačkih mina i mitraljeskih rafala, višestruko se odbija od planinskih strana i stoljetnih šuma. Kolone promiču iznad i ispod ovog našeg logora. Naiđe Pejso, kurir 1-vog, mog matičnog bataljona i reče da je juče od avionske bombe lakše ranjen drug Tito. Saopštih to u povjerenju Božu Milačiću. Zabrinuti smo.

Na kraju našeg logora naiđoh na Ljubeca Marića. Zateže konju kolane. Tovar je dobro pokrio šatorskim krilom i maskirao granjem. Priđoh mu. Gleda me ispitivački.

— Zašto me tako gledaš?

— Vidiš ja protivkolca nisam zakopao. Krijem ga. Štab brigade naredio da se teško oružje zakopa. Ako me Plavi vidi onda sam obrao bostan?! Šta misliš da li da ga gonim dalje? Konj ga lako nosi, ako bude zatrebalo nas trojica poslužilaca smo spremni i da ga ponesemo na rukama".

Na sve strane vodi se neprekidna borba. Ječi čitava Zelengora. Iznad glava zuje nam mitraljeska zrna i krešu grančice sa jela. Krećući se lagano šumom, naiđoh na štab Prve proleterske brigade. Na okupu su svi štabovi bataljona. Tu im komandant brigade Danilo Lekić-Španac izdaje naređenje. Kratko: „Situaciju znate... Položaj i pravac svaki bataljon zna... Treba najodlučnije razbiti poslednji neprijateljski obruč... Cijela brigada u streljački stroj... Moramo pobijediti! Kruci fiks?[2] Na zadatak!...

Štabovi otrčaše u pravcu svojih bataljona. Nikada, od kako postoji, Prva proleterska brigada nije bila na tako uskom frontu ni na važnijem zadatku. Od proboja ove linije zavisi dalje izvlačenje iz obruča...

Zapraštaše bombe cijelom ivicom brda. A zatim dugi i neprekidni rafali „šaraca" koje, zbog istog oružja, ne razlikujemo

[2]) Španac je ovu njemačku psovku često upotrebljavao kao uzrečicu.

sa koje strane dolaze, da li sa naše ili neprijateljske. Ne razlikujem gdje je jača borba — na centru ili na krilima. To Prva proleterska lomi otpor neprijatelja. Borba je bila oštra, ali kratka. Neprijatelj brzo okrete leđa.

Prolaz je slobodan. Jata aviona nadlijeću i bombarduju. Za proleterima kretoše uzbrdo neprekidne kolone tifusara, lakših ranjenika, komore. U našem logoru je bilo sve spremno za pokret. Konji nisu bili rastovareni a ni teži ranjenici nisu se skidali sa konja. Svaki borac bi htio da sazna kako je bilo gore na položaju. Pitaju ima li ranjenika. Rekoh im kratko da Švabe bježe.

Krećemo uz strmen. Puške preko ramena, a drvo — u ruci da se kamenjar lakše savlada. Sunce već peče. Avioni nas ne ostavljaju na miru. Kolona odmiče brže nego obično. Borba se sve više udaljava. Već dva sata putujemo a tek smo na ivici šume. Linija fronta ostaje nam ulijevo. Nailazimo na mrtve Njemce. Naši lakši ranjenici skidaju im cokule i odijelo. Na stazi nailazimo na njemački mitraljez. U jednoj dolini nailazimo na lješinu konja. Uginuo je prije neki dan. Dva tifusara režu meso sa butina i odmah ga jedu... Osjeća se smrad lješine. Opomenusmo ih da to ne jedu, ali oni ne slušaju.

„Ja već nosim tifus u stomaku. Gore mi ne može biti", odgovori jedan od tifusara. Jeza hvata čoveka. Borba za opstanak.

Penjemo se uz treće brdo od jutros. Borba se čuje prilično daleko ispred nas. Na stazi sedi jedan borac i ne miče se. Prislonio se uz jedan panj, a pušku drži preko krila. Priđoh mu i drmnuh. Ne mrda. Mrtav... Ostade na vječnoj straži da pokazuje kuda su prošli proleteri. Nailazimo i na svježe humke naših i Njemaca.

Kolona zastala na sredini šume. Prilazim čelu. Kako koji borac pretrči, obaspe ga rafal „šaraca" odozgo sa stijene. Zamjenik političkog komesara Treće krajiške brigade Đuro Lončarević pazi da se redom pretrčava. Odozgo Njemci stalno tuku ivicu šume. Ne može se izbjeći brisani prostor. Ipak, pređosmo bez žrtava. Sada se kolona kreće brže kroz rijetke četinare. Avioni nas prate u stopu. Iz šume izađosmo na neku lazinu. Na zaravni zastanak. Niko ne pita ima li šta da se jede, čak ni ranjenici ne pitaju ima li vode. Svi znaju samo naprijed, što bliže brigadi. Obruč je rastrgnut. Idemo ka selima. Tamo će se ipak naći nešto za jelo.

Na ivici šume stigoh komandanta 2-og bataljona Prve proleterske Boža Božovića. Priča mi o borbi na Balinovcu. Zadržao se tu i predao za ranjenike nekoliko vreća hljeba i salame, zaplijenjenih od Njemaca. Zaplijenili su oko 15 tovara. Gore nam već dijele — kako koji ranjenik naiđe dobije parče. Na jednoj ledini dva tifusara Dalmatinca navukla džak na glavu

i traže mrvice hljeba. Priđe im Božo i poče da viče da bježe, jer ih iz aviona mitraljiraju. Skide i kapu i poče ih po leđima udarati i gurati. No, ništa ne pomaže... Avion kruži i mitraljira. Vičem na Boža da se bar on skloni. Ali i on se zaneo pa ne čuje. Kada avion napravi zaokret, pritrčah iza jele i drmnuh im džak sa glave. Oni se ispraviše i pogledaše me. Kada sam prevrnuo džak i istrese ga, oni legoše na zemlju i počeše trpati u usta mrvice hljeba zajedno sa travom.

Oko 18 sati stigosmo brigadu. Rekoše mi da su se prilično potkrijepili hlebom i salamom.

Ispod visoke guste jele sjedi Štab Prve divizije i Prve proleterske brigade: Koča, Fića, Španac, Plavi, a malo sa strane Sreten Žujović-Crni, član Vrhovnog štaba. Prikupljaju se čitava Prva i Treća krajiška. Ima tu i djelova Šeste istočnobosanske brigade.

Negdje oko 19 sati pokret. Maršujemo u pravcu Miljevine. To sam doznao od komandanta 1 bataljona Sava Maškovića. Reče da je bataljon kompletan. Imao je jutros samo 5 lakše ranjenih.

Milonja STIJOVIĆ

JURIŠI NA BOROVNO

Kišne noći 23 juna 2 bataljon Prve proleterske brigade približavao se Borovnu. Zbog pomrčine koja je u ovoj visokoj šumi bila još gušća oni na čelu stalno su držali ispružene ruke da ne bi naletjeli na neko drvo. Neprijatelj se nalazio i na lijevoj obali Sutjeske, upravo naspram staze kojom se bataljon kretao, te smo morali biti još obazriviji. Pod takvim uslovima razumljivo je što je bataljonu bilo potrebno više od šest časova da pređe oko četiri kilometra.

Borovno je mala zaravan, oivičena sa prilaznih strana — istočne i sjeverne strane — šumom. Ka zapadu, prema obali rijeke, pada oko 15 metara visoka litica. Na čistini širokoj oko 300 metara, oivičenoj šumom, nalazi se uzvišenje, a nešto južnije dolinica na čijoj je južnoj ivici ostatak nekadašnje tvrđave.

Ujutru oko 5 časova, dok je štab bataljona sa komandirima i komesarima četa bio u izviđanju, stigao je i 3-ći bataljon naše brigade. Napad je otpočeo 3 juna nešto prije 7 časova, i to sa po dvije čete iz 1-og i 2-og bataljona. Druga četa 2-og bataljona, koja je imala zadatak da obuhvati položaj sa sjevera i presiječe otstupnicu njemačkim snagama, zalutala je u toku podilaženja. No i pored toga napad je izvršen preostalim snagama i poslije oštre borbe, koja je trajala nešto više od jednog časa, neprijatelj je zbačen sa Borovna. Pri tome su bacači oba bataljona dejstvovali vrlo efikasno. Njemci su ostavili 5 mrtvih, a oko 14 ranjenih uspjeli su da odnesu. Zaplijenjeno je 5 „šaraca" i veća količina municije.

Međutim, koristeći se šumom i jakom podrškom artiljeriskog diviziona iz rejona s. D. Beleni, kao i nebudnošću naših slabijih dijelova koji su ostavljeni na položaju, Njemci su iznenadnim protivnapadom uspjeli, nešto prije 10 časova, da ponovo zauzmu Borovno.

Svi pokušaji 2-og bataljona da u toku dvije sljedeće noći — 3/4 i 4/5 juna — ponovo ovlada Borovnom ostali su bez uspjeha. Neprijateljska artiljerija je i noću vrlo efikasno dejstvovala.

Ujutru 5 juna, poslije artiljeriske pripreme, Omladinska četa 3-eg bataljona i 2-ga četa 2-og bataljona pošle su u napad, i to Omladinska sa jugoistoka, preko čistine duge oko 300 metara, a 2-ga sa sjevera — istim pravcem kojim je trebalo da napada 3 juna. Da bi izvršila obuhvat 2-oj četi je trebalo do jurišnog položaja znatno više vremena nego Omladinskoj. Kako se nešto prije početka napada iznenada spustila magla, rukovodstvo Omladinske čete je odlučilo da iskoristi tu okolnost, te je odlučeno da se napad izvrši ranije. Druga četa u tom momentu je još u pokretu ka polaznom položaju.

Kako je i neprijatelj, vjerovatno zbog magle, pooštrio budnost i dijelom snaga posio utvrđenje, Omladinska četa je pri prebacivanju preko čistine potpala pod veoma jaku mitraljesku vatru. Nanoseći joj teške gubitke, neprijatelj je uspio da odbije ne samo ovaj, nego i sljedeći juriš koji je ova četa pokušala da izvrši pod ovako nepovoljnim uslovima. Na nesreću, prije nego što je ostatak čete uspio da se povuče sa čistine digla se magla. Samo u ovim jurišima Omladinska četa je izgubila 12 boraca, među njima i komesara čete Mlađu Miloradovića, radnika iz Kragujevca, koji je jurišao i pao na čelu čete.

Dok je Omladinska četa krvarila u jurišu 2-ga četa 2-og bataljona hitala je da što prije izbije na jurišni položaj. Ali u tome nije potpuno uspjela — stigla je tek kada je juriš omladinaca odbijen i postavila se pod zaštitom kiše na jurišni položaj (oko 100 m sjeverno od njemačkog položaja).

Njemci su, poslije odbijanja prethodnih juriša, bili prilično neobazrivi i komotno popravljali zaklone. To je omogućilo 2 četi da se oko 8.30 časova, po veoma jakoj kiši, neprimjetno privuče i otvori snažnu iznenadnu vatru po raskomoćenom neprijatelju. Odmah zatim četa je krenula na juriš ali su ubrzo pristigli i neprijateljski delovi koji su se nalazili u šatorima pozadi položaja i izvršili protivjuriš. Došlo je do vemo oštre borbe prsa u prsa u kojoj je neprijatelj razbijen i odbačen — jedan dio uspio je da pobjegne preko rijeke, dok su drugi skakali niz liticu.

Borovno je branilo oko 130 neprijateljskih vojnika, ali se zbog malog prostora moglo razviti najviše 40 vojnika, a ostali su bili u rezervi. Neprijatelj je na položaju ostavio 40 mrtvih. Od njih je 7 bilo poređano u logoru, vjerovatno od prethodnog napada Omladinske čete. Zaplijenjeno je 10 „šaraca", 5 lakih bacača i preko 80 pušaka sa velikom količinom municije.

I naši su imali teške gubitke. U borbi za Borovno imali smo 16 mrtvih i 24 ranjena; kod 3-eg bataljona je posljednjeg dana bilo 12 mrtvih i 5 ranjenih.

Raško POPOVIĆ i Miljan JOKANOVIĆ

IZ RATNIH ZABILJEŽAKA KOMESARA OMLADINSKE ČETE PRVE PROLETERSKE

etrnaesti i 15 maj. — Nalazimo se na položajima oko s. Milova. Vidimo Nijemce na cesti Prijepolje — Bijelo Polje i naše izvidnice već su s njima u kontaktu. Tuku nas artiljerijom.

16 maj. — Mislimo o napadu na Bijelo Polje; međutim Nijemci, poslije razoružavanja četnika, krenuli su od Mojkovca i Bijelog Polja prema nama. Povukli smo se sve do s. Šljemena iznad Šahovića.

17 maj. — Vodili smo borbu sa Nijemcima iznad Breze i Oboda i morali smo se povući.

18 maj. — Šljemena — Barice — Krupice. Nijemci nadiru i na drugoj strani, te smo se povukli sa ovih terena. Stoka je sva evakuisana. Poveli smo i žene sa djecom, pa smo ih cijelu noć nosili, a sjutradan su se vratili; nisu shvatili potrebu evakuacije.

19 maj. — Krupice — Trijebovo.

20 maj. — Trijebovo — Đurđevića Tara — Njegobuđa — Žabljak. Sastao sam se sa Milošem Radovićem. On je komandant mjesta u Njegobuđi. Reče mi da je i Vojin u Žabljaku. Uveče smo predali stoku. Pošto sam bio ranije stigao, pretrpeo sam bombardovanje od 15 aviona koje je trajalo 1 čas i 15 minuta. Nekoliko kuća je porušeno i ima više žrtava. I Gojko Žarković je pored mene teško ranjen. Sa Vojinom sam se tek u noć sastao. Mnogo je iscrpen i oslabio. Nije me prepoznao. Pričao mi je o teškim danima svoga života u bekstvu, zatvoru i zlostavljanju od četnika. Žalio je što je morao izostati zbog ranjene noge. Vidi se ozbiljnost vremena uslijed neprijateljske ofanzive. Neprijatelj se sa svih strana koncentriše.

21 — 23 maj. Žabljak — Đurđevića Tara — Bobovo — Meštrovac — Čelebić. Naša brigada hitno je stigla kod Čelebića i razbila Nijemce te spasla bolnicu od zarobljavanja. Svugdje srećemo narod iz Sandžaka i Čelebića; pregone stoku sa djecom u Crnu Goru. Narod je preplašen od zvjerstava Nijemaca.

24 maj. — Borbe oko Trovrha i Bakića. Po potocima nailazimo na pobijene Nijemce i ustaše; ostavili su konje i materijal. Vođene su uporne borbe; obostrani juriši po nekoliko puta.

25 maj. — Odmaramo se kod Pjelovaca.

26 — 27 maj. — Kod s. Pjelovaca. Položaj.

28 maj. — Borbe sa Nijemcima oko Pjelovaca do Velenića. Nadiru sa svih strana; skoro smo opkoljeni; položaje branimo bombama, jer Nijemci jurišaju. Noću smo se prebacili preko Tare kod Uzlupa, a Nijemci su za nama stigli ujutru na most i uništili jednu patrolu 6-og bataljona.

29 maj. — Uzlup — Šćepan Polje. Nijemci u Humu, a položaji sve pored obala Pive i Tare; naši ih ometaju pri pokušaju prelaza. Prelaz na Pivi stalno tuku artiljerijom i imali su pogodaka i u most. Uveče smo prešli Pivu bez gubitaka.

30 maj. — Kruševo (kod Pive) — Vučevo. Sjedim na jednom kamenu na putu za Vučevo i gledam na suprotnoj strani desnu obalu Pive sa njenim brdima. Čekamo pokret; umoran sam i brišem znoj. Jedna mala njivica usred šume pruža se pored Pive pokrivena već odraslim žitom, a oko nje mala ledinica sa kolibom. Potseća me na rodno selo. Na vidiku gubi se kanjon Pive i nedaleko na suprotnoj obali negde u nekoj kolibi ili kamenjaru moja stara majka gleda njemačke bombardere kako stalno naleću i siju smrt bombama i mitraljezima. Ona ih, sigurno, gleda sa strahom i strepnjom ne radi sebe i svoga života, no radi nas, njene djece koja su u ovoj velikoj borbi. Tako osamljena, bez ičije pažnje, više gladna no sita, proživljuje dane duboke starosti i očekuje svršetak rata i dane slobode. Zna ona kakav je ovo rat i koliko je dug i težak, i svojim sinovima ne kaže nikada da se koji kod nje zadrži. Dobro se sjećam njenih riječi pri prošlom viđenju: „Ne brinite se za mene, ja ću živjeti kako mognem, a da mogu bolje ići i ja bih sa vama". — Pokret je. Ovog momenta dobar dio mojih misli bio je kod majke i s njom. I preko Pive i ovih brda šaljem joj pozdrave utjehe.

31 maj — 4 jun. — Vučevo. Odmaramo se i sklanjamo od aviona. Naokolo svugde borba. Nema nikoga u kolibama, sve je pusto.

5 jun. — Vučevo — Mrkalj Klade. Jedva već očekivani pokret. Crnogorci su odbili Nijemce, ali su ih ovi opet potisnuli, jer su bili neoprezni. Cio dan kiša.

6 jun. — Svi osjećamo ozbiljnost situacije. Svi naši štabovi povukli su se oko Vučeva. Obruč neprijatelja se stijesnio i mi dobijamo zadaťak da moramo razbiti obruč kod Sutjeske. Primamo sa najvećom ozbiljnošću svoj zadatak i međusobno smo se uveče savjetovali da ćemo silovito napasti neprijatelja. Kroz tamnu noć i maglu stigli smo u zoru u s. Mrkalje (na desnoj obali Sutjeske). Na drugoj obali Druga proleterska brigada već vodi borbu. Čete su dobile svoj zadatak i počeli smo se peti prema neprijateljskom položaju Gradini (Borovno) kroz rijetku hrastovu šumu. Čim smo stigli do obale malog proplanka (ledinice), prolomilo se: „Ura! Juriš, proleteri — naprijed!" Ponovljeno je to nekoliko puta i streljački stroj junačkih omladinaca jednovremeno se zatalasao preko ove čistine u žestoku vatru mitraljeza, bacača i topova. Neposredno kraj mene pade zamjenik komandira Božo Hadživuković teško ranjen u stomak. Teško se osjeća i ne govori, na licu mu grčevi poigravaju, bledi, pa plavi. Izneli su ga i brzo je podlegao. Ranjen je i Nikica. Malo poslije izvodimo ranjenu Dragicu i vidimo svih osam mrtvih drugova, za koje smo mislili da su samo ranjeni. Ovi ponosni herojski omladinci u velikom borbenom zanosu dali su najveće žrtve, svoj mladalački život, ali dostojno, u jurišu na najomrznutijeg neprijatelja — nemačke fašiste. U streljačkom stroju, kao sokolovi ustremljeni u letu, leže sa svojim svetlim oružjem kojim su se skoro dvije godine do maločas svetili omrznutim fašistima za njihova zlodela. Crni i Lojo leže na 10 metara ispred fašističkih rovova sa pritegnutim puškama, oči im otvorene, još svetle, uprte prema fašistima, a lice, koje je već mrtav predmet kao i oči, pokazuje ozbiljnost i veliku energiju, kao da bi i sada odlučno skočili i počeli bacati svoje bombe da unište i protjeraju neprijatelja, onako kako su to radili bezbroj puta na raznim fašističkim utvrđenjima i jazbinama. Kao da će viknuti: „Ura! Napred, omladinci! Živjela Prva proleterska!" Ledile su se žile neprijatelja pred takvim borbenim poklicima iz omladinskih grudi, kojima su najviše zla učinili, i počinjale su treštati vješto bačene bombe, a posle toga nezaustavljivo su padala utvrđenja neprijatelja pred jurišem takvih div-sokolova, heroja našeg napaćenog naroda. Pored i između njih su Aca Visocki, Božo Pejović, Rašid H. Mešić, Milan od Bugojna, Petar Birošević Sremac. Toniju su noge isečene, ali artiljerija ne da da ga iznesemo. Neprijatelj je bio razbijen, ali ovih drugova nije bilo više i pomisao na to nije dala mira nijednom drugu; svi smo uzbuđeni i ogorčeni.

7 jun. — U s. Mrkaljima, držimo položaje. Poginule drugove preko dana ne možemo pokopati, artiljerija tuče.

8 jun. — Mrkalj Klade — Suha — Tjentište — Zelengora. Povlačenja kroz probijeni obruč. Počesmo da jedemo konjetinu.

9 jun. — Kod Lučkih Koliba na Zelengori. Imamo pokret i opet smo probili njemački obruč.

10 jun. — Rano ujutru počinjemo borbu sa Nijemcima i za 2 časa bila je borba gotova; ponovo smo razbili novi obruč. Cela brigada je učestvovala u streljačkom stroju.

11 jun. — Zelengora — Mrčin. Stalne borbe i probijanja.

12 jun. — Mrčin — Zagorice. Nijemci su u Miljevini; držimo prema njima položaj.

13 jun. Zagorice — Rataj — Miljevina — D. Budanj, na položaju. Nijemci i ustaše pobegli i zapalili magacin sa hranom. Naši drugovi pošto su veoma gladni čine mnoge greške prema narodu oko ishrane.

14 jun. — Kod D. Budnja, na položaju.

15 jun. — Kod D. Budnja; D. Budanj — Jabuka. Stalna bombardovanja položaja i juriši Nijemaca nekoliko puta dnevno. uvijek su odbijeni.

16 jun. — Jabuka — Stojkovići (Raskršće).

17 jun. — Raskršće — Butkovići.

18 jun. — Butkovići — Renovica. Prolazimo pored samih njemačkih položaja. Svugdje nas čekaju i svugdje su se postavili. Kraljevčani zaplijenili njemačke paštete. Artiljerija nas pored pruge pronašla i izgubili smo 10 drugova. Imamo i ranjenike.

19 jun. — Renovica — G. Vinča — Grabovci (cesta Rogatić—Sarajevo) — Jasika. Cio dan i noć po najvećoj kiši i blatu nosimo ranjenog druga Peru Đukića.

Luka BOŽOVIĆ

VRHOVNI KOMANDANT U ŠTABU TREĆE KRAJIŠKE

a Lučkih Koliba Treća krajiška brigada pošla je u proboj kroz Zelengoru. Kretala se ka Miljevini pravcem Vis (k 1371) — s. Govza — s. Jeleč. Na Visu i Govzi naišla je na jaka neprijateljska uporišta, koja nije moguće slomiti iz pokreta. Zato je skrenula malo udesno, da bi zaobišla te položaje i likvidirala ih udarom s boka. Taj manevar je bio strahovito težak. Dolinom rječice Govze, bez puta, po mračnoj noći, preko bezbroj vrtača, jaruga i rupčaga je jedva i ko zna kako, izbila u neko selo lijevo od Visa.

Tog dana desila su se dva čudna događaja. Najprije smo se sukobili sa jednim bataljonom Prve proleterske brigade. Ali, srećom, sukob je prošao bez gubitaka. Zabuna je bila kratka. Istog dana, komandanta brigade koji je išao u štab divizije sačekala je njemačka zasjeda od dva vojnika. Dobro maskirani pustili su ga toliko blizu da su pod njim konja uhvatili za dizgine. Spasio se tako što je u jednog opalio iz pištolja, a na drugog skočio.

Tog dana je i naš kuvar Iljuš bio neraspoložen što komandantu nije mogao bar čaj da skuva, kad mu već ne može dati dobar ručak.

Po izbijanju kod Miljevine brigada štiti lijevi bok snagama koje se izvlače iz obruča. Za nama je još mnogo jedinica i ranjenika. Borci su iscrpeni, snaga na izmaku, a na dohvat ruke promiče neprijateljska komora, kamioni krcati hranom. Mi to ne možemo učiniti. Naš je zadatak da neprekidnom borbom onemogućimo neprijatelju da ponovo zatvori obruč. Samo intendanti izlaze kroz uzak otvor koji branimo, oni to moraju,

da nabave hranu, da je stvore i da se sa njom ponovo vrate. I oni su izlazili, nalazili hranu i vraćali se.

Savče, intendant jednog bataljona, sam je raznosio po položaju skuvanu parčad mesa i vrlo malo kuvanog kukuruza. Ide, tako, pozadi položaja, od borca do borca, i daje svakom parče mesa i šaku kukuruza. Nailazi na druga Veljka[1]), koji se tu zatekao. Vidi, nepoznat mu je. Mjerka ga, šta će, nije s njim računao. A onda odmahne rukom i pruža mu „sljedovanje".

— Evo, druže. Uzmi, znam da si gladan. Znaš, u našoj brigadi je običaj da niko ne ode gladan... Ono što imamo, dijelimo...

Štab brigade bio je smješten u jednoj kolibici. Nasred nje nalazilo se ognjište, na kome je kuvar ložio mokre grane i kuvao nešto mršavog mesa — u goloj vodi, bez soli.

Oko ognjišta ležali su članovi štaba. Komandant brigade, razbarušene crne kose, često se u snu trzao i okretao. Mora da ga to progone današnji događaji a ni stanje na položaju nije baš takvo da bi mogao mirno spavati. Noć je već na izmaku. Izgledalo je da samo trojica ne spavaju.

Jednoga su morile brige gdje će i šta sjutra obezbjediti brigadi da jede. Drugi se kasno vratio iz bataljona, sa skojevskog sastanka. Sav mokar i prozebao, nije mogao da zaspi dok se ne prosuši na Iljušovom ognjištu. Okretao se i prevrtao ali san mu nije htio na oči. A i kako bi u ovom budžaku koji više liči na pušnicu za suvo meso nego na prostoriju u kojoj žive ljudi.

— Daj, Iljuše, molim te, malo otvori. Ovo se više ne može izdržati — obraća se Martin, onom trećem što ne spava.

— E, rano moja! Ništa to ne pomaže ako ja otvorim. Dok ova nesrećna kiša ne prestane badža neće da vuče, pa to ti je.

— Što ti intendante ne spavaš — opet će Martin.

— Lako je tebi, Martine. Ti si danas održao omladinski sastanak, a sjutra — možeš, a i ne moraš drugi održati. I bez tvog sastanka borci će se tući! To su ti proleteri, čovječe. Nije to partizanski odred juče formiran, pa da ga ubjeđuješ. A ako ja nešto ne nabavim, šta će borci jesti? To ti meni kaži...

— Ajde, ajde! Snaći ćeš se ti nekako. Nego daj de onu tvoju što ne presušuje, da po jednu zavijemo.

— Nema više, nestalo je.

— Nemoj, molim te! To se još nikad nije desilo.

— Ima još za dva i daću ti, ali samo ako ispričaš kako udesiste Tiljka u Zagrebu?

---

[1]) Pavle Ilić, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba.

— Hajde, molim te, ne ucjenjuj. Pa to sam ti već dva puta pričao!

— E, šta ćeš, kad mi se sviđa... U mene duvan, a tebi se puši. Hoću da čujem kako ste likvidirali Tiljka. Zub za zub... Je li tako, Iljuše?

— Duše mi je tako. Ajde, rano moja, ja te nijesam čuo, a i meni je milo slušati.

— Pa, dobro. Ali prvo da zavijemo, pa kad ove Iljuševe grane ovako dime da i mi zadimimo.

— Pratim ti ja njega mjesec dana, ali nikako da naiđe, poče ovaj.

U tom neko zakuca na vrata i vrata se otvoriše.

Ulazi drug Tito, sa zavijenom rukom i štapom u drugoj ruci. Za njim drug Ranković, pa jedna drugarica. Teško ih je i prepoznati od dima.

Drug Tito pogledom obuhvati kolibu, prođe između mnoštva nogu i kroz maglu od dima. Dođe do komandanta brigade. Prodrma ga i oslovi po imenu:

Komandant, umoran i bunovan zadiže kosu i polusanjiv pita: „Ko je".

— Diži se, druže komandante, drug Tito te zove — reče Martin.

Komandant se diže, pozdravi se sa drugom Titom, drugom Markom i onom drugaricom, te svi četvoro posjedaše u jedan ćošak.

Drug Tito reče komandantu:

— „Znaš li da se tri ranjenika dave u vodi i blatu — odmah iznad štaba brigade, a vi se ovdje lijepo grijete. Ako u blizini nema druge kuće onda ih odmah donesite ovdje, a ja ću se postarati da doznam ko ih je ostavio".

— Ima druže Tito, nedaleko od nas dobra kuća, veća od ove. U nju smo smjestili naš brigadni sanitet i neke ranjenike koje smo usput pronašli. Ove o kojima Vi govorite nismo vidjeli. Njih je, sigurno, neko noćas ostavio ili izgubio u ovoj kišnoj noći!

— Da, noć je zaista strašna, i mi smo jedva pronašli vaš štab — reče drug Tito.

Ranjenici su odmah preneseni u brigadni sanitet.

Tada nam je Tito ispričao situaciju na frontovima i kod nas. Svi su poustajali da ga vide i čuju.

U međuvremenu drug Tito dobaci:

— Pa vi se i u ovoj situaciji dobro hranite, vidim, nešto kuvate.

Čim je čuo Titovo ime, Iljuš je bacio nedopušenu cigaretu u vatru, pa polegao i do nesvjesti duvao u vatru ne bi li je raspalio.

Kad Tito reče da se nešto kuva Iljuš ne mogaše sačekati da komndant brigade odgovori, nego, sav podbuo od dima, očiju pocrvenjelih i punih suza, ne dižući se, odgovori:

— Eto, druže Tito, nije bog zna šta, nešto mršave junetine i to u neslanoj vodi, ali, ako je po volji, drage volje bi Vas počastili!

— Nećemo odbiti. Umorni smo, a i gladni, pa i neslana i mršava junetina i topla voda dobro će nam doći — odgovori mu Tito.

Trebalo je tada biti tu i vidjeti Iljuša, starog i iskusnog kuvara, koji zna i alvu da napravi. Pravu pravcatu alvu, kad ima od čega. Skočio je kao mladić do vreće zabijene u jednom ćošku. Nagnut nad njom stao se otrešati od pepela i luga, koji mu se uhvatili po obrvama. Trljao je oči, da se ne primijeti da su mu podbule i natekle od dima. Zatim je izvadio tri porcije, svaka zavijena, na veliko čudo, u potpuno čiste krpe. Prinosi ih zamotane i postavlja pred goste, da se vidi, da on, Iljuš, zna kako treba, samo kad se ima.

Skinuo je bakrač s vatre, prineo ga pred goste, a onda razvio jednu po jednu porciju, obrisao ih krpama u koje su bile zavijene i, na kraju, poteže iza pojasa — kutlaču! Pravu kutlaču, sija se kao sunce, još iz neke tovarne kuhinje bivše jugoslovenske vojske.

— Jest da potiče od stare vojske, koja je bila trula i raspala se. Kakva država, takva i vojska. Raspala se država, raspala se i vojska! I neka se raspala kad nije valjala. Ali, ono što valja — valja! Treba priznati, ova im kutlača para vrijedi i zašto da je mi ne iskoristimo! Ako su oni krivi što je država propala, ova kutlača nije. Valja im priznati, ovu stvar su dobro napravili, sija se kao sunce i, što je najvažnije, lako se drži čisto, sa malo vode — plakneš je, a ako i nema vode, brisneš je krpom — često je o njoj govorio Iljuš.

Spretnim pokretima briše Iljuš kutlaču, prebaci krpu preko ruke, one dvije druge zaturi u džep, i nasu gostima po malo vruće i neslane „čorbe" i po parče mesa.

Kad gosti završiše s „čorbom" pokušaše da zagrizu i po zaloga Iljuševe junetine. Ali ona tvrda kao guma i tek napola kuvana!

Gleda siromah Iljuš, pa sve trepće očima, rekao bi nešto, a ne zna šta. Pravdao bi se, a ne zna kako. Rekao je da je junetina, a ono, izgleda, neka stara govedina. Kuva je cijelu noć, duša mu skoro ispala duvajući u vatru, pa opet nije skuvana? I da je takvu dâ baš drugu Titu!

— Ovo je malo potvrdo! Još nije dobro skuvano, ali, dobro je za ove prilike, dobro — veli drug Tito. Ipak odustade od daljih pokušaja i vrati meso u porciju.

Posle toga komandant brigade pitao je druga Tita o daljim zadacima brigade.

Na kraju razgovora Tito upita komandanta:

— Gdje se tačno nalazi Štab Prve brigade? pa odmah zatim krenu sa drugom Rankovićem i onom drugaricom u pokazanom pravcu.

Iznenadilo me to što se drug Tito kreće bez pratnje noću, po takvom nevremenu i u takvoj situaciji. Tek sjutradan doznali smo da je u toku noći, poslije jednog kraćeg zastanka, drug Tito krenuo jednim, a Prateći bataljon zalutao drugim pravcem.

Đuro BAJIĆ

LJUBAV PREMA ORUŽJU

a vreme proboja kroz Zelengoru bilo je naređeno da se jedinice rasterete teškog naoružanja da bi bile što pokretljivije.

Vodnik minobacačkog voda Druge dalmatinske brigade Ivo Rudan, metalski radnik iz Solina nije izvršio to naređenje. Zadržao je dva minobacača iako je ostao bez konja za prenos. Gledao sam ga kroz Zelengoru sa koliko napora sa svojim borcima nosi minobacače i municiju. Gladni i iscrpeni nosili su ih natčovečanskim naporima i upornošću dostojnom heroja sa Gornjih Bara. Na savet drugova da ih zakopa, jer neće moći izdržati, „a tako je naređeno i drugi su to već učinili", Rudan je odgovarao: „Ne, teško mi se od njih rastati kada se setim koliko su nam dosada vredeli i koliko će vredeti ubuduće. Rešio sam da izdržim do kraja, baciti ih nikada nije kasno i zato ima uvek vremena, ali ipak doći do njih biće teže".

Ljubav prema oružju pobedila je glad i natčovečanske napore borbe i marša. Vodnik Rudan nije zakopao minobacače, izneo ih je kroz Zelengoru i u novim borbama u istočnoj Bosni naplaćivao je neprijatelju nepodmirene račune sa Bara. Sutjeske i Zelengore.

Branko DUDE

OD DURMITORA DO ROMANIJE

oslednji otpor četničkih snaga bio je slomljen na položajima više Foče. Četnici su bezglavo bežali na istok tražeći skorvište u nemačkim i talijanskim garnizonima. Druga proleterska divizija nezadrživo je prodirala u Crnu Goru. Njen štab je svečano ušao u Žabljak prvih dana maja. Na čelu je marširala divizska muzika. Za njima je čvrsto gazila zaštitna četa, a iza nje jahali su na konjima članovi štaba. Maršovala je divizija koja je mesecima samo pobeđivala. Narod je izlazio i sa ushićenjem gledao partizansku vojsku. Divi se njenoj snazi.

U OFANZIVI

Polovinom maja prema našoj slobodnoj teritoriji počele su da nadiru nemačke divizije.

Nemačka 7 SS divizija nastupala je sa juga prema donjem toku Pive. Jedinice Druge proleterske divizije vodile su žestoke borbe na Pivskom Javorku sprečavajući neprijatelju da prodre na levu obalu Pive. Štab Druge divizije hitao je prema Javorku, kako bi neposredno rukovodio borbom. Predveče 31 maja uži deo štaba praćen jednim vodom zaštitne čete, stigao je na most preko Pive više Mratinja. Nemačka avijacija je žestoko bombardovala ovaj most. Nemci su želeli da go po svaku cenu sruše. Trebalo je sprečiti manevar partizanskim snagama na obe obale Pive. Kanjon Pive je tutnjao od zaglušujuće eksplozije avio-bombi. Štab je prešao preko visećeg mosta. Peko[1]

[1] Peko Dapčević, komandant Druge proleterske divizije

i Mitar[2] sa zaštitnim vodom, krenuli su uzanom stazom prema Javorku. Već je počeo da se spušta mrak. Neprijateljska avijacija vršila je poslednji nalet. Istom stazom, kretala se i kolona diviziske artiljerije. Iscrpene slabom ishranom i neprekidnim maršem, mazge su posrtale pod teretom. Slabija grla nisu izdržavala. Rušila su se niz strme litice ćudljive planine. Kolona je išla dalje. Borci su pridržavali grla i padali zajedno s njima. A gore na vrhu planine čuje se borba. Planina je jecala od mnogobrojnih eksplozija ručnih bombi, mina i artiljeriskih granata. Mitraljezi su neprekidno treštali dajući posebnu intonaciju ovoj sinfoniji. Svima je jasno da je za sadašnju situaciju držanje Javorka veoma važno. Hitali smo da što pre stignemo gore. Naređeno je da budemo spremni za borbu. Kada smo stigli na Javorak već je uveliko bila noć. Sedma krajiška uspela je da slomi poslednji juriš Nemaca i da ih odbaci preko Štirna. Na frontu je vladalo zatišje. Tišina je prijatno delovala. Umrljani krvlju i prašinom, borci su skupljali svoje mrtve i ranjene drugove. Desetina ranjenika ležalo je ispod ozelenelih kruna stoletnih bukava. Diviziski lekar doktor Dulić, sa svojim oskudnim sredstvima, ukazivao im je prvu pomoć.

Kriza na Javorku bila je privremeno rešena. Ovaj sektor je sada potpao u nadležnost Treće divizije. Glavne snage Druge proleterske divizije orijentisale su se prema Sutjesci. Štab je ponovo krenuo za Mratinje i dalje na Vučevo.

Na zahtev doktora Dulića, zaštitnom vodu naređeno je da nosi ranjenike sa Javorka u Mratinje. Nosimo deset ranjenika. Na svaka tri borca jedna nosila. Po uskoj, krivudavoj i neravnoj stazi koja se spuštala niz strme litice, jedna nosila mogla su da nose samo dva čoveka. To je zahtevalo izvanredno velike napore. Rastojanje između Javorka i Mratinja jedva je prevaljeno za šest časova. Borci su sa najvećom pažnjom nosili ranjene drugove, težeći da ne povrede njihove rane. Ranjenici su ćutali. Neki su pevali. Bila je to tužna pesma. Ali pesmom se bol pobeđuje.

Kad je vod sišao u Mratinje, zora je bila na pomolu. Ispred kuća su poređana nosila sa ranjenicima. Bolničarke su delile po malo mleka ranjenicima.

Ranjenike smo ostavili u Mratinju. Trebalo je da ih prihvati centralna bolnica. A četvoricu mrtvih smo sahranili ispod jednog velikog oraha. Ćuteći, bez počasnih plotuna, oprostili smo se sa njihovim grobovima. Municija se morala čuvati.

---

[2] Mitar Bakić, politički komesar Druge proleterske divizije

MARŠ PREMA VUČEVU

Borci su jedva jedan sat uspeli da otspavaju. Ujutro prvoga juna Štab divizije krenuo je na marš prema Vučevu. Trebalo je savladati njegove strme padine. Jutro je bilo prohladno i maglovito. To je osvežavalo i pomagalo da savladamo san i umor. Penjanje na Vučevo trajalo je nekoliko časova. Od Foče se čuje potmula tutnjava topova. Avijacija nije dejstvovala sve dok kolona nije izbila na Vučevo. Prema Sutjesci čuje se bombardovanje. Na severnom i severozapadnom delu Vučeva Druga dalmatinska i Druga proleterska brigada stupile su u borbu. Nemci su nastojali svim silama da zaposednu Vučevo. Treštali su mitraljezi i gruvale bombe. Kiša je prestala. Počelo je da se provedrava. Već se pojavila avijacija — naš neprestani dnevni pratilac ovih poslednjih dana. Avioni su leteli nisko u manjim grupama od po četiri do šest, zasipali su šumu svežnjevima bombi i „štepovali" je mitraljeskim rafalima.

Štab divizije prolazi pored grupe boraca Treće dalmatinske brigade. Dalmatinci su bili naložili velike vatre računajući da se neće brzo razvedriti. Vlažna drva su dimila, te ih je nemačka avijacija otkrila. Tako su Dalmatinci postali glavni objekt napada neprijateljske avijacije, a i štab divizije potpao je pod udar. Štabska kolona je produžila da maršuje, ali su napadi nemačkih aviona postali sve žešći, pa je marš bio prekinut. Potražili smo zaklone. Jedan nalet izvršile su „Štuke" bacajući veće bombe. One su napadale tačno određene ciljeve koje su dobijale još na aerodromu, i zauzimale svoj uobičajeni poredak za bombardovanje, letele u krugu i strmogljivale se urlajući sirenama. Naši borci su bili stari poznanici „Štuka" iz ranijih ofanziva, naročito iz Četvrte. Bombardovanje je trajalo nekoliko časova. Nemci su računali da su nas uništili.

Za vreme ovog bombardovanja nalazio sam se u blizini jedne manje grupice već oporovljenih tifusara koji su se kretali zajedno sa ostacima Treće brigade. Gledam kako u jednom udubljenju, kraj sagorele vatre sedi garav i neobrijan partizan. Izgleda da je Bosanac, ali o sebi ništa ne govori. Na žeravici je pržio ječam. Kraj njega je ležala zarđala puška, džak sa ječmom i nekoliko devojaka partizanki. Po njihovoj kratko ošišanoj kosi koja je bila jako proređena i ispijenom licu — vidi se da su ne tako davno prebolele tifus. Devojke su sedele oko vatre i čežnjivo posmatrale ovog partizana kako halapljivo proždire ječam.

— Daj i nama malo, ponavljale su više puta devojke sa izrazitim dalmatinskim naglaskom.

On im dade po nekoliko zrnaca ječma i nastavi da se objašnjava.

— Moram ovo da čuvam za štab.

— A zašto sam jedeš kad za štab čuvaš, bunile su se devojke.

— Šta se to vas tiče.

Devojke su bile iscrpene te nisu imale snage za neko žučnije raspravljanje. Ostajale su na svojim mestima, produžavajući čežnjivo da gledaju prženi ječam. Pričale su o nekadašnjem životu i uspomenama na njega. A sada glad. Slušam ih i žalim. Obratih se onom partizanu.

— Iz koje si jedinice druže? upitah.

On nemarno podiže oči, valjda je mislio da sam i ja tifusar. Ali, kada je na meni video urednu talijansku uniformu izukrštanu kaiševima, pogled mu pobeže nekuda.

— Otkuda ti ječam?

— Šta te se tiče, progunđao je skupivši se na džaku.

— Digao negde, pa laže da čuva za štab, viknule su tifusarke u horu.

— Za koji štab čuvaš ječam, nastavljao sam ja. Kakav si ti partizan.

— Da ne bi i ti malo, odgovori pakosno. Nema bato. Ovo ja čuvam za Šestu bosansku brigadu. Čuo sam od ranije da se Šesta istočnobosanska brigada nalazi negde prema Foči, ali na njene jedinice nismo nailazili. Ovaj partizan bio mi je sumnjiv. Kada je bombardovanje prestalo, naredio sam da pođe sa mnom. Hteo sam da ga vodim kod komesara divizije. Ali nije hteo da čuje. Dograbio pušku i strogo povika:

— Idi svojim putem i ostavi me na miru, inače će biti svašta.

Tifusarke su galamile, pretile, ali se nisu micale s mesta. Dao sam znak puškomitraljescu Brkljaču da dođe. Brkljač uperio puškomitraljez i viknu:

— Pođi kad ti naređuje drug vodnik

Odmah poče da skuplja svoje stvari, težeći da odloži polazak. Brkljač ga požuri. Tifusarkama smo ostavili ječam. Ovoga dovedosmo kod komandira zaštitne čete Boža Nedića. Božo ga je saslušao i naterao da kaže istinu. On je pripadao Šestoj istočnobosanskoj brigadi, ali se od nje odvojio pre više od deset dana. Na konju je preneo jednog ranjenika u Pivu, za Centralnu bolnicu. Našao je skriven džak sa ječmom. Natovario džak na konja i krenuo za Mratinje — pravcem koji su otstupale mnoge jedinice. Nikom se nije prijavljivao. Išao je sam, brinuo se o konju a sebe hranio ječmom. Niko ga ništa nije pitao. Jedinice su se mešale i svaki starešina, koji ga je video smatrao je da pripada nekoj drugoj jedinici.

NOĆ NA VUČEVU

Te večeri, štab divizije zanoćio je na Vučevu. U dolini Sutjeske besnela je žestoka borba. U toku dana četa je pomogla divizijskoj bolnici da se prikupi kod štaba. Bolnica je uglavnom imala lakše ranjenike, nekoliko njih je jahalo konje. Nosila nije bilo. Naređeno je da bolnica nastavi dalje za štabom divizije. Noć je bila dosta hladna. Padala je kiša. Sada je trebalo, pored štaba, obezbeđivati i bolnicu. Bio nam je potreban veći broj stražarskih mesta. Znamo da se ispred nas nalaze Druga dalmatinska i Druga proleterska brigada, ali to nije umanjivalo potrebu za dobrim obezbeđenjem štaba i bolnice.

Drugi jun osvanuo je bez kiše, ali maglovit. Borci nisu voleli sunčane dane, jer sa suncem dolaze i avioni. Ovoga jutra ono je dobrodošlo. Teže nam pada hladnoća od avionskih bombi. Mitraljezac Miljuš koji je izviđao prema Dragoš-Sedlu, izveštava da prema njemu kreće nekakva kolona. Kroz dogled se videlo da su to Nemci. Kretali su se u skokovima zaklanjajući se iza drveća. Oni su se provukli između naših jedinica koje su bile više Suhe. Verovatno da su imali nameru da izviđaju prema Vučevu. Vod se odmah razvio za borbu, na zapadnoj ivici proplanka, na oko dvesta metara od šume. Nemci su produžili da se kreću. Bili su oprezni. Ispred glavnine, na oko sto metara kretala se patrola — izvidnica. Odlučili smo da je pustimo što bliže kako bi mogli da otvorimo vatru na glavninu. Međutim, otkrila nas je nemačka izvidnica. Otvorili smo vatru. Dva Nemca su se srušila u gustu vlažnu travu, a ostali zalegli, sem jednog koji je bežao u susret glavnini. Naši mitraljesci ga gađaju. Nemac je bežao dalje. Pao je na samoj ivici šume. Nemačka glavnina otvori vatru iz dva puškomitraljeza. Krenuli smo prema Nemcima, oni nisu pokazivali želju da pruže jači otpor. Sručili su se niz litice Perućice prema Sutjesci.

Pregledavamo rančeve ove dvojice ubijenih. Puni su svega, beli hleb, konzerva, buter i čokolada. Čuturice pune rakije. Kakva neuporediva razlika između nas i naših neprijatelja u tom pogledu. Borci su posmatrali beli hleb i buter. Rešili smo da se hrana preda u divizisku bolnicu.

PREKO DRAGOŠ-SEDLA

Popodne ovoga istog dana krenuli smo preko Dragoš-Sedla u pravcu Tjentišta. Jedna naša baterija topova, tukla je brzom paljbom u pravcu Suhe. Granate su zviždale visoko iznad na-

ših glava i eksplodirale u dolini Sutjeske. Sa zadovoljstvom slušamo paljbu naše ariljerije. Od Suhe su tukla dva nemačka topa, dosta retko. Njihove granate su padale čitav kilometar daleko od nas. Osećali smo nadmoćnost naše artiljerije i to nam je davalo novu snagu. Pitali smo u prolazu jednog artiljerca zašto tako žestoko tuku kada nema u blizini neprijatelja. Odgovorio nam je da ne mogu dalje da transportuju oruđa i da će da ih zakopaju, pa žele da utroše svu municiju. Žao nam je bilo što nećemo da ponovo čujemo grmljavinu naših topova.

Spuštamo se u dolinu Sutjeske. Nad Volujkom su se počeli razilaziti oblaci dok nisu ostali retki kao paučina, a onda se iznenada probilo sunce. Nemačka avijacija je brzo iskoristila ovo razvedravanje i stupila u dejstvo. Prvo se pojaviše „Rode". Napravile su nekoliko krugova nad Dragoš-Sedlom i nad našom kolonom, koja je, posle priključivanja bolnice, postala prilično glomazna. Za „Rodama" se pojaviše „Štuke". U prvom naletu one se okomiše na artiljeriju na Dragoš-Sedlu. Dolazi druga grupa „Štuka" i „Roda". Napadaju našu kolonu. Uhvatili smo zaklone. Iskusniji borci su mogli vrlo precizno da odrede mesto gde će da padne bomba pa su i menjali svoj položaj tamo gde je „sigurnije". Naređeno je da se produži sa pokretom. Trebalo je u toku dana preći Sutjesku. Na njenoj levoj obali besnela je žestoka borba. Nemci su besomučno napadali na položaje Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade. Produžili smo sa pokretom u jako razređenom poretku. Avijacija je i dalje tukla. Dolinu Sutjeske tukla je i artiljerija pojačanom vatrom.

Predveče prešli smo uspešno Sutjesku kod Tjentišta, iako je tukla neprijateljska avijacija. Naša kolona prošla je između Košura i Ozrena u pravcu Milinklade gde smo zanoćili. Proleteri su se cele noći tukli na Košuru. Kažu da su naši te noći odbili sedam juriša i sami sedam puta vršili protivjuriše da bi zadržali položaje.

ZADATAK NA MILINKLADI

Štab divizije 6 juna se ulogorio u šumi ispod Milinklade. Očekivalo se da će predveče stići i Vrhovni štab. Na liniji Treskavac — Ljubin Grob, Prva divizija je celog dana vodila žestoku borbu, jer su Nemci nastojali da zatvore brešu koju su napravile naše snage na Sutjesci.

Oko podne komesar divizije naredio je komandiru zaštitne čete da uhvati vezu sa delom Centralne bolnice i ispita šta je bilo sa nekakvom stokom koja je ostala na Vučevu.[3]

Na ovaj zadatak krenuo je naš vod. Vreme je lepo, a neprijateljska avijacija vrlo aktivna. Kretali smo se sporo. Kada smo počeli da se penjemo iz doline Sutjeske prema Papratištu počeo je da pada mrak. Naše penjanje trajalo je nekoliko sati i bilo je vrlo naporno. Kada smo stigli na vrh bila je skoro ponoć. Do Vučeva nam nije mnogo ostalo. Odlučili smo da ovde prespavamo. Bili smo gladni. Puškomitraljezac Brkljač koji se u vodu isticao po snalažljivosti da pronađe nešto za hranu, lutao je u mraku da nešto pronađe, ali je sve bilo uzalundo.

Sutradan smo produžili prema Vučevu. Jutro je bilo maglovito i hladno. Borci su kidali lišće već oprobanih trava pokušavajući da ublaže glad koja je u jutarnjim časovima bila još žešća. Posle jednog sata marša naišli smo na prve delove Centralne bolnice. Kreće se sporo kolona ljudi bez oružja, umotanih u ćebad i seljačke šarenice. Postavljali smo im razna pitanja. Nisu odgovarali. Odmahivali su rukama. Za pešacima se kretala manja grupa ranjenika na konjima. Konje su vodili talijani-zarobljenici. Oni se nisu mnogo razlikovali od bolesnika. Zatim smo naišli na nekoliko nosila.[4] Iscrpeni borci, posrću, ali dalje nose teške ranjenike. Oni ih danima nose bez smene U njihovim mišićima nije bilo snage.

— Pomozite nam drugovi — povikaše svi u jedan glas.

Mi smo morali da idemo dalje. Prolazimo pokraj naših drugova koji se jedva kreću.

Na Vučevu smo sreli jednoga borca iz Druge proleterske brigade. Bio je bez jedne noge, ali je u njemu bilo još snage. Na nekakvim improvizovanim štakama odmicao je dosta brzo.

— Kuda ćete? dobacio nam je umesto pozdrava.

— Eto Nemaca odmah tu. Pobili su neke naše teške ranjenike. Bacili ih niz litice. Ja sam jedva pobegao.

Divili smo se ovom borcu. Neshvatljivo je odakle crpe snagu za takve napore. Produžili smo prema Javorju, ali sada opreznije. Napred se kretala patrola sa puškomitraljezom. Kada se popesmo na vrh Javorja sunce je visoko otskočilo. Tamo se vidi Rujevac i Katunsko Polje na kome se vidi puno ovaca. To je tražena „farma". Krenuli smo užurbano, prema polju. Prva pomisao bila je da neku ovcu zakoljemo i pripremimo ručak.

---

[3] Radilo se o grupi tifusara i ranjenika koji su mogli da se kreću. Sa druge strane, na Vučevu je bio stvoren nekakav stočni fond prvenstveno namenjen za ishranu ranjenika, diviziskih i delova Centralne bolnice.

[4] Ranjenici na konjima i nosilima verovatno su se naknadno priključili u Mratinju ovome delu Centralne bolnice.

Vodni „kasapi" su već spremili noževe. Kad se spustimo u polje, na njegovoj južnoj ivici pojavila se grupa Nemaca — njih oko dvadesetak. Naša prethodnica otvorila je vatru. Oni su prihvatili borbu. Sa obe strane dejstvovalo je oko sedam — osam puškomitraljeza. Vatra je bila vrlo jaka. Ovce su bežale na sve strane. Mnoge su pale pogođene mecima. Nemcima je ubrzo stiglo pojačanje. Privukli su i minobacače. Bili smo prinuđeni na povlačenje. Ali borci nisu hteli da ostave ovce. Uspeli smo da ih oko desetak preteramo preko Javorja. Povlačili smo se do Božunih Dolova. Ovde smo poseli položaje i odlučili ni koraka nazad dok se ne ruča. Poklali smo ovce i naložili vatre, ispekli ih. Jedna „Roda" je nekoliko puta nadletala. Nemci su stigli do naših položaja tek posle podne. Mi smo bili završili s ručkom i snabdeli se sa po nekoliko kilograma mesa. Snagu smo povratili. Sada bi mogli da odolimo napadu celog puka. Ipak smo se povukli. Trebalo se vratiti u sastav jedinice.

U toku noći stigli smo u štab divizije. Našli smo ga na istom mestu. U logoru je naređena stroga pripravnost. Pronela se vest da se Nemci nalaze u neposrednoj blizini. Ustvari, primetila nas je jedna patrola iz Četvrte crnogorske brigade. Pošto pozadi Crnogoraca nije bilo naših jedinica, mislili su da smo mi Nemci. Ali se na vreme sve objasnilo te nije došlo do međusobnih sukoba.

NA LUČKIM KOLIBAMA

Pred zoru je štab divizije promenio logor. Prešli smo u rejon Lučkih Koliba. Front je neposredno ispred nas, na svega jedan kilometar ili još manje. Nemci su bacili u borbu nove snage.

Ovo je bio za nas jedan od najkritičnijih dana. Još od ranog jutra nemačka avijacija je otpočela sa bombardovanjem. Nemački bombarderi leteli su u grupama od po pet — šest vrlo nisko. Naša četa držala je položaje na bezimenom visu više Lučkih Koliba. Odmah ispod nas nalazio se štab i bolnica. Nemački avioni najviše su tukli prostoriju između Milinklade i Lučkih Koliba, a naročito Katunište. Tu se nalazio i Vrhovni štab i Četvrta crnogorska brigada. U nekoliko navrata avioni su nadletali i naše položaje. Bacali su bombe ali su one padale u uvalu istočnije od nas. U početku je bilo zabranjeno da na njih otvaramo vatru da ne bi otkrili naše položaje. Ali kako smo kasnije videli da su već naši položaji otkriveni, počeli smo da ih gađamo. Postavili smo svih deset puškomitraljeza — koliko smo ih ukupno imali i sačekali sledeći nalet. Čelni avioni

uleteli su u snopove mitraljeske vatre i naglo se podigli na visinu od preko hiljadu metara. Kasnije je njihova preciznost bila manja.

Prostorija južnije od nas žestoko je bombardovana i to neprekidno. Izgleda da su se Crnogorci otkrili vatrom još izjutra. Nemci su znali da su naše mogućnosti za manevar minimalne, te su zato i preduzeli žestoko bombardovanje onih rejona u kojima su sigurno otkrili naše jedinice.

Uveče je bombardovanje prestalo. Sada samo dejstvuju mitraljezi i minobacači. Ali, na njih smo toliko navikli da nam je njihova paljba postala sasvim obična. Te večeri u štab naše divizije došao je drug Tito sa još nekoliko članova Vrhovnog štaba. Ruka mu u zavoju. Naš vod je neposredno obezbeđivao štab divizije gde se sada nalazio i Vrhovni komandant.

Članovi Vrhovnog štaba, komandant i komesar naše divizije nisu spavali. Sedeli su okupljeni oko karte u zaklonu koga smo mi imrovizovali od šatorskih krila i granja. Sveća je svojim lelujavim plamenom obasjavala kartu i njihova lica. Tito je na karti olovkom pokazivao raspored naših i neprijateljskih snaga. Pokazivao je nemačke kolone koje su se kretale ka Foči.

Predzoru smo se pomerili za oko dva kilometra napred — prema Sremačkim Lukama. Bolnica, koja se prošlog dana znatno uvećala, naša štabska komora i ostalo, ostale su u istom rejonu.

Sledeći dan osvanuo je sunčan kao i prošli. „Biće danas kao i juče" govorili su borci. Zapadno od nas na liniji Orlovača — Stari Katun — Videž, na položajima koji su dominirali ovom prostorijom, videlo se kretanje vojnika. Mislili smo da su to naši. Komandant naše divizije osmotri dvogledom pa reče:

— Ono su Nemci.

Saznanje da su to bili Nemci nije bilo prijatno. Naš vod poseo je položaje na Trebovi, prema Starom Katunu, koga su ranije držali Nemci. Nemci su izvršili jedan napad u pravcu Vrbničkih Koliba, ali smo ih odbacili. Ispred svojih položaja Nemci su postavili crveno platno kako bi pokazali položaje svojoj avijaciji. Odmah zatim „Rode" su se okomile na naš položaj. Bombardovale su nas celog dana. Mi smo se još više približili Nemcima, koristeći zaklone u šupljinama stena, te nam to bombardovanje nije nanelo nikakve gubitke. Sa Trebave posmatramo kako se vodi borba na položajima Sedme krajiške brigade oko Balinovca. Nemačka avijacija je u više mahova nadletala položaje Sedme krajiške. U jednom momentu začula se žestoka mitraljeska paljba propraćena minobacačkom vatrom. Vidimo kako se pokrenuo nemački streljački stroj. Nemačka artiljerija i minobacači tukli su položaje

Sedme krajiške, ali oni nisu otvorili vatru. Pomislili smo da su ih napustili. Kada su Nemci stigli na blisko otstojanje, zatreštali su mitraljezi i grunule bombe. Nemački vojnici su zalegli. Odjeknu uzvik:

— Ura!, napred proleteri! Ponovo su grunule bombe. Krajišnici su jurnuli na Nemce. Nastala je šestoka borba prsa u prsa. Nemci nisu izdržali. Nadali su se u bekstvo. Krajišnici su ih gonili ne dopuštajući im da se priberu.

PREKO BALINOVCA

Ove večeri trebalo je da krenemo napred. Da bi doveli Nemce u zabludu, naređeno je da se u logoru nalože velike vatre i to u momentu kada otpočne pokret. Pokret je trebalo vršiti u strogoj tajnosti. Nešto pre pola noći krenuli smo. Planule su ogromne gomile suvog granja. Nemci su počeli minobacačima da gađaju. Mi smo odmicali prema Balinovcu. Levo i desno od staze kuda smo prolazili ležao je streljački stroj Hercegovaca. Oni su nam štitili prolaz. Nešto severnije od Balinovca, jedna grupa Nemaca savladala je obezbeđenje i napala začelje naše kolone. Brzo smo reagovali i odbili bombama napad Nemaca. Naš vod je ostao na položaju sve dok se Hercegovci nisu ponovno sredili i nas smenili.

Za celu noć marša uspeli smo da pređemo svega nekoliko kilometara. Osvanuli smo na severnim padinama Mrčin-Planine i zalogorovali na desnoj obali rečice Oteša. Bili smo umorni. Borci su želeli da idu dalje. Naređeno je da se spremi nešto za doručak. To već duže vremena nismo praktikovali. Nabrali smo kopriva i strpali u kazan. Kada je kopriva bila kuvana postrojili smo se sa porcijama pred kazan, kako je to bio običaj, da primimo hranu. Bilo nam je drago što opet možemo da praktikujemo ovu omiljenu ceremoniju.

Ali, Nemci nam nisu dozvolili da pojedemo i ovo malo. Iznenadno su zatreštali „šarci" južnije od našeg logora i to u neposrednoj blizini. Odjeknula je oštra komanda:

— Četa na položaj!

Znali smo kakva je odgovornost pred nama. Trebalo je štititi štab divizije i Vrhovnog komandanta. Pobacali smo porcije i prihvatili se oružja. Uhvatili smo zaklone iza bukava i čekali. Nemci su uspeli da probiju položaje Desete hercegovačke brigade i sada su nezadrživo nadirali prema nama. Sačekali smo ih žestokom vatrom na čistini ispred nas. Nisu očigledno očekivali ovakav otpor. Počeše da traže zaklone. Veći broj osta u travi nepomično. Mi smo pojačali vatru. Neki su vikali „Ura", a zatim su bacili bombe. Nemci su se povukli

nazad u šumu. Štab je već znatno odmakao. Komandir naše čete ostavio je na ovim položajima samo jedno odeljenje, a ostali su krenuli trčećim korakom da bi stigli štab. Ubrzo smo ih stigli. Tito je išao na čelu. Vodovi su zauzeli svoja mesta kako je to bilo predviđeno planom obezbeđenja.

Idemo prema Rataju. Nemačka avijacija kruži iznad nas ali ne bombarduje. Vrlo često se zaplićemo o crvenu telefonsku žicu. Pokušali smo da ih presečemo velikim vojničkim noževima. U tom momentu nalete nemačka patrola. Naš čelni puškomitraljezac otvori vatru i Nemci pobegoše ne opalivši ni metka. Nailazili smo na manje grupice naših boraca. To su bili iznemogli ljudi iz brigadnih bolnica, bivši tifusari i dr. Sedeli su kraj vatre i nešto pekli. Nisu se obazirali na avijaciju koja je kružila.

— Gasi vatru, doviknuo je drug Tito.

Borci su ćutali ne dižući glave. Jedan je gunđao.

— Da si gladan kao mi ne bi tako govorio. Očigldeno nije poznavao Vrhovnog komandanta.

Pritrčali smo i pogasili vatre.

Desno od nas, na visu videla se vojska. Naređeno je da stanemo. Drug Tito, Peko[5] i ostali gledaju na dvogled. Peko je tvrdio da su to verovatno neki delovi Prve proleterske divizije. Drug Tito je sumnjao. Jedna desetina iz naše čete, krenula je da utvrdi ko se tamo nalazi. Čim je stigla u podnožje odjeknuli su mitraljeski rafali. Znači Nemci su tamo. Produžili smo pokret. Situacija je bila i dalje neizvesna, ispred nas, kod Jeleča, čula se borba.

Predveče je uhvaćena veza sa Prvom proleterskom divizijom, Drugom proleterskom i Sedmom krajiškom brigadom. Pristizale su i ostale brigade naše i Sedme baniske divizije. Stigao je pozadinski deo našeg štaba i Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Kažu da je negde ostao Vladimir Nazor. Komesar naše divizije naredio je da pođem sa vodom i pronađem Nazora. Pošli smo nazad stazom kojom smo i došli od Zelengore. Nismo odmakli ni nekoliko kilometara, pred nama se pojavi grupa Nemaca. Išli su pored jednog telefonskog kabla, povremeno zastajali nešto razgledali i razgovarali glasno. Mogli smo da ih pohvatamo, ali za takvu akciju bilo je potrebno vreme. Mi ga nismo imali. Noć se bližila. Trebalo je pronaći starog Nazora. Na Nemce otvorismo vatru iz dva puškomitraljeza. Oni se razbežaše. Kraj telefenskog kabla ostavili su torbu sa telefonsko-telegrafskim alatom, nekoliko šlemova i ranac sa šatorskim krilima.

[5] Peko Dapčević, komandant Druge proleterske divizije

Produžili smo napred. Odmakli smo nekoliko stotina metara kad na stazi ugledasmo grupicu ljudi okupljenih oko jednog konjića na kome je neko jahao. Jahač je sav umotan u ćebad pa mu se glava nije videla. Dvojica boraca ga pridržavaju dok su druga dvojica stajali ispred konja sa uperenim puškama prema nama. Kada su videli da smo partizani, spustili su puške.

— Čusmo pucnjavu pa smo pomislili da su Nemci, reče jedan sa olakšanjem osmehnuvši se.

— Ko je to na konju, pitao sam sabesednika.

— Nazor, odgovorio je.

— Odlično, vas i tražimo, uzviknuo sam radosno.

Zadatak je bio izvršen daleko brže i lakše nego što sam očekivao.

Prihvatili smo Nazora i poveli konja. Sada smo išli brže. Nazor je ćutao. Nije s nama progovorio ni reči. Bio je jako iscrpen i nije imao snage da govori. Odveli smo ga u Vrhovni štab, a zatim otišli u štab naše divizije koji se beše smestio odmah do Vrhovnog štaba.

NA RATAJU

Sutradan smo izbili na brda iznad Rataja. U Rataju je Prva proleterska divizija vodila borbu. Posmatramo komunikaciju koja od Kalinovika vodi kroz Miljevinu za Foču. Po njoj su patrolirali nemački tenkovi.

Neprijateljska avijacija je celog dana žestoko bombardovala. Najviše je tukla Rataj. Nemci su računali da smo se mi nabili u kuće da bi se najeli posle dugog gladovanja. Nisu im predviđanja bila tačna. U selu su bili naši prednji delovi.

Predveče se spuštamo sa brda u sela. Komesar divizije naredio je našoj četi da spreči borcima da ulaze u kuće i samovoljno nabavljaju hranu. Bio je to delikatan zadatak. Borci su danima gladovali. Spremni su na žrtve za parče konjetine. Sprečiti ih sada da ne jedu kada im je hrana na domaku, činilo nam se neostvarljivo. Ali tako se moralo raditi. Trebalo je preći komunikaciju što brže, pre nego što stignu sveže neprijateljske snage koje su se kretale od Goražda. Predviđeno je da se hrana pripremi u selima severno od komunikacije. Rečeno nam je da to prenesemo borcima koji budu pokušavali da samovoljno nabavljaju hranu.

Prolaze kolone i žure da se što pre prebace preko komunikacije. Nailaze pozadinski ešeloni. Sa njima smo imali neprilike. Bili su nestrpljivi i teško su verovali da ih tamo preko komunikacije zaista čeka hrana. Bilo je i manjih incidenata.

Ipak se dobro svršilo, sve do nailaska bolnice i tifusara. Čim su tifusari osetili miris dima, jurnuli su nezadrživo prema kućama, angažujući i poslednju snagu. Ništa nisu pomagala naša objašnjenja. Za njih su suviše neubedljivo zvučala.

— Hoćemo hleba, nedeljama ga nismo videli, vikali su u horu. Hleba nam dajte.

— Požurite drugovi da pređete put, tamo vas čeka hrana. Ako se budete zadržavali preseći će vam Nemci otstupnicu, neprekidno smo ponavljali. Ali to nije pomoglo. Tifusari su navaljivali na kuće.

— Lažete vi.

Bili smo prinuđeni da ih energično odbijemo. Žao nam ih je, ali izlaza nismo imali. Ipak su pošli napred. Već se uveliko spustila noć. Zapadno od nas čuje se borba, ali oslabljena. Pošli smo za tifusarima. Prešli smo komunikaciju. Most na Bistrici je porušen. Zapadno od njega stoje dva uništena nemačka tenka. Uništila ih je Druga proleterska brigada.

Do Jahorine glad smo utolili. Dotle su jedinice prikupljene i sređene. Spremamo se da organizovano pređemo komunikaciju Prača — Sarajevo i železničku prugu, na kojoj su Nemci pokušavali da nam spreče dalje prodiranje na sever. U tome nisu uspeli. Prešli smo komunikaciju i prugu i otišli dalje, na nove zadatke i pobede.

Milivoje STANKOVIĆ

Nikola Bešević: ZBEG — ulje

PATROLE NA KOŠURU

spred sebe gledam borce na hladnoj i raskvašenoj zemlji. Ukočeni i promrzli, zalivani cele noći kišom koja je sipala kao iz kabla, ne miču se iza svojih zaklona. Ko ih pažljivo i dugo ne gleda ne bi znao da su to živi ljudi. Srasli sa zemljom, utonuli svom težionm u nju — liče na klade.

— Jesu li živi? — upita me Lune. — Da nije ko umro?

— Nije nam poznato, odgovorih i tupo pogledah u daljinu.

— Juče ti se Mika tresao od groznice. Kako je on?

— Eno ga levo od nas, samo psuje „mrtve zube" Nemcima i moli boga da ne krenu preko njega.

— Imate li koga u rezervi?

— Bataljon je smanjen i rezerva ne postoji.

— Rezerve su ljudi koji puteljkom prolaze. Oni će se okrenuti prema Košuru ako ustreba, ali bolje bi bilo da do toga ne dođe.

Zajednički prelazimo pogledom bataljon. Ostali su sve sami dečaci, a oni kršni borci izginuli. Velike mete a mala otstojanja do nemačkih položaja, pa izginuše u učestalim jurišima na Košur i od nemačkih sa Košura na naše položaje.

Razmišljamo: ovde bi izginuo i po drugi put onaj bataljon užičkih radnika s Kadinjače. Izginuše na prilazu prvog slobodnog grada Revolucije i prvog otetog grada od Nemaca. Ostadoše kao večita straža i zavet ovima koji sada leže na položajima ispred Košura. Za ovu godinu i nešto više izginuše mnogi borci, kao da su se ugledali na „bataljon večite straže". Za nepun sat u jurišima na Gat u Hercegovini iziginulo je dvade-

setak prekaljenih komunista. Sada gledam ostatak bataljona pa mi se čini da mu je ovde ispod Košura kraj.

Kada su lakše borbe, borci se prisećaju preživelih okršaja, prisete se sretnog trenutka kad su se izvukli da i sami ne poginu. Tako su na Košuru zapodenute priče u kojima su se redali junaci iz pojedinih borbi. Najviše je istican primer Kadinjače. Kad se o tome govori onda svi kažu da je to bio nalet koji se svršio u jednom danu. Mi ovde čuvamo puteljak, jedinu stazu kojom klimaju izmorene noge boraca raznih jedinica. Ko zna dokle će prolaziti i dokle ćemo mi odbijati napade Nemaca koji nastoje da prekinu tu nit kojom se partizanske jedinice kreću prema Zelengori.

— A nas, veli Ljubiša Sodadžija, krune.

— I mi njih — dobaci mu „doktor" Mišćević — mitraljezac Pratećeg voda našeg bataljona.

— Ko će da iskruni sve Nemce? — opet će Ljubiša,.

— Ne boj se, Ljubiša, tu je Bosna, ima dosta rupa, proćićemo kao i ovi što pored nas prolaze — odgovori mu Gerzovac, koji je ispod kazana, zaštićen od kiše, mrzovoljno pratio ovaj razgovor.

— Jeste, prolaze, ali dok oni prođu nas neće biti! — uzdahnu Ljubiša.

— Krune se i Nemci, žrvanj sve melje.

Piskavi glas Kovačevića Gojka „Zere", kurira, jednog među najzapaženijim omladincima u bataljonu, koji je za vreme borbe često vraćao one novopridošle borce, što su naprečas ušli u teške borbe pa se u njima prestravili, često se i sada čuo. Ranije je na putu pronalazio borce, neke vraćao u jedinicu, a one sasvim preplašene bodrio:

— Ne ubija svaka! Ne ubija svaka! I ja sam bio plašljiv u prvim borbama.

On je sada pratio razgovor mrzovoljnih drugova, popreko gledajući one malodušne, kao da je hteo i njima da nešto prebaci. Ali, uzdržao se.

— Kako je tebi, Oljevac? — upita zamenik komesara bataljona Milivoje Antonijević.

Stari rudar se ne pomeri. I lice mu je ostalo nepomično, a pogled prazan kao da se bespomoćan nalazi u mraku rudarskog okna.

— Nikada bolje, najzad odgovori, samo da sam bar malo prizalogajio. Noge se odmaraju već četvrti dan, a bile su nabrekle. Sa naporom sam pravio poslednje korake. Bolje bi bilo da sam poginuo pre ovih velikih marševa, ili kod Kraljeva u rudarskoj četi, nego što se zlopatim sa mojim otečenim stupama, koje ne liče na noge. Čuo sam da su negde rudari ostali u oknima, rešeni da iz njih daju otpor Nemcima. Dugo rudnik

nije radio, umorili su ih glađu, ali su oni ispunili svoj zadatak. Kamo sreće da sam i ja bio tamo...

— Kako upropasti noge tako rano? — pitao ga je mitraljezac Ševkusić. — Nisi ti tako star.

Oljevac se malo nasmeja, a gorčina mu zamrači lice:

— Igrajući bilijara upropastio sam noge! — nastavi i opsova Barbaru, što je psovka za sve rudare sveta. — Ovde sam radi toga što sam mnoge puteve, pruge, tunele pravio, a skoro uvek peške odlazio na nove radove. Koliko sam života proveo u rudnicima i koliko lepih dana probavio u mraku?! U Južnoj Americi radio sam ne u rudnicima, nego u rupama i tu naučih da psujem ovu Barbaru. Sto nedaća se tamo dogodi. Često ponestane vazduha, a mi otvaramo usta, tražimo ga, zevamo. Otiskuje se na nas teret, klizi, pucaju podupirači, hiljadu tona navaljuje. Utroba zemlje pritiska prostor u kome je čovek. Hoće da ga istisne iz sebe, a on se brani upirući snagu koja je ništavna prema toj sili što pritiska. Nestane ponekad i svetla i u tom trenutku rudar pomisli da nikad više neće videti svetlost dana. Radio sam kod jednog koji je počinjao da se bogati. Primitivna sredstva, opasnost velika. Reviri bez provetravanja. Jedanput me ostaviše u jami i ja pomislih gotovo je. Nisam bio pri svesti kada su me iznosili. Kažu da su puštali korpu, ali ona se vraćala prazna. Nisam imao snage da se u nju ukrcam. Domoroci uplašeni što ne izlazim, ne htedoše u jamu, sujeverni ljudi. Izvukli me neki Evropljani koji su bili u drugoj smeni. U belgiskim rudnicima je sasvim drukčije — produžava Oljevac. Putuješ liftom vertikalno, po jedan kilometar u utrobu zemlje, a horizontalno čitav sat vremena. Stalno misliš da će sve poleteti na tebe ili će možda voda naići. Recimo, meni na Košuru nije teško, iako kiša kvari raspoloženje.

— Kakvo raspoloženje? — reče mu profesor Milan.

— Lepo! Još ne ujedamo, reče Oljevac i pljucnu.

On je najviše pušio sasušeno lišće. Iz njegovog ždrela je izlazio opor dim, štipajući oči suseda. Kaže da mu ovo pušenje ubija apetit, a on inače nema šta da jede, pa se sve to podudara. Neki borac se ljutio na taj opori dim, veli, zadaviće ga dim.

— Ljuti se na Nemce što mi ne pošalju sledovanje duvana. Čini mi se da je kod tebe i malo više zorta! — veli mu Oljevac —. Žao mi je što nema dinamita, nestalo bi ovoga Košura i Njemaca s njim. Poslao bih sve Svetom Petru. Tako su uradili rudari u Alkazaru za vreme Španske revolucije. Digli su u vazduh i sebe i neprijatelja. Ovo đavolsko brdo... ko ga tu svori! — i opet opsova.

U njega je gledao profesor Milan i povremeno bacao pogled u izmaglicu prema Košuru. Milan je došao sa slobodne

teritorije, koja je nestala za vreme Pete ofanzive, pa ga rasporediše u naš bataljon. Nije mu prijatno na Košuru. Zato su ga mnogi borci peckali. Komandir čete Mijo Đajić često ga je što šta pripitivao: — „Kako se osećaš na Košuru, bogati? Nije li ti možda dosadno?“ A on je skretao razgovor gledajući mrave, žalio je što i on nije jedan od tih sitnih stvorova, pa da se zabije u rupu i izmakne ovim zapitkivanjima i položaju u kome se nalazi.

— Kakva sreća za ove sićušne mrave. Njima je blagostanje donela ova Peta ofanziva. Vuku do mrklog mraka hranu u svoje lavirinte, vuku i veći teret od svoje težine...

— Vredni, reče Oljevac. Video sam ja, profesore, termite koji sa drvetom dođu u jamu i nastave da ga glođu. Kad se sve utiša, samo se čuje cijukanje njihovih glodalica. Rade! Jednom se desilo da su čak srušili i sve utvrde u rudniku. Oni mogu da pojedu drvenu kuću, da je nestane. Oni su pravi rudari, samo što oni jedu svoju rudu, a mi je iznosimo na svetlost dana. Njihovi mravinjaci su visoki po tri metra.

Na ovu Oljevčevu priču nasmeja se grupa dečaka, ali on se ne naljuti. Utom pripuca i svi pogledasmo niz položaj. Ispred nas ništa se nije promenilo, ali u pravcu 1-og batalojna gde je češće krkljalo primetismo Nemce. Ubrzo su se vratili. Prvi se bataljon ni za pedalj nije pomakao. Digoše se i pojuriše za Nemcima. Za trenutak nastade retko pripucavanje. Nemci su pucali na borca, koji je pokušavao da ubijenom Nemcu skine alpiske cipele. Naši mitraljesci su tukli i omogućavali mu da to učini. Preko njegove glave ukrstali su se meci. On je marljivo rašniravao cipele.

— Brže to, dovikivali su mu iz bataljona. — Trebao si poneti sataru da mu otsečeš noge!

Dragojlo Stojić, komandir Prateće čete, gledajući ova preganjanja i česte juriše, uveravao je Luneta da bi on mogao da potuče Nemce sa svojim oruđem. Predloži da osmotri položaj Nemaca, kako bi ih što bolje gađao sa obližnjih položaja preostalim minama i sa nešto topovskih granata jer je stiglo naređenje da se sva teška oruđa zakopaju:

— Pomeriće ih ovaj moj topčić. Oni se i ne nadaju da ga imamo. Merak mi je da onog njihovog ućutkam. Nagovorili su neku džukelu da viče sa njihovog položaja: „Partizani predajte se! Duša vam je u nosu, opkoljeni ste, besciljna vam je dalja borba.“ To mi je zaista već dosadilo, a sad ću da izvidim bunkere i da im pošaljem „uslove predaje“! — reče Dragojlo i upita ko će s njim u patrolu.

Trebalo je da krene Baronjin, omladinac iz našeg bataljona. Umesto njega krenuh ja. Nismo otišli daleko. Zaklonili smo se za najbliže debele bukve odakle videsmo prve bunkere

iz kojih su virile cevi mitraljeza. Bunkeri poređani stepenasto izdignuti su i oivičeni debelim bukovim stablima, a odozgo prekriveni zemljom koja se posle svake eksplozije odronjava sa oblica. Odjedanput se mitraljeske cevi usmeriše na stabla iza kojih smo stajali. Nije potrajalo dugo a počeli su da se javljaju ožiljci na našim zaklonima. Tačno su nas gađali. Obilazili smo stabla i u trku se vratili nazad, zadihani i prestravljeni množinom bunkera koje smo videli. Još zadihan Dragojlo je otrčao do oružja i uskoro odjeknuše eksplozije. Ponovo smo izišli, ali sad da posmatramo pogotke naših tobdžija. Nemci su iz razrušenih bunkera bežali prema vrhu. Sad smo videli razlog zašto nismo mogli osvojiti Košur. Izgleda da su očekivali naš proboj preko Košura, a na to su ih naterali naši učestali juriši.

— Rili su, ko krtice — reče Lončar — da bi se primakli našim položajima, ali ih Dragojlo uredi.

I Lončar je rudar kao i Oljevac, samo je ćutljiv i ne spominje svoje otečene noge.

Posle ovoga uspeha, iskoristismo priliku i krenusmo u napad. Nismo dugo napredovali, bili smo zaustavljeni kišom kuršuma. Nemci su se brzo sredili i bacačima zasuli naše položaje, ali retko je koja mina eksplodirala. Padale su na osuljotinu ne ostavljajući za sobom nikakav trag. U jurišu je Borović došao do bunkera i uhvatio cev mitraljeza, koji se uklještio među oblice, ali ga nije izvukao, ostao je da štrči.

— Na staro mesto! reče komandant bataljona, Boža Đorđević.

Priđe mi jedan borac, hteo je nešto da kaže, ali se snebivao. Ovu njegovu nedoumicu iskoristi Maksić, pa poče nesigurno kao da je bio zanemeo. (Pre nekoliko dana bio je komandant našeg bataljona, a sad je komandir 3-će čete koja trpi najveće gubitke. Dan ranije poginuo mu je brat Ljubiša, komandir voda u 3 četi.)

— Kada ćemo napustiti ove položaje, upita okrenut humci ispred sebe, ne usudivši se da me pogleda. Dugo sam ćutao i zajedno s njim gledao u humke, koje su se posle svakog juriša sve više povećavale.

— Koliko imaš boraca, upitah ga. On je naglas brojao poginule, a onda dodao:

— Od čete je ostao vod, ukupno 16 ljudi. Tačan broj mrtvih i ranjenih ne znam!

Okrenuo sam se prema puteljku na kome su stajali ljudi. Rekoh mu:

— Kuda da idemo? Tu na nekoliko stotina metara je Vrhovni štab i taj prostor stalno bombarduju i po ovom mutnom kišnom vremenu. Sve jedinice su na položaju, pa čak i ovi tifusari na putu. Mi smo izduženi u obruču koji se pokreće

i menja svoj oblik. Tamo gde nema otpora sužava se, a tamo gde ga napadaju, brani se sve dotle dok se klupko ne sjuri i ne prekine prsten. I ovi koji prelaze puteljak ginu. Nemci o jednom trošku gađaju i njih i nas. Samo mi smo skriveni i očekujemo njihove napade. Ako hoćeš — nama je bolje. Prilepili smo se uz položaj Nemaca i mogu da nas gađaju samo mitraljezima. Znači, svi smo na položaju i mi koji ležimo i ovi koji se kreću. Zar ne osećaš da su se i Nemci demoralisali!? Sad treba izdržati. Ovima pred nama, iako su to siti Nemci 118 lovačke divizije, nije lako. Žao im je da poginu, da ne dočekaju obećani „raj". Njima se ledi srce od naših juriša. Dobili smo obaveštenje da ih ima mnogo po bolnicama. Priča se da se sami ranjavaju.

— Vidimo kako nam je, reče Maksić. Pred sobom vidim taj poražavajući bilans! Pod utiskom bratovljeve pogibije teško mu je sve to padalo.

I zaista, Nemci su na Košuru vrlo blizu puteljka, kojim se povlače partizani. Oblaci puni kiše spustili se sasvim nisko i Nemci ne vide putnike na stazi do koje im je potreban samo jedan juriš pa da je preseku.

Jedina vesela reč koja se čula u ovom teškom trenutku dolazila je od partizana-dečaka koji su gledali u stranu kojom se prolazilo.

— Pogledaj onoga, mora da mu je koža izgorela. E, kakvi su to pogorelci.

Dečaci su gledajući na puteljak, kojim je prolazilo bolesno i ranjeno, svi strašna izgleda, doživljavali pokatkad i nešto smešno, zaboravljajući da su u obruču koji se steže. Njih ta stvarnost nije uznemiravala, zaboravljali bi da su u Petoj ofanzivi. Čim se okrenu od Košura, koji je najčešće obavijen dimom eksplozija, zaborave i na rat. Trebala je samo jedna smešna zgoda pa da zaborave na sve tegobe.

— Pogledaj onoga sa šeširom! — reče Buha Savi Sirogojnu. — To je jedini šešir u ovoj koloni, koga sam video. A kolika mu je samo crvena petokraka, mora da je to neki gospodin, koji je zalutao u partizane.

Kurir iz brigade reče:

— Nije to gospodin, to je pesnik Nazor. On je partizan kao i mi, još bolji. Njega drug Tito puno voli i čuva. On piše pesme. Ja sam ih još u školi čitao. Kada sam juče prolazio ovuda, prema vašoj brigadi, video sam ga kako dugo gleda na vas, na borce koji leže. Oči mu zavodnjene, nešto je šaputao. Pričao je sam sa sobom. Na velikom obodu šešira bilo mu je puno vode, a on je i ne oseća. Pitao me je:

— Koji su ono momci?

— Proleteri!

— A koji proleteri?
— Druga proleterska!
— Jesu li Dalmatinci?
— Nisu. Srbijanci.
— Vidi se! — reče Nazor. — Zalegli i ćute. Moji bi ćakulali i čula bi se Gospa. A koliko su dana tamo?
— Došli su kad i Nemci i tu se potukli. Sad su jedni prema drugima, vrebaju se od jutra do mraka, a i noću ne miruju.

Pored njega na otrulelim panjevima sedela su još tri starija čoveka. I oni su bez oružja. Po svoj prilici to su većnici. Pripitaše me i oni:
— Navaljuju li Nemci?
— Pođu pa stanu!
— A koliko ima do njihovih položaja?
— Blizu su tu, iza ovih debelih bukava.

Opet ožive staza. Jedini otvor na obruču koji je stegnut.
— Gasi vatre! — prenosi se od borca do borca.

Izgledalo je kao da naleću avioni. Promrzli ljudi gase vatre bez reči.
— Što razmišljaš profo? — pita komesar 2-ge čete Milana. — Sigurno nisi znao za ovu divljinu.
— Pravo da ti kažem ja ovih dana otsustvujem. Ne mislim ni o čemu.
— Misliš, sigurno o svojoj glavi?
— Ne. Mislim o nečemu drugom. Do sada sam znao gde je neprijatelj i gde se ide. A ovde to ne vidim, svuda pršti po onim stenama iza nas, kao da nas gađaju s leđa. Svuda u vazduhu fijuče.
— Gde živiš profo? — pita komesar.

Milan ustade od vatre i okrenu se u pravcu položaja. Naljućen reče:
— Dođe mi da sad idem da poginem.
— Nemoj na prečac! — veli mu Muto komesar. — Ako si već rešio da gineš, bolje bi bilo da se javiš doveče u patrolu, da ne gineš uludo. Tamo ti je pogibija sigurna. Otud se retko ko vrati.

Komordžija Gerzovec slušajući ovaj razgovor nije mislio na svoju porodicu. Njegove rezerve koje je imao u torbi iscrpele se, pa stalno započinje razgovor o seoskim gozbama na kojima se pije i jede do iznemoglosti.

Prevalih toliki put iz zarobljeništva, da pobegnem od gladi. Predoh i ustašku državu. Šta mi bi da dođem gde se crnje gladuje, među proletere koji smatraju da neko treba i od gladi da umre. Već je vreme komesare da se nešto uzme za porezu od onih što prolaze puteljkom. Svud se plaća pa i ovde. Prođe

i poneko goveče. Već dva dana kazani su prevrnuti i služe kuvarima kao kišobrani.

Ostoja, komandir reče, prvi put se slaže sa Gerzovčevim predlogom i dodaje:

— Ne bi oni tako stajali, nego čim se počne da kuva, dim nam otkriva položaje i onda počinju da nam sade bombe.

— Šta bi se kuvalo? — pripita drugi.

— Bukovina za nameštaj! — reče bataljonski kasapin Mile Jovanović.

— More draćeš ti one poginule mrcine, one mazge zavaljene tamo. Nisi ti kasapin samo za goveda! — reče mu Janjanin zabijen u bukove žile. Dede ti Gerzovac izlazi ispod tog kazana. Izgleda da zbog tebe pada ova kiša, i njemu ne osta dužan.

Garež topljen sa vodom bojio je ionako crnog Gerzovca po odelu i licu.

— Skrojen si za patrolu. Ovi naši susedi su se pokolebali, a kad bi videli tebe izišle bi im pred oči sve žrtve koje su napravili nad ciganima, dodade Muto.

Tešić, zamenik komandanta, shvati ovo kao moguće i polako poče Ratka Gerzovca pripremati za patrolu.

Komesar 3 čete Mileta Milovanović nešto se uzvrpoljio, hoće nešto da me pita. Povuče me za rukav, ustranu.

— Bogati, kakva je situacija?

Ja sam mu ne krijući, otprilike, izložio situaciju.

— Ostaćemo do prolaska ranjenika i onda krećemo za njima.

— A da li ćemo izdržati — reče Mileta — kad nas je ostalo u četi samo 16 boraca? Neredovna ishrana, nespavanje, kiša, sve je to uzdrmalo borce!

Rekoh mu da nije bolje stanje ni u drugim četama, a pogotovu u 1-vom bataljonu koji je u poslednjim jurišima, pored boraca izgubio sve vodnike i desetare u jednoj četi.

— Po svoj prilici i kod Nemaca nije sve uredu. Vidiš da oni uopšte ne upotrebljavaju bombe, a naši su se juriši uvek završavali pred njihovim bunkerima. A kad oni krenu, mi stojimo na domaku njihovih cevi, ne pomeramo se sa položaja.

— Što se čudite, mi smo na našoj zemlji i borimo se za pravednu stvar — reče borac Kolubarac.

Kiša pritisla, sastavila oblake sa zemljom. Ljudi ubrzali hod. Koriste ovu pomrčinu usred dana, jer ih Nemci ne vide, mada su oni već odavno napisali u svojim izveštajima: „Poseli smo levu obalu Sutjeske i zaprečili sve puteve. Tako smo banditima onemogućili da se povlače, a prsten neprestano stežemo..."

Često smo čuli kako oficiri uzvikuju histeričnu komandu, ali se vojnici 118 lovačke divizije ne pomiču. Između nas i njih omeđen je prostor mrtvima a to je opomena za sve. U jednom nemačkom jurišu, skoro svi, koliko nas je bilo na položaju, gađali smo oficira koji je grmeo na vojnike. Njegovi vojnici su nam toliko prišli da se dva-tri naša borca digoše da umaknu, ali baš tada oficir je pao. Odvukli su ga tek u mrak, a mrtve su ostavili. Neke Nemce smo svukli do gole kože. Toga dana ugrejalo je i sunce i poče zadah jače da udara. Mrtvi ljudi između položaja, a konji pored staze. Odnekud se pojaviše i muve zunzare, pa navališe u rojevima, dovukao ih smrad. Nema onih ptičurina, lešinara koje u ovoj pustinji i Treskavcu sigurno imaju gnezda. Na Treskavcu, pored nas, na vrh čije su litice oštre i deru nebo došle su samo muve. Njih ne gađa artiljerija i one bezbrižno navaljuju. Sunce prelazi po mrtvim licima. Izgledaju kao da su davljenici, a ne kuršumima umrtvljeni. Naši su borci mršavi a oni — „ispunjeni". Zateglo se brižno lice mrtvih, a izdužilo se kod živih, istopilo.

— Dokle ćemo ovde — upita vodnik Dorijević zvani „Čače".

— Nećemo dugo! — odgovori borac do njega.

— Neko veli dok svi ne izginemo ili ne pocrkamo. Ironično je ovo rekao, uprvši pogled u mene.

— Eno pogledaj Šupe Ive! Ubi ga neka tuga! — prodirale su borčeve oči u mene. Sa ovim kao da je rekao „I ja umirem" i dalje nastavio — a „Pljeskavica", previja se u bolovima. Svi pomislismo da je ranjen. Kad mu je Mara, sanitetski referent bataljona, prišla, njoj šapnu borac Starovla, član Partije od pre rata i bivši policajac iz Užica: „Nije ranjen, nego pojeo neku travku koja se ne jede pa ga muči stomak".

Dok smo razgovarali preko nas preleteše avioni. Izgledalo nam je kao da dodiruju vrhove bukava. Napraviše krug i počeše prosipati male bombe koje su najčešće eksplodirale još u rakljama stabla. Jedna bomba nekako se dokotrlja do borca Borovića. On je očekivao kad će eksplodirati. Prođoše sekundi. Ništa se ne dogodi. Prođe i minut, prođe mnogo minuta. On se malo uspravi i šapnu borcu do sebe:

— Baš im se ne da da me rane. Kroz koliko raklji prođe ova bomba i samo što se ne spusti na mene. Vidi je tamo. Izgleda mi da se puši.

— Ako se puši eksplodiraće — reče borac.

— Neće, ona se hladi.

To je bila poveća ručna bomba koje su češće bile povezane u snop i tako bacane iz aviona.

Čeliković, Šuca, borac koji je preživeo Kadinjaču i sretno utekao sa brega mrtvih drugova, reče Boroviću:

— Ti kažeš da oni idu povrh bukava. Meni se čini da mi ranac češu.

Sa Košura gledamo Borovno. Vide se temelji stare austrijske kasarne, koje su nekad bile načičkane, prema Crnoj Gori. Branile su upad Crnogoraca u anektiranu Bosnu i Hercegovinu. Sada su te iste zidine služile Nemcima da nam zapreče put sa Dragoš Sedla, ka Sutjesci. Kada smo napadali na Borovno, sa druge strane, videli smo kako se na vrhu Košura menjaju gospodari. U mrkloj noći ona glavica je često bila osvetljena eksplozijama. Do nas je dopirao glas, ko zna po koji put, promukao i hrapav, ali snažan. Iako gušen hukom Sutjeske, ipak se razaznavao.

— Drugovi, juriš... juriš... drugovi! To je 3 bataljon naše brigade, koji je nekoliko puta u toku noći zauzimao i gubio vrh Košura. Da su tada u svojim rukama zadržali Košur, manje bi za nas bilo muka.

Besane noći počele su od Šćepan Polja. Spavamo kao zveri koje jure lovci pa nikad da trenemo, bojeći se svakoga sekunda svojih gonitelja.

Lovačka divizija Nemaca provodila je na Košuru krvavo ašikovanje. Ponekad, kad primete partizanku puštali bi glasove koji su ličili na jodlanje. Dobro su kamuflirani. Njihove patrole, kao daždenjaci. Zabrađene mrežama i zelenim šatorskim krilima, prilepljene za tuđu zemlju slušale su sopstveni dah i pojačano lupanje srca.

Sunce... Pokreti tromi i nevoljni. Ljudi su naši iscrpeni... počinje lov na patrole. Tajac... čudno zelenilo. Mreža na šlemu miruje, ali suve grančice pucketaju. Veliki „daždenjak" kreće. Za njim je još jedan, prepušten prvom i opreznom. Malo pojačani šum sa naše strane donese prvi rafal, ali ništa ne pogodi. Gađao je nasumce.

Ču se samo jedan hitac. Onaj prvi, oprezni Nemac nije se više micao. Zbacio je šator „daždevnjaka" i otkrio „volfa" sa posmrtnicom četrnaest hiljada i osam stotina. Borović nije smeo da se privuče. Onaj drugi „daždevnjak", nestao je, kao da se u rupu zavukao. Reče mi Borović:

— Ništa nismo učinili. Kad ne možemo do njega. Našli bismo putera ili marmelade.

— Ukrašćemo noćas, odgovorih.

— Teško mi je, vajkao se on posle, — ubi nesanica i glad. A kad me rane, to je prava sreća. Tad idem u bolnicu, u njoj je bolja hrana i bolji stan ...

— Čuvaj se! Ne znaš ti hoće li te ubiti ili raniti.

Njegova koža bila je više puta izbušena. Ovaj omladinac bio je snažan Zlatiborac, spreman da izdrži velike napore, ali glad je teško podnosio. Zato je često i u kuće zalazio.

Beskonačne priče u velikoj nevolji ponovo su rađale sećanja iz života boraca. Gledam, različiti ljudi. Zure u Košur. Profesor, student, čobanin, radnik, rudar, đak... Priče su seređale, a mnoge oči prilepljene uz samu zemlju gledale su vredne mrave koji su jurili tamo-amo.

— Mravi, smetaju li ti, Čečariću? — upitah ga.

— Ne smetaju, baš ako hoćeš oni me zanimaju.

Novaković pita profesora Milana:

— Koja je snaga izražena u jednoj konjskoj snazi? Šta misliš, koliko nas pretstavlja jednu konjsku snagu i koliko konja pretstavlja našu jednu konjsku snagu?

Komesar Novaković se podiže da obiđe vod Sime Vujića, jer mu se nije odazvao profesor Milan. Ceo vod je spavao, Sima je budio borce. U tom je trčkaranju, da drma i probudi pospale i poginuo. Vest o njegovoj smrti ubrzo je sve razbudila. Novaković ih je prekorevao.

— Pogibe čovek zbog vas, spavalice jedne!

Ponekad procvrče i drugarice. Kada njih čuju sa druge strane, onda viču: „Hodite ovamo, predajte se!" Izgleda da ponekad onima s one strane pada na um da vode krvavo ašikovanje. Toga dana bilo je dosta takvog pozivanja.

Noću smo prema neprijatelju slali patrole, naročito u pravcu Hrčavke, kako nas otud ne bi iznenadili. Mnogi drugovi, koji su išli u patrole, nisu se nikad vratili. Progutala ih je noć. Nailazili su na zasede i litice i ginuli. Za ove patrole, u kojima su gubili živote, ljudi su se dobrovoljno javljali... Situacija traži da se opet šalju. Komandant bataljona Božo Đorđević gledajući jednog predvečerja u nebo, koje je za sutrašnji dan nagoveštavalo mogućnost dolaska neprijateljske avijacije, zavrti glavom:

— Moramo večeras uputiti tamo, u pravcu Hrčavke, bar jednu patrolu. Tu je otkriven bok našeg bataljona. Opasan pravac. Šta da radimo?

Gledao je položaj proređenog bataljona.

— Koga poslati u patrolu? Ipak je moramo poslati. Neko će se verovatno vratiti da kaže da li su Nemci prešli Hrčavku. Treba noćas i pripucati na one što kljuju i riju sve bliže puteljku. Mora da prave još neki bunker. Hoće sasvim da se približe. Staza im je cilj. Pedalj po pedalj osvajaju teren. Riju kao krtice, ne žale truda samo da smanje otstojanje do staze. Prošle noći dolazimo do njih, ali šta vredi, tuku nas u glavu iz gornjih bunkera. Sve se bolje utvrđuju. Ko da ide u patrolu? — razmišljao je komandant. „Zera? Gladan je i previše istrošen. Neće moći ni da se kreće, već sad spava. Gladnoga san brzo hvata. Danas je bio, polusvestan. Prašti oko njega, a on

se digao i došao kod Baćkovića ne zaklanjajući se. Zatim je nabio glavu u bukove žile."

— Trebalo bi izvideti šta će noćas raditi Nemci! — obrati se komandant svom zameniku Lazaru Tešiću. Prošle noći napravili su još dva bunkera bliže k nama. Moramo ih ometati. Neka prekinu san oni koji će se sutra naći u jurišu.

— Ko zna da li će patrola prodrti tamo gde treba! — posumnja Laza.

Pred sobom su gledali borce. Mislili su na njih — da li će se vratiti. Da poginu kao i mnogi koji su išli u patrolu prema Hrčavki. Sutra bi njihova mesta na položajima bila prazna, a lanac odbrane slabiji...

— Da pošaljemo samo jednu patrolu. Suviše je ako izgubimo dve! — predloži Tešić. — Najbolje bi bilo kad bi se neko javio...

— Da nam je samo hrane... Gladni se teško kreću. Noć ih namami na san i gotovo je s njima.

— Ja bih odabrao neke od onih koji rade u kuhinji. Sad i tako nemaju posla. Još od našeg dolaska na Košur ispod kazana se nije dimilo.

— Na komoru je red za patrolu — reče Lazo.

Ratko Gerzovec se prvi javio. Radio je u kuhinji i borio se samo onda kada je svaka puška neophodna. Na licu mu se nije čitala nikakva zabrinutost, kao da ne zna ili neće da zna da patrole koje se upućuju prema Hrčavki neki zovu „smrtnim pozivnicama".

Sa Ratkom je pošao i Steva. Primili su zadatak i krenuli liticom. Mrak još nije sasvim pritisnuo zemlju. Tromo i oprezno provlačili su se ispod stena, skakutali s kamena na kamen. Još jednom se osvrnuše na puteljak kao da su se s njim pozdravljali. Pođoše prema proplanku, ispred koga su se trebali naći na samoj Hrčavki, da bi je s leđa osmotrili. Trebalo je da pređu uzdužno desetak metara otkrivenu jarugu. Nije prošlo dugo vremena kad su izbili na njenu ivicu. I tada se iza velike vrzine osu rafal. Oni se skotrljaše iza kamena koga su zasipali rafali. Ratkov drug bio je smrtno pogođen. On ga povuče za rame i tiho pozva. Ali se Steva ne odazva. Šiknula mu je krv na nozdrve. „Gotov je" — pomisli Ratko. Izvadi mu nešto municije i oslušnu. Polako se pomerio za drugi kamen. Dalje mu je bio put slobodan.

Ceo bataljon je čuo usamljeni rafal. Kurir Kojadinović je tiho budio Zeru:

— Zera! Jesi li čuo onaj rafal.

— Jesam! — odgovori Zera nevoljno. Baš me je probudio, dodade.

— E, reče mu Boško, ono je bilo namenjeno tebi... ova patrola je završila. Trebalo je da ti ideš u patrolu, pa se javiše dobrovoljci.

— Šta ćeš, umesto mene da ubije, on me budi iz sna. Sledećeg puta ubiće mene, a drugog će probuditi.

Slušajući ovaj razgovor komandant Božo se namršti. Iako je dobro čuo rafal i razgovor koji su vodili kuriri, pravio se da ga nije čuo. Mrak je pregrađivao ljude i položaje, tako da se ljudi nisu videli, ali misli su im bile jedinstvene. Kakva je razlika između vojski? Mi, sa dva-tri metka, bez hrane, a u njihovim rovovima sanduci municije, puni kazani hrane, šatori, smena, rezerve. Kod nas...!?

Ratko Gerzovec se osvrnu i nazre na jednoj čistini mnoštvo šatora. Tušta i t' ma Nemaca, kako mu se činilo, vrzmalo se oko njih. „Onoj sili ne može niko ništa" — pomisli. „A koliko je nas s druge strane? Šaka jada, gladnih i bosih. Da mi je da delegat voda ovo vidi i onaj vodnik Čačarić koji uvek ponavlja da su Nemci ništa, da ćemo ih opet potući i izvući se iz obruča i grunuti k'o provala oblaka tamo gde nas niko ne očekuje. Šta li bi rekao kad bi ovo video? Kako da se sačuvaš od ove sile! Nije li se digla cela Nemačka protiv moje brigade, mog bataljona. Zaista se mora mreti. Svakoga dana po nekoliko drugova gine. Maločas poginu i Steva. Verujem da misle da je i samnom gotovo. Ja ću kasnije, sutra, prekosutra..."

Iz razmišljanja ga trže kotrljanje kamena koji se s one strane jaruge otisnuo u pravcu mrtvog Steve. U polumraku Ratko jedva nazre nemački šlem iza bukve. Čitav minut je gledao opreznog Nemca kako proviruje i traži drugu žrtvu. Izmilio je dva-tri koraka da bi što bolje video svoju žrtvu. „Osvrnuo se levo-desno, kao da nešto očekuje, a onda mahnu rukom. Ddadesetak metara od njega iziđe iz šipražja i drugi Nemac. Slobodno su prišli svojoj žrtvi. „Da ih pobijem", pitao se Ratko. „Ko zna koliko ih ima po ovoj šumi. Ubiće me. A zar opet nije svejedno da li će to učiniti danas ili sutra."

Nije hteo da propusti priliku. Pritisnuo je obarač automata koji zapišta. Jedan Nemac ničice pade na Stevu, a drugi se izvi i prokrivi. Ratko spazi i grupu Nemaca koji od bunkera otvoriše vatru... Više se nisu videli. Mrak je zakrilio pogled, ali su otuda i dalje dopirali nerazumljivi glasovi.

„Ko bi rekao da sam ja to uradio" — pomisli Ratko. „Lepo je kazao Nemac Kram, kod koga sam radio u zarobljeništvu, da sam spreman na sve."

Gerzovec se priseti: „Da uzmem njihove automate" i malo se podiže, ali odmah ustuknu. „Neću. Idem ja na veći plen. Možda i mene neko čeka da se pomolim pa da se ukrstimo dole

na gomili. Šteta je što ne mogu da pokupim njihovu municiju, a oružja imamo na pretek, od naših poginulih drugova".

Odmah je napustio mesto odakle je gađao Nemce i kroz čestar izišao na čistinu, koju je osmotrio još zadana, levo od svog položaja. Čulo se njištanje konja. Skrenuo je u tom pravcu. Iznenada je izbio blizu nekog voćnjaka, koji to više nije bio — grane posečene, mnoga stabla pretesterisana. Seo je uz neku vrzinu. Tek ga je sada obuzela neka seta, strah i nada. Najpre se trgao i načulio uši da bi čuo da li Nemci na položajima kopaju nove bunkere. Tišina. Ni daška vetra. Vatre su pogasili, zabili se u bunkere i očekuju naš napad. Ne gine im se, plaše se... „Ja sam, izgleda odmakao od najgoreg, od smrti i od gladi. Tamo dalje su seoske kuće. Možda bih mogao... Sada bi trebalo da krenem tamo gde nema ni položaja ni straha za život. Ne mogu više da izdržim glad. Bolje je poginuti kao Steva nego se mrcvariti, kopniti, usahnuti. Ne mogu više, dovraga! Idem kući, dosta mi je borbe. A ko li je kući, ako nisu partizani, onda su četnici i šta će biti?..." Tako je Ratko razgovarao sam sobom, a onda se i kritičnije osvrnu na ovaj svoj monolog: „Glupače o čemu ti to razmišljaš!" Malo se pridiže i nastavi u mislima: Misliš to je tek tako — Ajde kući! Kuda ćeš bre?! Što više bežiš sve gore. Hoćeš da zaobiđeš aždaju, pa kud? Da joj sam uskočiš u usta. Čuti! kako bi se spasao od četnika. Umri! Umri tu gde si! Bolje je sa svojim drugovima, nego da te predaju pa da te živog sagore u furuni... Uplašio sam se ovolikih Nemaca. Zaboravio sam da smo mi pobeđivali i gora zla. Grickaš, gloždeš po malo i na kraju ga samelješ. Tako će biti i sa ovom silom. Svi je čerupaju. A tifusari, koliki greh okrenuti im leđa. E, Ratko, ići ćeš opet u bataljon pa šta bude s tobom. Čovek si, a bio si dosada razuman. Ja i Stevo smo pošli u patrolu radi podataka, a ne da bežimo..."

Negde u daljini čuje se noćni napad. Sve jači, a Košur miruje. „Umiremo, umiremo... — tako izgleda. Ali bogme, ostaćemo svi mi živi. Čekaj da vidim što su se konji uznemirili." Podiže se i dođe do samog voćnjaka. Konji se stresoše, a fosforne, oči gledaju u pravcu njega.

Mnogo je konja privezano za stabla. Nekoliko Nemaca, pošto su sa njih rastovarali korpe, odoše iza brežuljka, a konji ostadoše sami u voćnjaku. I poslednji fenjeri odoše s Nemcima. Ratko, kao da je maločas kovao plan kako da se dočepa konja. Brzo je prišao i odvezao sve konje, a dva natovario korpama u kojima je bilo hleba i konzervi i poterao ispred sebe. Krenuo je natrag.

Celu noć se probijao kroz šumu. Dva puta mu je oružje padalo na zemlju, a jednom opali i rafal i zamalo što ne pobi

konje. I kapu je izgubio. Čvrsto je držao natovarene konje. Umor ga je toliko savladao da se posle svakih desetak-petnaestak minuta hoda isto toliko odmarao. Najviše se plašio da konji ne zanjište. Morao je zaobilaziti kamenjare, jaruge, pa nekad se vraćati i nazad. Gust mrak, bez puta.

Zora je belasala. Tmurno jutro produžavalo je mrak kada je Ratko, sa dva konja natovarena korpama hleba, stigao među svoje drugove. Od umora se skljokao na zemlju. Saopštio je komandantu sve što je video i doživeo. Ali, ipak, pomisli u sebi: „Da ne vodim ove konje, sigurno bi kazali da sam čučao, tu negde u strnjaku, i tako došao iz patrole iz koje retko ko dođe, a Steva gurnuo u sodom i sad priča priču." Razmišljajući nastavi:

— Veruj mi, Božo, Nemci su celu noć prodžonjali u bunkerima i čekali naš napad. Kad mi je automat opalio, čujem komande. One kljusine što sam odvezao izgleda da su ćorave i dve se uputiše pravo na njihove položaje, posle čega nasta strahovita grmljava. Mislili su da je neki napad, opkoljavanje. A komordžije pobegoše još dok je ubijen Steva. One su, izgleda mi, svuda jednake. Čim padne mrak i dođe do uzbune, pa pripuca, one ti ostaviše konje i odoše pozadi šatora. Konjovoci su bili seljaci i jedan nagazi na mene. Pripita me jesam li partizan. Ja mu rekoh da jesam, a on mi odvrati: „Svi su Nemci pobegli u bunkere, nigde žive duše". Dalje mi ispriča: „Nemci tvrde da ste vi poubijani. Kakva je sila samo bačena na vas?... Koliko puta ste samo bombardovani. Bacaju i letke. Kažu da su i Tita uhvatili".

— Kakvog Tita, rekoh mu ja, nisu oni uhvatili nikog.

— A gde je Zera. Njemu ću dati konzervu! — reče Ratko — iako se on žali da ja nepravilno delim hranu.

— O, gde si — reče Ratko — primetivši Zeru, koji je posustalim hodom prilazio.

Ne očekujući nikakvo iznenađenje Ratko pruži Zeri konzervu.

— Riba je Zera — uzmi!

— Riba? Iskolačenih očiju gledao je etiketu kao da se ona jede.

— A onim odrpancima, Bošku i Savu, daj po jednu konzervu gulaša.

Posle Gerzovčevog povratka iz patrole, kada je opisivao da su pozadi šatori u nepreglednom redu, nešto od umora, a i od gladi i nesanice dobio sam utisak da će nas Nemci napasti. Nismo pretpostavljali da će toga dana biti mirno. Ali sam se prevario. Oni su izgleda celu noć očekivali naš napad, a i puteljkom niko nije prolazio. Na njemu se s vremena na vreme pojavljivao poneki usamljeni tifusar ili napušteni konj, čupka-

jući, na dohvat, list i mladice. Patrola i Ratkovi konji napravili su haos u logoru Nemaca. Oni su smatrali da ćemo mi sigurno preko Košura. Međutim, u zoru su videli opustelu stazu, kojom više ne prolaze naše kolone. Po svoj prilici radi toga su i odustali od pritiska, mada je na desnoj strani Sutjeske bilo naših jedinica.

Profesor Milan se nije odvajao od Ratka.

— Pričaj mi šta kažu seljaci! Hoće li Nemci krenuti na nas.

— Čuo si šta je kazao seljak! — reče Ratko. — Oni misle da ovamo nema niko živ. Ali su oni lukavi. Kad nema tamo nikog, zašto onda stalno dovlače novu vojsku? Znači da partizani nisu izginuli — eto šta kaže seljak.

— Pričaj ti meni jesi li bio van obruča i što si se vratio.

— Ma bio sam van obruča i do jedne štale sam došao i razgovarao sa tim seljakom. I on mi dade ovaj letak koga nisam hteo da pokažem.

— Pa šta bi, gde je on? — navali profesor.

— Nisam hteo da ga dam Božu, kazaće da sam špijun. U njemu piše da su nas sve pobili. Nemci, kaže, stalno viču „Partizani kaput, Tito kaput".

Profesor uze letak na kome su bile slike pohvatanih tifusara u bednom izgledu. Bolesni i bez svesti nisu znali šta se s njima radi.

— Brate, ne ličimo mi na ove ljude! — reče Gerzovec.

— Niko sebe ne vidi i zato ne veruje! Jesi li se skoro video u ogledalu?

— Gledao sam se kad sam bio u selu i u logoru. Mislio sam, kada sam došao kući da je rat za mene završen. Kad u moje selo banuše partizani. Svi su meštani pobegli osim mene. Krivi pa nisu smeli da ih čekaju. I uđoše ova dva mališana, samo što ne okinuše puškom. A ja velim ne okidaj, reći ću ti sve. Iz logora iz Nemačke tek sam juče došao.

— A pušten si! — reče jedan manji.

— Nisam nego sam utekao.

— Čak iz Nemačke?

— Čak! — velim ja.

— Ala, ovaj čiko laže! — reče onaj drugi. — Nego, pođider ti sa nama u štab.

— Sreća moja, u štabu je bilo terenaca, iz moga sela, koji su potvrdili da sam zaista došao iz zarobljeništva.

— A gde ćeš, vele, sad.

— Sa vama! — i tako sam pošao. Pitali su kako si mogao doći bez znanja nemačkog jezika. I ja se čudim kako sam došao, rekoh im. Ovo mi baš nisu verovali. Kad postah kuvar

Đorđe Andrejević-Kun: SVEDOCI UŽASA — ulje

i kad imam malo hrane, a ova dva mališana Boško i Savo, eno ih tu su, pa naglas:

— Pocrkaćemo kad nas Ratko Grezovec hrani! — reče Sava Buhi.

— Trebao si ga ubiti pa ne bi crkavao od gladi! — odgovori Buha.

— Ja sve ovo slušam, pa se mislim kako oni meni ne veruju kao da je u tuđim porcijama više.

— Pričaj ti meni nešto o Nemcima! — reče profesor. — Tvoje mišljenje? Hoće li nas napasti? Ja mislim da nas neće napasti.

Svi borci spavaju. Ovo je najopasnije vreme. Očekujemo napad Nemaca. Ja i komesar Novaković izvaljujemo šljunak iz obale i povremeno gađamo borce, proveravamo im opreznost. Niko se ne miče na ove naše piljke. Oni se bude samo kad počne rika granata i fijukanje u vazduhu.

— Jesi li video, juče, da su Nemci prešli preko Čačarića koji je spavao, a oni mislili da je mrtav. Kad se probudio i video ko je oko njega, nastavio je „dremanje" i smišljao kako da se izvuče iz klopke u koju ga je san ubacio. Nemce smo postepeno potisli na stare položaje. Čačarić se tom prilikom okomio na Nemca koji je na sebi nosio ranac i zapomaže: „Nemojte drugovi pucati, ovde je Čačara" i ubrzo je Nemac bio savladan.

Za tri bataljona Druge proleterske brigade Košur i borba oko njega bili su najveća iskušenja u toku Pete neprijatljske ofanzive. Košur je većinom bio pod nišanom, a iz te magle stalno očekujemo juriše i smrt. Svakodnevno gledamo raskvašene obale i tmurne borce na položaju. Leže nepomični. Strahujemo da nisu zaspali. Ne vidimo ni da se puši para sa boraca, jer ih stalno škropi hladna kiša.

— Jesi li ti Ješo proverio da nije ko umro? — reče Lune, blago me prekoravajući.

Bacao je i on kamičke u pravcu svakog borca, i svakog zvao po imenu.

— Huso, Šefko, Baćkoviću, Bakočeviću...

Svi bi malo podigli glave i nastavili da osmatraju u pravcu izmaglice.

— K'o što vidiš ne spavaju, zalegli i čekaju! — rekoh mu ja.

Noć je bila kišna kao i sve dotadašnje noći. Na borce je sipalo kao iz tuša. Čuli su se i pojačani šumovi Sutjeske koja nabrekla od kišurine juri prema Drini. Miko, ciganin iz Bagrdana tuži se:

— Ovde ništa ne smeš, sem da se boriš. Ne smeš da govoriš, ne smeš da stojiš, samo lezi na zemlji natopljenom kišom i pusti da te i dalje šiba i kupaj se...

Lune nam je saopštio da je Tito ranjen. On se uputi u pravcu Brigade i otuda dođe sa radosnim vestima.

— Drug Tito je lakše ranjen, ranjen je u ruku. Do mraka izdržite, sutra se povlačimo.

Odjednom Nemci krenuše u napad. Borci se počeše dozivati.

— Ne spavaj Boroviću, probudi tog do tebe?...

— On je mrtav! — reče Bakovac.

— Podboči ga i metni mu pušku uperenu u Nemce kao da je živ.

I ovaj šesti juriš u toku dana završi se kao i svi prethodni. Dva bataljona Druge proleterske brigade i ostale jedinice, izdržaše na Košuru sve dotle dok nisu dobili naređenje da se sviju u kolonu, koja je usput posedala i branila nove ugrožene položaje. Među borcima nije bilo komande 3-će čete, ona se u toku noći probila kroz nemačke položaje, da bi polazeći u istočnu Bosnu ponela netačne podatke o ishodu Pete ofanzive. Ona je kroz svoj položaj na Košuru procenila da su sve jedinice uništene.

Pre odlaska sa Košura videlo se, tamo gde nam se krilo bataljona naslanjao na proplanke pune livadskog cveća, nekoliko boraca kako beru procvetale bulke, plavi graor. To cveće je u sumrak doneto na humke koje ćemo ostaviti. Tamo, neko izmahnu i ču se kad buket lupi o zemlju. To je profesor Milan bacio cveće na mrtve drugove. Poslednji je napustio Košur, stalno kontrolišući da još neko nije zaostao.

— Sad si prvi pred Nemcima! — reče mu Ratko Gerzovec.

— Prekalio sam se Ratko, sad bih mogao i ostati na Košuru!

Zamirisalo je poljsko cveće i mrak je sasvim sakrio humke. Prvi put u bataljonu ču se prigušen plač.

— Čuješ Savo — reče Buha — ovde se ne sme ni plakati.

— To ostavi za noćas, kad budeš ispod kaputa — reče Sirogojno — Pa se sit islini... Kako bi to izgledalo kad bi ceo bataljon plakao?

Na našim položajima ostala je Šesta bosanska brigada. Docnije nas je i ona stigla. Košur je ostao bez partizana, a staza blatnjava, sa puno tragova, koji su vodili u Zelengoru.

Jevrem POPOVIĆ

KOMANDANTOV GOVOR BIO JE KRATAK

eseti jun protekao je gotovo u neprekidnoj borbi sa Njemcima. Šumom su se orili rafali mitraljeza i plamtjele bombe, njemačke i partizanske, jer su Njemci stalno jurišali. Položaj naše jedinice bio je nestabilan i svakog časa se mijenjao. Drugi bataljon Druge proleterske brigade bio je prisiljen da vrši manevre, rokirajući se čas u lijevo, čas u desno, na području Male Košute i Vrbničkih Koliba. Njemci su, naročito u jutarnje sate, dočekivani bombama i rafalima u gustoj šumi. Avioni su nadlijetali planinu i bombardirali naše položaje.

U vredvečerje, kada su Njemci prestali sa jurišima, okupili smo se na jednoj omanjoj livadi među gustim bukvama ostavljajući za sobom samo malo obezbeđenje. Teško smo jedan drugoga raspoznavali, jer su lica bila ispaćena, kao vosak žuta, a oči duboko utonule. To međusobno gledanje i razgovor ne potraja dugo, jer se začu komanda: „U stroj"! Borci su se poređali jedan do drugog, držeći puške i puškomitraljeze o ramenu, s cijevima okrenutim prema zemlji, štiteći ih tako od kiše koja je lagano rosila. Komandant bataljona rekao nam je nekoliko riječi o zadatku koji nas čeka u toku noći, a taj zadatak bio je da se po svaku cijenu probijemo iz Zelengore u pravcu istočne Bosne. Komandantov govor bio je kratak, pa je poslije njega otpočela priprema; ona se sastojala od preraspodele municije, tj. oduzimana je od onoga tko je imao više i dodjeljivana onome koji je imao manje. Borci su obično imali 5—10 metaka na pušku

Za kratko vrijeme šumom se uhvatio mrak, a borci su se u najvećoj tišini postrojili. Odmah potom krenula je kolona iscrpenih partizana u pravcu neprijatelja. Koliko se sjećam, išli smo preko Janči-Dola u pravcu Stružinskog Brda. Išlo se vrlo teško, preko jedva prohodnog terena, obraslog šumom, preko velikih strmina. Kolona je išla sporo, često se prekidala i zastajala. Planina, noć — borci idu sporo i oprezno, držeći jedan drugoga rukom za šinjel. Čelo je zastajalo da sačeka začelje, pa bi ponova produžilo. Tako je kolona išla čitavu noć da bi se u samo svitanje našla licem pred neprijateljem, negdje na Stružinskom Brdu. Dok je išla uz Stružinsko Brdo, po njenom čelu opali neprijateljski rafal. Tom prilikom ranjen je jedan borac 3 čete. Četa krenu u napad na brdo i bez velikih teškoća protjera neprijatelja. Izgleda da su se tu nalazile manje neprijateljske jedinice, jer su prvi dan tuda prošli i dijelovi Prve peroleterske divizije. Gonili smo neprijatelja, ali se toga dana nigdje više nismo stigli.

Nakon izvjesnog vremena bataljon se zaustavio da se odmori, otprilike negdje u predjelu V. Grebca. Patrole i osmatrači izviđali su okolni teren, ali neprijatelja nijesu opazili u toku dana. Osmatrač je u jednoj dolini ispod nas vidio grupu ovaca bez čobana. Komandir je odredio desetinu da pođe do stada i dotjera ga. Vjerovatno je to bila stoka koju su Njemci napustili prilikom povlačenja. Kada je patrola dovela stoku, gladni borci brzo su se snašli i potpalili vatre. Na njihovim licima pojavilo se zadovoljstvo koje se poremetilo čim se naredilo gašenje vatri. Naređenje se ovog puta slabo poštovalo i vatre su se i dalje ložile na desetak mjesta. Dok su jedni ložili vatru, drugi su klali i derali stoku. Grupe boraca pekle su po jednu ovcu ili jagnje i čupale polupeceno meso.

Kad se sunce spustilo, naređen je pokret. Za kratko vrijeme kolona krenu u pravcu rijeke Bistrice. Išlo se cijelu noć preko mokrog, kaljavog terena, miješajući vodu i zemlju pod nogama. Noge su duboko upadale u blato i teško se vadile.

Ujutro, 12 juna, kada je počelo svitanje, kolona je došla do mosta kod sela Miljevine. Nedaleko od mosta, sa desne strane rijeke, zastala je. Pozvani su puškomitraljesci naprijed i bataljon, raspoređen u streljački stroj, pod zaštitom „Brede", krenu u napad na most. Udarna grupa, sa nekoliko puškomitraljeza, išla je pravo na most. Manja njemačka jedinica bila je prisiljena ubrzo da napusti most i naše su jedinice pojurile preko njega. Za kratko vrijeme od Foče i Kalinovika cestom su, u pravcu mosta, naišli neprijateljski tenkovi ali do njihovog

se dolaska veći dio naših jedinica već bio prebacio na drugu stranu rijeke. Tenkove je dočekao protivtenkovski top Druge proleterske i pogodio dva, ali su topovi sa drugih tenkova i dalje pucali za jedinicama koje su odmicale prema Jahorini. Od Sarajeva su dolijetjele „Štuke" i počele bombardiranje mosta i kolone. Naše jedinice, koje se nisu još bile prebacile na drugu stranu rijeke, bile su prisiljene da to učine pod vatrom neprijateljskih topova i mitraljeza.

Zvonko ČOVIĆ

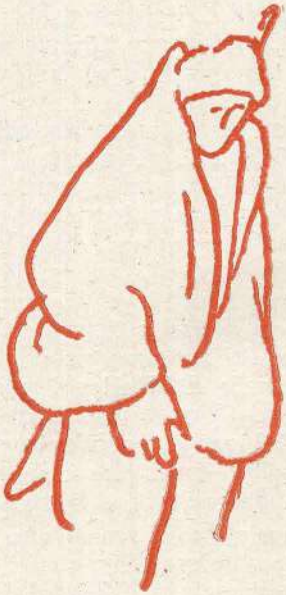

PUTEM I BESPUĆEM — BORBA I GLAD

Deo naše Druge proleterske brigade (1, 2 i 4 bataljon) vodi borbu sa Talijanima na Javorku. Brigadna bolnica u kojoj sam na sanitetskom kursu razmeštena je po kućama u Gornjoj Bukovici. Frana i ja jedva čekamo da idemo u svoj bataljon. I 20 maja, kad nam je saopšteno da možemo ići, bile smo presretne. Čim smo se javile u bataljon upućene smo u svoje čete.

Putovali smo ceo dan prema Žabljaku. Avioni su stalno krstarili iznad nas. Predveče smo stigli u Žabljak i zanoćili u jednoj borovoj šumi iznad ove varoši.

U toku ovog dana Žabljak je bio bombardovan. Iz naše brigade poginula su dva druga, a četvorica su ranjeni.

Još nije bilo svanulo kad smo pošli ka Štulcu na Durmitoru. Stigli smo predveče do Sušice i posle večere produžili pokret preko sela Crne Gore do katuna u blizini Rudina gde smo se zadržali u očekivanju naređenja za naredne zadatke. Selo Rudine u koje su bile smeštene naše bolnice sa teškim ranjenicima žestoko je bombardovano.

Iz katuna kod Rudina pošli smo noću. Usput nailazimo na opustela sela i noću prelazimo Pivu preko žičanog mosta. Nastavljamo put jednom stazom uz Vučevo. Nemci celu noć tuku topovima, sa Šćepan-Polja. Osetili su da se mi u tom pravcu krećemo. Ujutro izbijamo na Vučevo i tu se zaustavljamo da bismo se odmorili.

Posle odmora opet pokret preko Vučeva. Mate Dalmatinac ne može dalje, dobio je kočenje. Šuma. Nailazimo na zbegove. Napravili su kolibe i tu žive. Prinuđeni smo da Matu ostavimo kod njih, a mi produžujemo. Stigosmo do nekih ka-

tuna, kad tamo četnici. Čim su nas opazili pobegli su. Naš 1 bataljon ostaje ovde na položaju, a ostali produžuju.

Patrola naše čete poslata je u Mratinje da ispita da li su tamo još četnici. Sa njom je pošao i Rade, intendant 1-ve čete, da potraži nešto hrane. U komori ništa za jelo.

Patrola i Rade su se vratili, ali nisu našli ništa za hranu. Rade kaže da naberemo trave i koprive da se skuva večera. Ima, veli, nešto malo brašna u komori pa se može skuvati sa koprivom. Gedža i Kalkona doneli su, vraćajući se iz patrole, dosta puževa. Gedža je majstor za pečenje puževa. Poređa ih na žar i, kad su upola pečeni, vadi ih, oljušti i jede. Nude me da probam kako su slatki, ali ja ih nisam nikad jela, pa mi se gade. Odoh da tražim zečijeg kupusa i kiselice — to je bolje nego puževi. Uveče smo otišli do nekih planinskih konaka da spavamo, ali u toku noći narediše pokret za Suhu Goru. Kad tamo nigde žive duše. Naša 1-va četa smeštena je u neke napuštene kolibe. Šaljemo patrole u svim pravcima.

Dve noći i jedan dan nismo ništa jeli. Dvadeset osmog maja 1 bataljon kreće sa Suhe Gore za selo Suhu. Idemo pored Maglića, sve nizbrdo kroz ogromnu šumu. Tu smo zastali. Naša četa šalje patrolu prema Sutjesci da ispita teren. Vođa patrole je „Beli". Vratili su se brzo. Pričaju da dole u selu Suha ima svega dve kućice i da su videli jednog psa. Smatraju da je nemački, ali ih nije primetio. Inače nigde žive duše.

Naša četa dobila je zadatak da postavi zasedu na putu pored Sutjeske. Noć je, gladni smo i umorni. Ali, zadatak je zadatak, u zasedu se mora. Okolo je prava pustinja, nigde nikog, samo planine i šum Sutjeske.

Kad smo pošli u Suhu radovali smo se, jer smo mislili da idemo stvarno u selo gde ćemo se odmoriti i naći nešto za hranu. Ali uzalud...

Osvanuo je 30 maj. Naša četa je na položaju. Nemci nailaze od Gackog. Borba. Uspeli smo da im onemogućimo prolaz za Foču. Sutradan borba ceo dan. Ubijeno je 15 Nemaca i zarobljen 1 oficir. Borba se vodi na svim položajima naše brigade. Nemci dobijaju pojačanje. Spustili su se pomoću konopaca na jednu veliku stenu i tu postavili mitraljeze. Ne zna se odakle više tuku — da li sa tih stena ili iz vazduha. Ovoga puta, na našem položaju nema ranjenih ni poginulih.

Nemački napad je konačno odbijen. Noć je. Mi smo se povukli, samo su patrole ostale u zasedi. Komora nam se nalazi u jednom jarku u šumi. U komori imamo jedno staro iznemoglo kljuse. Doneta je odluka da se ubije i sutra naberu koprive i skuva ručak.

Na našem položaju vlada zatišje, dok se na ostalim borba i dalje vodi. U samu zoru naša četa je cela na položaju. Nava-

ljuju Nemci od Gackog. Avioni dolaze. Milka Juros je prekomandovana u 3 četu. Javljeno je da je ručak gotov i da desetina za desetinom ide do komore da primi ručak i da se vrati na položaj. Naša desetina ide prva. Kuvelja i ja dobili smo po parče od rebara. Ne mogu stati u porciju. Meso nije dobro skuvano, moramo svom snagom zapeti zubima da bismo otkinuli zalogaj. Prvi put u životu jedem konjsko meso.

Odjednom avioni. Kuvelja i ja dotrčasmo do jedne stene gde je bio dobar zaklon za jednoga, ali je pre nas ugrabio to mesto Milan i zavukao se pod stenu. Tražimo da se malo pomeri, ali on ni da čuje. Kaže: „Ja sam došao pre vas". Poznato je inače da se on plaši aviona i zato je i prozvan Milan „Avion".

Avioni su bombardovali i otišli. Žrtava kod nas nije bilo. Položaj smo držali ceo dan. Predveče nas smenjuje Beogradski bataljon Prve proleterske brigade. Povukli smo se kod naše komore u šumi i tu se odmaramo.

Ujutro 2 juna krećemo za Ćurevo. Prolazimo Sutjesku preko nekih patosnica, pa uzbrdo i kroz šumu do položaja. Komandir čete određuje u patrolu Kalkona, Iliju i mene. Trebalo je da se spustimo do popaljenog sela i po gorevinama da naberem koprive.

Za večeru smo imali kuvanu koprivu. Posle večere naša je četa pošla u napad na Košur. Znak raspoznavanja znamo. Prilazimo Košuru. Komesar čete „Cimer" stalno nas grdi i viče: „Otstojanje dvadeset metara". Šta li mu je večeras? Nikad nije bio ovako neraspoložen. Odjednom se otisnu neka stena. Bili smo na otstojanju dvadeset metara, u pognutom stavu. Čuo se bacač. Eksplozija zatrese u našoj koloni. Osjetih udar u gležanj desne noge. Pala sam i povikala drugove. Kalkon je bio najbliži. Pomogao mi je da se izvučem i sklonim iza jednog brežuljka. Tu mi je pomogao da se previjem i rekao da noga nije slomljena i da nije opasno. Ja mu nisam verovala. Strašno sam se uplašila da ne ostanem u ovoj pustinji. Nemci su osuli sa svih strana iz bacača i mitraljeza. Najzad sam se primirila i videla da noga zaista nije slomljena. Mogla sam se nasloniti na nju.

Jure je takođe ranjen. Komesara „Cimera" nema. Raznela ga je granata od bacača. Povlačimo se na staro mesto bez komesara. Svima nam ga je žao. Slobodanka me previja i kaže: „Stano, srećna si, nije kost povređena. Hoćeš li da ideš u bolnicu?" Odgovorih da neću. „Onda idi u komoru, jer ovde mogu Nemci da navale pa nećeš moći da se povučeš". Pristala sam.

Komore su smeštene u šumi pored Sutjeske. Ubili su jednog konja i dali mi porciju krvi i parče bele džigerice da ispečem. Kažu mi komordžije: „Kud si ranjena, tud si i gladna. Potkrepi se malo džigericom". Kiša pada. Pramenovi magle

podižu se iz šume. Sišla sam pored reke i naložila vatru, napravila ražnjić i džigericu isekla na sitne parčiće i nanizala ih na ražnjić i tako sam ih pekla na vatri. Krv pržim u porciji. Konjska džigerica je strašna, puna je neke sedre pa samo hršće u ustima. Krv je dobra i ukusna.

Moja četa išla je ponovo u napad na Košur. Poginula su tri druga: komandir čete Luka Stanić, vodnik Bogdan Ostojić i borac Drago Gašpor. Borba traje i noću i danju, ali Košur ne možemo zauzeti. Neprijatelj svakog dana dobija pojačanja. Borbe se vode na sve strane. Čim preko dana počne da se razvedrava, evo, čitavo jato aviona i nastaje pakleno bombardovanje. Nikit, komesar čete, dolazi do ranjenika i bolesnika u komori. Naređuje da iz komore idu svi u četu ili u bolnicu. Pita me hoću li u bolnicu ili četu? Rekla sam: „U četu". A na Košur se napada svako veče, ali uzalud. Poginuo je i Vlado Nikolić, vodnik.

Petog juna dolazim u četu. Uveče idemo opet u napad na Košur. Borba se vodila celu noć i dan, ali Košur nismo zauzeli. Milka Juros i Milun Ivanović su teže ranjeni i preneti u bolnicu gde su poginuli od neprijateljskih avionskih bombi. Šestog juna u samu zoru idemo opet na Košur. Ni ovog puta nismo uspeli. Poginuo nam je mitraljezac Nikolić, zvani „Čelik". Ovog dana sam prekomandovana iz 1-ve u 3-ću četu 1-vod bataljona pošto su u 3-oj četi poginule dve drugarice.

Na ovom položaju ostaje i dalje cela naša brigada. Komore su nam u nekom jarku. Hranu uopšte ne dobijamo. Jedemo travu kiselicu i bukov list. Jednog celog dana Nemci su gađali topovima od Foče. Jedna granata je ubila četiri konja koji su pasli na livadi. To su bili tovarni konji našeg 4 bataljona zaplenjeni od Nemaca na Vučevu. Bilo je mesa za celu brigadu. Mile „horovođa" bio je u komori i teško je ranjen — obe noge su mu slomljene.

Osmog juna uveče dobismo smenu. Idemo na Tisovo Brdo. Treća četa je ostala celu noć na položaju. Sutradan idemo u sastav naše brigade. Sišli smo pored neke rečice; naokolo je mnogo naše vojske. Tu je i naša brigada. Ima i Banijaca. Slabije su obučeni i nose kape sa tri roga. Tu su i štabovi mnogih jedinica. Arhiva se pali, a nepotrebne stvari bacaju ili zakopavaju. Niz jednu stazu se spušta Saša Božović i vodi konja. Pitamo se gde nam je diviziska bolnica kad je njen lekar Saša tu sama. Komora 3-će čete je tu. Skuvali su nam dobar doručak — koprive i meso od mazge koja se juče udavila u reci. Pošli smo uz Zelengoru po kiši. Ali se uskoro razvedrilo i dođoše neprijateljski avioni. Bombardovaše nas. Iz 1-ve čete ranjen je Ante Dalmatinac — slomljene su mu obe noge. Viče: „Nemojte

me ostaviti". Videla sam i Mila „horovođu" na nosilima. Pita kuda ćemo ali ja ne znam da mu kažem.

Izašli smo na vrh planine. Odmor. Vatru ne smemo ložiti. Naša 3-ća četa dobija zadatak da zauzme položaj prema Vrbnici, a ostale jedinice naše brigade drže položaje na drugim stranama. Naša 1-va četa je na vrhu planine, prema nekim livadama. U zoru je počela borba — na sve strane. Avioni bombarduju i ovde. Imamo jednog ranjenog druga. U 1-oj četi je poginuo Ilija Tomić. Oboren je jedan nemački avion. Uveče smo se povukli. Brigada se prikupila i postrojila po bataljonima. Aviziran je pokret i rečeno je da svaki pamti znake raspoznavanja i da se drži čvrsto veza. U koloni mora vladati potpuna tišina.

Čuli smo da je i drug Tito sa nama, ali sam kasnije saznala da je bio u levoj koloni.

Večeras se moramo probiti iz nemačkog obruča po svaku cenu. Krenuli smo kroz šumu. Ni traga od puta ili staze. Mnogi ne znaju u kom se pravcu krećemo. Šumi i strminama nigde kraja nema. U samu zoru stigli smo u blizinu nemačkih položaja. Opazili su nas i počeli tući iz „šaraca". Spustili smo se nizbrdo i prešli jedan potok, a zatim uzbrdo sa velikim otstojanjem, pravo na mitraljeska gnezda. Sa brda su Nemci pobegli i dočekali nas tek kada smo krenuli dalje kroz šumu. Ceo dan smo se tukli po šumi. Tu je poginuo Srećko. Uveče smo se prikupili i posle odmora krenuli i u samu zoru došli do Miljevine.

Dvanaestog juna prelazili smo Miljevinu. Pošto je to čist i ravničast predeo uzeli smo otstojanje pedeset metara i krenuli u pravcu mosta na jednoj rečici ispred nas koja se nije mogla pregaziti. Dan je dosta vedar. Bombarderi i ovde sipaju bombe. Na cesti Kalinovik—Foča tenkovi i bacači. Tuku most kuda treba da pređemo. Artiljerija od Foče gađa Miljevinu. Krećemo ka mostu. Hvata nas jeza. Čuli smo da su Vrhovni štab i Prva proleterska brigada prešli preko Miljevine. Oni nam obezbeđuju prelaz. Čini mi se da sam pretrčala most u jednoj sekundi. Iza njega je bio jedan brežuljak — siguran zaklon... Kao da više ne postoji opasnost. Ne osećam ni glad ni umor. Za mnom je pretrčala i Slobodanka. Produžujemo odmah dalje. Idemo uzbrdo. Nemci nas tuku iz topova. Iznemoglo se. Slatko sam pojela struk belog luka. Naša brigada je prešla most u toku dana. Uveče je trebalo dati obezbeđenje za prelazak ostalih jedinica i bolnica. Iz našeg bataljona određeni su mitraljesci i njihovi pomoćnici na cestu prema Foči i Kalinoviku.

Iz Miljevine smo krenuli uz neka brda i kroz šumu. Avioni nas stalno prate i bombarduju. U selu Božanovići smo zanoćili. Sutradan smo za doručak dobili skuvan mlad luk.

Četrnaestog juna krećemo iz Božanovića prema Jahorini. Prelazeći Jahorinu naiđosmo na olupine jednog nemačkog aviona. Srušile su ga neke naše jedinice ranije.

Petnaestoga juna stigosmo na Humić gde smo se odmarali ceo dan, a uveče krenuli prema sarajevskoj pruzi. Milivoj Zorić je negde zaspao i izgubio vezu sa nama. Kad se probudio pokušao je da nas stigne, ali je skrenuo drugim pravcem — ka Nemcima. Čuvši njihov razgovor vratio se i stigao nas tek sutradan.

Sedamnaestog juna uzoru prešli smo prugu i cestu Sarajevo — Prača kod Stambolčića. Trebalo je da srušimo prugu pred tunelom ali nismo imali čime. Nemci su nas spazili. Uspeli smo da obezbedimo prelaz preko tunela i da držimo položaj prema sarajevskoj cesti. Dva oklopna voza su došla od Sarajeva, jedan je u tunelu, a drugi na stanici. Zauzeli smo jednu kuću punu municije i zapalili je. Naša brigada je cela prošla. Imala je zadatak da obezbedi prolaz bolnica. Ovde su ranjeni drugovi Mile Soša i jedan Livljanin. Previla sam ih pa su otišli za bolnicu. Treba da nosim sanduk municije, nema ko drugi, jer je pomoćnik mitraljesca ranjen. Moja četa je prešla cestu i dobila zadatak da drži položaj na Vitezu. Izostala sam jedino ja zbog ranjenog druga i municije. Čistina je a Nemci sa ceste tuku iz oklopnih kola. Do naših položaja na Vitezu nema nikakav zaklon. Grabim što brže mogu do šume. Oko mene samo sipaju iz oklopnih kola. Kad sam stigla do jedne velike jele odahnula sam: „Stano, i ovog puta osta živa".

Naša četa ima zdatak da drži položaj na Vitezu sve dok ne pređu bolnice i Sedma banijska. U toku dana Nemci su jurišali nekoliko puta, a avioni nas bombardovali i tukli iz mitraljeza. Sreća naša što je velika šuma. Moj vodnik Zorić određuje Aleksu, Crljenicu i mene da idemo u kuće na drumu, neko mu je rekao da tamo ima kukuruzna brašna. Ja ne pristajem, jer sam već jedva živu glavu odozdo iznela. Kažem da je prilaz onim kućama nemogućan. On naređuje njima dvojici a meni kaže da mi neće dati da jedem ako ma šta donesu. Oni odoše ali kad su videli da je prilaz nemogućan vratili su se.

Na ovom položaju smo prenoćili i sutradan vodili borbu ceo dan. Predveče dobismo naređenje za pokret. U jednom malom selu Nemci nas napadoše sa tri strane. Jedva smo se izvukli. Zaplenili su nam večeru i komoru. Ali je uveče cela naša brigada izvršila napad. Nemci su se povukli ostavljajući naše kazane. Tog dana je poginula Aleksija Savić iz 1-ve čete.

Prikupili smo se po bataljonima i krenuli za Romaniju. Dvadesetog juna prešli smo sarajevsku cestu na Romaniji između Sarajeva i Rogatice, kod Crvenih Stijena. Tu su bili bunkeri i ustaše. Nisu nas sačekali. Bunkere smo popalili i isekli telefonske stubove, a zatim krenuli dalje do sela Bare.

Lep sunčan dan. Odmaramo se na jednoj livadi. Na okupu je cela naša brigada. Dolazi nam Krcun komesar brigade i drži politički čas. Rekao nam je da smo se probili iz obruča i da je sada lakše. Za nas opasnosti više nema.

Stana ĆULIBRK

IZ ČETVRTE U PETU OFANZIVU

a Pivskoj Planini dobih temperaturu, predznak tifusa. Bio sam u nesvijesti jedno vrijeme. Kad sam se osvijestio vidjeh da me sa još nekoliko ranjenika i tifusara voze volovska kola. Drugovi mi rekoše da idemo u Žabljak u brigadnu bolnicu.

Liječenje bolesnika i najenika u bolnici otežavala je nestašica u ljekovima i drugom sanitetskom materijalu. Ni hrane nemamo dovoljno. Ono što bi bolesnici dobili od svojih rođaka dijeli se do posljednjeg zalogaja. Stari Risto došao čak iz Foče i donio sve što je imao najlljepše u kući za ponude svome sinu Sreti. A on, tek napola u svijesti zbog temperature, dijeli dobijenu hranu podjednako svim drugovima. Ali vijesti dobijamo redovno pa nam ostale nedaće lakše padaju.

Svako sa zadovoljstvom i napregunto sluša kada bolničarka ili neki drug uzme da čita vijesti o uspjehu Crvene armije i naših jedinica.

*

Peta neprijateljska ofanziva je u najvećem jeku. Pokret, i opet pokret. Za ranjenike, iznemogle i gladne bolna je to riječ. Jedinice se prebacuju sa položaja na položaje. Bolnica se puni novim ranjenicima. Izlečeni hitaju u svoje jedinice. I ja odlazim u svoj bataljon.

Mnoštvo naroda se povlači na pravcu jedinica i sklanja se u šume. Tu su starci, žene i nejač. Sve je u pokretu. Goni se stoka i nosi sve što se može ponijeti. Promiču žene sa bremenom na leđima i djecom u naručju. Jedna starica sa dečkom

i djevojčicom, iz nekog sela iz Drobnjaka, goni kravu, nekoliko ovaca i janje, i moli drugove da im sve preda da se „dušmani ne koriste". Na dečaku pocepane pantalonice, košulje nema, a sve troje nose pletene od dima požutjele seljačke fanjele. Na dečakovoj pletenoj kapi prišivena crvena petokraka.

Moj bataljon hita ka Mratinju. Drugovi su radosni što sam ostao živ. Pričaju mi ko je poginuo a ko je ranjen. Ostao sam u štabu bataljona. Dadoše mi konja.

Spuštamo se ka žičanom mostu na Pivi ispod Mratinja. Južnije od prelaza, ka Brljevu, vode se žestoke borbe. U tom pravcu pođe i 5 bataljon koji ubrzo prihvati borbu. Intendantura i prateća oruđa pođoše ka Mratinju sa prištabskim djelovima.

Rano ujutru smo se peli krivudavom stazom od Mratinja ka Vučevu. Otegnuta kolona žuri. Tu i tamo pripucava na kolonu poneki četnički „škripar". U prolasku jedinica vidio sam Dragutina, Luku i Manojla, dječake iz mog mjesta, naoružane mašinkama, bombama i pištoljima. Na svakom od njih bilo je nešto od talijanske opreme koju su skinuli sa mrtvih i zarobljenih neprijateljskih vojnika. Na početku ustanka kada su pošli u partizane, nijedan od njih nije imao više od trinaest godina.

Nailazimo na neke djelove Prve proleterske brigade. Prže ječam i peku konjsko meso. Mi smo došli kod njih za vezu. Drugarski nas primiše. Dobili smo dio ječma i mesa i to nas je dobro osnažilo.

Noć tamna. Sve se slilo u dolinu Sutjeske. Tu je i Vrhovni štab sa drugom Titom. Jedinice zakopavaju teška oruđa. Svako uklanja ono što mu smeta i priprema se za odlučni proboj. Nijemci jurišaju na položaje Druge dalmatinske brigade na Barama.

Iz rane bolničarke Draginje Nenadić teče sukrvica i osjeća se zadah. Zamoli me da joj popravim zavoj na rani. Pomogoh koliko sam mogao i ona produži. Privezala maramom ruku o vrat a drugom rukom pridržava jednog ranjenog druga.

Sa čela kolone prenosi se zapovijest: „Pokret". Prelazimo Sutjesku. Brza i hladna voda je preko bedara. Drugovi se hvataju za ruke i prelaze u grupama ili pojedinačno. Neki padaju u vodeni vrtolog i dovikuju drugove da ih izvuku. Ponekog odnese snažna matica. Na nekoliko koraka iznad mene posrnu konj pod teretom i pade u vodu. Priskaču drugovi, grabe stvari iz tovara i dižu konja koji mlati nogama po vodi i bori se da ustane. Ja napregnuh snagu i pređoh.

Na drugoj obali Sutjeske opet tragovi teške borbe. Ukazuje se zora, i, tu i tamo iza drveća i kamenjara, lješevi mrtvih Nijemaca i partizana. Za jednim drvetom partizanka! Sjedi

oslonjena na stablo. Drži pušku preko koljena. Raširenih očiju i žuta lica, kao da vreba neprijatelja. Kad smo joj prišli bliže primijetili smo da su joj krvave grudi i stomak. Od nje pored stabla trag izlivene krvi. Na šumskoj stazi prema njoj leži mrtav Nijemac lica oslonjena na zemlju, iskrenuta šlema, a puška odbačena ustranu. Možda mu je život prekratio baš kuršum ove proleterke. Ostao je tu na tuđoj zemlji, daleko od svoje kuće i svojih. Možda je i on sam sebe pitao, šta traži tu po ovom tuđem bespuću.

U rasvit zore kolona je već bila na drugoj strani Sutjeske. Penje se stazom u pravcu Milinklade. Na Košuru se vodi borba. Na padinama ovog brda jedan se njemački „šarac" naročito ističe dužinom svojih rafala. Kao da njegov redenik nema kraja. Najedanput eksplodira nekoliko granata i „šarac" umuknu. Čuše se povici „Juriš proleteri!", a odmah zatim i kratki mitraljeski rafali.

Penjući se uskom stazom uzbrdo neki mitraljezac ostao bez konja pa pokušava da ponese ceo mitraljez sa postoljem. Za njim jedna drugarica, sagnuta do zemlje, nosi na leđima sanduk municije i huče od zamora. Već smo se popeli na vrh Tisova Brda. Skoro je nestalo magle. Avijacija naizmenično mitraljira i bombarduje celu prostoriju Ozren—Krekovi—Milinklade—Hrčavka. Avioni brišu iznad same šume Tisovog Brda, a Nijemci podilaze našim položajima. Drugovi uzimaju zaklone za kamenjar, neko iza stabla, i vatrom zadržavaju nadiranje neprijatelja. Drugovi se bore jedan za drugoga. Drug drugu previja rane i iznosi ga sa položaja pod vatrom njemačkih mitraljeza i aviona. Pri vrhu brda, gde je glavni prelaz, okomile se „Štuke" pa bombarduju i mitraljiraju. Pod samim brdom tifus oborio doktora Momira. Neka jedinica mu u toku noći digla mazgu, zaklala je i podijelila borcima, a on psuje. Pokušah da ga uzmem na leđa. Uzalud. Poturih mu se pod rame i izvukoh ga na brdo. Odatle ga uvukosmo u korito potoka Hrčavke.

Njemačka avijacija u talasima nemilosrdno sručuje bombe. Taj i drugi dan i obe noći bili su jednaki po krvavim obračunima proletera i Nijemaca. Pri prelasku Milinklade na nosilima umrije komandant Četvrte crnogorske proleterske brigade, Vako Đurović. Brza, ali sa velikom počasti bila je njegova sahrana. Hiljadama vatrenih cijevi proletera i Nijemaca ukrštalo se preko njegovog mrtvog tijela i poginulih drugova. Eto, to ti je, komandante, umjesto počasne paljbe. Naprijed i svud naokolo jurišaju borci njegove brigade. Vatra prostreljuje položaje naših jedinica. Kako koja jedinica nailazi prodire naprijed i stupa u borbu. Ne zna se da li je teže onima koji jurišaju prodirući naprijed ili onima koji obezbeđuju proboj, odbi-

jajući u svakom času desetine juriša nasrtljivih Nijemaca. U toj teškoj borbi gledaš jedinice i drugove kao da ne znaju za strah. Malo ko uzima zaklon. Kao da se svaki riješio da uspravno na nogama umre.

Pozadinski djelovi jedinica i bolnica spuštali su se niz okomite strane potoka Hrčavke. Za to vrijeme borci Petog bataljona proređivali su redove njemačkih jedinica koje su po svaku cijenu htjele da ovladaju predelom Milinhlade. Nijemci kao da izviru iz zemlje. Naši drugovi kao ukopani u zemlju vrebali su Nijemce iza svakog kamena, svakog drveta i iz svakog žbuna puštajući ih da priđu na siguran pogodak. Na desnom krilu Nijemci se užurbano izvlače nazad. Izmiču žurno ispred naše ubitačne vatre i sređuju se za ponovni napad.

Pristižu i druge jedinice sa pravca Sutjeske. Bataljon se prebaci u korito Hrčavke. Tek što smo stigli, a Nijemci izbiše na Tisovo Brdo. U potoku se slila bolnica, prištabske jedinice i djelovi bataljona. Peti bataljon dobi zadatak da izvrši protivnapad i povrati Tisovo Brdo. Planuše bombe i nasta paklena vatra. Bataljon povrati brdo. Dan-dva kasnije bataljon dobi pismenu zahvalnost od Štaba Sedme banijske divizije: „... kad smo se pod najtežim okolnostima probijali kroz neprijateljske linije, vi ste nas prihvatili u najtežem momentu na reci Hrčavki..." Tako je stajalo u pohvali.

Ispred zelenog drveća, sa obe strane potoka Hrčavke, sklonile se od avijacije prištabske jedinice, bolnica i djelovi bataljona. Nešto više, oko jednog proplanka, je i Vrhovni štab sa pratećim djelovima. Neke jedinice prolaze naprijed hvatajući položaj na obližnjim brdima.

Odmah poslije poznatog bombardovanja rejona oko Milinklade, kada je ranjen i drug Tito, i kratkog zatišja koje mu je uslijedilo, uz potok se pojaviše Nijemci. Prebacujući se od drveta do drveta. Nisu udaljeni više od dvadeset do trideset metara. Iza stabla vire sivomrki okrugli šljemovi, bacaju ručne granate, a tu i tamo ranjenici i drugovi iz bataljona hvataju se sa njima u koštac. Sa brda pristiže i glavnina Petog bataljona. Tu su i djelovi Trećeg bataljona. Bacismo se u juriš. Plamte ručne granate, pršte mašinke. Drugovi se dovikuju i jedan drugoga hrabre preskačući od stabla do stabla. Istjerasmo Nijemce iz šume i vatrom automatskog oružja ispratismo ih niz obronke Milinklada.

Lijevo na brdu, zaštekta njemački „šarac".

— Treći bataljon, hvataj brdo lijevo! — povika komandant divizije, jer već Nijemci stigoše na drugu stranu. Drugovi pohrliše uzbrdo. Nekoliko minuta kasnije, poslije kratke borbe, naši zauzeše brdo.

Uz potok Hrčavku, od bombardovanja svuda naokolo raskomadana tijela. Bolničarka Dara Mijatović leži mrtva kraj nosila na kojima je raznesen zamjenik komesara jedne čete. Malo dalje leži još nekoliko mrtvih drugova, a bolničarka Saveta Mikić, raskomadana, daje poslednje znake života. Jedna avionska bomba srušila veliko stablo, izvadila ga iz temelja. U velikoj rupi, iz koje je iščupano drvo, leži iskomadana mazga zajedno sa tovarom. Nešto podalje teško ranjen konj takođe pod tovarom. Konj se trza, pokušava da se digne, ali trzaji su mu uzaludni, jer su mu polomljene noge i rasečen trup. Još nekoliko trzaja i konj opruži glavu. Malo dalje leže mrtvi drugovi. Na brzinu ih sahranismo pod granjem, lišćem i zemljom koju smo golim rukama iskopali. Jedan drug teško ranjen, napola zatrpan zemljom, dovikuje: „Drugovi ne ostavite me"! Dve bolničarke i jedan drug svađaju se sa kuririma oko konja štaba divizije. Bolničarke traže konje za prenošenje ranjenika, a kuriri se suprostavljaju. Ali, bi im uzalud; bolničarke uzeše konje i dadoše ih ranjenim drugovima. Komesar brigadne bolnice Krsto Grozdanić, bez jedne ruke, trči od jednog do drugog ranjenika, hrabri ih i prikuplja zajedno sa bolničarkama. Nekoliko teških ranjenika se ubi. Bolničarke pokušavaju da od ranjenika oduzmu oružje i predaju ga na čuvanje u komoru, ali niko neće ni da čuje. Svako bi dao život prije nego oružje. Ljudi se bore da ne ostanu iza jedinice. Teški su to osjećaji. Ranjenici grabe naprijed i nije rijedak slučaj da se prvi nađu ispred njemačkih položaja.

Već je sumrak, nema više „Štuka". Pokret! Jedinice se prikupljaju u koloni, prolaze pored ranjenika i komore i grabe da probiju njemačke obruče. Sutradan, u sam rasvit, nađoše se dva bataljona i bolnica pred njemačkim položajem. Švabe zbunjeno počeše da se komešaju na položaju. Lijevo, uz otvorenu dolinu, ide 3 bataljon u koloni, na trista metara pred njemačkim položajem. Desno naprijed, pred sam položaj, izbilą je brigadna bolnica, a odmah za njom 5-ti bataljon. Jedan njemački mitraljezac se snađe i poče da tuče rafalima. Čim poče „šarac" da štekoće, 3-ći bataljon iz kolone izvrši juriš. Ranjenici, osoblje bolnice i bataljoni sve pođe u napad. Nijemci se dadoše u bjekstvo. Ovo je bilo prvo iznenađenje. Nešto kasnije desno i lijevo, naše jedinice vodile su žestoku borbu odbijajući Nijemce koji su nadirali da zatvore obruč.

Svaki dan isto. Juriši i borba kod Lučkih Koliba, na Ljubinom Grobu, Balinovcu i Miljevini, i tako sve do Sjetline ispod Romanije. Na Miljevini planuše fašistički tenkovi od granata

protivkolca Druge proleterske. Nijemci su nadirali i borba se vodila na svim pravcima. Na mostu zakrčila komora, jedinice i ranjenici. Sve hrli naprijed, šireći slobodan prostor radi lakšeg prodora jedinica koje pristižu iz pozadine.

U selima sjeverno od komunikacije, prvi put od rijeke Pive, jedinice počeše dolaziti do hrane. Poneki drug upadne u napuštenu kuću i jede što nađe. Napismo se mlijeka i najedosmo pekmeza u jednoj napuštenoj kolibi, ali to mnogima umalo ne dođe glave; pobolješe se od stomaka.

Na domaku Jahorine posljedni put viđeh teško ranjenog vodnika Gila Živkovića koga su zajedno sa nekoliko ranjenih drugova, koji su zalutali u šumi i potpuno nemoćne dotukli domaći izdajnici. Rastadoh se sa njima u trenutku kad izdahnu drugarica Danica Janjić iz mog bataljona, kojoj bijahu prelomljene obadvije noge. Na tom mjestu doživjesmo strašno bombardovanje. Poginulo je nekoliko drugova i drugarica. Tu je teško ranjen i ranama podlijegao i Nenad Rakočević.

Prolaze partizani kroz bosanska naselja napuštenih domova. Kroz sela lutaju samo mačke, kokoši i poneko kuče. Sklonio se narod sa stokom u šume, jer se plaši borbe. Tamo na ulazu u jedno selo ştao čiča Janko, namrštio se i upozorava drugove da ne uzimaju napuštenu narodnu imovinu. Kara nas što iz bašta čupamo luk. Ja se zadesio blizu sa punom rukoveti luka koju brzo sakrih pod kaput i počeh glasno da dovikujem drugovima da ne treba uzimati luk. Niko tako nije brinuo za narodnu imovinu i čuvao je kao čiča Janko. Zaustavi nekog poznatog druga pa ga raspituje jesmo li umorni i gladni i koliko je drugova poginulo.

Na liniji Sjetlina-Sarajevo Nijemci su pokušali da stvore posljedni obruč. Duž druma od Podgraba ka Sjetlini nabili se Nijemci sa tenkovima i komorom. Na obližnjim brdima već iskopali rovove. Duž pruge brekće lokomotiva blindiranog voza. Neke naše jedinice odmah izvršiše iznenadan napad i satjeraše Nijemce duž same komunikacije. Još se nijesu snašli i ne znaju sa kojih pravaca se pojavljuju naše jedinice. Naši artiljerci i minobacačlije tu i tamo sruče poneku granatu među grupisane Nijemce.

U toku noći 2-gi bataljon izvrši napad i oslobodi željezničku stanicu Sjetlinu. Ali, iznenadiše ih blindirani voz i tenkovi. Tu je poginulo nekoliko drugova. Poginuo je i Đorđije Mijatović, koji je izmakao sa streljanja kod Kolašina.

Prilikom prelaska pruge iznad Sjetline naiđe blindirani voz i zaustavi se na samom mostu ispod koga smo prolazili prugu. S druge strane, sa pravca Sjetline, pojavi se njemački

„Tigar". Poslije prelaska pruge jedinice se dohvatiše Romanije, ustaničkog gnijezda Slaviše Vajnera, slavnog Romanijskog Čiče.

Na drumu Sarajevo-Rogatica na Romaniji presretosmo i uništismo jedan automobil sa njemačkim oficirima.

Poslije prelaska Romanije, dan-dva kasnije, u sastav glavnih snaga stigoše i djelovi Pete crnogorske brigade. Pričaju da je uništen veći dio ranjenika.

Ivo MIJATOVIĆ

POGINUO JE KOMESAR

Prvi vod smo pronašli tek poslije ponoći. Šćućurili se ljudi i kunjaju oko dvije vatrice. Dogorevalo je nekoliko grančica od zakržljale smreke. Sjeli smo i mi pored njih, malo razgovarali, naslonili se svaki na svoju pušku i zadrijemali.

Taj kratki jutarnji san prekinuše eksplozije nekoliko topovskih granata, popraćene dugim rafalom „šarca". Skočili smo odmah prema položaju, nekoliko koraka iznad mjesta gdje smo sjedeli. Tek je bilo počelo da sviće. Izviđači, koji su bili ispred nas, dotrčaše, zadihano.

— Šta je?

— Njemci!

— A gdje su?

— Tu, nema ni sto metara od nas. Idu u dvije kolone...

Povukli smo se prema dobijenom zadatku. Granate su još padale i rafali brisali po samom vrhu, dok smo se mi sručili niz padinu. Nijesmo odmakli više od petsto metara, a Nijemci su već bili izašli na vrh brežuljka i osuli na nas kišu olovnih zrna. Srećom još se nije bilo potpuno razdanilo, i to nam je pomoglo da se svi izvučemo zdravi i čitavi.

Tog istog dana su nas potisli i sa Jablanovog Vrha najvišeg vrha na Sinjajevini, sa kojeg se prostire široki vidik na Crnu Goru, sve do Prokletija, Lovćena i Durmitora.

Od štaba brigade dobili smo uveče zadatak da napadnemo neprijatelja i povratimo Jablanov Vrh. Ovo je stavljeno u zadatak našoj 2 četi i jednom vodu iz 2 bataljona, dok su ostali napadali lijevo i desno od nas.

Krenuli smo u prvi mrak i sve do dva sata po ponoći peli se uz strminu. Ponekad bi nam se ispod nogu odronio kamen i odmah se čulo upozorenje: „Pazi!"

U ovakvim trenucima se zaboravljaju nespavanja i umor. Penjemo se, polako, i svakog časa očekujemo kad ćemo naići na Njemce. Već smo pri vrhu, u streljačkom stroju sa otšrafljenim bombama i puškama u položaju da možemo svakog trenutka otvoriti vatru na neprijatelja.

Odjednom se čuo prasak bombe; za njom kratak rafal... Jedna raketa nas je obasjala.

Zalegli smo. Mali tajac, a onda se čulo jedno složno „Uraa!"

Sa prvog položaja smo ih potjerali. Ostavili su jednog mrtvaca. Uzeli samo sa njega pušku i municiju.

— Gdje je bolničarka? — čuo sam glas.

— A šta je bilo?

— Ranjen je Petar.

— Je li teže?

— Ne. Zakačilo ga malo u rame.

Bolničarka je pritrčala. Čist zavoj već je bio oko rane i sprečilo dalje krvarenje.

Nekoliko minuta vladala je tišina. Njemci su napregnuto osluškivali naše kretanje, čekajući da im se opet približimo.

— Ima li veze sa drugim bataljonom? — prenio je neko sa lijevog krila. Preko stroja koji je bio prilegao dospio je odgovor. Ima veze.

Ponovo smo krenuli naprijed. Još jednom nas je osvijetlila raketa. Opet eksplozija i rafali svijetlećih metaka.

— Naprijed, drugovi!

Neko je viknuo:

— Naprijed, otstupaju!

Njemci su se ukopali, kako se to vojnički kaže, „na zadnjem nagibu" i čekali da dođemo do određene linije. Svoja automatska oružja postavili su još u toku dana tako da mogu najbolje unakrsno tući brisani prostor ispred sebe.

Učestane eksplozije granata... Još duži rafali i češće dizanje svijetlećih raketa...

Prštalo je, sipalo, sijevalo...

Sve je dejstvovalo, i puške, i „šarci", i ručne bombe, i bacači... Tražeći nas iza svakog busena oružja kao da su se utrkivala da našom krvlju zagase plamen koji se razbuktao u ovoj dubokoj noći.

Naš stroj je prilegao. Opet se digao i pošao nekoliko koraka naprijed... Ali za kratko. Priljubljeni za zemlju, opalili bismo po koji metak i bacili koju bombu. Naše rezerve su bile drukčije od onih njemačkih.

— Ranjen je komesar, došla je do mene vijest.

Prebacio sam se odmah ulijevo. Neki borci su već otstupali.

— Gdje je komesar? Ko vam je naredio da otstupate?

Uspio sam da se privučem do njega.

— Veliša, Veliša, je si li živ?

— Nije odgovarao.

Drmnuo sam ga za nogu. On ništa. Drmnuo sam ga još jače, ali je on mirovao. Pokušah da ga vučem. Nije išlo. Uz težak napor pomjerio sam ga svega za jednu njegovu dužinu. Opipah mu puls — nije se osjećao. Veliša je bio mrtav.

Osjetio sam nešto teško. Izgubio sam druga. Omladinca iz mog kraja. Komunistu. Čovjeka koji u životu nije znao mnogo za radosti. Rano je ostao bez oca. Poginuo je daleko od svog zavičaja, u Americi, kopajući zlato u dubokoj jami nekog rudnika. Ostavio je svojoj supruzi petoro djece i pošao u svijet da im donese hljeba, koga u Ljubotinju nijesu imali.

Veliša se već kao đak gimnazije zamjerio svojim profesorima na Cetinju. Postao je politički „sumnjiv" i nastavnički savjet je na jednoj svojoj sjednici riješio da ga istjera zbog toga iz škole. Htio je da nastavi i obratio se molbom gimnaziji u Beranima, ali mu ni tamo nijesu dozvolili da završi malu maturu. Još 1940 godine žandarmerija je imala u svom spisku Velišu Drecuna, kao politički sumnjivog i komunistički „zadojenog" mladića. U Julskom ustanku bio je među prvima. Veseo i za šalu uvijek spreman, bez obzira na situaciju u kojoj bi se nalazili. Za strah nije znao, a prema onome koji bi se ponio u nekoj akciji kao kukavica nije bio mnogo obazriv u kritici. Zdrav i jedar, podnosio je napore i glad bolje od drugih. Sjećam se i jednog marša kad smo se peli uz neku strminu i oznojili se. Na vrhu nas je dočekao dosta hladan vjetar. Zabačenom puškom preko leđa, raskopčan i raširenih ruku, Veliša je zastao da se rashladi.

— Komesare, zakopčaj se, nahladićeš se tako, rekao mu je jedan drug iz kolone.

— Ovim prsima nemože ništa da naškodi, odgovorio mu je, tapšući se jednom rukom po znojem orošenim grudima.

Volio je čovjeka, brinuo se za njega i tražio da bude ono što je i sam bio — junak.

Skinuo sam mu pištolj, ručni sat i iz džepa izvadio notes, da bih to dao nekom ko mu je bio najbliži za uspomenu.

Još jedan neuspio juriš i... povlačenje...

— Koga to nosite? — pitao sam dvojicu koji su se s mukom spuštali niz stranu.

— Kukuruzovića, ranjen je u glavu.

— Je li teže?

— Ne znamo? Izgleda.

Kukuruzović je omladinac iz Banije. Došao je u brigadu u jesen prošle godine. Jedan od mnogih koji je ostao bez roditelja. Izbjegao je sa sestrom od ustaškog pokolja. I pošao sa proleterima da osveti svog oca i svoju majku. Ta grupa omladinaca koji su došli u brigadu, dok smo bili još u Bosanskoj Krajini krajem 1942 godine, bila je jedna od najboljih. Sa njima smo se vrlo brzo srodili i stekli jedni u druge takvo povjerenje, kao da smo od djetinjstva zajedno rasli.

I Mile je bio jedan od tih skromnih, hrabrih mladića, koji su časno nosili ime proletera.

Prišao sam da im pomognem. Često smo se spoticali dok smo ga snijeli. Ali nije dugo živio.

Napad na kotu 2203 nije uspio ni sljedeće noći. Na njoj je ostao još jedan drug, omladinac iz Crmnice, Ivo Dabanović. I njega je u jurišu, presekao rafal svijetlećih zrna. Osto je i on, da komesar ne bude sam.

Vjetroviti i gordi Jablanov Vrh tražio je od nas vječitu uspomenu. Ostavili smo mu vjernu stražu. Udvojenu — dva proletera.

Jovo MIHALJEVIĆ

NA ZNAČAJNOM ZADATKU

alazimo se na položaju, negdje u blizini Lučkih Koliba. Svuda šuma, kamen, brda. Gotovo niko u četi i ne zna koji je dan u nedelji, a da se i ne govori o datumu (bio je 10 jun). To nije važno, niti se za to interesujemo, jer su nam svi dani i noći ispunjeni istim naporima. Uvek borbe, marševi, pokreti, gladovanje, nespavanje, umor. Neprijatelj već po šesti put pokušava da nas uništi i ovlada položajem koji držimo. Ne uspeva. Posle svakog pokušaja ostavljao je po nekoliko mrtvih. I „Štuke" nas bombarduju, odmah zatim „Savoje" i „Dornijeri". I jedni i drugi kružili su iznad nas, a Nemci im crvenim raketama označavaju gde se nalazimo. Odjednom prasak bombi. Ali nema kolebanja iako je naš položaj uzan nema gde da se otstupi. Od dejstva avionskih bombi poginulo je nekoliko drugova, a nekolicina ih bi ranjeno. Ranjen je u glavu i zamenik komandira naše čete Slavko Ždera. Nemci jurišaju, ali i sad bez uspeha. Mi gađamo samo nasigurno. Štedimo svaki metak, jer municije imamo malo. U otsutnosti komandira čete Milana Batara, koji je ranjen u prethodnim borbama njegov zamjenik Ždera, iako i sam ranjen, raportira komandantu bataljona, koji je obilazio položaje, da je četa pretrpela ozbiljne gubitke, ali da je spremna da se bori do poslednjeg čoveka. Nije imao ni kape na glavi. Nju je zajedno sa pramenom kose odnelo parče avionske bombe. On se junački drži. Malo kasnije doznali smo da je kolona sa Vrhovnim štabom prošla, te smo mogli zauzeti povoljnije položaje lakše za odbranu. Tek tada nama je postalo jasno od kolike je važnosti bio zadatak našeg bataljona i položaji koje smo držali.

Neki delovi sa levog krila našeg bataljona zašli su u šumu, u pravcu Lučkih Koliba. Tada stiže novo naređenje — ponovo zauzeti prvobitne položaje i držati ih po svaku cenu. Sada smo se našli u teškom položaju. Juriš je bio uzaludan. Otstupati se nije smelo ni za stopu. Situacija je ozbiljna. Mi još uvek nismo znali o drugu Titu da je ranjen i da je u našoj neposrednoj blizini. Zato nam je čudno zašto ponovo osvajamo položaje koje smo maločas napustili i trpimo gubitke. Ali kada smo to doznali onda nije bilo sile koja bi nas mogla sprečiti da ne povratimo položaj. Kasnije su nam došli u pomoć neki delovi Druge proleterske brigade. Bili smo ponosni što smo u ovako teškoj situaciji neposredno svojim grudima, štitili svog Vrhovnog komandanta.

Nikola KLJAJIĆ

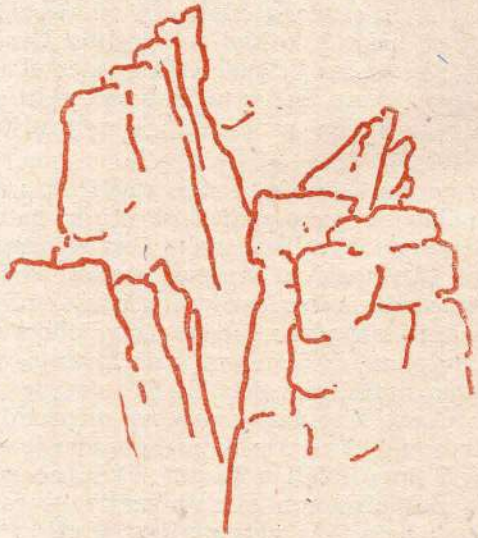

OD GOLIJE DO MILJEVINE

KLANAC DUGA

d Bitke na Neretvi nismo imali odmora. Danonoćne borbe koje smo vodili protiv četnika i ustaša i neprekidni marševi iscrpli su nas toliko da su borci jedva čekali i najmanji predah, najmanje parče makar i ovsenog hleba. A ni predaha ni hleba nije bilo kad se bataljon Desete hercegovačke brigade 20 maja zatekao na ograncima Golije, u Dubravi, selu sa jedva nekoliko razbacanih i u grmlju sakrivenih planinskih koliba.

Sa grupom boraca došao sam rano uzjutra u raštrkano selo Presjeku radi nabavke hrane za četu. Pošto ni bataljon ni brigada nisu imali nikakvih zaliha, svaka četa se sama brinula za sebe. Znajući da su to pasivni krajevi, već iscrpeni ratom, i da se i stanovništvo s teškom mukom prehranjuje, morali smo biti skromni. Pretsednik narodnooslobodilačkog odbora, mlađi čovek, vedra lica dočekao nas je je preko očekivanja, dajući utisak da je jedva čekao narodnu vojsku koja se posle godinu dana vraćala u njegov kraj. Kao da je imao sve pripremljeno, odmah je odredio što će selo dati za vojsku, a onda nam je rekao: „Kažu da su Nemci već sinoć izbili u Dugu". Odlučno smo to odbili kao nemoguće. „Mi bismo to morali znati" — rekao sam ne znajući da je štab bataljona već uputio patrole u tom pravcu. Očigledno je bilo da su pretsednik i ljudi koji su bili s njim poverovali našem tvrđenju da Nemci nisu u Dugi. Dok je nekoliko drugova otišlo u obližnji zaselak preko puta, nas četvoricu pretsednik pozva na ručak. Za nas je bilo prijatno izne-

nađenje kad je njegova majka donela na sto tako obilat i za ondašnje prilike izuzetno bogat ručak. „Uzmite, djeco! Ja znam, vojska je navikla da rano ruča, a vi ga krstite: ručak, doručak ili kako bilo" — rekla je vedra i simpatična starica.

Na vratima se pojavi neki čovek i sav zadihan reče: „Nemci su u Čelini". Kad su nam rekli da je to svega na oko dva kilometra, ostali smo hladnokrvni ubeđujući ih da su to samo glasine. Uto neko pogleda kroz prozor i viknu: „Nemci!" Iznenađeni, videli smo kako se niz padinicu spušta kolona po dva, ne žureći. Istrčalismo iz kuće. „Nisu nas videli" — reče pretsednik. Šumica nam je pomogla da iščeznemo neopaženi i vratimo se u četu. Šta da radimo? Ako otvorimo vatru, samo ćemo im skrenuti pažnju da se obezbede. Odlučili smo da izvestimo štab bataljona pa da ih, ali samo brzo, napadnemo svim snagama. Kad čuju nas, napašće i drugovi preko puta. Možda je dobro što su ostali tamo.

Dok su kuriri odneli izveštaj u bataljon, četa se spremala i sa nestrepljenjem očekivala odluku. Neki su predlagali da naša četa napadne bez obzira na rešenje štaba bataljona. Pričali smo im o povoljnim uslovima za napad: iznad sela Presjeke bila je visoka stena, odmah iznad puta; pošumljeno krševito zemljište omogućavalo nam da postignemo potpuno iznenađenje. „Nemci nemaju nikakva bočna osiguranja. Treba brzo raditi, da ne prođu" — govorili smo. Najzad je stiglo naređenje da napadnemo, ali samo sa dve čete. Brzo smo izašli na položaje i rasporedili se. Zatekli smo Nemce pri završetku odmora. Čelo je već prolazilo, a drugi su se spremali za pokret. Od nas su bili daleko svega oko sto metara. Svi smo izabrali zaklone. Niko ne otvara vatru, ali svi nišane. „Svak po jednoga" — govorio je polako komandir Milan, stari borac, vešt busijama, puzeći po položaju. „A na moj znak — plotunom!" — nastavio je komandir. Čekali smo da se i 3 četa, levo od nas, spremi za napad. Zagrme plotun. Nemci padaju, jauču, napuštaju natovarenu komoru, beže kroz žbunje. Naši puškomitraljesci biraju guste ciljeve, dok mi sa zadovoljstvom dađamo jednog po jednog: „Udri u komoru, nek i nama nešto ostane!" — viknu Ivan. Kolona Nemaca je bila mnogo duža od našeg fronta i oni su, pošto su se malo sredili, počeli da obilaze naša oba krila. Bio sam sa 2 vodom na sredini čete kad mi javiše da Nemci zaobilaze 3 četu koja se povlači. Na ćuviku desno Obrad, komandir 1 voda, uporno se bori gotovo u okruženju. Rekao sam da se povuče. I pred nas su se već ispuzali Nemci. Primetio sam dva-tri šlema kako blešte prema podnevnom suncu. Opalio sam još jedanput i jedan šlem visoko otskoči. „Ivane, snimio sam još jednog. Požurimo, naši su se povukli" — rekoh, dajući odmah znak za povlačenje i 2 voda. I tek što su prve grupe krenule s položaja

da se povuku kroz šumarke, a pred njima se pojavio komandir i oštro reče: „Ko je naredio povlačenje? Brzo na položaj!" Verujući da on bolje poznaje situaciju, požurio sam se i zauzeo onaj isti zaklon iza koga sam maločas gađao. Dok sam punio pušku, „šarac" osu rafal po kamenu ispred mog čela. Morao sam menjati položaj. Ka vrhu malog kamenitog visa na kome je bio Obrad s 1 vodom išla su tri Nemca jedan za drugim. Idealni ciljevi na nešto manje od stotinu metara, bočno okrenuti prema meni. Gađao sam ih i oborio. Međutim, nisam primetio kada su se ostali povukli. I tek što sam se odmakao tridesetak metara,bomba zagrme u mom zaklonu. Dok sam se povlačio četa je već bila izmakla, a Nemci su izbijali na greben i u grupama oprezno nastupali. Zastao sam, dobro se prikrio i počeo da ih gađam na proplanku preko koga su mirno, skoro prkosno prolazili.

Gađao sam jednog nemačkog oficira. On je ostao nepomičan. Nije moguće da tako slabo gađam?! — ljutio sam se. A on tako prkosno stoji kao da i ne čuje zvižduk zrna. Ocenio sam otstojanje — 300 metara — namestio nišan, i gađao tri, četiri, pet puta... Ništa!... Kasnije sam saznao da su tu Nemci upotrebljavali i lutke.

Na jednoj kosi, u žbunju, četa je zauzela položaj i čekala nailazak Nemaca. Sunce je zalazilo, a plamen se višestruko kovitlao iz sela. Nemci su, po običaju, palili sela i ubijali nevino stanovništvo. Uprkos tome što smo im naneli teške gubitke, nismo bili zadovoljni. Potisli su nas i sad nam prkose. Pa onaj plamen, plotuni, streljanja! Ostala je i komora i municija i hrana! „Mogli smo ih odlučnije napasti sa sve tri čete", reče Ivan kad sam stigao u četu. „Trebalo je napasti najosetljiviji deo kolone i sad bi sve bilo drugačije" izlivao je svoj bes Spasoje. Drugovi što su ostali otsečeni tamo preko puta nisu se vratili niti su se čuli njihovi rafali. Ako se ne vrate, biće to za naš bataljon veliki gubitak.

Sutradan je, na krševitim brežuljcima kod sela Dubrave, naša četa bila opet napadnuta. Nismo znali gde se neprijatelj nalazio u toku noći niti gde su mu položaji. Ali u trenutku kad je četa bila prikupljena iza male kolibe radi podele veša i hrane iznenadno nas obasuše bacačke mine. Ja sam tada baš završavao izveštaj štabu bataljona, sedeći skriven iza kamena koji je pretstavljao skoro siguran zaklon. Pri eksploziji prvih mina svi iskusni borci se razbežaše i tako izbegoše vatru, a oni mladi, koji su tek posle Četvrte ofanzive stupili u partizane, naivno verujući u moje iskustvo, našli su se oko mene. Među njima bio je i Spasoje, delegat voda. U tom času ispred nas tresnu mina i diže oblak prašine. Spasoju klonu ruka, druga dvojica su ranjena, dok je četvrti, Jozo, pao bez jauka i oproštaja. To

sam primetio tek kad sam ona tri ranjena druga sklonio. Od nas četvorice samo sam ja igrom slučaja ostao nepovređen.

Bataljon je maršovao ka Bajovu Polju na nov zadatak. Na planini Vojniku našli smo komandanta brigade Vladu Šegrta. On je sa grupom boraca i svojim štabom rušio stene i zaprečavao prolaz tenkovima, dok su svuda naokolo, od Drine do Sinjajevine, čas tupo, čas oštro i drhtavo, odjekivali plotuni.

Hladan planinski dan bio je već na izmaku. Bataljon se odmarao na malom proplanku u staroj gustoj šumi u rejonu Javorka (nikšićkog), a potom je krenuo. Celu noć smo maršovali, tumarali i stajali, a upraskozorje smo opazili proplanak sa koga smo sinoć pošli. Milenko Okiljević je vodio kolonu. Niko se nije ljutio, ali je bilo šale i dobacivanja: „Kakava je ta busola, druže komandante? Kakav je to kružni pravac?"

NA KATINOM KUKU I KRVAVIM BRDIMA

Posle dva dana zora nas je zatekla na položaju u očekivanju napada Nemaca od Javorka. Iznenadno, od Bajova Polja preko Donjih Brezni, otkuda nismo očekivali, pred nama se pojavi nemačka konjica. Prolazila je mirno, sigurno, da smo se čudili. U prvi mah (dok smo gledali samo njihove izviđače) pomislili smo da to može biti i neka naša grupa. Međutim, ubrzo se pojavila čitava kolona. Pored mene bio je Milovan s mitraljezom. Na znak komandanta bataljona plotuni prolomiše jutarnju tišinu. Iznenađeni i zbunjeni Nemci se uskomešaše, a zatim nagoše u šumu. Na poljani ostade nekoliko desetina njihovih leševa. Bilo je tu i konzervi, i cipela i municije i...

Još dva dana borili smo se s Nemcima do Komarnice, a onda su nam s druge strane — od Goranska — presekli put ka mostu kod Pivskog Manastira. Pred samo veče, postepeno se povlačeći, izbili smo na hladnu, valovitu Komarnicu. I dok je gore na poslednjem grebenu kanjona 5 bataljon vodio zaštitničku borbu, dotle je naš 1-vi dole, u dnu kanjona, gazio reku. A ona se mogla gaziti samo ako se borci pohvataju za ruke ili se drže za konje.

Danonoćno, tamo na Tari, na Drini, na Vučevu, čule su se eksplozije artiljeriskih granata. Žurili smo. Maršujući preko Pivske Planine, bataljon se zadržavao samo toliko da se na kratkim partiskim sastancima objasni situacija.

Sivkasta planinska koliba-daščara jedva se primećivala na padini kada smo u prvi sumrak završavali naporan marš preko Pive i Mratinja. Kroz njen krov kapljice su tupo udarale na utaban zemljani pod, na kome se Ilija okretao pokušavajući da pronađe deo suvog prostora i naloži vatru. Bio je to sredove-

čan čovek, a u ovim kućevnim stvarima vrlo snalažljiv i vredan. „Neka se drugovi malo ogreju, umorni su, pa će pored vatre zaspati i bez večere", reče. Još se vatra nije ni razbuktala, a naša četica se poče prikupljati; drugovi privučeni dimom žurili su jedan za drugim i skoro puzeći kroz mala vrata ulazili u kolibu. „Malo, drugovi, ovaj dim smeta, a evo sad će se vatra razgoreti" — tešio je Ilija pojedince koji su od dima ponovo bežali iz kolibe. Još je dim kuljao ispred mokrog iverja, još se nastavljao razgovor i ljutnja na dim, kad se iza kolibe ču Milinkov glas: „Je li tu Prva?" Svi smo ga poznali i gotovo uglas odgovorili: „Ovde!" Komandant uđe u kolibu i reče: „Drugovi, vaša četa ide noćas na položaj... Treba da zaposednete ove dve staze koje od Velikog Jezera izvode ka našim položajima prema Krvavim Brdima. Ostali deo položaja je neprohodna stena i Nemci se mogu popeti samo na ta dva mesta. Sprečite Nemcima da se popnu preko tih staza i ne dozvolite da nas iznenade. Ništa više!" Nisam ni znao gde se tačno nalazimo dok prema povremenom svetlucanju plamena nisam pročitao na karti: Maglić, Volujak, Knez Strana, a naše mesto zasede bilo je tu kod Jezera. Shvatili smo da zadatak nije težak. U tamnoj noći jedva sam našao komandira da ga sa polučetom smenim s položaja.

Praskozorje nam još nije ukazivalo ni na kakvu opasnost. Nismo ni primetili Nemce kad smo se uzoru, smatrajući da smo zadatak izvršili, gurali od hladnoće jedan uz grugog. Nisu ni oni nas otkrili. Najednom „šarci" prolomiše planinsko jutro, a Ilija, sav zadihan i znojav, leže pored nas. „Pošao sam da tražim mleka u onim kolibama, pa su me otkrili Nemci" — reče. — „A ti si sad otkrio nas!" — dodade neko iz naše grupe. Nemci su nas koncentrično tukli mitraljezima i minobacačima. Svi smo legli iza dva oniska kamena, a Oarbd je skočio iz svog kamenog zaklona i ostavivši puškomitraljez došao k nama. Posle nekoliko trenutaka komadi puškomitraljeza zazujaše posebnim zvukom iznad naših glava. Milivoje, šesnaestogodišnji mladić koji je u partizane došao tek posle Četvrte ofanzive, pokušao je da otstupi. Suviše mlad i nenaviknut na teškoće i napore, bio je iscrpen stalnim marševima i borbama, nespavanjem, gladju i hladnoćom. Nemci su ponovo na njega otvorili paklenu paljbu, pa su ga čak i topovima gađali. Od eksplozije mina nije ni čuo kad smo mu dovikivali da legne. Legao je tek posle nekoliko ponovljenih zapovesti. I tu, na otvorenoj livadici, ostao je ležeći. Nemci su prestali da ga gađaju.

Situacija u kojoj smo se našli davala je malo nade da će se bar neko od nas spasti. Zato nismo smeli reagovati na vatru, jer bismo sigurno bili uništeni do poslednjeg. Položoj naše zasede nalazio se na steni prema V. i M. Jezeru. Ova dva je-

zera su u uskom kanjonu između nas i Nemaca. Ispred Nemaca koji su bili iznad nas na dve do tri stotine metara i na nešto većem otstojanju, mi smo na goloj ledini ležali prikovani za zemlju. Bili smo iza jednog zaklona — dva kamena — i nismo mogli čak ni glave podići da osmatramo. Nismo znali šta da radimo, a bilo je vrlo riskantno sada se izvlačiti. Od štaba bataljona niko nam ništa nije mogao javiti, a ni naše dve grupe nisu se mogle sporazumeti. Iluzorno je bilo čekati maglu, koja se pomalo provlačila uskim kanjonom oko Jezera. „Prihvatićemo borbu kad Nemci siđu s brda. Naši će pozadi zauzeti položaj i prihvatiće nas. Idemo na reskir. Drugog izlaza nema!" Tako smo zaključili, jer se momentano nismo mogli izvući, a nismo mogli ni levu grupu ostaviti u neizvesnosti. Jedan drug je pokušao da osmotri stazu, ali pramen magle, koji se probijao oko Jezera, onemogućavao je da se vide Nemci kad su silazili prema nama.

Nestrpljenje i neizvesnost pritiskali su obe naše grupe u zasedi. Kada sam se podigao da vidim levu grupu, umesto nje opazio sam tri Nemca sa „šarcem" i dobošima u rukama na svega pedesetak metara ispred nas. Sleva nas je jedna kolona od desetak Nemaca već bila obišla. Nismo znali šta je s našom levom grupom, jer borbu nije vodila, a na mestu zasede nije je bilo. — Komandovao sam: „Po jedan!" podelivši grupu na dva pravca. Nemci su odmah primetili naše povlačenje i sa visa preko Jezera otvorili strahovitu vatru. Ni sam ne znam koliko smo puta legli i dizali se dok smo se povlačili tri do četeri stotine metara preko ravne i prema neprijatelju sasvim otvorene padine. Bili smo zadovoljni kad se najzad cela naša grupa izvukla na brežuljak bez gubitaka.

Dok su tamo na Volujaku odjekivale topovske kanonade, Nemci su otpočeli žestoke napade na naše položaje. Još nismo znali šta je bilo s našom levom grupom u zasedi. Nismo očekivali da je ma ko od njih mogao da se spase. Za našu ionako malu četu gubitak šest drugova i drugarica bio bi težak. Međutim, tri dana kasnije doživeli smo iznenađenje: drugarica Brana, Vlado i ostali sačekali su nas na putu u Mratinju. Brana je bila iznemogla i teško je govorila. Pričali su nam kako su se spasli. Kad su videli da se nalaze u bezizlaznoj situaciji, nisu se otkrivali. Nemci su, kažu, bosi savlađivali stenu penjući se na položaj zasede, dok su ih drugi sa visa štitili. A kad su se popeli na njihove položaje, oni su se mimo njih sjurili, prosto su se kotrljali niz strminu ka jezeru, tako da su Nemci jedva uspeli da opale dva-tri metka na njih. Blagodareći magli Nemci ih nisu mogli više dađati te su uspeli da se izvuku. Za njih je bilo iznenađenje kad su saznali da smo svi ostali živi.

Na Krvavim Brdima su 1-vi i 2-gi bataljon Desete hercegovačke ovoga dana vodili ogorčene borbe. Vrhovi Vilišta, Krvavih Brda i Bogdana bili su ceo dan pod „prahom i olovom".

Niz strme, još uvek zaleđenim snegom pokrivene padine ovih planinskih vrhova, vršena je, možda jedinstvena, evakuacija naših ranjenika. Prva pomoć je bila — da se ranjenici otisnu niz zaleđene padine. Nije ih imao ko pratiti dole do podnožja, jer je trebalo da se svi ostali bore da bi zadržali Nemce do mraka. A ranjenika je bilo mnogo. Nezavijeni, ispruženi, polusavijeni, često su se i strmoglavce spuštali stotinama metara i klizajući se niz sneg krvlju obeležavali svoje tragove. Dole, u podnožju, čekali su ih, previjali i brinuli se za njih.

Ceo dan je protekao u teškoj borbi. „Krvava Brda su zaista krvava!" — govorili su drugovi kad smo se povlačili s položaja. Noću se naš bataljon povlačio sa Krvavih Brda prema Pivskom Javorku. Dok smo se odmarali na samom grebenu, izvukao sam se jedan metar od puta i zaspao u kamenjaru. Kolona je prolazila i niko me nije probudio. Kad sam posle sna skočio i video da nema nikoga bio sam zaprepašćen. Nisam znao kuda da krenem. Sa grebena se na obe strane spuštala jedva primetna kaljava stazica, a okolo su se nazirale bele tačkice snega.

Pošao sam dva-tri koraka, stao, vratio se i najzad odlučio da krenem u drugom pravcu. Nije me bilo strah koliko sramota! „Zaspao komesar!" Kako ću sutra mašta da kažem četi? — Žurio sam po pomrčini, pazeći da ne izgubim stazu. Zaricao sam se da neću više nikad skretati sa staze kad se odmaram. Ubrzo sam čuo topot koraka. Priključio sam se koloni, proveravajući da li je ko primetio moje otsustvo.

Kod Javorka smo se u samu zoru otpočeli utvrđivati u šumici. Čekaćemo Nemce na domet bombi. Naši levi susedi su Krajišnici, odlični borci. Malo smo razgovarali s njima. Obećali smo jedni drugima da nećemo pusteti Nemce kroz naše položaje. Kad su Nemci izbliza napali bok Sedme krajiške nastala je teška borba koju je šuma činila još težom. U jednom momentu do mene dođe Milan, iscrpen i zadihan. Zbog promrzavanja u Četvrtoj ofanzivi jedva se kretao. Obično je išao uz ekonomat čete i pravio opanke. Pružajući mi gotove opanke, reče: „Evo, druže komesare, ovi su za tebe". Krajišnici s našeg levog krila već su se povlačili na drugu ivicu proplanka, te nisam imao vremena da menjam opanke, iako sam na jednoj nozi imao samo čarapu. Usto sam morao pomagati Milanu da se povuče kroz šume. Išao je polako, nesigurno, od bukve do bukve, čineći poslednje napore. Meni se to učinilo daleko, pa sam pokušao da se prebacim preko proplanka. Nemci su pucali te sam se zaklonio iza kamena. Tek što sam legao, a rafal nemačkog „šarca"

Nikola Martinoski: PARTIZANSKA KOLONA II — tempera

zapraši po samom kamenu. Obrad viknu: „Vidiiš kako se igraš. Juče si ostao živ, pa misliš da će ti to uvek upaliti! Treba li bolničarka?“ Odgovorih mu da me je samo kamen malo ogrebao. Ostao sam na sredini proplanka, za tim kamenom, sve do noći. Dok smo mi zadržavali Nemce, drugovi pozadi šumice, odmah iza fronta, sahranjivali su Vlada Tomanovića.

Nemci su uzalud pokušavali da ovladaju Javorkom. Naša obećanja Krajišnicima i njihova nama ostvarila su se. Borbe su nastavljene sledeće noći i dana i Nemci nisu uspeli da se probiju u pravcu Martinja. Ali, ni Milana ni opanaka više nije bilo. Nezavisno od ishoda te borbe dobili smo naređenje da krenemo na Vučevo. U prepodnevnim časovima spustili smo se kroz šumu u selo Mratinje. Selo je bilo gotovo opustelo. Stanovništvo se ispred Nemaca sklonilo uz kanjon Pive. Pokoji starac sedeći ispred kuće i grejući se na proletnjem suncu, ispod ruke je gledao kolonu koja je tiho prolazila kroz selo. Jedan čičica je pitao: „A dje ćete to, djeco moja? Zar ćete nas ostaviti ovako Nijemcima?“ „Nećemo, čiko, ima još naših na Javorku.“ Neko je iz kolone svratio do starca, ponudio mu duvana i razgovarao s njim.

NA VUČEVU

Sem 3-ćeg (Mostarskog) bataljona, na Vučevu je cela brigada brojno znatno oslabljena. Bataljoni su jako proređeni pa je odlučeno da se izvrši preformiranje brigade. Naš 1-vi bataljon fuzionisao se sa 4-tim. Nisam više bio komesar čete; sad sam se brinuo za sebe i svoj puškomitraljez, i to mi je bilo sasvim dosta. Uprkos gubicima, naporima i gladi, moral je ostao na visini. Sve su to bili komunisti koje je Partija vaspitavala. Istina, bio je manji deo mlađih boraca koji su došli u brigadu posle Četvrte ofanzive, kada se naša brigada znatno omasovila došavši na teren Hercegovine. Tu su ljudi još otpočetka bili na liniji borbe protiv okupatora, ali nisu još bili navikli na sve napore i žrtve. To se sad negativno odražavalo i na njihovu izdržljivost. Tako je i nastao priličan broj iznemoglih, izostalih i izbačenih iz borbenog lanca. Sve veći broj se priključivao takozvanoj grupi rodoljuba.

Višemesečno gladovanje sada se sve teže podnosilo. Juče smo dobili po parče goveđeg mesa, a danas, i to kasno, parčence mršave, neslane ovčetine. A još nismo navikli da koristimo „vegetaciju“. Sve ostale teškoće: borbe i marševi, nespavanje, konak pod vedrim nebom — samo su pogoršavali fizičku snagu boraca. Slabo odevena vojska, po lošem vremenu i na visokim planinama, borila se još i sa hladnoćom.

Na Vučevu smo „sahranili" minobacače, topove i teške mitraljeze. I „Bredu" smo ostavili, a to je nagoveštavalo svu ozbiljnost situacije.

Po mokrom, besputnom, klizavom i strmom terenu kolona se kretala tromo. Držeći se jedan drugome za rame, remnik, kaput ili pušku, neprekidno se klizajući, borci su povezali lanac bataljona. Ispod nas je preteći zjapila provalija koju smo osetili tek kad se jedan konj sa kazanima survao niz strminu u nepovrat. U pomrčini se nije razgovaralo, a svako je čvrsto držao druga ispred sebe i želeo da pomogne onom pozadi. Opominjali su jedan drugoga: „Ovde polako", „klada", „grana", „čuvaj se!" Neko se spotakao i nekoga gurnuo, a tišinu je Mika narušila svojim piskavim glasićem. „Šta se guraš? Ako odem u provaliju ubiću te! Zašto ne paziš?!" „Dođi da te bacim u provaliju, pa ubi mene" — kaže Šale, smejući se i izazivajući i onako „paprenu" Miku. Kiša je šuštala u krošnjama i klizila niz ogromna stabla. A hladne, krupne, retke kapi padale su na umornu kolonu. Spuštajući se sporo i bez odmora niz ogranke Maglića ka Sutjesci, kolona se zaustavila negde tek oko jedan ili dva sata posle ponoći u isto tako gustoj, mokroj, kladama isprepletenoj i gljivama obrasloj gustoj šumi. Neko se mučio da ispod mokre klade kresivom naloži vatru, drugi su, stiskajući pokisla ramena i široko zevajući, govorili kako ne mogu ni noćas tako mokri zaspati i cupkajući pokušavali da se bar malo zagreju. „Ko ne ume da drhće neka dođe da ga naučim!" Poznao sam opet Šaletov glas. Onda smo svi navalili da razvlačimo žar od vatre koju su zapalili Todor i Branka. Na mokrom tlu, onako prozeblim i prokislim, trebalo nam je skoro dva sata dok smo naložili vatru. Dremali smo sedeći oko vatre i svaki trenutak koristili za odmor koji nam je dobro došao. Ujutru rano, još nerasanjeni, vraćali smo se nazad kroz nerasvanjenu šumu, razmišljajući o tome zašto idemo nazad. Znali smo da je to naređenje; znali smo da treba sprečiti prodor Nemaca dok ne stignu ostale naše jedinice, ali smo znali i da taj povratak otežava naš proboj. Pa ipak smo brzo izašli na onaj proplanak koji smo sinoć u prvi sumrak napustili. Dobili smo zadatak da sprečimo Nemcima sa Maglića da nam preseku pravac ka Sutjesci. Na položaju na severoistočnim padinama Maglića štitili smo bok naših snaga koje su još imale da stignu na Sutjesku. Sa vrha Maglića Nemci su nas gađali topom kao sa krova, a minobacači i „šarci" pretresali su žbun po žbun na našem položaju, dok nas je u leđa tukao jak severac sa kišom i snegom. Tako smo se našli između dva zla: između „vatre" i hladnoće, a oba su bila surova. Ceo dan smo se prebacivali čas na jednu čas na drugu stranu grebena da bismo se zaštitili od neprijatelja i od skoro isto toliko ubitačnog vetra i snega. A dolinom

Sutjeske stalno su odjekivale eksplozije granata i bombi, po čemu smo znali da se tamo vode žestoke borbe.

Tog dana pred podne opet smo dobili po parčence mesa. Bili smo gladni. Debelu kost od cevanice istucao sam na kamenu i pojeo. „Pričaju da Dalmatinci jedu puževe" kaže Mitar, kopkajući nešto po smreki u kojoj je ležao. „Kažu da su dobri, ukusni." „Da tražimo i mi, samo da probamo" — dodade Danilo. „Šta da probamo! Samo da ih mogu naći!" — odgovori Obrad. Ali, uzalud smo ih celo popodne tražili.

NA SUTJESCI

Pred mrak smo pošli ka Sutjesci. Sve je bilo gotovo isto kao prošle noći: hladnoća, kiša, hvatanje za ruke, šapat, zamor, vatre, dremanje... A ujutru kolona je žurila prema Sutjesci krivudajući između stabala. Na raskaljanom, sasvim uskom proplanku ili nekadašnjem, u travu zaraslom putu pored potočića, čekali su nas kuvari s kazanima. „Biće tople supe da se malo zagrejete!" — govorili su. Ali tek što sam probao jedan gutljaj, bacio sam porciju niz padinu. Momčilo me pogleda i začuđeno upita: „Šta ti je, jesi li lud?" „Ne, ne žali" — rekoh mu. „Supa je od neopranih škembića koji užasno zaudaraju na stočnu iznutricu."

Jedva smo dočekali jutarnje sunce. Ali, trebalo je preći Sutjesku pre nego što stigne neprijateljska avijacija. Na Suhoj i Barama odjekivale su stene uskog kanjona, a na Tjentištu se već primećivalo obrušavanje „Štuka" uz oštro piskanje sirena i jaku eksploziju. Znali smo da naše jedinice krvare da bi omogućile i naš prelazak. Poneko je bio izostao iza kolone, ne mogavši da izdrži tempo trčećeg koraka. Video sam Miša kako iznemogao sede na jedan panj, a Milivoje je pravio užasne grimase, ulažući i poslednje snage da stigne kolonu. Grupa boraca ispred mene bere neku visoku travu. Kada su mi rekli da je to sremuša, setio sam se da sam negde pročitao da je ta trava mnoge spasla za vreme gladi u toku Prvog svetskog rata. S malim rukovetima sremuše stigli smo kolonu i davali drugovima da probaju.

Najzad smo stigli na Sutjesku. Jednom pešačkom stazom kod Priboja prelazili smo preko malog potoka u kome je ležao jedan konj. S druge strane potočića jedan sveže previjen, nepokretan ranjenik potresno je cvilio: „Drugovi, ubijte me! Ubijte me! Drugovi, zar čete me ostaviti?"... Od Suhe su neprekidni i dugi rafali ukazivali da Nemci ulažu sve napore da nas preseku na Sutjesci. Prešli smo je preko mostića i kroz klanac žurili prema Tjentištu. A klanac je bio zakrčen. Dese-

tak, a možda i više konja, sa razbacanom opremom ležalo je u klancu u gomili. Bio je 9 jun. Nešto južnije od Tjentišta otpočeli smo penjanje uz strme, pošumljene i besputne padine Ozrena i Vilinjaka. Jedine putokaze pretstavljala su obeljena bukova stabla. Išli smo bez reda, tromo, pretromo. „Partizani su to skidali koru i sisali sok" — govorili su drugovi kad smo komentarisali zašto su bukve bez kore. Dan je posle kiše bio sumoran i težak. Često smo zastajkivali pa opet polako nekoliko koraka i tako naizmenično. Neki drugovi su još dugo ostali dole kod Sutjeske, nemajući snage da krenu uzbrdo. Neki su tu i zauvek ostali. Pre nekoliko dana ostavili smo minobacače, mitraljeze, a sada smo bacali i kabanice, rezervni veš, porcije, torbice. Sve je to pretstavljalo teret. Pored puškomitraljeza imao sam dve bombe i oko sto metaka. To mi je bilo sve. Negde pre podne Mirko nam reče da je ranjen drug Tito od avionske bombe, u ruku. Umirili smo se malo kad smo čuli da je rana lakša.

Sve do kasnog popodneva odmarali smo se na Ozrenu i zakljanjali od aviona koji su neprekidno bombardovali. Za to vreme su druge naše brigade vodile ogorčne borbe prema Košuru. Čudili smo se što u takvoj situaciji i mi ne stupamo u borbu. Mi borci tada nismo znali da smo u rezervi.

Najednom je odmor prekinuo glas komandanta brigade Šegrta. „Napred, drugovi! Za mnom!" Bez zadržavanja izbili smo na Milinkladu. Baš u tom momentu na brdu se našla grupa rodoljuba i nešto izbeglih seljaka iz obližnjih sela. U blizini njih ležala su izlomjena ogromna stabla i jedna ubijena krava. I, uprkos tome što je položaj trebalo posesti pre izbijanja Nemaca i što je trebalo izbeći zadržavanje na brdu zbog dejstva „Štuka", nekoliko boraca je svratilo da nabrzinu uzme mesa od ubijene krave, nad kojom je već stenjalo nekoliko rodoljuba. Dogovorio sam se sa Danilom da ja pođem na položaj, a on da se pobrine za meso. Zauzeli smo položaj svega stotinu ili nešto više metara ispred visa, a malo zatim Nemci su kao risovi navalili kroz šumu kroz koju se jedva videlo na dvadesetak metara. Pustili smo ih na domet bombi, a onda iznenadno obasuli vatrom. Borba je trajala do pred noć. Nemci su najzad odbijeni. Danilo, kad je došao, nije me odmah našao. Doneo mi je suviše malo parčence, i to skoro samu kost. Ostali smo tu do pred prvi sumrak, ne pokušavajući da gonimo Nemce. A onda pokret.

Polako smo se prikupljali na onom visu sa izlomljenim stablima, a zatim smo nastavili put. Dok smo žurili da iskoristimo još ono malo videla, kolonom se proneo glas: „Tito, Tito." Na oštrom grebenu u sutonu nazirali smo tri-četiri lica na konjima koja su posmatrala prolazak kolone. Prilazeći, videli smo jednu zavijenu ruku, a neposredno ispred Tita prolazili smo

mirno gledajući samo napred. „To je Tito". „Jesi li video zavijenu ruku?" „Ko je još s njim?" — nastavljao se žagor u koloni koja se sa grebena polako spuštala prema rečici Hrčavki. Izmešana sa delovima Druge dalmatinske brigade koja se na tim strmim padinama, između stena, zadržala na prenoćištu, i naša brigada je zanoćila. Kao zvezde nesimetrično raspoređene svetlucale su vatre kroz gusto šumsko granje . . . Kad sam se ujutru probudio, torbica mi je bila oko vrata, a za puškomitraljez morao sam se peti desetak metara, gore gde sam sinoć legao.

Niz planinska točila klizao je kamen oko nogu kad smo se spuštali niz njih i zajedno sa Dalmatincima ujutru nastavili marš. Tamo iza nas nastade lupa i lomnjava. Sa stene su se srušila dva konja, a njihovi tovari (džakovi i kazani) prestizali su malu kolonu koja se trkom spuštala. Iz vreće preda mnom ispade jedan opanak. „Uh, da mi je i drugi!" — pomislih, dok je istovremeno Momčilo uzviknuo: „Evo jednog opanka!" „Donesi ovamo!" — doviknuh mu i pokazah onaj što je bio kod mene. „Još od Javorka sam bos". Momčilo mi ga dade iako je i on bio bos.

NA ZELENGORI

Kroz visoku šumu i jutarnju svežinu kolona se polako kretala. Nosio sam puškomitraljez. Pri vrhu sedoh, a kada je kolona nastavila pokret nisam mogao da ustanem uprkos očajničkih pokušaja. Drugovi su me zvali ali niko nije imao vremena da se zadržava kod mene.

Dok je kolona prolazila, mislio sam kome ću dati puškomitraljez, da bar on ne ostane. Birao sam po koloni ko ga može nositi. Drugovi su umorni, iscrpeni i teško će im biti — pomišljao sam. Video sam Maru, još uvek svežu devojku, bar u odnosu na druge. Bila je to snažna crnka iz našeg bataljona. Kad sam je zamolio da uzme puškomitraljez, rekla je: „Dobro, evo ti puške!" Pogledala me je još jednom i produžila u koloni. Prošla je Deseta hercegovačka, a ja sam ostao na putu nepomičan. Prošla je polako i Druga dalmatinska . . . Svi su prošli.

Ostao sam sam. Iz šume su se čuli neki glasovi. To su Nemci, zaključio sam, i pokušavao da se sklonim s puta, ali bez uspeha. Već čujem topot koraka iza okuke staze kojom smo došli. Nemci! Podigao sam pušku i okrenuo je izlazu iz okuke. Koraci su sve bliži. Sav sam napet. Očekujem da se pojave. Međutim, kakvo iznenađenje! Umesto Nemaca pojaviše se tri druga iz moje brigade — Šale, Mirko i još jedan. Zastali su dole kod Hrčavke, tražeći hrane. Nisu hteli da me napuste kad

sam im ispričao da ne mogu da idem dalje i da je brigada već odavno prošla. Pružajući mi polukrvavo parče mesa, Šale mi reče: „Uzmi, zakon ti tvoj! To ti je od gladi! I ja sam bio tako ostao". Dok sam se borio da li da jedem konjetinu, oni su bili uporni... Čini mi se da mi je to bio najukusniji zalogaj u životu. Posle kratkog vremena osećao sam se nešto jačim. Bolovi su prestali, a drugovi su mi pomogli da polako nastavim put i stignem brigadu.

Pokušaj nekih drugova da lože vatru navukao je avijaciju. Sklanjajući se od „Štuka" neki su se izgubili u šumi, a neki nisu više ni stigli brigadu. Otada je bilo zabranjeno loženje vatre.

Kasno popodne naš 4 bataljon zauzeo je položaje ispod jedne kose sa proplankom — mislim da je to bio Ljubin Grob. Sigurno štitimo bok proleterima — govorili su drugovi u zasedi. „Proleterske su prošle napred" — reče Danilo. „Oni će probiti front, sigurno će probiti" — nastavljao je Mitar. Svi su nekako imali veliko poverenje u proletere.

Noć smo proveli na straži, bez vatre, hrane i sna. Uzoru su Nemci otpočeli napad na naše položaje. Uporna borba u nepreglednoj šumi vodila se iz neposredne blizine, ali se Nemci nisu usuđivali da pređu na nož i, pošto smo ih i drugi put odbili, konačno su odustali od napada. Pored ostalih, u toj borbi poginuo je Vojo Gušić komesar našeg 4-og bataljona.

Pošto smo odbili Nemce krenuli smo dalje. Avijacija nas je stalno pratila. Najviše sam voleo kad se komanduje „lezi". Onda sam znao da ću sigurno bar malo dremnuti. Nekad bih zaboravio a nekad bih zamolio drugove da me probude. Posle kratkog sna i kratkog puta opet zaseda, opet na položaj. Opet obezbeđenje boka. A tamo preko potoka su Nemci. Na položaju smo bili na smenu. Brali smo trave. Svaku smo poznavali. Znali smo koje se mogu jesti, a koje ne. Donosili smo ih i drugovima na smeni. Bolje su nego bobe s lista, a ne seku kao sremuša — govorili su drugovi.

Nemci su bili na drugoj strani potoka i nisu ni pokušavali da nas odlučnije napadnu. Dole, u dolini, naišli su na našu zasedu i odjednom se prolomio pucanj. Nekoliko ih je palo pokošeno iznenadnim plotunom zasede, a ostali su se pred noć povukli. I noć je prošla. Kao i svaka druga: hladna, besana...

Uzoru: bombe, rafal, uragan. Prolomila se šuma — a zatim tajac. Nešto docnije doznali smo: proleteri su probili obruč. O tom obruču niko od nas boraca nije vodio računa; niko nije ni za trenutak sumnjao u našu pobedu. Ali radovali smo se da što pre napustimo ovu gladnu i hladnu šumu. I uvek smo verovali da nas Nemci ne mogu uništiti, iako nam mogu naneti gubitke.

Nastavili smo pokret. Polako smo se izvlačili s položaja da nas Nemci ne osete, a onda smo niz stranicu išli u koloni. Idući tromo, video sam puškomitraljez u žbunu. Ko li ga je bacio? Pogledao sam ga, malo zastao, pa produžio nekoliko koraka. *Da ga uzmem — pomislih. Vratio sam se. Imao sam jedan* isti takav na desnom ramenu. Šta ću? — pitao sam se. Ovaj ću dati nekome u našoj četi — trebaće.

Kolona je izmicala i bojao sam se da je neću stići. Ipak, drugi puškomitraljez ne mogu nositi te sam ga ostavio i krenuo ubrzano za kolonom. Nastojao sam da ga zaboravim.

Sitna kišica, a mi nastavljamo pokret. Najednom, kolona ubrza kretanje. Napor, žurba — zašto? — pitali smo se. Iznenadili smo se kad smo iza jedne okuke videli vatru i kazane. Na putu je stajalo nekoliko ljudi: intendant, ekonom i kuvari. Svi smo ih poznavali... „Odavno se nismo videli" — reče neko iz kolone. Oni su ćutali i svakome gurali u ruke po veliki komad. „Čuvaj se, druže, vruće je!" — smešeći se zadovoljno vikao je Todor.

Neko od drugova iz bataljona pokazivao nam je gde su proleteri potukli Nemce. Pričao nam je da su ih iznenadili i da su Nemci posle snažnog juriša pobegli, ostavivši mnogo mrtvih na položaju.

Kad smo zastali, bio je već prvi sumrak. Još se izvesne grupice ljudi nisu ni razmestile za kratak odmor, kad se u blizini začu pucnjava pištolja. Neko je u sumraku viknuo glasno i potrčao tamo. Znali smo svi o čemu se radi. Ubijen je konj. Neko brže, neko sporije, ali smo ipak svi otišli tamo. Konja smo iskasapili i podelili svakom po parče. To nam je dobro došlo u ovoj situaciji.

POČASNI RAFAL NEPRIJATELJA NA BISTRICI

Uveliko je bila noć kad smo posle odmora krenuli dalje. Kolona se po pomrčini teško kretala. Dugo smo išli bez odmora, a u svitanje smo sustigli neke brigade. Tada je nastupio još naporniji marš. Brigade su se stizale i čekale. Po vrlo blatnjavoj stazi žurili smo se, trčali, prolazili druge, pa onda dugo, dugo čekali dok oni prođu i opet tako. Satima smo čekali na nogama. Ni za vreme najdužeg odmora nismo smeli sesti da se odmorimo, pa nam je to još više zamaralo noge. „Nisam smeo sesti da ne bih ostao iza kolone, jer dok bih ja ustao, kolona bi već odmakla desetak koraka, a ja nemam snage da iole ubrzam i da je stignem..." — stoji zabeleženo u mom dnevniku za taj dan.

Popodne smo izbili u selo Rataj. U uskom koridoru, na mestu proboja poslednjeg neprijateljskog položaja, našlo se nekoliko brigada na otkrivenom prostoru, što je pretstvaljalo zgodan cilj za neprijateljsku avijaciju. Otvorenu brešu neprijatelj je tukao artiljerijom i vatrom iz tenkova, a najstrašnije je bilo bombardovanje iz vazduha.

Žureći se da pređe Bistricu, naš bataljon je morao stati ispred same rečice zbog dejstva avijacije. „Štuke"su, spuštajući se strmoglavo, urlikale, bombardovale i mitraljirale. U devnik sam zapisao: „Video sam strašne prizore, možda strašnije od onih na Vučevu. Desetine ljudskih trupova, ruku, nogu i oružja letelo je istovremeno od dejstva bombi po nekoliko metara uvis..." I naš bataljon zahvatilo je dejstvo neprijateljske avijacije. Neki su ranjeni. Pauze od odlaska do povratka „Štuka" koristili smo za pokret. Dok smo se jedan po jedan prebacivali preko do kolena duboke rečice i, naslanjajući se na pušku, pazili da nas ne odnese, dotle su neprijateljski tenkovi sa nekoliko stotina koraka gađali. To je bio poslednji, kako kaže kasnije drug Marko, „počasni rafal neprijatelja na Bistrici". Sve do pada mraka „Štuke" su suvereno vladale, a tamo u selu i oko jednog mostića na Bistrici ostale su poslednje žrtve ovog proboja. Tek kasno u noć naš bataljon se prikupio u selu Sokolama i krenuo u Hercegovinu, pozdravljajući pogledima naše proleterske i udarne brigade koje su nastavile prema istočnoj Bosni.

Kosta BOLJANOVIĆ

U PROBOJU

Posle odluke donesene 6 juna za rasformiranje Treće dalmatinske brigade, naređeno mi je da se povučem sa štabom Desete hercegovačke brigade kako bih tamo preuzeo novu dužnost. Brigadu sam stigao baš kad je dobila zadatak da na Magliću spreči prodor neprijatelja prema Vučevu.

Nemci su strahovito navaljivali. Bombardovali su, mitraljirali, tukli artiljerijom i minobacačima i svakičas jurišali. Izdržali smo sve njihove napade i ostali ceo dan i noć. Najednom po dejstvu vatre na desnom krilu osetismo da se uklinjuju u naš položaj i da nam s te strane preti opasnost. Morali smo se povući u pravcu Prijevora da bismo skratili front i tamo se uspešnije odupirali neprijatelju.

Prebacivali smo se preko neke manje čistine, jedan po jedan, žureći se što smo više mogli. Neprijatelj je sa Maglića tukao jakom vatrom. Izvukao je čak i top na njegove litice, te je i topovskim granatama tukao po čistini. Kasnije sam saznao da su top bili rasklopili i deo po deo izvlačili na Maglić pomoću konopaca. „Šarci" su neštedimice brisali po čistini tako da je sva bila u dimu i prašini. Na jednoj kosi smo se zaustavili i do mraka izdržali više neprijateljskih napada. Predveče smo dobili zadatak da se u toku noći prebacimo preko Sutjeske ka Barama... Pred nama su mračna i kišovita noć i neprohodna šuma, a mi bez vodiča; čak ni karte nismo imali. Tama, bespuće, glad, iznemoglost, a povrh toga i ranjeni drugovi!

Negde pred zoru, posle užasnog tumaranja, izbili smo na Sutjesku, na neki mostić, jedino mesto preko koga se mogla preći ova podivljala planinska reka. Svuda naokolo vodile su se žestoke borbe, naročito na Barama, na našem levom krilu.

Prelazimo preko mosta u koloni po jedan i veremo se vijugavom stazicom koju neprijatelj neprestano zasipa mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Avioni su i danas poranili. Svoje smrtonosne tovare spuštaju na sve strane. Smenjuju se eskadrile „Štuka" i „Dornijera". Nastavlja se samrtna pesma sirena i eksplozija koja traje ni sami ne znamo koliko dugo. Već smo izgubili pojam o vremenu i ono nas gotovo i ne interesuje. Nikakve razlike između jučerašnjeg i ko zna kog dana. Svuda srećemo smrt i borbu za goli život. Više se ne može govoriti o napetosti živaca. I najjači bi dosada morali popustiti, iskidati se. Nastala je neka apatija koja nas je toliko približila smrti da nam je postala tako bliska, čak bi se moglo reći nekima i draga. Niko je se nije plašio. I ne samo to. Ona je bila tu, pored nas, na svakom koraku smo je sretali, bili njeni, ili ona naša, da nam je postala tako obična. Čak bi nam bilo neobično da prođe neki sat, a o danu i da ne govorimo, a da nam neko ne pogine ili ne bude teže ranjen. A lakši ranjenici, oni koji su se mogli na bilo koji način kretati, postali su tako obična pojava da joj niko nije pridavao nikakvu važnost.

Drugi bataljon se kreće u pravcu Košura. Mislimo da je prolaz slobodan. Nemci izviru sa svih strana. Nema čuke sa koje ne dejstvuju mitraljezi, artiljerija, minobacači. Jedan „šarac" se isprečio neposredno ispred nas. Avioni nadleću i bombarduju. Strašni prizori. Zaklona nema. Ispred ove nemilosrdne smrti nemogućno je ma gde se skloniti. Veliki komadi drveća i kamenja otskaču od eksplozije bombi i tuku po nama.

Bilo je to na Milinkladi. Po takvoj vatri ugledah dvojicu poznatih boraca. Nešto su tražili.

— Odkud vi ovde? — upitah, ne krijući svoje čuđenje što ih vidim. Setih se da sam ih primetio u Pratećoj četi Vrhovnog štaba. Odjednom mi sinu kroz glavu da nije možda ovde i Vrhovni štab.

— Tu je Vrhovni štab — odgovoriše zajedno. — Tu je i drug Stari.

Neprijateljski avioni su ponovo nad nama. I ovoga puta tuku nepogrešivo. Talas za talasom se smenjuje i na svakih sto metara baca bombe. Svaki od nas je stajao na onom mestu gde se našao pri naletu aviona.

Nailazi kurir Vrhovnog štaba.

— Imate li neki pijuk ili ašov? pita nas.

— Šta će ti?

— Od ovog bombardovanja grdno smo nastradali. Tito je ranjen. Poginuo mu je pratilac Đuro Vujović, stari španski borac. I Englez, kapetan Stjuart, je poginuo. Izginuli su još neki drugovi iz Pratećeg bataljona.

Nekoliko boraca je slušalo naš razgovor. Vest o ranjavanju Vrhovnog komandanta pronela se kao munja. Ona nam je vrlo teško pala. Kurir reče da rana nije teška. Jedno parče bombe ga je udarilo u levu mišicu. Previjen je i dobro se oseća.

Nekolicina nas počesmo da borcima objašnjavamo sadašnju situaciju, napominjujući da ona nije bezizlazna, ali da treba sve učiniti da se obezbedi izlaz, što će tražiti još naprezanja i žrtava. Naša objašnjavanja su nailazila na čudan prijem. Niko im nije pridavao važnosti.

— Jasna nam je situacija — govorili su borci. — Recite nam istinu da li je Tito lakše ili teže ranjen? To nas interesuje.

Ta su pitanja borci postavljali sa neizmernom ljubavlju prema Partiji i čoveku koji je vodi! Pade mi na pamet da mnogi među ovim ljudima nisu čak ni članovi Partije.

Neprijateljski avioni su nestali. Uskoro se ponovo pojavi kurir iz Vrhovnog štaba i prenese naređenje da odmah likvidiramo neprijatelja na obližnjoj kosi. U blizini je i Četvrta proleterska brigada. Komandant joj je poginuo kad se vraćao iz Vrhovnog štaba po prijemu naređenja za raspored svoje jedinice.

Krenuli smo u napad onako deprimirani i pod utiscima malopređašnjih događaja. Dočekala nas je uraganska vatra. Svi naši pokušaji da zbacimo Nemce sa položaja ostali su bez uspeha. Pred sam mrak smo se morali povući.

Uskoro smo dobili naređenje da se spremimo za pokret. Bataljon će pratiti Vrhovni štab i nastaviti da se probija za jedinicama Prve i Druge proleterske divizije.

Kiša je neprestano sipala. Ništa se nije videlo. Na čelu kolone išli su drugovi Tito i Marko. S njima je bio i Terzić. Put je bio užasan. Vrlo često smo se morali spuštati niz strme padine, a zatim se četvoronoške penjati uz neko brdo. Što smo više odmicali kolona se sve više kidala i smanjivala. Slabiji su zaostajali a oni jači su ih prolazili. Negde oko ponoći komandant bataljona reče da nema više od desetine boraca za nama i zamoli da malo zastnemo. Tito naredi deset minuta odmora. U međuvremenu počeše pristizati zaostali borci.

Negde prema Ljubinom Grobu naiđosmo na delove Četvrte proleterske brigade. Drug Tito sa Vrhovnim štabom krenuo je dalje, a mi ostadosmo da prikupimo bataljon i da se malo odmorimo. Na Ljubinom Grobu strašan prizor. Nekoliko puta su grupe Nemaca jurišale i nekoliko puta ostavljale gomile mrtvih. Položaj je držala samo jedna četa partizana. Kad bi se Nemci povukli otpočinjala je artiljeriska i aviopriprema. Bombe i grante su prerile svaku stopu zemlje. Izgledalo je da tu ni mrav ne može ostati živ, akamoli neko veće živo biće. Kada bi se priprema završila, neprijatelj bi ponovo krenuo na

juriš i ponovo bio odbačen uz najveće gubitke. Kako su ti branioci ostali u životu pored toliko eksploziva i čelika što je sručeno na njih, mi nismo znali, ali nam je bilo jasno da bez njihovog takvog držanja za mnoge od nas ne bi bilo izlaza.

Nastavili smo pokret. Zapravo, o nekom pokretu ne bi se moglo govoriti već više o neprestanom probijanju uz najteže žrtve. Kiša rominja. Sve je na nama mokro i teško. Jedva koračamo. Kolena su se ukočila i udrvenila. Svaki pokušaj da ih savijemo ili da se jače oslonimo izazivao je nesnosne bolove. Otuda je izgledalo da se ne krećemo, već da milimo kao puževi.

Na jednom mestu zastadosmo od iznenađenja. Naime, iz obližnjeg šumarka je dopirala vesela partizanska pesma. Tu, gde su se iznad glava ukrštala naša i neprijateljska zrna, grupa boraca je sedela i odmarala se.

— Svaka vam čast, proleteri! — dovikuju im naši borci.

Tito je naredio odmor.

— Imate li još nekog konja? Zakoljite ga i spremite što za večeru!

Te noći smo dobili naređenje za definitivan proboj iz neprijateljskog obruča.

Negde oko ponoći iznenada svetlost bljesnu kao munja. Strahovite eksplozije prolomiše se neposredno ispred nas. „Napred, proleteri! Uraaaa!" Četvrta proleterska je napala nemačke položaje i krči put. Neprijatelj je odbačen.

U toku dana izbili smo pred Rataj. Kolona je stala pored nekog puta kojim su se kretali članovi AVNOJ-a i njihova pratnja. Videli smo i starog Nazora. Izgledao je kao senka. Sama koža i kost. Na glavi je imao neki veliki šešir i na njemu veliku petokraku koja se crvenela kao krv. Jahao je konjče koje se jedva kretalo. Vidi se da je imao jedva toliko snage da se održi na konju. Neko od boraca ga zapita:

— Kako si, druže Nazore?

— Vrlo dobro, druže borče! odgovori Nazor.

Njegov odgovor je bio toliko drag da smo ga primili sa posebnim simpatijama. Stari Nazor je delio s nama sve teškoće kroz koje smo prošli i sada, kad izgleda da će se svakog trenutka zauvek srušiti s konja, on daje odgovor koji bodri da se izdrži do kraja, dok se ne izbori sloboda.

Ni ovde nema mira. „Štuke" i „pikavci" nemilosrdno tuku. Očigledno je da Nemci nastoje da po svaku cenu onemoguće naše dalje prodiranje. Avionskom bombardovanju se pridružila i vatra neprijateljskih haubica i drugih oruđa.

U bukovom šumarku čuje se neko struganje. To borci skidaju koru sa drveća. Ako je neki od zaostalih boraca hteo da nađe makoju jedinicu mogao ju je pronaći po ostruganom

drveću ili po mrtvacima koji su usput ležali. Jedu ljudi i bukovo lišće. Ali, ponekome od njih i u ovim trenucima padne na pamet šala. Otvaraju one crveno-zelene izrasline na listovima, vade crviće i pokazuju ih drugovima.

— Ne smeta! — odgovaraju ovi. — Masnija je hrana.

Nije bilo retko naići na oglodane životinjske kosture. Kako je koji od vojnika nailazio usput na ranjene ili uginule životinje, sekao je parče mesa i jeo. Retko se mogla naložiti vatra i nešto skuvati.

U jednom seocetu, više Miljevine, dobili smo naređenje da sa brigadom krenemo u Hercegovinu. To je za nas kraj Pete ofanzive.

Vojo POPOVIĆ

SEĆANJA NA POGINULE DRUGOVE

Prvi maj 1943 godine dočekali smo u Borču. Uoči ovog dana priređeno je bataljonsko partizansko veče. Naložena je ogromna vatra, omladinska grupa je priredila nekoliko skečeva, a zatim se pored vatre razvilo partizansko kolo i razlegla pesma. U svemu ovome isticala se jedna grupa omladinaca, a među njima je prednjačio Milan Drašković. Svi su oni veseli, čili i razdragani. Na njima se ne primećuje umor. Kao da nisu skoro 20 dana neprekidno išli iz borbe u borbu, i kao da nisu iz svojih redova izgubili toliko drugova i drugarica, i kao da baš toga dana nisu vodili žestoku borbu sa četnicima.

Milan je u partizane izašao iz Nevesinja, još u decembru 1941. Bio je trgovački pomoćnik, a trgovinu je učio u Gacku. Vatreno krštenje dobio je u sastavu 1 udarnog bataljona,[1] a u Desetoj brigadi je prošao borbe koje je ona vodila u Bosni. Kad god bi se tražio dobrovoljac za izvršenje bilo kakvog zadatka, bio je prvi. Njemu nije bilo teško da se uputi na zadatak makoliko on bio težak i po život opasan. Kada smo te večeri, i to baš kada je veselje bilo na vrhuncu, primili vest o velikoj pobedi naših bataljona na Javorku, kod Nikšića, on je više no ma ko drugi svoju radost i oduševljenje umeo da izrazi, i to na onaj samo njemu svojstven način. Meni je još i danas, posle toliko godina, ostalo u živom sećanju to njegovo reagovanje na radosnu vest o pobedi naših snaga nad Italijanima.

Sutradan je naš bataljon morao usiljenim maršem preko Zelengore da krene prema Vučevu i Mratinju. Bataljon je bio postrojen i kada je određivana prethodnica i za nju traženi

[1] Prvi crnogorsko-hercegovački udarni bataljon, formiran 28 januara 1942.

dobrovoljci, on je prvi izišao iz stroja sa svojim puškomitraljezom i javio se kao dobrovoljac. Štab bataljona ga je odredio za vođu prethodnice. Bataljon je krenuo. Štab bataljona nalazio se odmah iza prethodnice, na čelu. Put je pun opasnosti od četničkih zaseda i prepada. Milan je čvrsto prigrlio svoj puškomitraljez i sigurnim korakom išao na čelu svoje prethodnice. Držanjem, osmatranjem levo i desno, ulivao je veliko poverenje ne samo svojoj prethodnici već i celom bataljonu. Znamo, dok je on napred, da za bataljon nema iznenađenja sa te strane. Tako je išao stalno. Negde na pola puta između Borča i Sutjeske hteli smo da ga zamenimo, ali je on to energično odbio.

Prošli smo Zelengoru, prešli Sutjesku, popeli se na Vučevo i spustili u Mratinje, i posle odmora od dva dana uputili se preko Budnja, Miloševića i Stabna u pravcu 3-eg bataljona, koji već nekoliko dana vodi krvave borbe sa četnicima na položaju Kovilac — Ledenik — Treštenik. Smenjujemo Mostarce. Oni se rokiraju udesno, prema s. Krivom Dolu i s. Zukvi. Prihvatamo borbu protiv četnika i nekoliko puta ih razbijamo i progonimo sve do sela Lipnika kod Gacka. Ubrzo mesto četnika pred nama se pojavljuju Nemci protiv kojih 19 maja stupamo u borbu. Prve i druge večeri napadamo njihove položaje, izbacujemo ih iz bunkera koje su nasledili od četnika i Italijana. Mi to radimo preko noći, a oni nam iste preko dana preotimaju i ponovo se utvrđuju. Svaki put se iz borbe Milan vraćao sa svojim puškomitraljezom preko grudi nasmejan i veseo, mada ga je fizička snaga usled velikog napora već polako počela da izdaje. On je u svakom napadu bio prvi sa svojim puškomitraljezom i nanosio gubitke nadmoćnijem neprijatelju. Kao borac je bio vrlo vešt, a naročito na kamenitom terenu. To nije ni čudo, jer taj kraj je njegov, on se u njemu rodio i odrastao. Zato mu je mio krš iznad njegovog Gacka u kome je nekad radio.

Dolazi veče 23/24 maja. Dobijamo zadatak da u toku noći proteramo Nemce s položaja na Ravnom i ovladamo kosama iznad sela Lipnika. Tražimo dobrovoljce koji će odmah po padu mraka likvidirati nemačke bunkere na Ledeniku, koji je ujedno i dominirajući položaj u celom neprijateljskom sistemu odbrane. Javljaju se mnogi, a među njima je i Milan. Odlaze. Posle izvesnog vremena ču se kratka, ali vrlo oštra borba. Slede ih i druge jedinice. Naš prvi napad nije uspeo. Vrši se drugi, ali opet ne uspeva. Odustajemo od daljeg napada. Naređeno je da se povučemo na ranije položaje. Prebrojavamo se. Među nama nema Milana i njegovog puškomitraljeza, i još četiri druga. Čekamo još neko vreme, pa zatim šaljemo jednu patrolu da se privuče do nemačkih položaja i ispita da nije neko od njih ostao ranjen. Patrola nailazi na dva poginula druga, ali

Milana nema. Kada je svanulo i kada smo bolje osmotrili teren ispred nas, ugledali smo Milanovo mrtvo telo pred samim nemačkim bunkerom. Prepoznali smo njegov crni sukneni kaput i bele čarape. Ležao je na leđima i oborene glave niza stenu. U desnoj ruci mu je i dalje puškomitraljez koji mu je pritiskivao telo. Padom prvog mraka ponovo smo pokušali da se do njega privučemo da bismo ga izvukli i sahranili, ali to nam nije uspelo, jer je on pao odmah pored samog neprijateljskog bunkera. To smo pokušali i sutradan, noću, pa i tada nismo uspeli. Ostao je na Ledeniku kao primer požrtvovanog, hrabrog i uzornog borca.

*

Noću 10/11 juna prošla je naša kolona između Ljubinog Groba i Lučkih Koliba. Duž puta nailazimo na niz iznemoglih i zaostalih boraca koji se s jedne i druge strane puta — konjske staze, odmaraju i čekaju a ni sami ne znaju šta. Povremeno se čuju kratki rafali u pravcu Ljubinog Groba i Lučkih Koliba. Te položaje drže naše jedinice.

Sviće. Pred nama se ukazuje jedan veliki proplanak zakrčen komorama, bolnicama, ranjenicima na nosilima i raznim materijalom. Imali smo kratak zastanak. Većina boraca naše kolone odmah je, tu pored puta, zaspala. Nemački mitraljezi zorom naglo otvoriše ubitačnu vatru. Tek su sada uvideli da smo u toku noći prošli između njihovih položaja. U našoj koloni, a i u ostalim jedinicama koje su se tu zatekle, izazva pometnju ova vatra. Mnogi teški ranjenici skaču sa nosila i pokušavaju da se dohvate šume i potoka koji je na jedno 50—60 metara napred. Tih 50—60 metara je potpuno brisan prostor po kome tuku neprijateljski rafali. Većina ranjenika pada smrtno pogođena. Začelje bataljona je najviše izloženo, ali su borci prilegli i otvaraju vatru na nemačke položaje. Na začelju je bio i Vojo Gušić — komesar 4-og bataljona. Zahvatio ga je nemački rafal i smrtno ga ranio. Imao je samo toliko vremena da kaže: „Drugovi, zauzmite položaje i nedajte da Nemci preseku ovaj put, jer njime treba da prođu još mnoge naše jedinice i ranjenici". To su bile njegove poslednje reči. On je ostao tu između dva nemačka položaja. Njegov otac, stari Lazar Gušić, bio je u istoj koloni. Posle kraćeg vremena saznao je da je njegov Vojo poginuo. Držao se baš onako kako bi njegov sin želeo.

Vojo je još u decembru 1941 godine došao iz Srbije u svoj rodni kraj, selo Bratač kod Nevesinja, da tamo, po zadatku Partije, radi na razbijanju prvih četničkih jedinica. Svojim nesebičnim radom u selu, u svakodnevnoj borbi — prvo rečju,

Jozo Janda: NA PREVOJU — ulje

a posle i s puškom u ruci, mnogo je doprineo da se parališe rad četničkih vođa i prvih oficira Draže Mihailovića (majora Todorovića, kapetana Salatića), kao i ostalih koji su iz Srbije došli u Nevesinjski srez s ciljem širenja četničke ideje i organizovanja četničkih jedinica. Bio je jedan od prvih učesnika u ustaničkim borbama u Srbiji. Za vrlo kratko vreme uspeo je da od svoga oca Lazara i strica Mila (dva najugldenija domaćina ne samo u selu Bratača već i u većem delu sreza) stvori najodanije borce za NOP. Vojo je u sastavu Desete hercegovačke brigade prošao Bosnu i sada zanavek ostao na položaju, a njegov otac je pošao dalje, teška srca ali nepokolebljiva duha. Stari Lazar je u koloni produžio ne pustivši ni suze; naprotiv, uticao je na ostale da nastave borbu i ne klonu na tom teškom putu.

*

Proveli smo 8 jun u potoku Perućici ispod Zanoglina. Kiša je prosto lila, a magla je u talasima čas nestajala čas se opet pojavljivala. Bataljoni su na položajima i vode ogorčene borbe. Štab Desete hercegovačke brigade je takođe tu, pored nas. Pošto i pored kiše i magle uvek postoji opasnost da se pojave avioni i da nas zaspu bombama, to je i Štab razmešten na dosta širokom prostoru. Naš zadatak je da u toku noći pređemo Sutjesku, te su tako i jedinice razmeštene i stoje spremne da se u pogodnom momentu odlepe od neprijatelja i hitro prebace preko nabujale reke. U prvi sumrak krećemo na izvršenje tog zadatka.

Pakuju se kuhinje, komore i ostalo, formiraju se kolone. Pored nas neprekidno prolaze ostale jedinice i razne komore. I one se žure, jer i one idu na isti zadatak koji je, kao i naš, pun neizvesnosti. Kiša neprekidno lije, pa je put kojim kroz ogromnu šumu odlaze kolone pretvoren u pravu baru. Borci i konji su gotovo do kolena upadali u vodu i blato. Približava se noć, vidljivost je sve slabija te postoji opasnost da čovek i lako zaluta. Naša kolona je zaostala — čekamo da i 5 bataljon uđe u kolonu.

Čim smo krenuli, počeli smo se peti prema Prijevoru. Negde u visini k 1294, gde se staza odvaja desno prema Priboju, a put počinje padati prema Sušičkom Potoku nailazimo, sa desne strane, pod jednom ogromnom jelom, na vatru i pored nje na jedna nosila sa ranjenikom. Ranjenik je pokriven ćebetom, a preko ovog i sa dva šatorska krila. Obučen je u uniformu nemačkog vojnika. Leva ruka mu je položena preko šatorskog krila i na njoj se vidi znak komandira čete. Toliko je visok da mu obe noge, na kojima se vide skoro nove nemačke

gojzerice, prelaze preko nosila. Oštar pogled, snaga i mladost koja mu se na licu jasno ocrtavala privlače našu pažnju. I baš u momentu kada hoću da mu priđem, on nam se obrati pitanjem: „Drugovi, koliko vas još ima, ima li iza vas još koja naša jedinica, ili će uskoro Nemci?" U desnoj ruci, koja mu je položena pored tela, primećujemo pištolj — talijansku „beretu". Reče da-je ranjen, da mu je leva noga prebijena iznad samog kolena i da su ga drugovi poneli u bolnicu, ali je on tražio da ga ostave. Drugovi su, kaže, bili jako uporni u zahtevu da ga i dalje nose, ali ih najzad ubedio da bi smo povećali žrtve... Čekam da mi se Nemci približe. Prvi koji dođe na dohvat ove moje „berete", biće moj, a posle... Odbio je da ga ponesemo, govoreći da nas i dalje čekaju teške borbe. Ostao je pored vatre sa svojom „beretom" koja mu je još jedino u što se može uzdati i koja će ga osloboditi daljih muka i patnji.

Idući u koloni i gazeći blato, dugo sam mislio o tome mladom čoveku — komandiru, koji je do danas bio na čelu svoje čete i svojom hrabrošću služio kao primer, a sada, kada je postao nesposoban za borbu, neće da zadržava i sprečava druge, već se odriče svega, pa čak i života, da bi svojim drugovima omogućio da nastave borbu. Razmišljao sam dugo o tome koliko je takvih mladih ljudi već palo i koliko će ih još pasti dok se nemačka neman, koja je zinula da nas proguta, ne ukroti.

Ko je bio taj mladić — komandir čete, nisam nikad saznao, nisam ni pokušavao da saznam — bio je to svakidašnji doživljaj u tim teškim danima Bitke na Sutjesci.

Dušan BRSTINA

LICE U NOĆI

Jednog lica, obavijenog mrakom šume i samo na momente osvetljenog crvenim plamsajima, sećaću se dok sam živ.

Kod Miljevine, pod Golom Jahorinom, na odmoru u šumi iza Treskavice, na Sniježnici, u Hercegovini, i koliko puta još iza toga, dok je rat trajao, i posle rata, prisećao sam se toga lika, slikao ga u mašti, doživljavao... mislio: gde sam ga ono najpre sreo, otkud je došao, ko je bio...

Video sam ga prvi put na Vojniku. Imali smo kratak predah na golom besputnom hrbatu planine. Naš je bataljon već četiri-pet dana — otkako je počela ofanziva, od prvog sukoba sa Nemcima na Krscu, kod Jasenovog Polja — vodio borbe kojima se nije video kraj. Otstupali smo stopu po stopu prema Javorku, preko Lipove Ravni, udarali smo neprijatelja s leđa, na Šišmanu, dva dana i dve noći stajali smo licem u lice s njim na istim položajima gde je pre mesec dana komandant Sava odneo jednu od najslavnijih svojih pobeda... Onda se, iznenada, iza nas pojavila nemačka kolona koja se probila iz Gacka — i mi smo se povukli na Vojnik da se odatle spustimo na Komarnicu, da se prebacimo preko... Otstupali smo i svuda, zauvek, ostavljali stare drugove.

Bilo je zabranjeno da se lože vatre. Ali, tu, na vrhu Vojnika, plamičci su se brzo pojavili. Polusmrzle grančice pištale su. Dim je ujedao za oči. Ljudi su se pribijali jedan uz drugog i prinosili dlanove vatri. Malo se govorilo. Niko se nije osvrnuo na borca koji je prišao našoj grupici i pitao:

— Poslali su me u Šesti bataljon Desete. Je li ovo Šesti, drugovi?

— Kakav Šesti — reče jedan — ovo su samo četvorica iz Šestog.

— Jeste, sve ovo — odgovori drugi — sve ovo okolo je Šesti.

— A u koju ćeš četu?

— U koju bilo, svejedno — odgovori pridošlica.

Naša vatrica bolesno je tinjala; noge su se hladile posle usiljenog marša i nikako se nije išlo okolo, u potragu za drvima. Novajlija je opet prvi progovorio:

— Ugasiće se vatra, a pokret možda neće odmah.

. . . .

— Treba naći suvaraka — malo zatim progovorio je opet. Digao se i pošao, i niko nije gledao za njim. Uskoro se vratio sa naramkom grančica, i tek tada sam ga zagledao. Onizak, suvonjav, u kratkom italijanskom šinjelu čiji su peševi bili u kajišima, iscepani; na glavi je imao nekakav bezbojan, izgužvan kačket, a lice sasvim obično — ničeg karakterističnog da čovek zapazi: jagodice malo iskočile i sitne oči upale. Obrve i malje na bradi svetle... Lice je odavalo umor i glad. Možda je bilo i nečeg bolesnog u njegovom izrazu — možda znaci tuberkuloze.

— Rekli su da ćemo ovde negde naći komoru — reče jedan borac.

— Ne stiže je pre Pivske Planine, ne boj se.

— Da smo se održali u onim bunkerima na Javorku, tamo je bilo svega.

— Eh, što beše prošlog leta na Šćitu... I tamo oko Livna...

Priča je živnula uz oganj. Leden severac brisao je visove Vojnika.

— A ja sam samo jednom u životu dobro jeo — umešao se i glas novajlije. — Moj gazda, kad je slavio krsnu slavu, uvek je gozbe priređivao, ali je jednom i nas dvojicu šegrta pozvao. Sećam se pite, prste sam lizao...

— A ti nisi stigao da postaneš gazda?

— Ne, postao sam samo kalfa, negde pred rat. Osamdeset dinara nedeljno. Pola sam slao majci, u selo...

— Zanat si bar naučio. Zbilja, umeš li prikucati đon? Ovaj na mojoj cokuli, naprimer?

— Pa, razume se. Pet godina sedeo sam, ovako savijen, nad panklom. I sad evo u torbi nosim čekićak, klešta, i još ponešto...

Tek tada su se svi oni oko vatre zainteresovali za novajliju. Onaj što ga je prvi otkrio — već je skidao desnu cokulu. Ali, tada je došla komanda: pokret.

— Svejedno, popraviću ti to kad stignemo tamo — rekao je i brižljivo vratio alat u torbicu.

— Ako uopste stigneš tamo — dodao je neko.

*

Prolazili smo preko Brezana, zatim preko kaljavog Bajovog Polja, pa kanjonom Komarnice. Nigde nije bilo vremena za odmor.

Na maloga šucu opet su zaboravili.

On je išao, onako sićušan, neprimetan u koloni, dok je na njemu lepršao zeleni šinjel, a jedna otkinuta naramenica pokušavala da odleti s ramena. Pušku je nosio uvek o ramenu i remnik držao čvrsto zategnut desnom rukom.

Kasno jednog popodneva sišli smo niz okomitu liticu na Komarnicu, pregazili je i požurili uz strminu, s druge strane. Svi su znali da se Nemci svakog časa mogu pojaviti za nama, gore na ivici, i jednostavno nas zbrisati...

Mrak se spustio pre no što smo se popeli. Naišli su niski, teški oblaci i uskoro su počele padati prve krupne kapi, a istovremeno se oglasio i prvi nemački mitraljez. Stihija je bila jača. Odjednom se sručio plahovit pljučak, zatutnjalo je okolo po brdima, sevale su munje — zaslepljujuće, strašne — kakve se mogu videti samo u divljim planinama.

Provala oblaka trajala je dugo. Borci su gazili jedan za drugim, oko nogu je strujala ledena bujica; munje su samo za časak osvetljavale prizor i blještava slika po nekoliko sekundi ostajala je u očima. Kad se pljusak najzad malo utišao, čuli su se prvi glasovi živih ljudi. Borci su se dovikivali. Dvojica su razgovarala:

— Sve udarilo na nas, i Nemci i gromovi nebeski.

— I opet nam ništa ne mogu. Hajde da sad mi udarimo...

— Vraga ćeš da udariš. Gde su već te Duži?

— Svejedno, hajde da zapevamo.

Učini mi se poznat taj glas. Naročito kad se izvila pesma, slabačka, ali ipak razgovetna:

„I nama će svanut zora
smrt fašizmu biti mora"...

Kad je opet jedna zakasnela munja obasjala okolinu, video sam lepo našeg malog šucu. Njegov kratki šinjel bio je potpuno prilepljen uz mršavo telo, glavu je nemoćno uvlačio u jaku, ali je pušku čvrsto držao o ramenu.

Pevao je.

I tamo, u Dužima, uz vatre, u oblacima pare koja se dizala iz odeće, on je prvi poveo pesmu:

„Partizane naše, ceo svet već zna"...

Tu se niko nije setio da od njega traži njegove zanatske, drugarske usluge, — ljudi su bili savladani umorom i snom. Ni sutradan, u Barnom Dolu, ni u Mratinju, posle. Bila je to trka s Nemcima, na život i smrt, ko će prvi izbiti na prevoj iznad mratinjskog kotla. Nije bilo ni časka vremena za odmor, za predah, a najmanje za krpljenje obuće... Bioč, na kome je hiljadama godina vladala tišina, ključao je i ječao od boja — Sedma krajiška, Četvrta crnogorska, Deseta hercegovačka i druge jedinice rvale su se sa esesovskim pukovima koji su nameravali ovde da uhvate za gušu čitavu našu glavninu...

*

Posle smo već lakše išli preko Štirna, ka Budnju i Brljevu. Blato do članaka, iverje, korenje stabala koja su gromovi iščupali, istrulele klade — sve to nije za nas pretstavljalo prepreke. Izmešali smo se bili sa Crnogorcima i Krajišnicima.

Na jednom mestu kolona je zastala. Ispred nas je pao konj — samar sa teškim mitraljezom valjao se u blatu, a živinče se nemoćno koprcalo na samoj ivici jaruge. Borci su gunđali i dovikivali:

— Gurnite ga dole. Šta rade ti konjovoci, gde su im oči? Hoćemo li zbog tog konja ovde da čekamo Švabe?

Neki su zastajali i gledali, neki se peli ili silazili sa strane, zaobilazeći pažljivo. Bilo je preostalo još snage za neizbežne sudare koji su pretstojali tamo negde, iznad Pivske Župe... Ali, ko se mogao zadržavati i petljati oko jednog konja?

Tada je naišao omalen borac u zelenom šinjelu i rekao:

— Pa šta mu ne pomognete? — i pažljivo spustio svoju pušku uz prvu bukvu, pa onda počeo da raspetljava konope, nabrekle od vode. Njega su sledili i drugi.

Bio je to opet onaj novajlija iz našeg bataljona... Ali, zar je neko obraćao posebnu pažnju na njega i na tu scenu — zar je malo bilo takvih slika na našim ratnim stazama?

*

Branili smo zatim isturene položaje na Volujaku, blizu Trnovačkog Jezera. Nemci su jurišali na Katin Kuk. Poginuo je i zamenik komandanta brigade — Vlada Tomanović, divan drug, inteligentan vojnik i čovek široke kulture. Toga jutra, na otseku našeg bataljona, bilo je relativno mirno. Ljudi su dremali u zaklonima. Takvu dragocenu priliku trebalo je koristiti — desetak dana već trajala je ova bitka i desetak noći već nije

bilo spavanja. Dušan, komandant bataljona, spustio je glavu na kamen pokraj sebe, prislonio pušku, a dogled položio u krilo.

— Druže komandante, druže komandante — čuo se glas borca. — Pogledaj tamo, druže komandante...

Čovek je pokazivao na ogroman talasasti prostor kamenitog Volujaka koji se pružao pod nama. Bila su to Krvava Brda. Jedan kupasti vis, potpuno go, bio je zaronio u oblake, ali su se na njegovim padinama, tačno po ivici s jedne i s druge strane, jasno ocrtavale sitne, crne figure. S jedne — dugačak lanac čiji se kraj nije video, Nemci, a s druge — tridesetak ljudi, neka naša četica. I jedni i drugi žurili su gore, u oblake, u nebo. Nemci su, očigledno, bili bliži...

— Ono je, sigurno, neka jedinica našeg Drugog bataljona — reče komandant. Švabe će stići gore pre njih, iznenadiće ih... Stradaće naši... Moramo im nekako pomoći odmah...

— Druže komandante, — čuo se opet onaj borac, — da pođe moja desetina, evo nas ovde. Spustićemo se ovom jarugom, udarićemo Švabama u bok, da im skrenemo pažnju, da ih malo zadržimo...

Komandant je prstima grčevito stiskao svoj dogled i ćutao nekoliko časaka.

— Hajde, idite — rekao je kratko. Brzo. I čuvajte se, treba da se vratite.

Nije imao vremena ni da pogleda za borcem, koji je odmah skočio i požurio između stena. Ja sam pogledao: bio je sitan čovek u zelenom kratkom i iscepanom šinjelu. Odjurio je u vatru.

Koliko je takvih borbi i takvih pojedinačnih podviga bilo u ovoj velikoj bici! Ko je imao vremena da se divi hrabrosti jednog običnog malog borca! Njega čak ni za ime niko nije pitao...

Uskoro smo napustili i ovaj položaj. Nismo sačekali ni kraj dvoboja na Krvavim Brdima.

A mali obućarski radnik, desetar, sa pet-šest svojih drugova, izgubio se tamo negde na besputnom prostranstvu Volujaka.

*

Ispod samog Maglića, u pustinji pokrivenoj snegom, koji se na visinama zadrži i do juna, čitava dva dana držali smo jedan klanac, kroz koji su Nemci mogli izbiti na pravac povlačenja naše glavnine. Na tome mestu, pod Klekovom, sutradan po dolasku, slučajno sam u jednoj grupici, uz prevaljen bor, primetio malog desetara u zelenom iscepanom šinjelu. Živ! —

obradovao sam se, ali mi je to ipak nekako izgledalo sasvim prirodno.

Držao je na kolenima jednu cipelu, zapravo ostatke neke cipele, i vešto kucao čekićem. Pevušio je nešto.

*

Bitka se beše odužila i za svaki novi položaj borci su mislili da je poslednji — da pretstavlja kraj, izlaz iz ofanzive. Zbog toga su lakše podnosili glad. Redovno snabdevanje, naša skromna partizanska komora — to je ostalo ko zna gde. Neko je preneo glas da će nas komora sačekati na Sutjesci i da će posle sve biti lako. Odmah preko Sutjeske počinje Zelengora i dalje, redom, bosanske planine, koje Nemci ni na koji način ne mogu obuhvatiti svojim obručem.

— Komora će nas ovde naći — tvrdili su neki. — Svaki čas može da se pojavi.

Ali, rano ujutru stiglo je naređenje za pokret. Brzo dalje, napred. I većina nije ni žalila za hranom. Samo da se ide napred, da se probijemo odavde, da se ovo završi...

Opet smo išli, već sasvim iznemogli, teških neposlušnih nogu, pregladneli. Planinska staza vodila je nizbrdo, pa su ljudi koračali lakše, lagodnije. U daljini je neprestano tutnjalo. To je za nama, kod neke jedinice na sasvim drugom pravcu — mislili su borci. Malo je ko progovarao. Šljapkali smo po blatu pomešanom sa snegom koji se kravio.

Tri puna sata bili smo odmakli od položaja, gde smo ostavili pet starih drugova, kad se kolona opet zaustavila, bez komande za odmor. Borci su se okupljali oko komandanta. Govorili su uznemireno:

— Šta je sad? Opet neka novost? Susreo nas ili stigao kurir... Neko novo naređenje? Kuda ćemo, nećemo valjda ovde u ovoj rupi da zauzimamo položaj?...

— Drugovi — čuo se glas — ovde je naređenje Štaba Druge divizije. Naša brigada je sada pod komandom Druge divizije, Treća je ostala u zaštitnici. Ovaj bataljon mora da se vrati odmah na stari položaj, tamo gore, odakle smo pošli. Ako su Nemci već gore, moramo ih odbaciti i održati klanac do noći. Po svaku cenu...

Ljudi su odjednom zanemeli u gluvoj planini.

— Pa šta, da se vratimo... — javio se jedan miran glas. — Svejedno, iako su Švabe već gore...

Nastao je žagor. Potražio sam pogledom borca koji se prvi javio. Bio je okrenut leđima: omalen čovek u zelenom, poce-

panom šinjelu, sa kačketom na glavi, sa puškom čvrsto priljubljenom uz pleći. Onaj mali krpa, opet on. Ili mi se možda samo učinilo — bilo je mnogo takvih, veoma sličnih.

*

Te iste noći naš bataljon je, posle obavljenog zadatka, ponovo silazio planiskom stazom. Da, bataljon je bio iskopneo kao i snegovi na planinama ispod Maglića u ovo pozno proleće. Daleko iza nas ostale su litice nad Nikšićkim poljem, Javorak, Mratinje, Bioč Planina, Volujak.... Ovde dole, duboko, beskrajno duboko, naslućuje se Sutjeska; još samo nju da pređemo, da se prihvatimo Zelengore!

Nemci su se nalazili iznad naših glava; to su njihove granate u mrkloj noći gruvale okolo, besciljno, remeteći tišinu usnulih šuma. Možda još samo ova noć — tešili su se ljudi — sutra će, valjda, sve biti lakše, bolje...

Ponoć je verovatno bila prevalila kad se nad nama ukazao povelik komad tamnomodrog neba, kad smo izbili na neki proplanak, gde je — najzad — dat kratak odmor.

Odmah su planule varnice. Niko nije pitao je li to dozvoljeno ili nije. Borci su u mraku čupkali travu i birali stručkove srijemuše, tražili puževe, prebirali ko zna koji put po svojim rančevima i torbicama. Iz mraka je neko pitao:

— Je li ovo Deseta brigada? Gde je komandnat ovog bataljona?

Uz jednu vatru stajalo je nekoliko njih, a drugi su prilazili. Tamo se nešto događalo, nešto važno, neočekivnao. Jedan po jedan, borci su prilazili i slušali.

— Kuriri Vrhovnog štaba — šaputalo se. Doneli neko naređenje. Šta može biti? Šta, jedino pravac za sutrašnji marš...

Onda je komandant izgovorio, reč po reč:

— Drugovi, Vrhovni komandant poslao je dva kurira da uhvate vezu sa Banijskom divizijom, ona je tu negde. Njih treba odvesti putem kojim se naš bataljon danas povukao, do one raskrsnice, odakle će se ujutru probiti prema Vučevu.

Zaćutao je i čuli su se samo umorni koraci partizana koji su se okupljali.

— Treba da se javi neko ko je u stanju da pođe nazad i pogodi put, ali da izbegne susret sa Švabama.

Opet tišina. Ali samo za časak.

— Ja ću — ču se jedan glas. — Svejedno, probićemo se, nazad ili napred.

Nastalo je komešanje i žagor. Malo ko se osvrtao da vidi ko se to javio. Jedan borac je držao komadić zapaljene auto-

mobilske gume koja je osvetljavala koščato, bledo lice pod kačketom. Naš mali šuca smeškao se, blago, nekako detinjski. Da, bio je to on — onaj partizan u zelenom, iscepanom šinjelu, sasvim običan, neprimetan skoro, tek desetar u novoj jedinici. Kako mu je bilo ime, odakle je došao, ko je, šta je?

Nije to niko znao.

*

Dole, na Sutjesci bitka je trajala već petnaestak dana.

Tek kad smo prošli Miljevinu setio sam se našeg malog krpe. Gledao sam, raspitivao se; njega nije bilo među nama. I posle, opet i opet, prisećao sam se i pitao. Ali, uzalud. Ostalo je samo njegovo lice, u noći, u šumi iznad Sutjeske, lice obasjano jarkocrvenim plamenom partizanske baklje.

Milenko ŠOTRA

NA STAZAMA VUČEVA*

etvrti bataljon Prve dalmatinske brigade je držao 8 juna položaj prema Tari. Tu su nas u nekoliko navrata bombardovale i mitraljirale „Štuke" a poslije podne počela nas je tući i artiljerija. Pred mrak smo dobili naređenje da se povučemo sa položaja i uđemo u sastav brigade koja se već spuštala ka Pivi.

Usput smo nailazili na veliki broj ranjenika i bolesnika. Jedni su bili na nosilima, umotani u ćebad, šatorska krila ili neke dronjke, druge su nosili na konjima, neki su se oslanjali na štake i štapove. Sve se to spuštalo uskom kozjom stazom jedva prolaznom i za zdrava čovjeka.

Osjećali smo da se od nas zdravih očekuje pomoć; ako ništa drugo a ono bar da im kažemo da je situacija dobra. Željeli smo da im kažemo istinu ali nismo mogli. A da ih obmanjujemo nismo hteli. Vidjelo se da po našem užurbanom maršu shvataju ozbiljnost situacije. Pitali su nas:

— Drugovi, gde tako žurite? Ima li još jedinica iza vas?

Rekli smo im neodređeno — neki su shvatili da više iza nas nema naših jedinica. Poneki počeše da viču što ne sačekamo dok oni prođu.

Kolona bataljona se iskidala. Izgubili smo međusobnu vezu i kretali se po grupicama od pet-šest boraca. Što bliže Pivi to je broj bolesnika i ranjenika sve veći. Nekog smo u mraku i povrijedili, neki bi samo tiho jauknuo, drugi upozorio: „Druže, zar me ne vidiš", a neki bi i opsovao.

* Autor ovog napisa bio je referent saniteta u bataljonu.

Zora je već svanula, a mi još nismo bili došli do rijeke. Po danu je slika bila još teža. Vidio sam grupe bolesnika i ranjenika koji su se udružili da bi se uzajamno pomagali, a pored staze mnogo umrlih — na nosilima i na zemlji.

Na prvi pogled izgledalo je da je među bolesnicima i ranjenicima veliki broj žena. Ali nije. To su bile bolničarke koje su im pomagale i njegovale ih, bez obzira na to što su i same izgledale kao teži bolesnici: mršave, blijede, neispravne, izmučene. Ostala mi je slika kako stalno nešto prenose od jedne grupe bolesnika do druge — ili vodu ili hranu ili zavoj, lijek, ćebe, podmetač pod glavu.

„Lakši ranjenici!..." Zar nije ironija zvati lakšim ranjenikom nekog sa prelomljenom rukom, ranjenom nogom? Ali eto, ovakvi su bili u stanju da se bar kreću bez tuđe pomoći. Pokušavali su da se uklope nekako u naš bataljon i da idu sa nama dalje. Nismo ih ostranjivali, ali nisu dugo izdržavali. Među njima je bilo i drugova i drugarici iz naše brigade, naših poznanika. Susreti su bili teški, a još teži rastanci. Koliko se sjećam, od početka spuštanja u kanjon Pive pa do njenog korita vidjeli smo oko 500 do 600 bolesnih i ranjenih. A s one strane Pive slična slika.

Nakon nekoliko dana marša došli smo, 11 juna, do kanjona Sutjeske. Naređeno je da se prelazak izvrši u sumrak. Naš bataljon je raspoređen uz samu rijeku, a iznad nas su bili teški mitraljezi. Sjedeći iza drveća, premoreni borci su dremuckali. S one strane Sutjeske čuo bi se po koji mitraljeski rafal ili pojedinačan pucanj. Situacija nam nije bila jasna. Većina je bila uvjerena da smo najgore već prošli, pa je i opreznost prilično popustila. Čak su neki i vatre naložili, iako je to bilo zabranjeno.

Iz dremeža me trže lavež pasa u neposrednoj blizini. Spazih velikog vučjaka kako navaljuje na ljude, nekoliko metara desno od mene. Među njima nalazio se i komesar bataljona Repanić—Gandi koji je, čini mi se, udario psa nogom ili štapom. Pas je pobjegao, a na naš bataljon se odjednom sručila vatra mitraljeza, ručnih bombi i minobacača. Iznenađeni ustuknuli smo oko stotinu metara. Tada komandant brigade, Gligo Mandić, naredi protivjuriš. Naša vatra i uzvici natjeraše Njemce preko rijeke, a mi za njima. Njemci su, radi lakšeg prelaska, bili ranije privezali žicu s jedne obale na drugu. To je i nama pomoglo da se lakše prebacimo.

Borba nije dugo trajala — najviše pola časa. Izgleda da neprijatelj nije bio tako jak. Njegovi položaji sa dobro maskiranim zemljišnim bunkerima nadvišavali su nas. Čuli smo „šarce" ali tukli su naslijepo.

Sutjesku smo bili prešli u grupicama, i pošto je već bila pala noć, nismo se mogli odmah prikupiti. Naša grupa od oko 20 boraca kretala se upočetku nekom stazicom, ali smo je u mraku izgubili i produžili nasumce uzbrdo. Čitavu noć smo se penjali. Upadali smo u nekakve škrape. Dešavalo se da za čitav sat ne pređemo ni stotinu metara. I ovdje smo nailazili na grupe ranjenika i tifusara. Bilo je dirljivih slika: pored prigašenih vatrica leže mrtvi borci a među njima poneki živ, na izmaku snage, apatičan, nesvjestan situacije.

Uzoru smo već izbili na greben iznad kanjona. Kretali smo se veoma oprezno. Čuli su se razgovori Njemaca. Nisu nas primijetili. Kad je svanulo naišli smo na desetak mrtvih drugova — Njemci su ih zarobili i strijeljali revolverskim metkom u čelo. Među njima smo prepoznali dvojicu iz naše brigade — bili su kao teški ranjenici upućeni u Centralnu bolnicu. Na grudima jednog strijeljanog ležala je njemačka „iskaznica" — propagandni letak — na kojoj je, koliko se sjećam, pisalo na njemačkom i srpskohrvatskom: „Ova legitimacija važi za pojedinca i za grupu od 10 pripadnika komunistički zavedenih odmetnika... ne streljati, dobro postupati i nahraniti".

A dalje kroz Zelengoru opet ranjenici i tifusari, koji su umirali od gladi i iscrpenosti.

Tu nas je na jednoj čistini primetila „Roda" i počela mitraljirati. Pogođen u bedra komesar 1 čete 1 bataljona, Radovniković Davor—Štrko, Splićanin, ubi se pištoljem pre nego što smo uspjeli da mu priđemo. Sahranili smo ga i krenuli dalje, razmišljajući o tome šta u ovakvoj situaciji znači ranjavanje u noge.

Hrvoje ČULIĆ

NIKADA NIJESAM BILA BLIŽE SMRTI

a početku Pete ofanzive bila sam u krojačnici pri intendaturi Prve dalmatinske brigade, da bih kao rekonvalescent od tifusa imala manje napora. Ranije sam radila u sanitetu.

Iz okolice Gacka, gdje smo se dugo zadržali, prešli smo na Bajovo Polje, a zatim u Župu Nikšićku odakle smo, poslije nekoliko dana, prešli na cestu Nikšić — Šavnik. Intendantura je bila smještena u šumi, istočno od Gvozda. Mislim da smo tu ostali 4 — 5 dana. Često su nas bombardovali i mitraljirali iz aviona. Sjećam se da sam jednom, sa drugaricom Maricom Lokas iz Trogira, prala veš drugova kraj jedne čatrlje. Jedna „Roda" se okomila baš na nas dvije, nekoliko puta nas je nadlijetala, a mi smo joj uzmicale, vrteći se oko zida čatrlje.

Kad su Nijemci napali od Nikšića, povukli smo se cestom prema Šavniku, pa smo onda skrenuli na Pivsku Planinu. Po njoj smo se kretali nekoliko dana. Tu sam vidjela mnogo napuštenog materijala koji se nije mogao dalje nositi, kao što su pisaće mašine i drugi kancelariski materijal, kazani i slične teže stvari koje su zahtijevale konja za nošenje, a nijesu bile u ovoj teškoj sitaciji neophodne.

Znali smo da se Nijemci preko Durmitora spuštaju za nama i da će kroz koji dan stići i zauzeti ovaj uski prostor između kanjona Pive i Tare, gdje smo se sada nalazili. Zato je svak želio da što prije pređe Pivu. Užurbano smo se počeli spuštati niz strmu stranu kanjona Pive, ka mjestu gdje je bio podignut vrlo primitivan most od dva bukova stabla. Ali vrlo sporo smo se spuštali ka vodi, pošto je staza bila vrlo strma i uska, a na

mnogim mjestima toliko opasna da se moglo skotrljati duboko niz kanjon. Staza je bila prekrivena mnogobrojnim bolesnicima i ranjenicima koji su ležali na nosilima ili na goloj zemlji. Bilo je dosta požrtvovanih bolničarki koje su sa mnogo strpljenja radile oko njih. Ali to su bili teški rajenici i uvijek su nešto tražili, pa smo svi u tome učestvovali kad bismo se na pojedinim mjestima zaustavili .Predosjećali su da im se približava velika opasnost, pa su željeli da ih što prije prenesu do vode. Sjećam se jedne drugarice koja me je, kad sam joj pomogla da se namjesti na nosilima, molećivo pogledala i zatražila da je uzmem na leđa i ponesem. Teško mi je bilo što joj želji ne mogu udovoljiti — i sama sam se jedva kretala oslanjajući se na dva štapa. Još teže mi je što nije bilo izgleda da će joj neko drugi takvu molbu ispuniti. Bilo ih je dosta koji su već mrtvi ležali na nosilima. Usjekao mi se u pamćenje lik jedne drugarice koja je imala tako lijepo lice kakvo sam rijetko vidjela. Kad sam je bolje pogledala, vidjela sam da je već mrtva. Idući k vodi, bilo je sve više i više nosila, a kod same vode bilo ih je ponajviše. Teško se moglo mimo njih prolaziti. Bili smo uvijek navikli da se sve pokuša kako bi se spasli ranjenici. Sada sam bila zabrinuta za sudbinu ovih drugova i drugarica koji nijesu mogli da se sami kreću, pa sam upitala neke rukovodioce što će biti sa ovima. Rekli su mi da će svi nepokretni biti smješteni u neke pećine i obezbijeđeni hranom i bolničarima, a kad Nijemci budu prošli, mi ćemo se vratiti po njih.

Prelazeći Pivu preko vrlo nesigurnog mosta, umalo da nijesam pala u vodu kad sam bila na sredini.

Ne sjećam se koliko je trajao put od Pive do Sutjeske. Intendatura i bolnica Prve dalmatinske nijesu prešle Sutjesku sa ostalim dijelovima ove brigade, koji su se probijali kao prethodnica Treće divizije. Mi smo bili ostali iza njih i 12 juna nalazili smo se nekoliko sati marša daleko od Sutjeske, a poslije podne trebalo je da krenemo prema rijeci. Međutim, kad smo se spremili za pokret, rečeno nam je da čekamo. Tu se na nešto čekalo, i tek smo poslije pola noći produžili (pošto su prije nas prešle neke jedinice Pete crnogorske brigade). Uzoru 13 juna prešla sam Sutjesku držeći se za rep konja, na kome je jahao starac Stipe Šutić koji je poginuo u ovoj ofanzivi. Peli smo se nekoliko sati uz drugu stranu kanjona Sutjeske. Negdje izjutra odjednom planu paklena vatra iznad nas. Svi smo potrčali uz brdo, u pravcu te vatre, kako bismo se što prije probili kroz vatrenu liniju, vjerujući da je to posljednja prepreka koja nam stoji na putu. Oko i između nas cio teren je bio obasut hiljadama mitraljeskih zrna i stotinama mina iz bacača. Uvlačili smo noge u jame koje su pravile eksplozije mina, znajući da je bolje poginuti nego biti ranjen u noge. Jednog mo-

menta upita nas jedna Crnogorka imamo li zavojnog materijala, jer je mnogo drugova i drugarica ranjeno, a među njima i komandant divizije Sava Kovačević. Govorilo se da je ranjen, međutim, on je već bio mrtav.

Zaustavili smo se u nekoj uvali u šumi. Bila je tu uglavnom grupa iz moje intendanture. Tu smo ostali sve do poslije podne. Prestala je ona jaka vatra, ali je oko nas i dalje pucalo. I avioni su cio dan kružili, ali oko nas nijesu bombardovali. Vidjeli smo kako nam se približava jedna kolona. Neko reče da je to naš Mostarski bataljon, ali ubrzo smo uvidjeli da su to Nijemci. Vidjela sam kako naš intendant Lešo baca kaput sa sebe da bi mogao bolje da trči. Potrčali smo za njim svi u manjim grupicama kroz šumu, ne znajući kuda trčimo. Torbicu sa ličnim stvarima sam bacila da bi mi bilo lakše.

Poslije dugog trčanja i lutanja, u sumraku smo ugledali opet jednu grupu pred sobom. Pomislili smo da su to opet Nijemci i da sada nemamo kuda. Ali, bili su to naši drugovi iz raznih brigada. Uskoro nas se sakupilo dosta. Rečeno nam je da se grupišemo po brigadama. Jedan drug je prozivao: Crnogorce, Hercegovce, Krajišnike, Dalmatince itd. Na njegov poziv formirale su se pojedine grupe. Naređeno nam je da skinemo cipele da nas neprijatelj ne bi čuo, jer je Nijemaca bilo svuda oko nas. Išli smo cijelu noć, zastajkujući i osluškujući. Kad je svanulo, opet smo, ne mnogo daleko ispod sebe, ugledali Sutjesku. Smjestili smo se pod neke vrlo visoke stijene pri vrhu jednog brda. Tu smo se podvukli tako da nas Nijemci nijesu primijetili, iako su se nalazili iznad nas na stijenama. Povremeno smo ih čuli kako zviždući iznad nas. Mislim da nas je ovdje bilo 300—500.

Predveče, tog dana, 14 juna, izvukli smo se ispod stijena oprezno, da nas Nijemci ne primijete, i krenuti natrag na desnu obalu Sutjseke, ali to je bilo zapadnije od mjesta gdje smo je dan ranije prelazili. Vidjeli smo ispred sebe most. Traženi su bombaši koji će ga zauzeti. Međutim, to se nije pokušalo. Kad smo se približavali vodi, sa začelja smo čuli kako Nijemci viču: Halt! Jurnuli smo u Sutjesku, ali nas sa druge njene strane sačeka paklena vatra. Sve je gorjelo od njemačkih ručnih bombi i mitraljeza. Drugovi su padali i Sutjeska ih je masovno nosila. Ja sam nepovrijeđena prešla na drugu stranu i popela se uz brdo.

Poslije dugog penjanja i provlačenja između neprijateljskih dijelova naišla sam na jednu našu manju grupu. To je bio dio Štaba Treće divizije, a među njima zamjenik komandanta i intendant. Molila sam ih da me prime, a oni, znajući da sam bila bolničarka u diviziji, pitali su me imam li sanitetskog materijala.

Za one partizane koji nijesu uspjeli da se probiju za glavninom naših snaga već su razbijeni na Sutjesci, bilo je vrlo opasno kretati se u većim grupama, jer je cio teren bio posijan njemačkim bunkerima, tako da su se najbolje mogle probijati grupe po 2—3, a najviše po 5 ljudi. Mnogo ovakvih grupica se formiralo i rasformiralo ovih dana oko Sutjeske. One su krstarile u raznim pravcima. Neke su imale sreću da se cijele provuku kroz njemačke položaje, neke su prepolovljene, a neke potpuno uništene.

Jedan dan sam se kretala s ovom grupom. Bio je to 15 jun — tačno godinu dana otkako sam se nalazila u partizanima. Vukli smo se cio dan od žbuna do žbuna, polako, oprezno, stalno osluškujući, jer smo svakog časa mogli naići na Nijemce; svaki čas smo ih čuli kako govore, svakog časa je oko nas pucalo, svaki čas smo nalazili mrtve drugove, a bilo je dosta i njemačkih leševa. Često bismo primijetili kako leži Švabo sa šljemom. Mislili smo da nas vreba, a kad bismo mu se poslije dugog opreznog privlačenja približili, ustanovili bismo da je mrtav.

Na jednom mjestu smo se zaustavili, pa je intendant izvadio iz torbe komadić konjetine. Moglo je biti oko pola kila. To je isjekao na 7—8 jednakih dijelova, koliko nas je tada bilo u grupi. Kad smo se time okrijepili nastavili smo da se provlačimo tiho, bosi, na prstima do mraka. Na nekoliko mjesta naišli smo na drugove koji su se popeli na bukvu i skrili se u krošnje, ne našavši drugog izlaza. Kad su nas vidjeli, sišli su i pridružili se našoj grupi. Kad se smračilo, iz jednog bunkera, iz blizine, otvorena je na nas strašna vatra. Povukli smo se i negdje se sklonili ustranu. Drugovi su rekli da nećemo moći naprijed dok se ne razdani, pa ćemo tu malo otspavati.

Kad sam se ujutro probudila, vidjela sam da sam sama. Ostali su bili krenuli naprijed. Krenula sam, ne bih li ih negdje sustigla, ali sam u blizini čula Nijemce. Ništa mi nije ostalo već da se popnem na bukvu. Bila je velika i lisnata, sa podesnim granama, pa sam se, iako iscrpena, mogla popeti 5—6 metara visoko. Uzjahala sam jednu debelu granu i obgrlila stablo i u takvom položaju provela cio dan i noć. Jednom sam pokušala da se popnem više, ne bih li osmotrila teren oko sebe, ali nijesam uspjela, pa sam se vratila na staro mjesto, gdje sam se osjećala prilično sigurnom. Nijemci su me mogli otkriti jedino kad bi došli baš pod bukvu i pogledali pravo gore. Grleći tako svoju bukvu, provela sam do sjutradan izjutra. Mislim da nijesam te noći spavala, jer su uslovi za to bili loši.

Sjutradan, 17 juna, sišla sam polako na zemlju u namjeri da nekud produžim. Ali, čim sam pogledala desno, na 100 metara od mene nalazio se Nijemac. Počela sam natraške da se

povlačim, ali u jednom momentu stala sam na neku suhu granu. Zapucketalo je ispod moje bose noge. Švabo je čuo, hitro se okrenuo prema meni sa uperenom puškom. Ja sam nastavila da idem natraške sve brže i brže, a kad je Nijemac krenuo za mnom počela sam da trčim što sam mogla brže. Čula sam nekoliko pucnja iza sebe, ali nijesam bila pogođena.

Trčala sam jedno četvrt sata, pa sam opet ugledala nekoliko naših (mislim da su bili Crnogorci). Dok sam se za čas zaustavila kod njih, primijetila sam neku priliku šćućurenu u šumi, pokrivenu šalom preko glave. Kad sam došla blizu, vidjela sam da je to moja dobra poznanica Bosiljka Visković, iz Podace kod Makarske. Sada smo se nas dvije probijale skupa sve do kraja.[1] Dok smo tiho razgovarale, primijetile smo, nedaleko od nas, kako jedan Nijemac daje obojenim platnom znak avionima.

U međuvremenu smo izgubile one Crnogorce, a namjerile smo se na tri Sandžaklije. Molili smo ih da nas prime u svoju grupu. Jedan odgovori da ih je bilo pet, pa su se podijelili u dvije grupe, jer se upetoro teško probijaju. Tako se, kaže, rastao od rođenog brata koji je pripao drugoj grupi. Rekoše da bi jednu mogli primiti, ali dvije ne mogu. Pošto nijesmo htjele da se rastajemo, primili su nas na kraju obadvije. S njima smo se zadržali cio dan, vrteći se stalno u istom krugu. Jedan od njih imao je malo zobi u džepu. Uvukao se u jedan žbun, zapalio malu vatru od trave, opalio tako onu zob i podijelio svakom po nekoliko zrna. Jedan drugi dao nam je po parčence loja. Zob sam pojela, a loj sam sačuvala, jer ga nijesam mogla jesti. Pristale smo da idemo s njima i u Sandžak, samo da izađemo iz ove šume i udaljimo se od Nijemaca.

Oko pet sati poslije podne krenuli smo dalje, a malo nakon toga čuli smo kako neko iz šume šapće: „Ps! Ps!" Najprije se nijesmo usudili da pogledamo ko je, a kad se to ponovilo, pogledali smo i, kao da me sunce ogrijalo, ugledala sam starog Antu Šutića, jednog od najstarijih komunista iz Makarskog primorja, s kojim sam bila skupa u intendanturi. S njim je bilo pet-šest drugova, kojima ne bijaše pravo da se grupa poveća nama dvjema. Ante reče da nas mora primiti, jer smo iz iste jedinice i istog kraja. Tako smo napustile drugove iz Sandžaka i produžile sa Šutićevom grupom. Idući tako primijetila sam da se krećemo baš prema onom vrhu gdje su nas prije dva dana Nijemci sačekali vatrom iz bunkera dok sam bila u onoj prvoj grupi. Saopštila sam to drugovima, pa je riješeno da jedan Krajišnik, koji je ranije bio komandir, izvidi taj položaj! Dugo

[1] Ona je, poslije mjesec dana, poginula u Hercegovini (četnici su ranjenu zarobili i ubili).

se zadržao, a kad se vratio, saopštio je da su bunkeri prazni. Neki su se popeli na bukvu i vidjeli kako Nijemci u velikim grupama žurno napuštaju ovaj teren. Ipak smo se vrlo oprezno privukli bunkeru. Tu smo našli puno praznih konzervi, staniola, omota čokolade i sličnih stvari, koje su nam izazivale vodu na usta. Bio je već šesti dan kako ništa nijesmo jeli.

Prešli smo ovu glavicu i počeli se spuštati na drugu stranu brda. Idući kroz šumu, te noći smo stalno slušali dozivanja sa svih strana. Po svemu smo mogli zaključiti da su to izgubljeni partizani koji lutaju po šumi, ali se ipak nijesmo usudili javiti se nikome iz straha da neprijatelj, možda, nije udesio taj način varke da nas otkrije i pohvata.

Ujutro, pošto smo malo otspavali, vidjeli smo ispod sebe potok. Tada nam se drug Ante obrati nekim svečanim tonom: „Evo, sad ćemo se ovdje umiti, napiti se hladne vode, osvježiti se, pa ćemo onda doručkovati". Tužno sam ga pogledala. Otkud nam doručak poslije šest dana gladnog lutanja i uzmicanja ispred smrti, koja je stalno vrebala u pustoj šumi daleko od naselja? Ali na naše veliko iznenađenje i radost on izvadi jednu kutiju sardina koju je šest mjeseci nosio u džepu, još iz Livna, pa je podijeli, sa njemu svojstvenom tačnošću, na onoliki broj jednakih dijelova koliko nas je bilo, tako da je svaki dobio po pola sardinice.

Krenuli smo dalje. Na zaravni, ispred jedne kolibe, našli smo ubijenu mladu seljanku i pored nje dijete, dok je konj ležao malo dalje.

Sada smo brže odmicali jer Nijemce nijesmo više sretali. Počeli smo nailaziti na nešto veće grupe partizana. Na jednom mjestu su sa crknutog konja skidali, pekli i jeli meso. Pridružili smo im se.

Popeli smo se na krševite obronke Volujaka. Pošto sam stalno išla bosa, jer više nijesam mogla obuti cipele zbog velikih rana na nogama, prelaz preko stijena na Volujaku bio je za mene naročito tegoban. Konačno smo se spustili u Izgore. Narod nam je pomogao koliko je mogao. Tu smo naišli na grupu od preko dvjesta partizana. Spremali su nešto za jelo. I mi smo nešto dobili. Tu sam ponovo vidjela drugove iz štaba divizije. Iznenadili su se što sam još živa.

Iz Izgora grupe su se razilazile u raznim pravcima: Crnogorci i Sandžaklije na istok, a Bosanci i Dalmatinci na zapad prema Borču. Naša grupa je sada opet prešla Sutjesku, ali bez borbe. Dugo smo išli dok smo došli u Boračku kotlinu. Tamo smo kraj kućišta (od ranije spaljene kuće) vidjeli jednog čovjeka kako nešto traži, pa nam je izgledao sumnjiv. Kad smo došli bliže prepoznali smo partizana koji traži puževe za jelo. Bio je to učitelj iz Zagreba. Kasnije smo i mi ušli u jedno ku-

ćište da se malo odmorimo, naberemo koprive i ručamo. Iznenada nas je opkolila jedna grupa naoružanih ljudi. Bili su to četnici iz obližnjih sela, koji su išli u Zelengoru da hvataju konje, skupljaju razni materijal i pljačkaju manje grupe partizana. Rekli su da uime kralja i Draže treba da im damo sve što imamo. Meni su digli minđuše, prsten i sat. Antu su nogom udarili u nos i oteli mu pištolj. Nad muškarcima su izvršili pregled da ustanove ima li muslimana među nama. Rekli su da bi muslimane ubili, a nas su nekako pustili. Put nas je dalje vodio kroz sela u kojima su četnici tada imali jako uporište. Ante je imao nešto zlata koje je bio dobio od Oblasnog komiteta za Dalmaciju da ga sačuva. Rekao mi je kako mora spasti to zlato po svaku cijenu i dati ga Oblasnom komitetu, pa je tražio od mene da ga uzmem i negdje kod sebe sakrijem. Strašno se naljutio kad sam to odbila i rekla mu neka zakopa. „Ne, rekao je on, čast je u pitanju". Sakrio je zlato ispod uvijača na nozi rizikujući da ga četnici zbog toga ubiju, ali nije htio da dođe u situaciju da mu neko prebaci da nije čuvao partisku imovinu.

Još pet-šest dana poslije toga lutali smo po Hercegovini, stalno maltretirani od četnika. Čuli smo bili da je tu negdje Deseta hercegovačka brigada, pa smo išli tamo-amo u potrazi za njom. I tek kad smo se povezali sa ovom partizanskom brigadom u južnoj Hercegovini, za nas je probijanje iz obruča Pete neprijateljske ofanzive bilo završeno.

Mira RADOVANOVIĆ

SJEĆAM SE DRUGARICA...

selu Smriječno smo skromno proslavili praznik rada Prvi maj. Bio je to baš taj dan, sjećam se dobro i po tome što smo dobili hranu pojačanu jednim komadićem suhog svinjskog mesa (vjerovatno je ovo intendant brigade Ante Šutić uštedeo za taj dan), jer dotada, a pogotovo na gatačkom terenu, jeli smo samo ovčije meso.

Otada pa sve do s. Brezna gdje smo stigli 15 maja stalno smo marševali, a tu i tamo vodile su se borbe.

Na Breznima je naša Prva dalmatinska brigada imala odmor koji je trajao oko pet dana. Za to vrijeme održavani su sastanci skojevske i partiske organizacije, a zatim konferencija sa svim borcima u brigadi. U isto vrijeme je referent saniteta održao sastanak sa bolničarkama, na kojem je donesena odluka da se izvrši masovno čišćenje, pranje i krpljenje boraca. Izvršavale smo je savjesno. Naši drugovi su se odmarali i prikupljali snagu za dalje pokrete i borbu koja ih je čekala. Sjećam se da smo od Štaba brigade za tu akciju dobile priznanje.

Poslije odmora u s. Brezna, brigada je krenula u pravcu Nikšića. Taj pokret mi je duboko ostao u sjećanju. Naš 1-vi bataljon posjeo je jugoistočne padine brda Tović, sa zadatkom da sa ostalim bataljonima brigade zatvori pravac Nikšić—Šavnik. Na tom sektoru ostali smo 6—7 dana — sve do povlačenja. Razvile su se oštre borbe, naročito kod susjedne Pete crnogorske brigade. Negdje 27 maja bataljon se pod pritiskom jačeg neprijatelja povukao na položaj Kobilja Glava, a zatim preko Šavnika na r. Komarnicu, gdje je, negdje zapadno od

s. Borkovići i s. Dubljevići, zauzeo položaj za odbranu. Tu smo imali gubitaka od neprijateljske artiljerije i avijacije.

Šestog juna napustili smo položaje na sektoru Komarnice i krenuli prema selu Rudine. Stigavši u Rudine, krenuli smo prema rijeci Tari. Ovdje su nas počeli tući neprijateljski avioni i to jače nego ranije. Poslije dva dana dobili smo naređenje Štaba brigade da ponova krenemo za Rudine, a odatle sa čitavom brigadom ka kanjonu rijeke Pive.

U Rudinama sam vidjela teške prizore .Na ovom malom prostoru bilo je koncentrisano na stotine bolesnih i ranjenih drugova i drugarica, mnoštvo tifusara koji su izgledali kao aveti. Bili su slabo obučeni, gladni, iscrpeni, bolesni, a uz to i bez kose. Nekima koji su preboljeli tifus tek je počela nicati. Među ovima nalazilo se i nekoliko drugarica. Propadao je i posljednji pokušaj da im se pomogne, sve je bivalo bezuspješno, jer mnogi od njih, na naš poziv da ustanu i krenu naprijed, nijesu uopšte odgovarali — ućutali su zauvijek.

U pokretu ka rijeci Pivi, teške ranjenike i nepokretne bolesnike nosili su zarobljeni Italijani, koji su takođe bili iscrpeni a i nedisciplinovani — napuštali su nosila i jednostavno bježali kroz šumu, a neki su bježali da bi nešto našli za jelo. U takvoj situaciji ranjenik bi ostao na uskoj stazi i ometao brzi pokret. Drugarice koje su pratile ranjenike i bile za njih odgovorne zapomagale su i tražile pomoć. Same su tragale za raznom travom po šumi ili su, kad bi se dijelila hrana, tražile da je bolesnici najprije dobiju. Ovdje je naročito došla do izražaja ona bezgranična ljubav naših drugarica prema ranjenim i bolenim drugovima; one su i po cjenu života, do posljednjeg daha, ostajale uz njih.

Prije nego što smo krenuli da pređemo Sutjesku naša komora je borcima podijelila sirovo meso, jer više nije bilo ni vremena ni mogućnosti da se zajednički kuva. Prelazak preko rijeke bio je dosta otežan, jer mnogi drugovi i drugarice nisu znali kako se treba kretati po brzoj vodi, zbog toga nam je odnijela nekoliko drugova i drugarica. Sjećam se da je drugarica Kostanić—Ranić Neda tom prilikom vidjela kako Sutjeska prema njoj nosi jedno tijelo. Ona je bila toliko prisebna da je tijelo uhvatila za kosu i izvukla živu drugaricu iz vode, i tako je spasla od sigurne smrti.

Žurili smo jer se na drugoj obali već razvila žestoka borba. Naši bataljoni su jednim jačim napadom odbili Njemce. Ali su nas oni protivnapadom iznenadili, te smo se morali povlačiti, i to po grupama, pa i pojedinačno. Neke grupe su se još u toku

noći probile ka grebenu, mada uz dosta žrtava, a neke je uhvatio dan rasturene po jarugama i vrtačama, kojih je tu bilo mnogo. One grupe koje su ostale, počele su svaka za sebe da se probijaju i bore sa neprijateljem ispred sebe. Grupa u kojoj sam i ja bila probijala se u toku dana, ali su nas iz zasjede dočekali Njemci i osuli jaku vatru. Mi smo prihvatili borbu. Odluka da se probijamo u manjim grupama, a i da se snalazimo kako ko zna, najteže je pogodila ranjenike i bolesnike koje smo dotada toliko čuvali i njegovali.

Svi smo u tolikoj mjeri bili gladni, a pogotovu bolesnici, da smo bili prisiljeni da naložimo vatrice, nastojeći da ih pokrijemo čime bilo, kako bi bar donekle ispekli konjsko meso koje smo dan ranije primili. Na svakom koraku nailazilo se na grupice bolesnika i borača kako peku meso. Na upozorenja da se vatre ne lože, mnogi su samo promenili mjesto i založili novu. Oni koji su primljeno sljedovanje mesa pojeli sirovo još iste večeri, sada su tražili mrtve konje i s njih sekli meso.

Većina je bila bosa. Otkako smo je posljednji put skinuli sa Italijana na Prozoru, nismo uopće više imali prilike da se snabdemo drugom obućom. Dosta nas je pravilo opanke od svježe oderane kože, koji su nam u teškoj situaciji poslužili i kao hrana. Pored ranjenika i bolesnika, na Sutjesci, naročito su stradale one drugarice, koje se ni po cijenu života nisu htjele odvojiti od ranjenih i bolenisk drugova. Bilo je i takvih slučajeva da je s grupom ranjenika ili bolesnika ostajala bolničarka, iako je znala da ide u sigurnu smrt. Tako je, naprimer, jedna drugarica i iz naše jedinice odbila da krene dalje i onda kada joj je skrenuta pažnja da nema smisla da nepotrebno strada. Stradala je zajedno sa ranjenicima. A takvih je bilo dosta.

Četrnaestog juna počeli smo se skupljati u Zelengori na Vrbničkim Kolibama. Tu smo, mislim, ostali dva dana čekajući drugove koji su se još probijali. Na ovom mjestu ubijeno je nekoliko konja, a pošto više nismo imali kazane, meso se peklo na žaru.

Uvijek su mi ostale u sjećanju drugarice koje su bile u našoj brigadi i koje su isto kao i drugovi izdržale do kraja i učinile sve da bi olakšale položaj u kojem su se nalazili ranjenici i drugovi bolesni od tifusa. Sjećam se: Kostanić — Franić Nede, Siriščević — Opačić Vinke, Čulić Zdenke, Pivac Kosovke, Martinac Marije, Ivanišević Vjere, Divić Verke, Divić Šime, Vitasović Borke i Vitasović Drage, Tomić Drage, Grubiša Mile, Alač Mire, Kostanić Marije, Jankov Marije, Jankov Danice, Gojak Vinke, Buturović Zulejfe i još mnogih drugih čija sam imena zaboravila.

Ljubica Boban — BOLJAK

U PRETHODNICI NA ZELENGORI

Devetog juna 1943 Lučke Kolibe izgledale su mnogo tužnije nego prije godinu dana. Mada ni tada nijesu imale nijednog stanovnika, one su nam ipak dočaravale sliku naselja. Ovoga jutra zatekli smo samo zgarišta — četnici su sve kolibe spalili do temelja.

Drugi bataljon Prve proleterske, koji se nalazio na čelu kolone brigade, hitao je da što prije poveća otstojanje od ostalih jedinica kako bi se smanjili gubici od napada neprijateljevih aviona čiji se dolazak čuo. Baš kad smo bili negde ispred Ljubinog Groba ponovo su nas napali. Izdržali smo i ovo bombardovanje.

U šumi kod Bijelog Jezera imali smo prvi zastanak. Kad smo ulazili u šumu još se nijesu pojavili ostali bataljoni naše brigade koji su se kretali za nama. I bez vodiča znali smo tačno kuda se treba kretati — od šume malom presedlinom, a potom sjevernom padinom Orlovca. Baš kada se prethodnica (2 četa) našeg bataljona spustila u jarugu između sjevernih padina Orlovca i jedne strane dugačke kose paralelne orlovačkoj padini, odozgo iznenada zapraštaše mitraljezi. Legli smo, očito iznenađeni. Neprijatelj nas je tukao s desne, strme — kao nožem otsječene kose. Prvi im je odgovorio naš puškomitraljez iz prethodnice, obasipajući dugim rafalima gornju ivicu kose. U isto vrijeme je desetak drugova sa presedline krenulo na juriš. Ovima u jaruzi bilo je to nemogućno, zbog strmine. Pod zaštitom vatre ispeli smo se na prvi ćuvik na sjevernoj padini Orlovca, odakle se neprijateljski položaj vidio kao na dlanu. Bila je to neprijateljska prethodnica (oko 30—

40 vojnika), dok smo glavninu primijetili tek nešto kasnije kada je počela da izbija iz šume.

Negdje oko 10 časova ceo bataljon je krenuo u napad i relativno lako zbacio neprijateljsku prethodnicu sa kose. Međutim kada je uskoro izbila i njegova glavnina i zauzela položaj na oko 300 metara ispred kose, naš bataljon se prihvatio odbrane. Neprijatelj je bio daleko nadmoćniji — oko 400 vojnika sa dosta automatskog oružja i 2 bacača, a naš bataljon samo 73 čovjeka, uključivši i štab (bez Radnog i Pratećeg voda). Od naoružanja imali smo 14 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza i 1 bacač 82 mm sa 25 mina.

Oko 11 časova Njemci su nas pritisli vrlo jakom vatrom. Na oko 200 metara ispred kose koja je blago padala ka neprijatelju nalazila se šuma sa proplancima, tako da je prilaz sa neprijateljske strane bio veoma pogodan. Međutim i pored toga neprijateljski juriš smo dočekali jakom vatrom i odbili ga. Naša dva teška mitraljeza koja su se nalazila u streljačkom stroju na vrhu kose kosila su njegove redove.

Neposredno poslije odbijanja juriša naš bataljon je pojačan jednom četom iz 1-og bataljona koja je posjela položaj na našem desnom krilu. Uskoro su se sa pravca od Sarajeva pojavila dva izviđačka aviona, „pikavca", koji su oko 20 minuta bombardovali i mitraljirali položaj bataljona. Nešto prije 12 časova, Njemci su pokušali nov napad, ali je i on odbijen.

Oko 13 časova izvijestili smo komandanta bataljona da se na Konjskim Vodama primiječuju neprijateljski tenkovi. On nas je nekoliko puta upozorio da dobro provjerimo da li su to zaista tenkovi. No, Konjske Vode su se vidjele kao na dlanu te nije moglo biti zabune.

Između 14 i 15 časova neprijatelju su pristigla znatna pojačanja sa kojima je odmah preduzeo snažan napad uz jaku minobacačku i mitraljesku vatru. Uspio je da nas zbaci sa položaja. Pri tome je sasredio vrlo jaku vatru na Škugorov puškomitraljez koji mu je naročito smetao. Uskoro je doletio i jedan „pikavac", napravio krug, ustremio se na položaj puškomitraljeza i sasuso rafal kojim je smrtno pogođen pomoćnik nišandžije. Poslije toga je napravio još jedan krug leteći tako nisko da smo ga mogli gotovo i kamenicama dobacivati.

Nešto poslije 16 časova 1-vi bataljon naše brigade (bez jedne čete) preduzeo je nov juriš, uz snažnu minobacačku i mitraljesku vatru. Iako ih je još na samoj ivici šume dočekala gusta neprijateljska vatra, naše snage su uspjele da se uz dosta strmu padinu privuku sasvim blizu neprijatelja i da ga smjelim jurišem zbace sa kose. U tome ih nijesu mogla spriječiti ni dejstva dva aviona. Oko 17 časova čitava kosa je bila u našim rukama.

Posebno treba istaći uspješno sadejstvo onih naših snaga koje nijesu neposredno u njemu učestvovale na jurišu. Ovo je utoliko značajnije što je neprijatelj, svjestan važnosti Orlovca, pokazivao veliku upornost.

Do mraka neprijatelj je dva puta pokušavao da povrati izgubljeni položaj. Naročito je bio uporan njegov posljednji juriš, oko 19.30 časova, kojim je ozbiljno ugrozio odbranu kose. Tada su mu naneseni i najveći gubici, naročito u bliskoj borbi. Pri odbijanju ovoga juriša našao sam se na položaju u blizini komandanta bataljona i brigade. Četama je bilo naređeno da ni po koju cijenu ne smiju napustiti položaje.

Nad Zelengorom se već hvatao sumrak, kada je neprijatelj iznenada otvorio mitraljesku vatru sa brda iznad Ljubinog Groba. Na horizontu se tog momenta ocrtavala jaka neprijateljska kolona koja je izbijala s juga na presedlinu žureći vjerovatno da još prije mraka onemogući prolaz naših snaga preko Ljubinog Groba. Ovim nam je postalo jasno zašto je neprijatelj pred nama toliko uporno nastojao da povrati izgubljenu kosu. Komandant brigade naredio je da četa iz 1-og bataljona, koja je dotada bila u rezervi,[1] odmah krene ususret neprijatelju i onemogući mu da zauzme Ljubin Grob.

Oko 22 časa komandant bataljona kratko je objasnio situaciju i naredio da se čete pripreme za naporan marš koji će se izvršiti u najvećoj tajnosti i tišini. Izdato je, prvi put u toku dotadašnjeg rata, naređenje da se sem pušaka, puškomitraljeza, bombi i municije, borci rasterete svega ostaloga. Trebalo je sva teška oruđa, konje i ostalu opremu bataljona uništiti. Teška srca izvršavali smo ovo naređenje. Nišandžije na teškim mitraljezima, posluga na minobacaču, konjovodci, i svi ostali radili su tiho da nas neprijatelj ne bio čuo. Osjetivši svu težinu rastanka sa skupo plaćenim oružjem komandant bataljona priđe i tiho reče: „Otećemo druga, novija i bolja... Požurite".

Bataljon je ubrzo bio spreman za pokret. Naređeno je da se krećemo u najvećoj tišini i pazimo na vezu i otstojanje. Čak je skrenuta pažnja da niko ne smije glasno jauknuti ako bi mu se desilo da sklizne sa ovog oštrog grebena. Znači, situacija je takva da se i ranjenik mora lišiti posljednjeg samrtničkog jauka.

Pojava neprijatelja na padinama Orlovca i njegovih tenkova na Konjskim Vodama vjerovatno je uticala na promenu pravca daljeg proboja. Naš bataljon je nešto poslije 22.30 časova krenuo pravcem: sjeverna padina Orlovca — Vrbničke Kolibe — D. Luka — Balinovac. Krenuli smo van staze, veoma oštrim grebenom, čije su padine bile pošumljene. Noć je bila

[1] Komandir čete bio je Janko Ćirović.

vedra, bez mjesečine. Disciplina besprekorna. Pazili smo da se pri hodu ne odronjava kamenje.

U toku marša okliznuo se puškomitraljezac Štambuk Viktor iz 2-ge čete i zadržao zajedno sa „šarcem" na stablu jedne bukve, nekih 20 metara niže. Sav izubijan, uspio je teškom mukom da se uspuže do grebena i iznese svoj „šarac".

Oko 4 časa izjutra (10 juna) bataljon je, poslije napornog penjanja uz strmu uzbrdicu, podišao Balinovcu u čijem se podnožju prikupio i odmorio. Imao je da napada najkraćim a u isto vrijeme i najstrmijim pravcem (jug-sever) ka vrhu na kome su se vidjeli svježi grudobrani. Sa ivice gole terasice, ispod vrha, otvorili smo jaku vatru, a zatim je komandovan juriš. Terasu je prvi pretrčao komesar bataljona.

Juriš uz Balinovac bio je veoma naporan. Na vrh je prvi izišao naš vod koji se nalazio na desnom krilu bataljona. Bio je sastavljen od ljudstva bivšeg voda pratećih grupa i Radničkog voda. Bombama i borbom prsa u prsa naš 2 bataljon je uspio da u prvom naletu zbaci neprijatelja. Nešto poslije 5 časova i ostali bataljoni brigade izbili su na vrh, 3-ći ljevo, a 1-vi desno od našeg bataljona. Poslije predaha od oko 15 minuta brigada je preduzela gonjenje neprijatelja pravcem: Balinovac — Jablanovo Brdo — Ponor. Sve do sela Rataja neprijatelj nije uspio da pruži bilo kakav organizovani otpor. Oko 10 časova naš bataljon je zarobio deo neprijateljske komore — nekoliko tovara hleba, salame i margarina sa drugim namirnicama — koju je najvećim dijelom ustupio bolnici.

Na Čelebiću, Zlatnom Boru, Borovnu i Balinovcu 2-gi bataljon Prve proleterske izgubio je u neravnim borbama sa brojno i tehnički jačim neprijateljem — 62 mrtva i ranjena

Raško POPOVIĆ

BANIJCI NA PIVI, SUTJESCI I ZELENGORI

Nekoliko dana poslije prebacivanja Osme banijske brigade u rejon Obalj — Ulog, određeni smo Kreča Stanko, zamjenik komesara brigade, i ja, kao zamjenik komandanta brigade na dvadesetpetodnevni partiski kurs koji se u to vreme održavao u s. Govzi. Međutim, na 4—5 dana pre završetka kursa, kad je trebalo održati završne seminare, Kreča i ja smo se razboljeli od tifusa. Zbog toga nam nijesu dozvolili da se vratimo u svoju jedinicu, već smo upućeni u ambulantu Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.

Naša kolona tifusara, krenula je negdje u drugoj polovini aprila u rejon Durmitora. Jahao sam na konju. Sjećam se visećeg mosta na Pivi, koji ni sam ne znam kako sam prešao. Prvi put u životu vidio sam takav most. Bila je velika hladnoća i susnežica. Smjestili su nas negdje u okolini Žabljaka. Od kurira, koji inače svaki hvali svoju jedinicu i komandante, slušamo vijesti o situaciji na frontu i o životu u jedinicama — svako iznosi na svoj način. Čak me kurir iz Prve proleterske upita: „Vi ste, drugovi, iz Sedme divizije?“ Pošto potvrdismo, on nastavi: „E da znate, brzo bi išli u jedinicu. Riješeno je da vaša divizija ide sa nama, Prvom proleterskom za Srbiju!“

Dok tako razgovaramo sa kuririma dolazi intendant i pita: „Gde su ovi drugovi iz Sedme? Interesuje se drug Stari za vas i pita kad ćete moći otići u jedinicu?“ Ja mu šaleći se, odgovorih: „Dobro smo. Ako mi još ti daš jednu kuhanu jagnjeću glavu, odmah ću moći ići...“ Sjutradan indentant ponovo dođe i

reče: „Evo, danas ste dobili više jagnjećih glava. Vodim ja brigu o vama. Samo da vas što prije rastjeram".

Nakon dva dana Kreča i ja smo se odlučili da krenemo u diviziju stim što ćemo se prethodno javiti drugu Titu. Spremili smo se i došli do kućice u kojoj se nalazio Vrhovni štab. Objasnili su nam da je drug Tito u šetnji, pokraj jednog malog potoka i da će se vjerovatno brzo vratiti. Uskoro je naišao, pružio nam ruku i upitao kako se osjećamo, jesmo li se oporavili. Kad odgovorismo da smo dobro, drug Tito nam reče da treba da pođemo preko Lever Tare i sela Kosanice u pravcu Pljevalja gdje ćemo naći našu diviziju. „Budite hrabri i čuvajte svoje drugove!" završi pružajući nam ruku.

Naša divizija se nalazila na lijevoj obali Čeotine u rejonu sela Boljanića gdje je 2—3 dana vodila žestoke borbe. Tu se ponovo srela sa dijelovima njemačke 369 divizije sa kojima se znamo iz Četvrte ofanzive. Njemci su lijepo odeveni, pa smo i mi posle svakog juriša i prepada iz zasjeda, obnavljali našu dotrajalu odjeću. Kad sam se vratio, u brigadi sam zatekao prilične promjene — bila je dobro popunjena i ponovo sposobna za borbu. Mnogi borci koji su u toku Četvrte ofanzive bili u bolnici vratili su se. Tako su sve komore bile popunjene prezdravljelim težim ranjenicima koji još nijesu bili dovoljno sposobni za borbu. Mnogi od njih znali su da prave opanke od sirove kože.

Brigada je 28 maja dobila zadatak da se odlijepi od neprijatelja i usiljenim maršom krene u pravcu planine Ljubišnje i sela Bobova. Sjutradan, oko 19 časova stigli smo na Taru koju smo prelazili cijele noći i sljedećeg dana do 14 časova. Iako se čelo kolone, koje se nalazilo na lijevoj obali kanjona Tare, moglo dozivati, sa začeljem, koje se nalazilo na desnoj obali, ipak je stazom od čela do začelja trebalo maršovati punih 12 časova. Pri polasku iz sela Boljanjići ponovili smo staru grešku — brigada je krenula na put bez hrane. Put preko Durmitora bio je veoma težak.

U rejon Šćepan-Polja izbili smo 1 juna oko 14 časova. Tu je brigada smijenila dijelove Treće krajiške. Prvi bataljon je prešao Pivu preko visećeg mosta kod Donjeg Kruševa i kontrolisao lijevu obalu Drine, od Šćepan Polja do ušća Sutjeske, 3-ći je posio lijevu obalu Tare, od Jasena do sastava Pive i Tare, a 2-gi je ostao u rejonu Gornjeg Polja, kao brigadna rezerva. Ja sam dobio zadatak da sa jednom četom 2 bataljona organizujem obezbjeđenje mosta kod Donjeg Kruševa i regulišem saobraćaj na njemu. Sjutradan, obišao sam položaje bataljona.

Ovdje smo ostali 6—7 dana. Prva tri dana nije bilo naročitih borbi, a kasnije je neprijatelj postao mnogo aktivniji. Pre-

ko mosta se moglo prelaziti samo u koloni po jedan, dok se stoka morala pregoniti preko rijeke. To je išlo veoma teško. Iako je bilo naređeno da se prelazak vrši samo noću, to nijesmo mogli obezbijediti. Pored naših jedinica i njihove stoke trebalo je prebaciti i stoku jedinica koje su već ranije prešle. Pri tome se dešavalo da neka jedinica koja treba hitno da pređe, stigne jednovremeno kad i intendanti sa stokom za one jedinice koje se nalaze na Vučevu i u dolini Sutjeske. Teško je bilo odlučiti se kome dati prvenstvo. Svakom se žurilo, svako je hitao da se što prije nađe na drugoj obali.

Neprijateljske snage koje su još 3 juna zauzele položaje na Vukuši, kod Šćepan Polja, mogle su organizovati osmatranje i sistematsko gađanje visećeg mosta u Donjem Kruševu. One su jakom minobacačkom vatrom nekoliko puta tukle položaj našeg 1-og bataljona, na lijevoj obali Drine.

Četvrtog juna pozvali su me u Štab brigade gdje sam doznao da su četnici počeli napadati naše ranjenike u rejonu Durmitora i da moramo intervenisati. Tom prilikom naređeno je da se ubrza prebacivanje ostataka onih jedinica koje su već ranije izbile na Vučevo kao i da se teško oružje zakopa ili uništi. Istog dana saopšteno nam je da je, po ugledu na proleterske jedinice, i kod nas postavljen načelnik štaba brigade, koga mi dotada nijesmo imali. Na ovaj položaj postavljen je drug Stevo Januz.[1])

Kada sam se poslije sastanka vratio do mosta počelo se smrkavati. Neprijatelj je gađao most vrlo preciznom vatrom, pa je u toku noći uspio da ga pogodi, ali smo to odmah popravili. Imali smo i nekoliko žrtava, ali mnogo manje nego što ih je moglo biti.

Izjutra, 5 juna, naredio sam da se dijelovi za obezbjeđenje malo udalje od mosta, da ne bi trpjeli gubitke, a ja sam pošao u Štab brigade. Nijesam odmakao ni 300 metara, kad se pojavi grupa neprijateljskih aviona i pošto napravi dva-tri kruga sruči bombe. Na mostu je oštećeno jedno čelično uže, te se poslije toga teško prelazilo.

U sam sumrak, 5 juna, prešla je Sedma banijska brigada, a za njom Šesnaesta, i odmah krenuše uz Vučevo. Naša Osma brigada ostala je u dotadašnjem rasporedu i sjutradan, sve do 10 sati. Koliko se sjećam, tek što su dijelovi štaba divizije prešli preko mosta, kad je oko 10 sati ponovo nadlijetela neprijateljska avijacija i prekinula dalji prelazak. Poslije puna dva časa bombardovanja, na visećem mostu je od četiri ostalo cijelo samo jedno uže. Komandant brigade je naredio zamjeniku komesara brigade da sa dvojicom drugova hitno krene uzvo-

[1]) Poginuo u rejonu Miljevine.

dno i pronađe mjesto gdje se može napraviti novi most za prelazak. Još je ostalo naših jedinica na desnoj obali Pive, koje je trebalo prebaciti.

Na oko dva kilometra uzvodno pronašli smo mjesto koje je odgovaralo uslovima za podizanje mosta. Iz vode su štrčale četiri stijene poređane jedna za drugom, a na lijevoj obali bilo je livadica gdje se ljudstvo moglo prikupiti pre polaska uz Vučevo. Tu smo oborili tri bukova stabla, ali je bilo veoma teško da ih postavimo preko rijeke. Prvo nam je odnijela matica, a sa druga dva nekako smo i uspjeli. Međutim, Njemci su iz aviona opazili nagomilavanje ljudi oko novog mosta i kad smo negdje oko 3 sata poslije podne, počeli sa prelaskom, izvršili su žestoko bombardovanje. Najviše je nastradala diviziska bolnica. Napad su ponovili nešto kasnije, kada su bolnica i neki dijelovi štaba divizije uspjeli da nekako pređu. Tu je pored ostalih poginuo i Tanasije Bakrač, član Okružnog odbora Banije, koji je bio u štabu divizije. Najzad smo noću 6/7 juna prešli Pivu i u toku 7 juna izbili na Vučevo. Ja sam se sa jednim vodom iz 2 bataljona zadržao nešto duže dok nijesmo zakopali sva teška oruđa, a zatim smo za brigadom produžili uz Vučevo.

Sa Vučeva smo preko Hadžića Ravni, Poljane i Mrkalj-Klada produžili ka Sutjesci. Bio je lijep sunčan dan. Zastali smo u rejonu Dragoš-Sedla. Toga dana nijesmo ništa kuhali za jelo, ostala nam je jedino srijemuša.

Bilo je negdje oko 3 sata poslije podne. Na čelu kolone naše brigade koja se zaustavila nalazio se i štab divizije. Tu, oko komandanta divizije nalazila se grupa rukovodilaca. Kad sam, stigavši sa začelja, upitao komandanta 1-vog bataljona šta ima novo, odgovorio mi je da je „gusto" jer izgleda ne postoji veza sa jedinicama koje su otišle napred. Sa lijeve obale Sutjeske čuli su se pucnji pušaka i rafali mitraljeza, ali je teško ustanoviti odakle tačno dolaze. Komandant brigade mi je objasnio da nas nije dočekala obećana veza, a možda i mi nijesmo pogodili pravo mjesto prelaza. Čekamo šta će komandant divizije da odluči. Bilo je predloga da se jedinice podijele po grupama radi lakšeg probijanja kroz neprijateljski obruč, ali komandant divizije nije bio za to. Ponudio sam se da pođem preko Sutjeske i uhvatim vezu sa jedinicama koje su ranije prešle. Komandant divizije je naredio da pođem sa 1-vim bataljonom, ali sam smatrao da je bolje da uzmem samo jednu patrolu od brigadnih kurira, a iz 1-vog bataljona da pođe samo komandir Opačić, koji je vrlo sposoban za ovakve akcije. Tako smo i učinili.

Pošto je do noći ostalo još svega dva-tri časa, trebalo je brzo raditi. Spustili smo se na rijeku i osmotrili drugu obalu,

a zatim zagazili u rijeku. Voda nam je bila preko pojasa, a usto brza. Na drugoj obali naišli smo na utabanu stazu koja je vodila prema Vilinjaku. Nijesmo odmakli ni nekoliko stotina metara kada začusmo razgovor. Pritajili smo se u šumarku. Uskoro naiđoše tri druga, od kojih jedan reče da je intendant nekog bataljona Šeste istočnobosanske. Poslali su ih da prikupe one koji su eventualno zaostali.

Zamolio sam ih da pođu na drugu obalu i objasne komandantu divizije stanje na pravcu proboja. Kada smo se vraćali prema rijeci pojaviše se šest aviona i sručiše bombe u dolinu Sutjeske. Žurili smo, jer nam intendant skrenu pažnju da se Njemci po danu spuštaju čak do rijeke. Vratili smo se u Štab divizije gde je intendant objasnio situaciju na pravcu proboja između Sutjeske i Hrčavke.

Dobio sam novo naređenje da sa 1-vim bataljonom ponovo pređem Sutjesku i postavim obezbjeđenje (po četu desno i lijevo od prelaza). Komandant bataljona trebalo je da sa jednom četom produži u pravcu Vilinjaka, ispita mogućnost za proboj i uhvati vezu sa našim jedinicama.

Prelazak manjih dijelova počeo je još za vidjela, a glavnine u prvi sumrak. Organizacija je bila vrlo dobra. Utopila se samo jedna drugarica. Do svanuća su prešli i posljedni dijelovi. Jedna grupa boraca sa intendantom Zorićem uspjela je da pretjera i nešto malo stoke. Ostala je zbog potrebe što bržeg izbijanja na Zelengoru ostavljena na desnoj obali Sutjeske. Negdje oko 9 sati izbili smo na prevoj sjeverno od Vilinjaka sa preko 100 ranjenika i bolesnika. Komandant 1-og bataljona me je izvjestio da je neprijatelj na Vilinjaku i da je zbog toga uputio obezbjeđenje. Na kosi je vladala potpuna tišina. Komandant divizije mi je naredio da se vratim do začelja i upozorim da se požuri ka dolini Hrčavke. U obezbjeđenju je bila naša Šesnaesta brigada, a lijevo prema Vilinjaku naš 2 bataljon. Nijesam odmakao ni 100 metara, a kroz šumu otpoče paklena vatra. Teško je bilo ocijeniti sa koje strane dolazi. Ječalo je odasvud. Kad sam se približio zašelju, primjetih Borojevića, koji je određen za stariješinu bolnice, kako trči niz padinu. Za njim se stuštila grupa ranjenika i bolesnika. Meci fijuču sa svih strana.

Brigada se razvi u strelce i krenu u pravcu Hrčavke. Usput nailazimo na razbacano oružje, opremu i ljudske lješeve.

Sa Hrčavke smo produžili ka Lučkim Kolibama. Neprijatelj nas prati žestokom mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Kada smo izbili na samu ravan naletješe neprijateljski avioni. Tu je bilo i nekih drugih jedinica. Kritikuju nas što smo otkrili položaje i navukli neprijateljsku avijaciju. Usput, prema Ljubinom Grobu, naišli smo na naš 1-vi bataljon koji je još

Frano Šimunović: OČAJ I — sepija

ranije upućen u taj rejon. Otpoče oštra borba. Neprijatelj je napadao od Kapičin Dola (izvor Hrčavke). Na uskom prostoru u rejonu Ljubinog Groba pravi pakao. Prasak bombi, štektanje mitraljeza, zujanje aviona, sve se to slilo u neprekidnu zaglušujuću tutnjavu. Tu smo doznali da je i drug Tito ranjen negde između Ozrena i Hrčavke.

*

Od Ljubinog Groba do sela Rataja, naša brigada nije imala borbi. Spuštajući se prema Rataju i dalje Ocrkavlju, doznali smo da su juče neprijateljske snage zaposele komunikaciju Foča — Kalinovik i da se naše jedinice tečko probijaju. Dobili smo zadatak da sa 1-vim bataljonom posjednemo komunikaciju Foča — Kalinovik u rejonu sela Miljevine i štitimo prelaz, a sa 2 i 3 bataljonom da pređemo Bistricu i krenemo istočno od Miljevine ka kosi istočno od kote 605 (kod sela Donjeg Budnja). Tu smo imali da smijenimo dva bataljona Druge proleterske brigade.

Predveče, dok smo se još nalazili u potoku južno od sela Rataja u rejonu Miljevine vodile su se oštre borbe. Neprijateljski avioni su mitraljirali i bombardovali čitav ovaj rejon. Naišavši sa začelja naše kolone komandant divizije se ljutio što smo se tako dugo zadržali i nijesmo izvršili zadatak. U to od Rataja naiđe Vojko Hošteter, raniji komandant naše brigade, i uzbuđenim glasom saopšti komandantu divizije da je poginuo Nina.[1] Ova vijest nam je svima teško pala. Nina je bio veoma omiljen rukovodilac. U borbi vrlo oštar, a inače pun šale i humora. Tada je naišao i drug Tito. Kada je čuo za Nininu pogibiju reče da je to jedan od velikih gubitaka ove borbe, jer je Nina bio dobar i hrabar komunista.

Produžili smo sa 2 i 3 bataljonom preko mosta i do noći stigli do crkve koja se nalazi na malom uzvišenju, na putu između Rataja i Miljevine. U svanuće smo primjetili da smo se skoro pomiješali sa neprijateljem. U kratkoj ali oštroj borbi odbacili smo ga niz Bistricu, a zatim produžili dalje i kod sela Donjeg Budnja uhvatili vezu sa dijelovima Druge proleterske brigade. Smijenili smo ih sa zadatkom da položaje održimo po svaku cijenu. Nije prošlo ni pola časa a otpoče borba uz žestoke i neprekidne nalete avijacije i snažno dejstvo artiljerije i minobacača. Sa pravca Foče dejstvovalo je nekoliko tenkova. Smenjivali su se napadi i protivnapadi. Svi smo bili u strelječkom stroju. Komora i sve što je stvaralo veću metu, upu-

[1] Nina Maraković, komandant Sedme brigade Sedme banijske divizije.

ćeno je u pravcu sela Jabuke. U borbi koja je trajala do poslije podne trpjeli smo gubitke. Negdje oko 2 sata poslije podne za leđa nam je bila zašla jedna neprijateljska kolona koja se pojavila od Kalinovika. Bili smo u vrlo teškoj situaciji. Izvlačili smo se pod borbom, kosama na sjever. Trpjeli smo velike gubitke. Između ostalih poginuo je i načelnik štaba Januz (Jogerić), a među ranjenima našli smo se i drugarica Belka i ja. Na drumu je ostalo nekoliko ranjenih boraca i rukovodilaca. Kad su mi se rane ohladile nijesam mogao dalje. Sve što je bilo sposobno povuklo se raznim udoljama u pravcu Jabuke. Koračajući sa velikim naporom naišao sam iznad sela Miljevine na komandanta naše brigade Stanka Bjelajca. Ne znam kome je od nas ovaj momenat teže pao. Bilo mu je teško kad me je video onako krvava, a još teže kad sam mu saopštio da je Stevo poginuo. Reče da je naredio svim jedinicama da se povlače u pravcu Jabuke, a ja da ostanem tu, dok ne stignu nosila za ranjenike ili neki konj. Noć se primicala, a teren nepoznat. Ostao sam sam strahujući da ne naiđe neprijatelj. Najzad se od sela Jabuke pojavi jedan drug iz štaba brigade sa konjem, bez samara. Uzjahao sam i krenuo ka Jabuci . . .

Rade GRMUŠA

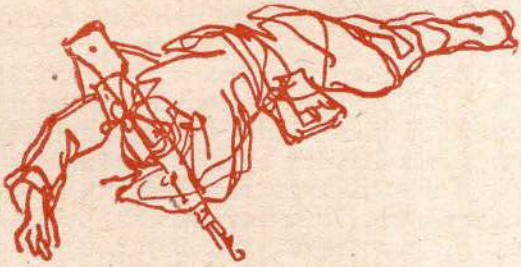

NA PUTU ZA SUTJESKU

tab bataljona Pete crnogorske bio je smješten na Vukotičkom Dolu u kući Radonje Marojevića, zemljoradnika. U zoru nam dođe naređenje za pokret. Brzo se spremismo i pođosmo za Morakovo. Usput smo razgovarali o svemu, a najviše o ovom naglom pokretu. Neki su mislili da su nas Njemci napali od Albanije i Vasojevića, te da se moramo vraćati put Bosne; neki — da su nas Englezi prevarili, jer je trebalo da se iskrcaju u Albaniju, a neki opet, da su Njemci navalili od Bosne, Albanije i Srbije. U takvom razgovoru i raspoloženju došli smo pod Durmitor, gdje sam vidio Dušana Bojovića koji mi u povjerenju reče: „Idemo na težak put, opkoljeni smo sa svih strana, ne vjerujem da ćemo se probiti, ali smo dobili zadatak da se, u slučaju teške situacije, ako budemo razbijeni, snalazimo po dva-tri ili sami u pravcu Izgora, ili natrag u Crnu Goru, da se tamo povežemo i opet formiramo čete i bataljone". Ovdje je došao Lazar Đurović (sa bratom i ženom) koji bijaše duševno obolio. Tu je izvršen i raspored drugova koji su imali da idu na teren ili u prethodnice. Pošli smo i izbili negdje oko Pišća.

Na ovom terenu smo se zadržali dva-tri dana, a onda pošli preko Borkovića na Polje crkvičko i preko drvenog mosta na Pivi izbili na Vučevo. Usput su nas tukli avioni i neprijateljska avijacija sa svih okolnih brda. Na Vučevo smo stigli oko podne i tu ostali do mraka. Tukla nas je neprijateljska avijacija. Tu je poginuo Blagota Ramović. Pored njega je bila i kćer, koja nije osjetila da je geler od bombe udario Blagotu u grlo i prosto ga zaklao. Tu smo ga sahranili. Noću smo po-

šli ispod Maglića put Suhe. Put je bio blatnjav i strm. Sa nama su, pored boraca, zbjeg i bolnica. Negdje oko dva sata po ponoći prestala je artiljeriska vatra. Spustili smo se oko tri sata po ponoći na Sutjesku. Borci bijahu napravili mali drveni mostić preko nje i svezali neku žicu sa obje strane rijeke da se ko može gaziti pridržava za žicu. Rijeka je bila brza i mnogi, koji nijesu bili vični gaženju ovako plahovite rijeke, nađoše smrt u njenim talasima.

Đorđe KALEZIĆ

PROBOJ NA SUTJESCI

Sećanje na 14 jun

o podne 14 juna na bojnom polju na Sutjesci vladala je tišina. Oko 14 časova čuo se po koji mitraljeski rafal, upućen na borce koji su izgubili vezu sa svojim jedinicama. U tom povlačenju našla sam se potpuno sama.

Mnogo je ranjenika. Njihova poslednja želja bila je: — „Ubi nas drugarice! Ne dozvoli da nas žive pohvataju". Tu želju su izražavali prodornim i bolnim pogledima.

Da idem dalje? Nisam znala kuda ću. Sama sam. Zastala sam, jer se čuo jedan „šarac". Uputila sam se prema Tjentištu. I ispred jednog debelog hrasta, čije su se grane spuštale do zemlje, našla sam doktora Simu Miloševića, gde zamišljen sedi. Poznavali smo se i ranije. Nije hteo da kreće putem kojim nas je pozvao Rade Krivokapić iz Nikšića. Pošla sam sa Radom put potoka gde su se okupljali preživeli borci. Tu se prikupljao Mostarski bataljon. Bio je tu i Savo Burić. Bilo nas je preko 60. Kretali smo se prema Sutjesci sa razmakom između boraca oko pet metara. Preseče nas dejstvo nemačkog puškomitraljeza. Opet se nađoh sama.

Suton se spuštao na kanjon Sutjeske. Umor me savladao. U podnožju jednog brežuljka, videla sam poznate mi drugarice, koje su stajale. Izgledale su kao mumije. Tu se nalazila Paulina Đurišić, Danica — zvana Babica, Danica Kovačević. Zvala sam ih i molila da pođu sa mnom napred, ali one nisu odgovarale ništa. Pogledi su im bili tupi, izgubljeni. Ostale su tu kao da su nešto čekale. Opet sam produžila sama i došla do jednog vrha. Na tom vrhu spotakla sam se o mrtvog borca.

Korak, dva opet mrtvi. Zastala sam i od užasnog prizora zanemela. U žbunu ugledah bolničarku kraj jednog teškog ranjenika, kome su to bili poslednji trenuci.

Pošla sam dalje. Najednom... nemački vojnici!... Skočila sam u neku jarugu i posle bezbroj prevrtanja, zaustavila se na jednoj steni, i tu smišljala da izvršim samoubistvo... Odatle sam nekako pošla. Ugledah Raju Nedeljkovića. Njegovo prisustvo me ohrabri. Oprezno sam se morala spustiti niza stenu i tako dospela do mesta gde se nalazio Raja. Bio je na straži. Tiho mi je rekao: „Evo ti puška i uđi u ovu pećinu, tu se nalaze drugovi iz Treće divizije i Vrhovnog štaba". Ušla sam u pećinu i bila trideseti borac po redu. Tu su bili drugovi: Ivan Milutinović, Veselin Masleša, Mileva Lajović, Mitra Mitrović i drugi. Niko nije govorio. Svi su bili obuzeti bolom zbog velikih gubitaka na Sutjesci.

Nemci su i dalje uporno pretraživali položaje. Vrhovi i podnožja bili su ispreplitani telefonskim žicama. Nama je jedino ostalo da se probijamo preko bespuća. Morali smo ići sredinom brda. Išli smo disciplinovano. Izuli smo se da ne bismo cipelama odronjavali kamenje i time navukli Nemce. Te noći nismo mogli preći Sutjesku jer je bila čvrsto posednuta, a mi isuviše iscrpeni. Dok smo bosonogi napuštali okolinu Tjentišta, čuli su se revolverski pucnji koji su prekraćivali muke naših ranjenika.

Maršujući u koloni po dva metra otstojanja, u 4 časa ujutru 15 juna, našli smo se na strmijoj strani Sutjeske. Tu je trebalo predaniti i čekati drugu noć. Nedeljković je primetio da se iznad nas nalaze Nemci. Puzeći od borca do borca, svima je na uvo šaputao „Pazi, iznad nas su Nemci. Niko se sa svojih mesta ne sme mrdnuti". Letnji dan učinio nam se duži, nego što je normalno. Umor, glad, žeđ, strah učinili su da se niko nije ni pomakao. Nemci i ne sluteći da se ispod njih nalaze partizani, igrali su se i revolverom gađali razne mete. Iznad naših glava fijukali su meci, neuspeli pogoci nekog stabla, grane ili ptice. Ostali smo nezapaženi.

Mrak je padao i krenuli smo dalje. U prvoj grupi bili su i drugovi Veselin Masleša i Ivan Milutinović. Druga i treća grupa išla je po komandi u određenim razmacima. Noć je bila mračna. Prva grupa je trebalo da pređe jednim mostićem preko Sutjeske. U jednom trenutku zasijale su bombe. Detonacija od eksplozije raznosila se iznad valova Sutjeske. U tom je pala komanda: „Druga i treća grupa desno!"

U tom sukobu sa neprijateljem nestao je naš omiljeni Veselin Masleša. Štektali su mitraljezi i kosili borce koji su prelazili Sutjesku 15 juna, oko 2 časa po ponoći. Jurnula sam napred ne bih li našla izlaza. Videla sam drugove, mislim da su

bili Dalmatnici, kako se uhvaćeni rukama jedan za drugog bore sa talasima reke. U zamahu da skočim u vodu, čula sam brze korake. Pomislih — Nemac. Ali se misao nije dovršavala, čula sam glas: „Drugarice, čekaj! Hajde sa nama! Daj ruke! Nas troje ćemo valjda zajednički preći". Uhvatila sam ih za opasače i zagazili smo u reku. Jedan kamen u mračnoj noći svojom belinom skrenuo nam je pažnju. Hteli smo da se nogom dotaknemo njega, ali me zapljusnu jedan jak talas, a zatim još jedan. Davljeničke ruke nisu puštale opasače. Drugovi me s dosta napora izvukoše na drugu obalu. Naslonjena na stenu, polako sam dolazila k sebi. Od mojih drugova više nije bilo ni traga. Kuda su pošli nisam znala. Ostala sam tu tupo gledajući i tražeći izlaza. Ispred mene stajala je velika ravna stena. Iza mene i dalje je hučala Sutjeska; jauci i krici su prestali, sve je bilo tiho... Posle nekog vremena krenula sam dalje...

Ljubima PEROVIĆ

SJEĆANJA NA SUTJESKU

rajem maja brigada se poslije teških borbi na pravcu Nikšić — Šavnik povukla na položaje sjeverozapadno od Šavnika, na Komarnici i tu ostala sve do 8 juna. U selima kuda smo prolaziti rijetko se mogao iko vidjeti — sve je bilo izbjeglo u šume i pećine.

Jednoga dana predveče neki seljak iz zbjega obavijestio je štab brigade da je čuo da neprijatelj za sjutra ujutru priprema napad na naše jedinice. Štab nas je upoznao sa ovom mogućnošću kao i sa pravcem povlačenja brigade. Ujutru smo stvarno bili napadnuti. Povela se borba i u njoj smo imali nekoliko mrtvih i ranjenih. U mojoj blizini (bila sam boracpuškomitraljezac 2 čete 2 bataljona) poginuli su nišandžija na malom bacaču i njegov pomoćnik. Oni su, kao i ja i još nekoliko drugova, bili ostavljeni da štite povlačenje. Plašeći se da bacač ne padne u ruke neprijatelju, uzela sam ga na leđa povrh puškomitroljeza i sama počela da otstupam u pravcu vrha jednog brda preko kojega se bila povukla brigada. Nisam bila sigurna je li vrh slobodan ili je već u neprijateljskim rukama. Poslije oko jednog sata povlačenja sustigla sam Danicu Tomašević koja je bila ostavljena u zaštitnici lijevo od mene. Uskoro smo stigle i jedinicu. Prvo smo naišle na Miljana Baletića. Ljutio se na mene što sam se toliko natovarila, pa kako nismo imali više municije bacač smo zakopali.

Neprijatelj nam se bio dosta primakao, te se opet razvila jača borba. Pod borbom smo se i dalje povlačili sve do sela Vojinovića, gdje je bio manji predah.

U selu Vojinovićima nalazila se bolnica Treće divizije te smo položaje morali braniti po svaku cijenu. U toku noći mi-

smo imali borbe, ali sjutradan rano počeli su avioni da bombarduju naše položaje i bolnicu. Pogođena je i zapaljena kuća u kojoj su se nalazili tifusari. Poginuo je samo jedan bolesnik, dok su ostali spaseni zahvaljujući požrtvovanju sanitetskog osoblja. Toga dana bolnica je izvršila pokret u pravcu Pive i dalje u pravcu Sutjeske.

Pošto nas je smijenila neka druga jedinica dobili smo naređenje da prođemo naprijed, ispred bolnice. Bilo ju je vrlo teško proći, jer je put bio zakrčen ranjenicima i tifusarima koje su nosili zarobljeni Italijani. Usto je put bio izložen i stalnom artiljeriskom dejstvu i bombardovanju iz aviona, pa je tu poginulo nekoliko drugova iz naše jedinice i bolnice. Nekoliko puta sam se tada našla u blizini eksplodirane granate; kada bih ustala posuta zemljom, vidjela bih oko sebe nekoliko mrtvih i ranjenih. Tada je poginula i Radula Vukićević higijeničar bolnice.

Most na Pivi Nijemci su držali pod stalnom artiljeriskom vatrom, pa smo morali da ga prelazimo jedan po jedan, i to na velikom otstojanju. Kada smo već bili na putu ka Sutjesci, dobili smo naređenje da posjednemo položaj ispod Maglića, jer su Nijemci bili izbili na njegov vrh, gdje su dovukli i topove. Pod Maglićem smo ostali dva dana, i to tako blizu Nijemaca da se u toku dana nismo mogli nikuda kretati. Nekih većih borbi tu nismo imali, ali su nam najviše smetali njemački psi, koje smo naziavli „izvidnicima". Pucati na njih nismo mogli da ne bismo otkrili svoje položaje, a čuvali smo i municiju. Neko od drugova uhvatio je jednog njemačkog psa živog. Nakon dva dana provedenih na ovim položajima smijenila nas je neka naša jedinica. Dalji put u pravcu Sutjeske bio je vrlo težak. Pored bolnice i intendature, kretanje nam je ometao strm i klizav teren — počela je da pada i kiša. I oboreno drveće pretstavljalo je veliku prepreku za iznemogle i izgladnjele borce. Prvo bi sjeli na drvo, pa rukama prebacivali jednu po jednu nogu.

Kada smo se približili Sutjesci, počela je borba. Čuli su se naši i neprijateljski povici. Mi smo požurili da pomognemo našem 3-ćem bataljonu koji je već imao nekoliko mrtvih i ranjenih. Vidjela sam tada jednog druga ranjenog u glavu koji nije želio da ide u bolnicu. Ostao je tako u četi sa zavijenom glavom. Pored same Sutjeske, na jednoj zaravni, okupio nas je Sava Kovačević, koga smo toliko voljeli i rado slušali. Rekao je otprilike slijedeće: Drugovi mi smo opkoljeni trostruko. Zadatak će biti težak ali ja mislim da ćemo mi i njega izvršiti kao i sve dosada, junački, i da ćemo proći i spasti našu bolnicu.

Trebalo je prijeći Sutjesku, a bilo je drugova koji nisu znali da plivaju. Prvo je krenuo 3 bataljon, pa onda mi. Gazilo se u odijelu, a oružje se nosilo na ramenima. Prvo smo potjerali

konje sa kojih smo skinuli „Brede“ i bacače da se ne bi okvasili. Prvi borci koji su zagazili držali bi se konju za rep, a drugi bi se nadovezivali jedan za drugog. Dešavalo se da se poneko otkači od lanca i da ga voda odnese. Ja sam svoj puškomitraljez podigla iznad glave da se ne bi okvasio. Noć je bila mračna i kišna. Prst pred okom se nije mogao vidjeti. Put je bio kaljav, a usto i uzbrdica .Kretali smo se vrlo sporo i morali smo se držati jedan drugome za ranac ili kaput; a ako je bio konj između dvojice, onda se onaj pozadi držao konju za rep. Stalno su ponavljane riječi: „Alo, veza, ne prekidaj kolonu.“

Te noći nam se okliznuo jedan konj i sa tovarom se stropoštao u provaliju. Negdje ispred zore smo naišli na njemačku zasjedu; samo su pripucali na nas i bacili nekoliko bombi pa se odmah povukli. Bili smo stalno osvjetljavani raketama. To nam je pomoglo da se lakše orijentišemo u kretanju, dok je zbog magle neprijatelju malo koristilo. Kada smo se približili neprijateljskim položajima počelo se razdanjivati. Tada je Sava pozvao štabove bataljona i izdao im naređenje. Uskoro poslije toga krenulo se na juriš jer su Nijemci bili u blizini. Prvi naš nalet bio je odbijen, jer je teren ispred njemačkih bunkera bio čist i bez ikakvog zaklona. Nešto kasnije počela se magla razilaziti i pojavilo se sunce. Ovo je pomoglo njemačkim „Štukama“ da nas preciznije gađaju. Baš tada je bio teško ranjen Dušan Bojović (iz Župe Nikšićke). Tu su se našle dvije njegove sestre od strica, bolničarke, Ljubica i Stana Martinović. One su ranjenog Dušana previle i popele na jednog konja u namjeri da što prije prođu s njim i ostalim ranjenicima ako se izvrši proboj. Sa dvije strane su štektali njemački „šarci“, iza leđa topovi i bacači mina, a odozgo avioni. U tom okršaju ponovo je bio, ali sada smrtno, ranjen Dušan Bojović. Ranjene su i obje, sestre Martinović, od kojih jedna smrtno, a druga takođe teško, te je i ona podlegla ranama. Mi smo nastavili borbu. Sjećam se da je Sava kuražio borce i savjetovao ih da se što manje izlažu neprijateljskoj vatri. Kada sam se sa puškomitraljezom prebacila nešto naprijed bacih pogled unazad i vidjeh kako Sava pade smrtno pogođen. Prišao mu je neko. Kada smo ponovo odbijeni, ugledah na onom mjestu gdje je Sava poginuo dosta nabacanih grana i lišća. To je neko od naših uradio da bi eventualno prikrio njegovu smrt. Ali vijest o njegovoj pogibiji ubrzo se rašira. Pored mene se tada nalazila Danica Tomašević, puškomitraljezac iz naše 2 čete, a u blizini je ležao mrtav Đuro Roganović. Malo dalje naiđosmo na Milorada Markovića kome je bila slomljena noga. Danica iskida džep od dolamice te ga tako nekako zavismo, utežući ga nekom travom.

U toku ovog juriša bila sam i sama lakše ranjena od parčeta granate, i to u koljeno, bez ozljede kosti. To je bio naš

posljednji juriš na ovom mjestu. Okrenuli smo na drugu stranu, ali meni je rana dosta krvarila, a inače sam bila mnogo malaksala, pa sam izostala. Puškomitraljez više nisam mogla nositi. Naišla sam ubrzo na jednog mrtvog borca. Skidoh pušku sa njega, a puškomitraljez zavukoh u jedan žbun. Uz pušku sam našla sedam metaka i jednu bombu. Bilo je možda oko 11 časova, a ja sam bila još u blizini mjesta gdje smo vodili borbu. Riješih se da krenem naniže. Prolazila sam malo dalje od staze gdje su bili ranjenici na nosilama. Na otstojanju od oko 30 metara vidjeh kako se nešto prevrnu. Kada sam malo bolje obratila pažnju bilo mi je jasno da je to neki ranjenik prevrnuo nosila na sebe da bi zavarao Nijemce da je mrtav. Nijemci su prolazili nedaleko od mjesta gdje sam ja bila, pa se zavukoh u jedan grm. Odatle sam vidjela kako ubijaju naše ranjenike i bolesnike. Činili su to hladnokrvno, pošto su ih i dotle sigurno dosta poubijali, sa otstojanja i bez dovoljno nišanjenja, tako da su neki ostajali u životu i bili spaseni. Najviše sam se plašila da će me pronaći njemački psi ali sam bila čvrsto odlučila da Njemcima ne padnem živa u ruke. Pored puške koju sam držala „na gotovs" izvadila sam iz torbice pištolj mog pokojnog brata Draga, koji je poginuo kod Nevesinja. U pištolju su bila samo dva metka. Računala sam da njima, kad budem potrošila municiju koju sam imala za pušku, izvršim samoubistvo. Razmišljajući o svemu tome, ugledah nedaleko jednog njemačkog psa kako se šunja prema meni, ali odjednom okrenu nazad i tako ostadoh neotkrivena.

Približavala se noć i mislila sam da će onda biti lakše. Dan je inače bio sparan i strašno me je mučila žeđ, dok glad nisam mnogo osjećala. Riješila sam da idem prema rijeci do koje sam se spustila negdje 14 juna u samu zoru. Tamo sam našla jednu grupu od 25—30 ljudi, u kojoj sam prepoznala Velizara Perunovića i Veljka Backovića, kao i Daru Vulanović. Dogovarali smo se u kom pravcu da se krećemo. Veljko Backović predloži da prijeđemo rijeku preko mosta, koji se nalazi 500—600 metara daleko od nas. On je poznavao taj teren, a poznavali su ga još neki od nas, jer smo boravili na tom sektoru gotovo 20 dana prošle godine u Trećoj ofanzivi. Krenuli smo prema mostu, sa velikim međusobnim otstojanjem. Kada smo bili blizu mosta, opazismo da se neko kreće po jednom uzvišenju s druge strane mosta, ali smo i pored toga bili odlučili da idemo na most. Veljko Backović je bio na čelu kolone. Kad su on i još dva druga stupili na most osuta je na nas paklena vatra. Veljko je bio smrtno pogođen i pao je sa mosta u vodu. Nas nekoliko poskakasmo u rijeku. Sipala su oko nas zrna kao kiša, ali nam je stanje olakšalo to što nas je voda nosila dalje od njemačkih položaja. Da bih lakše plivala, oslobodila sam se i svoje torbice u kojoj sam imala neke

stvari, između ostalih i dnevnik koji sam vodila još od početka rata. Ostavila sam samo bombu i pištolj. Voda me nanese na neku stijenu za koju se uhvatih i izidoh na drugu obalu. Kad sam pošla nekoliko koraka odatle, nađoh Velizara, te pođoh s njim, a malo dalje nađosmo i Daru. Nas troje nastavismo put i kada smo prošli možda jedan kilometar, nađosmo se ispod njemačke zastave koja je visila na jednoj velikoj bukvi. Nismo imali kud, nego se povukosmo do jednog potočića i zavukosmo pod oboreno drvo. Na otstojanju od oko 150 metara prolazila je njemačka kolona. Tu smo proveli sve do mraka, a tada se uputismo prema jednom vrhu u pravcu Volujaka. Naišli smo uskoro opet na Njemce koji osuše vatru na nas. Putovali smo cijelu noć, a sjutradan ujutru se nađosmo opet blizu mjesta odakle su Nijemci na nas pucali. Riješili smo da putujemo danju. Hrana nam je bila srijemuša i list od bukve. Nakon dva dana stigosmo u Izgore, ali tamo ne nađosmo nikoga, narod je bio pobjegao, a selo delimično spaljeno. Pošli smo odatle uz Volujak i kada smo stigli na vrh ugledasmo jednu ravan na čijem se kraju nalazio njemački logor. Odlučismo da ostanemo sakriveni u jednoj pećini do sjutradan. U njoj je bilo i snijega. Kada smo sjutradan pogledali na mjesto gdje se nalazio njemački logor vidjeli smo da tamo više nikog nema. Nadali smo se da ćemo tamo možda naći kakve ostatke hrane, ali smo našli samo prazne konzerve, tako da smo i dalje ostali gladni. Sa Volujaka smo nastavili put preko Ravnog, za Goliju, gdje smo stigli drugove koji su bili vraćeni u pozadinu, pa smo tek tada dobili malo hrane i bili u mogućnosti da previjemo rane koje su nam se bile ucrvljale.

Raduša KLIKOVAC

IZ SANDŽAKA NA SUTJESKU

aja mjeseca 1942 godine, kada su se naše jedinice povlačile za Bosnu, ostao sam u gerili na terenu opštine Šahovići. Docnije sam se, zajedno sa Žižićima koji su se vratili iz Bosne, povezao sa Mojkovačkom gerilom, a i sa Radomirom Rakočevičem i drugaricom Marijom Žižić proveo zimu 1942/43 godine na terenu Prošćenja i Tarskih Stjena.

Koliko se sjećam jednog jutra, oko 28 oprila 1943 godine došao je kod nas u bazu Boško Vučinić koji je bio naša stalna veza u toku 1942/43, i obavijestio nas da su naše jedinice prešle Drinu, Pivu i Taru, da je Treća sandžačka brigada prešla Drinu, razbila sandžačke i vasojevićke četnike i izbila na prostoriju Krupice — Kotlajić — Prenćane — Vaškovo. Našoj sreći nije bilo kraja. Smatrali smo da je za nas, gerilce, došla sloboda i da smo spaseni od četničkih potjera. Napustili smo bazu i dali se na posao. Nas sedam drugova i dve drugarice pošli smo 3 ili 4 maja, u sretanje brigadi. Istog dana, preko Stupa, Crvene Lokve i Kunovice izbili smo u Barice i kod Reljina Kamena povezali se sa dijelovima Treće sandžačke brigade. Brigada je toga dana vodila borbu sa četnicima koji su predveče u panici otstupili u pravcu Šahovića i Mojkovca.

Poslije ovog susreta pošli smo sa drugovima iz brigade na teren opštine mojkovačke i šahovićke radi organizovanja narodne vlasti i moblizacije ljudstva. Od 6 do 15 maja nalazio sam se na terenu šahovićke opštine. Tih dana brigada je morala da se povlači pošto je počela Peta ofanziva. Oko 15 maja, 4 bataljon Treće sandžačke brigade, u koji sam bio raspoređen kao borac,

prikupio se u rejonu s. Lekovina, kod škole i odatle nastavio pokret pravcem Žubera, za s. Bliškovo.

Od Bliškova pa sve dok smo prešli preko mesta na Đurđevića Tari, tj. do kraja maja, odmora nije bilo, izuzev manjih zastanaka radi pripremanja hrane. Stalni pokreti danju i noću — išli smo naprijed, nazad, lijevo i desno, zauzimali položaje i smjenjivali druge jedinice. Po danu napadi neprijateljske avijacije i borbe sa njemačkim i italijanskim prednjim djelovima, sve više su nas iscrpljivale. Poslije gerile, sve ovo, ipak mi nije bilo teško.

Pri prelasku Tare prvi put sam vidio tifusare. Slomljeni bolešću i glađu, ostajali su po putu i umirali. Dobro sam zapamtio dvojicu. Sjedjeli su pored samog puta, naslonjeni jedan na drugog, samrtnički blijedi, oči im upale i staklaste, a noge do koljena crne i u ranama. Kako smo koji nailazili oni su tražili: „Drugovi, dajte vode".

Čini mi se da je 4 bataljon rijeku prešao kod Đurđevića Tare. Znam da je most preko koga smo prešli bio viseći. Bataljon je raspoređen na prostoriji Tepca — Nagorje. Treća četa 4-og bataljona, u kojoj sam bio, držala je položaje: Nagorje, ispod V. Štulca, povrh s. Tepaca, vezujući se desnim krilom sa 1-vim (Zlatarskim) bataljonom naše brigade. Na ovom sektoru ostali smo oko nedjelju dana. Borbe nije bilo. Naša djelatnost se svodila na izviđanje putem patrola, prestraža i osmatranja neprijateljskog pokreta.

Jednog dana, po dolasku na ovu prostoriju, komandir čete pozvao je vodnika Vasilija Lasicu, mene i još jednog borca. Naređeno nam je da se javimo načelniku Treće sandžačke brigade Žarku Vidoviću. Mislim da je to bilo kod nagorja. Vidović nam je stavio u zadatak da odmah produžimo u pravcu Đurđevića Tare i ispitamo mogućnosti za prelazak preko Tare, tj. da li još postoji most koji su ranije podigle naše jedinice. Išli smo čitavu noć i sjutradan oko podne došli na određeno mjesto. Most je bio srušen. Njemačke i bugarske jedinice su već prešle na lijevu obalu Tare i kretale se u pravcu Žabljaka, pa smo u povratku naišli na njihove jedinice i morali se noću probijati.

U jednoj šumi upadosmo među naoružane četnike seljake iz okolnih mjesta. Bilo ih je 7—8. Kad su nas vidjeli, zabunili su se, a i nama nije bio prijatan ovaj susret, s obzirom da ih je bilo više nego nas. Počeli su jedan po jedan da se dižu i rasturaju oko bukava. Pozvali smo ih da zajedno sjednemo i zapalimo. Neki su prišli, a neki nisu. Počeli smo žučan razgovor i osuli obostrano jedni druge grdnjama. Oni su nas napadali da smo krivi za patnje koje sad narod podnosi, da su seljaci ogorčeni i protiv nas, jer smo im uzeli stoku a ono što je ostalo sad dižu Njemci

i slično. Rekli smo im da našim porodicama ni Njemci ni četnici nemaju šta da pljačkaju, jer su im ranije opljačkali. Pitali smo ih zašto njima Njemci dižu stoku, kad su im saveznici protiv nas. Pošto su vidjeli da ih se ne plašimo, pitali su nas odakle smo. Jedan stariji čovjek reče: „Pa mi i Radulovići smo prijatelji". Izvadi cigarete i ponudi nas da zapalimo. Pričao je: „Dobro, prijatelju, šta radite! Izgiboste. Ostaše svuda po putu vaši lješevi. Vidite koja je sila, ništa im ne možete. Zaludu ginete, vas će uništit, a nas su već razoružali i osamarili, sad nosimo za njima hranu i municiju da bi vas gonili. Eto, šta smo dočekali. Ostani, prijatelju, kod mene dok ova sila prođe". Tada sam prvi put čuo da su Njemci četnike razoružali. Uskoro smo pošli dalje, a oni ostadoše gledajući za nama.

Poslije našeg povratka, u toku noći, naređen je pokret preko Štulca u pravcu Ograda i Crne Gore. Koliko se sjećam 7/8 juna spuštali smo se ka Ogradama, kad je ponovo stilgo naređenje da se vratimo natrag, na predašnje položaje. Nijemci su već bili u Žabljaku i pokušavali izviđanje u pravcu naših položaja. Istog dana, 8 juna, kad smo se vratili, došlo je do teške borbe. Njemci su napali Podgoru, V. i M. Štulac, položaje 1-vog i 4-tog bataljona naše brigade i naše položaje povrh Tepaca. Na našem otsjeku borba se razvila u ranim jutarnjim časovima, i trajala je skoro čitav dan. Juriši Njemaca na naše položaje su se smjenjivali po nekoliko puta. Ponavljali su ih pojačanim snagama, uz pomoć artiljeriske i minobacačke vatre. Naročito velike gubitke nanosila nam je minobacačka vatra. Od jedne minobacačke granate ranjeno je pet drugova. Neprijatelj je osvojio izvjesne položaje i potiskivao naše jedinice, pa je uslijed toga, kao i zbog velikih gubitaka kod oba bataljona, naređeno povlačenje u pravcu Crne Gore. U ovoj borbi, naš bataljon je imao oko 20 mrtvih i ranjenih. Između ostalih, poginuli su: komesar čete Rade Bajčeta, Božidar Vlahović, Radoman Knežević, i drugi. Ranjeni su: Drago Lučić, Ljubo Radosavljević, Radoica Sekulić i drugi. Dosta je poginulo i ranjeno Bosanaca i Dalmatinaca koji su bili borci u našoj brigadi.

Intendant 4-tog bataljona Spasoje Žurić je i ovog dana donio ručak na položaj. On je znao da više od 24 časa nismo ništa jeli. Poslije toga, kao i ranije u sličnim situacijama, ostao je sa nama u borbi zajedno do poslednjeg časa. Bio je poznat po svojoj brizi da uvek obezbedi hranom svoj bataljon, a retko ga je bilo vidjeti van bataljona za vrijeme borbe. Uvijek je bio među prvima na položaju.

U toku noći smo se prikupili i produžili pokret preko s. Crne Gore i Sušice za s. Nedajnu. Stigli smo u rano jutro, gladni i umorni. Ali, odmora nije bilo, morali smo brzo zauzimati položaje na isturenim čukama, jer su Njemci sa nekoliko pravaca

ugrožavali naše povlačenje. Selo Nedajno je bilo ranije popaljeno, a narod se iz sela i iz čitavog toga kraja ranije razbježao po šumama i stijenama. U jednoj kući pored puta, koja je ranije zapaljena i od nje ostao samo zid, bilo je oko 10 tifusara, od kojih su neki ležali, a neki sjedeli. Primijetili smo da među njima ima mrtvih. Neko ih je ovdje ostavio sa 2—3 zaklane ovce i naložio im vatru. Nekolicina njih isjecali su i jeli živo meso, a neki ga pekli. Oni koji su ležali molili su ih: „Druže, daj mi malo mesa". Nas su molili da im damo vode. Hranu nisu tražili, kao da su znali da i mi ništa nismo jeli već 24 časa. Ostali su tu, i ko zna da li su uspjeli da pojedu to meso i popuše duvan. Kad smo se vraćali sa Sutjeske saznali smo da su Njemci sve ovakve žive spaljivali. Odavde smo produžili u pravcu s. Nikovića. Bio je lijep i sunčan dan. Avijacija nas je nadlijetala bombardovala i mitraljirala. Kretali smo se preko jedne livade. Pred nama na jednom brdašcu bila je grupa od oko 20 tifusara sa bolničkim osobljem — drugaricama i drugovima koji su ih sprovodili i o njima se starali . Ovi su ih molili da krenu dalje i upozoravali na avione, ali ništa nije pomoglo. U jednom trenutku se začuo zvuk aviona. Oni poskakaše i počeše da bježe svaki na svoju stranu. Mislim da ih više niko nije mogao skupiti. Ovih dana, sve dok smo došli do kanjona rijeke Pive, nije bilo borbe.

Prilikom spuštanja kozjom stazom ka rijeci Pivi neprijatelj je iskoristio našu nemogućnost da bilo gdje skrenemo pa je artiljerijom iz doline Drine, ne samo po danu nego i u toku noći, nanio našim jedinicama znatne gubitke. Pivu smo prešli, koliko se sjećam, 10 juna kod D. Kruševa, i to preko visećeg mosta popatosanog bukovim cjepanicama. Avijacija ga je toga dana bombardovala nekoliko puta, pa smo morali brzo prelaziti.

Po prelasku preko mosta, peli smo se pravo prema Vučevu. Konji sa tovarom oburvavali su se niz grede i kamenjar. Išli smo pobaučke, hvatali se rukama za travu, busenje i žile da se ne bi survali. Gladni i umorni jedva smo puške nosili. Neko nam je rekao da na Vučevu ima srijemuše. Radovali smo se kao da nas čeka bogzna kakva hrana.

Sjećam se Jasne Lučić, kojoj su otac i brat poginuli. Išla je u koloni sa nama. Penjali smo se pazeći da kamen ne opučimo, jer bi pobili drugove ispod nas. Puškomitraljesci su jedva nosili oružje. Drugi su im nosili municiju. Smjenjivali smo ih svakih 10 koraka. Odmoriti se nije imalo gdje. Nije bilo mjesta za sjedenje. Sunce je peklo. Jasna je pored svoje puške i rančića redovno smjenjivala drugove iz kolone kad bi došao red na nju, i nosila puškomitraljez. Često se čulo: „Smjena, drugovi". Svi smo se pravili da ne čujemo. Ona je uzela jedan „Brno", i gotovo pola puta sama ga iznijela na Vučevo. Nije dala nikom da je smijeni.

Kada smo izišli na Vučevo zapahnula nas je hladovina i svjež vazduh. Padali smo oko stoljetnih bukava i smreča gdje ko može, ne birajući mjesto. Nije prošlo ni pola sata, naletjeli su avioni i bacali bombe. Kakva je to bila lomljava i gužva! Poskakali smo i uhvatili se bukava, vrteći se oko njih da bi izbjegli pogotke gelera. Tu je poginula Jasna i neki ranjenici.

Odavde pa dalje ka Sutjesci vatru nismo smjeli ložiti zbog neprijateljskih aviona. Pokreti su bili stalni, sa manjim zastancima radi odmora. Malo naprijed, pa čekanje. Svi smo bili svjesni teške situacije. Ranjenici su se sve više prikupljali i razmještali po šumi. Lakši ranjenici došli su sa zavojima u jedinice. Borba je vođena svuda oko nas. Borci Pete crnogorske brigade i naši smjenjivali su se na položajima. Povlačenje ka Sutjesci vršeno je užurbano. Njemci su sve više pritiskivali i stezali obruč oko nas, a mi smo pravili obruč oko ranjenika. Izdato je naređenje: „Bitka za ranjenike". Tako smo u pripravnosti, sa bombama, zauzimali položaje i čekali iza bukava u streljačkom stroju dok bi Njemci bili zadržani ili odbijeni, pa bismo nastavili pokret ka Sutjesci. U ovakvoj situaciji nije nikom padao na pamet odmor. Hranu smo dobijali jednom dnevno — po parče mesa.

Dvanaesti jun osvanuo je tmuran i kišovit. Naš bataljon krenuo je sa Dragoš-Sedla u pravcu Sutjeske. Išli smo brzo kroz šumu. Tuda prvi put prolazimo. Jedinice Pete crnogorske brigade žurile su pored nas. Ima boraca i grupa iz drugih jedinica. Što smo se više spuštali ka Sutjesci nailazili smo na ranjene i iznemogle koji su ostajali po šumi i preklinjali da ih ne ostavljamo. Više same Sutjeske, u Ravnom Borju, smo se zaustavili. Za nama su Njemci već nailazili i pokušavali da zauzmu gredu povrh nas i ostale dominirajuće položaje. Njihovi kuršumi proletali su nam iznad glava.

Ovog dana poslije podne prikupljali smo se u šumi na desnoj obali Sutjeske. Ovdje su se vršile posljednje pripreme za borbu i prelaz preko Sutjeske. Borci su se iskupljali i čete svrstale. Starešine su upoznavane sa zadatkom. Komesari i vodni delegati održavali su kraće sastanke i upoznavali nas sa situacijom. Obaviješteni smo o stanju ranjenika koji su se nalazili oko nas. Izvršen je pregled municije. Sve „suvišne" stvari smo bacili da bi bili pokretljiviji. Svaki se interesovao gdje je neprijatelj, kuda ćemo napadati. Osmatrali smo i izmjenjivali iskustva iz ranijih proboja. Jedna misao nam je bila: razbiti Njemce i probiti se iz obruča. Naša artiljerija je dejstvovala punom snagom kao i minobacači. Znali smo da artiljerija treba da ispali posljednji metak i, vjerovatno, tu ostane zakopana. Lakši ranjenici svrstali su se u borbene redove. Smatrali su da im je sa nama sigurnije. Ranjenicima koji se nisu mogli

kretati dali smo konje iz komore. Oni su molili, da im damo i oružje da ih ne bi Njemci bar žive zarobili.

Teško je bilo opraštati se od ranjenih drugova koji su morali da ostanu prvi put za nama, pogotovo kojima je tu bila porodica ili neko iz porodice. A koliko je ovakvih slučajeva bilo!

Dvanaesti jun je izmicao. Počela je da pada kiša, magla se spustila. Srmkavalo se. Sutjeska je jezivo hučala. Neprijateljske topovske i minočacačke granate sa lijeve strane doletale su i eksplodirale po šumi i kamenjaru oko i povrh nas. Dat je znak za pokret. Meni je komandir čete postavio zadatak da kao vodnik sa pet drugova idem u prethodnicu. Krenuli smo. Između ostalih, sa mnom je išao i Đorđe Stanić koji je i poginuo na Sutjesci. Prije toga došao je iz zarobljeništva zamjenjen za Talijane. U njegov ranac sam ostavio parče mesa, moje posljednje sljedovanje.

Noć se spuštala, crna i neprovidna. Prošli smo kroz šumu, preko besputnog oštrog kamenjara i granja, mokri do kože. Neko vrijeme smo održavali vezu sa bataljonom. Išli smo iznad Sutjeske, nizvodno, Ubrzo smo izgubili vezu i upali među borce iz naših i drugih jedinica. Naišli smo na neke popaljene kuće, vjerovatno s. Keljići. Odatle smo u rasvit zore 13 juna izbili pravo na most na Sutjesci. Oko mosta su već pristigle jedinice Treće sandžačke brigade. Tu me je moja sestra, koja je bila sanitetski referent u Mitraljeskoj četi 4 bataljona, prepoznala i zovnula. Rekla mi je da su drugovi iz našeg bataljona prešli preko mosta i da je sačekam da mi nešto da. Bio sam bos. Htjela je da mi da bar neke čarape. Nisam mogao da je čekam. Produžio sam preko mosta sa drugovima iz Pete crnogorske koji su u trku prelazili most. Kad sam prešao puška se nije čula ni sa jedne ni sa druge strane. Mrtva tišina. Naiđoh na drugove iz moje čete. Sjedeli su u zaklonima oko puta. Malo kasnije naređen je pokret. Sa puškom „na gotovs" podilazili smo u streljačkom stroju. Nismo išli ni punih 200 metara kad se odjednom otvori paklena vatra iz neprijateljskih rovova iskopanih na ivicama šume i u papratima. Odgovorismo istom mjerom. Nije se moglo ništa čuti od puščane i mitraljeske vatre i praštanja ručnih bombi. Jauci, pa opet napad. Čulo se: „Naprijed ko je Crnogorac!" Dozivali su se drugovi po imenu. Zauzeti su prvi rovovi, drugi i treći. Naši borci su padali, mrtvi i ranjeni, i ostajali jer ih nije imao ko previjati niti se za to imalo vremena. Jurili smo naprijed, samo što prije da izbijemo na kosu. Nismo znali gde nas sve neprijatelj čeka. Puca sa svih strana. Čuo sam gdje borci jedan drugom saopštavaju: „Pogibe Sava". Tu u blizini poginuli su u jurišu i komandant našeg 4 bataljona Milovan Peković i njegov zamjenik Lale Vuksanović, kao i komandir čete Radisav Juškoviić, Vojislav (Strunjo) Bulatović i drugi.

Sve se ovo dogodilo blizu Krekova, u prvim jutarnjim časovima. Najednom, borba je počela da jenjava. S obzirom da čovjek u ovakvom paklu i krkljancu izgubi gotovo svaki osjećaj, ne znam koje je doba dana bilo. Čini mi se oko podne. Jedva sam išao od umora, bos, noge u ranama i krvave, strašno su me bolele. Tabani su mi bili kao oderani. Išao sam sa jednom grupom u pravcu Košura. Još se čula poneka puška. Ja sam izišao na jedan proplanak i samo što sam se pomolio iza bukve, Njemci su me primjetili iz rova i bacili bombu. Pala je više bukve i eksplodirala. Od ovog potresa bio sam ošamućen i ostao neko vrijeme ležeći. Kad sam došao k sebi ,oko mene nije bilo nikoga. Ostao sam sam. Čuo sam Njemce kako otegnuto dozivaju: „Partizani — napred partizani". Video sam da ovuda ne mogu proći. Vratio sam se nazad i u jednoj dolini, u šumi, naišao na mrtve Njemce i konje i neke ispreturane sanduke — kao da je tu bila njihova komora. Odavde sam krenuo u pravcu r. Sutjeske. Išao sam, više bauljao, kojih 50 do 100 metara. Dalje nisam mogao. Sjeo sam pored jedne međe i mislio šta sad da radim. Bila je tišina, jeziva kao da je sve nekud u zemlju propalo. Gledao sam neću li nekoga od naših vidjeti. U jednom trenutku, primjetih kako se iz jednog žbuna pomalja čovjek. Vidio sam da je partizan i prepoznao ga. Bio je to kurir Štaba Treće sandžačke brigade Filotije Klajić. Javio sam mu se i došao do njega. Rekao mi je da je na straži, a da se tu u blizini nalazi štab naše brigade, kao i da je naređeno da se svi borci prikupljaju, da će se podijeliti po grupama i kad padne noć a možda i prije, nastaviti pokret radi daljeg probijanja. Pokazao mi je u pravcu šume gdje je mjesto za prikupljanje. Usput su me stigli još neki drugovi. Okupilo se nas oko 20. Tu je bio i komesar 1-ve čete 4 bataljona Dragoljub Obradović. Kad me je video kako jedva idem, a pošto je na nogama imao polovne njemačke čizme, skinuo ih je, osjekao cipele od sare i dao mi ih, a sebi je od sara napravio makedonske opanke. Tako smo se obojica obuli.

Bila je tišina, kao da do maločas nije gorjela zemlja i krkljalo kao u loncu. Najednom su naletjeli njemački avioni i bacili po šumi nešto nisam znao šta, od čega je šuma ječala tako jezivo da je to na nas ostavljalo mučan utikas. Pitali smo se šta to može biti. Plašili smo se bojnih otrova. Sedjeli smo i razgovarali. Kosa na glavi nam se dizala i srce ledilo kad smo saznali koji su sve drugovi poginuli. Mislili smo kako se nikada više nećemo vidjeti sa onim ranjenicima koje smo do jutros obezbeđivali.

Lista poginulih i ranjenih bila je velika. Na čelu sa komandantom 4-tog bataljona, njegovim zamjenikom i ostalim drugovima — preko pedeset. Među njima dosta Bosanaca i Dalmatinaca.

Ovdje smo sačekali prvi mrak. Kad je naišao Žarko Vidović, sa još nekoliko drugova krenuli smo zajedno natrag za Sandžak. Sutjesku smo prešli peko nekih greda, više Tjentišta.

Vrijedan je pomena primjer ranjenog Miloša (Mida) Milikića, koji je, iako ranjen, izneo sa Sutjeske puškomitraljez i doneo ga u Sandžak. Sa našom grupom vratili su se ranjeni drugovi i drugarice, Dušan Žurić, Radojica Sekulić, Desa Bulatović,* Drago Lučić i drugi.

Toga dana imali su sreću da se probiju i otstupe za Bosnu samo oko 70 drugova i drugarica, iz 4-tog bataljona Sandžaklija i Bosanaca, sa komesarom bataljona Živkom Žižićem.

Sa ranjenicima su zarobljene i naše bolničarke koje nisu htjele napustiti ranjenike.

Sa Sutjeske smo krenuli 13 juna uveče, a u moje selo došao sam 1 jula. I ponovo, bez ijednog dana odmora, počeo je rad na prihvatanju drugova koji su pristizali, na terenu sa narodom, održavanje sastanaka, razbijanje neprijateljske propagande, okupljanje starih i novih boraca da bi konačno u avgustu ponovo formirali 4 bataljon, a malo docnije i Treću sandžačku brigadu i pripremili se za nove borbe.

Marko RADULOVIĆ

* Desa Bulatović — Milatović, bacila je bombu u njemački rov a zatim uskočila u njega da razoruža Njemce, i u tom momentu je iz drugog rova ranjena

NAJTEŽE JE U ZAŠTITNICI

oja brigada, Treća sandžačka proleterska, bila je u zaštitnici pridata Trećoj diviziji. A jedinice zaštitnice morale su držati određene položaje pošto-poto, bez obzira na žrtve, sve dotle dok se ne evakuišu ranjenici i bolesnici; one su po pravilu primale borbu pod uslovima i na mjestima koje je nametao neprijatelj. Zaštitničke jedinice gladovale su više nego brigade u prethodnici. One nijesu mogle oteti od neprijatelja ništa, dok su trupe u prethodnici često zarobljavale neprijateljske komore. Zaštitnica se povlačila kroz evakuisana sela, kroz koja su već prošli sve brigade i mnogobrojni ranjenici i tifusari. Borci zaštitnice vidjeli su sve užase neprijateljske ofanzive: nepokopane lješeve svojih drugova, izmrcvarene ranjenike i tifusare, često gotovo mrtvace na nogama, koji dižu ruke na sebe da bi prekinuli nesnošljive muke, paniku i haos u selima kojima se približuje brutalni neprijatelj koji s vandalskom strašću uništava nejač i s mukom stečenu imovinu.

Bili su to dani teških iskušenja. Oni su stavljali na probu čvrstinu partizanskog morala. Trebalo je biti otporniji od čelika pa izdržati sve to i ne pokleknuti. Partizani su podnijeli više nego što bi se moglo pretpostaviti da može izdržati čovjek sazdan od krvi i mesa. Tom „fanatizmu" partizana, toj nepokolebljivoj vjeri njihovoj u pobjedu, toliko puta se divio i neprijatelj.

Od Tare, preko Durmitora, u kanjonima Sušice i Pive, preko Vučeva do Sutjeske, vidio sam desetine i desetine ljudskih kostura, sa ostacima odjeće, u ležećem i sjedećem stavu, na panju, na kamenu, u pećini, na putu... Pored nekih su se

nalazile puške. Na desnoj obali Pive, ispod provizornog mosta, desetak lješeva bilo je zagnjureno u vodi. Umorni od napornog puta niz kanjon Pive, doteturali su se ti bolesni partizani do vode (koliko je bila jača volja u tim herojima od njihove fizičke snage!), nagnuli su se da se napiju, ali više nijesu imali snage da se podignu. I tu su umrli sa glavama u rijeci...

Na Vučevu, pod bukvom guste krošnje, naišao sam na partizana u agoniji. Bio je to nekad snažan momak, visokog rasta, smeđ. Izgledao je kao sjenka, sama koža i kosti. Pušku njemačke proizvodnje stavio je pod glavu. Kraj desne ruke kragujevačka bomba odvrnutog osigurača: nije imao snage da je aktivira. Kraj bombe papir i mala olovka. Napisana tri slova: „Dra..." Počeo je da piše voljenoj djevojci, roditeljima ili drugovima...

Noću između 8 i 9 juna naša kolona prolazila je kroz selo Nikoviće, na Pivskoj Planini. Bio je jedan čas poslije pola noći kad smo iz kuće na periferiji sela, sa nekih 700 — 800 metara daljine, začuli glasove tifusara u bunilu. Bilo ih je vjerovatno tridesetak. Vikali su: „Družeee!... O družeee!... Uraaa!... Ne ostavljajte nas, drugovi!... Naprijed proleteri!..." Ti tifusari bili su na vrhuncu krize, u velikoj vatri. Mnogi su pravili razne ludorije. Neka bolničarka pričala nam je da su u bunilu zapalili kuću u kojoj su bili smješteni. Jedva su ih spasli. Na njemačke avione, koji su bombardovali selo, tifusari su „pucali" koljem. Kakvu su sudbinu doživjeli ovi bolesnici? Njemci su 11 juna okupirali Nikoviće. Bolesnici su vjerovatno sakriveni u klisuri iznad sela. Da li su ih tamo Njemci našli? Ako jesu, streljali su ih ili spalili.

*

Možda nikad u burnoj istoriji čovječanstva jedna vojska nije njegovala takav kult ranjenika kao naša partizanska. Nije slučajno da su najslavnije borbe našeg rata vođene za ranjenike: Vilića Guvno, Neretva, Sutjeska... A taj kult ranjenika, koji su u srca partizana usadili KPJ i drug Tito, bio je jedan od glavnih izvora masovnog heroizma naših brigada i divizija. Za spas oko 4 000 ranjenika dato je mnogo više mrtvih i ranjenih partizana! Cijela jedna divizija žrtvovana je za ranjenike. I pored toga, oni nijesu, sem jednog dijela, spaseni. Ali, to je održalo moral naših jedinica u najcrnjim danima Pete ofanzive.

U Petoj ofanzivi ranjeni partizani, naročito nepokretni, preživljavali su natčovečanske patnje. Bili su gladni, bez medikamenata za ublažavanje bolova i zarastanje rana, izloženi vremenskim nepogodama. Nosila su im bila od dva drveta preko kojih je stavljeno šatorsko krilo ili ćebe. Nosili su ih Italijani,

zarobljeni na Javorku i Bioču. Od ono malo zdravih partizana nije se moglo odvajati za nošenje ranjenika. Seljaci Pive bili su zauzeti svojim jadima: trebalo je naći po kanjonima Tare, Pive i Sušice skloništa za nejač. I šta se drugo moglo učiniti nego da Italijani nose ranjenike?

Ranjenici su prenošeni i danju i noću, ali to je išlo jako sporo, kilometar-dva dnevno. Za to vrijeme sa položaja je tekla neprekidna rijeka novih nosila, što je silno usporavalo pokret. Ali, nažalost, tu se nije moglo ništa učiniti. Naravno, niko nije ni pomišljao na žrtvovanje ranjenika.

Zarobljeni Italijani hranjeni su kao i partizani. Ali to je bilo malo, tek dovoljno da se tavori, da se nekako održi goli život ako je organizam naviknut na neprestano gladovanje. A Italijani su se, prije zarobljavanja, dobro hranili. Razumljivo je što su oni gladovanje podnosili teže.

Kako su zarobljeni Italijani obavljali svoj zadatak? Od Sušice do Sutjeske, između Kneževića i Crkvica, u kanjonu Pive, na Vučevu, između Vučeva i Sutjeske, slika se ponavljala: težak ranjenik, bez jedne ili obje noge, sa ranom u grudima ili glavi, doziva sa nosila, koja su bačena nasred puta, svoje prenosioce — Italijane, koji su pošli da pretražuju napuštene kuće ne bi li našli štogod za jelo, ili su vadili iz neke njive posađeno i davno isklijalo krompirovo sjeme. U kanjonu Pive naišao sam na ranjenika ostavljenog na jednom kamenu. „Njegovi" Italijani, dvadesetak metara odatle, odvaljivali su meso od mrtvog ili ubijenog konja koji se već mestimično raspadao, i halapljivo jeli.

Kao za pakost, bilo je tada dosta vedrih dana, pa su njemački avioni neumorno bombardovali naše položaje, a naročito jedini put kojim su se od Durmitora ka Sutjesci kretali ranjenici, tifusari, zbjegovi i borci. Čim bi čuli zuku motora, Talijani, nosioci ranjenika, ostavljali bi nosila po putu i bježali u žbunje i pod kamenje. To se ponavljalo po deset-dvadeset puta dnevno.

Jedan od najtežih trenutaka doživio sam u sumrak 8 juna. Tada sam sreo kod sela Nedajna kolonu teških ranjenika koje su nosili u Sušicu, dakle, natrag — ka frontu! Ranjenici bijahu veseli! Jedan je pjevušio omiljenu partizansku pjesmu: „Puško moja, drug moj vjerni . . ." Ova divna melodija gubila se u ehu žestoke mitraljeske vatre sandžačkih proletera sa Velikog Štulca na koji su nasrtali Njemci. Ove ranjenike odnijeli su u kanjon Sušice i tamo ih sakrili. U Sušici ima dosta pećina i zaklona. Ovdje su se spasli mnogi teški ranjenici. A mnoge su Njemci otkrili pomoću specijalno izvježbanih pasa.

*

Peta crnogorska brigada (bez jednog bataljona), Treća sandžačka brigada, 2-gi bataljon Prve dalmatinske i Mostarski Bataljon Desete hercegovačke brigade, sa ranjenicima i bolesnicima, netšo djece, žena i staraca, nalazili su se 12 juna 1943 godine na pošumljenoj zapadnoj padinici Vučeva. Bili smo okupljeni na jednom parčetu zemljišta. Štab Treće divizije nalazio se na koti 1266, oko 1500 metara vazdušne linije od Sutjeske. Odavde smo, 12 juna, skoro cio dan posmatrali njemačke kolone koje su dolazile od Popova Mosta i zaposjele položaje na lijevoj obali rijeke Sutjeske: Ozren, Pleće, Vilinjak, Medveđe Brdo, Malu i Veliku Siljevicu — baš na pravcu kojim smo, naredne noć, morali da se probijemo.

U toku čitavog 12 juna pristizali su ranjenici i bolesnici u blizinu mjesta gdje se nalazio štab divizije. Oko 5 časova poslije podne neki njemački dijelovi pojavili su se u blizini puta koji sa Vučeva vodi na Sutjesku, jugoistočno od Tjentišta. Njemci su, vjerovatno, izviđali lijevu strminu Sutjeske, i tako se približili Centralnoj bolnici. Sava Kovačević je naredio da se dva topa, zaplijenjena na Javorku i Bioču, dovuku i gađaju Njemca. Raspolagalo se sa desetak granata. Trebalo ih je utrošiti, a zatim topove zakopati. Sava je komandovao glasom koji su, sigurno, i Njemci čuli. Prve granate pale su, po svoj prilici, među Njemce koji su se odmah utišali i povukli, što je izazvalo pravo slavlje u Centralnoj bolnici i mnoge komentare o Savi, njegovim ranijim podvizima, o njegovoj glasnoj komandi koja sokoli. Sava je zatim diktirao zapovjest za marš ka Sutjesci i napad na neprijatelja koji se ušančio na lijevoj obali.

*

Predveče 12 juna jedinice Treće divizije dobile su zapovijest za proboj njemačkog obruča na lijevoj obali Sutjeske. Zapovijest je pročitana na zajedničkom sastanku štabova bataljona i Štaba Sandžačke brigade. Dato je uputstvo da se borci što više rasterete. Ljudi su bacali veš, knjige, čak i dnevnike, ostavljajući, razumije se, samo oružje i municiju. Sa prvim mrakom, krenuli smo ka Sutjesci. Kretali smo se uzanim putem, mjestimično raskvašenim od kiše koja je padala 11 juna. U gustoj šumi vladala je potpuna pomrčina. Kroz guste kolone ranjenika i bolesnika, zbjegova i mnogobrojnih komora bolnica, bataljona i brigada, probijali su se bataljoni Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade, 2-gi bataljon Prve dalmatinske i Mo-

starski bataljon, da bi prije zore izbili na Sutjesku. U tamnoj noći, po nepoznatom putu, marš nije bilo moguće izvesti prema zapovijesti. Bataljoni su pri prolazu kroz neboračke kolone kidali veze, mešali se sa ešelonima Centralne bolnice. Svi su željeli da što prije siđu na Sutjesku, a desilo se obratno: na maršu je vladao haos koji je prouzrokovao zakašnjenje svih jedinica. Ustvari, sve se bilo izmiješalo: borci, ranjenici na nosilima i konjima, bolesnici sa štakama, djeca, žene, konji i druga stoka iz komore. Plač djece, zapomaganje ranjenika koje su Italijani bacali i bježali, kotrljanje kamenja, konja sa kotlovima i kazanima, galama boraca na komordžije, stalni povici: „Brže! Brže!... Požuri začelje!... Ima li veze?... Prekinuta veza — čelo stoj!..." — to je slika sveopšte gužve. Marš pod ovim uslovima morao je dovesti do zakašnjenja jedinica koje su imale zadatak da probiju njemački obruč i spasu i sebe, i ranjenike i bolesnike Centralne bolnice.

Bilo je pred samu zoru kad smo južno od sela Tjentišta zagazili u ledenu, nadošlu Sutjesku. Voda je dopirala do kukova. Prelazeći put koji ide lijevom obalom Sutjeske, noge su nam se zaplitale o telefonske kablove njemačkih jedinica. U rasvit su djelovi divizije izvršili napad na neprijateljske položaje na istočnoj strani Ozrena (kota 1405). Sa Petom crnogorskom brigadom nalazio se njen prvi komandant Sava Kovačević. Komandovao je glasom tako da ga je i ovog puta čuo svaki borac. Mnogobrojni juriši pokliči: „Uraaa! Naprijed proleteri!..." Paklena vatra automatskih oruđa sa jedne i sa druge strane. Eksplozije stotine ručnih bombi. Taj vulkanski krkljanac trajao je najviše pola časa, možda i manje. A onda je poginuo već legendarni Sava Kovačević i sve se odjednom utišalo. Kad ga borci više nijesu čuli, kao da ih je zmija za srce ujela. Prvi put bez Save — to je za njih bilo strašno. Glas o Savinoj pogibiji brzo se prenio među sve borce Treće divizije i u Centralnoj bolnici. To je bio strahovit udarac i za borce i za rukovodioce. Savino prisustvo davalo je ljudima snage da urade i ono što je izgledalo nemoguće.

Njemci su izbačeni samo iz nekoliko bunkera uz ogromne gubitke na našoj strani. Prvi pokušaj proboja, iako silovit i predvođen Savom Kovačevićem nije uspio. Položaj većine teških ranjenika postao je beznadežan. Naše prorijeđene jedinice držale su položaje na oko 300 do 500 metara od njemačkih bunkera. Pozadi, po uvalama, u manjim i većim grupama nalazili su se ranjenici i bolesnici. Mnogi teški ranjenici, naročito novi, ne htijući da padnu živi u ruke Njemaca, izvršili su samoubistvo.

Bilo je jezivo slušati pojedinačne pucnjeve i eksplozije ručnih bombi iza naših položaja. Svak je znao šta oni znače. Svi

smo bili spremni poginuti da do toga ne dođe. Ali, nije se moglo učiniti ništa više od onoga što je uradila Treća divizija u žestokim borbama od Šavnika do Sutjeske, u upornim borbama za ranjenike. Bez njih ona bi uvijek sebi prokrčila put. Ona je od komandanta do posljednjeg borca bila spremna da slavno izgine, ali da ne prepusti ranjenike i bolesnike Njemcima.

Oko 12 časova članovi Vrhovnog štaba, koji su se nalazili sa nama, i komandant Južne grupe naredili su da se prikupi preživljelo ljudstvo iz svih jedinica kako bi se ponovo napao neprijatelj. Na jednom proplanku, južno od Usovačkog Potoka, na oko 400—500 metara od njemačkih položaja, nekih 1000—1200 metara od rijeke Sutjeske, iskupilo se oko 300—400 boraca. Radovan Vukanović, komandant Grupe, saopštio je da je situacija teška i da, radi spasa ranjenika, moramo izvršiti juriš na Njemce kako bismo probili obruč. Krenuli smo smjelo sa borbenim poklicima na juriš u pravcu kote 1349. Njemci su se u početku pritajili, a kada smo im se približili zasuli su nas žestokom vatrom automatskih oruđa i bombama. Tu smo ostali prikovani do uveče...

Batrić JOVANOVIĆ

II

TRAGIČAN OPROŠTAJ

ao da je orkan besneo kanjonom Sutjeske. Drveće ispreturano, grane potkresane, leševi ljudi — naših i Nemaca — i leševi konja na sve strane. Juriši se neprekidno ponavljaju. U prvom obračunu, posle prelaska Sutjeske, već su mnogi ostali tu da svojom krvlju natope vrleti ovog kanjona .U umirućem ropcu je i Rašo Janjušević, drug koji je do malopre s nama jurišao. Mučno su u nama odjekivale njegove iskidane reči:

— Drugovi, nema potrebe da se zadržavate. Pred vama je neprijateljski obruč. Ne vredi da pokušavate... Creva su mi van.... Poslednja usluga za koju vas molim jeste: uskratite neprijatelju da se naslađuje mučeći me ovako nepokretnog. Vaša je dužnost da mi tu pomoć pružite.

Stajali smo nad njim i nismo mogli da nađemo reči. Pri svakom pokušaju da mu nešto kažemo, glas je zastajao u grlu. A za razmišljanje nije bilo vremena. Želja da mu pomognemo bila je neograničena — mogućnosti nikakve.

— Radoje, ne treba oklevati. Molim te... — obrati se drhtavim glasom svom školskom drugu.

Pogledao sam u Radoja. Lice mu se orosilo. Nemo je podigao pušku. Ruke su drhtale i — cev je klonula.

— Ne! Kako da... druga, glas mu je zamukao.

— Drug si mi ako mi uskratiš muke, rekao je Rašo previjajući se od bolova. Umoran sjaj tekao je iz njegovih očiju. Lik mu se menjao i pretvarao u grč tužnog osmeha.

Još jednom pogled je zastao na Radoju. Ovaj je okretao glavu i repetirao pušku. Ali, ruka je ponova klonula u trenutku kad smo pogled skrenuli sa ranjenog druga.

Kad sam hteo da okinem obaraču, u svesti su mi odjeknule reči: „Naša Partija ceni čoveka iznad svega. U njoj vlada nerazrušivo jedinstvo i ljubav druga prema drugu. To je zaloga jedinstvu i veri u snagu Partije. Komunisti moraju biti spremni da ginu jedan za drugoga, da su uvek u prvim borbenim redovima i primerom izdržljivosti i junaštva rukovode borbom. Naša ćelija mora da bude takva, da vaspitava borce u tom duhu . . ." — govorio je kasnije Radoje, sećajući se tog potresnog momenta. Bile su to ustvari reči koje je Rašo, inače naš sekretar ćelije, često podvlačio na sastancima komunista.

U neposrednoj blizini „šarci" su još bešnje bljuvali neprekidne lance zrna. Streljački stroj Nemaca se približavao. Borba je besnela na sve strane. Oklevanja više nije smelo da bude. Svuda su zasipale čelične kugle. Gomile grana i lišća padaju sa drveća.

— Slabo, cena moje smrti su vaši životi. Molim te, nađi toliko snage . . . Ne dozvoli . . . — obrati se Rašo komesaru, čiji je on pomoćnik, a ranije školski drug.

U magnovenju njegov život je iskrsavao preda mnom. U svest su navirale misli i sećanja na sastanke aktiva SKOJ-a kome je Rašo prisustvovao: „Mladost izgubljena u borbi nije izgubljena, jer borba za slobodu to je borba za večnu sreću i mladost . . ."

Dah nam je zastao u grlu. Jeziva scena se ponavljala. Ovoga puta Slobo je podigao pušku. Lice mu je prebledelo, oči se ovlažile. Ali, ni on nije bio u stanju da puca.

Streljački stroj neprijatelja već je na koju stotinu metara od nas. Vri kao u kazanu. Naši i Nemci biju se prsa u prsa. Ko zna koji je to već okršaj za sat-dva borbe. Za nekoliko minuta mogu stići tu.

Svesni smo da ranjenog druga ne možemo spasti, ali snage nije bilo da mu želju ispunimo. Kao da smo očekivali da mu se povrati snaga, da ponovo krene u juriš s nama.

— Nisam imao snage da gledam u lice svog druga i pucam u njega. Osećanja su bila snažnija od svesti. Pred očima mi je stalno zalebdeo vedar Rašov lik iz školske klupe. Nisam mogao zamisliti da ga vidim mrtvog i to od moje ruke. Ne! To nisam mogao — sećao se Slobo svega onog što je preživljavao u tom času.

Dok su bolovi razdirali njegovu poslednju snagu, neprijateljski streljački stroj se sve više približavao. Ali pucanj iz ruku bilo kog od nas na svog druga nije se oglašavao.

Koliko su beskrajni ti minuti ropca. Koliko uspomena treba savladati dok se odlučimo.

Shvatili smo da su to otsudni dani za prelaz jedne epohe u drugu, iz jedne mladosti ropstvom ponižavane u novu mladost

slobodom i radošću zadojenu. Iz napora volje narastale su naše unutrašnje snage. Osetili smo se jaki i postajali gospodari nad smrću.

— Znam da vam je teško. Ali, nemojte me živa ostaviti neprijatelju. A spasti me ne možete. Krenite da osvetite mnoge koji su ovde ostali. Vidim da nemate snage. Dajte mi pištolj. Sam ću... bile su mukle i isprekidane reči ranjenog druga.

Komesar je izvadio pištolj iz okrvavljene futrole, što je ležala pored Raša. Repetirao...

— Poslednji pozdrav drugovi... i zamro je titrav glas Rašov.

Bio je to glas, jedan od mnogih, koji je davao moralnu čvrstinu do smrti.

Natopili smo suzama bledo lice ranjenog druga, i to je bilo sve što smo tada mogli.

Pred nama se gubila još jedna mladost, ali nju nisu uništile godine, nju je uništila čelična kugla potekla iz neprijateljske ruke. I to saznanje kao da je ulivalo novu snagu da mi moramo još živeti da osvetimo drugove, da izvojujemo slobodu za novu — srećniju budućnost.

Još bismo mu hteli reći neku reč, ali glas više nije bio poslušan. Nismo hteli da plačemo. Plakala su naša srca.

Mirko VRANEŠ

IZ DNEVNIKA

edmi jun... Danas je petnaesti dan kako sam ranjen. Osjećam se dosta dobro. Po savjetu ljekara, grupa ranjenih u noge, među kojima sam i ja, posljednjih dana trenira pješačenje, po nekoliko sati dnevno. Ovo će nam dobro doći pošto svakog momenta očekujemo pokret.

Čujemo borbu koja se vodi s one strane Pive, iako bolnica već nekoliko dana nema nikakvih vijesti o situaciji.

Sinoć kasno saopštiše nam da ćemo danas i mi krenuti. Već su napravljeni spiskovi ranjenika prema težini povreda: najteži treba da pođu u Centralnu bolnicu, srednji da ostanu u diviziskoj, a oni lakši — u brigadnim bolnicama. Jutros je saopšten i raspored. Određen sam za Centralnu bolnicu. Nisam zadovoljan rasporedom — tražio sam da idem u brigadu. Ljekar nije htio da čuje. Bio je uporan. Ljut sam na njega. Ipak sam odlučio da idem u brigadnu bolnicu po svaku cijenu... Smatrao sam da mi treba još samo nekoliko dana pa da budem potpuno sposoban za jedinicu. Prvi put otkako sam u partizanima odbio sam naređenje.

Jutros rano došli su novi ranjenici. Ima ih i iz mog bataljona. Rekoše mi da naša brigada vodi svakodnevne borbe sa Njemcima, kojih ima više nego ikad dosad...

Oko 8 časova pokret. Vrijeme cenimo po suncu, jer sata nema niko. Naš pravac kretanja je Vojinići-Jeremići-Zajići-Rudine. Nekoliko drugova mi u povjerenju rekoše da i oni neće u Centralnu bolnicu već u jedinicu. Lakše mi je što nijesam sam.

Ivan Šubić: BORBA — linorez

Pješačili smo cio dan. Imali smo samo nekoliko kraćih odmora. Noge nas dobro drže i evo praktično dokazuju da smo sposobni za odlazak u brigadu.

Seljaci žive po zbjegovima. Sele se nekud naprijed sa stadima ovaca. Izgleda ni sami ne znaju kuda.

Negdje poslije podne susretoh se sa Rajkom Gagovićem, mojim školskim drugom iz nikšićke gimnazije. Nijesmo se vidjeli od početka rata. Mojoj radosti nije bilo kraja. Nijesmo više samo školski već i ratni drugovi, saborci. Zadržasmo se u kraćem razgovoru, jer nijesam smio ostajati dugo van kolone. Rajko mi nabrzinu reče da je situacija vrlo ozbiljna, naročito zbog sve većeg broja ranjenika koje je teško transportovati.

U prvi mrak stigli smo u selo Rudine. Kolona je na putu dobro prošla. Nije bilo većih zastajanja, iako smo imali samo nekoliko konja koje su, na smjenu, koristili teži ranjenici.

Izgleda da ćemo ovdje i prenoćiti. Tu su smještene neke dalmatinske jedinice[1]. Pošto smo se malo odmorili, ušao sam u štab Prve dalmatinske brigade da se raspitam za moju Petu crnogorsku. Komesar brigade mi objasni kako da se sa njom povežemo. Predložio je da ako hoćemo ostati sa njima do izlaza iz ove situacije. Zahvalio sam mu izjavivši da mislim da je ipak najbolje da idemo u svoju brigadu.

Večerali smo ječmenog skroba koji su nam dali Dalmatinci. To nam je danas bio jedini obrok. Nabavili smo nešto malo slame i legli napolju da se odmorimo.

8 jun. Slabo smo spavali, jer je bilo hladno, naročito pred zoru.

Dalmatinci ostaju u selu. Ima izgleda da će poslije podne krenuti ka Pivi i dalje na Vučevo. Opet sam bio u štabu da čujem ima li kakvih promjena u vezi sa Petom brigadom. Komesar mi predloži da sa njihovim jedinicama pređemo Pivu, pošto će Peta crnogorska tek sjutra morati da pređe Pivu i vjerovatno usiljenim maršem izbije na Vučevo. Mi iz Pete brigade odlučismo da do Vučeva pođemo sa Dalmatincima i da tamo sačekamo našu brigadu.

Pokret oko 2 sata poslije podne. Malo teže hodam nego juče, ali to traje samo dok se noge ne zagriju. Dolje u dubini ukaza se Piva. Provlačila se kao konac kroz kanjon obrastao u zelenilo. Da nije surovog rata, drukčije bi čovjek doživljavao ljepotu prirode. Ovako gledamo Pivu očima umornih i gladnih ljudi i mislimo šta nas čeka pri njenom prelazu. Kažu da se

[1] Dalmatince sam posebno zavolio od jeseni 1942 godine, kada ih je veći broj došao u našu Petu brigadu. Bili su dobri drugovi i dobri borci. Brzo smo se sprijateljili, a u danima gladovanja mi smo pričali o kačamaku, a oni o ribi i vinu. Posebno im se sviđala ona njihova kapa sa »tri roga« koja se sve ređe viđa.

dolje normalno stiže za nekoliko sati. A koliko li će nama trebati? A koliko li će tek trebati vremena da se popnemo na drugu stranu? Kolona se polako spušta strmim krivudavim puteljkom. Blato je pa se stalno klizamo. Natovareni konji u koloni kvare ionako slabu stazu. Odmora nema, ni onoga kratkog zastoja, bar pet minuta. Ah, da mi je da se bar malo oslonim o kakvu bukvu!

Spuštamo se vrlo sporo — ispred nas je neka bolnica. Bilo ih je na konjima na nosilima; a i oni što su nosili nosila izgledali su gore od nošenih. Oni što idu pešice pridržavaju se rukama za žbunje, kamenje, pomažu se štapovima i nekakvim od grana napravljenim štakama. Za ovu strminu potreban je dvostruki napor. Treba koračati i održati se da se ne stropoštaš u provaliju. Tu su i tifusari. Nabili ćebad na glavu i jedva se kreću. Teško je s njima ići, a još teže ih je gledati. Za njih ne važi disciplina. Kad zastanu teško ih je ponovo pokrenuti. Začas nalože vatru, brže nego što su to činili kad su bili zdravi. Gledam ih. Treba im najmanje dva mjeseca liječenja i oporavka pod najboljim uslovima. A ovako . . .

— Vidi tamo ispod onog drveta — reče mi neko. Pogled mi pade na tri druga. Izgleda da spavaju. Priđoh da ih probudim da ne bi ostali. Gurnem jednog, on se ne miče. Uhvatim ga za ruku, — a on hladan, drugi isto, a treći kao da gleda. Ima lijepe zelene oči. Učini rukama nekoliko slabih trzaja pa i on završi svoj životni put. Pokrismo ih sa nekoliko grana. To su bili prvi koje smo danas vidjeli, a takvih je do rijeke bilo još mnogo i mnogo.

Na nosilima pored staze teški ranjenici. Jedan, na oko tri metra dalje od staze, moli nekog iz kolone da dođe do njega. Žali se da su ga tu ostavili Italijani zarobljenici i da su pobjegli u šumu. On je teško ranjen; slomljena mu ruka i noga još prije nekoliko dana. Pored noge lokvica krvi. Neko dovede druga dva Italijana i naredi im da ga nose. Teško da će on ovo izdržati. Njegova nosila, kao i sva druga, poseban su problem. To su dva, malo deblja drvena koca sa jednom poprečnom daskom u visini i slabo zategnutim, gotovo prozirnim ćebetom, na kome leži ranjenik. To je zaista strašno.

Nailazimo na četiri Italijana koji su naložili vatru, peku kosti i jedu. Vide da ih mrko gledamo, jer je vatru zabranjeno ložiti. Jedan od njih podiže nagorelu kosku i viče mi: „Buona mangioria komesario!" Rasturismo im vatru.

Bilo je još mnogo teških i tužnih prizora.

Već je počeo da pada mrak kada smo stigli do rijeke. Eh da ima makar malo odmora — bar pola sata ili još manje! A Piva?! Zar je tako brza i duboka? Zašto tako ječiš? Zar si i ti protiv nas? I ti se ispriječila kao velika smetnja na našem putu...

Malo dalje vidi se mostić. Naši su ga napravili. To je podvig ravan borbenom. Most je vrlo uzak, jedva nešto oko 80 sm. Disciplinovano na određenim oststojanjima prolazi drug za drugom. Pod malo većim teretom sredina se utapa u vodu. To je vrlo opasno, jer ionako ga talasi zapljuskuju.

Na drugoj strani dosta je hladno. A usto i ne vidi se gotovo ništa. Tu je neka mala ograđena zaravan, obrasla travom. Naložene su velike vatre. Računamo da smo sigurni od avijacije po ovakvoj pomrčini. Prviput poslije desetak dana, sjedimo pored vatre.

Odoh do mosta da vidim kako prolazi začelje kolone i da se napijem vode. Za jelo i tako neće biti ništa. Sa donje strane mosta je pristupačnije. Oslonih se rukom na nešto crno i meko. Zar i ovdje? Izgleda da se neki od bolesnih drugova napio vode i više nije mogao ustati. Malo niže još jedan. Otkud su tu? Vjerovatno iz ove naše kolone, iz ove bolnice koja Pivu prelazi zajedno s nama. Na gornjoj strani mosta ista slika. Pozvao sam nekoliko drugova, izvukli smo iz vode umrle drugove, sklonili malo dalje i „sahranili" ih, pokrili travom i zelenim bukovim granama.

Prikupilo se dosta drugova. Gotovo svi sjede oko vatre. Niko ne spava. Neki drugovi mi rekoše da je Sava Kovačević tu. Ja ga nijesam vidio.

Ovdje smo ostali do zore. Malo smo spavali sjedeći.

9 jun. Doručkovali smo mladog bukovog lišća sa ponekim zrnom ovsa.

Pokret oko osam časova. Pravac Vučevo. Kolona se polako formira. Penjemo se krivudavom blatnjavom stazom. Sporo, vrlo sporo odmičemo. Čelo kolone je krenulo ima već pola sata, a još nije odmaklo ni stotinak metara. Ne znam šta je teže, peti se ili spuštati. Pa ipak, što smo bliže vrhu sve smo sigurniji. Vrućina je. Javiše se i prvi avioni, proklete „Štuke". Našu kolonu ne uznemiravaju, nijesu nas opazili. Čujemo da spuštaju svoj teret tamo negdje iza Vučeva. Nije daleko. Kolona ide bez zastoja i odmora. Sve je strmije pa više pužemo nego što idemo. Kolona je razdijeljena na tri dijela. Neki drugovi još uvijek nijesu krenuli, vide se dolje u podnožju. Nekoliko drugova ide brže, presijecaju našu vijugavu kolonu. Jedan je komesar čete; ne poznajem ih. Kratak odmor.

Pored staze ponavlja se jučerašnja slika. Bolesni drugovi polako zaostaju.

Na Vučevo smo stigli oko podne. Sve je pusto. Tamo u daljini vide se neke kolibe.

Najednom, tišinu prolomi jaka eksplozija. Oblak prašine i sitnih parčića čelika i kamenja zasu sredinu kolone. To je bio početak. Znači, čekali su da se kolona protegne čitavom svojom

dužinom. Legosmo u slabe zaklone. Čekamo desetak minuta i ponovo kolona krenu, ali sa mnogo većim rastojanjem. Još se nijesmo ni sredili, kad otpoče strašno bombardovanje cijelog platoa. Razvili smo se u streljački stroj sa namjerom da se tako prebacimo do šume, kako bar ne bismo bili na oku neprijatelja. Tuku nas bacačima. Sada shvatih da je situacija vrlo teška i da je naš „slobodan prostor" vrlo mali.

Jedan avion kruži iznad Vučeva. Bombarder je, ali ga se ne bojimo. U posljednje vrijeme ne napada nas po jedan, pa valjda neće ni ovaj. Prebacili smo se pojedinačno do obližnje šume. Njemci se nešto ućutaše, valjda misle da je ovo zasad dovoljno.

Tek što smo posjedali uz jelova debela stabla, prvo nejasan a zatim čistiji i reskiji zvuk najavi dolazak „Štuka". Ima ih više, od pet. U letu se rasporediše. Jedna pikira u kanjon Pive, vjerovatno na mostić, dve prema Volujaku i Magliću, a druge dve su „dodijeljene nama". Lete vrlo nisko. Sjetih se Četvrte ofanzive na Neretvi. Bili smo na položaju kod Konjica u daljini gledamo kako dva aviona bombarduju našu bolnicu. Tukla ih je naša protivavionska artiljerija. Radujemo se crnim lopticama koje eksplodiraju ispod, i iznad aviona. Sad je neprijatelju lakše. Spusti se nisko samo pazi da ne zakači krilima ove naše jele i borove. „Štuke" pikiraju uz onaj jezivi urlik sirena.

Sručiše veliki tovar bombi ali tamo gdje smo bili prije jedan sat. Poslije otpočeše mitraljiranjem. Zaklanjamo se iza debelih stabala i okrećemo oko njih suprotno od kruženja aviona. Ipak smo ovo bombardovanje lakše podneli, jer smo bili u šumi. Puni smo prašine i sitnih iglica od četinara. Poslije izvjesnog vremena sve se utišalo. Dobro smo se sačuvali. Nije bilo žrtava, bar ovdje kod nas.

Večeras ostajemo tu. Sjutra dolazi moj bataljon. Koliko se tome radujem! Sjutra ću ponovo vidjeti svoje drugove. Neke vjerovatno i neću, jer je bilo dosta gubitaka. Sjutra idemo naprijed. I to je dosta.

Za večeru smo dobili malo sirove konjetine.

10 jun. Spavali smo nekoliko sati. Okolo smo imali dosta stražarskih mjesta i veći broj patrola. Iza ponoći je bilo vrlo hladno te na spavanje niko nije ni mislio. Zaplamsala bi samo poneka vatra, ali bi je odmah ugasili oni koji su za to bili zaduženi.

Oko 10 sati stigao je moj 3-ći bataljon. Našao sam političkog komesara Nikolu Lješkovića koji mi je ispričao ukratko o stanju u bataljonu i njegovim akcijama za posljednjih desetak dana. Imali su gubitaka i dosta ranjenih. Odlazim u svoju četu. Drugovi prilično raspoloženi. Šale se na račun mog dnevnika i karte Jugoslavije na kojoj sam redovno ucrtavao slobodnu te-

ritoriju. Kažu da mi je sada lako ucrtati slobodnu teritoriju, a ja im odgovaram da sam to već uradio što sam na mjesto gdje se nalazi Vučevo stavio jednu tačku i povezao je najtanjom linijom sa Zelengorom.

Prije podne avioni su u dva navrata mitraljirali cijelo ovo područje, kao i juče. Poslije podne pokret pravcem Prijevor-Suha. Kolona je ponovo tučena topovskim granatama.

Dobio sam naređenje da sa jednom desetinom sačekam brigadnu bolnicu koja se nalazi negdje iza nas. Čekali smo cijelu noć i za to vrijeme se dva put vraćali po nekoliko kilometara, ali nijesmo pronašli nikoga. Možda su prošli drugim putem, ili su mnogo zaostali.

11 jun. U bataljon smo stigli oko 11 sati. Bez prekida smo putovali od osam sati. Dvije čete našeg bataljona bile su na položaju. Ostali drugovi su sjedeli u gustoj bukovoj šumi pored staze kojom treba ići dalje.

Neki pričaju da su se ostale jedinice probile iz obruča. O tome nemamo tačnijih podataka. Svi znamo da je situacija vrlo teška, ali nas vjera u pobjedu snažno goni. Njemci nas preko letaka pozivaju na predaju. Kad bi oni znali koliko se naši pušači raduju lecima, pogotovu ako je bolji papir — nikada ih više ne bi bacili. Na račun ovih letaka bilo je šale da je to pušačima „pomoć iz vazduha". Razgovaramo o svemu.

Neki drugovi dolaze sa položaja koji je tu blizu, na kosi iznad nas. Kažu da Njemci nijesu preduzimali jače napade. Bilo je nekoliko sukoba patrola. Izgleda da ispituju teren.

Nikola Lješković politički komesar našeg bataljona reče da postoji mogućnost da večeras, a najkasnije do sjutra uveče, pregazimo Sutjesku. Pored ostalog napomenuo je da ima izgleda da su Prva i Druga proleterska divizija već iza Zelengore, da su na jednom mjestu razbile vrlo jaka njemačka uporišta. Uzgred me upozori da ovu vijest ne upisujem u dnevnik i da o njoj nikome ne govorim.

Bliži se noć, a noći su obično mirnije. U gustoj šumi mrak je kao tijesto. Pokreti su veoma otežani i ograničeni, zato se Njemci nerado kreću. Mi to ipak možemo. U svakom slučaju bolje se snalazimo od njih.

Konačno zasad ostajemo tu. Noć kao i svaka druga u posljednje vrijeme. Tišina. S vremena na vrijeme Njemci se oglase sa svojim „šarcima", a nešto oko pola noći primijetismo dva puta po dvije bijele i po jednu crvenu raketu iz pravca Tjentišta.

I ovaj dan je prošao bez hrane.

12 jun. Oko deset sati pokret ka Sutjesci. Poslije dva sata stali smo i počeli pripreme za prelazak rijeke. Trebalo je sače-

kati dok se naše dvije čete vrate sa položaja i dok se prikupe još neke jedinice Pete brigade.

Danas već nije mirno kao juče. S jedne i druge strane našeg prolaza štekću „šarci", a i odjeci eksplozija bombi sve su češći. Otstojanje između nas i neprijatelja nije veliko. Naš je zadatak da sačuvamo prolaz bar do noći, kada je predviđeno da svi pređemo Sutjesku.

Oko 3 sata poslije podne ponovo pokret. Kolona se brzo formira i kreće. Kolonom se prenosi neko obavještenje. Prenijeh ga i ja bez razmišljanja: „Otvoren drugi front na Siciliji" Tek sada . . . ? Opsovah i to glasno. Drug ispred mene pripita me šta kažem. Ponovih psovku još glasnije i zamolih ga da to ne prenosi dalje. Ljuti smo na saveznike što nas ne pomažu, što ne prihvate bar najteže ranjenike.

Kolonom se prenosi nova poruka. „Prva i Druga proleterska divizija probile obruč na Zelengori". Ova je najmilija dosada. Čini mi se da nijesmo tada osjećali ni glad, ni umor, ni nesanicu. To je bila radost u trenutku kad nas šibaju rafali, zaglušuju učestale eksplozije i dok svakičas gine neko od naših drugova iz kolone.

Čelo kolone je stalo. Pristižu oni sa začelja. Možda ćemo ovdje ostati do mraka. Stigli su i neki sa položaja. Ima i lakše ranjenih. Jedna manja kolona tifusara se približava. Opet stara stvar: vatra zadimi prije nego što su svi posjedali. Jedan okreće prazan štap pored vatre i kaže da će ubiti onoga ko ga digne prije nego što ispeče meso. Drugom opet viri ispod ćebeta poduža konjska kost, bez trunke mesa. Ko zna otkad je nosi. Jadni naši tifusari . . .

Drugarica Danica Đukanović vidi da na nogama imam samo vunene čarape, pa kaže da bi mi vrlo brzo napravila opanke, samo ako tu ostanemo bar pola sata. Imao sam sreću i dobio sam ih, napravljene od tanke sirove kože.

Spušta se noć. Tišina. Tu smo pored obale rijeke. Čekamo početak prelaska. Sutjeska je vrlo brza. Preko nje je zategnuta žica. Svi ćutimo ili šapatom razgovaramo. S druge strane rijeke izgleda da nema nikoga.

Zagazili smo u plahovitu Sutjesku. Ispod nogu je klizavo da se jedva održavamo uz pomoć tanke žice, koja se urezuje u dlanove. Okliznuti se, značilo je smrt. Iz našeg bataljona je ovog momenta prešlo malo drugova. Ostali će tek stići. Na drugoj strani kratak zastanak, posljednji dogovor pred pokret. Nešto šira staza vijuga pored obale. Još uvijek se ne čuje ništa. Tišina koja sluti na najgore. Nijemci su tu negdje, vjerovatno nas čekaju tamo gdje misle da je najpovoljnije. Nikola Lješković priča da su ovdje Prva dalmatinska i naš Prvi bataljon vodili teške borbe. Upali su u njemački logor, pa se borba vo-

dila za svaki šator. Bilo je mnogo žrtava s obje strane. Njemci su se kasnije sredili i našima nanijeli teške gubitke.

Krećemo. Uspon nije tako veliki, ali je strašno blato da jedva vadimo noge iz njega. Moji novi opanci nisu mogli izdržati. Opet sam u čarapama. I tako idemo do zore, bez zastoja. Obavještenja se prenose tiho.

Pred zoru nam otežali kapci pa se oči same zatvaraju. Nije ni čudo, tolike noći smo spavali samo malo ili nimalo. Idem i sanjam neke lijepe snove...

Jedan drug u koloni se muči sa natovarenim konjem. Otkud sad taj konj?! Davno smo ih ostavili ili pojeli. Drugu je stvarno teško. Ako na konju nije nešto mnogo važno, onda bi ga trebalo ostaviti. Pa mi ni onako nećemo proći sa konjem!

13 jun. Sviće. Već nekoliko dana mislimo još samo danas. Ali sada je to ono pravo — još samo danas, još samo ovaj proboj!

Pala je gusta magla pa se jedva ocrtavaju siluete okolnih vrhova.

Čelo kolone umornih boraca je zastalo. Još je sve mirno. I Sava je tu! Ne znam da li je cijelu noć išao na čelu kolone. Iznenadio sam se kad sam ga vidio.Sada nam je lakše, jer je komandant sa nama.

Onda je počelo... Odjednom sa svih strana iz neposredne blizine zaštektaše mitraljezi i puške, grunuše bombe... Ne znam šta se prije dogodilo — da li je Sava prije viknuo: „Juriš kuriri, juriš!..“ ili je prije zapucalo... Sava je kao vihor, uz ono svoje „Juriš“, pojurio naprijed...

Pored mene, od prvog rafala pao je mladi Savin kurir Dragan Kovačević. Sava to nije mogao ni vidjeti iako je bio nekih desetak metara daleko, sa naše lijeve strane. Dragana sam poznavao od ranije. Bio sam školski drug njegove sestre Vjere. Na moje pitanje šta je sa Vjerom, jer sam pretpostavljao da je i ona negdje tu ne stiže da mi odgovori...

Tu u blizini našlo se tog trenutka više kurira štaba divizije. Ništa se ne čuje od jakih eksplozija bobmi i granata. Bukve cijepaju kao gromom pogođene, a lišće i granje pada kao pokošeno. Ja i kurir (mislim da se zavo Pero) našli smo se iza jedne bukve i gotovo četvrt sata nijesmo bili u mogućnosti da krenemo ni koraka. Činilo nam se da će ako ovako nastave, rafali ovu bukvu pretesteriti. U tom trenutku na nekih dvadeset metara ispred nas odjeknu strahovita eksplozija. „Šarac koji je dotad sipao vatru u pravcu nas najednom ućuta. Pojurismo naprijed i upadosmo u rov, gdje je pored oštećenog „šarca“ ležao unakaženi Njemac.

Računali smo da se prebacimo bar stotinak metara naprijed. Taj „plan“ ubrza mitraljeski rafal sa naše lijeve strane i

mi zadosmo u gotovo neprohodno žbunje. Osvrćemo se plašeći se da ne naiđemo na Njemce. Na, oko pedeset metara izbismo na ivicu šume. Pred nama je mali proplanak, a iznad glava brišu rafali. I ne pomišljamo da pretrčimo preko proplanka. Pero predloži da nabije njemački šlem na glavu i da tako pretrči, ali mu rekoh da bi tako opremljen mogao poginuti i od naših i od Njemaca. Najzad se dogovorismo da se pojedinačno prebacimo na drugu stranu i da se sastanemo na ugovorenom mjestu. Pola puzeći, pola na nogama, stigao sam dosta brzo na određeno mjesto. Čekao sam, ali Pera nije bilo. Nikad više o njemu nijesam ništa saznao.

Ostao sam potpuno sam. Mitraljeski rafali su nešto ređi. Spazih južnom stranom proplanka kolonu od desetak Njemaca koju odjednom zasu rafal naših sa onog mjesta na kome smo se Pero i ja rastali. Pošao sam nazad k njima, kroz šumu, da bih se priključio našima. Kad sam tamo stigao nije bilo više nikoga. Pogriješio sam. Da sam otišao preko proplanka, vjerovatno bih se sa njima sastao. Dolje ka Sutjesci čuju se kraći rafali i pojedinačni pucnji. Kuda ću sad? U blizini nikoga, kao da je sve u zemlju propalo. Došao sam blizu mjesta gdje je jutros počelo. Bilo je naših mnogo, mnogo mrtvih. Od rata smo se navikli na mrtve, ali ovoliko na jednom mjestu, bilo je zaista strašno videti. Izgleda da je najviše ranjenika koje su Njemci streljali.

Dok sam prolazio ovim razbojištem neko me iz blizine zovnu. Spazih jednog druga koji je lakše ranjen u petu, ali nepokretan. Molio me je da ga ubijem. Sklonio sam ga u jedan žbun i ostavio mu pušku, neka mu se nađe. Rastali smo se tužnih pogleda.

Nešto dalje naiđoh na desetak drugova. Među njima je bio i Petar Perutović, od koga saznadoh da je Sava poginuo.

Blizu je 11 sati. Rekao sam drugovima da poznajem ovaj teren i predložio da se odavde što prije izvučemo, preko teško neprolaznih stijena koje nijesu bile daleko. Pretpostavljao sam da se Njemci nijesu mogli popeti. Međutim, poslije gotovo dva sata povlačenja i penjanja uz litice, vidjesmo da su Njemci i ovdje stigli. Drugovi se ljute na mene, a meni je mnogo krivo. Morali smo se kriti iza stijena, jer su nas Njemci osjetili, i svako dalje kretanje bilo bi vrlo rizično. Ostali smo ovdje do mraka. U Prvi mrak spustili smo se ponovo na Sutjesku. Po mraku je pregazismo i to na istom mjestu gdje i sinoć. Sada bez one žice, za koju smo se tako grčevito držali. Udaljismo se od obale u gustu šumu. Tu sam previo ranu na nozi koja je posljednji put previjena prije sedam dana. A zatim krenusmo dalje . . .

Radivoje MAKSIMOVIĆ

RECITE OCU DA GA NISAM OSRAMOTIO

emci su izjutra napali naše položaje (2 četa 2 bataljona Prve proleterske) na desnoj obali Sutjeske. Kao i svaka u ovoj bici i ova je borba bila vrlo teška. Najteže nam je to što su naše zalihe municije vrlo male, a neprijatelj je imao koliko mu treba. Zaćutao je i naš puškomitraljez na desnom krilu. Ostalo mu je možda još svega 5—10 metaka. Do municije se može doći samo ako je otmemo od neprijatelja. Svaki naš borac to zna i na to misli. U jednom trenutku Mileta Popović primeti dva Nemca kako se približavaju jednom jaružicom. Kad su bili na domaku ručne bombe nije više čekao. Posljednjom bombom ućutkao je obojicu, a odmah zatim iskoči iz zaklona i polete njima. Ali, nije još ni sitgao da se dohvati municije, pao je pokošen rafalom nemačkog automatskog oružja. Pao je bez jauka. U pravcu mesta na kome je pao Mileta izvršili smo juriš i uspeli da ga izvučemo. Kada smo ga stavljali na nosila, izgovorio je naprežući se „Drugovi, ako mi nekad neko od vas vidi oca, recite mu da ga nisam osramotio".

Milisav PERIŠIĆ

DANI SAMOĆE I UŽASA

početkom juna ešalon tifusara kretao se sjevernim padinama Durmitora. Kod Sušičkog Jezera susreo sam svoju jedinicu. Imala je odmor. Odvojio sam se od tifusara i prišao starim drugovima. Kao da sam se vratio kući! Srdačno smo se pozdravili. Mnogih nije više bilo. Poginuli, ranjeni ili oboljeli od tifusa. Prišao sam komandantu bataljona Anti Miliću. Prva mu je briga bila da me nahrani. Naišao je i komesar, pa se naš razgovor otegao više od jednog sata.

Kad sam upravo htio da zapitam gdje mi je četa, komesar me preduhitri:

— Lovre, jesi li donio otpusnicu iz bolnice?

— Nisam ni znao da to treba, druže komesaru. Ne trebam je, ja sam potpuno zdrav i mogu da se borim.

Ali, svu moju radost i veselje on je prekinuo:

— Ne smijemo te primiti bez otpusnice iz bolnice. Takvo je naređenje.

Odmah sam ustao.

— Donijet ću brzo, druže komesaru.

Požurio sam da sustignem tifusare. Već je bila noć kad sam ih našao. Razmjestili su se u šumi pored vatre. Tražio sam liječnika, ali ga nisam našao. Mislio sam: naći ću ga ujutro, pa sam tako ostao uz jednu od vatri i zaspao.

Prije svanuća pripremao se novi pokret. Odmah sam potražio i našao liječnika. Bila je to neka drugarica, čijeg se imena ne sjećam. Tražio sam otpusnicu, rekavši joj da mi je jedinica blizu. No po njenoj ocjeni ja još nisam bio zdrav. Molbe nisu pomogle. Zato odlučih da se na svoju ruku vratim u jedinicu.

Uputio sam se u pravcu Sušičkog Jezera, gdje sam, prethodnog dana našao moj bataljon. No, na moje zaprepašćenje, ovdje više nikog nije bilo. Ostao sam tog dana sam. Tu sam i prenoćio.

Slijedećeg jutra naišao je jedan ešelon tifusara. Pridružio sam im se. Malo kasnije otkrila nas je neprijateljska avijacija i zasula bombama. Bilo je mnogo mrtvih i ranjenih. U nekom selu ostali smo jedan dan i tu smo, poslije dugo vremena, primili toplo jelo. Ujedno, to je bilo i posljednje dijeljenje hrane u ovom ešelonu — 8 juna krenuli smo dalje. Već u prvim jutarnjim časovima prošli smo pored sela Rudine, koje je za to vrijeme u nekoliko naleta bilo bombardovano, zatim smo silazili u kanjon Pive.

Dobro se sjećam ovog marša. Bio sam već u stanju da pomognem onima koji nisu mogli hodati. Našao sam se nekako pored jednog borca koji se zvao Mile. Rodom je bio iz Banije. Onako iznemogao očajavao je i htio se ubiti, ali nije imao čime. Sam je sebe tukao štapom, ali ni za to nije imao dovoljno snage. Vukao sam ga čitav jedan dan. Bezbroj puta mi je ponovio: „Druže, ubi me, više ne mogu".

Neke Italijane, zarobljenike, koji su se nalazili u našem ešelonu, zadužio sam da se staraju o najiscrpenijim drugovima. Odupirali su se tome. Pomogla mi je jedna drugarica bolničarka, koja je imala pištolj. Italijani su u svojim rančevima nosili crijeva uginulih konja. To nam je sutradan bila jedina hrana. Mile nije mogao jesti, nije znao za sebe. Ubrzo je umro. Nedaleko od jedne kolibe možda još stoji kamen nad humkom gdje je pokopan Mile iz Banije, za čije se puno ime vjerovatno nikad neće saznati.

*

Nezaboravna je slika kada je pokraj nas prolazila uz Vučevo kolona Pete crnogorske brigade. Mi smo sjedeli pored puta, a oni su išli brzo. Tužni pogledi tifusara, sada samo ljudskih sjenki, pratili su pokret zdravih boraca. Ti pogledi su bili puni neke nezlobne zavisti i klizili su po „šarcima" i ručnim bombama koje su nosili ovi borci. A zar su zdravima ovi pogledi lako padali? To im je davalo novu snagu da tamo gore, na Magliću, odbiju juriše neprijatelja, omoguće slobodan prolaz svojim drugovima ka Sutjesci i tako se oduže onim nemim pogledima. Oni se nisu na nas ljutili što smo svuda, pri najmanjem odmoru, palili vatre iako je to bilo najstrože zabranjeno. Nama je vatra trebala da nam ublaži drhtavicu i da nekako „pripremimo hranu". Razumijevali su nas.

Nikada da se dokopamo grebena Vučeva. Bila nam je potrebna čitava noć i sjutrašnji dan do podne pa da pređemo svega desetak kilometara. Noć je bila potpuno mračna. Noga nagazi na mrtvog tifusara. Bilo je lješeva na putu. Izgladnio, isrcpen i iznemogao tifusar samo malo sjedne, pa se više ne digne. Pokušavao bi da ustane, ali je to većinom bio uzaludan napor. Često su se čule eksplozije bombi popraćene uzvicima bolničarki: „Tko mu je dao bombu".

U kolibama na Vučevu ostali smo do kasno uveče, a zatim smo nekako užurbano krenuli prema Magliću. Išli smo dosta brzo. Kolonom se prenosio glas da moramo žuriti, da je situacija opasna. Čitavu noć nismo stali. Kiša je padala, a put po kamenitom Magliću bio je naporan. Mnogi iznemogli drugovi izostajali su iz kolona. Niko im nije mogao pomoći. Kad se razdanilo, „Štuke" su nas nadlijetale i zasipale bombama, tako da se brojno stanje tifusara sve više smanjivalo.

U popodnevnim časovima prolazio je užurbano pored nas bataljon Prve dalmatinske brigade. Govorili su nam da se ništa ne brinemo, da su naši probili neprijateljski obruč i da će nam oni omogućiti prolaz.

— Idemo na Sutjesku, samo žurite — dovikivali su nam u prolazu. Neki rukovodilac nam je tada saopštio:

— I drug Tito pita za vas. Samo tišina i žurite, a Savina divizija je s vama.

A mi smo, pokrenuti tada nekom nevidljivom snagom, klicali: „Živeo drug Tito", zaboravljajući na glad, bolest i umor. Išli smo naprijed osjećajući uz nas Tita.

Kolonu Dalmatinaca nismo mogli pratiti. Spuštala se noć kad smo prolazili pored vrha Maglića. Produžili smo niz strme i kamenite padine prema kanjonu Sutjeske, iz kojeg su se čuli rafali „šaraca" i eksplozije granata.

Dan je već dobro svanuo. Pucnjavu mitraljeza koja se prenijela negdje u daljinu zamijeni huk Sutjeske. Uskoro smo bili na njenoj desnoj obali. Sakupilo se nekoliko stotina ranjenika i tifusara. Neki su u grupama, držeći se za ruke, prelazili rijeku, a neki su se kolebali, jer je mnoge prije njih ponijela sobom brza i hladna Sutjeska. Trgnu me plač jedne drugarice. Ne zna da pliva. Ponudih joj konja, jedva je pristala. Nekako pređosmo. Prikupljali smo se na jednoj zaravni nedaleko od obale na koju smo maločas prešli.

Bilo nas je mnogo. Ranjeni i bolesni, iscrpeni, gladni i mokri, neki su na nosilima ili na zemlji ležali i grijali se uz vatru. Čekali smo naređenje za pokret, ali ono ovaj put nije došlo. Zavladala je bila za te dane neuobičajena tišina, bez naleta rojeva neprijateljske avijacije, eksplozija artiljeriskih gra-

nata, rafala mitraljeza i praska ručnih bombi. Ni uzvika „ura" nije bilo. Mislili smo da je još rano, iako je već bilo jutro.

Kraj jedne vatre sjedelo je nas desetak. Među nama i jedan ranjenik, čiji je zavoj oko glave još natapala krv. Naslonio se na nekakav sanduk. Na titovki, usrijed crvene petokrake, izvezen srp i čekić. Bio je to proleter. Tu, s nama, bila je i ona drugarica koju sam na konju prebacio preko Sutjeske.

Pod nama je hučala rijeka. Čuli smo je, ali ne za dugo. Njen huk ubrzo priguši uraganska vatra mitraljeza, artiljerije, bombi, brujanje avionskih motora i rafali njihovih mitraljeza. Neobična tišina pretvorila se začas u pakao.

Našim „logorom" užurbano su prolazile grupe boraca — Crnogoraca i Dalmatinaca. Nekoliko Dalmatinaca iz Prve dalmatinske zasta malo kod nas i dadoše nam malo srijemuše. Rafali i prasak bombi sve su se bliže čuli. Proleter sa zavojem diže ranjenu glavu, otvori sanduk i svakom podijeli po neku bombu.

Rafale mitraljeza ponese daljina, a za njima uslijedi prasak bombi i brujanje avionskih motora. Onda opet ona gluha tišina na koju nismo navikli. Pod nama se jasnije začu Sutjeska. Nekoliko bolesnih i ranjenih podiglo se od okolnih vatri. Nijedan se borac više nije video. U svakom od nas neki unutrašnji nemir. Nas petnaestak podijelismo se u nekoliko grupa i pođosmo na razne strane kao u neko izviđanje, s namjerom da uhvatimo vezu bilo sa kim i vidimo šta je. Ja i još jedan drug pošli smo ka Sutjesci, a zatim nekim puteljkom uz njenu obalu. Nigdje nikog. Na suprotnoj obali ležalo je tridesetak bolesnih i ranjenih drugova. Zvali smo ih. Nikakvog odgovora. Muči nas usamljenost. Požurismo k „logoru" da vidimo da li su drugi „izviđači" donijeli kakvu vijest. Ali u njemu i dalje ona uznemiravajuća tišina.

Odjednom sa svih strana našim „logorom" razleti se vojska u zelenoj uniformi i sa šljemovima. Nastade panika. Vrlo malo se čulo vatreno oružje. Štedeli su municiju. I psi, kao i njihovi gospodari, razdirali su meso nemoćnih ranjenika na nosilima. Zaklan je bio i ranjeni proleter, ali je svoje dvije „kruške" bacio među krvlju uprskane Njemce. Nije preživjela ni ona drugarica koju sam preveo preko rijeke.

U opštoj panici uspio sam da se popnem na jedno stablo. Gledao sam užas i drhtao, ne od straha, već od izmješanih osjećaja groze, bespomoćnog revolta i neizvjesnosti. Dok sam se pentrao istrgla mi se torbica sa bombama i pala na zemlju. Do mene su dopirali jauci i vapaji. Kada je pokolj završen opet je zavladala ona jeziva tišina, povremeno prekidana batom koraka njemačkih patrola i lavežom pasa.

Bilo je sigurno podne kada sam ugledao nekoliko drugova. Sišao sam sa stabla i uzeo torbicu sa bombama. Bilo nas je oko petnaestak koji su na sličan način izbjegli sigurnoj smrti. Zamakli smo u neko gusto žbunje. Uskoro nas se prikupilo oko tridesetak. Svi smo bili naoružani. Uglavnom bombe. Ja sam ih imao pet. Bilo je i desetak pušaka, nekoliko automata i jedan „šarac". Komandu je preuzeo neki drug s oznakom komandira čete, koliko se sjećam zvali su ga „Smokva". Naišli smo na njemački rov. Zasuli su nas vatrom. Odgovorili smo bombama. Bilo ih je mnogo, kao da su nas očekivali... Nekoliko drugova je poginulo. I tu sam jedva izbjegao skoro sigurnu smrt. Vidio sam kako odvode nekolicinu boraca, među kojima Slobodu i Veljka Jelaska. Zastao sam u nekom žbunju i razmišljao šta da radim .Imao sam još dvije bombe. Najzad krenuh uz gusto pošumljenu i strmu padinu. Usput naiđoh na ubijenog njemačkog vojnika, skinuh s njega automat i torbicu s okvirom municije i produžih dalje.

Preda mnom je bio vrh grebena i otuda mi se učini da čujem neki nerazumljiv govor. Oprezno puzeći primicao sam se. Nedaleko od mene stajalo je šest Nemaca. Rafali mitraljeza, a zatim patrole sa psima razljetele su se na sve strane. Trčao sam nekoliko stotina metara i odjednom se našao na jednoj zaravni među lješevima. Stablo je i ovog puta bilo moj zaklon i spasilac. Do u duboku noć ostao sam na drvetu. San me mučio. Najzad sam sišao. Da se ne bih izlagao opasnostima, odlučih da legnem među lješeve ubijenih partizana. Odmah sam zaspao. Probudio me neki žamor i lavež. Kroz poluzatvorene kapke vidio sam svjetlost bateriskih lampi, nekoliko njemačkih vojnika i jednog psa koji je njuškao lješeve... Ostao sam neprimjećen. Kada su otišli dalje osjećao sam se strahovito zamoren i ponovo zaspao.

Kada sam se probudio sunce je uveliko otskočilo. Tišinu je narušavao samo huk Sutjeske Provlačeću se kroz gusto šikarje krenuo sam ka rijeci. Šikarje je uskoro postalo neprolazno, te sam se morao vratiti. Preda mnom se u nedogled ispriječila gusta šuma. Obilazeći neprolazne djelove, udaljavao sam se od Sutjeske. Stigao sam do jedne gole, vrlo strme i kamenite padine. Kada sam puzeći izbio na vrh kamenjara opazio sam jednu njemačku patrolu. Sačekao sam dok prođe, a zatim oprezno, skrivajući se među stijene, pošao naprijed. Odjednom ugledah istu patrolu kako se vraća. Pritajih se i oni prođoše svega petnaestak metara od mene. Čim su me malo mimoišli, utrčah u još gušću šumu. Čuo sam nekoliko puta uzvik „Halt", a zatim puškomitraljeski rafal. Trčao sam dok sam imao snage. Uskoro je došlo veče i noć — još jedna noć puna neizvjesnosti. Koliko

se sjećam izgleda tog zemljišta i uspoređujući ga sada sa kartom, najvjerovatnije je da sam se penjao ka D. Barama.

Ujutro sam nastavio put. Spuštao sam se opet niz neke hridine i prešao neki veći, dosta brz potok. U jednom trenutku zastao sam pored jednog manjeg izvora. Do ušiju mi dopre nerazumljivo dozivanje, koje se sve više približavalo. Neko je stalno zvao nekog Gaja. Poslije svih preživljelih užasa i samoće, ovo dozivanje me razveseli, mada nisam bio siguran da li se radi o našima ili nekom Gaji koji je možda u njemačkoj legiji. Međutim uskoro se pojavi desetak naoružanih ljudi i zaustaviše se kod izvora da piju vodu. Prođe nekoliko minuta i pojavi se još jedno lice. Njega sam prepoznao. Bio je to Gajo Rafaneli, borac Prve dalmatinske brigade.

Izađoh iza zaklona.

Lovro REIĆ

SUSRET SA „GLUVIM“ SELJACIMA

sumrak 11 juna naša Druga proleterska brigada stigla je u Ratkovac[1]. To je planinska visoravan nedaleko od s. Zakmura na kojoj je zjapilo nekoliko napuštenih koliba, bez vrata i sa polomljenom ogradom.

— Ej, braćo moja, sve li je pusto kud prolazimo, kao da je kuga pomorila ovaj narod — promrmlja više za sebe Savo Sirogojno, borac 4 bataljona.

— Dakako, moj bato, pametan svet pa se čuva, a ne kao ti, moj Sirogojno, okačio tu pušku i zametnuo se tom glavinom kao kurjak u svako doba dana i noći, te budiš ovaj narod, uznemiravaš decu, dražiš pse po selima i još trista šteta pričinjavaš ovim ljudima, pa bi hteo da te čekaju sa spremljenom večerom — dobaci uvek spreman na šalu Jova.

Postavili smo obezbeđenje, a zatim je svaka jedinica dobila svoj zadatak i raspored za prenoćište. I tek što smo legli da se odmorimo kad Neđu Vujanovića, puškomitraljsce i mene, njegovog pomoćnika, pozva pomoćnik komesara 1-ve čete 4 bataljona Mirko i reče:

— Drugovi, nas trojica smo određeni u patrolu u pravcu sela Miljevine sa ciljem prikupljanja podataka o neprijatelju. Krenućemo sutra zorom, jer su podaci potrebni bataljonu najdalje do 5 časova posle podne. A sad prikupite u četi malo municije za puškomitraljez i na spavanje.

---

[1] Autor ovog napisa bio je najpre komandir Čete pratećih oruđa u Trećoj dalmatinskoj brigadi ,ali je posle Vučeva, kad je brigada rasformirana, prešao u Drugu proletersku brigadu

U ranu zoru 12 juna krenuli smo na izvršenje postavljenog zadatka. Počeli smo se spuštati niz strme padine od Ratkovca prema Miljevini po lošoj i isprekidanoj stazi koju meštani koriste za izvlačenje šume. Staza krivudava, pokrivena muljem i granjem što su nanele zimske kiše i bujice, gubila se povremeno te smo morali lutati dok je opet ne pronađemo. Visoka šuma otežavala je i približnu orijentaciju. Bili smo još visoko na planini kada su nas obasjali sunčevi zraci. Sa proplanka na koje smo nailazili videli smo voćnjake i zelenilo u Miljevini. Obasjane sunčevim zracima, male seoske kuće, gledane sa planine, izgledale su u tom dekoru vrlo lepe. No uskoro je ta divna okolina prekrivena maglom i oblakom, a nešto kasnije počela je i kiša.

Teren kojim se krećemo neispitan je i na svakom koraku očekujemo susret sa neprijateljem. To nam je već prešlo u naviku pa zato pažljivo idemo jedan za drugim na potrebnom otstojanju. Imali smo i sreću što smo bili takoreći bosi te smo se nečujno provlačili ovim pošumljenim padinama. Ubrzo se naoblači i poče kiša. Magla se kretala istim kravcem kao i mi, čineći nam teškoće u pogledu orijentacije. Često smo presecali staze ugažene nemačkim cokulama, što nam je nalagalo da povećamo budnost i osluškujemo. Svakog momenta mogli smo biti iznenađeni, a to nismo smeli dozvoliti. Znali smo da naše podatke očekuje bataljon, naša Druga proleterska brigada, a možda i... To nam je sve nalagalo da budemo uporniji u izvršavanju postavljenog zadatka.

Fizička iznemoglost bila nam je stalan saputnik, jer smo već nekoliko desetina dana na oskudnoj hrani i bez odmora. Trava, bukovo lišće i ostale divlje biljke, a neredovno i po malo konjskog mesa bili su jedino što smo jeli, a danonoćne borbe i marševi crpli su postepeno našu snagu. I kao što smo to svi usput činili, Neđo je, naišavši na zeleni žbun skoro prolistale bukve, ispružio ruku da ubere lišće. U tom trenutku u neposrednoj blizini začu se dečji glas. Zastali smo sva trojica pažljivo osmatrajući. Otkuda tu deca? Glas se ponovi te oprezno pođosmo u tom pravcu. Pred nama se pojavi veći proplanak, obrastao travom, na kome se igralo petoro dece čuvajući goveda. Krivudavi potočić presecao je livadu. Dok smo u nedoumici razmišljajući šta da radimo pojavi se sed, poguren starac s torbom na leđima, dođe do onog potočića, isprti torbu, duboko odahnu, stavi gunj na travu i sede. Dok smo se odlučivali na koji način da stupimo u vezu sa starcem, iznad naših glava začu se huka aviona, a odmah zatim pojaviše se tri „Meseršmita". Bacali su letke. Šareni papirići privukli su pažnju dece i, tek što su dograbili prvi letak, doneše ga starcu. On ga uze u ruke, dobro zagleda, a zatim pogužva i baci niz potok. Pozvali smo

ga k sebi. Došao je bled i uplašen. Zaključismo da je uplašen od četnika i Nemaca. Kad se posle desetak minuta nešto pribrao, reče da je iz Miljevine i da je doneo deci nešto hrane, da „ima neka vojska dole u Miljevini, a noćas ih je bilo i u okolnim selima, a koja je to vojska ja, braćo, ne znam". Posle takve „informacije" preostalo nam je jedino da nastavimo put. Kad smo hteli da pođemo starac se odjednom trže, kao da se rasteretio, pa reče: „Da li ste gladni — imam nešto hleba". Brzo otrča do torbe, otseče parče i trčeći za nama reče: „Uzmite, vi ste gladni". Uzesmo parče hleba, zahvalismo se i produžismo. Kiša nas je i dalje pratila, a vetar bio u lice, što nam je otežavalo kretanje i budnost. Lavež pasa i galama čuli su se sve jasnije i otkrivali da je selo u neposrednoj blizini.

Na samoj ivici šume sreli smo stariju ženu koja kao da se nije plašila vojske. Polako joj se približismo očekujući da će nam nešto reći o neprijatelju za koga smo pretpostavljali da je u selu. Nažalost, na sva naša pitanja stara je samo slegala ramenima. Pomislismo da je gluva i produžismo dalje. Slično je bilo s jednim starcem koji je čuvao stado. Međusobno smo se pogledali. Vreme je kratko, podaci su potrebni, put dalek, a rezultati... Hteli ili ne, morali smo povesti starca u obližnju kolibu i vikati u sav glas da bismo nešto saznali. I dalje smo bili ubeđeni da se radi o gluvom čoveku. Prvih nekoliko minuta nije bilo nikakvih rezultata, ali kad smo ga uverili da smo partizani, reče: „Deco moja, ja sam mnogo puta ovako prevaren od četnika i zbog saradnje s partizanima ubili su mi dvoje dece, pa me to nateralo da se pravim gluvim".

— Dobro, stari, pričaj nam koje je ovo selo i ima li u njemu Nemaca, ili kakve druge vojske?

— Ovo je Rataj, deco, a Nemaca i četnika ima dole u selima, celu su noć dolazili iz Foče, a kod mosta u Miljevini ukopavaju se ima nekoliko dana. Tamo imaju nekoliko tenkova. Svakoga dana zatvaraju i biju ljude po selu. Ni u šumu ne smemo ići više dana, jer ko tamo pođe nazivaju ga komunistom, a onda mu se zna... Pokupili su nam i poslednje ostatke zobi, te hrane konje, a nas ostaviše bez ičega.

Ispričasmo mu susret i s onom babom i po našoj želji starac pođe s nama do babe i pošto je uveri da smo partizani, ona zaplaka, priđe nam i poče da nas redom ljubi. Poluplačnim glasom reče: „I moja se dva nalaze s vama, za jednog sam čula da je živ, a za drugog ništa ne znam". Zatim nam i ona ponovi ono što je rekao starac. Postavismo im još nekoliko pitanja pa okončasmo izviđanje. Podataka je bilo dovoljno, a neke smo i sami proverili osmatranjem. Vreme je kratko, te požurismo u jedinicu. Starac i starica htedoše da nam donesu nešto hrane.

Možda bismo i pristali ali kao zainat dizala se magla i u neposrednoj blizini videsmo nemačku patrolu.

Vraćajući se razmišljali smo o događaju i bilo nam je milo što smo rasvetlili slučaj „gluvih" i „nezainteresovanih" ljudi.

Nasuprot svim teškoćama patrola je zadatak izvršila na vreme. Druga proleterska je već sledećg dana na Miljevini uspešno izvršila proboj poslednjeg obruča i u zajednici sa drugim jedinicama prešla u odlučnu ofanzivu protiv neprijatelja u istočnoj Bosni.

Savo VUKOVIĆ

„HLEBU BELI, GDE SI...!"

Dok se bolnica Druge proleterske brigade nalazila kod Žabljaka dobila sam zadatak da bolničarku Lepu Srnić učim da piše i čita, jer je bila nepismena. U jednom selu kod Žabljaka, u kući gde smo se smestili sedimo nas dve i ona na listu hartije piše nevešto slova. Sve se ljuti na mene što to čini, a ipak joj milo ako sam zadovoljna sa onim što napiše. Uvek bi zaboravila slova koja je ranije naučila, pa smo počinjale ispočetka. A mi smo to i vežbale samo kad se imalo vremena. Veli mi ona tada: „Eh, dete, dete, ko te meni dade za učitelja! Što će to meni, neka i naučim pisati, sutra mogu poginuti, pa što onda da se uzalud mučim kad mi to i onako teško ide".

Jedne noći Lepa je izašla napolje i brzo se vratila probudivši nas sve u sobi vičući: „Ljudi, videla sam vuka, jedva sam mu umakla, malo je trebalo da me pojede!" Drugovi joj kasnije nisu dali mira zbog tog vuka. Lepa je teško podnosila glad. Lakše bi joj bilo kad bi pričala o lepim jelima. Kad smo se popeli na Vučevo, stali smo da predahnemo. Seli smo pored puta. Bio je lep, sunčan dan. Lepa mi priđe sa rečima: „Milena, pogledaj tamo na istok, tamo je moja Srbija, tamo je moja lepa Mačva. Kad dođe u njenu lepu Srbiju neće Lepa iz nje nigde maći".[1] Pričala mi je o jelima koje je spremala nekad u Šapcu i o hlebu koji je mesila. Govorila je: „Hlebu beli, gde si da te Lepa mesi, pa da narastaš kao sunđer!" ... Ja sam je slušala i činilo mi se da osećam miris hleba. Naša Lepa bila je prilično

[1] Želja joj se ispunila. U proleće 1944 bili smo u Srbiji. Ali, jedne noći Lepu zarobe Bugari na pruzi Užice — Požega i streljali su je u Užicu sa još jednom našom drugaricom.

grube spoljašnosti, ali je imala jako dobru dušu. Jedila se i sekirala što ne može da spremi za ranjenike svoje krofne, koje su oni jako voleli. Tada smo jeli travu kiselicu, srijemušu, a ponekad bi dobili i po parče konjskog mesa.

*

Bilo je to negde na Zelengori. Kolona brigadne bolnice kretala se tromo, pa smo zaostali za brigadom. Preneseno je preko veze da se ide brže. Nemci su pucali s čela, s leđa i s bočne strane. Dobila sam zadatak da idem uz jednog ranjenika koji je jahao na konju, a ispred sebe je držao džak sa zavojima. Meci su pljuštali sa svih strana. Konj je bio ranjen i pao zajedno sa ranjenikom i zavojima. Ja sam se uzmuvala oko ranjenika. Jedan metak pogodio me u levu nogu. Ranjenik se nekako digao i krenuo dalje poštapljujući se. Rana mi je krvarila. Nikoga nije bilo blizu. Pokušala sam da se dignem, ali nisam mogla, noga mi je klonula. Nemci su bili sasvim blizu. U meni se pojavio nekakav strah i užas od pomisli da me mogu uhvatiti živu. Vičem da sam ranjena. Doktorka Stanojka me čula, vratila se, dovukla me do jednog žbuna i tu mi stavila prvi zavoj. Vukla me još dvesta metara; nije mogla da me nosi, jer je i sama bila od gladi iscrpena. Prvi zavoj bio mi je pun krvi. Stanojka je preko njega stavila drugi. Od nekog je uzela konja i popela me, te smo krenuli dalje. Brigadna bolnica nije se odvajala od brigade. Stalno smo bili u pokretu. Zaustavili smo se u nekoj šumi da bi se odmorili i malo otspavali. Glad i umor su nas savladali. Zaspala sam skupivši se ispod jednog drveta. Ujutro rano, Ruža Matić me probudi za pokret. Tražila je mog konja, ali nije mogla da ga nađe. Ubrzo smo saznali da ga je grupa ranjenika pojela u toku noći. Morala sam ići ili ostati. Teško sam se oslanjala na ranjenu nogu. Nisam imala cipele. Na jednoj nozi imala sam belu vunenu čarapu, a na drugoj crnu. Ruža me hrabrila da ću izdržati pokret, jer će mi ona pomoći, neće me ostaviti. Tako je i bilo. Ruža me prosto vukla uza se i nekako sam izdržala zahvaljujući najviše njoj. Postepeno sam se bolje oslanjala na nogu, ali sam je dugo zabacivala u hodu. Često sam zbog toga u pokretu padala, ali sam ipak išla.

Stigli smo u neko selo. Tu se nalazio i Vrhovni štab. Naša brigadna bolnica smestila se u nekoliko kuća. Kuvao nam se kačamak kome smo se radovali, jer odavno nismo videli brašna. O kačamaku su se pričale priče i o tome kako se gde sprema i gotovi. Odjednom, kad je kačamak već bio gotov, zapucaše na nas. Pred kućom u kojoj smo bili, nađosmo se nas tri: Milena Sitarica, Krinka Tomanić i ja. Sve tri smo jedva stajale na nogama. Krinka i Sitarica su tek prebolele tifus, pa su jedva išle,

a i ja uz njih sa ranjenom nogom. Trebalo je što pre izaći iz sela. Naši su se spuštali niz neku stranu u potok i već su odmicali dalje. Nismo ni mi htele, ni smele da ostanemo. Odjednom smo se kao po komandi pružile na zemlju koliko smo duge i počele da se kotrljamo i to tako brzo da smo uskoro naše stigli. Isprljale smo se zemljom, ali bile smo zadovoljne što smo se i ovog puta srećno izvukle iz opasnosti. Žao nam je bilo nepojedenog kačamaka. U potoku smo za trenutak zastali. Neki naši drugovi obraćali su se jednom starijem drugu sa „čiča Janko", kuda ćemo? a čiča Janko, iz koga su izbijali vedar duh i toplina pokazivao je rukom jedan pravac. Tek posle rata saznala sam da je to bio drug Moša Pijade.

Milena GVOZDENOVIĆ

S RANJENICIMA BATALJONA

očetak je maja 1943-će. Nalazimo se na položaju ispod Javorka. Hladna noć. Vodimo borbu sa Italijanima. Tu smo zarobili i nekoliko italijanskih oficira. Naši su se saglasili da za njih izvršimo zamjenu. U međuvremenu bataljon se prebacio na Sinjajevinu. Zamjena zarobljenika je izvršena. Dobili smo oko 15 drugova iz barskog logora. Došli su jedva živi, sama kost i koža. Prvih dana ostali su kod bataljonske komore da bi se malo odmorili. Bolničarke su im pružile pomoć time što su organizovale pranje, šišanje, a od ono malo hrane dobijali su nešto više nego ostali.

Na Sinjajevini smo imali oštre borbe. Njemci su nadirali od Kolašina. Ranjen je vodnik Ivo Perazić. Pritrčala je bolničarka Dragica Klisić da ga previje. Pala je još jedna granata i ubila vodnika. Od iste granate Dragica je kontuzovana u obje noge. Nepomična je i moli da je neko ubije. Spremila sam joj nosila i nosioce. Tako je prešla preko kanjona Pive i Volujaka, sve do Sutjeske. Dalje se nije moglo. I ona dobro zna da dalje ne može. Pita me za njenog brata Pavla, da li je živ. Veli: „Dijete je, neće se snaći". Ostala je, ali nije bila sama. Tu ih je mnogo takvih ostalo, poređanih jedno pored drugoga iz svih krajeva naše zemlje.

Prešli smo Sutjesku. Bilo je teško preći. Izdržati glad i umor a još teže nesanicu. Odmora nema niti ga može biti, jer je neprijatelj i iza i ispred nas.

Pojavljuju se tifusari. Idu bez reda. Ne slušaju ničiju komandu. Idu i odjedanput zastanu — gomilaju se. Prekidaju kolonu. Zastanu gde god vide neku travu, uginulog konja ili bukovu koru. Gladni su a glad oči nema. Idu, posrću. Umiru

na nogama, a situacija ih nimalo ne zabrinjava. I njih je svaki čas manje.

Malo po malo idemo napred. Sanitet je spreman da obavlja dužnost, ali nema čime. Sanitetski materijal je utrošen a i rezerva je iscrpena. Čime previjati tolike ranjenike? Ostalo je jedino cijepati krvlju umrljane košulje. To je zamijenilo sterilnu gazu i prvi zavoj.

Stigosmo u Zelengoru. Dobijamo naređenje da se oslobodimo teškog oružja. Kopamo rupe i zakopavamo ga. Bilo nam je svima veoma teško. Bilo je i suza, kao kad čovjek sahranjuje svoga najmilijeg. Njemci nam ne daju mira. Kroz borbu se probijamo, idemo naprijed. Sve nas je manje. Posle svake akcije prebrojavamo se.

Negdje u Zelengori sretoh drugaricu Sašu Božović. Ona me zove da pođem sa njom u hirušku ekipu Prve divizije. Kaže: „Naći će oni drugog referenta saniteta". Htjela bih radi nje poći, ali mi je žao da napustim jedinicu. Meni je najbolje bilo tu. Privlačila me drugarska pažnja i puna pomoć u sanitetskom radu.

Tu u Zelengori vidjeh mrtvog Dušana Đuranovića. Naslonjen sjedi uz bukvu, zaogrnut ćebetom, kao da je zaspao. Umro je od gladi. Kosti mu skoro probile kožu. Jedva se može primijetiti da je to ljudski stvor. On je jedan od onih zamijenjenih iz barskog logora. Takvih slučajeva bilo je dosta.

Magla i kiša prate nas stalno: iako je jun vrijeme je dosta hladno. Borba stalno traje. Stigosmo do puta Foča—Kalinovik. Pređosmo ga pod manjom borbom. Malo dalje je Miljevina, veće selo. Mali zastoj, pa opet dalje. Noć je. Laki ranjenici su sa nama. Teži su ostali. Uzoru stigosmo u selo Mrežica. Selo je pusto. Sve što je sposobno za borbu mobilisali su ustaše, a žene, djeca i starci sklonili su se. Pri vrhu sela je škola. I ona je prazna. U ratu se niko ne uči. Tu u blizini, u nekoj uvali odmarali smo se. Mislili smo neće nas primijetiti. Ali, primijetiše nas. Pojaviše se 3—4 „Savoje" i zasuše bombama. Komandovano je „Lezi!" ali nas ipak udesiše. Čujemo i puške, znači — blizu su. Borci treba da izađu na položaj. Sanitetu je ostalo dosta posla. Odluka je brzo donesena — sve smrtno ranjene izvući do škole, lakše ranjene previti, a ako preostane vremena, mrtve saharniti. Angažovan je cio bataljonski sanitet. Trebalo je raditi na brzinu. Teški su preneseni u školu a lakši ranjenici previjani. Predlog je da jedna od bolničarki ostane kod njih... Ko da ostane. Traži se dobrovoljac. Javlja se Milica Klisić, jer je najviše ranjenih iz njene čete. Javljaju se i druge. Milica je uporna i ona ostaje. Njoj je dat zadatak: „Ostani među njima, dok ne bude opasno i za tebe, a onda se prebaci u pravcu bataljona. Ranjenici će sigurno stradati, jer

je neprijatelj nemilosrdan. Kad već hoćeš ostani kod njih. To je sve što im možemo pomoći, a ipak će im milije biti kad vide da o njima vodimo računa". Ovo su riječi komandanta bataljona Blaže Markovića. To su bili unakaženi ljudi, bez jedne ili obje noge, odvaljenih rebara, bez očiju i slično. Tu se ništa drugo nije uraditi moglo.

Lakše ranjene smo previli i odmah uputili u pravcu bataljona, a za poginule ostalo nam je malo vremena. Uspjeli smo da sahranimo jedino Bosiljku Božović. Bilo mi je veoma teško kad je nađoh među mrtvima. I ne samo meni. Tek što je navršila 15 godina, prišla je omladinskom pokretu i primljena u SKOJ, a marta 1941 u Partiju. Na poziv Partije, prvih dana Julskog ustanka, pošla je u borbu i bila na raznim dužnostima. Između ostalih i bolničarka, a poginula je kao zamjenik komesara 1 čete 1 bataljona. Među borcima i rukovodiocima bila je omiljena. Od milošte zvali smo je „Boško".

Neprijatelj se primiče. Dajemo znak Milici da napusti ranjenike. Bilo nas je sedam bolničarki. Tu su bile vodne i četne bolničarke sa referentom saniteta bataljona. Njemci nijesu u početku na nas pucali, već su jurnuli da nas žive uhvate.

Teren za bježanje bio je težak, a bile smo gladne i iznemogle. Teško je bilo izaći uz strmo selo, a bataljon je bio dosta udaljen. Kad vidješe da ćemo im umaći otvoriše vatru. Prebacujemo se, od zaklona do zaklona, kao kakvi vješti ratnici. Stigosmo do našeg položaja. Tu nam je bilo dobro. A bila je borba na život i smrt. Bacismo pogled u pravcu ostavljenih ranjenika. Imamo šta vidjeti — gust dim. Spaljeni su.

Borba traje. Skoro smo se izmiješali. Ni artiljerija ni avioni ne dejstvuju, jer bi ubijali i svoje. Već se hvatamo za puške. Mrtvih i ranjenih sve više. Bolničarke cijepaju poslednje krpe. Ima i ovdje onih koji moraju ostati. Ostaju kurir Slobodan Stojanović i bolničarka Stana Džon — oboje smrtno ranjeni. Neprijatelj je jak. Napuštamo položaj pod zaštitom mraka. Stigosmo ranjene. Rane im krvare. Previjamo ponovo — popravljamo i pritežemo zavoje.

Bez borbe stigosmo na Jahorinu. Mali odmor, pa dalje. Spuštamo se niz planinu u neku kotlinu. Rekoše da se zove Dvorište. A i liči na dvorište. Njemci čekaju i iznenađuju nas. Otvoriše vatru. Od prvih metaka padaju mrtvi i ranjeni. Ranjena sam i ja u nogu. Bataljon se povlači da zauzme bolje položaje. Ja ostadoh između dvije vatre. U blizini je Milica Klisić. Kažem joj da bježi. Ne javlja se, poginula je. Pogodili su je baš u srce. Ubili su predratnog člana Partije, hrabru i omiljenu bolničarku 1 čete. Takva je bila u svakoj akciji, na svakom mjestu. Četa je izgubila bolničarku, a njena majka jedino dijete.

Bataljon je stupio u borbu. Njemci se ne pomiču. Vodi se žestoka borba. Još je mrak. Svetleći meci osvjetljavaju okolinu oko mene. Ležim nepomična. Odnekud naiđe Ljubica Rolović bolničarka 2 čete. Valjda u mraku zalutala. Hoće da me nosi. Ne može, nema snage, ali hoće. Istovremeno drugovi iz štaba, sa položaja, poslaše dvojicu boraca po mene. Svi skupa me nose. Nailazi i Danica Leković. I ona zalutala. Prebaciše me do brigadne bolnice koja je bila udaljena oko dva kilometra.

Naši su se probili. Sad može i bolnica poći. Svi su ranjenici pokretni. Teških nema, jer ni tu za njih nije ništa predviđeno, znači ni za mene. Moram ostati. Pošlo je sve. Nema nikoga, jedino po koji tifusar ili zalutali pratizan naiđe. I zaštitnica je napustila položaj. Mislim, imaću prilike da se iz blizine vidim nasamo sa neprijateljem. Nastupa duga noć a kiša jednako pada. Dosta je hladno. Na ranu ne mislim i ne vodim računa o njoj.

Negdje u maršu, ranjenik Jovan Đurović, sjetio se da je ostao referent saniteta 1 bataljona. Sjahao sa konja i uputio ga po kuriru natrag po mene. Kurir je stigao u zadnji čas. Popeo me na konja i pojurio kroz šumu da bismo umakli. Stigli smo začelje bolnice u podnožju Romanije, kod željezničke stanice Sjetlina.

Priključila sam se koloni ranjenika. Bilo ih je više, jer je brigada tu imala jaku borbu a svaka borba donosila je nove ranjenike. Dugačka kolona ranjenika zašla je kroz Romaniju. Najteže je prošlo.

Marija TADIĆ

RANJEN SAM, DRUŽE...

Još smo bili pod utiskom žestokog bombardovanja prošlog dana. Sa usana boraca otimale su se tužne riječi o smrti komandanta brigade Vaka Đurovića. Poginuo je na ograncima Ozrena, blizu Milinklade, od avionske bombe. Stajao je u gustoj šumi pokraj planinske staze i toplom riječi pozdravljao borce svoje brigade koja je u dugoj koloni maršovala preko Ozrena. Tu, blizu njega, u istom naletu neprijateljskih bombardera, ranjen je i mladi komesar 3 čete 3 bataljona, dotada komandir kurira Druge proleterske divizije, Radoslav Jović-Puco, student agronomije.

Tužno je bilo slušati njegov glas: „Ranjen sam, pomozi mi, Dale".

Teško je tu bilo pomoći u one strašne dane, kada se radilo o biti ili ne biti. Hiljade ranjenika tražile su pomoć u planinama Maglića i Zelengore. Hiljade boraca lebdjele su nad svojim ranjenim drugovima. Hiljade novih jauka su se čule: „Ranjen sam druže, pomozi mi..."

Hladne planinske rijeke kupale su im rane ili ih odnosile u smrt. Puste šume zaklanjale su im lica ili su postajale čuvari njihovih humki.

Jednom rukom oslonjen na moje rame, a drugom na pušku, Puco je stigao do bataljonskog saniteta. Tu, u dolini Hrčavke, previjena mu je ranjena noga. Pošao je, zatim, sa dugom kolonom ranjenika, preko Zelengore. Slušao poklike proletera, štektanje mitraljeza, topovsku kanonadu i eksplozije avionskih bombi. Gledao brze kurirske noge kako promiču šumama i klancima, noseći zapovijesti svojih komandanata. Potsjećalo ga je to na Kupres i Bugojno, na Livno i Duvno, na Drežnicu

i Jablanicu, na Konjic i Vilića Guvno. Tamo je on prenosio naređenja svoga komandanta ili je, kao komandir, upućivao svoje kurire da to učine. Pa ono „Ura, proleteri" kojim je razbijao mnoge ledne noći Četvrte ofanzive. Nije to mogao da zaboravi, iako više nikada nije viknuo „Ura, proleteri", niti odnio komandantovu zapovijest na položaju. Završio je u partizanskoj bolnici na Majevici. Bombom je raznio samog sebe, samo da ne padne u ruke neprijatelju.

*

Osvanuo je 10 jun. Negdje smo iznad reke Hrčavke. Pokret i novi zadaci bataljonu — da što prije posjedne Ljubin Grob i Malu i Veliku Košutu. Tuda, planinskom stazom preko Ljubina Groba, treba da prođe drug Tito sa Vrhovnim štabom i članovima AVNOJ-a. Usiljenim maršem krenula je kolona prema određenom zadatku: 2 četa ka Ljubinom Grobu, 1-va i 3-ća ka Maloj i Velikoj Košuti.

— Ne, ja neću da ostanem kod štaba bataljona. Hoću sa svojom jedinicom. Sa njom ću na Ljubin Grob — govorio je omladinac Vlajko Brajović.

Ljubav prema drugovima, gdje je do prije neki dan bio rukovodilac SKOJ-a u četi, vukla ga je da zajedno sa njima stane na poprište krvave borbe koju je 2 četa 3 bataljona Četvrte proleterske brigade vodila na Ljubinom Grobu. Nije imao vremena ni da pomisli da će to biti posljednje njegovo drugarstvo sa onima sa kojima je, od formiranja brigade, bio zajedno u svim borbama.

Avioni nadlijeću proletere na Ljubinom Grobu i zasipaju ih bombama. Jedan nalet za drugim, bez predaha, cio dan: izviđači, lovci i bombarderi, izručuju svoje tovare i sipaju rafale. A sivožuti vojnici, pod zaštitom aviona, podilaze Ljubinom Grobu i vrše juriš za jurišem.

... Neprijateljsko zrno zakačilo je mladog proletera Vlajka. Ni jauknuo nije. Ranjen, otpuzao je do saniteta, zavio ranu i opet se našao među proleterima. Nije moglo biti sakriveno njegovo ranjavanje. Borci su osjetili da se njegov glas ne čuje. A kada se opet iz grudi hrabrog skojevskog rukovodioca začulo proletersko „Ura", bombe su poletjele na neprijatelja, koji je već bio na dohvatu ruke.

— Slijedite primjer ranjenog Vlajka, Ljubin Grob ne smijemo prepustiti neprijatelju — govorio je komandir čete.

Puščana i mitraljeska zrna, granate, ručne i avionske bombe sijale su pustoš i smrt. Padali su borci jedan do drugoga. Proređivali su se njihovi redovi. Spuštao se suton nad

Ljubinim Grobom, a vrelu krv proletersku upijala je planinska zemlja. Možda su i ovde, na ovoj krvavoj humci, šaptale blede usne mladog skojevca: „Ranjen sam, pomozi mi, druže", a u potsvijesti odzvanjala pjesma proletera, sastanak skojevaca, blijesak slobode i radost mladosti — redali se i polako tonuli u vječnost.

Spušta se svježa planinska noć, a tihi povjetarac sa Ljubina Groba raznosi miris ljudske krvi milujući tijela mrtvih proletera. Među njima i skojevskog rukovodioca Vlajka Brajovića.

Dragutin FILIPOVIĆ

SA ZELENGORE

Nijemci su se upinjali posljednjim snagama da se održe na položajima Budnja, platou koji se okomito spušta prema rijeci Pivi i Vrbnici, a naglo diže prema ograncima Volujaka i Maglića. Bili su se utvrdili po grupama za kružnu odbranu. Imali su i brdske topove, a avijacija ih je stalno pomagala. Snažni napadi partizana uništavali su ih po dijelovima u jurišima prsa u prsa. Branili su se Nijemci do posljednjih mogućnosti. Bio je silovit juriš sa obje strane. Vojin Poleksić koji je bio izvježban u rukovanju bombama i likvidiranju neprijateljskih gnijezda uništavao je bombama Nijemce u rovovima, poređanim stepenasto jedan za drugim. Posljednja bomba koju je bacio pala je njemačkom vojniku na grudi i raznijela ga. U istom momentu jedan Nijemac je pogodio smrtno Poleksića, također, ručnom bombom u prsa.

Prešli smo rijeku Sutjesku i penjemo se uz brdo utabanom stazom kuda su ranije prošle naše jedinice. Odmarali smo se pored staze. Nikola Banović (komandant 2 bataljona Četvrte proleterske brigade) oko koga je bilo još nekoliko drugova, prislonio glavu uz debelo bukovo stablo, zatvorio oči i dremucka. Na nogama je imao dobre vojničke cipele. Nepoznati tifusar, prilazi, hvata objema rukama za cipelu lijeve noge i trza, ne pokušavajući čak ni da je prvo odreši. U tom se Banović razbudi i obrati se nepoznatom:

— Nemoj, druže, da mi cipele uzimaš, jer meni trebaju.

Mršav i iznemogao tifusar, ozbiljna lica, odgovori:

— A... Gospu mu. Svejedno ti je, ili ćeš tu poginuti gdje sjediš, ili malo naprijed? Potom se ispravi, vrati na stazu i produži kao da se ništa nije desilo.

Po prelasku Hrčavke stazom u pravcu Ljubinog Groba, izdužila se neuređena kolona tifusara. Kretali su se jedan za drugim bez starješina. Jedan tifusar zastade malo na rijeci, brzo skide opanak sa noge koji je skoro napravio od sirove goveđe kože, i stade da miješa po vodi. Nekoliko puta mahinalno promuti kroz vodu, izvadi ga i, ne čekajući da se voda iscijedi, poče otkidati komadiće i halapljivo gutati.

*

Pored staze ka Lučkim Kolibama. Oko 20 partizana stoje jedan za drugim i drže prazne porcije. Ispred prvog u koloni nalazio se bukov panj, visine oko jednog metra koji je potsjećao na vojnički kazan. Mahinalno su svi mislili da je tu spremljena hrana. Normalna misao bila je otsutna.

Na nekoliko stotina metara naprijed, pored same staze, ostalo je u sjedećem stavu jedan do drugog mrtvih 13 ljudi. Išli su do iznemoglosti. Spustili su se na zemlju da bi se začas odmorili. Nijedan se nije digao. Nepomični, ukočena pogleda, otvorenih kapaka, ostali su kao i mnogi u prostranoj šumi koja nam je bila veliki prijatelj.

Mićo ĐUROVIĆ

STRAH OD SEBE

Desetine dana borbi, marševa, gladi i bolesti iscrple su me fizički. Sutjesku sam prešao uz krajnje napore drugova, posebno Petra Piljevića, koji me je kao ranjenika u nogu više vukao nego nosio. Bez konja sam — morali smo ga pojesti. Borba je bješnjela na svakom koraku. Mitraljezi, bombe i avioni slili su se u neprekidnu zaglušnu i jezivu tutnjavu. Mrtvi i teško ranjeni ostajali su, a mi smo nekako pokušavali da nastavimo put. Pored ranjene noge, rekli su mi da imam i tifus. A usto i svrab kože dovodio me je do ludila. Jedva sam nosio torbicu i u njoj nekoliko puževa, koprivu i srijemušu. Od konjetine sam osjećao strahovite bolove u stomaku i jedino su mi puževi godili. Da ih je samo bilo!

U vrtoglavom metežu sa mnom osta još samo Petar Piljević. I on je bio fizički iscrpen, jadao se na vrtoglavicu, bolove u stomaku i opštu nemoć. Ali ipak se osjećao bolje od mene. Oslanjajući se na Petrovo rame i svoju zdraviju nogu (jer je i kroz nju zrno prošlo 1941), dođoh do jedne omeljine, gdje je nekada bila koliba. Tu nađosmo koprive i puževe. Tu me Petar ostavi da ležim na šatorskom krilu i ode da potraži konjetine. Jer ni on ovako nije mogao više izdržati. Na rastanku ga zamolih da se vrati što prije. Petrov odlazak me hrabrio, a istovremeno dovodio u očajanje. Jer, ako se vrati sa konjetinom ili nekom drugom hranom, jedna smrt manje. Ali ako se ne vrati!? Od te pomisli samo se stresoh. Sam među stotinama mrtvih i toliko polumrtvih, izbezumljenih u rvanju sa smrću. Od živih partizana mogao je tu biti još neki meni

Ivan Rarović: OVUDA JE PROŠAO NEPRIJATELJ — ulje

sličan. A obijesni Nijemci, sa sebi sličnim psima, tražili su svoje žrtve — ranjene i iznemogle.

Prošlo je nekoliko beskrajnih sati, a Petar se nije vraćao. Sunce je zalazilo. Noga, stomak, zglobovi, krastave rane — sve je čekalo spas jedino od Petra. Dolazila je stravična noć. Kako je čekati, kako preživjeti? Ostao sam sam, a hoću da živim! Urlao bih, a snage nemam. Gasi se život, a ništa ne mogu. Glad, žeđ, bolovi, samoća — sve kao da hoće da što prije nestanem, da ih što brže zamijeni — smrt. Zato kao da se čitav ostatak snage koncentrisao u jednu misao: puževi, puževi — to je moj život. Oni su sada jedino sredstvo koje mi može produžiti život. Treba ih pronaći prije noći. Snagom davljenika prevrtao sam kamenje, čeprkao, tražio. I nekoliko tih mekanih, vlažnih životinjica, halapljivo progutanih, poče me snažiti. Noć je pala. Petra nema. Pucnji i pokoji krik potsećaju i na druge opasnosti. Budućnost je mračna... A u toj noći kratkotrajni san bio mi je jedini prijatelj. San i nada!

Jutarnja hladnoća i bol noge najaviše dan. Pridigoh se i pogledah okolo. Pokoji pramičak dima i tutnjava u daljini. Najednom čuh nerazumljiv govor i bat koraka. Bilo je jasno: Nijemci! Sjetih se Petrovih riječi da se pretvaram kao da sam mrtav i pokušah „umrijeti". Srce još jače zalupa, a mržnja i nemoć prema tim zvijerima ispuniše me gorčinom. Čuo sam nešto kao komandu i osjetih približavanje koraka. Vikali su oštro. Tup udarac u leđa i ja se trgoh. Primijetiše da sam živ i počeše brzo razgovarati. Grubo mi skidoše ostatke odijela. Dvojica me pridigoše za ruke, a treći mi gurnu puščanu cijev u usta cereći se... I dok mi se sva vječnost skupila u trenutku čuh oštar i jak glas. Ruke mi klonuše niz tijelo, hladne cijevi nesta i ja se zaljuljah. Uspio sam da vidim kako Nijemci trče prema jednom obližnjem šumarku. Ubrzo rafali, bombe, jauci. Za trenutak su me ostavili. Važniji su im živi — pomislih. Ovdje ih ipak neću čekati. Uzeh šatorsko krilo i, ne znam zašto, pođoh prema grmu koji bješe sam na jednoj zaravni. Skupih se u malom grmu i počeh da osmatram prema omeđini. Tek što sam legao u šumarak, a nekoliko Nijemaca vrati se na moje staro mjesto. Bili su iznenađeni i bijesni. Brzo se raziđoše i počeše užurbano pretraživati oko omeđine, a naročito jedan pogušći šumarak. Moj grm na proplanku ne primjetiše. Zvijeri ostaše žedne, a moj se život produži.

Vrijeme je sporo proticalo, glad me ponovo morila, a bezbroj vašiju štipalo ranjavu kožu. Ranjeno stopalo sam povrijedio. Moram da umaknem ovoj laganoj i najtežoj smrti. Pucnji su sve ređi i dalji. Odavde moram ići, to je jasno. Ali kuda? U Hercegovinu, kući! Gdje li su naše brigade? Ko li je sve preživio Sutjesku? Gdje li je moj Petar? I tako, misli su

se redale bez reda! Osjećao sam samo da moram ostaviti taj spasonosni šumarak i nekud krenuti.

Dan se primicao kraju. Podigoh se i, uzimajući šator, ugledah šareni krug povelike zmije. Sreća u nesreći, pomislih i ostavih na miru jednu zaspalu smrt u grmu spasiocu. Dovukoh se ponovo ka staroj međi. Puževima i koprivom malo se okrijepih. Ali, svrab i vaši postale su neizdržljive. Vatra je bila jedini spas, kao što je mogla biti i zlo. U uglu omeđine zapalih nekoliko suvih grana. Dim nije bio velik. Ošurih ostatke odijela, a onda nehotice pogledah na sebe, na svoje tijelo. Strah, samrtni strah osjetih prvi put. Strah od sebe, jer to više nijesam bio ja. Kosti skoro bez mesa, sa jadnom, izbrazdanom, noktima iskrvavljenom kožom. Avet... Naježih se i nekako brzo počeh navlačiti to iskomadano odijelo. Samo da ne gledam sebe.

Uzeh podeblju granu i pođoh istim pravcem kojim je otišto i Petar, prema jugu. Od grma do grma, od koprive do srijemuše, od puža do puža — puževski. Leševi, ljudi, konji. Svi su završili svoj život, odigrali poslednju ulogu. Partizani, moji drugovi, svjesno su se žrtvovali za slobogu. Iz tih sam se misli prenuo kad se moj pogled bio zaustavio na nečem poznatom. Poznate zakrpe od šatorskog krila na Petrovim hlačama. Poginuo je! Poginuo je noseći u ruci jednu konjsku kost sa nešto mesa. Žurio je da mi donese konjetine, da me nahrani, da mi da snage! Nije uspio da izvrši obećanje. Poginuo je na zadatku čovjeka. A ja slučajno ostadoh živ. Spasao me čoban. Našao me pored Petra. Ležao sam. Poveo me kući i okrijepio, a zatim povezao s jednom grupom partizana.

Rade ALEKSIĆ

U BATALJONSKOM SANITETU

eferent sam saniteta 3-ćeg bataljona Prve dal_ matinske brigade . . . Svaka četa ima po jednu bolničarku sa svršenim kursom, a vodovi pomoćnu bolničarku ili bolničara. Nosioci ranjenika su ranije određeni. Pri štabu bataljona imali smo jednu bolničarku, jednog konjovoca sa konjem koji je nosio dva sanduka sanitetskog materijala, dvoje nosila, ćebad i drugi materijal. To su bile snage i sredstva za formiranje bataljonskog previjališta, ali do korišćenja tog previjališta u toku Pete ofanzive nije došlo zbog izuzetno teških okolnosti koje su onemogućavale da se zbrinjavanje ranjenih vrši onako kako smo bili navikli u drugim prilikama, pa čak i u toku Četvrte neprijateljske ofanzive.

Brigadni sanitet bio je u mnogo lošijem stanju. Sanitetsko osoblje se tek vraćalo iz divizijske bolnice kao rekonvalescenti, preboljevši tifus.

Neposredno pred ofanzivu pri našoj brigadi je bio formiran jedan ešelon rekonvalescenata, od pripadnika naše brigade i ljudstva drugih dalmatinskih brigada koje su ranije sačinjavale Devetu dalmatinsku diviziju. Ljudstvu ovog ešelona bila je potrebna hrana. Bili su u takvom stanju da su se sami jedva kretali.

U prvom kratkom okršaju sa Njemcima kod Nikšića naš bataljon nije imao ranjenika, a ni docnije do Sutjeske, sem jednog lakše ranjenog i jednog utopljenog u Tari pri neuspjelom pokušaju prelaska kod sela Nikovića.

Onog dana kada je trebalo da se iz sela Nikovića spustimo niz kanjon ka Tari da pravimo most, u selo su počela da pristižu nosila u velikom broju. Mislim da su to bili nepokretni

ranjenici i bolesnici bolnice Treće divizije. Privremeno su ih ostavljali u nekom šljiviku. Ne znam koliko ih je bilo. Bio sam čuo da će svi koji ne mogu sami da se kreću biti ostavljeni na Pivskoj Planini, sklonjeni u velike pećine i da će s njima ostati manji broj ljekara i bolničara. Drugog izlaza nije bilo. Baš zbog toga smo se i kretali ka Tari ne bi li kako napravili bilo kakav most, preko kojeg bi ranjenike prebacili u Sandžak. Zagledajući prvih nekoliko nosila, na jednima prepoznah svog mještanina Ivana Pecotića-Ica. Reče mi da već četiri dana boluje od pjegavog tifusa. Izgledalo mi je da još može da hoda, a predviđao sam šta ga čeka ako ostane na Pivskoj Planini. Popustio sam u svojoj sentimentalnosti i ogriješio se o naređenje da ne dozvolimo da drugovi na nosilima naslute šta ih čeka. Krišom sam predložio ovom svom prijatelju da, ako ikako može, ustane sa nosila i krene za kolonama. Odgovorio mi je da zato nema snage. Sjutradan, kad smo se poslije neuspjeha na Tari vraćali ka mostu koji su Sandžaklije napravile od dvije bukove grede na Pivi i tako definitivno napuštali Pivsku Planinu, naišao sam na grupu iz neke bolnice u kojoj su bili neki ljekari. Jedan postariji ljekar izgleda nije shvatio situaciju — čudio se što ostali kreću bez ranjenika. Kroz maglu se sjećam kad mu neko reče otprilike:

— Hajde, zar ne vidiš da je situacija takva da ih ne možemo nositi, a određeno je ko će se o njima postarati.

Pred prelazak Pive naređeno mi je da ostavim konja i sanduke sa sanitetskim materijalom, a da ponesemo sam najnužniji zavojni materijal. Ja sam dotada nosio jedan ranac sa ličnim stvarima. Između otsalog tu sam imao i jednu knjigu („Urgentna hirurgija" — na talijanskom). Nju sam nabavio pred odlazak u partizane, jer kao student sa sedam semestara medicine nisam imao gotovo nikakva znanja iz hirurgije. Ispraznio sam ranac i natrpao u njega sav zavojni materijal koji sam imao. Ostale stvari, praškove, tablete, ungventa i slično morao sam da ostavim. Neki borci uzeli su po nešto (mast za šugu i slično), drugo je ostalo u šumi. Bilo mi je žao knjige,pa sam je ostavio u jednoj praznoj kući, posljednjoj na koju smo naišli prije nego što smo se spustili ka mostu na Pivi.

Na samoj Sutjesci moj bataljon je, prije svih jedinica Treće divizije, prešao rijeku sa još dva bataljona naše brigade i to uz borbu, dok je s druge strane prolazila jedna kolona Njemaca koja nas je otkrila u šumi i pripucala na nas. Borci su pod zaštitom mitraljeza prešli preko rijeke u napad držeći se po petorica za ruke. Pri prelasku utopio se zamjenik komesara Jerko Kovačević. Čim sam izišao iz rijeke i prešao preko puta koji vodi pored nje po uskoj zaravni, našao sam jednu pažljivu poređanu gomilu lješeva. Mislim da ih je bilo više od stotinu, jer je gomila bila 10—15 metara dugačka, a lješevi su bili u 4—5 slojeva. Lje-

ševi su bili obučeni na partizanski način. Još se nije osjećao zadah trulježi. Ko ih je poređao tako pedantno ne znam, ali znam da su njemački šatori bili samo nekoliko stotina metara daleko od ovog mjesta, da je njemačka kolona prošla tuda prije desetak minuta i da sam na nekoliko metara daleko od ove gomile našao čovjeka skrivenog u travi, pokrivenog šatorskim krilom, koji mi je rekao da je iz Prve majevičke brigade. Nisam imao vremena za razmišljanje ko je taj čovjek ,ali sigurno je da se od nekoga krio, samo ne znam da li od Njemaca ili od partizana. Kad su naši borci, tjerajući Njemce nizvodno, došli do njihovih kazana u kojima se kuhala hrana, zabavili su se gladni oko njih. Tada su Njemci izvršili protivnapad i nanijeli dosta gubitaka mom bataljonu koji je jedini i učestvovao u gonjenju. Iznenađeni brzom intervencijom Njemaca otstupili smo po brisanom terenu nekoliko stotina metara do prve pogodne linije gdje smo mogli zauzeti položaj. Bilo je nemoguće pokušati bilo šta da bismo izvukli ranjenike. Nismo mogli da ocjenimo ni koliko ih je, jer je nastao takav metež da nismo znali gdje je ko. Samo manji dio bataljona sakupio se poslije toga oko komandanta, i niko nije znao da kaže ko je ranjen a ko je poginuo. Njemci su brzo upali u šatore i vjerovatno poubijali sve. Kada se poslije nekoliko sati ostatak bataljona popeo još više uzbrdo i zauzeo jedan položaj koji smo rešili da branimo po svaku cijenu kao mostobran, i kad je u kanjonu zavladala noć i zloslutna tišina, čuli smo duboko ispod nas kako jedan naš drug — Ante Martinac iz Vrgovca — zove:

— Ljubo, — Ljubo!

Zvao je svog zeta Ljubu Miljka, komandira jedne naše čete. Ocijenili smo da je ranjen, ali se kreće, jer se glas pomerao. Šta da se radi. Ja sam bio odgovoran za pružanje pomoći ranjenicima. Komandant bi za svakog borca dao život ako bi mogao da ga spasi ;a tu je bio i zet ranjenog, kao i još nekoliko mještana, njegovih dobrih prijatelja iz djetinjstva. Svi smo zaključili da je ne samo iluzorno pokušavati ma šta, već da je i štetno da mu se odazivamo, jer za nama je, s druge strane rijeke, ostala još cijela divizija, koja je trebalo da se prebaci preko Sutjeske, a mi da joj obezbjedimo prelaz i da budemo u neku ruku njena prethodnica — pretstraža.

Kad smo stigli kod Sjetline, u šumi, nekoliko stotina metara od mjesta gdje je trebalo preći prugu, našli smo nekoliko stotina rekonvalelcenata. Naložili su vatre i svaki je sebi pekao krompir, zapravo ostatke od sjemena krompira koji je već bio izbacio veliku stabljiku, a mladi krompirići se još nisu bili zametnuli. Bilo je tu nekoliko koliba, te se veliki broj ovih napaćenih drugova zavukao u njih. Cijela šuma dimila se od njihovih vatri.

Baš kada smo htjeli da pređemo prugu i cestu, naišao je blindirani voz, a cestom tenkovi i kamioni, koji su raspalili iz topova po kolibama i oko njih. Tom prilikom je stradalo mnogo drugova iz ovog ešelona. Previo sam ih desetak. Sjećam se jednog kome je bila otsečena ruka, otsekla ju je granata kao nožem. Zbog grča krvni sudovi nisu ni najmanje krvarili. Dobro sam mu je zavio i jače pritegao. Šta je bilo s njim kasnije, ne znam. Ja sam, kao i mnogi drugi, mogao da ukazujem pomoć samo usputno, onome na koga se namjerim, ili koji do mene dođe, i to da ga samo previjem i da mu dam neki zavoj za rezervu. Imao sam neke ranjenike koji su uspjevali da stalno prate naš bataljon, pa sam ih redovno previjao kada bi se negdje zaustavili.

Od Sjetline, ne mogavši k Romaniji, vratili smo se prema Hercegovini. S nama se našao i 4-ti bataljon Pete crnogorske brigade. Poveli smo i ono nekoliko stotina rekonvalescenata koje smo zatekli u šumi. Učinjen je ozbiljan pokušaj da se ovo ljudstvo spase. Formirana je boračko-neboračka grupa sastavljena od dva bataljona naoružanih boraca i ešelona nenaoružanih „tifusara". Ovi posljednji bili su organizirani u čete, vodove i desetine da bi vladao red i disciplina koji su bili neophodni, jer nam je pretstojalo prelaženje u više navrata preko ceste kojima su se kretale kolone Njemaca. Komandant grupe Pero Radević svaki put pred pokret govorio je celokupnom ljudstvu o ozbiljnotsi situacije i neophodnosti discipline. Prvo se kretao jedan bataljon naoružanih boraca, zatim ljudstvo bez pušaka, a na kraju drugi naoružani bataljon. Međutim, ovaj poredak se pri svakom pokretu kvario, jer čim bi se našli u delikatnijoj situaciji, kao što je prelaz preko nekog opasnijeg mesta, drugovi i drugarice koji su bili bez pušaka jurili su u gomili naprijed, na čelo kolone u strahu da ne zaostanu, a to nas je otkrivalo i izlagalo opasnosti.

Kad smo prešli Jahorinu, već smo mogli da dođemo do hrane i intendanti su se starali da je nabave u dovoljnim količinama za sve pripadnike grupe. Kako nismo imali kazana ni komore, svaki je dobijao svoj dio mesa, sira, brašna i sličnog, pa je sam spremao za vreme odmora. Među drugovima „tifusarima" tad je bilo naročito bučno. Stotine vatri gorjelo bi u nekoj izabranoj skrivenoj dolini, a oko svake po nekoliko njih kuhalo bi u porcijama, nestrpljivo čekajući da jelo bude gotovo. Jedan dio savladavao se čekajući dok se jelo dobro pripremi, ali bilo je i onih koji nisu imali snage da obuzdaju strašnu glad i nagon za samoodržanje, koji je bio poznat kod svih tifusara u stadijumu rekonvalescencije, pa su bili nestrpljivi i razdražljivi, a često je dolazilo i do svađa. Jednom je jedan čak i pušku opalio.

Naročito je padalo u oči nekoliko teških invalida bez jedne ili obje noge, za koje je konj pretstavljao jedini spas. Oni su na

konju prešli Pivu i Sutjesku i strma brda Zelengore. Svi su oni imali nečeg zajedničkog, razvila se kod njih naročita psihologija. Sa konja su vrlo retko silazili. Na njemu su se odmarali, čak i spavali noću. Sedla su bila tako napravili da su mogla poslužiti i kao ležište. Izgleda da su bili dobro snabdjeveni, s obzirom da je konj mogao dosta da ponese, ali puška je bila obavezna, jer je od nje često zavisio opstanak. Obično su, sedeći u tom pokretnom gnijezdu, držali u jednoj ruci ular a u drugoj pukšu položenu ispred sebe. S obzirom na njihovu rešenost da se održe, vjerujem da je većina ovih invalida uspjela da se izvuče iz ove teške situacije, premda su za to imali manje šanse nego mnogi drugi.

Ovaj ešelon rekonvalescenata vodili smo nekoliko dana, ali kako je bilo nemoguće održavati disciplinu neophodnu za provlačenje kroz teren kojima su prolazile njemačke kolone, rukovodstvo grupe je rešilo da se dva boračka bataljona odvoje od ešelona kad je trebalo da pređemo cestu Kalniovik — Sarajevo. Tako su oni opet bili prepušteni sami sebi. Izvjetsan broj njih sustigao nas je kasnije na putu za Hercegovinu.

Kad smo napuštali selo Hamzići gdje smo se prvi put dobro najeli, neki seljaci, koji su bili pobjegli kada smo mi došli u selo, počeli su da pripucavaju na nas. Bili smo se udaljili više od kilometra od sela kad jedno zrno zakači moju bolničarku Daru Ivičević iz Drvenika kod Makarske. Bijaše to jaka zdrava djevjoka. Radilo se o najjednostavnijem prostrelu desne butine desetak santimetara iznad koljena, bez preloma kosti i bez krvarenja, sa jednom malom ulaznom i jednom isto tako malom izlaznom ranom. Međutim, ona se strašno uzbudila, vriskala je, i jedan drug ju je uzeo na leđa da je odnese u zaklon. Tada smo vidjeli da su kod nje popustili sfinkteri zadnjeg creva i bešike, a zatim je odjednom ušutala. Kad smo je jedan minut poslije ranjavanja položili u zaklon, ona je bila mrtva. Počeo sam najprije da je drmam i udaram po licu, a zatim sa vjetšačkim disanjem, ali bez koristi. Zatim sam probao masažu srca i na kraju sam dao injekciju adrenalina direktno u srce. Sve je bilo uzalud. Zabavio sam se oko nje jedno pola sata, ali kako je naša kolona već odmicala, a seljaci su sve bliže i češće pripucavali, komandant je naredio da je sahranimo i krenemo. Iskopali smo plitku jamu i sahranili je.

- Godinu dana kasnije pitao sam jednog druga sa ovog terena za njen grob, i tek tada mi je on rekao da je njen grob još uvijek onakav kakav smo ga mi ostavili. Jedino objašnjenje ove smrti nalazim u jednom vrlo jakom psihičkom šoku. U Petoj ofanzivi, naime, biti ranjen u nogu bilo je gore nego poginuti; ako nisi mogao hodati, bio si izložen opasnosti da budeš živ masakriran od neprijatelja, jer te uz najbolju volju niko nije mogao

nositi niti bilo gdje skloniti na sigurno mjesto. Zato nije bio rijedak slučaj da su se drugovi sami ubijali čim su bili ranjeni u noge. Tako je učinio i moj kolega sa studija Marko Baletić. Zavladala je bila psihoza straha od ranjavanja u noge, pa su ljudi noge zavlačili u zaklon a glavu ostavljali izloženu ako nisu mogli cijeli da se zaklone, jer bolje je poginuti nego ostati živ i ne moći hodati. Iako je situacija kad je drugarica Dara ranjena već bila drukčija (izišli smo iz obruča i iz kanjona i opet su bili stvoreni uslovi da dođe do izražaja ona općepoznata vrlina naših partizana da ne ostavljaju ranjenog druga, već da ga i uz najveći rizik nose, ako za to postoje ikakve fizičke mogućnosti) ipak je psihoza straha od ranjavanja u noge, stvorena na Sutjesci, još postojala kod drugarice Dare, i ja mislim da je ona umrla samo zbog straha da će živa pasti u ruke neprijatelju.

Ljudstvo mog bataljona pred Petu ofanzivu nije toliko stradalo od tifusa koliko od gladi, što nije bio slučaj sa svim jedinicama. Poslije prelaska iz Bosne u Hercegovinu krajem Četvrte ofanzive mi smo dugo vremena držali položaj kod Stepena na cesti Gacko — Bileće. Zbog direktive koju je neko dao da treba biti jako obazriv prema narodu gatačkog kraja ,naš intendant se zadovoljavao sa onim što su mu odbornici sami davali, a to je bila samo mršava govedina i ponekad malo zobenog brašna. Kuhalo se u selu, a gotova hrana je nošena na položaj. Ta hrana se sastojala isključivo od oko 200 grada nesoljene govedine dnevno i skoro ničeg više. Rijetko se kada dobilo parče zobenog hleba. Supa u kojoj se kuvalo meso nije mogla biti iskorišćena za borce, jer ju je bilo nemoguće prebaciti na položaj u običnom kazanu. Jednostavnije je bilo isječenu parčad govedine prenijeti do boraca u vreći na leđima. Pošto smo se nalazili na kamenjaru bez ikakvog rastinja, nismo bili u mogućnosti ni da grickamo kakav list trave ili nekog stabla. To je trajalo, mislim, više od dvadeset dana. Posljedica ovakve ishrane, koja je bila jako hipokalorična i skoro isključivo bjelančevinasta, bez ugljenih hidrata, masti i vitamina, bila je ta što, kad je stiglo naređenje za pokret prema Nikšiću na početku Pete ofanzive, jedva smo mogli da hodamo. Da su Talijani izvršili na nas napad, možda bismo mogli sa mjesta da dajemo otpor, ali ne i da otstupamo.

Ali, pošto se cijela Prva dalmatinska brigada, poslije napuštanja gatačkog terena, odmorila nekoliko dana na Bajovom Polju, ljudstvo se malo oporavilo. (To je bio jedini odmor moje jedinice u to vrijeme). Dvatri dana pred početak njemačkih operacija na našem sektoru od Nikšića, prešli smo u Nikšićku Župu gdje smo se dobro najeli kukuruza. Tih nekoliko dobrih obroka nas je prilično oporavilo, pa smo mogli donekle izdržati napore i glad za vrijeme najteže situacije. Bez toga, malaksali bismo već prvih dana ofanzive.

U toku otstupanja od Nikšića i boravka na Pivskoj Planini, jeli smo po malo ovčetine, a nekad i neke kaše. Još lošije je bilo poslije prelaska Pive, ali i tada je nešto nabavljano za jelo. Sjećam se, kad smo došli na samu Sutjesku, mislim 11 juna poslije podne, ljudstvo moje jedinice dobilo je parče mesa koje je bilo ranije skuhano a tek tada podijeljeno, jer se predviđalo da se neće moći više kuhati. Moje parče dao sam jednom drugu koji tog dana ništa nije jeo. Čitav niz narednih dana nisam jeo. Slično je bilo sa svima koji smo tih dana prelazili Sutjesku i Zelengoru.

Sada već ne mogu tačno da ocjenim koliko dana je trajalo to gladovanje, da li tri, četiri ili vše, samo znam da je to bilo dugo i da smo nekako oguglali. Većina nas se ipak kretala naprijed posljednjim rezervama snage za koju smo se čudili otkud još proističe. Ali, prolazeći kroz šume i pašnjake poslije Pive, pa preko Vučeva do Sutjeske, nailazili smo na veliki broj onih kojima su se te rezerve gasile. To su bili pripadnici ešelona rekonvalescenata, vjerovatno Centralne bolnice. Svakih dvadeset do pedeset koraka nailazili smo pokraj staze na poneki od ovih lješeva: sio na zemlju ili malo prilegao zgrčenih nogu, da ne smeta prolaz kolone, naslonjen na jedan bok, podmetnuo ruku pod glavu. Neki nisu više pokazivali znake života, a drugi su još slabo disali čekajući mirno da se ugase kao sveće koje se tope. Bilo je ovakvih slika i drugdje, ali najviše sam ih video između Pive i Sutjeske. Mislim da ih je bilo nekoliko stotina, a od toga je bar pedeset već bilo mrtvih.

Među ovom kolonom umirućih naišli smo i na jednog borca iz našeg bataljona, druga Viktora iz Makarske. Nekad visok, jak i zgodan mladić, sada to bijaše kostur na kojem su još oči bljeskale i upućivale nam posljednji pozdrav, srećne što su nas ipak još jednom vidjele prije nego što se zauvijek zatvore.

Kad nije više bilo komore ni kuhinje, ljudi su usput gledali ima li gdje šta što bi moglo da se metne u usta. Tako sam kraj imrovizovanog mesta na Pivi vidio druga koji je jeo travu kao ovca. Svaki od nas upamtio je srijemušu na koju smo počesto nailazili kroz šume oko Sutjeske i Zelengore. Kad je opaziš pored staze, samo se prigneš, za tren je iščupaš i produžiš naprijed bez prekidanja kolone i onda za koji minut zaposliš malo svoje zube i tada još više osjetiš da ti je stomak prazna vreća koja bi htjela da se napuni. Pala bi često i koja šaljiva dosjetka na račun hrane. Radi podizanja morala naš stari drug iz makarskog primorja Ante Šutić često bi nam govorio ozbiljnim tonom: „Jedite bukovo lišće, u njemu ima naročito mnogo vitamina".

Pošto smo pred Sutjeskom morali da napustimo sve svoje konje, jer se s njima nije moglo probijati kroz Zelengoru, nismo bili u mogućnosti da bar njih iskoristimo kao hranu. Ali mom

bataljonu se osmjehnula sreća. Negdje u Zelengori naišli smo na jednog mladog konja. Komandant je naredio da se taj konj dobro čuva i vodi da bi ga zaklali i pojeli čim se ukaže prva prilika za to. Sjećam ga se, bio je vran, mlad, dobro uhranjen, nesamaren. Imao je samo ular za koji smo ga vodili. Tako smo ga vodili nekoliko dana, a kad smo jedno poslije podne prvi put mogli nešto slobodno da dišemo i kad smo vjerovali da Njemaca nema sasvim blizu, dobili smo prvi odmor u jednoj šumovitoj zaravni. Zaklali smo konja i naložili vatre. Krv smo odmah iskoristili. Ona je bila ravnomjerno podjeljena po četama, a ja sam dobio jednu porciju za štab. Vrlo brzo je bila zagrejana na vatri, a onda smo počeli da je halapljivo jedemo, prvi put poslije nekoliko dana. Neki vrlo otužni ukus i sad osjetim kad se sjetim te krvi. Ali je meso kojega smo dobili po stotinak grama bilo vrlo ukusno. Strogo nam je rečeno da ne pojedemo cijelo parče dobivenog mesta odmah, već da polovinu ostavimo za sjutradan, jer nije bilo izgleda da ćemo sutra nešto drugo nabaviti. Većina je tako i uradila i nije se prevarila, jer koliko je teško bilo te večeri odvojiti jedno parče konjetine i staviti ga u tobru a ne u stomak, toliko je sjutradan bilo prijatno zaposliti, makar i malo, nemirni želudac.

Prvi put smo mogli da jedemo koliko je stomak primio tek u selu Hamzići, na obroncima Jahorine, kamo smo stigli pošto smo od Njemaca bili spriječeni da pođemo ka Romaniji, pa smo krenuli natrag, na jug, prema Hercegovini. Većina seljaka je bila pobjegla, pa smo mogli do mile volje da jedemo mladog sira i kajmaka i da pijemo mlijeka iz karlica. Sir i kajmak smo rukama halapljivo sipali u usta, a mlijeko pili direktno iz karlica. Mislim da sam toga dana pojeo bar tri kilograma sira, jedan kilogram kajmaka, a popio bar tri litre mlijeka, ali sam još imao osjećaj da mi je stomak prazan. Bilo je nemoguće suzbiti strašnu glad.

Nije bila samo glad koja nas je mučila u Petoj ofanzivi. Pridržavala joj se i žeđ. Kroz Zelengoru smo izbjegavali da se spuštamo u doline gdje se mogla naći voda, jer su Njemci kod vode postavljali zasjede. Tako se dešavalo da dugo nismo pili. Ostalo mi je u sjećanju da su ljudi, kad smo prolazili pored jedne jame, koju je neki seljak bio iskopao pored puta da mu se u nju taloži đubre koje voda nosi sa puta, potrčali k toj kaljužavoj, smrdljivoj vodi da je piju čim je kolona naišla do nje. Komandant bataljona je intervenisao, pozvao me sa začelja da dođem kod jame, da stojim tu dok prođe kolona i da s puškom spriječim pijenje te vode.

Maršovali smo dan i noć da se što prije otkačimo od Njemaca tako da nismo imali odmora nekoliko dana i noći. Strašna

je stvar hodati kroz šumu spavajući i spotičući se svaki čas o nešto, a još je strašnije ako ostaneš iza kolone.

Desetak dana poslije prelaska Sutjeske stigli smo u južnu Hercegovinu, u Pribilovce blizu Čapljine. Tu smo zatekli borce Desete hercegovačke brigade koji su nekoliko dana ranije bili tamo stigli, i tu se odmarali kupajući se i sunčajući kao na plaži uz dobru i jaku hranu kojom su ih častili Pribilovčani. Pored ostalog, tu je bilo obilje riže, meda, hljeba, mesa, povrća itd. Ljudstvo Desete hercegovačke bilo je već oporavljeno kad smo mi stigli. I mi smo se tu jedan dan dobro gostili i odmarali i to nam je mnogo pomoglo. Međutim, kako su se izvjesni drugovi sporije oporavljali, upućeni su u svoj kraj, u Dalmaciju. Moj bataljon je 15 dana poslije prelaska Sutjeske opet bio borbena jedinica sposobna i za najteže zadatke.

Dr Stipe RADOVANOVIĆ

SUSRET SA UMIRUĆIM TIFUSAROM

iša je prestala, a između rastrganih oblaka pomaljalo se popodnevno sunce. Naš današnji cilj, selo Mokro, bio je još daleko, morali smo se žuriti.

Pješačili smo već nekoliko sati. Put ka Mokrom bivao je sve teži, a mi sve umorniji. Sad smo sve češće nailazili na staje i torove i nismo propuštali priliku da se povremeno raspitamo kod ovdašnjih stanovnika, mahom su to bile žene, ima li tu negdje partizana i koliko smo udaljeni od Mokrog.

Prošli smo već i Klještinu, Poljane, Robotovu Gredu i Kozaricu. Još malo i put će nas navesti na ravničast teren Komarničkog polja i selo Komarnicu što se podvilo pod strmom kamenitom gredom.

Upravo smo bili na domaku jedne staje koja se nalazila pred samim ulazom u Komarničko polje, pedesetak metara desno od puta. Neka žena u crnini stajala je pred njom i sa očiglednim nestrpljenjem očekivala da se približimo, kao da je željela da nam nešto saopšti. Kad joj se primakosmo dovoljno blizu, obavijesti nas: „Drugovi, jedan vaš drug leži ovdje bolestan". Izgovorila je to kao da se tu ništa osobito ne dešava. Zastali smo na čas i izmijenili poglede, kao da smo se htjeli pitati tko bi to mogao biti. Kad je upitasmo iz koje je brigade, reče da ne zna. Dalmatinac neki, negde sa Uvara.

Uskoro smo se našli pred stajom u kojoj je ležao bolestan partizan.

Nebo se bilo potpuno razvedrilo. Svuda naokolo vladao je savršen mir. Neka svečana tišina vladala je u tom trenutku ovim krajem.

Odgurnuh vrata i udosmo.

Ležao je na zemljanom podu, okrenut licem prema krovu. U prvi mah nisam mogao uočiti njegov izgled. No uskoro, priviknuvši se na slabiju svjetlost, uspio sam jasnije sagledati njegov lik.

Ranije ga nikad nisam vidio. No i da jesam, pretpostavljam da se njegov lik morao toliko izmeniti da ga sigurno ne bih mogao prepoznati. Lice mu je bilo ispijeno a oči upale u očne duplje — gotovo se nisu ni primjećivale. Izdužen nos i istaknute jabučne kosti odavali su znake potpune iscrpenosti. Njegova prorijeđena i istanjena kosa i smežurana koža lica, potamnjela od prljavštine i nedovoljne ishrane, davale su mu starački izlged. I da nije bilo onih finih, tankih dlačica, što su kao mahovina ovdje-ondje prikrivale pojedine djelove njegova lica i tako svjedočile o njegovoj mladosti, moglo bi se zaključiti da je starac.

Ležao je nepomično, sklopljenih očiju, ne odajući ničim da primjećuje naše prisustvo. Po ispucanim i ranjavim usnama, na čijim se okrajcima skupljala pjena, vidjelo se da izgara u groznici. Do glave je stajala porcija, izvana začađena, a iznutra zagorjela od, reklo bi se, ovsene kaše. Ono malo varenike što je starica još juče u nju sipala ostalo je nedirnuto.

Žena nam reče da već dva dana nije ništa okusio.

Nastojao sam da nešto više saznam o njemu, jer sam bio iz njegova kraja. Pokušao sam da čujem nešto od njega. No, sva moja nastojanja bila su uzaludna. Samo je nekoliko puta odmahnuo glavom i naposljetku je okrenuo na suprotnu stranu od mene.

Ni starica nam nije znala ništa više reći o njemu.

Bili smo bespomoćni da za njega ma što učinimo, a nije bilo nimalo izgleda da bi mu se sada moglo pomoći. Sudeći po svemu približavao mu se kraj.

Prožet mučnim osjećanjem oprostih se od starice i zaželih joj laku noć. Zamolih je da mu, ako ustreba, bude od pomoći, iako stvarno nisam verovao u mogućnost njegovog ozdravljenja. Naposljetku rekoh starici da ga po smrti sahrane i obeleže grob makar kavom oznakom.

Andro KOVAČEVIĆ

OTAC I SIN

ešava se u životu da čovek zapadne u situaciju kada mu zdrav razum nalaže da sam okonča dalji život i muke. Ali tada dolazi do izražaja onaj iskonski nagon samoodržanja, ona sila koja nagoni lisicu da pregrize sopstvenu nogu koja se uhvatila u kljuse.

Takvih je primera bilo za vreme povlačenja srpske vojske preko Albanije 1915 godine i partizanskog probijanja obruča u Bici na Sutjesci 1943 godine. Od svih nesreća koje čovjeka mogu da snađu teško da je tada neka nedostajala: od gladi i zime, umora i bolesti, preko smrtne opasnosti, sve do još teže neizvesnosti i straha od zarobljavanja, što je bilo gore od svake smrti, sve je to pritiskivalo svakoga borca. A što se sve izdržalo ima se zahvaliti, podred nagona, još i veri u pobedu, poverenju u rukovodstvo, uzajamnom drugarstvu i činjenici da su svi znali da sve tegobe podjednako pritiskuju svakoga.

Zato je tragedija koja je zadesila samo jednog među nama i ostala u mom sećanju kao najmučniji događaj ove velike Bitke.

Kolona se probijala kroz noć. Sve teže naoružanje je sakriveno ili uništeno još ranije. Čak su i kazani bačeni. Borci su nosili u torbicama po dobar komad ovčijeg sirovog mesa, ali se ono nikako nije moglo da skuva ili peče: danju od aviona, noću zbog artiljerije. A nije bilo ni vremena za to. Odmori su bili kratki, jedva sat-dva. Taman pridremaš — a već te bude: pokret. I to sve šapatom. Žurilo se toliko da se kolona stalno razvlačila i začelje stizalo čelo kolone tek na tim kraćim zastancima, tako da su iznemogli bili lišeni i tih kratkih odmora. Tek što bi stigli, a već bi morali dalje.

Upočetku krišom, a docnije i javno, pojedinci su počeli da jedu sirovo meso. Ubrzo su to svi prihvatili. Čim se zastane, meso se seklo na tanke kriške, umakalo u so i — stavljalo u usta. Bilo ih je koji su se gadili, ali su ga na kraju i oni morali jesti tako.

Reka Piva je ostala iza kolone koja je sada prelazila preko Vučeva. Na strmom usponu dosta ih je ostalo, a da se više nikad nije saznalo šta je sa njima bilo. A i put preko samog Vučeva bio je obeležen leševima. Tifusari su umirali onako sedeći, naslonjeni na drvo. Ranjenici su jaukali pored puta. Pored svega toga, još i avioni! U toku čitavog dana njihova zuka nije ni prestajala, tovari bombi su izručivani čas dalje čas bliže, a zastajalo se samo kada avioni počnu uporno da kruže i prosipaju bombe ili mitraljiraju samu kolonu. A ipak se išlo napred. U samu zoru kolona je došla do Sutjeske. Oko nas su svuda bili Nemci, ispred nas borba, natrag se nije imalo kud. U takvoj situaciji odjednom se pored putanje kojom smo prolazili napravila gužva. Zastao sam. Usred grupe boraca, na travi, ležao je jedan stariji partizan. Imao je možda oko 45 godina, bio je bled i obrastao u bradu. Umesto desnog kolena zjapila je ogromna rana od avionske bombe. Nije zapomagao, već je samo preklinjao da ga ubiju, da ga ne ostave. Pored njega je klečao i pokušavao da mu previje ranu, Sredoje, puškomitraljezac. Neko mi šanu: „To mu je otac".

Svi smo stajali i nemo posmatrali. Mnogo vremena za razmišljanje nije bilo. Konje nismo imali, a i da jesmo, na njima su već jahali drugi ranjenici. O nošenju nije bilo ni govora. Borci su jedva svoje puške nosili, a tek nas je čekao prelaz preko Sutjeske, pa uspon uzbrdo i to sve kroz borbu. Pa, toliki su usput zaostali i šta sad možemo sa njim? A ipak, to je otac našeg druga.

Kolona je prolazila mimo nas, a mi smo i dalje stajali. Niko nije imao hrabrosti da ma šta kaže. Tada je ranjenik preuzeo inicijativu. Bio je kratak:

— Ubite me, pa idite. Izginućete svi — a nećete mi pomoći.

Mi smo i dalje stajali. Onda je Sredoje počeo da nas tera:

— Idite vi, ja ću ostati sa njim. Ne mogu ga ovako ostaviti.

Niko se sa mesta nije pomakao. Ćutali smo. Kolona je i dalje prolazila. Možda to i nije trajalo dugo. Možda je prošlo svega nekoliko minuta, ali svima nam je izgledalo kao večnost. Trebalo je doneti neku odluku, ali sve one koje su realno mogle doći u obzir bile su takve da ih niko nije smeo glasno izgovoriti. Zato je svaki od nas čekao neće li se možda drugi setiti nekog volšebnog i spasonosnog rešenja, iako smo svi dobro znali i shvatali bezizlaznost situacije, koja je u osnovi bila, i pored sve težine, vrlo jednostavna: jedan je čovek izgubljen — ne treba

dozvoliti da strada nepotrebno i drugi. Ali taj drugi je njegov sin! A da sve to bude još tragičnije, otac je u rat pošao zbog sina koji ga je kompromitovao svojom političkom aktivnošću i onemogućio mu opstanak na okupiranoj teritoriji. Mi smo to znali i shvatali kako to deluje na odluku sina.

Mučnu situaciju je ponovo pokušao da prekine otac:

— Ubite me, pa idite. Ti mi, Sredoje, ne možeš pomoći. Uhvatiće nas obojicu i mučiti, a opet na kraju ubiti. I još ćemo to posmatrati. Ovako kao da sam poginuo. A ti ćeš još možda preživeti. I za borbu i za kuću.

I pored sve razložnosti ovih reči imao se utisak kao da u Sredoju, čiji je pogled postajao nekako čudno mutan i tup, sve više sazreva odluka da ostane.

Tada je, neočekivano, jedan među nama istupio napred, odmerenim, ali odlučnim pokretom, skinuo pušku sa ramena, otkočio je, povukao zatvarač i uverio se da je metak u cevi. Mi smo ga posmatrali. Ali, mislim da se niko nije ni začudio, ni pomerio s mesta. Pošto je ukočio pušku, odmakao se nekoliko koraka i zatim odlučno krenuo prema jednom zaklonjenom žbunu, nedaleko od mesta gde smo stajali. Tu je spustio pušku i svoj pištolj koji je dotad ljubomorno čuvao i čistio, skinuo je svoju čuturu i stavio komad mesa pored nje. Vratio se, dohvatio ranjenika i počeo ga vući kao tom grmu. I još dvojica su se sagli i pomogla mu. Sredoje je sve to posmatrao ukočena pogleda. Niko ništa nije govorio. Onda su dvojica povukla Sredoja koji se uopšte nije opirao. Sve se to odigralo ćutke.

Ubacili smo se u kolonu. Kada smo odmakli nekoliko stotina metara, čuo se pucanj sa mesta gde smo otsavili ranjenika. Ni sada niko ništa nije rekao, samo se Sredoje malo trgao. Pokret je nastavljen. Drug koji je ostavio svoju pušku i pištolj Sredojevom ocu ubrzo je pored puta našao drugu pušku.

Pri proboju posledjneg obruča, Sredoje upošte nije pazio na zaklon. Ipak ,tada nije ranjen. Poginuo je tri do četiri meseca docnije, kada je već stigao u svoj rodni kraj blizu Vlasenice. Poginuo je u blizini zgarišta kuće koju su mu Nemci i ustaše pre toga zapalilii.

Dr Maksim ŠTERN

Pivo Karamatijević: ZBEG II — crtež

IZ DNEVNIKA

samnaesti maj 1943. Iz Krupice je bolnici Prve proleterske divizije naređen pokret. Neprijatelj nadire prema nama. Naš prvobitni plan bio je da bolnica ide sa nama, prema Beranama. Ali dogodio se preokret. Trebalo je da bolnicu evakuišemo preko Tare u Dobrilovinu, a kasnije u Brajkovaču. Evakuacija se dobro odvijala — 92 konjanika i 8 nosila prebačeni su još iste večeri preko Tare.

Kako su naređenja stizala tako smo ih mi preko kurira prenosili dalje. U roku od šest sati sve je pokrenuto iz Krupica, da preko Kosanice i mosta na Tari pređe u Brajkovaču. Prva etapa bila je do Premćana, gde smo organizovali prihvatnu stanicu. To je blizu Tare, ali je nemoguće prelaziti, pošto je most razrušen (razrušila ga je Treća krajička brigada po naređenju Štaba Prve divizije). Postoji i drugi prelaz niže, prema Lever Tari, i naša bolnica mora da napravi duži put, da bi se prebacila preko Tare u Brajkovaču.

Prilično je uspeo ovaj pokret i evakuacija ranjenika. Od fronta do brigadnog saniteta, ranjenike su prenosili drugovi iz bataljona, a dalji prenos je organizovala bolničarska četa. Često se događalo da bataljonski i četni sanitet organizuje prenos ranjenika direktno do hirurške ekipe. To je zavisilo od situacije na frontu, od udaljenosti i smeštaja pojedinih sanitetskih jedinica i od težine rane.

Pošto hirurška ekipa obradi ranjenike prenos i evakuaciju sprovodi bolničarska četa. Bolničarska četa mobilisala je seljake za prenos nosila sa teškim ranjenicima, kao i konje za prebaci-

vanje lakših ranjenika do divizijske prihvatne stanice, a odatle u divizisku bolnicu. Praktično, bolničarska četa je podeljena na tri dela. Jedan deo je bio pri hirurškoj ekipi, drugi u prihvatnoj stanici, a treći u divizijskoj bolnici.

20 maj. Maoče. Nalazim se kod štaba divizije. Prihvatna stanica je u Varičanu. Glavni deo bonice Prve proleterske divizije je u Brajkovači. Svi ranjenici idu dalje. Evakuacija se nastavlja prema Žabljaku i Nedajnom.

Neprijatelj je vrlo aktivan. Biju topovi od Čelebića. Lete avioni. Prebrojavam, 9 ih je. Već po treći put nas nadleću. Bombarduju naše položaje. Neprijatelj se koncentrisao oko Mojkovca. Iz Bijelog Polja pokušava da prodre. Šahovići su u njegovim rukama.

Naši su obavestili seljake da povuku svu pokretninu i stoku u šumu. Danas ujutru, u 4 sata počeli su iz Pljevalja da gruvaju topovi. Jutarnji pozdrav...

22 maj. Prebacili smo se iz Maoča preko Kosanice i Dragoša, put Čelebića. Tamo su velike borbe. Vraćamo se na Čelebić po potrebi. Prevalili smo ovaj put bez predaha, za dan i po.

Strah od neprijatelja naterao je seljake da napuste kuće i sela. Kroz velike šume oko Maoča, Glibaća i Čelebića seljaci teraju stoku. Žene u naručju nose decu, kolevke i torbe. Osamareni konji, puni prtljaga, idu stazom kroz ogromnu gustu šumu. Staza je strma. Kiša je sprala zemlju. Ostale su velike, debele, potpuno ogolele žile. Noću se spotičemo o njih. Ideš, spotakneš se, zabatrgaš se, padneš, opsuješ, digneš se i produžiš u koloni dalje.

Zapanjena sam koliko su velike ove planine i šume! Crnogorcima ovo nije neobično. Ali za mene, rođenoj u banatskoj ravnici odrasloj u Beogradu, ovo su prašume.

Dan i po smo u istoj šumi. Gladni ranjenici, gladne bolničarke. Svega jednom dnevno jedemo i to ovčetinu bez soli. I konji su gladni. Trave nema. Vezali smo konje za stabla smreke. Imamo 12 konja. Dva odavde više neće krenuti. Potpuno su iznemogli.

23 maj. Zovu me u Štab divizije. Vodi me kurir mrtvim uglovima. Topovi gađaju čitsinu. Nikako nije moguće ići prečicom. Idem kroz redove glanih konja. I ovde je trava slaba. Vrućina mi je. Skinula sam kožni kaput i vojničku bluzu. Imam na sebi tanku zelenu košulju sa kratkim rukavima. Dobila sam je od naših na Jablanici, kada su zarobili talijanske magazine. Ruke su mi gole. Iznenada, jedan konj šćepa me za ruku. Vrisnula sam! Kurir se okrenu, udari konja po njušci. „Ujeo te drugarice Julka" zapita uzbudljivo.

„Jeste" odgovorih, iskrivljena od bola i pogledah svoju nadlakticu. Video se samo krvni podliv.

Požurili smo u Štab divizije. Niko nije obraćao pažnju na takve sitnice. Sutradan ,dogodilo se isto. Samo na drugoj ruci. Pokazala sam Đuri. „Vidim, punktiraćemo kroz koji dan. Samo kad ti nije odgrizao!"

„Još nije postao mesožder" — smejem se neveselo. Bole me obe ruke. Pokazala sam bolničarkama i rekla im da golih ruku nikako ne idu među gladne konje. Neka izvuku pouku iz ovog mog slučaja.

U štabu divizije su nam pokazali pravac kretanja birurške ekipe.

24 maj. Selo Rijeka. Prebacili smo se iz Sandžaka preko Koljevke, Konjskog Polja, Rijeke ka Čelebiću. Dok se diviziska bolnica kretala iz Brajkovića za Rudine, Crkvice, Nedajno, Nikoviće, mi smo ostali na drugoj strani Tare. Naši se tuku za svaku stopu zemlje. Cilj nam je da osiguramo Centralnu bolnicu.

Neprijateljski avioni „Pikatelo" kruže svakog dana. Na mahove po 8 do 12 lete odjednom i mitraljiraju koga stignu. Juče su nas zatekli na čistini. Išla je velika kolona. Štab Prve proleterske divizije, bolnica, hirurška ekipa, artiljeriski divizion, 3-ći bataljon Treće krajiške brigade, dosta konja i intendantura. Dobro smo prošli. Nije bilo žrtava.

Danas sam čitala letke koje je neprijatelj bacio iz aviona. Pozivaju muslimane da se oslanjaju na nemačku oružanu silu. Tek danas su Nemci počeli u ovim krajevima sa propagandom. Opominju muslimane na pokolj koji su četnici Draže Mihailovića izvršili pre godinu dana. Raspad četnika u Crnoj Gori izazvao je pometnju kod četnika u Sandžaku. Naročito otkada Nemci pozivaju muslimane u miliciju.

25 maj. Pre polaska iz Koljevke dobili smo naređenje da se smestimo u Selišta. Naknadno su kuriri objašnjavali da svi — Prateća četa Štaba divizije, hirurška ekipa i diviziska bolnica — treba da pređemo u selo Rajkoviće. Ljubica Živković, bolničarka i pomoćnik upravnika bolnice, pošla je odmah napred. A diviziska bolnica za njom. Mene je Vasa Jovanović, načelnik štaba Prve proleterske divizije pismeno izvestio, da treba da prebacim bolnicu za Selište, a za Rajkoviće me niko nije izvestio. Ostala sam sama sa Dankom i kurirom. Trebalo je da pronađem bolnicu. Hodala sam dva sata. Uveče sam našla Ljubicu i ostale u selu Rijeka. Poslali smo kurira u obližnju jedinicu sa pismom. Kurir se noću vratio bez odgovora. Ujutru 25 maja otišao je ponovo kurir sa pismom. Tada mi je odgovorio Vlado Bajić, iz Treće krajiške brigade, da je Štab divizije odredio hirušku ekipu u selo Borje i da, ako hoću, mogu i ja ići u diviziju. Ja sam mu pisala da izvesti Štab divizije, da sam u selu Rijeka u diviziskoj bolnici. Uveče, oko 19 časova, išla

sam ponovo u Štab Treće krajiške brigade. Vesti koje su stizale o rasporedu hirurške ekipe i njenom smeštaju su me začudile. Brigadni sanitet je išao iza hirurške ekipe. Na moje pitanje ko je učinio taj raspored Bajić je odgovorio: „Fića, politički komesar divizije, izdao je takvo naređenje".

Neka pometnja i žurba oseća se među drugovima u Štabu Treće krajiške brigade. Sumnjiva mi je čitava stvar. Kroz glavu mi sinu „Hirurška ekipa ne sme biti na ovako isturenom položaju". Odlučih da idem i lično se uverim gde su.

Noć. Nigde se ne čuju borbe. Hodamo po mraku — vodič seljak, ja, Danka i kurir Ante, koji donekle zna ovaj put. Odjednom, posle dva sata hoda ispred nas se tu i tamo, po uvalama, skrivene u zaklonu, pojaviše vatre. „Tu smo" — veli Ante. Uputili smo se prema vatrama. Vidimo, to su kuhinje pojedinih četa. Raspitujemo se gde je hirurška ekipa.

— Tu drugarice Julka, jedno 50 metara udesno u prvim kućama. Odmah za okukom . . .

Pogledah na sat, 2.30. Dakle, celu noć lutamo. Iza jedne male uvale spazih svetlucanje petrolejske lampe. Približismo se kući i ugledasmo 5—6 konja vezanih za drveće oko kuće. Vidim neke partizane gde po mraku traže seljake, da im ne umaknu sa osamarenim konjima. Prolazim ćuteći kraj njih. Odjednom, sa svih strana, svuda unaokolo počeše da tuku teška oružja. Jedna bacačka mina eksplodirala je u blizini. Konji se uznemiriše. Počeše da ržu. Savladah prvo uzbuđenje, otvorih vrata od kuće i uđoh unutra! Na mene nalete mala Mira Mitrović. Ćuti i gleda prodorno.

— Dobro veče — rekoh ulazeći u sobu. Trudila sam se da mi glas bude što mirniji. Otpozdraviše. Ugledam Đuru, zasukanih rukava sa gumenom keceljom kako završava poslednji gips.

— Jeste li gotovi upitam što sam mogla mirnije.

— Sada završavamo poslednjeg, odgovori mi Đura umorno i ispitujući pogleda izraz mog lica.

— Dobro. Spremajte stvari.

— Pakuj instrumente dobaci Đura Seki Vićentijević, prvoj bloničarki hirurške ekipe i ode do Bože.

— Spremaj za pokret, viknu Đura Boži i poče i sam da se sprema.

— Tovari ranjenike i pokret... Samo bez panike — kažem im.

26 maja u 3.15 časova svi smo u koloni. Na konjima su Dimče i Saša iz 6 bataljona, zatim komandant jednog bataljona Šeste istočnobosanske brigade i još dva druga koji su imali prelom butne kosti (njih smo prenosili na nosilima). Dva ranjenika kojima su ruke u gipsu išla su pešice.

Te noći Đura je slao Ševu da uhvati vezu sa Štabom divizije. Ševa je lutao oko četiri sata i nije ih našao. Dok smo tovarili ranjenike uočili smo užurbano kretanje naših jedinica. Kako se hirurška ekipa nalazila u neposrednoj blizini borbenih linija, jasno nam je da se naši povlače. Požurili smo. Idemo paralelno sa borcima. Mitraljeska vatra je prestala. Sviće... Gledamo, oko nas puno ranjenika, boraca i komandnog osoblja. Svi žurno odmiču. Ćute. Imam utisak da je situacija teška. Posle tri sata forsiranog pešačenja ostajemo u šumi do daljeg.

26 maj. Suho Polje, 6 časova. Opet smo u sastavu boračkih jedinica. Đura previja i operiše ranjenike u šumi, pod improviziranim šatorom.

Doneli su na nosilima Vujadina Zogovića, prostrel kroz trbuh. Izgubljen slučaj. Pričaju da je ranjen kod Zlatnog Bora. Borci Kraljevačkog bataljona doneli su na nosilima svoga komandanta Živana Maričića. Raznešena mu je leva peta, treći, četvrti i peti prst na levoj nozi zdrobljen je i mora se amputirati. On ima prostrel i kroz obe butine. Dva druga ranjena su u oko. Jedan je iz 1 bataljona Prve brigade, a drugi iz Majevičke brigade. Đura je ovom drugu iz 1 bataljona izvadio oko u Evipamnarkozi. Ovom Majevčaninu, pošto je imao strano telo u oku, a kaže da na njega vidi i nije voljan da ga vadi nije za sada urađena enukleacija. Đura je stavio četiri gipsa na ruke i jedan gips na butinu. Došla je i Branka Milinković, referent saniteta 4 bataljona Prve brigade. Ona je lakše ranjena u rame. Urađena joj je toaleta rane i zavoj.

Đura, bolničarke i čitava hirurška ekipa veoma su umorni. U pokretu hodaj pešice, a kad dođeš na mesto opredeljenja operiši, previjaj ranjenike, peri zavoje. Evakuiši...

Njima je čini mi se teže nego borcima u prvim redovima.

Razgovarala sam sa ranjenicima iz 6 bataljona Prve proleterske brigade, koji su ranjeni kod Crnog Vrha. Oni pričaju o užasnim borbama, koje više nisu onakve kao nekad. Nemci stežu obruč oko nas, sa svih strana. Dovlače odmornu vojsku, topove, municiju. Zalaze u šume. Pomešali su se kod Zlatnog Bora sa našima i nastalo je klanje i borba prsa u prsa. Izgiboše i Nemci i naši. Naročito je u jednom klancu četa Crnogoraca imala velike gubitke.

Večeras se ponovo vraćamo u Borje. Javili su mi iz Treće krajiške brigade, da ćemo opet biti s njima.

Borje, 21 čas. Hirurška ekipa je smeštena po kućama. Vidim da su Štab Treće krajiške i brigadni sanitet iza hirurške ekipe. Ja sam uz hiruršku ekipu. Đura je zauzet oko obrade ranjenika. Mira Mitrović piše i zavodi u operacioni protokol mahom sve ranjenike koje je Đura obradio, a uz to još i asistira. Seka Vićentijević je instrumentarka a po potrebi i narkotizer. Obradili

su desetak ranjenika. Jedan prostrel kroz kuk — stavljen gips. Evakuisan na nosilima. Jednom drugu iz Treće krajiške odneta je i razorena leva šaka. Uređena dezortikulacija šake. Drugi iz Treće krajiške donet je na nosilima, ima prostrel kroz glavu. Vidi se detritus mozga. Evakuacija na nosilima. Ostali su lakše ranjeni. Tražila sam pomoć od Štaba Treće krajiške. Treba mi još 6—8 ljudi za evakuaciju nosila. Lakši ranjenici stavljeni su na konje, a neki idu i pešice. Prvi transport od nekoliko konja i tri pešaka otišao je sa bolničarkama i pratiocima prema diviziskoj bolnici. Pravac Uzlup. Održavamo vezu sa prvim transportom ranjenika koje smo evakuisali. Otišla su dvoja nosila sa 12 ljudi. Malo! ... Pomoć u ljudstvu od Treće krajiške nije stigla.

Gledam u noć, i vidim promiču partizani u suprotnom pravcu od položaja. Mrtva tišina. Sinu mi da je možda opšte povlačenje ....

Kuriri koji su se vratili sa 4 konja javljaju, da su usput čuli, da neprijatelj naglo nadire. Oko nas tišina. Ne čuju se rafali mitraljeza. Zatišje. Sa Štabom Prve proleterske divizije nemam veze. Od Treće krajiške brigade nismo primili odgovor. Ostavljeni smo sami sebi. Žurimo. Tovarimo poslednjeg ranjenika. Evakuišemo se što brže možemo. Hirurška ekipa je natovarila svoje sanduke. Boža je na čelu kolone. Otpočinje trka ljudi i konja. Grozničavo jurimo kroz tamnu, kišnu noć, za poslednjim transportom ranjenika, držeći se čvrsto jedinica koje se povlače.

I ovoga puta uverili smo se, da su se hirurška ekipa i ranjenici spasli, zahvaljujući stečenom iskustvu: „Drži vezu i drži se jedinice, koja ti je najbliža".

28 maj. Predveče smo prešli Taru kod Uzlupa. Još ranije su četnici ovde napravili most od debelih žica i dasaka. On se njiše dok koračamo preko njega, a Tara huči, čisto te privlači.

29 maj. Bolnica i hirurška ekipa nalaze se kod sela Jerinića. Topovi gruvaju sa svih strana. Jedan kurir mi priča:

— Na frontu pobeđujemo, ali u „pozadini" je poraz. To ti je borba na „dva fronta". Jedan su Nemci. S njima je lako. A drugi su vaške — s njima se ne može izaći na kraj ...

Od Šćepan-Polja čujemo haubice. Od Uzlupa dugačke rafale teških mitraljeza. Ranjenike-konjanike naši su evakuisali. Za sada ostaju još nosila. Sve ćemo predati Centralnoj bolnici. Ogorčene borbe vode se na desnoj obali Tare. Juče, u ovo doba, 12 „Štuka" tuklo je naše položaje. Danas ih još nema. Smetaju im oblaci. Napad na nas je koncentričan. Naši su potisnuli Nemce kod Zlatnog Bora, ali se neprijatelj probio jakim snagama. U borbi, kod Čelebića razbijeni su domobrani. Njih je nemačka komanda uputila iz Bugojna. Usiljenim maršem došli

su do Čelebića. Tu su ih naši uz put sačekali i razbili. Oko Zavajita se vode ogorčene borbe. Naši se bore, ginu, ali se preostali i dalje uporno biju. Neprijatelj je imao ogromne gubitke. Čujemo da nove trupe kreću prema nama. Vidimo i prema kretanju aviona da se neprijatelj priprema za novi napad.

Spuštamo se sa Rudina. Idemo prema Pivi, ka Kruševu. Topovske granate zvižde kroz vazduh. Vidimo dim od eksplozija, a tek kasnije se čuju jake detonacije. Gađaju prelaz preko Pive.

Sunce pripeklo. Sedimo po kršu i dremamo. Nismo jeli ceo dan. Sinoć, jedva malo kačamaka. Gladni smo. Znojavi, ispruženi na zemlji u poluležećem stavu, odmaramo se, a sunce peče. Ovih poslednjih dana bilo je stalno kiše, pa nam prija ovo visinsko sunce. Prolazi jedna kolona konja. Nosi hranu za Prvi crnogorski bataljon. On je tamo, preko Tare, na položaju. Na duge rafale neprijateljskih teških mitraljeza naši odgovaraju kratkom paljbom. Prevalilo je podne. Opet kiša i grad nam udaraju u lice. Zelena gusta šuma nas donekle zaklanja. Produžujemo gladni dalje ka Pivi.

U 14 časova šaljem naređenja Upravi diviziske bolnice, šefu hirurške ekipe i komandiru bolničarske čete ove sadržine:

Krenite odmah prema reci Pivi, da bi je prešli kod sela Kruševa. Ante neka vam bude vodič. Dođite najdalje noćas do 11 h, jer i bataljoni naših brigada kreću u toku večeri i noći. Vezu ćemo vam ostaviti kod mosta. Fiću nisam našla i zato vam dalji pravac ne mogu dati.[1]

30 maj. Pivu smo prešli uzvodno od mosta kod Kruševa. Nemci tuku most artiljerijom. Hirurška ekipa, diviziska bolnica i bolničarska četa morali su doći ovamo, pošto je prelaz preko mosta kod Kruševa nemoguć.

2 jun. Nalazimo se ispod Rujevca u katunima Rupa.

Pod ograncima Maglića ima mnogo katuna, ali praznih. Bez stoke i ljudi. Na Vučevu nigde nikoga nismo videli, osim partizana. Seljaci se razbežali. Nemci i dalje tuku most preko Pive, kod Kruševa. Borbe se vode kod Sutjeske. Jedan Nemac ubo je nožem mitraljesca iz Četvrte crnogorske brigade. Mitraljezac-Dalmatinac okinuo je rafal na njega.

— Da ga nisam ubio, on bi mene, drugarice Julka, nožem zaklao.

Dva oficira Austrijanca, zarobljena su i dovedena u štab divizije. Kažu da ne žele da ratuju protivu nas. Oni se bore za „svoju slobodu!" Pitam ih dok čekaju da uđu u štab divizije:

— A gde se vi to borite za vašu slobodu?

— U Austriji.

---

[1] Zbornik sanitetske službe, knj. I str. 402

— To mi ne znamo. Ovde nije Austrija. Mi vas ovde vidimo.

— Da, ovo je Montenegro. A vi ste partizani.

— Znate li zašto ćemo mi partizani pobediti?

— Ne znamo.

— Zato što mi nismo razbojnici. Mi nismo otišli kod vas u Austriju da osvajamo tuđu zemlju. Mi smo komunisti. Mi se borimo protivu Vas, protiv okupatora i porobljivača.

Oba Nemca su se zagledala u daljinu. Ćute. Pogled im bludi. Izgleda mi da više nisu sposobni da misle.

3 jun. Duva strašna vetrušina. Kiša pomešana s gradom. Hladno kao u poznu jesen. Pod Maglićem retko je kad lepo vreme (ovo mi je treći put da sam ovde). Hranimo se mesom, ali vrlo retko i oskudno. Čitava vojska gladuje, ali se borba vodi.

Opet sam izašla iz kolibe u kojoj se nalazi štab divizije. Vetar me šiba svom snagom. Gledam kolonu koja prolazi kraj nas. Lepršaju izveštali šinjeli oko nogu mršavih partizana. Zbog jačine vetra jedva se kreću. Jedan mitraljezac, mlad, suv, visok, koštunjav jedva mu je 17 godina, bori se sa vetrom i smeje, a teret na ramenu kao i da ne postoji.

— Majku mu, što briše. K'o u sred zime.

Lice mu modro od hladnoće i vetra. A on se smeje. Idu i drugi za njim, ali malo ko je apatičan. Po neko i peva. Od vetra se ne čuje pesma. Samo se usta miču, a povremeno se čuje arija.

Pričaju da je jedan Englez iz misije pri Vrhovnom štabu, posmatrajući naše borce, zapitao: „Šta drži ove ljude kada su i u ovakvim prilikama tako dobro raspoloženi"?

Drug Marko mu je odgovorio: „Ideologija i vera u pobedu".

Popodne je. Kiša rominja. Vetar slabije duva. Napolju ne može da se sedi od vlage. Stojimo ili tapkamo u mestu. Jedan „Pikatelo"[2] napravio je uzbunu, svi smo morali da napustimo kolibe zato što su oko njih gorele vatre. Naložili su ih uglavnom drugovi iz Prateće čete. I po tom nevremenu došao je izviđač da nas traži. Sada smo svi u šumi. Vlaga nam ne da živeti. Ne možemo da spavamo napolju, hladno je. Ne možemo da sedimo na zemlji, mokra je. Mnogi su vojnici bosi. Naročito Majevčani i Bosanci (Šesta istočnobosanska). Obuća slaba, hrane nema. Retko kad jedemo konjsko meso. Voda je mutna i trunjava. Mnogi jedu nekakvu travu, koju nazivaju sremuša. Po ukusu je slična luku. Bolje i bez nje, jer mi se zgadi od nje. Neki nahvatali puževe i bare ih u porcijama. Kažu da su puževi vrlo

[2] Pikijateli (Picchiatelli)

žilavi i neukusni. Probala sam ih, i meni se tako činilo. Pregladnela sam, pa više nemam grčeve u stomaku, stojim i ćutim.

Veče. Ljudi su gladni, prozebli i prokisli. Greju se oko vatre, koju kiša gasi padajući ravnomerno i monotono. Da ima duvana lakše bi pušači podneli ovo teško stanje. A duvana više niko nema . . .

Kod jedne vatre gledam ljudi puše. Pomislih, neka ih biće im lakše. Puše žudno. Uvlače dim, ali po licima vidim ne čini im nikakvo zadovoljstvo. Bukovo lišće ne može da zameni duvan!

— Duvana nema i neće ga biti, dok se ne iščupamo iz ovih gvozdenih kandži, uzdiše jedan ranjenik iz 3 (Kragujevačkog) bataljona i pljucka.

— Samo dva dima pravog duvana da pvoučem, laknulo bi mi.

4 jun. Kiša već tri dana neprekidno pada. Neprijatelj već četvrti put nadire i dosada je svaki put odbijen. Došao je Zeka iz 6 bataljona i priča da se kod Sutjeske bore neki alpinisti — Austrijanci koji se veru po brdima. Spuštaju se niz konopce. Neki se popeli i na vrh Maglića. Naši ne mogu uz liticu. Nije nam to ni cilj! Mi ih sačekujemo. Postavljamo im zasede. Oni imaju dosta mrtvih i ranjenih. Jedni padaju, a drugi im dolaze kao pojačanje. Gledamo neprijateljske kolone. Mile sa svih strana. Izviru kao mravi. A mi? Nama ni od koje strane nema da dođe pojačanje. Onoliko koliko nas je, borimo se.

5 jun. Danas mi je Duća[3] objašnjavao raspored naših jedinica. Prva proleterska divizija je u prethodnici. Naši udaraju prvi, svom žestinom. Iza nje ide Druga proleterska divizija, a na začelju je Treća divizija. Ali, ja nemam takav utisak. Svi udaraju odjednom. I spreda i bočno i pozadi svuda se vode borbe. Bokove istovremeno osigurati, inače ćemo biti presečni. Sa leđa nas štiti Treća divizija — Savina. Sve tri divizije istovremeno tuku. A pozadine, izgleda nema.

6 jun. Nemci nadiru sa Sinjajevine i sa Plužina. Naređen je pokret. Krenućemo bez bolnice. Spremamo se za daleki put. Iako sam dobila naređenje da se svaka brigada brine o svojim ranjenicima, a da diviziska bolnica ne postoji, ipak imamo po kojeg ranjenika i rekonvalescenta od pegavca, čije su jedinice udaljene odavde ili su u pokretu. Rasformirana je i bolničarska četa. Drugovi iz bolničarske čete upućeni su svaki u svoju jedinicu. Ovde su na okupu bolničarke, lekari (dr Nikolić i dr Herlinger). Mikica Ranovčević, politički komesar bolnice, intendant, ekonom, i nekoliko ranjenika i rekonvalescenata, koji nemaju veze sa svojim bataljonima. I pored naređenja da se iz

[3] Dušan Đurić, politički komesar Prateće čete

diviziske bolnice upute svi u svoje jedinice, ne znam kuda da uputim ove drugove. Jedinice su tu, na položajima. Položaji su na 2—3 kilometra u prečniku. Ali, položaji se menjaju. Sve je nesigurno. Da pustim ljude da lutaju po nesigurnom i opasnom terenu?! Ne mogu. Imam utisak da se u svakom džbunu kriju Nemci. Oni su ovoga puta rešili, da nas u stopu gone, do istrebljenja. Stalno smo u obruču. Koliko je obruča dosad bilo ne znam. Imam utisak da smo dosad bili mnogo puta opasani. Tek se probijemo, a oni nas opet stegnu. Obruč za obručem. Nikada nije bilo ovako...

7 jun. Nalazimo se oko Volujka. Svuda okolo nas vode se jake borbe. Nemci nas gone avionima. Iznad Sutjeske smo. Sa leve strane čuju se pucnji pušaka. Rafali mitraljeza. To je počelo oko 16,45 časova. Inače, sa desne strane Sutjeske vode se ogorčene borbe. Nemci stvaraju bunkere usred šume. Naši Kragujevčani (3 bataljon) i Omladinska četa (Fočanci) u naletu, na juriš, razbiše ove bunkere. Svi se bore do poslednje kapi krvi i do istrebljenja.

Neprijatelj bombarduje most preko Sutjeske. Naši su došli do Suhe, na 2 kilometra od mosta. Čekamo da padne mrak. Tek je 17,15 časova. Sunce je još visoko. Malo je manje vedro nego juče. Sinoć nas je vijao neprijateljski avion do 19.15 časova. Danas avioni bombarduju samo položaje i most. Naša diviziska bolnica i hirurška ekipa, već su prošle. U Suhoj će čekati do mraka, tada ćemo svi zajedno preći Sutjesku. Prilično mirno krećemo prema mostu.

Prošli smo kraj hirurške ekipe Druge proleterske divizije. Vidim Olgu Dedijer, gde stoji kraj raspakovanih stvari. Primetila me je i smeška se. Mršava, crna, opaljena od sunca i vedra sa rukama u džepovima od pantalona prilazi mi. Setila sam se da sam je nekada zimi viđala na Avali. Navuče skije i juri po stazama Avale sa ostalim skijašima. Rumena, opaljena od zimskog sunca, smeje se a zubi joj se cakle. Kako je bila lepa! Sada je malo naborana, koža joj se pripekla uz kosti lica!

— Šta radiš Olga?

— Čekam do daljnjeg....

— Zašto tu kraj puta, gde tolika vojska prolazi?

— Ako naiđe neki ranjenik da ne luta.

— Nije to dobro Olga! Traži neki zaklon. Blizu ste položaja. Bombarduju neprestano.

— Danas su nekoliko puta bombardovali i sve oko nas. Mi smo dosada ostali pošteđeni...

— Kako podnosiš ovo Olga?!

— Dobro. Kao i svi — smeje se i gleda me svojim lepim, crnim očima.

— Ti si stara sportistkinja! Sećam se Avale kada si se takmičila u skijanju. Leti skijašica Olga Popović, studentkinja medicine, a bela kapa i džemper promiču kraj nas kao strela...

— Eh, eh... baš kao strela... to je bilo nekad, a sad je ovako... Šta, vi nas mimoilazite?

— Da. Prva divizija je po rasporedu prethodnica. A vi ste do nas, a Treća iza vas.

— Evo opet aviona!

— Idem ja Olga sa mojima, doviđenja.

— Doviđenja! Smeška se Olga. Maše mi rukom. Dok avioni nadleću, ona stoji nepomično i posmatra kolonu koja prolazi.

Ovde, po kršu u zaklonu posedali ranjenici i neke bolničarke hirurške ekipe Druge proleterske divizije.

— Zdravo drugarice Julka, pozdravlja me Olga Đokić, studentkinja medicine, koja stoji iza nekog povećeg kamena — zaklona. Oko nje još neke bolničarke savijaju zavoje.

— Zdravo Olga. Vi ste u zaklonu?!

— Da... Koliko vas je, drugarice Julka?! Otegla se vaša kolona u beskraj. Videla sam druga Đuru! Blago vama! Vi prolazite.

— Jesu li davno prošli naši?

— Ima jedno pola sata...

Veče... polako se spušta mrak... idemo uz brdo. Odmičemo... Kiša počinje da rominja.

8 jun. Pre podne. Situacija je vrlo zamršena tako da ne mogu da uhvatim gde smo. Prvo smo bili oko Maglića. Gledali smo ga sa svih strana. Bio je ispred nas, pa bočno i najzad iza nas. Sada se vrtimo oko Ozrena i Košura. Grdna užurbanost i nervoza vlada u Štabu divizije. Glad i stalan pokret. Kiša i vlaga. Teška situacija iscrpljuje ljude. Nema demoralisanih ni među onima koji su najviše iscrpeni. Samo sam Furtula (Milivoja Nikolića iz Druge proleterske brigade) videla kada je dobio nervni napad. Bacakao se, vikao, vriskao, počeo da kida i cepa sa sebe odelo.

Žurno idemo. Slabo ili nikako ne jedemo. Umorni, neispavani, noću maršujemo. A ova kiša do kosti nas natapa. Đura me je upozorio da treba dobro da se saberem. Dogodilo mi se posljednje vreme, već nekoliko puta, da noću kada posle usiljenih marševa drémamo na kozjim stazama, skočim i onako bunovna, u polusnu, viknem onima oko sebe: „Drugovi pokret... pokret". Đura je bio tu blizu i probudio me je. „Smiri se... Razbudi se..."

Veče. Bombarderi su nas tukli, ali ne pogodiše ni jednog čoveka iz moje bolnice. Ne znam da li su stradali u drugim jedinicama. Danas nam nije došao nijedan ranjenik. Ranjenici

se teško probijaju i do brigadnog saniteta. Lakši ranjenici se ne odvajaju od bataljona, a kamoli da dođu do diviziske bolnice. Pričaju drugovi koji dolaze sa položaja, da su česte borbe prsa u prsa. Položaji su blizu na jedan do dva kilometra u vazdušnoj liniji. Neprijateljski topovi tuku po ceo dan, ali ne pogađaju cilj. Živi ljudi su u zaklonu, u stenju. Jedinice koje se probijaju vešto kriju svoje kretanje. Danju je kretanje opasno, više od aviona nego od artiljerije. Ovi mali „Pikateli" izviđaju i po kiši, a kamoli kada je oblačno. Jedino nas magla i noć štite.

Danas se jedan avion spustio toliko nisko da sam imala utisak kao da je na domet puške. Naši su ga gađali sa svih strana i odjurili.

Noć polako pada. Kolona beskonačno duga, crna silueta miče se, talasa. To je bolnica Prve proleterske divizije. Treba što pre da se prebacimo na nov teren, o tome govore svi, a ja ćutim, jer mi izgleda da se vrtimo u krug. Razmišljam. Ranije sam dobijala maršrutu pismeno ili usmeno. Tačno su mi odredili mesto, pravac i vodiča. Kažu koliko ćemo se zadržati, mogu li previti ranjenike, treba li kuvati ili spremati hranu; hoće li ekonom ili intendant doneti nešto za jelo itd. Sada se situacija menja iz sata u sat.

Prvo je trebalo da idemo na Bare. Kasnije sam čula da Druga dalmatinska jedva održava položaj na Barama. Preko Donjih Bara ne možemo. Idemo ka Milinkladi.

„Stoj" — čulo se kroz kolonu. Polako svi zastajemo. Većina je stajala, a kasnije posedaše prvo ranjenici, pa bolničarke i na kraju Prateća čete štaba Prve proleterske divizije. Po mokroj zemlji, lišću, kamenju, po travi polako polegaše bolesni, ranjeni i zdravi.

Noć. Trenutno nemamo veze sa Štabom divizije. Oni su ispred nas, ali ništa ne javljaju. Sedimo već čitave sate na jednom mestu. Većina drema. Noć u šumi još je crnja nego na poljani. Zavidim onima koji su izbili na čistinu. Čekam strpljivo da mi dođe naređenje iz Štaba divizije. Malo sam postala nervozna. Odlučih da potražim nekog ko ima veze sa Štabom. Uzimam pratioca i prolazim pored ljudi, koji ispruženi leže kraj puta. Posle desetak minuta naišla sam na Fiću koji mi saopštava da svakog trenutka treba da krenemo. „Za sada će hirurška ekipa ići sa diviziskom bolnicom. Morate biti vrlo pokretni, povezani i brzi".

Vraćam se umorna, prolazim kraj hirurške ekipe i saoštavam Đuri šta mi je Fića rekao. Govorim mu i o mojim utiscima iz poslednjih dana. Sanitet Prve proleterske divizije prolazi kroz ovo najteže probijanje. Veza sa štabom divizije uvek postoji. Zapitala sam Đuru kakva je situacija oko nas. To niko ne zna, odgovori mi Đura . . .

Ja produžavam prečicom kroz šumu do Upravnika divizijske bolnice Dr Nikole Nikolića. Moj pratioc je seljak iz ovih krajeva i neverovatno se snalazi po mraku i u šumi. Mnogo sam se puta ovih dana uverila u njegovu pravilnu orijentaciju. Kroz mrak učini mi se glas Dr Stanojke Đurić. Reče mi da je to bolnica Prve proleterske brigade, da ih ima oko 150, da su izgubili vezu i da lutaju kroz mrak po šumi, već više od dva sata. Bosa je. Pozvah je da pođe sa mnom. Pita me da li sam od Pive naovamo videla Dulića i Sašu... Rekoh da oni idu sa Štabom Druge divizije. Videla sam i Olgu Dedijer i njihovu hiruršku ekipu.

Došli smo do Nikole Nikolića. Kroz 15 minuta stigla je i bolnica Druge proleterske brigade. Razmestili smo ih kraj naših ranjenika. Odmaramo se u ovoj šumi i čekamo dalji pokret.

Prozebli smo od vlage i umora. Noćni pokret nas iscrpljuje. Hladno nam je, a ne smemo da ložimo vatru. Pokatkad se ipak grejemo kraj neke male vatrice, koju zaklanjamo šatorskim krilom. Razapinjemo šatorsko krilo da svetlost ne otkrije naše kretanje.

— Gasi vatre, čuje se preko veze. Prolazi neka jedinica.

Ja ćutim. I svi oko mene ćute. Iz mraka dolazi Danka. Čučnu kraj zaklonjene vatre i šapuće mi:

— Julka, viču: „Gasi vatre".

Svi su pogasili. Nalazim se kraj ranjenika i rekonvalescenata. Oni su u bednom stanju. Iscrpeni, prokisli, i gladni.

— Ne mogu da gasim, odgovaram. Ko to prolazi, galami i diže paniku?

— Gasi vatre... gasi! čujem od svakoga ko prođe pored nas kako nervozno dobacuje.

— Neću da gasim. Koja to jedinica naređuje da bolnica gasi vatru.

— Ko to neće da gasi vatru?, upita oštro neki poznat glas.

— Ovde bolnica. Ja neću da gasim — Julka.

— A Julka?... Gasi vatre drugarice Julka iako je bolnica. Čujem kako Danka šapuće: „Prolazi Stari... prolazi Prateći bataljon Vrhovnog štaba".

Odjednom shvatih i narenih — Drugovi gasite vatru!

Svi se umiriše. Ono „Prolazi Stari" prostruja kroz bolnicu. Nije se čulo nikakvo negodovanje.

Od vatre posle nekoliko trenutaka, ostade po koja žiška koju noge mladih bolničarki nisu dobro izgazile.

Svi smo shvatili ozbiljnost situacije. Cvokotali smo od zime i vlage, ali smo ćutali. Šćućureni jedni kraj drugih dremali su ljudi, ležeći po vlažnoj travi, mahovini i opalom starom lišću, ogrnuti pohabanim šinjelima ili starim oveštalim ćebadima.

— Sprema za pokret čulo se preko veze šapatom kroz noć i vlažnu šumu.

Kroz 10 minuta svi smo u koloni. Umorni, sanjivi, prozebli krenusmo kroz noć. Svi smo na broju, nikog u mraku nismo zaboravili.

Bolnica Druge proleterske brigade dobila je pravac i kurira i otišla u sastav svoje divizije. Stanojka je zahvalila Fići što ju je povezao sa Drugom proleterskom divizijom.

Zora. Izašli smo iz šume. Gledam, Druga proleterska ima više ranjenika od nas. Oni su imali velikih gubitaka na Košuru. Njihova je bolnica glomazna. Stanojka je ostala na začelju. Kroz svitanje je vidim kako ide bosa izbegavajući šiljato kamenje kojeg ovde ima u izobilju.

Čovek se navikne na grozote rata, jer jedan jeziv događaj potiskuje drugi još jeziviji. Izašli smo iz šume i idemo uzbrdo. Nigde se ništa ne čuje. Teška neizvesnost. Ponavljam u mislima ono što su mi borci u prolazu pričali: „Oni su svuda... ćute i vrebaju... dosada nikada nisu smeli zaći u šumu... a sada, već noćivaju u šumi...".

Ipak je noć naša... probijamo se, mislimo, vrtimo se u krugu... ali smo ih dosada razbijali i prolazili dalje.

Košur nas je stao velikih muka. Bezuspešni juriši, ogromni gubici. I oni su tučeni, ali su se ukopali i ne miču sa mesta. Oni dominiraju položajem i tuku nas artiljerijom. Njihovi gubici su veliki, ali su i naši teški i bolni. Izginuše stari borci iz 1941, dobri komunisti, stari kadrovi... mlada garda... najbolji među najboljima...

9 jun. Milinklada — Hrčavka. U zaklonu smo. Imamo nekoliko teških ranjenika, koji su nam došli u toku jučerašnjeg dana. Došli su na konjima i evakuisaćemo ih konjima. Imam još 10 lakših ranjenika i nekoliko rekonvalescenata, pešaka. Smestismo se u ovoj uvali. Samo da predahnemo, da koliko-toliko nahranimo ranjenike i ostale, pa ponovo da krenemo. Već nekoliko dana ljudi skoro ništa ne jedu.

U dva kazana kuvari su kuvali meso koje su nam nabavili intendant divizije i ekonom bolnice. Avioni kruže iznad nas. Kuvari su dosta udaljeni od bolnice, da ne bi dim privukao pažnju aviona. Oko 2 sata počela je deoba hrane. Oblačno. Sunce se pomoli, pa opet zađe za oblak. Topovi muklo tutnje. Avioni povremeno zazuje iznad nas visoko, iznad oblaka. Ovaj zaklon je odličan. Sa obe strane brdo i šuma, a u uvali koja je isto tako šumovita sklonili smo se da podelimo hranu. Prvo treba dati teškim ranjenicima. Bolničarke su otpočele svoj posao. Ja sam bila na 200 metara iznad uvale. Promatrala sam grupe partizana — političkih rukovodilaca, kako se prebacuju, prolaze tu više nas, pa prečicom preko neke čistine, trkom

zalaze za brdo. Od poznanika zastao je drug Isa Jovanović i Toša Vujasinović. Raspitivali su se za Štab Prve proleterske divizije. Još oni nisu odmakli a dolete jedna bolničarka i zadihano, isprekidano, govori:

— Drugarice Julka... dođi... odmah... eno prolazi neka rasformirana jedinica i napada naše kuvare. Otimaju ručak, razgrabiće meso. Pomanitali. Viču: „Dajte i nama jesti".

Požurila sam nizbrdo. Vidim, grupa nepoznatih partizana okružila kazane. Tiskaju se. Rukama grabe meso. Pune torbe, džepove. Trpaju gde ko stigne.

— Gde su naši kuvari?

— Razbegoše se. Ovi kad su silazili nizbrdo povikaše: „Bešte evo Nemaca". Napraviše paniku i navališe na meso.

Gledam, tiskaju se, galame, guraju meso u nedra, u džepove, u usta, čupaju zubima komade. Gutaju alapljivo krupne zalogaje i govore između sebe, da ih niko ništa ne razume.

Uhvatio ih je strah. Strah od smrti i gladi. Bespomoćno viču naše bolničarke, Nikolić, ja i kuvari; koji se povratiše kad uvideše prevaru — ali ništa ne pomaže. Napravi se opšta gužva. Odjednom, od nekud se pojavi Velebit (Milan Antončić), njegov artiljeriski divizion nema više topova. Zakopali su ih na Ozrenu. Oni nose nekoliko puškomitraljeza, mašinki i pušaka. Povlače se i slučajno ih je put ovamo naneo. Jedna bolničarka istrča ispred Velebita:

— Druže Velebite, ovi napadoše kazane i razgrabiše meso. Velebit hitar, energičan, upade u gužvu, i blagodareći njemu skoro svi su vratili meso.

— Drugarice Julka, obrati mi se Velebit, imaš li naređenje za pokret?

— Imam.

— Kreći odmah. Neprijatelj je vrlo blizu.

Velebitov energičan istup spasao je ovog puta divizisku bolnicu. Ubrzo zavlada mir, tišina i hitna evakuacija. Posle pola sata više nikog nije bilo u uvali. Prilikom prebacivanja tukao nas je neprijatelj topom, mitraljezima i iz aviona. Nismo imali žrtava. Drugarica Cana (Babović) prolazila je kraj nas pešice, išla je u Štab Prve proleterske divizije. Povlačili smo se kroz šumu, jer onu čistinu tuku topovi, već više od jednog sata. Drugarica Cana me je pitala o ranejnicima. Ispričala sam joj sve. Evakuisali smo se brzo. Ne možemo prečicom preko čistine nego kroz šumu i mrtvim uglovima. Bolnica sa ljudstvom brojala je oko 50 lica, 10 konjanika, ostali pešaci. Nije bilo nosila.

Stigla sam Đuru i hirurišku ekipu. Oni su otišli napred. Još imaju tovarnih konja i jednog jahaćeg. Instrumenti su u bisagama na Đurinom jahaćem konju, a zavojni materijal, ampule, lekovi i nešto udlaga i gipsa, u sanducima na tovarnim

konjima. Čudim se Đurinoj upornosti, što i pored naređenja Štaba divizije neće potpuno da se rastereti.

— Zašto vučeš tolike sanduke, kada su naredili da se sve baci?

On me mrgodno pogleda i kroz zube procedi:

— Pusti naređenja. Slušaj, vojnik koji u ratu baci pušku nije više vojnik. To sam video u Španiji, a to sam video i ovde. Tako je u svim ratovima. Lekar koji baci instrumente i zavojni materijal nije više lekar za operativne jedinice.

Ućutala sam. Ćutim i mislim: „Dok konji izdrže, neka ih, neka nose".

10 jun. Jutro. Oblačno i vlažno. Stojim u zaklonu. Pred nama veliko brdo. Uspon. Bukova šuma nas zaklanja, ali neprijatelj zna da smo tu, jer se naše kretanje ne može sakriti. Nas je mnogo. U istom pravcu kreće cela Prva proleterska divizija. Dok stojimo, pričaju mi drugovi iz Prateće čete štaba divizije da su sve čuke oko nas zaposeli Nemci. Po vrhovima raširili zastave da ih sopstveni avioni ne tuku. Međutim, te su čuke tako blizu jedna drugoj da je avionu teško da tuče samo nas, a poštedi svoje. Kažu da su naši zašli Nemcima za leđa, obišli ih, zaposeli susednu čuku, oterali jednu četu neprijateljskih vojnika, a ostavili razastrtu zastavu sa kukastim krstom. Zato avioni kruže, a ne bombarduju. Uzan prostor. Svi smo tu. I mi i oni. Njih ne znamo koliko je na broju, ali mi smo sa Prvom proleterskom brigadom na ovom malom prostoru od nekoliko stotina metara u prečniku.

Komandant Prve proleterske brigade Španac (Danilo Lekić) bio je kod Koče. Dogovarali su se. Prvo su govorili stojeći, posle klekoše na zemlju, razgledaše sekciju. Vuku prstom po karti. Obeležavaju naše kretanje. Pokazuju raspored neprijateljskih snaga. Posle kratkog savetovanja pozdraviše se i rastadoše.

Španac je održao kratak vatreni govor svojim borcima. Kroz 15 minuta bataljoni proletera krenuše u borbu. Udariše istovremeno svom snagom na neprijatelja. Jurišali su junački. Nemci više nisu menjali položaj. Naši su se prebacivali sa čuke na čuku. Oni su bežali razbijeni i potučeni.

Pre nekoliko sati gledala sam naše borce. Sve mladići 17 do 18 godina. Koža im se zapekla na licu. Pocrneli. Ogrubeli. Oslabili. Oči im upale. Bore oko očiju duboke. Brazde u licu skoro kod svakog. Glad i umor iscrpli su nas sve, i borce i ranjenike, i sanitetski personal i komandno osoblje.

A valja se biti i probiti živi i gvozdeni obruč odmornih neprijateljskih vojnika.

A kada snopovi „šaraca" i puškomitraljeza ošinuše sa svih strana, Nemci su bežali ne gledajući kuda ih noge nose.

Spremni smo. Prvi ispred nas već su se prebacili preko neke čistine i penju se šumom, uzbrdo. Pretrčali smo i mi i to pojedinačno. Posle 20 minuta počeli su mitraljezi da nas tuku unakrsnom vatrom. Uglavnom nas vatra bije sa boka. Gledam ispred mene Cana pretrčava poljanu. Pretrčah i ja bez muke. Ni jedno zrno ne opališe na mene. Danka je prešla odmah za mnom, a hirurška ekipa posle nas.

Popodne. Prolazimo kroz šume, brda i zaravni. Krasni predeli! Ali, mene ove lepote danas ne interesuju. Jato bombardera svakodnevno kruži iznad nas. I to danima. Izruče svoje tovare i vraćaju se u baze da uzmu nove i opet nas tuku. Prolaze i neki veliki transportni avioni. Ti ne bombarduju. Prenose nešto. Hranu, ranjenike, ili vojsku? Ti su ogromni, ali bezopasni. Izviđač je opasan. Kad nas on primeti, redovno, posle kratkog vremena, dolaze bombarderi. Tu smo svi. I bolnica, i hirurška ekipa, i Štab Prve proleterske divizije i tobdžije bez topova, i puno nekakve vojske otcepljene od svojih jedinica. Idemo. Satima idemo. Veče je na domaku. Nismo čuli avione. Odjednom, zašušta lišće. Poprskaše i polomiše se grane. Sručiše se ogromna stabla stoletnih borova i jela. Užasna detonacija svuda oko nas. Krici! Jauk i stenjanje! Zadimila šuma od izrovane zemlje koja je na sve strane letela, kao gusta prašina, zajedno sa sitnim i velikim busenjem. Bombarderi sručiše tepih malih i velikih bombi. Bilo ih je od 5—10, 50—100 i do 500 kilograma. Nekoliko sekundi zanemesmo mi, koji nismo pogođeni. Skamenjeni ostadosmo prikovani za mesto, gde se ko našao. Neki popadaše od pritiska vazduha. Drugi, iz predostrožnosti, da bi se sačuvali od udara parčadi metala, kamenja, granja i busenja. Tek kada je prvi teški utisak i strah prošao, neko viknu:

— Pade bomba tu na 30 metara od nas. Pogodi posred tobdžija.

Osetih da su mi utrnuli prsti na rukama. Naročito mali i ovaj do njega. Kao nekad u Čajniču za vreme bombardovanja. Kao da su mi ukliještena oba ulnarna nerva u laktovima. Ovo je nervni šok — pomislih.

Pribrali smo se. Nasta komešanje. Mukli zvuci širili su se šumom. Oseća se prisustvo ljudi koji se miču, govore, zaprepašćeno jure prema mestu nesreće.

— Svi izgiboše, nervozno priča jedan mladić i pokazuje put jedne oborene jele.

— Svi!

— Gledao sam kako lete delovi ljudskog tela. Ruke, noge, utroba, parčad mesa.

— Idi Julka vidi može li se kome ukazati pomoć, reče mi Fića.

Podosmo nas nekoliko. Danka ide sa mnom. Jedan drug, Crnogorac, objašnjava mi:

— Ovde su bili.

U jednoj vrtači bomba je napravila levkasto udubljenje tri do četiri metra u prečniku, a isto toliko i duboko. Okolo po drveću i travi, bliže i dalje, videle su se bezoblične mase koje su nekad bile ljudsko telo. Po zemlji prolivena krv. Zemlja polako upija mozak iz razmrskanih lobanja. Stresoh se. Mnogi drugovi oko mene bili su bledi od užasa. Malo dalje dva druga umiru. Moje prisustvo bilo je suvišno. Produžili smo u koloni po jedan, nemajući vremena ni da komentarišemo ovaj užasni prizor. Mrak se spustio. Više se avioni nisu pojavili. Idemo. Danka uzdahnu i reče.

— I sve se odigra za nekoliko sekundi.

Produžili smo dalje. Naši su vojnici, prvi put posle 18 dana, naišli usred šume na hranu. Kada su jurišali na Nemce i razbili ih ostalo je pod velikim borovima nešto hrane. Nađene su konzerve, beli hleb, sir, salama, duvan, šećer, peksimit, čokolade. Naši gladni partizani zgrabili su sve što im je palo šaka i jurili dalje razbijenog neprijatelja.

11 jun. Zagorica. Celu noć smo se prebacivali. Išli smo svi zajedno. Tu su bile sve bolnice: Prve i Druge proleterske i Sedme banijske divizije. Podelili smo ranjenike i rekonvalescente na grupe. Svaka divizija brine o svojima. Dobili smo naređenje, ko zna po koji put, da ništa ne zapisujemo. Ko ima dnevnik da ga uništi. Kao što Đura nije hteo da baci lekove i instrumente, tako nisam ni ja htela da bacim dnevnik. Ali više ne pišem brojke i imena, ni mesta gde se zadržavamo. Ja i Danka smo razmestili ranjenike Prve proleterske divizije. Nikola (Nikolić), tek oporavljeni rekonvalescent od pegavca (preležao pegavac krajem Četvrte ofanzive), i Ljubica Živković brinu se o razmeštaju kuhinje. Što dalje od ranjenika, duboko u potok, smešteni su kazani, jer se dim diže visoko kroz gusto granje, pa bi otkrio naše prisustvo. Oko podne smo svi bili spremni. Čim stigne naređenje — krećemo. Ručasmo, odmorismo se, porazgovarasmo među sobom. Hirurška ekipa previjala je ranjenike. Sedeli smo dugo u ovoj šumi, razgovarali, pričali. Ranjenici su jedan drugog zadirkivali: „Vidi kako si se pocepao... Velika ti rupa na laktovima... Propale ti pantalone druškane..."

I zaista, mnogi su pocepani. Igla i konac su retke stvari u ovim danima, ali su ih vredne bolničarke ipak imale uza se. Pocepani ranjenici su nespretno šili svoje najveće poderotine i smejali se, zbijajući šalu na račun svoje nespretnosti.

Kuriri koji nose poštu za štabove zastali da porazgovaraju.

— Veliki je škripac ovde drugarice Julka. Situacija je vrlo teška.

— Ćutite i nikom od ranjenika iz moje bolnice ne pričajte o tome. Prebrojavam u sebi grupe ranjenika. Diviziska bolnica ima da evakuiše oko 40 teško ranjenih i oko 50 lakših i rekonvalescenata. Po podne, oko 2 sata, prenela sam svima naređenje da budu spremni za pokret. Svi su ranjenici previjeni, čekaju ručak. Razgovor se vodi o probijanju preko komunikacija. Tu, negde blizu je drum i pruga. Gledam u svoje cipele. Sasvim su popustile. Na sredini đona velika rupa, podmetnula sam hartije, ali mi smeta. Sećam se Stanojke koja je već nekoliko dana hodala bosa. Ćutim i nameštam tvrdu hartiju. Ranjenici su to primetili. Jedan krajišnik mi priđe:

— Evo drugarice Julka, veli i pruži mi skoro nove cipele. Uzeo sam ih za tebe. Kažu pretstoji nam dugačak put... A ti si nam potrebna.

— Odakle ti cipele?

— Skinuo sam sa jednog koji je poginuo.

— Jedna bolničarka primeti:

— Pa ovo su drugarice Julka dve desne cipele... Sreća što su velike, pa ti neće smetati.

Preobula sam odmah cipele. Ugodne su mi pošto su prostrane. Ne mari, iako su obe desne.

Oko 4 sata po podne, čujem nad našim glavama avione. Ne vidim ih, a Danka mi veli: „Samo što ne dotiču krošnje ove šume. Prošli su. Nisu nas gađali".

Veče. Oblačno. Zatišje. Odjednom, jato aviona poče da kruži iznad nas. Kad napraviše prvi krug bilo nam je jasno da smo im mi meta. Izbombardovali su nas žestoko. Bacali su i male i velike bombe. Velike padoše uglavnom u potok.

— Razrušiše štalu gde je smeštena kuhinja, čujem kako neko dobacuje. Tamo ode upravnik Nikolić sa Ljubicom Živković.

— Ima li ranjenih?

— Pogibe Ljubica Živković, odgovori neko. Ovde oko nas raniše dvojicu teže i trojicu lakše.

Došao Nikolić i priča o pogibiji Ljubičinoj: „Bomba ju je pogodila. Pala je potrbuške bez glasa... Šok i smrt..."

Nikolić je uzbuđen. Preseklo ga je. Bled, umoran, ožalošćen, jedva se kreće.

— Spremite sve za pokret, kažem. Javio je Fića da krećemo. Ja idem do crnogorskih jedinica da nabavim konje.

Svi me gledaju i ćute. Još su pod utiskom bombardovanja i Ljubičine pogibije. Danka ide za mnom i govori mi:

— Julka, kako ćemo evakuisati? Teško da ćeš dobiti konje.

— Ipak idemo.

Jedinica kod koje smo došli da tražimo pomoć spremna je za pokret. Tovare svoje konje. Hitno kreću. Komandir me upućuje u Štab divizije:

— Nemam više konja drugarice Julka. Ovo su konji za teški mitraljez i kazane. Svega tri konja imamo u četi. Eno ide Štab divizije.

Vidim izdaleka Fiću, stoji kraj kuće gde sam ostavila teške ranjenike. Ugledah desetak konja pred kućom. Žurim sa Dankom. Prilazimo Fići i govorim mu da ne mogu da transportujem ove najteže ranjenike iz Majevičke i Sedme krajiške brigade. Nemam konja. Fića ozbiljan pogleda u konje i konjanike.

— Drugovi, moramo evakuisati teške ranjenike. Samo drug komandant i drugarica Cana mogu imati konje. Ostali predajte konje drugarici Julki.

— U redu druže Fićo.

— Hoćeš li sada moći da evakuišeš?

— Hoću. Sa 6 konja moći ću 12 ranjenika da prebacim.

— Koliko ti je brojno stanje?

— Ovde u kućama 15. Jedan je umro na nosilima, drugi je u beznadežnom stanju, ranjen kroz glavu. Četiri teška za konje. Osam će jahati na smenu, svega oko 40.

— Dobro. Požuri i što pre prebaci ranjenike. Nikoliću sam dao maršrutu. On je krenuo sa prvim delovima diviziske bolnice. Ja krećem sad, a ti odmah za nama. Nemci su ovde u neposrednoj blizini, požuri!... Što brže tovari.

Gledam na sat — 6 sati po podne. Tovarimo najteže ranjenike, raspoređujemo bolničarke. Danka je već 4 konjanika otpremila, a druga 4 sad kreću. Otišli su neki pešaci. Ostadoše još samo njih četvorica.

— Drugovi, nemamo vremena. Prolazi poslednja kolona... Sad će mrak. Nemci su tu... Ako hoćete da se spasite krećite.

Oni se još pogađaju. Negoduju. Jedan mitraljez zapuca u neposrednoj blizini.

— Sanitet kreći... Svi odoše. Danka i ja žurimo za poslednjima. Ona četvorica koja ostadoše, kada je pripucao mitraljez, digoše se i prestigoše nas. Izmiču brže od konjanika. Iza nas su tobdžije Velebitove. Uzdam se u njih. Noć se spušta. Približavamo se komunikaciji Foča — Kalinovik.

12 jun. Posljednji put smo 29 maja evakuisali iz Jerinića teške ranjenike na nosilima i to za Centralnu bolnicu. Otada nismo više imali nosila. Nemamo ni bolničarsku četu, ni seljake koji bi nosili nosila, jer ih nismo videli više od deset dana. Svaka nosila vezuju po dvanaest a najmanje — četiri zdrava čoveka. Mi toga sada nemamo. Borci u jedinicama padaju, bore se i ginu i sve ih je manje. Treba probiti okruženje

i razbiti neprijatelja. U Četvrtoj ofanzivi imali smo zarobljene Talijane. Pred sobom smo imali cilj: Crnu Goru, Pivsku Planinu. Predah. Centralnu bolnicu. Oporavak. Odmor. A sada? Kuda mi sada idemo? Probijamo se. Otimamo. Čupamo se iz gvozdenog obruča i nemoguće nam je da sudbinu 8 — 12 zdravih ljudi vežemo za jednog ranjenika čiji je život u pitanju. Taj jedan, ako može da izdrži natčovečanske napore, ovog puta mora da ide na konju. Takva je ova ofanziva. Ostavljamo samo mrtve i moribundne (one koji su u samrtničkom ropcu). U Zagorici su nam umrla dva na nosilima. U Zelengori su od bombardovanja stradala tri, u brigadnom sanitetu kod Ljubinog Groba umrla su tri, svi na nosilima. Njih su drugovi iz jedinica doneli u sanitet. Kod Rataja smo primili još tri teška na konjima. Sada imamo svega 43 ranjenika — 11 konjanika i 32 pešaka. Ranjenici su došli sa sprovodnicama. Poslale su ih jedinice da se sa nama prebacuju preko komunikacija. Naše su jedinice rasute svuda oko nas. Svaka čuka je utvrđenje. Svaku čuku naši mora da osvoje i tek posle uporne i krvave borbe prodiremo dalje. Spustio se mrak. Treba da pređemo reku Bistricu. Most koji vodi preko reke građen je za šumsku prugu. Šliperi su dosta retki, prored od 8—10 sm. Bar takav utisak imam. Šine smetaju pri noćnom maršu. Ne možemo brzo da koračamo. Štab divizije, hirurška ekipa i deo diviziske bolnice se lakšim ranjenicima već su prošli. Prelaze teški ranjenici na konjima. Svaki konjanik ima dve bolničarke. Konjovodac vodi konja za uzdu, a bolničarke pridržavaju ranjenjenika. Gusta oblačna noć. Pomrčina je takva da se jedva nazire drug ispred druga. Kroz kolonu se čuje: „Držite dobro konje! Bolnica požuri. Prolazi brže!"

Konji oprezno gaze, jer šine i retki šliperi smetaju. — Bolnica brže... Brže.

Odjednom, kroz noćnu tišinu i mrak čuo se tupi udar i pad u vodu. Konj se spotakao i stropoštao s mosta. A ranjenik zajedno s konjem. Sve se odigralo munjevitom brzinom. Teški ranjenik pao u vodu, čujem, prenosi se kroz kolonu.

Pometnja, mali zastoj.

Sačekala sam bolničarku čiji se ranjenik srušio sa konjem. Izbezumljena bolničarka, devojče od 17 godina jeca i drhti. Isprekidano mi govori:

— Nisam htela... Ne znam... Konj se spotakao...

Razumela sam je.

Brzo odmičemo. Nekoliko drugova spustili su se do reke da potraže ranjenika, ali njega više nije bilo. Svuda oko nas tišina. Kroz gustu noć čuju se koraci pešaka i ujednačeni topot konjskih kopita. Tu su popodne, na put Miljevina — Kalinovik — Foča, dolazili tenkovi. Neprijatelj se povukao, a ostali

su tragovi, otisak tenkovskih gusenica po mekom blatnjavom terenu. Penjemo se uzbrdo. Zora sviće. Vučemo se umorni, pospani i gladni. Išli smo celu noć bez predaha. A noć je ovog puta vrlo duga. Svanulo je, ali magla. Jedva vidimo. Kolona je povezana. Nigde nema prekida. Štab divizije preko veze izdaje naređenje:

— Bolnica stoj. Drugarica Julka, napred. Ostali stoj.

Produžavam kraj umornih ranjenika koji posedoše po rosnoj travi. Stali smo na livadi. Samo kad jednom izađosmo iz šume! Ovaj kraj poznajem. Idem i razmišljam. Opet ćemo videti seljake i seljačke kuće.

Posle 8—10 minuta ugledah Fiću. Ide mi u susret:

— Evo ti maršruta... Idi do prvog sela sa bolnicom i tu se odmorite. Selo se zove Srbotina... Tako nekako. Videćeš pitaj seljake. Ranjenike smestite u kuće. Neka vam itendanti nešto nabave za jelo. Ali, pazi, budite spremni. Svakog časa možemo da krenemo. Magla pa ne mogu da ti pokažem drum. Tu su sinoć bili tenkovi... Iz Foče ili Kalinovika mogu opet da dođu. Krećite odmah...

13 jun. Od sinoć se ne čuju ni tenkovi, ni topovi, ni mitraljezi. Ili ih to možda ja ne čujem. Još je magla. Samo da nas zaštiti od aviona bar nekoliko sati.

Nailazimo na grupu kuća. U jednoj neka baba. U drugoj neki stariji, prosed seljak. U trećoj starac. Seljaci se sklonili. Beže ispred nas. Boje se borbe... Dobili smo malo mleka, nešto brašna i sira, od svega pomalo, za ovoliko ljudi nedovoljno, ali ipak bar neki zalogaj za ranjenike.

Dva puta smo išli u Štab divizije. Udaljen je od nas 200—300 metara. Prvi put dobila sam naređenje da ostajemo u Srbotini do uveče. Drugi put drugo naređenje: Krenite odmah.

Dosta smo ostali ovde blizu druma. U Štabu divizije napeta atmosfera. Fića mi skreće pažnju da požurim:

— Spremi brže za evakuaciju... Sačekaću te... Za pola sata morate poći svi. Čitava kolona.

Trčeći sam se vraćala iz Štaba divizije nizbrdo, ranjenici su ručali. Krenuli smo po partijama. Grupa od 8—10 odjednom. Konjanika je bilo 15, pretposlednji je bio Mirko Jovanović, Kragujevčanin. Idemo dosta brzo. Uzbrdo. Posle malo hrane čovek se okrepi i ide lakše.

14 jun. Kod Miljevine sam videla dr Moni Levija koji je ranjen po licu i očima od bombardovanja. Vrlo je deprimiran. Očni kapci su mu potpuno otekli i zatvorili oči. Rekao je da ne vidi ništa. Mnogo sam potresena njegovom sudbinom. Njegovu bolnicu izbombardovali su. Nekoliko ranjenika je postradalo.

Naša diviziska bolnica ima 30 ranjenika. Sada su baš prispeli njih šestoro koji su pre Rataja zaostali. U vrlo su lošem stanju. Mršavi, upalih obraza, koža i kost. Rane im zaudaraju. Pričaju da pet dana nisu previjani.

Previli smo sve ranjenike. Hirurška ekipa, Nikola Nikolić i ja... Usta su mi puna slane pljuvačke... Izlazim ponovo iz šupe i polazim za kurirom u Štab divizije. Penjem se uzbrdo. Stid me je što sam postala gadljiva...

Odmakli smo jedva 300 metara, kada jedan izviđač izbi iza brda. Pretrnuh... On napravi dva puta krug iznad kuća gde je smeštena bolnica. Primetio je ranjenike dok su primali hranu...

Vratila sam kurira.

— Idi, javi im, brže pokret... Sada će bombarderi... Hitno neka krenu svi...

Kurir nije još stigao do bolnice, a ranjenici su već krenuli. Upravnik Nikolić i Mikica, politički komesar, snašli su se sami. Kolona ranjenika pešači uzbrdo, kroz retku bukovu šumicu. Ove retke bukve, razbacane po zaravni, činile su mi se kao pojedinačne dlake na ćelavoj glavi... Slab zaklon... Kolona promiče... Ja sedim pod jednom bukvom ukraj puta i čekam da se vrati kurir.

— Evo ih... Stoj... Lezi — čuje se sa svih strana, a jato bombardera prelete iznad nas. Gledam kako prave krug... Jedan... Pa još jedan... I, iz zaleta sručiše tovar zapaljivih bombi na kuće gde je bila bolnica. . Jaka detonacija... Plamen... Dim... Upališe celo selo.

Jedan za drugim dižu se ranjenici i u koloni po jedan produžavaju. Zašli smo u gušću šumu. Opet zastadoh...

— Jesu li svi izašli iz kuća? — pitam.

— Mislim da jesu — čujem odgovor.

Gledam kraj kolone... Na začelju Mikica. Žurno grabi uzbrdo...

Sedim opet kraj puta i čekam... Crno-žut, mršav, upalih očiju, približuje mi se politički komesar.

— Živ... Mikice... viknem i smejem se.

— Živ, drugarice Julka.

— Ima li žrtava?

— Nema... Ima dva sa ogrebotinama... Jodirali su ih... Svi smo na broju.

— Krećemo dalje...

Dr Julka MEŠTEROVIĆ

SA PUTA BOLESNOG BORCA

alazila sam se kao bolesnik u Petom ešelonu Centralne bolnice u kome su bili samo tifusari. Moja temperatura je dostizala i do 40 stupnjeva, a nekad i više. Imala sam i upalu zglobova, mišića i plućne maramice sa obje strane.

Po nekoliko dana smo bili stalno u pokretu. Jedinice su se probijale pred nama, a mi ih nismo mogli stizati. Za vrijeme odmora, koji je uglavnom davan kada bi iznemoglost došla do vrhunca, tifusari bi stali kod vatre koju su naložili lakše ranjeni drugovi. Ranjenici su u takvim slučajevima obično govorili: „Tražite svoj ešelon! Mi smo ranjenici, a vi tifusari, te ne možete biti sa nama!" Razumjeli smo ih. Bojali su se da ih ne zarazimo.

Na ovom putu bilo je teških prizora. Na odmorima bi se mnogi, koji nisu više mogli ići naslonili uz drvo ili kamen i, kada bi došlo naređenje za pokret, oni su tu ostali zauvijek.

Dolaskom u Crnu Goru rekli su iz uprave da svi, koji hoćemo, možemo ići u svoju diviziju. Tako sam ja pošla u Treću diviziju i nekoliko dana ostala u divizijskoj bolnici. Tu sam se malo okrijepila i nahranila, te sam već mogla da pomažem ranjenicima.

Osmog juna u noći dobili smo naređenje da svi pokretni ranjenici i bolesnici idu u svoje jedinice. Tako sam se i ja javila u štab Prve dalmatinske brigade, u selu Rudine, čiji sam borac ranije bila. Na putu od divizije do brigade srela sam zamenika komandanta svog batalzona (Trećeg) Gojka Ujdurovića. Govorio mi je o teškim borbama koje su vodili i kako će, zahvaljujući naporima i borbi partizana, ko ostane

živ uživati kad se sloboda izbori. On to nije doživeo. Te iste noći poginuo je na prelazu preko Tare.

Dvanaestog juna stigli smo na desnu obalu rijeke Sutjeske i u toku noći prešli na njenu levu obalu. 13 juna uzoru zasuo nas je neprijatelj jakom minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Tada smo izgubili veći broj drugova. Tu smo dobili naređenje da svaki onaj ko ima još iole snage uzme oružje i pruži otpor neprijatelju. Najednom se pronijela jako zabrinjavajuća vijest za sve borce: „Poginuo je komandant Treće divizije Sava". Neko je pronio i glas da se probijamo u što manjim grupama, da bi bilo što manje žrtava. To smo i učinili. Tada sam ostala sama i pošla uz jedan potok. Tu sam naišla na dotada najveću grupu mrtvih i ranjenih drugova koje sam dotle vidjela. Na jednom brijegu u šumi ponovo sam se sastala sa nekim poznatim drugovima — tifusarima sa kojima sam ranije bila u Centralnoj bolnici. Naišao je tuda i Srećko Reić—Petica. On nam je rekao: „Drugovi, koji imate oružje, odvojte se na jednu, a vi bez oružja na drugu stranu". Na onoj strani, gdje su drugovi bili sa oružjem, nije bilo nijedne drugarice osim mene. On mi je prišao, uzeo me za ruku i kazao da idem na onu drugu stranu. Oni su pošli, a mi smo ostali. Kada smo ocijenili da su već mogli doći u dodir sa neprijateljem, pošli smo i mi za njima. Grupa koja je prije nas imala je sreću da se ne sretne s Njemcima. Naša se grupa s njima sukobila. Bila sam treća od čela. Zasuli su nas jakom mitraljeskom vatrom. Nastalo je zapomaganje. Sa još dvojicom drugova skrenula sam udesno u šumu i tako izbjegla diretknu vatru neprijatelja. Nešto dalje od tog mjesta ostali smo čitavu noć i dan u šumi, jer nismo znali kuda da krenemo.

Drugog dana smo se prebacili na jedan brijeg, tako da smo mogli vidjeti u kom pravcu neprijateljski avioni bacaju bombe. Odmah smo razumjeli da su naši u tom pravcu. Tako smo nastavili put i poslije nekoliko dana došli u sastav jedinice.

Neda Kostanić—FRANIĆ

RANKA

cjenjivati doprinos jedinica ili pojedinaca u bici na Sutjesci vrlo je teško. No, sigurno je da su i jedinice i pojedinci davali sve od sebe da se teškoće savladaju. Svak je svoje zaduženje savjesno i do kraja izvršavao. A pošto je bilo mnogo zadataka, zaduženja su dobijali i preboljeli ranjenici i invalidi. Oni su zamjenjivali zdrave borce na pojedinim poslovima. I baš ti drugovi služili su za primjer kako treba shvatiti zadatak, a svojom veselošću i stalnom pjesmom ulivali su vjeru u bolje dane, bodrili malaksale i svoje raspoloženje prenosili na ostale. Čim bi došli u neko novo mjesto, oni su umjeli odmah da uspostave prisan odnos sa svima koji su ih okružavali. U ovome su naročito prednjačile drugarice. A kada bi došli teški trenuci, a njih nije bilo malo, njihova odlučnost, izdržljivost i snalažljivost zapanjivale su i najzdravije borce. Među tim svijetlim likovima, koji su postali ljubimci svojih jedinica, nalazi se i drugarica Ranka Stepanović-Milakov, invalid bez noge još od prvih borbi u Srbiji.

*

Po završetku Četvrte ofanzive i puta na štakama preko snegom zavejanog Prenja, Ranka ostaje u Kalinoviku pri Komandi mjesta kao telefonistkinja, dok je drug Pijade nije uputio na novi zadatak u Šavnik. Tako je 7 maja 1943 sa šavničke telefonske centrale počeo našim komandantima davati vezu sa Vrhovnim štabom neki poznati glas. Telefonistkinja, uvijek spremna na šalu, našla je vremena i da ponešto dobaci. Odmah

su shvatili da je to Ranka, a i ona je dobro poznavala mnoge od njih. Znalo se već za Petu ofanzivu i vršeno je pregrupisavanje naših snaga. Sava je sa svojom brigadom zatvarao pravac od Nikšića za Šavnik. Tu je negdje i Štab Treće divizije. Jedno veče drugovi iz Štaba pozvaše Ranku na večeru. Vratila se na konju u toku noći i ujutru nastavila posao, a Štab se premjestio negdje na drugo mjesto. Jednog dana tražio je Sava vezu sa divizijom i, pošto je završio razgovor, Ranka upade u vezu i reče mu:

— Slušaj, Sava, ja se nalazim u ovoj grupi i nemoj me ostaviti da me ovdje živu uhvate.

Sava, koji je znao da je Ranka bila na večeri u diviziji, spremno odgovori: „Ne boj se, Ranka, ovaj pravac brane skojevci, i bolje bi bilo da njih potsjetiš nego one stare komuniste u Štabu divizije".

Dok je sa njim razgovarala začuje huku avionskih motora i nečije glasno brojanje u prolazu ispod prozora. Zadnji broj bio je deset. Držeći još slušalicu reče Savi da prekinu razgovor, jer evo nad Šavnikom se čuju Hitlerovi „skojevci". Odgovor nije čula — zaglušile su ga jake detonacije, i u istu tren poče da se ruši zgrada u kojoj se nalazila centrala. Njemci su sručili mnogo bombi, među njima i dio zapaljivih, tako da je onih nekoliko kuća odmah planulo. Izvukla se kroz ruševine, a predveče je u jednoj kućici na levoj obali Komarnice ponovo uspostavljena veza sa svima jedinicama.

Situaciju je znala i zato se stalno plašila da, slučajno, ne bude kasno obaviještena da se evakuiše. Zato je Savi uvijek, kada bi mu davala vezu, ovo ponavljala. Jednog dana nikako nije mogla da uhvati vezu sa njim, a od drugih se nije mogla obavijestiti gdje se nalazi Peta crnogorska brigada. Ipak, kasno poslije podne zazvoni telefon i ču Savin glas:

— Ranka, spremi se hitno, napuštaj Šavnik i kreći u pravcu Pive.

Dok su joj našli konja i dok je centrala demontirana, prošlo je izvjesno vrijeme. Po detonacijama se nije mogla orijentisati gdje se vodi borba jer je svuda okolo odjekivalo. Kad je napuštala Šavnik već su prve artiljeriske granate počele da padaju na ruševine, a kada se pela u pravcu Pošćenja, opazila je i njemačke prethodnice kako se na motorima oprezno spuštaju od Mokrog prema varoši.

Ranka je pošla za Pivsku Planinu. Tamo su po svim selima bili razmješteni ranjenici, a glavnina naših snaga već je nastupala u pravcu Sutjeske. Užurbano se radilo na rješavanju pitanja ranjenika. One najteže i nepokretne trebalo je skloniti u kanjon Pive i Tare. I Ranki su predložili da ostane u Pivi, jer se i sa obje noge teško kretati bespućima kanjona

Pive, Vučeva i Sutjeske, ali na njenu molbu dozvoljeno joj je da pođe naprijed. Tako se našla u onoj bujici ranjenika i rekonvalescenata koja je hrlila prema jedinom mostu preko rijeke Pive.

*

Kao i mnogi omladinci i omladinke prije kapitulacije stare Jugoslavije, tako i Ranka — po završetku petog razreda gimnazije — nije mogla da nastavi školovanje. Njeni roditelji — otac zidar koji danas ima posao, a sjutra ga izgubi i majka poslužitelj na fakultetu — teško su prehranjivali nju i još petoro male braće i sestara. Dok je majka radila petnaestogodišnja Ranka je čuvala djecu i spremala po kući. A da bi i sama nešto doprinijela porodičnom budžetu, prišivala je uz malu plaću dugmad i pravila rupice na komadima koje je uzimala iz „Vojne odeće". Pa kad bi i tog posla bilo uvijek, bila bi zadovoljna!

Prolazili su dani i godine. Došla je i 1941-va. Od sitne djevojčice, Ranka je postala djevojka koju svi na Dorćolu poznaju kao veselu, radnu i uvijek spremnu za pjesmu, kao da i ona i njeni žive u izobilju. U svijetu je već otpočeo ratni metež. Ranka saznaje od porodice književnika Jovana Popovića da se i nad našom zemljom nadvio crni oblak, koji je već pritisnuo gotovo čitavu Evropu. Tako je došlo i ono jutro kad se u čitavom Beogradu, umjesto cvrkutanja ptica koje pjevaju pjesmu proljeću, začulo urlikanje sirena i zavijanje „Štuka". Čitavim gradom odjeknuše jake detonacije, a dim je obavio i Rankin Dorćol. Kao i mnogi drugi, i ona se morala prenuti i sagledati tešku stvarnost. Mnogi napuštaju Beograd. I njen otac ode u vojsku, a majka sa sitnom djecom u Mačvu. Samo Ranka, sa bratom mehaničarom, ostaje u Beogradu, koji su brzo preplavili Njemci.

Okupator izdaje naređenje za naređenjem. Svi se moraju javiti. Ranka prkosi i ne javlja se. Omladina je već u dejstvu. Akcijama je obuhvaćena i Ranka. Lijepi plakate, skuplja priloge. Na Dorćolu je sve manje stanovnika. Njemci najprije kupe Jevreje. Ranka ne zna ništa o svojima. Zabrinuta je, te odlazi za Mačvu da ih potraži. Kod Bogatića srete Miku Mitrovića (poginuo u toku NOB i proglašen za narodnog heroja). Pričala mu je o događajima u Beogradu, a on njoj o partizanima, o borbi i njenim ciljevima. Iako nije vidjela svoju majku, braću i sestre, ona je stupila u Mačvanski partizanski odred.

Prva ofanziva bila je u jeku. Borbe se vode iz dana u dan. U njima učestvuje i Ranka, po svom običaju sa pjesmom na

usnama. Svi su je brzo upoznali. Tada je stupila u još jednu porodicu, za koju je i dosada radila i koju je željela vidjeti i postati njenim članom — postaje članom Komunističke partije Jugoslavije.

Mačvanski odred se povlači, ali borbe ne popuštaju. Prvog oktobarskog dana 1941-ve, u borbi kod Lešnice, ranjavaju je Njemci u obje noge, a već drugog oktobra u noći sijeku joj nogu u bolnici u Krupnju. Odmah poslije operacije evakuišu je na seoskim kolima u Pravcu Bajine Bašte. Usput je naišao neki kamion. Prekrcaše je i njime, umjesto u Bajinu Baštu, dolazi u Vlasenicu. Kakvog li iznenađenja! Mjesto da se nađe među partizanima, Ranka se obrela u bolnici četničkog komandanta Dangića. Tada su već četnici otvorili svoje karte.

Ranka se nije uplašila od četnika, ona pjeva partizanske pjesme. Partizanske porodice iz Vlasenice je odmah posjećuju; porodica Dundić i hranu donosi. To je Dangiću smetalo, te naređuje da je izoluju od ostalih bolesnika i osoblja. Smetaju mu Rankine pjesme. Ona se dosta brzo oporavlja od rana. Vidjela je u prolazu Tempa, Roćka i kurire iz Srbije. Kolike li radosti pri tim susretima! A kakva su tek bila njena osjećanja kad je saznala da Čiča Romaniski šalje novac da se za nju i ostale drugove nabavlja hrana!

Jednog hladnog januarskog dana 1942 u Vlasenicu ulazi Prva proleterska brigada i sa njom mnogo poznatih drugova i drugarica. I opet borbe. Ranjenike evakuišu za Bijele Vode, da bi ih zbog pritiska neprijatelja, dok se još nijesu mogli dobro ni odmoriti, uputili dalje. Prva proleterska se sprema na istoriski Igmanski marš, a ranjenike predaju Romaniskom odredu. Za odbranu teritorije i ranjenika gine i Čiča Romaniski. Odred se povlači, a ranjenike evakuišu za Foču da bi ih potom smjestili u Pivu gdje se i Ranka najzad našla.

Kretala se Ranka ka rijeci Pivi. Rekli su joj neka stigne Prvu dalmatinsku brigadu koja je već dobila zadatak — pokret ka Sutjesci. Trebalo je žuriti, ali svakih deset minuta naleću grupe ili pojedini avioni koji osim bombardovanja kontrolišu i kretanje naših kolona. Pikiraju i na pojedince. A Ranka je na konju i mora se držati staze. Najviše razmišlja o tome koliko će njen zekan izdržati bez hrane i vode. Zna da njemu nije dovoljno ono malo trave što ona može da načupa.

U prvi sumrak pošla je uz Soko. Kanjoni Pive i Tare odjekuju od eksplozija. Putem, nju prelaze ali i ona prestiže druge. Zavidi onima koji se brže kreću i žali one koji zaostaju. Spuštanje do Pive oteglo se čitavu vječnost. Mrak i posrtanje konja. Sjahuje da bi ubrzala spuštanje, ali voditi konja i ići na štakama nemoguće je. U prvo svitanje uspjela je da se spu-

sti iznad Šćepan Polja. Artiljerija, ko zna otkud, poče da tuče. A kad se dobro razdanilo, avionski motori zabrujaše iznad nje. Dok je podigla glavu da vidi kuda lete, oni počeše da izručuju bombe na most ispod Kruševa. Dim, prašina i mlazevi vode dižu se visoko. Odoše „Štuke", osta „Roda". Sad Ranka više ne smije ići stazom, već na štakama kroz šumu a još i konja vodi. A konj kako opazi koju zelenu grančicu i pokuša da je oblaporno strpa u usta, trzajem bi svaki put oborio Ranku na zemlju i, kao po nekom zakonu, njeno bi tijelo uvijek udaralo o kamen ili panj. „Mnogo je ovdje kamenja, ali otkuda toliko panjeva?", razmišlja Ranka. Opet „Štuke". Uz Vučevo vidi kolonu. Dobro zagleda da li se kolona kreće. To je sigurno Prva dalmatinska. Nju treba stići. Da li je most srušen? I, ako nije, kako preći kada će opet „Štuke"? Pa i artiljerija tamo gađa. Više ne razlikuje da to pred njom odjekuju detonacije ili huči Piva. Sve se smiješalo. A ponekad joj se učini da čuje i ljudske glasove — zapomaganja. Nastavlja spuštanje šumom ka rijeci. Već osjeća da je voda u blizini. Zastaje. Pogledom prati onu kolonu uz Vučevo. Čini joj se da zapaža kretanje ljudi i na ivici vučevskog platoa. „Pa kad su naši izašli i koja je to jedinica?", razmišlja. Kolona je već pod samim brdom. Da li je oči varaju? Kolona ubrzava pokret. Vidi kako borci trče. Zašto? Najedanput začu rafale. I opet rafali, rafali i glasovi. Ali, nemoguće je da su tamo Nijemci. A ako nijesu zašto se puca? I „Štuke" počeše tamo da izručuju svoj ubitačni teret, a zatim i artiljerija. Za Ranku iskrsnu nova neizvjesnost.

Negdje poslije podne uspjela je da se primakne Pivi i mostu koji su „Štuke" bile oštetile a naši ga borci opravljali. Oko mosta i mrtvih i ranjenih i živih. Jedni će prijeći, a drugi?

Ranka je prešla. Neko joj je konja preveo. I nju su držali. Kako je sve to bilo, ona se dobro sjeća. Ali se sjeća staze uz Vučevo. Ko je tu stazu prvi otkrio, da li naše jedinice ili mještani iz Kruševa? Njom se ne može izaći. Na svakih nekoliko koraka kraj staze mrtav partizan ili partizanka. Kao da spavaju. Jedino se po nepomičnosti i insektima oko usta, nosa i očiju vidi da su mrtvi. Ali, oči su otvorene i u njima kao da se čita posljednja poruka. Konj se teško kreće.

Kasno u noći popela se na Vučevo. Hladno. Nema nikoga. Šćućurila se pod jedno drvo. Probudile su je detonacije. Gleda „Štuke" ispod sebe kako pikiraju u Pivu. Durmitor u dimu. Niza Soko se kreću kolone ka rijeci. Glad i žeđ. Konj pasući čitavo grumenje zemlje u usta meće. Trava je tek počela da zeleni na ovoj visoravni. Penje se na konja i po utabanoj stazi produžuje. Kud, ni sama ne zna, Svuda rafali i detonacije. Sustiže ranjenike. Pojedince, grupice, i kolonu. Iz svih su brigada. Najviše Banijaca. Da, tuda je prošla Sedma divizija.

Svjesna je Ranka da to nije začelje. Ali ipak svi nastoje da se kreću naprijed. Na zdravog borca ne može da naiđe. Čim se ukaže neka poljana, ljudi na koljenima bauljaju. Beru i trpaju u usta Srijemušu i razno korijenje. I zekan stalno savija glavu da bi napunio usta. „Štuke" nadlijeću bez prestanka. Prošla je kolonu ranjenika. Nastaje lutanje. Ide u pravcu rafala. Taman uhvati pravac, a ono se na drugoj strani čuje borba. Nigdje Prve dalmatinske. Kiša i noć, jedna, pa druga. Opet se počela spuštati rijeci. To je Sutjeska. Vidi je. Ali kako do nje sići niz ove litice?! Vidi dim iz šume. Ide tamo. Ipak, stigla je Dalmatince. Da li poslije dva ili tri dana? Ne zna. Iscrpena je. Nude joj parče ispečenog mesa. Blizu je i izvor. Njoj se odmah spava. No, oprezna je, jer svi više gledaju konja nego nju. Razgovor ne čuje. Konja ne pušta i bori se sa snom. Tada je naišao Gligo Mandić. Bataljon će na Sutjesku, a ona mora sačekati ranjenike.

Trinaestog juna našla se sa svim ranjenicima u potocima više Tjentišta. Borba je počela u rasvit zore. Traje dugo. Sunce je već visoko, ali pokreta nema. Tifusari su neposlušni. Napuštaju potoke i razilaze se po livadi oko zgarišta kuća. Neprijateljski mitraljez kosi po njima. Jauci. Pa ipak preživjeli i dalje traže travu ili korijenje. Nišandžija neprijateljskog mitraljeza krvoželjno se koristi ovom prilikom. Pade i nekoliko mina od bacača. Nijedan tifusar se ne vraća. Ranka posmatra odakle neprijatelj gađa. Još nema naređenja za pokret. Postaje nestrpljiva. Prilazi joj Boro Prodanović, njen poznanik još iz Beograda. Razgovaraju, ali situaciju ne znaju. Osjećaju da su u nekom kazanu. Boro je žedan, a i Ranka. Zove je da se vrate kroz šumu do Sutjeske i da se napiju vode, ali se ona sjeća kako se jutros teško sa konjem izvukla iz rijeke pa joj se ne ide. A i čemu da se vraća? Boro odlazi obećavajući da će se vratiti. No, vrijeme prolazi, a nema Bore, nema ni naređenja za pokret. Ne vidi nikog ni od saniteta. Da li ona to sanja ili je stvarno sve manje ranjenika u potoku? Oni nekud odlaze. Borba nije tako jaka kao jutros i nije na istom pravcu, samo se ponekad čuje čas na jednoj čas na drugoj strani. Disciplina kod nje popušta. Riješila je da ide da traži vezu, saopštava tu odluku ostalim ranjenicima i penje se na konja. Mora prijeći onu čistinu gdje su jutros izginuli tifusari, priprema se da kasom na konju pretrči taj dio. Neprijatelj ju je opazio i pustio nekoliko rafala, ali je jamakla u šumu. Tu je naišla na Boru. Ranjen je. Ona sjahuje s konja i previja ga.

Uzjahala je i produžila utabanom stazom uz neko brdo sve dok je nije sustigla noć. Usput je nailazila na ponekog ranjenika, ali nijedan nije znao da joj ma što kaže o situaciji. Bilo je i takvih koji joj zbog neke žurbe nijesu odgovarali na pitanja.

Dalje nije mogla, jer je upala u gustu šumu i riješila je da sačeka jutro. Naišla je grupa oko dvadeset ranjenika i kad im se javila, zvali su je da pođe sa njima. Ranka im je objasnila da se na konju ne može kretati dok ne svane. Poslije jedan sat Nijemci su raketama osvijetljavali svo okolno zemljište i otvorili uragansku vatru. To se u toku noći ponavljalo više puta. Sačekala je zoru i kad se već spremala da krene, opazila je patrolu od četiri Nijemca kako gledaju u njenom pravcu. Malo su zastali i produžili nizbrdo. Njihovu pažnju privukao je zekan, ali pošto se Ranka sklonila u grm, nijesu je mogli vidjeti, a konj ih nije interesovao, jer su po šumi sigurno nailazili na dosta napuštenih konja. Kad su se Nijemci udaljili, uzjahala je, izašla na stazu i produžila. Putem je naišla na Branku Bakočević, drugaricu iz Prve proleterske. I ona je bila bez noge, te je sasvim iscrpena ležala pored staze. Ranka joj je ponudila da se dalje zajedno probijaju i pošla da uhvati jednog od konja koji su tu okolo lutali. To joj je ubrzo uspjelo. Ali kad se s drugim konjem vratila, Branke više nije bilo; nekud je neznano odlutala. Ranka ju je tiho dozivala i pretraživala žbunje, ali uzalud. Da li se ranjenica uplašila Nijemaca, ili je željela da ostane sama sa svojom nesrećom? Ko bi mogao da razumije postupke ljudi u takvim trenucima.

Ranka je drugog konja vezala za svog zekana i nastavila put. Kad je prelazila jednu malu čistinu, potjerala je konje brže. Pri samom ulazu u šumu naišla je na Brka, borca Prve proleterske brigade, ispruženog na leđa, a kraj njega štake. Zastala je, pogledala ga, ali kad ga je vidjela onako ukočenog, nastavila je put, pozdravljajući „mrtvog" druga. Za nju je Brko bio mrtav. Ali kad se rat završio, čula je da je Brko živ i da se nalazi u Kragujevcu. Nije vjerovala. Kad se sa njim sastala i kad su obnovili te tužne uspomene, ispričao joj je ovo: „Čuo sam topot. Pao sam odmah na zemlju i napravio se da sam mrtav. Mislio sam da su Nijemci. E, Banka, pa što me ne zovnu, ja bih oživio, a onako sam se namučio preko Zelengore na štakama".

Produžila je kroz šumu, poče je hvatati strah. Dok se čuje pucnjava lakše je, ali kad se sve utiša, onda misli da iza svakog drveta čeka zasjeda. Naišla su dva borca, ali je nijesu htjeli primiti u društvo. Poslije se opet konj nečeg uplašio i zastao, a ona se trgla. Ugledala je jednu drugaricu ispod žbuna. Usne pomodrele i ispucale, a roj muha na njoj. Htjela joj je pomoći, ali ova je tražila samo jednu pomoć. Rekla joj je tiho, isprekidano, zadnjim naporom: „Vidim, imaš pištolj, skrati mi ove muke da me Nijemci ne bi još živu zatekli", i zaokrenuvši malo glavu pokazala je prstom potiljak: „Eto, tu pucaj, jer sam ranjena kroz obe noge i nepomična sam još od juče. De, druga-

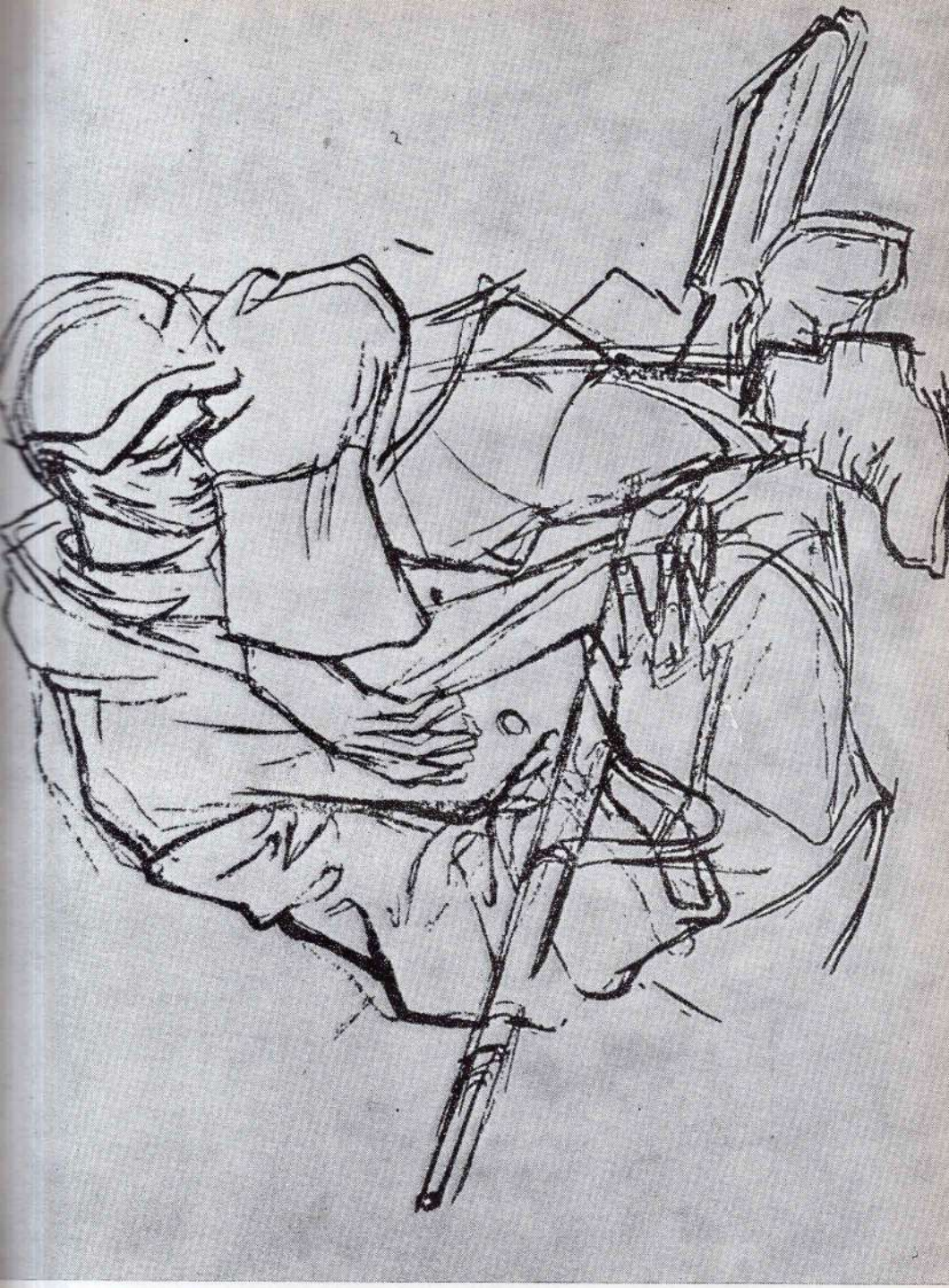

Ismet Mujezinović: ODMOR — crtež

rice, ne boj se, pucaj ili odlazi". A kako Ranka nije mogla udovoljiti njenoj molbi, ova više nije htjela ni da govori. Savila je glavu i tako ostala, a Ranka je produžila dalje. Lijevo se bila ispriječila neka velika stijena, a dolje provalije. Okrećući konja, da li ju je uhvatila nesvijest ili je zapela za granu, tek Ranka je pala i onesviješćena ostala na zemlji. Ko zna koliko je tako ležala. Probudila se kad je osjetila da je konj njuši po licu. Svuda je bio mrak i tišina, samo je čula kako napušteni konji oko nje krše grane. Od pada ju je boljelo čitavo tijelo. Osjetila je strašnu žeđ. Usne su joj bile sve ispucale. Podigla se i s teškom mukom uspjela da priveže konje za drvo. Učinilo joj se kao da čuje kako negdje voda žubori, čas jače, čas slabije. U daljini se vidjela vatra. Počela je da puže u pravcu žubora vode. Iznenada je izgubila oslonac pod rukama i otkotrljala se niz neku stranu, da bi se zaustavila tek pored potoka. Sva izgruvana počela je da pije. Umočila je čitavu glavu da bi što više ugasila žeđ. Ponovila je to nekoliko puta, a potom se dobro umila. Od velike količine uzete vode postalo joj je teško, a trebalo se vratiti do konja. Kotrljanje niza stranu išlo je brzo, ali ono najteže tek je dolazilo. Dok se uzverala i došla do konja iz jednog koljena vlažila je krv. Svanulo je. Na brdu iznad nje čula se pucnjava? Velikim naporom uspjela je da spremi konje i da se popne na zekana. Pošla je preko neke strane, a potom ju je staza vodila u potok. Pri penjanju iz potoka, na proplanku u jelovoj šumi, naišla je na mnogo mrtvih ljudi. Među njima je ležao i pokoji konj. Jedino živo biće bio je vo na ivici šume, koji je, osjetivši topot konja, začas podigao glavu da bi potom odmah nastavio da pase.

Zastala je trenutak, očekujući da je neko zovne. Osvrtala se. Jele izlomljene, a na proplanku tu i tamo velike rupe. I tu su „Štuke" izručile bombe. Da nije negdje u blizini zasjeda, sinu joj u glavi? Ipak se odluči da pođe naprijed. No prije toga poželi da uhvati vola. Prilazi mu i nešto tepa da bi je sačekao, ali on mijenja položaj. Sjahuje i na štakama se primiče volu, ali bi on otpunuo kroz nos i još više se udaljio. A i konji tražeći travu odmiču. Sada treba njih hvatati. Teška srca napustila je vola, uhvatila konje, uzjahala i produžila put. Svuda tišina. Jedino bi s vremena na vrijeme negdje daleko čula huku avionskih motora. Iscrpenost je sve više savlađuje. Osjeća strašne grčeve u stomaku. Grlo joj je suho. Sanjari. Vidi sebe kako ulazi u Beograd na konju. Naroda puno po trotoarima. Svi pozdravljaju. Bacaju cvijeće. Najedanput začu glas svoje najmlađe sestre: „Mama, mama, eno naše Dade, jaše na konju". Iz sanjarenja trgne je udarac grane. Ruke su joj iznemogle. Zekan sam bira put i nekud je nosi. Počela se primicati noć. Konji su ostali. Učini joj se da čuje glasove. Oprez-

no je izvirivala naprijed i opazila grupu ljudi. Zadnjim naporom prihvatila je uzde. Neko je viknuo: „Ne boj se, hajde naprejid". Kad im je prišla, pomogli su joj da siđe s konja. Tu su Gligo Mandić, Vlado Zečević — Prva dalmatinska; vidi dosta boraca iz Pete crnogorske. Da li su je pitali, da li im je odobrila, tek oni su odmah jednog konja metkom iz pištolja svalili na zemlju i počeli da deru. Drugog nije mogla dati. Ljutili su se. Vatre su planule. Njoj se činilo da konja svi deru. Kako skidaju kožu tako odmah dijele meso. Neko joj je donio vode, a Gligo parče pečene džigerice govoreći da je od teleta. Jela je, iako je znala da je od konja. Tek po završenom obroku su je pitali kako se spasla, a od njih je saznala kakva je situacija i što dalje namjeravaju. Vlada Zečević se malo raspoložio i šalio se pokazujući Gliga: „Ti, Ranka, sa dva konja, a mi svi skupa nijednog". Dok se donosila odluka kojim pravcem treba da krenu, Ranka je zaspala privezavši pre toga konja za onu zdravu nogu. U snu je stalno osjećala da je konj trza i vuče negdje. Put u slobodu bio je otvoren, a njeni djevojački snovi, izgubljeni četrdesetprve, navirali su joj novom snagom koja je izbijala iz svijetla nastupajuće pobjede.

Miloš M. RADOVIĆ

HILDINA SMRT

Toga ranog jutra, 13 juna, borbe su počele na svim visovima, upravo već danima nijesu prestajale svuda oko Sutjeske i na Zelengori. Iscrpeni od strašnih napora i gladi, borci su jurišali na neprijateljske položaje, utvrđene na sve strane kao smrtonosni obruč oko naših jedinica.

Glavom naslonjenom na čvorove sparušenih žila jedne stare bukve, ležala je Hilda (Jelena), drugarica Marka Vučinića, teško ranjena još prije nekoliko dana. Bila je svjesna u kakvom se teškom položaju nalaze i borci i ranjenici. Odlučno i uporno osluškivala je borbu i pokušavala da se pridigne. Baš u tom momentu silazila je grupa boraca puteljkom koji se spuštao ka mjestu na kome se Hilda nalazila. U njoj je bio i Marko. Bili su i neki njegovi rođaci. Kad su došli do Hilde svi su stali. „Ne ostavite me živu, ovdje da me kolju Njemci i ustaše", rekla je ona molećivim glasom. „Ubijte me, molim vas. Mučiće me, a ja sam već teško ranjena". Trvda zategnuta lica ovih boraca zategla su se još jače, a oči su zasjale u suzi koju je srce pozajmljivalo, toplo, ljudsko srce. Hilda je ležala nepomična. Samo su se usne micale i ponavljale istu molbu — svakom redom. Situacija je bila mučna. Najzad se Marko izdvojio iz grupe i stao malo ustranu, blijed kao krpa, kamena lica, pognute glave. Ostaviti svoju drugaricu teško ranjenu i bespomoćnu ,a on da ide, to mu je bilo vrlo teško. Gledao je ranjenike kojih je bilo svuda okolo. To je dio bolnice. Četiri su se pridigla, ustala teškom mukom, i priključila se maloj koloni. Ranjeni su u grudi ili ruku. „Možda ćemo uspjeti da spasemo i još nekoliko ranjenih drugova", tešio se Marko, „možda ću i Hildu spasti ako malo pričekamo". Prišao

joj je i meko je pogladio po gustoj plavoj kosi. Prišapnuo joj je da će ostati kod nje. Ona se tome odlučno usprotivila i zamolila ga ponovo da je ubije i ide sa svojim drugovima što prije, jer Njemci već silaze niz padinu. Na te njene riječi, on se trže. Misli su navirale. Ceo život sa svojim bračnim drugom, — prvo poznanstvo.. ljubav... zajednički dani borbe, ove velike koja još traje, — sve se zgusnulo u jedan trenutak, najteži trenutak njegovog života prolazio mu je kroz svijest... Ali i misao na njene muke ako ostane tu i padne u ruke fašistima, ustašama i četnicima. Ti neprijatelji su se primicali. Hilda je vapijući tražila da joj on oduzme život... I to se desilo tu... na Sutjesci. Prestalo je tako da kuca plemenito i veliko srce Hildino. Ali je izbegla i muke kojima su bili podvrgnuti zarobljeni ranjenici naše vojske na Sutjesci. Kolona je polako krenula dalje ka Sutjesci i dalje da bi se probila kroz obruč.

*

Marko je dvadeset dana kasnije ostao u Latičnu radi oporavka. Tu je nestao. Možda su ga na putu ubili četnici ili se sam ubio da i u smrti ostane vjeran svome vjernom drugu. Nikada se to nije utvrdilo.

J.

DOBRI DRUGOVI

anjen sam na Sutjesci 10 juna 1943 godine. U blizini nije bilo bolničarke da mi zavije tešku ranu. Rasparao sam svoju košulju, pa time i komadom šatorskog krila zavio nogu. Krv sam unekoliko zaustavio, ali se nisam mogao kretati. Jedva sam se nekako dovukao do jednog žbuna u kome sam ostao čitavih sedam dana, sve dok se vodila borba.

Kada sam se sedme noći počeo vući nizbrdo ka rijeci, čuo sam govor ljudi koji su mi se približavali. Misleći da je neprijatelj i da će me zvijerski mučiti i ubiti, uzeo sam bombu koju sam nosio sa sobom, odvrnuo osigurač i čekao da vidim tko će mi prići. Međutim, pojavilo se pet naoružanih partizana — bili su iz neke krajiške jedinice. Kad su čuli da sam teško ranjen i da već sedam dana živim takoreći bez hrane i vode, uzeli su moje šatorsko krilo, napravili nosila i ponijeli me.

Oko 5 sati popodne stigli smo u jedno selce sa nekoliko kućica. Ostavili su me u šumi i pošli da vide ko je u selu. Nije bilo nikakve vojske, ali se osjećao ustaški i četnički uticaj — mnogi su bili u nijhovim jedinicama. Pod samom šumom našli su jednog starca Hrvata koji je pristao da se izvjesno vrijeme brine o meni. Prenijeli su me u starčevu kućicu, gdje smo dobili i malo mlijeka.

Kada su drugovi htjeli da krenu dalje starac reče da zbog ustaša ne smijem dočekati dan u kući, već da me prenesu u jednu špilju u šumi gdje će me hraniti i njegovati nedjelju dana. Prenijeli su me u špilju sa vratima u kojoj me je stari zaključao i ja sam dobio jedan ključ. Starac im je dao riječ da se dok je on živ meni neće ništa desiti i uputio ih najkraćim

putem, preko Jezera, u rejon gdje se tada nalazila Deseta hercegovačka brigada.

U špilji sam ostao osam dana, a stari mi je redovno donosio mlijeka i po komadić kruha. Osjećao sam nepodnošljive bolove. Rana mi je jako zaudarala. Zamolio sam starca da me nekako po noći prebaci do partizana. Ali mi je on rekao da se strpim još koji dan, pa ako partizani ne budu došli po mene, on će me nekako po noći otpremiti dokle bude mogao. Posljednje noći u špilju je došao starac sa svojom bakom i donio mi mlijeka, sira i pola kruha. Ostali su sve do ponoći, a kada su otišli ja sam zaspao.

Kroz san sam čuo pucnjavu. Mislio sam da je to neki naš partizan zalutao pa su ga neprijatelji primijetili i pucali. Čak sam jednog trenutka pretpostavljao da me je starac možda izdao, a naročito kada sam čuo korake kako se približavaju. Ubrzo me neki nepoznat glas pozva da otvorim. Rešio sam da vrata ne otvaram, a ako bude neprijatelj i silom prodre unutra — upotrebiću bombu. Kada onaj na vratima ponovi: „Druže, otvori, mi smo onih pet drugova koji su te tu ostavili". Otvorio sam. Međutim to nisu bili oni koji su me tu preneli već neki iz Desete hercegovačke brigade. Rekao sam im da me je starac hranio i čuvao kao svoje dijete, ali da osjećam velike bolove u nozi. Pronašli smo starca i kada su drugovi htjeli da mu zahvale što me je spasio, ponudivši mu nekoliko konja i nešto žita, on je odbio konje i zamolio da mu se samo vrati stado koje je bilo zaplijenjeno.

Krenuli smo ka Jezeru. Drugovi su me nosili na nosilima. Kod Jezera smo se odmorili sve dok nije stigla Deseta brigada. A zatim, oko 10 časova, pošli smo dalje kroz šumu i oko 4 časa poslije podne stigli na jednu livadu. Tu nas je dočekala hrana i ljekar koji me je previo. Zaspao sam. Kad su me probudili pokraj mene je bila pečena jagnjetina. Poslije toga odnijeli su me u bolnicu koja se nalazila u šumi. Ljekari su htjeli da mi otsijeku nogu, ali se ja nisam mogao s tim složiti. Zatim su me prebacili u drugu bolnicu u šumi, a iz nje u drvarsku bolnicu gdje sam ostao mjesec dana.

Petar DREKIĆ

NA SREĆU — BILI SU NAŠI

egdje na Pivskoj Planini naređeno je da se nepokretni ranjenici sklanjaju u pećine. Tu sam se i ja nalazila, sa bolesnim limfnim žljezdama. Naređenje da idem u pećinu primila sam sasvim mirno, jer nijesam bila svjesna nikakve opasnosti, a koliko se sjećam ni ostali koji su preneti u pećinu. Smatrali smo da je to momentano potrebno i da neće dugo trajati, vjerovatno dok prođe nalet Nijemaca, a poslije će nas opet drugovi povratiti. Naišla je Sofija Pekić i rekla da ja treba da idem sa ranjenicima koji su otišli naprijed. „To je naređenje", dodala je. Kasnije sam saznala kako su prošli ranjenici koji su ostali u pećinama pivskog kanjona.

Jedne noći prešli smo Sutjesku i osvanuli u nekoj uvali u kojoj je bilo ranjenika i bolesnika. Cio dan se u blizini vodila borba. Pričalo se da smo sa svih strana opkoljeni. Ali među ranjenicima nije bilo panike. Govorilo se da su naši probili obruč i da ćemo se izvući. Predveče (12 ili 13 juna) formirana je od nas bolesnika i ranjenika kolona. U tom formiranju učestvovao je Stanko Martinović (medicinar, kasnije poginuo i proglašen za Narodnog heroja) koga sam te večeri vidjela posljednji put. Govorilo se da je pred nama Savo Burić i prenosila se komanda za pokret. U toku noći često smo morali da zastajemo zbog pucnjave Nijemaca. Pucali su nasumce „čisteći teren". Tako se dogodilo da se do zore naša kolona rasturila. U zoru sam se našla sa dva druga. U blizini su bila još dva druga, čini mi se Pivljani. Željela sam da pođem s njima da bih se vratila u Crnu Goru, ali su oni brzo otišli i nijesam ih mogla stići. Nas troje smo krenuli oprezno uz brdo, jer su u blizini bili Nijemci.

Polako smo se primicali vrhu i predveče se sklonili u jednu pećinu. Tu smo prenoćili, iscrpeni, gladni i žedni.

Rano ujutro drugovi su me probudili i krenuli smo dalje, da pređemo na drugu stranu brda. Ja sam se jedva kretala i najednom sam se našla sama. Nijesam mogla ni požuriti, niti zvati, jer bi me Nijemci čuli. U ovoj situaciji prva misao mi je bila da me ne uhvate živu, otkočila sam pištolj i pošla dalje. Taman sam prešla brdo, kad čujem korake. Brzo se zaklonim za jedan kamen... čujem korake... sve su bliži... Pretrnula sam od straha... Na sreću — bili su naši. Među njima je bila Dara Čokorilo iz Nikšića. Pošla sam s njom. Nijesmo prošli ni 50 metara a neko reče da je grupa velika (bilo nas je oko deset) pa nas neprijatelj može otkriti; stoga će bolje biti da potražimo zaklone i tu sačekamo mrak, a onda da se prikupimo i krenemo dalje. Tako smo i uradili. Ja sam se podvukla pod jednu oborenu bukvu. Bojeći se da opet ne ostanem sama, poslije kratkog vremena, izađem iz zaklona. Vjerovatno iz istih razloga i drugi počeše izlaziti. Tako se opet prikupismo i krenusmo, spuštajući se polako niz brdo, u suprotnom pravcu od onoga otkuda su oni došli. Bili smo svi gladni i žedni. Ja već nekoliko dana nijesam ništa jela, a tri dana nijesam ni kapi vode okusila. Naišli smo na jednog konja, koji je mirno pasao po livadici pa, iako smo pomišljali da bismo ga mogli ubiti i spremiti za jelo, odustali smo od toga i pošli dalje. Spuštajući se još niže ugledasmo potok. Tu smo se napili vode. Malo dalje, u nekom šiblju, naiđosmo na 4—5 naših drugova. Među njima je bio pop Golović iz Nikšića. Smjestili smo se u neko žbunje i tu ostali dva dana, bez hrane i ičega drugog sem vode s potoka. Nedaleko od nas Nijemci, ustaše i četnici vodili su konje na pojilo i vraćali se natrag. Plašili smo se da nas ne otkriju, pogotovu što je pop Golović mnogo kašljao, mada je prigušivao kašalj kaputom i ćebetom.

Trećega dana je vladala mrtva tišina, niko nije prolazio. Pomislili smo da su Nijemci otišli, pa se osmijelismo i izađosmo iz šiblja. Među nama je bio jedan Pivljanin te, računajući da on poznaje teren, krenemo s njim prema Pivi (pop Golović nije htio s nama već je pošao sam). Išli smo niz neke litice, nekim neprohodnim terenom, kuda ni koza ne bi mogla proći. U jednom momentu ja sam se okliznula i otkotrljala nizbrdo. Zaustavila sam se kod jednog drveta. Drugovi su pritrčali i podigli me. Pošli smo dalje.

Poslije dva-tri dana našli smo se prema selu Vrbnici. Tako umjesto da se približavamo Crnoj Gori, kako smo mislili, mi smo se od nje udaljavali. Bilo je predveče, sunce još nije zašlo. U selu se čula galama. Bilo je jasno da tamo ima vojske, ali nijesmo znali čija je. Sklonili smo se u šumu. Najednom čujemo

da neko u selu zove neku drugaricu. Sidosmo. Tamo zatekosmo dijelove neke dalmatinske jedinice koja se spremala za pokret. Vidjeći nas iscrpene dali su nam komad konjskog mesa i otišli. Mi smo nabrali nekog zelja, našli u selu malo brašna i sa onim mesom skuvali gustu kašu; kašu smo pojeli, a meso ostavili za put. Bio je osmi dan kako nijesam ništa jela.

Sjutradan ujutru krenuli smo prema Crnoj Gori. Prošli smo kroz selo Izgori predveče. U selu Stabna prilično sam zaostala iza naše kolone. Najednom vidim ide mi u susret visok, crn, naizgled strašan čovjek i pred njim konj. Pomislila sam da je neki zaostao četnik ili ustaša i da će me ubiti. Najednom čujem: „Zdravo drugarice". Bio je to pozdrav seljaka čije su selo neprijatelji popalili i pobili veliki broj stanovništva — staraca, žena, djece. Taj pozdrav, u takvoj situaciji, duboko me je dirnuo i nikad ga neću zaboraviti.

Malo dalje naišli smo na jednu grupu naših. Među njima je bila Mileva Lajović. Mi smo htjeli da im se priključimo. Međutim, Mileva je predložila, a s njom se većina složila, da se podijelimo na manje grupice i da tako idemo dalje, jer ćemo lakše doći do hrane. Bila sam najslabija pa sam zamolila Daru Čokorilo da me ne ostavlja. I zbilja nije me ostavila. Dalje smo pošli zajedno, a sa nama i jedan drug.

Kasnije sam čula da su u Pivi ubijeni i opljačkani Mileva Lajović i student medicine Vukmirović koji se sa Sutjeske vraćao u našoj grupi.

Od pivskih seljaka saznali smo da je tuda prošao jedan naš bataljon sa Ivanom Milutinovićem, Blažom Jovanovićem, Veljkom Zekovićem i drugima. To saznanje nas je obradovalo, a meni pomoglo da se i dalje krećem. Došli smo u Goliju i tamo našli pomenuti bataljon. Ja sam bila potpuno iscrpena, te su me drugovi smjestili kod Đurđa Vujičića, našeg simpatizera, u s. Srijede (kod Nikšića), a poslije 10 dana došla je Vjera Kovačević sa jednim drugom i odvela me u Nikšićki bataljon.

Milica ZEKOVIĆ

NIJE SE DVOUMILA

ilo je to devetog dana poslije proboja na Sutjesci, u sunčanom i toplom junu 1943 godine. Hiljade ljudi, mladih i starih, do prije devet dana boraca s puškom u ruci ili teških bolesnika i ranjenika, ležale su zajedno na bojištu. Isto onako kao što su zajedno pobjeđivali, pod najtežim okolnostima u ovom vijeku, bili su tu zajedno pripadnici srpskih, crnogorskih, bosanskih, dalmatinskih i drugih jedinica. Gladni i bosi došli su na Sutjesku da bi i tu izišli kao pobjednici. Bilo je među njima onih koji su pokošeni u prvom naletu 13 juna, bilo je i onih koje je neprijatelj zarobio kao ranjenike i pobio istog ili sljedećeg dana, a bilo je i ranjenih i nepokretnih koji su sami sebi oduzimali život da ne bi živi pali u ruke neprijatelju.

Tog devetog dana ležao je tu, kraj Sutjeske, i teško ranjeni partizanski komesar. Bio je u nesvijesti. Dok su fašistički vojnici praznili pištolje na one koji su pokazivali znake života, on je slučajem zaobiđen. Ležao je bespomoćno, ne dajući znake života. Njegovi drugovi, misleći da je mrtav, ponijeli su njegov pištolj i čuturicu kao uspomenu. Niko nije ni pomislio da on nije mrtav. Prekrili su ga šatorskim krilom, i to je bilo sve što su mogli tada da urade. Ali, igra sudbine htjela je da odoli teškim ranama. Kad se osvijestio vidio je da je sam među palim drugovima koji su ležali oko njega. Bio je obuzet samo jednom željom — da naiđe bilo ko i da mu prekrati muke. Naišao je tuda prvo jedan partizan koji je i sam bio u izuzetno teškoj situaciji. Sklonio se na drugoj obali Sutjeske i nekoliko dana donosio mu noću po malo vode.

Devet dana trajale su njegove muke. Devetog dana, potpuno slomljen i iscrpen, kada je mislio da će tu ostati zauvijek, naišla je Ika Perović, omladinski rukovodilac jednog bataljona Pete brigade. I sama bolesna i iznemogla od umora, vraćala se sa ranjenom Jagodom Bogićević u pravcu Hercegovine i Crne Gore. Put ih je vodio preko bojišta. Nije to više bila ona ranija Ika, nasmijana i vesela, kojom se ponosio cio bataljon. Marševi, juriši, glad, umor, mrtvi drugovi i rastanak sa ocem koji je zauvijek ostao na tom bojištu, učinili su svoje. Ika je bila samo živa sjenka, ali sa nekom čudnom snagom koja ju je tjerala da ide naprijed između izmiješanih mrtvih partizana i Nijemaca. Išla je užasima vojišta bez nade da će naići na svog mrtvog oca da ga sahrani i posljednji put se sa njim oprosti. Odjednom se trgla... za momenat pomisli da joj se pričinjava... Nije mogla da vjeruje da je moguće da teško ranjeni borac i poslije deset dana još daje znake života. Ipak, nije joj se pričinilo. Bila je to stvarnost. Nekoliko metara od jednog gotovo presušenog potočića jedan teško ranjeni borac još je davao otpor smrti i vodio borbu za život. Prišla mu je. Bila je iznenađena: u njemu je prepoznala četnog komesara. Nije se dvoumila. Pazeći da mu ne povrijedi rane, pomogla mu je svojim slabačkim rukama da preko mrtvih dođe do rijeke i napije se vode. Oprala mu je i previla rane i, kad mu je povratila vjeru u život, počela ga njegovati.

Neshvatljivo je to čak i za surove ratne dane, ali je istina — Ika Perović, djevojka-borac, vukla je teškog ranjenika od bukve do bukve, od izvora do izvora, dok nijesu poslije nekoliko dana stigli blizu sela Izgori. Dalje se nije moglo. I teški ranjenik, i sama Ika, i u ruku ranjena partizanka Jagoda, o kojoj se također brinula, bili su na izmaku snaga. Ika se oprezno približila mlinarevoj kući i tek kada se uvjerila da je mlinar dobar čovjek zatražila je pomoć od njega. Ranjenik je smješten u skrovitu pećinu gdje se Ika, uz pomoć mlinara Gligora i njegove žene, starala o njemu. Dani su sporo prolazili. Svud naokolo četnici su kao hijene tragali za ranjenim partizanima, ubijali ih i pljačkali. Život je stalno visio o koncu ovoj iznemogloj partizanskoj grupi, prepuštenoj samoj sebi, bez ikakve zaštite. Ali, grupa se nije predavala sudbini — nastavila je da se bori za život.

Iki se tih dana bila ukazala mogućnost da se pridruži jednoj partizanskoj grupi koja je tuda prolazila. Međutim, prezirući opasnost ona je ostala uz ranjenog druga i nastavila da ga njeguje. Jednog dana krenula je na put prema jedinici. Istrajala je, pobijedila sve opasnosti i teškoće i pomogla ranjenom drugu da dođe do prvih partizanskih jedinica.

Luka VUČINIĆ

OD USTIKOLINE DO ROMANIJE

io sam težak ranjenik — ranjen sam u glavu i grudi — ali sam imao zdrave noge i desnu ruku. Jednog dana odlučih da na svoju odgovornost napustim bolnicu. Krenuo sam u svoju 3 četu 6 bataljon Prve proleterske brigade, radostan što ću se opet naći sa svojim dobro poznatim drugovima.

Poslije izvjesnog vremena bataljon je stigao na lijevu obalu Drine kod Ustikoline. Mutna i nabujala rijeka potsetila me na moje rodno mjesto Goražde. Takvu sam je i tamo gledao svakog proljeća. Na desnoj obali bili su četnici. Noću su često otvarali vatru bez određenog cilja, vjerovatno iz straha. Mi smo tajno pripremali građu za splavove da bismo prešli Drinu.

U svim četama su održani sastanci na kojima su borcima davana detaljna uputstva o načinu prelaska Drine. Javili su se i dobrovoljci koji će se prvi otisnuti na splavovima, dočepati se druge obale, zasuti neprijatelja bombama i mitraljeskom vatrom i obrazovati mostobran za obezbeđenje prelaska ostalih. Javila se cijela moja četa, ali su izabrani samo najsnažniji. Komndir i komesar se nasmijaše. Komandir reče „Neće valjda cijela četa u bombaše, imamo mi i drugih zadataka koje nam je postavio Štab bataljona. Iz naše čete treba da se javi samo nekoliko bombaša koji će se javiti Žići Živiću u Štab bataljona, pošto je on vođa udarne grupe puškomitraljezaca i bombaša našeg bataljona, koji će prvi na splavovima poći preko Drine". Na to svi povikaše: „Ja ću, ja ću . . ." I ja sam se javio. Ali mi komesar dobaci: „Šta, i ti bi sa Žićom preko Drine? Sa tim belim zavojem oko glave, otkrio bi cijelu grupu i splav prije nego što dođu na drugu obalu".

Četna konferencija se završila predajom ručnih bombi komandiru čete za one koji će prvi preko Drine.

Iste noći forsirana je Drina. Od povezanih splavova napravljen je neki most, preko koga su prebačeni i konji pod tovarom.

Dok smo prelazili bila je magla. Čujemo motore izviđačkih aviona „Pikatela", koji su bili naši stalni pratioci. Nisu nas otkrili. Sa visova iznad sela Cvilina Talijani su tukli minobacačima i topovima Ustikolinu i naš prelaz, ali nepreciznom vatrom.

Pred noć je došao Timotije Kusmuk, kurir bataljona, sa naređenjem komandantu bataljona Milanu Šarcu da napustimo položaj prema selu Zupčićima i da odmah dođemo u sastav bataljona. U četi nije bilo Žikice. Doznali smo da je teško ranjen u nogu i da se nalazi u bolnici. Za sekretara skojevskog aktiva naše 3 čete izabran je Duca Dujić.

Napadali smo na talijansko-četničku grupu na putu Kapak —Ivsar—Čajniče. Borba se razbuktavala. Noć je bila hladna, bez mjesečine, ali ipak toliko vidna da smo se puzeći približavali neprijatelju, zauzimajući deo po deo položaja. U toku noći neprijatelj je pružao otpor,a sutradan se povukao ka Ivsaru. Gonili smo ga energično.

Sledeće noći 11/12 aprila opkolili smo neprijatelja u logoru na Ivsaru i naneli mu teške gubitke u ljudstvu, materijalu i tovarnim grlima. Njegovi protivnapadi, i pored jake artiljeriske vatre i ručnih bombi, nisu uspjeli.

Četnici su se još ranije izgubili, dok se talijanska komora, sa većim brojem mazgi, našla u bezizlaznoj situaciji. Došli smo do bogatog plijena u oružju, hrani i raznom materijalu. Za sakupljanje plijena bio je određen naš 6-ti bataljon. Pored velikih količina municije, bombi, pušaka, mitraljeza (puškomitraljeza), zaplijenjena su i sva teška oruđa (minobacači i brdski topovi) uništene talijanske jedinice na Ivsaru (oko dva bataljona iz divizije „Taurinense"). Na sve strane šatorska krila, ćebad, zelene pelerine i drugo. Nailazili smo na pune rančeve koje su talijanski vojnici bežeći pobacali. U njima je bilo vrednih i bezvrednih sitnica. Preplašene mazge se razbežale po šumi tako da smo ih teško hvatali.

Dobio sam visoku temperaturu i jaku nesvesticu, te me je bolničarka Ruža prebacila u divizisku bolnicu Prve proleterske divizije u selu Guvnu. Upravnik bolnice bila je dr Julka Mešterović. Tada sam prebolovao teško zapaljene pluća. Poslije ovog nisam znao gdje su mi četa i bataljon. Kasnije sam doznao da je Prva proleterska divizija negdje u rejonu Pljevalja. Sljedeće noći u samo svanuće naša bolnica je stigla u selo Meljak ispod planine Ljubišnje. Dok smo se u toku noći

primicali ovom selu stalno su treperili farovi vozila na komunikaciji Pljevlja — Čajniče. Povremeno se čula puščana vatra sa brda i topovski plotuni iz Pljevalja.

Osvanuo je prvi maj. Lijep, sunčan dan. Među ranjenicima i bolesnicima ove proleterske bolnice neka posebna radost i živost. Došao je i Fića, politički komesar Prve proleterske divizije. Poslije pozdrava i kraćeg govora o Prvom maju, našoj borbi i daljoj perspektivi, pozvao je nas koji smo već skoro prezdravili da se izdvojimo. Od nas je odabrao najsnažnije i reče da ulaze u sastav novog artiljeriskog diviziona Prve proleterske divizije koji se formira od oruđa zaplijenjenih u posljednjim borbama. I ja sam stao u stroj sa zavojem oko glave. Fića me pogleda, pa reče: „Ti pođi sa mnom".

Tako sam po drugi put napustio bolnicu (ovog puta Prve proleterske divizije, a prije Centralnu bolnicu) i našao se u vodu za vezu Prateće čete[1] Štaba Prve proleterske divizije. Vod su sačinjavali telefonisti, kuriri i telegrafisti sa radiostanicom. Ljubo Milošević, Mato Leon, Nikola Koranović, Jovo Atlagić, ja i još neki, čijih se imena ne sećam, određeni smo za veziste. Čim smo stigli u Štab divizije, koji se tada nalazio u jednoj šumi kod sela Meljaka podijeljen nam je bogat ručak od namirnica zaplijenjenih od italijana u Čajniču. Kako sam u ovoj sredini bio najmlađi proleter, a usto ranjen, svi su mi pomagali u radu, naročito Mićo Mitrović. Nada Marković, koja je bila referent saniteta 6 bataljona kad sam prvi put ranjen, sada je takođe bila u Pratećoj četi i uredno mi previjala ranu na glavi.

Čim je pao mrak, štab je nastavio pokret i u zoru stigao u selo Šakoviće. Sjutradan smo se prebacili u selo Trešnjicu. Tu smo uspostavili žičnu vezu sa brigadama, ali je ona slabo korišćena, zbog premještanja štabova brigada u toku borbe koja je bila veoma oštra i dinamična. Načelnik štaba divizije Vaso Jovanović koristio se više kuririma nego telefonom. I sa artiljerijom je imao telefonsku vezu koja je nešto bolje funkcionisala, ali ne i uvek.

Uslijed napada jačih snaga neprijatelja na pravcu Foča — Čalebić upućene su na taj pravac i jedinice Prve proleterske divizije. Poslije danonoćnog marša od sela Tešnjice stigli

---

[1] Prateća četa Prve proleterske divizije bila je sastava: komandir čete Božović, zamjenik komandira Rade Trifunović, komesar Fića Filipović (Igmanac), zamjenik komesara čete Nada Marković. Prvi vod sačinjavala je straža za lično obezbeđenje štaba divizije, 2-gi vod za vezu i 3-ći vod kurira. U vodu za vezu bili su: komandir Mile Droca, vodni delegat Milisav Koljenčić, 1-vo odeljenje telefonista (žična sredstva veze) komandir Jovan Golubović, 2-go odeljenje stalni kuriri pri štabu divizije-komandir Sićo Rovčanin, 3-će odeljenje radiostanica telegrafista Nikosav Stipišić, šifrant Vlado „Drndalo", dva konjovoca i jedan, Mišo Donon, za punjenje akumulatora.

smo negdje 22 maja u rejon Čelebića. Iako smo imali izvjesnih zaliha hrana se uslijed nepredviđenog pokreta nije mogla spremati. Nijesmo obraćali naročitu pažnju ni na neprijateljske avione koji su kružili iznad prostorije po kojoj smo se kretali. Štab divizije sa Pratećom četom činio je vrlo kratke zastanke, samo toliko da bi radiotelegrafista Niksov Stipišić preko radiostanice predao ili primio depešu. Dok je šifrant Vlado „Drndalo" šifrovao i dešifrovao depeše i nosio ih Nikosavu, a Nikosav njemu, malo dalje na ivici šume, na kamenu pored komandanta divizije Koče, sjedela je daktilografkinja Ljubica i držeću malu pisaću mašinu na krilu pisala ono što joj je Koča diktirao.

U rejonu Čelebića došlo je do veoma oštre susretne borbe između tek pristiglih dijelova Prve proleterske brigade i neprijatelja koji je izbijao na kose iznad ovog sela. Naši su uspjeli da neprijatelja potisnu u pravcu Foče, preduzevši energično gonjenje preko pošumljenih kosa i jaruga.

Mi vezisti krenuli smo odmah za štabovima brigade s koturom telefonskog kabla. Imali smo tanki konjički kabl, njemačke induktorske aparate i talijanske telefonske centrale od deset brojeva. Vezu smo postavili do Štaba Prve proleterske brigade, gdje smo na centrali našli vodnika voda za vezu Nikolu Jončića, koji je takođe bio povezao Štab brigade sa svim bataljonima. Bio sam pridodat Dragu Bučevcu i Nikoli Koranoviću. Na komandnom mestu divizije ostali su komandir voda Mile Droca i komandir odeljenja za vezu Jovo Golubović s Ljubom Miloševićem kao dežurnim telefonistom na centrali.

Predveče je bila naročito jaka topovska i minobacačka vatra, koja nam je svaki čas kidala žicu. Nas trojica smo stalno naizmenice obilazili liniju prema centrali divizije da bismo spojili dijelove prekinute uslijed eksplozija mina i granata. Onima koji su kontrolisali linije ka štabovima bataljona bilo je još teže, jer su to činili pod neprijateljskom vatrom. Usto su se bataljoni stalno pomerali u toku borbe, a traženo je da se telefonske veze održe po svaku cijenu.

Kada sam jednom po mraku pošao od centrale Prve proleterske brigade prema centrali divizije, propuštajući žicu kroz ruku, našao sam se pod jakom minobacačkom i artiljeriskom vatrom i rafalima njemačkih „šaraca". Najzad sam našao kraj prekinute žice na oko kilometar i po od Štaba Prve proleterske brigade. Noć je bila mračna te nisam uspio da pronađem i drugi kraj. Nije uspio da ga nađe ni Nikola Koranović koji je išao za mnom. To nije pošlo za rukom ni našem trećem drugu Dragu Buševcu. Vrteli smo se u krug sve dok nije stigao Ljubo Milošević koji je bio dežurni na centrali Štaba divizije i psujući privezao prekinute krajeve.

Negdje oko 28 maja naređeno je da pređemo Taru preko visećeg mosta kod Uzlupa koji su naši inženjeri podigli pomoću dva čelična užeta. Mogli smo se povući tek kada smo pokupili telefonske linije. Most se klatio te smo morali obazrivo da prevodimo naša dva konja natovarena centralom, telefonskim aparatima, kablom i jednim džakčićem sa nekoliko kilograma makarona zaplijenjenih kod Ivsara.

Inžinjerci su nas požurivali da što prije pređemo govoreći da samo što nije eksplodirao dinamit koji će ga srušiti.

Pored nas prolazili su neki dijelovi Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade. Poslije prelaska Tare produžili smo ka sastavu Tare i Pive, putem kojim su prošle mnoge naše jedinice. Pred svanuće stigli smo na Šćepan Polje. Dok smo se primicali mostu preko Pive već je počelo da sviće. Preko visećeg mosta stalno su prelazile jedinice i komora. Njemci su tukli okolinu artiljerijom i minobacačima. Granate su padale sa obe strane rijeke. Zgusnuti u koloni čekali smo da pređemo. Jedna granata tresnu pod sam most i diže ga u vazduh sa borcima koji su se našli na njemu ili u neposrednoj blizini. Raskomadana tijela letela su na sve strane.

Most je srušen, a moralo se preći na drugu obalu Pive. Da bi se zaštitili od direktne neprijateljske vatre, produžili smo uz desnu obalu rijeke zajedno sa svima onim jedinicama koje su se tu našle. U Pratećoj četi imali smo dva gumena čamca, koje smo zaplijenili za vrijeme borbi na Ivsaru. Konje bez tovara i opreme nagonili smo preko rijeke da plivaju, dok su ih drugovi iz čamaca držali za povodnik. Životinje su teško ulazile u hladnu i brzu rijeku. Ako bi se kojoj smakao ular, jadna životinja bi plivala dugo niz vodu, boreći se sa jakim talasima. Na suprotnoj strani bi se stresala drhteći od zamora, straha i zime. Mi vezisti smo pomoću gumenih čamaca prebacili naš materijal za vezu i samare našeg Dorata i Belca. Konji su pod galamom i batinama prvi zagazili u rijeku.

Gumene čamce prvo su tjerali Mile Droca, Mate Leon (Dalmatinac, dobar plivač), Jovan Golubović i Mićo Mitrović. Pošto su prebacili telefonski materijal prešli smo Drago Bučevac i ja, oba sa po jednim samarom u čamcu, jer smo dobili zadatak da što prije pohvatamo konje i natovarimo telefonski materijal. Kako je brza matica zanosila čamce i usporavala prevoženje prevučen je dvostruki telefonski kabl koji smo imali u našoj opremi i privezan na jednoj i drugoj obali rijeke. Držeći se za kabl prebacivanje je išlo mnogo brže i sigurnije, ali još uvijek sporo za sve one koji su željeli da pređu. Dok smo Bučevac i ja pohvatali, opremili i potovarali konje već je prešla rijeku cijela naša Prateća četa.

Neprijatelj je tukao artiljerijom i rejon gdje se vršilo prevoženje gumenim čamcima, ali prelazak nije ometan, jer nas je štitio kanjon rijeke. Tu je i velika šuma koja nas štiti od pogleda sa zemlje i iz vazduha, te naša četa nije imala gubitaka.

Gore iznad nas na platou Vučeva na koji treba da se popnemo vodi se borba sa njemačkim dijelovima. Penjanje uz liticu bilo je veoma naporno. Išli smo skoro cio dan — stopu po stopu. Usput se pronese glas da je stigla engleska vojna misija.

Teren kojim smo se kretali bio je pokriven mladom bukovom šumom. Naročito su ga teško savlađivali naši tovarni konji. U našoj četi imali smo jednu mazgu koju je s mukom vodio — Galonja i to bez tovara — radiostanicu su drugovi nosili na leđima. Usput nailazimo na tifusare zavijene u ostatke ćebeta ili šatorskog krila kako naslonjeni na kamen ili drvo sede nepomično. Na prvi pogled izgleda da su seli samo da se odmore, ali kada im priđemo vidimo da su mrtvi. Ne znam da li sam tada i sam bio u agoniji, ali ću se uvijek sjećati takvih slika. To me je nagonilo da se čvršće uhvatim ze rep Doratu, koji se i sam teško kretao. Nastavili smo preko Vučeva. Negdje noću 4/5 juna Štab Prve proleterske divizije izbio je na Dragoš Sedlo. Tu su bile i neke brigade ove divizije. Na Borovnu i Košuru rasplamsala se žestoka borba. I naša artiljerija je bila veoma aktivna. Tukla je Borovno i Košur.

Produžili smo niz Perućicu ka Suhi i kanjonu Sutjeske. Kako je osvajao dan magla se sve više dizala. Sutjesku smo prešli negdje oko podne preko nekog mosta nizvodno. Dok se izdužena kolona kretala lijevom obalom rijeke nadlijeteo je neprijateljski izviđački avion i počeo mitraljirati.

Bio je lijep sunčan dan. Negdje ispred Kazana smo zastali. Susreli smo se sa nekim drugovima iz Druge proleterske divizije. Gojko Krezović nam je pričao o teškim borbama na Košuru. Žalio se na glad, ali i mi smo već gladovali, te mu i pored najbolje volje nismo mogli ništa pružiti. Naiđe i Steva Elet, terenac iz Goražda, te je nas iz Goražda ukratko upoznao sa stanjem na tom terenu. Dok smo još razgovarali, od Vučeva je nadlijetao talas „Štuka" i zasuo kolonu bombama. Nešto dalje od nas je nastao jauk. Parčad bombi, kamenja, zemlje, ljudskog i konjskog mesa zasulo je one u blizini mesta eksplozije. Dohvatili smo se kamenih zaklona i uvala. Avioni su nadlitali i bombardovali cijelo popodne, ali bez većih rezultata. Naša četa nije uopšte imala gubitaka od bombardovanja.

Jednog momenta duž kolone se prenese: „Drug Koča da dođe na čelo..." Zatim nova komanda: „Stroga tišina. Neprijatelj je pred nama..."

Osvanuli smo kod Krekova ispod Košura. Prema Košuru se vide naše borbene linije. Kada smo izbili na jedan močvaran proplanak neprijatelj nas je zasuo minobacačkom vatrom. Na sreću zbog mekog zemljišta malo je mina eksplodiralo, te smo uspjeli da se bez gubitaka prebacimo u mrtav ugao. Teško je bilo voditi računa o konju, tovaru i sebi. Oni pozadi nas počeše takođe da pretrčavaju. U koloni se stvorio nered. Neki konji bez konjovodaca počeše da se okreću u krug, te se stvorio još veći metež i usporilo prebacivanja preko brisanog prostora. Ipak smo prošli bez većih gubitaka.

U našoj četi niko nije bio ranjen. Zaustavili smo se u jednom šumarku i čekali dok Nikosav preda depeše Vrhovnom štabu i Trećoj diviziji. S Vrhovnim štabom uhvatili smo vezu, ali ne i sa Trećom divizijom. Nije se javljala. Mi u Pratećoj četi smo pretpostavljali da je ova divizija sa Centralnom bolnicom u pokretu. Jedinice ispred nas prebacivale su se preko Milinklade i spuštale u dolinu Hrčavke. I mi smo nastavili van staze kroz šumu da bismo izbjegli neprijateljsku vatru sa Košura. Bilo je teških uspona i spuštanja.

Cijelog dana nadlijetala nas je i bombardovala neprijateljska avijacija. Od boraca moga matičnog 6-og bataljona čuo sam da je poginuo i njegov komandant Milan Šarac. Ta vijest mi je teško pala. Znao sam ga još iz Romanijskog partizanskog odreda u kome je bio komandir čete. Poginuli su ili teško ranjeni i još neki drugovi iz 6-og bataljona.

U prvi mrak, mislim 7/8 juna, spustili smo se u dolinu Hrčavke.

Cijele noći i u toku prvih jutarnjih časova peli smo se stazom uz Debelu Ravan. Gladni smo i već priviknuti na konjsko meso. Usput smo naišli na nekoliko napuštenih konja koji su nam dobrodošli za ishranu. Pomogla nam je i srijemuša, koje je bilo dovoljno, naročito za naše čelne jedinice.

Na Lučkim Kolibama komandir voda skida sa moga konja vrećicu sa makaronama i spušta je na zemlju. Mi gutamo očima jedva čekajući da je odreši. Sem nešto kuvana mesa koje smo dobili još pod Maglićem, obroci su nam se sveli samo na srijemušu i parče mršave konjetine. Glad je bila jača od straha od neprijatelja. Čini mi se da bi mnogi od nas pošli na njemačke cevi samo da se dočepaju hrane.

Poslije Vučeva telefonski materijal smo slabo upotrebljavali. Vezu smo održavali uglavnom kuririma. Održali smo sastanak našeg telefonskog odeljenja na kome nam je naređeno da se, sem telefonske centrale, telefona i kabla, od svega ostalog rasteretimo. Čak nam je naređeno da konje ne smemo opterećivati nikakvom ličnom opremom. To nam nije palo teško — torbice su nam bile prazne. Kada je došao red na makarone,

palo je različitih predloga — da se podijele celoj četi, da se podijele samo ljudstvu našeg odeljenja, da se dalje nose, pa čak i takav da se ta mala količina baci, kada već nema ni dobar zalogaj za svakog u četi. Najzad je usvojen predlog delegata voda Milana Nastića da se to malo makarona podijeli vodu za vezu. Svi smo se jednoglasno složili. Na to je komandir voda naredio: „Druže Mićo, dijeli makarone". Mićo „intendant" išao je s vrećicom pored nas i davao nam po jednu šaku. Posljednji su dobili komandir odeljenja, komandir voda i vodni delegat. Ostala je još jedna pregršt te je „intendant" i to podijelio na ravne dijelove. Kako je ko primio jeo ih je onako nekuvane.

Tu na Lučkim Kolibama zadržali smo se još neko vrijeme da bismo uspostavili radiovezu sa drugim jedinicama. Vatre nismo smeli ložiti. Bio je vedar dan, a neprijateljska avijacija aktivna. Zastoj smo koristili i da napasemo iscrpene konje.

Cijela četa je bila bliže putu sa rasporedom radiostanica, zatim malo dublje prema potoku mi vezisti, a još dalje Radni vod. Pozvaše i nas dvojicu da pomognemo u kuhinji. Idući prema mjestu gdje je bio smješten radni vod, primijetismo na dva mjesta dim od vatre koju su kuriri, i pored zabrane, bili naložili. Toga trenutka odnekud nadletješe avioni i sručiše bombe. Bljesak, dim, parčad bombi, lomljava drveća, tresak, i kod kazana i gore gdje su ostali naš Prvi i Drugi vod. I nas dvojica osjetismo vazdušni udar od eksplozije... Ja skočih i potrčah prema potoku, gdje je bila kuhinja. Tamo više nije bilo ni kazana, ni vatri, ni kuvara... Samo pustoš posle eksplozije. Na jednom drvetu spazih čovječiju ruku. To je bilo sve što sam mogao da vidim između dva napada aviona. Ubrzo nadletje novi talas. Bombe prasnuše na sve strane. Bacih se u rupu, gdje je prije toga bila naložena vatra. Ponovo bljesak, dim, eksplozija, zemlja, granje...

Gotovo cio ostatak dana Zelengoru su tresle bombe i brujanje aviona... Ostao sam u rupi sahranjene kuhinje. Tek pred noć prikupili smo se na ivici šume kod Lučkih Koliba, gdje je formirana kolona naše čete. Svi smo bili na okupu, sem kuvara koji su zajedno sa konjima i kazanima bili žrtve današnjeg bombardovanja. Krenuli smo ka Vrbničkim Kolibama, odakle se čula borba. Tamo je Kragujevački bataljon Prve proleterske jurišao i odbijao neprijateljske juriše na pravcu našeg proboja.

Na Vrbničkim Kolibama saopšteno nam je da je naređeno da se baci sve sem pešadiskog naoružanja i najpotrebnije opreme. Mi smo zadržali radiostanicu i nešto telefonskog materijala, raspoređenog na tri tovarna konja. Nas telefoniste rasporediše pozadi konja sa zadatkom da, ako neki konj bude onesposobljen, odmah prihvatimo radiostanicu i akumulatore

i dalje ih nosimo na leđima. Ostali konji Prateće čete su bez tovara, čuvali smo ih kao rezervnu hranu.

Išli smo cijele noći, a u zoru smo se našli u jednoj stoljetnoj šumi, slično onoj na Ivsaru i u Perućici. Tu su i štab divizije sa Kočom i Fićom, zatim dijelovi štaba Prve proleterske brigade sa nekim svojim bataljonima kao i neke druge jedinice. Rekoše da jedinicama ispred nas pretstoji napad na Balinovac i da će posle toga ići lakše.

I svi borci naše čete koji nisu bili zauzeti oko konja držali su oružje na „gotovos", spremni da se bace na neprijatelja za koga smo znali da je tu na domaku bombi. Neprijatelj nas je primijetio i osuo mitraljeskom vatrom. Naši odgovoriše bombama, a zatim jurnuše. Neprijatelj je ubrzo bio odbačen ili uništen.

Kada smo prilazili Balinovcu neprijatelj sa Bavana i desno sa jedne stijene počeo da nas šiba mitraljeskom vatrom. Mi smo sa konjima pod tovarom bili pozadi i na jednom manjem proplanku našli se pod vatrom. Mislio sam da ću morati da prihvatim akumulator na leđa. Međutim, neka od naših jedinica ubrzo ućutka ove neprijateljske mitraljeze. Dok smo mi grabili naprijed desno i lijevo od pravca našeg proboja još se vodila borba. Prešli smo i šumsku prugu. Pred noć, poslije bombardovanja naše kolone, naša četa se zaustavila u šumi. Tu smo primili po parče hleba i salame od plijena iz njemačke komore koja je bila pošla da nahrani „branioce" Balinovca. Za to vrijeme Nikosav je uspostavio radiovezu sa Vrhovnim štabom. A zatim smo nastivili marš koji je trajao cijele noći 10/11 juna. Mi borci nismo tada znali gdje se nalazimo ni kuda idemo. U ovoj mračnoj noći usrijed guste šume važno je bilo ići naprijed ne prekidajući kolonu. S vremena na vrijeme duž kolone čulo se: „Pazi na vezu... Prekinuta veza... Čelo stoj!" Išli smo kao da su nam zavezane oči. Kolona se često kidala zbog čega smo često zastajali, a to je još više usporavalo ionako sporo kretanje. Dešavalo se da drugovi idu gotovo spavajući. Trgnu se tek kada nalete na onog ispred sebe ili zapnu za neku granu, kamen, žilu, busen i slično.

U cik zore našli smo se pored nekih koliba-brvnara. Bile su na jednom brežuljku bez šume, a oko njih velika trava. Pred svanuće bilo je nešto hladnije.

Osvanuo je lijep i sunčan dan, bez ijednog oblaka. Naša Prateća četa zatekla se uz same kolibe. Počeli smo da beremo travu „kisjelicu". Bilo je dosta i kopriva, ali nismo imali kazana da bi ih skuvali.

Na sastanku u jednoj dolini sa visokim jelama prikupila se po vodovima cela naša četa. Bio je prisutan i komesar divizije Fića. Trebalo je detaljnije pretresti rad i držanje čete

i pojedinaca u toku dotadašnjih borbi. Očekivalo se da će diskusija biti plodnija, ali smo se mi borci ustezali više nego što je to bio slučaj na ranijim i kasnijim sastancima. Meni se čini da smo svi donekle krivi za tešku sudbinu kuvara i kuhinje na Lučkim Kolibama. Izginuli su spremajući hranu za sve nas. Međutim, na ovom sastanku o tome nisam diskutovao. Govorili su samo komesar divizije Fića, zatim komesar čete Filip Filipović „Igmanac", zamjenik komesara Nada Marković i komandir čete Božo Božović. Bilo je riječi o dotadašnjim borbama i novim zadacima.

Poslije konferencije pošli smo po vodovima na svoja ranija mjesta. Odeljenje telefonista uvijek se smještalo odvojeno od kurira i radiostanice, te smo i ovog puta bili sami.

Komandir našeg voda pozvao me da dođem sa svojom ličnom spremom — puškom, torbicom i šatorskim krilom. Reče mi da se javim Fići. Našao sam ga samog nedaleko u šumi. Predajući mi poštu u zatvorenom kovertu reče da je nosim i predam lično Velimiru Terziću i sačekam odgovor. Tek što smo pošli naišli smo na kurira iz Druge proleterske sa jednim zarobljenim njemačkim podoficirom koji je pred njim stajao vezan. „Pomoći ćeš mu da sprovede ovog zarobljenika do Terzića", reče Fića.

Dok smo se sa zarobljenikom kretali ka Vrhovnom štabu, nadlijetali su neprijateljski avioni i mitraljirali kosu i kolibe gdje se nalazila naša Prateća četa. U sam mrak, na putu kojim smo prethodne noći marševali naišli smo na stražara koji nas je zaustavio. Kad smo mu rekli da smo kuriri iz Prve i Druge proleterske divizije, pustio nas je da se približimo vatrama u visokoj šumi. Ne znam kako se to mjesto zvalo, ali mi je ostalo u sjećanju. Velika šuma, ispresijecana sa više puteva za izvoz drveta, a vjerovatno se nalazila negdje u rejonu Jeleča. Rekli smo stražaru da tražimo Velimira Terzića i on nas je uputio prvoj vatri. Tu smo našli komandanta Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba Momu Đurića. Kod njega je ostao kurir iz Druge divizije sa zarobljenim njemačkim podoficirom, a mene su uputili kod druge vatre, komandiru jedne čete Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba Marku „Piperu". Marko mi reče da je Terzić kod druga Tita. Pošto mi je napomenuo da je on ovlašćen da prima poštu za Vrhovni štab, predao sam mu pismo za Terzića. Kada je Marko odneo pismo grupi drugova kod treće vatre, ja sam se zadržao kod druge. Čekajući Marka zaspao sam.

Iz sna me je trgao poziv za pokret. Trčeći duž kolone tražio sam Momu Đurića i Marka. Momu sam našao na čelu jedne kolone, a za Marka mi reče da je negdje naprijed i da za Prvu proletersku diviziju nema za sada nikakve pošte. Kada sam ga

upitao da li zna gdje je Štab Prve proleterske, on reče: „Mislim da je na čelu ove kolone i ako požuriš stići ćeš ga".

Produžio sam čas po blatnjavom putu, čas pored njega dok u svanuće nisam izbio na ivicu šume gdje sam naišao na jedan vod čiji je komandir bila neka drugarica sa njemačkim „šarcem" na leđima. U hodu su jeli srijemušu. Drugarica mi reče da su iz Četvrte crnogorske proleterske brigade. Sem titovke sva ostala uniforma je bila nemačka. Ponudi me srijemušom koju sam onako gladan alapljivo gutao. Produžili smo ivicom šume pored sela Rataja prema mostu preko rijeke Bistrice. Dok smo išli livadom prema mostu udaljenom oko jedan kilometar, magla se polako dizala. Na putu Foča — Kalinovik opazili smo njemačke tenkove, koji su bili postavljeni tako da mogu tući most preko Bistrice. Ja sam potrčao i tek što sam bio prešao most, tenkovi zasuše prilaz rijeci i mostu.

Do svanuća Prva proleterska je prešla rijeku Bistricu i zauzela položaje prema Foči. Pokušaj bombaša Prve proleterske brigade, Timotija Kusmuka, Ljuba Đokovića i Miša Đokovića, da ručnim bombama onesposobe tenkove, nije uspio. Tek kada je u dejstvo stupio naš protivkolac, jedan neprijateljski tenk je oštećen a drugi su se privremeno povukli. Uskoro su se ponovo pojavili i produžili da tuku u pravcu mosta.

Poslije prelaska Bistrice Velimir Terzić i Peko Dapčević sa nekim drugovima iz Štaba Druge divizije našli su se u jednom useku gdje sam se i ja bio sklonio. Tu je bila i drugarica Ljubica (prezimena se ne sjećam) koja me je znala još iz Centralne bolnice u Bosanskoj Krajini. Peko je, koliko se sjećam, u hodu govorio Terziću da idemo prugom kroz tunel, pa ćemo preći cestu kod crkve. Tako smo i učinili. Kada smo izašli iz tunela i počeli da se četvoronoške penjemo prema crkvi, zasula nas je jaka mitraljeska vatra. Peko reče: „I ovdje smo zakasnili. Ništa nam ne preostaje nego u tunel, pa nazad".

U momentu kada smo ulazili u tunel nadletjeo nas je izviđački avion i zasuo sitnim bombama. Ja sam ostao u tunelu sa drugaricom Ljubicom i njenim mužem, a Terzića, Peka i one iz Štaba Druge divizije nisam više vidio. Miljevinu su cio dan tukli topovi i avioni u niskom letu.

Kada sam došao na mjesto gdje se rijeka i put najviše približavaju, našao sam se pred njemačkim tenkom koji je bio nepokretan... Ućutao ga je naš protivkolac.

Dok sam u toku noći tražio štab Prve proleterske divizije našao sam se kod jedne kuće u kojoj je gorjela vatra. Kuvalo se neko meso. Ušao sam unutra i sjeo uz vatru da se sušim. Rekoh da sam iz Prateće čete Štaba Prve divizije. Jedan me upita kako sam zaostao iza divizije. Kada mu odgovorih da sam nosio poštu Velimiru Terziću, on mi reče da su tu u sobi Peko i Ter-

zić, pa kada izađu da njih pitam kako ću naći svoju jedinicu. Bio sam zadremao i probudih se tek kada se otvoriše vrata susedne sobe u kojoj je škiljila neka svjetlost. Na vratima se prvo pojavio Peko. Kada mu priđoh, on se okrete Terziću i reče mu da sam kurir iz Prve proleterske i da ne znam gdje se ona sada nalazi. Terzić reče da je štab Prve divizije negdje oko sela Jabuke i da ga teško mogu stići. Naredi kuvarima da i meni daju od onog kuvanog mesa.

Kad smo se postrojili za pokret neko sa čela kolone upita: „Jeste li obavijestili saveznike (englesku vojnu misiju) za pokret i da li su spremni"? Neko (čini mi se da je to bio komandir čete Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba Bogosav Mitrović „Šumar") reče da su u koloni. Od boraca doznadoh da se u koloni nalazi i drug Tito, ali ga zbog mraka nisam mogao vidjeti.

Tako sam u koloni „Piperove" i „Šumareve" čete krenuo iz Miljevine i sa njima ostao sve do rejona Olova. Bila je primjerna disciplina. Negdje između sela Jabuke i Jahorine, „Piper" mi reče da se javim Aleksandru Rankoviću — Marku, koji se sa jednom grupom nalazio pod jednom velikom bukvom. Bilo je kasno popodne. Marko mi je dao jedno pismo da odnesem komandantu Druge proleterske divizije koji se nalazio u jednom selu u blizini.

Sjutradan, kada smo se spuštali na prugu Sarajevo — Rogatica, bilo je oblačno. Na pruzi nas je dočekao neprijateljski oklopni voz. Neka neprijateljska odeljenja koja su krstarila duž pruge otvorila su na nas vatru. Peko je odmah komandovao: „Svi kuriri zamnom!" Jurnuli smo u pravcu jedne čukice između željezničkih stanica Stambolčića i Sjetline. Ali prije nas tamo su izibili dijelovi Četvrte crnogorske proleterske brigade i zauzeli borbeni poredak prema pruzi i drumu.

Drug Tito se, kako smo čuli, poslije našeg „juriša" šalio sa Pekom govoreći mu: „Dobro Peko, ako sam ti odobrio da komanduješ cijelom ovom grupom naših jedinica, nisam ti odobrio da komanduješ i mojim kuririma!"

Pošto nam blandirani voz nije dao da pređemo prugu i cestu između željezničkih stanica Stambolčić i Sjetlina, vratili smo se nazad u šumu. Ispred druga Tita i Marka išao je sa jednim odeljenjem Bogosav Mitrović „Šumar", dok smo nas nekoliko kurira i Marko „Piper" išli za njima.

Bilo je oblačno sa gustom maglom. U šumi dan nam je izgledao još tmurniji. Razmjestili smo se na jednoj zaravni. Kada je drug Tito upitao gdje su članovi misije, „Piper" mu je odgovorio da su ostali dolje ispod brda. Oni su sa Veljkom Dragićevićem, radiotelegrafistom Vrhovnog štaba, pripremali svoju radio-stanicu za uspostavljanje veze sa Londonom. Tu smo

ostali sve do predveče, kada smo poslije pristizanja Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba krenuli prema pruzi.

Bila je gusta magla, a sipala je i sitna kiša. Prije polaska Vrhovni štab se sa Pratećim bataljonom postrojio na mjestu u šumi gdje se nalazila engleska vojna misija.

Ja sam išao sa „Piperovom" četom koja je retko kada bila u punom sastavu — kuriri su često bili na zadatku. Za nama su išli „rodoljubi", kako su kuriri Vrhovnog štaba nazivali sve ostale pri Vrhovnom štabu. Zatim je išla muzika Vrhovnog štaba, a iza nje je slijedila 1-va i 2-ga četa sa Štabom Pratećeg bataljona na čelu.

Dok smo išli ka pruzi počela je da pada jaka kiša, a zatim se pretvorila u pljusak. Neko vrijeme išli smo uporedo sa kolonom Sedme banijske divizije koja se mogla lako poznati po velikoj komori, ljudima preboljelim od tifusa i velikom broju drugarica. Na naše najveće iznenađenje u njihovoj koloni se nalazilo i više komada rogate stoke.

Drug Tito sa Markom i dijelom „Šumareve" čete već je bio prošao vijadukt a „Piperova" četa se baš zatekla pod njim, kada je iz tunela između željezničke stanice Stambolčić i Sjetlina izašao oklopni voz i zastao na samom vijaduktu.

Koristeći tamnu noć Prateći bataljon je brzo i u najvećoj tišini prelazio cestu i prugu kod tunela. Cesta je bila obezbijeđena protiv tenkova u oba pravca. Prošavši neopaženo „Piperova" četa se ispela na brdo iznad tunela i produžila putem u pravcu Sjetilne i grupe kuća koje su se nalazile na kraju šume.

Možda bi cio naš bataljon i ostale jedinice u našoj koloni prošli neopaženo da se, iz ne znam kojih razloga, nije čula lupa na ledini kod tunela. Da li su to bili instrumenti „muzičara" ili pad nekog kazana, tek nešto je narušilo tišinu i oklopni voz je otvorio žestoku vatru u tom pravcu. Zbog toga je došlo do kidanja kolone Pratećeg bataljona. Mi iz „Šumareve" čete rasprštali smo se po šumi. Ja sam sa Pavlom (prezimena se ne sjećam), jednim postarijim čovjekom, koji je uvijek držao lulu u zubima, produžio do jedne grupe kuća na izlazu iz šume. Tu smo našli „Pipera", kako se previja, držeći se objema rukama za stomak. Mislio sam da je ranjen, ali doznadoh da je to od nekuvanog pasulja koji je ngdje noćas jeo.

U toku noći blindirani voz je više puta prolazio prugom paralelnom našem putu koji je vodio za selo Bogoviće, tukući bacačima po šumi i putu. Kod kuća na kraju šume zatekli su se u jutarnjim časovima štab Druge proleterske i „Šumareva" četa kada je naišla jedna manja neprijateljska kolona, koja je brzo uništena.

Sjutradan bili smo u Bogovićima gdje nas je grejalo toplo ljetnje sunce...

Dušan DROCA

III

SUSRET I RASTANAK

jesto nije bilo lako prepoznati. Od Bitke na Sutjesci prošlo je sedamnaest godina. Ali, želja je bila jača od zaborava. Prvo je moralo pobijediti. Našao sam!... Iz šušnja je virila kost. Osjetio sam da sam pred posljednjim susretom... poslije sedamnaest godina. Nijesam se prevario. Šušnje je poletjelo u vis — porcija je naglo izbila iz trulog lišća. Učinilo mi se kao da se pokrenula, kao da se najednom pomakla, zamaglila, porasla. Kao da vidim njegovu glavu. Ne! To je samo kostur... bez glave. Glavu smo našli kasnije — petnaestak metara niže.

Zaklopih kapke. Zaboravih gdje sam, šta tražim. I šta sam našao. Sve to za samo jedan jedini trenutak za njegov hiljaditi djelić. Onda shvatih. To je on.

Našao sam druga.

Bio sam siguran da je to Božo. Svjestan sam zašto sam ovog momenta po cijelom tijelu osjetio fizički bol.

Rukama smo razgrnuli gomilu vlažnog bukovog lišća, drhteći od hladnoće, od sjećanja i trenutka sadašnjosti koji se miješao sa reminiscencijama na jedan drugi susret, u jednom drugom vremenu od prije 17 godina.

Okrenuh se. Njegov otac, žilavi i ponosni Radovan, izgledao je kao da je u ovom času naglo ostario. On nije mogao prići gore. Ostao je ispod nas. I nas petorica jedva smo se ispentrali, skinuvši prethodno cipele da bi se lakše uspuzali do ove jele, koja je stalno, od onda, živjela u mojoj svijesti i koju sam sad prepoznao.

Zajedno s Božom Vučinićem i grupom drugova pro sam se ovim istim bespućem potpuno bos i mokar do gole kože 13 juna 1943 godine. Bila je noć. Božo se jedva odupirao na ranjenu nogu. Rane od kuršuma, od komadića bombe i četničkih kundaka nijesu mu bile zarasle. Onog nezaboravnog junskog jutra mnogi ranjenici su dobili i nove rane. Božo je bio samo jedan od mnogih...

Zastao sam nad kosturom u lišću, nad porcijom, okruglom zelenkastom porcijom, koju kao da danas gledam na njegovom opasaču, koja je sad, evo, urasla u ovo lišće u ova rasuta rebra, koja se 17 godina nijesu pomakla ispod ove jele, gdje je one noći bio naš posljednji sastanak, gdje smo se zauvijek rastali.

Najstrašnije i najteže je ovog momenta gledati suze u očima starog ratnika, samohranog Radovana. Troje djece izgubio je u ovoj revoluciji. Sve što je imao. Ali... Božo je bio njegov miljenik, roditeljska „osobina".

Sjećam se kazao mi je jednom:

— Da sam imao deset sinova, svi da su poginuli samo da je Božo preživeo ja bih opet bio srećan otac.

Tada se uzdržao od suza. Danas ne može.

Zaćutali smo, misleći možda na dane njegove prošlosti. U bolnici na Kruševcu liječen je od teških rana zadobijenih od četnika 1942 godine. Liječili su ga tada oni, jer im njegova momentana smrt ne bi donijela zadovoljstvo. Mučili su njegovo izmoreno, prozeblo, gladno i ranjeno tijelo. Nijesu dočekali da se zaliječi. Čim se malo oporavio Božo je, zajedno sa teško ranjenim Radosavom Lješkovićem, pobjegao iz bolnice sa Kruševca. Bosi, u bolesničkom odijelu s ranama po tijelu, hramljući. Takvima su ih dočekale planine. Takvi su se ponovo našli sa drugovima na Sutjesci. Kako sam se obradovao kad sam tada, poslije povratka naše brigade iz Bosne, čuo da su oni pobjegli iz zatvora. Kako sam se obradovao na Sutjesci onoga jutra kada sam se s Božom sreo. Ta nije li mi bio kao brat, drug iz djetinjstva, prijatelj iz predratnih dana? On je tada bio jedan od skojevskih rukovodilaca u našem kraju. Bili smo čvrsto vezani trenucima zajedničke prošlosti, ali onoga dana isuviše zaokupljeni onim užasnim krkljancem, fijukom „Štuka", praštanjem šrapnela, kišom kuršuma, potmulim jaucima umirućih tifusara, vriskom mnogih majki i prestravljene djece, da bismo imali vremena za izliv osjećanja.

... Nebo se zamaglilo. Buka rijeke, pomiješana sa jekom planine, ispunjenom ječanjem mitraljeza, praštanjem „šaraca" i ručnih bombi... Kuršumi zasipaju, ali ih više skoro i ne osjećamo. Oguglali smo. Čak kao da smo zaboravili na bol višestrukih rana. Svijest se pomalo muti od gladi i nespavanja, ali nikome ne pada na pamet ni da trepne kapcima. Živi s mrt-

vima su izmiješani. Mnoge puške naslonjene na leđa ranjenog druga ili mrtva neprijatelja... Juriš... Jedan, drugi, treći. Ko kuda, ko na koga kad su oči obnevidjele, kad nema straha, kad postoji samo jedna misao-pucati u neprijatelja, bez osjećanja za sopstveni život.

Može li se danas sve to iskazati bilo kakvim riječima?

... Ni ja više ne mogu da držim pušku. Ruke su otkazale poslušnost. Držao sam revolver. Repetirao ga i otkočio. Miran sam-revolver znači posljednji spas. Uvijek ću, kažem sebi, imati toliko vremena da ga prinesem sljepoočnici. Da li sam Boža sreo baš tada, malo prije ili malo kasnije — ko će danas razlučiti jedan trenutak od drugoga, jedan prasak od drugog, jednu vrisku od druge, od jednog, od mnogih, od bezbrojnih praštanja svih mogućnih oružja. Jedno sasvim jasno pamtim: njegove uvijek, pa i tada, vedre, užagrene oči... „Pazi, Velizare, pazi da nas ne uhvate žive", rekao mi je.

Nijesam skidao prst sa oroza revolvera, zato se toga nijesam plašio. Sa sigurnošću pokazao sam mu na taj posljednji, „spasavajući" izlaz.

On je znao ono što ja nijesam. Možda ga zato nijesam shvaćao kad je ponavljao:

— Ne znaš ti to. I ja sam htio da se ubijem, onda 1942 u Dragovoljićima. Ali kad je, iznenada, usred noći, zapucalo, kad je Muharem pao, a ja teško ranjen, kada sam trgao rukom ka kajišu sa bombom za koji nijesam osjetio da su ga meci prekinuli, tada je ipak sve bilo kasno.

Odvojeni od jedinica, oba ranjeni, krenuli smo dalje. Našli smo se sa grupom drugova: Veljkom Backovićem, Mijatom Bulatovićem, Rakom Lakčevićem, Markom Glušicom, Labudom Markovićem, Mišurom Vujičićem, Gospavom Ljesković, Darom Vulanović, Mijuškom Vukićevićem, Jelom i Savom Andrijašević, Danicom Vukotić i drugima. Do formiranja ove grupe dolazilo je postupno, slučajnim susretima kroz kanjone Sutjeske. Na okupu smo u omaru koji nas jedva štiti od pogleda njemačkih i ustaških kolona koje krstare oko nas. Odlučili smo da se vratimo ka crnogorskim planinama, jer je teren naprijed svima nepoznat, a većina je i poranjavana. Polako se povlačimo niz ogranke Zelengore u pravcu rijeke. U jednom žbunju nailazimo na grupu boraca, pretežno djevojaka. Prepoznajem neke — bile su u Zijametskom bataljonu. Otskora su u borbi, sada su ostale same, odvojene od svoje jedinice. One zahtijevaju da pođu sa nama. Mi se slažemo i objašnjavamo da idemo u pravcu Crne Gore. Grupa je sve veća, a to znači i uočljivija. Neko predlaže da se razdvojimo po dva, po tri. Odbili smo i odlučili da pođemo svi skupa. Krećemo. Sekundi su ovdje dugi, a dan kao godina. Samo da se veza ne prekine...

Silazimo niz jednu vrlo oštru stijenu pružajući ruke jedni drugima. Nailazimo na planinski potočić. Jedva smo ga dočekali. Vodom gasimo i žeđ i glad. Tog istog trenutka pojavio se iznad nas njemački oficir. Stao je i počeo da puca. I mi smo gađali njega. Pao je. A onda nas osu nova vatra. Pucnji su pokrenuli njemački logor. Njemci su nam za petama. Bježimo niz potok. Ranjenom Labudu ispala je puška iz ruku i, niza strminu, odletjela u pravcu potoka.

— Ne idi Labude za njom!

Kuršumi sipaju, a pušaka ima na svakom koraku.

Nije poslušao. Tu smo se rastali.

Rijeka je već na nekoliko koraka. Bez reda sjurili smo se u njene talase. Iz vode smo skakali na vatru — na nišan nekoliko „šaraca", postavljenih uza samu obalu. Jedna drugarica, čini mi se Bulajić, vrisnu u sredini rijeke. Kiša kuršuma zasipa. Sve plamti. Pucamo i mi. Trčimo. Nema više zaklona. Uz čuku... Neko pada korak dalje, neko korak bliže. S brzacima se borim posljednjom snagom. Rukama sam zgrabio šinjel nepoznatog borca koji se ispred mene borio sa talasima.

... Kad smo se poslije nekoliko minuta iskupili na strmu čuku iznad rijeke, grupa je bila prorijeđena. Nema ni Veljka, ni Mijata, ni Marka, ni mnogih drugih. Izginuli su prelazeći Sutjesku.

Šumoviti kanjon okružen vrhovima planina tonuo je u mrak. Krenuli smo naprijed. Oprezno, jedan za drugim. Božo i ja išli smo na čelu grupe. Noć se sve više zgušnjava. Trudimo se da nam lišće pod nogama što manje šušti, da grančice što slabije pucketaju. Sati prolaze, a koliko smo odmakli?! Već se ne vidi prst pred okom. Kolona je prekinuta. Božo, ja i jedan mladić iz okoline Žabljaka sami smo ispod visoke jele.

— Čekajte me, rekao sam tiho, povratiću se da pronađem ostale. Pošao sam nazad. Pet metara, deset, sto možda. Uspostavio sam vezu sa ostalima. Nijesmo stigli do jele. Trgao me oštar bat koraka. Kroz nevidjelicu sam nazrio nečiju siluetu. Zamalo, pa da se sudarimo. Pružio sam ruku.

— Lakše, druže, kazao sam šapatom.

Umjesto odgovora — bljesak. Rafal mašinke. Da li sam skočio nazad ili naprijed?... Našao sam se na zemlji. Pao sam. Ne znam da li zato što sam bosim nogama zapeo za šipražje ili zbog sudara sa švapskim vojnikom. Gospava Lješković koja je bila iza mene, vrisnula je. Njemački vojnik bio je uhvatio za kaput. Njegova koljena su na mojim. Djelići sekunde odlučuju. Trgao sam revolver i opalio iznad sebe. Njemac se skljokao kraj mene. Rukom sam tražio njegovu mašinku, ali tada se na nas sručila nova kiša rafala. Otkotrljao sam se nazad. Bio sam ponovo među svojima...

A onda najednom tišina, stravična, jezivo ispunjena zaustavljenim dahom u svakom omaru, kraj poleglih stabala, uz kamenje . . .

Probijalo je praskozorje. Odlučili smo da sačekamo da bismo se po vidjelici lakše našli sa Božom . . . Nijesmo se našli. U zoru su zapraštale puške na drugoj strani male udoline oko koje smo se i mi i on vrtjeli cijele noći, tražeći jedni druge.

Puške su oglasile kraj njegovom traženju.

. . . Danas sam opet tu. Danas udolina ne izgleda tako duboka, ni tako beskonačna kao onda. Danas je samo srce zadrhtalo kad sam prvi put ugledao suze u očima starog Radovana.

Ovdje sam se rastao sa mnogima. Ovdje sam prvi put poslije 17 godina.

Našao sam ga . . . Iz šušnja viri kost.

Velizar PERUNOVIĆ

SEĆAM SE BOROVNA

lanine Maglić i Volujak su i usred leta pokrivene snegom. Nigde da se skloniš od kiše. Sliva se voda niz telo. Obuzima me osećanje usamljenosti, iako je čitava brigada tu na okupu. A onda, zašto kisnemo ovde? Zašto ne krećemo nekud? Glad nas je iscrpla, rekao bi čovek da smo aveti, a ne borci legendarne Prve proleterske. A usto bosi, poluobučeni. Koliko je dana prošlo da poštene vatre nismo videli, da se bar malo ogrejemo na ovoj studeni planinskoj! Čim malo zadimi odmah čuješ — „gasi"! Možda je i nećemo videti dugo, sve dok ovaj obruč ne probijemo.

Bosi, gladni i poluobučeni stojimo u grupama da bi nam bilo toplije. Jer noć je hladna i mračna.

Već nedelju dana nismo dobili hrane. Ni konja više nema. Sve smo ih poklali i pojeli, samo se još kod ponekog, u džepu ili torbici, nađe koji komad svežeg konjskog mesa i po koji struk sremuše. A šta ćeš sa tim mesom kad vatru ne smeš naložiti, jer Nemci odmah tuku artiljerijom i bombarduju. I sada skidamo koru sa drveća ili beremo detelinu. Stari Miladin seče i jede neštavljene opanke; već je pojeo svoje opanke i sada ide bos. Da li će ikada doći dan da čovek ima toliko da bude sit?

Kiša nikako ne prestaje, a skoro će zora. Telo se udrvenilo, a misli lete i nikako se ne smiruju. Pokret, pokret, borbu hoćemo! U tom stiže spasonosno naređenje: „Kreći, napred". Presrećni krenusmo. Ali korak nam je spor, kratak, težak. U nogama je neprospavana noć, glad i led. Ipak, stigosmo nekako do štaba brigade. „Komandiri i komesari, napred"! Biće kr-

Marjan Detoni: PREKO PRENJA — ulje

kljanca, nešto će se i zapleniti od Nemaca. I puste želje već su tu. Mali Murat bi hteo šatorsko krilo, da ga čuva od novih kiša. Prca hoće čizme, a Miladin bi bio zadovoljan i običnim opancima.

„Drugovi borci" prekide nam misli komandant bataljona, „od izvršenja zadatka zavisi koliko ćemo ostati gladni i žedni u ovoj planini i dokle ćemo biti u nemačkom obruču. Moramo zauzeti položaje na Borovnu, koje je već dvaput bilo u rukama naših bataljona, ali su ga Nemci opet osvojili. Moramo tamo uništi Nemce! Omladinska i 3-ća četa će napadati pravo, 1-va će preseći otstupnicu i napadati s leđa, a 2-ga će biti u rezervi".

Creva se umiriše. Ni hladno nije. Samo se crte na licu zategoše. Ništa više ne pitamo. Osećamo olakšanje. Idu čete partizana...

Oprezno i bešumno krenusmo niz jednu padinu, a zatim uzanim puteljkom, kroz šumu koja je bila tako mračna da na metar daljine nisi mogao videti ni druga u koloni. Stavljamo na leđa drugu ispred sebe hartiju, porciju kako bi se bolje video. Jer ,ako samo kročiš pored staze proguta te mrak i litica. Već smo blizu nemačkih položaja. Mali zastanak. Tišina. Treća i Omladinska četa zauzimaju borbeni raspored. Polako, u grobnoj tišini, krećemo napred da s leđa napadnemo Nemce i presečemo im otstupnicu. Penjemo se stopu po stopu uz okomitu stenu. I kada smo stigli na polovinu puta, borba već otpoče. Mitraljezi, puške, bombe i glasne komande, naše i nemačke. Vruće je. Tu se živi i mre. „Pogibe Gvozden"! A juče je primio četu! „I Dragan"! „Ranjen je Mirko"! Komandir i komesar promeniše odluku.

Krenusmo udesno i stigosmo pod jednu povisoku stenu. Kuda sada gore? „Još puca", reče mali Prca, više u šali. Podigosmo na stenu Boru mitraljesca, a on se brzo spusti niz nju i reče: „Nemci su na domaku ruke. Uhvatiće me". „Pa koga neće", reče komesar. „Daj, Murate, pokaži mu kako se to radi!" Mali Murat se uspentra do jednog cerića na ivici stene i odmah poče da puca iz puške. Ne verujući da je prvim metkom ubio Nemca za mitraljezom opali i po drugi put u njega. Tek kada je video da mu je šlem odleteo s glave, osu po ostalima koji su bili udaljeni jedan od drugoga po nekoliko koraka i okrenuti streljačkim strojem prema našem bataljonu, a ispred sebe su imali samo zaklone za ležeći stav. Nedaleko od Nemaca ležao je mrtav pomoćnik komesara čete, pokošen iz mitraljeza na samim zidinama stare žandarmeriske kasarne. Videvši da mali Murat otvara vatru, zamenik komandira čete se ispe na stenu i sa Muratom pođe na juriš. Nisu ni primetili dvojicu Nemaca, tu, u neposrednoj blizini, na dohvat ruke, u jednom levku od granate. Opaziše ih tek kad su, iznenađeni njihovom pojavom,

bacili oružje u bezglavnom trku poleteli ka glavnini. Ali ne zadugo, sustigoše ih i prikovaše zrna Stevina automata i Muratove puške. I ostali borci ubrzo se pridružiše Muratu i Stevi.

Murat dohvati zaplenjeni mali bacač i hoće njime da gađa Nemce. Stavlja minu, ali ona ne pali. Istresa bacač, iz koga ispadaju dve mine, crvene kao da su od krvi. Ne gubeći prisebnost, ponovo stavlja minu u bacač i gleda gde će pasti, a ona pada na desetak metara od njega. Komandant bataljona prenosi naređenje da Murat spusti cev minobacača niže i produži gađanje, no Murat ne ume da cev minobacača spusti pomoću ručice, već je naslanja na nogu i produžuje da gađa Nemce.

Inicijativa komandira i komesara čete urodila je plodom. Nemci su uništeni svi do jednog i stvoren je mostobran za prelaz preko Sutjeske. Većina boraca došla je do novog odela. Ali to presvlačenje u toku borbe moglo nas je koštati i većih gubitaka, jer su Crnogorci sa ogranaka Maglića počeli da otvaraju vatru po našem streljačkom stroju, misleći da smo Nemci. Ali ne zadugo, jer je zamenik komandanta bataljona bio sa nama i preneo im da ne pucaju, jer su ovde „rođaci (tako su Crnogorci zvali naš bataljon). U ovoj borbi uspeh je bio veliki: zaplenjeno je 18 „šaraca", mnogo automata i pušaka ali, za veliko čudo, od hrane nije bilo ni kore hleba. Malom Muratu ispunila se želja — došao je do šatorskog krila (eno ga pere u barici krvavo je), a i lepu je bluzu obukao. Prca je došao do čizama, a čika Miladin do cokula. Njih neće moći da pojede kao opanke od neštavljene kože.

Kiša je stala i sunce sija. Borci su već dobro obučeni i suvi, ali gladni i iscrpeni od neprospavanih noći, marševa i stalnih borbi. I, gle! Eno iz buraga nekog četvoronošca neko već nešto traži! Hajde da i mi pogledamo. Možda će biti neko zrno nesvarene zobi! Sada, kad ničeg drugog nema, i ono bi bilo specijalitet. Otkud, kod tako velikog broja Nemaca, koji su ostali da leže na ovom platou, nema ni zalogaja hrane? Plaše li im se starešine da ćemo hranom zapljenjenom od njihovih vojnika produžiti život i borbu, te im zato daju samo koliko mogu da utroše u jednom obroku?

Kako je lepa ova dolina! Eno i mosta na reci. Sigurno ćemo preko njega u Bosnu. Koja li je to reka? Kako se zove ovo mesto? Trebalo bi da ga mali Murat zapiše jer, da je eksplodirala mina u cevi minobacača, ne bi se sada raspitivao za reku, za most, za put u Bosnu, niti bi stalno mislio na rodni kraj, na Srbiju. Komesar i komandir gledaju kartu: „Ovo je Borovno, a ono Popov Most na Sutjesci". Kako mu to dadoše ime — Popov, kada u okolini nigde crkve nema, već same džamije? Možda po našem Popčetu?

Zašto su Nemci bacili ove letke? Pa to nisu leci nego propusnice! To oni nama štampaju propusnice! Ha-ha, da iz ove planine borova i jela idemo za Bosnu, u nove pobede. Gle, gle, pa na njima je i petokraka zvezda! Crvena! Šta to piše na njima? „Staljin je izdao ideje, prodao radničku klasu Čerčilu i Ruzveltu, raspustio Internacionalu! Komunisti, predajte oružje i idite kućama, ovo vam važi kao propusnica". Ala su šaljivi ovi Nemci! Zar stvarno misle da mi ništa ne znamo, da ne znamo zašta se borimo, i ko je Čerčil i Ruzvelt, i šta je sa Internacionalom. Misle, valjda da ih nećemo pitati šta traže u našoj zemlji, zašto ubijaju decu, starce i nejake i gde je naša sloboda koju nam htedoše uzeti! Gde su naša prava koja oni hoće da gaze? Zato neka ovaj letak — propusnica ostane njima na Sutjesci, da sa njim idu na onaj svet, a mi ćemo, u njihovom odelu i sa njihovim oružjem, ići i dalje u pobedu sve do slobode, sve dok i jedan Nemac i njegov sluga bude u našoj zemlji.

Opet pokret. Ovu lepu visoravan, Borovno i Sutjesku, više nikad neće videti ni oni koji padoše za nju, ali ni mnogi Nemci. Krećemo niz padine prema Sutjesci. Iza jedne stene artiljerci zakopavaju topove. Zašto to čine? Trebaće nam! Ali na čemu da ih prenesu preko Sutjeske, kada su konji poklani i pojedeni u ovoj velikoj gori jela i borova, gde hleba nema!

Prelazimo preko hladne Sutjeske. Ostavljamo njene okomite obale i stene. Kidamo neprijateljske obruče. Idemo ka Bosni. Pred nama su sela ,narod, deca i ljudi i vera u bolji život slobodnog čoveka. Idemo u nove pobede, srećni što smo i ovog puta pobedili dva neprijatelja — Nemce i glad. Evo nas pred selom. Vidi se džamija. Biće pure, biće hleba. Opet mali zastanak. Patrole izbijaju ivicom šume, obuhvatajući selo. Prethodnica je prošla kroz selo. Borbe više nema. Ponegde se čuje još po neki rafal ili usamljeni hitac iz puške. Eto ovaca. Nema više gladi! Biće pasulja i pure. Ekonomi su spremili hranu. Porcija je opet došla na red. Dobili smo i po dobar komad ovčijeg pečenja, ali mnogi prvo žele da raskrste sa ostacima konjskog mesa. Stavljaju ga na žar i peku. Uporedivši ga sa ovčijim pečenjem, izgleda kao ugalj prema siru. Ali ništa to ne smeta. Prvo konjsko meso, zatim ostalo.

Za nama osta Borovno, mrtvi Nemci na njemu. Ostade hladna Sutjeska i naša patnja na njoj, ostade surova škola za nova pokoljenja, ostade spomenik gord palim i živim proleterima.

Mihailo JANJIĆ

PRIMERI DRUGARSTVA I HRABROSTI

reća krajiška brigada posljednja se prebacila preko reke Tare kod Uzlupa i 29 maja posela levu obalu reke od Šćepan-Polja, uzvodno prema Durmitoru. Po izvršenom prebacivanju brigade porušen je žičani most na rijeci. Najednom se začuo glas vojnika sa suprotne obale. On je ostao spavajući kada se bataljon prebacio preko reke. Molio je za pomoć tražeći objašnjenje šta da radi. Borci su nemoćno gledali u Taru koja ih je razdvajala od njihovog druga i slušali njeno nočno urlanje. Svjesni su da je njegov položaj vrlo težak, a pomoći mu — kako su to oni naučili da čine jedan drugom i u najtežim časovima, — bilo je skoro nemoguće. Neki od boraca gledali su svoga komandanta pogledima koji su zahtjevali odluku. Na komandantovom licu su se naizmenično pojavljivali ljutnja zbog nebudnosti starešine čiji je vojnik ostao i zabrinutost za druga u opasnosti. Razmišljao je kako pomoći drugu a da žrtva ne bude veća od uspjeha. Ovo posljednje, u teškim situacijama, uvijek je najviše morilo sve komandante pri donošenju odluke za akciju. U tom momentu, sigurnim koracima i ozbiljna lica, istupio je pred komandanta vodnik Dane Ivančević, dugogodišnji radnik sa savskog pristaništa.

— Druže komandante, ja ću preplivati Taru. Poneću i jedan konopac pomoću kojega ćete nas oba prevući ovamo, rekao je Dane.

Osjećajući izvesno kolebanje kod komandanta, Ivančević je produžio:

— Ja to mogu učiniti bez rizika. Savu sam preplivavao kad je najnemirnija; spasavao sam mnoge kada se dave... Samo me štitite vatrom.

Nije mogao a da se ne složi sa predlogom ovoga uvijek sigurnog i iskusnog ratnika.

Vojnici su brzo pripremili konopac i postavili se u zaklon do same vode. Ivančević uzima drugi kraj u ruku, osvrće se na drugove, samo za trenutak ozbiljna izraza lica, zatim se veselo osmjehnu i baci u bučne talase rijeke. Vezati se konopcem nije dao, radi veće slobode manevrisanja između podvodnih stijena.

Dok su naši mitraljezi kratkim rafalima prikivali neprijatelja za njegove zaklone, Dane se, praćen pogledima drugova čija su se srca stezala pri svakom plivačevom kratkom nestanku pod pjenušavim talasom, borio sa zloćudnom stihijom.

Na drugoj polovini rijeke dugo se Ivančević borio sa divljom snagom talasa koji su prijetili da ga svakog časa razbiju o podvodne stijene. Vrtlozi rečnih virova u koje su ga bacali talasi sve su ga više vukli na dno. Trebalo je pobijediti tamo gdje su za to izgledi bili vrlo mali. Ali, i pored junačkog opiranja, snagu volje i odlučnost ovog odvažnog narodnog borca savladala je naposljetku divlja rijeka. U jednom momentu kada je izgledalo da je prošao krizu primakavši se suprotnoj obali, ogroman talas pređe preko plivača. Konopac u rukama njegovih drugova naglo je olabavio. Desetak metara nizvodno, za svega nekoliko sekundi, pomolila se još jednom iz pjenušavog vira glava plivača koja je zatim nestala u vodi. Kroz pjenu, na površini Ivančević je kratko mahnuo nekoliko puta jednom rukom i konačno nestao pod vodom.

Vojnik na suprotnoj obali spustio se nizvodno ka sastavu Tare i Pive i, našavši još nepresečenu žicu preko rijeke, uspio je da prijeđe na suprotnu obalu.

*

Pošto je prešla Pivu, Maglić i Sutjesku, Prva proleterska divizija izbila je 9 juna na visoravan kod Lučkih Koliba i otpočela pripreme za proboj preko Zelengore.

Bataljoni Treće krajiške brigade čistili su oružje, proveravali ispravnost preostale municije, krpili i pritezali odjeću i obuću i odmarali se pred odlučujuću borbu za proboj iz obruča. Kuvari i intendanti pripremali su posljednje „zalihe hrane" — klali i kuvali posljednje konje i mazge bez kojih se moglo u komorama i brigadnom sanitetu. Odmor i pripreme neprekidno su prekidale eskadrile nemačkih „Štuka".

Jedno parče avionske bombe otseklo je ruku ispod ramena brigadnom kuriru Gruboru — omladincu iz Drvara. I dok se on

okretao oko sebe bez jauka, tražeći bolničara, otsječena ruka je mlatarala oko njega viseći na krajičku kože. Zbunjenu bolničarku koja mu je pritrčala i, videvši ovaj prizor nije znala šta da preduzme, Grubor je ohrabrio svojim stavom. Tražio je da mu presiječe parče kože na kojem je visila odbijena ruka. Pošto je bolničarka završila svoj posao pruživši ranjeniku prvu pomoć, Grubor je tužno posmatrao ruku. Zamolio je drugove da je zakopaju, a zatim produžio. Sada ću biti nesposoban da rukujem oružjem — šta sada mogu da radim.

Ovaj odvažni borac nije ni mislio tog trenutka kako će bez ruke živjeti — poslije oslobođenja već kako će dalje doprinositi borbi, kakve će zadatke moći izvršavati.

*

O ponoći između 9 i 10 juna podijeljen je posljednji obrok pripremljen prethodnog dana — po jedno parče kuvanog konjskog mesa. Štabu brigade i jedinicama oko štaba podijeljeno je po jedno parče mesa od posljednje krave koju smo tada imali.

Sljedećeg dana, 10 juna, poslije uspješnog nastupanja divizije, na položaju Balinovac ostala su dva bataljona Treće krajiške brigade u diviziskoj rezervi. Ta dva bataljona je trebalo da budu veza između snaga Prve divizije i ostalih snaga koje treba da pristižu sa Sutjeske. Sa ovim bataljonima ostali smo komesar brigade i ja. Nas dvojica razgovarali smo o uspjehu proboja naše divizije i podvizima jedinica i pojedinaca, o izdržljivosti i visokom moralu naših boraca koji, gladni i umorni, sa minimalnim količinama municije, zapanjujuće lome neprijateljski obruč za obručem, o pokretačkoj snazi naše vojske. U međuvremenu (bili su to prvi popodnevni časovi) prišli su nam naši pratioci — brigadni kuriri Latinović i Atlagić. Iz svojih torbica izvadili su po jedno parče kuvanog mesa, isto onakve veličine i izgleda kakva su bila ona koja smo primili pred polazak na proboj. Uz napomenu da nam je to kuvar spremio za ručak, predavali su nam meso. Rekao sam im da su to njihova jutrošnja parčad, jer sam na to odmah pomislio. Oni su uporno tvrdili da je to naš ručak. Pomirili smo se sa njihovim odgovorom, primili meso i kad smo pokušali da sa njima podijelimo, oni su se brzo udaljili, govoreći da je i za njih bilo jedno parče kojeg su već — kako rekoše — pojeli. Nisam se mogao oteti sumnji u tačnost njihovih izjava i nešto me je kopkalo da doznam istinu. Sjetio sam se da sam bio prisutan podeli posljednjeg obroka u kuhinji štaba i prištabskih djelova i da nikakvih rezervi nije ostalo. Rekao sam to komesaru i pošao da tražim kurire. Išao sam oprezno i u jednom jarku otkrio ovu dvojicu sa još jednim borcem iz brigadne komore gdje sa kostiju ubi-

jenog konja iz Prve brigade skidaju i jedu preostalo meso, jer su drugi već pojeli sve što se na brzinu moglo otkinuti. Vidjevši ovo, za momenat sam se u mislima razbjesnio na kurire, ali kad sam čuo njihov razgovor — da su zadovoljni svojim postupkom ponosio sam se njima. Pustivši ih da sami odustanu od „akcije", javio sam im se, ozbiljnim tonom pozvao ih sebi i odveo ih pred komesara. Ispričao sam komesaru šta sam video i čuo i rekao mu da je meso koje su nam predali bio njihov jutrošnji doručak. Komesar ih je pozvao. Jedan od njih je ubjedljivim riječima dao objašnjenje da je to njihova jutrošnja odluka koju u ovakvoj situaciji smatraju pravilnom i da, ako neko treba da padne od gladi, to treba da budu prvo oni — obični borci, a da članovi štaba brigade treba da vode brigadu do kraja. Na ove njegove reči komesar je blagim i prigušenim glasom rekao: „Hvala vam, drugovi, idite na svoje mjesto". Drugo ništa i nije mogao da im kaže u ovoj prilici.

Vlado BAJIĆ

VOJSKA JESTI MORA...

Negdje između Tare i Pive došao je u štab Treće krajiške brigade Koča Popović, iznio nam situaciju i postavio zadatak brigadi. Shvatio sam, kao intendant brigade, da nas očekuju teške borbe, da nailazimo na puste i nenaseljene krajeve, da smo u okruženju i da treba obezbijediti bar nešto hrane za dane koji nailaze.

Za dva dana, koliko smo imali na raspolaganju, uspjeli smo da obezbijedimo brigadi izvjestan broj grla stoke. Bilo je i plača i psovki, ali i svesrdnog poklanjanja svojoj vojsci i posljednjeg grla. U tome su mi pomagali partiski radnici i narodni odbori toga kraja.

— E, moj brate, nijesu ti to naši Krajišnici! Nećeš ti s njima tako lako na kraj, — veli mi Dako Stupar, moj pomoćnik. — Ovo su ti sve filozofi, čovječe. Svaki spominje Partiju! Ti jednu riječ, a on pet! Poznaju ovi bolje liniju nego ja i ti!

— Vala, Dako, poznavali ne poznavali, brigada se obezbijediti mora! — velim mu ja. — Trudićemo se da ih ubijedimo da nam daju dobrovoljno, a ako ne ide, rekvizicija im ne gine. Samo da mi je znati govore li istinu? Koji će im bog vjerovati? Ko će to raspetljati, ko zna koliko je tu njihovog blaga, a koliko četničkog? To da je meni doznati, lako bih ja poslije s njima.

Sakupio se narod na konferenciju.

— Drugovi i drugarice — počinjem ja, ko zna po koji put. — Vojska je naša... i... i vaša... mi smo narodna vojska...

— Kad ste narodna vojska, onda nam nemojte zaimati to crnih brava — presiječe me jedna grlata žena. — Zborite nam da ste narodna vojska i da se za narod borite, a ovamo... zaj-

miste nam živo, uzeste nam mlivo i ko će vam vjerovati... Tako nam isto i četnici zbore! Kukala crna...! Ostaćemo bez ijedne u toru!

— Ali mi smo blago našli u kanjonima Pive... i četnici su ga čuvali... Pucali su na nas... i to znači... da je ovo blago njihovo, a ne vaše, — upada glasno i odvažno Dako. Zna Dako ovo najbolje, mislim se u sebi, jer su mu četnici jutros gadno za ovo potprašili!

— Ajde, jado, ti i četnici, kakvi četnici i jadovi? Otkud njima bravi? Otkud oni da pucaju na vas? Pobjegli su ti oni, djetiću moj, pa se smucaju ka kučke negdje po grmenima, ko što ćete i vi pobjeć, a mi ostati, pa šta nam Švabe urade... — upade opet ona grlata i nadgovara i mene i Daka.

— Dobro, mi vam nećemo sve uzeti, ali shvatite da je vojska gladna i mora jesti. Red je da nešto dadete dobrovoljno. Svak pomalo, i mi ćemo biti zadovoljni, a i vama će ostati.

— Nije ti to malo! Vi ste zaokupili sve brave iz cijelog sela! Ne smijete vi nama uzeti đavoljega! — upada jedna starica. — Partija to ne da!

— Otkud ti znaš šta je Partija? — upita Dako.

— Nijesi se ti ni rodio kad sam ja znala šta je Partija! Moj sin je poginuo, a bio je član komiteta.

— Bog te tvoj, ovde ne možeš busolom tražiti kajmak, kao kod nas u istočnoj Bosni, — opet mi dobacuje Dako.

— Pa dobro, drugovi i drugarice. Mi nemamo mnogo vremena. Nama pretstoji pokret, a brigada se snabdjeti mora. Vi nećete dati dobrovoljno ništa. Prema tome, moraćemo pristupiti rekviziciji, a to znači uzećemo i bez vaše volje. Mi napuštamo vaš kraj, a za nama dolaze Nijemci. Sve što nama ne date uzeće vam oni... jeste li voljni, ili ne?

— A nećete, đavole, ni vi ni oni. Pobjeći ćemo mi, ništa se ti ne sjekiraj kako ćemo s njima. Samo nas ti ostavi na miru — opet će ona grlata.

— A da ljudi — upada jedan čovjek — vi znadete da ja nijesam ni za jedne ni za druge, ali ovaj čovjek ima pravo. Vojska je vojska. Ona jesti mora, pa bilo nama milo ili ne! A da se ne natežemo, dajmo svak ponešto. Ko brava, ko vola, pa i nama i njima. Dobro momak veli! Doći će Švabe i, bogami, nećemo se sakriti od pogani, sve će nam i do đavoljeg pokupiti!

Jedan mladić okupi oko sebe nekoliko ljudi i sa njima se nešto dogovara, a zatim mi priđe.

— Ja sam partiski radnik ovoga kraja. Dogovorio sam se sa Odborom. Treba prekinuti sa ubjeđivanjem. Narod je narod, znate kako je! Oni jedan drugog štite. Tu ima više od pola četničkih brava, vi to njih ne možete ubijediti. Ovi naši iz Odbora danas štite četnike, a sutra će oni njih pred četnicima

i Nijemcima! Mi se ne smijemo ni pokazati i zato vi odlučite! Koliko vam treba, uzmite, a ono drugo ostavite njima, pa neka dijele kako god hoće.

— Neka izađu na stranu oni čiji se bravi nalaze tu pred nama!

Odmah su se izdvojili, a zatim smo, jednog po jednog, pitali koliko ima. Po izjavi, svima smo ostavili pola od rečenog broja, a ostatak i onaj dio stoke koji je bio stvarno četnički, ostalo je za brigadu.

— Odbor će svima izdati potvrde na uzeto blago — dodao je na kraju Dako.

Brigada je krenula dobro obezbijeđena. Iako smo imali na snabdjevanju grupu od 70 do 80 boraca, tifusara i rekonvalescenata, ovom rezervom smo obezbijedili hranu do posljednjeg dana okruženja.

*

Brigada je uzoru 13 juna trebalo da otpočne prelazak preko jednog mosta na Bistrici. Komandant brigade, u želji da sam provjeri ispravnost mosta, prvi je na njega stigao na čelu brigade.

Most je bio željeznički, uskog kolosjeka, dosta dugačak i visok. Između šina su bile prikovane daske na pragove.

Vidjeći grupu tifusara kako se pentra po mostu, komandant brigade ih zamoli da se sklone dok brigada prođe, a da ćemo poslije i njima pomoći i nećemo ih ostaviti. Tifusari se bez riječi skloniše i propustiše brigadu. Prelazak se odvijao normalno. Kada je već i začelje prešlo most, stvori se odnekud jedan ljekar iz hirurške ekipe divizije sa bolničarem koji je vodio konja natovarenog instrumentima. Kad su naišli na most, konju noge propadoše kroz daske. Nije mogao ni mrdnuti. Stoga ljekar zatraži pomoć. Sa desetinom boraca pođoh prema mostu. Konju noge vise između pragova. Bolničar vuče za uzdar i nešto psuje, a pozadi konja nekoliko boraca „pomažu" bolničaru. Jedni vuku za rep, drugi za zadnje noge i svi u glas viču:

— Đi — đi — rago.

Kad nas primijetiše, vika prestade a „spasioci" posjedaše uz sape konja. Bolničar kao izbezumljen povika:

— Ne-e-e! Ne, drugovi, šta to radite!?

„Spasioci" ne dižu glave niti se osvrću na zapomaganje bolničara. Čuvši njegovo zapomaganje, mi potrčasmo prema mostu. Kad tamo, spasioci" već izvršili operaciju. Svaki je držao nož u ruci i poveći komad buta od živog konja. Bili smo užasnuti prizorom. Ne primjećujući nas uopšte, tifusari su

mirno i spokojno rezali komade mesa i halapljivo ih gutali. Stovarili smo sanduke i preneli ih do prvog sela, a ubili životinju, koja je bila živa iskasapljena. Tifusari su se polako podigli i krenuli preko mosta, tek kad je bolničar uperio automat u konja.

*

Svaki borac ima zasebnu „kuhinju". Svaki je natakao na štapić po komadić mršavog konjskog mesa. Okreće, peče, šuri, ili samo zagrijava da ne bude potpuno prijesno. Taman si raspirio vatru i obrisao pepeo sa ražnja kojim si malopre gasio vatru, i taman ga ponovo nadnio nad plamen, a ono komanda: „Gasi vatru! Hej druže? Jesi li ti svjestan? Zar ne čuješ komandu?"

Sve to posmatra, sluša i gleda Nikola Pećanac, komandant 2-og bataljona. Gleda na sat, u nebo, u avione što kruže. Sluša izvještaje. Neke čuje, a neke možda i ne čuje. Štrecne ga i zaboli strašno kad mu ipak probije do uha: „... poginuo... ranjen..." „Kud baš on, slavu mu njegovu" — ote se Nikoli. „Pa zar i on?... Kome ću mitraljez dati"? Opet gleda u sat.

Kako sporo vrijeme prolazi!

Naređenje je jasno. Večeras se kreće! Iako smo dosta prorijeđeni i na izmaku fizičke snage, grunućemo...

Na sastanku, duboko u šumi komesar 2 bataljona Stevan Balaban objašnjava situaciju: „Komandant bataljona i ja" počeo je Balaban, „bili smo jutros u štabu brigade. Odluka Vrhovnog komandanta je da se noćas probije obruč. O zadatku našeg bataljona reći će vam više drug komandant. Mi smo trenutno u najtežoj situaciji. Opkoljeni smo sa tri obruča. Prvi je neposredno oko nas... Treba otvoreno reći borcima da je ovo najteža situacija, ali da ćemo izaći iz nje. Komunisti i skojevci treba i ovog puta primjerom da pokažu kako treba izdržati najteže..." Zatim je nastavio komandant bataljona: „Komandant brigade još nije izdao zapovijest, a može se lako desiti, a i ja bih, da vam pravo kažem, volio da naš bataljon krene u proboj na čelu brigade... Zapovijest četama ću izdati u pokretu. Dotle, rasformirati bataljonsku komoru. Borce iz komore podijeliti po četama, tako da svaka četa dobije podjednak broj i drugova i drugarica. Bacače i teške mitraljeze zakopati. Za taj posao odrediti isključivo komuniste..."

— Pazi! Sklanjaj se! Evo „Štuke" pravo na nas! — uzviknu Balaban.

Silna eksplozija opet se prolomi Lučkim Kolibama, ali ne pogodi nikoga.

Nikola skoči kao ris, stegnutih pesnica. Prati „Štuku" pogledom, zaboravljajući da je počeo izdavati zadatak. Polete na čistinu i viknu:

— Jedan sa „šarcem"!

Borca koji mu donese „šarca" Nikola postavi nasred jednog proplanka, a na njegovo rame mitraljez. Baš kad se „Štuka" poslije trećeg kruga mitraljiranja počela da izvlači Nikola je uhvati na nišan i hladnokrvno pritisnu obaraču.

Upočetku ne primeti ništa. Izgledalo je kao da avion odlazi neoštećen. Ali najednom dimna traka obeleži put aviona, suknu plamen i on se sa hukom sunovrati ka zemlji. Nikola ga još posmatra i ne čuje urnebesnu viku boraca i njegovih drugova iz štaba bataljona. Strašan tresak, a zatim nekoliko jelika planu u podnožju brda, ispod naše brigade.

Đuro BAJIĆ

„LAKŠE ČELO — BRŽE ZAČELJE“

o prelasku Sutjeske 4 bataljon Treće krajiške brigade produžio je prema Tjentištu. Provlačimo se prvo kroz zonu izloženu topovskim granatama, mitraljeskim rafalima i avionskim bombama neprijatelja, kroz teško prohodne vrleti. Niču putokazi na kojima je ispisano „Treća krajiška“. Oni su za jedinice naše brigade koje su kasnije nailazile značili mnogo. Česti i veliki usponi, raskvašen teren, a slaba obuća, glad i druge tegobe iscrpljuju naše borce fizički i psihički.

Prateći i Radni vod ne mogu da slijede kolonu. Natovareni konji zaglavljuju se i spotiču. Borci ih rastovaruju i na svojim leđima prenose oruđa i sanduke municije često i po nekoliko stotina metara. Padaju pod teretom, ali ne dozvoljavaju da jedinica ostane bez teškog naoružanja i municije. Čovjeka hvata jeza kad se okrene, nakon prevaljenog puta od nekoliko stotina metara, i pogleda kuda su se provlačili ljudi vodeći natovarene konje.

U Hrčavki ispod Debele Ravni bataljon zastaje radi odmora. Bilo je to u popodnevnim časovima 7 juna. Umorni i iscrpeni borci polijegali oko blatnjave staze koja vodi ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Sa obližnjih brda Nijemci povremeno otvaraju vatru. Avioni nadlijeću i bacaju bombe čak i na omanje grupe boraca. Od eksplozija većih razornih bombi lome se čitava stabla. Nema se kud. Osmotrili nas, mi štedimo municiju i ne branimo se, a oni su vrlo drski, prosto se iživljavaju.

Već skoro deset dana teško se gdje može nešto pronaći za ishranu. Od Sedme krajiške dobijamo jednu kravu. Naređeno

je da se odmah kolje i što prije skuva kako bi borci bar nešto pojeli pre no što produžimo pokret. Stara je, sporo se kuva, a vatru moramo kriti da nas po njoj ne otkrije neprijateljska avijacija. Napola kuvano meso podijeljeno je i pokret se nastavlja. Za bataljon gladnih boraca to je slab obrok.

Tamna noć obavija Zelengoru. Već su i posljednji avioni napustili vazdušni prostor iznad nas. Ne vidi se prst pred okom. Duga, nevidljiva kolona premorenih i gladnih boraca jedva se miče blatnjavom stazom. Lučke Kolibe su cilj do koga u toku noći moramo stići. Poneki mitraljeski rafal iz blizine opomene da su Nijemci zanoćili na položajima.

Kraj puta iz mraka začusmo promukao, drhtav ženski glas:

— Drugovi, nemojte nas ostaviti!

Za trenutak zavlada tišina. Neko iz kolone doviknu nepoznatoj da se priključi začelju. Žena odgovara da joj je mali usnio na krilu; ni sama ne može da ide, akamoli njega da nosi. Savjetujemo je da sačeka zoru pa da krene za nama. Iako vrlo težak, to je jedini odgovor koji smo joj u toj situaciji mogli dati. Još od Mojkovca, pa preko Tare i Pive, Ljubišnje, Maglića i Volujaka, prolazimo pored iznemoglih žena i djece, a mogao se vidjeti i pokoji starac. To su izbjeglice iz Četvrte ofanzive, sa Banije i iz Bosanske Krajine. Sada, eto, nadovezala se i Peta ofanziva, pa se vraćaju držeći se partizana, ne bi li doprli do svog rodnog kraja.

Vrijeme prolazi, a bataljon savlađuje uzbrdicu prema Lučkim Kolibama. Veza u koloni kida se svakog časa. Sa začelja dolaze zahtjevi — „lakše, čelo", a sa čela opet — „brže, začelje". I tako naizmjenično preko istih usta prenose se zahtjevi sa začelja i suprotne komande sa čela. Milan Đukić, komandir 2 čete 4 bataljona, teško je bolestan, a pored svega stegao ga išijas, pa se jedva kreće. S vremena na vrijeme kreše upaljač u kome nema benzina ali varnice kremena pomažu da napravi siguran korak — dva, da bi potom zaslijepljenih očiju opet počeo da posrće. Fizički je nesposoban da nastavi put ali mu partizanski ponos ne dozvoljava da kaže ono što je već, ko zna koliko puta bio spreman da kaže — da se dalje ne može . . . Kada smo prije desetak dana bili već na domaku najvišeg vrha Vučeva, naredio je četi da produži napred, a on je, odbijajući svaku pomoć, gotovo ukočen s teškom mukom slijedio četu.

Put je sve teži i naporniji, a teško se usuđujemo da damo odmor. Treba da imamo nešto rezerve u vremenu jer ne znamo kad ćemo stići, a sjutra se već nadamo ozbiljnom sudaru s Nijemcima. Svaki odmor od deset pretvara se u trideset minuta, jer je mnoge drugove trebalo najprije razbuditi da bi došli k sebi i mogli da nastave put.

Bila je gotovo ponoć kad je čelo kolone izišlo na plato Lučkih Koliba. Dat je odmor i bataljon je pored blatnjavog puta zaspao tvrdim snom.

U ranu zoru bude nas snažne eksplozije avionskih bombi koje padaju u našoj blizini. Niko ne reaguje. Ta ravnodušnost nas zabrinjava. Dotada su borci vrlo brzo reagovali na pojavu aviona. A jutros kao da se ništa naročito ne događa. Dok se bataljon odmara, polazimo da vidimo ko se nalazi ispred nas u šumi. Očekujemo da su tu negdje naši. I zaista, nailazimo na neke djelove naše brigade. Kažu nam da je u šumi i štab brigade. Javljamo mu se. Tu je komandant bataljona, Milan Bosnić, primio potrebna naređenja.

U bataljonu se vrše pripreme za dalji proboj. Dan ranije u Hrčavi bilo je naređeno da se zakopa teško naoružanje i ostala oprema Pratećeg i Radnog voda. Dobar dio boraca shvata opravdanost takve mjere. I neka druga naređenja koja su izdata u toku dana unose izvjesnu zabunu. Borci ih bez rezerve prihvataju ali ih ona navode na razmišljanje o uzrocima i posljedicama tih mjera. Donosi se odluka da se održi sastanak bataljonskog partiskog biroa. Sastanku koji je počeo oko 12 časova prisustvuju: Ljubiša Ćurgus, sekretar, Nikola Jončić-Kočo, komesar bataljona, Milorad Bosnić, zamjenik komesara 1 čete, Duško Trninić, zamjenik komesara 2 čete i Drago Kačar, zamjenik komesara 3 čete. Sastanku prisustvuje i jedan drug iz političkog odjeljenja brigade. Na dnevnom redu su dvije tačke: prva, mjere koje treba preduzeti za proboj iz obruča i druga, razno.

Poslije diskusije o stanju u bataljonu, poteškoćama, složenosti i ozbiljnosti situacije, donose se zaključci: da se obezbijedi sprovođenje naređenja štaba bataljona za dalji proboj, da se za ishranu kolju konji, da se borci rasterete svih nepotrebnih stvari i opreme, da se zakopa teško naoružanje i municija. Bilo je riječi i o načinu borbe: lukavstvima, energiji i silini udara, iznenađenjima, postupku sa težim ranjenicima i drugo. Svjesni smo posljedica koje mogu nasutpiti kad se borcima predoče sve ove mjere, naročito zbog teških ranjenika koje ne možemo nositi... A kako ih ostaviti? Diskutovalo se o daljoj perspektivi. Borcima, u prvom redu članovima KPJ i SKOJ-a, treba ukazati na perspektive koje će nam se možda kroz dan-dva stvoriti poslije proboja. Treba naći načina da se misli boraca otrgnu od trenutnih teškoća i prenesu sa tmurne situacije, pune neizvjesnosti i teškoća, na svjetlije dane poslije proboja, na našu ofanzivu kroz istočnu Bosnu i dalje.

Po završenom sastanku odlazimo u čete. Problemi se ističu otvoreno i jasno. Bio je to primjeran dogovor borbenog kolektiva u teškoj i ozbiljnoj situaciji.

Ljubiša ĆURGUS

IZ TREĆE DALMATINSKE

edan dan prije nego što je Treća dalmatinska brigada 4 maja 1943 godine zaposjela položaje na lijevoj obali r. Ćeotine zapadno od Pljevalja, još dok smo se nalazili u pokretu od Broda na Drini ka novim položajima, naišao sam na mog mještanina Antu Mrasovića „Čakaru". Sjedio je naslonjen uz jedan oveći kamen. Bio je posve blijed i iscrpen, tako da, na prvi pogled, nisam bio siguran da je to onaj snažni i crveni „Čakara".

„Ne mogu dalje druže" — jedva je odgovorio kad sam ga zapitao što tu sjedi. Njegov bataljon bio je prilično odmakao, a on, iznemogao, izostao, a nikome se nije ni javio, niti koga pozvao da mu pomogne. Po njegovom posve ispijenom licu, izbuljenim očima i pocrnjelim usnama, zaključio sam da boluje od tifusa. Ponudio sam mu konja i pomogao mu da se ubaci u sedlo; a kako se na konju nije mogao sigurno držati odredili smo jednog borca da ga sprovede do bataljona. Poslije nekoliko dana našao sam ga u selu Višnjici, u bolnici. Bio je u nesvjesnom stanju, a ponekad bi počeo da bunca i viče: „Daj mi pušku" ... „Ubi ga" ..., a nakon toga bi blagim i tihim glasom lijepo molio: „Drugarice daj malo mlijeka". Nije on tu bio sam. U selu Višnjici bila je oveća grupa. Svi su bili u bunilu i vikali kao i Ante.

Umro je, rekli su mi drugovi, dva dana poslije ovog našeg susreta i sahranjen u selu Višnjici. U tom selu su ostavili svoje kosti mnogi borci Treće dalmatinske brigade koji su bolovali od tifusa ili su bili teški ranjenici. Stoga je Višnjica postala strah i trepet za borce Treće dalmatinske brigade. Svaki lakši ranjenik ili bolesnik odbijao je da ide u bolnicu u Vi-

šnjici, jer su se tamo nalazili tifusari, a tifus je postao za svakoga strašniji i opsaniji neprijatelj, nego njemački, talijanski, četnički i ustaški vojnici.

Poslije 20 maja neprijatelj je uspio da odbaci naše jedinice sa lijeve obale Čeotine i da uspostavi vrlo jak mostobran u rejonu s. Gradac — s. Popov Do. U posljednjem protivnapadu naših jedinica na njemački mostobran, teško je ranjen pomoćnik komesara čete Stipe Peližota iz Šibenika. Na vrhovima planine Ljubišnje, sustigao sam drugove, koji su ga nosili na primitivnim partizanskim nosilima (dvije motke i šatorsko krilo). Pitam ga kako se osjeća a on jedva izgovara riječi. Molio me da mu dam pištolj i da ga ostavimo, jer nema koristi da se sa njim mučimo noseći ga dalje i zamarajući one koji ga nose. Kada sam se od njegovih nosila počeo udaljavati čuo sam kako moli borce da ga spuste na zemlju, da ga ubiju i ostave, jer on i onako neće preživjeti, njegova je rana na grudima bila veoma teška i opasna. Još prije nego smo stigli na rijeku Taru saznao sam da je na južnim obroncima planine Ljubišnje podlegao.

*

Stigli smo na rijeku Taru, gdje se već od prije nalazio izgrađen viseći most, koje se obješen na čeličnim užadima njihao lijevo — desno, napred — natrag. Moralo se preko njega vrlo oprezno hodati, jer se moglo lako ispasti izvan onih nekoliko starih dasaka i naći u brzoj planinskoj rijeci Tari. To se i dogodilo sa jednim drugom — borcem — i njegovim konjem kojeg je prevodio preko mosta.

Preko mosta smo prešli u prvim jutarnjim satima, izišli na sjeverne padine Durmitora, gdje smo se na jednom močvarnom platou odmarali do sljedećeg jutra. Tu smo pojeli posljednji obrok hrane koji se nalazio kao zaliha u intendanturi brigade — mali komadić govođeg mesa i pola porcije vrlo rijetke zobene kaše.

Ujutru 30 maja krenuli smo preko Durmitora. Bilo je vrlo hladno; na vrhovima Durmitora padao je sneg, a naša fizička kondicija sve slabija. U sumrak smo stigli kod Sušičkog Jezera i poslije kraćeg odmora nastavili prema kanjonu rijeke Pive koju smo prešli preko „partizanskog" mosta kod Mratinja u rane jutarnje sate 31 maja i produžili ka Vučevu.

Već dva dana nismo jeli. Iscrpeni smo svi, a vodimo i nekoliko oboljelih od tifusa i ranjenih. U pokretu od Pive do Vučeva naš 5-ti bataljon naišao je na jednog ostavljenog konja

koji nije mogao ni da hoda. Odmah se među borcima počelo govoriti da bi bilo dobro da ga zakoljemo, malo prokuvamo i pojedemo. Tako je i učinjeno. Čim su stigli intendant bataljona i mesar, zaklali su konja i natovarili meso na naše konje. Na Vučevu smo ga skuvali. Trebalo je vremena da se stara konjetina skuva, a borci onako gladni bili su nestrpljivi. Stalno su obilazili oko kuhinje i zapitkivali da li je već gotovo i hoće li brzo? Poslije puna tri sata kuvanja počelo je sa deobom polukuvanog i neobično tvrdog mesa.

Od 2—6 juna pojeli smo sve konje našeg bataljona. Teški i naporni marševi i danonoćne borbe, oskudica u hrani i veliki broj oboljelih od tifusa zahtijevali su da se ulože maksimalni napori kako bi se sačuvalo što više života. U brigadi je ipak umro veliki broj drugova, a broj ranjenih i iznemoglih je rastao. Najzad je u brigadi ostalo vrlo malo ljudstva sposobnog za borbu, pa je prema naređenju Vrhovnog štaba 6 juna na Vučevu brigada rasformirana, a njenim ljudstvom popunjene su jedinice Prve i Druge divizije. Ja sam raspoređen u Drugu dalmatinsku koja se u to vrijeme borila kod Bara.

Idući ka D. Barama sustigosmo jednu drugaricu, koja je vodila konja na kome je bio neobično visok tovar, prekriven šatorskim krilom. Kada je jedan od drugova podigao šatorsko krilo, na samaru se pokazao čovjek. Drugarica — njengov pratilac, reče nam da je bolestan od tifusa, da je iz Druge proleterske i da je zaostala na desnoj obali Sutjeske, a brigada je otišla naprijed pa sad ne zna gdje je. Preporučili smo drugarici da ide naprijed u pravcu gdje se čuje borba.

Produžili smo ka Barama i spustili se u jednu dolinicu ispred G. Bara. Na oko pedesetak metara odatle primijetili smo grupicu ljudi. Uplašio sam se da nisu Nijemci, ali kada sam malo bolje zagledao vidio sam da imaju „titovke". Bilo ih je petorica, sjedeli su, neki naslonjeni na obližnja stabla. U sredini se pušila vatra. Nije se čula ni jedna riječ. Primijetili su me tek kada sam ih pozdravio. Po izgledu njihovih lica i po pogledu mogao sam zaključiti da su tifusari. Zamolio sam ih da ugase vatru, jer zaista nije bilo hladno za zdrava čovjeka, ali tifusarima je uvijek zima. Pozvao sam ih da krenemo skupa naprijed, a oni su me i dalje gotovo avetinjski gledali i smijali se. Meni nije bilo do zadržavanja, a znajući da na njih ne mogu uticati, ostavio sam ih i pošao dalje kroz šumu. Nisam se udaljio ni stotinak metara između gustih stabala, kad odjednom čuh nekoliko rafala iz automata, a potom prasak dvije — tri ručne bombe. A zatim ponova zavlada gluha tišina. Želeo sam da se vratim i vidim šta je bilo sa tifusarima, te sam počeo polako, puzeći, da se privlačim mjestu gdje su oni sjedeli. Vatra

se više nije pušila, a oko pogašenih ugaraka ležali su iskasapljeni lješevi. Puzeći prišao sam na oko desetak koračaja, odakle sam sve video: razmrskane lobanje, iskomadane trupove, otrgnute udove. Jedna „titovka" sa uvezenim srpom i čekićem usrijed crvene petokrake, ležala je krvava na travi. Nisam našao snage i smjelosti da im se sasvim približim i bar bukovim granjem prekrijem njihova mrtva tijela.

Filip VUČKOVIĆ

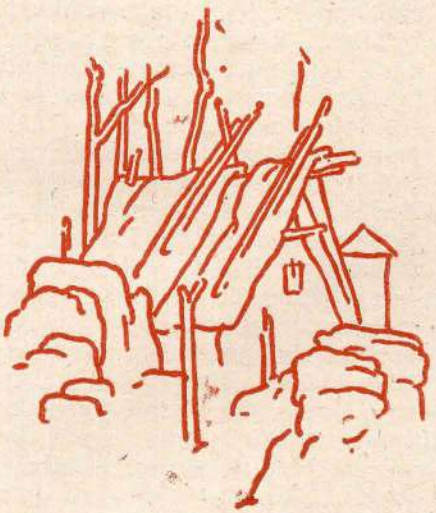

BEZ SNA I ODMORA

mali smo malo lekara, pa smo i mi medicinari samostalno obavljali sav posao. Prilike su od svih nas tražile mnogo snalažljivosti i znanja. U blizini Vojinovića srela sam svog brata lekara. Dao mi je mnogo korisnih saveta iz interne medicine. Uskoro smo se razišli.

Iako smo moja sestra Ruža i ja pošle zajedno u partizane, uglavnom smo bile odvojene. Viđale smo se kad su nam se jedinice sretale. Koristile smo svaku priliku da se obiđemo. Oko 20 maja, posle 48 sati napornog maršovanja, odmarali smo se u jednoj šumi zapadno od Kolašina. Brigada moje sestre odmarala se u susednoj šumi. Tu je i moj bolničar imao brata, pa smo krenuli zajedno u posete. Dan je bio sunčan. Negde na pola puta, kad smo bili na jednoj čistini, naišla su dva aviona. Spustili su se nisko, kružili oko nas i mitraljirali praveći sve uže i uže krugove. Odmor naše jedinice bio je kratak, te smo se morali vratiti neobavivši željene posete. Praćeni smo mitraljeskim zrnima sve dok se nismo dočepali jedne pojate i šćućurili pored vrata... Upravo smo stigli da na vreme spremimo ranjenike za pokret.

Ruža je u toku Četvrte i Pete ofanzive bila referent saniteta iako je bila profesor. U to vreme je harao pegavi tifus, te se veliki broj osoblja, izložen stalnom dodiru sa bolesnicima, zarazio. I Ruža je dobila tifus.

Kada smo, posle napornog marša po kiši i snegu, zastali negde na Pivskoj Planini da malo predahnemo, pošla sam do sestre. Imala je visoku temperaturu i bila je u polusvesnom stanju privezana za konja. Čim bi joj se neko približio molila je: „Skini me, molim te, što ste me vezali?“ Drugarice su

žurile da je polože na zemlju, ali je pljusak to ometao. U žurbi nisu ni primetile da su je položile u lokvu. Htela sam da je pomerim na suvo, ali me ona molila: „Nemoj me dirati, pusti me da ležim. Ovde je tako toplo! Molim te". Nisam smela da joj udovoljim želji, jer je bila sva mokra i u groznici. Vatre nismo ložili. Krenuli smo i usput se sreli sa drugovima iz Vrhovnog štaba koji su nešto živo diskutovali. Drug Tito je išao hitro napred, upozoravajući na tišinu.

*

Noć je. Duga nepregledna kolona ide preko Vučeva. Sa brigadom su mnogobrojni ranjenici i bolesnici. Neki su na nosilima. Uzoru su nas pronašli avioni i, takoreći, neprekidno bombardovali. Čim bi utrošili municiju odlazili su u bazu i ubrzo se vraćali sa novim tovarima. Oko deset sati pre podne zavukli smo se u neku šumu, ali nismo uspeli da se oslobodimo aviona; pratili su naše kretanje, obrušavali se, mitraljirali nas i bombardovali. Sklanjali smo teške ranjenike iza većih stabala. Padale su nove žrtve. Bila sam na čistini između dva stabla, kad jedna bomba pogodi baš ono stablo iza kojeg sam tek bila položila ranjenika. Prosto ga je raznela. Pritisak je bio tako jak da je i mene skoro podigao sa zemlje. Sva sam bila poprskana krvlju te sam mislila da sam ranjena. Zbog toga sam, čim je bombardovanje prestalo, pojurila na potočić da se operem i pronađem ranu. Ali, bila sam nepovređena. Toga dana smo izgubili mnogo drugova, a broj ranjenika se povećao. Tek posle podne avioni su nas napustili. U sumrak desetkovana kolona nastavila je pokret.

Često sam u brzini sama tovarila konja. Nevešto vezan teret počinjao je da klizi, te sam ga ponova zatezala. To se ponavljalo više puta u toku marša. Neprijatelj nam je bio za stopama. I baš kada smo bez zastajkivanja grabili da što dalje odamknemo, teret je počeo ponova da klizi s konja. Bila sam očajna što ometam pokret. Nisam mogla da ostavim sanitetski materijal, a nisam smela ni da se zaustavljam. Na sreću pri-šao mi je u posljednjem trenutku jedan drug i pričvrstio teret tako da više uopšte nije padao.

U praskozorje pregazili smo Sutjesku, držeći se čvrsto za ruke. Stvari su nam bile na leđima, te je nekima ruksak bio potpuno u vodi. Nedaleko od mene lanac se prekinuo. I drug do mene počeo je da popušta ruku. Stegla sam ga još jače, ali se on već teturao. Ranac ga je vukao dole. Bili smo već skoro

na drugoj obali kada je počeo da gubi svest. Glava mu je upola potonula. Vukao me za sobom, stezao me kao u grču. Na sreću, naiđoh na plićak. Čvrsto sam stala, otpustila drugu remen na ruksaku i gurnula ga obali. Sada se i sam uspravio.

*

Krećemo uz Zelengoru negde 10 juna. Sestru sam jedva podigla na konja. Bila se ponovo onesvestila i pala s konja. Peli smo se velikom uzbrdicom. Pokušala sam da je čvršće privežem, ali nije mnogo koristilo.

Svi smo bili pregladneli, pa i konji. Stalno su zastajkivali i štrpkali travu.

Stigli smo ipak nekako na vrh. Mislila sam da sam se oslobodila muka, ali je tek sad nastalo najgore. Počeli smo da se spuštamo. Tu se našao i moj brat Isidor. Prebacio je Ružu na leđa i počeo se spuštati. Bilo je sasvim strmo a trebalo je žuriti. Ruža se branila i molila: „Pusti me da ostanem, meni inače nema spasa. Spasavajte se barem vas dvoje". Isidor ju je na to privukao jače k sebi, stegnuo zube i nastavio put do podnožja. I sam potpuno iscrpen i izgladneo, jedva se na kraju ispravio. Ali, spasao je jedan život...

Kod Miljevine imali smo dosta gubitaka, naročito od neprijateljske avijacije koja nas je, takoreći, neprestano pratila, bombardovala i mitraljirala. Moj brat je bio referent saniteta Četvrte crnogorske brigade. Sanitet je sa nekim jedinicama već bio prošao. Čim je saznao da kod Miljevine ima dosta novih ranjenika, brat se samoincijativno vratio natrag da im pruži pomoć i organizuje njihovu evakuaciju. Ubrzo je i sam bio ranjen u nogu. Naši su se morali naglo povući, a on je ostao.[1])

Stigli smo na vrh Planinice. Mimoilazili smo se sa drugim jedinicama. Neko je rekao: „Prolazi Vrhovni štab". Nisam na to obraćala pažnju. Odjednom u blizni ugledala sam druga Tita, koji se srdačno pozdravljao sa svima i svakome ponešto rekao. Došao je nasmejan i do mene. Ruka mu je bila zavijena. Svi smo se iznenadili, jer nismo znali da je ranjen. Netremice sag ga gledala, a on se osmehnuo i pitao me kako sam izdržala... Osećala sam se snažnijom, sigurnijom. Posle dva

[1]) Teško se kretao. Kad su naišli četnici i počeli da likvidiraju zaostale ranjenike on se popeo na drvo. Narednih dana vukao se sam. Spavao na goloj zemlji i hranio korom sa drveća. Najzad je naišao na neku manju pećinu sa čijeg je svoda kapala voda. To mu je pomoglo da utoli žeđ koja ga je nepodnošljivo mučila. Rana je počela da mu se gnoji. Nije se usudio da se približi selu, jer je tu bilo i četnika. Posle nekih 20 dana naišla je jedna krajiška jedinica i prihvatila ga.

sata odmora krenuli smo napred. Ovaj susret nam je ulio nove snage.

Moja je sestra konačno prebrodila krizu, ali je bila iscrpena. Na dvadesetak dana pre tifusa imala je težak oblik dizenterije, a na to su se nadovezali pegavac i glad kao stalni pratioci. Prva hrana koju je dobila posle bolesti bilo je parče presnog konjskog mesa. Bila je kao avet. Neodoljivo sam želela da je spasem, a nisam znala kako. Nismo imali nikakvih zaliha, niti smo dobijali hranu. Naše jedinice, međutim, stalno su vodile borbu i bilo je tu i tamo nešto plena i u hrani. Ali, količine su bile vrlo male. Slalo se u prvom redu u Centralnu bolnicu. U toku dana odmarali smo se u jednoj šumi. Naše borbene jedinice bile su tu, pa sam se s porcijom u ruci uputila njima. Naišla sam na neku jedinicu koja nije pripadala našoj diviziji. Dan pre zaplenili su nešto hrane. Kazani su se pušili. Svuda uokolo širio se neodoljivi miris jela. Svi su bili raspoloženi. Dobila sam i ja porciju. Bila sam i sama preglđanela, a u ruci sam držala punu porciju toplog jela. Miris me zanosio. Međutim, savest mi se stalno opirala. Ubeđivala sam samu sebe da neću da jedem. Ali, udaljenost od Ruže je bila isuviše velika, a iskušenje gotovo neodoljivo. Najzad sam uzela nekoliko gutljaja. Trgla sam se i naglo pojurila prema Ruži. Želudac me prosto čupao. Bio je prenadražen. Iskušenje je tek sad bilo ogromno. Stigla sam sa punom porcijom. Moja sestra je polako jela. Činilo mi se kao da je svakim gutljajem postajala snažnija. Ta porcija hrane osposobila je za novi pokret koji je usledio predveče.

Naišli smo na neko pusto selo. Kuće su bile otvorene. Mnogobrojni tifusari su se razmileli po selu. U kućama smo našli nešto kukuruznog brašna i tečnog pekmeza u buradima. Drugovi su punili porcije i jeli. Sanitetsko se osoblje rastrčalo objašnjavajući im da im to može naškoditi. Molili su da se strpe dok se skuva kačamak, ali se nekima nije moglo dokazati. Glad je nadvladala. Posle oko pola sata previjali su se od grčeva u stomaku. Tražili su pomoć, savijali se, ali sve je bilo uzalud. Najneumereniji su u roku od dva sata izdahnuli.

Bez odmora, pešačili smo ceo dan i noć i nastavili sledećeg dana. Teret nas je sve više pritiskivao. Sunce je nesnosno peklo, a vode nigde. Oko podne, prolazeći kroz retku šumu, naiđosmo na neku baruštinu punu prljavštine, trave, punoglavaca i žabokrečine. Žeđ je bila neodoljiva. Svi kao po komandi legoše i počeše da piju. Trebalo je upotrebiti sve snage da se drugovi odvrate od te vode. Objašnjavala sam neposrednu opasnost koja im preti, o posledicama trbušnog tifusa, ubeđivala, a konačno i pretila komandom koja je upravo nailazila. Teškom mukom smo ih oterali od vode. Ostala sam tu dok nisu

prošli i zaostali drugovi, a onda, ne mogavši odoleti, nagla sam se, stavila ispečene usne u tu vodu i žedno počela da je gutam. Stigla sam drugove i osećala se kao da sam ih prevarila. Slučajno se nisu pojavile nikakve posledice.

Spavalo se uglavnom pod vedrim nebom. Ćebadi je bilo sve manje. U nekim jedinicama ostalo je samo pokoje ćebe ili šatorsko krilo. Prostremo ga na zemlju i složimo se jedan do drugog kao sardine. Slabiji dobiju sredinu, a jači krajeve. Drugim se ćebetom pokrivamo i krajnji čvrsto drže krajeve. Ako se neko u snu pomeri, pomeraju se svi redom. Ako se to češće ponavlja nastaje opšta uzbuna. U pokretu se smejemo onima „koji ne znaju šta rade u snu".

Čekali smo u šumi da padne noć, jer je trebalo preći cestu. Prelaz je počeo oko ponoći. Čim su prvi ranjenici prešli, naišli su na zasedu četnika i nekih nemačkih jedinica sa oklopnim kolima. Došlo je do borbe. Dok su naše proleterske jedinice vodile borbu, mi smo se brzo prebacivali preko ceste i hvatali šumu. Blato je duboko, obuća se svlačila s nogu. Gazimo ne gledajući kuda. Kada smo prolazili kroz šipražje, i gusto granje, ono nam se zabadalo u noge koje su krvarile, ali ni to nismo osećali. Svetleća zrna su nam stalno fijukala oko glave. Prosto smo obnevideli. Trebalo je po svaku cenu održavati vezu. Siguran put mogao je da pronađe samo iskusan vodič. Uzoru smo bili van opasnosti, ali su ostali oni koji nisu mogli izdržati takav tempo. Tu je ostala i drugarica Jelica u devetom mesecu trudnoće. Sutradan su ih četnici sve zarobili. Kasnije se Jelica spasla.

Žurimo. Odmori retki, kratki. Više nas ne prate avioni. Noć je mračna. Ništa se ne vidi. Na zastancima se spuštamo na zemlju gde se ko našao. Ne pomeramo se s puta ni santimetar da ne bi neko prespavao pokret i ostao.

Jednog jutra učinilo mi se da u daljini vidim usamljenu kuću. Kao da i prozore raspoznajem. I mojoj sestri se malo kasnije učinilo kao da oseća miris limuna. Ali je sve to bilo samo varka.

Sećam se Veljka Mitrovića. Poznavala sam ga još na studijama. Bio je to bled, tananan mladić, blagih crta, sa izrazito toplim očima iz kojih je zračila odlučnost, snaga i hrabrost. Skroman, tih i nečujan, radio je kao krtica. Iako aktivan, organizovan politički radnik — revolucionar, stizao je i da uči i redovno je polagao. To mi je neobično imponovalo. Bio je jako dobar drug i služio za primer. Nažalost, već onda ga je načela tuberkuloza. Jednog dana stigao je i on sa bolesnicima. Imao je tifus. Neobično sam se obradovala što ga opet vidim živog. Bio je težak tuberkulozni bolesnik, a tifus ga je dotukao. Prilike su bile takve da se nije moglo pomoći.

Uprkos svemu, on je ostao uvek isti. Imao je snažan uticaj na okolinu. Govorio je tiho, bez krupnih reči, ali tako ubedljivo da su ga svi bez pogovora slušali i u najtežim trenucima. Tamo gde je bio on, moral i disciplina bili su na zavidnoj visini.

Iako je bilo očigledno kako teško podnosi napore, nikad se nije požalio. Naprotiv hrabrio je i jače od sebe. Nije govorio mnogo, ali se očigledno videlo koliko ga to napora staje. Posle toga je teško disao i jedva je hvatao vazduh.

Kad smo prešli Romaniju, imali smo odmor. Pošla sam da ga vidim. Na moje reči nije odgovarao. Da li spava? Da, zauvek... Ugasio se tiho i nečujno njegov život. Suze su mi zamračile pogled.

Stigli smo na Majevicu. Usput nas dočekuje narod, mahom žene i devojke u narodnim nošnjama. Nasmejane sa korpama hleba, sira, jaja, jabuka, šljiva i dr., otimale su se sa puno ljubavi i topline koja će pre da nas ponudi. Zaboravili smo na sve tegobe. Bili smo srećni što smo opet došli u dodir sa narodom, sa svojima. Žao im što ne ostajemo duže kod njih. Mislili su da barem zadrže najslabije drugove dok se ne oporave. Nismo više osećali ni izranjavljene noge, ni ucrvljane rane, ni glad, ni zamor. Morali smo dalje. Bijeljinski srez je bio određen kao mesto oporavka. Krenuli smo. Pratilo nas je skoro čitavo selo... Dugo, dugo su nam mahali.

Dr Zora PERERA

GLAD

Noću, kada se sve utiša i smiri na Košuru, čulo bi se katkada jasno rzanje konja nemačke komore. To nam je obično odvlačilo misli na glad i iscrpenost koje su nas znatno obhrvale. Marševi i borbe, nespavanje, slaba odeća i obuća, sve sam to nekako podnosila, ali glad... glad je bila najteža. Teškoća u ishrani bilo je i drugde — i pre i posle Košura. Ko će zaboraviti vrbnički „hleb" od mlevenih krušaka, glavnu „poslasticu" koju je bolnica Druge proleterske 1942 godine dobijala iz Goražda? Ili zobeni sandžački hleb sa patrljcima slame, koje je pre jela trebalo povaditi. Pa „neslani" pohod na Tuzlu: zubi su nam se ljuljali zbog stalne oskudice soli. Čitava operacija, smrt drugova — da bismo došli do soli.

Borac je ipak našao neko rešenje. Nešto podalje od našeg položaja, na Tjentištu, primećivale su se neke kuće i nešto manjih pojata. Večito u potrazi za rešenjem „gladne" bataljonske situacije, naš komesar je uputio dva vojnika iz bataljona ne bili nešto „otkrili". Otišli su do kuća i jedan od njih uđe u prvu. Kad tamo — u kući nikoga, a pored vatre na kojoj su pištala dva drveta stoji hleb; vojnik ga uze i strugnu put bataljona. Uto, na nesreću, seljanka uđe u kuću, pa opazivši da nema hleba, a valjda sluteći u čemu je stvar, poviče u pravcu vojnika koji je već bio u „povlačenju":

— Ajao, kuku meni, ukraše mi hljeb! Imali gde koga od starešina, da toga prijavim?

Na to će onaj drugi vojnik u blizini:

— Sad ću ja, drugarice, da ga pronađem i prijavim! Ne brini, sad ću ja, — brzo se snađe, pa nastavi za „kradljivcem".

Začas je hleb bio u bataljonu podeljen. Ono malo „sledovanja" borci su već željno gutali, rumenila se dobro pečena zobenica .I ja sam jela. Komesar bataljona, veoma pravičan i vrlo strog prema postupcima vojnika u odnosu na imovinu seljaka, ovog puta nije postavljao nikakva pitanja o načinu dolaska do ovog hleba, ali nije uzeo ni mrve od njega. Glad čoveka natera na sve.

Naš „jelovnik" na Košuru bio je „raznovrstan": puževi, bukova kora, bukovo lišće, trava kiselica. Naš komesar Ješa pošao je u potragu za novim izvorima „hrane". Bajonetom, koji je uvek sobom nosio, posekao je i odvojio bukovu koru, a iz ove je odjednom procurila neka beličasta sočna tečnost. Ispod nje bio je sloj, bele, sladunjave mezgre osvežavajućeg mirisa. Jednog jutra u tišini čuo se diskretni Ješin zov: „Drugovi! Drugovi — ovamo! . . . Više pokretima ruku i tela, i izrazom lica, pozivao je komesar svoje borce na jutarnji obed, držeći pritom još u rukama svežu bukovu koru. Shvatili su borci komesara. Nije prošlo mnogo, a svuda unaokolo su se zabelela bukova ranjena stabla. Od borca do borca „patent" se prenosio i primenjivao. Bukve su bile oglodane. Ali, i tup bol je postepeno silazio u noge, a u stomaku se sve više javljala tegoba.

Mara KUSTURIĆ

SA ČETVRTOM PROLETERSKOM OD PIVE DO HRČAVKE

Sa teškim ranjenicima kozjim stazama

noga dana kad je Četvrta proleterska brigada zauzela utvrđeni nemački položaj na Budnju, i ja sam u sastavu Prateće čete Druge proleterske divizije izbio na Javorak južno od Mratinja.

Sutradan, 2 juna, negde posle podne bio sam određen sa Zelalija Milanom, Marin Ivanom i još nekoliko drugova iz moje jedinice, da nosim ranjenike iz Četvrte crnogorske brigade. Sa nama je pošao i jedan član štaba divizije — zvali smo ga Mijat.

Ranjenike smo poneli iz rejona Štirna stazom preko Javorka i Previje za Mratinje. Kada smo krenuli bilo je oblačno, ali bez padavina. Međutim, posle jednog sata nastala je tako jaka oluja da smo se jedva kretali. Nismo smeli da sačekamo dok nevreme prođe — naređeno nam je da što pre, po mogućnosti do mraka, stignemo u Mratinje. Bilo nam je teško, ali je teže bilo ranjenicima. Od Štirna do Previje nismo imali velikog spuštanja ni penjanja. Išli smo većinom konjskom stazom preko zaravni kojom su se i brdski konji jedva kretali. Ljuti krš, pokriven četinarskom šumom, posle kiše je vrlo klizav. Zbog toga, a i zbog nepodesne obuće, često smo padali. Pri svakom potresu povredili bi se drugovi koje smo nosili. Bili su to teški ranjenici. Dvojicu smo nosili na improvizovanim nosilima, napravljenim od šatorskih krila i običnih motki. Ranjenik koga sam nosio do Previje nije hteo da mi da pušku,

iako ga je vređala pri nošenju. Čuvao je da bi, ako dođe u situaciju da padne neprijatelju u ruke, oduzeo sebi život.

Dok se nismo počeli spuštati niz stranu, ranjenike smo nosili po četvorica, a onda smo po dvojica, delom na ramenima, a najčešće na rukama. Sada smo se spuštali vrlo uskom kozjom stazom, tako da su se dva čoveka jedva mogla mimoići, i to samo na pojedinim mestima. Veliki nagib, a usto i opasna strmina s desne strane, još više su nam otežavali hodanje. Ipak smo dan ranije ovom istom stazom isterali svu komoru na planinu, a zatim je vratili u Mratinje.

Na polovini strane uhvatio nas je mrak, a kad smo stigli u podnožje planine, na plodnije zemljište koje su ondanšnji seljaci obrađivali, bila je već mrkla noć. Na jednom mestu, ne videći kuda gazim, zapao sam u blato do kolena. Pri izvlačenju pocepala mi se leva cipela od prstiju do pete, ostala je samo spoljna polovina pričvršćena za djon. Uzeo sam je i poneo. Na sreću selo nije bilo daleko. Posle pola sata hoda stigli smo u Mratinje koje su Nemci toga dana teško bombardovali. Čak i bombama od 500 kilograma. Ranjenike je trebalo smestiti po kućama s druge strane reke koja je zbog kiše naglo nabujala te se na pojedinim mestima nije mogla pregaziti, pogotovo s ranjenicima. Da li je most bio srušen ili uopšte nije postojao ne znam, ali smo po cenu života morali preneti ranjenike. Bez razmišljanja zagazili smo u mutnu vodu koja je u noći izgledala još crnja i strašnija. Korak po korak, pazeći da ne naiđemo na neki vir ili da ne posrnemo, jer bi to bila sigurna smrt za one koje smo nosili. Snažna struja zanosila nas je, a hladni talasi koji su se odbijali od naših ionako već mokrih tela, kao da su nas mamili u svoje dubine. Večnost je, čini mi se, prošla dok smo stigli do druge obale. Bili smo srećni što smo preneli ranjenike i smestili ih u polurazrušene kuće.

Iscrpeni i mokri polegali smo pored vatre i zaspali, ne sačekavši sledovanje mesa koje se pripremalo. Od štaba divizije dobili smo dve ovce za napore i uspešno izvršeni zadatak. To je bilo poslednje sledovanje ovčetine — otada smo počeli jesti konjetinu.

VUČEVO — SUTJESKA

U svanuće smo krenuli u pravcu Prepeličja. Uspon uz Vučevo bio je veliki, a staza kozja — poput one kojom smo se kretali od Javorka ka Mratinju. Išlo se korak po korak. Kad smo stigli na polovinu strane bio je uveliko dan. Poneki konj bi posrnuo, tovar se prevrnuo i dok bismo ga ponovo natova-

rili, za trenutak bismo se odmorili. Tako je bilo do izlaska na vrh. A onda je bilo lakše, nije bilo velikih uspona.

Roca Ivo bio je određen da vodi računa o radiostanici Štaba Druge proleterske divizije. Bila je vrlo glomazna i teška, smeštena u dva metalna sanduka. Natovarili smo je na mazgu zaplenjenu na Jablanici za vreme Četvrte ofanzive. Kretanje je bilo teško. Roca je imao dosta muka sa mazgom. Koliko mi je poznato to je bila jedina radiostanica u Štabu Druge proleterske divizije. Znali smo šta ona znači u ovakvoj situaciji. Zato smo i nju i mazgu toliko čuvali. A na mestima gde natovarena mazga nije mogla proći, radiostanicu smo prenosili na leđima. Mihanović Jere—„Bego" često je znao da za vreme odmora načupa trave i da u toku pokreta hrani mazgu, samo da bi izdržala do kraja. Na taj smo način uspeli da iznesemo stanicu ne samo na Vučevo, već i iz svih obruča.

Na čelu naše kolone išao je Savo Orović, držeći u ruci topografsku kartu. Sa njim je išla i njegova drugarica. Kad bismo negde stali, objašnjavao nam je gde se nalazimo i kuda treba da idemo. Činilo nam se da prelazimo preko najvećih vrhova na pravcu našeg kretanja. I ne samo što nam se činilo nego je često tako i bilo. Kad bismo se nekad upitali kuda ćemo sada, najtačnije odgovore davao nam je Jerković Ivan — „Dživdžan". On bi upravio ruku u pravcu najvećeg visa ispred nas i dosta često pogađao visove preko kojih smo maršovali. Iako nam se činilo da je u tom pravcu nemoguće proći, ipak smo prolazili.

Maršovali smo od svanuća, a kasno popodne, skoro predveče stigli pod Maglić. Odmah popodne počeli su da se skupljaju oblaci i da duva vetar. Mislili smo da će to brzo proći, ali smo se prevarili. Ubrzo je celo nebo bilo pokriveno gustim oblacima, a vetar sve jači. Pala je i tako gusta magla da je najednom postalo mračno. I baš kada smo izbili na jednu golu visoravan bez imalo šume, počela je da pada kiša, čak i sneg. Olujni vetar sa kišom i snegom šibao nas je u prsa. Bio je toliko jak da se nismo mogli kretati. Lepili smo se za zemlju. Tek posle pola sata nevreme se malo stišalo. Produžili smo dalje. Još je bilo tamno. Umorni, mokri i prozebli kretali smo se sporo. Kad smo stigli u Mrkalj-Klade bila je uveliko noć. Naložili smo vatru i malo se prosušili, a posle ponoći nastavili pokret u pravcu Dragoš-Sedla.

Sutjesku smo prešli noću, čini mi se 8/9 juna. Most još nije bio srušen. Uveče nas je komandir voda postrojio i naredio da se krećemo u najvećoj tišini — bez pušenja, razgovora, zveckanja. Upozorio nas je na ozbiljnost situacije. Noć je bila vrlo mračna. Vezu smo održavali držeći jedan drugog za opasače. Jedva smo nazirali druga ispred sebe. Dugo smo išli niz

samu reku. Desno, iznad nas, uzdizala se visoka, okomita greda. Kasnije smo saznali da su na njoj bili Nemci.

Kad smo se približili mostu začelje kolone je zastalo. Sa čela stiže komanda: „Tišina, stigli smo do mosta, pazi na vezu!" Brzo, jedan po jedan, u tišini prebacivali smo se na drugu stranu. Bilo je između jedan i dva sata noću. Tek što sam se prebacio na drugu obalu prepoznadoh svog komandira odeljenja Marin Ivana. Opominjao je one koji su pristizali da idu brže. Kasnije stiže komanda „trkom!" Trčali smo levom obalom nizvodno sve dok nismo stigli čelo i formirali kolonu.

Počelo je da sviće kad smo izbili među razvaline Tjentišta. Odmah smo produžili ulevo, kosom u pravcu Ozrena. S nama su išli ranjenici Četvrte crnogorske proleterske brigade i hirurška ekipa Druge proleterske divizije. Kretali smo se kosom pored položaja Šeste istočnobosanske brigade. Nemci su već bili zauzeli Krekove i tako nam presekli jedinu stazu koja je vodila preko Milinklade ka Hrčavki. Bili su na oko 300 metara od nas, na susednoj kosi i često otvrali vatru, ali u toku noći nisu nas napadali. Krećemo se padinama kose okrenute Usovičkom Potoku, da bismo izbegli njihovu vatru. U jednom trenutku Nemci su nas primetili i otvorili jaku vatru po nama. Legao sam u neki jarak. Do mene se našao i Zelalija Milan iz mog odeljenja. Kad sam se okrenuo video sam jednog mrtvog i dvojicu ranjenih. Bili smo u blizini nekog našeg mitraljeza. Čim se miatraljez javio Nemci su nas obasuli minobacačkom vatrom.

Levo od kose kojom smo se kretali nalazi se velika provalija — korito Usovičkog Potoka. Što smo se više peli pošumljenost je bivala sve veća. Onaj krak staze koji se produžavao na sever u pravcu Krekova bio je u nemačkim rukama, dok se na kraku koji se odvajao i išao južnim i jugozapadnim padinama Ozrena nalazio brisan prostor koji su Nemci osmatrali i držali pod mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Neki drugovi koji su pokušali da ga pretrče izginuli su ili su bili ranjeni. To se moglo izbeći jedino na taj način ako bismo nekako uspeli da se popnemo uz strme padine grede. Sa Dušanom Miletićem skinuo sam konopac sa samara jednog konja, privezao kamen, popeo se nekako do polovine grede i pokušao da zabacim konopac oko jednog drveta na gornjoj ivici grede. Dosta sam se namučio, ali sam najzad uspeo da ga prebacim i pomoću jednog dužeg drveta privučem prebačeni kraj. Pomoću ovog konopca savladao sam preostali deo grede, a za mnom su to učinili i Miletić Dušan, Saraćan Nikola, Palaverska Marinko i ostali drugovi iz voda.

U toku dana nije bilo gotovo nijednog trenutka da nad nama nisu leteli neprijateljski avioni. Najpre bi bombardovali,

a zatim mitraljirali. Između naleta pojedinih grupa dolazile su „Rode" koje su nas izviđale i zasipale svežnjevima bombi — po desetak odjednom.

Oko 11 časova 9 juna izašli smo na brdo. Išli smo vrlo sporo. Za vreme jednog vazdušnog napada raštrkali smo se, kao i obično, po šumi. Ja sam našao zaklon između dve jele u maloj uvalici okrenutoj jednom potoku, dok se na pet-šest koraka iza bukve nalazila jedna drugarica. Kada su posle pola sata bombardovanja i mitraljiranja avioni odleteli, digao sam se. Tada mi priđe ova drugarica, odveza neku maramu i dade mi dve šake pržena ječma. Njoj je ostalo isto toliko. Iznenađen upitah je odakle sad ječam, a ona mi odgovori da ga je sakupila dan ranije, kad je prilikom bombardovanja poginuo jedan konj Vrhovnog štaba. Ispržila ga je u porciji i čuvala za najteže trenutke.

Od ove male količine dala mi je polovinu, mada me nije ni poznavala niti ikada ranije videla. Ali ovu poslednju šaku ječma nisam ni ja pojeo sam, podelio sam je sa Jurom Kovačevićem i Dušanom Miletićem.

Ova šaka ječma, koja je došla iznenada, posle više od devet dana bez hleba i ma kakvog skrobnog jela, bila nam je slađa nego išta na svetu. Ona nam je dala novu snagu i povratila raspoloženje.

O drugarici koja mi je dala ječam znam samo toliko da je bila Crnogorka.

SA SMRTNO RANJENIM KOMANDANTOM

Tek što smo formirali kolonu i krenuli naiđoše novi talasi aviona. Ja sam se našao između dva kamena zajedno sa komandirom čete pratećih oružja Četvrte crnogorske brigade. Ovdje smo ostali duže. U međuvremenu smo zaspali i komandir i ja. Nije nam smetao tresak bombi i neposrednoj blizini. Posljednjih dana spavao sam samo nekoliko časova, i to u Mratinju.

Sada sam sanjao da su nas Nemci opkolili u nekoj uvali i da jurišaju. Crne se kao mravinjak. Nastala je borba kundacima. U trenutku kada jedan zamahnu da me udari kundakom, podmetnuh pušku koja se pri udaru prebi. Tada se probudih.

Nemci su zaista bili na oko 100 metara i jurišali. Probudio me je udar zrna u kamen za kojim sam ležao. Čim sam shvatio o čemu se radi, probudih i druga do sebe, prebacih se do jednog kamena, zatim do dve jele i najzad izbih na ivicu proplanka. Ovaj proplanak na Milinkladi je u toku celog dana 9 juna bio pod vatrom neprijateljske avijacije i artiljerije. Tu sam oko 16 časova naišao na mnogo poginulih drugova i konja.

Vojo Dimitrijević: RANJENI PARTIZAN — ulje

Slučaj je hteo da se prebacim preko proplanka u trenutku kad je neprijateljski izviđački avion, koji je neprestano kontrolisao, zašao za Ozren i Vilinjak.

Kad sam se počeo spuštati niz vrlo strm kamenjar, ostadoh bez cipela. Put sam produžio u čarapama, koje su se posle kraćeg vremena sasvim raspale. Kamenje mi je seklo tabane, dok su okolo zviždala zrna. Utom sam naišao na još strmiji nagib niz koji sam se skotrljao sve do jednog drveta.

Nešto kasnije naiđoh na jednu grupu glumaca iz Kazališta narodnog oslobođenja, a zatim na Juricu Ribara i neke drugarice koje su nosile teško ranjenog komandanta brigade Vaka Đurovića. Pritrčao sam im u pomoć i zamenio jednu drugaricu. Bila mu je raznesena, čini mi se, leva noga. Već je bio počeo da gubi svest. Najednom nas napadoše Nemci s levog boka. Neko od naših je komandovao juriš. Ranjenog komandanta od mene je preuzela ista drugarica, a mi sposobni za borbu, krenusmo na juriš. Jedna naša jedinica je udarila u levi bok neprijatelja i tako smo ih primorali na povlačenje.

Kad sam se kasnije, u blizini Hrčavke, priključio grupi koja je nosila komandanta Vaka, zatekao sam ga mrtvog. Tu je i sahranjen

Franko KOVAČEVIĆ

MAJKA I SIN

Poslije pogibije dvojice sinova i muža, Anđa nije više mogla ostati na svom ognjištu u Piperima, sama, sa dvije male kćeri. Molila je zato posljednju nadu, jedinog živog sina: „Vodi nas sa sobom, jedini moj. Nado moja. Od pune kuće muških glava ti jedini ostade, ponosu moj, zvijezdo moja neugašena... Već dugo te nijesam vidjela. Bio si u Bosni... Ne mogu više ovdje izdržati. Smiju mi se izrodi četnici. Raduju se mojoj nevolji... Muče me..."

Drži majka u zagrljaju sina, dok teku riječi, kroz suze i jecaj. Suze su pošle i Stevu, borcu i komesaru. Težak je bio taj susret sa majkom i njenim preostalim nadama. I srce borca mora da omekša pred mrtvom braćom, pred mrtvim ocem i teškim majčinim suzama. Znaci političkog komesara bataljona, na lijevom rukavu dolamice, nijesu ga obavezivali na drukčije držanje u susretu sa majkom i sestrama u crnini.

„Hoću majko, poći ćete sa mnom, sa mojim bataljonom".

Njih četvoro pošlo je ka bataljonu. Na okuci seoskog puteljka Anđa se još jedanput okrenu da vidi dom, zatvoren i pust. Obeća sinu da neće više plakati... i nije zaplakala.

Došli su na Bioče 19 maja 1943 godine. Bataljon se obradovao toj maloj, neobičnoj partizanskoj grupi koju je doveo komesar.

Tek što su stigli komandant priđe Stevi i odvede ga ustranu, da mu kaže novosti. Poslije tog razgovora naređen je zbor bataljona. Stevo je govorio o situaciji. Po njegovom snažnom, vojničkom glasu, nije se moglo naslutiti da su vijesti nepovoljne.

Majka ga je tada prvi put videla kako govori velikom skupu vojnika, čitavom bataljonu. Bila je srećna. Više je gledala u njega, nego slušala riječi. U mislima ga je uspoređivala sa junacima iz prvih ratova, koje je, još mlada, gledala na Skadru i Bardanjoltu, sa onima koje je guslar opjevao. Čutala je a tako je željela da kaže: „Nijesam se uzalud oko njega mučila i na školu ga čak u daleki Zagreb slala. Kao da sam znala da će ovim gorama i ovom kamenu zatrebati..."

U tom razmišljanju prekide je zvonki glas sinovljev: „Drugovi, počela je Peta ofanziva. Neprijatelj je ponovo krenuo..."

Anđa je shvatila sve, razumjela. Jer je o ofanzivama i ranije slušala, pričali su joj o njima ilegalci.

Preostalo je još samo pola sata da se bataljon spremi za pokret koji će uslijediti u 11 časova. Za to vrijeme Stevo je sazvao članove Partije, na dogovor. To je bio jedan od onih kratkih sastanaka, na kojem je Stevo precizirao zadatke komunistima. Objasnio je dalji zadatak bataljona i pretstojeće teškoće i napore. Nije zaboravio da drugovima skrene pažnju na rad sa borcima koje je bataljon dobio kao popunu.

Prateći svaki pokret sina, Anđa se pitala što ono sada rade, ko su oni što su se izdvojili? Kada ne bi među njima vidjela i neke borce, rekla bi da su se straješine skupile na vijećanje, a ovako, ne zna. Razmišljajući o tome, najedanput poveza taj skup sa sastancima na koje je Stevo išao prije rata. Sjeti se kako je jedanput tada kazala Stevi: „Sine, ti sve nešto kriješ od mene..."

Utonuloj u te misli ne bi joj pravo kad ču komandantove riječi: „Bataljon, pokret!" Ali se diže i sa dvije kćeri krenu.

Za komandantom i komesarom, uzanim seoskim puteljcima, maršovao je bataljon svijen u kolonu. Putem su komandant i komesar naizdenično obilazili kolonu, prozborili riječ-dvije sa borcima, odgovarali na njihova pitanja, i ponovo išli na čelo kolone. Sa komorom bataljona išla je i Anđa. Po prirodi jaka i hitra sredovječna žena, nije osjećala veliki umor. Dali bi joj ponekada i konja da pojaše. Često je pripitkivala intendanta hoće li biti borbe, iako je i sama znala da do nje, prije ili poslije, mora doći. Smišljala je kako će reći Stevu da se suviše ne ističe, i da ne zaboravlja da je posljednji muški izdanak njenog poroda.

Bataljon je stigao na Jasenovo Polje 23 maja. Tu je zanoćio. Obilazeći borce koji su se spremali na počinak Stevo dođe i do majke. Upita je da li se umorila i ohrabri riječima da će i ove muke jednom da prođu. Majka mu skide titovku pa, miješajući prstima njegovu bujnu kosu, poče moliti: „Stevo, sine, nemoj mnogo da se istrčavaš. Vidiš da smo nesrećni. Ide zrno

na nas kao da smo prokleti. Čuvaj se. Pazi na sebe. Ova naša borba će pobijediti i ako ti ne budeš uvijek prvi. Pazi se, prekljinjem te mlijekom kojim sam te zadojila..."

Stevo je majku ljubio i grlio. Znao je da će je tako najbolje utješiti, najbolje odgovoriti na njene molbe. Odlazeći od nje posvršava još neke poslove i pogleda kako se borci odmaraju i jesu li stražari na svojim mjestima. (Politički komesari su, po nekom nepisanom pravilu, uvijek posljednji išli na odmor; tek onda kad bi se ličnom kontrolom uvjerili da je sve u redu. I Stevo je bio takav, i onaj komesar u Sloveniji, Hrvatskoj, Makedoniji — svi oni bili su takvi. Zato su ih i nazivali „dušom jedinice".) Kada je sve obišao, negdje u duboku noć ponovo je došao u štab. Zateče komandanta gdje, uz svjetlost škiljave lampe, razmišlja nad otvorenom kartom.

Zamislio se i Stevo nad kartom, i poslije nekog vremena zapita: „Da li je sve ovo u skladu sa idejom odbrane koju je postavio štab brigade. Naša je uloga zaštitnička, a ona je, kao što znaš, uvijek teška..." Komandant mu je pokazao zapovijest, koju je potpisao Sava, te je zajedno pročitaše. Sve je bilo u redu.

Umorni i pospani, ležeći sa opremom na seljačkoj slamarici, još dugo su, pored vatre, razgovarali i provjeravali svoje analize. Na to se Stevu nadovezaše misli na majku. „Šta bi tek sada ona kazala kada bi znala da još nijesam zaspao..."

Učinilo im se da su tek zaspali, kad ih stražar probudi; „Ustajte drugovi, kao da se neka kolona uputila od Gornjeg Polja, cestom ka Javorku. Mislim da su Njemci. Negdje dalje kao da tutnje tenkovi".

Komandant i komesar skočiše. Osluškujući sa visokih stepenica seoske kuće ocijeniše da se stražar nije prevario.

Kuriri se raziđoše i bataljon je, za tren oka, bio na okupu. Brzo izađe na položaje. Komandant i komesar napraviše raspored. Borcima je naređeno da pucaju samo na ugovoreni znak, kad neprijatelj priđe na malo otstojanje. To naređenje nije bilo potrebno ponoviti. Svaki borac je znao i voleo to oprobano pravilo partizanskog ratovanja.

Anđa je sa komorom otišla prema Šavniku. Osjetila je da se nešto sprema. I željela svom svojom dušom da naši uspiju, da potuku dušmanina. Željela je osvetu. Hiljadostruku osvetu.

Odjeknuše uskoro plotuni boraca 2-gog bataljona. Među iznenađenim Njemcima, zatečenim na ravnom terenu, bez dobrih zaklona, nastade komešanje. Bili su tučeni i sa bokova. Uzalud su njemački oficiri pokušavali da srede izlomljene redove. U vatrenom džaku koji im je pripremio 2 bataljon Pete crnogorske brigade, bilo je to vrlo teško. Ni tenkovi im

nisu pomogli. Partizanski top sa jugozapadnih padina Vojnika ometao je njihove pokušaje. Njemci počeše da otstupaju, ostavljajući priličan broj lješeva u sivo-zelenim uniformama. Tenkovi su im krčili put, ali ovog puta u obrnutom maršev-skom poretku. I borci i rukovodioci naših jedinica bili su ra-dosni. Ratna sreća u ovim početnim borbama Pete neprija-teljske ofanzive bila im je naklonjena. Ratni plijen je bio velik. Bilo je i nešto da se popije i pojede.

I Stevo se veselio kao i drugi. Prethodna neprospavana noć je urodila plodom. I ovu borbu je zapisao u svom mar-ljivo vođenom dnevniku. Odmah su poslali izvještaj štabu brigade. „Poigravaće brk druga Save kada ga bude čitao. Imaće se čemu radovati... Samo ako bude ovako išlo i na drugim sektorima, Peta ofanziva će brzo propasti", govorili su Stevo i komandant.

I Anđa je čula za ovu pobjedu. Kuriri su naišli pored komore i saopštili vijest. Radovala se. Osveta joj je godila. Računala je: „Kada bi u ovoj bici na moje tri poginute muške glave bilo po 20 neprijateljskih bila bi zadovoljna". Njoj je ovo, poslije februarskih dana 1942, bila prva borba koju je iz neposredne blizine slušala. I kao da se preporodila. Steva nije više opominjala. Ne, govorila je: „Naprijed, sokolići moji. Naprijed i ti, sokole moj. Krila su ti polomljena, pogibijom braće i oca, ali ne daj se. Nijesi ti sam kao što sam mislila. Sve su ovo tvoja braća".

U bukovom gvozdu birala je suva drva da bi vatra jače gorjela. U čast pobjede trebalo je vojsci dobar ručak spremiti. I ona je vojnik bataljona, koji je dobio bitku. Kuva hranu za svoj bataljon, za vojsku svoga sina.

Dvadeset osmog maja popodne došlo je naređenje da se jedinice Pete brigade, iz rejona Javorka i Krnovske Glave, prebace preko Šavnika i posjednu južne padine Durmitora.

Bataljoni su se planski prebacivali i zaposjeli nove polo-žaje. Za vrijeme zatišja članovi Partije su održali sastanke. I skojevci svoje . Trebalo je izdržati. Komunisti i skojevci znaju da su oni najčvršći stub koji mora da izdrži. Njihov primjer je morao biti poučan i za druge. Bila je to poznata stvar. Komandant i Stevo su držali i četne konferencije, po smjenama. Vojnicima je trebalo objasniti sve. Od njih se ništa nije krilo. Oni su svjesno postali borci partizanske vojske, re-gruti slobode.

Od 29 maja do 8 juna uveče jedinice Pete brigade vodile su borbe. Psihički i fizički bilo je teško izdržati. Često odla-ganje rokova povlačenja izazivalo je, svaki put, nove napore starješina. Borce je trebalo držati u stalnom kursu zbivanja.

Napori boraca bili su došli do vrhunca. Ali saznanje o tome da vode teške zaštitničke borbe za spas ranjenih i bolesnih drugova ulivalo im je snage. Možda je to slučajno, ali je takav bio neposredni zadatak brigade u svakoj ofanzivi. U Trećoj, djelimično u Četvrtoj, i sada u Petoj.

Anđa kao da nije shvatala situaciju. Njoj se sviđalo što se tako sporo odmiče od rodnog kraja. Tih dana malo je kada vidjela sina, on na položajima a ona sa komorom u pozadini. Priželjkivala je da ga vidi a voljela bi i da joj nešto reče o situaciji. Intendant im je govorio nešto o tome, ali...

Osmog juna, oko podne, dođe naređenje za pokret. Svi su odahnuli. Dosta je bilo u tom paklu. Dosta je bilo i veranja po gudurama Durmitora. Komandant i Stevo su tiho razgovarali maršujući na čelu kolone. Interesovalo ih je gdje je obruč probijen, koje su to jedinice bile, šta je sa Vrhovnim štabom i šta je sa drugom Titom. Jedva su čekali da vide druga Savu ili nekog iz štaba da im to kaže.

Negdje u okolini Nedajna, Stevo naiđe na grupu partiskih radnika koja je imala zadatak da se probije za Crnu Goru. Među njima nađe svog starog druga, Toma. Kada su ga drugovi upoznali sa situacijom on pozva Toma ustranu, da mu — kad je već u društvu drugova koji su bili dobro obaviješteni o svemu, — intimno, kao nekada ranije, ispriča sve što zna. Tomo mu je rekao ono što je znao. I razočarao ga pomalo jer je, očito, očekivao nešto više. Ispred samog rastanka, za uspomenu, izmijenjaše dvoglede i torbice. Na kraju se, po običaju starih i dobrih drugova, boraca koji se rastaju, izljubiše.

Premorene i gladne jedinice Pete brigade 9 juna su se kretale prema selu Gornje Kruševo. To je bio most preko kojeg su jedinice prelazile Pivu. I Anđa je bila u jednoj od kolona. Pogledom je pratila dio vojske koja se penjala uz strminu prema Vučevu. Nije je prepala ta okomita vijugava staza, kojom će se peti i ona. Jer, prešla je u životu mnogo takvih. Pela se ona uz Lebršnik, Štitovo i Lukavicu, ranije, u mirno doba, kada je izlazila u planine da svježim zrakom napaja svoje sinove i kćeri, da bi joj bili ljepši i snažniji. Navikla je već i da gleda mrtve i ranjene. Postala je jača i borbenija. Uviđala je da tako mora da bude, nije bilo druge. Ivan, Radovan i Sava (njega je sad prvi put vidjela) ulili su joj još više snage. Kada ih je srela i pozdravila se sa njima na mostu, rekla je kćerima: „Vidite, drže se kao stari ratnici, biće dobro".

I na Stevov bataljon dođe red da se penje uz Vučevo. Taman kada je Stevo bio na mostu prepozna ga Jovan Ivančević, koji je kao teški ranjenik ležao u pećini pored mosta. Jovan je uzviknuo: „Stevo, brate, druže moj, dođi, ubij me. Ne ostavljaj me Njemcima da me kolju. Stevo, druže, dođi!"

Stevo je pošao do njega, odnio mu čuturicu vode, rekao nekoliko utješnih riječi i teška srca pošao dalje.

Uz Vučevo nailazilo se samo na teške prizore, na mrtve drugove, na ranjene, bolesne i iznemogle, koji se već nekoliko dana penju uz brdo, korak po korak, i nikako da ga pređu. Bilo je i takvih koji su se popeli na njega, sjeli da se odmore i — tu umrli. Jedan ranjeni partizan sjedio je naslonjen uz kamen na vrh brda, sa strukom trave u ustima. Snage je samo do tog kamena dotrajalo. I tu je izdahnuo.

Jedinice su se žurile ususret novim zadacima. Morale su što prije da izbiju na Vučevo. Dužnost prema ranjenicima nijesu ni ovoga puta mogli da zaborave. Gladni i iznemogli borci i rukovodioci, bez razlike, podmetali su leđa još gladnijim, iznemoglijim, ranjenim drugovima da bi ih iznijeli na Vučevo.

Devetog juna predveče jedinice su izišle na Vučevo. Borci nijesu imali vremena ni obrisati znoj sa izmučenih i omršavljenih lica. Dobili su nove i teške zadatke.

Stevov bataljon je otišao prema Volujaku da sa te strane obezbijedi ono malo parče slobodne teritorije oko Vučeva. Ni taj zadatak nije bio lak, jer je neprijatelj sa Volujaka tukao pravo u glavu. Šuma, stari naš prijatelj, spasila je bataljon da sav ne izgine. Stevo je i ovde dostojno čuvao ime čovjeka, borca i komesara. Hrabrio je i sokolio borce, govorio im o skorom proboju, poslije koga će ih ponovo prihvatiti Bosna, nahraniti ih, zagrliti. Samo da se izdrži.

Poslije izlaska na Vučevo, zbog brzih pokreta bataljona, Anđa više nije znala gdje je Stevo. To nije znao ni intendant. Nije bilo vremena za povezivanje sa komorama; o njima se postarala brigada, smestila ih u šume, da ih avioni i artiljerija ne bi pronašli.

Tek ovdje je Aanđa vidjela sve strahote rata. Svijajući ćerke oko sebe, da bi ih zaštitila od zime i oka neprijatelja, ponovo je počela da tuguje. Zaželjela se Steva, koji joj je bio daleko od očiju. Pričinjavalo joj se da u paklenoj vatri raspoznaje mašinku svoga sina. Činilo joj se da je nekako zamukla. Htjela je da bude uz sina, da mu pomogne, da se sveti, da baca bombe. I pošla bi za njim da kćeri ne vrisnuše i u plač ne udariše. Natjeraše je da odustane od te namjere. Ipak reče kćerima :„Sačekajte, odmah ću se vratiti". Pođe, na kraj šume, do jednog poginulog borca, skide sa njega pušku. „Uzeću je, neka, trebaće mi", reče kad se vrati natrag. I ponovo zapade u teške misli.

Dvanaestog juna 2 bataljon dobi novo, kratko naređenje, da najhitnije krene u pravcu Sutjeske... i da ide samo kroz šumu.

Komandant i komesar na čelu kolone. Ovoga puta nijesu ništa razgovarali. Svaki je za sebe razmišljao. Ni borcima nije bilo potrebno uputiti uobičajeno — „tišina". Svi su očekivali nešto veliko: borbe, posljednji okršaj, proboj, Bosnu, Tita.

Oko 11 časova, na jednom malom proplanku na desnoj obali Sutjeske, naiđoše na štab divizije. Bataljon odvedoše zamjenici. Smjestiše ga u šumu koju im je Sava pokazao rukom. Komandant i komesar ostadoše. Kada se i ostali prikupiše Sava poče izviđanje. Sa jedne čuke vršio je procjenu neprijateljskih snaga i položaja. Kada je to završio dao je zadatke bataljonima. Nije zaboravio da im reče i ovo: „U slučaju da se obruč organizovanim jurišem ne mogne probiti, probijajte se po grupama. Zborno mjesto selo Izgori..."

Štabovi bataljona pošli su ka jedinicama. Pošao je i Stevo, sa komandantom. Još usput su utanačili šta im treba raditi. Do časa određenog za prelazak Sutjeske (sjutradan, 13 juna u 2 sata) imali su vremena da obave neke najvažnije poslove, da dovedu bataljon na položaj, da objasne zadatke komandama četa i vodova, da izvrše političku pripremu, sa borcima.

Kada je došao red na političku pripremu, Stevo je u jednoj uvali okupio bataljon. Nastojao je da svaki detalj objasni, obrazloži. Davao je savjete, uputstva. Tu je, pred bataljonom, predložio nekoliko boraca da ih partiska organizacija primi u Partiju. To su bili oni koji su se u posljednjim iskušenjima junački ponijeli. Čitav bataljon, svi članovi Partije i Skoja glasali su — za. Glasali su svi zajedno. Svi su se osjećali komunistima.

Stevo je našao vremena i da pronađe intendanturu. Davao je i njoj zadatke. Nijesu ga poslušali. Ostavili su konje i kuhinje i sa njim pošli u sastav bataljona. Nije se na njih ljutio. Razumio ih je. U bataljonu, među borcima, osjećali su se sigurnijim.

Sastao se i sa majkom. Šalio se na račun njenog naoružanja, dugačke talijanske puške. Zadirkivao je i sestre. Nastojao je da ne razgovaraju o teškim stvarima. Bio je nježan i pažljiv. I majka se bila raznježila. Vraćala mu je punom mjerom. Još toplije. Ona je to znala. Bila je majka.

Kad su sve posvršavali rekoše drugovima da otspavaju, da se odmore. Da iskoriste priliku, jer ko zna hoće li se sjutra naveče imati vremena za to.

Sve je utihlo. Samo poneki rafal njemačkih „šaraca", sa one strane Sutjeske, opominjao je da šuma nije pusta, da život, kakav — takav, u njoj traje.

Komandant, komesar, još neke starješine i ljudstvo određeno za obezbeđenje, nijesu spavali. Kombinovali su i računali, šapućući izmjenjivali misli.

Poznajući borbenost svojih drugova bili su sigurni da će se probiti. „Ako se slučajno ne probijemo onda znajte da to ne bi mogla učiniti ni jedna druga vojska. Ni Buđonijeva konjica, ni Čapajevljevi kozaci, ni ma koja vojska od Francuske do Kineske revolucije", govorili su komandant i komesar, gledajući strme padine Zelengore i pravac kojim su prije neki dan prošli proleteri, sa Vrhovnim štabom na čelu.

Noć tamna, maglovita. Dok su se drugi odmarali ili razmišljali, komandant i komesar su neprekidno gledali u fosforni brojčanik komesareva sata. Možda nikada kao ove noći nijesu osjećali takvu odgovornost. Kako i ne bi. Znali su da biju jednu od najvećih bitaka.

Što se više približavao određeni čas bili su sve uzbuđeniji. To je bilo upravo ono uzbuđenje koje se preživljava uvijek kad se očekuje otsudna borba. Samo je sada ono bilo još veće i snažnije jer je i cilj bio veći, situacija teža, neprijatelj jači. Ne zbog straha, već zbog odgovornosti, jer ti trenuci bili su teški, uzbudljivi. Čuli su jedan drugome bilo u noćnoj tišini. Ti neravnomjerni otkucaji srca snažno su tukli. Ta krv njihova kao da je htjela da se pretvori u snagu koja bi poput lave preletjela njemačke obruče i rovove, bunkere i utvrđenja i stigla na vrhove Zelengore.

„Krećemo nešto ranije", šaputao je komandant Stevu. „Vojsku da probudimo najmanje pola sata ranije. Treba da se rasani, pripremi. Noć je, sve to ide sporije..."

„Još 10 minuta", reče komesar. „Još 10", potvrdi komandant. Minuti su im i brzo i sporo prolazili.

Kad skazaljke pokazaše određeni čas, ustadoše i pođoše da gaze valovite vode Sutjeske. Pregazili su je na 2—3 mjesta. Na svom pravcu prvo su je prešli komandant i komesar. I drugi su je prešli relativno lako. Samo je voda zanijela dvoje, ali su i njih spasli.

Na lijevoj obali Sutjeske bili su svi tačno u određeno vrijeme. I Anđa sa djevojčicama. Kada su priješli rijeku Njemci su svaki čas osvjetljavali teren raketama. Svi bi tada polijegali. Anđa nije znala da to treba. Stojala je. Legla je tek na komandirovu oštru primjedbu.

Odjednom jasna komandantova riječ probudi naoko uspavane šume Zelengore. „Juriš drugovi!", odjeknulo je kao eksplozija. Bataljon je pošao na juriš. Komandant i komesar i dalje su na čelu. Bacaju bombe, gađaju, komanduju. Prvi rovovi su osvojeni. „Bez zastajkivanja, naprijed", govorio je Stevo. Gladni i iznemogli borci rado bi se zadržali u osvojenim rovovima da malo pročeprkaju po rančevima poginulih Njemaca. Ali nijesu imali vremena. Čuli su glas komesara. I slušali ga.

... Drugi juriš. Još nedovršen u trenutku kada je Steva pogodio njemački snajperista. Razmrskao mu je glavu.

Pao je komesar Stevo. Pao je na bojištu gdje i njegov voljeni komandant Sava. Njegova krv se izmiješala sa krvlju hiljade drugova koji su tu pali. Sa zelenih gora Zelengore kao da su točile suze. Sutjeska je, krvava, tekla.

*

Anđa je pognute glave pošla držeći djevojčice za ruke. I četvrtog, posljednjeg sina izgubi. Nije plakala.

Ni danas ne plače. Neće Milića, Milorada, Peka i Steva heroja da žalosti.

Skamenila se. Čeka, kako ona kaže da se jednog dana nađe sa njima.

Čeka u nedoček.

Vukalica MILUTINOVIĆ Đedo

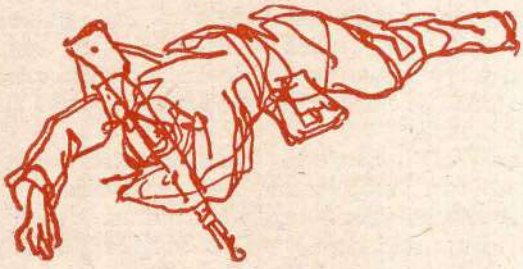

TREBALO JE IZDRŽATI

Četvrtoj ofanzivi radila sam u sanitetu. U to vreme tifus nam je zadavao najviše briga. Vodila se prava borba protiv njega. I pored nepovoljnih uslova, stalnih pokreta, bombardovanja, neprekidnih borbi — pranje i parenje bilo je svakodnevno. Ni mi iz saniteta nismo bili pošteđeni od tifusa. Bilo je samo pitanje vremena.

Upravo je počela Peta neprijateljska ofanziva kada me oborila tifusna groznica. Posle dva dana od oboljenja srela sam svoju sestru Zoru, a kasnije i brata koji je bio lekar u jednoj našoj jedinici. On mi je ustupio svog konja. Pošla sam sa njima.

Oko 9 juna išli smo ka Zelengori. Smrklo se, ništa se nije moglo razabrati. Samo gde-gde u koloni bila je neka karbituša. Posrtalo se i padalo. Zora je vodila mog konja. Uskoro se i Isidor (moj brat) našao blizu i išao neko vreme s nama držeći me da ne padnem. Bila sam u polusvesnom stanju. Negde oko ponoći nastao je neki metež i vrisak. Isidor je poleteo napred da vidi šta se dešava. Više se nije vratio. Nisam znala šta se zbiva, ali sam to uskoro dobro osetila. Kolona je naišla na uski prolaz pored provalije. Pošto se nije ništa videlo neko je pao u provaliju. Nastao je jauk i zapomaganje. Oni pozadi nisu znali šta se deašva, ali su osetili neku opasnost. Instiktivno su požurili. Put se zatrpao, padalo ih je sve više i više. Neko je opominjao, ali u onom opštem metežu slabo se to čulo. Nije bilo mnogo obzira, jurilo se dalje i padalo. Stigle smo i mi do tog mesta i survale se. Valjamo se jedno preko drugog Zora, ja i konj — naizmenično. Posle je još neko padao preko nas. Bile smo bespomoćne, izubijane, iskrvavljene.

Nismo mogle da se uspravimo. Nije nam preostajalo drugo nego da sačekamo zoru. Čim je počelo da sviće počeli smo da se izvlačimo. Zora je uspela da najpre izvede našeg vranca, a posle je došla po mene. Kad sam se konačno i ja izvukla pogledamo, a o konju ni traga. Jedva sam se držala. Još uvek sam imala visoku temperaturu. Zora je bila sva očajna, a ja sam se nekako osećala krivom i žalila što se sa mnom muči. Već je uveliko bio dan. Trebalo je krenuti. Prolazili su još neki pojedinci. Napregla sam sve snage, ali upočetku nisam bila u stanju da se maknem. Videći očaj u Zorinim očima, uložila sam i poslednji napor i krenula. Kretala sam se kao u bunilu. Odmicale smo polako i odjednom Zora ugleda nekog konja kako sam šeta proplankom. Zaostali drugovi pomogli su joj da ga uhvati. Bio je to prekrasan konj. Visok, sjajne dlake, dobro uhranjen. Bile smo presrećne i mislile smo: „Eto nam konačno spasa". Ali je trebalo konja uzjašati. Bilo bi to teško i da sam zdrava i snažna, a ovako uopšte nisam znala kako ću. Najpre su dovukli konja do kamena, i sa velikim naporom prebacili me na njega. Oduzelo nam je to isuviše mnogo vremena. Otišli su i poslednji drugovi, ostale smo samo nas dve. Konačno smo krenule. Jao! Nije napravio ni par koraka, a već me zbacio, kao muhu. Našla sam se na zemlji sva izubijana. Ponovile smo celi postupak i sve je teklo istim redom. Samo što smo krenule, bila sam opet na zemlji. Konj je osetio nesigurnog konjanika i konjovoca i razuzdan, čio, prkosan, poigrao se. Krv mi je curila iz nosa, usne su mi bile rasečene, ali Zora je bila uporna i ja sam morala opet ispočetka. Posle nekoliko neuspelih pokušaja, odustale smo od tog konja. Nije bilo ni delića moga tela koji nije bio u modricama. Tako, sva unakažena, iznemogla i u groznici, bez i malo volje da idem napred, krenula sam pod pritiskom uporne sestrine želje da me spase. Išla sam više ležeći nego naslanjajući se na Zoru. A ona je s druge strane tvrdoglavo vukla samar sa našeg dobrog vranca, jedinu našu imovinu.

Išle smo, bolje reći vukle se neko vreme. Polako sam navikla na hod i lakše podnosila napor. Počele smo da idemo donekle ujednačeno. Približile smo se retkoj šumi. Zora mi je obećala da ćemo se tamo odmoriti. Bilo je već oko podne. Odjednom opazismo na ivici šume nekoga kako drži konja. Skoro obnevidele od umora nismo mogle da verujemo. Isidor nam je išao ususret. Poletele smo koliko smo mogle i bacile mu se u zagrljaj. A on je dotrčao vukući vranca i zagrlio nas ne mogavši zadržati suze. Već nas je tako satima čekao, izgubivši gotovo potpuno nadu. Pričao nam je kako je prebacio ranjenike preko onog opasnog mesta i krenuo za svojim ljudima. Kad je svanulo, počeo je zastajati, da vidi hoćemo li i mi naići. Ni-

kako da nas ugleda, ali je odjednom spazio jednog druga kako jaši njegovog konja. Dobro smo sve troje poznavali Isidorovog konja, a ovaj mu je priznao da ga je uzeo, čim ga je Zora privezala i ponovo sišla u provaliju. Oduzeo mu ga je i ostao da nas čeka. Bili smo sve troje tako srećni! Izvinjavao se, što me je morao napustiti u onom teškom momentu.

Zatim smo se okrenule našem vrancu i kao po dogovoru počele smo da ga ljubimo i mazimo. Ta on mi je toliko puta spasao život. Da li se može voleti konj toliko, koliko smo ga mi volele? Osećaš ga kao ljudsko biće. Staraš se o njemu, neguješ ga i postane ti nerazdvojan drug.

To veče ponovo smo se odvojile od brata. On je otišao na položaj zbog ranjenika.

Sutradan, a možda i dva dana posle, morali smo ostaviti konja. Bio je lep sunčan dan — oko 10 sati pre podne. Kolona je prolazila stazom pored potočića. Nastala je gužva. Čulo se samo: „Požuri, požuri! „Konji su se počeli saplitati. Konjovoci su se trudili da naprave reda. U tome me neko jače gurnu i ja se sa konja stropoštah u potočić. Srećom voda je bila plitka, možda svega četvrt metra. Odmah smo skinule samar sa konja koji je, koliko smo videle, bio nepovređen. Pokušale smo da ga uspravimo, ali nam nije uspevalo. Nismo bile ni spretne ni dovoljno jake. Gore iznad nas stalno su drugovi prolazili. Počele smo dozivati da nam neko pomogne. Međutim, žurili su. Mučile smo se oko pola sata. Zvale ga, pomagale mu da se pridigne. Ta on je uvek bio tako veran, strpljiv. Nismo verovali da će sad otkazati. Nije išlo. Neko nam u prolazu viknu: „Drugarice, ostavite konja, žurite napred." Drugi opet: „Zar ste još tu? Šta čekate, idite!" Svi su žurili. Dogovorile smo se konačno da ga ostavimo. Ostavile smo ga teška srca, a on nas je pratio pogledom. Gledao nas je uporno, dugo...

Ruža Perera—JEVREMOVIĆ

U KOLONI

d crnogorskog sela Njegobuđa preko Borove Glave, između plavih planinskih jezera, preko najviših, besputnih visova Durmitora, išla je, početkom juna, Prateća četa Druge dalmatinske brigade u razređenoj koloni. U toku marša, nemački avioni su nas stalno tukli bombama i mitraljeskim rafalima.

Kad smo stigli u mračnu kotlinu Barni Do, pokrivenu visokim zelenim bukvama, izdato je naređenje da se rastovare konji i nalože vatre. Posle odmora, Prateća četa, u kojoj sam bio nišandžija na teškom mitraljezu, produžila je marš, a ja sam sa još nekim iznemoglim drugovima i komorom štaba, ostao tu do novog naređenja. Kako sam još u toku Četvrte neprijateljske ofanzive ranjen to sam stalno nosio ruku zavijenu i obešenu o vrat.

Sve do svanjavnja, sedeli smo pored vatre, osluškivali štektanje i eksploziju granata i razgovarali o Petoj ofanzivi.

Odatle smo nastavili put u koloni ranjenika i bolesnika sa delovima komore nekih štabova. Pivu smo prešli preko visećeg žičanog mosta, koji se ljuljao kao brod na valovima. Na suprotnoj obali, ispred samog izlaza sa mosta, sede dvojica na kamenu i pomažu nam prelazak. Jedan je, pokazujući rukom na klisuru, pričao onom drugom: „Juče su Nemci pokušali da se niz ono kamenje spuste pomoću konopca u dolinu reke, s namerom da upadnu među ranjenike, ali im nije uspelo. Mi smo ih, kao lovci ptice, gađali iz pušaka i mitraljeza i nijedan od njih nije uspeo da se spusti".

Kasno popodne kolona je stala, zbog nemačkih aviona koji su bombardovali Mratinje. Nikada ranije kao partizan, nisam

video veću hladnokrvnost i ravnodušnost prema smrti i životu. Na komandu „Lezi", malo je ko legao. Većina je sedela mirno na kamenju pored puta, posmatrajući šta se događa. A neki, koji su imali puške, gađali su avione, glasno psujući Hitlera i fašizam.

U Mratinje smo ušli u prvi sumrak. Po kućama od kojih su neke još gorele, našli smo delove nekih komora i ranjenike. Smestili smo se u jednu, kojoj je pola krova skinuto za vreme bombardovanja... Hrane nije bilo.

Uz Vučevo, strmom konjskom stazom, kretali smo se na začelju duge kolone.

— Sad će biti sve lakše — procedi za sebe jedan ranjenik pored mene, kad smo se popeli na Vučevo i počeli zalaziti u gustu šumu.

Nad nama su kružili oblaci, nabijeni kišom i šarani munjama. Kiša je padala sve jače. Visoke jele nas nisu mnogo štitile i ubrzo smo bili mokri do gole kože. Rana mi se okvasila i počela boleti.

Prazan stomak tražio je svoje. Pokušao sam sa mladim bukovim lišćem. Za zdravu ruku drži me drug, koga sam tog dana prvi put sreo u životu.

Pored staze, jedna drugarica pokriva leš zelenim granama.

— Tifusar?

— Da! A bio je i ranjen.

Osvrnuli smo se još jednom, a zatim ćutke produžili za kolonom. Išli smo stalno, gotovo bez odmora. Usput smo sve češće nailazili na mrtve borce, uginule konje, iznemogle ranjenike i bolesnike, polusvesne tifusare. U koloni tišina. Čuje se samo rominjanje kiše i šuštanje lišća.

Kada smo ponovo zašli u šumu, kolona se zaustavi za odmor. Vatre nismo smeli ložiti. Skrenuli smo desno od staze i sa još nekoliko drugova seli uz deblo visoke jele.

Nastala je noć, u šumi još mračnija. Očni kapci se sami sklapaju. Ali glad, hladnoća, a i nečistoća ispod naših mokrih odela, koja su se čvrsto zalepila za telo, nisu dozvoljavali da se lako zaspi. Probudi nas eksplozija granate koja pade u našoj blizini. Svanulo je. Nekoliko drugova sedi pored vatre koja bukti. Prišao sam im puzeći. Brzo se zagrejah, ali mi se pojača želja za jelom. Međutim, nije se imalo šta.

— Ima li još? — upitasmo svi skoro u jedan glas druga koji prosu pored vatre oko dvadesetak velikih, belih puževa.

— Ima, samo ih treba naći — odgovori.

Odmah smo se razmileli po šumi. Ja sam sakupio oko petnaestak i kao ostali natako ih onako žive, sa korom, na šiljati štapić i stavio na vatru. Skoro niko nije imao strpljenja da sačeka da se ispeku, već smo ih, onako polupresne, bez soli, ha-

lapljivo gutali. Tek kad sam pojeo desetak komada, setih se svog druga, za koga sam mislio da još spava, i predložih da mu svaki od nas ostavi po nekoliko komada. Svi su se složili i ja dođoh da ga probudim. Kad sam mu otkrio lice pokriveno krajem mokrog šinjela i pozvao da ustane, nije se micao. Po ruci hladnoj kao led i otvorenim očima, shvatio sam da je mrtav. Priđoše i ostali. Sahranili smo ga između dve velike stene, a zatim pokrili granjem i sitnijim kamenjem, tako da ga tu zaista niko ne može pronaći. (Trinaest meseci posle ovog događaja, u avgustu 1944 godine, kad sam sa Šesnaestom vojvođanskom divizijom ponova prolazio istim stazama video sam koliko je u ovoj šumi ispred Sutjeske ostalo naših nesahranjenih.)

U šumi, iznad Sutjeske ostali smo čitav dan. Pored nas su prolazile kolone ranjenika koji su se razmeštali pod visokim jelama.

Sutradan u samo svitanje spustili smo se na reku. Oni koji nisu znali da plivaju, nećkali su se da zagaze u nemirnu, hladnu Sutjesku. Neke je voda odnela.

Posle prelaska produžili smo prema nekom brdu, obavijenom jutarnjom maglom. Oko nas je vrilo kao u kotlu. Magla nas je skrivala, naročito od aviona, koji su već od jutra počeli da bombarduju. Tek tada sam čini mi se shvatio da smo u pravom neprijateljskom obruču. Što smo se više bližili vrhu, išlo je sve teže. Kada se oko deset časova razišla magla, Nemci su nas osmotrili. Talasi aviona su se smenjivali skoro celog dana. Naročito su tukli Milinkladu. Do nje smo išli ceo dan, iako je bila udaljena svega dva-tri kilometra. Popodne, kad smo stigli pod sam vrh, našao sam poznate drugove: Mila Bogunovića, vođu bacačkog odeljenja Prateće čete, Ratka Sofijanića, zamenika komandanta brigade i još neke. Tu smo dobili naređenje da zakopamo bacače, u udolju ispod Milinklade.

Avioni ne prestaju. Na relativno uskom koridoru mnogo jedinica, pa gotovo svaka bomba pogađa cilj. Tu i tamo raskomadana i osakaćena tela.

Čim se počeo spuštati prvi sumrak, kolona je nastavila nizbrdo, kroz šumu. Išli smo pognuti, držeći se za žile i grane drveća. Konji su posrtali. Posle jednog sata spuštanja stigli smo u dolinu Hrčavke. Tu smo rastovarili konje i naložili vatru. Narediše da se jedan konj zakolje. Meso smo jeli onako dimljivo, polupresno. Ubrzo pade komanda: „Gasi vatre! Avioni!". Odmah smo ih pogasili. Nastade mučna tišina. Čulo se samo mljackanje tvrdog konjskog mesa, poneki mitraljeski rafal i šum planinske reke, koja je i dalje spokojno tekla pored nas.

Vladimir TOMAN

Branko Šotra: KROZ ŠUMU — drvorez

„HERCEGOVCI, DAJTE MI VODE“

Kolona umornih boraca kreće se desnom obalom strmog Usovičkog Potoka. Zadatak je: što pre izbiti na sedlo između Ozrena i Pleća, zauzeti ga i štiti glavninu od bočnog dejstva. Klizav teren otežava pokret. Ponekom se noga omakne, a on kroz zube nešto promrlja, više za sebe nego da ga drugi čuju, pa produži dalje.

Tek što smo izbili na ivicu šume, uočismo Nijemce. Izlaze na kosu i zauzimaju položaje. Vidimo njihove oficire, osmatrajući dogledima. Gatačka četa pođe lijevo preko jaruge, da ih sa ivice šume bočno napadne, a Nevesinjska desno, s leđa.

— Vatru otvorite kad ovde vidite ispaljenu raketu! — naređeno je četama. — Brzo, drugovi, da se ne utvrde, tek su sada izbili na kosu!

Snažno „ura“ prolomi se kao da smo se danima odmarali i, pomešano sa mitraljeskim i puščanim plotunima, iznenadi Nijemce. Iznenadi ih i naš brzi skok od šume do vrha grebena.

— Pobjegoste pas vam... povika Lazar Kovačević stari ratnik, nosilac Karađorđeve zvijezde sa mačevima, — nije vam tu ni bilo mjesto.

Strah kad ćemo izbiti na određeno mjesto i kako ćemo ovako umorni jurišati, potpuno nestade. Iznenadili smo ih! Obje čete izbiše na vrh grebena, a Nijemci se povukoše.

— Nemaju se gdje sada zadržati prije one kose preko potoka, kaže Savo Pješčić, pokazujući rukom na greben ispod čete.

Čete su zatim brzo i uspješno intervenisale protiv jedne njemačke grupe koja se probila od D. Bara preko Siljevice i Medvеđeg Brda.

— Đavola, ovdje, na ovoj goloj kosi nema ni srijemuše da se onkao malo najutru okrijepimo, žali se Sava Brenjo.

— Daj, komandire, uputi nekoga u šumu da donese jedan naramak da doručkujemo.

Sjeli smo da se odmorimo, široko rastureni po šumi. Odjednom, snažan tresak. Njemački avioni osuše bombama. Naređeno je da se drugovi sklone ispod drveća i da se ne kreću. Bombe trešte po našem položaju... Ponovo tresak, još snažniji. Četiri „Rode" i dvije „Štuke" sa svojim jezivim sirenama, sipaju bombe. Sigurno su nekoga primijetili.

— Pogibe zamjenik komesara čete, Zora Dragić, kaže komandir, bomba svu raznese. Čitava gužva je na klancu, ima više mrtvih i ranjenih.

— Čiji su to tamo, na klancu i zašto se ne sklone dok avioni ne pređu? pita Obren.

— Iz Dalmatinske jedinice, druže Obrene, žure se na neki zadatak, kaže Milan. Treba ići, pa makar svi izginuli.

Malo zatišje. Avioni su otišli. Plotuni „šaraca" trešte u dolini Hrčavke i prema Zamrštenu. Preko Vilinjaka i Tisovog Brda kao da gori od bombi, teško je odrediti sa koje strane se ne čuje. Ključa kao u kazanu. Bukove, tek olistale grane kao da su se još više raširile, kao da i one hoće da nas zaklone. Sunce je počelo da se spušta ka visovima Zelengore... Ponovni nalet aviona, još snažniji tresak bombi, ponovni rafali mitraljeza. Ovo je sigurno posljednje ovoga dana (9 juna). Sunce već zalazi.

Stari „solunac" Lazar oblijeće oko debele bukve sa širokom krošnjom. Zaklanja se od aviona. Borci mu se smiju. Lazar stade, podiže glavu da vidi avione, pa kao postiđen i na sebe ljut dobaci:

— Zašto se ja ovoliko vrtim oko bukve, a vi sjedite, valjda nije moja sijeda glava skuplja od vaše. — Sjede i poče da se smije.

Avioni se ponovo izgubiše sa vidika, ali jaka vatra sa svih strana ne prestaje.

Prema nama je naišla grupa u kojoj smo prepoznali druga Tita. Osmjeh i radost na licima. Svi smo skočili. Tito nam dolazi! Evo i čika-Janka, prepozna ga Obren. Sa njima je i Terzić

Kad su ugledali Titovu zavijenu ruku, borci se uozbiljiše.

Borci su na nogama, podešavaju svoju opremu, namještaju se, hoće vojnički da dočekaju svog Vrhovnog komandanta na bojnom polju.

Kad nam se Tito približio, zastade, i pogleda nas nasmejan.
— Hercegovci, dajte mi vode!

Svi smo se zgledali, neko se okreće oko sebe kao da nešto izgubljeno traži. Svako bi želeo da usluži druga Tita vodom. Kakva bi bila čast onome koji bi se izdvojio sa čuturicom i prišao Vrhovnom komandantu: „Izvoli druže Tito!" Ponosan bi bio i govorio bi: „Tito se iz moje ruke napio vode, kad je bio ranjen na Zelengori". Međutim, prišao je neko iz pratnje i pružio Titu čuturicu s vodom.

Strmom i besputnom padinom sa Ozrena krenula je duga kolona ka Hrčavki. Tito je u našoj koloni. Svi smo srećni što nam je pala čast da Tito sa Vrhovnim štabom ide s nama. Posebno radostan bio je 4 bataljon Desete hercegovačke brigade u čijoj se koloni nalazio drug Tito sa štabom.

Klizav teren niz strmu padinu otežava pokret, a granje i poneka oborena klada prepriječili put. Borci se pomažu objema rukama i štapom, okliznu se, padnu i ponovo produžuju put.

Po naređenju, kolona se kretala u najvećoj tišini. Đoko Bulajić i Brana Kovačević išli su jedan pored drugog. U mrkloj pomrčini Đoko je udario glavom o Braninu pušku, koju je ovaj patroldžiski nosio. Đoko je jauknuo i počeo da grdi druga. U prolazu, Tito je potapšao nervoznog Đoka, dodajući blago: „Hajde, druže, polako!" Đoko stade mirno i propusti Tita naprijed.

Nikad kraja ovoj besputnoj nizbrdici, mali odmor pa ponovo klizanje. U zoru 10 juna stigli smo do Hrčave. Vedar dan, sa ponekim bijelim oblakom; sada će ponovo avioni, svi su uprli oči u nebo.

Naš dragi gost, naš saputnik Tito, pređe rijeku Hrčavku kod Četvrte proleterske brigade, a mi produžismo preko Presedla na Ljubin Grob.

Milinko OKILJEVIĆ

MOJ DRUG BRANKO

Kao šesnaestogodišnji skojevac stupio sam u 3 četu 5 bataljona Desete hercegovačke brigade. U njoj sam doživio i prvo vatreno krštenje. Četvrta neprijateljska ofanziva bila je tada u punom zamahu. Teško bih mogao opisati sve teškoće koje sam preživljavao tih prvih dana, pomiješane sa radošću što sam postao partizan.

A u Petoj ofanzivi upoznao sam malog Branka, prezimena mu se ne sjećam, i žao bi mi bilo da mu se svaki trag izgubi. Neka ostane o njemu bar nešto zapisano.

Poslije jednog noćnog marša uz Mratinje, početkom juna, naša brigada vodila je više dana borbu sa Nijemcima koji su pokušavali da je na svaki način potisnu sa položaja. Nekako u to vrijeme upućen sam u štab brigade. Tamo sam zatekao oko dvadeset omladinaca. Neki su došli ranije, a veći dio te iste noći. Bila je to omladinska četa. U nju sam i ja uključen. Rečeno nam je da ćemo ostati uz štab brigade. Zadatak čete nijesam znao, ali su mi drugovi rekli da drže stražu, idu u zasjede, a često su i na položaju s drugim jedinicama brigade.

Tu sam se upoznao sa Brankom. Bio je rodom negdje od Nevesinja. Imao je četrnaest godina i pošao je sa partizanima kada je Deseta brigada prošla kroz Nevesinje. Postali smo dobri drugovi i prijatelji.

Sjutradan po mom dolasku četa je zajedno sa štabom brigade otišla na položaj. Na njemu smo bili raspoređeni po grupama. Nas sedam smo raspoređeni na jednom ćuviku. Imali smo zadatak da ostanemo na tom mjestu dok ne dođe drugo naređenje. U ovoj grupi je bio i Branko. Ostali smo tu ne-

koliko sati. Došlo je i do borbe. Nijemci su stalno navaljivali. Poginula su tri naša druga. Kada su Nijemci počeli da izlaze na ćuvik koji smo branili, mi smo otstupili ostavljajući tri mrtva druga. Nas četvorica smo se povukli. Primijetio sam da su se povukli i oni koji su bili raspoređeni desno i lijevo od nas. U povlačenju smo se odvojili i ostali sami.

Pošli smo ne znajući ni sami kud. Ubrzo nas je uhvatila noć. Zanoćili smo u jednoj šumi, dobro se naspavali, ali smo ujutru bili jako prehlađeni. Dalje smo pošli jednom dobro utabanom stazom. Tragovi stopa su svježi. Po svoj prilici je tuda prošla kolona vojske.

Poslije kratkog vremena u neposrednoj blizini se čula jaka borba. Zastali smo, osmatrali i po vatri određivali položaje partizanskih jedinica. Ocijenili smo gdje su i pošli prema njima. Vidljivost nije bila najbolja, jer je padala kiša. Kad smo došli blizu položaja, primijetili smo ispred sebe Nijemce. Kretali smo se od kamena do kamena, koristeći zaklone, i tako prošli pored Nijemaca a da nas nisu primijetili sve dok nijesmo poodmakli nekih pedestak metara. Tada su otvorili vatru. No mi smo već bili blizu partizana.

Čini mi se da smo se nalazili negdje oko Maglića. Partizani do kojih smo došli bili su iz Desete hercegovačke brigade. Ne znam da li je brigada tu bila u punom sastavu. Poslije borbe ona se povukla. Oko devet časova nadlijetala nas je jedna „Roda". Neko iz kolone otvorio je na nju vatru iz puškomitraljeza. „Roda" je otišla, a kolona produžila pokret prema Sutjesci.

Dobro se sjećam da je na drugoj obali rijeke bila jedna kuća, koju je tukla njemačka artiljerija. Baš u trenutku kada sam sa Brankom bio pored rijeke, nalijeteli su avioni, njih 18. Nadlijetali su i mitraljirali kolonu naše brigade. Tada smo Branko i ja legli za jedan kamen. Vatra je postajala sve jača. Počelo je i bombardovanje. Jedna bomba pala je baš blizu nas i mene ranila u desnu nogu. Ranjeno je tu dosta drugova a nekoliko ih je i poginulo. Nijesam imao zavoja da previjem ranu, pa sam pocijepao košulju i pozvao Branka da me previje. Pošto smo očekivali novi nalet aviona, Branko je promijenio zaklon i otišao od mene. Tada mi je prišao Živko Jošilo. Kad je vidio da sam ranjen, pozvao je jednu drugaricu koja je donijela zavoj i zavila mi ranu, a komesar je za to vrijeme razgovarao sa mnom, objašnjavajući mi neke stvari. Tom prilikom mi je rekao da moram nastaviti pokret pošto su Nijemci iza nas i svakog trenutka mogu da nas stignu. Pozvao je Branka i rekao mu da bude stalno sa mnom i da mi pomaže.

Kolona je ponovo pošla. Branko i ja krenuli smo za njom. Odmah poslije prelaska rijeke brigada je stupila u borbu.

Noću smo se odmarali nekoliko sati i pred zoru nastavili pokret. Osjećao sam jake bolove. Branko je stalno bio uz mene. I sjutradan su nadlijetali avioni, ali težih borbi nije bilo. Zaklali smo jednog konja. Branko je donio porciju punu krvi. Naložili smo vatru s namjerom da skuvamo krv, ali nam to nije pošlo za rukom, jer su naišli avioni. Riješili smo da je pojedemo onakvu kakva je. Nastavili smo zatim pokret i baš kada smo pošli naprijed Branko je dobio jake bolove u stomaku. Jedva je koračao.

*

Jednog dana svi smo se sakupili negdje u Zelengori. Komesar brigade je pitao: „Ko je ranjen i ko ne može da izdrži duži marš, neka iziđe na stranu". Izišlo je puno drugova, među njima smo bili Branko i ja. Tada nam je saopšteno da brigada odlazi za južnu Hercegovinu a nas ostale priključiće Centralnoj bolnici da sa njom idemo za istočnu Bosnu. Kad se izliječimo ponovo ćemo se vratiti u brigadu. Neki su odmah tražili da nastave pokret sa brigadom, ali im to nije dozvoljeno.

Žao mi je bilo što sam rekao da ne mogu ići, naročito kada sam čuo da brigada odlazi u moj rodni kraj... Brigada je otišla, a mi ostali. Tada je nastalo prepričavanje među drugovima. Međusobno smo se nazivali „hromašima", „tifusarima" itd. Neki su predlagali da krenemo za brigadom, drugi da idemo hvatati vezu sa Centralnom bolnicom. Bilo je raznih prijedloga. Branko i ja smo posebno razgovarali i na koncu riješili da idemo za brigadom iako put nijesmo znali. Išli smo cijelu noć, a kada je svanulo našli smo se blizu njemačkih položaja. Skrili smo se pod jednu oborenu bukvu i tu ostali cio dan. Negdje predveče krenuli smo dalje. Te noći, ispred nas, na daljini od nekoliko stotina metara, vodila se jaka borba, a mi smo išli baš u tome pravcu, osluškujući da li će neko da traži vezu, kako bismo ustanovili koja je to jedinica. No poziva nije bilo. Noću smo prošli između Nijemaca i bili smo sigurni da ćemo se u toku dana sresti sa nekom partizanskom jedinicom. Ali od toga nije bilo ništa.

Lutali smo 4 — 5 dana i noći dok nijesmo došli u selo Borač. Tu smo se dobro najeli. Te noći smo izišli iz sela i u njegovoj blizini, iznad druma, odmarali se čitav dan, osmatrajući put i pravac kojim ćemo u toku slijedeće noći produžiti pokret. Nijemci su vozilima i peške išli drumom u jednom i drugom pravcu.

Kad je pao mrak spustili smo se ka drumu niz jednu blagu kosu. Dogovorili smo se da pojedinačno pređemo drum. Branko

je pošao prvi. Čini mi se da se nije udaljio ni pedest metara, kada sam čuo rafal „šarca". Meci su i pored mene fijukali. Tu je Branko poginuo. Nisam smio ni pokušati da mu priđem. Nijemci su i dalje gađali njegovo mrtvo tijelo. Ostao sam potpuno sam. Povukao sam se malo unazad i ulijevo. Osmatrao sam cestu i razmišljao kako da je pređem. O povratku nazad nijesam ni pomišljao.

Nijemci se nisu pomicali sa druma. Izgledalo je kao da su u zasjedi. Ostao sam nepomičan, duže vrijeme, a onda sam pošao ka cesti. Išao sam nečujno i polako sve do njene ivice. Osmatrao sam izvjesno vrijeme i zatim prepuzao preko ceste. Onda sam ustao i obazrivo produžio dalje. Išao sam cijelu tu noć i sjutradan, bez ikakvih smetnji. Poslije oko mjesec dana stigao sam svojoj kući i javio se terenskim radnicima.

Svoju staru jedinicu sam našao i u njoj mnoge stare drugove. Ali Branka, moga dobrog druga i prijatelja, više nije bilo.

Meho ŽUJO

MAJKA

rela sam je prvi put negdje u proljeće 1943 godine u toku Pete ofanzive. Išla je u koloni, uporedo sa ostalim borcima, ubrađena u bijelu maramu kakvu nose hercegovačke seljanke, i ogrnuta bičaljem, crnom čobanskom kabanicom niz koju vise dugi, utkani pramenovi vune, kao na neprerađenoj ovčijoj koži. Išla je lakim i brzim korakom, ne zaostajući za ostalim borcima. Nosila je neki povelik teret, koji se već mogao primijetiti na njenim malo povijenim leđima, prekriven tom njenom crnom kabanicom.

Gledajući je iz daljine, mislila sam da nosi nešto suvišno, nepotrebno, od čega se nije mogla da odvoji kad je napuštala svoju udžericu u sivom hercegovačkom kršu, nešto što joj sada ničemu i nizašta ne služi, ali što iz nekih nepoznatih razloga još čuva, vuče i tako se nepotrebno opterećuje.

Upravo smo se smenjivali na položaju. Naša brigada držala je položaje na Volujaku, gdje su se vodile danonoćne borbe sa Njemcima. Četa je četu smenjivala, borac borca, skoro bez predaha, bez odmora.

U prolazu, spuštajući se uskom stazom, srela su se naša dva bataljona. Poslije dva puna dana upornih borbi i dvije neprospavane noći, čekali smo i sanjarili o odmoru, o suvom krevetu, toploj sobi, vatri koja pucketa i podrhtava u maloj peći. Maštali smo i čekali da dođe naređenje da bar zastanemo, opružimo noge, legnemo na golu ledinu i sklopimo umorne oči.

Zastali smo i sklonili se da propustimo ove, koji su nas smenjivali. Posjedali smo i gledali kako mimo nas prolazi jedan po jedan borac sa prebačenom puškom, mašinkom ili puškomitraljezom preko ramena.

Izgledali su čili i odmorni, koliko se u onim uslovima moglo biti odmoran. Žurili su mimo nas da zaposjednu određeni položaj i izvrše određeni zadatak. Zaostati se nije smjelo — svaki čovjek je grabio brzim koracima da ne izostane iza svoga prethodnika.

Gledala sam ih kako prolaze. Mislila sam, šta li im donosi današnji dan i pretstojeća noć. Gledala ih i mislila, koliko će se sutra njih vraćati ovim istim puteljkom, umorni, neispavani, ali ipak živi. Gledala njihova lica, njihove bistre, prodorne oči i kod svakih sa strepnjom zastajala: ne će li se baš te, sutra za svagda sklopiti da spavaju svoj vječni san na vrhovima Volujaka?...

U prolazu dobacivali su jedni drugima razne dosjetke, šale.

„Druže, postaraj se i nađi gore nekog Njemca da promjeniš te tvoje poderane opanke za neke dobre švapske cipele", dovikivali su neki iz moje jedinice.

„Kod švaba ima čokolade i keksa, ako budete vrijedni — brigada će se sutra malo osladiti"... dodavali su drugi.

„Ne brini ti za našu vrijednoću. Mi ćemo se sladiti. Samo ne znam šta ste vi gore radili? Izgleda da ste suviše na nas mislili i svu čokoladu ostavili nama"... glasio je odgovor koji je značio i neki prijekor.

Borac za borcem je izmicao i gubio se u gustini Volujačke šume kad sam ugledala nju. Gledala sam je, pitala se — odakle li je ta tridesetogodišnja žena? Žurila je i ona, nimalo ne zaostajući, kao da joj teret na leđima nije zadavao teškoće. Pratila sam je pogledom i čekala da dođe do mene, pa da je upitam šta nosi i čemu joj sve to služi. Htjela sam da joj moje pitanje bude i neki prijekor što se nepotrebno opterećuje nekakvim sitnicama i što ne ponese nešto korisnije, za ovu priliku. Prikovana pogleda pratila sam je dok mi se približavala. Na nekoliko koračaja od mene zastala je za časak, naglo okrenula glavu kao da je htjela da pogleda to što nosi. Zastade za trenutak, pa onda još bržim korakom produži naprijed da bi stigla druga pred sobom.

To je bio trenutak dovoljan da vidim šta nosi.

Razrogaćenih očiju, bez daha, tiho uskliknuh: „Pa to je dijete"... I u isti mah osjetih kako mi suze pune oči, kako mi se grlo i usta pune nečim što me guši. Dovoljan je bio samo taj trenutak pa da sebe prekorim zbog želje da joj se narugam, da je opomenem...

A ona kao da je primijetila moj pogled i pročitala moje misli, nasmija mi se toplim, blagim osmjehom, više očima nego ustima.

„Je li to tvoje dijete?" jedva izustih.

„Da, moje je, moj sin", odgovori vedrim, otsječnim glasom. „I on se bori protiv Njemaca. Nisam borac sa puškom u ruci ali u komori, u kuhinji pomažem koliko mogu, a drugovi mi kažu da nisam na teretu. Naprotiv..." Ne dovrši rečenicu nego se ponovno nasmiješi i ubrza korak da stigne kolonu.

Gledala sam za njom dok nije zamakla u šumu. Pored sveg umora i nekoliko neprospavanih noći nisam mogla da zaspim. Pred očima mi je stalno bila ona i njeno malo dijete. Šta ju je ponukalo da sa šestomjesečnim djetetom krene u šumu, da se sa njim povlači po kamenitim i strmim crnogorskim planinama, da stoji na dometu mitraljeskih zrna, da zajedno s njim gladuje, da kisne, zebe, da... Misli su se prepletale, mučile me, željela sam da saznam nešto više o njoj.

Istoriju njena života i života njene porodice saznala sam jedne noći kad smo se, opet u pokretu, našle u blizini.

Noć je bila zvejzdana, tiha. Maršovalo se brzo ali tiho. Brigada je prolazila mimo njemačkih položaja, probijala se kroz obruč. Šapatom su se sporazumjevali ljudi, glas se nije smio čuti, čak ni bat nogu. Moralo se paziti gdje i kako će se koraknuti, stati.

Na jednom kratkom odmorištu, kada se hvatao predah za dalji marš i napore ugledah je kako povija svoje dijete. Priđoh joj. Nijemo sam posmatrala šta radi. Preda mnom je stajala majka. Majka, koja ne zna za teškoće, za koju ne postoje prepreke. Majka, koja daje i razvija život svom djetetu. Majka — ta vječna bit života.

Brzim i vještim pokretima obavljala je svoj posao. Iz šarene seljačke torbe vadila je neke krpe. Vidjelo se da joj ne treba mnogo vremena pa da svom sinu stvori bar koliku — toliku udobnost i toplinu. I koliko je drugim trebalo da opruže i protegnu noge, ona bi gotova. Podiže to dragocjeno breme, osvrnu se i reče: „Bože, da li bi mogla da ga podojim? Da li ćemo još da se zadržimo?" Pošto dobi odgovor da će se brigada odmoriti još koji minut, ona sjede....

Sjela sam do nje i zadivljeno je gledala. Gledala tu sitnu, naizgled slabačku ženu i divila se njenoj hrabrosti, njenom herojstvu.

„Znaš", započe ona tiho, „ovo mi je treće dijete. Dvoje su mi ustaše ubili pred očima. Došli su u kuću, tražili su mog muža, sumnjali su da je u partizanima. Kad nisu našli oca, pobili su djecu. Pred očima mojim, zvjerovi, krvnici"...

Zastade. Znala sam zašto. Suze su gušile svaku riječ. I kada su zasijale na malom lišću koje se upilo u majčinu dojku, ona nastavi: „Dvoje djece su mi oteli, ali im ovo ne dam.

Samo preko mene mrtve. Pošla sam iz sela sa partizanima kada su odlazili. Muž mi nije dao, bojao se da ću im biti teret. Nisam ga slušala. Nisam nikome na teretu, ni ja, ni ovo moje dijete. Vidiš li ga, ne čuje se. Kao da zna da ne smije da se čuje. Šuti kada je gladno i kada je mokro i kada zebe.

Kolona je krenula. Jedan za drugim išli smo tiho. Išli prema slobodi. Neki su za nju dali najveći zalog što može da da čovjek — svoj život. Neki su je dočekali. Među njima je i Cvija sa svojim sinom Radovanom.

Jelena-Ljerka HAMOVIĆ

SAN NA MRTVOM DRUGU

ijelog dana čula se kanonada tamo negdje od Mratinja i Volujaka. Nemamo pregled situacije na frontu, ali po užurbanosti, kojom smo se spremali za pokret, vidimo da nam pretstoji neki težak i važan zadatak. Krećemo se putem kojim su već prošle neke jedinice. Od Vučeva prema Sutjesci pošli smo negdje oko 17 časova. Pred nama je ogroman kompleks šuma kroz koji treba proći, izbiti na Sutjesku i preći je pre nego što bi neprijatelj od Izgora uspio da potisne naše jedinice sa Suhe i time nam onemogući prelazak rijeke. Pozivali smo zaostale drugove iz drugih jedinica da se priključe našoj brigadi.

U jednoj kolibi uz samo brdo, oko 500 m od puta, dimila je vatra. Upućeni smo nas trojica da vidimo ko se nalazi u kolibi — ima li u njoj partizana. Tamo smo zatekli oko vatre tri partizana, srednjih godina, kako se otimaju oko neke kosti na kojoj nema mesa koliko ni na kamenu. Upozorili smo ih da smo mi posljednji i da se svakog trenutka očekuju Njemci, te bi trebalo da obavezno pođu s nama. Oni nas nisu uopšte slušali, već su nastavili raspravu oko kosti. Kad smo pokušali da ih silom povedemo, sva trojica su uperila puške na nas i rekla: „Idite k vragu i vi i Švabe. Mi odavde ne možemo dalje, pa makar odmah pomrli . . .“ Pucnjava mašinki već se čula na nekoliko stotina metara te smo morali da ih ostavimo i požurimo ka našoj koloni.

Na ulasku u neku šumu, na nosilima je ležao lep mladić, a pored njega sjedela sestra i plakala: „Drugovi, ima li još neko pozadi vas?“ Njemci su pucali na kojih 100 metara, i mi

smo pokušali da ga ponesemo, ali on nije htio ni da čuje. „Ne, drugovi. Ja sam svakako gotov, zar i vi da izginete zbog mene. Ne". Pokušali smo da njegova sestra pođe s nama, ali je ona sklopila ruke njemu oko vrata i rekla: „Zajedno mremo, a vama puno hvala". On je izvadio pištolj, i nakon dva minuta čula su se dva pucnja.

Nailazili smo i na desetine nosila s bolesnim drugovima, tifusarima, koji su preživljavali svoje posljednje sekunde.

Spustila se noć. Pada kiša, i ništa se ne vidi. Svakih nekoliko minuta čuje se čas „stoj" ili „pokret". Sada već nismo na putu, već nam pod nogama pucketa suvo granje. Spotičemo se preko obaljenih suvih klada i produžavamo put dalje do onoga „stoj" — „pokret". Čini mi se da je vječnost prošla. Negdje u daljini, naprijed i lijevo, čuju se potmule eksplozije ručnih granata. Negdje iznad Vrbnice i u pravcu Miljevine čuje se klokotanje mitraljeza i eksplozija zrna iz teških haubica.

Sve se više pod nogama osjeća pucketanje suvog granja, i rekao bih da nikada tuda ljudska noga nije kročila. Desno i lijevo, naprijed i pozadi samo se čuje: „Veza, alo, veza". Osjećamo pod nogama da idemo niz neku užasnu strmu stranu. Poslije kotrljanja i prevrtanja, mukle psovke na račun obaljenih klada, pod nogama osjećamo kako upadamo duboko u razgnječeno blato. Teškom mukom izvlačimo polubose noge iz tog blata i nastavljamo put dalje. Jednom, ko zna po koji put, preko kolone prenese se komanda „stoj". Za razliku od ostalih „stoj", ovo se odužilo u nedogled.

Danima nismo jeli ni spavali. Iznureno tijelo klati se na nesigurnim nogama zaglibljenim u blato do koljena. U glavi mi strašno buči. Ne znam po koji put sam glavom dohvatio hladno blato i onda se naglo trzao i vikao „Veza, alo, veza".Na moje iznenađenje uvijek sam dobijao odgovor „Tu smo". Plašeći se da to isto čini i najbliži drug pored mene, tojest da spava na nogama, viknuo bih koliko sam najviše smio i mogao: veza! Uvijek sam poslije toga čuo, u toj grobnoj tišini, kako se noge izvlače iz dubokog blata i namještaju na pogodniji način, a zatim bi nastala tišina. Samo bi s vremena na vrijeme odjeknula eksplozija granata iz teške haubice i zaštektao prodorno „šarac", a potom ponovo nastupila tišina kao da je naišao smak svijeta.

U tom čestom premještanju nogu s jednog na drugo mjesto, pomjerao sam se pomalo ulijevo. U jednom trenutku dodirnuh nešto čvrsto. Učini mi se da je to stara, trula jelova klada. Zamolio sam najbližeg druga ako zaspim da me ne smije ostaviti. Da bih bio sigurniji, to sam prenio na nekoliko njih naprijed i pozadi sebe u koloni. Onda sam gornjim dijelom tela legao na tu kladu dok su mi noge ostale u blatu. Čim sam se namjestio, odmah sam zaspao. Kada sam čuo prodornu komandu

„pokret“ i naglo se uspravio i sjeo, već je uveliko sunce grijalo po vrhovima guste šume. Okrenuo sam se da vidim šta mi je pružilo tako udobno spavanje u ovom teškom blatu i na moje veliko zaprepašćenje i žalost ugledao sam bijele stisnute zube, koji su virili iz glave bez usana. Njegova crna kudrava kosa bila je blatom ulepljena, a oči i lice od ljudskih nogu koje su po njima u mraku gazile — unakaženi.

Digao sam se skrhan sa leša svog dragog nepoznatog druga na čijim sam hladnim grudima spavao. Pri polasku okrenuo sam se i tiho rekao: „Hvala ti, neznani druže, za ovo noćas i za tvoje podvige. Hvala ti za krv uloženu za našu opštu slobodu! Vječna ti slava i hvala!“

Obren ALEKSIĆ

PUTEVIMA NEZABORAVNIM

oš jedna pobjeda.

Poslije usiljenog marša, u noći 16/17 aprila 1943 godine, iznenada smo napali i razbili Pljevaljsku četničku brigadu, zauzeli Čelebić i okolna sela. Četnici su panično bježali i davili se u vodama Tare i Ćeotine. Oko 200 što ubijenih što zarobljenih. I plijen od sedam mitraljeza sa mnogo municije i jedan magacin hrane. To je bio jedan od većih uspjeha Sedme krajiške brigade u Četvrtoj ofanzivi.

Bio sam borac 3 čete 4 bataljona, u kojoj su većinom bili omladinci od 16 do 25 godina. Među njima, kao najhrabriji, isticalo se šest boraca: Branko Olić, Živko Petrović,Dušan Pekez, Krsto Marković, Mitar Maleš i, najmlađi od svih, šesnaestogodišnji Vaso Olić. Četa se hrabro borila, jurišala i updala u rovove i kuće u kojima su četnici pokušavali da se zaklone. Iz jedne kuće pružali su jači otpor. Četa je zastala. Bombaši Branko Olić i Živko Petrović, pod zaštitom vatre Pekezovog puškomitraljeza privlačili su se kući. Grunule su bombe. Četa je produžila napredovanje i zauzela kuću. Izvukli smo teško ranjene drugove, Olića i Petrovića. Ćutali su. Drugovi se sakupili oko njih. Komesar Spaso im je nešto govorio. Olić je šaputao. — Znam, možda ću umreti... Zastade i pokuša da se pridigne. Žile na čelu i vratu su mu nabrekle. Kao da se oprašta, produžio je:

— Pozdravite mi oca, majku...

Petrović je, nepomičan, ležao kraj svog druga, Govoriti nije mogao.

Ujutru četa je krenula dalje, preko planine, ka Žabljaku. Jusuf Matić i ja određeni smo da otpratimo ranjene drugove

do divizijske bolnice. Težak put trajao je dva dana. Ranjeni drugovi izgubili su mnogo krvi. Kad smo, 19 aprila, konačno stigli u bolnicu, obojica su nakon nekoliko sati umrla.

Pomalo obezhrabren išao sam sa Jusufom za četom. Još prije tri dana sjedio sam sa Olićem i Petrovićem. Bili smo veseli, pjevali smo, šalili se. Niko nije mislio na smrt. Puni životne snage pravili smo planove za budućnost. Prošli smo dosta borbi. Tešku Četvrtu ofanzivu, mnoge marševe i besane noći. I radovali se proljeću. A, evo, ipak desilo se... Sada preda mnom lebdi slika Olića koji, svjestan da mu nema više pomoći, pokušava da hrabri drugove za dalje borbe: „Vi ćete se dalje boriti..."

Mislim, iako to ne želim: „Da li će sjutra na mene biti red? Da li ću i ja biti tako hrabar kao što su bili oni? I sjećam se svoje majke, dobre stare majke, koja tako brine za mene. Kako bi ona primila vijest da sam poginuo?

Naš bataljon se smjestio u selu Timar, ispod planine Sinjajevine. U tim prolećnim danima kao da smo zaboravili na patnje i teškoće ranijih borbi, na glad i besane zimske noći. Gonili smo i razbijali četnike po vrhovima planine. Sve je izgledalo kao igra. Postali smo dobri prijatelji sa seljacima. Hrane imamo dosta, talijansko brašno, makarone i konzerve.

Veselo smo proslavili i Prvi maj.

Politički se radilo mnogo. Održavali smo konferencije, diskutovali o situaciji u svijetu, čitali radiovijesti.

Trećeg maja održan je sastanak četne partijske ćelije. Pozvali su i nas nekoliko novih — da nas prime u Partiju. Bio sam uznemiren. I radostan. Pomalo i iznenađen što ostali nijesu pozvani, jer u četi su bili sve dobri borci, ne slabiji od nas koji smo izabrani za prijem.

Diskutovalo se o svakom pojedinačno. Iznosili smo svoj životni put, a zatim su govorili stari članovi Partije, postavljali pitanja i ukazivali nam na slabosti. Kao da sam stajao go pred tim starijim komunistima. Činilo mi se da me poznaju do dna duše, da naziru svaku moju misao, da znaju svaku moju namjeru. Obračunavao sam se sam sa sobom. Razmišljao o svom držanju u borbi. I zbog toga sam crvenio na sastanku. Sjetio sam se jednog marša u protekloj ofanzivi. Bio sam umoran, gladan, i ozebao, a nosio sam sa Brankom Olićem jednog ranjenika preko krševitog Prenja. Bio je nemiran taj ranjenik, vrtio se, ječao i psovao nas što ga ne nosimo opreznije. Naljutio sam se, opsovao mu sve na kamaru, i ljutito dobacio:

— Nisam došao ovamo da nosim ranjenike već da pucam u neprijatelja.

Ranjenik je to čuo i počeo vikati:

— Bacite me, ako smatrate da nisam vise potreban. Samo me bacite, kad ne zaslužujem da me nosite.

Za to je znao samo Branko Olić, a on je mrtav. Znam da je to velika greška, ali me sramota govoriti o njoj pred ovolikim drugovima. Grizla me savjest, ali sam ipak prešutio. Umjesto toga rekao sam sebi: „Ovo ti se neće nikad više desiti".

Dani u Timaru brzo su prolazili. Komandir čete je počeo i sa časovima vojne nastave. Ali taj program nijesmo završili. Sredinom maja njemački avioni, „šarci" i topovi nagovijestili su početak Pete ofanzive.

Ofanziva je počela iznenada. Četnici otvoriše vatru. Najprije oprezno, kao da pipaju, a poslije sve jače. Kamenje je letjelo na sve strane, a od pucnjave nijesmo mogli čuti jedan drugoga. Polako, neprimjetno privukli smo se njihovim položajima. Oni su još uvijek zasipali vatrom ono kamenje gdje smo prije bili. Na komandirov znak iskočismo iz zaklona i sa gromoglasnim „Ura" upadosmo među četnike. Dušan Pekez je prvi iskočio na čuku. Sipa rafale iz puškomitraljeza i viče: „Naprijed, drugovi".

Juriš je uspio.

Po ovim vrhovima tukli smo se sa Nijemcima i četnicima još nekoliko dana. U tim borbama poginuo je desetar naše čete, hrabri Mitar Maleš.

Tako je nama počela Peta ofanziva.

Išli smo usiljenim maršem preko Šavnika i Pive ka Lebršniku i Botovcu u pomoć Desetoj hercegovačkoj brigadi. Marševali smo bez predaha, da bismo stigli na cilj u određeno vrijeme. Sa hranom smo bili sve oskudniji. Bilo je slučajeva da putem jedemo zeleno bukovo lišće, srijemušu i zečji kupus. Odmah poslije marša, bez odmora, stupili smo u borbu sa dijelovima 7 SS divizije „Princ Eugen". Sjećam se teških borbi na Lebršniku, Botovcu, Goliji, Goranskom, Vratlu i Pivi. Nijemci su napadali i danju i noću i, posle višednevnih borbi, uspjeli su da nas potisnu prema Pivi. Branili smo se i napadali, vodili borbu prsa u prsa, iscrpeni jurišali i po nekoliko puta u jednom danu.

Nijesam pamtio imena mjesta. Pred sobom sam vidio samo krš i gudure, mjestimično obrasle šumom, prostranstva bez naselja. Znali smo da idemo ka Zelengori, ka Bosni, ka poznatom kraju.

Ali nijesam shvatio zašto se mora prelaziti preko takvih planina i gudura, gdje nema puteva i kuća. Zar nije bilo lakšeg puta?

U danonoćnim borbama činilo mi se da sporo odmičemo, da je teren sve teži, da nam sve više nestaje snage i da nas je svaki dan sve manje. Glad je svakim danom teža. Nakon ovih

borbi uslijedio je novi, još teži, usiljeni marš preko Pivske Planine i dubokog kanjona Pive na visoravan iznad Mratinja. Toliko je bio naporan taj put, da je na njemu zaostalo više od polovine boraca. Odmah po izlasku na Pivski Javorak stupili smo u borbu sa Nijemcima.

Nijemci su u tom prijedelu snabdijevali svoje trupe vazdušnim putem. Baš tog dana bacali su padobranima municiju i hranu. Jedan padobran pao je između naših i njemačkih položaja. Htjeli smo da na svaki način prvi stignemo do njega. Nekoliko puta uzaludno smo pokušavali da izvučemo paket sa ničije zemlje. Borci su padali pokošeni „šarcima". Tek u suton smo uspjeli.

U borbi na Javorku imali smo mnogo žrtava. Ranjenike smo sakupljali u planinske kolibe i odatle otpremali u bolnicu. Među njima bio je i drug Gojko Kelečević. Komesar bataljona dao je konja da Gojka prebacim u divizijsku bolnicu. Dopratio sam Gojka i tamo zanoćio. Ujutro sam pustio konja da malo pase i skinuo teške talijanske cipele, prvi put poslije petnaestak dana. Iznenada su se nad nama pojavili avioni. Letjeli su nisko, iznad same šume. Počelo je bombardovanje. Potrčao sam u zaklon i prilijepio se uz jednu bukvu. Nedaleko od mene poginu nekoliko drugova i drugarica. Dijelovi njihovih raskomadanih tijela ležali su razbacani naokolo i po drveću. Krv se miješala sa blatom i šumskim korovom.

Još više sam se privio uz bukvu i skupio noge. U blizini pade bomba. Krupno parče otsječe bukovu žilu kraj moje noge, a drugo manje, zakači me po krstima i ispod njih. Pomislih: Da sam imao ispruženu nogu, ostao bih bez nje.

Pritrča jedna drugarica, pridiže me i upita me da li sam živ. Podigoh glavu i spazih Anđu Boltić, mladu partizanku, koju sam, prije ofanzive, ponekad sretao još dok je radila kao terenski radnik. Najmanje sam se nadao da ću je sresti ovdje. Pustio sam je da me previje.

Morao sam ostati u bolnici. Pod jednom bukvom našao sam Gojka, koga sam doveo u bolnicu dan ranije.

— Evo i mene. Sad ću morati i ovdje da ti pravim društvo.

On me pogleda i ništa ne reče.

Vrijeme u bolnici sporo prolazi. Bilo je mnogo ranjenika i tifusara. Svakim danom vršimo pokrete, zastajemo, pa opet krećemo. Put je težak. Ranjenici ječe, tifusari, ogrnuti ćebadima, jauču od gladi, žeđi i izmorenosti. Izgledaju kao aveti.

Noć. Maršujemo. Teži ranjenici na konjima, lakši i tifusari pješice. Tužno izgleda ta naša kolona. Spuštamo se niz strmu padinu uskom kozjom stazom. Ispred mene, na konju, jaše jedna drugarica. Teško je ranjena u glavu. Jauče. Opominju je da ćuti, da su Nijemci blizu. Ona ućuti, pa opet počne.

Ne može da izdrži. Jaše na slabom i izmorenom konjiću koji se tetura i posrće, a ona se na njemu klati. Put je uzan. Pješak po njemu teško korača tražeći mjesto gdje će čvrsto stati nogom. Konjima je još teže. Već ih se nekoliko stropoštalo u provaliju. Drugarica na konju nikako da se umiri, viče:

— Ubite me, ne mogu više da izdržim.

Tada se mali konjić spotače i skliznu u duboku provaliju, u kojoj zamrije i plač ranjene drugarice.

Ešelon ranjenika produžuje put, stopu po stopu, po besputnom terenu. Zašli smo u neku gustu šumu. Ništa se ne vidi. Kolona se iskidala, ranjenici i bolesnici protestuju. Dođe naređenje da svak ostane na svom mjestu, da se ne udaljuje do svanuća. Umorni, gladni i žedni tu smo zanoćili. Zastali smo na velikoj strmini. Leći se nije moglo. Prislanjali smo se uz drveće i tako s mukom prenoćili tu noć. Dežurni liječnik je obilazio bolesnike, prebrojavao ih i hrabrio, iako je i on bio vrlo umoran.

Prošla je i ova teška noć. Izjutra se spremamo za pokret. Osjećam strahovitu iznemoglost. Rana me boli i ne mogu da se dignem. Potužim se drugu kraj sebe.

— To je tifus — reče on i pozva ljekara, koji to isto ustanovi i uvrsti me među tifusare.

Krećem se s naporom. Nemam snage. Šuma se oko mene okreće. Smetaju mi čak i moje debele hlače i košulja.

Penjemo se uskim stazama prema Milinkladi. Uspon je velik. Ulažem posljednje napore. Naša kolona se prekida, ranjenici i tifusari zaostaju. Dežurni ih dižu, viču i tjeraju naprijed. Sa nekoliko drugova tifusara sjedim pokraj puta. Svi smo umorni i iznemogli. Dalje ne možemo. Sa mnom je i Branko Jovaš, borac iz moje čete, ostale ne poznajem. Muke i napori su nas zbližili. Svi jaučemo od bolova, napora i gladi. Neki predlažu da tu ostanemo i umremo, neki da idemo naprijed, jer će nas Njemci zarobiti. Jedan omanji borac proviri ispod ćebeta i reče da će ostati tu pa makar ga Nijemci zarobili i ubili. Drugi kažu kako bi rado skočili u rijeku, kad bi tu bila, napili se vode i tako se utopili.

Kolona ranjenika i bolesnika već je odmicala. Sjedjeli smo pokraj puta, malo skriveni, ali ne toliko da nas ne bi mogli primjetiti. Niko iz kolone nas ne traži. Više i ne jaučemo. Putem prema nama čuje se razgovor. Nešto udara po kamenju i lomi granje. Preleti misao: „A šta, ako su Nijemci?"

Čelo kolone se približava. Naši su.

Jedan drug se odvoji od kolone i priđe nam. Gledamo ga, zamotani ćebadima. Upita nas iz koje smo jedinice. Objasnismo mu da smo iz svih jedinica, ranjenici, zaostali tu, jer ne možemo dalje.

Kao da je to već predvidio on sjede na jedan panj. Zamislio se i dugo nas promatrao, svakoga posebno. Zatim progovori. Govorio je dugo, kao da odavno poznaje i nas i naše muke i očajanje. Glas mu je bio miran. Slušali smo ga iako nijesmo znali ko je. Mora da je neki starješina, mada se oznake nijesu vidjele. Govorio je o našoj borbi, o zvjerstvima Nijemaca, o djeci, ženama i staricama koje su oni pobili...

— Zar poslije tolikih žrtava, tolike prolivene naše krvi, pustiti da vas uhvate Nijemci? — upitao nas je.

Sjetio sam se svega što sam preživio, teških borbi i trenutaka u kojima sam bio blizu očaja. Opet su mi pred oči izišle slike palih drugova. Kao san mi se čini priča ovog neznanog druga.

Mali tifusar se pridiže, pogleda nepoznatog u lice, i upita:

— A ko si ti?

— Ja sam komesar Desete hercegovačke brigade.

Sa naporom smo se digli i pošli dalje. Komesar je išao sa nama. Hrabrio nas.

Pored jednog potoka smjestila se diviziska bolnica. U kazanima se kuva meso za ručak. Pričalo se da je Sedma krajiška brigada poslala goveda. Zarobio ih snalažljivi intendant Mirko Graonić. Probio se između njemačkih položaja i dotjerao oko 70 grla, koja su podjeljena jedinicama i bolnici. Doktor i dežurni me zadužiše da pripazim na kazane dok se skuva meso. Znali su da sam član Partije, a već sam prezdravio. Pomogao sam kuvarima da lože, kako bi ručak što prije bio gotov. Izgladnjeli ranjenici i tifusari netremice su gledali u dim koji se izvijao ispod kazana.

Pokraj nas naiđe kolona boraca. Kad nas opaziše, nekoliko njih iznenadno navali i prevrnu kazane iz kojih je ispadalo meso. U prolazu svaki iz kolone dograbi po parče. Na zemlji ubrzo ostade samo prosuta supa. Bila je to neka dalmatinska jedinica. Opominjao sam ih i molio da to ne rade. No oni počeše na mene vikati:

— Šta, vi tifusari samo jedete, a mi se borimo.

Dotrčaše dežurni i jedan ljekar. Osuše na mene kišu psovki što to nijesam spriječio. Uzalud dokazujem da nijesam kriv. Ljekar se toliko raspalio da izvadi pištolj i preti da će me ubiti.

Kad su se ljekar i dežurni smirili, na mene se okomiše ranjenici i tifusari. Počeše da mi prete što su ostali gladni. Vidim, došao vrag po svoje. Nije mi preostalo ništa drugo nego da bježim. Jurnuh u šumu. Ubrzo stigoh Dalmatice, one koji su mi pojeli meso. Priključih se njihovoj koloni i sa njima stigoh u svoju brigadu.

U četi sam našao svega šesnaest boraca. Od komande čete ostao je samo komesar Spase Kalaba. Svi ostali su ili ranjeni ili poginuli. Saznao sam da je hrabro poginuo i moj komšija Vojin Zeljković. Četa je bila desetkovana. Komesaru Spasi ispričah kako sam bio ranjen i ostao u bolnici. Sa mnom u četu došla su dva Dalmatinca, veliki Ilija i mali Cvitko. Tako nas je u četi, pred završetak Pete ofanzive, bilo osamnaest boraca. Svega četvrtina od čete pred početak ofanzive.

U daljim borbama približavali smo se pruzi Sarajevo — Višegrad. To je bio poslednji obruč, no i on već napukao. Samo još jedan obruč, preko Prače i šume, pa će nepokorena Bosna opet prihvatiti svoje borce za slobodu.

U rano junsko jutro pripremali smo se za proboj. Neprijateljske zasjede bile su na lijevoj obali Prače, ispred ceste i duže pruge. Na tom pravcu napadao je čitav naš Četvrti bataljon, a sa borcima koji su mu preostali.

Oprezno smo se približavali obali, tražeći zaklone iza žbunja. Prva grupa zagazila je u vodu. Bila nam je do pojasa. Nečujno smo gazili prema lijevoj obali, koja je izgledala sasvim mirna. Prešli smo a da niko ne otvori vatru. Oko dvjesta metara dalje, pred cestom, u jutarnjem svitanju ocrtavahu se grudobrani njemačkih rovova. Pekez postavi svoj puškomitraljez. Prebacuje se druga grupa.

Na lijevom krilu začuše se mitraljezi. Mi ćutimo. Od zaklona do zaklona prebacujemo se bliže Nijemcima. Odjednom nas oni obasuše jakom mitraljeskom vatrom. Pokušavamo ih zaobići desnim krilom, privući njihovu pažnju na tu stranu da bismo se mogli prebaciti do boljih zaklona. Grupi boraca na desnom krilu to uspjeva. Nijemci se povlače iz prvih rovova. Onda pođosmo na juriš. U dejstvo stupa Pekezov „Brnac". Kako je bila lijepa njegova pjesma! Ručnim bombama osvojismo cestu. Lijevo krilo vodi borbu sa zasjedom na pruzi. Tu se bori Druga četa. Zasjedi u pomoć dolazi blindirani voz. Komesar Druge čete Niko Vještica, povede bombaše. U smjeloj akciji oni uništavaju voz; tu gine komesar Niko. Obruč je probijen.

Marko PROTIĆ

DRUGARSTVO

U štabu 1 bataljona Prve dalmatinske brigade dobio sam zadatak da nađem svoju Drugu četu, koja je otišla ka sastavcima Pive i Tare, i da njenoj komandi predam pismeno naređenje štaba bataljona. Sa mnom je pošao i Zarić.

Uputili smo se stazom kroz gustu šumu. Na sve strane su se vidjele vatre. Zapalili su ih ranjenici. Šumom su odjekivali glasovi i dozivanja. Često smo sretali drugove ili zarobljene Italijane koji su na nosilima prenosili ranjenike. Negdje oko ponoći stigli smo kod Šćepan-Polja. Nekoliko stotina metara pred nama nalazio se srušen most.

— Tu bi negdje trabala biti naša četa — rekoh Zariću.

On potvrdi. Izašli smo iz šume i, krećući se obalom rijeke, uskoro opazismo neke zgrade desno od nas, uz samo brdo. Pomislili smo da smo stigli na cilj. Zarić je dozivao iz sveg glasa, ali se niko nije odazivao. Pošli smo dalje obalom rijeke. Odmah naiđosmo na zgarište, a zatim na jame koje su iskopale avionske bombe, ruševine kuća i najzad most. Na njemu nismo nikoga zapazili. Opet je Zarić dozivao, ali i ovog puta bez rezultata. Od mosta je ostao samo mali dio, a sve ostalo je bilo potonulo. Pretpostavljamo da se četa već povukla i da, možda, tu negdje u neposrednoj blizini, možemo naići na neprijatelja. Stoga se složismo da se vratimo nazad. Ja sam predložio da pođemo uz rijeku, a Zarić je smatrao da je bolje da se vratimo putem kojim smo i došli jer ga već poznajemo. Međutim, ja sam, na našu nesreću, otsao uporan, vjerujući da ćemo ići boljim i kraćim putem. Zarić je popustio. Neko vrijeme, možda dva kilometra, išli smo dosta dobrom stazom uz obalu, ali smo onda

naišli na ogromni kamenjar koji se spuštao uz samu rijeku Pivu. Blagodareći Zarićevoj pomoći nekako sam uspio da se popnem na prvu stijenu, ali šta nam je to vrijedilo kad se za njom dizala druga, treća, i tko zna koliko još. Kamen po kamen s mukom smo savlađivali, a mene je snaga sve više napuštala. Nakon nekoliko metara naišli smo na srušenu bukvu koja je svojim granama pregradila dalji put. Više od polovine bila u rijeci, a drugi dio korijena štrčao je niz kamenjar.

— Dalje se ne može — reče Zarić koji je pošao nešto naprijed. Dok je on provjeravao put, ja sam nemoćno stajao naslonjen uz stijenu ne mogavši više ni rukama ni nogama maknuti.

— Ni ja ne mogu dalje — odgovorih, a vrlo sam se loše osjećao i kao rekonvalescent (tifus sam preležao). - Izađi ti, rekoh mu, — na stazu i nastoj da uhvatiš vezu sa bataljonom, a mene ostavi ovdje. Kad se odmorim, sam ću pokušati da se odavde izvučem.

— Ne! Neću te ostaviti pa makar što bilo. Nosiću te radije na leđima nego da ovdje ostavim.

— Ne luduj — na to ću ja — vidiš li da za mene nema spasa. Što da mučiš i sebe i mene kad ćeš me ionako prije ili kasnije morati uz koju bukvu položiti mrtva?

— Živa te neću ostaviti — odgovori Zarić — ako putem umreš, to je već druga stvar. Nemojmo dalje o tome govoriti, nego daj, popni mi se na leđa. Ja ću te ponijeti do puta pa kako bilo.

Dok je on govorio mene je već hvatala nesvjestica. Zarić je tada uzeo moju i svoju pušku, stavio ih preko prsiju i podigao me na leđa. U to vrijeme mogao sam imati najviše oko 4 kg, pa mu je bar s te strane bilo donekle olakšano. Bio sam u nesvjestici, pa ni danas ne mogu shvatiti kako me je izneo od rijeke preko onih stijena i ispeo se na vrh kamenjara. Sjećam se samo da sam došao k sebi kad smo se našli pedesetak metara duboko u šumi, gore na vrhu grebena. Ležao sam na zemlji, a Zarić je sjedio zamišljeno pored mene.

Teško mi je bilo gledati ga kako se muči sa mnom. Molio sam ga da me ostavi, ali on nije htio ni da čuje.

Pokušao sam ustati, ali uzalud. Ne mogu pa ne mogu. Pokušao sam još jednom, ali opet isto.

— Uhvati se meni za ramena i pokušaj hodati.

Pokušao sam ali nakon nekoliko koračaja noge klonuše i ponovo osjetih nesvjesticu. Pričao mi je kasnije da sam bio toliko nemoćan da su mi ruke potpuno visile kada me je prebacio preko leđa i ponio. Koliko me je vremena nosio nisam znao.

Kad sam se ponovo osvijestio bili smo duboko u šumi, na stazi kojom smo sinoć prošli. Osjećao sam se nešto jačim. Ruke i noge kao da mi dobiše nešto snage, a u sebi osjetih ponova želju za životom. Zahvaljujući njemu prebrodio sam, izgleda, ovu tešku krizu.

Počeo sam da koračam, ali je još išlo veoma teško. Morao sam se oslanjati na Zarića. Još uvijek me je on više nosio nego što sam išao, ali mu je bilo daleko lakše nego prije, kad me je cijelo vrijeme nosio.

Peli smo se uzbrdo više od jednog sata kad začusmo govor zarobljenih Italijana, koji se ubrzo utiša. Pitali smo se kuda su otišli. Ubrzo smo naišli na jednu stazu koja se spuštala nizbrdo. Procijenili smo da se najvjerovatnije i naš bataljon već spustio prema Pivi, te se i mi uputismo dolje, ka rijeci. Nizbrdo nam je bilo nešto lakše.

Što smo se više spuštali nailazili smo na sve veći broj nosila sa ranjenicima. Bilo je i takvih koje nije imao tko nositi jer su zarobljeni Italijani pobjegli. Bolesnici i ranjenici bili su rastureni po cijeloj šumi. Odasvud se čulo dozivanje bolničarki. Jeza nas je hvatala gledajući i slušajući ove nemoćne ranjenike i bolesnike, kojima se nije moglo pomoći i koji će možda biti plijen neprijatelja.

Već je počela zora, a mi još nismo bili stigli do mosta. Nije bilo druge nego da presječemo šumom. I tu smo nailazili na iste prizore.

Nešto prije izlaska sunca stigli smo do mosta. Zatekli smo pravi metež. Na sve strane bolesnici i ranjenici. Na više mjesta gorjele su vatre. Bolničarke trče amo-tamo; jedne njeguju ranjenike, kolikogod je to u ovim uslovima bilo moguće, druge pomažu da se što više njih prebaci preko mosta, jer se jutro ovdje ne može čekati.

S jedne strane mosta ležali su mrtvi oni koji su stradali od jučerašnjeg i ranijeg bombardovanja. Prebacuju se i konji. Njih natjeruju preko rijeke.

Tu smo od jednog borca saznali da se naš bataljon prebacio prije jednog sata. Prišli smo mostu tiskajući se među bolesnicima i ranjenicima i prešli ga. Na drugoj obali situacija slična. Jedni izvlače konje iz vode, drugi tovare teže ranjenike i bolesnike, sanitetski matrijal, opremu, pa i teško oružje ukoliko ga prema naređenju već nisu uništili. Neki upućuju lakše bolesnike i ranjenike za kolonom kako bi se izbjeglo nagomilavanje u blizini mosta. Sve je bilo užurbano. Starješine opominju da se što dalje sklanja od mosta, jer se svakog časa očekuju neprijateljski avioni. „Zar ne vidite koliko je drugova ovdje jučer poginulo od bombi?", viču oni. Tu malo dalje od mosta

ležali su izginuli — neki pokriveni ćebadima, a neki ostavljeni onako prevaljeni preko rupa koje su iskopale bombe. Nije bilo vremena da ih sahrane.

Obuze me malaksalost te se spustih na zemlju. Kad sam se malo odmorio uputih se sa Zarićem uz planinu. Bilo je mokro i klizavo. Ipak sam nekako uspio da se popnem i nastavim put...

Ante KLJAKOVIĆ

RAZMENA ZAROBLJENIKA

roleće 1943 godine donelo je posebnu radost zatvorenicima okupatorske kaznione u Podgorici. Partizanska vojska u svom nastupanju razbijala je i uništavala okupatorske i kvislinške snage na Neretvi, Prenju, Javorku, Kolašinu, Bioču — čak do albanske granice. Raspoloženje zatvorenika-simpatizera NOB-a bilo je u znaku skore slobode!

Brigadir zatvora donese 18 maja u 7 časova spisak i prozva: „Mihajlo Rajičević, Milovan Novaković . . .“ ukupno 40 imena. U kamion! Smeštiše nas zajedno sa karabinjerima i povezaše po dvoje. Mene sa ranjenim patrizanom Banićevićem, kojem rana u laktu već 9 meseci ne zarasta. Iz nje curi gnoj i ispada po neka koščica. Svaki pokret moje ruke i tresenje kamiona izazivalo je bol kod njega.

Stigosmo oko podne u Nikšić. Sprovedoše nas u zatovr, na prenoćište, dok se ne završe pregovori između naših i Italijana. U ovom zatvoru sada je drugčiji postupak. Karabinjeri, do tada ljuti kao psi i sa povikom na zatvorenike: „Ribeli“, „Porko dio“ itd., sada donose bonbone i čokolade. Govore da ćemo sutra kod svojih kuća — u šumu. Kao da smo rođeni u šumi. Ove ponude nisu izraz njihove bolećivosti, već straha. Jer, ako se oslobodi Nikšić, moglo bi se postaviti pitanje kakvi su bili prema „banditima“?

Poslendnja noć u neprijateljskom zatvoru bila je duga.

Devetnaesti maj. Ponovo proziv, sedanje u kamion i pokret, ali ovog puta odvezanih ruku. Ispred nas, u otvorenim štapskim kolima sa žutom i italijanskom državnom zastavom, sedi grupa viših italijanskih oficira — parlamentaraca. Našoj radosti nigde kraja naročito kada se primakosmo demarkacionoj liniji i kad

ugledasmo partizanske zastave, našu vojsku i naše parlamentarce. Pregovaramo na ravnoj nozi sa jednom imperijom čije se zastave viju od Tobruka do podnožja Kavkaza.

Dođosmo do mesta razmene. Karabinjer prilikom proziva pokuša poslednji put da nam naređuje, ali malo ko od nas sluša proziv. Pohrlismo ususret svojim drugovima koje nismo videli punu godinu dana. Ne znamo šta pre da ih pitamo.

Posle završene razmene zatvorenika i zarobljenika, nas rasporediše u Petu udarnu crnogorsku brigadu.

Bolnica Treće udarne divizije stalno je u pokretu. Ranjenika mnogo. Stalno pristižu novi, a stari, ako samo mogu da hodaju, žele da se vrate u svoje jedinice. Instrumenata malo, a za zavojni materijal se koriste čaršavi. I začudo, nema mnogo infekcija. Instrumenti se prokuvavaju mahom u vojničkim porcijama. Prilikom previjanja ne čuje se jauk. Jedan neobičan prizor ostaće mi večito u sećanju. U toku jednog noćnog protivnapada parče topovske granate pogodilo je jednog borca Pete brigade i raznelo mu čitavu donju vilicu. Pao je u nesvest i ostao tu jer ga drugovi noću nisu mogli pronaći. I Nemci su se povukli; a povukli su se i naši. Ranjeni borac je ostao. Cele noći je lila kiša. Negde u zoru ranjeni borac se osvestio i prikupio toliko snage da dođe do previjališta. Donja vilica sa bradom raznesena, a jezik se otegao jer su mišići i živci u korenu jezika bili iskidani, tako da ga ne može uvući ili skupiti i približiti gornjoj vilici koja je bila čitava. Nije mogao da govori. Znao je pomalo da piše, te nam je tako pomoću olovke i papira ispričao svoj slučaj. Doktor Klikovac mu je zavojem i flasterom pričvrstio jezik i previo ranu. Pokušali smo da mu damo mleko pomoću gumenog creva direktno kroz ždrelo u jednjak, ali nije uspelo, jer je jednjak bio povređen. Živeo je malo vremena, a posle je tu kod nas i umro.

Nikakvim pokretima ni rečima nije taj hrabri borac ispoljio svoje bolove.

Mislim da je to bilo 12 juna, kada nam je, ujutro oko 7 sati, Roganović saopštio da se bolnica Treće divizije rasformira i da ranjenici i bolesnici treba da idu u svoje jedinice. Sa nekoliko drugova uputio sam se prema Sutjesci sa namerom da se probijemo u tom pravcu.

Noć nas je zatekla pri spuštanju niz kanjon Sutjeske. Tu nas stigoše borci Pete crnogorske brigade. Žure i jedan drugome preko veze prenose: „Požuri, požuri"!

Posle prelaska Sutjeske, 13 juna, našli smo se na jednoj čuki nas dvadesetak drugova i drugarica, većinom ljudi, žena i dece iz zbegova, zatim bolesnici i ranjenici. Između ostalih

bila je tu i jedna drugarica iz Bosanske Krajine. Nosila je dete na rukama. Muž joj poginuo pre neki dan. Detetu je moglo biti 7 — 8 meseci, a izgledalo je kao da nema ni 3. Plače, gladno je, uznemireno od stalne pucnjave. Majka pokušava da ga umiri. Kad ne uspeva, poče da nas preklinje i govori: „Drugovi, ovo dijete će vas odati. Navući će Nemce, zadavite ga! Ja sam mu majka i to ne mogu učiniti". Jedan od drugova progovori: „Drugarice, šta možeš. I ove gore i šume stenju. Obavi mu oko glave ovlaš maramu da se manje čuje, ali pazi da ga ne ugušiš".

Tu čuku smo morali odmah napustiti, jer će nas primjetiti Nemci. Podelili smo se u trojke i četvorke da se lakše probijamo. U svakoj grupi su po jedan do dva naoružana druga. Naša trojka se probila. Kasnije smo se priključili delovima Pete crnogorske u Vrbnici.

Posle dva meseca borbi u istočnoj Bosni, u pokretu za Crnu Goru naša brigada prošla je kroz Sutjesku. Tom prilikom je održana komemoracija poginulim drugovima među kojima i komandantu naše divizije Savi Kovačeviću.

Ivan ASANOVIĆ

TRI DANA ISPOD BUKOVA STABLA

o izlasku na Vučevo bataljon je zauzeo položaj negde prema Magliću.

Dvanaestog juna uveče stiglo je naređenje za pokret ka Sutjesci. Noć je bila prohladna i kišovita. Kolona, praćena stalnim bombardovanjem artiljerije, sporo se kretala. Što bliže Sutjesci sve veća tišina. Nikakve borbe ni ispred ni oko nas. Sutjesku smo prešli nešto pre svanuća. Kolona je za momenat zastala. Bataljon je u borbenom poretku krenuo još koju stotinu metara, a tada smo nagazili na nemačke rovove iz kojih osu uraganska vatra. Pri svakom jurišu drugovi su padali košeni mitraljeskom vatrom. Negde oko 11 časova bataljon je razbijen, te smo se počeli povlačiti levo ispod brda i nemačkih rovova ka Suhoj. Pri povlačenju opet smo naišli na Nemce, ali smo uspeli da se probijemo. Nešto dalje od tog mesta iskupila se poveća grupa iz raznih naših jedinica.

Odlučeno je da se razbijemo na manje grupe i u svanuće 15 iuna prebacimo preko Sutjeske i dalje probijemo ka Goliji. U toku prelaska reke dočekala nas je žestoka vatra sa suprotne obale. Nekoliko ranjenih i poginule odnela je Sutjeska.

Kad se razdanilo našli smo se u nekoj vrlo retkoj šumi u kojoj se nije moglo daniti. Trebalo je što pre se dočepati pošumjenih padina Maglića a pri tome i izbeći neprijateljske zasede za koje smo pretpostavljali da se svuda nalaze. Kada se Radomir Babić obratio prisutnima, tražeći dobrovoljce za patrole, javio sam se i ja. Ispred mene je išao jedan drug, ali suviše oprezno i sporo. Prošao sam ga i nastavio desnom stranom jaruge, na nekih stotinu metara. Sa mnom je, nešto ulevo, išao Rade Knežević. Usput smo, na početku jaruge, naišli na

nemačku zasedu koja je otvorila vatru s obe strane jaruge. Tom prilikom sam teže ranjen. Ipak sam uspeo da se provučem iza bunkera, ali zbog izliva krvi dalje nisam mogao — pao sam onesvešćen. Od tog trenutka nisam znao šta se oko mene dešava niti šta je bilo sa ostalima iz grupe. Kad sam se negde pred samu noć osvestio ugledao sam u blizini Nemce u rovu, a nešto niže na jednom proplanku njihov logor. Puzeći, dovukao sam se do jednog velikog oborenog bukovog stabla i podvukao se ispod njega kamuflirajući se opalim lišćem. Tu sam ostao ležeći tri dana i tri noći, sve dok Nemci nisu otišli. Gonjen glađu i žeđu, polako sam dopuzio do napuštenog nemačkog logora gde sam našao neke ostatke hrane, a zatim se ponovo povukao u šumu. Sutradan, negde pred noć, naišli su seljaci iz okoline da traže napuštenu opremu i odvode konje koji su lutali po bojištu. Imao sam sreće da je među njima bio i jedan poznanik Obrada Cicmila. Kad je čuo da se poznajem sa Obradom pristao je da me natovari na konja i prenese na Volujak. On i Cicmilovi rođaci omogućili su mi da se povežem sa nekoliko drugova i prebacim u okolinu Nikšića.

U rejonu Golije sačekali su nas četnici koji su mnoge ranjenike sa Sutjeske pobili ili bacili u jame. Sa mnom je bilo još nekoliko ranjenika. Iz zasede četnici su tražili da položimo oružje. Mi smo to odbili i prihvatili se oružja, ali su oni odmah osuli vatru na nas. Tu sam ponovo ranjen, i to teže, a Mileva Lajović je poginula, (bila je član Politodela Treće divizije). Četnici su skinuli sve sa nas i otišli, misleći da smo svi mrtvi.

Radomir ALEKSIĆ-Raša

NA SUTJESCI

komori se kuva skrob za naš bataljon. Poslije nekoliko dana gladovanja dobićemo nešto da zavaramo glad. Iščekujemo da se skuva i pripremamo se za proboj. Rasterećujemo se od svih nepotrebnih stvari. Ja nemam šta da bacim. U „političkoj torbici", pored sveske, u kojoj vodim partiske sastanke, imam oko dvadesetak puščanih metaka i jednu ručnu bombu. To je sve! Ni Nijemci neće imati šta da uzmu od mene ako ostanem na Sutjesci, ni crvi se neće mnogo počastiti. Uvijam bose noge u pocijepane čarape, pa se, tako, i ja pripremam. Valjda neću biti takav baksuz da sjutra nagazim prije na neki trn, nego na nemački bunker!

Čudan je mir, za ovu priliku, u mojoj četi. Ni traga od panike, ni traga od nervoze — u pokretima, u razgovorima. Ili je to sakriveno u ljudima pa se ne može videti. Što se noć bliži, sve su češći pogledi prema nemačkim položajima. Tipična je upadica „Ovo je zadnja granata!" — kada naši topovi pucaju. Ili, zbijanje u grupicama onih koji se bolje poznaju koji su iz jednog sela ili kraja.

Naša četa je prije četiri dana, u borbi na Malom Štulcu, imala dvadeset i dva mrtva i ranjena — za nepunih pola sata borbe. Prije tri dana je popunjena; upravo od dvije čete formirana je jedna, ova u kojoj sam sad. Želje za pobjedom su tu, i vjera u pobjedu je tu. Glavnina jedinica sa Vrhovnim štabom je probila obruč. Sjutra će Treća, naša divizija, da se probija. Čudan je mir u mojoj četi, kao da se ide na bataljonsku konferenciju... ili se to meni samo čini. Druga četa 4 bjelopoljskog bataljona čeka naređenje da pođe u juriš preko Sut-

jeske. Sekretar sam osnovne partiske organizacije, ali ovoga puta neću držati sastanak...

Nemamo vremena da iščekamo skrob, moja četa mora odmah na zadatak. Dobili smo ulogu neke prethodnice, da se spustimo do Sutjeske i spriječimo eventualne nemačke protivnapade. Komandir je vojnicima na brzinu objasnio značaj ovog zadatka. Ipak smo održali i partiski sastanak, najkraći koji pamtimo. Nije trajao više od dva minuta. Duže se nije moglo, a i čemu duži sastanci i ubjeđivanja? Zar bi ljudi čekali mirno na ovo naređenje, da nijesu spremni da sjutra ili večeras u velikoj borbi za naše ranjenike, daju i svoje živote?

Idem na začelju kolone i mislim o ishodu sutrašnjeg dana. Noge mi klecaju od gladi. Koliko bi nam samo bilo lakše da smo imali vremena da sačekamo onaj skrob? Uzalud smo se i njemu radovali. Gotovo svaki pogled prema njemačkim položajima je smjenjivao pogled prema komori. I ova prokleta kiša — raskaljala put i nakvasila odijelo, pa se s mukom spuštamo prema Sutjesci. Na kraćem zastanku sam prešao na čelo kolone, do komandira. Kažem mu da nam nema dvojice. Utvrđujemo i koji su. „Nije mnogo", kaže komandir. Pa nije, priznajem i sam, uzimajući u obzir sve okolnosti.

Sutjesku prelazimo preko nekog brvna. Čudi me i pomalo dovodi u zabunu ova tišini. Mislim i na to, da nijesu Nijemci namjerno propustili našu patrolu prethodnicu kako bi cijelu četu uvukli u klopku i osuli sa svih strana. Sav sam se pretvorio u uši i osluškujem, ne bih li okolo, iz mraka, osjetio kakav šum... Čujem Sutjesku — i ništa više.

Prelazimo neki proplanak i zaustavljamo se u podnožju brda. Tu ćemo da napadamo. Čekamo obavijeni tamom i tišinom da počne. Iznad nas čujemo neko komešanje. Nijemci. Dva druga, na nekoliko metara od mene, pripaljuju cigarete pa kriju pod kaputom odbljesak vatre. Mislim se, da li da ih opomenem da ne otkrivaju naše prisustvo, ali odustajem od toga. Neka povuku dva-tri dima.

Vadim iz torbice bombu i jedan okvir metaka i stavljam u džep. Ne toliko iz praktične potrebe, koliko iz dosade ili nervoze.

Skoro će zora. Da hoće da počne već jedanput borba!... I zbilja, poče... Naše „Ura!" se nije čulo od praska bombi, mitraljeskih rafala i puščanih plotuna. Ne zna se otkuda i sa koje strane puca. Ko će održati vezu u šumi, kada se još nije dobro razdanilo, a puca, oka ne da otvoriti.

Dođe i zora. Lakše se probijamo kroz granje. Nijemci su se dobro maskirali, pa se bunker ne može opaziti sve dok se ne dođe do na četiri-pet metara. Orijentišemo se prema rafalima njemačkih „šaraca" koji sijeku grane oko nas. Ne osvrćem

Milan Božović: SA SUTJESKE — detalj, ulje

se pozadi, lijevo niti desno. Zašto bih se osvrtao, kada onome, koji ostane pogođen, ne mogu pomoći?

Saginjem se da uzmem mašinku sa ubijenog Nijemca, kada me neko trgnu za lijevi rukav i opomenu da legnem. Tek što sam legao, razleže se prasak bombe u neposrednoj blizini. Nijesam imao vremena ni cipele da skinem sa poginulog neprijateljskog vojnika već pođoh naprijed kroz šumu bos. Na pucnjavu sam navikao, ali me ipak trgne svaki udarac zrna u neku granu ili drveće kroz koje sam prolazio.

Pucnjava polako jenjava — kao da je ponestalo municije ili kao da smo se umorili od međusobnog ubijanja.

Našao sam se sam na nekom puteljku i idem njim ramljući. Sam, bez svoje jedinice, gladan, umoran, pocijepan, bos. Ne plaše me njemačke zasjede, niti njihovi snajperi... Teška mi je samoća.

Lijevo od mene, dublje u šumi, na dvadesetak metara, učesta pucnjava. Prilazim grupici od četiri borca. Za jednoga, rekao bih, po govoru, da je Dalmatinac. Sa malim bacačem pokušavaju da ućutkaju nekog Švabu, koji se ukopao na ivici proplanka i ne da koraka dalje. Istrošismo ono malo mina od bacača. Ni u jednoga ručne bombe...

Zadrijemah.

— Komesare, gdje ti je četa? — prenu me iz drijemeža nečiji glas.

Pogledah pridošlicu: drži pištolj u ruci i kao da ga je uhvatila panika.

— Bije se po ovoj šumi, ako je ko živ ostao, — odgovorih. Šta će ti moja četa?

— Pa vidiš li da su se jedinice probile, viknu on kao sumanut i ode nekud lijevo, kroz šumu, držeći i dalje pištolj u ruci.

Pokušavam da izvučem trn iz noge, pa okrenuh i ja lijevo. Na nekoliko metara dalje — dva mrtva partizana. Jednome iz torbice viri jedna knjiga. Sagnuh se da vidim koja je: Lenjinova sabrana djela. Uzeh knjigu i produžih u pravcu kojim su se probijale jedinice.

Naiđoh na Dobrinku, referenta saniteta Plevaljskog bataljona naše brigade. Malo niže Miloš, ranjen u ruku, na leđima puškomitraljez — viši od njega. Pošli smo dalje zajedno. Idem sa mašinkom u ruci na čelu ove grupice. Nijemci su iznad Sutjeske posijali mitraljeska gnijezda, reklo bi se, bez ikakvog reda — ne znaš odakle te može zasuti vatrom. Naiđosmo na jednu zasjedu. Srećom, pucala je čim nas je ugledala — nije smjela da nas pusti bliže. Mijenjamo pravac i idemo malo lijevo, sa još većom opreznošću... Evo naših!

Glad, nespavanje, fizički i psihički napor poslednjih dana iscrpli su nas. Rijetko se ko držao na nogama: neko se naslonio na drvo, neko legao, neko sjedi — i svi gledamo u kosu iznad nas. Čini nam se da je tu posledji obruč na Sutjesci. Tamo se još nalaze Nijemci... čekaju.

Prišao mi je Dušan Stojanović i sjeo pored mene. Mali, crn, prćast nos, rekao bih, još više mu se zavrnuo u vis. Pitao me je li poginuo komandant bataljona.

— Da, druže Duško! i komandant i zamenik komandanta... i zamenik komesara, i još mnogo drugih završiše u dolini Sutjeske. A neki od nas će još na ovoj kosi gore za koji trenutak.

Duško je došao u naš Bjelopoljski bataljon kod Bosanskog Petrovca, otuda je i rodom. Zajednička borba, teškoće — brzo zbližavaju ljude.

— Gladan sam, kažem mu, — teško ću izdržati.

On vadi iz džepa, uvijeno u neku krpicu, parče sirovog mesa.

— Da podijelimo, kaže, — čuvao sam ga ali ne mogu dalje. Sve mi se čini da ni ja ne bih mogao, ako nešto ne stavim u usta, preći preko one kose — pa i kada ne bi bilo Nijemaca.

Treba potisnuti Nijemce prema ćuviku desno, napraviti zastor dok se kolona ne probije preko kose. Oko trideset zdravijih biće dovoljno za ovaj zadatak. Više nas i nema zdravih za ovaj juriš.

— Hajdemo, Duško, ako budemo imali sreće, tamo preko kose su naše jedinice i Vrhovni štab, tamo je i tvoja Bosna!

Potisnuli smo Nijemce... iznenadili smo ih. Nijesmo imali mnogo muke, dok se kolona ranjenika i bolesnika iza naših leđa probijala preko kose. Na oko pet sto metara smo zastali da se sredimo, da vidimo kuda ćemo dalje. Nemamo vodiča, kompasa, niti karte, teren ne poznajemo. U daljini naziremo napade neprijateljske avijacije. Pomoću toga se i orijentišemo.

Pavle DELEVIĆ

BEZ KOMANDANTA

tonuli smo u klisuru Sutjeske kao u razderanu pećinu, punu neke tupe jeze. Nad njom samo komadić plavog neba koje jedva naziremo kroz grane drveća. Sve izgleda poremećeno — i nebo, i zemlja, i njena modroplava odora.

Jutarnji osmeh svetlosti kao da se prikrada iza horizonta i tromo naleže na divlje gudure ovoga predela u kome je priroda sjedinila svoje lepote i rugobe. A možda i nije tako? ... I nije. Priroda je ovde samo surova, ne i ružna. Ona raskošno pruža svoju lepotu i draž, no mi ih ne primećujemo. Osećanja su nam ogrubela ... A kako je drag šum Sutjeske i kako su lepi njeni penušavi valovi što nasrću na grbava pleća korita i poigravaju se trakama jutarnje svetlosti! I onda se zmijasto gube, kao da žure negde, valjda da bi rekli kako Sutjeska nije više usamljena u divljini ...

Sada preko te Sutjeske prelaze borci Petog bataljona Treće sandžačke proleterske. Idu u još jedan okršaj. Maršruta borbenog puta ispisana je na svim ovim licima sa kojih je iščezla mladost, ne pod teretom godina već surove stvarnosti. Sve ljudske nedaće saputnik su ove čudne izdržljive vojske čija je fizička snaga na izmaku a duh nesalomljiv. Ni sam ne znam otkud buja snaga kojom se borci suprotstavljaju stihiji valova ove podivljale reke i otimaju se od njih. Omlitavele mišice teško izdržavaju napor. Vene se nadimaju kao da će popucati. Negde na kraju jedne grupe boraca mali Miladin ulaže posjednju snagu da se suprotstavi valovima brzaka koji ga vuku od njegovih drugova. „Odneše talasi" začu se glas koji nas preseče. Njegove slabašne ruke bile su nemoćne ... I mi smo bili

nemoćni da mu pomognemo. Ali njegov glas dopro je do onih koji su već bili na suprotnoj strani reke. Vidoje Vasiljević i Milovan Golubović trčali su već pored obale, dok su se sa Miladinom igrali valovi kao vetar s lišćem na granama. Za momenat su ga ukrili. Iskra svesti negde je ostala i osvetlila Miladinu zračak nade u momentu kada su ga valovi nabacili na kamenje. Njegove slabačke mišice obuhvatile su u zagrljaj kamenite zube spasioca dok su ga valovi otrzali. Vidoje zagazi u vodu ne pomišljajući da se i sam izlaže opasnosti. Poluonesvešćenog Miladina oteo je od smrti u trenutku kada se nit života već počela da kida...

Sve se odvija užurbano. Jer koliko se neprijatelja udružilo u ovoj dolini užasa protiv nesalomljivog duha boraca čiju su fizičku snagu oglodale vrleti i kanjoni Durmitora, Pive i Tare, Vučeva i Volujaka, a vedrinu mladosti ispili glad i umor. Najbliža budućnost vila se u ognju i dimu, nad dronjavim granama drveća i rupama koje zjape na sve strane, a u naša lica duvaju vetrovi drevne slobode. Bile su to tajne staze za neprijatelja na koje se nije mogao isprečiti. Naša snaga je neutoljiva mržnja koja je lomila pred sobom bunkere, čelične baterije, mitraljeska gnezda i ovoga momenta Sutjesku i njenu stihiju. Ona će da raspršiti neprijateljski obruč koji nas okružuje, a mi žurimo da, pre nego svetlost nalegne u dolinu, „pozdravimo" neprijatelja železnom bujicom... Za nama osta žubor Sutjeske, neodređen i kao da se žuri da pobegne i ne prihvati eho pucnja koji očekujemo svakog trenutka.

Kolona se vere stazom koja zmijasto vijuga bespućem ka Ozrenu, stazom koju je tu prvi put utrla ljudska noga, a odmah zatim natopila crvenom tečnošću. Naokolo prostor ispunjavaju ljudski leševi u partizanskim i nemačkim uniformama, a osakaćene grane drveća kao da plaču nad grobnicom bez grobova, bez spomena i cveća koje bi majka sinu, sestra bratu i devojka mladiću donela i zalila suzama da bi ono prenelo toplinu ljubavi i žalosti koju osećaju prema dragima... Groblje bez grobova, gledam, ono piše novo poglavlje velikih događaja koji se još nisu završili. Jer i ovu kolonu očekuje borba i nove žrtve. Ona odmiče tromo ali gordo. Tišina... Tišina mukla i stravična. Na čelu kolone vitak stas Mila Danilovića povija se pod teretom puškomitraljeza, a na ramenima njegovog pomoćnika, mladića od Glamoča, ocrtava se ranac sa teretom municije. Samo njihov glas naruši tišinu. Neko od drugova opominje ih da ćute. „Čekaj još malo. Želećeš da se neprekidno javljamo, onda nikome neće smetati naša galama. Neprijatelj će da strahuje od nje, a vi da se radujete", rekao je Mile.

Strma staza krivuda čas tamo čas ovamo iznad potočine i vodi nas sve više nekuda ulevo. Ko može ovde da se orijen-

tiše. Pod krajičkom ovog podneblja sve se izmešalo i postalo neodređeno. Neprijatelj se naselio u sve udoline kao kiša u oblake. Nemci su i napred i pozadi, desno i levo i đavo bi znao gde ih nema i gde je ko. Svejedno je gde ćemo se s njima susresti.

Kada je patrola primetila nemačke rovove, kolona se razasula u strelce po rastresitoj šumi, a njen pokret govori da smo još uvek jedinstvena celina. Niko ne izostaje. Desno od nas Sutjeskom se već razleže eho uraganske vatre oružja. Tamo se Peta crnogorska zarila u oganj što je obavio taj omrznuti Košur koji je već okupan ljudskom krvlju i postao grobnicom.

Izlazimo na pomol jedne zaravni odakle nas zasu kiša čeličnih zrna. Povici „Ura!" stopiše se sa zaglušenom grmljavinom. Desno primećujem puškomitraljesca Mila Danilovića. Dejstvuje „šarcem" na Nemce dok mu je redenik obgrlio vrat i kao da mu šapće da su nerazdvojni drugovi. Najednom se Milova uzdignuta glava naglo spusti. Pesma njegovog „šarca" više se ne čuje. Njegov pomoćnik prihvata „šarac" a ja kao da čujem kako mu kaže: „Našim drugovima ne smeta tvoja galama, oni su presretni da čuju tvoj glas Mile. On ne sme da zamre kada je najpotrebniji". I odmah je dohvatio „šarac", a na njegovom liku je pisalo da se zaklinje svom drugu da će ga osvetiti pre nego što rumen njegovog lica uvene... Rafal odjeknu. Istovremeno klonula je i glava mladića, Miletovog pomoćnika. Pogled mu luta ali je uspeo da uhvati sivozelenu uniformu i da pusti poslednji rafal. Sivozelena uniforma se skljoka iza debelog stabla na nekoliko desetina koraka ispred moja dva druga. Mitraljesko štektanje se više nije čulo sa tog mesta. Nemi zavet je bio ispunjen. Dva nerazdvojna druga, koje je vreme sastavilo negde u Bosni, sa dva udaljena kraja, ostali su nerazdvojni i u posmrtnom zagrljaju... Da li smrt donosi slobodu? procuri odnekud sumnja. Da, ova smrt mojih drugova zrači slobodu... Smrtno pogođen pade tu i pomoćnik komesara čete Raša Janušević. Nekoliko drugova je pored njega. Ne znam otkuda se tako brzo okupiše. Stavljali su ga na ćebe Radoje Tošić i Slobo Lučić, njegovi drugovi s kojim je doživljavao sve radosti i patnje probijajući se kroz život od školske klupe do fakulteta i borbe. Neki od drugova prstima mu vraća creva u stomak. Dok jedno povrati drugo je već van. Bilo je sve uzalud. Njegove staklaste oči pustile su još jedan pogled koji se zadrža na nekom stablu dok se vlažna lica drugova opraštaju s njim.

Neprijateljski obruč bio je ovde raskinut. Naterali smo neprijatelja da otstupi u potočinu ka Krekovima. Pored šatora i okolo iskeženi leševi Nemaca ispunjavaju prostor, dok cevi tri mitraljeza štrče sa postolja kao da uzvikuju vapaj za pomoć...

I sada borci vrše zamenu oružja. Ostavlja se ono za koje nema dovoljno municije. Jagoš Mirković uzima mašinku a Vuksan Mijović torbicu sa sekcijama od mrtvog nemačkog oficira. Razvija karte. Sve su išarane olovkom u boji.

Nema nam komandanta bataljona — Milovana Planića. Neko od drugova reče da je poveo puškomitraljesca Dušana Jelovca i još jednog druga i rekao da će videti šta je sa Pratećom četom koja nije ni stupila u borbu. Izostala je, konji nisu mogli savladati uspon kojim smo se kretali. Ali se ni Milovan nije više pojavljivao. Telo mu nije bilo povređeno, ali mu je duh bio pokoleban, pa ga je oluja borbe lako bacala u zagrljaj misli da spase samo sopstveni život. Tu nije bilo ni komesara bataljona. Raniji komesar Danilo Jauković ranjen je još pre i sada se sa štakama i ostalim ranjenicima hrve negde sa stihijom Sutjeske i divljinom bespuća. Mićo Zorić koji je postavljen na njegovo mesto još je na Durmitoru, vraćen je u gerilu još pre stizanja na Sutjesku. A njegov pomoćnik Džuver koji je došao na mesto Vlada Damjanovića zaostao je ranjen na Vučevu. Bataljon je stupio u borbu skoro bez štaba. Kada je razbijen obruč neprijatelja, ostao je i bez komandanta bataljona. Ni sa štabom brigade nemamo nikakve veze. Kao da je oluja borbe donela nešto što dotada nismo osećali...

Sutjeskom se svuda šušnjaju Nemci i naši rasuti u grupe. Nekoliko boraca iz hercegovačke jedinice naleteše na nas. Pronela se vest, kao da je vetar naneo, da je poginuo Sava. To unosi u naša osećanja nešto hladno, što bocka oko srca. Neko reče da k nama kreće nemački streljački stroj. Oklevanja nije smelo da bude. Bataljon se uputio streljačkim strojem, po četama, po naređenju ili bez naređenja, ne znam, ali veza se teško nazirala između jedinica što su utonule u plašt šume u koji je teško nalegalo svitanje leta. Nailazimo na urvinu, kolotečinu bujica koje su oglodale zemlju sve do debelih žila stabala...

Opet je progovorio nemački „šarac". Odnekud sa začelja... Ruka Bore Zečevića se preklati, a lice menja voštanu boju u sivo modrilo. Za nama i oko nas putuje smrt. Kao da nam se ceri na svakom koraku. Otimamo se od nje. Nalazili smo snage za to, u sebi i jedan u drugom. Tu se bude nerazvijene ljudske vrline, koje u normalnim prilikama ostaju uspavane i možda se nikada i ne probude, sinu bleskom potrebnim čoveku i društvu.

Sa dronjcima košulje, koji su se zatekli nekom od drugova u rancu, previjamo rane druga na slomljenoj ruci. On izdržava sve naše nespretnosti, a bolovi kao da ga ozaruju nadom.

*

Nemoć nas povali na dugačko bukovo stablo. Posedali smo jedan do drugog kao jato ptica. Ozren (kota 1405) isprsio svoje grudi i kao da prkosi. Njegovi vrhovi još se kupaju u sjaju sunčeve svetlosti koja se već uklanja sa presedline gde se odmaramo. Tup udarac dopire iz šume kao da ptica kljuje u stablo. Naš pogled prebira šumu i zadržava se na nemačkim sivozelenim uniformama na vrhu Ozrena. Pucanj se još nije razlegao kada se Milovan Vasiljevič preklati sa stabla na glavu kojoj je kuršum unakazio oblik. Orošeno lice Vidoja kao da hvata poslednju toplinu svoga brata koga je tu morao da ostavi. Poskakali smo i survali se u dolinu kao u neku provaliju...

Ova šuma je bez obala, izlokana, sa isturenim grbama na sve strane uz koje se čas spuštamo čas veremo uzvišicama zaodenutim odećem zelenila iz koje se pojavljuju pojedinci i grupe boraca iz drugih bataljona brigade. Priključuju se nama. Žurimo ka Vrbničkim Kolibama mestu određenom za prikupljanje posle proboja. Niko tačno ne zna ni gde se to mesto nalazi. Zna se da je to negde napred, negde pred nama...

Pojavljuje se „Roda" i kruži kao da baš nas traži, spustivši se skoro do samog drveća. A onda je počela da prebira šumu. „Tu ima negde naših", zaključili smo i ubrzali pokret, ako se uopšte može govoriti o brzom kretanju na nogama na kojima se telo klati kao vrbovo šiblje na povetarcu.

Sunce povlači poslednje treptaje dana, iz udoline se izvlači i ide ka vrhovima. „Roda" se gubi iza pokrova Zelengore kome se kraj ne nazire.

Ne znam kako su se delovi bataljona provlačili. Sada su se, proređeni, slili opet u jednu kolonu u koju su se uključile i grupe drugova iz drugih jedinica brigade. Izbili smo kod Vrbničkih Koliba, kako rekoše neki drugovi da se zove taj predeo. Nekoliko katuna štrči pred našim pogledom.

Prebrojavali se nismo. To valjda nikome nije ni palo na pamet. Kada bismo se postrojili u kolonu na rastojanju od jednog koraka, zadnji bi se našao negde na stopedesetom. Peti bataljon pretstavljao bi srž kolone sa oko sto ljudi...

Noć je obavila Zelengoru a nas okupirale misli: kuda sada? Neki rukovodioci su se izdvojili na dogovor.

Ustali smo kada se sunce sve više pelo. Ne znam kako smo se tako ranó probudili. Uputili smo se plećima Zelengore... Gde je izlaz: napred ili nazad? — Jedni predlažu da se vratimo u Sandžak i nastavimo borbu, a drugi su za pokret u Bosnu, negde za jedinicama koje su se probile. Svi teže da obrazlože zašto je bolje ono zašto su se opredelili. Slobodan Lučić, Radoje Tošić, Bogdan Gledović, Vlado Lečić, i uz njih još neki drugovi (oko 20), smatraju da će biti srećniji izlaz poći nazad, tamo se oku-

piti i nastaviti borbu. Jer ako se neprijatelj natovari na naša oronula leđa, nećemo biti u stanju da se odvojimo niti da izdržimo snagu njegovu. A napred! Ko zna gde li mu je to napred? Napred se smatra tamo gde će se sačuvati životi i nastaviti borba... Ako produžimo za glavninom Prve grupe, za što su drugovi Miko Starčević, Josip Strunjaš, Vlado i Jagoš Mirković, Živko Žižić i drugi, možemo upasti u novu neprijateljsku mrežu i biti progutani, i to više usled iscrpenosti nego od nemačkih „šaraca". A onda nije li to usluga neprijatelju? Ipak ovi su ostali pri svom mišljenju: neprijateljski obruč je razbijen, i dok se on sredi, mi ćemo se otkačiti od njega, izbegavati susrete, negde se odmoriti i tako nastaviti put za Bosnu... Javlja se glas bez zvuka sve je bolje od kukavičluka! I smrt je bolja nego sesti na kolena pred neizvesnošću i čekati da naša nadanja stavi pred nas stihija vremena. I slušam opor glas drugova: odmah da krenemo preko Zelengore, i suprotan — bolje da se vratimo...

Bataljon je okupiran sumornim osećanjima. Sjedimo pokraj puta čija se trasa gubi uvlačeći se u plašt šuma pa mi se čini da se i ona ukriva i predočava da je to poslednji njen krik. Živa diskusija razvija neku zebnju i iz unutrašnjosti isteruje odvratne misli koje nekim tupim šapatom govore da je tu i kraj zajedničkog puta bataljona. Svak se opredeljuje prema simpatijama rukovodioca između kojih su se isprečila suprotna gledišta koja su narušila harmoniju zajedničkih osećanja, pa mi se čini da svak u sebi boluje nekim bolom. Nekako se i razum spotiče o međe ograničenosti, a veru u to gde je srećniji put kao da vetar šalje u pitominu beskonačnosti. Čini mi se da svi naši predlozi otkrivaju stazu posustalog duha. Neke teške misli vrzmaju mi se po glavi, obleću oko svih nas i razgaraju nekakav osećaj vreline. One u nama kao da probubljuju neke rupčage tuge. U ovim časovima se osećamo tako neotpornim da nas i svaki dodir opterećuje. Ti sopstveni udarci su tako teški, da ih nikada takve nisam osetio ni od neprijatelja... Dosada nikakvo vreme nije ozleđivalo ovaj bataljon. Sve bure su se odbijale od njega kao o granit. Bilo je to u Četvrtoj ofanzivi. Kolona brigade kreće ka Kalinoviku. Nailazi pored Vrhovnog štaba. Drug Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije, obraća se drugu Titu: „Ovo je najbolji bataljon brigade..." U nama je narastao ponos, neko osveženje koje raspršuje posustalost od napora i razvija snagu koja nas uzdiže. I onda se redaju sećanja. „Uspesi Treće brigade, u osnovi to su uspesi Petog bataljona..." To su reči komesara divizije druga Fića izgovorene kod Boračkog Jezera na jednom od sastanaka sa komesarima bataljona.

Mi smo se ponosili zadacima koji su nam dodeljivani i rezultatima njihova izvršenja. I nismo izneverili nade koje su u nas polagane od rukovodilaca. Otkud koprena koja nam je sada zasenila onaj blistav lik što je tako vedro sjao u bataljonu kod svih boraca i kad je najteže bilo? To nekako teže sebi objašnjavam. Jer to su isti oni ljudi koji su i juče nepoštedno jurišali na nemačke bunkere i šatore i posle četiri juriša uspeli da se probiju ostavljajući na bojištu najbolje drugove... Obruč smo razbili. Bataljon je, iako smanjen ostao kao celina. I bez štaba bataljona borci su krenuli dalje isto onako odlučno kako su odlučno i jurišali. Kao da se otselila iz nas ona hrabrost i sada ustupila mesto nekoj zubatoj zlobi koja nas podgriza kao crv zdravo stablo.

Kako li nas ta avet nejasnoće sada nagriza, cepa i čini nesposobnim da krenemo zajedno bilo u kom pravcu. A jedinstvo nije postignuto. U misli mi nalete da je otsustvo štaba bataljona bio crv koji je bataljon u takvoj situaciji nagrizao. To je posejalo i onaj trunak nepovjerenja među borcima koji treperi na njihovom liku. Pomišljao sam: da je ovde samo jedan iz štaba bataljona koji bi odredio pravac, bataljon bi, bez ikakve diskusije, krenuo zajedno. Kad na to mislim onda mi pred očima lebdi lik komesara bataljona Danila Jaukovića i kao da nešto iz mene govori da je on sada tu, bataljon bi ostao ono što je i uvek do tada bio, celina koja se ne deli, snaga koja ne splašnjava, koja stalno narasta pred čijom se bujicom lome prepreke, savljađuju nedaće...

Sunce je nekako žmirkalo iza krajička oblaka dok je bataljon podeljen u dve kolone uticao u plašt Zelengore dvema stazama da bi se opet možda negde srele, jer i jednu i drugu zraci slobode i misao da se za nju treba boriti nisu napuštali.

Jednog dana kolone boraca sa dva puta slile su se opet u jedinstven zagrljaj bataljona koji više nisu nagrizale rane prohujalog vihora...

Mirko VRANEŠ

SJEĆANJA NA KOMANDANTA NINU

oljeti ljude, tako da oni to osjećaju, pretstavlja podlogu povjerenja, silu koja daje poleta. Ova osobina kod Nine Marakovića, komandanta Sedme banijske brigade, bila je njegova najizrazitija vrlina. Brzo se zbližavao sa ljudima, lako i brzo stvarao razumijevanje i prisnost koji su toliko potrebni na zajedničkom poslu.

Sjećam se svoga prvog susreta s njim. Došao sam po poslu skopčanim sa opasnošću kod čovjeka koga prvi put vidim. I, mada sam već čuo o njemu, ipak sam se držao nekako kruto, kao da želim da što prije okončamo razgovor. Zbunjivalo me baš to što se Nina ponašao kao da smo stari poznanici. Sve ono o čemu je govorio, mogao je reći kraće i hladnije, kao što ljudi i govore o nekom poslu, kad se prvi put sretnu. Njegov način razgovora nije bio rezultat nastojanja da se približi sagovorniku. To je ležalo u njemu. Zato se nije morao truditi da pokaže prisnost i toplinu, već su one izvirale iz njega, on ih nije ni mogao sakriti. Iz ljubavi prema čovjeku proizilazilo je i povjerenje koje je Nina imao i pokazivao prema ljudima sa kojima je radio. Rađe je isticao dobre strane pojedinaca, dok je o slabim govorio kao o nečem prolaznom što ne umanjuje vrijednost pozitivnog. Kada biste s Ninom razgovarali o ljudima koji rade na jednom sektoru, organizaciji ili jedinici i stvarali zaključke o njima na osnovu samo onog što ste od njega čuli, dobili biste utisak da tu ima tako mnogo dobrih i sposobnih ljudi da je upravo čudo zašto se na tom sektoru zadržava toliko dobrih kadrova kad je u njima oskudica na drugom mjestu. Jednom drugu, prilikom polaska na novu dužnost, rekao je: „Imaćeš odlične saradnike i kad bi

mene pitali, ja ne bih znao ko bi kome trebalo da bude pomoćnik".

Svakome je teško kad izgubi druga u ratu, komandantu kad izgubi borca. I na komandanta Sedme banijske brigade gubici su teško djelovali. Znao je on da u borbi mora biti gubitaka, te zbog toga nikad nije bio neodlučan, ali mu je bilo žao ljudi, i to nije mogao sakriti čak i da je htio. Prvo pitanje koje je upućivao komandantima i komandirima, poslije neke borbe, bilo je: „Koliko imaš gubitaka?" Nije on prekoravao komandanta zbog neizbježnih žrtava, ali nije mogao čekati s pitanjem koje je dolazilo iz srca.

Ima momenata kad je čovjek svjestan da nešto treba da bude, a u sebi osjeća drukčije. Po onome što osjeća učinio bi jedno, a po onome što se mora i treba, radi drugo. I tada se u njemu lomi, ostavlja vidne tragove na postupcima. U Sedmoj brigadi dogodio se jedan slučaj. Borac je pronašao krompir kod seljaka, uzeo ga i time dao povoda i drugima da to isto urade. A 1943 godine u Hercegovini četnici su razbijeni kao formacija, ali da li će biti i politički uništeni, zavisilo je od držanja naših jedinica, od njihovog uticaja u narodu. Eto zbog čega je trebalo da taj borac bude kažnjen. I to najtežom kaznom. Trebalo je odlučiti brzo, pravilno, a tu odluku je morao doneti komandant. Ako je i nije sam donosio, morao ju je sam objasniti pred strojem. Nina je izvršio ovaj mučan zadatak. Objašnjavao je zašto moramo biti nepopustljivi. Ali u njegovom glasu bilo je nešto i neubjedljivog. Ne u riječima, one su bile na mjestu. Rekao je sve što je trebalo reći. Ali se uz odlučne riječi probijao i jedan prizvuk koji je umanjivao tu odlučnost. Komandant je bio čovjek koji je volio svoje borce. Zbog toga je njegova riječ pred strojem brigade bila neobična. Kad danas mislim o tome, imam utisak da je taj neobični glas dolazio od prevelike tuge za čovjekom. Svakodnevna borba oko smještaja, ishrane, odmora, raspitivanje o zdravlju, o umoru posle dugog marša i mnogo drugih i pojedinačnih stvari koje su važne za čovjeka kada živi u teškim uslovima. Čime se može tumačiti ono bezgranično povjerenje boraca Sedme brigade prema svom komandantu, ako ne baš njegovom ljubavlju i brigom za svoje borce. Nina se obraćao borcima po imenu. Znao ih je ne samo po imenu, već i odakle su. To je razlog zbog koga su borci voljeli da razgovaraju sa Ninom, da mu se pohvale i izjadaju.

Voljeli su borci svog komandanta i onda kada im je bilo najteže, samo nijesu imali snage da to uvijek ispolje. To se pokazalo i one kobne večeri 13 juna, kada je komandant ostao u Rataju zaklonjen iza omanje gomile kamenja. To je bio posljednji napor da se probijemo iz neprijateljskog obruča. Neprijatelj je pokušao da iskoristi preostali dio dana da bi nam

spriječio prolaz. Trebalo je da nas avioni prikuju za zemlju i time stvore potrebno vrijeme svojim snagama. Ali nas nije bilo mogućno zaustaviti. Ostali su samo oni koji su pogođeni od neprijateljskih zrna i parčadi bombi. Među njima je bio i komandant Sedme banijske brigade Nina Maraković. Vijest o pogibiji komandanta brzo se pročula i duboko dojmila srca ljudi u kojima je Nina imao svoje posebno mjesto. Prerasla je ljubav u tihu i duboku tugu. Situacija nije dozvoljavala dugo zadržavanje nad poginulim komandantom. Moralo se ići naprijed. Ali ostala je duboka tuga u srcima boraca koja se odražavala na njihovim licima i u međusobnim pogledima; svaki je htio da sačuva i ljubav i tugu za njim duboko u svom srcu.

Brigada je uskoro promijenila nekoliko komandanata. Sve su to bili dobri drugovi, sposobni rukovodioci. Ali borci su ipak osjećali da im nedostaje Nina. To je bila tuga za voljenim čovjekom, drugom, rukovodiocem. Ljudi su voljeli Ninu upravo zato što je svaki od njih mnogo puta osjetio koliko je on njih volio, cijenio, poštovao.

Zdravko KOLAR

POSLE JURIŠA NA SUTJESCI

djekuju kanjoni Sutjeske, vri kao u kazanu. Jurišali smo valjda deset puta ali bez uspeha. Nemac se postavio gore, po kosama, pa tuče pravo u glavu. Mnogo je Sandžaklija ostalo na tim liticama.

Kad se na Sutjesku spustila noć 13/14 juna naređeno je da se podelimo na manje grupe i tako probijemo. Moja je grupa brojala desetak boraca. Po mrkloj noći kretosmo uzbrdo. Pužemo hvatajući se za šiblje, travku, za go kamen. Jedan drugog prihvatamo, bauljamo i tako odmičemo u mrak i neizvesnost. Celu noć smo tako puzali uz strane. Kad smo se najzad uhvatili vrha, misleći da smo izašli iz obruča, zabelela je zora, a na pedeset metara od nas jaka nemačka utvrđenja. Napred se nije moglo, ali ni natrag jer bi nas sa istaknutih osmatračnica svakako osetili. Ležimo zamaskirani gde se ko našao. Zrak sunca se probija i osvetljava nas, baš kao da prstom upire i pokazuje: evo ih, tu su. Ležimo i čekamo a vreme kao da je stalo. Jedan šiljati kamen zabo mi se u kuk pa žulja. Ne smem da promenim mesto već se samo malo odižem na laktove da oslobodim kuk. Kad me ruke zabole opet ležem nemoćan. Glad počinje da napada. Grickam travku ispred sebe da se nekako zavaram. Od gorkog ukusa usta mi se pune pljuvačkom, a stomak grči na povraćanje. Sunce upeklo u tome i navlači san na oči. Podvlačim cev puške poda se da ne bi bljesnula na suncu i odala me. Iz neprijateljskih redova čuje se razgovor.

Trže me rafal i jedno „napre-e-ed". Mrak je visio nad vrhovima. Osetih da to moji drugovi jurišaju i bacih se za njima. Žestoka vatra nas zaustavi. Zid ognja se ispreči pred

nama. Zaustavismo se za trenutak, zatim jurnusmo natrag, niz litice, u uvalu Sutjeske, u njeno tužno žuborenje. Uzalud pokušavamo da se probijemo i — moja se desetina raspade. Neki ostadoše po gudurama, a neki se raspršiše neznano kud. Ostadoh samo s jednim drugom. Sedeli smo tako, Milosav i ja, u jednoj vododerini, zaštićeni mrakom i razmišljali šta ćemo. Milosav me ubeđivao da krenemo za Sandžak, ali se meni nije išlo. Hteo sam da se probijem u Bosnu kuda je, znao sam, otišla i glavnina naših jedinica.

Svitala je zora. Još jedno jutro, još jedan dan muka i neizvesnosti. Ko zna koji dan, koji mesec, na sve to sam zaboravio. Znao sam samo da sviće i da se smrkava, i opet tako. A dokle — to nisam znao. U jednom trenutku našu pažnju privuče šum koji se približavao. Mašili smo se oružja i iščekivali. Ali, kroz granje se ukaza šarenilo partizanskih uniformi. Kad priđoše bliže mi im se javismo. U grupi su bili Ivan Milutinović, Đilas, Mitra, Gajo Vojvodić, Raja Nedeljković, još dve drugarice i još nekoliko drugova. Pozvaše me da se priključim njihovoj grupi i pođem s njima dalje, našta vrlo rado pristadoh. Pozvah i Milosava da pođe s nama, ali on odbi. Pozdravismo se i on se uputi ka Sandžaku[1].

Naša grupa se povećala, ali je ostala i dalje u klisuri Sutjeske jer je bilo još uvek nemoguće probiti se. Noću su rakete i svetleći meci parali nebo nad nama, a danju su Nemci pretraživali teren. Zavirivali su u svaki grm, u svaku rupu i pećinu. Da nas ne bi pohvatali budno smo pratili njihovo kretanje u toku dana, a noću se prebacivali na mesta koja su već prekontrolisali. Manevrišući tako, naiđosmo na jednog izgubljenog borca. Sedeo je kao ukočen na jednom kamenu i naslonjen na pušku zurio u prazno. Kad smo mu se približili nije ustao niti se pokrenuo; nije progovorio ni reči. Na licu mu nisi mogao pročitati ni tugu, a ni radost što nas vidi. Jedino mu se oči napuniše suzama koje linuše niz lice. Kad prođosmo ustade kao senka na mesečini i pođe za nama na otstojanju od nekih desetak metara. Pratio nas je uporno u stopu, tih i neprimetan kao utvara.

Bio je već sedmi dan gladovanja. Sabili smo se u jednu uvalu koju je voda izlokala i čekali. Jedna drugarica mi reče da pogledam okolo ne bi li se možda našlo nešto za hranu. Mašim se puške i krenem oprezno kroz šumu. Polako, sav pre-

[1] Kasnije sam čuo da je uspeo da se prebaci preko Tare, zašta je trebalo puno hrabrosti i veštine, i da je stigao do Pljevaljskog sreza. Usput je našao još nekoliko drugova i s njima obrazovao grupu. Jedne noći kad su zanoćili u nekom selu jedna seljanka ih prokaza četnicima te ovi opkole kuću i pozovu ih da se predaju. Milosav prihvati borbu, no brojniji četnici ih ubrzo savladaše i sve dojednoj pobiše.

tovaren u oko i uvo išao sam ni sam ne znam koliko dugo, dok ne izbih na jedan proplanak. To je bio raskrčen deo šume sav obrastao u preko metar visoko žbunje i mladice. Na ivici proplanka uz samu šumu nalazila se sirotinjska koliba, grubo sklepana sekirama. S puškom „na gotovs" pridem kolibi i oprezno otvorim vrata. Na podu je ležao nemački vojnik. Za trenutak nisam bio siguran da li je mrtav ili spava, ali me zadah lešine brzo umiri. Uđem i pogledam po kolibi. Pored leša ležale su cokule.

Trže me topot ispred kolibe. Jedno konjče se vrzmalo okolo kao da je i ono osetilo živog čoveka pa traži društvo. Pokupim Nemčeve stvari, povedem konja i krenem ka uvali. Kad se pojavih ovako natovaren i vodeći konja svi me radosno dočekaše. Sad je trebalo ubiti konja za hranu. Pucati nismo smeli, jer je neprijatelj još uvek čučao svud okolo. Morali smo ga zaklati. Neko od nas imao je kamu, četničku, oštru kao bričaj, te nam je dobro došla. Povalismo konja na zemlju i zaklasmo. Najzad hrana! U torbaku se našlo malo soli te je još bolje prijalo. Cela se grupa okrepi, a nekoliko većih komada odrezasmo da nam se nađe. Od kože nabrzinu napravismo nekoliko pari opanaka te se i ja najzad obuh. Uto nas zateče noć. I to, za divno čudo, mirna i tiha kakvu već dugo nismo imali. Nije bilo ni raketa ni pucnjave. Ivan Milutinović odredi patrolu koja će izjutra krenuti napred u izviđanje. Postavismo i stražu.

Uzoru krenusmo uz litice. Kada se ispesmo na greben Prijevor naiđosmo na prazne nemačke rovove. Nemci su se prikupljali ka Suhoj. Odlučismo da krenemo preko Volujaka za Hercegovinu, jer nam je taj pravac slobodan. Tako i učinismo. Pređosmo Volujak i spustimo se s druge strane planine u selo Izgori. Tu smo se snabdeli hranom i raspitali o situaciji. Seljaci nas obavestiše da je Gatačko Polje puno neprijateljskih vojnika i da se tim pravcem ne možemo probiti u Hercegovinu. Podelismo se u grupe. Pošto nisam mogao preko Tare u Sandžak, vratio sam se sa grupom natrag na Sutjesku. Rešili smo da idemo za Bosnu. Put nas je vodio samom dolinom Sutjeske kuda je prošla glavnina naših snaga. Mrtvi partizani posejani svud naokolo bili su nam putokaz. Uz reku se protezao dug red svežih nemačkih humki sa pobodenim grubo deljanim krstačama i šlemovima na njima. Ni Nemci nisu mogli da sahrane sve svoje. Prolazili smo ovim strašnim razbojištem nesposobni da pokopamo mrtve drugove, nošeni željom da što pre napustimo ovu dolinu pokolja i uništenja. Na jednom proplanku zaustavi nas Raja Nedeljković i reče:

— Evo humke Save Kovačevića! Pokrismo je livadskim cvećem i produžismo ka Vrbnici.

Posle dugog pešačenja stigosmo do druma Foča — Kalinovik gde primetismo nemačke kamione i oko dve čete koje su prikupljale leševe izginulih Nemaca. Preko druma se prebacismo tek po noći, a posle dva dana izbismo pod Romaniju. U jednom selu za novac što sam ga našao kod Nemca dobro se obezbedismo hranom pa čak nabavismo i nekakve cigarete „Rama". Prešli smo planinu i posle nekoliko dana stigli u Han Pijesak, a odatle u Vlasenicu gde se nalazila intendantura Prve proleterske brigade.

Jusuf MUSABEGOVIĆ

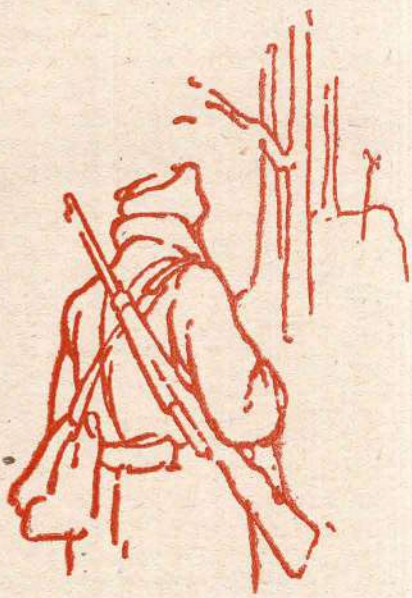

„HRABRA SI, DRUGARICE!“

oči prelaska Sutjeske, 12 juna uveče, dobila sam, kao pomoćnik referenta saniteta 1-og (Zlatarskog) bataljona Treće proleterske (Sandžačke) brigade, naređenje da sav važniji sanitetski materijal kojim je bataljonski sanitet raspolagao a nosio ga je jedan konj, raspodelim borcima po četama. Ovo je bilo preduzeto da bi se materijal sačuvao i u slučaju da ostanemo bez konja. Tom prilikom nam je bataljonska intendantura podelima poslednje sledovanje hrane — nešto zobi i po komad sirovog mesa.

Veče je bilo hladno i kišovito, a put kojim se bataljon spuštao ka Sutjesci vrlo strm, blatnjav i izrovan od onih jedinica koje su tuda prošle pre nas. Silazili smo cele noći iznureni, sanjivi i iscrpeni. Sećam se samo da smo se nas dvoje-troje na smenu držali za rep konja koji je nosio mitraljez i tako uspevali da u mraku održimo vezu i siđemo do reke.

Predzoru se čulo dovikivanje sa više strana, zveckanje komordžijskih kazana, a povremeno i poneki jauk, verovatno onih koje je pri prelasku ponela plahovita reka. Naš bataljon pregazio je Sutjesku u samo svitanje. Uhvatili smo se čvrsto jedan za drugog i pregazili je onako obučeni. Snažniji drugovi rasporedili su se oko slabijih kao i oko pokretnih ranjenika da ih voda ne bi odnela. Na drugoj obali, drhćući mokri na jutarnjoj svežini, počeli smo se polako peti uzbrdo. Uskoro je otpočela i borba. U prvim časovima borbe naišla sam na Slobodana Tuzlića-Butuma, komesara jedne čete našeg bataljona. Još u prvom naletu bio je ranjen ispod plećke, ali se posle previjanja i dalje borio zajedno sa drugovima iz naše grupe. Kada nas je

najzad na tom položaju ostalo svega petoro-šestoro, i to iz raznih jedinica, zamenik komandanta uputio nas je da na raznim stranama ispitamo mogućnost povezivanja sa ostalim našim delovima. Uskoro smo se vratili — videli smo da smo opkoljeni. Čekali smo još samo na Butuma. On se pojavi vukući nogu koja je jako krvarila... Ubrzo je podlegao i ostao na ovom krvavom razbojištu. Pošto sam ja jedina bila iz njegovog bataljona uzela sam mu kožnu torbicu sa materijalom...

*

Na Sutjesci smo bili svedoci divnih primera hrabrosti, požrtvovanja i drugarstva. Između mnogih ostali su mi u sećanju likovi Dese Bulatović i Milice Vlahović.

Desa je bila sanitetski referent 4-og bataljona naše brigade i u početku borbe našla se s jednom grupom pred nemačkim bunkerima. Tu je poginulo nekoliko drugova, među njima i Lale Vuksanović politički komesar bataljona, i Milisav Zeković, dok su ostali zajedno s jednom grupom iz Pete crnogorske brigade u kojoj se nalazio i Miljan Baletić, komandir jedne čete, nastavili borbu. Kada je Baletić prilikom juriša ranjen na nekoliko mesta, Desa mu je pritrčala, prevala ga i izvukla iz borbe. Vukući ga dalje niz potok naišla je na proplanku na drugi nemački bunker i Baletić je zadobio još jednu ranu. Desa je, i pored toga što je i sama bila ranjena, uspela da bombom ućutka Nemca, skine mu pištolj i iz ranca uzme zavoje. Posmatrajući ceo ovaj prizor ranjeni Baletić koji dotle nije poznavao Desu reče: „Bogme si hrabra, drugarice!". Pošto mu je previla novu ranu uspeli su da se dovuku do prvog previjališta gde su našli Dr Izidora Papa. Miljan je zahtevao da prvo previju Desu, jer je ona njemu već ukazala prvu pomoć.

Nešto docnije Miljan se našao sam među ranjenim i mrtvim drugovima. Kada su Nemci obilazili bojište i ubijali ranjenike i bolesnike, on se podvukao pod gomilu leševa uz koju se nalazio i leš jednog konja. Nemcima se žurilo i, pošto su nabrzinu prošarali mašinkom po ranjenicima, otišli su dalje. Miljan se po padu mraka izvukao i produžio da puže kroz šumu gde je našao grupu drugova s kojima se prebacio u Crnu Goru[1].

Desa je u toku dalje borbe srela bolničarku Milicu Vlahović koja ju je na leđima prenela preko Sutjeske i sa grupom, u kojoj sam i ja bila, nastavila da se, preko Vučeva, Pive i Tare probija u Sandžak. Iscrpena od skoro prebolelog tifusa i rane

[1] Da bi se odužio ovoj bolničarki sa Sutjeske napisao je 1944 godine članak „Podvig jedne drugarice sa kojom sam se sreo u borbi na Sutjesci" za radiostanicu „Slobodna Jugoslavija".

na nozi koja je gnojila i užasno se osećala, Desa se borila poslednjom snagom. Kako smo svi bili jako iscrpeni a usto neki i lakše ranjeni, nismo mogli mnogo da joj pomognemo. Slušali smo toliko puta njene molbe da je ostavimo, da se na nju ne obaziremo. Međutim, upornost i požrtvovanje Milice Vlahović spasli su Desu. Milica ju je pridržavala, vukla, nosila. U časovima odmora starala se da nađe čistog lišća i da joj previje gnojavu ranu. Mala konzerva mleka iz ranca Nemca ubijenog u bunkeru pretstavljala je neocenjivu rezervu za ranjenu drugaricu koju je Milica čuvala i svakog dana je sa po nekoliko kapi osvežavala.

Dok pišem ove redove pred očima mi je slika Milice koja na grani vuče iscrpenu, gotovo nepokretnu Desu. Uspela je da je tako svuče niz Durmitor. Rastale su se tek posle prelaska Tare kada su Desu drugovi predali jednoj ženi iz sela Prošćenja kod Mojkovca na čuvanje i lečenje. Srele su se samo još jednom, 1944 godine, i to neposredno pred borbu u kojoj je Milica Vlahović poginula kao bolničarka.

Do kraja odana i odlučna seljanka Rista Stanić, koja je primila ranjenu Desu, odvajala je za nju i poslednje zalogaje i izlagala se opasnosti da je četnici oktriju i kazne. Kada je jedan četnički nastrojen seljak došao jedne večeri i počeo da joj prebacuje zbog čuvanja patizanke, nagovarajući je da je preda, jer će zbog nje „selo biti popaljeno", Rista je, kako mi je kasnije pričala Desa, uzela ugarak s vatre i prkosno mu doviknula: „Ako si zato došao — napolje!" Posle ovog slučaja ona je Desu sakrila u šumu gde je ova danima i noćima čekala da prezdravi i ponovo se priključi četi koja se već formirala od preživelih boraca.

*

Sećam se mnogih prizora sa mučnog puta ka Sandžaku. Nas deset negde između Pive i Tare. Svi smo iznureni, hranimo se samo srijemušom. Jedan drug nam je od gladi potpuno iscrpen, stalno posrće. Svi koji su mogli vukli su ga na smenu. O nošenju ni pomena. A što je najgore nemamo nikakve veze. Nalazimo se u divljini, bespuću, daleko od sela. Zbilja, njihova blizina nam ne bi mnogo pomogla, jer se sav narod sklonio u zbegove po pećinama, a kaznene ekspedicije haraju po selima. Situacija je takva da i kada bismo mogli još da ga nosimo nismo znali kuda i dokle. Svima nam je cilj Sandžak, ali je on za ovako iscrpene bio daleko i neizvestan. Zato smo primorani da ostavimo nemoćnog druga u divljini, na bespuću — samog. Rekli smo mu da će se neko vratiti po njega, ako slučajno nai-

đemo na zbeg i dođemo do hrane. Pešačili smo još nekoliko sati. Na jednom proplanku spazismo napuštenog partizanskog konja koji je ranjen i posustao ostao da luta ovim planinama. Čim smo ispekli prvi komad mesa na skrivenoj vatri poslali smo dvojicu najsnažnijih da ga odnesu ostavljenom drugu i pokušaju da ga dovuku. I zbilja, on nas je posle ovog okrepljenja stigao.

Najzad smo stigli do Tare, ali su nastale teškoće oko prelaska. Svi mostovi i prevozi bili su u neprijateljskim rukama, a dalje zadržavanje na ovom terenu, kojim su krstarili Nemci, Italijani i četnici i priređivali čitave hajke na iznemogle partizane, bilo je vrlo opasno. Posle nekoliko dana lutanja duž reke naišli smo na splav bez ikakvog pribora, koji su ranije koristili meštani. Odlučili smo da ispletemo konopac od divlje loze. Gotovo ceo dan smo brali lozu i pleli konopac. A kada je sve bilo gotovo, sakupili smo od svih koliko nas je bilo u jedan poklopac vojničke porcije, zobi, malo je propekli i dali dvojici najsnažnijih drugova koji su imali da preplivaju na drugu stranu, izvide obalu i prihvate splav. U prvu grupu za prebacivanje odredili smo one koji su znali da plivaju, kako bi se spasli u slučaju kidanja konopca. Noć je bila tiha kada je splav krenuo. Svi smo ih sa zebnjom i nestrpljenjem pratili. Na nesreću, konopac se nasred reke prekinuo. Oni sa splava uspeli su da se prebace na drugu stranu ali su ih, kod sela Meljaka, uhvatili četnici i streljali.

Mi ostali nastavili smo lutanje i tek posle nekoliko dana uspeli smo da se pomoću nekih seljaka iz zbega prebacimo na drugu stranu Tare. Iz tih dana ostao mi je u sećanju slučaj kada smo neočekivano našli u žbunu pored Tare jedan tom Marksovog „Kapitala", koji je verovatno neko iz naših jedinica izgubio ili sakrio pri prolazu ovim putem. Možda je i neki komordžija mislio da će time olakšati teret svom iscrpenom konju. Mi smo se iznenadili, a i obradovali ovom nalasku. Bio je to susret sa nečim našim, dragim ali otrgnutim, nečim što nas je potsećalo na srećne dane kada smo bili u brigadi, borili se i učili. Bilo nam je utoliko draže, pored ostalog, i zbog toga što nam ovo lutanje nije pretstavljalo teškoće samo zbog fizičkih napora, nego nam je izgledalo teže to što smo sami, odvojeni od svih. U našoj grupi bio je i Mirko Čuković, član Politodela naše brigade, inače invalid sa bolesnom nogom, koji se od nas teže kretao, ali nas je zato njegov primer uvek bodrio. On je knjigu podelio, mislim, na tri dela, a zadužio nas da je čuvamo. Onako izgladneli i iscrpeni jedva smo se kretali. Bilo je pomalo i pošalica na račun novog tereta — pritisnuo nas, kažu, „kapital" pa se jedva mičemo.

Stalni susreti sa neprijateljem, gubljenje veze noću, rane i glad smanjivali su našu grupu i na kraju nas je u Kamenu Goru zajedno stiglo svega troje. Neki su usput stradali, a neki uspeli da se probiju drugim pravcima i povežu sa „gerilom".

*

I na kraju, o proti Jevstatiju Karamtijeviću koji je 1941 godine iz Nove Varoši pošao s partizanima, gde su mu bili dve kćeri i dva sina.

U prvom jurišu Sandžačke brigade na Sutjesci, 13 juna, poginula mu je starija kći Kaja, mlada učiteljica. I mlađa, Nata, učenica druge godine učiteljske škole, bila je u našem bataljonu. Kad je pala Kaja juriš je nastavljen i Nata i ja smo uspele da samo komadom ćebeta prekrijemo poginulu sestru i drugaricu. Nas dve smo još u toku borbe otišle do prote koji se nalazio tu u blizini sa grupom starijih rodoljuba. Već je bio čuo za Kajinu smrt. Nemo smo se pogledali svi troje, a zatim nas je potapšao i poslao natrag u četu. Znao je da smo tamo potrebne, jer su iz našeg bataljona bile poginule tri drugarice — Kaja Karamatijević, Nataša Stevović i Dragica Zekavčić (Dragica je bila tada teško ranjena, a kasnije je podlegla ranama). To je bio poslednji susret oca i kćeri. Stari prota probio se sa Sutjeske u Crnu Goru, a Nata se s našom grupom i bratom Pivom vratila u Sandžak. Rastali smo se na Kamenoj Gori. Nekoliko meseci posle našeg rastanka ubili su je četnici iz zasede u blizini Kamene Gore. Posle ponovnog dolaska naših jedinica u Sandžak, ujesen 1943 godine, sa njima je došao i prota Karamatijević. Sreli smo se u Pljevljima. Duboko mi se urezao ovaj susret i reči s kojima me je tada sreo: „Znaš li da mi je i Nata stradala? Eto, Kaja ostade na Sutjesci, Natu ubiše zlotvori — sada mi još ti ostaješ!" Slučajnost je htela da je on te reči uputio meni. Ja sam iz Bosne — Nata je iz Sandžaka. Sreli smo se prvi put u partizanima ali se stari prota obraćao meni kao svojoj kćeri, jer je sve partizanke smatrao svojom decom, a mene pogotovu, jer sam bila sa njegovim kćerima.

Mila ĐORĐIĆ

SEKA I BRACA SA MAMOM NA SUTJESCI

Negdje oko sela Slatine, raspoređena sam u bolnički bataljon (Centralna bolnica — komandant Slavko Božović) kao higijeničarka. Bataljon — svega oko 100 ljudi formiran je od lakših (pokretnih) ranjenika i rekonvalescenata. Sa mnom su od Korduna i moje dvoje djece — kćer od 12 i sin od 7 godina. Naređeno mi je da odem naprijed i pripremim kuće za smještaj. Pošla sam sa djecom i jednom bolničarkom. Priključi nam se i Josip Škorpik. U šumi susrećemo Treću sandžačku brigadu.

Tek što smo izišli iz šume napao nas je izviđački avion. Nigdje zaklona, a on se spustio toliko nisko da smo razbirali avijatičara. Okreće se iznad nas i mitraljira. Kćerkica — u sivom kaputu — prilijepila se za kamen. Bolničarka — u ustaškoj žuto-zelenoj uniformi, leže u travu. Škorpik se stisnuo uz jedan tor. Ja legoh preko sinčića pored puteljka. Sjećam se i danas: ili da oboje poginemo ili oboje da ostanemo. Naš konj koristi zastoj od 20—30 minuta i pase.

Ostajemo svi neozleđeni. Do Đurđevića Tare nastavljamo opreznije. Krećemo se pojedinačno, uz živicu. Najzad stižemo. U toku noći pristižu i ranjenici. Ostaju tu 2—3 dana u prvim napuštenim kućama.

Svi smo bez hrane. Nema kontakta sa intendaturom. Ono što je ekonomat nosio, bilo je brzo potrošeno.

Pokret prema Žabljaku. Opet napuštene kuće. Odnekuda, iz šume, ispade jedno june „dobre kondicije". Radost. Očima ga jedemo. Bez riječi, pogledom se sporazumjesmo i za pet minuta bilo je zaklano. No, tek što se počelo kuvati pojavi se vlasnik. Mučna situacija. Ali smo uspjeli da se sporazumijemo da

mu se iz sledovanja dâ drugo. Olakšanje. Svi misle i komentarišu o juhi, „pravoj goveđoj juhi" — poslije gladovanja od nekoliko dana, o pretrpljenoj bojazni da ćemo ga morati vratiti zaklanog — iz kazana. I druge upadice — a sve u raspoloženju, jer ćemo se najesti prave juhe i mesa.

Nastavlja se pokret ispod Durmitora prema Pivi. Ali bez ikakve užurbanosti. Situacija nam je nepoznata i nismo svejsni njene kritičnosti. Teren pasivan. Stalno se gladuje. Jedna Crnogorka ispade preda nas: „Crna ženo, kuda ćeš sa tom djecom". Vadi iz njedara komadić ječmenog kruha i daje ga plačući mome sinčiću. A on, koji nije zaplakao od Korduna, od početka Četvrte ofanzive, primi ga i briznu u plač. Djeli meni, sestri i sebi, ali ostavlja komadić i za rezervu!

U selo Crna Gora stižu ranjenici Druge divizije. Grozno unakaženi od bombardovanja na Žabljaku. Lica odnesena, glava otežala — pa plava. Rane zaudaraju.

Pokret prema Pivskoj visoravni. U Nikovićima pregrupacija na pokretne i nepokretne. Sada nam se izlaže situacija otvoreno. Svakom se ranjeniku predaju 2—3 zavoja. Stižemo iznad Pive. Čujemo šum reke.

Susret sa Sedmom divizijom.

Kod Boračkog Jezera sam ih poslednji put vidjela, borce Sedme divizije. Već onda su se na njima jasno primjećivale posljedice marševa i drugih stradnja. Ali u susretu kod Pive izgledali su mi više nego strašno. Neobučeni, krpama zamotane noge, neki posve bosi, a ko je imao cipele te su bile privezane žicom, zjevale — ali se još ne odbacuju. Lica ispijena, potamnjela, utonule oči — a opet ih nešto diže, pokreće. Vjerovatno pravac kretanja. Bliže svom kraju, gdje se ne umire od gladi. Osjećaju da im je svaka bolnička jedinica kočnica u tom kretanju. I to glasno i surovo ističu. A kada se takvom vanjskom izgledu doda da svaki od njih nosi bar karabin, onda se dobije čudna slika, slika jedne neobične vojske. Nekoliko zarobljenika Talijana nose djelove bacača.

Još bjednije izgledali su tifusari. Iscrpeni dugim bolovanjem, uz slabu ishranu. Oči utonule. Podočnjaci. Bez onoga što se zove meso. Kost i koža. Poderani, zamazani, neumiveni ko zna od kada. Zagrnuti ceradom, ćebetom ili kakvim otrcanim šinjelom koji je već nekoliko puta paren. Potpuno otupjelog pogleda.

Sa Sedmom divizijom su dr Sima Milošević, Nazor, dr Ribar, Detoni, ranjenici i drugi — sve čeka noć da se počne spuštati na Pivu. Cijelu noć nas od Foče tuče artiljerija. Spuštanje je mogućno samo pod okriljem noći i to na skokove, po mrtvim uglovima.

Žeđ. Ližemo rosu sa lišća. Strmina, kamen, kozja staza u serpentinama koje ne vidiš. Kamene ploče, izlizane, glatke — naročito su teške i opasne. Čuje se padanje ljudi i konja. Svako je smetnja svakome. Lomljava, huka Pive, jauci i stenjanje. Vodim konja. Za rep mu se drži moja kćerkica a drugom rukom drži brata. Jedan se konj ruši na njih. Oslobađamo ih. Naš konj ne može dalje. Drhti od straha. Skidamo sav teret s njega, ali ne pomaže. Najzad prebaci glavu preko moga ramena i, oslanjajući se na mene, nekako kreće. Tako jedva stižemo do korita Pive. Magla nam je dobro došla. Sigurniji smo od avijacije. I ljudi i životinje — sve se baca na vodu da pije.

Ubrzan prelaz preko vode po jednom mostu — prelazu od ljestava. Daju se uputstva: po prelazu hvatati odmah zaklon, dok se magla nije razišla.

Dolaze avioni. Ruše jedan most, 100—150 m niže od pomenutog prelaza. Jedan gumeni čamac stalno vozi i pregoni do polovice rijeke konje, krave, ovce a dalje ih nateraju da preplivaju.

Od bombardovanja rijeka se zabijelila od ubijene ribe. Ima komada i po 3—4 kgr. Ali tek poneku hvataju ona dvojica u čamcu. Sve su misli uperene samo na: Naprijed! Iza nas pasivan kraj i glad. Dobro smo ga upoznali. Pronose se glasovi: „Situacija pred nama teška, moraćemo se vraćati u Crnu Goru"

Susrećem Pavla Jakšića. Prima me u bolnicu Sedme divizije i šalje naprijed. Broj ranjenika se povećava. Te noći čujemo borbu na Rudinama. Vidimo požar. Njemci pale sve što im dođe pod ruku.

Na Vučevu stižem bolnicu Sedme divizije. Ubrzan pokret prema Sutjesci. Danju, samo kroz šumu. Nailazim na Žarka iz Drvara na Uni. Taj me susret razvedrava. Nosila sam ga kao ranjenika preko Prenja sa jednom bolničarkom. Propadale smo u snijeg do ramena. Sada je u bolnici Sedme divizije politički komesar. Kako to ohrabruje kada ugledaš ikoje poznato lice.

Po šumama nalazimo srijemušu. Prelazi se u „strelce" i "pase", trga rukama i odmah jede. Miriše na bijeli luk.

U jednom selu oko Vučeva dobijamo poveći komad kuhanog mesa, naravno bez kruha koji već više dana gotovo niko nije video, s napomenom da svako dobro pričuva, jer se ne zna kada će se ponovo nešto dobiti. A i vatre je strogo zabranjeno ložiti. Ali se to istrošilo. Srijemuša je bila jedina hrana.

U bolnici Sedme divizije ljekar je dr Kralj.

U jednoj šumi iznad Sutjeske zatiče nas dan. Iz daleka, ispred nas čuje se jaka borba. U sumrak nastavljamo pokret.

Bilo je 9 juna kada smo počeli da se spremamo da pređemo Sutjesku. Samo noću. Kad smo već bili iscrpeni do krajnjih granica, kad već nismo hodali nego se klatili i ljuljali, dočekala

nas je Sutjeska. Samo spuštanje trajalo je cijelu noć. Znači, još 8—10 sati morao je svako uložiti sve što je mogao da stigne do njenog korita, po strminama, po kojima je hodanje gotovo nemogućno. Može se samo izvaliti na leđa ili sjedeći puzati po vododeru nasutom kamenom i izvaljenim stablima, koje koristimo da se nogama odupremo i zaustavimo. Po putanji kojom su posuti ranjenici, tifusari i iznemogli. Od umora san toliko nadvladava čovjeka, da svaki slučajni, ma i najkraći zastoj prelazi u spavanje.

Djeca mi se drže konju za rep. Kako moram konja voditi, stalno ih dozivljem: „Seko, Braco", da mi ne zaostanu. A zaostati znači što i propasti. Tifusari iznemogli, leže kao bez života. Po njima se gazi. Ili preskoči, ako ga ugledaš. U takvoj situaciji ostavljam konja, premda znam šta znači sve s njega natovariti na se i djecu. A već se jedva krećemo i bez tog tereta.

Koliko bi nam koristio ubuduće? Možda već pri prelazu Sutjeske? Ali, moramo ga ostaviti. Gazi po ljudima kao da ih nema.

Već pri spuštanju čuje se izdaleka jauk, zapomaganje, glasno dozivanje po imenu. Sve to, dopunjeno hukom Sutjeske, još uvećava paniku koja je ovladala ljudima i stokom. A mi se svi survavamo i kao da letimo u zagrljaj toga stravičnog zbivanja. Zapravo i ne znaš u čemu se sastoji, šta se zapravo događa.

Stižemo na obalu Sutjeske 10 juna uzoru. Nikakvog mosta. Komešanje. Na našem prelazu prevodi ranjenike jedan konj. Na njemu prepoznajem prezdravljenog ranjenika Koja sa Kozare. On se stalno vraća po nove i nove. Konj mu već premoren. Ranjenici se hvataju konju za rep i prelaze u lancu po 4, 5, 6, već prema tome koliko ih se odluči za prelaz u pojedinoj turi. Poneki se ne mogu odmah odlučiti. Pogotovo kada brzak otkine ponekog iz lanca i odnese. Prvog ponese, drugi mu posegne u pomoć ali i njega ponese, pa i trećeg. Valja ih do jednog kamena, koji se ne vidi iznad vode. Pokušavaju da se spasu hvatanjem za taj kamen. Grabe i grebu rukama po njemu, ali je vrtlog oko kamena jači i voda odnosi jednog po jednog. Ostali stoje na mjestu. Kojo kreće konja da bi im pomogao, ali ne uspjeva.

I svi gledamo bespomoćno i nijemo.

Kojo, taj divni drug, neumorno prevodi nove. Opazi mene sa djecom i u jednoj turi prima mi u sedlo sinčića. Konj posrće, batrga. Strepnja. Čas gledam a čas okrećem pogled. Gledati svojim očima da mi voda valja dijete koje je prebrodilo tolike opasnosti. Pređoše srećno. Kojo se vraća. Uzima mi i

devojčicu. Ali se konj sruši. Srećom blizu obale. Hvatam je i organizujem lanac bez konja. Dobro sam motrila kada je Kojin konj prelazio kako bih uočila kojim pravcem ide i gdje su najmanji virovi. Tim pravcem sad i lanac organizujemo. U lancu je drugarica dr Kralja, ja, moja kćerka i nekoliko ranjenika.

Noge se nisu smjele odvajati od dna, nego povlačiti, kao da su privezane za dno. Srećno smo prešli. Susrećem prvo drugaricu Miljušu, Igmanku, bez prsta na stopalima. Komesar pokretnih ranjenika. Sjedi na kamenu i plače. Grli mi obadvoje djece pa zajauče: „E, Kajka, ti svoju djecu prevede a moju (ranjenike) voda odnosi".

Uspinjanje. Bez predaha. Zemljište daleko pogodnije. Toga dana „ničija zemlja". Formiramo kolonu. Sa svih curi voda i kljećka u obući, ali nam to ne čini nikakvih neugodnosti. Zagrijevamo se od marširanja. Iz odjeće se samo puši.

Odnekuda „dofrlja" jedna granata. Na 8-10 m od nas proburazi jednog druga — s leđa na trbuh. Prosto ga pribi za zemlju. Polegnemo. Srećom nije ni eksplodirala. Inače?! Uspinjemo se dalje. Čuju se mitraljezi. Dođe opet poneka granata, ali ne pogađa u kolonu. Nailazimo na nešto što nam čini veliku radost. Čitave oaze šumskih jagoda. Crvene kao krv. Nismo ih vidjeli još otkad nas je okupator istjerao iz našeg doma, jula 1941. g. Ni u situaciji u kakvoj smo ne možemo se otrgnuti da ih ne beremo. Svi se saginju, beru ih i krijepe se — napredujući dalje. Koristimo sve blagodeti „ničije zemlje".

Ravan proplanak. Na drvetu tabla sa obavjesti kuda treba da krećemo. Nailazimo na ranjenike i na neke od osoblja diviziske bolnice i Prateće čete: Žarko, Slavica Pavičić i drugi. Dr Kralja sa drugaricom nije bilo.

Sunce je prigrejalo. Zatičemo veću grupu ranjenika — svi polijegali i pospali. Isparavaju se mokra odijela. Bacamo se na zemlju i mi da spavamo. Probudili su nas avioni i prasak bombi nedaleko od nas, oko podne, i povici: „Bataljon na položaj". Ostajemo na mjestu i opet zaspimo. Bolnici niko ne reče „Pokret". Tek kasnije neko reče: „Mi smo opkoljeni".

U sumrak smo se pomjerili u jednu bližu šumu, gdje smo našli još nekoliko ranjenika i 10—15 boraca. Razmatra se o otporu, ali ta šačica boraca nije imala ni municije. Nešto nas preko 200 nađosmo se u beznadežnom položaju. Njemci se nisu usuđivali cjelu noć ulaziti u šumu, ali su dočekivali vatrom svaki pokret, izviđanja, pogotovo izlaske iz šume. Kolje se krava. Vijeća se: Dati otpor, provući se, ne znaš kuda, posakrivati se, povratiti ususret Trećoj diviziji.

Lala Ivković, Duško, komandant ranjeničkog bataljona, i još jedan drug odlučiše se prema Trećoj diviziji. Žarko, Slavica i Tonka (bolničarka) predlažu da se ukopamo. Ostali su se razdijelili u manje grupe i čekaju sudbinu. Upravo pomireni sa svim. Neki ranjenici kuvaju konjetinu. Peku se šnicle i čeka sudbina.

Oko podne, 11 juna pucnjava, prašte dum-dum meci i čuje se i „vorwärzt". Pomičem se sa djecom u jednu jarugu i zaklanjamo se za jedno ogromno izvaljeno stablo ja, djeca, dr Gostl i njegova žena. Vidimo Njemce kako gone i već ubijaju zarobljene. Pronalaze i nas. Na rubu šume dočekaše nas sa potsmjesima. Dr Gostla i ženu dočekaše sa povicima: Jude! Jude! Repetiraju puške i plaše nas. Gone nas na jedan proplanak gdje im je bio štab. Postavljaju nas u red sjedeći. Odmah pretres. Tuku one koji imaju išta od njemačke vojne opreme. Tako dr Gostla zbog torbe i telećaka tuku pesnicama u nos, kundacima. Svlačenje. Vrijednije stvari uzimaju sebi a odjela bacaju na hrpu. Svučene postavljaju u nov red — sjedeći opet. Bilo nas je oko 70-oro. Sjedila sam posljednja, sa djecom tako sam i na pretres i u red svučenih došla posljednja. Djeca ostadoše nesvučena. — I sad sjedimo sučelice i gledamo se oči u oči.

Što su odlučili sa mnom — jasno je. Ali što sa djecom? To je pitanje od koga sagorijevam. Što je za njih dvoje odlučeno? Ali sve to nije ništa, prema poslednjem pitanju: što će djeca osjećati, što će preživljavati od onoga časa, kad „po redu" povedu mene u grm. Pa povratak pratioca — dželata — iz grma. A bez mene — i onog drugog koji bude sa mnom poveden. Lakše bi bilo da njih prvo povedu. Da ja preživljavam njihovu, nego ona moju smrt. Ali koga možeš, ovdje zamoliti za još toliku milost.

Ta su djeca prošla sve tegobe Četvrte ofanzive od Korduna do Crne Gore — Sandžaka, Tare, Durmitora, i sve do ove kote negdje u Zelengori a da nijesu suzu pustila. A sad me te njihove oči gledaju, netremice gledaju u mene, što sjedim posljednja u grupi, svučenih.

Krišom pratim taj dečji pogled, koji se ukočio, prikovao na meni. Očima koje ne trepću. Kako se samo može tako dugo održati pogled bez najmanjeg treptaja?

Pa kolike su im te oči postale? Poznam ih od kad sam ih rodila. Ali nikada nijesu toliko krupne bile. Pa to su nečije, druge oči. To nisu moje djece.

Te mi oči, taj mi netremični pogled nešto govori. A ja nemam šta da im uzvratim kao odgovor.

Odvode dva po dva. Kako sporo idu časovi! Koliko bi lakše bilo da je već završeno. Ovi sekundi traju kao sati, minuti kao

dani ili mjeseci. A dva para očiju pale kao da mi siplju živu žeravicu u moje oči. I ja sklanjam svoj pogled. Ali koliko? Samo trenutak, a onda me opet neka sila prisili da uperim pogled u njihov, i osjećam da ga nikakva sila ne može prekinuti. Treba da ih još gledam. Treba da ih pogledom milujem, kad ne mogu rukom. Da ih ohrabrim, ako to mogu. Kada sam polazila na svlačenje, digla sam se od djece i razmišljala: da li da se izljubimo. Kako mozak brzo radi u kritičnoj situaciji. Kako se brzo dolazi do zaključka. Zaključak je bio brz i prost. Čemu poljubac? Ta on bi zadao nov jad i bol. I meni i djeci. Bolje je zato bez njega. Pa makar da je to posljednji. Bolje je, bolje.

Kroz mozak mi ključaju pitanja. Kako će se odigrati sam svršetak. Hoće li ta dva para očiju bez suza ostati suva. Pa to će biti najstrašnije.

Grupa svučenih već se svodi na mali broj, a od suza još ni pomena. Samo ukočeni pogled. Kao da četiri beskrajno dugačke strelice šište meni ravno u oči. I bodu me. U srce sâmo. Ali ono ne osjeća. Ono više nije živo.

Na redu je dr Gost. Ustaje, prilazi svojoj ženi i na neobičan način se oprašta. Kako čovjek u takvim časovima dospjeva da još i to uoči. I zapamti. Uhvatio je svoju ženu sa dva prsta za nos, malo prodrmao i pošao u grm.

Polako i nadugačko se otežu posljednji časovi života. Mislila sam uvijek da oni baš jure. Ali nije tako. Da li zbog dva para očiju, što li, ali posljednji trenuci teku sporo. Ona četiri oka su ukočena. To više nisu žive oči. To su očne proteze. Oči od stakla. Kako su samo pogodili pravu boju — tih očiju, te moje djece. Sekine zelenkaste a Bracine crne, crne. Gdje su ih i ko ih je baš našao takve. Pa da. To nijesu više njihove oči. To nijesu prave oči. One su sad već posve ukočene. Mrtve oči. Kako je to teško gledati. Rođena djeca nemaju više svojih očiju. Ona su slijepa. Samo bulje u mrak, jer znaju, tu negdje na 10—12 koraka ispred njih sjedi posljednja u redu njihova mati i čeka na red.

A red se već smanjio. Šteta što već nije nestao. Što već nije svemu kraj. Čemu ta i tolika mučenja. Dva po dva, dvoje po dvoje. To ide tako polako. Kao kad bi ti neko nogu bez narkoze odrezivao tupim nožem, pa dugo traje. Što nas nijesu sve odveli u grupu pa mitraljezima pokosili.

Obazrem se po redu. Ja sam šesta. Dakle još samo dvije ture pa ću konačno doći na red. I riješiti se muka. Ali dvojica se već dižu, dakle, još samo jedna tura ispred mene.

Koliko li sreće, što sad moja djeca, tu sučelice sa mnom, na deset-dvanaest koraka, nemaju svojih, živih očiju, onih očiju s kojima sam ih rodila, pa da i ona sad broje, kao i ja što

brojim, kad će im na red mati. — Pa da ih i ostave žive, cio bi im život ta slika bila pred očima.

U šatoru, na dvadesetak koraka završi se telefonski razgovor. Iz šatora izlazi oficir. Baci pogled po redu „svučenih". Onda primijeti dvoje djece izvan, u grupi nesvučenih. „Čija su to djeca" — zapita. „One tamo" — pokazuje rukom jedan SS-ovac na mene. Prilazi k meni: „Obucite se, pa idite djeci" . . .

Katica NIKOLIŠ

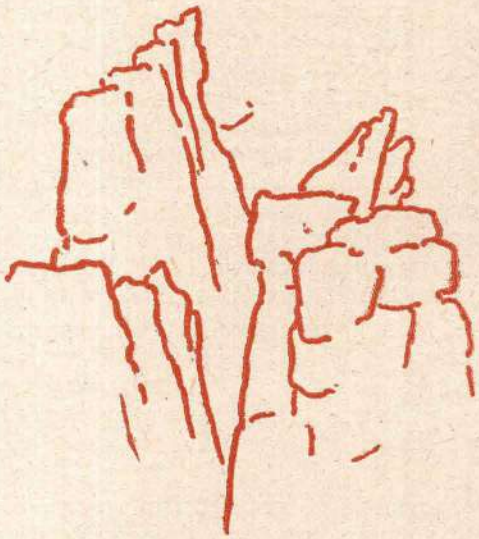

U KANJONU KRVI I SMRTI

alazio sam se sa grupom ranjenika na konjima, koja je početkom maja 1943 bila raspoređena na Rudinama. Ovi ranjenici, i oni koji su nošeni ostali su da se kreću sa Trećom divizijom, dok se ešelon ranjenika pješaka kretao sa Sedmom banijskom divizijom. Kako nije bilo dovoljno konja za sve nepokretne ranjenike, to je komesar naše grupe Mitar Bulajić dobio uputstvo da ranjenike šalje po grupama. Išao sam na začelju kolone, jašući na konju, dok je komesar Bulajić, kome sam pomagao oko organizacije pokreta, išao pored mene pješice. Usput mi je pomagao da podignem sustalog konja kada bi se na ovim vrletnim stazama spotakao i pao. Od Pive smo se razdvojili — komesar je otišao naprijed.

Idući ka Pivi naišao sam na neku pećinu ispred koje se kuvalo jelo za ranjenike. Jedan od rukovodilaca me zaustavi i reče da je naređeno da se svaki ranjenik na konju priključi njihovoj grupi. Dadoše mi tu napola kuvane pšenice. Pojeo sam je iako sam znao da ću od toga, zbog bolesnog stomaka, imati malo koristi.

Pokret smo nastavili veoma srtmom i skoro neprohodnom stazom, na kojoj su nam konji često posrtali i padali. Samari su im se zbog nizbrdice klizali na vrat, što je bilo neizdržljivo i za konje i za ranjenike. Poslije dugog i mučnog spuštanja stazom stigosmo na desnu obalu Pive. Tu smo zatekli jednu grupu ranjenika kojoj smo se priključili. Čekali smo naređenje za prelazak preko na brzu ruku napravljenog mosta. Baš tada su prelazile borbene jedinice, pa ranjenici i bolesnici koji su se mogli kretati pješke. Kroz kratko vrijeme naiđe jedan postariji

čovjek na konju a sa njim i nekoliko zarobljenih italijanskih vojnika. Na glavi je imao šešir sa crvenom petokrakom zvijezdom. Iako sam ga prvi put vidio, sjetio sam se, prema onome što sam ranije o njemu čuo, da je to književnik Vladimir Nazor. Viknuo sam „Živio Vladimir Nazor pjesnik Revolucije!" Pošto je prešla most grupa sa Nazorom je produžila uz Vučevo.

Dok smo čekali na prelazak često su nadlijetali neprijateljski avioni i bombardovali kanjon i most. Ali most nijesu uspjeli da pogode.

Bili smo gladni, a nijesmo imali nikakve hrane. S nestrpljenjem smo očekivali odobrenje za prelazak. No umjesto prelaska dobismo naređenje da svi ranjenici koji još nijesu priješli, a ne mogu se kretati pješke, ostanu na desnoj obali prikriveni po pećinama. Objašnjeno nam je da je nadmoćniji neprijatelj zauzeo skoro sve dominantne položaje, te se naši iscrpljeni borci moraju jurišem probijati. U takvoj situaciji vrlo teško bi se mogli iz obruča iznijeti nepokretni ranjenici. Oni bi se nošenjem dalje ka Sutjesci samo izlagali većoj opasnosti da grupisani na jednom mjestu padnu u ruke krvoločnom neprijatelju. Ovako, skrivanjem po pivskim pećinama, postoji mogućnost da će se jedan dio ranjenika spasti.

Ovakvo saopštenje pogodilo je i u izvjesnoj mjeri i iznenadilo teške ranjenike. Znali smo da se bez velikih nevolja ne bi donosila ovakva odluka, jer se u dotadašnjim borbama skoro sve žrtvovalo za spas ranjenika. Sada su ranjenici bili ubijeđeni da je nastala zaista tako teška situacija da ih naše jedinice nijesu u stanju i dalje nositi.

Kod mene se stvorila neodoljiva želja da stignem do Sutjeske i zajedno sa borbenim jedinicama učestvujem u proboju. Poljubih se i oprostih sa komandantom naše grupe Mirkom Lučićem, koji je u borbama kod Pljevalja (1 decembra 1941) ostao bez noge.[1]

Dok sam molio da mi se odobri prelazak preko mosta, spazio sam kako se, oko pedestak metara niže, u gumenom čamcu prebacuju neki borci i rukovodioci. Među njima sam poznavao jednog člana politodjela Osme banijske brigade. Zamolih ga da me prebaci na drugu stranu, što je on rado učinio. Pokušao je da prevede i moga konja, ali nije uspio. Tako sam se našao na lijevoj obali sa grupom ranjenika i bolesnika, koji su prebačeni prije nego što je ranjenicima sa konjima bio zabranjen prelazak preko mosta. Tu je bilo i nekoliko „Igmanaca" sa nogama promrzlim za vrijeme čuvenog Igmanskog marša.

---

[1] Nijesmo se više vidjeli, jer su ga u Pivi zarobili četnici i predali Italijanima, koji su ga u Podgorici strijeljali. Proglašen je za narodnog heroja.

Nađoh i Vasa Vukićevića, komesara ove grupe ranjenika, s kojim je bila i njegova drugarica Maše. Kako je Vaso, iako ranjen u nogu, mogao ići pješke, ustupio mi je svoga konja. Tako smo produžili uz Vučevo. Prenoćili smo u nekim katunima na platou Vučeva i dobili po parče kuvanog mesa. Sjutradan, 9 juna ujutru, nastavili smo pokret. Sljedeću noć proveli smo ispod nekih bukava.

Ujutru je doletjela grupa aviona i zasula bombama cijeli prostor na kome su bili ranjenici. Jedan dio ranjenika je odmah produžio pokret kroz šumu u pravcu Sutjeske. Vaso, Maše i ja krenuli smo za njima ali ih nijesmo mogli stići. Pristiže i jedan mladi, potpuno iscrpeni ljekar, koji se često pomagao držeći se za rep mojega konja. Primijetio sam da bi Vaso i Maša htjeli ići nešto brže, ali im je bilo žao da me ostave. Rekao sam im da oni idu brže ako mogu. I onaj ljekar je polako pošao za njima, te sam produžio sam.

Poslije dužeg vremena naišao sam na nekoliko lješeva. Tu u blizini, u jednom niskom šumarku primijetih i jednu grupu za koju nijesam znao da li su Nijemci il naši. Kod sebe sam imao dvije bombe i mali italijanski revolver. Želio sam da dođem do neke puške. Nađoh kod mrtvih drugova jednu „Zbrojovku", sa svega pet metaka. Kad sam se uvjerio da su u šumarku naši, pridružio sam im se. Međutim, i oni ubrzo produžiše, te ponovo ostadoh sam. Nedaleko odatle naišao sam na nekoliko ranjenika i bolesnika, većinom tifusara.

Prenoćio sam u jednoj kolibi strahujući stalno da mi ko ne uzme konja. Srećno sam prošao i u svanuće produžio u pravcu Sutjeske. Tek što sam krenuo začuh u blizini neku prepirku, a zatim pucanj puške. Kad sam prišao zatekao sam ranjenika bez jedne noge i desetak pregladnjelih tifusara, koji su mu ubili konja i već ga rasporili. Ranjenik ih je očajnički gledao. Pokušao sam da korim tifusare, ali oni na to nijesu obraćali pažnju.

Glad me sve više muči, te se i pored slabog stomaka odlučih na srijemušu. Ali sam već kroz nekoliko minuta osjetio jake bolove u stomaku.

Od boraca iz jedinica koje su tada prolazile prikupih još nešto metaka za „Zbrojovku". Pred samu noć 11 juna stigli smo ispod Dragoš-Sedla. Sa Sutjeske se čula mitraljeska i puščana vatra. To je Prva dalmatinska vršila prelazak preko rijeke. Dođe i do puškaranja nekih naših i neprijateljskih dijelova na oko kilometar od nas ranjenika. Poneka minobacačka granata preleti iznad naših glava i tresne pozadi u šumarak. Sa padom mraka borba se utiša.

Sjutradan smo osvanuli gladni, mokri od kiše i prehlađeni. Oko podne donesoše za ranjenike malo mesa. Iako sam bio

Ivan Šubić: PARTIZANI — ulje na kartonu

veoma gladan, nijesam odmah pojeo svoje parče, zbog bolova u stomaku.

Otkada smo doznali da je Sava Kovačević sa divizijom u zaštitnici pojačalo nam se uvjerenje da će nas on izvući iz obruča. On je postao naša nada. Pred samu noć pojaviše se neke naše jedinice iz Treće divizije. Jedan borac se žalio da je jako gladan te mu ponudih ono parče mesa iz torbe, i to baš onda kada sam namjeravao da ga sam pojedem. Odbijao je govoreći da to treba meni, i tek poslije mog navaljivanja da to primi prihvatio ga je i pojeo.

Kad naiđe Sava Kovačević (poznavao sam ga od ranije) zamolih ga da mi dozvoli da se priključim nekoj boračkoj jedinici. Odobrio mi je da se krećem sa komorom Prateće čete Pete crnogorske brigade.

Uslijed mraka preko Sutjeske se sporo prelazilo. Gazilo se iznad pojasa. Pored zdravih boraca bilo je tu ranjenika i bolesnika, zatim zbjeg sa starcima i majkama sa djecom u naručju. Skoro čitav sat morao sam čekati na konju dok nijesam došao na red za prelazak. Baš kada je moj konj zagazio u rijeku, neka žena mi dade dijete da ga prebacim na drugu obalu. Dočeka me sva mokra s one strane i primi dijete.

Već je bilo svanulo, kada je Prateća četa izbila pod vrh jedne šumovite uzvišice gdje je na jednom zaklonjenom puteljku ostavila komoru, sa kojom sam i ja bio. U to vrijeme rasplamsala se jaka borba. Nijemci su dočekali naše jedinice u pripremljenim rovovima u blizini Krekova. I ja pođoh u tom pravcu gdje ubrzo ostadoh bez konja. Pao je pogođen u glavu. Sve dok sam imao municije, borio sam se sa ostalim borcima. Kad bi koji borac poginuo, grabili smo se oko njegovih preostalih metaka. Neprijatelj je bio brojno i tehnički jači, a usto zaklonjen u rovovima, dok smo mi jurišali otvoreno. Tukli su nas iz svih oružja. Za relativno kratko vrijeme veliki broj naših pao je smrtno pogođen ili teško ranjen. Nađoh se skoro među samim lješevima. U blizini je bilo i nekoliko pobijenih konja. Iako više nije bilo naših sposobnih za borbu neprijatelj je i dalje zasipao taj prostor vatrom. Naiđe i Nikola Gažević i upita me da li znam u kome su pravcu otišli naši. Rekoh mu i on pođe kosom ispred nas.

Odnekuda stigoše Fjodor Mahin, član Vrhovnog štaba, i dr Sima Milošević, koji je toga dana ranjen u butinu. Naiđoše još dva-tri druga, te ih Mahin i Sima upitaše gdje se nalazi Sava Kovačević. Saopštiše nam tužnu vijest da je Sava poginuo tu na nekih stotinak metara ispred nas. Pao je u jurišu ispred svojih boraca.

Sjetio sam se prvog viđenja i poznanstva sa Savom. Bilo je to u Beogradu, u zatvoru Suda za zaštitu države na Adi Ci-

ganliji, sredinom 1940 godine. Ja sam se tu nalazio u zatvoru, a Sava je doveden iz Velike Kikinde radi saslušanja. Poslije dva dana sproveden je u neki drugi zatvor. Za vrijeme šetnje u dvorištu zatvora, Sava je i pored zabrane govorio tako glasno da smo ga jasno čuli. Govorio je o štrajku političkih zatvorenika u Velikoj Kikindi i o političkoj situaciji. Ovo je smetalo upravniku zatvora žandarmeriskom naredniku Todoroviću, koji je nadgledao našu šetnju, te je oštro opomenuo Savu da prekine svaki dalji razgovor, pod prijetnjom da će ga strpati u ćeliju. Na to mu Sava još oštrije odgovori: „Govoriću kako mi je drago. Nema sile koja mi to može zabraniti!" — i stade još glasnije govoriti. Savu sam viđao i u drugim prilikama. Njegov lik mi je uvijek u pameti kao da ga sad gledam. Naročito mi je ostala u sjećanju njegova briga koju je poklanjao ranjenicima za vrijeme prodora u Bosnu 1942 godine. Tada se Peta brigada do krajnjih granica angažovala u borbi (na Treskavici, Bitovnji i Zabrđu) da bi zaštitila ranjenike.

Odlučio sam da pronađem Savu i da ga posljednji put, makar mrtvog, vidim. Ali u tome nijesam uspio.

*

Našao sam jednog konja i pojahao ga u namjeri da se pridružim jednoj grupi, od tri druga i jedne drugarice, koja je tuda naišla, ali sam ostao i bez ovog konja. Pao je pogođen neprijateljskim rafalom, a ja sam se jedva izvukao. Iako sam bio premoren i iscrpljen, ipak sam se pomoću štake, koju sam uvek nosio, počeo kretati kroz šumu i tražiti drugog konja. Naiđoh na jednog bijelca, s mukom sam ga pojahao i uputio se u pravcu kuda je pošla i ona grupa, ali je ona već bila daleko odmakla. Nijemci su me primijetili i osuše vatru, ali sam prošao nepovrijeđen. Usput sam ostao bez štake koja mi je u onoj situaciji značila mnogo. Nosio sam je čak iz Bosanske krajine.

Vratio sam se na Sutjesku i produžio jednim šumarkom pored obale. Tu sam našao jednog tifusara, koji mi reče da se malo podalje, s one strane rijeke, nalazi grupa ranjenika i bolesnika. Natjerah konja u Sutjesku. Tifusar takođe zagazi držeći se konju za rep. Nijemci nas opaziše i osuše vatrom. Gotovo na samoj desnoj obali tifusar pade smrtno pogođen. Ja i ovdje prođoh nepovrijeđen.

Stigoh do grupe ranjenika. Bilo ih je tridesetak — koje ranjenih koje bolesnih (tifusara). Bilo je i mrtvih, jer su Nijemci često gađali ovu nepokretnu grupu. Tifusari su mislili samo na hranu. Čak su i vatru ložili, što je još više pri-

vlačilo neprijateljsku vatru. Kada sam im rekao da ugase vatru, nijesu o tome htjeli ni da čuju. Većina ranjenika bila je teško pokretna. Među njima poznavao sam jednog, koji je bio veoma iscrpen od umora i gladi. Tu vidjeh i Olgu Vujisić, kako sjedi pored svog brata Milike, hrabrog borca, studenta, koji je bio teško ranjen i nije se mogao kretati. Olga je bila potpuno iscrpena od preboljelog tifusa, ali pribrana, za razliku od ostalih tifusara. Kao bolesnica Centralne bolnice ostala je pored nepokretnog brata, previjala mu rane i donosila vode, koju je u mukama stalno tražio.

Predložio sam da se svi pokretljivi uklone sa ovog mjesta i raziđu po šumi, a zatim se pozdravih sa Milikom, Olgom i ostalima, i kretoh šumarkom uz brdo. Nijemci me odnekud primijetiše i pripucaše, ali i ovog puta pogodiše samo konja. Tu u blizini naiđoh na mnogo svježih lješeva. Nađoh i dvije bombe, tako da sam ih sada imao četiri. Kako se približavala noć potražio sam neko podesno mjesto da se sklonim. Popeo sam se do jedne stijene, pod vrh brda, i riješio da tu zanoćim. Međutim, u blizini primijetih sveže zelene grančice poređane na oko metar razdaljine. Shvatio sam da su to Nijemci obilježili put kuda su prošli, da bi se istim povratili. Zato sam ove grančice pomjerio za jedno dvadesetak metara od stijene. Legao sam na stijenu iza jednog niskog drveta, koje me je zaklanjalo s prednje, jedino pristupačne strane. Ovako zaklonjen, osjećao sam se prilično sigurnim. Jer i kada bi Nijemci naišli i primijetili me, mogao bih se boriti.

U samu zoru začu se kratak rafal baš iznad same stijene. Znači, tu su u blizini Nijemci. Osvanuo je 14 jun. Čuli su se kratki rafali u pravcu mjesta gdje su ostali oni nepokretni ranjenici sa Milikom Vujisićem i njegovom sestrom Olgom. Smatrao sam da će vjerovatno nastaviti da traže i ubijaju i ostale ranjenike i zaostale drugove. I zbilja, poslije oko jednog sata u podnožju stijene pojaviše se tri Nijemca. Jedan od njih je pažljivo osmatrao stijenu. Uđoše i u šumici. Pomislio sam da su me primijetili, ali, na moje iznenađenje, jedan od njih pojaha konja kojega je tu našao i sva trojica kretoše niz šumicu. Nešto kasnije jedna grupa Nijemaca spusti se s vrha brda tragom obilježenim grančicama i nestade u šumi. Čuli su se samo povremeni pucnji iz obližnjih šumaraka.

Bio sam gladan, a još više žedan. Osjećao sam i bolove u stomaku. Predveče se spustih niz stijenu i, služeći se jednim drvetom umjesto štake, pođoh nasumce u pravcu gdje sam mislio da ću se najlakše probiti. Zbog iscrpenosti i bolova u nogama, naročito u lijevoj koja je jako gnojila, kretao sam je vrlo sporo. Pred samu noć stiže grupica, u kojoj sam poznavao jednog mladića, brata Djeda Perunovića. Produžismo zajedno,

ali kako sam ja često izostajao rekoh im da je bolje da produže bez mene. Oni se nešto dogovoriše i rekoše mi da ja produžim, a da će oni tu zastati. Produžio sam sâm i njih više nikada nijesam vidio. Pojavio se i mjesec. Skoro cijelu noć sam se teturao, padao i zastajao. Na obali neke rječice našao sam mnogo poginulih boraca, žena i djece i ponekog ranjenika na izdisaju. Bilo je i mrtvih konja, samara i neke razbacane opreme. Ali hrane nigdje. Napio sam se vode, oprao ranu i zavoj. Dok sam prao ranu sa visa na drugoj obali sruči se mitraljeski rafal i okresa lišće na drvetu iznad mene. Pomislio sam da su me primijetili usljed mjesečine. Ali, ponovo nastade potpuna tišina. Pred zoru sam nabasao na jednog konja, osamario ga i pojahao. I na drugoj obali nađoh puno lješeva.

Uzoru 15 juna krenuo sam stazom uzbrdo. Svuda tragovi borbe — lješevi, razbacana oprema, oružje, gomile praznih čaura. Što sam na konju dalje odmicao, nailazio sam na sve strašnije prizore. Vidio sam i lješeve sa napola izgorjelim licem. Na jednom mjestu pored samog puta vidio sam poubijane čitave porodice — starce, starice, majke sa decom. Neka žena držala je dijete na grudima. Naiđoh i na lješ jednog Nijemca, a ispred njega mrtav partizan. Tu je i neko mrtvo dijete.

Kako se od iscrpenosti nijesam više mogao držati na konju, skrenuo sam sa staze, sjahao i konja nadugačko privezao. Zaspao sam, a kad sam se probudio konja više nije bilo. Pošao sam pješke. Jedva sam se kretao. Žeđ i bolovi u stomaku mučili su me do besvesti. Na sreću naiđoh na jedan potočić te se napih vode. Bio sam rešio da noć provedem u jednom udubljenju — pećinici do samog potoka. Za svaki slučaj otšrafio sam bombe i stavio ih do sebe. Najednom se s lijeve strane na samom ulazu pojavi neki čovjek u ustaškoj uniformi; reče da je Dalmatinac, partizan, ranjen u glavu. Ispriča mi kako su njih sedmoricu danas strijeljali Nijemci tu niže u potoku. Svi su sem njega mrtvi. On je samo ranjen i kad se osvijestio uspio je da se izvuče. Pozvao me da vidimo one strijeljane. Bili su tu blizu, na desetak metara. Našosmo ih mrtve jednog pored drugog. Poslije toga Dalmatinac produži, a ja se vratih u svoju pećinicu.

Dok sam osmatrao da ne naiđu Nijemci primijetio sam tri partizana idu u mom pravcu. Bili su iz Crne Gore, iz Pipera, jedan Ljumović, drugi Milutinović, a trećem, najmlađem nijesam ime upamtio. U razgovoru spomenuše da dolje u šumi ima dva konja. Odlučismo da ih uhvatimo i jednog zakoljemo, a drugog zadržim za sebe. Našli smo samo jednog i zaklali ga. Kako sam sačuvao tri šibice, naložili smo u pećinici vatru i tu kuvali i pekli. Da nas vatra ne bi odala, razapeli smo na otvor šatorsko krilo. Pošto su se najeli i spremili za put, ona tro-

jica kretoše negdje oko ponoći, a ja ostadoh do ujutru 16 juna, kada pođoh da tražim nekog konja.

Lutao sam skoro čitav sat dok sam pronašao jednog. Pojahao sam, izašao na onu jučerašnju stazu sa mnogo lješeva i njom produžio do jedne raskrsnice. Tu naiđoše neki borci i rekoše mi da treba ići desno, kuda i oni uskoro zamakoše. Ja sam krenuo za njima. Konj je bio jako iscrpen, lako se umarao i često zastajkivao.

U toku noći sam nešto spavao, a sjutradan, 17 juna, produžio ne znajući gde će me staza izvesti. Bio sam jako gladan. Naišao sam na jednog napuštenog konja, te se reših da ga ubijem i spremim nešto mesa i džigericu. Tako sam i uradio. Prije nego što sam pokušao da sa preostale dvije šibice naložim vatru, nastade tako strašna oluja sa kišom i susnježicom da sam pokisao do gole kože. I šibice su se potpuno ovlažile. U ovoj oluji ostao sam i bez svog konja — uginuo je.

Dok sam onako mokar i nemoćan sjedio pod drvetom, nađoiše tri borca — Dalmatinca. Pošto uzeše nešto mesa od ubijena konja, produžismo put. Pomoću štake i njihove pomoći nekako se odmicalo. U jednoj napuštenoj kolibi zatekosmo pored vatre nekoliko ranjenika. Tu je naišao i Blažo Sjekloća, iz Crmnice. Začudio se što sam krenuo ovim pravcem, a ne preko Zelengore. Možda je, reče, bolje što sam pogriješio, jer da sam krenuo tamo sigurno bi naišao na Nijemce. Reče da ide za Pivu. Pošto je put vodio uzbrdo, nijesam mogao ići sa njima.

Produžio sam u pravcu Ćureva. Išao sam skoro cio dan, a teško da sam priješao više od dva kilometra. Došla je i noć. Pošto je bilo vrlo hladno, a ja iscrpen i umoran, to sam svratio u jednu usamljenu kolibu. Oko nje bješe više lješeva, a i u kolibi nađoh tri lješa. Nijesam imao drugog izbora već da se spustim pored njih i tu prenoćim.

Sjutradan nastavio sam mučno putovanje i tek idućeg dana izbio pred Ćurevo. Neprijatelj se već bio povukao.

Iako sam fizički bio iscrpen do krajnjih granica, osjećao sam se nekako jačim nego prije nekoliko dana kada sam na konju sišao u kanjon Sutjeske, kanjon krvi i smrti, kanjon patnji, stradanja, heroizma i pobjede.

Bajo KALUĐEROVIĆ

DVA DANA SA SUTJESKE

anas smo dobili nalog za pokret. Krenuli smo oko podne iz Gornje Bukovice, ispod Durmitora, prema Mljetičku i Pošćenju. U Pošćenju treba da uđemo u sastav Četvrte crnogorske.

U Pošćenje smo došli u kasnu noć. Tu smo u intendanturi dobili svaki po nešto malo kukuruzne kaše. Sedeli smo tako u dvorištu neke kuće i čekali da se formira kolona. Propala je naša nada da ćemo se ovde odmoriti, jer odmah krećemo dalje. Dok smo tako sedeli i čekali pokret, učinilo mi se da iz kolibe, kroz čija je otvorena vrata izbijala svetlost vatre sa rasplamsala ognjišta, čujem poznati glas Jove Kovačevića. Ušao sam. Oko vatre sve sama poznata lica. Uvek nasmejan Jova, Bora Prodanović sa neizbežnom lulom i štapom, Vesa Masleša sa svojom lulom i kačketom i pesnik Goran Kovačić. Obradovali su se neočekivanom susretu. Seo sam uz njih kraj vatre. U razgovoru, Jova mi je potvrdio da je ofanziva u jeku. Pitao sam ga hoće li sa nama a on mi je odgovorio da njegove jedinice ostaju kao zaštitnica. Nagovarao sam Gorana, koji mi je izgledao veoma iznuren, da pođe sa nama. Nije hteo. Bio je ubeđen da će mu uz Jova biti bolje i lakše. Razgovarali smo i šalili se. Vesa i Bora bili su po običaju „u formi". Bora me je ponudio da iz italijanske čuturice srknem malo rakije. Taman sam se spremao da srknem i drugi put kad začuh iz dvorišta komandu: „Pokret!"

Trebalo je krenuti, a tu kraj vatre bilo je tako prijatno uz te tako drage i vesele drugove.

Stiskao sam ruke i gledao mile drugarske oči, a nisam ni slutio da je to moje poslednje „doviđenja" sa svima njima.

Nisam ih više video. Ostali su na Sutjesci kao zaštitnica.

Noć smo proveli oko vatre koja, nažalost, nije mogla osušiti ono što je kiša neprekidno močila. Malu Dinu položili smo na naše rančeve i natkrili je šatorskim krilom tako da bar ona ne kisne. U rano jutro kiša je prestala, ali je, naravno, došao pokret i avioni koji nas neprekidno prate.

Nismo išli daleko, svega oko tri četvrt sata. Stali smo u jednom prekrasnom šumarku crnogorice, kraj divne izvorske vode. „Odmor, a može malo i da se otspava" glasila je komanda. Taman smo se smestili da se odmorimo, a iznad naših glava zatrešta teški mitraljez. Sa obližnje čuke gađale su nas Švabe.

„Pokret, trčećim korakom!" Ispred nas je dobar komad brisanog prostora, a iza nas švapski mitraljezi. Trčali smo preko brisanog prostora neprekidno obasipani mitraljeskom vatrom. Niko, na sreću, nije poginuo, a ni teže ranjen. Pravo čudo. Mi bismo bolje od njih gađali. Ivkinog konja, bolje reći ragu, jedan je metak prošišao kroz stomak, ali je on i dalje išao. Istina, kod svakog koraka mu je sa obe strane stomaka tekla krv, ali je on ipak i dalje išao. Ivka ide potpuno bosa i nosi Dinu vezanu oko vrata i plače. Konj nosi sedlo, ranac i ćebe. I to je pomoć. Trebalo bi partizanskom konju podići spomenik. Koliko je ranjenih drugova spasla ta izmučena, gladna i strpljiva životinja!

Ubrzo je zauzet položaj i zaustavljen ovaj švapski proboj, no neprekidno trešti pakleni koncert svih oružja. Iz šume, u kojoj smo se zaustavili, vidimo cestu u dolini. Pretpostavljamo da ćemo je tu negde preći. Avioni užasno bombarduju. Poginuo je Nina Maraković, komandant Banijaca. Pred sam sumrak nastavljamo kretanje prema cesti. Prolazimo kroz selo Miljevinu. Tu smo prešli most, prugu i cestu. Udarili smo na najjače mesto i probili obruč.

Kraj nas je prošao drug Stari. Iako mrtvi umorni, svi su se borci bez naređenja dizali, pozdravljali ga i šaputali: „Stari je ranjen", a on je prošao povezane ruke sa dugim štapom u drugoj ruci i smešio se svakom na kome bi se zaustavio njegov pogled. Kada je prošao pokraj nas, rekao je: „Požurite, drugovi, mora se, znam da ste umorni". Bilo nam je lakše, i požurili smo. Kad smo prešli most i prugu i išli ka cesti, naišli smo na uništen nemački tenk ispred koga je ležao u obe noge i stomak teško ranjen borac iz neke dalmatinske jedinice. Svi smo znali da mu nema spasa i da ga ne možemo poneti. A on je neprekidno govorio jedno isto: „Drugovi, ubijte me! Nemojte me ostaviti Švabama, znam ja ća mi je, znam da ću umrit, ubijte me da se ne mučim".

Nije plakao, ali nije hteo živ u ruke neprijatelju. Konja nije bilo da ga ponese, znao je on to dobro, — pa on ih je za-

jedno sa nama pojeo. Niko od nas koji smo prolazili nije imao smelosti da ga pogleda. Brzo smo promicali, a on je neprekidno ponavljao: „Drugovi, ubijte me, znam ća mi je..."

Popustili su mi nervi. Kraj mene je ranjeni komesar vukao ranjenog druga. Ovaj drug je nekoliko dana pre toga bio ranjen u stomak i nikome od nas nije jasno kako je ostao živ i kako se kreće.

— Komesaru — viknuo sam — borac ti je ranjen.

— Vidim, Jože, a šta da radim, da ga ubijem? — odgovorio mi je.

Taj njegov odgovor-pitanje zazvučao je tako tužno i očajno da sam se strašno zastideo svog ispada, okrenuo se i skoro trčeći otišao bez reči. Shvatio sam kako mu je.

Još neko vreme čuo sam: „Drugovi, ubijte me..." onda je najednom prestao. Više nisam čuo njegov glas. Neću da lažem, bilo mi je lakše iako sam ga mnogo, mnogo voleo.

Išli smo celu noć, usiljenim maršem, sve do jutra. Više nismo bili u obruču, ali su tamo probijajući ga ostali mnogi mili drugovi.

Jože RUTIĆ

PREKO RIJEKE

epregledna kolona ranjenika i bolesnika spuštala se sa Vučeva ka rijeci Sutjesci. Bila je noć, trebalo je žuriti i prije zore preći rijeku. Ranjenici iznemogli. Nema konja ni za sve teške. A i oni na konjima jedva se drže. Nizbrdo je, konji se spotiču. Poneki se i oklizne zajedno s ranjenikom. Oni najteži, ranjenici i bolesnici, traže vode. Na glad i ne misle: „Vode, vode drugarice . . .“ A vode nemaš, iako ti je na domaku. Pješaci idu pa stanu. Htjeli bi dalje, a ne mogu. Ne mogu, a opet ustaju i kreću. Zora samo što nije svanula, a mi još nismo stigli do rijeke. Sa strahom pogledamo u nebo. Već se razdanjuje. Nazire se i druga strana. Ne obećava ona ništa dô strmu uzbrdicu pod vatrom topova, i teške borbe. Ipak je gledamo sa čežnjom, kao da je obećana zemlja.

Mora da je kolona ipak dobro napredovala kad već čujemo žamor glasova, šum vode i rzanje konja. Razdanilo se a mi to ni opazili nismo. Sad već vidimo kako se ljudi otiskuju od obale, gaze, viču na konje i odmiču. Posred rijeke nekima se vide samo glave, a onima na konjima voda pokriva bedra. Kolona stade. Znači, treba se pripremiti. Pomažem pri vezivanju teških ranjenika za konje, nekim pješacima vezujem cokule i torbice oko vrata da im ih voda ne bi odnijela, stežem svoj ranac s instrumentima.

Dođe red i na mene. Zagazim u vodu bez razmišljanja. Ali mi voda stiže do pasa, pa do grudi, struja jaka pa mi, osjećam, izmiče dno pod nogama. Tek tada se unezvereno ogledam oko sebe. Preda mnom nekoliko konja natovarenih municijom, oko mene ljudi gaze, vode konje i hrabre ih. Njima voda do ramena.

Tamo dalje, na sredini rijeke, vidim glave kako nestaju, pa se načas pojave ruke da bi i one nestale.Negdje u svijesti mi je jasno šta to znači, ali neću da mislim na to. Ipak me obuzima strah, ne smijem dalje, a stid me da vičem. Pa da, sinu mi odjednom, ono matica nosi ljude, ranjenike koji nemaju snage ili su ranjeni u noge, odnijeće i mene. Sjetim se da su me uvijek zvali „mala", da stvarno nisam dovoljno izrasla i da imam samo 45 kila. Ni plivanje mi neće pomoći. Struja je suviše jaka, a ja u odijelu i cokulama. Sve se napilo vode. Čini mi se: vječnost je kako tako tapkam, i ne znam šta da radim (ne znam ni sada zašto tada nisam mahnula rukom, zašto nisam dozvala nekoga da mi pomogne, samo nagađam da to nisam učinila zbog toga što je svako imao teškoća oko sebe ili oko sebe i konja koga je morao da prevede, a ja sam još bila tu da drugima pomažem). Odjednom me zapljusnu voda. Sinu mi iznad glave konjsko kopito i umalo me konj ne prignječi. Otskočim ustranu i propadnem u vodu preko glave. Začas napipam dno, odbacim se nekako i izvučem glavu sva zagrcnuta. Neko me zove imenom i viče: „Budalo jedna, uhvati se konju za rep, za rep... kao ja!" I ponovi ono „za rep" nekoliko puta. Tek tada shvatih. Pogledam, a desno od mene gazi stari Škorić, objema se rukama drži za konjski rep i odmiče da je milina. Stvarno sam bila shvatila ali je ona konjina što me umalo nije dokusurila odmakla dobra tri metra. Ali sam sad i ja živnula. Hrabro krenem na vrhovima prstiju... Može... Voda mi do vrata. Samo još malo, mislim, ali poče da me nosi. Onda, pošto vidim da nema druge, ispružim ruke kao da ću zaplivati, bacim se napred i ... uhvatim konja za rep! Više od pola rijeke, sve do druge obale prešli smo tako zajedno. Konj je gazio, a ja sam se čvrsto držala za njegov rep i pustila da me nosi.

Na drugoj obali krkljanac. Ljudi i konji mokri, cijedi se voda sa njih, zemlja se raskvasila, a uzbrdo svako se muči da izvuče noge iz blata, da izvuče na suvo životinju s tovarom. Niko ne primijeti moj podvig niti mi se nasmija.

Danica KABILJO

SA SIMOM I GORANOM U VRBNICI

koloni ranjenika Centralne bolnice, sa rukom u gipsu, idem i ja. Zadobila sam dve teže rane 13 juna i ostala među ranjenicima na Sutjesci.

Posle tri dana boravka u jednoj pećini više Sutjeske prebacila sam se do sela Vrbnice sa jednom grupom ranjenika. Seljaci su nas, kao i ostale ranjene, iznemogle i bolesne drugove primili, dali nam hrane i ponudili prenoćište u kolibama. Pošto smo se malo odmorili i okrepili, rešili smo da idemo dalje prema Konjskim Vodama, a odatle ćemo već videti u kom pravcu da produžimo. U konjske Vode smo stigli predveče i rešili da tu u nekoj staroj, upola razrušenoj kolibi prenoćimo. Na zapretanoj vatri stajala je nasred ognjišta u pepelu jedna čađava porcija sa nekakvom retkom smesom. Verovatno su već neki drugovi pre nas bili tu. Seli smo kraj vatre da se dogovorimo kud ćemo dalje. Negde u daljini se razlegala topovska pucnjava. Neki zaključiše da to dopire odnekud od Vlasenice, Olova i pretpostavismo da se u tom pravcu probijaju naše jedinice. Na kraju rešismo da otspavamo u kolibi i da rano uzoru krenemo. Našu grupu je trebalo da povede jedan ranjeni mitraljezac iz Druge dalmatinske brigade. Onako umorni, iscrpeni, ubrzo smo pospali svi sem druga koji je određen da stražari.

Probudila me je užasna hladnoća. Kad sam se osvrnula — u kolibi nikoga, čak ni vatra nije više gorela. Kroz otvor, gde su nekada bila vrata, spazih neku beličastu svetlost. Izađem napolje, kad ono pao sneg. Tišina, hladno. Duva neki čudan vetar. Tada sam se uplašila, sela i počela da plačem. Nisam znala šta da radim. Kuda da se uputim? Desno, ispod kolibe, nekakav

dubok, stravičan ambis. Iza kolibe planine, sada pokrivene tankim slojem snega, ćute. Nigde žive duše. Pogledam ispred sebe i vidim sveže tragove u snegu. Setim se — to je put prema Vrbnici. Tuda smo i došli i u tom momentu prođe mi kroz glavu srećna misao da se vratim u Vrbnicu. Tamo ima naših drugova, seljaci su dobri, a ja ću se opet pridružiti nekome i, kad se malo oporavim, krenuću dalje.

Išla sam polako teturajući kao pijana, ali začudo nisam osećala rane, samo mi je nekakva groznica strujala po čitavom telu. Sunce je počelo da se probija kroz drveće, snega je nestajalo. Ne sećam se tačno koliko sam dugo išla, kad odjednom primetih kako na jednom panju sede dva-tri čoveka. Pogledah bolje i spazih petokrake. Dakle, naši su. Jedan od te trojice bio je Sima. Izgledao je iscrpljen, i gotovo bos. Bio je ranjen u levu nogu, raznet mu deo butine. Verovatno je mnogo krvario, jer mu je krv u velikim mrljama probila kroz zavoj i bele suknene hlače. Zatekla sam ga kako nekakvim komadom krpe briše naočare. Jedva me je prepoznao, a znao me je još iz kolone ranjenika kada smo išli prema Vučevu. Čak mi je jedanput dao nekoliko kockki šećera i rekao da ga zovem stricom, jer smo imali isto prezime. Naravno, šalio se. Sada u ovoj šumi punoj neizvesnosti, daleko od borbenih jedinica, oboje ranjeni, bili smo više nego rod. Učinilo mi se da mu je drago što me je video. Ispričao mi je kako je, eto, pošao da se prebaci ali da ne može dalje i predložio mi da se zajedno vratimo u Vrbnicu. Ostaćemo tamo dok se ne oporavimo, a onda ćemo dalje. Prihvatila sam odmah, sigurna da će se s njim naći izlaz.

Krenuli smo prema Vrbnici, polako pridržavajući jedno drugo. Kraj nas su u grupama i pojedinačno prolazili drugovi u neodoljivoj želji da se probiju do naših jedinica. U jednoj grupi bio je i Goran. Sima ga je odmah prepoznao i oslovio. Tada sam prvi put videla Gorana. Iamo je dugu svetlosmeđu kosu. Visok, a jednu nogu je povlačio. Bio je veoma iscrpen, mršav, jedva se držao na nogama. Rekao nam je da se približio ovoj grupi u nameri da se dobaci do neke naše jedinice, ali da sumnja da će izdržati jer se oseća slabo. Sima mu je predložio da s nama pođe u Vrbnicu. On je odmah prihvatio i tako smo nas troje krenuli u selo.

Spuštaju ći se u selo primetili smo neku veću grupu ljudi. Prepoznasmo u njoj seljake i po koju ženu. Levo i desno duž puta sede ili leže ranjenici, tifusom iscrpeni i bolesni drugovi. Među njima stoji čovek u pohabanom vojničkom odelu i govori. Bio je gologlav. Sima i Goran mi rekoše da je to doktor Dejan Popović. Došao je tu sa grupom ranjenih i bolesnika i govori seljacima da su dužni da prihvate ove ljude i da im pomognu. Vidite — govorio je Dejan, pokazujući rukom na

ranjenike i bolesne borce — ovo je gotovo sve mladost, svi su oni pošli da se bore za vašu slobodu. Oni su iz raznih krajeva naše zemlje, a došli su ovamo i, evo, po ovim planinama i u hladnim talasima Sutjeske mnogi ostaviše svoje živote. Vaša je dužnost da im pomognete sada kad im je najteže. Nemojte misliti da je ovom ofanzivom uništena naša Narodnooslobodilačka vojska, ne, naprotiv, ova bitka će još više učvrstiti redove onih koji je prežive, a uliti veru onima koji treba da dođu, jer mi smo narodna vojska, borimo se za pravednu stvar, a vojska u koju jedan narod svesno regrutuje svoje sinove nepobediva je. Još im je u ovom smislu govorio i objašnjavao, a posle je s njima, seljacima, napravio raspored u koju će kuću biti smešteni pojedini ranjenici.

Mi smo dodeljeni seljaku Vidoju Mališu, koji je od porodice imao majku i sestru. S nama su još bili Dragica Končar iz Prijedora, Sjajna Kvesić i još neki drug — zvao se Rudi, njegovog prezimena se ne sećam. Obadve drugarice su bile ranjene. Sjajna u nogu, a Dragica u ruku. Vidoje je s nama delio sve što je imao, iako je to bilo vrlo oskudno.

Kroz Vrbnicu su stalno prolazili preživeli ranjenici i iscrpeni borci. Oni, do kraja malaksali, umirali su tu u Vrbnici, a drugi su nastavljali put i svaki se od njih nadao da će stići neku od naših jedinica. Ali išlo se sporo, a pravac kretanja naših snaga se nije mogao pouzdano odrediti. Mnogi od njih nisu stigli daleko, jer su ih razbesnele ustaške straže u Jelašcu i okolini i grupe četnika koje su krstarile tim terenom presretale i tako iznemogle ubijali.

Jedne noći u našu kolibu uđe grupa drugova, među njima Đoka Ivanović, i još neki. Oni su Vidoju dali nekoliko hiljada kuna za našu ishranu i zamolili da nas seljaci čuvaju, a posebno da se brinu za Simu. Obećali su da će, čim se povežu sa našim snagama, poslati vezu i pomoć da nas prebace u jedinicu. Nas je veoma ohrabrio dolazak ovih drugova i čvrsto smo verovali da će oni, ako im uspe da se prebace, poslati po nas. Razgovaralo se i o tome da se nabavi konj za Simu pa da i on krene s njima, ali Sima je odbio, pod izgovorom da ovako slab ne može izdržati prebacivanje i biće samo na smetnji.

Počeli smo se pomalo oporavljati i praviti planove kuda i kako da krenemo. Nikakva veza nije stizala. Seljaci su nas obilazili, ali je u nama stalno živelo osećanje nesigurnosti. Po selu se počelo pričati da se nekakva grupa četnika, s Aleksom Draškovićem na čelu, mota po okolini sela, pretražujući teren i gde god naiđe na nekog druga ili drugaricu, ubija ih. Izgledalo je da su saznali da su Sima i Goran u Vrbnici i seljaci su se plašili da će jednog dana četnici upasti u selo. Predloženo nam je da idemo u „strane" i da se tamo krijemo u visokoj paprati.

Jednom kad nas je oštra svežina planineske noći naterala da se vratimo u Vidojevu kolibu i tu sačekao jutro, rano u zoru upala je grupa četnika u selo. Aleksa Drašković, omalen čovek sa zverskim licem i očima, ušao je sa još jednim četnikom u kolibu. Nas dve ležale smo na tankom sloju slame prekrivene iskrzanim komadom ćebeta. Sima je u polusedećem stavu brisao svoje naočare. Goran je sedeo na nekakvom tronošcu. Sa neiskazanom mržnnjom, kakvu dotada nikad nisam videla, obrati se ovaj četnik Simi i zapita kako se zove. Sima reče da se zove Jovan Petković. Četnik poče sumnjičavo da vrti glavom i ponovo se obrati Simi:

— Govoriš li ti to istinu, nisu li ti slučajno Sima Milošević, lekar iz Beograda, član glavnog komunističkog štaba? — Sima je ćutao. Četnik se obrati Goranu:

— A ko si ti, je li?

— Ja sam Goran Kovačić.

— Vidi ti njega. Ustaša?

— Ne, to je hrvatski pesnik, čovek koji nije hteo da se pomiri sa zverstvima i nasiljem ustaša nad srpskim narodom, pa je pošao s nama Srbima u borbu protiv njih i okupatora — viknu Sima tako snažno da smo se trgli, iznenađeni otkud ovolika snaga u tako smoždenom i iznurenom organizmu ovog već dosta starog čoveka.

— Pokazaćemo već mi njemu njegovu borbu! Pošao sa pesmama da se bori — poče da se izdire ovo strašilo u ljudskom obliku. Sima pokuša da se pridigne pa, pošto ga ranjena noga u tome spreči, pade nauznak na ležaj. Poslednjim naporom snage i žarkom željom da pomogne drugu, upotrebi on zadnji moralni argument i reče:

— Bila bi to nacoinalna i kulturna sramota za nas Srbe da ma šta na žao učinimo ovakvom Hrvatu koji je kao pošten rodoljub prezreo sve što je mogao pod Pavelićem imati i krenuo s nama kroz sve teškoće i borbe.

— Govoriš li ti to istinu, nisi li ti slučajno Sima Milošević,

Seljaci, obavešteni da su četnici u kolibi i uplašeni da će nas odvesti i pobiti, ubrzo se počeše skupljati. Pritisak seljaka i njihova obećanja da nećemo vršiti nikakvu komunističku propagandu i ko zna kakvi još razlozi, uticali su na četnike da nas tog puta ostave na miru. Ja sam iz kolibe čula kako jedan seljak objašnjava četnicima da će se partizani vratiti, osvetiti nas, popaliti im kuće, ako nas sada odvedu i pobiju. „A mi smo već i tako dosta stradali od ustaša", — reče ovaj seljak. I tako nas četnici toga puta ostaviše pod pretnjom da će nas ako budemo išli po selu i vršili propagandu, odmah sve pobiti. Pri izlasku iz kolibe Aleksa Drašković nas je pitao za imena. Obratio se meni:

— Koliko imaš, ti mala, godina?.

Rekla sam šesnaest (iako sam imala nešto više).

— Vidi ti nje, skoro dete — a pošla da se vucara sa šokcima i balijama. Ćutala sam i drhtala. Osećala sam da je bezvredno mašta objašnjavati ovom zločincu. Oni su tu, mislila sam, naoružani, zdravi, sa svim onim zverskim sklonostima, a mi iscrpeni, gotovo sakati, bez ikakve pomoći. Želela sam samo jedno: da što pre odu. I zaista, posle nekoliko trenutaka, kada su smatrali da su završili ovoga puta posao, napustiše kolibu i odoše u koloni po jedan. Seljaci nisu odlazili sve dok se nisu uverili da su četnici napustili selo.

Odmah po odlasku četnika seljaci nam napraviše nov raspored. Gorana odrediše kod Filipa Mališe, Sjajnu kod Toda Vujičića, a Sima, Dragica i ja ostadosmo kod Vidoja. Rudi, koji se najbrže oporavio, otišao je posle nekoliko dana da se prebaci.

Dani su prolazili sporo, šturo. Počela sam da se krećem. Jedino mi je smetao težak gips na levoj ruci. Po nekoliko sati dnevno, ili uveče, provodila sam kod Sime, koji je ležao u Vidojevoj pojati (štali) ispod kolibe. Kad nisam bila tu, vreme smo provodili ležeći u papradi više sela. Seljaci su nam pričali da su četnici još jedanput silazili u selo, a jednog dana dotrča jedan mladić (Obren Mališ) i reče da su došli četnici i odveli Gorana. Goran je pokušao, kako su nam objašnjavali, da iskoči kroz prozor koji je bio okrenut prema šumi, ali bez uspeha. I tada nestade i ono malo nade da ćemo se spasti. Bojali smo se za Simu i osećali da će i po njega doći. Nikakvih vesti od naših. Dogovorili smo se i predložili Simi da pokuša da se prebaci u Banjane u Crnu Goru, jer nam je pričao da ga tamo znaju seljaci. Počeše i pripreme za njegov put: — hrana i ostalo. Trebalo je da i ja krenem s njim. Sima se još uvek slabo osećao, a vid mu je još više oslabio usled opšte iznurenosti. Pričao mi je da se najviše boji pešačenja u noći, jer onda gotovo ništa ne vidi. Ali naše namere i planove osujetiše četnici. U jedno predvečerje dok smo nas dve, Sjajna i ja, ležale u gustoj paprati, visoko iznad sela, kad su još svi seljaci bili na njivama, upade grupa četnika i odvede Simu. Seljanke koje su bile tamo pričale su nam da su i nas tražili, a pošto su ove rekle da ne znaju gde smo, oni u nekakvoj žurbi odoše vodeći Simu putem prema Grandićima. Poveli su tada i Dragicu koja se slučajno nalazila dole u selu, ali su je sutradan vratili natrag. Mi otada gotovo nismo ni silazile u selo. Sestra Vidojeva nam je gore donosila hranu, Obren Mališ vesti o našima, koje je ponekad izmišljao, ali je činio to radi nas, da nas ohrabri i uteši. Dani su nam izgledali beskrajno dugi, noći i zore pune neizvesnosti, ali je duboko u nama živela neka vera da ćemo se ipak izbaviti. I zaista, jednog dana u samo svitanje dotrča nam gore sveža, nasmejana i lepa, kao i naša radost tada, jedna devojka, rođaka Obre-

nova i reče da je sinoć došla jedna četa partizana u selo. Zanemele smo od sreće. Pošto smo je poslali da proveri da li su to zaista naši uputismo se prema drugovima u četi. To je bila kombinovana četa iz raznih jedinica koja je došla sa zadatakom da nađe i otkopa oružje koje su naši prilikom povlačenja zakopali. To kako su nas drugovi iz čete dočekali, šta smo mi tada osećale, gotovo mi je nemoguće iskazati i opisati. Jedna bolna i teška strana naše velike radosti i sreće bila je pomisao da su nam dva dobra druga, Sima i Goran, posle toliko teškoća, muka i nada, ostala da leže ispod nekog busena nedaleko od Sutjeske, tog večitog simbola pobede života nad smrću.

Ljubica KARABEGOVIĆ

MALA SEĆANJA

Kakve sam igre života i smrti videla na tom malom kratkom putu od nekoliko dana.

I nisam im posle rata dodavala mnogo, samo su se pitanja dalje nastavljala, sama po sebi iz života, i dodavala sve nove dimenzije onim tadašnjim trenucima.

I kad treba za ovu priliku ponovo nešto zapisati, još jednom i još nešto o tome, — iako sam skoro reč sebi dala da to neću više činiti, — onda tačno znam koje opšte slike a koja mala sećanja želim da zapišem. Iz opštih slika zauvek su se izdvojile samo nekolike posebne, zarezale se u svesti u veoma malom trenutku, kao jedna sen, kao pokret rukom, tek jedan gest, jedno pitanje. I kad to već nije nešto o opštoj situaciji, koju je svako na neki svoj način doživeo ali opet slično, onda tačno znam o kojim to trenucima, izdvojenim, o kojim gestovima, kojim ljudima posebno moram da zapišem.

Krug se nikako ne proširuje. Čak i kad zaželim da proširim te slike i trenutke, da ih se na taj način oslobodim i da još neke vidim i čujem, ne mogu. Odabraću jedan od tih trenutaka.

*

Više od petnaest je godina otada. Već smo proslavili i petnaestogodišnjicu bitke, i to tamo, kraj same reke Sutjeske.

Bojala sam se da će mi proslava, svojim u najboljoj nameri izmenjenim terenom, svojim šarenilom slavlja, stazama i šatorčićima, mostovima (mostovi preko Sutjeske!) — izmeniti slike, moje strašne slike. Zatamniti moje doživljaje, moje trenutke. Ili, najzad, osloboditi me od njih zauvek.

Nije se to dogodilo. One su se vratile, moje slike, vratila sam ih, i ponovo su se složile po onom prvobitnom utisku, u svom stravičnom pokretu. Dobro mi je što ih ništa nije prepokrilo. Kadgod se samo na njih nastavi svečani i tužni momenat postrojavanja sa proslave.

*

I ne pokušavam da ovo parče rata smeštam u posleratne analize, stručne i vojničke. Njih je i tada bilo, i u njih se nisam mešala, nepozvana. Ne bih ni umela. I kad pokušam da tim događajima dam mirnodopsku racionalnu hladnokrvnost analize, ne uspevam.

Pa ja zapravo i bežim od toga. Čuvam svoje utiske trenutka kao jedne pomoćne zakonitosti rata, ako se tako može reći, ovog našeg pogotovu. Bojim se, ako to sve složim u jedan sistematičan red, izbledeće boja ljudskih snaga, snaga i nemoći.

Pa i tako dobar deo veličine ovog našeg rata za slobodu i leži u tome što je velikim delom jedna genijalna improvizacija! Ja tako poštujem strašni fenomen trenutka koji ovoj našoj borbi daje takav zamah, takav herojizam, takva rešenja, da i kad nas neprijatelj pobedi mi se s puno prava nazovemo nepobedivom vojskom i posle najvećeg poraza.

*

Kad god mislim o Petoj ofanzivi, onoj Treće divizije, vidim uvek četiri određene slike.

Znam, mnogi bi da zapišu, i mnogi zapisuju prelaz preko Pive, naročito mi iz Treće. A boje se da se ne ponavljaju. Ne možemo se ponoviti. Uostalom, to nije literatura, to je rat. Piva, to je taj pravi početak Pete za nas.

Znam prelaz preko Pive, znam noć i zoru, noć na Vučevu i zoru na Ozrenu, i drugu jednu noć, mrklu na Sutjesci, ponovo. Za ovu poslednju moram zatvoriti oči da bih je videla, sva je mrak.

Od zvukova čujem urlanje topova, zvižduk aviona dok se survavaju u kanjon dubok skoro hiljadu metara. Ljudski glasovi nestaju u toj mešavini. A ponekad mi se učini da je za sve to vreme bila mukla tišina.

Ipak, raspoznajem komandantov glas, cvili tifusarov, čujem kadgod i svoj, naizgled miran i razložan, ustvari više potišten, čujem, kao sad, i devojački, lepi beogradski Natalijin glas i njene reči raspoznajem. Upravo njeno pitanje upućeno meni.

Isuviše dobro sam ga zapamtila.

Jer, kad se još iz svega toga izvadi i neki lični akcenat, lični problem usred tih opštih ratnih strahota, nametne neki isuviše lični problem, nanese ga rat a nije mu mesto u ratu, sve postane još složenije. Rešavati fine moralne probleme usred ratnog krša nimalo nije jednostavno. Ni svoje ni tuđe. Takav je bio i Natalijin. Videćete.

*

Vraćam se na prelaz preko Pive, divne reke. Neću više na njega da se vratim, ni kad mi se nude bezbednosti ili sve njene lepote. Ja za to više nemam hrabrosti, makar da se i samo o sebi brinem, makar da opet verujem da znam da plivam. Naučila sam to još kao malo dete na rečici nimalo nalik na Pivu, ali za mene strašnoj sa svojim malim virom meni preko glave. Ali, tada su stražarile moje sestre i njihove drugarice dok se nisam usudila da preplivam majušni vir. Ovde više nema starijih sestara. Sad to treba ja da budem drugima.

Na obali je bilo sve kao ispreturano. Most na Pivi? Nekome su to dva zategnuta čelična užeta privezana za stablo na obali i preko njih nabacane neke cepanice. Meni su to dva okrugla stabla prebačena preko Pive i vezana čeličnim užadima za stabla na obali. Skoro plivaju po samoj površini vode. Nekome postoji i žica za pridržavanje. Ne mogu više da je se setim.

Nekoliko stabala ležalo je kraj vode, neka dopola u reci, bačena jedna preko drugog. Piva ih je nemarno usput zapljuskivala. Bila su kratka da je prekorače, izvaljena uzalud iz svojih dugogodišnjih ležišta, još svežih rana sa oba kraja, i mnoštvo sitnih rana gde su bile grane. Ležala su mrtva, u neredu, odgurnuta da ne smetaju. Samo su im rane bile žive, kod korena i kod odrubljene glave. I mnogo građe pored njih, deljane sekirom. Poređenje mi se nametnulo odmah kad sam ih videla, jer sam upravo prošla dugu stazu Ranjenika. Razumela sam i otkad su odjeci sekira.

Kako rat unese nered i u prirodu.

*

Sad, kad sam već stigla do Pive, sešću malo. Davno nisam bila sama čitav jedan dan. Vraćam se iz Sandžačke brigade, na neki drugi zadatak, ili prosto zasad na prelaz preko Pive, mogu malo da se zaustavim, mogu malo više da osmotrim okolo. Da malo posmatram, da se smirim. Neprijatelj je već možda i preko Tare. Samo su Peta crnogorska, koja već prelazi, i Sandžačka koja je u zaštitnici, pozadi. Za dan-dva neprijatelj će biti ovde, smenićemo se. Oni će lako napraviti most, naše ruše

svaki čas, u ovoj stalno tuku, mi njihove sad ovde nećemo moći srušiti.

Umorna sam. Popenjem se još malo gore da imam bolji pregled, da se i odmorim. I da se pripremim za ta prokleta stabla. Ovaj dan hoda, odvojenog od jedinice i zadatka, čudan mi se čini. Mogu da se zadržim da nešto bolje vidim, umešam se nekako postrance u nešto usput. Požurim, kad u skupu marširam. Sad ću sama sebi dati zastanak, zaviću i cigaretu, imam nekog trunja od duvana po džepovima.

*

Čitavog puta, od Rudina, jedva sam se provlačila na nekim delovima kroz živu stazu ranjenika koji su milili ka mostu ili se odmarali kraj puta.

I ovde ih je mnogo. Dole, niže, i dosta daleko od prelaza ležali su ranjenici, očevidno teški, na nosilima su a samo su najteži na nosilima, jer u ovoj situaciji ljudi mnogo za nosila nema. S vremena na vreme prinesu im još ponekog, prislone ga uz ostale, i vojnici odu, ka reci.

Vojnici silaze u razmaku, klecavo u kolenu, nizbrdnom stazom ka reci. Prelaze obrazrivo po deblima, u još većem razmaku, očevidno bez grča. Niko ne širi ruke da uhvati ravnotežu. Pri kraju prelaza zatrče se i kao da uzlete uz brdo.

Potom vojnici živo promiču kroz granje, pognuti uz Vučevo odmah počinje jaka uzbrdica. I žure da pristignu neku zamišljenu kolonu.

I sve to tako tiho. Uz povremenu grmljavinu topova. Čak je zanimljivo posmatrati, kao neke žive slike.

*

Neću da raširim ruke, rešavam, tek tada ću izgubiti ravnotežu. To se mora mirno, a meni se čini da ću to moći samo u jednom napregnutom grču, koji ako mi popusti negde nasred ovog provizornog mosta, prosto ću se svaliti u reku. Da li znam još da plivam? Da li ja uopšte znam da plivam? Moram zažmuriti, skoro zatvoriti oči da mi sa strane ne uleće mimohod reke, od koga me hvata nesvestica kad samo pomislim, moram gledati napred, jako napred, i visoko iznad reke, da ne hvatam u oko sa strane njen neumitni hod. Stabla se ljuljaju, skoro su dopola u vodi. Nervi su mi uskolebani. Može li rat posle svega ovoga uopšte još dugo trajati. Nikad, kao u ratu nisam videla tu moć reke. Sve su one, i mirne i nemirne, u ratu najveća prepreha, i mirna Bosna, naizgled spora a jaka, i nemirna Neretva, i snažni Lim, i naizgled nevini Uvac.

Ne volim ni viseće mostove više, ni reke, ni nikakve mostove, ni potoke čak. Tako je užasno spremna, svaka, da ponese i ljude i stabla.

*

Evo, ide moja porodica, ali više ih nema toliko koliko ih je bilo na početku rata.

Na nizbrdnoj stazi pojavljuju se još jedna nosila. Na njima leži starija žena, ne prepoznajem je. Čudna kolona, valjda zbeg. Pozadi nosila devojka partizanka, nju prepoznajem. Natalija.

Kako ih je malo ostalo iz beogradske porodice Benvenisti. Gde joj je tata, koji se u ratu zove Mika, Belić, i koga svi znamo tako dobro? I ne samo po Viktoru koji je streljan već u Beogradu, i po Samiki koji je poginuo četrdeset druge u teškim borbama oko Bugojna. Znamo ga već po njegovim starim trgovačkim veštinama da razmeni neku robu sa seljacima, one se probude na našim slobodnim teritorijama; po njegovoj dirljivoj i ponekad neobičnoj privrženosti partizanima. Svi su pošli u rat, u partizane, sem Viktora koji je pre toga streljan. Pošao je otac, i mati Liza koja sad leži na nosilima, Samika, i poveli su najmlađu, Nataliju, nema ni dvadeset godina. Kuda bi inače nego sa decom. Uz to su i jevrejska porodica.

Više ne vidim ni oca. Ponekad bi vodio uskim planinskim stazama ženu pod ruku, kao u šetnju, da bi joj pomogao umornoj. Oni su tako tiho postali jedna herojska porodica. A mati, ona sigurno nije ni pošla ni iz kakvog herojizma. Najbolje je s njima, sa Samikom i Natalijom, kad već Viktora nema više. Zatim je i Samika ostao na livadama oko Bugojna. Ali još je Natalija bila tu, i muž. Ipak je produžila život sa nekim od njih. Inače bi dugo živela bez ijednog čitave dve godine, majčinske dve godine.

*

Nosila su prineli teškim ranjenicima.

Natalija se nadnosi nad majku, gladi je po kosi i nešto joj govori.

Kolona stazom sve je gušća, poslednji iz Pete crnogorske već prelaze. Već dosta dugo sedim, moram i ja poći. Iza nas je još samo Sandžačka brigada.

Odjednom, videh čoveka kako se diže s nosila. Vidim, sigurno vidim. Pošao je, kao slep ,samo ruke nije podigao napred, bile su uvezane. On ne misli o ravnoteži preko stabla. Jednostavno je išao, pravo, čovek koji je domaločas bio bela krpa na nosilima, nepomična. S početka će ići, kako će pri kraju?

Niko ne može uporedo ići s njim, a on ruke neće moći da raširi ako treba. Bez ruku se ne može ni zatrčati pri kraju prelaza. Da ne vidim? Nervi mi ponovo popustaju ženski. Prešao je.

*

Tada me je ova mila i mlada devojka, Natalija, pitala pitanjem kakvo nikad neću čuti više, a koje nikad neću zaboraviti: šta će da bude, mama je teško bolesna, lekari kažu da će skoro umreti, ljudi za nosila nema, moram je skloniti, gde da je sklonim, i šta ja da radim, a moram ostati kod nje?

Koji je pravi odgovor i zašto mi se dogodilo da baš mene pita, sestra Samikina i Viktorova, za sebe i njihovu majku? Je li mogućno da sam to ja koja joj odgovaram, mucavo i poluglasno: ostani koliko dugo možeš, još je poslednja jedinica za nama, budi tu do poslednjeg trenutka, pokušaj mamu da skriješ, pa pređi reku, ti si tako mlada, ni mama ti ne bi dopustila kad bi znala. Ja ne smem da joj kažem da ostane neprijatelju u rukama zbog bolesne majke. Kako da joj to kažem? Ne smem da joj kažem: sama odluči. Ona je tako mlada. Ona će odlučiti da ostane. Ali kako će živeti ako ne ostane kraj bolesne majke? Devojka je bila tako mlada i lepa, rat joj mladosti i belini ništa nije mogao. U devojčinim očima videla sam i sav užas trenutka u kome se nalazila, u koji ju je rat bacio posle svega što je u njemu izgubila, i divni ljudski strah od smrti u koju se bacala.

Pravi odgovor ni danas ne znam, učinilo se da je bolje dati joj mogućnost da živi, slobodu da to može učiniti, iako sam znala da mora ostati kraj majke.

*

Posle Pive, znam grad velikih ulica na planinskim vrhovima Vučeva. Sad je to preko noći i samo za jednu noć valjda, naseljen grad i čak osvetljen vatrama koje pale naši nesrećni tifusari, kojima je zima u ovo kasno planinsko proleće. A ta svetlost tom gradu najviše i smeta, ta paklena svetlost na kojoj se ne čitaju knjige, ne pišu pisma, pošte nema, na kojoj se peku ovčija pleća kao nekad, u doba slovenskog doseljenja na Balkan. Sad ih je, usred dvadesetog veka, borba i nevolja doterala na visove Vučeva, ispod Maglića.

Šta sam ja imala da radim tada s bolnicom, i ja i moji drugovi koji su dobili zadatak da njom rukovode. Da ih nadgledam, i ujutru probudim. Da ih podelimo u grupe, kao jedinicu, i da nam se grupe izmešaju odmah. Da im gasim vatre, a da ih oni pale čim se odmaknem. Da odustanem da im gasim

vatre, koje mogu privući neprijateljske avione, a da me oni mole da budem dobar čovek: budi dobra, drugarice, pusti nas, zima nam je, i meso da ispečemo. Neka im vatre. Niko i ne uspeva da ih pogasi. Ništa se tu ne može. Umorni su, dok pojedu po komad mesa samo, pa će zaspati. Neka im vatri.

Šta oni znaju za opasnosti od osvetljenog brda? Oni su kao deca, oni šaraju po pepelu, što su kao deca šarali po prašini svojih rodnih ulica. Oni, bolesnici od tifusa, imaju male zgrčene ruke koje šaraju po pepelu, i pokrete koji nemaju čvrstine odrasla čoveka. Ujutru se ne daju buditi. Kao deca kad ih sad budimo za školu. Psuju, prosto im se spava. Budi dobra, drugarice, pusti me još malo. Ali, drugovi... Bože, nije li skoro bolje ostaviti ih tu, usnule. Možda će jutros granuti sunce i ugrejati ih i osnažiti više nego vatre koje smo im noćas zapretaili. Ne, moraju ustati, idemo ka Sutjesci.

*

Natalija je, sigurno je ona. Poznajem je izdaleka. Užas me hvata od reči — kakve li ću čuti?

Stojim na nekom zavijutku s kojega se spušta ka Sutjesci, kao neki skretničar, i ništa drugo ne mogu uraditi ovog trenutka sem što mogu da pokažem da sam tu i ja, za one koji me znaju iz rada i znam da volimo da se vidimo u opasnosti. Za one koji me ne znaju, za ove bolesne i ranjene, eto, stojim na zavijutku, partizanka, nisam slučajno ni ranjena ni od čega, nisam bolesna, stojim mirno, ne žurim naročito Sutjesci. Sve mi se koncentriše u taj mali divni trenutak kako ja to sedim — i sednem — skoro ravnodušno, a njima vičem: „Požurite, čekaju dole, treba stići što pre". Bolnica treba da se primakne što bliže reci. Sva je moja dužnost i hrabrost u tome što to mirno govorim, iako sam bila u Štabu i znam da se Dalmatinska nije javila, da nas možda preko reke više niko ne štiti, čula sam za sve teškoće od samog Save koji je sedeo, pognut, razgledajući mapu koju je valjda već napamet znao. Ali i moje reči mogu uneti neku sigurnost.

Ako sam videla na Vučevu čoveka koji se digao s nosila uvezanih grudi i ruku, zar nije moguće da će i Sutjesku preći. Ovaj čovek koji sedi na vratu mršava konja nema uzde i samo se drži za žalosnu opalu grivu mršava konjića. A ja mu još vičem: „Brže, još malo samo, sve će biti dobro".

Natalija prilazi. I kaže: „Mame nema više. Umrla je. Sve sam bila s njom". Poslednja jedinica još nije bila prošla. Plače.

Pogladila sam je po kosi i, verujte, nasmešila sam se.

*

Ali nema ni Natalije više. Ni njenog tate, ni braće, ni majke. Šta li su rekle jedna drugoj? Natalije je nestalo. Ipak je bolje što sam onako rekla. Ponekad pomislim, a da je majku ostavila a ona ostala živa? Možda bi se nas dve sastajale negde i pričale o tome, i morala bih uzeti svu odgovornost na sebe za tu odluku. Samo, to nije ni moglo biti. Idući stazom uz Vučevo mislila sam stalno; zašto joj ne rekoh još odlučnije da pređe reku. A potom odmah: zašto sam joj uopšte rekla da je mogućno ostaviti majku? Valjda je osetila da joj to kažem samo da je oslobodim od jedne žrtve koja je imala nečeg užasnog u sebi, ako bih joj ja potvrdila da mora da je podnese.

I tako stalno, i uvek, kad o tome mislim — smenjuju se dva oprečna pitanja i dva oprečna odgovora. Pa nastavim dalje: kako bi bilo da sam Nataliji rekla da je njena dužnost da ni u kakvoj, ni najstrašnijoj situaciji ne ostavi majku. Jer, to je hrabrost i moral. Ali, kako bih ja živela kad bih saznala nekad da je ona ubijena kraj majke koja je već pre toga bila umrla od bolesti.

Kako je to nesrećna mati sve razrešila svojom smrću, tihom smrću, na nosilima kraj reke koju prelaze poslednje naše jedinice. Kao da je znala da oslobađa svoju najmlađu za život. Pa ni smrću to nije uspela. Strašno.

*

Onda je došao prelaz preko Sutjeske, jedan pa drugi, za nas iz Treće divizije. I mnoge nove smrti. I opet staze izmešanih živih i mrtvih. Domaločas živi koji je pomagao ranjenom, leži sad mrtav u sunčano jutro na Ozrenu, kraj njega još živog. Ranjene su previjali, a zdravi su umirali bez previjanja, u istoj sekundi.

Morala sam se još jednom vratiti na to nesrećno, nejednako bojište kraj Sutjeske i videti, i prepoznavati, mrtve, poređane kraj puta i reke.

Nataliju nisam videla nikad više. Nestalo je, bezglasno i tragično, cele jedne porodice.

Mitra MITROVIĆ

SOKO

Za koji mjesec navršiće se petnaest godina kako smo se rastali s našim konjem Sokolom. Bilo je to onda kada smo se spuštali niz vrleti Sutjeske. Kako je to bio težak rastanak! Već blijede uspomene i sjećanja na drugove iz tih dana. Ali Sokola ne mogu zaboraviti. Ni ja ni moja djeca. A jednome je bilo tek sedam godina. U teškim situacijama Soko je bio naš najveći prijatelj, drug, spasilac. Od Korduna do Durmitora — pa natrag do Sutjeske, imali smo mnogo konja, ali ni jedan nije bio kao Soko. U časovima iznemoglosti on bi poda nas podmetao svoja leđa da ne zaostanemo iza kolone. Nosio ćebad, posuđe, rance sa oskudnim odijelima, još oskudnijom hranom i drugim stvarčicama. Nosio djecu. Nekad i po dvoje. Pametno i oprezno. Nikada on nije posrnuo. Prenosio je sve to preko rijeka i njihovih smrtonosnih virova. Ponekada je sam njegov rep značio spasenje — drugi život — preko brzaka koji ruše, valjaju i povuku u svoj zagrljaj čovjeka — posljednji zagrljaj.

*

Sokola smo dobili iznad Tare. Lako smo ga dobili. Bilo je to iznemoglo, bedno kljuse. Sve u ranama. Leđa, trbuh — sve krvava rana. Kost i koža.

O njemu nije niko vodio brige.

Njegovali smo ga, hranili što se samo bolje moglo. Postao je kao četvrti član naše familije. Za dvadeset dana se preporodio, oporavio, nestalo rana, izrasla nova dlaka. Crna, crna dlaka. Zasjao se kao gavran.

Soko je osjetio tu brigu. Nove gospodare. I meni i djeci je dozvoljavao sve što smo s njim htjeli. Ali nikome drugome.

Jednom smo ga htjeli posuditi intendantu da donese hrane. Soko se opro. Okretao se i zadnjim nogama žestoko branio pristup k sebi. Škljocao zubima i vrištao. A na nas bacao poglede. Neobične poglede.

I odbranio se. Intendant je morao posuditi drugog konja.

Soko je i spavao uza nas. Nije se protivio da ga preko noći vežemo sebi za ruku. Jedne noći, između Vučeva i Sutjeske, neko preseče tu vezu — uže. Soko skoči i zavrišta.

Silazimo ka Pivi... Noć. Kozja staza, serpentine, šikara. Tuče nas artiljerija. Po uglačanim kamenim pločama padaju borci, ranjenici, konji. Čuje se lomnjava, stenjanje. Kazani tandaraju. Mi se spuštamo u poretku: ja — konjovodac, Soko — nosač, a za rep mu se drže djeca, da ne bi u mraku izgubili vezu! Kroz mrak samo lomljava konja, ljudi, kazana po kamenu. Jedan konj u padu poklopi mi kćerkicu. Oslobađamo je. Sokola hvata drhtavica. Zastaje. Tepam, tapkam ga po vratu, milujem, hranim — ali on treperi kao jasika. Zastane sasvim. A mora se naprijed. Sav teret prebacismo na sebe. Ali ni to nije dosta. Noge mu drhte. Soko pronalazi rješenje. Prebaci svoju glavu meni preko ramena i odupire se vratom o moje rame. Poštapa se i tako održava na nogama do Pive. A onda, žedan i radostan, navali na vodu pa pije i pije. Prepliva je pa se opet vraća k nama.

Zora. Avioni! Ruši se jedini most. Zaklon, zaklon! Do noći. Soko disciplinovano provodi cijeli dan u zaklonu. Gladan.

*

Sutjeska — deveti jun.

Postoji li pero, postoji li rječnik koji će dati sliku o zbivanju na Sutjesci. One muke, stradanja, tragediju hiljada — pregladnjelih, premorenih, iznemoglih. Takve nas je dočekala Sutjeska.

Da se spustimo do nje. Da pregazimo njezine virove, bjesnilo. Koga zahvati ona, taj silazi sa spiska živih.

Na Pivi je bila barem „kozja staza". Ovdje ni toga. Jeziva strmina, vododeri puni drvlja i kamenja, posuti ranjenicima i tifusarima. Mnogi su „odustali" od daljeg pokreta i izabrali ovo mjesto da završe i borbu i život. Bespomoćni! A nema toga ko im može išta, išta pomoći. Spuštamo se puzanjem, na leđima, na stražnjici. Tako je jedino moguće. A kad se otisneš, nema zaustavljanja do kakvog većeg kamena ili drveta koje se ispriječilo. Tada zastaneš — i — otspavaš. Da. I otspavaš

minut, dva. U mraku budim — dozivam djecu: Seko, Braco! Razbudite se! Mora se dalje!

A ispod nas u kanjonu odjekuje Sutjeska. Jauk, zapomaganje, glasno dozivanje. Ljudski i životinjski glasovi se slivaju u nešto stravično. A mi letimo niz litice u zagrljaj tome zbivanju. Čim bliže, time stravičnije.

Ulazimo u vododer zajažen ranjenicima, tifusarima, iznemoglim. Zajažen ljudskim telima, koja još žive — ali će tu ostati. Oni su još živi. A nemaš se kuda ugnuti mimo njih.

Sokole! Dragi druže! Razumij i ne zamjeri! Moramo se rastati! Tvoja kopita ne mogu gaziti po njima. A oni još dišu! Ti bi nam i tekako i dalje valjao. Nama i drugima. Na samoj Sutjesci prenio bi nas preko virova i valova. I tvoj rep bi nekoga prevukao. Ali... Moraš izostati!

Skidam rance i ćebad. Izvodim ga sa staze smrti. On samo zarza i ostade. Nas troje produžismo niz strminu. Bez riječi. Jedan član našeg užeg, porodičnog kolektiva je otpao.

Katica NIKOLIŠ

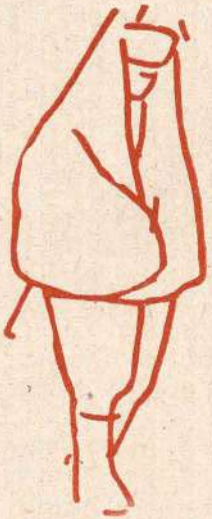

MOJ NAJTEŽI DAN...

toku noći prešli smo Sutjesku.

Kada smo se počeli penjati uz Krekove ka Milinkladi, iza nas se još čuo žamor te male, ali vrlo brze reke. Te noći, iako je marš bio vrlo naporan, nisam mislio da ću od jutra doživeti najteži dan Bitke na Sutjesci. Tišina koja nas je pratila kao kakva avet koja nagoveštava zlo, prekidala se pokojim udarcem kazana ili smehom Nemaca koji su se nalazili u našoj neposrednoj blizini. Naređenje je glasilo: „Bešumni proboj!" — i niko se nije usudio ni da glasno diše, a kamoli da kihne. I kada smo se našli na oko stotinu metara od neprijatelja sa leve i desne strane, jedno detence, koje se nalazilo u našoj ekipi Kazališta narodnog oslobođenja, od gladi je počelo da plače. Držeći dete u naručju, majka ga uhvati i stavi mu ruku na usta. Mala nije prestajala da plače, a iza nas se nalazilo nekoliko hiljada ljudi i jedan deo zbega, koji su se mogli probiti samo ovim jedinim kanalom. Sve oči bile su uperene u majku tog deteta. Da su Nemci čuli neke naše glasove ili udarce kopita konja, još bi mogli da pomisle da je to njihova jedinica. Ali — otkuda dečji glas? Svima nam je bilo jasno da ako nas oni čuju, moraćemo prihvatiti borbu. I ako mi i uspemo da se probijemo, teško da bi se ostali ujutro mogli na tom istom mestu probiti za nama. Posmatrajući nas, majčine oči su sevale kao u tigrice. Stiskajući rukom usta malog deteta, ona nas je upitno posmatrala. Jedan potez ruke — i dete sigurno ne bi više pustilo ni glasa. Da li da to učini? Shvativši situaciju, potrčao sam prema njoj, u brzini skinuo ćebe sa konja i pružio joj ga šapćući: „Pokri detetu glavu, neće se ništa čuti!"

U tom momentu začula se strahovita lomljava od pada jednog od naših kazana. Svi su zabezeknuto posmatrali u pravcu odakle je dolazila buka. Pročuo se šapat naređenja: „Lezi! Oružje na gotovs!" Kazan se još uvek nizbrdo valjao i, pri svakom udaru o kamenje na koje je nailazilo, odzvanjao je drugim tonom. Okrenuo sam se i pogledao prema majci koja je ležala u neposrednoj blizini. Dete je prestalo da plače. Da li je malu zanimalo zveketanje kazana ili se umirila u onoj jezovitoj tišini koja je zatim nastala, u očekivanju neprijateljskog napada? Sekundi su prolazili. Kazan se konačno smirio. Svi smo napregli sluh: da li se čuje neko naređenje od strane neprijatelja? Ali, umesto toga, začuli smo neki smeh iz neprijateljskih rovova udaljenih od nas. Pomislih: „Sigurno Nemci misle da je to neki njihov kazan koji se prevrnuo." U opštoj tišini počekali smo još nekoliko minuta i krenuli dalje.

Pred jutro izbili smo na Milinkladu. Divan pejzaž sa maglovitim ćilimom rasprostro se nad Tjentištem. Posmatrajući ga odozgo, raspoložih se i sam sebi rekoh: „Jednog dana ovde ću praviti film."

Ali moje dobro raspoloženje nije potrajalo dugo. Jedna velika eksplozija mine u mojoj neposrednoj blizini, pa druga, treća. Ljudi i konji lete u vazduh. Nastade metež. Jauk ranjenika. Bacim se na zemlju, pužem da nađem zaklon. Primetivši nas, neprijateljski minobacači nisu nam dali da predahnemo u prebacivanju do zaklona. U dva-tri skoka našao sam se u jednom jarku, okružen drvećem. Tu je bilo i nekoliko boraca i ranjenika. U dubini jarka primetih ženu sa onim detetom. Tresak eksplozija i mina nije prestajao. Tada sam pogledao u nebo: na horizontu u blesku jutarnjeg sunca, pojavilo se nekoliko aviona koji su se brzo približavali. Najednom, eksplozija oko nas više nije bilo. Iz daleka čule su se naše komande i naređenja rukovodilaca: „Prebaci se na desnu stranu! Zauzmi položaj!" Jedan drug mi je prišao i saopštio da smo opkoljeni sa svih strana. Kako se to moglo dogoditi? Uvek smo bili vrlo oprezni.

Avioni, koji su se već nalazili nad nama, napravili su jedan krug i svoj smrtonosni tovar spustili na nas. Viknuo sam u pravcu majke sa detetom da zauzme zaklon ispod jedne bukve. Ona je već istog momenta bila tamo. „Štuke", sa jezovitim sirenama, strmoglavile su se na nas. Posmatrao sam kako izbacuju bombu za bombom. Eksplozije su mi parale uši. Gledao sam dete koje je, ne razumevajući, sve to doživljavalo na svoj način. Najednom je počelo da plače.

Posle „Štuka", teški bombarderi sručili su svoj teret. U talasima su dolazili i odlazili, tako da nismo imali prilike da se prebacimo do nekog boljeg zaklona. Slika oko nas postala je

jezovita. Teško je sve to opisati. Za vreme jedne kraće pauze rekao sam ženi da pođe za mnom i u jednom kamenjaru našao sam joj bolje mesto, a sam sam pošao da fotoaparatom zabeležim nešto od onog što se oko mene događalo. Novi val bombaredra prekinuo me je u poslu, baš kad sam snimio ranjenog partizana.

To avionsko masakriranje potrajalo je još dosta dugo. Oko šest sati uveče poslednji avion završio je svoj zadatak. Pogledao sam na sat i počeo računati. Bombardovanje je trajalo od 7 sati ujutro. Jedanaest strašnih časova bili smo prepušteni na milost i nemilost neprijateljskoj tehnici. Bez protivavionske artiljerije mi nismo bili u stanju da pružimo bilo kakav otpor. Jedanaest časova neprekidno su nas bombardovali, mitraljirali i masakrirali. I kada je to već bilo prošlo, začuli su se naši mitraljezi. Prepoznao sam ih po vrlo kratkim i reskim rafalima. Započeo je naš proboj. Serija eksplozija prolomila se šumom. Prepoznao sam naše bombaše — ta naša živa artiljeriska oruđa bila su u akciji. Najednom, odjeknula je tako dugo očekivana reč: „Pokret! Pokret, drugovi!"

Te večeri smo se probili iz obruča. Danteov „Pakao" — tako su borci označili to mesto u svojim razgovorima koji nisu prestajali u toku pokreta.

Marš posle proboja potrajao je nekoliko sati. U jednoj gustoj šumi nastao je kratak odmor. Umorna tela boraca, ranjenika i zbega polegla su na zemlju. Kod jednog potočića sela je i ona majka sa detetom, držeći ga u naručju. Napravila je vatricu od suvog granja, jer samo je tako mogla izbeći dim koji bi avioni primetili. U kantici od stare konzerve grejala je mleko za dete koje je, bez glasa, očekivalo hranu. Kad sam im prišao, majka je već nalivala mleko u bočicu, stavila je cuclu. Još jednom je oprobala nije li mleko prevruće i stavila maloj u usta.

Posmatrao sam sve to sa mislima na razgovore o Danteovom „Paklu". I, gledajući to nedužno stvorenje, rekao sam sebi: „Nije li baš ono krivo za događaje tog dana?"

Žorž SKRIGIN

BITI, ILI NE

uga svega oko tridesetak kilometara, jedna od manjih pritoka gornjeg sliva Drine, ta je rječica 1943 godine umrla skoro sasvim kao geografski pojam. Kad se danas izgovori ime Sutjeske, zaista najmanje se misli na onu tanku plavu vijugu sa geografske karte. Pretopila se ona u jedno veliko, u hiljade sjećanja, u kolone ranjenika, tek prezdravjelih tifusara, u brigade zatalasane po visokim pobrđima Zelengore, u onaj stravični smijeh planina u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Ona se, imenom te rječice, duboko usjekla u naše biografije, u naše nade i razgovore, kao tuga za izgubljenima, kao utjeha što nisu uzalud tamo ostali... Teško je učesniku da o Sutjesci razmišlja bez emocije, hladno, istoričarski, ali istina je da se tamo najžešće kalilo naše uvjerenje, čelik čovjeka titovskog kova.

Ako bi se kretanje u vremenu jednog naroda moglo radi jasnosti pretstaviti primjerima kretanja u prostoru, mi bismo, Jugosloveni, mogli da kažemo da smo u kanjonima Sutjeske preskočili prag starog i ušli u svoj, novi vijek, u kome i danas ne bez gordosti vjekujemo.

Govori se da je tamo ubijeno oko 13.000 Nijemaca, Italijana, Austrijanaca, Bugara i domaćih izdajnika. To su samo oni mogli da prebroje. Protiv približno 20.000 partizana, stajala je skrpljena, šarolika, ali do zuba naoružana armija od 120.000 probisvijeta iz čitave Evrope. To sada može nekome da zvuči kao pretjerivanje, ali kogod pogleda nacionalni sastav neprijateljskih jedinica i zarobljenih u Petoj ofanzivi, prestaće da sumnja. Za zarobljavanje nije se imalo vremena niti je situa-

cija bila takva. Njih skoro i nije bilo, svega nešto preko 700 neprijateljskih vojnika. Prirodno, i naši gubici bili su ogromni: oko 8.500 mrtvih, 3.700 ranjenih i oko 1.900 iščezlih. Poprište je naglo opustjelo, mada su lešinarske grupe nemačkih alpinista predvođeni četnicima, nekoliko dana krstarile po razbojištu, biskale šume i potoke, pronalazile i ubijale ranjene i zalutale partizane i zbjegove; u traganju za skloništima konopima su se spuštali čak do nepristupačnih pećina u liticama.

Poslije oslobođenja ekipe iz muzeja Narodnooslobodilačkog rata skupile su po Zelengori njihove preostale metalne stvarčice, oružje i lobanje sa kojih su već kiše sprale meso.

Kao i svaka pobjeda, krupna, odlučujuća, i ova na Sutjesci imala je svoju još nedovoljno opisanu tragičnu stranu, ranjenike, bolesnike, nejač. Ali nema je, ili je vrlo sumnjiva svaka sloboda, koja nije bila obilato umivena velikom patnjom, krvlju najplemenitijih, najodlučnijih. Svako doba ima svoju bitku koja simboliše punoljetstvo naroda i tla sa kojim je sudbinski vezan. U pozadini Sutjeske, te Bitke našega doba, ležali su dalekosežni planovi mraka ravni trovačkim, sicilijansko-vizantiskim podlostima kakve istorija rijetko pamti. Trebalo je uništiti ne samo slobodne teritorije u Crnoj Gori, Sandžaku, Bosni i Hercegovini, već i sve živo do partizanskog djeteta u koljevci. Njemačku, nacističku pomahnitalu oholost ljuto je vređala pojava slobodnih teritorija u mraku porobljene Evrope, negde u brdima Jugoslavije.

Mada smo, naročito na Sremskom frontu, po broju učesnika, mrtvih i zarobljenih, imali i opsežnijih borbi, Sutjeska je bila najstrašnija, jer je u svom ishodu nosila, i donela, uzeto sve u obzir, zaista konačno rješenje. Bila je to ofanziva dugo spremana, po računu jedne vrlo precizne ali jednostrane, militarističke, logike u kojoj je trebalo snage brojki, 120 hiljada protiv 20 hiljada, poput ribarske mreže da na što manjem prostoru zbije partizanske glavnine i da ih zatim totalno satre. Sutjeska je trebalo da bude likvidacija svjedoka, perspektivna nagrada četnicima i ustašama, celokupnoj jugoslovenskoj izdaji (partizani su bajka inostrane radiopropagande!) za sve one male i velike Kragujevce, otkucavanja i namigivanja sa okupatorom, zato je postala epopeja nepobjedivosti slobode.

Bio sam borac Prvog crnogorskog bataljona Prve proleterske brigade. Bilo mi je onda tek oko devetnaest godina i nisam mogao da sagledam tok operacija u Bici na Sutjesci onako jasno kako su to mogli da vide ljudi koji su nas vodili, čitajući na kartama sve ucrtane staze, zaseoke, svaki brežuljak sa koga je neprijatelj mogao da nas iznenadi rafalima. Sve to vidjeo sam očima jednog od mnogih iz kolone Prve proleterske. To je prilično uzan vidik u kome se više predosjeća nego sagledava,

Nikolaj Pirnat: JURIŠ

jer je bio oivičen u maršu drugom ispred sebe i visovima koji su se pre toga već tri godine oko nas bezimeno i žurno smjenjivali. Okolnosti nisu ličile na one predjašnje. I to je sve što sam kao tek prezdravljeli tifusar mogao da zaključim prilikom dolaska iz strašnog Glavatičeva u bataljon.

Brigada se naglo krenula iz Sandžaka na jedan od onih dugih marševa koji su iscrpljivali kao bolest, ali su bili i ubitačna iznenađenja za neprijatelja. Posle boja na Zlatnom Boru, govorilo se da od naše hitrosti zavisi nešto važno i vanredno veliko; ali tih godina bila je svaka bitka za nas važna i velika, jer je bila korak bliže — pobjedi, a pred tim ciljem i mogućnost sopstvene pogibije ličila je na nešto daleko, iza nade, nespojivo sa psihologijom strastvenog, ubeđenog borca.

Dok smo na desnoj obali, na visoravnima iznad Pive, čekali da se spustimo ka prelazu, pretpostavljao sam da to veliko i važno može da se dogodi samo na naoblačenim vrhovima s druge strane rijeke. Mislim da smo bili svi kao jedan čvrsto uvjereni da nema uzmaka, čak i ako nas Nijemci opsednu sa tih čukljeva. Pritom njihov položaj bio bi nesravnjivo bolji, jer bi bili iznad nas, gađali bi odozgo, pravo u tjeme. Svi su to možda slutili, ali ni kod koga nisam opazio nešto kao strah za sebe, koliko za one oko sebe, iscrpene, bolesne, ranjene, otsutne. Kao da čovjek najprije nastrada u onima koji su mu dragi.

U opasnostima, otkrivamo u sebi neka nova, dotle neprimjećena čula, postajemo elastični kao zvijer, javi se pojačan, mačji osjećaj za pravac i mjesto. Rezultat maksimalne koncentracije.

Po kanonadi koja je dopirala sa Zavajita, i od Foče, zapazio sam da se krećemo u pravcu odakle smo nedavno izašli iz Četvrte ofanzive. Udarili smo u neprobojan zid i sada, preostao je jedini izlaz — natrag, preko planinskih litica načičkanih, naravno, neprijateljskim šljemovima i mitraljezima. Bataljoni Šumadinaca, Dalmatinaca, Krajišnika, Vojvođana, Zagoraca, Crnogoraca, Hercegovaca išli su sliveni u jednu odlučnu misao, dejstvovali kao jedna čelična volja.

Uveče smo se spustili ka obali Pive.

Konji bez samara su plivali, a borci i ranjenici sporo su ukrcavani u gumene čamce koje su nam ostavili inžinjerci Vrhovnog štaba pod komandom Mušmule, spasonosni plijen od neke italijanske jedinice. Sa druge obale, pred nama se naglo uspravila kao zid strma strana uz koju su kozjom stazom teško odmicale umorne kolone brigada, komore, bolnice i zbjegovi.

U jednakim razmacima artiljerija već nekoliko dana bombarduje most na Pivi. Između pucnja haubica u daljini do pada granate u kanjon trajalo je vrlo dugo. Neprijateljska avijacija

nije nas skoro ni noću ostavljala na miru. Eskadrila za eskadrilom, predvođena naoko bezopasnim „bregejima", „špijunima" kako smo ih zvali, pokazivale su od početka Pete ofanzive da je neprijatelj besomučno zahuktan i brojniji no ikad prije.

Žurili smo da ga preteknemo na visovima. U toj borbi za dominantne vrhove, na licima partizana bilo je više izraza umora no sumnje u pobjedu. Pa ipak, iako niko o tome nije govorio, negdje iznad ćutanja, u vazduhu, lebdelo je sasvim jasno, hamletovski strašno, ali lišeno svake teatralnosti: biti, ili ne biti!

Marševali smo danju i noću. Sjećam se golih, travnih pristranaka i jedne vlažne, prohladne noći kada smo prošli kraj nekih škrbih zidova. Bili su to ostaci spaljenih zgrada nekog planinskog zaseoka koji se još dimio. Iz mraka su kosili mitraljezi i puške. Na nekom komorskom konju zveckala ze prazna vojnička čuturica i to je pojačalo napregnutost nerava. Neprijatelj noću nije smio da izađe na čistinu, ali je zato budno osluškivao ne štedeći eksploziv i municiju. Parčad bacačkih mina, rojevi metaka zvrjali su oko nas kao napujdani psi. Trkom kroz taj osinjak prelazili smo golet sve dok nije jedna mina pala u kolonu i smrtno ranila konjovoca Antu Šupe, seljaka iz sjeverne Dalmacije, koji je sa čitavom porodicom prošloga ljeta stupio u partizane, negde kraj Livna. Čerku njegovu video sam kod Glavatičeva ošišanu do glave nakon pjegavca, a žena mu je sa tek rođenim sinom, radila u divizijskoj bolnici.

Noću smo prošli Sutjesku.

Za vrijeme jednog počinka na Lučkim Kolibama, govorili su o značaju ovih trenutaka pokojni Fićo Kljajić, komesar Prve proleterske divizije i Danilo Lekić-Španac, komandant Prve brigade. Data su tu posljednja uputstva brigadi prije proboja na Balinovcu. I po riječima govornika, bilo je jasno da su se oko nas već sklopile višestruke smrtonosne zamke neprijatelja. Pod granama bukava, oko proplanka ležali su sklonjeni teški ranjenici i, na granici iscrpenosti, oni koji su ih nosili.

Poslije govora počeli smo da zakopavamo komoru, brdska oruđa i municiju. Skupa sa nekoliko sanduka bataljonske biblioteke tada smo zakopali mnoge risove čiste hartije, indiga i dve pisaće mašine. One su nam služile s vremena na vrijeme za izdavanje bataljonskog lista. Prilikom slaganja knjiga izdvojio sam prvu knjigu Servantesovog „Don Kihota" i sklonio je u šupljinu obližnjeg hrasta. Još iz centralne Bosne nekoliko puta počinjao sam da je čitam, ali su me prekidali nagli i dugi marševi, borbe u Četvrtoj ofanzivi i tifus u Dobrogošću. Bilo mi je žao da tog španskog sanjara stavim u vlažnu zemlju. I sada bih, nakon toliko godina, čini mi se, prepoznao to mjesto. Iz ličnih okolnosti i najsitnije pojedinosti postaju nezaboravne.

Blizu tog mjesta pobacali smo niz litice i teške mitraljeze, pošto smo ih prethodno rastavili na dijelove. Sjećam se, ćutke smo sve to obavljali. Riječi su bile suvišne. Lice mitraljesca Miljana Čogurića, dok je bacao niz litice dio po dio „Brede", izgledao je kao da nekog najdražeg sahranjuje. Bilo je to jedno od onih mučnih, rečitih ćutanja koja slute najgore u rastanku sa najbliskijim drugom, oružjem. Nije mogao, a da se pritom ne sjeti svih onih radosnih ratnih trenutaka koje je mitraljesko odeljenje Dušana Vujoševića često imalo, šibajući po neprijatelju iz dalekometne, teške italijanske „Brede".

Zanoćili smo u blizini Lučkih koliba. Široko lišće bljušture, šume guste i mračne kao džungle i nekoliko koliba zaraslih do streje u travu, pokazivali su da ovde odavno nije kročila ljudska noga. Bili smo više umorni no gladni, mada se već dva dana zavaravamo samo travom srijemušom. Od umora nisam mogao da zaspim. Kasno noću naređeno je da komora zakolje suvišne konje, jer drugog načina da se utoli glad nije bilo. Pred zoru dobili smo po dobar komad konjskog mesa a u sam rasvit, tek što smo založili vatre da ga ispečemo, našli su avioni i po šumi prosuli bombe u svežnjevima. U ranu zoru nastavili smo marš. Sa mrvama duvana i hjeba, u torbici se valjao komad tek osmuđene konjetinę na koju je moja glad s vremena na vrijeme tek ravnodušno pomišljala.

U četi nam tih dana ne osvanu nekoliko drugova. Isčezoše tri-četiri dobra borca. Neću pominjati njihova imena, jer su se svi pridružili kasnije Vasojevičkom partizanskom bataljonu u pozadini, neki su tamo poginuli ,a neki su i dalje bili partizani, i danas se nalaze među živima. Njihov nestanak bio je samo još jedan znak da je velika opasnost na pomolu, da je situacija usijana. Demoralizacija je znak da su nervi kod slabijih počeli da popuštaju. Kao miši pred velikim požarom, zemljotresom, brodolomom, ta grupa bila je vjesnik nepogode koju tada već nije treško sagledati. Sve što se dotle zbilo, ličilo je samo na uvod u ono najstrašnije što se tek, iza brda, mumlajući, pomalja.

O sunčevu smirenju, nakon ogorčenih borbi na desnom krilu, stigli smo ispod nekih kosa. (Čitavo popodne naši su se hvatali golim rukama za vrele mitraljeske cijevi Nijemaca). Pored šume, u travi, nalazila se kišama izlokana staza kraj koje su se bjeljeli ranjenički zavoji. U granju su se odmarali osedlani konji Vrhovnog štaba. Iz šume se još dizao dim od bombardovanja koje tek što je prestalo. Sve dotle neprijatelj se javljao podalje, s lijeva, s desna, s leđa. Tada se pojavio sa čela.

Sa goleti ispred nas zalepršala je raketa; zatim se javio njemački „šarac". Do tog trenutka nadao sam se da neprijatelj možda i nema toliko snaga da čvrsto zakrpi sve prolaze. Bljesak rakete naglo nas je onespokojio. Čim se smračilo, kolone su

nervozno navalile naprijed i zalomile desno, kroz šumu. Neprijatelj je gađao nasumice po okrajku šume ali nije mnogo griješio. Kolona se tamo uputila, jer je lijeva strana brda bila gola i zaposjednuta. Neko je po mraku preneo sa čela — da se stane. Mislio sam: šta ima sada da se stoji kad neprijatelj odozgo puca u leđa. Kolona je grabila. Nikome se nije zastajalo. Sa čela se uskoro vratila grupa dobrovoljaca koju je predvodio Mirko Nonović. Prepoznao sam ga u mraku samo po glasu. Pozivao je borce da mu se pridruže bez obzira iz koje su jedinice, jer treba po svaku cijenu ostaviti zaštitnicu koloni. Neprijatelj na brdu je sasvim blizu. Mogao bi lako da nas presiječe, zbuni, raspršiti po šumi i uništi. Kolebanje nije dugo trajalo, pridružilo mu se oko tridesetak boraca.

Zaustavili smo se na goleti prošaranoj kamenjarom i polegali u čekanju. Nalazili smo se svega stotinak koračaja od neprijatelja. Kosti su boljele od studeni. Sa vrha je pucalo čas na nas, čas na kolonu koja je užurbano i bučno prolazila. Ćutali smo. Vrijeme je polako odmicalo, stravično kao tišina iza kolone. Bili su to trenuci jedne mrtve straže na mjestu gdje su se po mraku preplitali gajtani mnogih neprijateljskih i naših jedinica. Umor i glad bili su opasniji te noći za nas od onih na kosama. Iz dremeža nas je trzala samo pomisao da smo ostali iza glavnine, inače, niko od nas ne bi odolio, a da ne pusti umoru na volju. Neizvjesnost su pojačavali čudni glasovi i kotrljanje kamenja sa vrha. Neprijatelj se bojažljivo i lukavo kretao po mraku. Održavao je vezu imitirajući zvižduke i krikove noćnih ptica. Za noćne borbe mi smo bili spretniji od njih, ali mi se te noći činilo da se svakog trenutka može iz mraka pružiti nečija ruka prema mom grlu. Pucnji, rakete, mumlanja svu noć su nas trzali iz polusna.

Tada je, mislim, jedan borac iz naše čete poludio. Oprhavan umorom i nespavanjem, prethodne noći, nakon bljeska rakete, dok je kolona zastala u nedoumici kuda da krene, on je legao izvan staze i tako prespavao poziv za pokret. Iz šumskih mrčava, pred zoru, kad smo krenuli za brigadom do nas je doprlo otegnuto dozivanje i usamljeni pucnjevi. Iako je svaki sekund bio dragocen očajnički glas iz mraka naterao nas je da se zaustavimo i pošaljemo patrolu da prihvati izgubljenog. Ona se uskoro vratila bez rezultata. Psovao je četnike i ustaše i pucao. Nije dozvolio da mu se približe. Srušio ga je pri buđenju nagli bljesak saznanja da je ostao bespomoćno sam, opkoljen u zelengorskim čestarima.

Teturali smo bez predaha.

Polagano je svitalo i sada smo već prepoznavali svežu stazu kuda je sinoć prošla brigada. Na proplancima, po kame-

njarima, pod granama, ležali su rasuti u neredu poginuli partizani i Nijemci, ubijeni konji pod tovarima, razbacane vojničke torbice, čuture i municija. Tada sam shvatio šta znači izreka: istorija nehajno umače pero u ljudsku krv.

Oko podne, po pucnjavi pronašli smo brigadu ispod Balinovca. Nad otvorenim geografskim kartama bdio je nagnut čitav štab Prve proleterske divizije: Filip Kljajić, Koča Popović, Mijalko Todorović, komandant Prve brigade, Danilo Lekić i neki iz našeg bataljonskog štaba.

Nakon pola sata odmora i naša je grupa ušla u borbu. Neprijatelj se zazidao, kamuflirao granama i mahovinom i grčevito branio svaki ćuvik. Između stabala Mileva Šćepanović i Janko Ćirović okrenuti leđima stajali su i osmatrali. Neobazrivo sam koračao sve dok rafal izbliza ne polomi grančice ispod mojih stopala, zagmiza po bosotinji kao živa žaba. Instiktivno sam pao kao pokošen, zaronivši licem u suvo lišće. Ostao sam u tom položaju nekoliko trenutaka da utješim mitraljesce s one strane, da me ne bi potpuno dokusurio. I zaista, on prestade da puca. Njegov rafal poče da pipa negde desno. Čuo sam riječi onih ispred mene.

— Vidjeste li kako ga presječe?

Drugi glas je predlagao da me ipak izvuku. Nadao se da sam možda samo teže ranjen. Na kraju, složili su se da je najbolje da sačekaju dok bude očišćena kosa iznad nas. Nisam se usudio da dignem glavu, da viknem radosno: Živ sam! Svu pažnju skoncentrisao sam na „mog lovca". Bio je to fluidan kontakt sa neprijateljem, vrebanje njegove volje. Onda se jednim skokom nađoh među drugovima.

— Smrt griješi za dlaku, rekoh. Za sada ne morate da se brinete o mojoj sahrani. Za to će još biti prilike. „Šarac" me je samo poškakljao po tabanima.

Blizu Balinovca, zaplijenili smo njemačku komoru upućenu iz Foče i u njoj tovare hljebova i salame. Krsto Bajić, komesar bataljona, stajao je kraj puta i dijelio borcima po komad hljeba i po parče salame. Bio je to pekarski hljeb, mirišljav i tako dugo neviđen. Kada sam ga ugledao (konjetina je još stajala netaknuta u mojoj torbici) ni sam ne znam zašto, potekle su mi suze. Jeo sam polagano, mrvu po mrvu, da bih što duže uživao u sjećanju na nekadašnji jutarnji miris pekara u Beranama.

Sručili smo se desno niz borja, prema Rataju. U nekim planinskim kućama kuvali su krompire za ranjenike. Kiša i mokra staza. Kamenje mi nosi tabane kao turpija. Nemci se rasprsli nizvodno prema Foči. U travi su ostavili prosute opasače, torbice, kape, šinjele, fišeklije. Tada sam došao do dobre

njemačke oficirske kape. Sa brda, od Jeleča neumorno su tenkovi tukli kolonu dok je prelazila mostić na Miljevini. Nas nekolicina skrenusmo nizvodno, da gazimo. Na nesreću, svaki promašaj mosta ubacivao je granate među nas. Okolo su se dizali stubovi vode. Tada sam zapazio da eksplozija granate dejstvuje ispred sebe; samo za to smo čitavi izašli na drugu obalu.

Tog jutra, na Balinovcu, Dušan Vujošević, zablistao je čeličnim nervima. Sa ukrštenim cevanicama na kapi probio se do Jeleča i tamo u mjesnom četničkom štabu dobio obaveštenje o rasporedu njemačkih snaga „radi sadejstva svoje jedinice protiv partizana". Izdavao se za kurira neke četničke hercegovačke brigade. Saznao je da su njemačke tenkovske jedinice i artiljerija koncentrisani oko jelečkih brežuljaka. I još se čestito potkrijepio njemačkim sljedovanjem koje je četnicima tih dana redovno stizalo. Obavještenje nam je pomoglo da napipamo najmekše mjesto njemačkog obruča, Miljevinu.

Cesta za Foču vratila je staru nervozu. Tu je jači onaj ko iznenadi. Srećom naša kolona se brzo prihvatila kosa iznad ceste. Na brdu, bataljon se zaustavio kao osiguranje prolaza za slučaj da Njemci pošalju pojačanje od Foče da bi zakrpili proboj. Uskoro je naišlo nekoliko kamiona natovarenih Nijemcima koje smo đavolski satrli i oterali bez svojih gubitaka prema Foči. Zarobili smo ih nekolicinu i sa njima znakove za avijaciju. Te zastave raširili smo blizu položaja. U dva maha eskadrile su uprazno istovarile bombe na obližnju šumu. Predveče je naišao nov, vrlo jak talas Njemaca iz Foče. Počela je paklena vatra i juriš. U sam mrak smo otstupili sa priličnim brojem ranjenih i poginulih među kojima i mladi mitraljezac Prlja.

Čitavo popodne toga dana nad šumom su kružile vrane imitirajući avione, mešajući se čak sa njima. Nisu se plašile eksplozija. Nadigravale su se metalne sa pravim pticama. Bio je to zanimljiv prizor. I ja sam zaključio da ono što je strašno za nas, vranama može biti odličan povod za igru, kao što retko šta može tako da zabavi kao rat na bioskopskom platnu, taj gubavi užas stvarnosti koga mašta još ne prevaziđe u beskrajnim igrarijama smrti.

Kad god se sjetim tih dana, mislim; kao što u prirodi postoje nesagorljivi spojevi od kojih se prave posude za topljenje prema vatri vrlo otpornih materijala, tako i u istoriji ljudskih kretanja postoje spontane, korijenite, opštenarodne bune koje satiru sve što im se suprotstavi, a same ostaju neuništive. Jer nastupaju u ime života onog koji će biti, onog koji se rađa sa njima, ljepši, slobodan i podmlađen. Tih dana, zaista neka po-

tajna sila volje dala je svakom našem borcu deset ruku u jednoj. Pobjeđivala je više gola hrabrost, intuicija nade, nego oružje brojke i kombinacije. Naš čovek pokazao je tih dana neprevaziđena svojstva, spontane pune lepote, svježine, stvaralačku snagu ljubavi i mržnje... Pobjeda na Sutjesci ostavila je logiku osvajača razrogačenih očiju, skamenjenu od užasa nad svojim tobože sigurnim proračunima.

Radonja VEŠOVIĆ

MJESEC DANA DNEVNIKA

15 maj — 15 jun

etnaesti maj. — Pošto je lijep dan, Radivoje Raičević i ja idemo jutros sa ovdašnjim seljakom Milosavom Bošnjakom do njegove „staje" na čast. I on nam je pričao o četnicima i njihovom bavljenju ovuda. Pokazuje nam pećine i mjesta gdje su se krili naši pozadinci Gagovići. Strašne izgledaju stijene i kanjoni oko rijeke Komarnice.

16 maj. — Jutros jako hladan sjever. Ni zimus nije bilo tako studeno. Preko dana evo već i snijega, pada po vrhovima. Ovuda provije ili padne po nekoliko kapi kiše — pa prestane. Ja sam i jutros bio kod Milosava. Sad idem do Uprave. Selim se iz čete i nastanjujem sa Radivojem da uredimo novine. Sređujemo članke, i muke su to da se od slabih naprave bolji. Pišu jedva pismeni (u pravom smislu nepismeni). Ima ih i interesantnih. Rad ide dosta sporo, a ni prilike nijesu baš dobre. Kako se mijenja vrijeme, tako često i naše raspoloženje. Vijesti nema nikakvih, da bi nas malo pomogle i osvježile. Vremena za čitanje nema.

17 maj. — Danas je toplo. Čujemo da su došli iz zatvora Gojko Garčević i Velimir Knežević — razmijenjeni za Italijane. Naslućuje se ofanziva.

18 maj. — Dan je svjež i vedar. Mi smo poranili. Jutros sam napisao nešto za naš list. Počeli smo da ih (novine) uveliko „štampamo". Radivoje kuca, ja diktiram i ispravljam, a često prepravljam. Naročito sam „prepjevao" — preradio pjesmu Crnoj Gori od nepoznatog druga... duga je. Imaćemo lijepih članaka. Trudimo se da list bude na visini.

Čujemo da su Njemci došli u Kolašin i razoružali vasojevićke četnike, neke potjerali na rad, u Njemačku; uhapsili Đurišića. Najviše nas raduje što je priličan broj drugova, koji su bili u hapsi, pobjegao sa strelišta, koliko — ne zna se još. Danas se vodi borba oko Gacka. I noću pucaju topovi, sve do zore. Na terenu Pive je Prva dalmatinska brigada; Hercegovačka vodi borbu.

19 maj. — Jutros ima vjetra i prohladno je. Mi nastavljamo svoj posao. I po četama se radi. Danas čujemo o porazu četnika u Piperima, a također i Italijana na Bioču. Slično Javorku došlo se do ogromnog plijena. Došli, kažu, Nijemci kamionima u Gacko, odakle se razbježao narod, a i četnici. Kane neki preći na stranu partizana. Pop Perišić prebjegao Krstu Popoviću u Cuce. I danas su pucale haubice od Gacka, ali popodne ponekiput valjda odnekle iz dubina.

Biće značajnih promjena i događaja.

20 maj. — Osvanulo divno proljetnje jutro, ali ubrzo njegovu svježinu razbiše njemačke „Štuke". Zagrmlje. „Štuke" pikiraju, dim izbija i omrči plavo podneblje.

Nemila je pojava njemačkih aviona sad u ovom kraju. Bombardovali su oko Smriječna i Zabrđa. Popodne se opet pojaviše iznad Ravnoga, i tamo su bombardovali. Neki su nailazili iznad Bezuja (gdje je naša bolnica) i Brezana, i to nisko. Čujemo da su bombardovali i Šavnik. Vijesti koje smo juče čuli, uglavnom su tačne. Osim njih, čujemo da je jedna hiljada četnika pošla protiv partizana u Bjelopavlićima. O pokretu (našem) nemamo još ništa. Teške radjenike uputili su u Centralnu bolnicu, a mi smo još ovdje.

21 maj. — Jutros je oblačno. Nastavljamo svoj rad. Već smo „izdali" novine. Jedan prijemnik je u saobraćaju i sviđa se čitaocima. Zove se „Naše novine", list bolnice Treće divizije.

Danas je samo prokrstario jedan ili dva aviona. Kiša ne pada, ali se nakapilo nebo. „Štuka" nema nad Pivom. Čujemo da su ustaše i Njemci u Nikšiću, i već se sudarili s našima, više Gornjeg Polja. Noćas je ovuda prošla jedna krajiška brigada, na položaje prema sjeveru i sjeverozapadu (Gacku). S njom je bio Milisav Raičević

„Naše novine", drugi broj, ustvari su produžetak „Džepnih novina" čiji smo samo prvi broj uspješno izdali kod Fojnice. Ova je sveska ispunjena radovima drugova, počevši od Uprave bolnice do borca koji ne može da piše, no kazuje nekome pismenom pored sebe: sjećanja, zapažanja i podvige iz borbe. Pred nama je čitava hrpa materijala, od koje smo ih sastavili. Vukašin Vujačić piše uvodni članak, Vaso Stajkić o slavi i veličini Crvene armije. Ruža Oljača: „Zapisi boraca", crtice herojskih primera naših drugova. Irina Knežević piše reportažu o Mirku

Lučiću, legendarnom junaku-mučeniku, njegov prelaz i put od bitke na Pljevljima 1941 do centralne Bosne i natrag. Doktor Mito Savićević daje članak iz oblasti medicine, a također i dr Latifić. Gojko Radović je napisao o borbi sa izdajnicima, gdje je i jedno oko izgubio. Milan Bjelogrlić o zvjerstima u Hercegovini. „Naše novine" imaju preko trideset kucanih strana. Po obimu i materijalu više liče na jedan mali časopis. Mnogo nas je truda stalo dok smo sredili i sve otkucali. Tu ima još članaka, reportaža, priča, pjesama, šala, karikatura itd. Imamo mašinu i hartije. Poslali smo ih svim brigadnim bolnicama, Centralnoj bolnici, a i Trećoj diviziji. Poslije naših novina pojavljuju se i drugi bolnički listovi u obližnjim jedinicama. Mi smo im dali potstreka.

22 maj. — I jutros je oblačno. Prije podne je palo kiše. Nema aviona, osim što poneki prođe. U našu bolnicu dolazi za političkog komesara Pero Abramović. Popodne je lijepo vrijeme. Umnožavamo „Naše novine". Sa raznih strana vijesti su dobre. Izgledi su bliski za Drugi front. Njemci sa pestokupljavinom jurišaju na naše, ali će biti kupusanje od njih. I naši crnogorski bataljoni se popunjuju i osnivaju novi. Kako mi reče Pero, moj brat je već došao u neki bataljon Pete crnogorske brigade. On je sa još četrdeset drugova nedavno pobjegao iz nikšićkog zatvora.

23 maj. — Dan je dosta lijep. Novog nema mnogo. Vijesti su dobre i značajne. U našoj bolnici bolesnika svakog dana više. Pridolaze iz Centralne bolnice na oporavak. Ima i onih koji su na prolazu. Teško je izići ekonomski na kraj. Ovdje je s nama i dr Mito Savićević, kome se mnogo sviđaju „Naše novine". Slaćemo ih svima brigadama naše divizije, pa i vrhovnom sanitetu. Noćas je grmljelo mnogo u Javorku, ka Nikšiću. Sigurno je bio napad naših na ustaše i Njemce.

24 maj. — Jutros se poneki rafal mitraljeza čuje po Javorku. Čuju se i puške. Ali nema neke jake borbe. Čujemo da su naši sjurili neprijatelja ka Gornjem Polju. Jedna se grupa probila ovamo, prema Javorku, iako su joj bile postavljene zasjede. Nadamo se pokretu.

25 maj. — Jutro tiho. Oblačno je, ali je kiša prestala. Naš pokret nije uslijedio još. Zavisi od situacije. Čitamo vijesti o spoljnim i unutrašnjim događajima. „Slobodna jugoslavija" naziva slavnom Petu brigadu, Savu Kovačevića, proslavljenim narodnim junakom; i ređa njene pobjede nad neprijateljem. Te vijesti govore o njemačkoj ofanzivi i kažu da je ona dosad najjača. Ima i karikatura iz američkih novina: Čerčil, Ruzvelt, Staljin. — Čorba je gotova! — znači da će ubrzo biti Drugi front koji treba da rastereti Istočni i pomogne uništavanje fašizma. Kažu da je podnesen ultimatum Italiji za uslovnu kapi-

tulaciju. Čitamo i proglas Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, proglas crnogorskom narodu, gdje se okomljuje na četnike izdajice i poziva narod da ustane listom da bi se spasao od varvarske navale i da ne bi sprečavao iskrcavanje savezničkih trupa na Balkan. Čujemo da je Kominterna raspuštena.

26 maj. — Mi smo na poslu. Dolaze drugovi da se malo porazgovaraju, interesuju se za događaje. Ovdje su došli i neki koji su bili ostali u pozadini, a s kojima sam bio lani zajedno u udarnom bataljonu: Labud Marković i još neki. Pričaju nam o životu pozadine. Krivokapić je bio u zatvoru s mojim bratom. Oni su pobjegli iz zatvora. Pričaju o svom držanju i odnosu četničkih vlasti prema njima. Teški su bili dani naših pozadinaca. Mnogi su zaglavili. Gonjeni su kao divlje zvijeri i neviđeno do danas; krvoločno su ih tražili da bi ih prodali Italijanima ili se sami na njima svetili. Tu je i Đoko Banićević, bivši komandir stanice jugoslovenske žandarmerije. On je razmijenjen. Izišao ispred strijeljanja. Bio je u podgoričkom zatvoru. Plastično i jezovito priča o postupcima, o životu u zatvoru, o sudovima, o bolnici i četnicima, o herojskom držanju naših drugova koji su mnogi kao i on ranjeni, iskaspaljeni, uhvaćeni i strpani u kazamate.

Popodne se čuje borba negdje put Ravnoga.

27 maj. — Jutros je opet kiša i vjetar. Hladno je kao s jeseni. Ovuda prođe Stanko Mrđenović iz Centralne bolnice. On je kao komandir čete dva puta ranjen. Priča nove vijesti i o životu bolnice. Ide u brigadu. Jutros prolaze bataljoni Desete hercegovačke brigade naprijed, Manastiru. Vidjeh Vlada Tomanovića, zamjenika komandanta brigade. Smršao je od puta i akcije. Kaže da je vojska prilično gladna. U našoj vojsci uvedeni su činovi, sve od desetara do generala. Čuje se borba ka Manastiru i od Ledenica. Do večeri Njemci su već iznad Miljkovca. Rakete, bacač, mitraljez, — sve to naizmjenično. Spremamo se za pokret. Od neprijatelja nas odvaja samo Komarnica. U noći je već zatišje. Nema ni kiše, samo sjever dere. Veliki dio bolnice kreće oko pola noći. Radivoje i ja ostajemo do ujutro da bismo pomogli intendantima. Skupljaće se hrana da bude rezerve za nekoliko dana. Drugi broj novina smo potpuno završili i poslali diviziji, brigadama i drugim.

28 maj. — Rano smo ustali. Miloš Pelević, i ja sa šest drugova, idemo u rekviziciju ka selu Borkovićima. Radivoje pošao ka Dubrovskom. Jutro nije kišovito, ali duva vjetar i hladno je kao zimi. Pravac je isti kud ide i bolnica. Jašemo uz gole bregove i zaravni bezujske i izlazimo na poljice blizu Dubljevića, gdje opažamo avion. Borba se čuje dalje s onu stranu Komarnice, ka Manastiru. Čuje se mitraljez. Prolazimo Dubljeviće, a lijevo nešto ispod njih je selo Borkovići. Mi idemo

na njihove katune, koji su iza golih šiljatih planinskih grebena ka plećima Durmitora. Vidimo goli vrh Treskavac koji liči na Ostroške grede. Stigosmo usput Italijane koji nose naše ranjenike. Penju se uzbrdo sa teškim i mučnim naporom. Po nekoliko naših idu oko njih, kao straža.

Evo nas u udolini, gdje počinju katuni i prostiru se na nekoliko mjesta između Treskavice i Kozjeg vrha i njihovih grebena. Tu smo u kolibama Borkovića. Počinuli smo kod odbornika Nedića. Kolibe, staje su blizu. Nasred udola ima jedan bunar koji presušuje. Seljaci se više služe snijegom za vodu, koji je pokriven u sniježnici. Dosta nas ljubazno predusreću, ali se vidi njihova bojazan od surovih osvajača. Radi bi da mi nekako odbranimo ove krajeve. Sve je sklono da izbjegne negdje od neprijatelja. Njemci i ustaše pale, ali ne sve izreda. ... I ovdje se potmulo čuje bacač.

Naši su ranjenici već prošli za Pišće gdje je određeno mjesto boravka, koliko se može. Pošli smo na konak u dno Seljkovca, kod Rista Delića i lijepo nas je dočekao.

29 maj. — Jutros smo rano na poslu. Njemački avion-izviđač već poranio i kruži. Sretamo štab Desete hercegovačke brigade. Vidjeh školskog druga (sa univerziteta) Bora Kovačevića, koji je u Politodjelu. Ovdje je i intendant Prve dalmatinske i Desete hercegovačke brigade. U zajednici, kupi se rekvizicija i onda se izdijeli. Seljaci bježe k planini, boje se njemačko-ustaške bande. Prolazi i Četvrta crnogorska brigada naprijed. Vidjeh Đura Čagorovića, i komandanta brigade Vaka Đurovica. Rekoše mi o vojnoj engleskoj delegaciji koja se spustila kod Žabljaka. Danas kruže bombarderi, bacaju bombe na našu vojsku putevima i mitraljiraju. Zaista se spustila vojna delegacija od šest članova. S njima sanitetski materijal i radiostanica. To mi priča drug iz Druge divizije.

30 maj. — Ostao sam ovdje sa nekoliko drugova iz Prve dalmatinske da kupimo i dalje rekviziciju i konje. Miloš i Vukašin su pošli za Dubljeviće i bezujske katune da kupe konje. Popodne su tek počeli avioni i bacali su blizu bombe. Pale su u krš, visoko iznad katuna. Narod je većinom izbjegao u najviše planine i potjerao stoku. Jedva su patrole uspjele da nešto satjeraju.

31 maj. — Jutros u zoru, prije tri sata, avioni su kružili. Noćas je bila borba. Mi smo krenuli iz Nikolin Dola za Pišće i Vojinoviće. Došli smo u podne kod naše bolnice. Jutros je stigla bolnica Pete brigade u Nikolin Do. Danas kruži mnogo aviona iznad položaja. Bombardovali su ka Mratinju. Bacali su mnogo bombi iznad Smriječna i brda Panosa. Naši su prošli iza leđa, više s boka i potisli neprijatelja. Danas mi dade jedan Radović cigaretu od engleskih oficira. Evo nas po kućama. Li-

jepa su sela Pišće i Vojinovići. Okolo je prostrana visoravan, valovita i travna. Ima vanredno finih kuća, pokrivene klisom.

Neprijateljski avioni bacaju sa bombama i letke u kojima bijedno panjkaju našu borbu.

Ispred večeri je počela naša artiljerija. Huče topovska đulad, kroz vazdušne provalije između brda i planina kao ono iz narodnih priča: što zahuči zmaj sa svojom silnom topuzinom u nečije dvore. Uveče je počela borba i bez prekida se nastavlja.

1 jun. — Jutros toplo. Jun je počeo. Sada stižu naši, gone neprijatelja sa položaja. Jutro je osvanulo sa neprekidnom pucnjavom. Avioni su podockan počeli, ali po jedan. Front se izmakao u lijevo od nas, krajem Pive ka Plužinama. Sigurno ih naši potiskuju, kako izgleda. Nemamo izvještaja, a čujemo da su zarobljeni neki njemački oficiri i vojnici. Avioni su u većem broju počeli, po jučerašnjem terenu. Danas su bombardovali i našu bolnicu. Bile su sitne bombe i zapalile jednu kuću. Žrtava nije bilo. Bombardovali su i selo gdje je smještena diviziska baterija. Nije bilo nikakve štete. Kruže cio dan, mitraljiraju, a podalje između Mratinja i Šćepan-Polja čuju se velike detonacije; tamo bacaju bombe. Vjerovatno da se naše jedinice prebacuju dalje.

U noći se razvila opet velika borba. Izgleda da su naši potisli neprijatelja. Čitava noć prošla je u borbi.

Danas sam sa doktorom Mitom čitao „Moje savremenike" od Gorkog.

2 jun. — Naši su dalje potjerali Njemce i ustaše uz lijevu obalu Pive. Oko sedam sati počeo je avion da kruži, ali je pala velika kiša. Pucnjava se čuje danas mnogo više nego sinoć

Borba na sektoru pred nama malaksava. Naši drže čvrsto front, pošto su suzbili neprijatelja. Uveče je opet pala silna kiša sa gromovima „nebeske bombe i mitraljezi" kako to naši šaljivo nazvaše.

3 jun. — Zorom je jedan avion počeo da kruži, ali je poslije stalno cio dan padala kiša sa strašnom grmljavom, te nije bilo više aviona. Na frontu pred nama ne čuje se ništa. Front je od Šavnika do Stabana naše Treće divizije. Čujemo da je na Čurevu, s onu stranu Vučeva i Mratinja, izbačeno iz stroja oko šest stotina Njemaca.

Kod nas u bolnici je danas življe. U kućama se odmara i ponešto čita, ili neki rade svoj posao. Ima vedrine kod ljudi. Iščezava opet potištenost, koja prati ljude u bolnici kad je malo tješnje i kad se otstupa sa izvjesnog terena. Opet organizacija, pribavljanje hrane. Nalazi se žito i druge stvari koje su zakopane.

4 jun. — Jutros isto pomalo pada kiša i hladno je. Radivoje i ja smo danas počeli „Zidne novine". Uradili smo dosta. Popodne dođe kod nas Božo Vučinić. U velikoj želji izljubismo se. On hramlje. Dolazi iz pozadine. Priča nam o svojim doživljajima: „komitovanju" i tamnovanju u podgoričkom zatvoru, i svom viteškom bjekstvu s Radosavom Lješkovićem (iz bolnice)... Ispred noći se razvila borba, desno ispod Volujaka.

5 jun. — I danas je kišovito. Ustajemo rano i pripremamo novine. Izgleda, ostajemo još ovdje, sve dok ne bude opštih uslova za pokret. Čujemo da je most na Mratinju srušen. Sigurno su to naši, da ne bi Njemci pokušali otud k nama (bolnici). Komandant naše divizije postao je Sava. Naša i Sedma divizija nalaze se u zaštitnici bolnica. Druge divizije su prodrle dalje, da bi napadale s leđa.

Avioni su se i danas pomolili i bombardovali u blizini. Danas nema mnogo borbe. Popodne je tukla artiljerija, ispod Volujaka, obalu s ove strane. Mi smo od nje još mirni. Uveče je došao i Radomir Babić, ali nije ostao. Doći će sjutra.

6 jun. — Jutros pomalo kiša rominja. Prije podne nema aviona. Čujemo da ćemo brzo dobiti pomoć saveznika u materijalu i hrani. Od prvog dolaska savezničkih aviona dobili smo za bolnicu instrumente, a biće i materijala. Uveče smo saznali o pokretu. U divizijskoj bolnici ostaje Uprava i oni koji mogu duže izdržati pješačenje. Ja sam određen za Centralnu bolnicu. Krenuo sam sa internistima (Špirom Orlandićem, učiteljem Brajovićem i Kalezićem) i ostalima u tri sata. Evo nas preko sela Unač za Vjelogoru. Svanulo je skoro pri samom pokretu.

7 jun. — Evo nas na putu od Unča za Bjelogoru.

Rano se pojavio avion iza vrhova Durmitora, čiji zupčasti greben kao da dira nebo. Požurili smo dok se nijesmo dohvatili šume. Nailazi baterija Treće divizije sa dva topa i municijom. Oni ostaju više sela Bjelogore u šumi. Bjelogora, selo, nalazi se ispod guste jelove i bukove šume, pod brdom. Odatle se pruža valovita zaravan kojom se spuštamo, poslije idemo poljanom preko sela Kneževića za selo Nikoviće. Ovdje zastaje jedan dio saniteta Centralne bolnice, inače je sve odmaklo dalje. Nastavili smo put. Internisti su takođe nešto ručali i pregledali se pri prolazu (u ambulanti). Naiđoše neki ranjenici iz Drugog bataljona Pete brigade i jedan mi reče da je moj brat sad komandir Prve čete, mjesto Blagoja Perunovića, a Blagoje je zamjenik komandanta nekog bataljona. Ta me vijest raduje.

Evo nas gotovo više mosta, na Pivi. Udariše avioni. Ima ih oko devet. Oborili su most. Zaustavili smo se u šumi. Čujemo jeku teških ranjenika. Tu sam vidio drugaricu Nenezić koja je odavno u bolnici, kao tifusar. Vidio sam još poznatih. Ubrzo

naiđe jedan od rukovodilaca iz bolnice i kaže da je situacija zasad bezizlazna. Mi smo se, partici, sastali i zatražili da idemo u jedinicu. Lica su bila kamenosiva a riječ se sledila, ne govori niko osim Špira, koji je sazvao sastanak. Slažemo se sa odlukom Partije i više niko ništa ne govori.

Oko pola noći evakuišu teške ranjenike. Oni će ostati po pećinama.

U takvom ozbiljnom i teškom momentu, u takvom bezizlaznom stanju, kako je trenutno javljeno, kružeći po Pivskoj Planini, riješismo da se borimo. Poslije sastanka se rasturismo. Tu u blizini, ponešto još prokomentarišemo jedan s drugim, ali je većina ledeno ćutala. Noć je bila nemirnija, padale su kapi s lišća i stvarale šumove. Poneko još prolazi, vodeći konja za uzdu, da usput još malo popase.

Neko je banuo među ranjenike i donio glas: vraćamo se opet ka selima Durmitora (selo Crno Gora). Preći ćemo Taru. Ima izlaza. Radost.

8 jun. — Dobili smo pravac i u zoru krenuli natrag. Jutros prokapa. Veliki oblak i magla. Evo nas u Nikovićima, gdje smo se založili sa malo mesa i produžili za katune Nedajna. Nailazi avion, mitraljira pred nama. Svi se bolesnici vraćaju. Dođosmo u šumu blizu katuna. Ovdje nas presrete Milutin (Ivan Milutinović), iz Vrhovnog štaba i reče nam dobru vijest, da se ovdje ustavimo. Sandžačka brigada je probila neprijateljsku liniju na tri mjesta. Mi ćemo ipak da prelazimo preko rijeka.

Čula se velika paljba i borba, negdje iza Volujaka. S onu stranu Tare, od sandžačke strane. Kod nas je zavladalo opet drugo raspoloženje. Mada sam bio ravnodušan, osim prema ostavljanju ranjenih drugova, mislio sam za jedinicu, pa što se mogne s puškom. Dobro je narodni pjesnik rekao: „Puško moja, moj uzdani druže!".

Ovde u blizini je komandant Sava. Tu je Štab divizije. Sava, na brijegu pred kućom, izdaje neka naređenja.

Preda mnom je crnomanjast, visok i mršav čovjek. Čini mi se, poznajem ga, kao da sam ga video ranije. On pita:

— Kako je? Jeste li gladni?

Rekao sam da smo već dobili nešto za danas i pripitkujem:

— Molim te, druže, koji si ti, jer si mi poznat, kao da sam te negdje vidio?

— Milutin, drug Milutin.

Ja se sjetih da je to Ivan Milutinović, koji je sreo bolnicu i pomagao pri njenom razmještaju.

— Ima li nade na prelaz, ma gdje?

— Kako ne! Preći ćemo Taru ili Pivu — odgovorio je potvrdno i samouvjereno. Lice mu je blago, već dosta izmučeno.

Zanočismo ovdje i sjutradan po rosi, istim tragom opet na obronke Pive.

9 jun. — Vraćamo se opet na rijeku Pivu, ondje gdje smo htjeli preći juče. Slobodno je preko rijeke, most napravljen. Evo i komora Pete brigade, i ona će s nama. Već je mrak. Kiša je danas pala, pa je strašan glib. Herojski napori bolesnika i ranjenika, ide se bez roptanja. U dva i po poslije ponoći došao sam na brdo više obale. Zanoćio sam na brdu, gdje su naložili vatre teški ranjenici. Kod njih su Italijani, koji ih nose. U rasvitku, krenuli smo niz klisure, ka obali. Usput ima puno umrlih drugova.

Vidjeh kraj mosta nekoliko poznatih. Mitru, Đilasa, Sava Burića i još mnoge drugove. Evo nas na obali. Most — dvije grede. Okolo u blizini izvaljene bukve, oboreni konji, poginuli partizani — ljudi, prelazeći s naporom rijeku. Pobio ih avion. Ima mnogo žrtava, još nesahranjenih. Bile su „Štuke" i učinile zločin. Među pokošenima ima još živih, muče se.

Prolaze neki bataljoni dalmatinske brigade. Evo me sa doktorom Vuletićem, koji je prešao partizanima kad smo došli u Crnu Goru. Evo i Pete crnogorske. Prolaze divovi — junaci. O, kako sam se željno ižljubio s bratom. Nailaze poznati drugovi iz brigade i bataljona. Ima ih iz pozadine. Brat i ja bismo malo ostali zajedno, ali oni idu gore — na položaj. Svi se penju uz goru, uz strmine, kao uz Golgotu. Ipak je uspjeh. Most napravljen, prebaci se skoro sve. Ni avijacije nema. Silno je uspjelo manevrisanje. Oni su mislili da ćemo na drugi kraj. Popodne se navlače oblaci. Tuče artiljerija put, kud se silazi sa visoravni Pive.

U sumrak evo nas na vrhu strane s koje se polazi na visoravan Vučevo. Danas ništa ne jedemo. Čak ni vode da pijemo. Zahvatio sam iz jedne lokve da pijem. Prokuvao i pio. Noćili smo pod jelama.

Noć nad obroncima Pive bila je veselija nego preksinoć. Mi ćemo sjutra u kanjon, niza strane, u tu mrčinu pred nama. Ognjeve ložimo u rupama ispod žbunja, da bismo se malo kamuflirali. Neko spava, a neko s ponekim onako bunovan priča. Tuda vrvi čitave noći. Neko prolazi, neko miruje, neko se namiješta da bi se odmorio i tako osviće.

U rasvitak krenemo niz klisure, ka obali. Spuštamo se niz pivske strane. Usput ima pomrlih drugova. I na ponekog Italijana mrtvog naiđemo. Izginuli su od topova. Ranjeni partizan kraj polomljene bukve, iznad same rijeke, nedaleko od mosta, postariji, žutih gustih brkova, slomljene vilice, ali ipak zapomaže: „Daj vode... daj vode!" ... Niko se ne okreće. Vojska prolazi, kao da se nikoga ništa ne tiče. Mora se naprijed, u tišini, što brže. U takvom momentu, ko će se na koga okrenuti?

Bataljoni prolaze u brzom maršu. Njemci već dejstvuju topovima. Mi prelazimo, dok je ranije, dok aviona još nema.

Kud god uz drugu stranu kanjona krenemo, svuda je polomljeno borje, svuda je avijacija ostavila pustoš i od ljudi i od drveća. Pri prolazu stranom, malo iznad rijeke, pao je mrtav partizan, a na njega se sručila zemlja i kamenje, po kojima se načinila staza, kojom koračamo. Teško je izraziti, kako to čovjek sve tobož hladnokrvno posmatra, mada hladnokrvnosti nema nigdje u dubini duše, jer svako u takvom drugu vidi samog sebe.

Nailaze poznati drugovi. Evo naiđe Veselin Masleša sa jednim plavim gologlavim drugom koji se poštapa. Upoznao me je s njim. Kaže Ivan-Goran Kovačić. Čuo sam za njegovo ime i ranije. U tom naiđe i Radisav Marojević, moj stari drug iz Nikšićke župe. On dolazi iz pozadine. Upoznao sam ga sa drugovima. Masleša je s našim jedinicama od početka. Goran je sa Nazorom zimus prešao na slobodnu teritoriju. Odmah smo zapodjeli razgovor o literaturi. Da li se što piše i može li se u ovakvim prilikama, Masleša je postavio pitanje. I ostali smo duže razgovarali o svemu, ali vrlo malo o momentanom stanju, kao da nijesmo u jednoj zaista teškoj situaciji.

Danas smo prećutali prikriveni. Nijesmo se smjeli kretati da nas ne opazi avijacija. Inače tuku puteve. Tek smo krenuli pred noć. Sve se penje uza stranu, uza strmine, u brzom maršu ka Vučevu. Stižemo pod jele visoravni Vučeva. Peče od žeđi. Zahvatam iz jedne lokve prljavu vodu, koju pije stoka, stavljam šoljicu uz malo vatre. Nju su propirili drugovi ispod jele. Vodu sam prokuvao i malo je posolio iz zavežljaja koji nosim. Ostavio sam je da se malo procijedi — i srknem slatko — čini mi se supa. Na našem „konačištu" ispred zore već je zahladnilo, a ja jednako žednim i sjetim se vode u porciji. Pogledam ona se prebisterila, oledila i tako, poslije skoro dva dana, prvi put pijem kao sa izvora.

Danas se ka Vučevu pela Treća divizija, ostavljajući jedan dio teških, nepokretnih ranjenika u pećinama kanjona Pive, otkud smo jutros rano u magli zore nastupili. Sa Šćepan-Polja topovi i bacači gađali su čitav dan. Sa Maglića mitraljezi i bacači neprestano su sipali vatru. Naši se borci suprotstavljaju naširoko, nastupaju desno i lijevo, i obezbeđuju kolonu bolnice i one koji idu ka Sutjesci. Borci su jurišali na bokove, otkuda neprijatelj nadire i ugrožava naš prolaz. Išli smo dugo, toliko dugo dok nijesmo pali pod ove jele kao pod kućne krovove, a kolona se još otezala ispod bregova i zagazila negdje kroz planinske doline, gdje je i ona zanoćila.

10 jun. — Osvanuli smo pod jelom. Centralna bolnica nije organizovana. Moramo, izgleda, u brigadne. Nas pet priđosmo

opet divizijskoj bolnici. Cio dan je tukla avijacija i artiljerija. Nema žrtava mnogo. Jedan kraj nas pogibe od avionske bombe, drugi je ranjen. Čujem poginuo Radule Vukičević (moj plemenik). On je bio u sanitetu bolnice Treće divizije.

Zanoći bolnica Treće divizije u šumi Vučeva. Nešto smo primili za jelo i krećemo u tri sata u zoru.

Jutros nailaze jedinice pored nas, a naši ranjenici već pronašli snijeg i cijede ga u usta. Nijesam više mogao izdržati žeđ, nigdje vode. Nas dvojica ranjenika uzeli po grumen. Avion kruži, ja sam već iza jele, nailazi iznad nas i baca bombu. Momenat je bio strašan. Znao sam da će pasti blizu.

— Skloni se! — vičem drugu koji stojeći topi sneg u ustima. On ćuti, stoji. U jedan mah bomba je udarila u jelu prema nama. Komad gvožđa sinu, i prepolovi mu lobanju. Bio je Dalmatinac. Za tren se sniza, pade. Niko mu ne može prići. Ostao je tu, bezimen, pored sniježnice.

11 jun. — Evo nas na putu ka Suhoj Gori. Rano i hladno jutro. Skrenuli smo u šumu i tu čekamo. Kiša je udarila svom silinom. Saginjem se u hodu i pijem vodu iz lokvica koje su napravile konjske kopite. Zatvoren nam je prolaz. Moramo se opet probijati. Tuku topovi sa dvije strane: s Maglića i od strane Čureva. I avijacija navraća. U blizini se čuju puške i mitraljezi.

Sad smo opet u kritičnoj situaciji.

Krećemo preko Suhe Gore, pod zaštitom naših jedinica. Osipaju vatru sa Maglića. Idemo niz srtminu ka Suhoj. Zanoćismo u šumi. Usput naši nisu imali gubitaka. Druge jedinice imale su ranjenih, a i mrtvih, od artiljerije najviše. Ovdje je i 3-ći bataljon Pete brigade. Oni su juče rastjerivali neprijatelja, a danas ga tuku. Neprijatelj koncentriše artiljerisku vatru. Mislim da će se uspješno proći, ali žrtava svaki dan više.

12 jun. — Sinoć je pala kiša, ali je jutros vedro. Ovdje ostajemo do 12 sati, priprema se hrana. Stigoše i neki novi ranjenici. Ranjen je teško i Nurija Pozderac i poslije umro. Poginuo je Krsto Kostić, iz Nikšićka župe. On je bio nesposoban od noge i uvijek u pozadini. Nanose nam teške bolove — mi ćemo njima poraze. Nema drugih izbora. Tu je i sin Pozderca — plače. Svi su se raznježili oko njega i govore mu utešne riječi. Doktor Mito kaže: — Partizani ne plaču, bato! Svi smo izgubili očeve. Mome ocu su počupali bradu i tako ga izmrcvarena strijeljali. Tvoj je poginuo među partizanima kao čovjek.

Nuriju Pozderca, potpretsjednika Antifašističkog vijeća, sahranismo ovdje, iznad Tjentišta, pored svježeg groba nepoznatog borca. Pozderac je bio još mlad čovjek. Komad ga bacača udario u nogu, izlila se krv i nastupila je smrt. Nad njim govori Dušan Bojović. Suze su i nama potekle za ovim velikim

čovjekom naše borbe, pomoću koga je Partija ujedinila muslimane sa ostalim (borcima) — narodima Jugoslavije.

Krenuli smo se. Nastalo je mučno i herojsko probijanje. Sa svake strane smo ugroženi. Pada velika kiša. Grmljava ozgo s neba i ozdo sa zemlje. Ispred noći povorka je krenula. Idemo pod strašnom grmljavom topova. Mrak je. Spuštamo se ka Tjentištu skoro cijelu noć. Sve se zgrušalo, i vojska, i stoka, i bolnica, i zbijeg. Nailazim na mrtvog Bujaka, intendanta Zijametskog bataljona i pored njega još četvoro ubijenih. Silazimo na Sutjesku i gazimo. Čitava tragedija, velika, neviđena povorka stradanja i herojskih napora. Masa prelazi, ali neke i voda zanosi. Čujemo vrisak. Svanu nam na drugoj obali. Bataljoni i glavna kolona već su nekud prošli. Masa ljudi ne zna kuda će.

Sava više iz aluge odozdo. Naša kolona još silazi niz Dragoš-Sedlo. Naš top je na jednom obronku. Sava komanduje gdje da se puca. Njemci znaju kuda se glavnina kreće. Ubrzo je Sava došao u svoj štab koji se kreće ispred nas. I ja sam se priključio njima. Bacači pravo u rivinu ispred nas. Skrećemo malo u desno, pa opet niz prodor stranom, po kojoj su rasturene mnoge stvari. Poneko sjedi, kao da se ništa ne dešava. Iza crnog vala pet-šest mrtvih. Bili su se tu sklonili. Bacač ili top ih je iskomadao. Poznao sam Bujaka među njima on je imao jednu obrvu crnu, drugu bijelu. Bio je jugoslovenski narednik, a u našoj vojsci hrabar borac i rukovodilac. Prišao je nama kad smo prolazili kroz njegovo rodno mjesto Zijamet (iznad Bugojna). Poznajem ga još od lane sa Šćita. Dosta je učinio da se njegov kraj digne na ustanak protiv neprijatelja.

Sjedam umoran na mahovinasti kamen, ogrnut mokrim ćebetom. Okolo neko prolazi, neko zastaje. Seljak iz našeg zbjega (Bjelopavlić) prilazi gomili mrtvih u kojoj je i njegova žena: dovodi svještenika Kalezića- vjerskog referenta. Prigradiše je gnjiladinama, mokrim suvadima — simbolično je sahraniše, jer se nema vremena za kopanje groba. Svještenik učini prstom pomen i nasta ćutanje. Zaista neobičan prizor u ovakvoj situaciji.

Ko nije video svu našu silu ranjenika, rodoljuba, vojske, kako se svaljuju niz vječito duge i bezmjerne gorovite strane ka Sutjesci; ko nije vidio onaj plamen topova i bacača, zapljuskivanje mitraljeskih zrna sa jedne i druge strane i razlijeganje grmljave u kanjone; ko nije slušao i vidio povike i juriše prsa u prsa; ko nije čuo gromoviti glas Savin i njegovu zapovijest; ko nije vidio poginule borce i izdahnule bolesnike na putevima kuda se prolazilo; ko nije sretao onaj zeleni plamen neprijateljskih automata, — taj će zamišljati ovaj marš za prodor kao jedan od težih napora i hitanja ka glavnom popršту,

a neće znati: da nikad tako jedan narod u dvostrukim ili trostrukim redovima, uz vojsku, i na beskrajnom putu stradanja, nije išao da se hvata u koštac na život i smrt sa ljutim čeljustima neprijatelja, koji je sad stezao nas — Treću diviziju (i grupu oko nje) i ranjenike. Mi smo u obruču, u trećem njemačkom krugu, koji je zatvoren na samoj Sutjesci oko jedne izmorene, izranjavljene vojske — prozeble, skvašene neprestanom kišom, zasipane studenim planinskim gradom, izmiješanim sa olovnim zrnima i komadima rasprslih granata.

U ovom silasku nastao je čas kamenog ćutanja koji ledi grudi, jer Njemci pristižu, a mi se uvijamo u glibavim stazama. Iako su mnogi bili uvjereni, kad smo prešli Pivu koja se nije mogla gaziti, da nam nema više tako smrtonosne opasnosti, a da je ne slomimo (poznajući Sutjesku iz prošle godine kada se mogla pregaziti), — ipak nas je zeblo, jer Njemci pristižu. Ova noć, uoči 13 juna, bila je kritična. Skriveno negdje dublje u duši, gorio je u nama plamen nade otkad se pronijela vijest da su saveznici otpočeli Drugi front. S tim ubjeđenjem umirali su ranjeni borci i prije Sutjeske. U velikoj gustoj povorci, u nevidjelici, niz klizavu vododerinu, držeći se stabala, nemoćna i iznurena, kotrlja se strminom beskrajna gomila, povorka ranjenika i nejakih. Samo ometamo brzo kretanje borbenih jedinica, čiji konji padaju pod teretom ratne opreme. A i oni gladni, i izmoreni; često su klonuli u glibavi put koji su umijesile njihove i ljudske noge.

Marko Baletić, sanitetski referent brigadne bolnice, ucrnio u licu, a inače je mrka izgleda. I po njemu samome, koji dobro poznaje situaciju, nešto me kosnu da neće dobro biti.

— Druže Marko, pomozi u sređivanju kolone, vidiš vojska treba da prođe.

Ja sam iskreno, i po mogućnosti, sve učinio da se napravi neki red pri silaženju. Nije mnogo pomoglo. Stihija je išla svojim tokom. Ispred same zore tek smo na ledini obale iznad rijeke. Razumije se samo jedan dio, dok drugi još stalno prelazi preko rijeke, a kolona pozadi neprestano prilazi. Samo muklo stoji tutanj zemlje i pljasak vode. Skinuo sam cipele, svezao jednu za drugu, stavio oko vrata, zavrnuo nogavice iznad koljena što se više moglo, i , najzad, zagazio. Voda je bila hladna, a ne vidi se ni pedalj pred sobom. Konjima za repove drži se nejač, a na konjima — tim živim prelazima, mnogi izlaze na drugu obalu. U virove brze, ledene rijeke, padaju iznemogli, posrću djeca ili bolesni, gaseći se u talasima. Neko se udaljio od žice koja je stavljena preko rijeke kuda je najpliće i gdje treba prelaziti. Čujući nemile glasove i prodorne: „Druže, ne daj, utopih se!" — negdje desno i dublje niz rijeku, spontano

sam se uhvatio jednom konju za rep, da ne bih pao, jer mi se na svakom koraku klizavo, uglačano i oblo kamenje rijeke izmicalo ispod nogu, i kad bih posrnuo, začas bi me masa mogla pregaziti, ako bih se i mogao odupirati talasima. Partizan koji je na konju, okreće se i viče: „Ne druže, pusti konja!" i maše rukom kao da hoće da me odgurne. Ja se grčevito prihvatio i odgovaram da ne puštam lako.

I dockan je vojska prebrodila. Ranjenici prelaze do u zoru, a borbenih jedinica ima još koje po zadatku nijesu uspjele da pređu. Neki su bataljoni već pritiješnjeni iza nas i brane se od mučke navale divljih neprijateljskih redova.

13 jun. — Poginuo nam je slavni narodni heroj komandant divizije Sava. Pogodilo ga u glavu. Ostao je kao mnoge stotine. Ja idem sa nekolicinom drugova određenim pravcem. Nađoh se sa drugovima iz Drugog bataljona. O mom bratu ne znaju ništa. Evo nas ispod mitraljeskog gnijezda i vatre koja osipa. Ostalo ih je mnogo na stazama planine. Nas osam pređosmo preko jedne rijeke u planini Zelengori (Hrčavke). Penjemo se kroz najviše strane i uz njih. Skoro pola dana smo kao u vaganu. Evo nađosmo gotovo cio bataljon, sastavljen od Petog i Četvrtog (nekoliko boraca). Neke grupe su pošle na drugu stranu, iako smo im savjetovali da idu s nama. Izišosmo na visinu 1710 metara, na Boščijoj Glavi smo. Otvorila se velika borba s nekom grupom. Čujemo arlaukanje naših i vruću borbu. Ali se vatra neprestano pomiče i još se čuje jedino ona. Ja znam — postradaće. Tragično. O, kako mi je danas srce iskidano, izrovano! Borba na sve strane, naročito prema Kalinoviku. Avion kruži. Neprijatelj je zaposio mnoge kote i prolaze, isto kao i partizani. Bilo je i njih danas ukočenih. Prošli smo planinom pored jezera i rječice. Noćili smo u šumi gdje su došle jedinice dvaju bataljona. Nijesmo ništa jeli.

Ovdje, na Boščijoj Glavi, uzimam dnevnik i upisujem. U glavi mi je put koji od jutros pređosmo, kao i današnja borba, najžešća u Petoj ofanzivi. Mi smo na drumu koji vodi pored Sutjeske, niz Tjentište, a od njega se odvaja krčanik, uza stranu, gore. Zagliban je drum uz planinu, ali i onaj niz Tjentište. Razmišljam kuda ću. Pitam neke, i oni ne znaju. Veza je prekinuta i to me za srce ujede. To mi se prvi put dešava u ovom ratu, a to je rđav znak. Bataljoni i glavna kolona nekud su već prošli. Vjerovatno uz planinu. Masa ljudi ne zna pravac, da li gore ili niz Tjentište. Tu vidjeh učitelja Kadovića i pitam ga za vezu, ali ni on ne zna. Gledamo kuda ćemo. Ranjenici i pozadina gube vezu za borbenim jedinicama. Mislim: ako okrenem niz Tjentište — tamo su Njemci, tamo je ravnica, golo. Ipak

je bolje putem uza stranu. Tako se još neki orijentišu, mada mnogi idu onim drugim putem. Ukrštamo se kao da smo dvije vojske. Zbrka! Vidjeh Boca Lazovića iznad staze, pri jednom grmenu, kako sleđen sjedi. Pitam ga — ništa ne zna da kaže niti o pravcu niti o razvoju situacije. A već se uveliko borba začinje. Na jednom proplanku štapski konji i samo jedan kurir. Poznajem ga, iako mu ne znam imena. Pitamo i njega — ni on ne zna. Pitamo gdje su drugovi iz Štaba. „Svi su na front pojurili!" I ovaj kurir nekuda pođe. Borba se sve jače razvija. Oko deset sati dostiže vrhunac. Naši viču: „Ura!" i jurišaju. Ovo poduže traje. Plamen na plamen. Urbzo se povici stišavaju, vatra se ne razvija ka vrhu planine, ona se spušta desno od nas niza stranu. I to nije dobar znak. Mora da je neprijatelj nadmoćniji, zauzeo je prolaze i krši naš prodor.

Opominjem neke drugove da idemo naprijed, jer eno Njemci nadjačavaju. A jedna drugarica, doktorka, kaže: „Nemoj panićiti!" Dosta sam joj ljuto odgovorio da ona nema pojma, a da zaista jutros razaznajem neka druga oruđa, druge mitraljeze, neuobičajene dosad. Moja se tvrdnja obistinila. To su bili „šarci". A Njemci su već naše razbili. Jer u tom trenutku, dok sam pozivao da prodiremo, pojavljuje se Živko Žižić, komesar jednog sandžačkog bataljona, sa jedno deset-petnaest boraca, i to neko s puškom, a neko i bez oružja. Pošto smo se poznavali dobro kao drugovi iz Beograda, kao da sam u njemu vidio svoj spas, kao brata da sam vidio. Prišli smo jedan drugom i u takvom teškom trenutku izljubili se. Pitam ga gdje mu je bataljon. „Neko naprijed neko nazad". Mi smo sad na livadi ispod jednog vrha lijevo od glavnog poprišta. Riješili smo — naprijed. Vjerovali smo da se ne može izići. Do tada niko od bolesnih, ranjenih, od pozadine nije ni mrdnuo. Sve kao da se okamenilo. Očekuje rješenje bitke i poziv od naše glavnine. Sad kad smo nas dvojica i grupa oko nas krenuli, za nama se otisnu čitava kolona. Nastalo je gibanje i probijanje između žbunova i penjanje uz vrh. Naredili smo, ko god ima pušku da ide naprijed za nama i da se ne smije nijedan kamenčić ispod noge skotrljati.

Evo nas pravo ispred mitraljeske vatre, a puca i s lijeva i desna sa okolnih ćuvika. Krećemo sa vrha kroz šumu pravo ka jednoj livadi koja se zeleni. Ispod nas desno uza strminu kuda smo izišli jedan konjanik se prevrnuo, drugi tera kroz granje. I pogledam, a ono doktor Đorđije Vuletić goni i ne obazire se ni na što. Ja ga opominjem:

— Doktore, vidiš li pred nama su Njemci, ti ćeš nas otkriti, sjaši, prevrnućeš se, oborićete!

On ništa ne haje, kao u plamenu prolazi, a mi od njega lijevo naprijed, dok odozdo sa drugog vrha, koji je pred nama nikao, visoko iznad livade, štekće mitraljez.

— Pobiće nas, Živko!

— To su naši — veli on. — Jedna od mojih četa koje su prošle.

Kažem mu opet da je to neprijatelj, jer mi se čini da nije naš mitraljez, nekako mnogo bubnji i kao da mu se ne hita. Ipak smo prošli naprijed i taman da izbijemo na livadu, odjednom vatra zasu u bukova stabla iznad nas. Srećom Njemci nijesu dali da se pomolimo na proplanak, na livadu. Možda su mislili da je to neki njihov stroj. Inače bi nas pokosili. Vraćamo se nazad i skrećemo kroz šumu desno, pa opet mrtvim uglom za lijevom rukom, a malo dalje mitraljez sa drugog ćuvika ne prestaje. Istina, on ne bije nas. To je jedan od glavnih bunkera koji je dočekivao čelo naših jedinica. Mi se uvijamo gorovitoj prodoli i taman da izbijemo na jedan proplanak sitnogorice, a u tom trenutku zdesna, ozdo, ispred nas, iskrsnu zamjenik komesara 2 bataljona Pete crnogorske brigade, Lazo Milović. Sam samcit i kao opaljen. Pitamo ga šta je s bataljonom i brigadom, jer on dolazi pravo od glavnog mjesta borbe. On kaže:

— Sve je razbijeno!

Ruke su mi klonule, a dah je zastao. Momentano, nadu sam izgubio. Pitam ga za brata, da li ga je gdje vidio. Ne zna o njemu ništa. Onako usplahiren prilazi čelu kolone i zajedno idemo naprijed. Odjedanput iznad nas avion i mi se slegnemo. On kruži, izviđa, ali je ubrzo minuo. Mi se brže dižemo, nailazimo na trostruku telefonsku žicu provučenu kroz travu i jedva vidljivu. Jedan borac i ja vadimo noževe iz džepa i kidamo žicu, kao da samog neprijatelja uništavamo. Malo naprijed, nedaleko od žice, između samih posjednutih vrhova, na zaravni, sjedi tifusar, a pred njim vatra koja se polako gasila. Pitamo ga šta radi tu. On onako hladnokrvno i bezvoljno kaže: „Eto, grijem se!" Izgleda, bio je neki Dalmatinac. Zovemo ga da krene s nama. Ne znam da li je pošao, pošto nije pokazivao neku hitrost i namjeru. Bilo mu je svejedno, iako smo mu napomenuli da tu može poginuti. Kolona je bila duga, mogao se gdjegod priključiti. A ja više vjerujem da je ostao tu — za vazda.

Zdesna, neko lomi kroz granje. Opet dr Vuletić projuri naprijed. Više ga nijesam vidio tih dana. Čudo kako je i dovde dospio na konju. A juče je bio tifusar na Dragoš-Sedlu.

Opet naprijed. Vidimo kroz šumu, na jednom brežuljku grupu boraca, prionulih kao otrgnut grumen pčela. U prvi mah učini nam se da je zasjeda, i pitamo ko je. Upoznali smo se. To je desetak boraca od neke razbijene čete strklo kroz njemačke zasjede, ovdje su se prikupili i sad se pridružuju nama. Silazimo na rijeku Hrčavku, ne izuvamo obuću, gazimo na najplićem mjestu. I odemo dalje uz beskrajnu stranu, kroz čiju je

šumu oglodano drveće i progriženo granje, pa izgleda kao široki dugi tunel, — tuda su naše glavne jedinice prošle. Svuda se poznaje trag. Idemo uz potok da bismo umorni zahvatili gutljaj vode. Nailazimo na prosuta crijeva klane stoke. Uzimamo, peremo i onako polusmrđelo jedemo. Nekako smo opet nastavili kroz goru. Čini mi se čitav dan hoda. Gotovo do podne ostali smo kao u kotlu, a nijesmo još ni do polovine izišli, nigdje još vrha ne možemo nazrijeti. Avioni nam ne daju da se pomolimo na proplanak.

Nailazimo opet na gotovo jedan čitav bataljon. Prošli su kuda i mi. Živko se odvojio sa svojom grupom, iako sam ga ubjeđivao da idu s nama. Izgleda da se svako orijentiše prema rodnom kraju, ili u pravcu naše glavnine. Sretamo ponekog zalutalog borca. I nevjerovatno, koliko je čovjek stekao nepovjerenja prema svakom živom čovjeku koji se nađe u šumi. Ne vjerujem, iako ima partizanske znake, iako je u nama sličnom odijelu. Tek kad ti se priključi i pitaš iz koje je jedinice, kako se zove, onda povjeruješ da je naš.

Prvi put jedem srijemušu, gledajući kako to čine i drugi. A gladni smo kao vuci. Nijesam poznavao tu travu, iako sam o njoj slušao za vrijeme Austrije da je mnogima koji su se našli u planini, život spasila. Čuo sam od svojih starih kako im je mnogo valjala za vrijeme gladnih godina. Pitam jednu drugaricu, koja se savila i bere!

— Kakvo je to bilje, drugarice? Šta to jedeš?

— Srijemušu, druže!

Meni prvi put nije prijala. Ljuta je kao najljući luk. Izgleda da je mnogo blaža sa podvodnijeg i debljeg zemljišta. Ako je takva, ona je jedra i ukusna, može se dosta pojetsi. Onako sa malim naramcima srijemuše izlazimo na vrh odakle vidimo beskrajni prostor koji prelazimo nekoliko dana i čini mi se kao da nam je u njemu dah izdahnut, život ostavljen. A ostavljeno je glavno bojište, ostali su drugovi, ostali su svoji i ne znaš kako, i ne znaš gdje. Ne znaš ko je živ, ili ko je mrtav. Borba se još čuje i pomislio sam da će možda ona grupa, koja je pošla sa Živkom, naići negdje na zasjedu, pa mi žao, postradaće. A možda se to probijaju i druge grupe od pravca kojim smo došli.

Do u samu noć vija nas avion, on traži, mitraljira gdje god opazi koga. U sam suton bilježim dnevnik današnjeg dana na Boščijoj Glavi. Produžili smo dalje i noćili pored planinskog potoka. Neko je naložio vatru. I onako bez straže oko nje smo polijegali. Pored prituljnog ognja jutro nas je zateklo. Toliko smo iznemogli, umorni, nenahranjeni da više niko nije mislio kako nas neprijatelj može tu naći. Činilo nam se, vjerovatno, da nas noć štiti.

14 jun. — Vedro je. Nas nekoliko silazimo niz šumu ka Vrbnici. Tu nalazimo 1 bataljon, i s njime se pomjerismo uz rijeku gore gdje smo klali nešto brava. Danas sam prvi put jeo konjskog mesa i izgledalo mi je kao govođe. Krenuli smo pred noć naprijed, gdje ima još bataljona i gdje je komandno osoblje Pete brigade. Ovdje smo noćili ispod bukava. Drugovi su klali konje i večerali. Čuo sam za brata da je ranjen u ruku i nogu, ali je mogao da ide i vratio se u pravcu Crne Gore. Stiglo je dosta iz bolnica. Ima iz Dalmatinske brigade (boraca) a i drugih djelova.

Kad smo krenuli jutros sa noćišta, iznad ove visoravni bila je izmaglica koju je sunce ubrzo razbilo. U daljini su se vidjele i druge grupe koje su se kretale u raznim pravcima. To su sigurno naši. Silazeći niz šumu izbijemo na obronak odakle se vidi rijeka Vrbnica. Sa nama je žena jednog našeg borca, koji sad nije ovdje. Ona vodi djevojčicu. Mala je i gladna i neispavana — plače. Nastojimo da je umirimo, a radi bismo bili da se nijesu sa nama uputile — bojimo se da će nas plač djeteta otkriti ako bismo negdje prolazili pored prikrivenog neprijatelja. I njenu je majku uhvatila neka panika, ne može da shvati situaciju. Ona je skoro iz Pive krenula od kuće, prvi put u zbjegu, te se nije prekalila. Nije još navikla na našu partizansku disciplinu.

U daljini, na drugoj obali Vrbnice, kreću se naoružani ljudi. Svi koji idemo zajedno, imamo puške, osim pomenute žene, koja je izgubila svaki smisao za zajedničko snalaženje. Čak smo jedanput pomislili da misiju izviđanja može vršiti i ova žena, još pogodnije jer je bez oružja i nema ništa vojničko na sebi. Ali o tome ni govora nije bilo. Ona je mislila, kako mi gledamo da je nekako ostranimo. Najposlije, ja sam pošao naprijed. Grupica je ostala da čeka. Spuštao sam se polako i oprezno dok nijesam mogao potpuno vidjeti uniformu. Možda su partizani, pomislio sam i viknuo sam izglasa: „Ko je tamo!" Jedan se odazvao: „Partizani! No ko je tamo!" — „I ovamo partizani, druže! I pitao sam koji je po imenu i iz koje brigade. I stvarno je bio Rade Raičević iz 1 bataljona naše brigade. On mi se kazao po imenu, a i ja njemu, te smo se tako upoznali. Prizvao sam grupu da dođe i krenuli smo preko mosta. Rade nas je dočekao i mi smo bili prvi glasnici jučerašnje teške bitke. Ovaj bataljon je u celini bio prošao naprijed prije nego se glavna borba odigrala. Pita jesam li gladan i vadi komad konjskog mesa. Nikad slađe ništa nijesam pojeo. Takvu moć glad ima. Ubrzo su borci ovog bataljona pronašli neki sir po kućama, iz kojih su stanovnici izbjegli. Sir su razdijelili, te smo i mi dobili malo. To je prvo osvježenje poslije nekoliko dana. U gustoj šumi kraj rijeke danas kolju stoku, pa i nama daju. Čisto čov-

jek ne vjeruje da je od naše divizije ma kakva jedinica u cjelini ostala. A, eto, srećom, to se ovoj desilo. U samu noć mi smo na livadama ispod bukava negdje visoko gore u planini iznad Vrbnice. Od poklanih konja dodijelili su i meni mesa. Tako sam večerao. A za svaki slučaj dohvatio sam bukovu spicu, napravio ražanj i ispekao nekoliko komadića, uvio ih u list lopuha i stavio u džep. Valjaće...

15 jun. — Krenuli smo ka sjeveru. Na jednoj poljanici planine (Pašina Poljana) formirali su se bataljoni. Ja sam sa trojicom (Dragutin, Dušan i Mileva — Perunovići) pošao nazad. Krenulo ih je još sedamnaest (ali ne s nama). Išao sam pravo preko Zelengore, pokraj jezera, i htio preći preko livade u goru, kojom bi se išlo ka Volujaku. Susrela nas je njemačka patrola i dvaput pucala na nas, jedanput i ja na njih. Vratili smo se jezeru i pravo uza stijene izašli na vrh Zelengore, gdje nema ništa osim smreke i snijega. I ovuda su padale velike bombe.

Po golom terenu Zelengore, kuda smo htjeli prići šumi, svuda su bunkeri. Tu su Dalmatinci vodili borbu s Njemcima. Tri mrtva druga smo vidjeli kod stare karaule. Još ovuda prolazi naša vojska. Kolona se još vidi da prelazi tamo daleko.

Mi smo na vrhu Zelenogre — Stog (1812). Ovdje smo predanili, da bismo krenuli noću. Tu je doktor Mito, Janko Beko, Lazo Milović i drugi. Nama je teško putovati i prodrijeti. Nikad teže. Noću u jedanaest sati stižemo u Borač. U brdu iznad Borča smo prenoćili. Spavamo tri sata. Ustali smo rano i krenuli dalje za Crnu Goru.

Mikro BANJEVIĆ

OD PODGORE DO SUTJESKE

Početkom maja 1943 vratio sam se u Podgoru kod Makarske. Bio sam u Glavnom štabu Hrvatske, u Bijelim Potocima kod Plitvičkih Jezera. Poslije mog povratka dođe jednog dana kod mene dežurni iz Operativnog štaba za Dalmaciju.

— Đuro, spremi se da ideš na daleki put, reče mi.

Ja pomislih da sigurno opet idem u Liku ili Kordun, jer to je moj već odavno utaban put. Dade mi cedulju da kod narodnooslobodilačkog odbora podignem sljedovanje hrane. Primih kilogram i po kukuruznog brašna i kilogram smokava, četiri male kutije sardina i nešto duvana. Tako bogato sljedovanje za put dotada nisam dobijao. Predosećam da ću daleko putovati, dalje nego ikad ranije.

Odoh u kuću Anta Nola. U njoj je smješten Operativni štab. Ulazim i pozdravljam onako partizanski, nasmijan i raspoložen. A tu su Milić,[1] Ćeća[2] i Perica Kujiš.

— Đuro, znaš li gdje ćeš, pita Milić.

— Ne znam dok mi ne kažeš, odgovorih.

— Pozdravićeš mi Mitra Bakića i Peka Dapčevića, produži Milić.

— E, drugovi, pa ja znam gdje su oni otišli. Samo, imate li neku mapu ili ma šta drugo čime bih se orijentisao na tom dugom putu?

— Đuro, ovo ti je sjever, ovo istok, ovo jug, a ovo zapad, ustade Milić i pokaza rukom na sve četiri strane. — To je sve

1 Maks Baće

2 Svetislav Stefanović

što ti u ovom trenutku možemo dati. Evo ti i vodiča da te vodi do sela Bijače. Dalje se snađi kako znaš i umeš.

Izvadi zatim jedan koverat i reče:

— Ovo treba predati u Vrhovni štab, jednom od članova. Pazi dobro, ovaj zadatak se po svaku cijenu mora izvršiti.

— Drugovi, ako Đuro bude živ mislim da će zadatak biti izvršen onako kako treba, rekoh.

Izgovaram ove riječi, a krv uskipila u žilama. Čini mi se da nikad u životu nisam preživljavao radosnije trenutke. Otići u ovim prilikama do Crne Gore i još pronaći Vrhovni štab, nije bio lak zadatak. Ali, na teškoće i ne mislim. Bilo je to vrijeme kad se išlo samo naprijed, bez obzira na žrtve, jer bez njih pobjede nema niti je može biti.

Pozdravljamo se.

— Ja, drugovi, odoh, a vi nastavite borbu i uzdravlju da se vidimo, rekon i pođoh sa vodičem.

Sa nama je još jedan drug. Zove se Dimitrije. Kud ide i zašto, ne znam. Put je naporan, a mi i ne osjećamo umor. Poslije nekoliko dana stigosmo do Bijače. Vodič nas ostavi u jednom gaju, a on ode nekud u selo. Ne prođe mnogo vremena, kad, evo ga, vraća se sa jednim visokim mlađim čovjekom.

— Ja sam sinovac Jure Galića, zvanog „Desno krilo Biokova", koji je poginuo kao komandant bataljona na Biokovu. I ja sam Jure Galić, reče i pruži ruku.

Upoznasmo se. Objasnih mu svoj zadatak i rekoh kuda treba da idem. Obeća da će nas povesti. Najteže je, kaže, doći do Neretve i preći je. Ali, on će to preko veze urediti. U Metkoviću postoji neki naš drug brico, koji će na određenom mjestu privezati trupinu[3] kojom ćemo se prebaciti preko rijeke.

Čekali smo dva dana. Dolazile su nam stara Jurina majka i pokojnog Jure drugarica. Donijele su nam hranu za put, a meni su dale i oko kilogram najfinijeg hercegovačkog duvana. Metnuh ga u ranac i riješih da ga ne pušim, već da njime počastim drugove kad pronađem Vrhovni štab.

Treće večeri krenusmo prema Gabeli. Jure reče da je tuda prolaz vrlo opasan, jer ga kontrolišu ustaše. Okrenusmo kape da nam se petokrake ne vide u slučaju da se sretnemo sa neprijateljem. Imao sam partizansku kapu sa tri roga, te uvrnuh i rogove da se ne vide. Pođosmo pored same ceste. Lijevo je močvara, a desno cesta. Noć je. Oko devet sati.

Odjednom, čujemo neko nam ide u susret, a odmah zatim i pjesmu: „Paveliću jel'ti dosta garde, što ti Mostar i Ljubuški dade..." Znamo ko su pa se sklonismo pod jedan orah, dok

[3] Korito izdubljeno u balvanu, dugačko 1,5—2 metra.

ne prođu. Kad prođoše produžismo put. Treba preći preko jednog mosta, a s ove strane je nekoliko kuća i gostiona. Tu ustaše piju i galame. Vrijeme odmiče. Zadatak je važan i žurimo se. Svaki trenutak je dragocjen. Osvanuti s ove strane Neretve ne smijemo, a do Neretve ima još dosta. Ostanemo li s ove strane rijeke do ujutru, spasa nam nema, jer nema kod koga da se sklonimo. Odlučismo da idemo naprijed, pa što bude da bude. Idemo ka mostu. Na njemu čovjek s karbitskom lampom. Ide pravo na nas. Nema se kud. Sretosmo se na samom mostu. Pogledasmo se ispod oka. On ćuti, a i mi se pravimo nevješti. Prolazimo.

Iza sebe ostavljamo gostionu punu ustaša. Kod jedne crkve skrećemo ulijevo, preko njiva. Blato je. Teško se krećemo. Žurimo pruzi koja od Metkovića vodi ka Mostaru. Vidimo svjetlo u Metkoviću. Izbijamo na prugu, a u Metkoviću odzvanja ponoć.

— Dobro smo stigli, kaže Jure, samo ako nađemo trupinu i srećno pređemo Neretvu.

Zvuk zvona još treperi u vazduhu, a već čujemo huk Neretve. Prvo slabo, pa sve jače i jače. Najzad, ukaza se rijeka. Noć je pa Neretva izgleda još strašnija i opasnija. Tu je i trupina, vezana za jednu vrbu. Ali, u nju mogu samo dvojica. Svlačimo se. Ulazimo Jure i ja. Klekosmo na jedno koljeno, a Jure vesla sa dva koca što smo ih iščupali iz obližnjeg vinograda. Na sred rijeke snažna matica okrenu trupinu.

— Evo nas, bogami, bez propusnice u Metkoviću, rekoh Juru.

Srećom, nekako je pređosmo. Plićakom odvukosmo trupinu uzvodno. Jure ode po Dimitrija, te i njega prebaci.

Obukosmo se i krenusmo dalje. Prolazimo kroz selo Dračevo (južno od Gabele), a zatim stižemo u Glušce, kod Gojka Brstine. Gojko nas ostavi u jednom gaju, a on ode da uhvati vezu sa Maksimom Bulatom. Ono veče kad je trebalo da krenemo dalje, Gojko dođe sa sedam naoružanih ljudi i donese ovna. Ispekli smo ga u šumi i zajedno večerali. Dobio sam i hranu za put i drugog vodiča, iz sela Tasovčića. Jure ostade u Glušcima. Pozdravismo se i ja sa vodičem krenuh dalje, ka Klepcima, a potom u Pribilovce.

U Pribilovcima slušam priču o stradanju meštana. Ustaše su pobile oko 900 ljudi, žena i djece. Nađosmo tu i Maksima Bulata i sa njim još dosta naoružanih ljudi. Čekamo noć da krenemo dalje. Jer, danju smo se mogli kretati samo od Podgore do Bijače. To je bio naš kraj, bez ustaša i četnika. Od Pribilovaca pa dalje, krstare četnici Save Kovača.

Kad pade noć krenusmo preko Kruševa i Hrasna za Veličane. Tu su četnici silovali i objesili nekoliko djevojaka, naših

simpatizerki. Od Veličana idemo Popovim Poljem. Žurimo ka Kokotu često van puteva. To je planinski vrh jugoistočno od Bileće. Kad njega pređemo tu je već Crna Gora. Put je težak. Probijamo se po bespuću. Gladni smo i žedni. Najzad stižemo u Vrbicu. U jednoj kolibi zatičemo starca. Jedva vidi i čuje. Kad je razabrao ko smo i kuda idemo, bi mu žao što nije mlađi da i on krene s nama. Borac je još iz Hercegovačkog ustanka.

Iz Vrbice krećemo dalje. Preko planine Njegoša, sela Gornje i Donje Srijede, Sjenokosa, a zatim preko ceste koja vodi za Pivski Manastir, prebacismo se na planinu Vojnik i produžismo dalje za Durmitor. Prešli smo i Durmitor, pokraj samog vrha Bobotovog Kuka, zatim se vratismo sjeverno od Pivskog Manastira, pa preko planine Bioča i između Volujaka i Maglića izbismo na Sutjesku. Išli smo uglavnom noću, terenom punim tragova Pete ofanzive, ne javljajući se nikome.

Na Sutjesci tragovi krvave borbe. Tražim nekog poznatog kome bih mogao nešto reći o svom zadatku. Nailazim na grupe i pojedince koji se probijaju ka Hercegovini i Crnoj Gori. Priključujem im se, ali ne govorim odakle dolazim niti koga tražim. Najzad, negdje na planini Goliji naiđoh na poznate drugove. Tu su Milutin,[1] koga poznajem iz vremena kad je bio kod nas u štabu Četvrte operativne zone, u Livnu i Glamoču, i Rudolfa[2] koga sam takođe od ranije poznavao. Čujem da je tu cio Pokrajinski komitet i da se formiraju neke jedinice. Milutin i Rudolf me se sjećaju. Čude se kako sam čak iz Dalmacije dospio ovamo. Puše bukov list, a ja vadim iz torbe onaj hercegovački duvan što sam dobio u Bijači i nudim ih.

— Da vidite šta puše borci u Dalmaciji, kažem im, a onda im ispričah kako su naše jedinice u Dalmaciji mnogo ojačale, kako imamo već i motorizaciju itd.

Iscrpen sam i drugovi mi ne daju da idem dalje. Znam da je Milutin član Vrhovnog štaba, te koverat predadoh njemu. Čekam odgovor i odmaram se.

Najzad dobih odgovor i krenuh natrag, put Dalmacije. Od „veze" do „veze" obreh se jednog dana u Desetoj hercegovačkoj brigadi. Tu, u selu Kukričju (južno od Divina), taman kad smo počeli ručati, napadoše nas četnici Save Kovača. Blizu mene pogibe jedna drugarica.

Dadoše mi vodiča, jednog starijeg druga. Vodi me ka Neretvi. Zove se Milan Popović. Iz Pribilovaca je.

Prešli smo Neretvu između Čapljine i Mostara i produžili put ka Bijači. U Velikom Brdu, kod Makarske, nađe me Žarko Despot. Vidi me onako pocijepanog i iscrpjenog, te naredi da

[1] Ivan Milutinović
[2] Rudolf Primorac

mi sašiju odijelo od džaka. Na meni, od košulje samo kragna, a šinjel zakopčan žicom i pun vašiju. Kad sam obukao novo odijelo, bez vašaka, kao da mi je svanulo. Pomislih, niko nema ovakve uniforme.

Operativni štab za Dalmaciju našao sam čak kod Vrlike, u jednom selu. Tamo su Milić, pokojni Lola Ribar i Perica Kujiš. Milić mi reče:

— Ma, jesi li ti Đuro? Bogami smo pomislili da si poginuo.

— Pa, evo, jesam, odgovorih.

— Jesi li izvršio zadatak, pita Milić.

Ja izvadih iz torbe koverat i pružih mu.

Tako je proteklo moje putovanje iz Dalmacije do Sutjeske i natrag do Vrlike. Trajalo je puna dva mjeseca, a možda i više.

Đuro ZELENBABA

MAMA, NEMOJ DA PLAČEŠ...

io je april 1943 godine kada su u Crnu Goru došle partizanske jedinice iz Bosne. Povratak partizana svima nam je donio mnogo radosti, jer je neposredno prisustvo partizanskih jedinica, pored veće sigurnosti, davalo i snage da se podnose mnoge neprijatnosti pod okupatorom.

Bila sam dijete od nepunih trinaest godina i prije dolaska partizanskih brigada prenosila sam vijesti i drugi potreban materijal iz grada do jedne grupe partizana koji su ilegalno živjeli u planini Toviću, koja se nalazi odmah iznad moga sela.

S nadom da neće ponovo doći do povlačenja partizana, pošla sam jednog dana u malo selo Seoca, gde se nalazio Štab Pete crnogorske brigade. U štabu je bio moj ujak Milinko Đurović, pa sam kod njega ostala. Ujak je ubrzo iz štaba negdje otišao. Prije odlaska zamolio je jednu stariju ženu da me pazi, jer ostajem sama. U ovom malom selu bili smo svega nekoliko dana. Upočetku je bilo sve mirno. Nekoliko dana kasnije počeli su da kruže avioni, a i u samom štabu se osjećala neka užurbanost i zabrinutost. Naslućivala sam da se sprema nešto neprijatno. To se brzo potvrdilo. Ubrzo smo morali da napustimo ovo malo mjesto i da otstupamo prema Šavniku. Već druge noći našeg otstupanja vidjela sam izbliza ranjene i bolesne borce. Vidjela sam ih pri prolazu pored vrata susjedne kolibe. Otuda je dopiralo neko teško ječanje. Pričalo se da će te večeri morati jednom mladom čovjeku amputirati nogu. Bilo mi je to strašno.

Prilikom otstupanja svaki i najmanji zastoj kolone koristila sam da malo dremam. Dok smo tako jednom čekali da

Kyn 58

pođemo, zaspala sam. To se dogodilo u Šavniku. Kad sam se trgla više nikoga nije bilo, samo malo dalje pred jednom zgradom je stajao stražar. Počela sam da plačem. Stražar mi je rekao da idem preko mosta i da su na tu stranu pošli naši. Tek što sam prešla most srela sam drugove koji su pošli da me traže. Obradovala sam se što neću sama kroz noć lutati.

Svaki dan sam bila sve dalje od kuće. Prolazili smo kroz razna mjesta, ostajali dan, dva, tri i kretali dalje. Čim smo stizali u novo mjesto tražili smo gdje da se najbolje smjestimo, a onda smo spremali nešto za jelo.

U štabu Pete brigade bila su još tri dječaka. Jedan od njih bio je skojevac. I mi ostali smo željeli da budemo, ali smo bili još mladi. Drugovi i drugarice posebnu su pažnju posvećivali, nama, djeci. Brinuli su se da nam nije hladno, da prvi dobijemo hranu i da prilikom pokreta negdje ne izostanemo. Otstupanje su nam omogućavali borci koji su se danonoćno nalazili na položaju. U štab su stalno dolazili kuriri koji su donosili vijesti o njihovim teškim i napornim borbama sa neprijateljem. Vijest o neuspjehu ili vijest o smrti druga ili drugarice svima je teško padala.

Avioni su bili stalni naši pratioci. Teško nam je padalo kada su se iznenada pojavljivali a mi se nalazili na nekoj poljani ili otvorenom prostoru. U takvim prilikama smo lijegali na zemlju i čekali dok se sve svrši. Najteže bombardovanje pretrpjeli smo na Vučevu. Poslije napornog pješačenja odmarali smo se ispod bukovih stabala. Pojavile su se „Štuke". Ječala su brda od njihovog zujanja i pištanja. Istovremeno su nas bombardovali i tukli bacači. „Štuke" su se tako nisko spuštale da se činilo da dodiruju vrhove drveća. Zakloniti se bilo je nemoguće. S nekim sam stajala uz jednu bukvu. Okretali smo se oko nje da bi se makar malo zaštitili od vatre iz mitraljeza. Zasipala nas je zemlja i parčad kamenja. Plakala sam i mislila da nikada neće doći kraj. Po neki put mi se činilo da su već otišli, a oni su odjednom ponovo počeli da nas bombarduju. Svaki i mali prekid bombardovanja koristio se da se ranjenicima i povrijeđenima pruži pomoć. Uveče smo krenuli dalje. Kolona se morala kretati što tiše. Osjećala se opasnost. U koloni je bilo dosta teških ranjenika. Drugovi su ih sa velikom pažnjom nosili. Čulo se po neki put tiho ječanje. Samo mali zastoj, pa opet naprijed. Cijele noći smo išli, pa nastavili i cijeli dan. Preko Vučeva nas je pratila kiša, staze su bile uzane, jedva prohodne a uz to još i klizave. Spoticali smo se i padali. Predveče smo došli u podnožje. Tu smo zastali da sačekamo noć. Bilo nas je ovdje mnogo sakupljeno. Jedna drugarica mi je krpila čarape, i ja sam bila kraj nje. Pored nas su prolazili borci iz bataljona moje sestre. Neko je upitao jednu drugaricu kako su prošli i ko

im je poginuo. Rekla je da je poginula Zora Labudović i ja više nisam čula za druge. Mnogo sam plakala. Drugarice su me umirivale i, da bi me utješile, rekle su mi da to možda nije moja sestra, jer postoje i drugi Labudovići u partizanima, ali ja sam osjećala da je to moja sestra. Došla je noć. Krenuli smo prema rijeci. Susrela sam se sa bratom od strica Božom. Rekla sam mu za sestru. Već je znao. Govorio je: „Nemoj plakati, poginuli su nam stričevi, Dimitrije i Milinko, moj brat Zeko, a i svi mi kada smo pošli u brigade znali smo da se mora ginuti — rat je!"

Opasnost je bila velika. To smo osjećali svi. Svaki udar konjske kopite o kamen mogao je kroz noć doprijeti do neprijatelja a i mjesec, koji je sijao kao u inat mogao nas je otkriti. Strepjeli smo. Došli smo i do rijeke. Tada sam od nekog čula da je to Sutjeska. Mali zastoj. Nas djecu su stavili na konje, a svi ostali, iscrpeni, umorni, gladni, zagazili su u ledenu, nabujalu rijeku. Oslonac je bio drug drugu, neko jače drvo ili puška. Prešli smo na drugu stranu. Pošli smo prvo preko jednog ravnijeg dijela, a onda se počeli peti uz brdo. Bilo je sve hladnije. Željela sam da se bar trenutno malo odmorim. Negdje poslije pola noći prenijeto je naređenje od jednog do drugog da svi borci prođu naprijed, a komora i ostali stanu. Borci su brzo pored nas prolazili. Strah me je bilo nečega, ali ni naslutiti nisam mogla da će nešto strašno tako brzo doći. Krenuli smo još malo dalje i došli ispod jedne grede. Ne znam da li smo stali ili smo htjeli da stanemo, kada je odjednom zapucalo upravo zagrmjelo tu iz blizine i sa svih strana. Zar je moguće sve ovo pomislila sam, kada je prije jednog trenutka bilo sve tiho, kako može da bude samo noću. Taj iznenadni napad sve nas je preplašio tako da smo počeli da bježimo na sve strane. Sa većinom sam pobjegla i ja niz jednu stranu. Bježeći tako bez ikakvog cilja, jer se nije imalo kud — pucalo je sa svih strana, nekako sam se odvojila i ostala sasvim sama. Okretala sam se hoću li nekog vidjeti i pridružiti mu se, jer u toj divljini bilo je vrlo teško biti sam u tako teškoj situaciji, a pored toga bila sam dijete. Ali nigdje nikoga nije bilo. Okruživala me je samo duboka, mračna i nepoznata šuma. Isto toliko koliko mi je straha zadavala ta strašna pucnjava, strah me je bilo i od ove nepoznate divljine. Možda sam u tim trenucima punim straha i jeze vikala i dozivala nekoga od naših, ne sjećam se, ali znam da bi bilo sve uzalud, jer ni sebe nisam mogla čuti od te čudovišne pucnjave. Odjednom sam se prenula i pomislila u kom pravcu su pošli naši. Mislila sam da pođem lijevo, ali pogledala sam desno i činilo mi se da ću idući tamo prije izaći iz ove puste i nepoznate šume. Idući tako naišla sam na mostić. Prešla sam preko njega i jednom stazom uputila se prema nekim zidinama. Pucalo je neprekidno. Trava je bila visoka i zaklanjala sam se za nju.

Došla sam nekako do zidina iznad kojih se uzdizala šuma. Naišla sam na neke staze i pošla jednom od njih. Kasnije sam naišla na grupu žena, djece, tifusara, ranjenika. Pridružila sam im se i bila sam srećna što više nisam sama iako od ove grupe nisam nikoga poznavala. Svi smo zajedno pregazili rijeku na jednom plićem mjestu. Dan se već uveliko bio uhvatio. Sunce je već grijalo tako jako da smo tom sunčanom toplinom bili svi opijeni. Idući tako pored jednog puta vidjela sam mnoge leševe. Rekli su da su to ranije pomrli tifusari. Počeli smo da se penjemo uz brdo. Bilo nas je dosta, a još su pridolazili sa svih strana. Pucalo je još uvijek. Žurili smo se uz brdo. Ja sam prikupljala snagu i išla među prvima, jer sam se nadala da tamo više neće pucati i da će doći kraj svim mukama. Ponekad bih se okrenula i vidjela sam kako i drugi žure ka vrhu. Neki ranjenici, gladni i iscrpeni, sjedali su i ostajali, jer niko od nas tada nije mogao da im pomogne. Odvojila sam se od grupe i pošla jednim puteljkom misleći da ću tako brže stići na vrh. Iz neposredne blizine sa jedne čuke zapucalo je prema meni. Pobjegla sam natrag i više se nisam ničem nadala. Još malo smo išli i zastali, jer se više nije imalo kud naprijed. Pribili smo se uz drveće a avioni su iznad nas kružili i bombardovali nas. Sačekali smo tako skupljeni noć, a onda je riješeno da se podijelimo po grupama.

Naša grupa je trebalo da se vrati u Crnu Goru. Prvo je poslata izvidnica da ispita teren kuda je mogućan povratak. Po njihovom povratku smo jedan za drugim krenuli nazad. Bio je sumrak. Idući tako susrela sam se kasnije sa jednom ženom koju sam od ranije poznavala. To je bila Milica Jovanić. Bila sam veoma srećna, bar sam nekoga poznavala. Rekla mi je da stalno budem uz nju i da će me ona paziti. S velikom mukom smo stigli do rijeke. Bili smo iscrpeni, gladni, neispavani a moralo se žuriti, jer se noć već uhvatila a po noći nam je bilo lakše povlačenje. Još u toku dana izgubila sam jedan opanak, drugi bacila i ostala samo u čarapama da prelazim tako krševit i težak teren. Noge su mi krvarile, ali moralo se ići naprijed. Morala sam zaboraviti sve te muke i žuriti da se ne bih odvojila od grupe i Milice. Morali smo biti jako obazrivi. Pucketanje granja pri našem hodu moglo nas je svakog trenutka otkriti neprijatelju koji se svuda bio raširio.

Preći Sutjesku bilo je sada mnogo teže. Mjesto gdje je trebalo da je pregazimo bilo je vrlo nezgodno. Bila je na tom mjestu dosta duboka, a uz to i brza. Hvatalo se po nekoliko drugova i drugarica međusobno i na taj način prelazili nemilosrdnu rijeku. Milica je zamolila neke borce da mi na neki način pomognu. Jedan drug mi je rekao: „Drži se za naše ruksake". To sam učinila i zagazili smo. Voda nas je zanosila. Ipak

smo prešli. Oteli smo se valovima hučne rijeke i tek što smo napravili nekoliko koraka morali smo stati. Opet nešto što nam ne da naprijed. Da, sada je to ogromna litica koja se uporno ispriječila ispred nas. Uspeti se, bilo je nemoguće. Grozničavom brzinom tražili smo neko pogodnije mjesto na njoj. Odahnuli smo s olakšanjem kada smo čuli da se na jednom njenom nižem dijelu popeo jedan drug. Svi smo potrčali prema tom mjestu. Pomoću njegove dodate puške i ruke jedno po jedno smo puzili ka gore. Pošto smo prešli ovu liticu požurili smo uz brdo, jer prije nego svane trebalo se osloboditi ove goleti. Nije mi ostalo još mnogo do vrha, ali eto do njega ne mogu da stignem. Zemljište se osipalo gdje god bih stala. Zašta god bih se uhvatila čupalo bi se iz zemlje. Mjesto koraka naprijed, ja sam počela da klizim nazad. Rukama sam se hvatala oko sebe. Mislila sam možda će nešto da me zadrži. Svi ti moji pokušaji bili su uzaludni. Došlo je ono najteže. Počela sam da se kotrljam nizbrdo, a tamo je bila strašna provalija. Sve niže sam bila. Počela sam jaukati. Milica mi je doviknula da ćutim, jer je to moje jaukanje moglo otkriti cijelu grupu. Dodala je: „Zaustavićeš se". Ućutala sam se da bih bar spasla ostale, a u sebi ponavljala: „Majko moja..." Bila sam sve niže. Nade više nisam imala da ću se zaustaviti. Mislila sam samo još malo i to najstrašnije će doći. Iznenada sam se zaustavila. Brzo sam ustala i pogledala. Ispred mene je bilo jedno malo drvo i gomila kamenja i šušnja. Prikupila sam i posljednju snagu i brzo se počela peti. Tamo daleko vidjela sam Milicu i ostale iz naše grupe. Milica se stalno okretala i zastajkivala. Potrčala sam i stigla ih, pa smo nastavili put.

Poslije napornog i neprekidnog putovanja od 7—8 dana bližila sam se kući. Teško mi je bilo i kući doći. Plašila sam se da se njima za to vrijeme nešto nije dogodilo, dok s druge strane morala sam svojima da kažem za smrt moje sestre Zorke i mamine sestričine Mileve. Već sam bila u neposrednoj blizini moje kuće. Bila sam iscrpena, gladna, umorna i zamišljena, tako da nisam čula razgovor moje majke i strine dok im se nisam sasvim približila. Čim sam ih ugledala zaplakala sam se. One su se uplašile od mene, jer sam poslije tolikih muka izgledala kao avet. Bilo mi je neprijatno što nosim tužne vijesti kući i htjela sam da ih što prije kažem. Rekla sam: „Mama, nemoj da plačeš, ujak Milinko i moj brat Milorad su živi a Zorka i Mileva su poginule".

Anđa LABUDOVIĆ

TRKA SA SMRĆU

asno je po svemu da je počela nova neprijateljska ofanziva. To nam još niko nije rekao. O tome ni sami ne govorimo. Čemu reči? — i bez njih, prećutno, čita se na licima drugova ista misao.

Nekoliko dana usiljenih marševa, bez odmora, bez jela. Samo kratki zastanci, kad se dođe do granice ljudskih snaga. A ima li uopšte te granice? Gde je ona? Ko će je izmeriti i šta je iza nje? Nema granice! Danima maršujemo, trčimo. Koliko sam puta već u ovom maršu bio na granici između snage i nemoći, osećao nesvesticu, obuhvatao me mrak usred bela dana, njihao se tamo-amo, samo što ne padnem. Pa ipak nisam padao, uvek me je nešto guralo dalje, nešto što savlađuje fizičku slabost, što čak i nju pretvara u snagu.

Kad čujem da se kolonom prenosi komanda „kratak odmor" samo se skljokam, ne biram gde ni kako, ne mislim ni na šta, ne osećam potrebu ni za čim, sem za snom. Spavati pa ma po koju cenu, makar na kamenu, na strmini, na ugaženoj, raskaljanoj putanji. Reč „odmor" i ne dočekam, a vidim da dolazi sa čela kolone, od komandira. Možda je niko i ne izgovara, ja je ne čujem. A možda je ni ostali ne čuju? Možda i ostali, svi tamo do visokog Alekse, čim čuju reč „kratak" padaju levo i desno od puteljka, kao da ih je neko sasekao ispod kolena. Poneki se sroza kao vreća, puška udari o zemlju, remen se zakači o rame i popreči se ispod borca koji pada, a tvrdi kundak prihvata umorno čelo i duboki san zahvata kolonu. Odmor! I dok padam već se predajem snu. I već evo — ne znam da li je to san ili java — jedan čovek stoji na čelu kolone, uspravan, visok i vitak, glavom među krošnjama bukava i nedoku-

čivim zvezdama. Prisećam se da je to komandir, čovek koji nikad nije umoran, kome se nikad ne spava, kome nikad nije teško, koji uvek ide napred, izviđa, ispituje, juriša i prvi osvaja prostor pred nama.

Ne čujem ni reč „pokret". Možda je niko i ne izgovara. Možda je izgovara komandir, samo za sebe. A možda ni on to ne čini. On mora prići čelu kolone — Radiću, zagledati se u njegovo dugačko, neprirodno uvijeno i izlomljeno telo, polupraznu, izbledelu, zgužvanu italijansku uniformu kroz koju štrče mršave izbočine kostiju, to izduženo lice boje zemlje, taj oštri greben nosa i duboke jame gde su nekad bili obrazi, te guste, žute, duge brkove što štrče kao žbunje na strmini, tu koščatu ruku čiji prsti grčevito stežu kundak. Sve to jednim pogledom obuhvata i zastaje.

Kako da ih budi? Kroz njega vidi sve, celu svoju četu, do smrti izmorene drugove koji su se predali tome snu dubokom kao ponor, snu bez snova, bez pokreta, bez trzaja... Kako da ih diže? I — kuda ih vodi? Pravac zna i ništa više. Šta je napred, pred njim, ne zna.

Naljuti se na sebe i na ovu misao koja odnekud naiđe iznenada i nepozvana.

U naređenju štaba ne stoji kuda idu. Pa šta, ako ne stoji? Drugovi će reći kad bude trebalo da se kaže. Goni te glupe misli od sebe i — napred!

Hvata Radića za rame. Ruku mu dočekuje tvrda ramena kost. I opet se prikrade odnekud stidljiva misao: „Da ih pustim još malo?" i drugi neki tuđ, tvrd glas u njemu: „Ne, ne, ti moraš da ih budiš! Na tebe, na njih sve čekaju u štabu. I sigurno — sa važnim i teškim zadatkom".

Prihvati i najpre lagano a zatim energično zatrese. Čini mu se da čuje suhi zveket tvrdih kostiju pod rukom, kao da je zatresao džak sa orasima: „Ustaj, pokret!" — rekao je oštro i bez milosti i odmah susreo dva oštra bleska očiju, negde duboko izgubljenih pod strehom čela i gustih obrva, očiju koje ne vide, otvorene su, a pred njima je još noć. I glava koja se pridigla pada na kundak. Blesak se gasi i on nastavlja da spava.

Nov dodir ramena, i suhih kostiju, i blesak očiju koje se smanjuju i šire, i ruke koja sa kundaka ide k očima i snažno ih pritiska, i on se pridigao. I novi uzvik: „Pokret!" prodire mu do svesti i lagano vraća u život i volju odumrlim udovima i najzad — on je budan.

— Pokret?

— Da, pokret!

Dve reči. Jasne. Oštre. Surove kao fijuk biča. Tako to počinje već nekoliko dana. Radić budi druga do sebe. Isti proces kao i s njim, sa istim rezultatom i istim kratkim ledenim dija-

logom, od dve reči koje su tako kratke, a koje sadrže sve: život i borbu, misao i budućnost, ljubav i smrt.

I ko zna po koji put se ovo ponavlja u toku poslednjih nekoliko dana i noći. Buđenje tek zaspale kolone boraca. Ništa ne postoji sem pokreta i želje za snom. Za snom pa makar bio samrtni. Kako bi to bilo lepo zaspati i ne probuditi se. Oni viču „pokret", a ti zaspao. Zaspao za večita vremena i nema za tebe više pokreta.

Noću je lakše. Ideš i spavaš. Udaraš čelom o porciju na leđima druga pred sobom, o pušku na ramenu, o stablo kraj staze. Budiš se pa klimaš dalje. Pred očima ti je selo. Miriše sveže seno prostrto po zemljinom podu. Tu sliku vidiš i kad su ti oči otvorene i kad su zatvorene. Ta slika te zove, mami, vuče k sebi. Ti ideš, klatiš se u polusnu, u nekom poluživotu i zaboravljaš na umorne udove, na slomljeno telo, na prazan stomak, na beskrajno maršovanje, na sve oko sebe.

Danima nas prate avioni. Mnoštvo aviona. Vazduh je pun njihovog zvuka. Od zore, od praskozorja pa do mraka, do mrklog mraka prate i tuku. Zasipaju gvožđem. Zasipaju kišom kuršuma i gelera, gromovima i munjama. I tako ceo dan. A mi ipak idemo u dugačkoj, iskidanoj koloni kroz šumu, preko planinskih bespuća. Ne, to nije kolona. To su retki pojedinci. To je jedan čovek — sam jer ko zna kojeg je sekunda onaj ispred njega i iza njega još živ ili je već mrtav. I samo s vremena na vreme pogled ili mukli zov, jauk ili jecaj, padanje pod jekom eksplozije i podizanje — samo to otkriva da je to što pada, diže se, uvija, kreće, zastaje, praćeno uzastopnim talasima aviona — kolona.

Negde blizu ispred nas zašumeli su rafali, zarežali „šarci" i zapraštale bombe. Jasno kao da je na dohvatu ruke. I iza nas je grmelo, treštalo, hujalo, otegnuto, na mahove prekidano, nejasno, daleko romorenje duge, teške i uporne bitke koja nikako ne prestaje. Neprijatelj je pred našom prethodnicom. Naša zaštitnica ga nosi na plećima. U obruču smo. Za nas obična reč. Obruč. Mi nismo nikad bez obruča. Ovoga puta osećamo nekim novim čulom da je opasnost neobična, velika i teška. Teža nego ikad.

Prebacujemo se u jednu usku i zaklonjenu jarugu. Odatle ćemo se baciti napred, i sve naše ruke na obaračama mitraljeza i grebenima bombi, i oči upaljene nesanicom i čula bistra i oštra — sve će to biti jedna misao i jedan pokret: jurišati, probiti se, otvoriti put u nove širine.

Retka svila sunčeva plela je kroz gusto lišće šareni pokrivač i lelujala s njim pod lakim lahorom preko tamnih, upalih lica boraca.

— Imamo da se dogovorimo o važnom zadatku, drugovi — počeo je sekretar ćelije Moma.

Oči su uprte u njega i čekaju. A on govori polako i reči mu nekako teško dolaze. I nekako se ne slažu, kao da beže jedna od druge. Mrki ožiljak na levom obrazu čas mu se širi čas steže, a pod njim podrhtava, treperi, izbija iz tanke sjajne kože uzan ribić koji otkriva njegovo uzbuđenje. Znamo — on je takav uvek kad ima nešto naročito važno da kaže, da postavi, kad nešto krupno traži od nas.

— Partija traži tri druga za važan zadatak.

Čudno govori! Zašto tako počinje: „Partija traži?"

Zar je mogućno da je tako teško, da je tako ozbiljno ono što se traži? Zar nije mogao reći obično: „Dobili smo naređenje štaba..." Zatreperi nešto pod srcem. Nešto što unosi i toplinu i zebnju, što krije u sebi i smisao i pojam, neku praiskonsku i nadljudsku snagu i meku ruku koja vodi i pokazuje tegobne ali jedino mogućne puteve. Zar je zbilja bilo nužno da ona stane ispred nas, na početku našeg sastanka, i da nešto „traži" kroz škrte reči ovog tvrdog lica pred nama, izbrazdanog ožiljcima rana koje je izneo iz prvih redova naših prethodnica?

Misli rade. Munjevitom brzinom se smenjuju pitanja i odgovori. A Moma nastavlja. U napetoj tišini između njegovih kratkih rečenica čuje se samo jasni, zvonki jek udaraca detlića o stablo iznad nas i to samo dopunjuje rečenice. Kucaji detlića slažu se kao glasne i rečite oznake interpunkcije, kao da detlić udara tačku iza svake izrečene misli.

— U obruču smo višestrukom, nastavlja Moma, na vrlo teškom terenu, tek izišli iz jedne ofanzive, a već nam je na vratu druga, nova. Nemaca ima mnogo i navaljuju odasvud. Našem štabu su potrebni tačni podaci o snagama neprijatelja na pet pravaca. Mi treba da damo drugove koji će ići jednim od tih pravaca. Zadatak je vrlo važan. Na osnovu podataka koje će patrole doneti ići ćemo u proboj na najpogodnijem pravcu. Dakle, treba proći kroz obruč, izvideti neprijatelja i vratiti se. Zadatak je dobila naša ćelija. Ona treba da da ova tri druga — to treba da budu komunisti. Zadatak se mora izvršiti. Nije u pitanju neustrašivost. Ne radi se o tome — poginuti. Pogineš a nema od toga koristi. Nisi doneo izveštaj to je bitno. Drugovima nisi pomagao da nađu izlaza. Ne radi se o tome da izlaza nema. Ima ga, ali treba naći izlaz sa što manje gubitaka i zadajući što snažniji udarac neprijatelju. Stvar je u tome da ne pogineš a da zadatak izvršiš.

Sekretar je zaćutao. Brzim pogledom preleteo je preko očiju koje su ga upijale u sebe, pa onda napisao u svoju beležnicu, malo ukoso, retkim slovima i svako slovo za sebe:

„Partiska ćelija I čete, dana 4 juna 1943 godine. Dnevni red: Izbor izviđačke patrole." Kad je to završio diže brzo glavu, pogleda komandira Slavka i nastavi:

— Treba da budu dobrovoljci.

Kad je pogledao komandira, ovaj je shvatio da misli na njega i odmah uze reč:

— Ja se javljam!

— Ne, nećeš ti. Ti komanduješ četom.

— Ja sam pogodniji za ovaj zadatak, upade Radić.

— Pogodniji — a po čemu? Zar svaki od vas ne može da primi komandu nad četom? I dokle ću ja da ispuštam najlepše zadatke samo zato što sam komandir? — uzjoguni se Slavko.

— Ne, ne komandire, za tebe se ni ja ne slažem. Ja lično nisam ni za Radića. Gde će on ovako dugačak kao bandera da se provlači između logora, straže i patrola? Ta njega će videti iz durbina već na 5 kilometara i pucaće na njega iz topa. Nego — ja se primam zadatka.

Bio je to Gavra, zamenik komandira. Omalen, čvrsto građen, radnik iz fabrike vagona.

— Ja sam odavde rodom, nastavi Gavra. Do moga sela nema odavde više od 2 sata. Dogonio sam goveda i ovce na pašu u ove planine i nisu mi nepoznati ovi krajevi i putevi. Niko od mene nije pogodniji. Ja ću u pravcu moga sela i vrapce pobrojati a ne samo Nemce, a proći ću, sigurno ću proći i izvršiti zadatak. Nemcu su dani izbrojani i — smrt fašizmu.

On je uvek tako siguran u sebe. Dok govori, na licu — pečenom od sunca i vetra — poigrava osmejak koji se kreće od oka dubokom borom pored usta i silazi negde niz bradu.

— Ja se slažem za Gavru, reče sekretar.

— Njegovi razlozi su ubedljivi. Sve ovo što je rekao tačno je. Slažete li se, drugovi?

Kada se mi složismo, on zapisa u svoju beležnicu broj jedan i ime Pantić Gavra, pa nastavi:

— E, sad ja mislim da Gavra bira između nas još dva druga. Mislim da je nepotrebno da istaknem da će svaki od nas komunista primiti zadatak Partje i da će Gavra sam najbolje predložiti drugove koji su mu najpogodniji.

Gavra je uzeo dvojicu koji su poreklom seljaci i obrazložio da je on siguran u sve svoje drugove ali, ipak, bolje će se snaći oni koji su izrasli u zemlji, u šumi, na polju, u borbi sa svim nedaćama škrte bosanske prirode koja mnogo muke traži, a malo roda daje.

— Da se pozdravimo, drugovi, — predloži Gavra. — Ko zna... nasmeja se nekako tužno, ne završi misao i poče da se grli sa sekretarom.

— Navrati u kuhinju i uzmi za sebe i drugove po dva obroka mesa. Valjda je kuvano, reče mu komesar.

Izgrlili smo se s njima i oni odoše.

— Zdravo, drugovi!

Stojali smo pod bukvom i gledali kako odmiču iza stabala. U grlu — neko klupko koje raste i guši i ne da ti da dišeš. A plakao bih, kako bi plakao!

Odoše. U skoro sigurnu smrt! Patrole, gusti, mnogostruki obruč, logori, psi, minimalni izgledi na uspeh — a ipak oni odoše dobrovoljno. Zamakoše u gustu šumu. Sekretar ostade zamišljen:

— Šta sam to zaboravio? Nešto sam propustio... a važno je... Pa da... — Nisam zaključio sastanak.

To je bio prvi slučaj da on ne zaključi sastanak partiske ćelije.

*

U gustoj bukovoj šumi, u proseku kojim pitomo žubori planinski potok, nalazi se kuhinja. Na četiri oveće stene čuči garavi rakijski kazan. Pod njim plamti suvarak, a u njemu, crveno i zapenjeno, ključa i poskakuje konjsko meso. Sveta, kuvar, s vremena na vreme potstakne vatru, doda sa gomile suvaraka, promeša kutlačom po kazanu, mršti se, šmrkće i okreće se od kazana da bi izbegao miris pare koja se diže iz njega i ko zna po koji put gunđa:

— Prokleta konjetina!

Nikad on još nije klao i kuvao konje. Nikad!

— Koji je ovo đavo? — pita se. — Zar baš moramo da se zadržavamo u ovoj šumetini? I ne vredi ti se kriti. Naći će te pa makar se zavukao i u mišju rupu. Nije ti, brate, sitnica, kazan za ovoliku vojsku, pa vatra koja dimi, pa ova para što se diže — sve te to otkriva. A on, kad nadleće, čisto zastane nada mnom i traži me očima, a kad nađe — beži Sveto! A kuda? Moram sačuvati obrok pa makar pogodio usred kazana! Vojska traži da jede. Ajde, Sveto, kuvaj! A šta da kuvam? Konja? Prokletu mrcinu koja na rebrima nema ništa sem kože, a na sapima joj samo krupne kosti i žile tvrde kao pendrek. I sad, kuvaj ga! Uzalud ložim i znojim se od jutros. Probam ga: tvrdo pa tvrdo. Žilavo. Kiselo. Zaudara. Uz to nema ni soli. Vidim ja, brate, da je gusto, mnogo gusto. Puca napred, puca pozadi, puca levo, puca desno, puca iz vazduha. Samo nas zemlja drži, ne progoni. Ona nam je saveznik. Ona prihvata umorno telo. Daje zaklon i štiti od zrna što nosi smrt. Ona razgrće svoje grudi i prima poginulog. Što nisam sa četom

tamo na grebenu, u jurišu, nego ovde privezan uz ovu smrdljivu konjetinu, sedim i čekam da me neka „Savoja" ili „Dornijer" zaspe i pretvori u one, kako ono veli komesar, molekule? Da, molekule. Drugovi bi rekli: „Ko, zar Sveta poginuo? Kako? Kraj kuvarskog kazana sa konjetinom pao junačkom smrću!" Ih, sramota, brate! Kazan, konjetina i — junačka smrt! Ne, ne, to je ruga i potsmeh. Neće Sveta više ni dana ostati kraj kazana! Druže komesare, daj drugoga! Sveta hoće da bude borac. Borac a ne kuvar. Znam ja Popa — komesara. Saslušaće me mirno, klimaće mi glavom, neće me gledati i reći će mi polako, otežući i naglašavajući svaku reč: „Pa, Sveto, ti znaš da je to isto kao i biti na grebenu, sa puškomitraljezom. Bez kazana se ne može ni živeti ni boriti. Dobar kuvar vredi koliko i dobar komesar, a možda i više, a kazan, to mu dođe nekako kao top — ubojno oružje od najvećeg značaja. Časna je to dužnost. Velika je uloga biti kuvar, ej, partizanski kuvar". Jest, jest, upravo tako će reći, a meni će biti i milo, i krivo, i neću moći da protivurečim jer zaista: šta bi borci gladni bez svoga kuvara?

Pred očima mi slika: kao on skuvao vrlo ukusno jelo, nešto gusto i bez čorbe. Stoji kraj kazana i puni porcije, a drugovi radosni, veseli, pa kažu: „Gle, Svete, što ti je sila nebeska! Kako samo umede onako nešto da nam spremi!" A Sveta radostan, pa daje li dodatka daje. Ne jednom nego dvaput, a kazanu nikad dna.....

— Eh, valjda ćemo i to dočekati jednog dana!

Iznenada, i pre nego što ju je očekivao, dođe četa. Borci posedali okolo. Smrknuti.

— Konjetina?

— Da, ona raga iz radnog voda.

— Ko će to jesti? Ja neću. Već bih povraćao, ali sam tako prazan, da mi vetar prosto duva kroz creva.

— Imaš li barem soli? Daj malo!

Prebacuju se torbe s leđa na prsa. Pretražuje se po njima između još nedovršenih opanaka „putravaca", porcije i nekoliko brošura umnoženih u bataljonskoj tehnici i — evo tu je taj obavezni zamotuljak soli. Niko nije bez nje. To je gorko partizansko iskustvo. Bez svega možeš biti, čak i bez porcije i obuće, ali bez soli — nikako!

Pred kazanom se začas formira uobičajeni red. U rukama porcije. Sveta svakome naliva kutlaču supe i dva komada mesa.

— Tvrdo kao bukovina!

— Što je ovako crveno?

— Na kog đavola miriše?

— Ova čorba je kisela. E, čorbo, čorbo, i mozak mi već u tebi pliva.

Borci komentarišu i — gunđaju. Ali jedu. Gladni su. Znali su oni da je konjetina. Ta je vest obišla još jutros rano sve položaje, ali nekako ljudi nisu hteli da veruju. Nije valjda? Neće nam Sveta, valjda, konja? Jedan ne izdrža:

— Zar konja, Sveto? — upita sa tugom i blagim prekorom.

A Sveta je samo na to čekao. Samo je trebalo da neko doda pa da se prelije, da prekipi sva ona gorčina koju je s kiselim i smradnim dahom konjske pare udisao celo jutro. Samo mu je to trebalo pa da plane.

— A šta bi ti hteo? Pitu gužvaru? Sremsku pogaču i slaninu? A?

Ređao je jetko, gušeći se rečima koje su navirale. Znao ih je on sve napamet. Sve puste želje iz razgovora kraj poluprazne porcije providne supe.

— Odakle da ti stvorim? Iz ovih bukava? Gunđalo...

Komesar, koji je stajao kraj kazana, umirivao ga je.

— Nemoj tako, Sveto. Nije mu lako. Vuče teški sanduk municije s položaja na položaj...

— A meni je lako, je li? Ja s veseljem kuvam ovu crkotinu, je li? Daj mi pušku, druže komesare, ne mogu više. Neću da imam posla s kazanom. Hoću i ja da idem na bunker!

— Dobro, Sveto, dobićeš je odmah posle ručka, — prekide ga komesar. Nekako je to rekao neobičnim glasom, kao da mu je malo podrhtavao, ali ozbiljno.

— Uzmi sada kazan, nosi ga dole do one strmine i gurni niz brdo, naredi mu komesar kad završi s deobom hrane.

Sveta stao. Gleda ga. Usta poluotvorena, hteo bi nešto da kaže. Započeo je da govori, ali glas ga izdao. Borci pridigli glave i čekaju šta će biti. Jednome se na mršavom licu nadigla koža kao da je jaje pod njom, drugome ruka sa crvenim mesom zastala pod ustima, treći zario zube u tvrdu konjetinu i čeka.

— Šta..., kako... zar više nećemo jesti? — gotovo prošaputa Sveta. Ali, svi su ga čuli i shvatili.

— Naređeno je iz štaba brigade: svega težeg se oslobodite. Čak i lične opreme, teškog oružja i kazana. Uskoro ćemo ići na probijanje. Iz juriša u juriš, a to bi nam smetalo, — objasni brzo komesar i zaćuta.

Sveta je nešto dugo petljao oko kazana. Borio se sam sa sobom. Nikako da shvati. Zar da ga gurne u ambis? S njim je delio tolike tuge i male radosti. S njim je diskutovao, njemu poveravao svoje najiskrenije misli, s njim drugovao. A sad, odjednom — gurni ga nogom!

Zazvečalo je, zalomatalo niza stranu, odjeknulo nekoliko udaraca o stenje kao duboki zvuk naprslog zvona i — tišina. Lica boraca tamnosiva, preozbiljna, a oči nekud lutaju izgu-

bljeno. Niko nije više jeo. Svaki borac je posrkao čorbu, zagrizao zalogaj — dva mesa, a ostatak brižljivo sakrio u neki kutak poluprazne torbe za zlehudu rezervu. I kad imaš najviše, i kad imaš najmanje — uvek ostavi nešto. Makar mrvicu. Dobro će to doći — govorilo je sopstveno iskustvo, iskustvo teške borbe sa stalnim gladovanjem.

Sveta je uzeo pušku. Seo među borce, i tiho skriveno, u sebi bio radostan a ipak čuvao se da to ne pokaže ovim malim ljudima, svojim drugovima.

*

Prikupili smo se na ivici šume. Svaki u zaklonu. Jedan leži među debelim žilama i sam tanak i usukan kao žila. Drugi, prijlubljen uz bukvino deblo, naslanja se na nju rukama, pogleda usmerenog među široke grane, obigrava oko nje prateći avione. Nadleću. Kruže pa se vraćaju. Jedni odlaze drugi dolaze. Odlaze kad istovare sve što su poneli. Pratimo svaki pokret, svaki krug što ga prave nad nama, svaki pokret pilota koji se spušta do samih vrhova susednih bregova. Vidimo kad se od debelog trupa odvoje crne tačke, idu za avionom, a potom padaju nadole. I rastu, rastu. Onda se zariju u zemlju i visoko bacaju kamen i zemlju. I tek tada sukne redak dim uvis. Sve to najpre vidiš, a onda tek čujem gromku eksploziju, podmukli tutanj, umnožen i pojačan odjecima šuma i klanaca. Kad si to video tražiš očima druga, jednog jedinog, koji se malopre na komandu „kreći sledeći" odlepio od bukve na čijoj je glatkoj kori hladio vrele oči i pratio onoga što je pre njega pošao, u skokovima jurnuo preko čistine do uskog korita potoka i — tek se tu bacio na vlažno i zablaćeno dno, zario glavu u retku paprat i u grču čekao — gde će eksplodirati bomba njemu namenjena. Sav je napet kao struna. Sva čula su sada jedno — sluh. A on radi mahnito: svoje sopstveno srce čuje kako bije i odjekuje kao udarci čekića. Čuje bombu što mu se bliži. Ona zviždi, pa pišti, pa zvoni. Taj zvuk raste. Pretvara se u sirenu. Napeta čula ne izdržavaju: kosa se diže, ruke grčevito grabe zemlju i prsti tonu u nju, telo se savija u grču i — kad čovek pomisli: „Izludeću ako samo još sekund potraje!", kad ga nešto ledeno polije po zatiljku, kad zaželi da već jednom padne na njega, da ga rastrgne, samo što pre jer, dosta je, dosta, dosta — zapahne ga vreli dah, zabubnji u ušima eksplozija bombe koja pada negde kraj njega. Zemlja ga zaspe, a dim mu zapeče oči. Sekund kasnije napetost prestaje. „Živ sam!" — kliče u njemu nemi glas i volja za životom. I on juri, čak do šumarka. Baca mu se u krilo i žudno

udiše planinski oštri vazduh. U grlu ga nešto steže, davi, oduzima mu dah, pa ustaje i lagano kreće dalje, a komandir naređuje: „Kreći sledeći!"

To traje tek pola sata, a izgleda kao da je već čitav dan, čitava večnost u jednom grču i skoku.

Kad je na Svetu došao red, video sam kako se mučno oprostio sa bukvom-zaklonom i poleteo preko livade. Na nekoliko metara pred jarkom ugledao je avion ispred sebe i bombu koja mu leti pravo na teme. Nije izdržao da skoči i baci se u uski jarak već se skljokao tu gde je zastao s rukom na licu kao da ne želo nešto da vidi. U sledeć sekundu, tamo gde je maločas ležao, nije bilo više ničega sem crne, izrovane zemlje.

Gledao sam i tu svežu ranu na zelenoj livadi i čekao. Čekao sam da ponovo ugledam široko, uvek vedro lice Svetino, i njegove zelene, malo škiljave oči, celu njegovu onisku, dežmekastu pojavu, koja se u hodu vidno klati levo i desno, njegove čvrste ruke koje su uvek poslovale, spremne da pomognu drugu, da prime sanduče s municijom, ili mitraljez, nosila sa ranjenikom koja su uvek teško žuljala ramena. Sveta je uvek nosio nosila podmećući na rame svoju zelenu šajkaču, noseći duže nego svi drugi. On nije, nikako hteo da pogine kraj kazana.

Gledao sam crnu izrovanu zemlju. U duši mi je bilo prazno, a u glavi samo jedna misao: „Zar je zaista moguće da se to sve desilo tako? Pre dva-tri sekunda bio je kraj tebe drug, video si ga zatim kako leži na livadi, a sekund kasnije — nema od njega ništa, ni parčeta šajkače, ni komada kundaka koji je bio pod njim... Samo izrovano busenje.

Nisam čuo komandu „sledeći", ali sam video sledećeg kako se odvaja, odmiče od šume, baca se u potok i zamiče u šumu, tamo na drugoj strani.

To je bila trka sa smrću. Zbog života.

Naređenje je bilo: Odmah se prebaciti na susedni greben, najistureniji položaj prema Nemcima, prikupiti se, a odatle napad. Balinovac se mora zauzeti.

*

Eto, to je Balinovac. U uskom krugu durbina jasno kao na dohvatu ruke vidiš greben, go, strm kao zid. Udesno pada zasečen i nekakav ambis koji ne vidiš, ali ti je jasno da postoji. Do pod sam greben oretke bukve, a grebenom bele, oglodale gromade stena i iza njih zeleni šlemovi. Crne cevi mitraljeza bljeskaju na predvečernjem suncu. Gledamo te položaje: naj-

pre komanda čete, pa vodnici i desetari, pa mitraljesci i bombaši.

— Prići ćemo im upravo odavde odakle im niko drugi ne bi prilazio — strminom. Odavde nas niko ne očekuje. Privlačićemo se lagano, u streljačkom stroju, vrlo pažljivo, do pod same stene. Odatle ćemo ih zasuti bombama izleteti na greben. To je jedina mogućnost da ih zbrišemo sa grebena. Zadatak je zauzeti greben. Likvidirati Nemce po svaku cenu. Ovuda vodi naš put. Na ova vrata čeka naša bolnica. Ovuda se mora proći. Oni moraju biti zbačeni.

— Desetari na čelo svojih desetina, vodnici na čelo svojih vodova, komesari i komandiri u streljačkom stroju na čelu svojih četa, bombe prikupiti i predati sve bombašima. — Mi ćemo ići odmah za vama, neposredno iza streljačkog stroja. Tako su govorili i dopunjavali jedan drugoga komandant i komesar bataljona.

Silazimo nekud dole, duboko do dna prodora planinskog potoka. Zatim se veremo od bukve do bukve, grabeći rukama oštre vlasi tvrde trave što raste ovde-onde, hvatajući se mladih izdanaka, sačekujući se, pružajući pušku drugu koji se za tobom izvlači. Odmicalo se neizrecivo mučno i sporo. Naš i nemački mitraljez pripucavali su jedan na drugoga kratkim rafalima gotovo neprekidno. Bilo je potrebno držati Nemce u zaklonima.

Dugo je to trajalo. Sunce je bilo toliko nisko da je samo uski pojas grebena sa koga smo pošli bio preliven žutim zlatom ispod koga je izbijala meka, zelena boja ledina obraslih travom i modro-sjajni prelivi čestara i tamne senke bukava.

Iznenada prolomi se nebo nada mnom. Sevalo je i grmelo, stabla su pucala ,a stene se valjale s treskom. Kratko i oštro je zasekao i zarzao „šarac", a onda naglo prekinuo. Zatim kratkotrajna tišina, manje od sekunde-dva, pe dugi rafal puškomitraljeza, nejasni uzvici na grebenu i — tišina, bez pucnja.

Pohitao sam ka grebenu. Gotovo nagazih na Zavrzana. Ležao je, sav u pokretu, na grebenu. Desnom nogom se još odupirao o stenu pod sobom, levom je zagrebao žbun pred sobom, a na krstima mu se video niz rupa koje je načinio „šarac". To mu je bio poslednji pokret. Bio se pridigao, sa bombom u ruci. Odupro se o stenu, bacio bombu i krenuo na mitraljez. Tada ga je, na početku skoka, kad se telo ispružilo da se vine nagore, da učini poslednji skok, presekao rafal i on je pao licem napred, mrtav gotovo istog trenutka kada je i bomba koju je bacio raznela Nemca i ućutkala njegov mitraljez. A gotovo istog trenutka naši su stigli na greben. Tišina je bila samo onaj sekund, onaj poslednji skok, a zatim su naši rafali osuli po

zgurenim prilikama koje su brzo grabile susednoj uvali i hvatale se gustiša.

Na grebenu nekoliko raznetih Nemaca. Oko jednoga nešto posluje Žarko i gunđa skidajući mu bluzu:

— Šteta čizama! Kako ih ovako iseče, boga mu? A taman bi mi bile!

Druga dvojica pretražuju jedan ruksak koga se sopstvenik oslobodio u trku i vade iz njega oveći komad pšeničnog hleba. Pipaju ga, mirišu, prosto ne veruju. Duge nedelje su prošle kako hleba ne videše i sad blenu u njega. Jedan zagrize, a drugi mu ga istrže iz ruku.

— A drugovi? Zar misliš sam?

I ja sam dobio zalogaj hleba. Dugo sam ga mleo, mljackao, prebacivao s jednog kraja usta na drugi. On se topio, a ja sam ga usisavao. Nikad mi nije bio tako nedostižno sladak.

Imamo trojicu mrtvih: jednog mitraljesca i dva vodnika. Jedan borac je nestao. Nema ga...

Sunce zalazi. Okupljamo se iza grebena u zaklonu. O mrtvima ne govorimo. Zakopali smo ih na samom grebenu. Smrt nam je postala obična stvar. Gledaš je svakog dana. Znaš da i ona gleda tebe. Vreba te i unapred se cereka i planira kako će te dograbiti koščatim prstima. Sa smrću smo se združili, ali ne zbog nje, zbog smrti, već zbog života. Preko nje i kroz nju borimo se za svoj, za naš, za čovekov, ljudski život.

„Nestalog" našao je kurir Kole. Čuo mu roptanje negde dole, između stena, sišao i našao ga — u provaliji. Ko bi pokušao da ga vadi sam bi poginuo. Priča grupici drugova u sumrak koji se lagano spuštao.

— Prišao sam do na 7—8 metara. Dalje je bila okomita provalija, ne vidi joj se dno. Iz jedne pukotine usred litice izrastao mladar hrastić, ne deblji od ruke, i oko njega nekako omotan neki čudan oblik nečega. Zagledao sam bolje i shvatio da je to čovek. Ne, to je samo bio čovek. Sada nije više. Sada je samo bezoblična masa, neke sive krpe, crno-crvene usirene krvi, belih creva. Ništa se tu nije jasno videlo, ni udovi, ni trup, ni glava, sve je to bilo toliko unakaženo, bezoblično, drhtavo. Otuda je dolazio neki glas, roptanje, jauk, cviljenje, jecaj — sve zajedno.

Van sebe gledao sam to. Ispunjavao me užas. Ta bezoblična masa je živela, borila se za život, borila se poslednjim trzanjima života. Između creva opazio sam nešto maleno kao pesnica, crno-crveno. I to nešto je poigravalo, poskakivalo, čas jače, čas slabije kao da je htelo da se od te mase otrgne, da pobegne, da skoči makar u provaliju. Užasno! Drugovi, to je bilo njegovo srce. Srce koje nije htelo da umre! Roptaj se gasio, sumrak se hvatao, srce je sve ređe skakalo, a ja sam gledao,

gledao bez misli, bez svesti, potpuno opčinjen i obuzet tom smrću... Ni sam ne znam kada i kako sam se setio da idem. Tamo dole nešto se nejasno belasalo. Vladala je tišina. Smrt je slavila svoju pobedu.

Kole je zaćutao. Sedeli smo oslonjeni leđima o stenje i predali se mislima.

Malopre sam ga video u streljačkom stroju. Puže se uz strminu kao i svi drugi. Dvaput se okliznuo i dvaput je resko zveknula bela porcija vezana za njegovu torbu. Dvaput je dobio prekoran pogled druga koji se pentrao desno. Znao je šta taj pogled znači: „Ta tvoja porcija otkriće nas". Kada se treći put okliznuo i kleknuo i trećiput porcija zveknula — zastao je, otkačio kaiš s nje, obesio je o jednu granu i požurio da stigne u stroj, a zatim prestigao ga i izbio napred. Nije gledao levo ni desno nego samo napred — tu negde pred njim bili su Nemci, a on je samo to hteo, da ih tuče da ih dariva „kruškom". Gledao sam ga kako grabi. Baulja. Pridiže se. Osmatra. Pokreće glavu. Stavlja ruke iza uha da bi čuo svaki šum. „Poginuće, sinu mu iznenadna misao i tada — prolomilo se nad nama... Pod njim je bomba eksplodirala. Iscepala ga. Podigla i bacila. Zatim se kotrljao kao stena ili ma šta drugo što bi se našlo na ovakvoj litici, do hrasta. I tu je nastupila lagana smrt i crnocrveno, razigrano srce otkucalo je poslednje tonove života što se gasio u sumraku dana.

Bio je to Karenjin.

*

Pipam nogom ispred sebe. Pružam ruku napred i desno, tražim oslonac za novi korak. Oči me bole od naprezanja da nešto ispred sebe razaznam. Ništa. Samo šapat. Poziv druga ispred sebe. Odgovor onome koji je za tobom. Prihvataš ruku druga ispred sebe ili je dodaješ onome iza sebe. Padaš. Puziš. Ustaješ. Krećeš se lagano nekuda napred. Misliš. Noć bez meseca. Bez zvezda. Bez ugarka. Bez luča. Crna kao kuvarski kazan. Čudno poređenje: zašto baš kazan? Možda zato što ga više nemamo. Ništa ne vidim, čak ni nejasni oblik zemlje, obrise bregova, šume, grebene, njihov spoj sa nebom. Ništa. Samo gusta crna masa pred tobom. Tu u nju ulaziš i ona ide s tobom. Ispočetka paziš. Pipaš. Istražuješ. Zatim teturaš nekako. Padaš, dižeš se, pa opet kližeš, padaš i opet se dižeš — nekako automatski. Pokrenuo si se snagom volje i telo ide samo. Klati se. Vodi ga neki praiskonski nagon, nagon održanja ili nagon života. U glavi zuje misli kao u košnici. Kuda? Na novi položaj. I tamo su Nemci? I tamo. A možda nisu? Možda je tamo selo? Varka, brate, goni tu glupu maštu u zapećak!

Zar nije pre pola sata bio „Španac" [Danilo Lekić] na grebenu, a? I tada je već bila noć, ali mrak nekako ređi, jer su mu oči sevale samo s vremena na vreme. Video sam mu pesnicu prema nebu dok je govorio, a na nejasnoj mrlji njegovog lica videle su se dve crne senke gustih brkova !

Čestitam na junačkom podvigu! Slava palim herojima! Nalazimo se u najtežoj situaciji koju je ikada do sada imala naša borba. Velikim i dobro opremljenim snagama smo opkoljeni. Đavo će sam znati koliko obručeva. Ali, ma koliko ih bilo, moramo proći. Moramo pobediti, probiti se. Potrebno je da to znaju svi borci. Jer da bismo pobedili, potrebno je da svaka jedinica izvrši svoj zadatak, svaki borac svoj. Samo ako svi izvrše svoj zadatak — pobedićemo. Potrebna je gvozdena disciplina, bezuslovno ispunjavanje naređenja. Kad se kaže održati položaj — održati ga pa makar izginuli svi do poslednjeg. Kad se kaže proterati neprijatelja sa tog i tog položaja, ima se proterati pa makar pola bataljona izginulo. A sad, pokret! U toku noći posesti kote te i te. Ako su gore Nemci, skinite ih i zadržite te kote! Vi štitite bok kolone naših ranjenika koji će sutra naići za vama.

Govori oštro „Španac". Reči su mu kratke, a misao jasna. Otkuda je iznikao iz noći i kuda ga je nestalo? — pitam se.

Idemo. Delić jedne celine, jednog ratnog plana. Ruka koja sve drži, i naše snage i snage neprijatelja, pomakla je na karti naš znak za santimetar-dva, a možda i više, i evo nas, idemo tamo gde treba, gde moramo biti. I jasno nam je da od nas, upravo od mene, od ove ruke ispred mene i ovoga šapata iza mene zavisi, ni manje ni više, nego sve ono što tako duboko i nepoznato zvuči kao revolucija, sudbina, budućnost itd...

Tetura se, gamiže, pada i diže nevidljiva kolona, u susret nekim kotama. I svi nose jednu misao: kad će već jednom izaći taj mesec - bar nešto, bar nejasnu senku da raspoznaš pred sobom, senku druga za kojim ideš?

U prvo svitanje izbijalo je čelo naše kolone kroz čestar na položaje koje treba da posednemo. Duga, iskidana kolona nekako je gmizala ka kotama, teško vukući puške na uskim kostima ramena, zastajala posle svakih desetak koraka, nesigurno se držala na nogama. Cele noći se išlo. Batrgalo. Posrtalo. Zastajalo. Predavalo snu koji je samo čekao da čoveka zgrabi. Budilo i mililo napred. Kad gledaš po karti, u pravoj liniji, nema ni deset kilometara, a mi smo išli celu noć. Na položaju smo popadali i predali se snu koji je gotovo istog časa zavladao. Možda je čak i straža spavala, stojeći ili naslonivši ruku na pušku a čelo na ruku, držeći se u nekoj neshvatljivoj ravnoteži. Možda to i nije bio san. Čovek je obamro, ali ostalo je nešto budno, na oprezi, neko čulo iz praživota.

Nešto me je snažno potreslo. Skočio sam, ruka je poletela karabinu. Jedva sam otvorio oči — kapci teški kao olovo. U glavi tup bol, udara i zvoni pri svakom pokretu.

— Nemci. — Čuješ li?!

Sve mi se vrti, i nejasna pojava druga, i šumarak, i ta reč Nemci — sve je to bilo negde neshvatljivo daleko. Zakoračio sam niza stranu.

— Kuda ćeš? Ej, budalo, ovamo, na položaj! — ščepa me drug za rukav i prodrma. Tek tada sam postao svestan gde sam, gde je položaj i šta mi je dužnost. Ljutito sam se otrgao.

— Pusti me da se probudim i priberem!

— Da te pustim? Nemci podilaze. Shvataš li?

Jutro. Sunce je zasipalo šumu zlatnim prahom. Negde desno razgarala se borba. Nad nama cvrkut ptica. Čuje se daleki zvuk aviona. A dole, pred nama, nazire se duga zelena kolona Nemaca. Belasaju se šlemovi i sunce otsijava od glatke površine oružja. Kolona ide prema nama, sigurna i bez žurbe. Očigledno, nije im ni na kraj pameti da bismo mogli biti gore na položaju. Nismo uzalud batrgali celu noć.

— Pustićemo ih na cev, pa onda ošinuti. Zakloni se dobro i čekaj komandu! — naređuje komandir.

Ništa strašnije od toga! Neprijatelj ti prilazi. Vidiš da je brojno nadmoćniji. Ima ga bar deset puta više. Deset na jednoga! Gledaš ga preko mušice. On narasta. Čas se gubi, čas pojavljuje, sve veći i veći. Vidiš mu već i kukasti krst na opasaču i baterijsku lampu na levoj strani grudi, obešenu o dugme malog džepa, i blistavu „geveru" preko grudi. Želja da pucaš u tu zelenu priliku raste i postaje neizdržljiva. Drhtiš. Prst na obarači se grči. Prestaješ da vladaš svojim živcima. Grčiš se od napetosti. Već gledaš pred sobom izbrijano, tupo lice neprijatelja.

— Ošini! — grmi komanda.

Nasta grmljavina, rika i treska bombi, mitraljeza i pušaka. Stopi se u jedan orkan, koji započe na prvi slog komande, na „o", potraja nekoliko sekundi i naglo zamuče. Skočio sam. Pojurio niz brdo. Pucao u trku na svaku zelenu uniformu koja je bežala i nestajala brzo u gustoj šumi. Vraćam se na položaj i sve mi izgleda nekako nestvarno, i ova borba i ovih desetak što su ostali pred našim položajima mrtvi.

Zbrisali smo ih tako da su se celog popodneva skupljali. Onda su ponovo pošli u retkom streljačkom stroju prema nama i ukopali se na položaju. I mi smo se ukopali. To dotad još nikad nismo činili. Ali ovoga puta moramo. Moramo zbog njih dole. I zbog aviona koji tuku odozgo i nikako ne prestaju. Negde oko podne Nemci dovukoše bacače i topove. Tuku naše po-

ložaje mnogobrojnim oružjem. Ne jurišaju više i ne kreću se. Iskopali smo uske, duboke rovove za pojedinca — tesacima i prstima, ostavili nekoliko boraca da se pripucavaju s Nemcima, a mi ostali prilegli u razne zaklone pozadi.

Ostajemo ovde nekoliko dana. Štitimo bok naših snaga koje se probijaju napred. Iza nas prestalo je ono hujanje i daleko remorenje teške i dugotrajne borbe.

Do nas je doprla vest: „Sandžačka brigada je razbijena. U poslednjem jurišu poginuo je Kosovac." Nedavno je otišao iz naše čete tamo za komesara brigade. Gorko mi je na duši i žao Kosovca. S njim sam drugovao i od njega se učio kakav treba da bude komunista i čovek: u četi, u borbi, u razgovoru s ljudima.

Ginu drugovi. Svakoga dana poneko. Kad čuješ ime, nešto se otkine u tebi. Ali, život teče dalje. Otupeo si i postao prema smrti nekako spokojan. Ali kad saznaš da je voljeni drug pao smrću heroja, uhvati te teška tuga. Nešto tupo zastane ti negde u grudima i uvek, kad se njega setiš, to se pokrene iako pritajeno, zaseče negde pod srcem i ponovo zaboli.

Koliko dana smo već ovde? Koliko već traje ofanziva? Ne znam. Znam samo da su dani dugi. Beskrajno dugi. Znam da sa željom, sa češnjom čekam noć.

Tri su razloga za to: avioni, kolona koja iza nas prolazi i glad. Od rane zore do mrklog mraka smenjuje se nad nama vazdušna sila Vermahta: „Meseršmiti", „Savoje", „Dornijeri", „bregejci", „pikavci", čak i školski laki tipovi Pavelićevi iz kojih se bombe bacaju rukom. Kruže, pikiraju, brišu nas rafalima dugim i reskim, zasipaju bombama. Pretresoše svaki žbun, svaku uvalu, svaki potok. Bele se prestrugana stabla bukava, krše se grane i ruše na borce pod njima. A mi — upoznali smo ih dobro. Već izdaleka, po zvuku ih znamo. Vidimo kad otkačinje bombu. Cenimo gde će pasti i sklanjamo se. Varakamo se tamo-amo. Znamo kako se treba zakloniti pa da ti ne bude ništa i kad eksplodira kraj tebe.

Noći, gde si? Dođi brzo. Dođi što pre!

Već tri dana i tri noći bez prekida, uvalom iza našeg položaja, uskim prorezom između nemačkih položaja, prolazi zbijena kolona ranjenika. U njoj je i jedan sa debelim zavojem iznad čela, preko uha i vrata. Glavu drži ukrućeno. Ispod zavoja ukočene, staklaste oči, oštar greben nosa i izduženo šiljasto lice završeno uskom bradom. Kleca. Ide kao da je sam. Niti koga gleda niti koga vidi. Ne sklanja se od aviona i čini ti se da mu je pogled upravljen napred u nešto što samo on vidi i što ga vuče sebi i zbog čega — bliskog, radosnog i lepog — treba ići, zaboraviti glad i umor, ranu što peče na glavi i vratu, samo ići...

Drugi za njim je na štakama. To su dve rakljaste batine kojima se poštapa. Jednom nogom u opanku „putravcu", drugu pažljivo privlači, bolno se mršti kad njome dodirne zemlju. Nogavica otsečena iznad kolena. Dva zavoja: jedan više kolena, drugi ispod njega, zatim prljava vunena čarapa iz koje vire plavi, udrvljeni prsti. Kapa mu srasla sa crvenom kosom i nasela na uši providne kao da su od papira. Donja mu se usna pokreće sa svakim korakom: pruži štake napred, nađe im čvrst oslonac, nagne se, prebaci zdravu i ranjenu nogu, zadrži se na zdravoj i prikupi donju usnu gornjoj pa otpusti ponovo. Dugo sam ga gledao, a onda shvatio šta radi. Težak je to ranjenik. Noga mu je izlomljena. Sigurno ga užasno boli. Svestan je, ako preživi — ostaće sakat. Još mu je teže ako na to misli. I našao je izlaz — broji svoje korake. Broji, nabira čelo, trudi se da upamti veliku, možda petocifrenu brojku i kratko, bar za momenat, zaboravlja na surovu zbilju. Ali — on korača — ide dalje.

Treći je tifusar. Poznaješ ga odmah. Bela glava bez ijednog pramena kose, vrat izdužen, a tanak kao prut. Vise neke prnje na njemu kao na kocu. Oči su mu duboko uvučene i zasenčene crnim kolutovima. Bez veđa i trepavica. Izbočene jagodice sa kojih pada koža u borama duboko u usnu duplju. U ruci mu, možda još od juče, oglodano konjsko rebro koje s vremena na vreme prinosi ustima, nemoćno stavlja među zube koji mu se klate i siše mišićima obraza. Oči mu grozničavo kruže. Njih vodi samo jedna misao: jesti. Makar šta. Živo meso. Šumsko korenje. Bukovu koru. Jesti, to znači živeti. Otrgnuti se od smrti koja je već izvukla životne sokove, a ostavila samo ovaj nemoćni, rasklimatani skelet.

Prolaze ranjenici. Prolaze zavoji, beli, žuti, prljavi, od košulje, od ćebeta. Prolaze tifusari. Kolona duga. Beskrajna kolona zavoja. Tu kolonu tuku već nekoliko dana i desetkuju iz aviona. Ali ona ipak prolazi.

Glad je verni saveznik neprijatelja, i nju pobeđujemo. Koliko je već dana kako smo bacili kazan? Ne znam. Znam samo da od tada ništa nismo jeli niti imamo šta da jedemo. Čak ni konja nemamo. Ipak borci nešto žvaću.

Pre nekoliko dana iznemogao konj nekoj jedinici, a borci ga obore kraj staze, prekolju, otseku butine i sape, a iščupaju iznutricu. Mi smo išli u retkoj koloni za njima i ja, kad sam prošao pored mesta gde je bio konj, videh samo krupni skelet ostruganih kostiju.

U torbama i porcijama boraca ima svega: crvenog konjskog mesa, uvaljanog u pepeo dok se peklo jedne od proteklih noći negde u dubokom zaklonu, creva, ušiju, raznih trava, korenja. Jedemo crvene bobice i mlado sočno bukovo lišće, ski-

nemo tesakom grubu koru sa bukve pa stružemo beljiku, sočnu i slatku, i brišemo tesak o usta koja se grče, beremo i jedemo sremušu koja liči na zelje a ima ukus luka, skupljamo puževe. Naš partizanski krompir — kaćunak kopamo na svakom zastanku. To traje dugo, satima moraš, kopati dok skupiš jedan obrok... Neko je proturio vest da je kaćunkov koren opasan za muškost.

— Muškost! Smešno! Pa ja se i onako osećam nekako kao srednji rod, ni sam ne znam jesam li muško ili sam drugarica, šali se Vojo intendant. Nemaš ni potrebe ni mogućnosti na to da misliš. Daj da se nešto metne u stomak a za muškost — ima vremena. Kad pređemo Drinu i ja dođem kući, moja Mileva će se već postarati za to. Prvo ću da je ispitam je li bila poštena i verna žena. Kad to dobro proverim udariću po jagnjetini i crnjaku a onda — drž' se Mileva, a što se kaćunka tiče — to ti je kao svaki krompir, samo sitan.

Zubi nam se klate, a nekima već i ispadaju. „Jedite koprivu", preporučio nam je brigadni doktor Đani (Popović). Ali, ni nje nema ovde u ovoj ukletoj divljini.

Čuo sam da je jedan borac iz moje čete sinoć imao za večeru opanak „putravac". Kraj vatrice skrivene u grmlju sedi grupa boraca. Ko zna po koji put pretresaju sadržaj svojih torbi i nešto posluju s porcijama oko vatre. Treba nešto jesti, mašta bilo. A on oturio praznu torbu. Izuo se. Čisti nožem opanak zatim odreza parče, pa s njim na vatru. Kad se ono speče, skupi, skrvči, on s njim u usta. I tako — pojeo opanke. Nisu mu se smejali. Pitali su ga samo: „Kakvi su?" Dvaput ga pitali, a on ćuti, štuca i nikoga ne gleda. Zatim se opružio kraj vatre i zaspao.

Volim noć zbog njenog mira. Zbog toga što možeš gledati zvezde i maštati, i što nema aviona. Beskrajna kolona obmotana zavojima staće. Nešto će valjda biti za jelo. Sutra će se nešto promeniti. Bar da krenemo napred. Ovoliko dana da držimo položaj — neobično nam je. Nismo navikli, osećamo se kao vezani. Hoćemo pokreta, hoćemo napred.

Predveče, u prvi suton, kolona ranjenika se završila, a malo potom naišao je i drug Tito. Peške. Video sam ga. Isti je kao i mi, kao svaki borac moje čete, kao svaki moj drug: mršav, oštra profila, preplanuo, gotovo mrke kože, oči duboko upale, nastrešene gustim veđama. Ide dignute glave, prav, odeven vojnički, utegnut opasačem. Gleda čvrsto napred. Kakvo je to lice? Otkuda ta čelična čvrstina na njemu, ta sigurnost? To bronzano lice i te čelične oči, ta vitka pojava i čvrsti korak, čitava ta pojava borca, vojnika, komandanta, govorila ti je da on vidi, da on razume, da on zna skrivene misli i namere neprijatelja, da njegova ruka postavlja tvoju jedinicu i tebe, baš

tamo gde treba, i kad treba, da bi neprijatelj bio tučen i poražen.

Iz kolone ranjenika izdvojila se tri naša druga. To su prezdraveli ranjenici naše jedinice. Bili su presrećni što su našli svoje. Teško smo ih prepoznali. To su bile senke, umesto onih vedrih i snažnih mladića.

Pričali su nam o Živanu.

— Ležao je sa teškim ranjenicima pod bukvom na nosilima i izgubljenim pogledom zurio u glatko golo granje nad sobom.

Prepoznao je svoje borce, pokušao da se osmehne ali je ispalo tužno.

Rane su se gnojile i iscrpljivale ga. Danima već nije ništa jeo. Niko ga ne previja jer nema više ni košulja, ni zavoja, ni postave na odelu — ničega što bi se moglo upotrebiti za zavoj. Nema nikakvih lekova, ni joda, ni alkohola.

Isušene i potamnele bolničarke donosile su s vremena na vreme čuturicu vode i prislanjale je na ispucana otvorena usta iz kojih je izbijao tanak vreli dah, pa hitro bežale od njega, gušene zadahom truljenja i raspadanja čoveka koji je bio upola mrtvac. Lebdeo je između života i smrti. Tonuo u nekakve dubine pune tlapnji, odakle su ga u očajnu stvarnost vraćali gutljaji hladne planinske vode.

Pozdravljali smo se s njim a on je nešto šaptao. Drugove... druge pozdravite... i recite... Živanu je bolje... bolje...

Prestao mu je i šapat. Utonule oči nekud su nepomično gledale. Iz usta je dopiralo krkljanje:

— Ošini... prva... juriš... četvrti...

Umirao je a borio se rame uz rame sa svojim drugovima.

Sutra pre podne dobićemo smenu. Naše položaje posešće jedna jedinica Desete hercegovačke brigade koja štiti našu kolonu. A mi moramo ubrzanim maršem u sastav naše brigade koja je na čelu kolone i probija se brzo napred. Kad je to naređenje dobio, komandant pozove Voju intendanta i neuobičajeno oštro mu naredi:

— Sutra pre podne krećemo napred u sastav brigade. Kako da krećem gladnu vojsku? Hoću da stvoriš hranu! Bez diskusije. Kako znaš i umeš!

Indendant je bio preneražen. Kako može tako nešto da zahteva, kad zna da je nemogućno. Nemogućno. Odakle, iz čega da je stvori? Svoju sopstvenu džigericu da iščupa i da je da drugovima. Ali on zna komandanta: ne izvršiš li, ne izlazi mu pred oči. Pa ti pogledi gladnih boraca. Svačije oči nose nem, ali rečit prekor i pitanje njemu, intendantu: „Vojo, de, reci kako da se borim kad zavija u stomaku, kad se magla hvata na oči, kad su kolena labava i škripe pri koraku?“ „Stvaraj! Ama,

jesam li ja čudotvorac: hokus — pokus i pred tobom debela volina od 180 kila, svakom vojniku kilo. Ih, ali bi se tada ratovalo!" Prekorevao je komandanta, sažaljevao sebe i svoj poziv, najteži ali i najnezahvalniji, iako spada ipak u zavetrinu, a tu su bolji izgledi da čoveku ostane glava čitava i da dočeka slobodu.

Zaokupljen mislima, sišao je u uvalu i seo kraj puteljka. Padao je mrak. Stazom se bezglasno kretala neka jedinica, vukući umorno bose noge. Kad su zastali — prosto su popadali, a zatim vrlo teško kretali ponovo napred. „Mora da idu već ceo dan — pomisli Voja — kad su ovako slomljeni i jadni."

Mrak je već uveliko pao kad je naišao kraj kolone. Tanki mesečev srp bacao je meku paučinu svetla kroz krošnje bukava na put tako da su sve stvari bile u isto vreme i tamne i poprskane belinom koja se kretala i ocrtavala oblik predmeta. Kolona se završavala sa tri konja poprskana mesečevim srebrom. Voja se prenu. „Tri obroka u rezervi! Gde si, pravdo? A mi već nedelju dana gulimo bukve. Da idem komesaru da ga molim? A ne, jasno je — neće dati. Da otmem? Sramota oteti svojim drugovima. Da dignem jednoga? Aha, i to ti je misao dostojna revolucionara — ukrasti svojim drugovima! Ne, ne! Pa šta onda? „Imaš da stvoriš" — odjeknuše mu u svesti tvrde reči komandanta i sad mu više nisu bile tako daleke i neostvarljive. „Zašto da im ne uzmem jednoga? Ostaće im dva, a to im je dovoljno". Oni su bili toliko slomljeni da ga ništa ne upitaše, čak i ne primetiše da nije iz njihove jedinice. Na zastanku su konjovoci obavili oko ruke povodnik i predali se snu. Vojo je prišao poslednjem, zagledao mu u lice, na njemu jedva pronašao duboke očne duplje i video da spava. „Spavaš li, druže?", — šapnuo mu u lice. Nikakvog odgovora. Brzo je otsekao povodnik tako da je kraj što ide od ruke sada ležao na zemlji, prihvatio za ular i energično poveo konja.

U mukloj noći zvonko je odjekivao šumom topot rasklaćenih konjskih potkovica. Kao pucnji topa udarali su koraci u slepočnice intendanta koji je želeo da ga što pre nestane odavde, od ove umorne kolone. „A ako se neko prene i vidi da sam im ukrao konja? Šta bi tada bilo? Ko bi mi oprao sramotu s obraza? Brže, samo brže, što brže i što dalje odavde!" Vukao je snažno konja i sve mu se činilo da se ovaj opire, da se brani, da nevoljno diže noge i naročito jako udara kopitama o stenje: „Brže, brže, prokleta mrcino!" Osvrtao se unazad.

Kolona je spavala snom mrtvih, a on grabio ka logoru bataljona. Istovremeno žalostan, oštro prekorevajući sebe i nazivajući ovakav postupak najcrnjim imenima: „Lopužo, trockisto, reakcionarčino, zar te nije sramota? Zar se tako nabavlja hrana borcima?" — A takođe, s časa na čas spreman da prsne

u smeh na pomisao šta će reći konjevodac kad vidi parče povodnika na ruci, povuče i drekne: „Đi, rago!“ a tamo — ništa: rage nestalo.

Uzoru komandant je dugo treptao i trljao oči rukama: nije verovao prizoru koji je bio lep kao san: dva vojnička kazana dupke puna krupnog komađa mesa krčkala su. Vatra se polako gasila, a kraj nje spavao je snom pravednika intendant Vojo.

*

Nešto pred podne iz kolone koja je uvalom neprekidno tekla od jutra izdvojila se jedna jedinica, posela naše položaje, a mi hitno krenuli napred. Daleko pred nama tutnjalo je i grmelo. Vesti od prednjih delova strujale su nekim neobjašnjivim kanalima i mi smo znali da je Prva proleterska već izbila na prilaze poslednjim utvrđenjima opkoljenog područja. Nalazila se na periferiji mnogostrukog obruča, pred drumom i rekom između Foče i Kalinovika. Ovaj položaj, baš zato što je poslednji krug oko nas, baš zato što se oslanja na drum i reku, najutvrđeniji je. Sačinjen je od tenkova poređanih po drumu, od rovova iskopanih na svakom visu i svakom prevoju, obilno posednut fašistima i snabdeven artiljerijom. Znali smo, dakle, da je u toku težak boj, da se ove noći mora probiti taj gvozdeni zid pred nama, iako smo s bombom u ruci i golim grudima i neodoljivom voljom za pobedom, koju su nosili proleteri u srcu.

Spustili smo se u uvalu i umešali u opšte kretanje koje je danima već trajalo ovim pravcem. Bio je to pravi metež. Nekoliko uporednih kolona. Žurba. Dozivanje zaostalih boraca. Grupe bolesnika koje se jedva vuku. Grupa iznemoglih boraca koje sede i tupo gledaju preda se, pribirajući snagu da krenu dalje. Kletve, psovke i nervozna vika. I sve to komešanje i vrtlog zahuji, zanese se i prsne šumom kad naiđu avioni, pa odmah zatim nove kletve, psovke, dozivanja i komande. Ponovo se stvara nekoliko uporednih kolona koje nervozno i užurbano odmiču, trudeći se da izbegnu ovaj haos i ovo ubitačno zasipanje avionskim bombama i mitraljezima.

Iznenada iza mene nasta nagla tišina, kao da je one žurbe i gungule nestalo, kao da je naglo zamrla. Čujem šapat:

— Ranjen Tito! I ja ga još nisam ni shvatio, toliko je to bilo nemogućno, a on je već išao daleko napred, noseći u sebi neku snagu da odmah utiša borce. Zatim, čujem nečije pitanje i odgovor:

— Teško?

— Ne, lakše.

I ono što nikakva komanda dotad nije uspela: da unese reda i discipline u ovu čudnu kolonu, uspele su ove dve reči, ova iznenadna vest. Kolona, do maločas u neredu, stupa sada gusta i čvrsta — zbijena kao jedan čovek. Nad nama visi avion. Eksplozija obara borove i bukve, a kolona ide, niko se ne sklanja i niko ne pada. Osetio sam tada kakvu neobičnu snagu nose u sebi ovi namučeni ljudi i pomislio: „Nema te sile koja nas može slomiti. Nema..., nema..."

Tita sam video tog istog dana popodne. Išao je prema prednjim položajima na kojima su se vodili teški, odlučujući bojevi. Bio je na konju. Čvrst u sedlu i prav. Leva ruka u belom zavoju, maramom vezana o vrat, nemoćno je visila. Nešto bled u licu ili, tačnije rečeno, tamnožutog preliva. Iste crte lica, mirne i skupljene u jednu volju i misao i iste čelične, snažne oči koje gledaju napred. U ustima je držao kratku lulu. Iz nje se nije dizao beli pramen dima. Ni on nije imao duvana, kao što ga ni mi nemamo već nekoliko dana.

Maršovali smo celog dana i cele noći, bližeći se borbi koja nije prestajala. Negde uzoru splasnula je žestina borbe i samo se negde, desno i levo od pravca kojim smo išli, čula ravnomerna topovska paljba. Silazili smo u ranu zoru niz obronke bregova nad drumom. Levo u daljini gubio se put za Kalinovik. Njime je sporo milela kolona kamiona i tenkova, koji su bežali pred golorukim partizanskim kolonama. A ove su žurno gazile reku i vijugale obroncima na drugoj strani.

Prešli smo drum u trku. Pregazili reku. Dohvatili se šumovitih kosa i sa uživanjem se osvrnuli ka mestu prodora. Levo i desno kraj puta crneli su se ukroćeni trupovi tenkova, spaljeni kosturi automobila i između njih ugažena široka staza. Kroz tu kapiju je prolazila beskrajna kolona partizana. A negde iz daljine, svakih nekoliko sekundi, čuo se prigušeni pucanj topa, a odmah zatim sledio je prasak eksplozije ispod ili iznad naše kolone.

Uskoro smo bili iza prvih obronaka, izvan domašaja artiljerije, pred nama se širilo prostranstvo zelenih šuma i mirnih livada i zbijeni čopori belih kućica — pred nama je bio život!

Blagoje BOGOVAC

NAJDUŽI DAN MOG ŽIVOTA

Bilo je već tri ili četiri sata po podne kad sam, penjući se prema nemačkim položajima strmom uzbrdicom uz neki isušeni potok, naišao, usred šume, na Mitru Mitrović. Pre mene se, na pola časa samo ili nešto više, u tom pravcu bio uputio Obrad Cicmil s jednim kurirom i izgubio u gustom čestaru što raste pokraj suvog korita potoka ili među stoletnim hrastovima, levo i desno od njega. Rekao je da će odmah da mi pošalje vezu — pa ništa. Topovi su već bili umukli. Teški bacači takođe. Prema Košuru, ili oko samog Košura, čula se jedino slaba paljba, a zatim iznad Krekova, daleko negde, u vrhovima prema nebu, gde se sastaju zemlja i plavičasti dimovi lakih cirusa, štektavi i isprekidani glasovi mitraljeza. Popodnevno sunce se jedva probijalo kroz gumasto drveće. Trulež opalog lanjskog, preklanjskog ili ko zna kadašnjeg lišća, širila se svud uokolo kao da bi da nadvlada unapred trulež i raspadanje ljudskih telâ koje će, neminovno, uslediti već sledećih dana. Ranije kiše, koje su danonoćno obilno padale, lepo su isprale zemlju po kojoj su već polegli mnogi umorni ratnici, teški ranjenici i tifusari.

Sećanje na ove poslednje, dok sam se peo uz veliku kvrgavu strminu, ugrize me i ubode kao zla savest. Sinoć još, predveče, na dan dvanaestog juna, posle prvih i neuspelih pokušaja proboja neprijateljskog obruča, osetili su oni da će se dogoditi nešto strašno. A kada je Štab Treće divizije, daleko još pre pada noći, uputio poruku da se ešelon Centralne bolnice (svi oni koji nisu sposobni za pokret) moraju ostaviti, ovi naši nesrećni i tragični drugovi, koji su bili svesni da su čitave divizije oko njihovog spasavanja bile žrtvovane u toku po-

slednje dve neprijateljske ofanzive, prikupiše se po grupama u velikoj šumi ispod Dragoš-Sedla, gledajući nemo za nama, nepokretni, tihi, uvučeni u sebe, reklo bi se skoro rezignirani i sasvim pomireni sa sudbinom koja ih čeka. I upravo ta pomirenost, to primanje udesa bez ikakvog protesta, to mirno priklanjanje pred opasnošću, bolno se urezalo u moje pamćenje — da nikada više iz njega ne iščili. Ličili su, okupljeni u bespomoćne grupe, na stado ovaca kad nad njim naleti avion ili kad iznenadno grune neka nesavladiva prirodna stihija. Sa njima je ostalo samo još nekoliko lekara i bolničarki — da do kraja podele zajedničku sudbinu...

Posle toga, u samu zoru trinaestog juna, usledio je poslednji juriš divizije. Uragan čelika prosuo se nad dolinom Sutjeske, na prilazima Tjentištu, Krekovima i Košuru. Taj uragan se, negde pred podne, naglo zatim pretvorio u zatišje isprekidano naizmeničnim čarkama i pojedinim pucnjevima na pojedinim tačkama. A onda se spustila gusta tišina junskog popodneva, stravična i sveobuhvatna, u kojoj je čovek imao osećanje da se nalazi u džungli, prepunoj divljih zveri koje sa svih strana vrebaju. Nešto zaista zversko i zlokobno visilo je, uostalom, u samoj atmosferi, kao stalna i skoro neizbežna pretnja...

U takvom psihološkom stanju i raspoloženju skoro se sukobih sa omanjom grupom ljudi, u kojoj, namah, i radosno, prepoznadoh Mitru. Odmah mi se učinilo da su nekako naročito raspoloženi, isuviše tužni, isuviše utučeni, što nije moglo biti samo zbog neuspelog proboja. Išli su ćuteći, kao neka mala pogrebna povorka kojoj je samo nedostajao mrtvački sanduk. Mrtvaca je, doduše, bilo svuda uokolo, tragova teške borbe na svakom koraku bilo je dovoljno i dovoljno rečitih, ali ni to valjda nije bio razlog tolike i takve pogruženosti, jer nije nam bilo prvi put da doživimo neuspeh ili poraz.

Nisam stigao ni da zapitam o čemu se radi, kad mi Mitra sama otkri tajnu:

— Pre pola sata — rekla mi je šapatom — poginuo je jurišajući na Krekove Sava Kovačević; tane ga je pogodilo posred čela. I onda je dodala: — Ali, o tome ne treba nikome govoriti, jer mnogi i ne znaju za njegovu pogibiju...

U međuvremenu, kroz šumu, sa raznih strana, počeše da nailaze grupice ljudi iz raznih jedinica. Iznureni i potpuno slabi fizički, većinom loše odeveni, mnogi među njima ranjeni, odavali su utisak prave razbijene vojske. „Eto, tako je upravo morala da izgleda vojska posle kosovskog boja, onako kako ju je narodni pesnik naslikao" to je bila potajna misao svakog od nas. Pojavi se i Ivan Milutniović i još neki članovi štaba divizije. Među njima, koliko se danas sećam, a mnogo toga je prosto potonulo u zaborav, Rudi primorac, Raja Nedeljković, Obrad Cic-

mil, Vesa Masleša, Dragoslav Đorđević — Goša, Novak Knežević, Mićun Jauković, i mnogi, mnogi drugi.

Išli smo levom stranom kanjona Sutjeske, koja vodi u pravcu Suhe, negde po sredini ispod visokih litica i planinskih grebenova, koristeći stoletno drveće i izbegavajući na taj način svaki susret s neprijateljem, čije smo signale i zastave s kukastim krstom svaki čas otkrivali na isturenim tačkama i položajima. Negde, predveče, Raju Nedeljkovića, još jednog druga, čijeg se imena više ne sećam, i mene poslaše u izviđanje terena, a grupa ostade na jednom proplanku da predahne i da se dogovori o tome šta dalje da se radi. Živo se sećam tog patroliranja. S puškom na „gotovs" išli smo nas trojica na potrebnom otstojanju jedan od drugog, i zorno osmatrali svako drvo, svaki šumarak i svaku stazu. Bili smo više nego svesni da opasnost vreba odasvuda, da svako drvo, svaki žbun, svaka obaljena klada može istovremeno da znači i neprijateljsku zasedu. Zato smo se šunjali na prstima i bez šuma i daha, služeći se bukvalno svim svojim čulima. Ništa nismo primetili i ništa otkrili. Neprijatelj, znači, još nije uspeo da se u toku tog popodneva spusti i u šumu. Verovatno je zasad, skoncentrisao svoje snage na dominantnim tačkama, putevima i stazama a „biskanje" šuma ostavio za sutradan. S takvim izveštajem smo se i vratili u grupu koja je, u međuvremenu, narasla na oko dve stotine ljudi otprilike.

Rukovodtsvo grupe je, u takvoj situaciji, a radi lakšeg i disciplinovanijeg kretanja, odlučilo da podeli ljudstvo na tri čete. Vesa Masleša je dobio zadatak da sakupi sve prisutne komandante i komesare, koji su se slučajno tu stekli iz raznih jedinica, i da iz njihovih redova odabere i „postavi" komandu svake čete ponaosob. Po „vezi" je saopšteno da svi komandanti i politički komesari dođu do Masleše radi važnog saopštenja. Bilo nas je više, razume se, no što je bilo četa, i ne sećam se sada tačno ko je bio određen u komandu Prve i Treće čete, tek za komandira Druge čete Vesa reče da će biti Novak Knežević, a za političkog komesara „naimenova", tu na licu mesta mene. Kneževića sam tad prvi put upoznao, a i on mene; ogromnu većinu boraca nismo poznavali ni on ni ja. Pa ipak, bar za narednu noć — a tako se stvarno i dogodilo —, toj čudnoj i jedinstvenoj četi u toku celog mog ratovanja nas dvojica smo sad bili neko rukovodstvo. Kad danas, posle toliko godina, pokušavam da evociram uspomenu na taj dan i taj događaj moram, na svoju veliku žalost, da priznam da ne mogu da se setim nijednog lika, a ni imena, nijednog borca te naše slučajno nastale i prekom nuždom skupljene čete. Štaviše, ni druga Kneževića, iako sam odmah posle rata čuo da je živ, nikada više nisam ni video ni susreo; prvo nas je ratni vihor, a, kasnije, i po-

sleratni život bacio na potpuno različite komplekse, tako da je to i razumljivo.

Noć se već bila spustila nad kanjon Sutjeske i nad šumu u kojoj smo se nalazili, kad smo, sad organizovani u čete, po svim propisima i običajima partizanskog ratovanja, u koloni po jedan, krenuli stranom u pravcu Suhe. Cilj nam je bio izvući se nekako iz neprijateljskog obruča, a kako i kada — to niko od nas nije ni mogao da zna niti da predvidi.

Negde oko deset časova otprilike (jer vreme tada nije moglo ničim precizno da se meri) pojavi se, kroz razmaknute krošnje drveća, svetao kolut meseca i prosu svoju sablasnu mrtvačku svetlost po prostoru. Bio je to nezvani gost, čijem se dolasku nije obradovao niko. Još nam je samo trebalo da na nekom većem proplanku ili šumskom prelazu budemo osvetljeni pred eventualnom nemačkom zasedom ili izviđačkom jedinicom. Srećom, šuma je bila dovoljno velika i dovoljno gusta, pa smo, iz polumraka koji je stvarao mesec, sve više bežali u tamu šumskog lišća, vrludajući preko stenja i raznih klada i čkalja i paprati, ne bi li se što bolje zamaskirali i prikrili.

Išli smo tako, a da ni sami nismo znali ni kako ni koliko od umora, žeđi i gladi. Išli smo batrgajući, padajući, dižući se i opet nastavljajući, a sve nam se činilo da nema kraja ni toj noći ni našem putu. Iako smo se trudili da budemo tihi, što tiši, šum koraka tako velike kolone, razumljivo, morao se čuti do samih visova i grebena na kojima je vrebao neprijatelj iznad nas. I zaista, negde posle ponoći, u jednom trenutku začusmo iz tame neke čudne i nerazumljive dozive, neko maukanje, nešto kao kad malo dete plače. U onom i onako ambijentu, i još više u trenucima kakve smo tada preživljavali, bilo je u tome mnogo jeze kao u nekom fantastičnom filmu, ili kao u bolesnom snu u kojem se javljaju svakakva priviđanja. Ubrzali smo korak i, pritajena daha, stegli oružje do bola u rukama. Nešto malo kasnije, međutim, čudnovati glasovi se utišaše, ali je zato, levo od nas, i ne tako daleko, začu krckanje suvaraka i šum koraka po suvom lišću. Nismo stigli ni da ocenimo da li su šumovi ljudski ili su možda životinjski, kad noćnu tišinu, namah i oštro prekide dobro poznati povik:

— Halt!

I, skoro u isti mah, prasnuše svetleći meci i rafali šmajsera.

Odgovorismo vatrom nasumce i zagrabismo, skoro u trku, uzbrdo. Da li je ko bio tada pogođen od nas ili od njih — o tome niko, verujem, ne bi mogao ništa da kaže. Puškaranje u noći, kao i naš susret s nemačkom patrolom, potrajali su, uostalom, sasvim kratko.

Odlepili smo se nekako od neprijatelja i, posle nekoliko časova usiljenog marša i stalnog penjanja uz strminu, bespućem kojim je valjda samo kozja noga kadra da ide, prvi znaci praskozorja su počeli da se pojavljuju, što je moglo da nam donese samo nove muke, nove patnje i nove tegobe i opasnosti. Nalazili smo se upravo ispod jedne moćno uzdignute gole stene koja je stršila iz šume kao kakav oštri greben iz mora. Ispod nje, bolje reći ispod njenog nagiba isturenog napred, bio je proplanak okružen kržljavim šibljem, i, tu, na tom prostoru, smestismo se svi koliko nas je bilo, izmučeni do srži od nesna i teškog noćnog marša.

Preturili smo svaki svoju torbu i izvadili poslednje ostatke hrane, ne bismo li koliko-toliko povratili izgubljenu snagu. Ja sam u svom rancu nosio komad sirove govedine, podeljene od intendanta Treće divizije izjutra 12 juna, neposredno pred spuštanje sa Dragoš—Sedla u dolinu Sutjeske, u neizvesnu opasnost i opasnu neizvesnost idućih dana. I tada, prvi put u svom životu, bio sam prinuđen da, kao kakav divljak, jedem — sirovo meso. (Ni slutio nisam da će to biti tek početak, a da ću, kasnijih dana, umesto govedine, to isto uraditi i sa sirovom konjetinom). Imao sam, srećom, kesicu soli i bibera koju sam vukao još od Četvrte ofanzive, od Livna, evo, do Sutjeske, i zahvalih se u sebi i tom slučaju i gradu Livnu i svim Livljanima gde čuli i ne čuli! So i biber ubiše donekle ukus krvi, ali me sećanje na taj moj prvi krvavi obrok i danas ispunjava grozom i gađenjem. Glad, međutim, nije znala za izbor i svi se mi prihvatismo jedino mogućnog rešenja u toj prilici.

Posle obeda popadasmo kao klade i zaspasmo mrtvim snom. Ne sećam se da li smo uopšte postavljali bilo kakvu stražu; sve mi se čini da nismo. Tek, posle izvesnog vremena, ustvari sa izlaskom sunca, čiji su zraci toplo i prijatno grejali naša pospana tela, naročito posle jake jutarnje svežine, probudi nas naglo neka buka, neko hajkanje, čangrljanje i kotrljanje kamenja na steni iznad nas. Vratili smo se iz teškog sna odjednom u neprijatnu stvarnost. I onako bunovni, još ne znajući tačno ni gde smo ni šta se oko nas dešava, pogledali smo jedni u druge iznenađeno. Ubrzo nam posta jasno da se upravo iznad naših glava, na svega desetak metara od proplanka na kome smo bili, nalazi neko neprijateljsko odeljenje koje nas je možda već primetilo i sad kreće u napad. Dograbismo oružje, spremni na sve, i usmerismo svu našu pažnju tačno u pravcu iz kojeg se čula buka. Hajkanje i kotrljanje kamenja, uz nerazumljive i nerazgovetne glasove, pa i uz pucanje, kako nam se činilo, nekakvih bičeva, i dalje se nastavljalo, a da do očekivanog napada i ne dođe. Bilo je sve to više nego čudno, i rukovodstvo odluči da pošalje nekoliko drugova u patrolu da izvide šta se to de-

šava gore na steni. Koliko se sećam, i ovog puta vođa patrole bio je Raja Nedeljković. Oprezno se verući kao mačke po boku velike stene, i pazeći oštro na svaki i najmanji kamen da se ne omakne, oni se začas izgubiše iz našeg vidokruga. Posle dvadesetak minuta, koji su nam se učinili kao čitava večnost, patrola se vratila sa izveštajem da se iznad naših glava stvarno nalazi jedno nemačko mitraljesko gnezdo, a da buka, hajkanje i pucanje bičeva koje smo čuli ustvari dolazi od nemačkih vojnika, koji se, tamo gore, igraju i, igrajući se, istovremeno uvežbavaju svoje goleme i opasne policijske pse-vučjake.

Sunce je već bilo dobro otskočilo na istoku i, sad već jasno razbivši i poslednje ostatke jutarnje magle, osvetljavalo celu Sutjesku i njen kanjon, sve do iza Suhe, i još dalje, nasuprot nama, iza desne obale reke, vrhove Maglića i masivni snežni Volujak. Naš proplanak i šumu odvajala je jedna prilično velika čistina. Bilo bi i neuputno i opasno napraviti makar i nekoliko koraka, jer bi to sigurno Nemcima otkrilo naše prisustvo. Ustvari, naša situacija je izgledala prilično bezizlazna. Svaki pokušaj da se dograbimo šume, čak i pretrčavajući čistinu u skokovima, značio bi izložiti manjeviše celokupno ljudstvo dejstvu neprijateljskih mitraljezaca koji su, budno i stalno, na smenu, držeći ceo prostor pod kontrolom. Pod unakrsnom i ubitačnom vatrom, vrlo je verovatno da bi retko ko od nas izvukao čitavu glavu. Ostati, opet, ispod ćuvika na kome sedi neprijatelj koji, pored toga što je sit i odmoran i bolje naoružan, ima i opasne vučjake sa sobom, značilo bi prepustiti se sasvim i potpuno slučaju. Zaklon je, sam po sebi, bio dobar. Nalazili smo se, u pravom smislu te reči, u mrtvom uglu, zaklonjeni i od oka i od kuršuma. Ali, šta ako neki nemački vojnik, iz radoznalosti ili ko zna zbog čega, krene u izviđanje ili šetnju po okolini? Šta, ako psi nanjuše naše prisustvo?

Dan je polako odmicao. Među nama je bilo i starijih i bolesnih ljudi koje je iznenadno spopadao kašalj. Direktiva, strikтna i neumoljiva, bila je da se niko ne sme ni pomaći, ni šušnja ni glasa od sebe dati, da se spavati može samo na smenu, razgovarati nikako, a obaveštavanja ili komande da će se prenositi šapatom, što tiše. Neprijatelj se, posle prvih jutarnjih zabava i igranja sa psima, takođe bio utišao. Svuda unaokolo vladala je čudna, mukla tišina. S vetrom tek, i to u isprekidanim talasima, odozdo, iz velike dubine, dopro bi pokatkad šum Sutjeske, a ponekad i šum tenkovskih ili kamionskih motora Tjentište—Suha. I to je bilo sve. Kao za inat, međutim, podmukli kašalj je stalno spopadao mnoge među nama. Nije nam ništa preostajalo nego da, uz velike napore, tiho kašljemo u kapu, natučenu preko celog lica. Prolazili su sati i sati, a mi smo ostajali ležeći kao živi mrtvaci, kao paralitičari koji se ne mogu

Andrija Hande: SCENA IZ RATA

ni pomaći s mesta. Oko podne se nad šumom iznenadno pojavi jedna „Roda". Niko od nas ni najmanji pokret nije napravio; kako se ko zatekao tako se prosto umrtvio i zalepio za mesto na kome se našao. Avion je leteo tik iznad drveća, tako da smo golim okom mogli lepo da vidimo i pilota i mitraljesca, koji je, u jednom trenutku, čak i mahnuo rukom svojim kolegama i „kamaradima" na zemlji, to jest onima na steni iznad nas. Posle nekoliko krugova, „Roda" napusti naš sektor i nastavi pretraživanje kanjona, ne otkrivši, srećom, naše prisustvo. Bilo je to veliko i opasno iskušenje koje je trebalo izdržati a da nervi ne popuste.

Gledali smo u prazno plavo nebo, u otužno nebo bez oblaka i bez nade, i čekali da sunce već jednom zađe, čekali kao spasenje narednu noć i naredni mrak, iako nismo bili sasvim sigurni šta nas tek tada očekuje. Ali, noć je bila spas, noć je bila jedina mogućnost za izvlačenje iz ovog nemogućnog položaja i nemogućne situacije, za oslobađanje, makar bilo ono i trenutno, makar se posle toga i nove opasnosti pojavile, kao što će se sigurno i pojaviti, iz ovog mrtvila, iz ove ukočenosti i potpune paralize i tela i duha. Kako se sve menja u ovom našem ratu! Noć ranije jedva smo čekali zoru, sunce i dan, odmor i nekretanje. A sada? Protegliti noge, prohodati njima, pa makar se posle toga i poginulo. Pustiti bilo kakav glas, čuti i sebe i druge, proderati se koliko te grlo nosi, pa makar se posle toga i umrlo. To su bile naše male i sitne želje, koje nam se, dok sunce traje, nikako ne mogu ispuniti.

Između četiri i pet po podne, znali smo to, Nemcima koji, u upoređenju sa nama, gospodski ratuju, počinje obično „fajront". No, i od tih časova do noći, u letnje vreme, još je prilično daleko. Zato počinje tihi dogovor šta dalje da se radi. Sad se delimo u desetine i vodove. S prvim sumrakom treba biti spreman za pokret u pravcu reke. Cilj: prebacivanje, po mogućstvu bez ikakve borbe s neprijateljem, na suprotnu obalu Sutjeske i kroz perućičku šumu dokopati se Volujaka, Golije, Crne Gore. Proći kroz obruč u malim grupama od pet do deset drugova, jer se drukčije i ne bi moglo a da se ne naiđe na nemački zid. Još za videla, osmatramo celu prostoriju pred nama, reku, suprotnu obalu, pojedine istaknute tačke i visove na kojima se, na večernjem letnjem suncu, jasno vide mrske zastave s kukastim krstom. Nagađamo gde bi mogle biti, na našem putu, nemačke zasede i nemačka odeljenja.

Najzad, rukovodstvo se odlučuje da se prelaz izvrši između Tjentišta i mosta prema Suhoj. Obeležava se i rukom pokazuje pravac kojim otprilike treba da krenemo, desetina za desetinom, s prvim mrakom prema reci. Jasno je da puta nikakvog nema, da putovanje noću kroz šumu može začas da dovede do

gubljenja orijentacije, pa se zato treba dobro držati jedan drugog i jedan drugom pomoći. U svakom slučaju, jedno zapamtiti: nikako na most prema Suhoj, jer tu, više nego sigurno, Nemci imaju jaku jedinicu koja bi nas na nož dočekala i, verovatno, uništila.

Naposletku, sunce je zašlo i noć je pala. Ako iko od preživelih bude ikada tvrdio da je imao neki duži dan u svom životu od ovoga, ne treba mu verovati. Ali, u zaborav te vrste uopšte nisam siguran. Naš najduži a možda i najteži dan jeste i biće 14 jun 1943 godine.

Spuštamo se polako i oprezno nadole. Izvukli smo se a da Nemci opet nisu osetili naše prisustvo. Mnogi drugovi su bez oružja, neki i lakše ranjeni, ali svi sa velikim olakšanjem i radije prihvatamo neizvesnost sledeće noći no čamljenje ispod nemačkih položaja. Suljamo se niz strminu, saplićemo o kamenje i klade i rasuto granje, o male žbunove i neravnine po tlu, ali srce samo što nam ne peva. Móra, teška i duga, prošla je već i mi smo, bar zasad, laki kao pero, bodri i spremni na sve.

Ne znam koliko je dugo trajalo spuštanje prema reci, ali mi se sve čini da smo negde pre ponoći izbili u neposrednu blizinu puta Tjentište — Suha. U jednom trenutku naletesmo prosto na neku žicu koja je bila odignuta od zemlje u visini čovečijeg pojasa.

— Telefon! — viknu neko.

— Ima li ko kakav nož? — upita visoki i krupni Jaković, osvrćući se oko sebe.

Dadoh mu nož koji sam stalno nosio uza se, zlu ne trebalo, i on poče žustro i nerzovno da seče žicu. Trebalo je onemogućiti Nemcima da se telefonski sporazumevaju u trenutku kad prelazimo reku.

Prva desetina, nešto malo udesno od naše, izbi na put. Jaukovićeva i moja takođe, ali malo ulevo od prve. Međutim, nismo čestito ni stupili nogom na put, kad se osu uragansk mitraljeska vatra iz pravca prve desetine. Svetleća municija zapara noćnu tamu. Začuše se jauci, suljanje niz obalu reke, pljusak talasa. Sve se izmeša i uskovitla, tako da niko više nije znao ni gde je ni šta je, nego je što pre grabio da se prebaci na drugu obalu. Mnogi su te noći potonuli u talasima Sutjeske ili poginuli, među njima i Vesa Masleša. U jednom trenutku neko me dograbi za ruku, voda nas povuče, noge se skliznuše po glatkom kamenju na dnu reke, zrna zafijukaše iznad glava, ali se nekako i nepoznati drug i ja održasmo i predosmo na drugu stranu.

Druga strana bila je, međutim, pravi stenoviti zid, obrastao ovde-onde kržljavim rastinjem. Popeti se uz njega, iznemogli i gladni kakvi smo bili, značilo je putovati do zore. I do

zore smo i putovali, puzeći, hvatajući se za visoku travu, za šiblje, za granje, ranjaveći i ruke i noge, gruvajući naša izmučena tela po tvrdom tlu u borbi za očuvanje golog života, gole egzistencije. Svaki je od nas te noći bio sâm sa sobom i, hteo ne hteo sâm sa sobom rešavao osnovnu tajnu ljudskog bitisanja: živeti uprkos svemu, preživeti ma šta se isprečilo pred tobom.

Kad je svanulo, mojih jučerašnjih drugova iz desetine nigde nije bilo. Preda mnom je ležala šuma Perućica i pustoš nepoznatog predela iz kojeg se, u daljini, visoko, visoko, izdizala silueta Volujaka.

Iz kanjona se odjednom pojavila jedna omanja grupa partizana. Bile su to, koliko sam video, neke drugarice bez oružja i trojica drugova. Među njima Lidija Jovanović, dve mlade devojke iz Pipera, Iko Mirković, stari Vučina Vučinić, svi crnogorski partizani, i jedan drug, takođe Crnogorac, obućar, ranjen u levu ruku. Malo zatim pozavio se i dotadašnji načelnik štaba Treće divizije Rudi Primorac, potpuno oslabela srca i onemoćao, tako da je jedva hodao.

U onoj pustoši bili smo sami sebi i Treća divizija, i brigada, i bataljon, i četa. Iko Mirković, ranjeni obućar, i ja jedini smo bili kompletno naoružani i sposobni za borbu. Primorac predloži da se kako-tako organizovano vojnički krećemo, pa zatim dodade da bi ja trebalo da preuzmem komandu nad našom malom kolonom.

— Pa zar da, pored profesionalnog vojnika i načelnika štaba, komanduje politički komesar? — primetih polušaljivo-poluozbiljno.

— Neka komanduje! Kao komesar, znaće šta treba raditi i uraditi, ako bude nužde! — odgovori Primorac i umorno mahnu rukom.

I, tako, ponovo kretosmo u neizvesnost.

Tanasije MLADENOVIĆ

DJED I UNUČAD

Prohladna planinska kiša zasipa kroz maglu bataljon, pritajen uz bok zamućene rijeke. Sitnim kapljicama plače vrbiš nad njegovim zapetim živcima. Iz umornih očiju šibaju zgusnuti rafali pogleda i tuku osiljenu kolonu koja za sobom vodi vučjake. A desno, na Tjentištu, raste zategnuto šatorje u pravilnim redovima. Večernji sumrak udara u suprotnu stranu Vilinjaka. Nešto će doći. Hod mu se naslućuje vazduhom. A šatori mirni. I brigada miruje negdje prema Vučevu. Nestrpljiv bataljon čeka.

— Ma, šta čekamo? — protestuje neko. — Sada se ne nadaju.

— Naređenje čekamo.

U tom trenutku vučjaci skliznuše sa druge obale i zaplivaše. Za njima mokre kacige na pognutim glavama, ispod kojih prijete mašinke. Kližu se potkovane čizme, gazeći oblutke po dnu rijeke. Njuše vučjaci. Njuše kacige. Bataljon se podiže na koljena i pričvršćuje kape. Nešto dolazi, nastupa, i već je toliko blizu da mu se hod ne čuje vazduhom, nego mu vodom šljapaju isplaženi pseći jezici i kacige koje posrću i na svome jeziku psuju pravila o isturanju obezbjeđenja na prenoćištu.

Pseće njuške namirisaše bataljon i njegov dah pritajen u pripremljenom skoku. Tada zakevtaše vučjaci i mašinke. I kiša zapljušta jače. I večernji sumrak preli se preko Vilinjaka. I juriš naredi Pero bataljonu u vrbišu. Bataljon se sruči u sve veću Sutjesku i nestade vučjaka i kaciga. Nestade dana pod slapom sumraka nabujalog niz Vilinjak i ispod njega. I ko zna šta grmi, nebo ili zemlja. I ko zna šta štekće. I ko zna...

Pero naprijed, a bataljon za njim. Zagazili u pomamnu rijeku kao u mirnu livadu. Ali ona se brani. Bije grudima, udara rebrima, podmeće se pod pazuhe, zahvata snažnim krilima, zanosi, krade pijesak i oblutke ispod nogu i podmeće talas koji diže naviše. Bataljon je ipak vara, siječe i ostavlja za sobom. A ona mu se kezi iza leđa, zadovoljna što mu je odnijela dvadesetoricu. Šrapnelima tuku topovi ili gromovi. I tutnje gromovi ili topovi. Bataljon prozeblim rukama izvlači jezičke bombi i šapuće:

— Jesmo li svi?

— Jesmo. Svi, koji smo ovdje! —

— A ko fali? — pita Pero.

— Onaj ko ne fali Sutjesci; sjutra ćemo se brojati.

— Drži vezu. Naprijed.

Strma obala ispružila korijenje potkopanih stabala. Ruke bataljona ih prihvataju i uz njih, potrbuške i koljenice, izvukoše ustremljene čete na izgaženu nedozrelu planinsku travu. Iz njih poletješe gvozdene kruške na dar lijepo zategnutim šatorima, začuđenim.

— Udri... iiii!

Ljesa bataljona lomi sve pred sobom i lijepo postrojeni šatori padaju izrešetani. Preko mrtvih i poluživih noge udaraju u prazne kacige, a one tupo odjekuju. Ostaju prevrnute.

Nad bataljonom se ukrstiše rakete sa svih strana. Zalegnu desno krilo pored same Sutjeske. Između njega i vode probi se oštar rafal.

— Ukopaj se! — pade komanda.

— Sjutra, druže komandante, sjutra, ako neko bude htio da nas zakopa. A sada struži nazad! Hvataj se čuke, majčice mile!...

Vruć talas rafala udari u bok bataljona. Na Pera se iza živice, pored same livade, baci nekoliko tjelesa. Pod njihovim teretom i udarcima on pade.

Poslije čuo je još veći tutanj, ali više kao u glavi. U njoj se ispraznilo, umjesto bataljona je ostalo ništa koje počinje da ga guši kao i ta smrdljiva krpa koju su mu nabili u usta. Zbogom, bataljone, ruko desna. Zbogom, drugovi, braćo rođena. Preuzimajte komandu. Pritajite se pri čuki pa sjutra zorom, kako ono znate, iznenada, da vide ko je naš bataljon.

I dok ga vode, nose, vuku ili šta on zna šta s njim rade (kao da se mnogo, tobože, za to interesovao), primijeti stvarno da je borba jenjala. Samo još poneka haubica tuče odnekud, kao da ne zna kako treba već da prestane; Perov je bataljon odbijen.

Čim ga ubaciše u šator, izvadiše mu glibavu krpu iz ustiju. On široko povuče vazduh i trgnu ruke vezane na leđima. One

mu se opriješe, izdadoše ga. Tada se ispravi, visok, pa se pognu u ramenima kao da bi htio da liči na djeda Filipa. Dostojanstveno i mirno proguta prva dva zuba što mu odlomiše odmah.

— Znaš, valjda, svoje rođeno ime?

Gutnuvši još jedan gutljaj tople krvi, da je ne bi ispljunuo pod noge tuđina, Pero se prisjeća da je sjutra trinaesti jun. Još mjesec dana pa ravno dvije godine od onog ustaničkog jutra.

Od udara cokulom u bubrege Pero se samo malo zanese. U tom trenutku osjeti jak ujed ispod potiljka. Zadrhtaše mu fenjeri obješeni o krov šatora i zaigraše, svaki u svome posebnom krugu, nejasne svjetlosti i boje. Niz leđa osjeti tanak topao trag tečnosti.

— Ime? — nastoji hrapav glas iz bezlične gomile oko njega.

Slabo osvijetljeni šator nadima vjetar i potmulo spremanje skoka. Ništa. I ostale zube će Pero progutati kada na njih dođe red. A doći će brzo, jer se vidi guranje sa svih strana ka njemu. Krevelje se srdite obrazine. Viču na nerazumljivom jeziku: auf, auh, zajn...

Rana na vratu počinje da peče. Novi udarac po licu je snažniji od prvog. Od njega sami zubi upadaju u grlo, a ono ih prihvata i propušta u uzburkanu utrobu.

Njemac, vjerovatno starješina, lupnu čizmom o zemlju i nervozno trgnu kočopernom šapkom prema vratima od šatora. U kakvo veliko ništa prolazi vrijeme. A bataljon je imao zadatak da zagrabi mostrobran radi lakšeg sjutrašnjeg napredovanja brigade...

— Auf... Auf! — otkefta oficir koji je trzao glavom i lupao čizmama o zemlju.

Pera zgrabiše. Odniješe ga, izniješe u noć i kišu i položiše potrbuške u blato pod orahom, starim niskim orahom, koji se tužno nadnosi nad srušeno kućište u dnu Tjentišta i pokorno spušta pokisle grane da Njemci mogu lakše preko njih prebaciti konopac.

— Drži tamo... Op!

— Veži.

Komandantu vezaše već ionako vezane ruke na leđima.

— Vuci.

— Polako, polako, da mu ne bude teško! — likovao je neko.

— To sam i ja mislio...

Konopac se zategnu i povuče Pera po zemlji dok ne dođe pravo pod granu. Onda mu se ruke počeše dizati neprirodno naviše, vezane, pokorno. I glava za njima zajedno sa trupom. Na kraju i zemlje nestade ispod nogu. Zaškripaše kosti u laktovima i glava se objesi kao da pogledom bište zemlju. U ramenima i plećkama stadoše se sukobljavati kosti, razminjivati kao

nevješto ugloblјene i krckati, tarući jedna drugu i razjedajući meso oko sebe. U grudima nasta tjeskoba i pojuri krv u glavu. Ispred očiju se sjatiše raznobojni svici. Zbogom svijesti. Na kraju krajeva najbolje je biti drvo koje ne može da osjeća i koje se ne umije stidjeti što mu niz butine i gnjatove svojevoljno curi mokraća kao nesvjesnom djetetu.

— Dosta... pričvrsti tako. Ta-ako!...

Ostade Pero viseći o orahovoj grani isto onako kako je prije godinu dana o njoj istoj visio iznad njega, ranjenog, nekakav pauk. Po stražarevom šlemu, pod njim, dobovale su krupne kapi stresene sa mirišljava orahova lišća. Kroz noć su blistali i tonuli u poplavama svjetovi koje nikada niko nije vidio, pa opet izranjali s povijenim ili usprvnim topolama. Perovim svijetom jurila je brigada preko brda i potoka, bez zastoja i bez njega. Njega nije bilo nigdje.

— Ma gdje sam ja? Šta je bilo sa mnom?... Možda sam poginuo?... Možda sanjam? Ali kako i u snu da me nema sa brigadom?

Sve to lijeno prolazi mozgom iznad kojega dvije neprirodno velike pesnice, modre od nestanka krvi, štrče naviše. Kao da nijesu vezane konopcem za granu, već kao da Perovo tijelo u čudnom grču lebdi u noći, u prekinutom skoku.

Ne zna on je li to noć ili mrak na dnu jame. Zna, ako uopšte nešto zna, samo toliko da mu u glavi, kao u dalekoj klisuri, tupo biju čekići i muklo odjekuju u ušima razbijeni nepoznati zvuci. Najednom mu postaje svejedno da li spava ili sanja ili visi nad nekom provalijom sa izbuljenim očima na obješenoj glavi. Čini mu se... vraga se njemu čini kad ne može da osjeća... čini mu se da ga je uhvatila potpuna ravnodušnost i da mu je zanimljivo slušati sve to što čuje, jer ga omamljuje kao ljetnja prepreka ispod zasmolanih grozdova. Ta omama zvoni. Kroz nju vidi magličasto svijetlo. I čuje:

— Naprijed... naprijeeeed!

Stražar, prozebao, trže se i začuđeno pogleda u nepomična pauka iznad sebe. Oko njegovih pomodrelih usta, zarošenih i napola otvorenih, muči se nešto kao zadovoljan smijeh. Šlem na stražaru kratko se stresao, a oči ispod njega šibnuše osojnu stranu Vučeva, zaprašenu posljednjim ostacima zore i povezanim jezovitim: „Naprijed, Peta! Naprijed, Peta, grome nebeski!"

Niz stražarev šlem klize posljednje kapi noćne kiše. On se zbunjeno trza i okreće oko svoje osovine, nesigurne i najednom još više poblesavile.

— Nagariii! — sliva se niz Vučevo.

— Napriiiijeeeed! — ispljuvava smrznuti pauk iznad stražara zgrušanu krv.

Uzmutiše se šatori. Prestravljeni vojnici pod kacigama sumanuto uskočiše u mokre rovove.

Iznad njih, kao zvono „na mrtvačku", gunđa zarobljeni komandant: „Naprijed, drugovi, naprijeeeed!"

— Evo ti tvoje naprijed... grrr! — osu ga stražar iz mašinke da ga ne ostavi živa.

Komandantovo tijelo lupi na zemlju kao pregorjeli panj. A iza njega se samo malo zaljulja komad konopca, prestrižen rojem tanadi. Zagnjurenim licem u blato, Pero se poče trzati pomalo već svjesno i uz pomoć nečega kao sopstvene volje, inače poginule negdje i nekada nezapamćeno kako.

Oko usta mu se sastavljaju blato i voda. On otpuhuje gustim nečistim glasom:

— Bježe, bježeeee!

Poslije su ga našli zarivenog potrbuške u blatu, bez snage. Izvališe ga na leđa, vraćajući mu iščešane ruke u prirodni položaj. Zatim ga postaviše na noge, brzo i bez mnogo priče. Pero se osjeti nesigurnim, više u povjerenje drugova nego u snagu nogu. Neko mu ubaci u džep pištolj i reče:

— Ti idi sa njim.

Trijezneći se, Pero osjeti da mu neko pomaže u traženju sebe.

— Možeš li da krenemo nema se vremena.

— Mogu... ne znam, nijesam baš siguran. Da se malo priberem.

Pokušava da pokrene ruke, da uzdigne ramena, da krene vratom. Sve je to tuđe i ledeno, skamenjeno. Ljulja se na nogama kao na štapovima. U glavi mili nešto kao mravinjak. I poče da korača i razaznaje stvari oko sebe. Prepozna i druga kojeg su dali da mu se nađe.

— Možemo li malo brže? — pita ga on.

— Ne može.

Ipak se odnekud Pero vraća sam u sebe. Vidi kako podilazi Vilinjaku i kako je ovaj strašno visok spram neba sa kojega je nestalo oblaka i koje se veseli suncu.

— Izgleda mi da još ne vidim dobro! — obraća se Pero pratiocu. Je li ovo kolijevka?

— Da, kolijevka.

— I dijete u njoj?

— Da, dijete.

— Znači, ne varaju me oči?

— Ne varaju.

— A bolje bi bilo da me varaju.

— Guraj, guraj... Podne je prošlo, a od Vilinjaka ni četvrtina. Sve nam bježi ispod nogu naviše.

Prošlo je i dva časa poslije podne.

— Čini li ti se da je borba jenjala? — pita Pero druga.

— Jenjala. Ova je gotova.

— A gdje su naši?

— Evo ih, dosta, svuda pored nas. Leže. Završili su borbu. Leže mrtvi i znani i neznani, izmiješani sa slomljenim točkovima lakih kareta ili topova, sa šlemovima, mazgama i prosutom krvlju. Iz toga raste čudna šuma pogleda mrtvih i polumrtvih.

— Brže, Pero!

— Vidiš li ti ko sve leži ovuda?

— Brigade.

Kroz tanka predsmrtna magnovenja dozivaju ležeći. Umiješana prtina živih vijuga između njih kao drug bez srca i ostavlja ih bespomoćne.

*

Blato se lijepi za raspalu obuću. Cvokoće stonoga kolona. Zbjeg gamiže muklo kao pogrebna povorka zagledana u groblje ispred sebe. Kroz nju struji vijest da je sinoć nestao Pero, komandant bataljona.

— Ćutite da ne čuje Filip! — dopire odmah iza nje. — I uopšte ćutite da nas ne otkriju.

Samo djeca na dojkama ne poštuju naređenje da se ćuti. Ona su gladna. Tutanj borbe za njih je nešto neodređeno. Možda ga i ne čuju. Jogune se i noktićima grebu majke po licu i dojkama — ljute se što za njih nema mlijeka. Majčine glave nadnijele se nad njih kao crne ptičurine koje ih plaše i nose na hladnim krilima šumama i preko rijeka. Stari Filip sve to gleda, mršti se i zaboravlja još uvijek živu ranu na kičmi iz prvoga rata. U ovome mu čitav rafal iz „Brede" prošao kroz lijevu ruku i usitnio kosti. O desnom ramenu vise mu mašinka i torba. Od nekada snažnog tijela ratovi i nedaće ostavili samo snop kostiju omotanih starom dotrajalom kožom. Glođe ga zbjeg kao pas kost.

— Kako si, djedo, Filipe? — pitaju ga drugovi u prolazu ka čelu kolone.

— Dobro, — odgovara on kroz smiješak, — dobro potpuno kad vidim da će ih malo odavde ponijeti gaće u Njemačku.

— A ruka?

— Ruka?... Pusti je tamo, voda je ponijela! Smrdi i boli. Osakati me i izbaci između vas. Ali, bogme, ništa ne znam dokad ću slušati ove što mi naređuju da se krećem sa zbjegom. Ovo ti je pogibija teža nc od puške... Izgleda da smo se po-

miješali, a? Nastupilo ono: pustio bih ja tebe da hoćeš ti mene. I ne puštajte, snaga vam napredovala!

Tako neprestano natrčavaju odnekud otpozadi zadihani borci, jave se Filipu i jure naprijed za krkljancem koji se guši u neprolaznoj šumi ispod Vilinjaka, nepoznatom dolinom. U nju se strmoglavljuju „Štuke", jedna za drugom kao magarad ričući niz prodo. Htio bi čovjek da se pribere, da sagleda zbivanje koje odudara od ranijih, da poveže razbijenu sliku i uzme jedan pravac. Htio bi da ne čuje ništa od toga što mu para uši i čelo. Htio bi da obnevidi za predugo vrijeme koje ga usporava i zbunjuje, kako ne bi vidio ništa od toga što vidi. Htio bi... mnogo bi htio. Htio bi da zna gdje mu je do sinoć, najbliži drug; gdje su ti što komanduju; gdje su kuriri koji uvijek prenose vijesti i unaprijed obavještavaju šta će biti — gdje su ti sveznajući momci koje niko nije mogao spriječiti da ne stignu i ne uteknu... Kako se najednom raspade sve, a opet je jeziva cjelina koja kao pobaučke nosi sebe kornjačinom brzinom u sve strane na kojima se ne vide vrata.

— Ovo više nije zbijeg, nego razbjeg! — primjećuje stari Filip, pokrećući nesavitljiv luk utegnute, ranjene ruke u zavojima. — A ko će tebe previti sada, jado moja? — poznade Filip bolničiarku Stanu, krvavu i sa prikupljenim rukama ispred sebe, oborene kraj mrtve mazge. — Srećne ti rane, drugo moja! Jesu li teške, da vidim.

— Ništa me ne diraj. Obje su mi slomljene negdje oko lakata, evo pogledaj! — pokuša Stana da podigne ruke ali joj se prelomiše i objesiše kao dva skršena krila, kao dvije pomoći oduzete sebi i drugome.

Uplašenoj, iscrpenoj, zbunjenoj pred pogledom neizvjesnosti šta će sa njom biti, Stani sa čela, sa jagodica, kaplje molećivost i stače se u usta pa se tu muči da...

Šta će joj, na posljetku, i Filip jednom rukom pomoći?

— Najviše se bojim od ovoga što krv tako lije stalno! — izleće joj nenamjerno.

— Da vidim, — sagnu se Filip, — kako to izgleda... Slabo izgleda. Nemam ti ih dje ni stegnuti.

Ljut je na sebe što je zastao.

Zbijeg se uzmuti. Iz graje dopriješe pucnji i nerazumljivi povici. Filip pogleda oko sebe u brzo stvorenu samoću, široku i najednom zaćutalu. Na njenoj granici negdje, gdje on ne može doseći svojim okom, nekome zrno vrati poklič u ustai i grlo.

— Hoćeš li me ostaviti, striko Filipe? — procijedi Stana, stideći se straha od nemoći i svoje i njegove.

— Eh, djevojko, što me ti ovako polako zarabaš. A otkud mi znaš ime?

— Tako, znam.

— Mene znaju svaki jadi ovoga svijeta. Neću te ostaviti. I ja imam jednu bolničarku negdje u ovome čudu, unuku, Jelenu... Ajde, polako, digni se da idemo... da idemo nekud, a bogme ne znam kuda ćemo. Da idemo kud svi ovi odoše pa ćemo vidjeti dje ćemo stići. Ali ovakvi ne stižu daleko, ja ti kažem.

Zdravom rukom obgrli Stanu oko struka i pažljivo je podiže. Htio bi da je nekako pridržava, ali ne može da je dohvati za ruku. Ne znajući šta rade, pođoše.

— Tako, sinko, tako. I ako vidiš da ne možeš — moraš da možeš. Tako... kao momak. Rekao bih da mi se nasloniš na rame, ali kako ćeš?... Ja uvijek kažem: lako je onima koji mogu. Oni najedre ovim brdima s oružjem u rukama i sve im je ravno odavde do mora. A nama ovakvima kami u dom, i to ti je. Ali ni mi ovakvi se ne damo. Čuješ li ovu pucnjavu? Onamo su ti oni koji mogu i ja se ne brinem za njih, jer se bore rukama, a ja i ti ih nemamo... možeš li?

— Idem, evo. Na silu. Ali neću dugo izdržati.

— Pa onda, — nastavlja, — ono što ti rekoh, kad se opet sastanemo sa njima previće nas i reći da je nama bilo teže jer je uvijek teže onima što ne mogu.

— Svejedno... ja neću moći da izdržim. Mučiš se tako, ranjen, oko mene, a ti bi ipak mogao da se spaseš... Da mi je da se napijem vode pa makar odmah umrla.

— E-he! Ne umire se tako lako. To je najteža stvar ovoga svijeta. Da nije tako, ja bih sto puta dosad umro. I to treba umjeti. Za smrt se hoće dosta vještine, nije to tek onako: prevrneš očima, istegneš dvaput noge kao metiljava ovca i — zbogom. Takvu smrt ne volim i zato sam dočekao ove dane. Zato i tebi kažem da ideš iako ne možeš. Evo da pogledam na ovo lišće, sigurno ima neka kap noćašnje kiše... Ima evo, zini... Tako. Nijesi se napila, ali si ovlažila jezik... pa ćemo brzo stići brigadu...

Stani je dosadno već i samo sunce. Ubija joj i ono malo snage koju prikuplja negdje iz sebe. Već joj se sapliću noge od nesvjestice. Krugovi raznih boja vise o granama i titraju poređani spiralno ispred očiju, tako da joj iskaču iz zenica, prvo mali pa idu naprijed i rastu dok se ne okače o granje. Obuzima je hladno šarenilo i počinje da tone u čudan svijet gdje se ništa ne vidi, a čuje samo tajanstveni šapat. Posrnu naprijed i pade na koljena, pa, nemajući našta da se dočeka, porinu prsima i licem u raskvašenu zemlju izmiješanu stopalima. Zatim se izvrnu na leđa, prije no što se Filip saže da joj pomogne. Jedna slomljena ruka podavi se pod tijelo. Filip je izvuče i opruži niz stegno.

— Slabo se držim, a , striko Filipe? Brukam se. Šta mogu? ... Zar i sam ne vidiš da mi je teško?

— Držiš se junački.

— Vidim ja moje junaštvo.

Filip je prekide. Podiže se na koljena i poguren ustade. Pomože Stani da se pridigne i povede je. Malo dalje Filip opazi u žbunju 4 kacige.

Zdravom rukom podiže mašinku i primijeti da dvije kacige padaju. Osvrte se. Stana blijeda i nepomična. Posljednja suza još nestrešena sa trepavica blista, a plave usne sastavljene kao da će nešto reći.

— Kćeri moja! Ne izdrža? Slava ti, nedužno dijete! I svima među koje si otišla.

Sleđa ga osuše rafali i on, tako pognut, samo malo posrnu i pade preko Stane.

*

Na Perovom vratu zasušio urez od noža i peče pod koricom krvi, ojeden znojem. Kosti u ramenima sporo dolaze u svoja mjesta. Ruke vise niz tijelo, teške i hladne. Kožu iza šaka pregrizli konopci i tu nasjela crna usirena krv. Šake natekle, nadule se i pomodrele, neprijatno kao dvije kornjače. Prsti deformisani, nesavitljivi. Takve ruke Pero pokušava odmoriti na vratu, ali mu one spadaju kao posječene grane. Ide. Mora da ide, jer ga već i bataljon muči... ako je živ... ko zna. Nikoga da pitaš. A sve ide sporo. I dan se ukipio kao mazga u tjesnacu. Stoji i davi svojom mukom i svojom tajnom, dug kao svako zlo. Samo se jedan glas probio do njega... kroz granje ili ispod zemlje. Pero zatetura kao da će da padne.

— Samo naprijed! — pospješuje ga drug.

— Ode i on.

— Šta mu ga znaš ko sve nije otišao? A Sava se dosta nagazio tenkova kao mravi.

— Ode, znači. Nije mi milo što se nigdje ništa ne čuje. Ne znaš gdje se ko bije. Odmah bih išao tamo.

— Pokaži se ti ovuda, uz Vilinjak.

— Ne mogu ovako. Idem kao na nosilima. Ne volim da idem mrtav... Ma, što ti meni stalno nešto povlađuješ? Kao da sam neuračunljiv ili kao da umirem pa da mi ne bude žao ako mi protivurječiš. Je li tako?

— Nije tako, nego mi ovuda dangubimo i natežemo se, a svakog trenutka može nam se desiti da nas pojure kao zečeve.

— Dobro. Idemo.

Ponegdje odjekne puška ili kratak rafal. I nekakvih povika ima kroz šumu, ali prigušenih i kao da ne žele da se čuju. Onda se otegne poneki kao naročito visok i jak neposredno prije

pucnja. A bukve i borovi izvaljeni svuda okolo zjape čeljustima korijena naviše i smrde na izgorjeli prah.

— Šta misliš ti o ovome današnjem danu? — pita Pero obješenih ruku kao da su to samo rukavi, prazni i nepomični.

— Ovo naše sanitetsko osoblje glupo, brate, radi. Neće da ostavlja ranjenike... Pustimo to. Daj da izađemo iz ovoga dana pa ćemo sjutra o njemu razmišljati. Zar ne čuješ ovo iza nas?

Pero zastade, oslušnu.

— Ne čujem dobro, još mi bubnji biju u ušima.

— Nadaj nogama. Evo ih za nama. Forfecaju.

Ispod jedne bukve doprije nemoćan ženski glas. Pero protrnu. U tome jeku procvilje nešto poznato.

— Da vidimo koja je ono.

— Pusti je samo. Ona neće dugo. Šta da je gledamo sem da nam bude još teže. Koga prije da vidiš ovuda. Svi oni ječe, a nikom ne možeš pomoći.

— Ma, da vidimo. I onda možemo naviše.

Poslije nekoliko trenutaka Pero pade pored nje.

— Jelena?

Usne joj se krenuše u nedoumici:

— Pero, brate, jesi li ti to? Koliko si porastao za ove dvije godine... Da te poljubim.

— Ranjena?... Ništa se ne plaši.

— Ne bojim se. Ništa to nije. Samo nešto naglo malaksavam. Od žeđi, valjda.

— U šta si ranjena?

Ona pokaza na lijevo rame pokriveno šatorskim krilom:

— Čitav dan čekam da neko živ naiđe... Pričaj što za mamu i za djeda Filipa.

— Sa nama su negdje ovuda... Ne možeš da ustaneš?

— Kakve su ti to ruke? — primijeti Jelena mršteći se.

— Izvlačili smo jutros topove pa mi se nategle žile.

— Znaš, čula sam da si komandant, — htjela bi da sakrije nemoć koja je sve više podilazi, — ali nikako da se sretnemo pune dvije godine... kao da ne ratujemo u jednoj te istoj vojsci.

Perov pratilac se sve više nervira. Komandant mu daje rukom znak da sačeka malo.

— Nosi li te ko? — pita Pero Jelenu.

— Ko će koga nositi, brate moj, u ovoj pustinji!

— Ajde, ja ću... podigni se da te mogu prihvatiti.

— Spasavaj se ti. Oko mene se ne treba mučiti. Teška je rana.

— Forveeerc! — doprije i Peru u uši.

Jelena ne uspije da se odbrani. Pero je podiže uz pomoć druga. Uspraviše je na noge, pazeći da joj ne povrijede ranu.

Spade šatorsko krilo sa velikog zakrvavljenog oka rane tamo gdje je doskora bilo oblo djevojačko rame. Objesi se, mrtva, ruka. Jelena preblijede i grcnu. Glava joj pade na grudi.

Pero čučnu, a drug mu je navali na leđa. Pođoše. Pod dragim teretom, nesiguran na nogama i sa rukama vraćenim u strašni položaj iz prošle noći. Pero je posrtao. Jelena bi na to samo jeknula kao u snu i hladna glava pomjerila bi joj se na bratovom vratu.

Ozdo, od Sutjeske, čulo se nadiranje gonilaca. Koga li to gone, kad im nikoga nema na putu, čini se pratiocu da čuje iz Perovih usta.

— Češljaju, češljaju.

— A ako pitam sam sebe hoću li joj što pomoći i hoću li je spasti, — razmišlja Pero, — jasno je da neću. A da je ostavim? Kako da je ostavim? ... Najljepše bi bilo kad bi mi umrla ovako na leđima ... Pogrešno je ovo što radim. Koliko smo prošli onih kojima je trebalo pomoći pa nijednog ne podigosmo. Da je nosim zato što mi je sestra? Ne valja mi ovo. Utekao sam sa vješala i dali mi druga da mi pomogne, a ja uprtio sestru. Bataljon treba što prije da stignem ... Druže, pomogni mi da je spustim.

Položiše je leđimice. Pero sjede pored nje. U tome momentu uzvreše odozdo ranjenici, bauljajući kao aveti na ostacima nogu i ruku. Prolaze bez riječi uvučeni svaki u sebe. Čini im se da idu brzo i da se odlijepljuju od onoga mnogoglasnog forverca što hajka za njima.

Pero kao da se nešto prisjeti, zamoli druga da mu pomogne prenijeti Jelenu malo dalje u šumu.

— Samo da je s puta pomjerimo.

— Ne možemo. Širok je ovaj put koliko Vilinjak.

— Uniješe je među dva debela bukova stabla dalje od putljage.

— A sada izađi ti naprijed, da nas ne iznenade, — zamoli Pero — pa ćemo odmah produžiti.

Zatim se spusti pored Jelene i pomilova je po kosi:

— Odmori se malo. Istočilo ti je krvi mnogo.

Jelena ništa nije čula.

Pero se nekoliko puta podizao i šetao okolo kao da nešto traži. Zastao bi pored Jelene i zagledao joj se u lice. Bole ga ruke i podiže ih za vrat, a one mu kao otsječene ponovo padaju. Stiska zube od bola i od toga mu u obrazima skaču zategnuti mišići kao potkožni prsti. Najednom mu zabubnja u ušima i glavi. Spusti se na koljena pored Jelene i najhitnije što je mogao zabaci ruku iza desnoga kuka. Otuda podnese pod nos hladan tuđi pištolj. Prst mu je bio isuviše natekao i odebljao i ne mogade ga uvući na obarač. Pogleda još pažljivije se-

stru. Laka kao srna skače nestašno s livadice na livadicu, između postrojenih vanjaga i čika brata da je stigne. Za njom se vije kosa kao svatovski barjak i širi neobuzdana sloboda i snaga, divljina devojačka... Pero je pogleda pažljivije. Nepomična i zatvorenih očiju Jelena ništa ne vidi. Vlažna zemlja ispija joj i posljednje ostatke snage i sve je više uspavljuje.

— Forverc! — Čuje se sve bliže.

Pero pritrča pratiocu i pruži mu pištolj.

— Skini, molim te, ovaj branik jer ne mogu da uvučem prst. Jesu li blizu?

— Druže komandante; ja ne znam šta radimo ovdje. Hohemo li da nas žive hvataju?

— Evo, idemo odmah.

S oteklim prstom na obarači, neosjetljivim kao drvo, teturajući i bježeći od samoga sebe, Pero se vrati Jeleni. Sagnu se. Plima i osjeka odluke nadolaze i splašnjavaju. Raste čovjek jači od sebe pa se odmah lomi i pretvara u pepeo. I treći put se spusti pored Jelene. Podiže joj pramen kose sa sljepočnice i zadjenu iza uva. Učini mu se da je sada toplija. Vena na sljepoočnici udara življe. Živjeće još dugo, zaključi. Gleda je u lijepu, bijelu sljepoočnicu, u britku kao kosa i malo opuštenu obrvu, u vlažni ugao velikoga zatvorenoga oka što tužno gleda kroz izblijedeli kapak; u sastav vrata i grla, gdje kucavica igra kao od umora.

— Druže komandante, tu su! — ozbiljno i posljednji put opominje Perov drug.

— Krećemo, evo, — reče Pero tiho, — samo još trenutak.

Onda se zamisli gledajući svoju unakaženu ruku na sestrinom tijelu:

— Žao mi je ovdje. A gore ću joj unakaziti lice... Možda ovdje neću uspjeti samo jednim, srce je teže pogoditi... A ovdje?

Tada pade mrak na sve.

— Šta to puca tamo? — iznenadi se pratilac.

— Dođi da je sklonimo malo ustranu! — pozva ga Pero, pola uspravljen, oborene glave, kao da je nekoga pobijedio.

Savlađujući čuđenje nestrpljivi drug pogleda Jelenu još jednom. Na njenoj lijevoj sljepoočnici malja kao mladež.

— Druže komandante?

Na Jelenu nabacaše nekoliko pregršti truloga i vlažnoga lišća. Toliko da je bar ne primijete odmah čim naiđu.

Poslije pođoše, Pero naprijed i sa nekom novom snagom navrelom iz teškoga sna, a pratilac za njim, utučen i prenerażen.

Niko JOVIĆEVIĆ

PAPRAT I VATRA

et dana je Maksim proveo u šupljini stene; nije mogao da se opruži — oko njega samo kamen; desna strana je nešto rosila pa je lizao stenu: sva voda i hrana njegova.

Iz uskog proseka, otkud se uvukao, vidi komad neba; stalno je plav, čist — nijednom se u tu razapetu krpu ne uhvati oblak. Osuđen je na kamen i plavo nebo; glad ga je rasekla — premešta jezik sa gornjih kutnjaka na donje; ne može da misli: ni na prošlo, ni na buduće; nikakvo sećanje u sebi ne želi da sastavi; čini mu se da je dospeo do nekog dna — da je postao živ kamen.

Sve zvuke je pohvatao: noću vevek veverice; onda šum jednog te istog buka, u mraku jači; odavno je zamislio stenu koja pori reku i penu klobuka što se rasprskava.

Pred danom se povuku veverice, i reka; nastupe koraci jakih, novih čizama; zvižduci, dozivanje preko pištaljki i iznenadno ispaljivanje rafala.

Devetog dana se izvukao.

Pokisao buđav hleb — stalno je u nosu, u glavi, pred očima; ošamućen i nekako uljuljan, šepavo stoji, ubeđen da mu je od nezgodnog stava u šupljini kamen iskrivio kuk.

Ipak sve dobro prolazi: golu zaravan uspeva da pređe a da ga Nemci ne primete; samo jednom mora da čučne, da nabije glavu među kolena (lice je svetlo), da ruke zavuče duboko pod pazuh (dlanovi su svetli), — i tako kao grbava kamenčina sačeka prelet „Rode".

Podvaljuje toj skalameriji od aviona; zube je stisnuo, stav je suviše ponizan; ipak, ceri se sebi u rukav — avion je napravio drugi krug; prevaren, zalazi za šumu.

U šumi, za njega: zelenilo naraste u ogromna brda; požderaće sve zelene klobuke, svaki jastuk žbunja.

Jeo je lišće, beskrajno — kao krava; gulio je koru i srkao bele bukove bale; jezik je postao rapav, podljućen; grlo je pekla celuloza: stomak, bolesna mešina, naduo se. Kod potoka se napio vode i odmah je dobio ludačku želju da guta šljunak sa dna, kamene zalogaje, i njima pritisne, zaustavi zeleno testo što je podmuklo raslo i širilo želudac.

U podne je povratio zelene zamotuljke; tresao se, pod njime izbljuvci, prave vlažne gusenice, — gadni klupčići bukovog lišća i kiseljaka.

Posle dugog umivanja, izmučen, ležao je na travi; prao je usta, svaki zub, da uništi njihovu škripu, i miris uznemirene utrobe; ponižen pred sobom u susretu sa svetom, očajan i razljućen, neko je vreme dremao na suncu. Zagledao je paprat, sitno reckasto lišće pradrevne biljke; u dremežu je od papratišta pravio šume neprohodne, ogromno drveće; nekad je postojalo; i nebo je bilo isto; gde sam; sve gmiže i puzi — šta se sve kroz paprat nije provlačilo; podići se, odlepiti se — postati veliki leptir nad zelenjem...

Sigurno je spavao, osećao se mnogo bolje, i odlučio je da se povuče dublje u šumu. Glad ga je opet sve više morila.

Pred jednim proplankom zastane: paprat se uvija kao da je neko iz zemlje smanjuje; u papratištu ostaje povija-trag, ali za trenutak — paprat se ponovo podiže. Žilava je stabljika, misli začuđen, uplašen. Ali životinja tako ne ide. Sad ga nema, progutalo ga papratište; sigurno osluškuje. Opet se pojavljuje povija-trag, za časak proviri neko crno klube.

Maksim trlja oči: duguljasto crno — ovčija glava. Glupava, crna ovca; sačekaće je na izlasku iz papratišta, ima revolver i tri metka.

Ne sme da puca, Nemci su svuda: u šumi i po golim vrhovima.

Ovce nestaje; može da promeni pravac, da iziđe na suprotnu stranu, tamo gde je čistina i jedan jedini bor. Neće, povija-trag ide dole prema skladu. Maksim se smeši (kako je pametan), jutros je kod potoka našao bačeni tesak; uzeo ga je iako je težak i smeta pri hodu.

Ovcu će tesakom; čekaće je u zasedi dok se ne pojavi, i onda svom snagom, gde bilo — u trbuh ili vrat; udarac mora da bude siguran, ne sme ovca da pobegne; ima da je raspori, otkinuće odmah jedan but.

Sve je to malo: otseći će dva buta; šta je jedan, ispečeno ovčije meso beskrajno se jede. U truloj bukvi noću da zapali vatru, rumenkast but — i kost na kamenu da istuca, sve može da se pojede.

Papratište je ravno, jedva se primećuje ulegnuće; zastala je, prokletnica, da li su ovce preživari — toga uopšte ne može da se seti.

Šta su dva buta, ovca je sigurno mršava; uzeće i rebra, i dok peče butove, osušiće ih na dimu; dimljeno meso dugo traje. A glavu ovčiju teško je odrati; svejedno, skuvaće je, onako s kožom; kuvana glava, to pihtijasto divno meso, ne moraš ni da žvaćeš, svaka šupljina ima svoj sok.

Maksimu poigrava ždrelo, stomak; usta su puna vode, balave, stalno mora da pljuje. Sve na ovom svetu muči, više travu neće da jede, neće da bljuje skakavce. Samo ruka da bude sigurna, i tesak da se zarije gde treba.

Zašto ne bleji? Možda je ranjena, ćopava, pa se, već ucrvljana, besciljno vuče. Neka dođe, priđi ovco, ne mogu da trčim, izbi već jednom!

Paprat krcka, izbiće ovca na sklad.

Maksim se zgrčio, izvukao je tesak, spustio ga na zemlju pored kolena; tesak pegavo zarđao, i tup, ali je šiljast; on drugo ništa neće, samo ovcu da ubije; ne tiče ga se što je skovan za ljude.

Maksim uzima nož, steže ga, ruka je još jaka; bled je, uznemiren, plaši ga udarac.

Nad skladom se pojavljuje čovek; kosa mu je crno-katranasta, ulepljena od znoja; po temenu se polepila polen planinskog bilja.

— Pa, ti si... — jedva progovara, ostaje zabezeknut; nož još drži u visini grudi.

— Kao da me ne znaš... Ja... — odgovora nepoznato; čuči, kolena su skupljena kao u zverke.

— Ne, mislio sam drugo... — Što si ti morao da dođeš.

— Ja... pa eto... Držiš nož, ne boj se... a šta si mislio, Nemci ovako ne idu.

— Gde ti je kapa?

— Kapa, kao da je važno... Evo je u ruci, izranjavio sam dlan! mnogo sam bauljao, a zemlja je ovde oštra.

— Ko si ti? — upita ga Maksim.

— Ja... parče nesreće — sedeo je na skladu kao musliman prekinut u molitvi.

— Gde si bio?

— Ispod reke.

— Govoriš koješta.

— U rupi pod obalom; to ti je ispod reke. Više mene Nemci su pojili konje, a niže prali kazane; čudio sam se, znam da su higijeničari, morali su obrnuto da rade. Za mene bi bilo bolje, voda bi nešto donela, sigurno, makar neku kost.

— Donela, vraga, kost potone — reče Maksim.

— Ali šuplja ne; samo ja sam baksuz... — parče nesreće.

— Ćuti, pio si vodu; imao si je koliko god hoćeš, to je sreća.

— Samo noću.

— Svejedno, ja sam lizao kamen. Osam dana, razumeš.

Prestali su da govore, sunce je peklo oba čoveka, njihove ruke i tanke vratove; nepoznati se okretao, i onda gledao zamišljeno daleko preko Maksima; njegove ruke nikako nisu mirovale, čas su bile na zemlji, na kolenima, čas je pipao vrat kao da proba je li dovoljno čvrst; i pri svim tim pokretima ostajao je zamišljen zanesen; odjednom se uspravi na kolena i, nešto zastiđen, reče:

— Slušaj, hoću nešto da ti poverim, ali nikome nemoj reći.

— Neću.

— Sigurno?!

— Pa neću, što si čudan, ko zna da li ćemo uopšte nekoga i sresti.

Nepoznati ponovo mlohavo sede na pete; onda se uspravi, reče:

— Ne treba pamtiti samo ptice i drvo. Upamti moj nos, hoćeš, i ja ću tvòje lice.

Maksim ne odgovori, iako je nepoznati razrogačeno očekivao; izgledao mu je lud: ta ulepljena kosa, crnosjajna, beličasta polen oko slepoočnica i u ušnim školjkama. Ali šarene oči, žive, bistre, u toj mršavoj glavi, odavale su svesno biće; na suncu obasjan, izgledao je kao svetac, pustinjak.

— Upamtiću te, — reče Maksim — ali mi ćemo se izvući odavde.

— Veruješ u to?

— Pa, verujem.

— I ja, zato pužem.

— A šta si hteo da mi kažeš?

Nepoznati se cibnu, vrati se na pete; kroz šake je propuštao zemlju peskušu.

— U rupi, znaš, u onoj rupi... jeo sam gliste — nepoznati se zaplaka.

— Nemoj da plačeš.

— Pa to je odvratno; pojeo sam tri, žive, shvataš. Jezik sve oseti... Ti si lizao kamen, sitnica. Prezireš me?

— Ne.

— Lažeš. Vidim da si se zgadio. Pa da, ribe jedu gliste... Otkud čovek...

— Ljudi su jeli bube, gliste — prigušeno reče Maksim.

— Kada?!

— U pećini.

Nepoznati se ponovo pridiže na kolena; žive, šarene oči kao da su htele da izađu iz mršavog lica.

— Mi smo tu... — na početku... A gde je komunizam — nepoznati se zaceni u nekom čudnom smehu; onda podiže glavu, brisao je usnu, reče:

— Razumeš, nikome nisam hteo da kažem. Nikome!

— Razumem.

— Pa to je užas, pojeo sam...

— Morao si, gotovo!

— Da, tako treba preseći. A da su Nemci ispirali kazane gde je trebalo... ne bih to učinio!

— Možda ne bi postojao. Promolio bi glavu, ruku za neku kost; Sutjeska je brza. A oni bi sasuli rafal i ostaješ na dnu reke.

— Možda bi bilo bolje... — Džin sam za crve — podigao je ruke, zagledao ih prema suncu.

— Ne, bolje je gledati u nebo — reče Maksim.

Nepoznati je žmirkao i dalje je gledao prema suncu; onda se nasmeja, reče:

— Čisto je nebo; zaista čisto.

— Niko neće znati.

— Ali ti već znaš — očajno reče nepoznati.

— Neću nikome reći; tajnu ostavljamo ovde.

— Drug si; pa ti još držiš tesak?!

— Glupo — Maksim baci tesak.

Nailazio je neki mlak vetar, neobičan za ovo doba i planinu; obojica su se znojili i žedneli, ali nisu imali volje da se pomere sa sklada gde su se sreli.

— A tvoja glava je šiljata, kao u ovce — razdraženo reče Maksim.

— Šiljata, mislio si da sam ovca.

— Nemoj da me ispituješ.

— Mogao si da me ubiješ; zato si držao tesak — nepoznati iskrivi lice kao da se ljuti, međutim on se smejao, hihtavo, prigušeno; i opet je sunce pokazivalo da njegove šarene oči nisu lude; umiri se i reče:

— Gore je ono u rupi.

— Sve je to isto — očajno reče Maksim.

— Nije, lagao sam... stalno sam ih jeo, ko zna koliko.

— Ćuti, prestani jednom!

— Brbljamo; otkad nisam govorio. Zini da ti vidim zube.

— Šta će ti to?... Evo, gledaj.

— Imaš jake zube, siguran sam, pojeo bi celu ovcu. Pa ti se stidiš; dobar si i smešan... Slušaj, jesi li zaboravio?

— Šta?

— Pa ono, kada sam bio na dnu reke.

— A... jesam.

— To samo kažeš... Bolje je biti malo glup.

— Nije, strašno je biti sam... Pazi, pa ti nemaš petu.

— Odneo je bacač, zato bauljam; gadno je to kad čovek stalno gleda u zemlju.

— Ne možeš da ideš.

— Mogu, šepam, zapravo skakućem; idem kao ptica. Hoćeš da vidiš?

— Ne, to te sigurno zamara.

— Pa, onako, pomalo, brzo izgubim dah; ti ćeš mi otseći raklju, imamo tesak.

— Hoću, prvo ćemo to da uradimo.

— Da li bi ti isto učinio?

— Ne razumem.

— Pa ono, na dnu reke.

— Čoveče, jeo sam travu kao životinja; stomak mi je sav zelen, bljuvao sam skakavce, odvratno je bilo. I pamet mi je postala zelena...

— Verujem, verujem ti. Ali, kažem ti, užasno je bilo u onoj rupčagi, nisam ti rekao: vrbine žile smrde. I stalno sam osećao kao da sam u nekoj žabi što se raspada, mislio sam da ludim... A ipak, mogao sam da kašljem slobodno danju, žubor reke sve odnosi. Tako izgovorim svoje ime; znam da sam to ja.

Pred svojim kolenima pravio je gomilu isitnjene zemlje; ravnao je kupe, pa je utiskivao: šaku, prste, na kraju pesnice; opet je ravnao, i kažiprstom pravio mnoge rupe; onda je celu gomilu ispred sebe rasturao; sasvim zamišljen, pitao je:

— Ala smo ništa, a? Slušaj, ja se zavukao na dno reke, a ti u kamen. Šta je to?

Maksim ne odgovori, okrenuo se prema proplanku i usamljenom boru; osluškivao je.

— Čuješ, neko dolazi.

— To su oni, gaze čvrsto.

— Hajdemo brzo u šumu — reče Maksim.

— Ne, ja ću da odbauljam u paprat, niže dole. A ti?

— Popeću se na neko drvo — odgovori Maksim.

— Pazi da se nađemo posle... Moraš mi napraviti štaku.

— Doći ću po tebe.

— Videću gde ćeš se popeti; napravim zelenu kapu i virim.

Maksim se okrenu: nepoznati se prebaci preko sklada i nestade u papratištu. Hteo je da ponese tesak, ali je već jasno čuo

nemačko dozivanje; trčeći uđe u šumu, brzo pronađe veliku bukvu i jedva se pope; odozgo je video:

na suprotnoj strani proplanka, Nemci zastaju; osmatraju proplanak, papratište; izbroja sedmoricu; odela su im čista, dobro skrojena; svaki metal na njima zapaža: od dugmadi do šlema; i rumena lica, bebasto zdrava, brzo prelaze proplanak, ulaze u papratište više sklada; dovikuju se: hip-hop, hip-hop.

Maksim pomisli da je dobro što se deru, nepoznati bar zna gde su. Bolje se zavuče u krunu bukve, noge zgodno uglavi u široku raklju; sa bukve gleda:

korača Nemac ivicom sklada pravo prema bukvi; nalazi tesak, odgurne ga nogom; hip-hop, hip-hop, kao da se guše, zatrpavaju zemljom.

Sasvim priljubljen uz deblo, dugo, Maksim i ne primeti kako odlaze u donje papratište; odjednom ga privuče galama — izvlače partizana na proplanak.

Ovako odozgo: nepoznati je Maksimu suviše mali, kao da je neko drugi; u prvi mah u to poverova, ali uhvaćeni čovečuljak na glavi ima zelenu kapu od paprati.

Čovek skakuće kao ptica, prednji kraj košulje se izvukao iz čakšira; čudan je skok-korak, kao da ga neko otpozadi iznenadno ubada; odvode ga prema usamljenom boru, postavljaju da gleda u deblo; ostali se povukli desetinu koraka, podigli puške na gotovs, očekuju sedmog pa da pucaju.

Maksim je zažmurio, nos oseća bukov list, iz stomaka nadolazi muka, opet bi povraćao.

Partizan se odjednom okrene, ruke su pozadi, oslanja se svom snagom na bor — gleda u Nemce.

Oni spuste puške, jedan od njih dotrči i ponovo vrati partizana uz drvo; mlatara rukama, govori, objašnjava; vraća se svojima, zauzima red uz ostalu šestoricu.

Ali nepoznati se ponovo okreće; to čini brzo kao da je opruga.

Sada dotrče dvojica, grubo ga okrenu; razvuku njegove ruke da obuhvati bor; noge mu čepe — da nogama stegne drvo.

Maksimu sa bukve izgleda:

čovek zagrlio drvo, strasno; ne;
na ražnju je, pripijen, zakucan... čime... čime zakucan?
kada se jaše drvo? kada se drvo pretvara u konja?

Nepoznati je pripijen uz bor; glava pada na jedno pa na drugo rame; tako se glava šeta, odmara. Onda se partizan lagano odvaja od drveta, sjaši i naglo se okrene celim telom a Nemci viču; onaj što ga je okretao, drmusa ga za kosu.

Bukva, velika žaba u raspadanju, — ne — to smrdi njegova koža. I Maksim je sebi pogan ogromne ptice, upušten iz nebesa i zadržan u rakljama. Ni reč ne ume da nađe, a želi da bude veliki psovač;

okrećeš se u pravom trenutku... uvek umeš da se okreneš... ne kasniš... to je ostalo da činiš...

ludo, mrze te... počinju da te mrze... ne okreći se... padni pod bor... neka te ubiju kao psa...

reći ću... svima ću reći da si se okretao do kraja...

opet se okrećeš... možda se i plaziš...

Partizan se brzo okrenu, odbi se i opet su mu leđa priljubljena uz bor; lice je uvek prema puškama.

Nemci donose suvu travuljinu, suvarke — prave oko bora veliku ogradu od granja.

Nepoznati gleda u nebo, duboko zeva, onda prema šumi, kao da traži bukvu na kojoj je Maksim.

Pripaljuju ogradu, plavkast dim raste iz zemlje oko čoveka i bora; Nemci stalno prinose nove suvarke, granja.

Nepoznati se zaleti, prolazi vatreni krug; cupka na jednoj nozi, grize prste; Nemci ga vrate.

Smešnim trzajem tela ponovo izlazi iz vatre; Nemci viču: hip-hop.

Pucka granje, oseća se borova smola, čovek je izleteo na suprotnu stranu; diše duboko, hoće sav dim iz sebe da izbaci; opale mu šamar, partizan klekne na kolena, svali se u travu; ubace ga ponovo u vatru.

Hip-hop; hip-hop.

Maksim gleda u nebo, kaže: pišam nebo... pišam zemlju...

Dim ljut, oseća se svuda; ide visoko gore u nebo, ima ga mnogo, stvoriće se oblak.

Nad borom tanak, crnkasti diskos; čovek već peti put izlazi iz vatre; skoro je go — vatra je do kolena skratila čakšire; crn je i mastan od znoja, u pokretu cupkav kao neki đavo.

Dodaju novo granje, polusuv bor, zapalio se; trese se u ognju — opada vrela šišarka; opekli su Nemci ruke, sisaju prste, viču: hip-hop.

Hip-hop, obesna deca; — takva su kad spaljuju krticu ili ježa nađenog u šumi.

Iz ognja krik prigušene ptice; sedmoga puta ne uspeva da se izbaci iz vatre; ostaje u njoj, — oblak nad borom postaje potpuno crn, oseća se kao da je spaljena velika ovnujska koža.

I Maksim gleda: bor, veliki crni stub oglodan plamenom; vatre se stanjuju, Nemci odavno skinuli šlemove, ne viču više hip-hop; zbijeni u gomilu, gledaju ognjište; vatrište tinja, pepeo počinje da smrdi; pod borom je crn krug — velika krtica napravila svoju kuću.

Nemci idu nazad: jedan korak, dva, — nekoliko koraka; okrenu se, pa naglo u šumu.

Maksim glasno kaže:

Šta?! Šta je bilo... Šta... Pišam nebo... pišam zemlju...

Smulji se sa bukve, pada, i nema želju da ustane.

Antonije ISAKOVIĆ

FOTOGRAFIJA

eka Sutjeska zapljuskuje asfaltne trotoare Beograda, šumi kroz moju i tvoju sobu, pored otvorene knjige, pored krpene lutke zaturene u dalekom predgrađu pod sirotinjskim krevetom, iza starog pletenog kofera koji, ko zna otkad, nijedan peron, nijedno pristanište nije videlo — a knjiga će ostati dugo nedočitana i vozovi odlaze i trube brodovi polazeći u svima pravcima, i iza njih ostaje samo bela vodena pruga.

Sutjeska teče, kao samo trajanje, pored ko zna kad, u nekom ranijem životu iščezlog kućerka na Dunavu. A tu je i malarično poljanče na kome sam ga ostavljao, katkada i uplakanog čim se odmaknem od njega, igrajući se sa ostalim vršnjacima dok je mati bila, poverivši mi ga, beskrajno daleko.

On će porasti, do futbalskog igrališta sa kapama i starim ciglama umesto stativa, do karabina i „kragujevke" i „klipače" otete od Nemaca — kad su zapalili Beograd od Dorćola do Vukovog spomenika.

On će porasti do Sutjeske, do ove male fotografije iz 1943.

On će porasti do ove male fotografije...

O, i ti znaš stravu fotografije.

Neke su se već davno sklonile u svoje čudesne predele među knjigama,među pismima, među starim računima da iz tih, često jedva dostižnih predela, zrače na tvoj i na moj život svoju stravu — ili da prostiru senku svoje umrtvljene lepote trajanja, trenutka koji se neće vratiti ali koji je ipak tu, sa nama, u nama — kao otvorena knjiga koju neću dočitati, kao tvoja zaturena krpena lutka detinjstva, kao blesak „kragujevke" u otsudnim noćima na Tjentištu, pod Košurom — kao Sutjeska.

Katkad putujemo u predele tih fotografija, izvlačimo ih na svetlost svakodnevice, često slučajno, i dugo ostajemo sa tim fotografijama u rukama, nehotice, i postajemo umorni, i usplahirani — kao pred neki polazak koji se nije i koji se neće dogoditi... daleki mrtvi peroni i pristaništa zovu a udovi su nam od olova, dok su stisnute, već beskrvne usne sleđene.

Njegovu fotografiju dobio sam juče. Bilo je podne. Prolazio sam odmah posle toga Terazijama, u podne, kroz mnoštvo koje je zakrčilo trotoare — niko nije slutio šta nosim u džepu na grudima, jer ljudi u podne, na sunčanim asfaltnim trotoarima — ne osećaju stravu fotografija.

Imao je dvadeset godina kad je poginuo, moj brat, najmlađi od trojice poginulih. O, često je plakao na poljančetu dozivajući me dok je mati bila daleko, beskrajno daleko.

Možda me je tako dozivao i u ono svitanje svoje smrti, 1943.

Stative — naše stare kape i dotrajale bačene cigle davno su istrunule u magičnim metamorfozama ljudskih stvari.

Moga tima više nema, ništa ga na svetu više ne može sakupiti — jer je Beograd zapaljen od Dorćola do Vukovog spomenika, jer je cela zemlja bila zapaljena s kraja na kraj.

I nema više njegovog karabina, ni njegove „kragujevke", ni njegove „klipače".

Postoji samo Sutjeska koja šumi pored ovog mnoštva, i strava nepomičnosti njegove fotografije, strava nepomičnosti jednog trenutka njegovog života iz 1943 — u mome džepu na grudima.

Na fotografiji ne plače, ne doziva.

Smeši se.

Nakrivio je titovku.

Smeši se na mnoštvo kroz koje prolazim, dečačkim osmehom.

Smeši se na mene.

Na trajanje.

Na daleko malarično poljanče.

Na metamorfoze ljudskih stvari, đačkih kapa, dotrajalih odbačenih cigala.

Na metamorfoze fotografija, njihovu trošnost u vremenu.

Na Sutjesku koja zapljuskuje moju i tvoju sobu, perone na koje nećemo stići, brodove koji su već pošli bez nas.

Smeši se na devojke, tu, na Terazijama, u mnoštvu kroz koje prolazim, na njihove kovrdže i druge ljupke smicalice, na sve devojke sveta — sa fotografije na mojim grudima, u džepu.

On je u sredini grupe na fotografiji. Jedino je njemu titovka nakrivljena, iako na dečački kicoški način — znam dobro kako se snebivao pred devojkama, rastao mi je na rukama.

Tako se snebivao da govori i o lepoti stvaralačkog rada kasnije, kad pobedimo, o svojoj najdubljoj, životnoj rešenosti da za tu lepotu da sve, bez ostatka. I to je za njega značilo govoriti o sebi, jer svoj život, ni svoju smrt, nije mogao zamisliti bez te lepote, bez pobede u koju smo iz pustoši 1941 pošli, bez te rešenosti koja se rascvetala u njemu još onda — na poljančetu, u timu koga više nema.

Nije držao govore.

Slušao ih je.

I smešio se.

I vukao okrvavljene noge, s kamena na kamen, i zamahivao bombama, i dodavao municiju, i nišanio.

Iz svoga karabina, i iz puškomitraljeza.

O da, pregazio je Sutjesku. Prošao je sva tri usijana obruča moj centarfor te, 1943. I onda je pao — odmah posle trećeg kruga, te, 1943.

Na Bugojnu.

Tražio sam mu, kasnije, grob.

„Psi su ih raznosili" — govorio mi je monotonim umornim glasom čovek na Vrbasu, na žutoj močvarnoj zemlji i pesku, pored još uvek netaknutog bunkera pred kojim je, zamahnuvši bombom, pao.

Eto, tako je ostao nasmešen, nakrivljene titovke, u sredini fotografije.

Nema asfalta.

Nema tvoje i moje sobe.

Nema otvorene knjige.

Nema krpene lutke detinjstva.

Nema nijednog perona na svetu, nijednog pristaništa.

Nema vozova.

Nema brodskih sirena.

Nema odlaska.

Nema pravaca.

Nema povratka.

Ima samo njegov osmeh.

Njegov osmeh na mojim grudima, osmeh koji niko u mnoštvu ne vidi.

Pre nego što sam stigao do peska, do bunkera na Vrbasu gde su ih „psi raznosili", prošao sam kroz kanjon Tare. U kanjonu se komešala i ključala gusta magla kao iz zapaljenog grolta. Druga strana kanjona, Velenić, Meštrovac — nisu se videli.

— Pevajte, kad ste pevali u Petoj ofanzivi, kako ne biste sad pevali — sokolio nas je stari Nikola, zadržavajući nas da odložimo bar jedan dan svoj put na Mratinje.

Bilo je to šest godina kasnije, nije se čuo davno ni jedan pucanj puške — ali stari Nikola nas je zapamtio. Iz kanjona Tare dopirale su do nas, razvlačile se nad ognjištem oko koga smo sedeli, kao u dane ofanzive, guste magle.

I pevali smo.

Kao u dane ofanzive.

I odložili svoj put za Mratinje.

Dragan se i tada smešio.

Na našu pesmu.

Na starog Nikolu koji je možda i njega tada, 1943, pogostio.

Na bunker koji ga je čekao posle trećeg usijanog kruga smrti, na bunker pred kojim je pao, na pse koji su ga raznosili, na pesak, na mene — smešio se nakrivljene titovke sa fotografije koju sam tek juče prvi put ugledao i koju sada nosim kroz osunčano mnoštvo — kuda, kuda.

Sutra smo nastavili svoj put, za Mratinje, i dalje, dalje, kanjonima bez obruča, kanjonima u kojima se, svakog trenutka, rađaju legende, žive legende jedne pobede, i dalje, dalje —sve do onog nezauzetog bunkera na Vrbasu, uzalud, uzalud.

Kuda ću sad.

Prolazim kroz žamor mnoštva, osunčanim Terazijama, a udovi su mi od olova i stisnute usne sleđene.

Ima samo njegov osmeh.

Silazim na Dunav, ulicama kojih nema, na poljanče koga nema.

Kako je brzo porastao, tada, do futbalskog „igrališta", do stativa od đačkih torbi i kapa i starih cigala.

Iz prašine, iz osušene trave pojavljuje se njegov tim, on.

I opet se smeši.

Čelo mu je malo oznojeno — trebalo bi mu obrisati čelo. On je centarfor. Dođite, sve ljupke devojke sveta, na ovo poljanče koga nema, da vidite šta radi ovaj centarfor tima koga nema.

Još je bio dete kad mu je, 1930, od policiske ruke, poginuo najstariji brat, prvi. Pamtio ga je, njegovu gitaru u nedelju. Dvanaest godina kasnije, 1942, poginuo mu je i drugi brat. Taj drugi brat putovao je na osovinama železničkih vagona po svetu i donosio čudne strane reči i tragove policiskih udaraca po telu i uproleće, kad nije bio na nekoj osovini vodio ga u Košutnjak — brali su ljubičice i gostili se šećerlemama i suvim vašarskim medenjacima.

Da li ga je uopšte video od 1941, kao partizana, sa onom ogromnom petokrakom zvezdom na zarobljenom nemačkom šlemu?

Treći?

Da, voleli smo da zajedno slušamo šlagere, i Čajkovskog...

Treći?

To je strava fotografija.

Njegov treći brat nikad neće dočitati otvorenu knjigu, nedaleko, na puškomet, na jedan korak, na jedan ljudski život daleko od čudesnih predela trajanja.

Prašina se slegla.

Osušena trava stvrdla se u asfalt koji zapljuskuje Sutjesku.

Nekoliko koraka daleko od Marksovog groba, u Londonu, na Highagate Cemetery, nalazio se grob Dušana Popovića. „Serbian socijalist leader" — bilo je upisano na skromnoj spomen ploči.

A ja sam čuo glasove svih mrtvih naše Revolucije u taj tmurni dan na pustom londonskom groblju, glasove iz policiskih kazamata, glasove sa vešala, glasove iz ofanziva, glasove sa Tjentišta.

I, visoko nad beskrajnim kamenim morem devetmilionskog tudeg grada u daljini, prožetog dimom i maglom, ugledao sam njegov osmeh.

O, još brže je dorastao do karabina, i do „kragujevke", i devojke, i čelo mu je opet oznojeno dok se sa Uzlupa, prešavši pod eksplozijama haubičkih granata iz Foče tanki viseći most, uspinje u dugoj koloni nekadašnjih mojih boraca na Vučevo gde ćemo se, poslednji put, sresti.

Da mu obrišem znoj sa čela, da mu povijem okrvavljene noge i da, u dvadesetoj, prošavši i treći krug, ostane, moj centarfor, pred bunkerom na Vrbasu.

Bio je to samo trenutak, to, na Vučevu, u kamenoj vrtači — nemački avioni su se za taj trenutak povukli negde prema Rajlovcu, verovatno da uzmu novu municiju — bila je tišina.

Taj susret, nepostojeća fotografija tog susreta u mome je srcu.

I na njoj se smeši.

U mome srcu će ostati dok ono bude kucalo.

Ali ko će mu, kad moje srce prestane da kuca, kad bude opet zaigrao, skupivši svoj tim, na poljančetu, kad opet izbije od Uzlupa na vrh Vučeva sa svojim bataljonom noseći puškomitraljez na ramenu, okrvavljenih nogu — ko će mu obrisati znoj sa čela, ko će skupiti njegov tim na poljančetu koga nema, ko će ga nosati i uljuljkati u san kad se rasplače, sam, iza našeg „gola", već gladan.

Nikada nije ranije čuo za Sutjesku.

Rastao je na Dunavu i čuo za Misisipi, za reku Delavare, iz romana, za Tigar i Eufrat, iz geografije, za Nil, iz istorije i opere, za Vltavu — kako smo mnogo slušali „Vltavu" na ra-

diju u dane pre no što je Beograd zapaljen od Dorćola do Vukovog spomenika, da zatim okrenemo na šlagere, na Tina Rosija i Benjamina Đilija.

„Vltava" nas je bolela iako o tome, ni on ni ja, nismo nikad progovorili ni reči, bar on. Danas bismo slušali Iv Montana, i Doris Dej i Iva Robića i izbegavali bismo da govorimo o ratu — bar ja bih izbegavao da govorim, jer je on za mene još dete, i to će ostati čitavog mog života.

On bi izbegavao da govori jer je on malo govorio, i borcima i devojkama, jer se on smeši svojim spokojnim osmehom u sredini fotografije osmehom bića, čoveka u kome je, jednom za uvek, odlučeno da jorgovani uvek cvetaju po predgrađima na ovoj zemlji, i da se mora, kad za to dođe vreme, podleći ljupkim smicalicama devojaka, ako one dobro izvedu stvar da to podleganje izgleda kao njihov „poraz".

Slegla se prašina na futbalskom „igralištu" koga već ko zna otkada nema. Na Tjentištu, na Sutjesci smirile su se, već davno, sve eksplozije ofanzive, i kasnijih ofanziva. Sutjeska zapljuskuje asfaltne trotoare, podiže se katkad, nabujala, do neona po našim gradovima, do naših najviših planinskih vrhova.

Sutra će biti prozvan.

Kako će se tamo, na Tjentištu, odazvati.

Recite mi, devojke, kako će se odazvati!

U čudesnim predelima fotografija nema ljudskih glasova.

Ni zova.

Ni odazova.

Ima trajanje.

Trenutak trajanja.

I njegov osmeh, osmeh koji ti još nisi videla, osmeh koji ne znam da li ću ti ikad pokazati, osmeh na fotografiji, koju, eto, od juče nosim, sam, i zagledam, tu slučajno otkrivenu fotografiju, kad sam potpuno sam, u metežu trotoara, ili kod kuće, opet sam, u nedoba.

Treba da se odazove njegov osmeh.

Blagi dečački osmeh treba da obasja ovaj svet, iznad Sutjeske, iznad Beograda, iznad čitave zemlje, s kraja na kraj — takav osmeh treba da ozari usplahirenog, jetkog, zastrašenog, gladnog čoveka i na Istoku, i na Zapadu, i na Severu i na Jugu, na čitavom zemljinom šaru.

Da ljudi stignu na perone, i oni iz dalekih sirotinjskih predgrađa, da brodovi u pristaništima prime sve putnike, i one sa starinskim pletenim koferima — a knjiga neka ostane nedočitana jer tako mora biti — knjiga života nikada ne može biti dočitana.

Bilo je podne kad sam prolazio, sa njegovom fotografijom u džepu, Terazijama.

Biću i ja, u stroju, na Tjentištu, prozvan.

Ja — treći.

Ali ko je od nas četvorice više živ u ovom trajanju, ko je od svih nas preostalih i onih koji su pali od dželatskih ruku ili u jurišima više živ u trajanju otadžbine, u istini, u stvaralačkoj slobodi koju još uvek, svuda, treba osvajati, u stvaralačkom radu koji je uvek, svuda, najveća i najlepša vrednost ljudskog života. Ali, ako je teško odgovoriti na to pitanje — jedno je izvesno: mi smo jedno, i mrtve i žive i naše buduće, još nerođene generacije su jedno.

One su otadžbina.

A Sutjeska, koja šumi kroz moju i tvoju sobu, čije će obale, sutra, odzvanjati imenima i mrtvih i živih — Sutjeska je lepota istine i stvaralačke slobode, Sutjeska je gorka i gorda lepota naše otadžbine, Sutjeska se ulila u našu budućnost i njenom snažnom toku, pritisnutom sa svih strana strmim, jedva prolaznim kanjonima, nema kraja dok je kapi krvi u mišicama našeg čoveka — doklegod blagi dečački osmeh obasjava ovaj svet.

Čedomir MINDEROVIĆ

U VATRI I DIMU NA LJUBINOM GROBU*

io je 9 jun. Umorne i izgladnele kolone boraca probijale su se iz obruča. Sa njima i za njima kretale su se kolone ranjenih i bolesnih. Neprijateljski „Dornijeri", „Štuke" i „Meseršmiti" nadletali su još od zore i sručivali čitave tovare bombi. Naročito su bombardovali prostoriju Milinklada, Hrčavka, Vrbničke Kolibe, gde su se, pored velikog broja jedinica, nalazili Vrhovni štab sa Titom na čelu i engleska vojna misija. Posle svakog bombardovanja prizor je bio pun strave i užasa. Svuda raskomadana ljudska tela, izginuli konji, polomljeno oružje i jauk teških ranjenika koji traže pomoć. U ovom mučnom prizoru pronosi se vest da je ranjen drug Tito. To nam je nanelo težak bol. Opržilo nas je kao vrelo gvožđe. Osetili smo neku neizvesnost, mučniju nego ikad. Tek kada smo saznali da je rana lakša, umirili smo se. „Osveta... napred... i samo napred", to je postala naša osnovna misao.

Leva kolona drugog ešalona, na čijem se čelu nalazila Četvrta (crnogorska) proleterska brigada, tučena i uznemiravana artiljerijom i avijacijom, probijala se od Sutjeske ka Zelengori. Ona je potiskivala Nemce sa Ozrena i oprezno nastupala uzanim, gotovo kozjim stazama i puteljcima prema Lučkim Kolibama. Negde oko podne, komandant brigade Vako Đurović je primio novi zadatak za brigadu. I pošto ga je primio pristupio je od-

* Postoje neslaganja o tome ko je bio komandir 2-ge čete 3 bataljona Četvrte proleterske brigade za vreme njene borbe na Ljubinom Grobu (vidi napis: V. Bilanović, *Na Ljubinom Grobu*, str. 566—587 u *Sutjesci I*, i R. Raspopović, *Na Ljubinom Grobu*, str. 308—310 u *Sutjesci IV*). Nap. red.

Ivan Šubić: KOLONA U SNIJEGU

mah organizaciji njegovog izvršenja. U tome je došla i njegova herojska smrt. Ipak je uspeo da izda zapovest brigadi. Na okrvavljenoj karti, ruka komandanta, čiji se život gasio, povukla je iskidanu liniju od Milinklade u pravcu Vrbničkih Koliba; a zatim je grčevito stisnuta šaka stegla olovku, obeležila njome kotu Košute i zabila je u vrh Ljubina Groba. Poslednje reči bile su upućene brigadi, da po svaku cenu obezbedi prolaz između ova dva terenska objekta. Verovatno da je to bilo naređenje druga Tita.

U pravcu Ljubinog Groba maršovali smo noću. Na čelu 3-ćeg bataljona brigade koja se spuštala severnim obroncima Ozrena, nalazila se Druga četa pod komandom Božidara Begovića, komandira, i Nikole Jelušića, pomoćnika komesara čete. Posle ponoći, 10 juna, pozvao me komandant bataljona Miroje Žarić i izdao mi kratko i jasno naređenje da sa četom još pre zore, dok ne dođu Nemci, zaposednem Ljubin Grob i da ga držim sve dok podnožjem ne prođu Vrhovni štab, naše jedinice i ranjenici. Naređenje je završeno rečima: „Ne dozvoliti Nemcima da ovladaju Ljubinim Grobom! Dok bude živih, neka se Ljubin Grob brani!" Ovo naređenje dalo je ton borbi na Ljubinom Grobu, 10 juna. Kada sam posle kratkog vremena borcima 2-ge čete saopštio naređenje komandanta bataljona, doživeo sam ono što mi i danas lebdi pred očima — prihvatanje zadatka sa izvanredno visokim moralom. Dostojanstveno i sa izvesnom gordošću primili su ratno naređenje. Shvatili su ga i kao posebnu čast, što je baš njima palo u deo da brane Ljubin Grob, položaj čija je odbrana od neocenjivog značaja za uspešno probijanje naših snaga kroz Zelengoru.

Marš ka novom položaju četrdesetorice, koliko nas je bilo u četi, počeo je. Kolona ubrzava hod, sve brže i brže, dok se marš nije pretvorio u pravo trčanje, samo radi toga da bi na Ljubin Grob izbili pre neprijatelja. Stigli smo u zoru do podnožja. Iskoristio sam kratak predah da osmotrim položaj i donesem odluku o rasporedu boraca i odbrani uopšte.

Kosa na kojoj se nalazi Ljubin Grob gola je i čista kao dlan. Pored nje zaseca duboka strma uvala, a preko nje, dalje, brisan prostor a zatim šuma. S druge strane je mlada bukova šuma i četinari prošarani livadama i proplancima. Ovo moje osmatranje i donošenje konačne odluke za posedanje položaja bilo je kratko, jer sam očekivao da će se sa rađanjem novog dana Nemci brzo pojaviti. Četi sam saopštio odluku i borci su zauzeli borbeni raspored. Svi su se trudili da imaju što veću preglednost radi boljeg dejstva, korišćene su i najmanje uvalice kao zakloni. Preporučio sam borcima da se uviju u zaplenjena italijanska šatorska krila, kako bi što manje bili upadljivi avijaciji. Uspeo sam još da obiđem sve borce radi eventualnih

izmena mesta kako bi bolje gađali, ali nisam stavio nikakvu primedbu. Bili su to borci prekaljeni u mnogim okršajima i sa bogatim borbenim iskustvom, svi su bili na pravom mestu. A iz njihovih očiju sam čitao odlučnost da se zadatak mora izvršiti, jer su znali da se u dolini iza naših položaja nalazi Vrhovni štab sa ranjenim komandantom, stotine ranjenika, zastave brigada.

Bilo je naređeno da drugarice, četne bolničarke, ostanu u sastavu bataljonskog previjališta koje se nalazilo u podnožju kose (organizovala ga je referent bataljonskog saniteta Ana Ljumović). Četne bolničarke su se energično usprotivile ovakvoj odluci i zahtevale da budu sa nama na položaju. Govorile su: „Ako treba vi svi da izginete, ginućemo i mi sa vama". Tako su nam se i one pridružile. Bilo ih je nekoliko.

Prvi zraci sunca doneli su nam i prva iznenađenja — nemačke šlemove, koje su vojnici polako podizali i spuštali na puškama, da bi nas izazvali da se javimo vatrom kako bi proverili gde se nalazimo. Mi se nismo javljali na ovaj izazov. Čekali smo da nam se približe na dohvat puške. Neprijatelj nije primetio nikakve pokrete ni naša mesta, pošto nismo odgovorili na njihova provociranja, i verovao je da kosa nije posednuta. Malo zbunjeni tišinom, počeli su da se u gustom streljačkom stroju približavaju i podilaze našem položaju. Daljina između nas i njih sve se više smanjivala. Trista metara... dvesta metara... Nemački vojnici su se peli dosta oprezno, skoro čitav sat uz kosu. I tek kada su nagazili na naš stroj, trgli su se i naglo pošli napred, a onda zastali. Na naš položaj je otvorena paklena vatra. Ljubin Grob kao da je goreo. Od eksplozija, dima i prašine nije se skoro ništa videlo. Hteli su u prvom naletu da nas demorališu svojom brojnošću, a zatim da nas unište vatrom. Mislili su da će kao od šale preći preko našeg položaja.

Naši borci su se priljubili za zemlju i grčevito držali svoje oružje. Odjednom, mala četa otvara brzu paljbu, nastaje pravi uragan. Elitne nemačke SS trupe nisu mogle izdržati do kraja ovaj retko viđeni dvoboj. Neprijateljski stroj je pukao; do tada na oko hladni nemački vojnici počinju da nam okreću leđa, da beže i da padaju pogođeni zrnima iz pušaka. Njihovi prvi ranjenici ostali su ispred naše linije koju smo čvrsto držali. Čuo se jauk, dozivanje u pomoć.

U prvom naletu neprijatelja četa nije imala gubitaka. Zatišje koje je nastupilo, trajalo je vrlo kratko. Nov gust talas nemačkog streljačkog stroja na čelu sa automatičarima ponovo je navalio. Nemačke baterije su prethodno poslale smrtonosne eksplozije. Cela kosa Ljubinog Groba bila je obuhvaćena snopom granata. Svaki put kada bi se Nemci primakli našem po-

ložaju četa se dizala kao jedan čovek u protivnapad boreći se ručnim bombama, prsa u prsa, sa Nemcima. Usledio je i niz novih juriša. Naši su gubici bili neznatni u poređenju sa neprijateljevim.

Negde oko 10 časova, opet posle vrlo kratkog zatišja, Nemcima stižu u pomoć avioni. Šest „Štuka" uz zavijanje sirena od kojih zastaje dah, ustremljuje se na naš položaj. Zatim u talasima doleću „Dornijeri" i naizmenično se smenjuju sa „Štukama" i tako nekoliko naizmeničnih napada u toku čitavog dana. Istovarivanje bombi i strašno mitraljiranje, i čini nam se da to neće nikada prestati. Na kraju dolaze „Rode" i spuštaju se do same ivice kose. Koliko su nisko letele, pilotima je bilo moguće da gađaju naše borce iz mašinki i pištolja. Bacili su svoje smrtonosne tovare bombi, po nekoliko komada skupa vezanih žicom. „Koliko nisko lete, samo što nam ne skidaju kape s glava" govorili su borci. I više se nije znalo šta se događa sa leve a šta sa desne strane Ljubinog Groba. Više se nije znalo u kom poretku stoji četa, koliko nas je živih, a koliko već otpisanih sa neispisanog spiska ratnika. Možda se čuo jauk, možda su se čuli dozivi, možda je bilo poslednjih pozdrava idealu, principu, majci, sestri... Paklena kiša hitaca oduzela je moć svakoj izgovorenoj reči. Naš položaj je bio preoran, čini mi se, da nije bilo ni jednog kvadratnog metra na koji nije pala bomba. Tek što se avioni uklone, Nemci kreću u nov napad. Kao da su osetili da se naša četa znatno smanjila, pa su zbog toga sve besomučnije napadali. Posle svakog udara mislio sam na one koji su pali, i na to, koliko će ih se živih ponovo dići za protivnapad. Znao sam da će se svi koji mogu da hodaju, makar bili i ranjeni, dići u odbranu. I tako je i bilo. Sada se dve trećine čete diglo i stupilo u akciju. Bio sam duboko potresen kada sam video da mi jedna trećina čete i dalje leži na zemlji. Jeziv je to bio prizor. Mlad čovek se rastaje sa životom, ali ne misli na to, već na svoje žive drugove pozivajući ih da se zaklone iza njega, na svoj poslednji doprinos idealu za koji se borio. Teško ranjeni ratnik koga sam na leđima preneo da bude previjen, baca bombu poda se da ne bi bio „teret" drugovima da ga posle nose i time ih „zamara". Junački se borila za više ciljeve ova hrabra četa. Vrlo često je dolazilo i do upotrebe hladnog oružja, najčešće kundaka i bajoneta, do dvoboja, rvanja, borbe prsa u prsa.

Ponovni kratak predah do sledećeg naleta neprijateljske pešadije i avijacije. Bilo je nešto posle 11 časova. Pred nama je bio letnji dan, vreo i dug, vreme je teklo sporo, kao da ne odmiče. Usne suve, ispucale. U ždrelu peče, skoro ponestaje daha. Na hranu i ne mislimo, ali nema vode, spopala nas je žeđ. Svi

smo potamneli od baruta i prašine, samo oči svetlucaju između kapaka i mi se ponovo pripremamo za odbranu.

Neprijatelju se činilo da na Ljubinom Grobu branilaca više nema. A šta se ipak tamo događa. Neko opet brani to stravično brdo koje je ubeleženo i na nemačkim kartama, kao Ljubin Grob. Ko je to još živ posle svih živih ognjeva koji su se sručili na nas? Brane se ostaci 2-ge čete. Neprijatelj ne može da probije položaj. Četa odoleva tolikoj sili. Naši gubici postaju sve veći. Čini nam se da su ovi napadi sve teži, nas je sve manje! Čine se nadčovečanski napori i Nemci su ponovo odbijeni. I opet smena juriša i avijacije i nikad kraja.

Na svoj poslednji juriš Nemci su krenuli nešto posle 17 časova. Krenuli su pod zaštitom veštačkog dima za koji su neki govorili da su to bojni otrovi. Još jedan napor. I poslednje snage se ulažu. Ostalo je još samo 13 proletera i to većina ranjenih. U tome se počela da spušta noć koja je svojim tamnim krilima razdvojila dva smrtno zavađena neprijatelja. Ostaci 2-ge čete polako napuštaju položaj. Dva sata posle prekida borbe, odnosno kada je i poslednji avion odleteo u pravcu Sarajeva, malena kolona od 13 boraca pošla je za kolonama koje su uspele da se probiju dalje prema Zelengori. Za nama je ostao Ljubin Grob branjen i odbranjen, a na njemu dvadeset i sedam proletera koji će i mrtvi čuvati Ljubin Grob. Za ovaj herojski podvig i masovni heroizam 2 četa je odlikovana posebnim ukazom — Ordenom zasluga za narod I reda.

*

Danas se sećam samo nekoliko imena poginulih boraca. Nikola Jelušić (umro je posle rata), iskusni partiski radnik, pojedinačno je bodrio borce i naglašavao potrebu prvenstvenog isticanja komunista u borbi. Vlajko Brajović rukovodilac SKOJ-a čete, koga je rat zatekao kao đaka — maturanta. Napušta školu, prihvata se oružja i učestvuje u Trinaestojulskom ustanku. Nežnog zdravlja, ali mu to ne smeta da ispolji svoju hrabrost. Hteli smo zbog zdravlja da ga poštedimo ove borbe. Naljutio se i rekao: „Idem i ja sa svojim skojevcima". Na položaju je zamenio svog palog druga puškomitraljesca i hrabro poginuo.

Nekim čudom, preživeo je tada borbu vodnik 1-og voda Novo Kovačević, koji je kasnije poginuo u borbama kod Sjenice, krajem 1943 godine. Bio je u borbama prekaljeni komunista. Svojim gromkim glasom, nadvišavao je grmljavinu oružja. „Ura napred proleteri".

Iskusni borac koji je već poznavao ratne veštine, jer je pred sam rat otslužio svoj vojni rok, Jakša Stojović, inače

zemljoradnik iz Gostilja, pomogao je borcima u maskiranju i zaštiti. Ostavio je svoje kosti na obroncima Ljubinog Groba, kao desetar 2 čete.

Hrabro se borio i Vojo Živković koji je kasnije u ratu poginuo. Miroslava Živković, mlada i hrabra bolničarka, koja je u trenutku ranjavanja jednog druga koji je ležao kraj nje, plakala što mu ne može pomoći da zaustavi krvavljenje, bila je smrtno pogođena od neprijateljskog zrna i pala pored njega.

I tako redom, redale bi se kratke biografije poginulih boraca. I za svakog ostaje ista reč i isto mišljenje: bio je hrabar, iskusan borac, mlad, vitalan, pun velikih iščekivanja od života, poginuo na Ljubinom Grobu. Svi su bili heroji i dali od sebe ono najdragocenije što se moglo dati — svoje mlade živote. Pala su tada i dva brata Kordunaša čija su se tela smešala sa gomilom izginulih Nemaca. Ni danas se njihovih imena ne sećam.

Za vreme proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci od 13 preživelih boraca koji su se borili na Ljubinom Grobu našli smo se na Tjentištu nas dvanaestorica: Radovan Dakić, Marko Injac, Mane Stojanović, Rade Ivetić, Rade Bodražić, Veselin Bilanović, Milorad Lakić-Mujo, Joveta Bobičić, Žaka Lakić, Olga Jelušić-Delibašić i Plana Kovačević.

Božidar BEGOVIĆ

KOD VRHOVNOG ŠTABA

Telefonski razgovor

Nalazio sam se na nekom sastanku u komandi mesta Planine Pivske na Pišću. Bilo je to, verovatno, 11 maja pre podne. U toku sastanka pozvali su me telefonom sa Šćepan-Polja. Rečeno mi je da imam vezu sa Vrhovnim štabom. Govorio sam sa drugom Titom. Rekao je nekoliko pohvalnih reči o narodu našega kraja, a posebno Planine Pivske, njegovom držanju i aktivnom učešću u poslednjim akcijama pozadinaca i seljaka protiv četnika, kao i uopšte o srdačnom dočeku naših boraca i ranjenika iz Bosne. (Tih dana je izdat jedan *Bilten* i radiovesti VŠ u istom smislu.) Najzad mi je rekao da dođem u Vrhovni štab, čim posvršavam najhitnije poslove, ali najdalje kroz dva-tri dana.

Posle završenog razgovora sa drugom Titom razgovarao sam sa još nekoliko drugova iz VŠ. To je bilo na njihovu inicijativu, a veza se nije prekidala, nego je kod njih slušalica išla iz ruke u ruku.

Telefon se nalazio na Šćepan-Polju. Vrhovni štab je poslednjih desetak dana boravio u Kruševu. Pretpostavljam da je ovo bilo onoga dana kad je VŠ prešao iz Kruševa na Šćepan Polje, odakle je, preko Meštrevca i Bobova, produžio za Đurđevića Taru.

PUT DO VRHOVNOG ŠTABA

Spremao sam se da sutradan pođem u VŠ. Pravac koji mi je dat išao je za Bobovo. U međuvremenu je na Pišće došao Blažo Jovanović. On se tih dana vratio iz Albanije, a poziv Vrhovnog štaba — da dođe kod njih primio je u Štabu Druge proleterske divizije u Miloševićima kod Šavnika, 8 maja. Dogovorili smo se da idemo skupa. Sećam se, Blažo je tada nosio šiptarsku kapu — belo keče — na kojoj se oštro isticala crvena petokraka zvezda sa srpom i čekićem.

Na Pišću smo prenoćili još jednu noć posle Blažovog dolaska. I sutradan, moglo je to biti 12 maja, krenuli smo preko Durmitora za Žabljak. Preko Todoreva Dola gazili smo i pomalo snega koji je tih dana napadao. Taj mladi sneg bio je voden i topio se preko već ozelenjenih busika. Prisoja Dobroga Dola bila su kopna i dalje sve do Žabljaka. Noćili smo na Žabljaku i sutradan nastavili preko Tepaca za Bobovo.

U Tepcima je bilo toplo i pitomo. Proleće. Dugo smo sedeli, odmarali se na ledinjaku pored jedne kuće i razgovarali sa seljacima. Jedan od njih, naš odbornik, mislim da se zvao Badnjar, imena se tačno ne sećam, izneo nam je pred kuću bocu rakije te nas počastio. Iskreno i od srca vesele se naši ljudi što su se iz Bosne vratile brigade. Tako su tih dana u običnom razgovoru ovde nazivali našu vojsku. Sveža su bila nedela i podlost četnika, a neizbrisan ponos na prve dane ustanka i sve ono što se dešavalo i radilo na narodnom poslu u ovome partizanskom, durmitorskom kraju od početka ustanka do povlačenja brigada za Bosnu s proleća 1942 godine. Pozadinski ilegalni radnici, sem naše grupe na Planini Pivskoj, gotovo su svi izginuli za proteklih nekoliko meseci. Sve su to sad u razgovorima ljudi obnavljali, kao da su nekako tek sada, nakon deset meseci, smeli glasno da govore o onome o čemu misle.

Ovde u Tepcima skelom smo prešli Taru i istoga dana, kasno uveče, došli na Ograđenicu. Tu smo prenoćili kod jednoga dobrog domaćina, našega simpatizera. Bistar i okretan čovek i ugledan u svome kraju. Interesuje ga politika i to još odavno, pre rata. Dugo smo te noći s njime razgovarali — o našoj borbi, o izdaji četnika, o snazi neprijatelja, o izgledima za kraj i završetak rata. Blažo je pričao o borbama u Albaniji, stanju u Crnoj Gori u vezi sa povratkom naše glavnine iz Bosne, i o mnogočemu drugome. Zaspali smo pred zoru, a ustali takođe rano, i krenuli prema Bobovu da se javimo VŠ.

Međutim, na putu smo saznali, od nekih delova Pratećeg bataljona, da VŠ više nije na Bobovu — nego da je u pokretu. Uputili su nas da ga tražimo na pravcu Kosanica—Đurđevića

Tara. Takođe smo saznali da se tuda kreću i neki članovi AVNOJ-a sa dr Ivanom Ribarom, da i oni idu pravcem kuda je prošao VŠ. Pred samu noć, u kanjonu je već bilo zašlo sunce, došli smo u selo Đurđevića Taru i tu našli VŠ. Pretpostavljam da je to moglo biti 14 maja.

U ĐURĐEVIĆA TARI

Prateći bataljon rasporedio se po selu. Uputili su nas prema reci ka jednoj ravnoj lučici. Rukovodeći deo VŠ smestio se u nekoliko manjih zgrada, a drug Tito u novoj, upravo upola dovršenoj kući, na istoj lučici, iznad same Tare, na njenoj desnoj obali, nizvodno od velikoga mosta. Našli smo ih u dobrom raspoloženju. Sedeli su u zelenilu olistalih voćki. Svak je nešto radio. Uputili smo se Vrhovnom komandantu i javili se da smo došli. Primio nas je veoma vedar i ljubazan. Pozdravili smo se i sa još nekoliko drugova koji su se nalazili u neposrednoj blizini. Sećam se, bili su tu Moša Pijade (Čiča-Janko), Aleksandar Ranković-Marko i Terzić — tada na dužnosti načelnika VŠ. Posle ovoga susreta i kratkoga razgovora s drugom Titom, malo smo se odmorili i pozdravili sa još mnogo drugova i drugarica — koji su bili tu uz VŠ. Bio je tu Vlado Velebit i još neki.

Ubrzo se počeo spuštati mrak. Došlo je vreme večere. Blažo i ja pozvani smo kod druga Tita da s njim večeramo. Svak je dobio po vojničku porciju hrane — malo mesa s nešto makarona. Skromna partizanska večera. Ali nas je, pored večere s Titom, čekalo i drugo, prijatno iznenađenje. Po Titovom naređenju kurir je izvadio iz prtljaga jedan omanji balon — veličine tri ili pet litara. U njemu je bilo nešto vina. Nije bio pun. Svaki od nas dobio je po jedan fildžan za crnu kafu, napunjen vinom. Dakle, posle večere i vino. Retka čast. I na kakvom mestu! A ko zna odakle je došlo ovo malo vina? Iz Hercegovine, ili možda čak iz Dalmacije? To je spremljeno za Tita. Ali, ne! On to nije u stanju sam da potroši, iako mu treba okrepa. On je, u ophođenju, u pažnji koju ume, i redovno hoće da ukaže ljudima sa kojima radi, dosledan sebi, našao za potrebno, da nas i time iznenadi da nam „učini dio" — kako to kažu Durmitorci.

I toga momenta i kasnije kad god sam se sećao te epizode, uvek sam imao utisak — da tada u Đurđevića Tari, na samom početku Pete ofanzive, nije Tito sa nama podelio po fildžan vina: on je to delio svoju pažnju, i u naše odnose unosio ljudsku toplinu, i gest našega, partizanskog Vrhovnog komandanta.

Tito nas je te večeri dugo zadržao u razgovoru. Pitao je o mnogočemu i rekao nam puno značajnih stvari. Ponesen nje-

govim raspoloženjem i izlaganjem o borbama i borcima u Bosni, neko je od nas izrazio kao neko malo iznenađenje, u vezi sa položajem i rukovodećim ulogama sa kojima se vraća dosta naših drugova koji su pre godinu dana pošli u Bosnu kao obični borci, a samo neki od njih kao vodnici ili vodni delegati! A sad su mnogi komandiri ili komesari četa, odnosno bataljona. A ima i odgovornih rukovodilaca u štabovima brigada. Živo se sećam Titovog reagovanja na to: „Nikada, drugovi, ne smete zaboraviti da ljudi na poslu rastu i sazrevaju. Vi te ljude znate od pre godinu dana. A godina dana u uslovima naše borbe veliko je vreme. To više nisu oni ljudi iz maja i juna prošle godine; to su novi, iz borbe izrasli ljudi, naši novi kadrovi koje stvara borba, akcija i naš uporni rad. To su novi kvaliteti. To je, takođe, jedna od tekovina naše borbe."

Sutradan je Blažo počeo referisanje o izvršenju svoga zadatka u Albaniji. Trajalo je to ceo dan i sledećeg dana pre podne, razume se, uz prekide. Za to vreme sam bio slobodan. Razgovarao sam sa mnogim drugovima o nizu pitanja, problema i novosti koje se uvek čuju u neposrednoj okolini vrhovnog rukovodstva.

Tih dana vodila se depešama prepiska između VŠ i britanske komande Sredozemlja koja je predlagala da pošalje svoju vojnu misiju za vezu u naš Vrhovni štab. Donesena je odluka da se ova saveznička vojna misija primi. Prepiska je vršena preko jedne grupe engleskih oficira koja se spustila sa radiostanicom kod Glavnog štaba Hrvatske. Rezultat ove prepiske i pregovora bio je dolazak, nakon desetak dana, prve britanske vojne misije u naš Vrhovni štab, koju je Tito primio na Crnom Jezeru, 28 maja 1943 oko 10 časova pre podne.

Sem toga, tih dana se ovde, u Đurđevića Tari, odlučivalo i o uvođenju oficirskih činova u našoj vojsci. Sećam se kakvim se tempom radilo u ovoj sredini od rane zore do duboko u noć svakoga dana. Tito je čas bio u svojoj sobi, čas bi izašao da malo prošeta, učini sam nekoliko oštrih koraka, pozove ponekog radi kratkog naređenja, ili primi depešu s položaja, ili sasluša Terzićevo izlaganje o situaciji na frontovima, prema izveštajima koje su kuriri često donosili. A u međuvremenu bi stizao da vidi i mnoge druge stvari, da sa mnogima progovori po koju reč ili se našali. Svi su ovde nekako slično radili, to je bio stil rada VŠ: neprekidan rad i praćenje i rešavanje po više problema paralelno; odluke su donošene na licu mesta — a izvršavanje se podrazumevalo odmah. Tako, dok su se davala uputstva za odgovor maršalu Aleksanderu o primanju britanske vojne misije, odmah iza toga diskutovano je da li ćemo u našoj vojsci zadržati generalske nazive kakvi su bili u biv-

šoj jugoslovenskoj vojsci: brigadni general, diviziski general itd., ili ćemo, kako je u većini vojski uobičajeno, uvesti činove general-major, general-lajtnant itd. Zatim, da li uvesti zvanje zastavnika. I mnogo sličnih stvari. A Terzić bi svaki čas presretao kurire ili vojne rukovodioce koji su dolazili u VŠ. I jedne i druge obično je oslovljavao sa „Đe si, munjo nebeska"!

Iz izveštaja naših operativnih jedinica osećala se užurbanost Nemaca i verovatno nova, šira akcija protiv nas. Jedan od izveštaja koji je tih dana došao u VŠ bio je da su Nemci iznenadno došli u Kolašin i da tamo razoružavaju četnike, da su nekud poveli partizane i partizanske porodice koje su bile u četničkim zatvorima u Kolašinu, pa su neki sa Mateševa pobegli, a neki tu streljani. Tih dana došao je u VŠ i Savo Joksimović, partiski funkcioner iz Vasojevića. On nam je pričao o Nemcima u Kolašinu. Sećam se kako je Savo govorio i o tome da su se Nemci iz Kolašina ubrzo pokrenuli po terenu, da su drski i da se sa malim grupama upuštaju i u dalja izviđanja. Tako je jedna desetina došla čak na Biogradsko Jezero na Bjelasici.

Drugog dana mog boravka kod VŠ u Đurđevića Tari pozvao me drug Tito, dok je šetao iza svoje kuće, između ozelenelog drveća, i saopštio mi da sam određen za šefa otseka VŠ za vojne vlasti u pozadini, i da ću ubuduće ostati pri VŠ. Te poslove je dotada vodio Čiča Janko, i ja treba da se dogovorim s njim o daljem radu... Kratko iza toga razgovarao sam sa Čiča Jankom, rekao mu šta mi je Stari naredio, i sa njime zakazao, kad on ugrabi malo vremena, razgovor o mom novom poslu.

Taj razgovor sa Čiča Jankom nisam ni obavio. Sa terena je u VŠ bio došao i Ivan Milutinović. Zahtevao je da i ja hitno pođem na teren naše slobodne teritorije. Tito se nije odmah složio. A Milutin je prilično insistirao. Dogovoreno je, najzad, da pođem, ali samo na nekolika dana, a potom da se ponovo vratim u VŠ.

Istoga dana predveče krenuo sam iz Đurđevića Tare na Žabljak zajedno sa Ivanom Milutinovićem i još nekoliko drugova.

Tu sam ostao tri dana. A upravo pred moj odlazak, mislim da je to bilo 17 maja, došli su na referisanje Fića i Koča, komesar i komandant Prve proleterske divizije koja je bila orijentisana prema Bijelom Polju i nalazila se tih dana negde oko Šahovića.

Koča i Fića već su doneli na taj sastanak sa VŠ izveštaje o sukobu divizije sa Nemcima oko Šahovića. Napad na Kola-

šin, pripremljen i određen za 17 maj, odložen je. Pokret prema Kosovu i Srbiji, dogovoren u Kruševu na Pivi 8 maja — takođe je napušten. A ovde na Đurđevića Tari odlučeno je o promeni pravca — i ponovo određena orijentacija na pravac: Piva-Sutjeska-Zelengora-Romanija.

Bio je 18 maj 1943. Peta ofanziva već je otpočela.

NA CRNOM JEZERU

Po odlasku iz Đurđevića Tare nisam se zadržavao na Žabljaku, već sam hitno produžio za Pivu. Glavna briga bila nam je snabdevanje vojnih jedinica i bolnica. Ovih poslednjih naročito. Trebalo je ne samo pomagati nego i neposredno raditi sa NOO i vojno-pozadinskim vlastima. To sam i ja radio. Bio je to, u svakom pogledu, rad sa ljudima u najtežim uslovima.

Ostao sam tamo nedelju dana, a potom se, 24 maja, ponovo vratio na Žabljak. Vrhovni štab je u međuvremenu napustio Đurđevića Taru i smestio se na obali Crnog Jezera. To je već bio pokret prema Bosni. Neprijateljski pritisak sve oštriji i jači. Druga proleterska divizija jedva se držala na Sinjajevini. I na drugim pravcima borbe su sve teže. Rasplamsava se nova ofanziva. Počela je kod Šahovića i Kolašina. Sad je od Foče naročito jak pritisak. Naše snage se rokiraju i prebacuju. Prva divizija je na pravcu Čelebić—Zlatni Bor. A bolnice, koje su dotle bile u Sandžaku, prebacuju se na levu obalu Tare i priključuju onima koje su se već nalazile na našem području. Opet sve kreće u Pivu...

Ovde, na Crnom Jezeru, pljušti kiša. Titov šator je iznad Malog Jezera, idući levo od one uzine kojom se vežu dva jezera — u gustoj šumi, među stenama, ispod samog Međeda.

Naokolo se na prvi pogled ništa ne vidi, ali je sve puno. Tu su u blizini i ostali rukovodioci, pa delovi Pratećeg bataljona, obezbeđenje i dr.

Ja sam našao dva usamljena šatora na obali Velikog, a u blizini sastavaka dvaju jezera. U jedan su me primili. Bili su tu Pavle Pekić i Todor Vujasinović. Šator je prokišnjavao, ali smo ga uskoro popravili. U šatoru do nas bilo ih je više: Cana Babović, Vlada Dedijer i još nekoliko njih.

Sad je sve pokret i front. Nema više pozadine. Svi smo na frontu. Sve ključa. Čim je vedro Žabljak bombarduju i to mnogo. Jednog dana je 30 aviona gotovo dva sata neprekidno zasipalo Žabljak bombama. Padaju bombe i od 500 kg. A Žabljak ima još svega pet-šest kuća! Ovde nije momentano položaj. Možda traže Vrhovni štab. A verovatno i nasumice tuku sve

što je naše, tuku duh ustanka! Žabljak je simbol naše slobodne teritorije.

Ovde, na Malo Jezeru, sada je Komandni punkt. Opet isti stil rada VŠ kao i u Đurđevića Tari — napregnut, stalan, ali miran, odlučan. Njegov red se ne može poremetiti. Tito čas u svom šatoru, čas među omorama i stenama: čita izveštaje, poziva povremeno Terzića, izdaje nova naređenja, predahne i popuši cigaretu. Izmenja s nekim po nekoliko reči i onda se malo prošeta. Marko u blizini — izdaje neka naređenja za bolnice. Raspoređuje partiske kadrove. Drugovi koji su u periodu četničke strahovlade bili na teškom pozadinskom zadatku, a ostali živi — dolaze na kratke razgovore. A onda dobijaju nove rasporede u brigadama i divizijama. To sve teče dosta brzo, odlučno, naizgled jednostavno. Sećam se, jedanput je i mene zovnuo, i sedeći na jednoj oborenoj jeli, kao uzgred, uzeo mi podatke o partiskom stažu i zapisao ih u svoj blok. To je bio moj prvi — „partiski karton". Znao je, u kratkim intervalima, i sesti na obalu jezera s udicom u ruci. Probali su i neki drugi. Bez mnogo uspeha. Marko je jedanput upecao pastrmku. Pričalo se: „Marko je imao više strpljenja od nje, te je riba izgubila partiju". Ivan Milutinović je sa AVNOJ-em i na terenu. Navratio bi ovde povremeno. Uvek dinamičan, pun akcije, konkretan. Pričao je jedanput zanimljivu epizodu o svojoj brizi o AVNOJ-u njegovom smeštaju po dolasku u okolinu Žabljaka pre nekoliko dana. Sve je, uglavnom dobro išlo. AVNOJ je, po dolasku iz Kruševa preko Meštrevca i Kosanice, lepo smešten na Razvršju, u Motičkom Gaju i drugim selima oko Žabljaka. Nazora je upočetku pratila jedna mala briga — slab je, star i umoran. A navike života ostavile duboke brazde koje čak ni partizanluk ne briše lako. Smestili su ga, priča Milutin, kao i ostale, ovde, blizu Žabljaka. Lepa i čista durmitorska kuća. Naše omladinke su mu očistile sobu, oribale pod, oprale prozore, namestile postelju — postavile čak i sto za rad. Nabrale prvog prolećnog cveća da mu miriše — priča detalje Milutin. Sve je izgledalo besprekorno. Samo, stari Nazor, kad je došao u svoju sobu, stavio je primedbu. Nema zavesa, veli, na prozorima! Nije zgodno. Kako čovek može bez zavesa u sobi! Milutin dalje ne komentariše nego reče da su se devojke rastrčale na sve strane po selu, našle neke jastučnice, i — parale, prale, šile, peglale itd. Uglavnom na prozorima sobe pesnika — partizana sada vise — zavese! Majstor organizacije i gesta, iskusni politički radnik Ivan Milutinović, nije žalio truda niti smatrao bezvrednim da potraži rešenje i za ovake, naoko, veoma male stvari! A, Nazor je ovde završio svoj dnevnik „S partizanima" — u kome, na kraju kaže: „... Pisao sam nadalje olovkom, nastavljao sa tipkanjem, a kada, pod Durmitorom, sve

dovrših poslah i drugi dio koncepta (originala) zapovjedniku Titu".

Sa britanskom komandom Sredozemlja dogovoreno je da Vrhovni štab primi njihovu vonju misiju — za vezu. Grupa oficira britanske armije doći će iz Egipta avionom i spustiće sa paodobranima na Njegovudi, 25 maja — noću.

Sad nam kiša kvari realizovanje toga plana. Padala je mnogo tih dana, oblaci su se nisko spustili, a magla napunila kanjone i provalije oko Durmitora, tako da je svaka orijentacija savezničkim avionima bila onemogućena, a skakanje padobranima u takvim uslovima značilo bi sigurnu smrt. Oni su dolazili 25 maja uveče i vratili se.

Ali svi smo bili uporni: kiša je i nadalje padala, Nemci pritiskivali sa svih strana, mi se branili, manevrovali i čekali Engleze, a oni doletali — i probali da se spuste. Najzad, noću 27/28 maja malo se provedrilo, razbili se oblaci, i prva savezn ička vojna misija došla je u Vrhovni štab. Spustili su se padobranima iz aviona na Njegovućskom polju.

Izjutra, negde oko 10 časova, 28 maja Pavle Ilić — Veljko dopratio je goste u Vrhovni štab na Crno Jezero.

Pred Titovim šatorom bile su napravljene u kareu klupe od čamovih dasaka, a u sredini je bio i sto. Bili su na okupu svi članovi VŠ koji su se tada nalazili na Žabljaku. Od komandanata divizija bili su Koča i Peko. Tito je savezničke oficire primio formalno, vojnički: pozdravljanje, pretstavljanje, upoznavanje. Ali sve jednostavno i srdačno. Poslužena je i crna kafa. Prvi razgovori. Za Britance su to bile i prve informacije, one neposredne, na izvoru i na sceni borbe. Tito je pušio i povremeno bi izgovorio nekoliko kondenzovanih rečenica, onda zastao, saslušao poneko pitanje ili dao objašnjenje na već rečeno, a onda bi nastavio. Osnovna misao ovih njegovih izlaganja bila je :sad ste u neposrednoj mogućnosti da vidite ko se u Jugoslaviji bori protiv fašizma, a ko sa njima sarađuje; naši napori i žrtve, kao i štete koje nanosimo neprijatelju i broj njegovih divizija koje angažujemo — ustvari su jedan savezn čki front. Ali uslovi ove borbe su izvanerdno teški: mi otimamo oružje od neprijatelja da ga tim istim njegovim oružjem tučemo. Naši magazini hrane i odevanja su pomoć naroda, do krajnosti osiromašenog i opljačkanog, koji, i pored najvećih napora, gotovo više nema čime pomoći. Ovaj front prijateljske i savezničke zemlje treba pomoći u interesu opšte pobede nad fašizmom. Sem toga, cela naša borba i politički se pokušava izopačiti i lažno pretstaviti. No, prolivena krv i narodna svest ne mogu se lako izbrisati.

Imao sam stalan utisak kao da ovde, u ovom jelaku iznad mirne dubine Malog Jezera — počinje da izvire i da se široko

i na sve strane preliva velika istina o herojskoj borbi jugoslovenskih partizana — predvođenih Partijom. A tu veliku istinu izlaže baš glavni protagonist te borbe — Tito. Počela je da gori na vatri te istine falsifikovana fama o Draži i njegovoj borbi i da ostaje samo ružni i nakazni lik izdajničke uloge njegove i njegovih četnika, kao i da se sve jasnije ocrtava istina o neslavnoj i nepatriotskoj politici izdajničke jugoslovenske vlade u Londonu.

Uskoro je o ovome Čerčil počeo da čita depeše kapetana Dikena.

Posle ovog prvog susreta savezničkoj misiji je određena za smeštaj baraka — bife-na Crnom Jezeru, šćućurena na kraju stazice kojom se dolazi iz Žabljaka, tada jedina zgrada u ovoj okolini. Tu su se razmestili i odmorili ..... nekoliko sati.

Predveče je izdato naređenje za pokret. I u prvi mrak 28 maja Vrhovni štab već je bio na putu, preko Štuoca, za Sušičko Jezero.

PODMILOGORA

Udarna grupa i Centralna bolnica koje su sa VŠ došle iz Bosne i nepredviđeno se zadržale i ostale uglavnom na području Durmitora — brojale su oko 20.000 boraca i ranjenika. Jedan od najtežih problema bila je ishrana. Ovaj kraj smo dobro iscrpli još 1941 godine. A 1942 godine, kada su sve jedinice pod neposrednom komandom VŠ, kao i Glavnog štaba za Crnu Goru, boravile ovde nekoliko nedelja, mi smo ovaj kraj, pored vojničkih razloga, morali napustiti dobrim delom i zbog pomanjkanja hrane. A ono što je najgore, četnici su ovo područje, kao izrazito partizansko potpuno opljačkali i opustošili. Juna i jula te godine „nacionalisti" Pavla Đurišića, majora Veskovića, Radosava Joksimovića i drugih četničkih glavara, pretresli su sve kuće, preorali sve gomile i odneli sve što su mogli. Sem toga, na stotine grla sitne i krupne stoke samo iz Pive odjavili su preko Todoreva Dola — uz pesmu:

„Zadobismo šićar na megdanu,
Ugrabismo plijen od Turaka" ...

Partizani, i partizanske porodice su dakle za ove izrode — bili Turci!

Vrhovni štab je znao da je ovaj kraj potpuno iscrpen. On je to cenio i preduzimao potrebne mere. Još pre dolaska na ovo područje, naređeno je intendantima da se snabdevanje obezbedi sa manje iscrpenih teritorija.

No, razvoj događaja nije dozvolio da se aktivnost intendanata razvije na drugim područjima a i sami učinili su niz propusta.

Tako se desilo da naše operativne jedinice, pa i one koje su prodrle nedavno do Bijelog Polja i Kolašina — nisu tamo pribavile nikakvu količinu hrane, pa čak ni stoke. I, ne samo tu, nego hrane nije bilo ni na delu istočno od Durmitora.

A kad se situacija pogoršala, pokret za Sutjesku i Zelengoru naređen — a slobodna teritorija svela se, bezmalo, na Planinu Pivsku, valjalo se spasavati, kako bilo. Uzmi što nađeš! Na pravcu nastupanja do Kalinovika nema ništa. Situacija je nametala takvu logiku! To je i bio razlog što su mnoge naše brigade i njihove intendanture gotovo izreda uzimale stoku do koje su mogli doći na svome putu kroz Planinu Pivsku. I što je bilo još teže, pročetničke familije su se dobrim delom već bile sklonile sa stokom, a na dohvatu je ostala stoka partizanskih porodica. Ta je i uzeta — i to izreda sve, što se našlo.

29 maja uveče pošao sam sa Sušičkog Jezera opet na teren i napustio, sada po drugi put, Vrhovni štab. Imali smo svega jednu komandu mesta — onu planinopivsku. Bila je smeštena u s. Lice severno od Pišća, u gustim bukovim šumama. S njom je bila na istom mestu i komanda durmitorskog područja. Knjiga je zaista bila spala na dva slova — dve komande i dva komandanta: Mićun Jauković i Miljan Gagović. Funkcionisali su seoski odbori svih sela koja su još bila slobodna. Radili su naporno i hteli da učine i ono što je, bar materijalno, bilo gotovo nemoguće: da ishrane vojsku i bolnice, više hiljada ljudi, a da ostave nešto i ovom narodu koji s jezom čeka šta će biti sledećih nekoliko dana — kada ovde provale razbesnele fašističke horde.

O ovim i drugim teškoćama saznao sam mnoge pojedinosti u komandi mesta i komandi područja. Malo smo ovde, sada, bili u mogućnosti da učinimo — za popravljanje situacije. A trudili smo se. Ovo malo vlasti što je još ostalo radilo je izvanredno požrtvovano — i dobro. Ono što smo želeli i na čemu smo uporno nastojali bilo je da sačuvamo red i narodnu vlast, koliko radi nje, toliko i radi naroda i njegove vere u nas uopšte. A znali smo da dobrom taktikom i apelom na političku i patriotsku svest možemo mnogo učiniti. Sećam se jednog slučaja. Prolazila je jedna, mislim krajiška, brigada. Tražila je veće količine mesa. Komandant područja pozvao je Đola Vukovića, tada odbornika, i rekao da mu se stavlja na raspolaganje jedna četa boraca, da pođe s njim i da najhitnije, pa makar i silom, pribavi potrebnu količinu stoke. Odbornik je stavio svoj predlog: četa mi ne treba, molim da sa mnom pođe komesar i jedan ili dva pratioca za sprovođenje stoke. Tako je i urađeno. Nakon četiri-pet časova vratili su se iz zbega sa Pišćanske Planinice sa traženom količinom stoke. Odbornik i komesar izdali su priznanice o rekviriranoj stoci. A seljake nisu teško ubedili u potrebu da-

vanja. Krajišnici su produžili, sada ipak sa nekom rezervom hrane, iako skromnom. Naša vlast je, dakle, funkcionisala. A to je bilo na pet-šest dana pre nego što su nemačke prethodnice izbile na ovu istu Planinicu.

31 maja došao sam po treći put u Vrhovni štab. Bio je u s. Podmilogora. Izvestio sam o svemu na terenu. Svi su znali da naša vojska ide u potpuno pusta područja i, ukoliko se odavde mašta ne ponese — tamo se ništa neće naći. Ali, Tito je bio veoma ljut: zašto takav metod? Naša vlast ovde očigledno dobro funkcioniše, čini što može i trebalo je sve s njima raditi. A mi sa ovo malo, po sto puta iscrpenog terena, hoćemo sve da podmirimo. To je stvarno teško. A najgori grešnici bili su, i u njegovim očima, ipak, intendanti koji su sve ostavili za poslednji momenat i time stvorili na ovom malom i poslednjem parčetu slobodne teritorije nemogućnu situaciju i vojsku doveli praktično u kritičnu situaciju u pogledu ishrane. Jer, kolikogod se odavde uzme, i da se uzme sve što ima, sve je to malo i nedovoljno.

Prva Titova direktiva, u vezi sa ovim, bila je: čvrsto se povežite sa najvećim mogućnim brojem ljudi i uverite narod, kako god znate, da ćemo im ovo, i mnogo drugoga što su učinili za borbu — obilno nadoknaditi — čim nam se ukaže prva prilika. Dalje, kao konkretno, najsiromašnijim treba ponešto i vratiti.

Bilo je slučajeva da je porodica od 7 članova imala jednu kravu — i ta jedna je uzeta, ili 5 ovaca na porodicu od 6 članova — i svih 5 oterano. Ishrana je i za njih veoma teška. Sem toga, mi ih stvarno ne možemo zaštiti ni od fizičkog uništenja koje im preti sutra kad Nemci prodru i u ova sela. A o nekoj evakuaciji nema ni govora! Naprosto — nema se kud! A ovi se ljudi već dve i po godine bore skupa s nama, čine napore i daju žrtve. Sad kad se naše jedinice povuku, oni moraju da čekaju ovde da ih Nemci pokolju, ili da u zbegovima pomru od gladi, hladnoće i iscrpenosti. To je sve skupa više nego teško.

Ponovo sam dobio zadatak da se vratim na teren i da ovu direktivu, ukoliko je uopšte moguće, sprovodim.

Istu ovu Titovu direktivu o pomoći ovome kraju — u prvoj mogućnoj prilici — dobio je i Ivan Milutinović, te ju je i on prenosio.

Prvog juna izjutra ja sam već bio spreman da iz Podmilogore pođem ponovo u komandu područja — kad mi kuriri javiše da me traži drug Marko. Pošao sam do njega. Sedeli smo kratko vreme između nekih smrčevih čečera i razgovarali. Rekao mi je da drug Tito i on misle da svakako treba učiniti sve što se u ovom momentu može da bi se popravio težak utisak, otklonile ozlojeđenost i zabuna stvorene tim nesmotrenim i ne-

pravilnim postupcima, koji su prouzrokovani uglavnom slabim, a naročito neblagovremenim radom intendanata nekih naših jedinica. Pored onoga što mi je dosada rečeno da uradim, možda bi bilo dobro pokušati da se nešto plati i novcem. Rekao mi je da od komandanta Pratećeg bataljona uzmem milion dinara i da pokušam, u dogovoru sa odbornicima i ostalim drugovima na terenu, da u najtežim slučajevima — platim, jer će možda za novac moći kasnije, kad prođe ova ofanziva, negde da kupe koju ovcu ili kravu. Daće mi i nešto zlatnika, da i to upotrebim — prema uviđavnosti.

Posle razgovora s Markom potražio sam komandanta Pratećeg bataljona — da mi da novac. Nisam ga lično poznavao, a izgleda ni on mene. Rekao sam mu da je drug Marko naredio da mi da milion dinara i toliko zlatnika — kojima imam da svršim neki zadatak. Iznenadio se. Začas je zastao, pomalo zbunjen — otkud, ovako iznenadno, i kao uzgredno neko nepoznat traži tolike pare. Ali po detaljima koje sam pomenuo video je da se očigledno radi o čoveku koji poznaje stvari. Brzo se snašao. „Molim te, druže", reče mi ljubazno, „sačekaj začas, odmah ću se vratiti". I, brzo je iščezao u grmenju. Očigledno je trknuo do Marka da proveri o čemu se radi. Brzo se vratio, a još brže smo obavili posao. Dobio sam novac, strpao ga u dve torbe, prebacio preko sedla — imao sam konja — i sa jednim pratiocem krenuo iz Podmilogora za s. Lice — negde oko podne istog dana.

Iste večeri bio sam u komandi mesta i područja. Dogovorili smo se o radu. Trećeg juna održaćemo sastanak Opštinskog NOO. Ja sam još usput, dolazeći iz Podmilogore, slao poruke nekim odbornicima da dođu u s. Lice radi dogovora o tome kako ćemo izvršiti zadatak koji sam dobio, kao i da im prenesem primljene direktive i poruke kako da se oragnizuju i čuvaju zbegovi.

Dobro funkcionisanje narodne vlasti i čvrst i uporan politički rad do poslednjeg momenta bili su potrebniji nego ikad. Ali je organizovan rad ipak davao najviše nade da se bar nešto spase.

Taj sastanak Opštinskog NOO održali smo označenog dana na jednom proplanku u onoj sitnoj bukovoj šumi ispod Vojnovića katuna. Trebalo je utvrditi količine oduzete stoke od pojedinih seljaka, a onda za svaki pojedini slučaj potražiti rešenje. No, postarali smo se da to ne rešavamo izlovano od opšte situacije u kojoj smo se svi nalazili. Zato sam prethodno pokušao da, bar ukratko, objasnim vojnu i političku situaciju, naglašavajući naročito da su greške, pa i grubosti, u ovako izuzetno teškim časovima uvek moguće. No, rukovodeći drugovi to žale, i sve će, čim to najbrže bude moguće, biti nado-

knađeno materijalno, a za požrtvovan rad biće odato političko priznanje. Odbornici su ovo primili sa izvanrednim olakšanjem. Ostali deo posla više nije bio težak. Uputili smo nekoliko pojedinaca sa dva-tri odbornika na Barni Do, da im intendanture vrate nešto stoke za mužu, bar onim domaćinima koji su ostali bez ičega. A sve drugo neka ide kako je pošlo.

Što se tiče novca njega niti je ko tražio niti hteo da prima. Upravo jedan jedini čovek hteo je da mu se za oduzetu kravu plati 6.000 dinara. To smo uradili. To je bio prvi i poslednji slučaj. Ali svi su hteli da im se izdaju priznanice o rekviziciji, onako kako smo to radili do tada. Organizovali smo da komanda mesta izda priznanice o rekviziciji svima onima koji ih nisu dobili, a stoka im je oduzeta. Ljudi nisu hteli novac, ali su verovali našem pokretu i njegovoj organizaciji. „Moji" milioni su ostali netaknuti!

Sledeća tri dana proveo sam u konferisanju po zbegovima koji su se već oformljavali. Ljudi su tražili pomoć i savet. Postavili smo kao osnovni zadatak: sačuvati živote porodica; skloniti od imanja što se može, a naročito stoku koja je pokretna; sakriti što više zbegova; neprijatelju ništa ne verovati i sa njim se ni u kom slučaju ne vezivati; u slučaju krajnje nužde — zbegove braniti i oružjem — ukoliko to bude moguće, bar od manjih grupa i patrola. Nalet neprijatelja biše strašan — kao bujica koja sve satire. Ali tako će, za nekoliko dana, i proći.

Gotovo se sve obistinilo. Većina ljudi na Planini Pivskoj poslušala je ove savete i, s obzirom na krvožednost fašističkih zlikovaca, dobro se sačuvala. Nekoliko desetina je izginulo ali se većina spasla. Neprijatelj naprosto nije „našao" stanovništvo. Ali su zato naselja u potpunosti spaljena i sve do čega su fašističke bande došle potpuno je uništeno.

Posle ove pripreme zbegova napustio sam teren koji je već bio sveden na nekolika sela, i po četvrti put pošao u Vrhovni štab. Ali, ovoga puta VŠ više nisam našao. Bio je u pokretu i već na Sutjesci. Našao sam u Nikovićima, gde sam došao 7 juna kasno uveče, Štab Druge grupe — u kojoj je i meni bilo, najnovijim rasporedom određeno mesto.

Ovde sam se otarasio novca i, po naređenju delegata VŠ, predao nekom intendantu papirne dinare, a njemu zlatnike.

Sutradan smo i mi izvršili pokret prema Sutjesci.

Obrad CICMIL

NEMCI NISU PROŠLI

ruga dalmatinska brigada je zanoćila 4/5 juna ispod Dragoš-Sedla, u stoletnoj šumi, na domaku Suhe i Sutjeske. Ozebli, iscrpeni i gladni, u jutarnjoj svežini i izmaglici koja se izdiže iz šume gonjena planinskim vetrom, očekujemo naređenje za pokret. Znamo da smo okruženi i da je pred nama Sutjeska, nabujala od kiše i otpoljena snega, surova i nemilosrdna, kao da nije naša, huči, prkosi, preti.

Odjeci rafala i eksplozije bombi čuju se od Košura. Pala je komanda „pokret", i to baš kada smo pojedinačno pokušali da uberemo po koji struk sremuše da bismo umirili prazna i nemirna creva. Nailazimo na Sutjesku. Njena je huka sve glasnija, a odjeci borbe sa Košura sve jači, kao muzika strave nekakvog džinovskog orkestra sa mnoštvom bubnjeva.

Prelazimo preko uskog brvna, previše uskog za nesigurne noge. Kolona se izdužuje, a čelo se već penje uz krivudavu stazu ka Barama. Tamo treba izbiti, sprečiti prodor grupe „Anaker" i trupa „Brandeburg" koje prete da se preko Bara spuste u kanjon reke, spoje sa jedinicama na Košuru i tako preseku naš put preko Zelengore.

Penjanje je strašno naporno. „Uzmi mitraljez" ... „Zameni me" — čuju se glasovi u koloni koja poput zmije s naporom savlađuje ovaj strmi uspon.

Po izlasku na Gornje Bare 2 bataljon hita ka Tovarnici koja se već nalazi u nemačkim rukama. U šumi ispod Tovarnice bataljon se susreće sa jedinicama neprijatelja, nastaje oštra borba. Desno je 2-ga, u sredini 1-va, a levo 3-ća četa. Komandir 1-ve čete Žunić snažnim glasom zove komandira 2-ge čete: „Po-

poviću raspršiti te tamo, ja ću ove ovde, a zatim zajednički na ostale". To je plan po kome se razvija borba bataljona. Pile Popović stoji pored jednog oborenog stabla, osmatra dogledom i naređuje otvaranje vatre. Na upozorenje da se zakloni, on kao da ne čuje uzviknu: „Sad ih moramo razbiti". U tom momentu izvi se i pade u gustu visoku travu pokošen rafalom. Pokušao je da se uz škrgut zuba podigne, ali je opet pao. Odgurnuh minobacač „žabu" kojim sam gađao i zovnuh bolničarku. Pritrčalismo teško ranjenom komandiru, ali mu nismo mogli pomoći. Poslednje reči ovog hrabrog borca bile su: „Držite se". Nedaleko pade pokošen još jedan borac ,nešto dalje treći, četvrti . . . i svaki sa istom neizrečenom mišlju: Ne popustite. Nemcima se žurilo da potpuno zatvore obruč, ali je put vodio kroz oštre zube Druge dalmatinske čija je mržnja prema neprijatelju a sa njom i odlučnost sve više rasla iako se broj njenih boraca neprekidno smanjivao.

Morali smo se povući prema Donjim Barama na pogodnije položaje, jer su nam krila bila zaobiđena, a nadmoćnost napadača očita. Do večeri smo davali otpor, a čim je pao mrak pripremili smo se ponovo za napad.

Pošto smo odbili nekoliko napada spremamo se da povratimo rejon koliba i Barice. Komandir 1-ve čete Žunić smatra da je vreme da svoj „stari" automat zameni. Bataljon nečujno prilazi rejonu koliba i snažno naleće na tek ukopane Nemce. Žunić i njegova 1-va četa, uz vatru i prasak bombi, upadaju među njih i razbijaju veću grupu. Tu je Žunić uzeo novu mašinku i snažno viknuo: „Napred, drugovi, Švabe beže"! Nemci su zaista uzmakli, ali su se brzo pribrali i prešli u protivnapad. Tu, pred kolibama, pade i heroj Žunić, dobroćudni i veseli radnik-borac. Oboren je nacističkim rafalom na platou Bara. Mislim da je ispunio i obećanje — da će komandantu brigade poslati novu mašinku na poklon. U ovom jurišu poginuo je i borac Bosnić. Izvlačimo ranjene drugove i posedamo za odbranu položaje na Donjim Barama.

Čim je svanulo jutro, 8-og juna, Nemci otpočinju nove napade. Kod boraca je ostalo 5—10 metaka. Zato otvaramo vatru ređe, samo kad je siguran pogodak. Komesar bataljona Đuro Bošković obilazi borce. Hrabri ih, savetuje, bodri . . . „Natrag ne možemo, ranjenici su pozadi nas, i Vrhovni štab". Đuro je poslao i čuveni izveštaj sa Bara i zavet da Nemci neće proći. Najednom avioni, mitraljeska vatra, tresak haubica i minobacača, pa juriš Nemaca. Broj boraca u četama sveo se na oko 15 ljudi. Desno od mene jedan drug gađa i raduje se svom uspehu. Ali je i on pao. Istrčao je nešto napred i jedna granata raskomadala je njegovo telo.

Levo su 3-ći i 4-ti bataljon. Odbijaju nove juriše Nemaca. Odjednom nadleteše avioni i umesto bombi ispustiše raznobojne kolutove. Padobrani padaju između nas i Nemaca. Ako bi smo otišli po njih može nas stati života, a životi su ovde dragoceni, iako se brzo gase i nestaju. Dolazimo do prvog padobrana, ali umesto hrane za nas, nalazimo mine — hranu za minobacače. Vraćamo mine Nemcima iz naših minobacača. Odbijamo juriš poslednjom snagom. Ima li koga da nam pomogne u ovoj strašnoj borbi na život i smrt?, pitamo se u sebi. Da li smo zaista snažni da se još možemo držati? U mojoj četi još nas je desetoro. Dve bolničarke i osam boraca. Izgubili smo svaki osećaj kakva je razlika između života i smrti. Već smo napola gluhi od eksplozija. Otsudnim pogledima tražimo avet u zelenoj uniformi koja je došla tu da nam preseče put, nama, Titovoj vojsci.

Poslednji pokušaj Nemaca da ovladaju Siljevcem, koji dominira Sutjeskom, sprečen je penjanjem grupe odvažnih i još zdravih boraca koje predvodi Jovo Četnik, komandir 3-će čete. Sa Siljevca prelazimo u protivnapad, ali smo već preslabi da nešto učinimo. Milan Popović i nekoliko boraca ustremljuju se na Nemce ručnim bombama na padini Siljevca. Nemci uzvraćaju bombama ali prebacuju, jer su naši na nekoliko metara ispod njih.

Sprečili smo više pokušaja Nemaca da se probiju u kanjon Sutjeske. Zadatak je bio izvršen. Glavnina sa Vrhovnim štabom imala je očuvan put za Zelengoru. Prorijeđena brigada napušta krvavo bojište i polazi u nova.

Branko FORLIĆ

PRILOZI

— REGISTRI ZA SUTJESKU I—V
— BIBLIOGRAFIJA
— PREGLED SADRŽAJA SUTJESKE I—IV

SADRŽAJ

REGISTRA JEDINICA

Strana

A — Naše jedinice

— Ambulante 598
— Bataljoni 598
— Baterije 600
— Bolnice 600
— Brigade 601
— Čete 603
— Desetine 605
— Divizije 605
— Divizioni 606
— Ekonomski otsek Vrhovnog štaba NOV i POJ 606
— Engleska vojna misija 606
— Ešeloni ranjenika 606
— Glavni štabovi 606
— Grupe 606
— Hirurške ekipe 606
— Intendanture 607
— Komande 607
— Komore 607
— Korpusi 607
— Muzika 607
— Odeljenja 607
— Odredi 607
— Politodel 608
— Popunjujući deo artiljeriskog diviziona 608
— Previjalište 608
— Sanitet 608
— Štabovi divizija, brigada i bataljona 608
— Vodovi 609
— Vrhovni štab NOV i POJ 610

B — Neprijateljske jedinice.

— Bataljoni 611
— Borbene grupe 611
— Brigade 611
— Divizije (nemačke i italijanske) 611
— Divizioni 612
— Komande 612
— Odredi 612
— Pukovi 612
— Štabovi 612

REGISTRI

I. — NAZIVI MESTA I GEOGRAFSKO-TOPOGRAFSKIH OBJEKATA*

A

Ada Ciganlija: V — 417
Afrika: I — 3, 386, 395; II — 164; IV — 125, 579
Ajdučka česma: IV — 700
Akropol: III — 543
Albanija: I — 15, 70, 71, 93, 139, 435; II — 130, 150; III — 101; IV — 386; V — 33, 163, 238, 551, 553, 556
Albanska Granica: IV — 16
Alkazar: V — 67
Aluge: I — 161, 203, 562; IV — 379, 695
Amerika: V — 67, 102
Andrijèvica: I — 4, 6, 12, 70, 71, 94
Apište: II — 214, 258
Ardov: I — 82, 83; II — 191, 193, 195, 196, 198, 200; IV — 362
Arilje: IV — 223
Aržano: I — 418
Avtovac: I — 7, 14, 17, 30, 50, 75, 139, 141, 181, 227, 229; II — 152, 225, 226, 250, 251, 253, 255; III — 81, 97, 164; IV — 363, 382, 409, 411, 427, 454, 456, 469, 546, 631; V — 28
Avala: V — 250
Azija: III — 456

B

Babića Kolibe: II — 330; IV — 384, 385, 387
Babići: I — 93, 327, 328, 427; II — 170, 554; III — 104, 125, 159, 248, 251, 257, 336; IV — 30, 635
Babin Vrh: III — 95
Babina: III — 525; IV — 669
Bačevac: I — 497
Bačina (kod Makarske): I — 517; III — 462
Bagrdan: V — 81
Bahor: IV — 383
Bahtijevica: II — 281
Bajina Bašta: IV — 248; V — 269
Bajov Grob: II — 546
Bajovo Polje: I — 139, 141, 143, 187; II — 307, 315, 322, 351, 420; III — 74, 75, 80, 91, 503; IV — 388, 389, 390, 402, 407, 532, 541, 548; V — 109, 133, 142
Bakić: I — 19, 21, 25, 253, 254, 256, 257, 258, 260, 285, 286, 287, 289, 290, 324; II — 13, 14, 15, 16, 39, 68, 181, 550; III — 429, 431; IV — 72, 73, 74, 238, 325; V — 43
Bakića Brdo: I — 279
Bakovići: III — 273
Balača: III — 101
Balinovac: I — 43, 44, 46, 89, 91, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 272, 274, 395, 516, 518, 524; II — 21, 27, 28, 29, 30, 31, 49, 50, 52, 53, 92, 109, 110, 124, 139, 167, 221, 284, 287, 288, 510, 533, 561; III — 34, 172, 236, 321, 322, 336, 459, 460; IV — 26, 61, 64, 68, 134, 141, 170, 177, 208, 357, 358, 359, 361, 394 406; V — 36, 60, 61, 97, 154, 155, 292, 310, 450, 454, 494
Balkan: I — 3, 4, 63, 130; II — 164; III — 475; V — 438, 459
Baljaci: IV — 478
Banat: III — 300
Bandera: II — 35, 36
Banija: I — 4, 110, 112, 135, 376, 378, 407, 418, 488 565, 580, 624; II — 469, 473, 474, 479, 484, 487, 491, 496, 498, 499, 505, 506, 513, 520, 521, 525, 535; III — 167, 397, 402, 404, 505; IV — 233, 487, 489, 491; V — 159, 203, 318
Banja (selo): II — 542
Banjača: I — 252
Banjani: III — 65, 148; V — 431
Banja Luka: I — 344, III — 425, 431, 461, 463; IV — 148, 369
Barajevo: I — 502
Bardanjolt: V — 339
Bare: I — 7, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 50, 69, 71, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 96, 124, 152, 197, 265, 266, 268, 306, 310, 332, 630, 631, 634, 635, 637, 669; II — 25, 104, 107, 122, 200, 202, 204, 205, 207, 220, 278, 296, 299, 360, 362, 370; III — 28, 29, 30, 33, 37, 39, 101, 103; IV — 17, 139, 226, 227, 258, 274, 296, 318, 320, 322, 325, 326, 327, 328, 329, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 353, 448, 680, 686; V — 51, 94, 115, 121, 252, 563, 564
Barice: II — 10, 190, 194, 197, 544, 546; III — 150, 300, 317, 318, 474, 475; IV — 64, 321; V — 42, 564
Barni Do: I — 148, 156, 161, 199, 388, 403, 404, 425, 428, 430; II — 47, 162, 216, 262, 277, 554; III — 40, 104, 124, 248, 328, 334, 483, 529; IV — 18, 19, 20, 45, 402, 410, 417, 461, 634, 651, 675; V — 134, 350, 562
Barski srez: IV — 293
Basarići: IV — 157
Bastasi: I — 27, 28, 261, 300; II — 64, 65, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 552, 553, 565, 566; III — 49, 121; IV — 15, 47, 234
Bašin Osoj: III — 102

* Brojevi I, II, III, IV i V označavaju broj knjige

Baške Vode: I — 517; III — 462; IV — 145
Batkovići: IV — 55
Bavan: II — 22, 23; IV — 208; V — 292
Begluci: IV — 454
Begov Han: I — 260, 346
Belanovica: I — 505
Belasica: V — 554
Bele Vode: II — 170; III — 337
Beleni: I — 315, 317; II — 473; IV — 487; V — 40
Benkovac: IV — 253
Beograd: I — 4, 377, 449, 495, 499, 500, 502, 507, 508, 514, 668; II — 238, 474, 568; III — 17, 23, 298, 387, 433, 484, 573; IV — 13, 14, 90, 163, 442, 683; V — 242, 271, 273, 417, 430, 437, 470, 537, 540, 542
Berane: I — 4, 6, 12, 69, 94; II — 10, 34; V — 241
Beravci: I — 483
Berkovo Brdo: III — 101, 102
Berlin: IV — 227
Berušica: I — 75; II — 256; IV — 430, 457
Bešići: I — 544; IV — 438
Bezuje: I — 200; II — 261, 308, 316, 323; III — 103, 259, 272, 273, 292, 333, 503; IV — 342, 390, 402, 419, 530, 532, 541, 601, 634; V — 457
Bihać: I — 99, 375, 380, 405; II — 487; III — 167, 390, 527; IV — 13
Bijača: V — 476, 477, 478
Bijedić: IV — 219
Bijela: I — 17, 147; II — 426, 470; III — 103; IV — 300, 594
Bijele Vode: I — 19; IV — 453
Bijeli Mramor: I — 212
Bijelo Polje: I — 6, 7, 12, 13, 14, 69, 94, 140, 316, 320, 383, 384; II — 9, 10, 34, 47, 100, 132, 133, 144, 224, 247, 434, 435, 477, 522, 523, 539, 540, 542; III — 22, 45, 208, 300, 424; IV — 54, 55, 76, 81, 82, 83, 128, 132, 168, 178, 183, 196, 200, 211, 289; V — 24, 42, 242, 554, 559
Bileća: I — 6, 34, 182, 183, 191; II — 151, 307, 323, 329, 349, 373, 422; IV — 383, 389, 390, 400, 407, 423, 428, 456, 591, 632; V — 232, 478
Bioč (pl.): I — 7, 14, 69, 70, 73, 76, 79, 82, 139, 140, 150, 151, 181, 184, 185, 189, 192, 193, 227, 229, 230, 383; II — 116, 118, 128, 130, 131, 132, 134, 145, 148, 149, 150, 151, 159, 215, 216, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 359, 374, 400, 420; III — 54, 57, 79, 98, 100, 106, 209, 250, 257, 258, 272, 412, 497, 498, 499, 500, 513; IV — 346, 351, 352, 410, 425, 592, 603, 607, 643; V — 134, 137, 478
Bioče: I — 383; II — 130; IV — 608, 609; V — 183, 184, 338, 378, 457
Biogradsko Jezero: V — 554
Biokovo: I — 418, 422; IV — 78, 118
Birač: I — 250, 251, 280
Bistrica: I — 17, 20, 51, 71, 73, 103 206, 276, 309, 310, 395; II — 32, 36, 95, 111, 116, 117, 139, 140, 159, 160, 171, 186, 209, 221, 243, 287, 288, 289, 290, 305, 536; III — 19, 35, 36, 37, 220, 242, 310, 333, 349, 376, 395, 454, 456, 461, 462, 586, 587; IV — 29, 69, 135, 136, 182, 226, 282, 291, 320, 339, 375, 395, 426, 451, 487, 488, 489, 498, 509, 699; V — 64, 84, 119, 120, 161, 294, 314
Bitina: II — 548
Bitinsko Polje: I — 428; II — 548; IV — 15, 17
Bitovnja: I — 349, 351, 352, 359; II — 297; V — 418
Bjelasica: II — 34, 224, 448, 540; IV — 183, 184, 195; V — 554
Bjelašnica: II — 296
Bjelava: I — 17
Bjelimići: II — 471, 475; III — 152
Bjelogora: V — 462
Bjelopavlići: I — 619; II — 129, 130, 148, 344; III — 220, 294; IV — 59; V — 467
Blace: II — 471; IV — 541
Blagaj: IV — 362
Blatnica: I — 346, 347, 349
Blidnje Jezero: I — 419
Bliškovo: II — 434, 546; IV — 671, 694; V — 174
Blizna: II — 132, 344, 345, 347; IV — 607, 608, 609
Boan: I — 7, 71, 75, 185, 197, 383, 384; II — 117, 118, 119, 145, 159, 160, 161, 173, 185, 216; III — 103, 109, 208, 215, 327, 328, 332, 333, 377, 385, 528, 529, 532; IV — 276, 291, 293, 327, 549, 656
Boban: I — 75; II — 116; III — 103
Bobotov Kuk: IV — 582; V — 478
Bobotova Greda: IV — 643, 666
Bobovica: II — 471
Bohovo: I — 320, 322, 469; II — 549, 566, 567; V — 43, 157, 550, 551
Bodežište: I — 174; II — 330; IV — 383, 387
Bogatić: V — 268
Bogdan: II — 267, 269, 277
Bogojevići: IV — 299
Bogoševica: II — 258
Bogovići: I — 412; II — 113, 125, 170, 171, 172, 314, 320; III — 336, 396, 531; IV — 30, 62, 153, 281, 700; V — 296
Bogunovačke Kolibe: IV — 68
Bojana: I — 238
Bojanovići: IV — 426
Bojat: III — 117, 485
Bojatski Breg: III — 117
Bojčino Brdo: II — 184
Bojište: IV — 183, 202
Bojmuti: II — 173
Bojovića Bare: IV — 593
Boka Kotorska: I — 6, 385, 559; II — 177
Bolj: III — 85
Boljanići: I — 13, 253, 284; II — 34, 59, 60, 64, 212, 474, 501, 502; IV — 53, 64; V — 157
Boljanića Vrata: II — 273, 276
Boljanović: IV — 486
Boljoradina: I — 284
Boljuni: IV — 478, 479
Borač: I — 50, 174, 175, 278; II — 255, 411; III — 77, 138; IV — 121, 122, 123, 126, 387, 437, 682; V — 126, 147, 474
Boračko Jezero: II — 330; III — 535; V — 392, 407
Borčane: II — 546, 547
Borice: IV — 65
Boričje: I — 75, 76, 148, 189, 199, 201, 544; II — 119, 161, 261; III — 40, 41, 104, 268; IV — 364, 388, 410, 419, 461, 464, 469, 470, 519, 532, 582, 633, 658
Borić: IV — 271
Borikovac: I — 235
Borja Planina: I — 344
Borjanica: I — 310
Borje: I — 19, 254, 255, 256, 257, 285, 315, 462, 468, 469; II — 11, 12, 70, 181, 320, 472, 550, 552, 553; III — 224, 301, 304, 475; IV — 65, 219, 361, 565, 699; V — 245

Borkovići: I — 75; II — 161, 261, 308, 310, 323; III — 104, 333; IV — 388, 402, 410, 419, 518, 632, 633; V — 163, 459
Borojevići: IV — 486
Boroševina: IV — 185
Borova Glava: I — 22, 75, 203; II — 187; IV — 82, 258, 693; V — 350
Borovac: II — 553
Borovice: I — 357, 358
Borovičke Njive: I — 358
Borovine: III — 119, 120, 433
Borovnik: IV — 537
Borovno: I — 32, 34, 37, 47, 61, 167, 170, 172, 202, 240, 241, 243, 294, 299, 302, 522, 589, 590, 648, 650, 651, 652, 657, 666, 682, 683; II — 21, 22, 23, 24, 48, 74, 75, 77, 78, 79, 103, 104, 189, 282, 555, 556, 557; III — 293, 459, 465, 525; IV — 58, 59, 60, 79, 80, 145, 147, 150, 151, 153, 170, 535, 585, 617, 696; V — 11, 12, 17, 22, 23, 32, 39, 41, 44, 74, 155, 289, 304, 305, 306, 307
Borovo Brdo: II — 89; IV — 55, 189, 193, 194, 195, 196
Bosača: I — 157, 198, 228, 233; II — 450; III — 46, 67, 424; IV — 258, 672, 674, 688, 695
Bosanska Krajina: I — 4, 99, 249, 316, 318, 341, 349, 359, 364, 428, 681; II — 129, 211, 226, 469, 538; III — 188, 210, 479, 480, 492; IV — 78, 148, 216, 223, 236, 371, 692; V — 35, 294, 318, 380
Bosanski Brod: I — 18
Bosanski Petrovac: I — 344, 381; II — 46, 500; V — 386
Bosna: I — 3, 9, 10, 16, 17, 18, 24, 35, 36, 50, 52, 59, 66, 67, 74, 76, 80, 90, 91, 92, 99, 101, 103, 104, 110, 113, 124, 125, 132, 134, 135, 153, 154, 169, 170, 175, 181, 186, 247, 249, 250, 251, 272, 275, 279, 281, 282, 309, 311, 334, 339, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 352, 360, 369, 549, 552, 553, 560, 644, 645, 663; II — 39, 42, 48, 53, 57, 61, 113, 119, 121, 129, 133, 140, 141, 142, 143, 145, 152, 154, 169, 171, 174, 210, 231, 232, 245, 246, 247, 281, 291, 312, 313, 331, 371, 372, 387, 388, 390, 392, 398, 411, 416, 442, 449, 451, 454, 470, 487, 500, 506, 511, 512, 513, 520, 522; III — 14, 27, 77, 80, 147, 178, 183, 186, 189, 194, 204, 236, 263, 264, 292, 294, 326, 331, 361, 362, 363, 373, 374, 375, 376, 386, 399, 400, 403, 425, 488, 498, 505, 506, 528, 531, 562, 563, 564, 565, 567, 570, 573; IV — 16, 78, 101, 118, 122, 177, 212, 223, 263, 275, 282, 283, 285, 290, 293, 304, 338, 383, 388, 428, 444, 452, 455, 477, 491, 493, 498, 499, 537, 549, 552, 575, 597, 608, 613, 621, 622, 671, 686; V — 74, 120, 129, 163, 173, 211, 232, 300, 306, 307, 338, 343, 344, 369, 380, 386, 389, 392, 398, 399, 405, 418, 436, 448, 458, 480, 550, 551, 553, 555, 558
Bosna (reka): I — 25, 28, 345, 346, 347, 348, 353, 354, 357, 359
Boščija Glava: II — 27, 123, 124, 191, 197, 202, 219, 558; IV — 320, 321; V — 469, 472
Botovac: V — 369
Božanovići: I — 411; IV — 30; V — 91
Božurev Do: I — 147; IV — 491, 492
Božurni Dolovi: V — 59
Brač: III — 373
Brače: II — 93
Brajčin Laz: II — 329
Bradina: I — 80, 90; III — 161
Brajkovača: III — 317, 319; V — 241, 242
Brajkovići: V — 243
Brajovići: IV — 59
Brašnjevina: IV — 694
Bratač: IV — 422, 453; V — 128, 129
Bratonožići: II — 344; IV — 57
Bratuljev Vrh: II — 420; IV — 415, 418, 419
Brdo: II — 162; IV — 392
Brčigovo: I — 310
Brčko: I — 282, 308
Brestik: I — 483
Brestova Glava: IV — 647
Brestovački Vrh: I — 29, 144, 145; II — 350, 351, 424; IV — 541, 591, 592, 610, 611, 648
Breza: I — 216, 354, 356, 357, 358, 359; II — 223, 420; IV — 693
Brezna: I — 139, 141, 143, 145, 198; II — 216, 249, 252, 261, 315, 322, 323, 348, 351, 425, 426, 539, 541, 543, 544, 545; III — 26, 81, 90; IV — 54, 55, 169, 190, 192, 194, 197, 198, 258, 390, 399, 409, 419; V — 133, 149, 457
Brezova Glava: II — 422, 424; IV — 518, 529, 530, 540, 541
Brezovac: II — 95
Brezovik: IV — 396
Brezovi Rt: IV — 465
Brezovi Vrh: II — 146; IV — 398, 413, 414, 415, 418
Brezovo Brdo: IV — 518
Brežnica: II — 395
Brijeg: II — 125, 327; III — 85, 86; IV — 264, 280, 286
Brljevo: I — 32, 34, 78, 79, 82, 149, 190, 211, 228, 547; II — 75, 119, 120, 133, 161, 162, 215, 216, 217, 218, 228, 229, 246, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 276; III — 42, 63, 76, 77, 78, 81, 98, 99, 333, 334, 497, 500; IV — 276, 277, 285, 286, 294, 344, 345, 346, 349, 350, 351, 352, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 378, 392, 402, 403, 411, 438, 462, 464, 465, 466; V — 94, 134
Brod: I — 10, 74, 76, 103, 345, 353; II — 59, 65, 471, 565, 566; IV — 15, 58, 155, 487; V — 320
Brodarevo: I — 6, 13, 14, 70, 384; II — 10, 117, 434, 483, 486, 522; III — 45, 298, 525; IV — 64, 81, 82, 128, 178, 670
Bršno: II — 348, 349; IV — 591
Brštevac: II — 273; III — 147, 148; IV — 392
Brvenica: I — 14, 25; II — 64, 474, 501; III — 362
Bučije: II — 35, 44; IV — 56, 65
Budanj: I — 32, 33, 46, 78, 190, 276, 388; II — 120, 131, 134, 135, 138, 264, 265, 266, 267, 271, 272, 273; III — 42, 57, 58, 64, 78, 98, 462; IV — 28, 285, 286, 294, 301, 311, 349, 351, 369, 411, 438, 453, 454, 464, 465, 466, 467, 468; V — 127, 134, 222
Budečevica: IV — 695
Budoželje (10 km. j. od Vareša): I — 358
Bugarska: III — 16, 194, 206
Bugojno: I — 417, 418, 624; II — 33, 131, 372, 395; IV — 145; V — 246, 437, 467
Bujakovina: IV — 426
Bukovac: III — 75, 91, 92, 93, 94, 95, 503; IV — 391, 401
Bukovi: II — 64, 547
Bukovica: I — 206; II — 66, 99, 181, 225, 259, 260, 352; III — 109, 327; IV — 78 411 594, 595, 612, 634, 649
Bukovačka Zagora: IV — 327
Bukovik: I — 107, 146; II — 316, 323, 421, 423, 425, 474, 501, 560; IV — 238, 239 240, 483
Bukovička Gora: II — 225
Bundos: I — 143; II — 146; III — 90, 92

Burenj: I — 12, 384; II — 36, 543; IV — 82, 183, 189, 193, 196, 202, 203
Burenjski Do: II — 36; IV — 82, 198
Burev Do: III — 57; IV — 368, 463
Busovača: I — 353, 359
Butkovići: V — 45

C

Carev Do: II — 279
Carigrad: IV — 21
Cazinska Krajina: II — 500
Cer: II — 36, 543, 544, 545; IV — 54, 55, 169, 192, 193, 194, 195, 196, 302
Cerovci: I — 21, 25; II — 17, 34, 60, 504, IV— 253
Cerovlje: II — 148
Cerovo: I — 12; II — 10, 34, 35, 541; IV — 82, 183
Cetinje: III — 568; IV — 59
Cetinjski srez: IV — 293
Cigansko Brdo: IV — 695
Cincar: III — 206
Crkvene Toce: III — 525, 526
Crkveni Bok: I — 483
Crkvice: I — 158, 232, 561; III — 109, 292; IV — 675; V — 243
Crkvičko Polje: III — 105, 293
Crkvine: I — 39; II — 188, 190, 213; IV — 132, 328; V — 29
Crmnica: V — 421
Crna Gora: I — 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 14, 49, 50, 55, 66, 70, 90, 93, 94, 99, 103, 106, 107, 113, 122, 124, 132, 137, 163, 164, 174, 175, 181, 182, 215, 233, 249, 282, 315, 318, 324, 334, 336, 341, 343, 345, 347, 364, 403, 404, 415, 417, 420, 425, 429, 471, 484, 494, 495, 514, 565, 575; II — 71, 115, 116, 129, 130, 145, 153, 160, 171, 175, 182, 185, 198, 212, 224, 232, 238, 307, 317, 329, 331, 344, 353, 371, 372, 373, 387, 391, 392, 398, 399, 415, 416, 419, 432, 434, 444, 461, 471, 475, 479, 490, 491, 500, 565, 566, 567; III — 11, 21, 22, 28, 47, 48, 52, 53, 65, 69, 76, 77, 80, 149, 155, 156, 157, 158, 177, 181, 200, 203, 204, 222, 244, 259, 271, 275, 291, 294, 299, 327, 328, 331, 338, 339, 366, 367, 402, 419, 486, 489, 502, 505, 508, 518, 528, 535; IV — 12, 15, 66, 78, 223, 282, 290, 304, 308, 327, 413, 430, 444, 456, 493, 498, 499, 510, 527, 537, 546, 549, 552, 569, 579, 589, 591, 597, 604, 608, 620, 621, 622, 626, 627, 668, 686; V — 43, 74, 86, 100, 163, 175, 243, 261, 264, 279, 280, 281, 283, 301, 342, 380, 402, 405, 407, 411, 420, 431, 448, 456, 463, 474, 476, 478, 480, 483, 513, 551, 558
Crna Gora (selo): III — 46, 68, 72, 104, 117, 118, 157, 208, 209, 210, 226, 227, 269, 327, 328, 333, 424, 425, 485, 519; IV — 672, 675
Crna Reka: III — 408; IV — 183, 568
Crnci: II — 149, 344; IV — 55, 57, 59, 60, 608
Crnete: IV — 42, 44
Crni Vrh: I — 14, 20, 21, 25, 212, 235, 257, 258, 284, 285, 391, 436; II — 14, 15, 16, 20, 38, 39, 40, 65, 66, 68, 70, 71, 81, 185, 326, 329, 493, 512, 550; III — 104, 198, 247, 302; IV — 132, 389, 636, 671, 688; V — 245
Crno Jezero: I — 11, 35, 73, 325, 376, 384, 385, 386, 387, 428, 484, 486; II — 28, 71, 99, 205, 524; III — 21, 24, 80, 109, 115, 319, 351, 392, 424, 564, 571; IV — 16, 17, 33, 36, 38, 60, 137, 139, 673, 674; V — 553, 555, 557, 558
Crtov Do: IV — 459
Crtovo: IV — 592
Crvene Grede: I — 197; II — 214, 258, 450; III — 68, 73; IV — 434, 435, 469, 672, 674
Crvene Lokve: V — 173
Crvene Prljage: II — 281, 310; III — 54; IV — 425, 443, 445, 615
Crvene Stijene: II — 17, 18, 44, 320, 474, 525; III — 481; V — 92
Crveno Ždrijelo: I — 485, 487; II — 487
Cuce: V — 457
Cuklin: II — 352, 426; IV — 594, 612
Cvilin: IV — 53, 59; V — 285

Č

Čačak: I — 377; III — 181; IV — 152
Čajniče: I — 13, 22, 75, 251, 252, 253, 278, 281, 284, 317, 467, 645; II — 9, 19, 59, 60, 63, 64, 67, 181, 212, 474, 484, 485, 501, 538; III — 39, 153, 183, 297, 481; IV — 53, 168, 178, 211; V — 257, 285, 286
Čapljina: V — 235, 478
Čardačina: II — 53; IV — 28
Čardak: IV — 384
Čavanj: II — 435, 548
Čavlovo Vrelo: II — 329
Čečava: I — 344, 347
Čekrk: III — 71, 72
Čelebić: I — 7, 13, 16, 18, 19, 21, 23, 26, 27, 61, 104, 203, 253, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 267, 278, 284, 285, 286, 287, 291, 293, 313, 317, 321, 322, 461, 462, 463, 465, 467, 468, 469, 472, 475, 493 ,494, 496, 580; II — 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 38, 42, 43, 44, 51, 59, 60, 61, 63, 65, 70, 180, 181, 182, 185, 212, 215, 355, 474, 482, 486, 547, 548, 549, 550, 551, 554; III — 45, 124, 149, 150, 151, 153, 197, 223, 224, 225, 240, 249, 301, 365, 389, 390, 419, 426, 477, 478, 482; IV — 40, 56, 58, 65, 81, 83, 128, 132, 168, 169, 172, 178, 179, 204, 211, 270, 670, 671, 692, 694; V — 24, 43, 155, 242, 243, 246, 247, 286, 287, 367, 555
Čelikovo Polje: II — 64
Čelina: V — 107
Čelopek: II — 515; IV — 422
Čemernica: II — 56
Čemerno: I — 7, 14, 19, 23, 32, 33, 36, 37, 141, 142, 150, 152, 191, 229, 518; II — 65, 92, 119, 122, 161, 165, 192, 200, 249, 254, 278, 329, 330, 360; IV — 132, 133, 147, 236, 277, 320, 331, 382, 383, 385, 386, 387, 466, 605; V — 15
Čeoce: II — 352; IV — 595, 612
Češka: IV — 642
Čokova Luka: I — 161, 162, 562; III — 106, 116, 120, 121, 122, 123, 488, 489; IV — 20, 41, 48, 652, 677, 689
Čukovići: II — 471
Čukurovina: I — 459; IV — 134
Čvrsnica: — 419

Ć

Ćatići: I — 353, 354, 355
Ćeotina: I — 10, 13, 14, 17, 20, 21, 22, 25, 26, 36, 52, 82, 106, 207, 252, 253, 255, 258, 259, 260, 285, 286, 291, 315, 322, 324, 327; II — 15, 39, 41, 42, 43, 57, 60, 62, 64, 67, 180, 181, 182, 434, 475, 483, 499, 500, 501, 502, 503, 505, 506, 517, 522, 523, 548; III — 66, 147; IV — 158, 327, 693, 694; V — 157, 320, 321, 367

Ćeranića Gora: II — 145, 146, 350, 351, 425; IV — 581, 593, 610, 611, 648
Četinište: I — 75; II — 70; 270
Ćirova Pećina: II — 402; III — 384; IV — 674
Ćurevo: I — 7, 14, 26, 27, 32, 40, 41, 47, 113, 153, 158, 164, 166, 211, 216, 218, 219, 262, 263, 264, 279, 293, 294, 295, 298, 299, 302, 303, 335, 387, 554; II — 48, 61, 73, 75, 79, 102, 310, 311, 317, 326, 359, 360, 416, 473, 474, 493, 528, 529; III — 56, 270, 306, 307, 482; IV — 15, 153, 158, 179, 180, 225, 235, 272, 320, 490, 532, 542, 637, 679, 680, 690; V — 11, 16, 32, 35, 88, 421, 461, 466

D

Dabar: IV — 407, 416
Dalmacija: I — 175, 417, 419, 422, 426, 499, 565; II — 115, 116, 129, 314, 330, 372, 384, 387, 525; III — 291; IV — 12, 223, 233, 326, 327, 547, 552, 585, 597, 614, 621, 692; V — 14, 31, 148, 235, 450, 475, 478, 479, 552
Danilovgrad: I — 6, 183, 386; II — 10, 130, 150, 198, 344, 347; IV — 608, 612
Danilogravski srez: IV — 622
Debela Ljutina: II — 38, 39, 40, 41, 44; IV — 56, 169, 203, 204
Debela Ravan: I — 307, 459, 476, 477, 480; II — 107, 166, 179, 205, 206, 221, 235, 284, 509, 532, 560; III — 240, 241, 335; IV — 274, 278, 336, 354, 356, 449, 495, 505, 506; V — 290, 317
Debelo Brdo: II — 32; III — 464; IV — 142, 498
Delanovići: IV — 489
Delavare: V — 541
Dević Stijena: IV — 633
Dinara: I — 377, 417, 422
Divin: V — 478
Divljak: I — 228
Djed: IV — 423, 433, 434
Do: III — 75, 94, 96
Doboj: I — 353, 354, 355
Dobra: II — 187, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199
Dobra Sela: III — 84; IV — 595, 612
Dobra Voda: II — 313; IV — 281, 384
Dobrakovo: II — 9
Dobratići: IV — 700
Dobrelica: IV — 458
Dobri Do: I — 27, 30, 147, 156, 157, 189, 198, 200, 201, 204, 205, 206, 216, 228, 472, 485, 486, 487, 488, 490; II — 312, 352, 353, 426, 435, 478, 479, 487, 488; III — 68, 69, 116, 148, 504; IV — 383, 512, 513, 514, 531, 582, 595, 596, 651, 657, 658, 666, 672, 695; V — 551
Dobrilovina: I — 25, 75, 152, 330, 357; II — 186, 187, 546; III — 79, 317; V — 241
Dobrinje: I — 353, 354; IV — 82
Dobro: IV — 422
Dobro Polje: IV — 486, 699
Dobrogošće: V — 450
Doderovići: IV — 454
Dogled: I — 346
Dolovi: I — 357; III — 98
Doljeni: IV — 59
Donja Bijela: III — 102, 103
Donja Brezna: I — 26, 183; II — 145, 146, 323, 352, 420; III — 75, 85, 88, 91, 292; IV — 391, 402, 413, 517, 527, 540, 548, 570, 650; V — 109
Donja Brvenica: I — 105; II — 505
Donja Bukovica: III — 106
Donja Grabovica: IV — 612
Donja Luka: II — 29, 124; IV — 61, 358; V — 154
Donja Morača: I — 7; IV — 276
Donja Popratnica: I — 354
Donja Reka: IV — 278
Donja Srijeda: V — 478
Donje Bare: I — 29, 32, 34, 37, 39, 42, 62, 79 80, 82, 83, 84, 87, 114, 116, 118, 122, 125, 126, 170, 176, 302, 303, 304, 305, 311, 427; II — 74, 76, 79, 84, 88, 97, 121, 122, 176, 177, 178, 179, 180, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 198, 199, 201, 203, 204, 219, 278, 413, 508, 509, 557, 558, 559, 560; III — 334, 392; IV — 132, 133, 227, 228, 235, 236, 318, 320, 325, 328, 329, 330, 337, 354, 405, 521, 538; V — 207, 252, 322, 354, 564
Donje Crkvice: III — 105, 124, 251; IV — 532
Donje Čemerno: II — 176
Donje Kruševo: I — 139, 158, 189, 236, 473; II — 18, 47, 70, 74, 97, 215, 309, 324, 326, 427, 526, 552; III — 120, 237; IV — 15, 45, 47, 205. 238, 472, 500, 582, 652; V — 157, 158, 176
Donje Lipovo: I — 7, 71, 72; II — 213; IV — 276, 291
Donje Mrke: I — 383; II — 131, 149; IV — 607, 609
Donje Polje: I — 72, 73; II — 185, 186, 551; III — 479, 482, 483; IV — 198, 652
Donje Vučje: II — 117, 424; IV — 541, 648, 649
Donji Budanj: I — 517; II — 93, 94, 510; III — 462, 463, 465; IV — 142, 143, 422, 464, 465; V — 45, 161
Donji Igri: IV — 616
Donji Lipnik: IV — 454
Donji Piperi: IV — 608
Donji Stolac: IV — 435
Donji Unač: I — 232; III — 104, 529; IV — 385, 388, 391
Dorćol: III — 12; V — 268, 537, 538, 542
Drače: I — 43, 44; IV — 11, 14, 15, 363
Dračevo: V — 477
Dragaši: II — 523
Dragašnica: III — 101
Dragočava: I — 14, 284, 285; II — 12, 64, 185; IV — 270
Dragoljevo: I — 147
Dragoradi: III — 557
Dragotina: I — 483; II — 473
Dragoš Sedlo: I — 37, 39, 47, 48, 81, 83, 84, 114, 116, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 214, 219, 220, 223, 231, 239, 240, 242, 243, 244, 265, 266, 269, 302, 303, 333, 389, 391, 455, 476, 480, 563, 649; II — 20, 21, 22, 25, 48, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 86, 103 104, 121, 165, 175, 218, 276, 325, 327, 360, 362, 363, 364, 365, 370, 379, 388, 407, 408, 428, 429, 438, 439, 463, 464, 493, 508, 529, 530, 555, 556, 557, 558, 559; III — 28, 52, 127, 129, 132, 133, 137, 168, 216, 229, 230, 239, 320, 329, 340, 411, 412, 418, 430, 459, 491, 496; IV — 20, 67, 130, 131, 154, 225, 229, 318, 320, 328, 404, 494, 495, 579, 597, 615, 616, 617, 636, 653, 660, 667, 679, 681, 690, 696; V — 11, 19, 23, 56, 57, 74, 159, 177, 289, 334, 416, 467, 471, 508
Dragovića Polje: II — 116, 160; IV — 290
Dragova Luka: II — 348, 420, 421
Dragovoljići: I — 141, 144; II — 316, 322, 348 350, 424; IV — 517, 527, 529, 540, 648; V — 301
Dramešina: IV — 631
Drapnić: IV — 281

Draževac: I — 500
Dražljevo: IV — 383, 384, 385
Drenjak: IV — 65
Drežnica: I — 375; IV — 234; V — 219
Drijenci: IV — 700
Drina: I — 4, 7, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 26, 28, 29, 31, 36, 42, 55, 65, 66, 68, 74, 76, 93, 103, 104, 105, 107, 152, 159, 162, 176, 181, 226, 237, 251, 252, 253, 257, 261, 263, 278, 281, 283, 286, 288, 294, 295, 297, 314, 315, 317, 324, 427, 489, 498, 592, 646 648, 649, 681, 682, 683; II — 9, 39, 41, 42, 45, 47, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 97, 145, 148, 151, 152, 161, 163, 180, 181, 183, 184, 189, 205, 212, 215, 336, 360, 361, 362, 404, 411, 416, 434, 437, 438, 443, 471, 472, 473, 474, 511, 521, 522, 525, 551, 552, 553, 554, 555, 565, 566; III — 17, 49, 53, 66, 120, 121, 150, 151, 297, 331, 341, 364, 426, 429, 478, 508, 531, 594; IV — 15, 20, 45, 53, 66, 119, 148, 149, 151, 155, 158, 162, 168, 173, 179, 215, 216, 224, 239, 242, 243, 248, 250, 259, 270, 325, 354, 487, 489, 604, 679, 680; V — 23, 28, 81, 109, 157, 158, 173, 176, 270, 284, 285, 447
Drljino Brdo: IV — 694
Drobnjaci: III — 109
Drvar: I — 99, 377, 385; II — 35, 57, 172, 500; III — 375; IV — 14, 233, 253, 499; V — 309
Drvenik: IV — 568; V — 231
Dub: I — 278, 310; II — 227, 554; III — 75, 90, 91, 94; IV — 145
Dublјevići: I — 75, 216; II — 308, 323, 330; III — 104, 273; IV — 391, 401, 402, 419, 518, 632, 633; V — 150, 459, 460
Duboki Do: II — 189; IV — 328
Duboko: II — 159; IV — 288, 289, 290
Dubrava: I — 19, 257; II — 12, 31, 146, 444, 541, 550, 551; IV — 69, 169; V — 106
Dubravica: II — 345; IV — 607, 608
Dubrovački Katuni: IV — 547
Dubrovački put: III — 492, 493
Dubrovnik: I — 6; III — 493; IV — 21, 383, 434, 480
Dubrovsko: I — 75, 147, 189; II — 161, 352; III — 102, 272; IV — 530, 531, 666; V — 459
Duga: I — 141, 143, 185; II — 255, 256, 420; III — 90; IV — 388, 389, 397, 400, 414, 415, 416, 580; V — 106
Dugandžići: IV — 341, 700
Duge Njive: I — 396; IV — 30, 44
Dulići: II — 250
Dunav: V — 537, 540, 541
Durmitor: I — 4, 9, 11, 16, 18, 23, 25, 30, 31, 34, 37, 38, 67, 73, 74, 94, 110, 138, 147, 152, 153, 154, 156, 157, 160, 161, 163, 176, 177, 192, 198, 201, 203, 204, 206, 212, 213, 215, 216, 225, 228, 229, 231, 232, 233, 235, 332, 386, 408, 425, 428, 459, 485, 487, 488, 554, 560, 561, 682; II — 61, 71, 100, 162, 172, 175, 189, 225, 229, 308, 324, 331, 332, 355, 356, 376, 378, 401, 402, 403, 404, 410, 415, 426, 435, 436, 437, 446, 449, 450, 451, 453, 461, 477, 478, 479, 481, 486, 487, 488, 490, 506, 512, 524, 567, 568; III — 10, 11, 12, 13, 14, 16, 24, 29, 41, 47, 52, 53, 66, 67, 68, 69, 74, 76, 80, 81, 85, 87, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 116, 118, 119, 156, 164, 190, 208, 209, 210, 270, 278, 319, 327, 328, 330, 339, 351, 352, 368, 369, 377, 384, 392, 424, 437, 513, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 528, 532, 570, 572; IV — 16, 17, 33, 36, 38, 175, 265, 285, 317, 370, 518, 549, 582, 587, 595, 596, 597, 613, 614, 634, 657, 658, 666, 674, 677, 679, 682, 688, 689, 695, 696; V — 52, 100, 142, 156, 157, 163, 181, 183, 202, 270, 308, 321, 341, 342, 350, 388, 390, 403, 407, 411, 422, 441, 460, 463, 478, 551, 556, 557, 558, 559
Durmitorska Republika: III — 80, 108
Duvijerna: I — 235
Duvno: I — 383, 417; II — 500, 564; V — 219
Duži: I — 27, 113, 144, 146, 147, 162, 188, 189, 197, 199, 201, 218, 237, 238; II — 20, 74, 82, 99, 161, 323, 351, 352, 426, 428; III — 40, 101, 102, 292, 306, 425, 489, 490, 503; IV — 58, 402, 417, 419, 422, 571, 650, 657, 666; V — 133,
Dvorište: V — 217
Dvorski srez (Dvor na Uni): III — 79, 80, 480, 503; IV — 486, 499

DŽ

Džukelska jama: II — 546, 547; IV — 199

Đ

Đeđevo: I — 103, 309, 317; II — 521; IV — 487, 489, 490, 492
Đokov Do: II — 269
Đukov Kam: II — 53
Đurđevica: I — 32, 263, 264, 567, 568, 569; 570; II — 73, 74, 555
Đurđevića Tara: I — 13, 21, 25, 30, 75, 107, 152, 153, 157, 160, 202, 203, 205, 206, 210, 216, 230, 323, 324, 472, 484; II — 71, 186, 187, 435, 436, 475, 477, 485, 486, 522, 523, 549; III — 10, 45, 115, 225, 524; IV — 15, 36, 223, 670, 688, 695; V — 42, 43, 174, 406, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556
Đurđevići: I — 299
Đurkovo Brdo: II — 424, 425; IV — 518
Đurovac: III — 92

E

Egipat: V — 557
Elemir: III — 300
Eufrat: V — 541
Evropa: I — 371, 397; II — 165; IV — 444; V — 447

F

Fališi: — 257; II — 15, 17
Fazlagića Kula: I — 423; II — 315; IV — 455, 534, 548
Foča: I — 5, 7, 10, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 35, 36, 43, 44, 46, 50, 51, 61, 69, 74, 85, 90, 92, 94, 103, 104, 105, 106, 111, 131, 132, 133, 134, 153, 181, 185, 186, 231, 249, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 261, 275, 276, 278, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 293, 309, 310, 317, 320, 321, 323, 324, 327, 337, 347, 367, 369, 383, 384, 387, 395, 410, 423, 468, 491, 493, 494, 508, 514, 517, 518, 521, 522, 523, 588, 595, 642, 675, 676, 678; II — 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 29, 31, 32, 39, 40, 41, 42, 52, 54, 55, 56, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 82, 85, 92, 93, 94, 98, 100, 105, 111, 112, 125, 132, 139, 140, 152, 162, 163, 169, 170, 171, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 209, 212, 221, 222, 232, 241, 249, 254, 288, 290, 292, 305, 313, 320, 411, 420, 435, 443, 471, 472, 489, 497, 510, 511, 517, 521, 522, 523, 535, 536, 547, 548, 549,

550, 554, 559, 565, 567, 568; III — 22, 34, 35, 37, 38, 53, 153, 172, 173, 185, 186, 206, 220, 236, 243, 246, 265, 269, 291, 306, 322, 330, 334, 336, 340, 376, 381, 383, 388, 389, 390, 395, 408, 419, 423, 454, 460, 462, 464, 465, 478, 480, 530, 595, 596, 597; IV — 14, 27, 28, 29, 35, 43, 57, 62, 65, 71, 74, 79, 81, 83, 119, 133, 134, 135, 136, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 158, 162, 177, 178, 179, 182, 203, 209, 211, 223, 224, 231, 232, 236, 240, 241, 242, 247, 249, 250, 260, 270, 271, 275, 279, 293, 297, 311, 327, 328, 339, 360, 361, 362, 373, 374, 375, 376, 380, 402, 406, 412, 426, 451, 452, 485, 487, 498, 508, 509, 511,513, 565, 569, 588, 589, 597, 600, 654, 671, 698, 699; V — 15, 28, 52, 55, 60, 63, 84, 87, 89, 90, 93, 161, 210, 216, 260, 261, 262, 286, 287, 294, 400, 449, 453, 454, 505, 541, 555
Fojnica: I — 28, 274, 348, 350, 351, 359; IV — 382, 383; V — 457
Francuska: I — 119

G

Gabela: I — 486; II — 488; V — 476, 477
Gacko: I — 14, 16, 17, 22, 34, 74, 75, 76, 80, 94, 105, 138, 139, 140, 150, 177, 181, 183, 184, 185, 186, 189, 191, 225, 227, 229, 304, 316, 383, 384, 422, 423, 551; II — 10, 21, 64, 76, 86, 102, 105, 119, 132, 151, 161, 173, 175, 213, 224, 249, 250, 251, 261, 316, 321, 329, 338, 348, 373, 397, 422; III — 22, 40, 85, 246, 290, 294, 509, 586; IV — 66, 124, 132, 133, 223, 225, 226, 227, 260, 295, 320, 342, 343, 363, 383, 384, 388, 390, 397, 400, 401, 402, 409, 410, 413, 415, 423, 427, 430, 453, 454, 456, 457, 458, 546, 548, 580, 631, 632, 664; V — 87, 88, 127, 131, 142, 232, 457
Gaj: III — 106
Gajtanovići: II — 94
Galež: II — 95, 96
Gaočić: I — 119
Gat: I — 518; V — 65
Gatačko Polje: I — 23, 140, 182, 184, 185; II — 251, 315; IV — 121
Gilinoge (Glinoge): II — 36, 37; IV — 200, 201, 203
Glamoč: I — 344, 345; II — 211, 444, 500, 564; III — 361, 363, 364; IV — 111, 479, 486; V — 478
Glamočko Polje: I — 344
Glasinac: I — 260, 264; II — 418; IV — 247
Glasjenica: IV — 699
Glavatičevo: I — 420, 421, 422, 423; II — 211, 470, 500; IV — 58, 168; V — 449, 450
Glavica: I — 238; II — 31, 56, 428; IV — 26, 29, 208
Glibači: I — 207, 484; II — 38, 485, 486, 545, 548, 549, 565; III — 66, 301, 476, 477; IV — 65; V — 242
Glibavac: II — 348, 542; IV — 647, 668
Glina: I — 483; II — 473, 496; IV — 48
Glinski srez: IV — 486
Glisnica: II — 60, 64, 474, 501, 502, 503; IV — 53
Glog: II — 87; IV — 154, 158, 159, 382, 386
Glušci: V — 477
Gnezdac: IV — 398
Godijelji: I — 146, 204, 206; II — 352, 376; III — 85, 110; IV — 258, 581, 666
Gojaković: II — 187
Gojkovići: II — 36
Gojtanovići: IV — 29, 44, 232
Gola Glava: II — 214; IV — 320
Gola Jahorina: V — 131
Gola Ruda: I — 289
Gole Strane: I — 146, 420; IV — 415
Goletić: III — 528
Goli Vis: II — 43
Goli Vrh: I — 203, 252, 279, 283; II — 9, 184, 537
Golija: I — 9, 17, 36, 38, 49, 141, 143, 147, 164, 174, 185, 191, 192, 195, 205, 206, 208, 209, 211, 231, 239, 331; II — 213, 225, 226, 227, 249, 255, 256, 258, 260, 316, 321, 394, 416, 420; III — 27, 60, 61, 64, 65, 74, 79, 88, 90, 94, 96, 97, 107, 147, 164, 474, 502, 503; IV — 390, 416, 580, 656; V — 106, 172, 281, 381, 382, 478, 513
Golo Brdo: I — 146, 252; II — 425; IV — 453
Goransko: I — 7, 22, 23, 26, 30, 75, 76, 77, 78, 141, 142, 143, 148, 149, 150, 152, 182, 184, 199, 229; II — 64, 65, 119, 120, 214, 216, 249, 256, 258, 260, 265, 323, 425; III — 57, 75, 95, 96, 109; IV — 301, 311, 342, 343, 363, 377, 397, 401, 427, 436, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 464, 532; V — 369
Goražde: I — 4, 5, 7, 18, 105, 251, 252, 276, 278, 279, 281, 284, 293, 316, 317, 345, 500; II — 10, 56, 63, 64, 67, 94, 95, 184, 501, 538; III — 146, 265, 465; IV — 64, 158, 168, 176, 269, 270; V — 284, 289, 330
Gorica: II — 130, 149, 344, 350; III — 474, 525
Gornja Bijela: I — 314, II — 500; III — 102, 103; IV — 393
Gornja Brezna: I — 26, 144, 183; II — 99, 145, 323, 420; III — 75, 85, 86, 88, 292; IV — 399, 402, 410, 413, 416, 417, 419, 548, 570, 650
Gornja Brvenica: II — 502
Gornja Bukovica: III — 377, 391, 528, 529; IV — 320; V — 86, 422
Gornja Grabovica: IV — 612
Gornja Morača: I — 75; II — 117, 159, 213, 223, 424; IV — 276, 290
Gornja Jehovina: I — 353, 354, 355, 356
Gornja Lipova: I — 7, 71, 73,
Gornja Orlja: I — 105; II — 502, 503
Gornja Prača: I — 93; III — 336; IV — 280, 340
Gornja Sela: II — 539, 540, 542
Gornja Srijeda: V — 478
Gornja Vinca: IV — 62, 63
Gornja Zimlja: II — 470
Gornje Bare: I — 29, 32, 34, 37, 39, 62, 79, 80, 82, 83, 84, 87, 114, 116, 122, 126, 303, 304, 391, 427; II — 27, 74, 76, 77, 86, 88, 97, 121, 175, 176, 177, 178, 180, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 219, 508, 509, 558, 560; III — 334, 392, 590; IV — 132, 133, 166, 227, 228, 236, 274, 318, 320, 322, 325, 328, 337, 621; V — 322
Gornja Bukovica: II — 56
Gornje Crkvice: I — 156; III — 124; IV — 666
Gornje Krće: IV — 64
Gornje Kruševo: I — 120, 158, 160, 161, 162, 211,216, 235, 236, 237, 502; II — 309, 324, 353, 357, 358, 437, 462, 526; III — 164, 278, 488; IV — 41, 48, 532, 542, 596, 601, 602, 615, 675, 689; V — 342
Gornje Lipovo: II — 213; III — 333; IV — 291
Gornje Mrke: II — 131, 149; IV — 607, 609
Gornje Plužine: IV — 349
Gornje Polje: I — 69, 71, 73, 140, 141, 144, 145, 182, 186; II — 10, 116, 118, 146, 147, 185, 186, 252, 322, 323, 348, 349, 420, 422, 423, 551, 552, 554; III — 81, 292, 482, 483; IV — 66, 257, 389, 396, 397, 398, 400, 401, 408, 413, 414, 417, 428, 429, 540, 541, 580,

581, 591, 592, 610, 615, 647 648, 657; V — 340, 457, 458
Gornje Selo: III — 100
Gornje Vučje: IV — 282
Gornji Budanj: I — 149, 190; IV — 29, 422, 464, 466
Gornji Gradac: I — 21; II — 501
Gornji Godijelji: II — 352; IV — 512
Gornji Igri: IV — 616
Gornji Izvori: I — 142, 149, 169
Gornji Milanovac: IV — 267
Gornji Unač: I — 544; IV — 438
Gornji Vakuf: I — 100, 105, 418, 629; II — 33, 329, 372, 500; III — 240, 431, 432, 453; IV — 304, 393, 534
Gorski Kotar: I — 396
Gostilj: I — 350
Gostilje (kod Danilovgrada): I — 386, 519; II — 344; III — 450; V — 549
Gostun: II — 150
Gotovuša: I — 13, 14, 75, 312; II — 483
Govza: I — 46, 84, 90, 132, 174, 281, 335, 377, 378, 381, 386, 423, 424; II — 52, 111, 124, 411, 482, 494, 497, 535; III — 184; IV — 12, 14, 15, 208, 209, 304, 360, 361; V — 46, 142, 156
Grab: I — 26, 32, 33, 34, 77, 79, 80, 81, 299, 353, 354; II — 119, 120, 188, 189, 190, 193, 195, 200, 215, 217, 219, 551, 552; IV — 54, 63, 65, 117, 132, 133, 168, 235, 329, 331, 332, 388, 547; V — 46, 156
Grabov Osoj: II — 330
Grabić: I — 184; IV — 269
Grablje: IV — 273
Grabovac: I — 495, 497; III — 361; IV — 612
Grabovica: I — 188, 189, 199; II — 352, 511; IV — 595, 613, 614; V — 45
Gračanica: II — 387; IV — 669
Gračanički Potok: II — 330
Gradac: I — 21, 23, 26, 229, 253, 259, 291, 310; II — 17, 42, 43, 60, 185, 316, 323, 350, 351, 352, 421, 422, 423, 425, 426, 470, 483, 502, 550; III — 83; IV — 198, 199, 528, 530, 552, 591, 594, 647, 648, 649, 666; V — 329
Gradačac: I — 282
Gradačka Poljana: II — 145, 146, 351; IV — 593; 611, 648
Gradina: I — 20; II — 39, 68, 181, 184, 543; III — 474, 475; IV — 57, 170, 186, 383, 499, 694; V — 44
Građani: IV — 293
Grahovo: I — 339; II — 400; IV — 668
Grandići: V — 431
Granice: II — 316, 324; IV — 517, 528, 529, 540, 580, 692
Graovište: II — 126, 512; IV — 281
Grčka: I — 3, 6, 63; IV — 632
Grdovo: I — 350
Grebac: I — 274
Grebići: I — 283; II — 103, 113
Greda: IV — 55, 387
Gredelj: III — 136, 138
Grepka: IV — 386
Grkalica: II — 55
Grmeč: I — 99
Grozno Polje: IV — 476
Grubišino Polje: IV — 57
Gruda: I — 182, 183
Guja: II — 258
Gumnina: III — 58
Gurdići: II — 170
Grušci: III — 398, 400, 402
Grušće: I — 316, 483; II — 470, 471, 475, 483, 500
Gusar: II — 185, 186; IV — 320
Gusino Brdo: III — 474
Gusni Put: II — 188, 190, 203; IV — 277, 328
Guvno: V — 285
Gvozd: I — 66, 145, 146, 185; II — 118, 128, 316, 350, 351, 398, 420, 423; V — 142

H

Hadžića Poljana: II — 250, 251, 252, 253, 258, 310, 326; IV — 456
Hadžića Ravan: I — 113, 219, 239, 240, 649; II — 74, 493; III — 53, 127, 490; V — 159
Hadžići: I — 349, 350, 359; II — 240
Hadžin Gaj: IV — 232
Hajdučka Česma: II — 95, 113; IV — 232
Haluge: I — 238; II — 163, 164, 191, 197, 198, 200, 218; IV — 322, 472, 520
Halulovina: IV — 158
Hamzići: IV — 568; V — 234
Han Kopalište: I — 358, 359
Han Pijesak: I — 18, 277, 278; II — 141, 418; III — 310, 375; IV — 127, 281, 629; V — 400
Han Ploče: I — 352; III — 275
Hamzići: IV — 568; V — 234
Hašani: IV — 491
Hercegov Grad: IV — 205
Hercegovina: I — 4, 12, 14, 49, 50, 65, 66, 80, 92, 93, 103, 106, 108, 124, 137, 139, 174, 175, 181, 182, 183, 206, 249, 334, 369, 417, 420, 565; II — 129, 144, 145, 160, 171, 224, 225, 286, 287, 291, 302, 303, 304, 312, 326, 330, 373, 398, 421, 430, 434, 470, 473; III — 14, 15, 22, 28, 37, 41, 43, 69, 77, 80, 275, 291, 331, 452, 510, 586; IV — 78, 121, 283, 308, 386, 394, 395, 407, 422, 426, 428, 429, 430, 436, 437, 444, 448, 450, 451, 452, 468, 477, 480, 493, 498, 502, 537, 547, 552, 567, 568, 569, 589, 621, 686; V — 74, 120, 125, 131, 146, 225, 230, 235, 283, 395, 399, 448, 458, 478, 552
Hoćevine: I — 105, 203, 229; II — 64, 483, 501, 503, 504, 537, 538, 539
Hoćevo: I — 285, 293, 365, 462; II — 11, 17, 551; III — 150; IV — 65, 271
Hotičina: II — 96, 113, 126; III — 531; IV — 232, 281
Hranjena (kod Goražda): I — 273, 277, 281
Hrasno: V — 477
Hrbljine: IV — 362
Hrčava: I — 86, 88, 116, 119, 476; II — 26, 27, 49, 123, 221; IV — 24, 25, 133, 207, 274, 278, 335, 354, 355, 356, 393; V — 319, 355
Hrčavka: I — 42, 45, 79, 84, 88, 91, 96, 118, 121, 122, 123, 124, 168, 243, 265, 270, 271, 307, 335, 393, 394, 458, 459, 476, 477, 490, 586, 597, 598, 652, 653, 660, 664; II — 27, 49, 50, 80, 81, 83, 84, 89, 98, 104, 107, 108, 110, 122, 123, 124, 137, 138, 165, 166, 168, 179, 204, 205, 220, 233, 234, 235, 236, 237, 278, 282, 283, 284, 299, 312, 362, 407, 495, 507, 508, 509, 529, 531, 532, 560, 562; III — 18, 19, 31, 193, 241, 335, 357, 372, 381, 382, 394, 437, 452, 456, 582, 583, 584; IV — 22, 24, 25, 49, 50, 133, 154, 155, 156, 166, 167, 207, 208, 229, 230, 252, 253, 278, 302, 303, 304, 306, 307, 318, 336, 353, 354, 355, 380, 405, 448, 449, 483, 495, 505, 507, 523, 586, 587, 599, 637, 638, 639, 663, 686, 698; V — 35, 36, 76, 95, 96, 97, 117, 160, 161, 219, 220, 223, 254, 290, 332, 335, 337, 352, 355, 469, 471, 544
Hrvatska: I — 5, 67, 90, 104, 119, 398, 580; II — 115, 116, 152, 473, 480, 487, 500, 506; III — 76, 528; IV — 57; V — 340

Hum: I — 107, 161, 315, 321, 322, 526; II — 18, 19, 69, 550, 551; III — 121, 150, 189, 364; V — 43
Humić: I — 20, 32, 253, 256, 285, 288; II — 14, 15, 16, 70, 181; IV — 234, 235, 238; V — 91
Husad: I — 46
Hvar: III — 464

I

Ibar: I — 119
Idbar: I — 314; II — 33
Ifsar: I — 7, 253; II — 9, 64, 181, 537; IV — 198; V — 285, 288, 292
Igman: I — 28, 251, 348; III — 453; IV — 161
Igri: II — 363, 388; IV — 618, 686
Igrište: IV — 384, 385, 387
Ilino Brdo: I — 70; II — 344; IV — 390, 391, 401
Ilijina Glava: I — 27, 254, 285, 502; II — 11, 17, 551, 552; V — 26
Ilisija: I — 253
Imotski: I — 417, 418, 419; III — 361
Italija: I — 99, 139, 177, 367, 505; II — 164; IV — 394, 444
Ivančići: I — 359
Ivanovo Polje: IV — 694
Ivan Sedlo: I — 100, 350, 351, 420; II — 397; IV — 58, 147, 168
Ivan Planina: I — 349
Ivanje (selo): I — 139, 145, 146, 182; II — 323, 424, 425; III — 272; IV — 527, 530, 541, 610, 647, 648, 666
Ivanjica: IV — 223, 226
Ivanjska Strana: I — 145; II — 424; IV — 518, 648
Ivica (vis): I — 486; II — 225, 488; III — 85; IV — 448
Izačić Grad: II — 500
Izgori: I — 33, 34, 77, 80, 82, 141, 148, 150, 152, 172, 174, 175, 186, 190; II — 119, 215, 217, 250, 251, 257, 259, 266, 267, 296, 353, 411, 415, 416; III — 18, 77; IV — 117, 130, 295, 403, 411, 430, 439, 546, 547, 620, 621, 626, 627; V — 147, 283, 344
Izgorsko Osoje: IV — 387

J

Jablan Bara: I — 203, 230, 275
Jablan (katun): I — 152
Jablan Brdo: I — 46; II — 425, 534; IV — 416; 419
Jablanica: I — 365, 403, 420, 421, 423; II — 33, 159, 211, 395, 396, 460, 500; III — 268; IV — 45; V — 220, 242
Jablanov Do: II — 250, 253; IV — 343,454, 457, 458, 649
Jablanovo Brdo: II — 52, 124, 168, 207, 208, 287, 288; III — 172; IV — 27, 68, 142, 159, 278, 319, 337, 338, 339, 360, 394, 600; V — 155
Jablanov Vrh: II — 117, 118, 132, 187; III — 385; IV — 276, 283, 284, 285, 291, 292; V — 100
Jabučna: II — 10, 34, 540, 541; IV — 185, 186, 187, 191
Jabučnica: IV — 118
Jabuka: I — 7, 12, 32, 33, 79, 169, 277, 369; II — 56, 140, 211, 288, 303, 313, 417, 434, 444, 446, 536; III — 174, 221, 329, 330, 337, 350, 376, 395, 396, 525; IV — 53, 62, 64, 69, 137, 177, 362, 486, 487, 498, 509, 547, 588 628, 669, 688, 700; V — 45, 162
Jabušnica: IV — 626
Jadran: I — 3
Jadransko more: I — 63
Jahorina: I — 10, 16, 35, 43, 44, 46, 50, 51, 52, 92, 132, 133, 134, 140, 147, 148, 173, 174, 193, 250, 281, 284, 309, 347, 351, 352, 396, 552, 553, 588; II — 94, 112, 125, 140, 141, 170, 210, 211, 306, 313, 371, 407, 417, 418, 498, 510, 511; III — 19, 38, 221, 222, 243, 336, 349, 350, 358, 396; IV — 30, 69, 132, 136, 177, 182, 232, 340, 362, 548, 566, 568, 588, 589, 678, 700; V — 91, 217, 230, 234
Jajce: I — 55, 350, 375, 379, 397, 398, 417, 427; II — 107, 211, 230, 235, 238, 564; III — 318, 531; IV — 35, 534
Jakšići (katun): I — 216
Jameline: II — 13
Jamić: II — 112; IV — 30, 340
Janči Do: I — 40; V — 84
Janj: I — 507; II — 173, 211, 234; IV — 35, 362
Jaova Luka: IV — 201
Jasen: II — 258; III — 58, 76, 97; IV — 82, 427, 430; V — 157
Jasenak: I — 509
Jasenik: II — 250; IV — 423, 427, 457, 631
Jasenovac: II — 444; III — 266, 391, 392
Jasenovi: IV — 282
Jasenovo: II — 169; III — 530; IV — 44
Jasenovo Polje: I — 23, 68, 144, 145, 146; II — 118, 146, 252, 322, 323, 348, 349, 350, 373, 420, 424; III — 272; IV — 276, 396, 397, 398, 407, 408, 413, 414, 415, 417, 580, 581, 591, 592, 610, 648, 657, 666; V — 131, 339
Jasenov Vrh: IV — 401
Jasika: IV — 280; V — 45
Jasle: II — 470
Jaukovina: II — 53, 535; IV — 497
Javor: II — 151; IV — 272, 422
Javorak (Nikšićki): I — 7, 17, 68, 69, 139, 141, 143, 145, 182, 184, 185, 187, 365, 382, 588, 649; II — 65, 99, 116, 128, 144, 145, 146, 147, 150, 153, 159, 166, 167, 252, 260, 315, 323, 348, 349, 373, 397, 398, 399, 420, 423, 424; III — 209, 250, 483, 489, 561; IV — 223, 241, 257, 258, 276, 282, 388, 389, 390, 396, 398, 400, 401, 403, 407, 408, 409, 548, 570, 580, 647; V — 109, 126, 131, 132, 137, 183, 184, 215, 340, 341, 358, 378, 457
Javorak (mratinjski): I — 33, 34, 37, 77, 78, 79, 83, 96, 142, 149, 150, 151, 189, 190, 211, 227, 228, 230, 231, 294, 296, 544, 545, 548; II — 119, 120, 121, 133, 134, 135, 188, 216, 217, 218, 219, 227, 229, 239, 249, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 293, 550; III — 40, 75, 98, 100, 333, 352, 354, 574; IV — 27, 223, 241, 276, 282, 311, 342, 344, 346, 348, 350, 351, 353, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 372, 377, 378, 391, 392, 438, 439, 440, 442, 461, 462, 463, 464, 467, 633, 634, 651, 657, 665; V — 52, 53, 112, 332, 333, 370
Javorak (na Zelengori): I — 89, 152; II — 27, 29, 123, 194, 197, 312, 509; IV — 321
Javorje: I — 162; II — 118, 119, 160, 507, 555; III — 54, 333; IV — 300, 615; V — 58
Javorovača: I — 212; IV — 672, 695
Javorova Glava: IV — 328, 382
Javorov Vrh: II — 250, 251, 252, 253; IV — 427, 434, 456, 632
Ječmište: I — 19, 253, 254, 255, 260, 315, 462; II — 181, 212; III — 150, 390; IV — 86, 178
Jedreno Korito: IV — 634

Jejovac: II — 352
Jelašak: III — 184
Jelašca: I — 469; II — 471, 472, 501; IV — 171, 247, 395
Jeleč: I — 36, 37, 38, 40, 44, 45, 46, 50, 51, 82, 89, 103, 276, 309, 310, 423, 424; II — 31, 54, 87, 92, 105, 110, 124, 168, 203, 221, 438, 472, 497, 498, 510, 535; III — 375, 377, 408, 423; IV — 27, 35, 43, 135, 142, 154, 181, 182, 209, 297, 298, 311, 315, 361, 373, 374, 406, 588; V — 46, 293, 454
Jelovak: IV — 58, 595
Jelov Do: II — 276, 281; III — 54, 56, 57; IV — 404
Jelov Panj: II — 549
Jelovica: IV — 688
Jelov Vrh: II — 146; IV — 382, 408, 413, 414, 417, 418
Jelsa (na Hvaru): I — 499
Jeremići: V — 192
Jerinići: I — 327, 472, 561; III — 48, 105; 124, 148, 151, 155, 190, 195, 197, 211, 245, 247, 248, 250, 253, 304, 315, 319, 323, 483, 487; IV — 264, 583
Jezera: I — 43, 44; II — 445; III — 46, 52, 53, 57, 73, 79, 209, 210, 330, 480, 503, 504, 564, 571, 572; IV — 328, 329, 359, 362, 582, 612; V — 278
Jezerine: IV — 404
Jezero (kod Donjih Bara): II — 191, 192, 194, 195, 198, 199, 201, 225
Jošavka: I — 344
Jugoslavija: I — 3, 60, 63, 110, 195, 318, 362, 372, 385, 396, 414, 416, 421, 426, 460, 609, 687; II — 400, 409; III — 249, 264, 373, 404, 527; IV — 13, 31, 33, 218, 227, 498; V — 268, 467
Jugovići: I — 174; II — 330
Juhor: II — 12
Junča Do: III — 67; IV — 258, 673

K

Kablena Glava: II — 348, 349, 423, 442; IV — 414, 579, 591
Kadinjača: V — 65
Kajmačalan: IV — 386
Kakanj (rudnik): I — 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359
Kakmuži: II — 523; IV — 490
Kalevac: IV — 384, 385
Kalinovik: I — 4, 16, 28, 35, 36, 43, 44, 46, 50, 51, 85, 90, 92, 94, 101, 103, 131, 132, 133, 134, 153, 169, 174, 181, 231, 242, 243, 250, 251, 275, 276, 309, 310, 316, 343, 348, 367, 369, 383, 395, 410, 423, 424, 462, 491, 514, 517, 523, 675, 676, 678; II — 10, 29, 31, 32, 52, 54, 55, 56, 59, 85, 92, 93, 94, 98, 105, 111, 112, 125, 139, 140, 152, 162, 163, 169, 170, 171, 180, 209, 211, 212, 221, 222, 241, 288, 291, 296, 305, 313, 320, 417, 471, 472, 497, 498, 500, 501, 510, 511, 517, 521, 522, 535, 536, 559, 564, 565, 566, 568; III — 19, 34, 35, 37, 38, 53, 172, 173, 185, 206, 220, 236, 243, 265, 271, 322, 329, 334, 336, 376, 381, 383, 388, 395, 423, 431, 454, 460, 462, 463, 464, 470, 479, 530, 593, 595; IV — 14, 15, 27, 28, 29, 35, 43, 46, 69, 121, 126, 133, 134, 135, 136, 143, 154, 171, 177, 182, 209, 231, 232, 236, 247, 249, 275, 279, 297, 311, 331, 360, 361, 362, 373, 374, 376, 380, 395, 406, 412, 426, 451, 452, 476, 477, 486, 487, 508, 509, 511, 513, 565, 569, 588, 597, 600, 631, 698, 699; V — 63, 84, 90, 161, 162, 216, 231, 260, 261, 262, 266, 294, 392, 400, 505, 559
Kalinsko Brdo: IV — 136
Kaljići: IV — 694, 696
Kaluđerske Luke: II — 37
Kamena Glava: I — 14
Kamena Gora: II — 434, 444, 446; III — 45, 525; IV — 54, 669, 670, 688, 693; V — 405
Kamenica: II — 35
Kamenito Pleće: I — 34, 230; II — 259, 265, 268, 272, 273; IV — 349, 368, 369, 378 403, 420, 463, 464, 466, 467
Kameno Brdo: IV — 390
Kamenjača: IV — 615
Kamešnica: I — 418
Kapak: I — 252, 283; II — 9, 184; III — 297; IV — 168, 178; V — 285
Kapavica: III — 125, 181
Kape: IV — 189
Kapetanovo Jezero: IV — 622
Kapičin Do: II — 29, 312
Kapino Polje: II — 349
Karaula: I — 350; III — 198, 200
Karlovac: II — 499
Kasidoli: IV — 55
Kašteli: IV — 549
Katabun: II — 548; IV — 670, 682, 688, 694
Katičin Do: V — 161
Katin Do: IV — 634
Katin Kuk: I — 30, 34, 79, 149, 150, 190; II — 259, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 293; III — 42, 43, 257; IV — 349, 403, 404, 410, 411, 417, 424, 438, 464, 465; V — 109, 134
Katun: I — 25, 113, 219, 238; II — 19, 20, 428, 527; III — 489; IV — 635
Katunište: I — 89, 459; II — 49, 50, 107, 124, 166, 179, 206, 281, 324, 559; III — 335; IV — 278, 336, 449; 502; V — 59
Katunište Šuruše: IV — 395
Katunsko Polje: II — 163, 555; IV — 420, 446; V — 58
Kavkaz: V — 378
Kazan: V — 289
Kazanci: II — 250
Kazani: I — 42, 47, 87, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 392, 455, 456; II — 122, 328, 363, 366, 368; IV — 21, 109, 353, 354, 598, 682
Keljići: I — 241, 563; II — 327; IV — 584; V — 11, 18, 19, 23, 178
Kičevo: II — 546
Kifino Selo: I — 423, 424; II — 251, 470; IV — 453
Kik: II — 511, 512, 515
Kikalo: I — 219; II — 48, 464; IV — 679, 680
Kikanjica: IV — 594
Kiseljak: I — 350, 351, 352, 353, 359
Kisilići: II — 541
Kladani: I — 351, 358, 369, 370, 378, 398, 410, 414; II — 128, 141, 142, 143, 170, 171, 341, 391, 418, 536; III — 38, 39, 207, 337, 346, 381, 524; IV — 276, 281, 341
Klade: I — 204, 212
Klanac: III — 474
Klančište: IV — 119, 120, 121
Klasnić: IV — 486
Klekovača: III — 400
Klekova Glava: I — 113; II — 163; IV — 425, 532
Klekovi Brijeg: IV — 694
Klekovo Pleće: II — 277, 278, 279, 280, 281; IV — 424, 425, 441, 443, 444
Klepci: V — 477
Klinci: II — 17, 40; IV — 56, 169, 215
Kličevo: II — 349
Klinje: IV — 124, 126

Klinske Stene: IV — 126, 453
Klis: IV — 523
Klještina: V — 236
Ključ: I — 509; II — 211, 238, 564
Kljunac: II — 551, 552, 554
Kljuni: II — 372
Klopot: IV — 693
Kljusine: II — 269, 270
Kmurica: I — 310; II — 473
Knez Strane: I — 142; II — 249 253, 258, 266; IV — 403, 422, 423, 427, 434, 439, 466; V — 110, 111
Knežević: I — 76, 196, 561; II — 437; III — 13, 70, 118, 121, 210, 319, 327; IV — 596, 601, 602, 689, 695; V — 161, 462
Knež Polje: I — 145; II — 350, 425; IV — 529, 530, 541, 592, 610
Knežine: II — 516
Knička Kosa: II — 125, 170
Knin: I — 344, 418, 588, 634; III — 331; IV — 659
Kobila: I — 101, 136; II — 339, 469
Kobilja Glava: I — 145, 330, 351, 352, 629; IV — 386, 393, 518, 631, 648; V — 149
Kočaci: II — 186
Kočevina: I — 419
Kodža: II — 31
Kokorina: IV — 124
Kokot: V — 478
Kolakovići: II — 170, 291, 530; IV — 298, 452
Kolašin: I — 6, 7, 12, 13, 14, 17, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 94, 105, 140, 180, 203, 316, 320, 383; II — 10, 36, 99, 116, 117, 132, 133, 144, 145, 148, 149, 152, 159, 161, 164, 167, 171, 175, 185, 186, 213, 223, 224, 226, 230, 256, 307, 343, 344, 347, 421, 434, 445, 540; III — 22, 45, 215, 246, 247, 332, 333, 377, 385, 391, 480; IV — 81, 185, 193, 276, 282, 283, 289, 290, 291, 300, 316, 320, 377, 528, 611; V — 98, 215, 324, 378, 457, 544, 555, 559
Kolašinski zatvor: IV — 54
Koleško: IV — 422, 436, 453
Kolijevka: I — 7, 469; II — 549; III — 301, 367; V — 243
Kolo: III — 119, 244; IV — 529
Kolovrat: II — 546
Kolunska Reka: II — 32; IV — 487
Koljeno: I — 82, 83; II — 187, 188, 191, 194; IV — 133, 227, 228, 330
Kom: II — 543; III — 54, IV — 193, 199
Komandirova Glava: IV — 643
Komanske Kolibe: II — 256, 259; III — 59, 501, 502
Komandirovo Brdo: I — 26, 29, 146; II — 351, 352; III — 413; IV — 593, 594, 611, 649, 650, 666
Komarani: III — 504
Komarnica: I — 17, 26, 29, 31, 34, 75, 78, 108, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 156, 160, 177, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 197, 199, 201, 203, 204, 206, 208, 211, 212, 225, 227, 228, 229, 231, 232; II — 71, 99, 119, 120, 161, 214, 215, 259, 260, 261, 262, 307, 308, 316, 323, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 376, 402, 425, 426, 479, 481; III — 40, 74, 81, 83, 85, 90, 91, 101, 102, 103, 378, 392, 413, 503; IV — 223, 258, 276, 293, 377, 388, 390, 391, 399, 401, 402, 410, 417, 419, 459, 460, 461, 518, 530, 531, 532, 541, 542, 570, 571, 582, 595, 596, 601, 612, 614, 633, 649, 666, 695; V — 109, 131, 133, 150, 168, 236, 456, 459
Komore: I — 350
Komovi: II — 451
Kondžila: III — 82, 86, 91
Konjevići: IV — 281
Konjev Laz: II — 117
Konjic: I — 5, 100, 420, 421; II — 281, 313, 372, 395, 396, 397; III — 185, 413, 488; IV — 393, 422; V — 220
Konjska Lastva: I — 83, 85, 151, 230; II — 263, 272; IV — 391, 392, 404, 417, 439, 567
Konjske Vode: I — 33, 35, 40, 46, 50, 51, 76, 80, 83, 86, 91, 96, 103; II — 52, 87, 121, 249, 313, 320, 471; IV — 68, 171, 383, 406, 588; V — 153, 154, 427
Konjsko: I — 145, 146; II — 38, 549; IV — 517, 622
Konjsko Polje: III — 301; V — 243
Konjuh: I — 135; II — 171, 174; III — 481, 531
Kopilje: II — 116, 128, 129, 148, 149, 344
Koprivica: III — 377
Kordovina: IV — 694
Kordun: I — 4, 7, 418, 461; II — 499; IV — 223, 309; V — 406, 407, 411, 440, 475
Korča: I — 21, 25, 256, 257, 258, 286, 287, 288; II — 15, 39, 181, 550
Koričnо: I — 381; IV — 119
Korijen: I — 105; II — 95, 125, 170, 184, 434, 477, 501, 522; IV — 30, 232, 280, 694
Korita: IV — 631
Koritnik: I — 27, 28, 32, 162, 164, 218, 229, 235, 237, 262, 263, 264, 293, 294, 295, 296; 297; II — 20, 48, 72, 73, 74, 75, 101, 102, 438, 555, 557; IV — 206, 224, 272, 678
Korlat: I — 19, 256, 285; II — 11, 12, 14, 15, 17, 39, 40, 44, 550; IV — 215; V —26
Kosanica: I — 207; II — 59, 435, 549; III — 10, 66, 301, 424, 524; IV — 694, 695; V — 157, 241, 242, 551, 556, 559
Kosman: I — 263, 264, 283, 562; II — 73; III — 121
Kosmet: I — 11, 66; II — 473; III — 563, 568; IV — 172, 527
Kosorići: I — 228
Kosovo: I — 6, 625; II — 63, 72, 133, 144, 224, 336, 341, 500; IV — 13, 27; V — 555
Kosovska Mitrovica: IV — 16
Kostajnica I — 112, 483; II — 470, 492, 497; IV — 486, 499
Kostajnički srez: IV — 486
Kostova Greda: III — 104
Košara: III — 99; IV — 345, 365, 651, 695
Košarska Pećina: III — 99
Košur: I — 32, 34, 35, 37, 38, 47, 49, 61, 62, 80, 82, 87, 89, 91, 165, 170, 171, 172, 176, 202, 222, 239, 242, 243, 245, 247, 264, 265, 266, 268, 270, 278, 279, 294, 299, 303, 305, 306, 335, 393, 444, 456, 457, 506, 509, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 603, 651, 652, 653, 660, 665, 666, 669, 670, 671, 672, 673, 674; II — 21, 22, 23, 24, 47, 49, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 97, 98, 104, 105, 106, 107, 110, 122, 165, 188, 191, 218, 219, 220, 230, 232, 233, 282, 299, 300, 310, 311, 327, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 410, 411, 417, 429, 464, 465, 508, 528, 531, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561; III — 28, 30, 31, 354, 411, 417, 418, 508, 509, 580; IV — 21, 23, 24, 49, 60, 79, 80, 133, 151, 154, 155, 156, 157, 165, 225, 226, 227, 228, 229, 244, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 328, 335, 353, 354, 359, 379, 474, 542, 597, 616, 618, 619, 623, 637, 638, 652, 653, 680, 682, 697; V — 16, 23, 34, 57, 65, 66, 68, 69, 70, 74, 76, 77, 80, 81, 82, 88, 89, 116, 122, 179, 251, 289, 290, 330, 331, 389, 507, 537, 563
Košuta: I — 39, 40, 45, 62, 89, 172, 394, 459 481, 610, 611, 619, 629, 672, 673; II — 21,

28, 29, 89, 90, 108, 123, 138, 206, 288, 561, 562; III — 32, 234, 335; IV — 140, 141, 230, 268, 337, 357; V — 545
Košutnjak: V — 540
kote: knj. III: k 576 — (str. 53, 56), k 916 — (101), k 1034 — (56), k 1197 — (55), k 1370 — (104), k 1407 — (54), k 1576 — (474), k 1595 — (54), k 1654 — (54, 55), k 1720 — (138), k 1835 — (54), k 1943 — (54), k 1962 — (54, 55), k 2200 — (54), k 2226 — (67), k 2522 — (106); knj. IV: k 364 — (609), k 554 — (618), k 615 — (390), k 678 — (201), k 700 — (185), k 706 — (66, 67, 272, 273), k 728 — (498), k 736 — (540), k 757 — (487), k 758 — (465), k 769 — (498), k 802 — (43), k 812 — (44), k 860 — (373), k 875 — (202), k 896 — (270), k 900 (653, 654), k 926 — (29), k 928 — (356), k 934 — (530), k 948 — (280), k 958 — (281), k 961 — (279), k 967 — (479), k 973 — (487), k 974 — (281), k 1001 — (28, 29, 69, 207, 278), k 1029 — (280), k 1032 — (65), k 1046 — (29, 44), k 1051 — (363), k 1073 — (187, 189), k 1079 — (280, 491), k 1090 — (200), k 1091 — (486), k 1134 — (363, 389), k 1138 — (418), k 1159 — (185, 194), k 1160 — (417), k 1163 — (65, 187, 189, 190, 191), k 1168 — (301) k 1177 — (227), k 1178 — (31, 465), k 1184 — (595), k 1198 — (44), k 1204 — (351, 352, 369, 370, 371), k 1257 — (409, 419), k 1266 — (696), k 1267 — (250), k 1270 — (369, 370), k 1271 — (529, 530, 540), k 1272 (457), k 1276 (278), k 1277 — (407), k 1290 — (191, 192), k 1294 — (405, 463), k 1311 — (591), k 1312 — (486), k 1324 — (460), k 1327 — (498), k 1334 — (389), k 1341 — (344, 365, 362, 468), k 1344 — (467), k 1349 — (363, 405, 599), k 1353 — (27, 278), k 1375 — (280), k 1379 — (24, 303, 495), k 1382 — (366), k 1403 — (189, 193), k 1405 — (23, 278, 303, 636), k 1407 — (636), k 1427 — (595), k 1473 — (346, 366), k 1519 — (301, 302, 349, 368, 369, 420, 464), k 1541 — (410), k 1552 — (410), k 1559 — (632), k 1575 — (632), k 1578 — (192, 194, 196), k 1579 — (617), k 1600 — (320, 321, 322), k 1627 — (278), k 1635 — (613), k 1655 — (384), k 1660 — (458), k 1668 — (383), k 1678 — (169), k 1680 — (391), k 1682 — (454, 457), k 1688 — (198, 282, 283), k 1711 — (632), k 1722 — (329, 368, 466), k 1739 — (278), k 1755 — (364), k 1764 — (303, 544), k 1796 — (463), k 1834 — (21), k 1865 — (67), k 1921 — (284), k 1956 — (170), k 2017 — (410), k 2049 — (284), k 2116 — (614), k 2195 — (391, 411), k 2198 — (19), k 2226 — (595),
Kotač: II — 27, 191, 196, 197, 278
Kotlajić: V — 173
Kotor Varoš: I — 343; IV — 671
Kotka: IV — 270
Kovačevići: IV — 55
Kovači: II — 321; III — 64; IV — 423, 427, 435, 454, 458, 469, 632
Kovačka Dolina: III — 67
Kovački Dolovi: II — 149, 344
Kovačići: IV — 341, 547, 588
Kovač Planina: I — 253; IV — 64
Kovioc: II — 250, 251; IV — 423, 434, 454, 456, 457; V — 127
Kovren: I — 13, 73; II — 10, 434, 540, 546, 548; III — 474, 475; 669, 671, 692
Kozać: IV — 322
Kozara: I — 136, 348; III — 147, 563, 568
Kozarevići: I — 92; III — 396
Kozarica: IV — 613; V — 236
Kozica: — IV — 64
Kozička Rijeka: IV — 693
Kozje Strane: II — 89, 561; IV — 230
Kozji Vrh: V — 460
Kozo Tefsija: II — 85, 86, 89; IV — 134, 158
Kozomor: III — 526
Kožani: III — 56
Kračići: I — 357
Kragujevac: I — 378, 503, 517, 521, 523, 557; III — 462, 464; IV — 59, 145, 150, 152, 176, 251; V — 31, 40, 272, 448
Kragujevo Brdo: IV — 420
Krajina: I — 102, 106, 265; II — 58, 225, 247, 330, 416, 525; III — 191, 250, 423, 563, 564; IV — 12, 597
Kraljeva Gora: I — 484; II — 477, 485; III — 477; IV — 65
Kraljevo: I — 378; V — 66
Krana: IV — 629
Kravica: III — 102
Krčino Brdo: I — 252, 498; II — 9; IV — 168
Krća: IV — 53
Krecmani: IV — 614
Krečko Brdo: IV — 453
Krekovi: I — 37, 38, 42, 43, 48, 49, 82, 87, 88 116, 117, 118, 122, 170, 171, 172, 234, 239, 242, 243, 245, 247, 265, 267, 270, 306, 307, 456, 476, 510, 595, 597, 653; II — 26, 49, 79, 80, 83, 85, 104, 122, 204, 205, 218, 219, 220, 282, 310, 327, 328, 329, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 382, 411, 414, 439, 440, 464, 465, 508, 509, 531; III — 17, 30, 129, 335, 393, 418, 432, 433, 493, 494, 507, 508, 509; IV — 23, 24, 49, 133, 154, 155, 156, 228, 229, 251, 274, 278, 353, 354, 355, 356, 453, 495, 505, 535, 542, 643, 584, 586, 598, 599, 616, 618, 638, 652, 653, 654, 655, 680, 682, 685, 697; V — 95, 179, 290, 335, 389, 417, 447, 507
Kremaluša: IV — 62
Kreminsko Brdo: IV — 136
Kreševo: I — 351, 352, 359, 378, 391
Krezluk: I — 350
Kričak: II — 435
Kriva Greda: II — 185
Krivaja: I — 588; II — 171, 174; III — 531; IV — 588, 589
Krivi Do: II — 251, 252, 253; III — 98; IV — 403, 453, 454, 455, 457, 632, 699; V — 127
Križevac: III — 120
Krnovo: I — 187, 188; II — 323, 398, 402; III — 82; IV — 301, 610, 611, 656
Krnovo Polje: I — 146; III — 79; IV — 581
Krnovska Glava: I — 26, 29, 146, 147; II — 145, 146, 351, 425; IV — 591, 593, 594, 611, 612; V — 341
Krnovska Glavica: III — 413; IV — 581, 649, 666
Krnovsko Polje: IV — 593, 611, 649
Krnjača: IV — 666
Krnja Jela: I — 75; II — 117, 119, 133, 160, 185; III — 333; IV — 276, 293
Krstac: I — 75, 77, 141, 143, 148, 149, 152, 153, 156, 157, 161, 183, 199, 216, 228, 284; II — 37, 119, 151, 256, 261, 262, 266, 315, 316, 323, 348, 356, 357, 470; III — 104; IV — 343, 363, 364, 377, 389, 400, 401, 424, 436, 459, 470, 496, 632, 633, 634; V — 131
Krstača: IV — 378, 465
Krš: I — 75, 152, 230; II — 186, 187, 188, 435; IV — 315, 328, 372, 695
Krupanj: V — 269
Kručica (katun): III — 98, 99, 147
Krupica: II — 435; III — 317, 474, 525; IV — 55, 56, 671, 692; V — 42, 173, 241

Kruščica: I — 7; II — 185; IV — 178
Kruševac: V — 300
Kruševačka Rijeka: I — 203
Kruševica: II — 426; IV — 270, 649
Kruševo: I — 31, 69, 105, 405, 406, 429, 562, 568; II — 34, 70, 115, 116, 451, 462, 481, 503, 522; III — 48, 122, 123, 211, 212, 305, 479; IV — 20, 41, 66, 94, 130, 157, 344, 472, 490, 481, 519, 520, 542, 587, 635; V — 27, 43, 247, 270, 550, 555, 556
Kruševo (Hercegovina): V — 477
Krušica: IV — 270
Kruškovac: I — 357
Krvavica: II — 512; IV — 30
Krvava Brda II: — 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273; III — 257; IV — 392, 403, 404, 411, 424, 439, 467; V — 109, 110, 112, 135
Kuči: II — 130, 344; IV — 54, 56, 59, 62, 610
Kućetine: I — 75; IV — 427
Kuk: I — 468; IV — 386
Kukovo: IV — 695
Kula Čengića: II — 315; III — 460
Kula Fazlagića: III — 425, 515
Kulići: III — 104
Kulina: I — 149; II — 32, 35, 141; IV — 184, 185, 186, 369, 370, 378, 465
Kumić: IV — 215, 270, 271; V — 24, 26
Kunar: II — 39, 40, 41; IV — 215
Kunovac: V — 173
Kunovo: I — 284, 493
Kupa: I — 99
Kupinovo: III — 220
Kupres: I — 344, 345, 624, 626; II — 114, 142, 211, 504; III — 167, 453; IV — 367, 378, 393, 676; V — 219
Kupreško Polje: II — 211
Kusad Planina: IV — 304
Kušlat: I — 19, 20, 256, 257, 258, 260, 279, 287, 288, 289, 290, 292, 311, 468; II — 16, 550; III — 224; IV — 70, 74, 271
Kutanja Njiva: III — 102
Kutsko Brdo: II — 425
Kutuša: II — 548; IV — 671

L

Lanište: I — 285; II — 550; IV — 271
Lakat: II — 372
Lastva: I — 49, 119, 166; II — 26, 328, 366, 367, 440, 558; III — 56, 494; IV — 110, 535, 598, 599, 697
Lašva: I — 353, 354, 355, 356
Latično: III — 59, 64; V — 276
Laz: II — 316, 348, 351, 423
Lebršnik: I — 141, 142, 175; II — 213, 225, 226, 253, 254; III — 74; IV — 66, 343, 383, 384, 386; V — 342, 369
Ledenica: II — 260, 267; III — 59, 64, 74, 76, 78, 97, 503; V — 469
Ledenik: I — 142, 150; II — 250, 251, 252, 253, 255, 260, 322, 350; III — 501; IV — 343, 423, 427, 430, 431, 432, 434, 454, 455, 456, 457, 459, 469, 632; V — 127
Ledine: II — 66
Lekovina: IV — 669; V — 174
Lelija: I — 50, 51, 91; II — 102, 249; IV — 407, 686
Lenjingrad: IV — 227
Lepenac: II — 34, 543; IV — 193, 195, 196, 197, 202
Lepešnica: I — 7; II — 34; IV — 183, 191, 195, 197
Lepirica: II — 420, 422, 423
Lešnica: V — 269
Lever Tara: I — 17, 21, 25, 75, 157, 203, 228; II — 186, 187, 223, 435, 522, 549; III — 10, 524; IV — 491; V — 157, 241
Lesište: I — 554
Lice: V — 559, 561
Liječevina: II — 482; IV — 492, 611
Lijepi Pod: III — 119
Lijeska: II — 542, 544; IV — 193, 670, 694
Lješnja: II — 117; IV — 288
Lijeva Rijeka: II — 347; IV — 61
Lika: I — 418, 461, 506, 513; II — 129, 513; III — 535; IV — 12, 161, 162, 233, 327; V — 475
Likića Do: II — 45; IV — 238, 492
Lim: I — 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 52, 104, 105, 139, 207, 250, 251, 282, 320, 509, 595; II — 33, 34, 144, 354, 434, 435, 443, 444, 445, 500, 521, 522, 523, 545; III — 45, 247, 424, 525, 526; IV — 54, 58, 61, 62, 64, 81, 183, 186, 693; V — 436
Limska Dolina: II — 224, 443, 444
Lipa: I — 352; III — 390
Liplje: I — 347, 349
Lipnik: II — 250, 301; V — 127
Lipova Ravan: I — 7, 22, 143, 144, 145; II — 65, 118, 145, 146, 252, 420; IV — 223, 257, 397, 400, 407, 408, 413, 415, 418, 419, 510; V — 131
Lipovo: I — 75; II — 117, 159, 160, 224; IV — 276
Lipovska Dolina: IV — 283
Lipovske Grede: II — 117; IV — 283
Lisa (pl.): I — 14
Lisa Stijena: II — 551, 552, 553, 554; IV — 238
Lisac: II — 549
Lisičina: II — 541
Lisina: I — 517; II — 251, 258, 321; IV — 427, 433, 454, 455, 458, 459, 700
Lisovići: IV — 204
Livanjsko Polje: I — 517, 590, 627; III — 462; IV — 146, 313
Livno: I — 99, 270, 318, 417, 418, 499, 559, 677; II — 107, 137, 172, 179, 211, 306, 564; III — 167, 265, 266, 331, 361, 370, 371, 382, 384, 453; IV — 61, 119, 168, 302, 325, 393, 528; V — 132, 147, 450, 478, 511
Lojanik: I — 485; II — 488
Lola (pl.): III — 79, 102, 107; IV — 300
Lokva Dernečište: I — 238; II — 360, 364 438, 493; III — 28, 53, 127, 128, 129; IV — 653
Lokve: II — 28, 52; III — 165; IV — 103, 139
London: I — 413; III — 299; IV — 41; V — 295, 541, 548
Lovćen: V — 100
Lozovac: IV — 255
Lubnica: IV — 282
Luče: II — 85
Lučevica: II — 513; IV — 30
Lučići: I — 357
Lučke Kolibe: I — 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 86, 89, 90, 116, 124, 125, 126, 127, 128, 168, 170, 173, 243, 267, 270, 272, 275, 308, 334, 394, 444, 459, 476, 481, 490, 508, 509, 516, 669, 671, 672; II — 24, 25, 26, 27, 48, 49, 50, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 97, 98, 107, 108, 112, 122, 123, 124, 138, 166, 167, 168, 191, 204, 206, 219, 233, 235, 236, 284, 288, 299, 300, 301, 304, 403, 493, 495, 508, 509, 510, 532, 533, 557, 558, 559, 560, 561, 562; III — 31, 32, 33, 39, 170, 171, 172, 178, 234, 235, 240, 241, 329, 335, 346, 377, 379, 381, 382, 393, 394, 459, 528, 530; IV — 25, 26, 34, 59, 60, 67, 131, 133, 134, 137, 167, 174, 181, 207, 230, 236, 274, 278, 303, 311, 318, 337, 353, 356, 357, 361, 391, 393

449, 495, 497, 505, 506, 507, 517, 521, 523, 572, 599, 600; V — 34, 35, 45, 46, 59, 97, 104, 105, 128, 152, 160, 290, 291, 293, 309 317, 318, 319, 450, 451, 544
Lučki Katuni: IV — 60
Lučevo Brdo: I — 285, 288
Lug: III — 75; IV — 650
Luka: IV — 387
Lukavica: I — 145, 146, 185; II — 347, 426; IV — 593, 522
Lukavac (kod Nevesinja): II — 326
Luka Bojovića: IV — 622
Lukić: III — 391
Lukomir: II — 471
Lukovo: I — 29, 69, 141, 144, 145, 146; II — 323; III — 272; IV — 397, 398, 400, 401, 528, 529, 541, 548, 579, 610, 647, 648, 656, 657
Lupoglav: II — 24, 25, 37, 38, 43; III — 478; IV — 154, 156, 157
Luščani: I — 484
Lutovo: IV — 61

LJ

Ljekovina: IV — 692
Ljeljeni Do: III — 89
Ljesišta: III — 106, 120, 121, 488
Ljeskov Dub: IV — 382, 383
Lješnica: II — 542
Ljig: I — 505
Ljubinje: I — 389
Ljubina: I — 20, 44, 103; II — 85, 87, 111, 225, 288, 289, 321, 472, 473; III — 535; IV — 155, 158, 159, 406
Ljubin Grob: I — 40, 65, 87, 89, 90, 91, 124, 126, 127, 128, 129, 271, 307, 308, 394, 459, 481, 610, 611, 613, 616, 617, 619, 620, 621, 627, 628, 629; II — 27, 90, 98, 108, 109, 123, 124, 125, 137, 138, 139, 166, 206, 284, 287, 288, 300, 301, 312, 341, 496, 509, 515, 533, 561; III — 32, 234, 329, 335, 377, 387, 443, 446; IV — 25, 60, 67, 181, 230, 236, 278, 308, 309, 310, 311, 357, 394, 412, 448, 449, 450, 496, 507, 586, 587, 698; V — 57, 97, 118, 123, 128, 152, 154, 160, 161, 220, 221, 223, 261, 355, 544, 545, 546, 547, 548 549
Ljubinje: IV — 297, 407
Ljubišnja: I — 21, 35, 38, 61, 207, 209, 211, 253, 315, 332; II — 17, 42, 43, 226, 475, 523, 554; III — 116, 117, 119, 164, 317, 366, 367, 477, 522; IV — 178, 204, 215, 219, 602, 673; V — 157, 285, 318, 321
Ljubljana: I — 46
Ljubovija: II — 35; IV — 183, 184, 186, 187
Ljubuša: III — 373
Ljubuški: I — 6, 418; V — 476
Ljuta: II — 159, 471
Ljutica: IV — 65
Ljutići: IV — 693

M

Mačva: V — 212, 268
Mađarska: IV — 444
Maglaj: II — 129, 143
Maglić: I — 9, 10, 11, 16, 18, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 33, 34, 37, 38, 39, 47, 48, 49, 74, 76, 80, 82, 83, 85, 86, 94, 97, 110, 114, 115, 151, 163, 164, 165, 166, 168, 174, 176, 191, 211, 215, 219, 227, 228, 229, 231, 235, 236, 237, 238, 239, 244, 265, 297, 305, 306, 328, 329, 332, 291, 407, 425, 450, 503, 505; II — 20, 21, 45, 48, 102, 121, 162, 163, 164, 165, 167, 171, 173, 175, 188, 219, 232, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 293, 294, 295, 296, 305, 310, 311, 326, 329, 358, 359, 360, 361, 362, 377, 378, 380, 402, 407, 410, 430, 437, 438, 439, 453, 463, 512, 527; III — 14, 28, 53, 54, 55, 62, 63, 74, 76, 79, 85, 96, 107, 109, 110, 123, 127, 136, 139, 145, 146, 147, 168, 199, 203, 239, 247, 250, 252, 257, 280, 290, 293, 311, 368, 377, 392, 421, 430, 490, 497, 505, 506, 512, 522, 529, 532, 535; IV — 19, 21, 49, 58, 101, 103, 137, 148, 160, 166, 172, 180, 206, 207, 277, 285, 302, 318, 368, 404, 405, 412, 417, 424, 425, 441, 445, 446, 471, 475, 494, 502, 520, 521, 232, 537, 542, 545, 546, 596, 604, 615, 616, 636, 653, 660, 678, 696; V — 11, 15, 30, 31, 110, 114, 121, 135, 137, 164, 169, 196, 203, 204, 219, 222, 247, 248, 251, 290, 304, 306, 309, 318, 334, 357, 381, 438, 465, 466, 478, 512
Mahala: IV — 63, 82
Majdani: IV — 30
Majevica: I — 250, 280, 311, 415; II — 441; III — 352, 360, 436, 531; IV — 269; V — 329
Majna Gora: II — 541; IV — 186, 187, 189
Makarska: I — 418; III — 462; IV — 60, 552 556, 568; V — 147, 233, 475
Makarsko primorje: IV — 550
Makedonija: I — 93, III — 76; V — 340
Makaze: II — 326,
Makljen: I — 100; II — 33
Mala Košuta: I — 39, 40; II — 87, 90; IV — 230, 231, 357, 504; V — 83, 220
Maleševci: I — 250, 281, 383
Mala Ljubišnja: I — 159, 207, 213
Mala Ljubina: IV — 154
Mala Siljevica: I — 84, 87; II — 103, 104, 279, 431; V — 184
Mali Brezovik: II — 252; IV — 396, 647
Mali Gradac: I — 151; II — 264; IV — 463, 467
Mali Grebac: IV — 507
Mali Kovioci: IV — 459
Mali Orah: I — 28, 145, 146, 186; II — 118, 146, 323, 349, 350, 351; III — 292; IV — 300, 398, 591, 610, 647, 648, 666
Mali Prepran: II — 185, 186
Mali Siljevac: IV — 325, 425, 446
Mali Starac: IV — 276, 284
Mali Štulac: I — 157, 205, 215; II — 100, 436, 449; III — 12, 46, 442; IV — 17, 672, 674, 688, 689; V — 175, 383
Mali Vojnik: II — 351, 352; IV — 570
Malinsko: I — 69; II — 116; III — 103
Malo Duboko: II — 117, 118, 160
Malo Jezero: III — 100; IV — 403, 672; V — 555, 556, 557
Malo Radeče: IV — 609
Malovan: IV — 676; V — 31
Malo Šljeme: II — 544, 545, 546
Maluša: IV — 150
Manastir Piperska ćelija: IV — 608
Mangrop: IV — 383
Manjača: I — 339; IV — 369
Maoče: I — 13, 494; II — 10, 444, 546, 547, 548; III — 9, 10, 45, 566; IV — 56, 81, 82 83, 670, 671, 689, 691, 694; V — 242
Marića Pećina: IV — 393
Marina Šuma: IV — 670, 694
Marjanovića Do: III — 391
Martinićko Gostilje: II — 148, 149
Marisovići: II — 112, 119, 120, 134
Maslovare: I — 349
Masna Bara: IV — 453
Mataruge: II — 548; IV — 64 693

Mateševo: I — 12, 14, 15, 69, 70, 71, 94, 383; II — 116, 144, 148, 150, 159, 347, 354; IV — 282, 609; V — 554
Mazlina: I — 92, 369; II — 94, 112, 313, 320; III — 395, 396,; IV — 232, 506, 700
Mazoče: II — 68; IV — 250
Medeno Brdo: IV — 390, 391
Medljice: III — 105
Medno: IV — 688
Medun: IV — 55, 62
Mede: III — 361
Medveđe Brdo: I — 39; II — 278; III — 522, 523; IV — 536, 584, 599; V — 184, 354
Meded: IV — 672
Medeđa: II — 258, 259; IV — 145, 632; V — 555
Medugvožđe: II — 541, 542, 543, 544; IV — 189, 191, 192, 193, 194; V — 555
Medužvalje: II — 477
Meki Do: II — 546; IV — 83, 198, 458
Meljak: II — 41, 59, 60, 70, 475, 483, 505, 547, 548; III — 150; IV — 56, 81, 83, 219, 490; V — 285, 286, 404
Meljine: I — 381
Meštrovac: I — 315, 320, 322, 469; III — 119, 124, 390, 391, 479; IV — 15; V — 43, 539, 550, 556
Meštrovići: II — 565
Metaljka: I — 13, 16, 22, 23, 253, 278, 509; II — 34, 63, 181, 212; IV — 53, 58
Metković: I — 6, 418; V — 476, 477
Metohija: I — 6; II — 64, 72, 133, 144, 152, 224, 500; III — 245, 247; IV — 13
Mezdra: IV — 395
Mežice: III — 148
Miholj Polje: II — 556
Mikoljača: II — 321; IV — 383
Mijajlovica: I — 7; II — 434; IV — 692, 693
Mijakovići: I — 105; II — 501, 548; IV — 670, 671, 692, 694;
Mijeli: II — 149, 345
Miletići: IV — 454
Milinklada: I — 37, 38, 40, 41, 42, 82, 84, 86 88, 116, 122, 163, 170, 232, 265, 266, 267 268, 269, 270, 271, 307, 392, 456, 457, 458 459, 476; II — 26, 49, 81, 84, 85, 106, 107, 165, 166, 204, 218, 219, 220, 221, 234, 328, 363, 364, 368, 493, 532, 558; III — 56, 329, 335, 354, 377, 381, 387, 393, 394, 459, 505, 506, 528, 530, 588, 595; IV — 20, 34, 80, 133, 166, 167, 181, 229, 278, 306, 307, 318, 326, 335, 353, 354, 355, 356, 405, 446, 455; V — 57, 59, 95, 116, 122, 219, 252, 254, 290, 336, 352, 371, 444, 445, 544, 545,
Milinkovića Kolibe: IV — 430
Milogora: III — 119; IV — 18
Milojevići: II — 198
Milošević: I — 69, 77, 142, 149, 150, 190; II — 215, 217, 230, 262, 265, 267, 323, 351, 426; III — 58, 64, 78, 98, 103, 272, 292, 500; IV — 257, 285, 286, 300, 301, 302, 410, 411, 454, 455, 464, 465, 466, 467, 468, 634; V — 127
Milošević Greda: IV — 286
Miljevac: IV — 422
Miljevina: I — 44, 132, 133, 134, 263, 266, 275, 309, 310, 347, 433, 445, 462, 492, 514, 515, 517, 529, 552, 606, 641, 643; II — 29, 31, 32, 52, 54, 55, 59, 62, 85, 88, 89, 93, 125, 139, 140, 169, 170, 209, 210, 221, 222, 237, 241, 242, 243, 285, 287, 289, 290, 303, 305, 313, 328, 407, 417, 510, 534, 535, 536, 563, 565, 566, 568; III — 32, 35, 36, 37, 43, 44, 172, 173, 182, 186, 236, 239, 243, 312, 322, 323, 326, 329, 330, 336, 349, 358, 375, 376, 377, 388, 395, 408, 423, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 467, 469, 470, 471, 472, 530, 597; IV — 11, 12, 27, 29, 31, 42, 43, 44, 61, 62, 69, 101, 134, 135, 136, 142, 152, 154, 155, 182, 233, 254, 270, 279, 298, 305, 311, 340, 357; 360, 361, 374, 375, 376, 400, 412, 426, 451, 452, 485, 487, 498, 509, 513, 597 627, 628; V — 38, 45, 46, 63, 84, 90, 91, 97, 106, 125, 131, 138, 158, 161, 162, 208, 209, 210, 211, 261, 262, 295, 326, 365, 423, 454
Miljkovac: II — 308, 323, 420; III — 75, 91, 92, 94, 96, 503, 527; IV — 390, 391, 401, 459, 530, 531, 532
Minhen: IV — 286
Mioska: II — 159, 160, 171
Misisipa: V — 541
Mitrina Usov: I — 48, 240; IV — 617
Mjedenik: IV — 121
Mješaja: I — 75; IV — 158
Mladikovina: I — 346, 347
Mlakva (katun): IV — 653, 690
Mlečno Brdo: II — 351
Mliništa: I — 496, 499; II — 24; III — 535
Mljetičak: I — 75; II — 119, 161; III — 333; IV — 276, 293, 581, 595, 612; V — 422
Močioci: IV — 250
Modra Stena: IV — 19
Modrinje: I — 353, 354, 355
Modro Polje: I — 92; II — 125, 170; III — 396, 530; IV — 280, 298
Mojkovac: I — 6, 7, 12, 13, 14, 17, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 94, 181, 316, 320, 383, 384; II — 33, 34, 36, 37, 47, 116, 117, 144, 145, 150, 152, 159, 175, 185, 186, 347, 435, 540, 541, 543, 545; III — 45, 300, 301, 475, 524; IV — 55, 81, 169, 172, 177, 184, 193, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 389; V — 42, 173, 242, 318, 403
Mokra Gora: I — 5
Mokri Do: II — 10, 125, 168, 289; III — 528, 530; IV — 319, 360, 450
Mokro: I — 69, 141, 145, 147; II — 146, 158, 351, 376, 425, 426; III — 81, 82, 83, 84, 276, 481; IV — 594, 611, 649, 666; V — 236 267
Mokronoge: II — 172
Morača: I — 10, 29, 30, 138, 139, 182; II — 118, 129, 144, 145, 147, 151, 160, 171, 212, 213, 224, 344; IV — 285, 289, 290, 608
Moračke Platije: IV — 290
Morajica: III — 367
Morakovo: III — 272; V — 163
Morine: I — 423, 424; IV — 383, 407, 453, 631
Moskva: III — 299
Mostar: I — 4, 5, 6, 10, 14, 349, 418, 419, 423; II — 132, 150, 183, 306, 395, 566; III — 44, 185, 249, 266, 267; IV — 120, 319, 422; V — 176, 477, 478
Moštanica: I — 483
Mostarski srez: IV — 455
Motički Gaj: I — 156, 204, 206, 212; II — 435; III — 11, 22, 109, 327, 523; IV — 258, 672, 673, 688; V — 556
Mramor: II — 250, 251, 252, 253; IV — 377, 427, 430, 431, 432, 433
Mratinje: I — 13, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 96, 97, 113, 142, 143, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 162, 163, 164, 165, 166, 176, 189, 191, 193, 194, 202, 211, 215, 216, 218, 219, 220, 228, 232, 235, 236, 239, 262, 294, 296, 329, 331, 388, 389, 391, 428, 430, 544, 545, 554, 557, 608; II — 20, 47, 64, 71, 72, 75, 78, 79, 92, 118, 119, 120, 121, 126, 133, 134, 135, 136, 161, 162, 164, 188, 189, 213, 215, 216, 217, 218, 227, 228, 230,

249, 259, 262, 263, 264, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 310, 317, 324, 325, 326, 337, 353, 428, 438, 449, 463, 481, 489, 507, 526, 527, 528, 529, 552, 554, 555; III — 14, 26, 27, 40, 53, 57, 99, 100, 123, 161, 164, 244, 245, 247, 248, 250, 251, 253, 257, 258, 319, 324, 328, 329, 333, 334, 335, 340, 352, 354, 370, 377, 386, 392, 430, 483, 496, 497, 498, 513, 515, 516, 529, 575, 577, 578, 579; IV — 17, 18, 19, 40, 41, 45, 179, 180, 259, 276, 277, 286, 287, 294, 295, 301, 311, 317, 320, 328, 344, 347, 351, 352, 364, 365, 367, 368, 371, 377, 379, 391, 393, 402, 403, 404, 407, 410, 411, 412, 413, 417, 419, 420, 422, 424, 425, 427, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 454, 461, 462, 464, 466, 467, 468, 502, 511, 520, 542, 604, 615, 631, 633, 634, 651, 652; V — 52, 53, 55, 58, 87, 94, 96, 109, 111, 113, 126, 134, 137, 321, 333, 335, 350, 351, 356, 364, 370, 460, 461, 539, 540

Mratinjsko jezero: I — 150

Mrčin Kolibe: I — 40, 43, 92, 131, 272, 274, 308, 410, 460, 481, 482, 491; II — 31, 52, 124, 139, 164, 167, 168, 206, 207, 287, 288, 493, 496, 533, 562; III — 172, 241, 336, 374, 377, 378; IV — 26, 43, 68, 159, 274, 278, 279, 394, 406, 422, 425, 448, 450, 496, 508, 510

Mrčin Planina: I — 45, 46, 308, 395, 430; II — 30, 91, 285; III — 461; IV — 68, 134, 141, 142, 208, 231, 357, 359, 406; V — 45, 61

Mrčevo: I — 105

Mrdovićeve Kolibe: IV — 199

Mrđenovići: II — 125, 169

Mrežice: I — 174, 335; II — 125, 140, 167, 313, 510; III — 37, 38, 43, 186, 329, 330, 336, 395; IV — 279, 280, 298, 452, 509, 600, 699; V — 216

Mrkalje: I — 35, 37, 47, 202, 265, 298, 299, 302, 566; II — 21, 23, 24, 47, 48, 77, 79, 189, 327, 556; III — 334; IV — 154, 227, 533, 657; V — 44, 45

Mrkalj Klade: I — 81, 113, 114, 115, 163, 164, 165, 214, 218, 219, 220, 223, 231, 238, 239, 240, 242, 243, 269, 331, 332, 638; II — 21, 45, 48, 49, 51, 75, 121, 122, 123, 124, 136, 137, 138, 163, 188, 189, 218, 283, 310, 326, 360, 400, 438, 463, 464, 508, 555; III — 53, 54, 128, 320, 329, 334, 491; IV — 20, 79, 138, 146, 160, 317, 320, 328, 352, 353, 393, 412, 453, 502, 597, 616, 636, 653, 678, 690, 696; V — 44, 45, 159, 334

Mrke: II — 132, 345; IV — 609

Mrkodo: I — 92; IV — 30

Mrkonjić: III — 425

Mrkotić (kod Teslića) I — 496

Mrkonjić Grad: II — 211, 238; IV — 393, 688

Mršević: II — 60

Mrtvo Duboko: IV — 276

Muč: II — 59

Mudrika: I — 350

Muhel: IV — 53

Muleće: II — 185, 196

Mukinjača: IV — 442

Muratovići: II — 258, 260

Murina: I — 12

Muslići: IV — 82

N

Nadgorje: I — 233; III — 46; IV — 672; V — 174

Nadžakov Gaj: II — 95, 113

Nedajno: I — 30, 107, 231, 471, 485, 487, 561; II — 162, 437, 478, 479, 480, 481, 487, 506, 525; III — 46, 69, 72, 105, 116, 118, 125, 181, 210, 227, 251, 269, 319, 327, 485, 486, 487, 517, 519; IV — 634, 672, 674, 675, 695, 696; V — 175, 176, 183, 242, 243, 342

Negobuđa: I — 76, 188; II — 186, 187, 188, 435, 445, 477; III — 66, 67, 80, 250, 319, 523; IV — 33, 36, 258, 320, 328, 671, 672; V — 42, 350

Negobuđski aerodrom: IV — 36, 328

Negobuđsko Polje: I — 15, 23, 203; II — 187; IV — 17, 32, 328; V — 557

Nehorići: II — 513

Nekudina: IV — 382

Nemačka: III — 264, 265, 266

Nemila: I — 25, 346

Neretva: I — 3, 4, 5, 6, 11, 13, 54, 55, 66, 93, 100, 101, 112, 135, 137, 140, 169, 181, 183, 184, 227, 242, 250, 251, 314, 318, 343, 403, 417, 418, 419, 420, 427, 665; II — 33, 145, 148, 151, 153, 173, 175, 180, 205, 287, 291, 326, 363, 372, 393, 395, 396, 397, 442, 470, 471, 500, 565; III — 136, 174, 185, 211, 280, 291, 331, 452, 561, 564, 593; IV — 15, 45, 71, 121, 123, 124, 234, 235, 304, 422, 450, 453, 527, 531, 551, 616, 682; V — 182, 196, 378, 436, 477, 478

Neretvica: II — 372

Nevesinje: I — 101, 181, 227, 343, 422, 423, 608, 629; III — 413; IV — 61, 124, 382, 383, 393, 407, 413, 422, 429, 430, 442, 453, 457, 534, 629, 632; V — 126, 129, 171, 356

Nevesinjsko Polje II — 372, 470; IV — 121, 470

Nikolići: III — 46, 105

Nikolin Do: I — 75; II — 119, 358; III — 377; IV — 518, 601, 602; IV — 460

Nikovići: I — 107, 155, 161, 197, 198, 214, 215, 217, 225, 227, 230, 331, 332, 335, 429, 469, 471, 472, 561; II — 188, 307, 323, 324, 331, 427, 436, 437, 480, 488; III — 47, 70, 105, 116, 117, 119, 120, 124, 125, 155, 157, 160, 161, 164, 181, 192, 195, 197, 198, 211, 212, 227, 269, 327, 328, 419, 484, 487; IV — 88, 89, 224, 264, 549, 550, 582, 583, 596, 633, 675, 678, 689; V — 176, 182, 227, 243, 462

Nikšan: IV — 117; V — 28

Nikšić: I — 4, 6, 7, 14, 15, 17, 18, 22, 69, 71, 78, 94, 105, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 203, 225, 383, 385, 588; II — 10, 64, 65, 71, 72, 99, 116, 118, 128, 132, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 156, 159, 161, 167, 213, 249, 250, 252, 255, 259, 260, 263, 307, 315, 316, 322, 323, 343, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 373, 374, 375, 388, 397, 398, 400, 419, 420, 421, 422, 423, 443; III — 22, 40, 57, 74, 75, 79, 81, 85, 101, 124, 221, 246, 272, 276, 413, 436, 488; IV — 58, 213, 223, 257, 276, 282, 293, 387, 389, 396, 400, 407, 408, 409, 413, 414, 415, 417, 427, 436, 444, 456, 457, 458, 459, 517, 518, 528, 529, 530, 541, 548, 570, 579, 581, 584, 591, 593, 610, 611, 622, 631, 646, 665, 666, 668; V — 142, 149, 165, 227, 232, 233, 267, 280, 281, 378, 382, 458

Nikšićko Polje: I — 140, 141; II — 450; III — 292; V — 137

Nikšićka Župa: I — 25, 29, 144, 145, 152, 182, 185; II — 146, 148, 159, 322, 323, 343, 347, 348, 422, 423, 424; III — 272, 277; IV — 400, 517, 548, 568, 610, 648; V — 232, 465, 466

Nišin Kiljan: IV — 622

Nil: V — 541

Novakovići: III — 106, 329

Novo Selo: IV — 253
Nozdra: I — 46; II — 112, 209, 221, 290; IV — 339, 362, 389, 397, 487, 600
Nozdruće: III — 116; IV — 695

NJ

Njegoš: III — 65; IV — 389, 478
Njegobuđa — vidi Negobuđa

O

Obalj: I — 35, 50, 91, 101; II — 121, 471, 501, 566; III — 291; IV — 121, 126, 395, 406, 426, 477, 478, 547, 631; V — 156
Ober: I — 151; II — 264; IV — 392, 403
Obla Brda: IV — 61
Oblatno: I — 141
Oblik: II — 428; IV — 422
Obljaj: I — 258, 260; IV — 459
Obod: IV — 54, 169, 187, 188, 189; V — 42
Obodža: IV — 132, 227; V — 28
Oborci: III — 242
Obrenovac: I — 504
Obrlin: II — 321
Obrnja: IV — 422
Obućna: IV — 200
Ocrkavlje: I — 16, 51, 310; II — 32, 93, 111, 221, 290, 535, 566; III — 461, 462, 463; IV — 62, 231, 275, 373, 374, 375, 426, 451; V — 161
Očevlje: I — 359; IV — 589
Odošino Brdo: I — 25
Odžak: II — 31, 522
Odžića Glavica: II — 45
Oglavak: II — 510
Ograde: IV — 391, 401; V — 175
Ograđenica: I — 157; II — 565, 567; III — 367, 391; V — 551
Oklade: II — 10, 541; IV — 82
Okresnica: IV — 486, 487
Okruglica: I — 251, 358, 457; II — 185; IV — 357
Olovo: I — 18, 345, 347, 353, 369, 397, 410, 450, 451; II — 141, 418; III — 207, 337; IV — 281, 700; V — 295
Omanica: IV — 700
Omar: III — 125, 209
Omerove Vode: III — 240, 241
Omiš: I — 418
Opaljenik: IV — 328
Oplazić: IV — 487
Opočje: II — 550, 553
Orah: I — 75, 385; II — 256, 257; III — 58, 64, 147, 250; IV — 403, 420, 423, 435, 454, 457, 528, 529, 593, 632
Orahovica: I — 346; IV — 54, 55
Orahovo: IV — 57
Orašac (kod Obrenovca): I — 507
Orašje: I — 152, 160, 205, 216; IV — 61
Orlovac: II — 29, 50, 250, 251, 253, 258, 288; IV — 60, 61, 170, 394, 427, 430, 432; V — 152, 154
Orlov Šjed: I — 21
Orlovača: I — 40, 45, 89; II — 50, 89, 123, 562; IV — 230, 357; V — 60
Orlova Glava: IV — 67
Orlja: II — 501
Osatnica: IV — 30, 280
Osija: III — 530
Osijek: II — 66, 67
Osiječani: II — 95
Osječenica: IV — 459
Osoje: II — 55
Osojna: II — 252
Osovo: I — 278
Ostigošće: I — 352
Ostragnjača: IV — 498
Ostrog: II — 343; III — 239
Ostroške grede: V — 60
Ostrožac: II — 393, 395, 396
Ostružnica: I — 497, 513
Ostrvica: I — 29, 146; II — 351, 352, 426; IV — 593, 594
Ošli Do: IV — 698
Oštra Glava: I — 285; II — 17, 85, 266, 478; IV — 154, 155, 156, 157, 158, 159, 271, 349, 391, 424, 438, 439, 442
Oštra Glavica: IV — 389
Oštre Stene: IV — 82
Oštrelj: I — 344; II — 469, 500; III — 535
Oštri Kuk: IV — 67
Oštri Vrh: II — 184
Oštro: I — 277
Oštro Brdo: I — 145; IV — 398, 415
Oteša (potok): II — 31, 52, 124, 125, 168, 535; III — 336; IV — 142, 208, 278, 279, 311, 359, 380, 497
Otilovići: II — 548
Otpočivaljka: V — 23
Ozren: I — 42, 43, 48, 49, 84, 86, 87, 88, 118, 119, 122, 124, 164, 165, 166, 168, 170, 172, 173, 176, 239, 242, 243, 245, 247, 266, 269, 270, 271, 306, 307, 335, 359, 456, 457, 458, 479, 485, 652, 653, 655; II — 84, 88, 107, 122, 123, 165, 166, 171, 174, 179, 204, 205, 219, 220, 282, 283, 298, 299, 310, 311, 327, 328, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 382, 389, 407, 417, 428, 429, 430, 439, 440, 464, 465, 508, 509, 529, 531, 532, 558, 559, 561; III — 17, 169, 170, 171, 232, 240, 282, 335, 418, 434, 435, 459, 531; IV — 228, 251, 278, 303, 335, 356, 393, 405, 447, 495, 496, 505, 536, 542, 564, 580, 584, 586, 587, 589, 598, 599, 636, 642, 643, 652, 668, 682, 683, 684, 685, 691; V — 57, 95, 116, 161, 184, 185, 219, 251, 255, 335, 337, 353, 391, 440
Ozrinići: II — 322, 348, 349, 422; IV — 517
Ožeg: II — 148, 347

P

Pacić: II — 345
Pad: III — 88
Paklica: III — 120; IV — 205
Pakline: II — 146, 258
Paklište: I — 544; II — 64, 189; IV — 328, 364, 438, 461, 462, 651
Pakovići: II — 566
Pale: II — 10, 95, 96, 113, 540, 541; IV — 186, 190, 193, 232
Palež: III — 106, 244; IV — 487
Paljika: I — 252, 279; II — 148, 184
Paljevina: III — 85, 87
Pamučnica: II — 266, 267; IV — 349
Pančevo: I — 380
Pandurica: II — 273, 276, 426; III — 475, 476; IV — 382, 463
Panići: I — 346
Panos: I — 142, 190; II — 258, 259, 260, 265; IV — 363, 403, 420, 458, 632; V — 460
Pantelarija: I — 641; III — 131; IV — 394
Pantelijev Vrh: I — 70; II — 148, 149, 344
Pape: II — 10, 35, 95; IV — 82
Papkov Do: II — 17, 552, 553, 565; IV — 65, 66
Paprati Doli: II — 146, 420
Papratište: V — 58
Paprište: II — 45; IV — 205

Pariz: I — 119; IV — 642
Pašina Voda: III — 111, 327
Pašina Planina: II — 27, 28, 29; IV — 68; V — 474
Pavino Polje: IV — 692
Pavlovo Brdo: II — 546, 547; IV — 198
Pecka: IV — 688
Pejnica: II — 187
Pekija: II — 44
Perućica: I — 166, 169, 174, 220, 242, 335; II — 25, 65, 294, 329, 360, 361, 364, 370, 414, 431, 432, 463, 464, 557; III — 53, 54, 56, 136, 142, 143, 144, 145, 147, 430, 492, 495; IV — 153, 206, 353, 404, 537, 604, 686; V — 28, 292
Perućički Potok: II — 414
Perušić: IV — 145
Petina: I — 253; II — 60
Petrinja: I — 483; II — 473; IV — 48, 488
Petrinsjki Luk: III — 103
Petrinsjki srez: IV — 486
Petrovac: I — 99, 379, 380; II — 57; IV — 11
Petrovi Doli: III — 60, 94
Petrovići: I — 131, 170, 345, 347; IV — 281, 607, 609
Petrovo Polje: I — 378; IV — 527
Pidriš: I — 136; II — 469, 474
Pijevci: IV — 340
Pikašice: IV — 694
Piperi: I — 70; II — 129, 148, 343, 344, 347, 373, 374; III — 221, 272; IV — 55, 57, 59, 60, 61; V — 338, 420, 457, 515
Pirni Do: I — 75, 148, 157, 189, 201, 202, 233, 544; II — 216, 258; IV — 343, 364, 377, 402, 424, 436, 437, 469, 470, 633, 651
Pirlitor: II — 446
Pisana Jela: II — 545, 546; IV — 55, 669
Pistelićka Glavica: IV — 415
Pistelićka Kosa: IV — 415
Pištanjska Planinica: V — 559, 560
Pišće: I — 75, 148, 157, 202, 588; II — 71, 119, 161, 189, 216, 261, 331; III — 104, 105, 115, 177, 268, 273, 333, 498, 499, 529; IV — 328, 364, 377, 402, 419, 438, 470, 532, 633, 634, 651; V — 460, 461, 550, 559
Pišteta: II — 146, 167, 272; IV — 414
Pitomina: I — 66, 100, 435, 449; III — 319, 338; IV — 258, 673
Piva: I — 4, 5, 9 ,10, 16, 17, 18, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 51, 60, 61, 67, 75, 76, 77, 78, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 120, 123, 126, 128, 134, 136, 138, 141, 142, 143, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 174, 176, 177, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 211, 212, 215, 216, 217, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 247, 261, 262, 264, 294, 297, 299, 301, 317, 323, 324, 325, 327, 331, 332, 333, 334, 335, 342, 368, 370, 382, 387, 388, 392, 404, 405, 406, 407, 409, 425, 428, 429, 430, 461, 472, 473, 487, 488, 489, 502, 544, 548, 554, 555, 561, 562, 563, 603, 608, 646, 647, 681, 682; II — 18, 19, 38, 44, 47, 57, 61, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 97, 101, 105, 108, 119, 120, 133, 134, 140, 145, 151, 152, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 170, 172, 173, 188, 189, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 225, 227, 228, 229, 237, 246, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 272, 273, 275, 276, 278, 292, 293, 308, 309, 310, 317, 324, 325, 331, 332, 334, 335, 336, 339, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 373, 377, 378, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 410, 426, 427, 428, 434, 435, 436, 437, 438, 442, 443, 449, 451, 452, 453, 462, 463, 474, 481 486, 488, 489, 490, 491, 492, 505, 506, 507, 518, 523, 526, 527, 528, 533, 552, 553, 554; III — 13, 14, 15, 16, 26, 30, 37, 38, 40, 42, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 58, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 85, 99, 104, 105, 106, 109, 110, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 146, 147, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 178, 181, 185, 186, 191, 192, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 222, 223, 227, 228, 229, 230, 237, 240, 242, 244, 250, 251, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 268, 269, 270, 273, 278, 279, 280, 287, 290, 292, 293; 305, 306, 316, 320, 323, 324, 328, 333, 340, 354, 369, 370, 377, 385, 386, 392, 406, 415, 419, 420, 421, 423, 425, 426, 427, 428, 437, 458, 479, 483, 485, 486, 487, 488, 489, 500, 501, 502, 513, 515, 516, 517, 518, 529, 574, 575, 576, 577, 578, 587; IV — 15, 17, 18, 19, 20, 33, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 50, 57, 58, 66, 76, 78, 81, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 112, 125, 129, 130, 132, 144, 160, 161, 172, 173, 179, 205, 206, 219, 224, 235, 238, 239, 240, 241, 243, 259, 260, 270, 272, 276, 294, 301, 311, 317, 320, 328, 342, 343, 344, 345, 363, 364, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 377, 386, 387, 401, 402, 403, 410, 411, 413, 417, 419, 420, 423, 424, 436, 438, 443, 446, 454, 457, 459, 460, 461, 462, 464, 469, 470, 472, 491, 492, 493, 500, 501, 519, 520, 529, 532, 542, 549, 550, 554, 555, 556, 557, 571, 576, 577, 582, 583, 596, 601, 602, 603, 604, 614, 615, 621, 633, 634, 635, 651, 652, 653, 658, 659, 666, 667, 671, 675, 676, 677, 678, 682, 685, 689, 695; V — 15, 27, 43, 52, 55, 86, 98, 109, 110, 113, 139, 140, 142, 143, 150, 156, 157, 159, 163, 169, 173, 176, 180, 183, 192, 193, 203, 215, 222, 228, 230, 233, 239, 247, 267, 268, 269, 270, 280, 281, 288, 309, 312, 318, 321, 332, 342, 350, 369, 370, 374, 375, 376, 388, 407, 408, 414, 434, 449, 457, 461, 462, 463, 464, 465, 555, 558
Pivska Planina: I — 16, 23, 24, 27, 29, 35, 40, 44, 143, 147, 150, 154, 160, 161, 186, 187, 188, 198, 204, 211, 215, 217, 232, 234, 254, 260, 268, 294, 379, 425, 473, 480, 482, 562; II — 43, 47, 119, 133, 160, 161, 214, 215, 216, 218, 225, 227, 249, 259, 261, 266, 331, 353; 355, 357, 358, 359, 360, 377, 435, 437, 438, 452, 461, 479, 505; III — 13, 25, 40, 48, 49, 52, 81, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 123, 124, 155, 156, 165, 168, 177, 181, 190, 191, 195, 200, 224, 227, 270, 278, 280, 304, 327, 368, 377, 392, 420, 478, 484, 485, 498, 499, 513; IV — 19, 40, 96, 172, 224, 258, 294, 301, 385, 387, 388, 395, 402, 410, 413, 417, 424, 461, 464, 519, 531, 549, 582, 601, 615, 666, 667, 672, 674, 682, 685; V — 93, 109, 132, 142, 182, 228, 233, 261, 267, 279, 324, 370, 463, 550, 551, 558, 559, 561, 562
Pivska visoravan: I — 253, 327, 392; III — 215, 221, 304; IV — 693
Pivska Župa: I — 7, 17, 22, 23, 29, 140, 142, 143, 147, 183, 186, 189, 191; II — 65, 213, 214, 225, 252, 261, 419; III — 64, 74, 77, 90, 96, 103, 104, 250, 256, 500, 516; IV — 223, 407, 410, 415, 528, 532, 631, 656; V — 134
Pivske Grede: IV — 693
Pivski Manastir: I — 16, 29, 30, 74, 77, 82, 141, 146, 147, 149, 150, 152, 188, 189, 283, 384 II — 213, 214, 216, 261, 293; III — 95, 96, 278; IV — 342, 363, 388, 400, 407, 413, 459

460, 464, 469 470 518, 530 632 633; V — 478
Pivski plato: IV — 17
Pjelovci: I — 286; II — 11, 12, 17, 549, 550, 551; III — 540; IV — 86; V — 26, 43
Plahovići: I — 414, 415
Plan (katun): I — 80, 352; II — 20, 27, 163, 277, 278, 281; IV — 170
Plan Polje: II — 48, 49
Plana (selo): I — 14; II — 250, 251, 315, 329, 373; IV — 615
Planik: I — 88; II — 27, 559
Planinica: I — 39, 42, 82, 83, 304; II — 190, 191, 192, 195, 199, 200, 201, 203; IV — 326, 329, 330, 532, 542; V — 326
Plašnica: II — 36, 114
Plavča: IV — 415
Pleće: I — 88, 118, 119, 121, 172, 173, 222, 270, 271, 307, 476; II — 179, 204, 205, 219, 220, 277, 282, 283, 319, 320, 362, 363, 366, 367, 368, 369, 370, 371; III — 232; IV — 301, 335, 356, 383, 384, 386, 387, 393, 405, 505, 599, 685, 697, 698; V — 353
Pliješ: I — 20, 44, 46, 50; II — 38, 39, 40, 41, 44, 52, 53, 68, 69, 181, 496; IV — 170, 204, 208, 216, 250, 406
Plitki Do: I — 233; III — 148
Plitvička Jezera: V — 475
Ploča: I — 42; II — 25, 260, 281, 557; III — 54; IV — 405, 538, 539, 636
Plužine: I — 26, 29, 76, 77, 78, 82, 96, 141, 142, 143, 148, 149, 188, 228, 229, 385; II — 119, 134, 161, 188, 249, 258, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 273, 316, 323; III — 57, 58, 74, 76, 78, 79, 81, 97, 148, 500, 501; IV — 285, 286, 301, 351, 383, 411, 436, 453, 464, 465, 466, 582, 634; V — 249, 461
Pljeska: I — 278
Pljeva: II — 244; — IV 362
Pljevaljski srez: III — 485, 503; IV — 696
Pljevlja: I — 4, 6, 7, 12, 13, 14, 16, 17, 22, 74, 75, 94, 104, 105, 106, 181, 185, 196, 205, 212, 252, 253, 255, 316, 383, 484; II — 10, 36, 59, 60, 64, 70, 132, 148, 152, 212, 426, 433, 434, 439, 443, 474, 475, 477, 483, 484, 485, 490, 498, 522, 523, 537, 548, 567; III — 45, 46, 221, 246, 297, 362, 365, 427, 428, 431, 477, 478, 501; IV — 53, 54, 55, 56, 64, 82, 83, 223, 224, 490, 491, 528, 669, 670, 692, 693, 694, 695; V — 157, 286, 320, 415, 458
Pocići: IV — 609
Podaci (kod Makarske): V — 146
Podbare: IV — 60
Podborovo: II — 546
Podbrđani: II — 475
Podgaj: I — 14, 285, 288, 310; II — 12, 15, 40
Podgora: II — 436; III — 67; V — 175; 475
Podgorica (Titograd): I — 4, 5, 6, 14, 15, 69, 70, 138, 140, 184, 203; II — 116, 130, 131, 132, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 159, 224, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 354; IV — 56, 57, 59, 608, 609, 610; V — 378, 415
Podgorina: IV — 485
Podgrab: I — 92; II — 95, 113, 125, 511, 512, 514, 515, 516, 517; IV — 30, 340
Podgrad: IV — 62, 232
Podgrmeč: III — 400
Podjelove: IV — 589
Pod Lazima: IV — 385, 386
Podmilogora: I — 388; II — 161; IV — 18, 33; V — 558, 560, 561
Podmjedenik: III — 531
Podmramor: IV — 430
Podorašac: I — 349
Podorlovača: II — 29
Podosoje: IV — 471
Podpeće: I — 13, 14, 103, 483; II — 34, 60, 64, 181, 185, 475, 483, 484, 486, 501, 503; IV — 56
Podprisoje: III — 75
Podrašnica: IV — 688
Podromanija: III — 186; IV — 588
Podstijena: I — 299; IV — 272
Podvitez: II — 95, 474; IV — 232
Pogledalo: I — 163, 170, 176, 239, 240, 243, 244; II — 328, 364, 438; IV — 653, 678, 690
Pogora: I — 358
Police: II — 121, 189; IV — 328
Poljana (katun): I — 81, 113, 118, 237; II — 20, 188, 189, 277; III — 54, 57; IV — 58, 160, 328, 442, 443, 445, 446, 542; V — 159, 236
Polje: I — 302; II — 77; III — 119, 120, 123, 124; IV — 154, 155, 170, 219, 519, 530, 583, 618, 653; V — 163
Polje Pejovića: IV — 391
Poljice: IV — 527
Pometenik: II — 186; IV — 328
Ponikve: II — 250; IV — 383
Ponikvice: I — 185
Ponor: I — 81; II — 163, 168, 188, 535; V — 155
Popi: IV — 422, 453
Popova Gora: II — 149, 345
Popov Do: I — 259, 291, 472; II — 17, 41, 43, 70, 503, 504; III — 317, 318, 365, 366, 367, 477; IV — 204, 219; V — 321
Popov Most: I — 344; II — 21, 23, 24, 47, 48, 73, 74, 78, 104, 188, 311, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 464, 501, 527, 556, 557; III — 30, 430, 493; IV — 58, 60, 64, 66, 133, 151, 153, 154, 174, 224, 225, 249, 260, 261, 269, 272, 273, 320, 328, 331, 353, 387, 388, 453, 616, 617, 679, 680, 690, 696; V — 11, 12, 17, 23, 184, 306
Popovići: I — 344; IV — 395
Popovik: II — 515
Popovo Polje (selo): IV — 269; V — 478
Popuže: IV — 298
Porije: IV — 453
Poriječani: I — 354
Porim: II — 281
Postola: III — 148
Posušje: IV — 393
Pošćenje: III — 83, 272, 529; IV — 595, 612, 649, 666
Pošćenjsko Jezero: IV — 595, 596
Poštarići: II — 219, 367; IV — 251, 253, 254, 255
Potkrajci: II — 10, 546; IV — 83, 670, 692
Potkrš: IV — 57
Potoci: IV — 690
Potpeć: IV — 56, 670, 671, 694
Potrk: II — 543, 545; III — 298, 300, 301; — 54, 64, 65, 188
Požegalj: IV — 223; V — 212
Prača: I — 134, 251, 278, 492; II — 57, 113 244, 320, 511, 512, 513, 515, 516; III — 221, 222, 396, 530; IV — 30, 232, 280, 566, 628, 629, 700; V — 91, 372
Praga: I — 144, 145; II — 350, 351, 424; IV — 415, 527, 592, 593, 611, 648, 649
Prebijena Klada: II — 507
Predoblje: IV — 416
Pregvožde: I — 562
Preljina: III — 181, 436
Prenćani: I — 75; II — 186, 435, 547, 548 III — 66, 250, 317, 525; IV — 198, 671 V — 173, 241
Prenj: I — 101, 102, 314, 318, 417, 420, 421, 475, 484; II — 173, 211, 321, 396, 397, 408, 473, 500; III — 174, 276, 373, 391, 488,

532, 533, 535; IV — 17, 45, 49, 58, 496; V — 266, 368, 378
Preodnica: III — 121
Prepeličje: I — 80, 162, 218, 237, 389; II — 71, 121, 163, 276, 277, 278, 281, 292, 324, 325, 326, 555; III — 27, 28, 320, 334; IV — 19, 393, 412, 422, 442, 443, 446, 454, 502, 520; V — 333
Prepran: II — 186
Presedlo (katun): II — 27; IV — 393; V — 355
Presjeka: I — 79, 81, 150, 190, 191, 230; II — 120, 270, 272, 277, 278, 279; IV — 19, 389, 390, 392, 404, 414, 424, 439, 440, 441, 580
Prevale: II — 551
Previja: II — 218, 262, 263, 268; IV — 344, 345, 348, 365, 391, 403, 410, 422, 438, 442, 462, 651; V — 332
Previla: I — 277; IV — 269, 270
Previš: III — 84; IV — 612, 643, 657
Prhovo: I — 357
Pribilovci: V — 235, 477, 478
Pribinić: I — 344, 348
Pribišalić: II — 170
Priboj: II — 10, 25, 67, 122, 165, 278, 281, 282, 431; IV — 405, 446, 537, 669; V — 129
Pribulje: II — 126; IV — 281
Pridvorica: I — 144, 187, 189, 197; III — 81, 83, 84, 101; IV — 121, 649, 666
Prijedor: III — 318, 460; V — 429
Prijepolje: I — 6, 7, 12, 13; II — 9, 433, 434, 444; III — 45, 525, 526; IV — 55, 64, 168, 248, 669, 670, 688, 692, 693; V — 42
Prijevor: I — 39, 41, 82, 85, 86, 87, 165, 166, 168, 169, 176, 211, 231, 236; II — 122, 276, 278, 281, 294, 295, 329, 359, 360, 361, 422; III — 54, 55, 56, 77, 142, 145; IV — 393, 405, 414, 538, 539, 546, 636, 696; V — 121, 129, 197
Prisoje: II — 37, 546, 548; III — 474; IV — 119, 198
Privić: II — 320
Prljišće: III — 498
Prnjavor: I — 343, 344, 518; III — 461, 529; IV — 56, 59, 60, 61, 147, 151
Prokletija: V — 100
Prolom: I — 295, 296; II — 20
Prosječenica: IV — 329
Prošćenje: I — 14, 146, 197, 206; II — 36, 37, 158, 351, 352, 425, 545, 546; IV — 195, 198; V — 173, 267, 403, 422
Prošćenski katun: I — 204
Provalija: III — 327
Prozor: I — 100, 136, 319, 341, 344, 383, 427, 456; II — 33, 211, 281, 285, 298, 372, 393, 394, 395, 396, 470, 550; II — 413, 423, 509 561; IV — 178, 209, 393, 499, 534, 650, 658 V — 151
Prozorska kotlina: II — 469
Pusto Polje: I — 295; II — 62, 552; IV — 272
Pusto Pauče: IV — 491
Pušanjski Do: IV — 692
Pušina: II — 352; IV — 595, 612
Prutaš: IV — 596, 614
Putišići: IV — 215

R

Rabrenov Do: II — 187
Radeča: II — 344, 345; IV — 57
Radinice: IV — 391, 532 469, 632
Radojičići: II — 256, 259, 260; IV — 454, 458, 469, 632
Radomišlje: I — 43, 91; II — 124, 510; IV — 311, 312, 313, 315, 359, 380
Radonjići: I — 316, 462, 463; III — 150
Radovče: I — 185; II — 116, 129, 148, 59, 343, 344, 347; IV — 607, 610
Radovići: III — 464
Radujeva Voda: II — 545, 546; IV — 198
Raduša: I — 313, 484; IV — 178
Radjevo: II — 316; IV — 401
Rajkovići: V — 243
Rajlovac: I — 356, 517, 610; II — 113; III — 249 V — 541
Rake: IV — 614
Rakita: I — 419; IV — 186, 700
Rakonje: II — 541
Rakove Noge: III — 333
Rama: I — 66, 100, 112, 138, 418, 419; II — 35, 281, 469, 541; IV — 186
Rančići: II — 113
Ranisava: I — 456; II — 488
Rankovići: I — 371
Raović: II — 502
Rapaljevac: II — 15
Raskršće: V — 45
Rasno: IV — 694
Rasovac: IV — 284
Rasov Vrh: II — 36, 543; IV — 194, 196
Rastoke: II — 422, 423
Rastovac: II — 126, 349; IV — 280, 281, 528, 529, 592, 647, 648
Raška: II — 347
Ratari: I — 43, 44, 45, 46, 50, 51, 85, 103, 132, 133, 134, 276, 310, 395, 445, 485, 491; II — 21, 31, 32, 56, 111, 125, 139, 140, 169, 209, 221, 241, 242, 249, 250, 252, 285, 289, 304, 470, 472, 497, 498, 510, 517, 535, 536; III — 32, 35, 37, 242, 322, 349, 395, 460, 462, 469, 470, 510, 592, 596, 597; IV — 27, 28, 29, 43, 62, 64, 69, 134, 154, 275, 279, 339, 342, 352, 357, 360, 361, 362, 372, 374, 375, 380, 426, 451, 484, 496, 497, 498, 508, 509, 510, 511, 513; V — 45, 63, 120, 124, 155, 161, 261, 263, 453
Ratajska Kula: I — 514; III — 310; IV — 62
Ratkamen: IV — 384, 393, 422
Ratkovac: I — 46, 309, 674; II — 91, 92, 93, 109, 110, 207; IV — 231; V — 208, 209
Ravna Greda: IV — 384, 385, 386, 387
Ravna Kosa: I — 562; III — 106
Ravna Planina: IV — 30
Ravna Rijeka: I — 7; II — 34
Ravna Stena: I — 263; IV — 272
Ravne Njive: IV — 53, 54
Ravni: II — 551; III — 66, 81, 98, 150
Ravno: I — 16, 23, 74, 76, 80, 141, 142, 147, 148, 150, 182, 184, 186, 188, 189, 190, 384; II — 142, 253, 254, 255, 256, 259, 262, 266, 281, 321, 322; IV — 342, 385, 403, 454, 456, 464, 631; V — 127, 172, 459
Ravno Borje: I — 41, 116, 117, 119, 166, 169, 170, 171, 219, 239, 241, 242, 244, 306, 563; II — 281, 364, 557; IV — 21, 67, 502, 584, 585, 653, 680, 681, 696; V — 177, 208
Ravno Gorje: II — 310
Razići: II — 500
Razin Vrh: II — 425
Razvršje: II — 34, 37, 258, 259, 260, 276, 278, 435, 543, 548, 555; III — 67,; IV — 192, 200, 201, 423, 434, 436, 672, 673, 694; V — 556
Reljin Kam: II — 37, 546; IV — 198
Renovica: I — 277, 278; II — 56, 57, 511; IV — 380, 381; V — 45, 556
Repišta: I — 46; IV — 208
Resina: IV — 382
Ribarevina: I — 12, 13, 384; II — 34, 540; IV — 183, 186
Ribnica: IV — 589
Ribnik: II — 211

Riječica: II — 546
Rijeka (potok): IV — 29
Rijeka (selo): I — 207, 254, 255, 315, 316, 354, 462; II — 10, 181; III — 150, 151, 301, 361, 363; IV — 60, 487; V — 243
Rim: IV — 434
Ripački Klanac: II — 469
Ripci: III — 240
Risjak: II — 472; IV — 488
Robatova Greda: IV — 613; V — 236
Rogaj: II — 291, 303; IV — 426, 452, 486
Rogami: II — 470, 472; IV — 55, 57, 59, 477
Rogatica: I — 18, 277, 278, 345, 510; III — 311; IV — 299, 380, 381; V — 92, 99, 295
Romanija: I — 250, 260, 272, 275, 276, 277, 278, 282, 352, 378, 413, 448, 560, 588; II — 96, 113, 125, 126, 141, 170, 171, 172, 313, 320, 407, 418, 516, 536; III — 135, 173, 221, 243, 329, 336, 337, 358, 359, 360, 377, 384, 408, 481; IV — 30, 122, 230, 232, 247, 275, 341, 479, 565, 628, 629, 700; V — 52, 92, 97, 234, 284, 400, 555
Rostovo: I — 350
Rovca: II — 132
Rubeža: I — 145; II — 348, 349; IV — 517, 591, 647
Ruda Glavica: IV — 383
Ruda Planina: I — 43, 44, 46, 49; II — 91, 289
Rudine: I — 71, 157, 158, 161, 163, 199, 202, 204, 210, 215, 216, 217, 232, 236, 237, 254, 315, 317, 319, 327, 402, 405, 461, 462, 472, 488, 554, 560, 562; II — 35, 45, 65, 71, 97, 307, 317, 323, 324, 332, 334, 340, 360, 461, 462, 481, 488, 490, 493, 506, 507, 525, 527, 541, 542; III — 70, 105, 106, 120, 149, 155, 162, 181, 189, 190, 192, 195, 198, 199, 223, 250, 259, 260, 268, 269, 304, 315, 406, 425, 426, 427, 429, 433, 487, 488, 499; IV — 40, 57, 58, 65, 88, 94, 98, 172, 179, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 224, 235, 238, 241, 242, 357, 388, 471, 492, 493, 499, 500, 554, 596, 615, 635, 651, 658, 689; V — 86, 150, 192, 193, 203, 243, 247, 408, 414, 436
Rudinice: II — 308, 323; III — 75, 91, 94
Rudinsko Polje: III — 269
Rudište: III — 363
Rudo: II — 232
Rudo Brdo: II — 511, 512, 513
Rudo Polje: II — 36, 349; IV — 650
Rudova Gora: II — 258; IV — 422, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435
Rujevac: I — 162; II — 20; III — 54; IV — 652, 653; V — 58, 247
Rujevići: IV — 282
Rumbovci: III — 240
Rumunija: IV — 444
Runjava Glavica: II — 146; IV — 401
Rupe: I — 230; II — 264, 267, 269, 272, 281, 326, 555; III — 306; IV — 205, 404, 438, 453; V — 247
Rutulje: III — 73
Ružica: I — 75; II — 165, 156, 157; IV — 459
Ružino Polje: II — 562

S

SAD: III — 265
Sadić: IV — 422
Sajković: II — 137, 173
Sajmište (na Savi): III — 111
Samobor (selo): I — 141; II — 250, 259; IV — 454
Sanduci: II — 125; III — 85; IV — 280
Sandžak: I — 4, 5, 11, 23, 27, 41, 49, 60, 80, 99, 103, 107, 110, 137, 147, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 162, 164, 174, 175, 181, 182, 187, 190, 192, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212 213, 231, 233, 234, 282, 284, 300, 315, 317, 318, 321, 323, 324, 325, 328, 331, 332, 334, 336, 341, 364, 391, 417, 425, 472, 484, 494, 495, 565, 645; II — 43, 59, 63, 145, 153, 159, 160, 161, 171, 172, 180, 182, 186, 214, 224, 307, 317, 333, 355, 356, 391, 421, 430, 433, 434, 441, 442, 444, 473, 475, 478, 480, 381, 487, 488, 490, 492, 500, 522, 524, 525, 526, 538, 565, 566; III — 9, 14, 15, 16, 22, 27, 53, 69, 70, 80, 116, 118, 150, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 183, 184, 197, 278, 297, 298, 331, 361, 402, 430, 441, 485, 500, 505, 508; IV — 15, 20, 53, 78, 158, 168, 493, 498, 537, 550, 553, 554, 621, 634, 666, 669, 671, 673, 674, 675, 686, 692, 698; V — 43, 146, 180, 228, 243, 392, 398, 399, 403, 405, 412, 448, 449, 555,
Sanica: II — 174
Sanski Most: II — 211, 223
Saraćevo Polje: II — 512
Sarajevo: I — 5, 6, 10, 18, 80, 92, 93, 97, 173, 260, 276, 277, 281, 293, 310, 345, 349, 353, 356, 357, 359, 368, 369, 411, 420, 642, 668, 681; II — 56, 94, 95, 105, 107, 112, 125, 141, 170, 171, 243, 244, 291, 312, 371, 390, 397, 471, 511, 536; III — 19, 38, 72, 161, 184, 206, 265, 266, 267, 318, 329, 330, 336, 337, 380, 396, 493, 530; IV — 30, 35, 122, 136, 142, 158, 177, 227, 232, 247, 299, 362, 380, 381, 395, 426, 566, 569, 588, 600, 700; V — 35, 45, 91, 98, 99, 231, 295, 546
Sastavci: IV — 55, 118
Sava: I — 10; III — 531
Savin Kuk: II — 450
Sebinje: I — 353
Sedlari: I — 78, 149; II — 120, 259, 265, 266, 267, 268; IV — 420, 465, 466, 467
Sedlo: I — 212; III — 67, 68; IV — 582, 595, 596, 613, 614, 672, 673, 690
Selac: II — 548
Selačka Strana: II — 424
Selište: I — 484; II — 546, 547, 549; III — 301 IV — 65; V — 243
Seljani: III — 75, 95, 97; IV — 402, 518
Seljkovac: V — 460
Semberija: I — 280, 311; III — 591; IV — 269
Semolje: I — 197
Seoca: I — 358; II — 316, 322, 323, 344, 347, 421, 423, 424; IV — 529, 607, 610; V — 480
Sešin Vrh: I — 283; IV — 269, 270, 486, 487
Sicilija: IV — 394; V — 198
Sig: II — 33, 34, 37, 543; III — 116
Sijerče: II — 313; IV — 699
Siljevac: II — 31, 52, 53, 54, 55, 124, 125, 168, 535; IV — 208, 279, 360, 479, 496, 497, 611; V — 565
Siljeva Glava: IV — 424, 440
Siljevica: II — 48, 324, 362, 555; IV — 325, 326, 447, 448, 679; V — 354
Siljevno Brdo: II — 289
Sinj: III — 361
Sinjajevina: I — 7, 12, 13, 17, 25, 27, 28, 66, 69, 71, 75, 76, 94, 152, 187, 192, 195, 206, 228, 229, 231, 630, 632; II — 116, 117, 118, 119, 132, 133, 144, 160, 175, 185, 186, 188, 212, 213, 214, 224, 225, 226, 227, 230, 352, 355, 435, 524; III — 27, 46, 52, 73, 79, 102, 104, 107, 109, 110, 327, 385; IV — 185, 187, 193, 195, 276, 283, 285, 290, 291, 293, 300, 316, 320, 321, 325, 327, 328, 342, 370, 377, 612, 650, 671, 672; V — 100, 109, 215, 249, 368, 555
Sinjac: III — 74; IV — 407

Sirekovača: IV — 540
Sirkovac: II — 116
Sirovac: II — 118, 160; III — 103, 333; IV — 293
Sirova Gora: IV — 395, 426
Sisak: I — 112, 132, 135; II — 470, 473, 480, 487
Sitnica: II — 211; IV — 168, 422
Siva Kljusina: IV — 455, 463
Sječa: IV — 700
Sjekirovci: IV — 282
Sjenokos: V — 478
Sjerogošta: II — 185
Sjetlina: I — 65, 93, 379, 396, 411; II — 95, 125, 126, 141, 170, 313, 314, 511, 516; III — 21, 221, 274, 336, 530; IV — 30, 232, 280, 281, 341, 567, 568, 600, 700; V — 97, 98, 229, 230, 295, 296
Skadar: II — 143, 150, 183, 347; V — 339
Skakala: IV — 614
Skakavac: I — 256, 563
Skakavci: I — 39, 169, 240, 242; II — 75, 310, 337, 432; III — 495
Skakavica (šuma): II — 365
Skender Vakuf: I — 381
Skočki Omar: II — 189; IV — 328
Skok: II — 541; III — 83; IV — 186
Slabić: I — 291; II — 44, 181
Sladojeva Bara: II — 37
Slano Brdo: I — 82; II — 202; IV — 228
Slatina: I — 7, 315, 320, 322, 324, 469; II — 119, 161, 537, 565; III — 84, 101, 389, 394; IV — 198, 276, 293; V — 406
Slatko: II — 546
Slatko Brdo: II — 544; IV — 197, 202
Slatko Polje: IV — 382, 384
Slavonija: I — 506, 513
Slavonska Požega: IV — 253
Slavonski Brod: I — 483, 640
Sleme: IV — 55
Slepac Most: I — 12, 13, 73; II — 10, 34, 35, 36, 540, 541, 545; IV — 178, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 195, 197, 198
Slivlje: IV — 453
Slivno: II — 170; IV — 281
Slovenija: I — 67, 381, 398; III — 76; IV — 255; V — 340
Sljeme: IV — 582
Smailovića Usov: III — 105
Smederevo (katun): II — 264; IV — 378, 467, 468
Smrčeva Glavica: II — 420
Smrekavac: I — 149, 150, 190; II — 120, 264, 266, 268, 269, 270, 272
Smrekavica: IV — 392
Smrječno: I — 26, 142, 182; II — 256, 258, 260, 267, 321; III — 64, 78, 501; IV — 363, 385, 391, 434, 435, 459; V — 149, 457, 460
Snežnica: V — 131
Sočevići: III — 530
Sofija: I — 4
Soko: II — 290, 291; III — 105, 119, 120, 483, 487; IV — 258, 259; V — 269, 270
Sokola: I — 93; IV — 42, 395, 426, 451; V — 120
Sokolac: I — 384; II — 170, 244, 516, 542, 543; III — 311, 337; IV — 82, 127
Sokolina: IV — 359
Sokolovica: II — 541, 542; V — 187, 188, 189, 190, 193
Sokolović: II — 418
Sokolovo: II — 244
Solun: I — 4
Somina: IV — 434
Sopot: III — 240
Sovići: I — 419
Split: I 423; III — 364, 426; IV — 147, 549
Sprača: III — 531
Spreča: IV — 589
Spuž: II — 149, 344
Srbija: I — 5, 7, 10, 14, 16, 52, 65, 66, 67, 93, 94, 105, 119, 320, 417, 565, 645; II — 115, 116, 144, 152, 224, 232, 443, 511, 523, 525, 568; III — 9, 10, 14, 17, 18, 297, 298, 339, 355, 480, 522, 563, 568, 569, 573; IV — 12, 13, 16, 78, 98, 119, 121, 122, 163, 172, 184, 223, 233, 247, 248, 253, 260, 597; V — 129, 163, 212, 266, 269, 306, 555
Srbotina: II — 563; V — 262
Srbovlje: III — 185
Srebrnica: II — 141, 543
Sredozemlje: IV — 394
Srem: I — 250; IV — 145
Sremačka Luka: I — 40; IV — 358; V — 60
Srijeda: V — 281
Srndalica: IV — 694
Srnetica: II — 564
Srnica: I — 282
Sr. Rat: II — 515
SSSR: III — 265
Stabansko Jezero: III — 147
Stabla: III — 98
Stabna: I — 26, 32, 33, 77, 78, 142, 149, 150, 190; II — 119, 120, 161, 215, 217, 259, 261, 264, 266, 267, 268; III — 42, 57, 58, 64, 76, 78, 98, 99, 100, 147, 250; IV — 276, 294, 349, 363, 403, 411, 454, 456, 465, 466, 626, 627; V — 127, 281, 461
Stajište: III — 54
Stajno: IV — 30
Staljingrad: I — 3; II — 165
Stambolčić: I — 93, 278; II — 95, 96, 113, 141, 313, 314, 511; III — 19; IV — 30, 232, 341; V — 91, 295, 296
Stančanko Brdo: IV — 671
Starac: I — 228; II — 119
Staro Brdo: I — 683
Staro Selo: IV — 528
Stavanj: II — 31, 169
St. Grad: IV — 281
Stevanovac: IV — 199
Stijena: IV — 61
St. Katun: II — 28; V — 60
Stog: V — 474
Stojkovac: I — 143
Stojkovići: I — 349, 359; V — 45
Stolac: II — 184, 203, 204, 278; IV — 269, 270
Stolac (selo): IV — 403, 407, 411, 420
Stolac (tt 1519): I — 283, 305; III — 138, 500, 501; IV — 487, 538
Stolac (zaseok): IV — 343
Stolački srez: IV — 455
Stolovi: I — 34, 151, 230; II — 54, 217, 276; IV — 365, 366, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 403, 465, 467, 468
Stožer: I — 25, 27, 262, 295, 296; II — 20, 37, 38, 73, 75, 102, 435, 543; IV — 272
Strane: IV — 518
Straševina: II — 349
Stražilovo: III — 538
Stražnica: IV — 390, 391, 454, 457
Strbina: IV — 520
Strmac: I — 113, 219, 238; II — 72, 428, 516, 521, 527; III — 121, 122, 123, 124, 126; IV — 100
Strug: I — 69; II — 116, 118, 119; III — 103
Stružinsko Brdo: I — 39, 43, 44, 89, 273, 674; II — 87, 90, 91, 100, 113, 123, 207; IV — 159, 231, 337, 507; V — 84
Stubica: I — 142; II — 121, 189, 266, 277, 279, 281; III — 97, 146; IV — 69, 439, 443
Studena: I — 145, 200; II — 424, 425; III — 101; IV — 528, 529, 530, 541, 592, 593, 611, 613, 614, 634, 648

Studena Planina: IV — 596
Studena Vrela: II — 257
Studenci (katun): I — 152, 203, 230
Studeno: II — 351
Stupe: — 69; V — 173
Suba: IV — 49
Sudina Glava: IV — 540, 541
Suha: I — 20, 23, 26, 28, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 61, 76, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 114, 116, 117, 118, 153, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 211, 214, 221, 222, 231, 262, 293, 295, 299, 355, 389, 391, 505, 508, 652; II — 20, 21, 25, 49, 73, 74, 76, 79, 97, 102, 103, 105, 119, 121, 122, 135, 161, 165, 175, 178, 187, 188, 189, 190, 218, 219, 249, 278, 279, 282, 310, 318, 327, 329, 361, 362, 411, 413, 416, 493, 508, 509, 552, 553, 555, 557, 558, 559; III — 29, 53, 54, 56, 57, 136, 137, 138, 140, 142, 231, 232, 334, 335, 345, 354, 372, 377, 392, 393, 459, 505, 528; IV — 21, 60, 66, 80, 112, 113, 114, 115, 116, 130, 131, 132, 133, 152, 160, 165, 166, 206' 223, 225, 226, 227, 228, 235, 251, 260, 263, 277, 295, 318, 320, 325, 328, 353, 371, 379, 387, 405, 425, 544, 572, 573, 598, 604, 636, 639, 696; V — 11, 16, 24, 28, 45, 56, 57, 87, 115, 164, 176, 197, 250, 364, 381, 399, 466, 509, 510, 512, 513, 514
Suha Gora: I — 81, 163, 164, 165, 166, 218, 219, 238, 239, 240, 333, 455; II — 20, 163, 164, 188, 310, 493; III — 53, 165, 167, 530; IV — 20, 41, 46, 180, 371, 453, 502, 542, 678; V — 87, 466, 563
Suhi Vrh: IV — 382, 383, 384
Suho Polje: I — 19, 315, 462; II — 17, 18, 38, 42, 44, 74, 181, 549, 550; III — 302; IV — 203, 205, 215
Sunja: I — 483; II — 475, 480; IV — 499
Surdup: I — 143, 145; II — 146, 147, 252; IV — 398, 407, 413, 414, 418, 580, 581, 591, 592
Susješno: II — 565
Sušica: I — 231, 235, 323, 324, 333, 429, 561; II — 323, 356, 451, 461, 478, 486, 487, 523; III — 14, 17, 48, 53, 68, 69, 70, 71, 72, 104, 105, 115, 116, 117, 118, 160, 181, 210, 327, 328, 340, 424, 425, 485, 486, 487, 502, 518, 519, 520, 521, 572; IV — 258, 550, 577, 673, 674, 675, 682, 689, 695; V — 86, 175, 181, 183
Sušički Do: III — 117
Sušički Potok: I — 85, 174, 228; II — 121, 165, 190, 278, 326, 329, 478; III — 118; V — 28, 129
Suški Potok: III — 54, 57, 514; IV — 49, 353, 636
Sušičko Jezero: I — 387, 485; II — 478, 486, 506, 525; III — 24, 25, 115, 368, 371,; IV — 17, 38; V — 202, 203, 558, 559
Sutivan: IV — 54, 55
Sutjeska: I — 3, 5, 7, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 65, 68, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 93, 94, 96, 97, 98, 103, 104, 106, 109, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 125, 130, 136, 137, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 189, 191, 192, 194, 195, 202, 205, 206, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 261, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 273, 280, 282, 293, 294, 295, 297, 299, 300, 301, 302, 305, 310, 312, 313, 321, 325, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 347, 357, 367, 377, 381, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 394, 403, 405, 407, 408, 409, 410, 415, 416, 417, 425, 426, 427, 430, 440, 442, 443, 444, 455, 460, 476, 477, 478, 481, 489, 505, 506, 507, 508, 522, 528, 536, 537, 538, 541, 543, 548, 549, 551, 555, 562, 563, 564, 565, 566, 568, 570, 574, 575, 576, 579, 580, 586, 588, 589, 592, 594, 595, 603, 604, 606, 608, 610, 613, 618, 625, 630, 635, 636, 644, 645, 651, 652, 663, 671, 672, 681, 682, 683, 687; II — 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 43, 45, 47, 48, 49, 57, 61, 62, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 85, 86, 88, 92, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 119, 120, 121, 122, 124, 235, 136, 140, 162, 163, 164, 165, 168, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 200, 203, 204, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 230, 231, 232, 233, 237, 238, 243, 246, 249, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 287, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 305, 308, 309, 310, 311, 312, 318, 319, 320, 321, 325, 326, 327, 328, 331, 337, 338, 339, 340, 341, 353, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 399, 401, 403, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 448, 453, 454, 455, 461, 463, 464, 579, 480, 481, 486, 488, 493, 494, 495, 502, 505, 507, 508, 509, 519, 520, 521, 523, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 563; III — 9, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 27, 28, 29, 30, 37, 38, 41, 43, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 72, 76, 77, 79, 85, 96, 100, 107, 109, 111, 119, 121, 123, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 155, 161, 164, 165, 167, 169, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 193, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 215, 216, 217, 221, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 243, 247, 253, 260, 261, 268, 271, 274, 279, 281, 282, 284, 287, 288, 290, 293, 294, 295, 307, 311, 313, 320, 321, 324, 325, 329, 335, 341, 346, 354, 370, 371, 372, 374, 377, 378, 379, 380, 381, 384, 387, 392, 393, 405, 407, 408, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 419, 421, 422, 423, 426, 430, 431, 432, 433, 435, 437, 459, 465, 482, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 502, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 516, 518, 524, 525, 526, 528, 530, 532, 579, 580, 581, 584, 587; IV — 11, 16, 21, 22, 33, 46, 48, 49, 58, 60, 66, 70, 74, 76, 79, 80, 81, 93, 95, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 128, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 144, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 170, 178, 180, 181, 200, 206, 207, 225, 226, 227, 228, 235, 236, 238, 244, 245, 250, 251, 252, 257, 259, 260, 261, 264, 272, 273, 274, 277, 278, 295, 296, 302, 318, 323, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 334, 335, 352, 354, 357, 359, 361, 371, 373, 379, 387, 393, 395, 402, 403, 404, 405, 412, 425, 440, 446, 447, 453, 462, 468, 472, 473, 475, 481, 482, 491, 494, 495, 497, 498, 502, 503, 504, 505, 510, 519, 520, 521, 522, 531, 532, 533, 534, 535, 537, 538, 542, 543, 545, 546, 556, 557, 558, 559, 561, 562, 563, 564, 566, 567, 569, 572, 573, 576, 577, 578, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 597, 598, 600, 601, 604, 605, 606, 616, 617 618, 620, 621, 622, 623,

624, 625, 626, 627, 628, 631, 636, 637, 639, 640, 642, 643, 644, 652, 653, 654, 655, 660, 661, 664, 666, 667, 668, 673, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 685, 687, 690, 691, 693, 696, 697, 699; V — 11, 19, 28, 32, 34, 36, 38, 44, 51, 56, 57, 58, 73, 88, 94, 114, 115, 116, 121, 127, 130, 136, 138, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 157, 158, 159, 160, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 215, 222, 225, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 235, 238, 247, 249, 267, 268, 269, 271, 275, 276, 277, 279, 282, 289, 299, 300, 301, 301, 306, 307, 309, 310, 317, 322, 325, 333, 334, 343, 344, 345, 346, 352, 357, 364, 379, 381, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 397, 399, 401, 405, 406, 408, 409, 415, 421, 422, 425, 427, 432, 433, 434, 439, 441, 442, 443, 444, 447, 448, 450, 455, 465, 467, 468, 469, 475, 479, 482, 483, 510, 511, 512, 513, 514, 516, 517, 526, 537, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 549, 555, 559, 562, 563, 565

Suva Jezerina: II — 276, 278, 280, 281, 326; III — 142, 145, 500

Suve Lokve: IV — 595

Suvobor: I — 230; IV — 403, 404, 410, 411, 464, 465

Suvodol: I — 148, 156, 157, 190, 203, 228; III — 63, 67; IV — 368, 465

Suvo Polje: IV — 478

Svinica: II — 473

Š

Šabac: I — 494, 503; V — 212

Šadići: I — 293, 298, 567, 568, 570; II — 48, 61; IV — 272, 679, 680

Šahbegovići: II — 170; III —528, 531; IV — 281, 700

Šahovići: I — 12, 14, 17, 71, 74, 75, 181, 384, 469, 494; II — 10, 35, 36, 522, 539, 540, 542, 543, 544, 545, 546; III — 298, 300, 301; IV — 54, 64, 65, 82, 83, 128, 169, 178, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 669; V — 42, 173, 242, 286, 554, 555

Šanac: I — 71

Šara: II — 224

Šaranci: III — 79, 477, 480

Šarića Krš: II — 542, 543; IV — 64, 65, 89

Šarići: I — 215, 327, 328, 473, 561; III — 104, 124, 125, 155, 156, 159, 190, 195, 210, 211, 244, 319

Šator (pl.): II — 211

Šatorović: I — 277

Šavnik: I — 7, 13, 16, 17, 22, 25, 26, 29, 30, 69, 74, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 150, 152, 177, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 197, 198, 202, 203, 206, 209, 210, 384, 387, 485; II — 65, 117, 118, 144, 145, 148, 151, 158, 159, 160, 172, 173, 213, 214, 307, 316, 322, 323, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 375, 376, 401, 402, 420, 423, 424, 425, 426, 434, 437, 443, 445, 477, 478, 523; III — 27, 41, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 101, 102, 103, 208, 391, 413, 424, 503, 504, 522, 561, 562; IV — 257, 276, 301, 317, 320, 401, 517, 518, 528, 529, 530, 531, 532, 540, 541, 548, 549, 571, 581, 593, 594, 595, 611, 612, 647, 648, 649, 650, 656, 665, 666; V — 142, 149, 169, 186, 266, 267, 340, 341, 369, 461, 480, 481, 551

Šavno Brdo: II — 350, 421, 424; IV — 592

Šćepan Polje: I — 7, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 30, 31, 32, 38, 43, 69, 74, 104, 107, 110, 156, 157, 186, 199, 204, 210, 228, 253, 255, 256, 260, 261, 262, 264, 291, 293, 294, 295, 315, 317, 322, 383, 462, 468, 469, 473, 502, 538, 557, 560, 562, 588, 590, 646, 647, 648, 649, 661, 681, 682; II — 18, 38, 39, 45, 47, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 97, 100, 181, 215, 324, 348, 378, 427, 452, 461, 462, 463, 474, 479, 481, 489, 501, 506, 507, 518, 525, 526, 547, 548, 549, 550, 552; III — 53, 76, 79, 104, 105, 106, 110, 120, 149, 150, 153, 190, 195, 199, 212, 223, 228, 250, 251, 303, 425, 428, 432, 459, 482; IV — 15, 20, 45, 49, 57, 58, 76, 158, 172, 179, 180, 205, 223, 224, 238, 241, 270, 272, 387, 388, 471, 519, 554, 604, 635, 658, 689, 692; V — 27, 43, 74, 86, 157, 158, 246, 270, 288, 308, 374, 461, 465, 550

Šćit: II — 394, 488, 515; III — 240, 423; V — 132, 467

Šćit na Rami: I — 419, 435, 439

Šebešić: I — 350

Šehovine: IV — 420

Šehovići: I — 278

Šejtan Kula: I — 75, 142; II — 214, 250, 251, 252, 253, 254, 256; IV — 343, 423, 427, 432, 454, 455, 456, 457, 458, 632

Šešin Vrh: II — 184

Šibenik: I — 376, 499; III — 465; IV — 55, 59, 78, 149; V — 321

Šiljevac: IV — 208

Šiljkovine: III — 125

Šipačno: II — 65, 118, 146, 323, 350, 425; IV — 223, 300, 382, 397, 398, 408, 418, 527, 591, 592, 610, 647, 648

Šipovice: IV — 121, 387

Šiprage: I — 344, 349

Široke Njive: IV — 373, 375

Široki Brijeg: I — 6, 383, 418, 419; IV — 384

Šišman: II — 214, 252, 258, 259, 260; IV — 389, 390, 409, 415, 416, 419; V — 131

Škrčko Jezero: IV — 582, 614, 674

Škrke: III — 248, 249

Šljeme: III — 300

Šljemena: II — 36; IV — 190, 194, 195, 197, 198; V — 42

Šljevašnica: II — 542

Šljivensko: IV — 219

Šljuka: IV — 219

Šnjegotina: I — 344

Šopet: IV — 487

Šorića Krš: IV — 188, 190, 191, 192, 193

Španija: IV — 13; V — 256

Štavljan: III — 54

Štetići: II — 551

Štirni Do: I — 145, II — 118, 146, 147; III — 103; IV — 415

Štirno: I — 30, 78, 79, 143, 150, 151, 190, 230; II — 119, 120, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 276; III — 98, 99; IV — 18, 286, 346, 349, 350, 368, 369, 402, 403, 410, 411, 417, 419, 424, 438, 442, 453, 455, 461, 462, 463, 464, 465, 467, 468; V — 53,

Štip: IV — 596

Štit: I — 216

Štitarica: II — 185, 186

Štitarnica: IV — 320

Štitovo: I — 185; II — 347; V — 342

Štukelina Poljana: III — 502

Štulac: I — 107, 156, 204, 208, 386, 387; II — 523, 524, 525; III — 24, 25, 46, 47, 67, 68, 69, 72, 115, 116, 118, 269, 328, 333, 391, 438, 485, 486, 518; IV — 258, 672, 673, 674, 675, 682; V — 86, 175, 558

Šujica: I — 502; II — 211, 437

Šule: II — 501
Šumadija: III — 167, 591, 595; IV — 251
Šume: IV — 363, 367, 407
Šuplja Stena: II — 42; IV — 204

T

Tačevine: II — 424, 472, 510
Tara: I — 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 38, 39, 41, 42, 49, 51, 52, 60, 69, 71, 72, 74, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 138, 139, 147, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 174, 176, 192, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 247, 253, 254, 255, 256, 260, 261, 262, 286, 292, 293, 294, 300, 315, 320, 322, 323, 324, 325, 327, 332, 333, 379, 391, 404, 405, 425, 428, 469, 470, 472, 484, 498, 502, 561, 562, 590, 646, 647, 681, 682; II — 10, 17, 18, 33, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 57, 61, 65, 69, 70, 71, 72, 97, 100, 117, 144, 145, 148, 151, 152, 185, 186, 187, 212, 214, 215, 308, 309, 317, 323, 324, 331, 333, 334, 354, 355, 356, 357, 376, 377, 401, 402, 403, 426, 434, 435, 436, 437, 442, 443, 444, 445, 446, 449, 450, 451, 461, 474, 477, 479, 481, 482, 483, 484, 486, 488, 490, 501, 505, 506, 507, 516, 522, 523, 524, 526, 543, 545, 547, 551, 552, 553, 554, 567; III — 10, 14, 15, 22, 30, 37, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 79, 80, 85, 105, 109, 110, 116, 117, 118, 119, 120, 153, 155, 158, 160, 164, 178, 188, 190, 192, 197, 199, 213, 224, 225, 249, 250, 269, 278, 292, 302, 303, 304, 327, 367, 391, 419, 424, 425, 431, 438, 441, 475, 477, 479, 482, 484, 485, 486, 517, 518, 523, 524; IV — 15, 16, 17, 32, 42, 57, 66, 76, 77, 78, 81, 86, 87, 88, 92, 129, 130, 132, 144, 148, 149, 172, 173, 178, 193, 198, 205, 215, 219, 224, 238, 239, 240, 241, 243, 250, 270, 272, 373, 410, 491, 492, 499, 519, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 577, 583, 634, 651, 666, 670, 671, 673, 674, 675, 682, 688, 689, 695, 696; V — 12, 15, 27, 43, 109, 139, 142, 150, 173, 174, 181, 183, 227, 228, 241, 245, 265, 267, 269, 288, 308, 312, 318, 321, 367, 374, 388, 399, 411, 404, 435, 440, 463, 539, 540, 550, 551, 555
Tarske Stijene: V — 173
Tarski brijeg: III — 110
Tasovčić: V — 477
Tatarevina: II — 550
Tekeušići: IV — 29, 30, 43, 44
Televića Lastva: IV — 391, 411
Tepačko polje: I — 206; II — 436
Tepci: I — 21, 30, 71, 75, 106, 107, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 196, 198, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 228, 229, 232, 255, 260, 323, 324, 325, 470, 471, 472; II — 61, 144, 185, 186, 435, 436, 448, 486, 506, 523, 565, 567; III — 46, 67, 68, 69, 72, 157, 158, 160, 224, 225, 226, 309, 368, 391, 438, 441; IV — 672, 673, 695; V — 174, 551
Terazije: IV — 14; V — 538, 540, 542
Teslić: I — 343, 344, 346, 511; III — 519,; IV — 178
Tešanj: II — 385; IV — 619
Tičevo: II — 172
Tigar: V — 541
Tikova: II — 501, 503, 505
Timar: I — 69, 75; III — 103; V — 369
Tisove Glavice: IV — 389, 390
Tisovica: I — 88
Tisovo Brdo: I — 40, 90, 91, 243, 245, 246, 247, 479, 585, 586; II — 27, 84, 107, 123, 124, 166, 205, 219, 312, 440, 466, 467, 532; III — 240, 241, 335; IV — 24, 230, 278, 300, 303, 335, 336, 354, 484, 495, 510, 586, 599, 697, 698; V — 89, 95, 96, 354
Titovo Užice: IV — 46
Tjentač: II — 118
Tjentište: I — 13, 14, 19, 30, 33, 37, 38, 39, 41, 42, 47, 48, 79, 80, 83, 84, 87, 88, 116, 117, 118, 121, 122, 164, 166, 167, 168, 170, 171, 211, 214, 220, 221, 222, 231, 239, 241, 242, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 294, 295, 302, 303, 305, 306, 335, 393, 425, 456, 476, 477, 508, 564, 565, 566, 567, 589, 603, 652; II — 22, 24, 26, 47, 48, 49, 74, 75, 76, 83, 88, 101, 102, 104, 105, 122, 165, 179, 188, 189, 204, 218, 220, 278, 281, 282, 296, 298, 310, 311, 312, 318, 327, 333, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 409, 410, 411, 414, 428, 455, 464, 494, 508, 509, 529, 553, 558, 559; III — 30, 31, 33, 36, 37, 53, 56, 133, 135, 136, 168, 183, 186, 268, 271, 294, 306, 321, 329, 335, 343, 372, 393, 407, 408, 411, 430, 431, 459, 474, 490, 491, 492, 493, 495, 505, 506, 507, 508; IV — 21, 39, 60, 66, 103, 112, 115, 132, 133, 147, 165, 166, 225, 226, 229, 235, 236, 243, 249, 252, 255, 274, 277, 278, 296, 320, 335, 354, 387, 405, 407, 412, 425, 447, 473, 520, 521, 532, 534, 537, 538, 540, 542, 584, 585, 589, 591, 597, 598, 599, 604, 605, 607, 616, 617, 618, 637, 639, 661, 668, 680, 682, 690, 696, 697, 698; V — 11, 12, 19, 45, 56, 57, 115, 165, 166, 180, 184, 185, 197, 271, 330, 335, 445, 466, 467, 469, 507, 512, 513, 514, 516, 518, 538, 541, 542, 543, 549
Tmuše: IV — 422
Tobruk: V — 379
Todorov Do: I — 233; II — 353, 357, 437; IV — 596, 614, 675; V 551, 558
Toćevac: I — 79; IV — 155, 165, 255, 354
Toholj: II — 13, 15, 181, 551, 553; IV — 57, 65, 83
Tomišlje: IV — 123, 124
Topčić Polje: I — 346
Toplica: I — 6, 11
Toplo Polje: I — 143
Toplo Prisoje: II — 146, 420; IV — 391, 399
Tovarnica: I — 34, 37, 83, 304; II — 105, 176, 188, 190, 193, 195, 196, 197, 198, 219; IV — 133, 329, 387, 388, 620, 621, 625; V — 563
Tović: II — 350, 420, 421, 423; IV — 517, 528, 529, 530, 540, 541, 591; V — 149, 480
Travnik: I — 507; II — 372; IV — 212, 215, 217, 372, 437, 619, 641
Trbišće: IV — 489
Trbušće: I — 26, 28, 293, 317; II — 421, 522
Trebaljevo: IV — 316, 328
Trebičina: I — 44, 46, 50, 275, 276, 278, 279, 308, 309, 310, 311; IV — 69, 275
Trebić Gora: II — 472
Trebinje: I — 4, 6, 34; II 200; — IV — 383, 400
Trebješka Glava: II — 420
Trebova: IV — 588; V — 42, 60
Trebova Pl.: II — 107
Treskavac: I — 44, 83, 459; II — 86, 89, 90, 108, 119, 123, 166, 206, 288, 362, 560; IV — 25, 377; V — 57, 73, 460
Treskavica: I — 35, 80, 90, 169, 681; II — 180, 190, 303, 313, 472; III — 161, 167, 240, 270, 453; IV — 17, 230, 426, 476, 477; V — 131, 418
Tresulja: III — 99
Trešnjevica: I — 349

Trešnjica: V — 286
Treštenik: II — 250, 251, 252, 253, 255, 257; III — 98; IV — 422, 423, 427, 430, 431, 432, 433, 434, 454, 455, 456, 632; V — 127
Triglav: I — 509
Trmanje: II — 118, 132
Trnovačke Kolibe: I — 82; II — 20, 266, 267, 270, 271, 277, 278; IV — 424, 438, 440
Trnovačko Jezero: I — 28, 32, 34, 38, 76, 81, 82, 211, 231; II — 20, 21, 121, 122, 276, 278, 281, 293, 294, 329, 414, 432, 552; III — 42, 54, 55, 57, 63, 77, 98, 139, 141, 145, 146; IV — 48, 49, 286, 287, 405, 475, 546, 636; V — 134
Trnovci: IV — 142
Trnovica: I — 197; II — 503, 505; III — 363, 364
Trnovo: I — 5, 28, 36, 348, 351; II — 521; III — 265 IV — 61, 528, 529, 540, 541
Trnjani: IV — 599
Trogir: V — 142
Trojice: II — 234
Trošanj: II — 521
Trovrh: I — 18, 19, 20, 21, 25, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 268, 278, 279, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 310, 322, 324, 468, 469, 523; II — 13, 14, 15, 16, 38, 39, 40, 70, 184, 185, 550, 551; III — 224, 482; IV — 65, 70, 71, 72, 73, 74, 84, 128, 129, 147, 215, 269, 271; V — 24, 25, 26, 43
Trsa: II — 161, 162; IV — 654
Trtoševo: II — 551
Trudanj: IV — 487
Trusina: III — 281
trigonometrijske tačke (tt): knj. IV — tt 1115 — (str. 631), tt 1119 — (397), tt 1136 — (228), tt 1184 — (612), tt 1188 — (281), tt 1214 — (496), tt 1349 — (377), tt 1353 — (394), tt 1356 — (169), tt 1382 — (486), tt 1468 — (479), tt 1508 — (419), tt 1517 — (423), tt 1519 — (487), tt 1574 — (611) tt 1634 — (581), tt 1689 — 213), tt 2203 — (283), tt 2226 — (613), tt 2396 — 392), tt 2522 — (582);
Tulovo: II — 434; IV — 688
Tunik: IV — 689
Turbe: I — 350; IV — 437, 534
Turija: II — 343, 426; III — 83; IV — 581, 595, 612
Turjak: IV — 498
Turska: III — 9
Tustovo: II — 539, 540, 541, 542; IV — 183, 186, 187, 189
Tušila: II — 471
Tušina: I — 29, 150, 189; II — 119, 160, 215, 352; III — 103; IV — 276, 293
Tuzla: I — 250, 424; II — 143, 536
Tvorilo: III — 209
Tvrđaci: I — 257; II — 17, 551

U

Ub: I — 502
Ubli: IV — 55, 56
Uglješin Vrh: I — 82, 304; II — 190, 191, 193, 196; IV — 320, 321, 324, 387
Ukrinjica: I — 344
Ulasci: III — 106, 120, 121, 123, 488
Ulinje: IV — 383, 385
Ulobići: I — 81; IV — 404, 446
Ulog: I — 223, 243, 256, 343, 423, 424; II — 249, 471, 500, 501; IV — 383, 413, 422, 453, 477, 478; V — 156
Uloševina: II — 34, 37, 543
Umetići: I — 483
Umoljani: I — 35, 50, 91; II — 121
Umovi: II — 117, 187; IV — 283
Una: I — 55, 99; II — 500, 520
Unac (reka): V — 436
Unač (selo): II — 161; III — 104; IV — 402; V — 462
Unište: I — 322; II — 565; III — 150, 304, 390, 391
Uskoci: III — 79, 101, 102, 103, 480, 504
Usovički Potok: I — 48, 49, 245, 246, 247, 267, 270, 307; II — 26, 105, 204, 205, 220, 282, 327, 328, 329, 362, 366, 367, 368, 369, 370, 431, 508, 558; III — 31, 493; IV — 22, 25, 228, 251, 335, 393, 495, 536, 586, 620, 682, 686, 697; V — 186, 335, 353
Ustikolina: I — 5, 7, 17, 251, 252, 279, 281, 283, 284; II — 64, 94, 184, 212, 443; III — 297; IV — 168, 486; V — 284, 285
Ustipračа: I — 277; IV — 232, 588
Ušće: I — 119
Uvac: I — 595; II — 522
Uvar: V — 236
Uvite Grede: IV — 595, 596
Uzdomir: II — 398, 420, 421; IV — 390
Uzlomac: I — 344
Uzlup: I — 19, 21, 26, 27, 28, 32, 41, 61, 156, 200, 202, 212, 234, 235, 255, 260, 293, 322, 323, 469; II — 14, 15, 17, 18, 38, 42, 44, 45, 46, 47, 69, 70, 97, 474, 479, 482, 525, 549, 551, 552, 565, 566; III — 116, 225, 250, 251, 303, 304, 478, 479, 482; IV — 15, 57, 66, 86, 88, 130, 242, 491, 492, 494, 499, 666, 692, 695; V — 43, 245, 288, 308, 541
Užice: I — 377, 411, 546, 654; II — 49; III — 167, 355; IV — 248; V — 73, 212

V

Vakuf: I — 383; II — 11
Valovica: IV — 363
Valovlje: III — 428
Valjevo: IV — 98
Varda: I — 142; II — 190, 203; IV — 277, 460, 461
Vardar: I — 509; II — 420, 421, 423
Vardište: I — 5, 411
Vareš: I — 260, 353, 356, 357, 358, 359; IV — 146
Varičani: V — 242
Varine: III — 301; IV — 671, 682
Varizi: IV — 426
Varoš: I — 369
Vasojevići: I — 68, 69; III — 298; V — 554
Vaškovo: I — 13, 73; II — 10, 36, 37, 38, 43, 546; IV — 198; V — 173
Večerinovac: II — 186
Vedro Polje: II — 500
Velebit: I — 375
Velenići: II — 551; III — 150; V — 43, 539
Velež: II — 3, 72; IV — 118, 120, 417, 422
Veličani: V — 477
Velika Barna: IV — 57
Velika Britanija: III — 265; IV — 30
Velika Glavica: I — 420; IV — 409, 419
Velika Gradina: II — 95; IV — 232
Velika Jezera: II — 268, 270
Velika Kikinda: V — 418
Velika Košuta: I — 39, 40, 128, 129, 307, 308; II — 50, 87, 89, 206, 533; IV — 231, 507; V — 220
Velika Ljubina: IV — 154
Velika Ljubišnja: I — 159, 207; IV — 219
Veliki Orah: I — 28, 144, 145, 146, 186; II — 146, 147, 323, 349, 350; III — 292; IV —

398, 401, 414, 528, 540, 541, 591, 592, 610, 647, 648, 666
Velika Ravan: II — 551
Velika Siljevica: I — 84, 87, 306; II — 103, 104, 279; III — 138; IV — 125, 446; V — 184
Veliki Grebac: II — 110; IV — 507; V — 84
Veliki Gudalj: II — 31
Veliki Kovioc: V — 459
Veliki Prenj: II — 470
Veliki Prepran: II — 185
Veliki Štulac: I — 157, 205, 215, 323; II — 450, 478, 486, 487; III — 12, 425, 438, 439; IV — 17, 672, 674, 688, 689, 695; V — 174, 175, 183
Veliki Šušnjar: I — 483
Veliki Vitao: IV — 392, 424, 467
Veliko Jezero: IV — 403, 411; V — 110, 555
Veliko Pleće: II — 279, 281; IV — 424, 425, 441, 442, 443, 444
Veliko Radeče: IV — 609
Veliko Šljeme: II — 544, 546; IV — 82
Veliko Vitlo: II — 271, 273
Velja Glavica: II — 149, 345; IV — 609
Velja Gomila: IV — 592
Velje Duboko: II — 117, 118, 160; IV — 276, 288
Vežešnik: I — 70, 139; II — 130, 132, 149, 345; IV — 607, 609, 610
Videž: I — 45, 89; II — 28, 30, 123; IV — 64, 67, 453, 486; V — 60
Vidrovan: IV — 580
Vijaka: I — 359
Vijenac: I — 19, 256, 257, 258, 285, 287, 288, 289, 290, 311; II — 14, 15, 16, 33, 43, 550; IV — 129, 169, 271
Vikoč: I — 7, 21; II — 16, 60, 64, 67, 550, 551
Vilića Guvno: II — 240, 242, 561; IV — 304; V — 182, 220
Vilinjak: I — 42, 48, 88, 90, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 165, 168, 170, 172, 176, 222, 306; II — 84, 124, 220, 283, 311, 362, 363, 366, 370, 382, 389, 442, 463, 495, 529, 531, 532, 554, 559; III — 169, 170, 171, 418; IV — 21 22, 23, 24, 303, 354, 405, 422, 495, 496, 522, 523, 544, 546, 584, 586, 587, 598, 599, 652, 653, 680, 682, 685, 691, 698; V — 116, 160, 184, 337, 354, 516, 520, 526
Vilište: II — 266, 267, 269, 271; IV — 424, 438, 439; V — 112
Vilusi: I — 6; II — 420; IV — 414
Vinča (G.): V — 45
Vinogradište: II — 149, 345; IV — 608
Virak: IV — 673
Virovštak: II — 252; IV — 397
Vis: I — 44, 46; II — 52, 53, 54, 55, 338, 429, 568; III — 370; IV — 33, 34, 208, 359, 360
Visočica: I — 316; II — 470, 471
Visoke Glavice: IV — 389
Višegrad: I — 80, 92, 93, 97, 173, 277, 281, 310, 368, 369, 681; II — 56, 125, 169, 170, 171, 243, 244, 313, 371, 390, 511, 516, 536; III — 19, 38, 161, 206, 329, 330, 336, 380, 396, 530; IV — 30, 118, 136, 177, 232, 247, 248, 362, 566, 588, 600
Višnja: IV — 289, 290
Višnjica: III — 365, 366, 367, 477
Višnjića Do: I — 143; II — 256, 260, 261; III — 60, 502; IV — 459; V — 320
Vitez: I — 446; II — 94, 95, 96, 113; IV — 30, 232
Vitković: V — 36
Vitovlje: I — 344, 349, 350
Vjernovići: II — 18, 551
Vjetrenik: I — 69; II — 25, 555
Vjetreno Brdo: IV — 596, 613, 614
Vladojevići: III — 337
Vlahovići: I — 105; II — 435, 475; IV — 695
Vlaka: IV — 688
Vlasenica: I — 518; II — 141, 416, 418; III — 310, 326; IV — 148, 629, 630, 700; V — 240, 269, 400, 427
Vlasulja: I — 79, 150, 190; II — 267, 273; III — 54, 57
Vlaševac: IV — 158
Vlašića pl.: II — 281
Vlaški Usov: I — 214
Vlaško Polje: I — 70; II — 34, 540, 541; IV — 185
Vitava: V — 541, 542
Vodice: III — 96, 101
Vogošće: III — 265
Vojinovići: I — 75; II — 119, 161, 216, 437; III — 104, 121, 168, 173, 333, 377; IV — 364, 531, 532; V — 168, 192, 324, 460, 461, 561
Vojnik: I — 9, 11, 17, 26, 141, 144, 146, 147, 185, 186; II — 146, 226, 352, 397, 398, 405, 425, 426; III — 49, 74, 75, 79, 82, 83, 85, 87, 88, 109, 110; IV — 300, 409, 415 540 594; V — 131, 132, 341, 478
Vojtina: II — 42
Vojvodići: IV — 452
Vojvodina: I — 398
Volar (kod Prijedora): I — 507
Voloder (reka): I — 203; II — 503, 504, 505
Volujak: I — 17, 22, 23, 29, 32, 34, 76, 79, 82, 141, 149, 150, 172, 174, 194, 239, 242, 247, 297, 575, 579, 608; II — 121, 216, 226, 229, 267, 273, 280, 292, 294, 296, 329, 330, 337, 414, 415, 430, 452, 454, 472; III — 16, 28, 42, 53, 57, 62, 63, 64, 74, 76, 109, 110, 280, 287, 290, 430, 509, 510, 512, 522, 532; IV — 66, 148, 172, 180, 351, 352, 368, 386, 420, 475, 519, 545, 546, 604, 639, 678, 679; V — 11, 27, 57, 110, 111, 134, 135, 137, 147, 172, 196, 215, 222, 304, 318, 343, 360, 364, 381, 388, 462, 474, 478, 512, 513
Vračevac: III — 531
Vragolija: I — 253, 279
Vranevica: III — 158, 240
Vranica pl.: I — 351
Vranić: I — 257; II — 14
Vranića Potok: I — 19
Vranjica: IV — 147
Vranjska: IV — 422, 428
Vranjski Vrh: IV — 541
Vranovina: I — 159, 160, 208, 235; II — 323; III — 47, 117, 118, 158
Vrata: II — 292, 296, 339; IV — 227, 329, 386, 387, 405; V — 28, 29
Vratilo: II — 124
Vratište: II — 35
Vratkovići: I — 141
Vratlo: I — 25, 73, 75, 91; II — 117, 119, 160, 187; III — 333; IV — 276, 283, 284, 290, 291, 292, 327; V — 369
Vratnice: II — 121
Vrba: II — 255; III — 318, 366; IV — 382, 430
Vrbanja: III — 264
Vrbas: I — 112; V — 539, 540, 541
Vrbica: I — 256; II — 11, 12, 17, 502, 503, 553; IV — 65, V — 478
Vrbnica: I — 26, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 40, 44, 46, 78, 79, 80, 82, 89, 143, 152, 164, 189, 190, 192, 227, 228, 229, 230, 243, 264, 265, 273, 274, 278, 279, 293, 294, 335, 462, 476, 510, 511, 597, 641, 677; II — 26, 28, 29, 47, 48, 49, 50, 79, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 98, 105, 106, 109, 110, 111, 115, 119, 120, 139, 207, 213, 214, 217, 221, 230, 249, 255, 260, 264, 265, 284, 353, 390, 417, 501,

533, 552, 561; III — 33, 56, 58, 74, 77, 78, 183, 194, 322, 408, 500; IV — 15, 134, 154, 155, 158, 159, 224, 236, 237, 243, 247, 249, 266, 268, 286, 301, 302, 349, 363, 368, 369, 370, 371, 383, 387, 393, 394, 403, 411, 420, 422, 454, 464, 465, 466, 469, 496, 542, 572, 587, 597, 599, 600, 631, 634, 679, 680; V — — 90, 222, 280, 365, 380, 399, 427, 428, 429, 473
Vrbnička Reka: I — 43, 129, 130, 272, 273, 511, 519; II — 52, 86, 87, 89, 91, 109, 206, 207, 288; III — 33, 34, 321, 329; IV — 61, 157, 170, 229, 231, 236, 237, 278, 318, 337, 507, 587, 588
Vrbničke Kolibe: I — 38, 40, 41, 42, 45, 47, 49, 62, 75, 77, 78, 86, 89, 90, 91, 126, 127, 131, 142, 148, 149, 150, 164, 168, 170, 173, 221, 222, 232, 241, 243, 265, 307, 308, 444, 509; II — 24, 26, 27, 28, 29, 52, 85, 87, 89, 90, 92, 97, 98, 108, 123, 124, 138, 167, 205, 224, 284, 286, 287, 288, 301, 303, 311, 312, 313, 319, 320, 341, 371, 389, 390, 430, 493, 559, 561, 562; III — 33, 34, 56, 64, 321, 322, 329, 373, 374, 394, 436; IV — 26, 61, 133, 134, 137, 154, 159, 181, 236, 267, 278, 296, 311, 357, 425, 448, 484, 505, 587; V — 60, 151, 154, 291, 391, 544, 545
Vrdame: IV — 325
Vrelo Bosne: I — 5
Vrhorac: IV — 563; V — 229
Vrhović: III — 100
Vrh Prača: II — 514; III — 329, 330; IV — 700
Vrlika: I — 632; IV — 479
Vroštica: IV — 530
Vrsta: II — 500; IV — 440
Vršak: II — 506
Vrtoč: II — 46; IV — 190
Vrulja: II — 10, 38, 546; III — 106, 427; IV — 83, 670, 693
V. Starac: IV — 279
Vučevica: I — 648
Vučevo: I — 18, 19, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 38, 40, 41, 43, 47, 49, 76, 83, 96, 97, 106, 107, 109, 112, 113, 114, 147, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 174, 176, 187, 189, 190, 191, 197, 202, 204, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 226, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 247, 251, 255, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 278, 279, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 310, 311, 321, 324, 325, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 341, 367, 387, 388, 389, 392, 406, 407, 425, 472, 474, 475, 481, 489, 554, 557, 561, 562, 563, 588, 682; II — 18, 19, 20, 27, 39, 47, 61, 62, 66, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 97, 101, 102, 105, 109, 110, 163, 167, 214, 215, 218, 219, 226, 230, 231, 237, 249, 276, 277, 278, 293, 307, 309, 310, 317, 324, 325, 326, 327, 335, 336, 337, 338, 339, 360, 361, 362, 363, 364, 377, 378, 380, 403, 404, 405, 407, 408, 410, 426, 427, 428, 438, 442, 452, 453, 463, 478, 481, 488, 490, 491, 492, 493, 507, 512, 518, 526, 527, 530, 552, 553, 554, 555, 557, 558; III — 14, 16, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 61, 69, 70, 76, 79, 100, 106, 109, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 155, 157, 158, 159, 160, 165, 166, 167, 179, 183, 186, 192, 200, 213, 214, 217, 238, 239, 243, 247, 252, 253, 256, 260, 268, 270, 280, 292, 293, 304, 305, 306, 307, 311, 324, 329, 340, 354, 370, 407, 413, 421, 427, 428, 429, 430, 437, 459, 482, 483, 489, 490, 495, 496, 498, 505, 506, 513, 529, 530, 578; IV — 16, 33, 34, 41, 42, 46, 47, 48, 58, 66, 76, 78, 98, 100, 103, 130, 132, 153, 160, 164, 166, 172, 173, 174, 179, 180, 205, 206, 224, 225, 227, 235, 236, 239, 243, 259, 263, 264, 266, 272, 275, 295, 301, 302, 342, 352, 379, 395, 402, 403, 404, 413, 441, 442, 443, 445, 446, 462, 472, 492, 493, 494, 500, 501, 502, 520, 531, 532, 537, 556, 572, 577, 582, 583, 584, 585, 596, 597, 601, 603, 604, 615, 616, 627, 633, 634, 635, 636, 652, 658, 660, 666, 667, 671, 677, 678, 681, 682, 685, 689, 695, 696; V — 11, 15, 27, 28, 43, 44, 53, 54, 56, 58, 86, 89, 94, 109, 113, 114, 120, 121, 127, 137, 139, 158, 159, 163, 176, 177, 181, 182, 183, 184, 193, 195, 196, 197, 204, 212, 233, 239, 268, 270, 289, 290, 317, 318, 321, 322, 333, 334, 342, 343, 351, 364, 381, 388, 390, 415, 421, 425, 428, 434, 435, 438, 439, 440, 442, 461, 462, 464, 465, 466, 481, 516, 519, 541
Vučja Bara: II — 214, 251, 258
Vučja Jama: II — 250, 251
Vučje: I — 71; II — 159, 322
Vučje Bare: IV — 458
Vujinovići: III — 530; IV — 395
Vujovac: II — 420, 421, 424
Vukanovići: I — 359
Vukosavac: I — 280
Vukoš: IV — 205
Vukotica: II — 343, 344, 347
Vukotički Do: V — 163
Vukova Stijena: II — 191, 194, 195, 196, 197, 198; IV — 330
Vukovića Potok: I — 288
Vukovići: II — 14
Vukovo Brdo: IV — 693
Vukovsko: II — 173; IV — 367
Vukuša: IV — 676; V — 158

Z

Zaborje: III — 91, 92
Zabrđani: II — 500
Zabrđe: I — 352; II — 278, 282, 558; III — 64, 78; IV — 420, 427, 446, 544, 632; V — 418, 457
Zagaj: II — 54
Zagorica: I — 43, 45, 46, 514; II — 31, 209, 285, 289, 510, 534, 535, 562, 563; III — 322, 460; IV — 27, 142, 339, 497, 498; V — 45, 258, 261
Zagost: IV — 60
Zagrab: I — 141, 145; II — 316, 348
Zagrada: IV — 56, 57, 59
Zagrađe: III — 120; IV — 281
Zagreb: I — 276, 528, 614; III — 347, 480, 588; IV — 486; V — 47, 147, 339
Zagvozd: I — 418
Zahum: II — 505
Zajići: V — 192
Zakamen: III — 75, 95, 96
Zakmur: I — 20, 26, 28, 275, 293, 308, 309; II — 111, 207, 289, 417, 472, 473, 552; III — 183, 408; IV — 158, 270, 274, 275, 406
Zakraj: II — 425
Zalom: IV — 388
Zamršten: I — 40, 89, 128, 243, 610; II — 80, 85, 123, 124, 167, 184, 509; IV — 208, 236, 278, 353, 357, 387, 388, 393, 405, 412, 448, 587, 638
Zanugline: II — 493; III — 329; IV — 389; V — 129
Zaostro: II — 115; IV — 157
Zaovina: IV — 248
Zauglina: III — 67, 215, 319
Zavajit: I — 7, 19, 252, 278, 279, 286, 288, 290, 291 292, 310, 311; II — 12, 16, 59, 64, 181,

185, 547, 550; III — 389, 390, 482; IV — 75, 169, 238, 271, 327; V — 24, 247, 449
Zavala: II — 345; IV — 609
Zavodište: III — 75, 95
Zavorovo: IV — 363, 377
Zavračeni Do: II — 510, 562; IV — 142, 497
Završje: II — 350; IV — 390, 414, 415, 422, 591, 592, 610
Zbič: II — 320
Zebina Šuma (selo): I — 283; II — 184
Zec Planina: III — 185, 240
Zečići: IV — 700
Zečja Glava: II — 436
Zečje Brdo: I — 288, 291; II — 38, 39, 40, 41, 550, 551; IV — 204, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218
Zekavica: II — 484
Zekića reka: IV — 184
Zelena Stijena: II — 548; III — 427; IV — 670, 693, 694
Zelengora: 3, 10, 17, 23, 24, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 52, 76, 79, 80, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 94, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 114, 119, 121, 122, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 136, 137, 147, 153, 154, 168, 169, 177, 178, 187, 189, 190, 191, 192, 202, 206, 211, 212, 215, 230, 251, 261, 263, 264, 265, 268, 271, 273, 274, 293, 299, 305, 306, 310, 321, 325, 331, 332, 334, 347, 370, 391, 394, 405, 414, 427, 487, 491, 517, 524, 549, 550, 553, 554, 555, 588, 592, 595, 602, 603, 605, 606, 608, 609, 613, 644, 652, 677; II — 26, 44, 48, 49, 51, 61, 62, 80, 85, 92, 97, 98, 102, 105, 106, 109, 119, 121, 123, 126, 135, 138, 139, 140, 152, 162, 163, 170, 171, 173, 187, 188, 189, 190, 205, 206, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 237, 238, 341, 242, 243, 249, 287, 290, 295, 296, 297, 298, 301, 305, 308, 310, 311, 319, 323, 338, 353, 355, 362, 370, 371, 387, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 428, 431, 437, 440, 441, 442, 472, 479, 480, 488, 493, 494, 495, 496, 507, 528, 529, 533, 535, 559; III — 14, 19, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 43, 72, 132, 135, 161, 170, 176, 191, 211, 219, 234, 240, 243, 245, 247, 252, 253, 263, 287, 288, 290, 291, 294, 312, 321, 323, 325, 329, 336, 339, 347, 358, 369, 371, 377, 378, 381, 382, 394, 423, 431, 445, 459, 460, 461, 464, 465, 473, 532, 536, 590, 597; IV — 16, 42, 43, 104, 106, 107, 109, 111, 112, 174, 177, 181, 182, 234, 236, 237, 244, 249, 266, 267, 268, 296, 297, 314, 316, 329, 340, 357, 358, 374, 386, 387, 395, 405, 407, 413, 453, 468, 471, 484, 523, 557, 565, 578, 587, 598, 620, 624, 627, 628, 664, 686, 697; V — 11, 16, 45, 46, 51, 62, 66, 82, 83, 89, 117, 126, 127, 136, 137, 141, 148, 151, 152, 154, 156, 197, 198, 213, 215, 219, 222, 230, 233, 234, 261, 272, 275, 291, 301, 309, 318, 326, 345, 346, 347, 354, 358, 369, 392, 393, 394, 411, 447, 448, 469, 473, 545, 546, 555, 559, 563, 565
Zeleni Homor: I — 296; II — 74, 102
Zeleno Borje: II — 477; IV — 694, 695
Zemun: II — 495; III — 266; IV — 204
Zenica: I — 260, 353, 354, 355, 356, 358; III — 266
Zeravica: IV — 281
Zeta: I — 138, 139, 182; II — 125, 130, 145, 147, 151, 344, 421; IV — 612
Zgura: III — 98
Zijamet: IV — 608
Zimlje: I — 101, 422
Zlataja: I — 21, 75
Zlatar: III — 508, 509, 522, 526; IV — 688
Zlatibor: II — 451; III — 522
Zlatni Bor: I — 18, 26, 27, 161, 253, 254, 256, 257, 260, 279, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 310, 311, 322, 324, 468, 469; II — 11, 13, 15, 17, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 68, 69, 70, 215, 357, 358, 360, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 565; III — 120, 121, 124, 302, 482; IV — 56, 57, 58, 64, 65, 66, 84, 127, 128, 129, 137, 172, 178, 209, 224, 271, 676, 689; V — 24, 155, 245, 246, 449, 555
Zlo Polje: III — 373
Zlostup: I — 430; III — 248, 250, 251, 257; IV — 19
Zmajevac: II — 10
Zmijski Krš: II — 250, 251, 253, 256
Zminje Jezero: III — 80
Zrmanja: I — 634
Zubeta: I — 359
Zukva: III — 97, 98, 148; IV — 377, 432, 469, 632; V — 127
Zupčići: V — 285
Zvijerina: IV — 422
Zvijezda Planina: I — 359
Zvornik: I — 499, 500; II — 44, 141, 418; III — 310; V — 29

Ž

Žabljak: I — 13, 15, 17, 22, 30, 68, 74, 104, 105, 106, 107, 147, 152, 153, 154, 156, 157, 188, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 206, 209, 210, 216, 225, 228, 229, 232, 323, 324, 325, 366, 378, 384, 428, 484, 500; II — 66, 71, 99, 100, 117, 144, 145, 151, 160, 164, 185, 186, 187, 188, 212, 224, 225, 237, 352, 353, 402, 425, 426, 435, 436, 448, 450, 477, 478, 486, 523, 524; III — 11, 12, 22, 23, 24, 27, 66, 67, 68, 70, 72, 79, 80, 85, 102, 104, 106, 109, 115, 150, 158, 209, 319, 327, 328, 333, 391, 419, 424, 438, 478, 480, 504, 518, 523, 563, 564, 572; IV — 16, 31, 33, 36, 56, 157, 223, 258, 293, 317, 320, 327, 441, 582, 633, 657, 670, 671, 672, 673, 695; V — 42, 43, 52, 86, 93, 156, 174, 175, 212, 242, 302, 367, 406, 407, 460, 551, 554, 555, 556, 557, 558
Žagrica: II — 258, 265; III — 58, 64, 78; IV — 411, 420
Žaljevo: II — 35, 541, 542; IV — 184, 187, 188, 189, 190, 193
Žanjevica: IV — 454
Žari: II — 10, 34, 540, 541, 546, 547; IV — 55, 184, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 202
Ždrijelo: I — 32, 113, 262, 263, 293, 294, 295, 298; II — 19, 20, 48, 73, 74, 102, 326, 493; IV — 364, 464
Žejično: I — 327, 472, 561, 562; II — 47, 554 III — 105, 106, 124, 181; IV — 601
Željevo: I — 71
Željezno Polje: I — 346
Žepče: II — 281, 285; III — 259; IV — 393, 650
Žirova Gora: IV — 220
Žirovnica: II — 348; IV — 591, 648 s.
Živa (izvor): I — 143; IV — 409, 607
Živa (proplanak): IV — 416
Živa Dubravica: II — 344
Živanj: II — 330; IV — 226, 382, 384, 386, 387
Žubera: V — 174
Župa (nikšićka): I — 146
Župske kolibe: IV — 537
Žunovi: I — 282, 397
Žuta Kosa: II — 541

A — Naše jedinice:

AMBULANTE

— IV crnogorske proleterske brigade: III — 396
— XVI banijske brigade: IV — 492
— 3 bataljona X hercegovačke brigade: IV — 474

BATALJONI

— Prateći bataljon Vrhovnog štaba NOV i POJ: I — 125, 127, 128, 378, 388, 389, 396, 410, 412, 430, 432, 433, 456, 457, 459, 460, 688; II — 121, 277, 283, 289, 294, 299, 495, 560; III — 24, 26, 27, 28, 353, 354, 583; IV — 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 206, 274, 328, 405, 424, 441; V — 50, 62, 122, 156, 253, 293, 296, 555

— Prve proleterske brigade
1-vi: II — 10, 11, 12, 14, 17, 18, 21, 24, 25, 27, 29, 32, 40, 121, 540; III — 318, 463, 464; IV — 58, 65, 68, 74, 90, 126, 129, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 171, 277, 676; V — 32, 34, 35, 36, 38, 39, 149, 153, 154, 155, 247, 448
2-gi (Crnogorski): I — 524; II — 10, 11, 12, 14, 18, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 338, 542, 556; IV — 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 79, 129, 135, 137, 139, 141, 147, 150, 160, 168, 169, 170, 171, 187, 188, 189, 190, 193, 320, 670; V — 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 152, 153, 155
3-ći (Kragujevački): I — 257, 287, 358, 502, 503, 521, 523, 557; II — 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 27, 29, 30, 32, 300, 407, 550, 556, 557; III — 306, 318, 322, IV — 58, 59, 62, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 83, 84, 129, 134, 135, 136, 142, 144, 145, 147, 150, 152, 160, 161, 165, 170, 176, 194, 676, 677, 679; V — 12, 13, 18, 21, 22, 23, 26, 31, 32, 33, 39, 155, 249, 250, 291
4-ti (Kraljevački): I — 105, 107, 111, 113, 124; II — 10, 12, 14, 17, 18, 21, 23, 24, 27, 29, 32, 542, 552, 556; III — 160, 304; IV — 81, 83, 84, 86, 88, 90, 98, 99, 105, 108, 129, 135, 153, 154, 191, 193, 194; V — 17, 20, 23, 208, 245
6-ti (Beogradski): I — 83, 257, 285, 288, 289, 377, 388, 503, 504, 510, 559; II — 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 24, 25, 26, 27, 32, 542, 550, 555; III — 298, 318, 321, 322; IV — 69, 72, 73, 74, 75, 82, 90, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 166, 228, 320, 329; V — 25, 26, 28, 35, 36, 43, 88, 244, 245, 249, 280, 284, 285

— Prve dalmatinske brigade
1-vi: II — 312, 313, 323, 324, 325, 326; IV — 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 528, 529, 530, 540, 541, 557, 565, 650; V — 149
2-gi: I — 48, 49, 165, 174, 247; II — 310, 318, 324, 325, 326, 327, 328, 364, 366, 367, 383, 430, 431; III — 116, 284, 288, 491, 494; IV — 517, 518, 520, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 558, 565, 569, 591, 696; V — 184
3-ći: I — 160, 209, 220, 223; II — 309, 312, 313, 314, 316, 317, 324, 339; III — 15, 275, 278; IV — 517, 523, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 555, 556, 558, 559, 561, 562, 563, 564, 566, 568, 569; V — 227, 229, 234, 235, 264
4-ti: I — 142; II — 312, 313; IV — 517, 521, 522, 557, 565, 571, 573, 575; V — 139, 140

— Druge proleterske brigade:
1-vi: I — 39, 68, 69, 71, 82, 90, 652, 664, 671; II — 39, 65, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 95, 96, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 113, 145, 153, 348, 420; III — 345; IV — 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 239, 242, 255, 258, 259, 260, 261, 262; V — 66, 72, 86, 87
2-gi: I — 68, 69, 71, 78; II — 39, 65, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 85, 86, 89, 90, 95, 96, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 111, 145, 153, 348; IV — 158, 159, 223, 224, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 239, 251, 255, 261, 262; V — 83, 86
3-ći: I — 69, 82, 597, 598; II — 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 76, 79, 80, 81, 82, 86, 89, 90, 95, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 111, 116, 420, 550; IV — 224, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 236, 238, 243, 247, 249, 250, 251, 255; V — 74, 96
4-ti (Užički): I — 39, 68, 69, 82, 90, 589, 600, 645, 646, 647, 648, 658, 670, 682; II — 64, 65, 66, 67, 69, 70, 73, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 95, 96, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 113, 420; III — 344; IV — 224, 227, 229, 230, 232, 241, 242, 243, 244, 245, 247; V — 66, 67, 75, 86, 89, 208
5-ti: I — 69; II — 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 101, 102, 116, 550; IV — 224, 252; V — 96

— Druge dalmatinske brigade:
1-vi: II — 90, 95, 96, 99, 185, 186, 200, 203, 209; IV — 323, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 339, 340, 341
2-gi: I — 632, 633; II — 177, 178, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 209; III — 30; IV — 320, 321, 322, 325, 329, 331; V — 563, 564, 565
3-ći: II — 178, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 207, 209; III — 337; IV — 316, 317, 318, 319, 322, 323, 325, 326, 329, 331; V — 565
4-ti: I 634; II — 190, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 209; IV — 329, 330; V — 565

— Druge krajiške brigade:
2-gi: III — 152
4-ti: V — 319

— Treće sandžačke (proleterske) brigade:
1-vi (Zlatarski): II — 438, 439, 440, 441, 445, 446, 457, 460, 465; III — 67, 424, 429, 432, 433, 475, 508, 509; IV — 669, 671, 672, 677, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 687, 688, 689, 690; V — 174, 175, 401, 405
2-gi: I — 485; II — 438, 440, 441, 446, 455, 457, 458, 459, 460; III — 67, 68, 430, 474, 475, 476, 484, 496; IV — 672, 673, 698
3-ći: II — 439; IV — 637, 670
4-ti: II — 438, 439, 440, 441, 448, 454, 455, 456, 458, 460; III — 67, 424, 434, 438, 474, 475, 494, 496; IV — 672, 673, 674, 698; V — 173, 174, 175, 178, 179, 180, 383, 386, 402
5-ti: I — 49; II — 438, 440, 441, 458, 460, 467; III — 67, 106, 420, 431, 434, 474, 475, 476, 480, 483, 486, 492, 494; IV — 670, 672, 674, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701; V — 387, 392

Kombinovani: II — 439, 440, 441
Dopunski: II — 455, 460
Udarni bataljon: IV — 686
Pljevaljski: V — 485

— Treće krajiške brigade:
1-vi: I — 357; II — 34, 35, 36, 37, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 58, 541, 542, 545, 549, 550, 552; IV — 184, 185, 186, 187, 188, 199, 491
2-gi: II — 34, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 48, 52, 53, 58, 541, 544, 545, 549, 550, 559; IV — 184, 196, 197, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 291, V — 243, 245
3-ći: II — 34, 35, 36, 37, 40, 47, 48, 52, 53, 55, 58, 541, 542, 544, 545, 546; IV — 184, 185, 186, 193, 196, 202, 208, 212, 215
4-ti: I — 355; II — 34, 37, 40, 41, 45, 47, 48, 52, 53, 58, 545, 549, 550, 552; IV — 184, 193, 198, 199, 200, 204, 205, 208, 210, 213, 215, 216; V — 319

— Treće dalmatinske brigade:
1-vi: II — 60
2-gi: II — 60, 62; III — 366
3-ći: II — 504
4-ti: II — 60, 61; III — 362; V — 208
Kninski: II — 59; IV — 219, 220

— Četvrte crnogorske proleterske brigade:
1-vi: II — 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 147, 155, 156, 160, 166, 168 420; III — 336; IV — 276, 277, 278, 279, 280, 281, 290, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299
2-gi: II — 115, 116, 117, 118, 120, 121, 126, 128, 155, 156, 277, 420; III — 240; IV — 276, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 290, 291, 292, 294, 297, 301, 424, 441, 442; V — 98, 100
3-ći: I — 69, 73, 139; II — 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 132, 134, 135, 137, 141, 142, 143, 148, 149, 155, 156, 159, 160, 165, 168, 344, 345, 346, 377, 420; IV — 276, 277, 279, 281, 297, 301, 307, 311, 312, 313, 315, 463, 545, 609; V — 96, 97, 169, 196, 197
4-ti: II — 115, 116, 117, 155, 156; V — 163
5-ti: I — 90, 91, 126; II — 117, 118, 120, 124, 125, 128, 155, 156, 166, 238; III — 240, 241, 483, 501; IV — 277, 286, 290, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 484; V — 94, 96
Durmitorski bataljon: III — 501

— Pete crnogorske brigade:
1-vi: I — 47, 165, 168, 239; II — 310, 312, 313, 318, 323, 327, 339, 343, 348, 349, 350, 351, 352, 361, 362, 367, 371, 387, 388, 389, 421, 422, 428, 430; III — 491; IV — 557, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 589, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 604, 605, 610, 611, 612, 613, 614, 616; V — 198
2-gi: I — 69, 139, 566; II — 116, 128, 148, 149, 159, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 360, 361, 364, 367, 384, 392, 400, 420, 423, 424; III — 292; IV — 532, 533, 534, 535, 588, 592, 604, 609, 610, 615, 622, 623; V — 222, 340, 343, 462, 469, 471
3-ći: I — 48, 49; II — 343, 345, 347, 348, 350, 351, 352, 361, 362, 364, 366, 367, 384, 421, 422, 423; IV — 583, 591, 592, 600, 604, 610, 617, 648; V — 169, 196, 466
4-ti: I — 48, 49, 69, 139; II — 116, 128, 148, 159, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 360, 361, 364, 366, 367, 386, 391, 392, 400, 420, 423, 424, 429, 430; III — 297, 274, 275, 411, 412; IV — 567, 568, 569 581 582, 588, 592, 593, 594, 595, 596, 600, 604, 608, 609, 610, 611, 612, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 624, 626, 675; V — 230, 469
5-ti: I — 141; II — 343, 350, 351, 352, 360, 361, 363, 367, 372, 383, 392, 425, 426; IV — 588, 592, 594, 604, 610, 611, 612, 622; V — 469
Zijametski bataljon: IV — 607

— Šeste istočnobosanske brigade:
1-vi: I — 254, 255, 257, 258, 263, 264, 269, 270, 273, 274, 275, 289, 306; II — 204, 205; IV — 275
2-gi: I — 254, 255, 256, 257, 258, 263, 264, 292, 306; II — 13, 15; IV — 275
3-ći: I — 251, 252, 254, 255, 257, 258, 262, 263, 264, 268, 296

— Sedme krajiške brigade:
1-vi: I — 78, 91; II — 213, 216, 217, 221, 222, 227, 229, 256, 264, 265, 267, 271, 273; IV — 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 377, 378, 379, 380, 424, 434, 438
2-gi: II — 211, 256
3-ći: II — 213, 228, 244, 260, 262; IV — 370, 371, 381, 469; V — 243
4-ti: II — 213, 217, 222, 244, 256; IV — 348, 349, 366, 367, 370, 375, 434, 438

— Sedme banijske brigade:
1-vi: I — 120; II — 472, 473, 475, 477
2-gi: I — 120; II — 470, 472, 473, 475, 476, 477, 478, 481, 484, 487, 488, 490, 496
3-ći: I — 120; II — 470, 472, 473, 475, 476, 477, 478, 484, 485; IV — 481, 482, 484, 485

— Osme banijske brigade:
1-vi: I — 120; II — 502, 503, 505, 510; V — 157, 158, 159, 160, 161
2-gi: I — 120; II — 502, 503, 504, 505, 510; V — 157, 159, 160, 161
3-ći: I — 120; II — 499, 502, 503 504, 505, 514; V — 157, 161

— Desete Hercegovačke brigade:
1-vi: II — 249, 252, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 275, 278, 293, 297, 423; IV — 383, 384, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 397, 401, 402, 404, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 424, 425, 427, 438, 439, 442, 443, 467, 468, 631, 633, 637; V — 106, 109, 112, 113
2-gi: II — 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 270, 271, 272, 275, 277, 278, 279, 281, 283, 326; III — 43, 174, 590; IV — 401, 404, 411, 412, 413, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 437, 438, 439, 442, 443, 445, 448, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 458, 631, 532, 633, 637; V — 112, 135
3-ći (Mostarski): I — 47, 50, 77, 148, 156, 157, 158, 160, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 174, 189, 199, 201, 202, 216, 217, 219, 220, 223, 227, 228, 232, 236, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 247; II — 249, 250, 251, 253, 254, 258, 260, 261, 262, 266, 275, 277, 292, 293, 305, 326, 327, 356, 364, 365, 366, 368, 369, 383, 429, 430, 439, 440; III — 17, 41, 494; IV — 118, 120, 401, 413, 423, 427, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 438, 443, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 469, 471, 472, 473, 478, 533 534 535, 542, 544, 582, 619, 631,

633, 636, 637, 638, 639, 691, 697; V — 97, 113, 127, 144, 184
4-ti: II — 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 268, 269, 273, 276, 278, 279, 280; IV — 393, 394, 395, 401, 404, 406, 413, 422, 423, 424, 425, 427, 428, 432, 433, 434, 436, 438, 443, 445, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 631, 632, 633; 464, 465, 466, 467, 468, 468, 631, 632, 633; V — 113, 118, 126, 127, 128, 131, 135, 137, 184
5-ti: II — 249, 252, 261, 263, 264, 266, 267, 269, 270, 273, 276, 278, 294, 295, 423; IV — 383, 385, 386, 390, 391, 392, 393, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 405, 408, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 421, 425, 427, 438, 442, 443, 445, 448, 467, 468, 631, 633; V — 94, 97, 109, 129
6-ti: II 249, 250, 252, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 276, 277, 278, 423; III — 42; IV — 397, 398, 400, 401, 402, 403, 404, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 425, 427, 428, 438, 443, 451, 631, 633; V — 131, 132

— Šesnaeste banijske brigade:
1-vi: I — 120, 584; IV — 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 511, 512
2-gi: I — 120; IV — 486, 487, 488, 489, 492, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 512, 513
3-ći: I — 120, 585; IV — 487, 488, 489, 492, 493, 495, 496, 497, 510, 512

— Majevičke brigade:
1-vi: I — 255, 282, 283, 289, 290, 294, 296, 300; IV — 270
2-gi: I — 282, 283, 288, 289, 291, 292, 294, 296; IV — 238, 269, 275
3-ći: I — 282, 284, 289, 294, 295, 310; IV — 270
4-ti: I — 282, 283, 292, 294, 296; IV — 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275
5-ti: I — 282, 294

— Kninski bataljon: II — 59
— Župski bataljon: II — 145
— Dobrovoljački bataljon: II — 145
— Janjski bataljon: II — 211
— Ribnički bataljon: II — 211
— Manjački bataljon: II — 211
— Pljevski bataljon: II — 211
— Bataljon „Bajo Pivljanin": III — 146
— 1-vi bataljon teških ranjenika: III — 480
— 2-gi bataljon Pljevaljskog part. odreda: IV — 692
— 3-ći bataljon Banijskog partizan. odreda: IV — 499
— Terenski bataljon „Nevesinjska puška": IV — 455

BATERIJE

— 1 baterija artiljeriskog diviziona Prve proleterske divizije: II — 178, 539, 540, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 551, 553, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562; IV — 185, 193, 197; V — 19
— 2 baterija artiljeriskog diviziona Prve proleterske divizije: II — 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545; 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 5555, 556; 557; IV — 183, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 198; V — 19
— baterija Treće udarne divizije: IV — 474
— baterija Druge proleterske brigade: IV — 245
— baterija Pete crnogorske brigade: IV — 624, 647, 650, 651, 652, 653, 654, 656, 657, 658, 660, 662, 664
— baterija Desete hercegovačke brigade: IV — 427

BOLNICE

— Centralna bolnica Vrhovnog štaba NOV i POJ: I — 7, 16, 23, 25, 34, 47, 48, 49, 101, 104, 106, 110, 111, 113, 115, 125, 128, 134, 154, 155, 156, 177, 201, 205, 231, 254, 255, 260, 267, 268, 294, 301, 311, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 362, 370, 417, 418, 419, 420, 443, 462, 469, 471, 472, 473 482, 489, 541, 543, 548, 554, 561, 688; II — 39, 51, 59, 65, 79, 88, 124, 135, 152, 161, 162, 163, 166, 173, 216, 246, 262, 267, 277, 285, 308, 318, 353, 374, 377, 378, 379, 388, 400 401, 402, 407, 408, 437, 445, 449, 450, 470, 507, 538; III — 41, 61, 105, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 185, 186, 188, 195, 197, 198, 207, 212, 215, 223, 224, 231, 232, 233, 234, 237, 241, 244, 246, 250, 259, 260, 268, 269, 270, 271, 273, 297, 302, 304, 315, 319, 328, 333, 334, 339, 340, 351, 353, 354, 368, 371, 377, 378, 389, 390, 391, 393, 406, 419, 420, 426, 431, 477, 478, 480, 482, 484, 487, 489, 490, 494, 504, 505, 506; IV — 40, 43, 74, 81, 83, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 135, 136, 160, 263, 297, 323, 326, 367, 382, 410, 471, 487, 542, 547, 550, 553, 561, 581, 583, 634, 635, 636, 637, 653, 667, 678, 695, 696, 697; V — 16, 58, 141, 184, 185, 192, 233, 243, 246, 260, 261, 264, 265, 286, 290, 294, 327, 406, 419, 427, 458, 459, 462, 465, 507, 558
— Bolnica br. 1 (Centralne bolnice): III — 149, 154, 163, 195
— Bolnica br. 2 (Centralne bolnice): III — 149, 159, 163
— Bolnica br. 3 (Centralne bolnice): III — 149, 150, 154, 157, 163, 171, 223, 224, 232, 233, 234
— Bolnica Osmog korpusa: III — 370
— Bolnica Prve proleterske divizije: III — 185, 244, 245, 250, 253, 301, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 342, 354, 355, 372, 373; IV — 83, 176, 188; V — 241, 242, 243, 252, 258, 259, 264
— Bolnica Druge proleterske divizije: II — 79, 100; III — 208, 210, 211, 214, 215, 236, 252, 319, 327, 328, 331, 339, 342, 344, 352, 392; IV — 234, 244, 245, 258, 260, 263, 307, 442; V — 330
— Bolnica Treće udarne divizije: III — 125, 163, 259, 261, 268, 269, 271, 272, 273, 494; IV — 107, 474, 662; V — 56, 168, 379
— Bolnica Sedme banijske divizije: III — 151, 157, 233, 351; V — 258
— Bolnica I proleterske brigade: III — 316; V — 218, 253, 257
— Bolnica I dalmatinske brigade: III — 215, 261, 284; V — 143
— Bolnica II proleterske brigade: II — 66, 71, 79, 89, 91, 94; III — 316, 338, 339, 342, 343, 345, 348, 349, 354; V — 86, 213, 253, 254, 258

— Bolnica II dalmatinske brigade: III — 186, 394; IV — 297
— Bolnica III sandžačke (proleterske) brigade: III — 425
— Bolnica III krajiške brigade: III — 316
— Bolnica III dalmatinske brigade: III — 157, 361, 362, 364, 367, 371, 426, 465
— Bolnica IV crnogorske proleterske brigade: II — 126, 135, 139, 140, 141, 142, 166, 168, 169; III — 356, 357, 370, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 385, 386, 387, 388, 394 423; IV —, 297, 305; V — 97
— Bolnica V crnogorske brigade: III — 215, 272, 292, 293, 487; IV — 660, 662; V — 192, 196
— Bolnica V dalmatinske brigade: III — 365
— Bolnica VI istočnobosanske brigade: III — 316, 371
— Bolnica VII krajiške brigade: II — 233
— Bolnica VII banijske brigade: III — 397, 398
— Bolnica X hercegovačke brigade: IV — 297, 388, 389, 390, 404, 411, 436, 452
— Bolnica Majevičke brigade: III — 316; IV — 275, 297
— Splitska bolnica: III — 361

BRIGADE

— Prva proleterska: I — 7, 16, 19, 20, 21, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 38, 43, 61, 69, 71, 72, 74, 79, 87, 88, 105, 106, 124, 154, 196, 230, 251, 255, 256, 263, 274, 276, 284, 285, 287, 288, 289, 296, 297, 364, 377, 378, 382, 384, 417, 468, 469, 524, 612, 678, 680; II — 9, 10, 11, 13, 17, 19, 20, 22, 25, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 46, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 70, 72, 77, 78, 79, 83, 87, 89, 92, 93, 102, 121, 139, 163, 174, 178, 209, 212, 232, 236, 246, 285, 297, 402, 403, 407, 413, 418, 435, 445, 483, 522, 537, 539, 540, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 553, 554, 555, 558, 561, 562; III — 32, 34, 35, 41, 45, 232, 243, 303, 321, 322, 343, 354, 395, 461, 467, 475, 482; IV — 60, 72, 78, 79, 82, 83, 87, 93, 95, 98, 102, 121, 122, 125, 126, 128, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 153, 159, 160, 161, 165, 167, 170, 173, 174, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 191, 193, 194, 208, 211, 216, 229, 231, 271, 272, 274, 295, 357, 358, 360, 361, 440, 566, 669, 670, 673, 694; V — 15, 30, 33, 35, 37, 42, 46, 62, 66, 90, 94, 152, 153, 155, 156, 245, 269, 272, 287, 294, 310, 450, 453

— Prva dalmatinska: I — 7, 22, 29, 35, 38, 41, 46, 47, 48, 49, 68, 80, 136, 138, 139, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 168, 171, 173, 175, 176, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 198, 201, 202, 204, 208, 211, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 247, 278, 417, 424, 555, 562, 672; II — 249, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 330, 339, 348, 350, 351, 352, 356, 357, 358, 362, 364, 367, 371, 377, 381, 389, 392, 393, 395, 407, 421, 422, 424, 427, 429, 430, 438, 492; III — 13, 16, 17, 53, 69, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 127, 130, 179, 180, 185, 194, 205, 276, 281, 431, 491, 505; IV — 409, 410, 416, 419, 422, 427, 492, 493, 517, 518, 519, 521, 524, 525, 528, 530, 531, 532, 534, 542, 547, 549, 550, 553, 556, 558, 563, 566, 567, 575, 576, 585, 586, 591, 592, 598, 599, 605, 616, 618, 631, 636, 647, 648, 652, 666, 667, 673, 679, 680, 689, 698; V — 134, 142, 149, 198, 205, 207, 232, 270, 271, 274, 416, 457, 460, 473

— Prva krajiška: I — 343, 344, 345, 346, 349, 350, 352, 354, 356, 357, 358, 359

— Prva lička: I — 344; IV — 486

— Prva hrvatska: I — 580

— Druga proleterska: I — 7, 14, 18, 19, 20, 26, 27, 28, 32, 33, 39, 40, 45, 61, 65, 68, 69, 71, 72, 79, 81, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 107, 196, 230, 254, 262, 263, 265, 266, 267, 272, 274, 284, 287, 291, 292, 293, 295, 298, 299, 307, 324, 376, 395, 417, 444, 445, 446, 461, 469, 504, 511, 560, 588, 631, 645, 646, 671, 675, 676; II — 13, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 38, 39, 48, 49, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 83, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 108, 109, 109, 111, 116, 122, 138, 142, 145, 146, 163, 174, 176, 181, 182, 187, 188, 190, 206, 207, 209, 216, 219, 252, 300, 373, 397, 420, 441, 476, 549, 552, 553, 555, 556; III — 30, 32, 34, 41, 172, 182, 241, 243, 306, 329, 337, 338, 339, 340, 341, 344, 350, 351, 353, 354, 355, 359, 384, 436, 456, 478, 482, 587; IV — 27, 35, 78, 80, 121, 122, 130, 132, 134, 136, 151, 155, 158, 174, 177, 182, 223, 224, 226, 227, 230, 231, 232, 235, 236, 238, 243, 244, 248, 252, 255, 258, 259, 261, 340, 353, 360, 379, 396, 407, 413, 447, 507, 548, 692, 701; V — 15, 23, 44, 52, 54, 56, 57, 58, 62, 81, 82, 85, 86, 89, 90, 98, 136, 161, 208, 209, 210, 211, 212, 251

— Druga dalmatinska: I — 7, 27, 30, 31, 37, 38, 39, 42, 46, 62, 71, 72, 75, 77, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 118, 123, 125, 196, 228, 229, 272, 303, 304, 305, 306, 308, 395, 417, 424, 507, 508, 643; II — 25, 62, 64, 65, 86, 91, 95, 105, 107, 109, 117, 121, 126, 129, 142, 145, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 196, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 213, 215, 219, 220, 278, 279, 282, 289, 299, 305, 392, 435, 536, 558; III — 27, 28, 30, 32, 35, 41, 116, 329, 334, 336, 358, 371, 388, 389, 392, 395, 396, 452, 593; IV — 19, 231, 236, 270, 296, 297, 317, 318, 320, 322, 327, 329, 331, 334, 338, 354, 360, 403, 405, 446, 451, 507, 549, 671; V — 51, 54, 56, 57, 64, 85, 94, 117, 252, 322, 427, 563, 564

— Druga krajiška: I — 344, 345, 346, 347, 349

— Treća sandžačka (proleterska): I — 7, 17, 41, 47, 48, 49, 50, 80, 147, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 170, 171, 173, 174, 175, 192, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 208, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 223, 228, 230, 232, 233, 235, 236, 238, 240, 242, 243, 245, 246, 247, 417, 471, 472, 559, 565; II — 10, 14, 38, 174, 181, 308, 310, 313, 324, 326, 327, 352, 356, 357, 362, 364, 368, 376, 378, 383, 389, 392, 404, 407, 410, 411, 426, 427, 428, 430, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 463, 464, 466, 476, 479, 480, 483, 487, 488, 522, 523, 546, 547, 548, 549; III — 17, 18, 31, 45, 46, 53, 66, 67, 69, 70, 118, 123, 131, 139, 178, 182, 183, 185, 226, 269, 270, 424, 425, 430, 474, 488, 494, 503, 505, 506; IV — 70, 99, 107, 144, 178,

357, 520, 523, 550, 582, 595, 600, 612, 613, 619, 621, 634, 635, 636, 637, 664, 670, 679, 682, 684, 686, 688, 689, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 701; V — 12, 168, 173, 174, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 392, 405, 435, 437, 463, 500

— Treća krajiška: I — 7, 16, 20, 26, 27, 31, 32, 35, 38, 44, 61, 71, 74, 88, 100, 132, 136, 228, 257, 263, 288, 300, 384, 395, 515, 612; II — 10, 14, 15, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 41, 42, 44, 46, 51, 53, 56, 57, 59, 61, 89, 90, 92, 93, 181, 182, 233, 285, 336, 435, 445, 479, 497, 504, 505, 506, 525, 535, 537, 540, 541, 543, 546, 548, 549, 550, 552, 553, 554, 555, 556, 558, 559, 560, 561, 562; III — 45, 182, 297, 318, 321, 362, 366, 372, 462, 471, 482, 483, 572; IV — 28, 64, 127, 140, 141, 167, 174, 175, 177, 178, 180, 181, 184, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 196, 198, 204, 206, 207, 208, 211, 216, 217, 231, 273, 285, 311, 360, 380, 452, 511, 670; V — 37, 38, 47, 157, 241, 243, 245, 246, 308, 310, 312

— Treća dalmatinska: I — 7, 17, 22, 26, 27, 31, 32, 104, 105, 259, 265, 325, 381, 417, 418, 419, 424; II — 15, 41, 42, 43, 48, 49, 59, 60, 62, 208, 216, 298, 475, 502, 503, 504, 522; IV — 142, 143, 204, 219, 339; V — 54, 121, 208, 320

— Četvrta crnogorska proleterska: I — 7, 14, 22, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 42, 46, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 123, 126, 139, 144, 148, 149, 150, 151, 152, 184, 189, 190, 192, 194, 227, 270, 338, 395, 411, 417, 445, 482, 559, 637, 643; II — 36, 54, 90, 95, 108, 109, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 131, 132, 134, 136, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 187, 188, 205, 213, 215, 217, 229, 264, 265, 267, 268, 271, 273, 276, 278, 279, 284, 285, 287, 291, 295, 301, 315, 343, 353, 373, 378, 395, 397, 404, 419, 420, 421, 562; III — 28, 32, 38, 40, 98, 131, 198, 206, 235, 240, 241, 242, 243, 329, 333, 335, 336, 337, 350, 352, 353, 358, 378, 379, 383, 386, 425, 480, 524; IV — 18, 22, 23, 24, 34, 223, 230, 277, 281, 285, 286, 287, 288, 295, 296, 297, 302, 304, 306, 307, 308, 316, 318, 350, 351, 354, 358, 359, 360, 368, 369, 393, 394, 410, 411, 412, 413, 420, 438, 449, 450, 463, 474, 465, 468, 548, 610, 648; V — 59, 95, 99, 105, 123, 124, 134, 219, 247, 294, 295, 326, 332, 335, 336, 355, 383, 422, 460, 544

— Četvrta krajiška: I — 344, 345, 346, 348, 349, 350, 352, 354, 356, 357, 359

— Peta crnogorska: I — 14, 29, 36, 38, 41, 47, 48, 50, 68, 80, 106, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 152, 154, 156, 157, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 182, 183, 184, 187, 189, 190, 200, 202, 204, 206, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 245, 297, 341, 417, 576; II — 116, 118, 146, 148, 149, 153, 174, 307, 308, 309, 310, 313, 314, 315, 320, 322, 323, 324, 326, 327, 332, 333, 341, 343, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 378, 379, 380, 383, 384, 387, 388, 390, 392, 395, 396, 397, 398, 401, 402, 404, 405, 407, 408, 410, 419, 420, 421, 423, 424, 426, 427, 429, 430, 434, 435, 437, 438, 440, 488, 527; III — 17, 18, 27, 28, 47, 49, 53, 59, 62, 69, 81, 83, 101, 103, 120, 123, 128, 131, 137, 139, 142, 147, 161, 180, 185, 213, 257, 261, 269, 272, 276, 292, 294, 430, 432, 433, 491, 493, 494, 502, 505, 506, 508; IV — 90, 106, 126, 223,281, 397, 400, 401, 413, 414, 419, 436, 474, 521, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 537, 540, 541, 548, 549, 550, 559, 566, 567, 579, 580, 586, 587, 588, 589, 590, 595, 596, 600, 601, 602, 603, 604, 610, 612, 615, 616, 619, 622, 623, 624, 633, 634, 636, 637, 638, 643, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 657, 665, 666, 667, 672, 678, 679, 683, 686, 691, 696, 697, 698, 699, 700; V — 99, 143, 149, 168, 177, 178, 184, 185, 193, 198, 203, 267, 274, 283, 341, 342, 379, 380, 389, 418, 435, 437, 458, 464, 473, 480, 519

— Peta krajiška: I — 344, 348

— Peta dalmatinska: I — 417, 418

— Peta kozaračka: I — 348

— Šesta istočnobosanska: I — 7, 19, 20, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 38, 40, 44, 45, 61 79, 80, 81, 88, 89, 90, 153, 191, 196, 230, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 284, 286, 287, 288, 289, 291, 296, 298, 299, 308, 309, 310, 317, 343, 387, 395, 461, 468, 652, 670, 672; II — 10, 12, 13, 17, 18, 19, 31, 38, 39, 40, 48, 49, 60, 61, 63, 67, 70, 75, 79, 83, 84, 91, 97, 104, 109, 184, 206, 207, 209, 220, 282, 283, 284, 299, 418, 501, 502, 549, 550, 551, 552, 555, 556; III — 303, 306, 329, 342, 371, 406, 481, 482; IV — 90, 178, 179, 216, 229, 231, 235, 236, 237, 261, 263, 271, 272, 353, 354, 355; V — 23, 24, 38, 55, 82, 160, 244, 248, 288

— Šesta krajiška: I — 349, 354

— Sedma krajiška: I — 7, 16, 17, 21, 23, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 46, 48, 69, 71, 72, 74, 75. 76, 77, 78, 80, 83, 85, 89, 90, 133, 134, 142, 148, 149, 150, 151, 152, 186, 189, 190, 193, 196, 211, 227, 230, 231, 263, 267, 296, 344, 384, 395, 606; II — 34, 36, 37, 93, 109, 117, 119, 120, 124, 125, 134, 144, 159, 181, 182, 188, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 243, 244, 246, 247, 255, 256, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 275, 276, 285, 323, 425; III — 36, 41, 98, 186, 257, 329, 333, 477; IV — 18, 29, 30, 44, 185[2] 232, 276, 277, 342, 353, 354, 355, 357, 368, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 371, 373, 374, 375, 378, 403, 409, 410, 423, 424, 436, 442, 457, 458, 459, 462, 463, 466, 467, 468, 632; V — 27, 53, 60, 61, 62, 112, 134, 270, 317, 367

— Sedma banijska: I — 7, 80, 101, 103, 105, 113, 114, 120; II — 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 480, 481, 483, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 492, 493, 497, 499, 500, 501, 505, 510, 511, 512, 522 525, 535I; III — 169, 388, 395, 397, 398, 400, 401, 403, 404

IV — 483, 484, 509; V — 156, 158, 161, 395, 396

— Osma banijska: I — 7, 26, 80, 101, 103, 105, 118, 120, 492, 586, 587; II — 42, 47, 61, 471, 475, 478, 483, 489, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 511, 512, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 522, 526, 529, 535; III — 166, 169, 394; IV — 489, 493, 497, 503; V — 156, 158, 159, 161, 162

— Osma hrvatska: III — 394, 395

— Deveta dalmatinska: I — 417, 418, 422

— Deveta krajiška: I — 349, 376

— Deseta hercegovačka: I — 7, 16, 17, 22, 23, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 92, 111, 114, 125, 126, 127, 129, 138, 139 141, 142, 143, 148, 149, 150, 151, 153, 174, 175, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 211, 226, 227, 230, 231, 236, 247, 270, 369, 384, 395, 544, 559, 625, 637; II — 64, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 134, 159, 188, 209, 213, 214, 215, 216, 217, 229, 249, 252, 256, 257, 261, 262, 263, 264 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 281, 283, 284, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 301, 302, 303, 304, 305, 317, 322, 323, 325, 330, 349, 377, 392, 393, 395, 404, 425, 471, 562; III — 17, 36, 40, 98, 175, 203, 257, 276, 280, 291, 333. 353, 499, 572, 574, 579, 585, 586, 587, 590, 593, 594, 595, 596; IV — 18, 24, 25, 26, 49, 123, 124, 176, 285, 297, 340, 442, 343, 349, 350, 354, 356, 363, 367 368, 369, 385, 386, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 413, 418, 419, 420, 421, 422, 424, 426, 436, 437, 438, 440, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 454, 458, 462, 464, 476, 477, 480, 502, 517, 547, 566, 569, 582, 633, 634, 647; V — 61, 106, 113, 117, 126, 134, 136, 137, 148, 235, 278, 356, 357, 369, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 478, 503

— Deseta krajiška: I — 364

— Dvanaesta krajiška: I — 349

— Šesnaesta banijska: I — 7, 80, 101, 103, 113, 114, 492; II — 47, 472, 473, 474, 475, 476, 478, 483, 489, 490, 494, 499, 500, 501, 505, 511, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 529, 532, 533, 534, 535, 536; III — 41; IV — 486, 489, 490, 491, 492, 494, 496, 498, 499, 500, 503, 507, 508, 509; V — 158, 160

— Istarska brigada „Vladimir Gortan": IV — 507

— Majevačka: I — 7, 19, 20, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 38, 42, 44, 46, 61, 79, 80, 88, 89, 90, 153, 191, 196, 230, 249, 251, 254, 255, 256, 257, 258, 262, 263, 265, 267, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 305, 306, 307, 310, 311, 312, 317, 324, 343, 387, 395, 461, 468, 469, 494; II — 10, 12, 13, 17, 19, 24, 31, 38, 39, 40, 48, 63, 64, 65, 66, 67, 68,70, 74, 75, 79, 97, 102, 109, 124, 164, 184, 185, 202, 203, 204, 209, 220, 282, 285, 299, 472, 549, 550, 552, 553, 555, 556; III — 32, 303, 329, 482; IV — 72, 74, 83, 174, 178, 179, 216, 236, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 297, 318, 326, 354, 486, 487, 562; V — 24, 229, 245, 260, 288

— Primorka: I — 378

Crvena armija: III — 16; V — 457

ČETE

— 1 četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba: I — 378, 508; IV — 15, 19, 20, 24, 25, 26, 29
— 2 četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba: IV — 15, 16, 19, 24, 25, 27, 28, 29, 33, 34, 35
— 3 četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba: IV — 11, 15, 18, 19, 20, 22, 25, 29, 30, 43, 152
— Inžinjeriska četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba: IV — 11, 12, 15, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 30, 40, 45, 46, 50
— Prateća (zaštitna) četa štaba Prve proleterske divizije: II — 65, 71, 73, 79, 88, 89, 90, 93, 107; III — 354; IV — 64, 172, 175, 176; V — 243, 248, 249, 252, 256, 286, 287, 288 290, 292, 293, 294
— Prateća (zaštitna) četa štaba Treće udarne divizije: I — 167, 171, 223, 240, 243, 245; III — 17, 430; IV — 624, 650, 653
— Prateća četa Druge proleterske brigade: I — 677, 678, 679; IV — 230; V — 68
— Prateća četa Druge dalmatinske brigade: II — 199, 203; V — 350, 352
— Prateća četa Treće sandžačke proleterske brigade: III — 428
— Prateća četa Treće dalmatinske brigade: IV — 219, 220; V — 208
— Prateća četa Četvrte proleterske crnogorske brigade: III — 385; IV — 311
— Prateća četa Pete crnogorske brigade: II — 429; IV — 593; V — 417
— Prateća četa Desete hercegovačke brigade: IV — 635, 637

Prva proleterska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: IV — 137, 139, 140, 142, 143
— 2 četa 1 bataljona: III — 303; IV — 137, 139, 140, 141, 142, 143; V — 39, 40, 152, 155
— 3 četa 1 bataljona: IV — 137, 138, 139, 142
— 1 četa 2 bataljona: III — 300, 301; IV — 55, 57, 60, 64, 66, 67, 68, 69, 189
— 2 četa 2 bataljona: IV — 66, 67, 68, 69; V — 152, 155, 201
— 3 četa 2 bataljona: IV — 64, 67, 68, 189, 194
— Prateća četa 2 bataljona: III — 300, 301; IV — 66, 67, 168
— 1 četa 3 bataljona: III — 307; IV — 72, 73, 75, 79, 150, 166; V — 17, 44, 305
— 2 četa 3 bataljona: IV — 70, 72, 73, 79; V — 17, 28, 31, 40, 44, 305
— 3 četa 3 bataljona: IV — 72, 73, 74, 79, 147, 150, 152; V — 17, 18, 21, 22, 34, 40, 44, 305
— Prateća četa 3 bataljona: IV — 72, 74; V — 16, 18
— Omladinska četa 3 bataljona: II — 30; III — 462; IV — 59, 72, 73, 79, 145, 148, 150, 161; V — 17, 21, 22, 33, 40, 42, 44, 250
— 1 četa 4 bataljona: IV — 82, 83, 154, 161, 164
— 2 četa 4 bataljona: IV — 81, 84, 88
— 3 četa 4 bataljona: II — 345; IV — 82, 84, 88, 108
— Prateća četa 4 bataljona: IV — 82, 88, 191
— 2 četa 6 bataljona: I — 493, 494, 495; V — 28
— 3 četa 6 bataljona: IV — 130, 133; V — 25, 26, 28, 284

Prva dalmatinska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: IV — 523; V — 141, 374
— 2 četa 1 bataljona: IV — 519, 521, 522
— 3 četa 1 bataljona: IV — 524
— 1 četa 2 bataljona: IV — 527, 528, 529, 531, 534, 542, 543
— 2 četa 2 bataljona: IV — 528, 529, 530, 534, 542
— 3 četa 2 bataljona: IV — 529, 534, 542
— 1 četa 4 bataljona: IV — 570, 572, 573
— 3 četa 4 bataljona: IV — 576

Druga proleterska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: II — 90, 148; IV — 223, 225, 227, 228, 232, 233, 257, 259, 260, 263; V — 89, 90
— 2 četa 1 bataljona: IV — 223, 225, 227, 228, 229, 233
— 3 četa 1 bataljona: IV — 223, 225, 226, 227, 228, 233, 260
— 1 četa 2 bataljona: II — 91, 95; IV — 237
— 2 četa 2 bataljona: II — 182; IV — 329
— 3 četa 2 bataljona: I — 589; III — 307; IV — 234, 235, 266, 267, 268
— 1 četa 3 bataljona: II — 67, 76, 86, 87; IV — 250
— 2 četa 3 bataljona: II — 76, 80, 81, 87; IV — 250, 251, 252, 253, 255; V — 69, 82
— 3 četa 3 bataljona: II — 67, 68, 76, 87; IV — 238, 251, 252, 255; V — 219
— 1 četa 4 bataljona: I — 645; II — 67; IV — 244; V — 82, 89, 90, 91, 208
— 2 četa 4 bataljona: I — 669; IV — 243, 244; V — 82
— 3 četa 4 bataljona: I — 645; II — 77, 78, 92, 102; IV — 243, 244, 245, 246, 247; V — 69, 72, 82, 89
— Prateća četa 4 bataljona: V — 68

Druga dalmatinska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: II — 207; IV — 331, 333, 334, 338
— 2 četa 1 bataljona: II — 195, 199, 207; IV — 328, 330, 332, 333, 334, 336, 338, 339
— 3 četa 1 bataljona: II — 195, 207; IV — 328, 329, 330, 331, 334, 335, 338, 339
— 1 četa 2 bataljona: II — 193, 194, 197; IV — 320, 321, 322, 323, 324, 325; V — 563, 564
— 2 četa 2 bataljona: II — 193, 194, 197; IV — 320, 321, 322, 326; V — 563
— 3 četa 2 bataljona: II — 197, 198; IV — 320, 322, 323, 324, 325, 326; V — 563, 565
— 2 četa 3 bataljona: II — 194
— 1 četa 4 bataljona: II — 196
— 2 četa 4 bataljona: II — 196, 202

Treća sandžačka proleterska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: IV — 671, 672, 673, 674, 678, 683
— 2 četa 1 bataljona: IV — 671
— 2 četa 3 bataljona: IV — 670
— 1 četa 4 bataljona: V — 179
— 2 četa 4 bataljona: III — 438
— 3 četa 4 bataljona: V — 174
— Mitraljeska četa 4 bataljona: V — 174
— 1 četa 5 bataljona: III — 475, 478; IV — 693, 694, 695, 697
— 2 četa 5 bataljona: III — 475; IV — 693, 694, 695
— Prateća četa 5 bataljona: IV — 697; V — 390

Treća krajiška brigada:
— 3 četa 1 bataljona: III — 300
— 1 četa 2 bataljona: IV — 197, 200, 202, 203, 204, 207, 209
— 2 četa 2 bataljona: IV — 197, 200, 201, 202, 203, 204, 209
— 3 četa 2 bataljona: IV — 200, 201, 202, 203, 204, 205, 209
— 3 četa 3 bataljona: III — 312
— 1 četa 4 bataljona: III — 300; IV — 213, 214, 215, 216, 217
— 2 četa 4 bataljona: III — 301; IV — 211, 213, 214; V — 318, 319
— 3 četa 4 bataljona: IV — 211, 213, 214

Četvrta crnogorska proleterska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: IV — 277, 278, 280, 281, 288, 291, 294
— 2 četa 1 bataljona: IV — 277, 278, 281, 288, 289, 292, 294, 295; V — 100
— 3 četa 1 bataljona: II — 124, 148; IV — 278, 279, 280, 281, 289, 291, 294
— 1 četa 2 bataljona: IV — 282, 285, 289, 292
— 2 četa 2 bataljona: IV — 284
— 3 četa 2 bataljona: IV — 283, 284
— 1 četa 3 bataljona: I — 611; II — 130, 134; III — 444, 445; IV — 308, 311, 312; V — 220
— 2 četa 3 bataljona: I — 608, 611, 616, 622; II — 123, 138, 206, 562; IV — 278, 308, 309, 311; V — 200, 220, 222, 544, 545, 546, 547, 548, 549
— 3 četa 3 bataljona: I — 609, 611, 632; II — 135; IV — 308, 311, 312, 313; V — 219, 220
— 2 četa 5 bataljona: IV — 289, 300, 301, 302, 466; V — 218
— 3 četa 5 bataljona: IV — 304

Peta crnogorska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: IV — 580, 581, 593
— 2 četa 1 bataljona: IV — 579, 580, 586, 591, 593, 595, 597, 598, 599
— 3 četa 1 bataljona: IV — 580, 586, 593
— 2 četa 2 bataljona: V — 168, 170
— 1 četa 4 bataljona: IV — 612, 613, 614
— 2 četa 4 bataljona: III — 411, 412, 413, 414, 417; IV — 614, 618, 619, 640, 641, 643
— 3 četa 4 bataljona: IV — 607, 608, 619

Sedma krajiška brigada:
— 1 četa 1 bataljona: IV — 345, 346, 363, 365, 366
— 2 četa 1 bataljona: IV — 345, 363
— 3 četa 1 bataljona: IV — 343, 345, 351, 363, 364, 370, 372, 377, 378, 379, 380, 381
— Prateća četa 1 bataljona: IV — 363, 364, 371
— 1 četa 3 bataljona: II — 220
— 3 četa 4 bataljona: II — 222; IV — 373, 374, 375, 376; V — 367

Sedma banijska brigada:
— 1 četa 3 bataljona: II — 472

Osma banijska brigada:
— 2 četa 3 bataljona: II — 505

Deseta hercegovačka brigada:
— Omladinska četa Desete hercegovačke brigade: II — 249, 250, 252, 257, 290
— 1 četa 1 bataljona: IV — 382, 383, 384, 387, 389, 390, 393
— 2 četa 1 bataljona: IV — 382, 383, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 393
— 3 četa 1 bataljona: IV — 382, 383, 385, 386, 389, 392, 393; V — 107
— Prateća četa 1 bataljona: IV — 383
— Mitraljeska četa 1 bataljona: II — 275
— 1 četa 2 bataljona: IV — 429, 430, 431, 433, 434, 435, 436, 443, 445, 446, 450, 451
— 2 četa 2 bataljona: II — 266, 277; IV — 430 433, 434, 438, 440, 443, 444, 446

— 3 četa 2 bataljona: IV — 432, 433, 434, 443, 445, 446
— Mitraljeska četa 2 bataljona: IV — 443, 444, 445, 446
— Prateća četa 2 bataljona: IV — 430, 433, 434, 437, 443
— 1 četa 3 bataljona: IV — 633, 636, 637
— 2 četa 3 bataljona: IV — 634, 636, 637
— 3 četa 3 bataljona: IV — 631, 637, 638
— 1 četa 4 bataljona: IV — 455, 459, 460, 467
— 2 četa 4 bataljona: IV — 455, 460, 466, 467
— 3 četa 4 bataljona: IV — 394, 455, 460
— Prateća četa 4 bataljona: IV — 455, 459
— 3 četa 5 bataljona: V — 356
— 2 četa 6 bataljona: IV — 415, 416
— Prateća četa 6 bataljona: IV — 418, 420

Šesnaesta banijska brigada:
— 1 četa 1 bataljona: IV — 487, 489, 497
— 2 četa 1 bataljona: IV — 489, 497, 519
— 3 četa 1 bataljona: IV — 488, 489, 496, 497
— 1 četa 3 bataljona: I — 586; IV — 513
— 2 četa 3 bataljona: I — 586

Majevička brigada:
— 14 četa 4 bataljona: IV — 269
— 15 četa 4 bataljona: IV — 269, 273
— 16 četa 4 bataljona: IV — 269, 275
— Minobacačka četa 5 bataljona: I — 283, 292, 294, 299
— Mitraljeska četa 5 bataljona: I — 289, 291, 292
Palanačka četa Drugog šumadijskog odreda: IV — 253

DEČJI DOM: III — 151, 156, 162, 166, 167, 171, 172, 175, 176, 177, 181, 186, 228, 229, 371, 375; IV — 145

DESETINE

1-va desetina 1 voda 2 čete 3 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 253
2-ga desetina 2 voda 2 čete 3 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 253
2-ga desetina 1 voda 2 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 212
Bombaška desetina (grupe sa I. Milutinovićem posle 13 juna): III — 142; V — 166
Crnogorska desetina (grupe sa I. Milutinovićem posle 13 juna): III — 287; V — 166
Dalmatinska desetina (grupe sa I. Milutinovićem posle 13 juna): III — 287; V — 166
Hercegovačka desetina (grupe sa I. Milutinovićem posle 13 juna): III — 287; V — 166

DIVIZIJE

— Prva proleterska: I — 7, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 27, 32, 33, 35, 37, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 50, 51, 69, 70, 73, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 100, 102, 103, 106, 107, 109, 114, 117, 125, 128, 131, 133, 134, 139, 140, 153, 191, 196, 202, 251, 252, 255, 258, 261, 268, 272, 275, 279, 281, 291, 303, 309, 324, 325, 329, 376, 380, 382, 383, 384, 386, 389, 392, 398, 403, 420, 425, 464, 476, 620, 688; II — 10, 34, 37, 38, 44, 59, 61, 62, 63, 90, 92, 93, 98, 108, 109, 110, 111, 116, 122, 123, 135, 139, 140, 141, 144, 145, 159, 181, 182, 185, 186, 188, 189, 209, 212, 215, 218, 219, 233, 234, 237, 247, 288, 303, 308, 309, 310, 313, 314, 332, 333, 334, 354, 390, 449, 488, 497, 500, 507, 510, 514, 515, 516, 522, 527, 528, 536, 543, 545, 546, 547, 548, 558, 560, 561, 564, 565; III — 14, 15, 19, 32, 45, 150, 153, 159, 161, 172, 185, 211, 224, 225, 230, 281, 297, 301, 312, 314, 319, 371, 372, 406, 573, 577; IV — 27, 57, 87, 88, 93, 95, 101, 135, 138, 153, 175, 179, 180, 192, 224, 231, 402, 451, 494, 692; V — 62, 63, 123, 156, 197, 198, 242, 249, 251, 256, 285, 286, 309, 310, 322, 392, 450, 554, 555
— Druga proleterska: I — 7, 10, 12, 13, 14, 15, 22, 30, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 50, 51, 57, 68, 69, 71, 73, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 96, 103, 106, 107, 109, 114, 117, 123, 125, 128, 131, 133, 134, 135, 139, 140, 148, 153, 191, 196, 267, 268, 272, 279, 325, 376, 380, 382, 387, 388, 389, 418, 420, 425, 434, 443, 451, 465, 476, 688; II — 23, 62, 63, 89, 95, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 125, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 148, 149, 154, 155, 159, 181, 182, 188, 189, 209, 212, 215, 218, 219, 278, 285, 289, 344, 354, 419, 474, 488, 507, 509, 511, 528, 565, 568; III — 14, 15, 19, 32, 159, 161, 172, 173, 185, 236, 281, 327, 330, 331, 332, 334, 335, 344, 371, 378, 383, 391, 392, 393, 396, 423, 527; IV — 27, 30, 93, 101, 236, 281, 317, 320, 412, 445, 494, 507, 550, 589, 700; V — 52, 53, 54, 62, 123, 197, 198, 208, 219, 249, 251, 253, 254, 289, 293, 295, 296, 322, 407, 460, 462, 555
— Treća udarna: I — 7, 10, 14, 17, 22, 29, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 68, 79, 80, 81, 90, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 123, 125, 131, 137, 138, 141, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 155, 164, 165, 175, 176, 178, 181, 182, 186, 187, 188, 191, 192, 196, 198, 200, 204, 206, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 222, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 244, 246, 247, 248, 268, 270, 275, 279, 331, 333, 334, 335, 342, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 386, 387, 388, 389, 392, 394, 418, 420, 422, 423, 425, 430, 485, 561, 562, 563, 625, 629, 672, 688; II — 64, 71, 91, 135, 144, 145, 163, 215, 216, 217, 246, 264, 271, 275, 277, 280, 285, 292, 293, 294, 302, 304, 307, 308, 313, 318, 319, 328, 332, 333, 337, 340, 353, 355, 356, 357, 360, 361, 362, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 377, 378, 390, 392, 393, 397, 402, 403, 404, 410, 421, 426, 428, 430, 431, 448, 449, 450, 461, 463, 464, 467, 479, 490, 493, 495, 500, 507, 526, 527, 564; III — 14, 15, 16, 17, 18, 27, 28, 32, 47, 53, 56, 59, 76, 117, 121, 122, 123, 126, 135, 136, 137, 159, 161, 164, 167, 178, 179, 182, 183, 185, 202, 204, 207, 212, 214, 231, 234, 235, 237, 273, 283, 293, 406, 435, 439, 484, 487, 527, 577; IV — 21, 49, 95, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 407, 419, 443, 493, 502, 504, 531, 533, 535, 542, 544, 550, 554, 555, 574, 587, 597, 600, 601, 616, 636, 639, 653, 654, 655, 666, 667, 678, 695, 696, 697; V — 53, 136, 143, 166, 181, 184, 185, 186, 228, 249, 251, 264, 265, 290, 379, 382, 410, 411, 417, 434, 457, 458, 465, 466, 511
— Četvrta krajiška: I — 399
— Peta krajiška udarna: I — 18, 28, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 353, 358, 359, 360, 383, 386, 387, 399; II — 211
— Sedma banijska udarna: I — 7, 13, 17, 18, 21, 30, 32, 35, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 50, 51, 80, 81, 90, 91, 93, 99, 100, 102, 103, 104, 105,

107, 108, 109, 110, 112, 117, 122, 125, 129, 132, 133, 134, 136, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 191, 195, 199, 200, 202, 204, 210, 211, 219, 228, 230, 231, 232, 233, 236, 238, 253, 255, 259, 261, 268, 270, 275, 279, 291, 308, 316, 322, 331, 332, 334, 342, 376, 381, 388, 390, 394, 395, 404, 409, 410, 413, 414, 418, 420, 470, 472, 473, 475, 477, 480, 481, 561, 584, 668; II — 15, 47, 60, 64, 84, 123, 135, 166, 167, 169, 216, 220, 238, 280, 285, 287, 288, 296, 308, 309, 312, 328, 332, 334, 337, 338, 357, 408, 327, 439, 450, 469, 474, 475, 483, 499, 500, 501, 503, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 514, 516, 520, 521, 522, 526, 527, 532, 533, 548, 549; III — 14, 15, 27, 32, 46, 47, 50, 116, 120, 122, 123, 136, 159, 164, 166, 169, 171, 172, 179, 185, 228, 229, 230, 231, 233, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 260, 281, 366, 397, 406, 420, 478, 484, 485, 486, 491, 577, 579, 585; IV — 21, 21, 29, 42, 45, 47, 48, 49, 50, 65, 143, 270, 303, 304, 357, 361, 375, 394, 425, 446, 490, 491, 493, 494, 496, 499, 500, 503, 504, 505, 507, 508, 509, 510, 519, 556, 564, 603, 621, 686, 695; V — 62, 91, 137, 156, 157, 160, 258, 270, 296, 407, 408, 414.

— Deveta dalmatinska udarna: I — 104, 342' 381, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424' 517; II — 59, 60, 61; III — 369, 462; IV — 146, 317; V — 227

— Jedanaesta divizija: II — 441

— Šesnaesta vojvođanska udarna: V — 352

— Dvadeset sedma udarna: I — 282, 560; III — 266

— Dvadeset deveta hercegovačka: I — 93; IV — 468

DIVIZIONI:

— Haubički divizion Vrhovnog štaba: I — 688; II — 564, 565, 568; III — 479; IV — 15
— Brdski divizion Prve proleterske divizije: II — 22, 394, 537, 538, 539, 541, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 557, 558, 560, 561, 562, 563, 564, 567, 568; IV — 178, 193; V — 243, 255
— Brdski divizion Druge proleterske divizije: II — 556

EKONOMSKI ODSEK VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ: I — 361, 362, 364, 367, 369, 370; II — 161, 173, 174

ENGLESKA VOJNA MISIJA: III — 115, 373; IV — 17, 18, 22, 23, 36, 42, 293, 296, 328, 341, 441, 444; V — 289, 556, 557

EŠELONI RANJENIKA:

— Crnogorski ešelon Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ: III — 126
— Dalmatinski ešelon Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ: III — 126, 127
— Sandžački ešelon Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ: III — 126
— Ešelon lakih ranjenika Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ: IV — 88
— Ešelon srednjih ranjenika Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOVi POJ: IV — 88
— Ešelon teških ranjenika Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ: IV — 88, 93, 95, 96, 98, 101
— Prvi ešelon ranjenika bolnice Prve proleterske divizije: III — 317, 318
— Drugi ešelon ranjenika bolnice Prve proleterske divizije: III — 317, 318
— Treći ešelon ranjenika bolnice Prve proleterske divizije: III — 318
— Ešelon teških ranjenika Pete Crnogorske brigade: III — 292

GLAVNI ŠTABOVI

— Glavni štab Srbije: I — 399
— Glavni štab Vojvodine: I — 374
— Glavni štab za Crnu Goru i Boku: I — 386; III — 61, 64, 78; IV — 580; V — 459, 558
— Glavni štab za Sandžak: II — 457
— Glavni štab Makedonije: I — 399
— Glavni štab Hrvatske: I — 15, 16, 375, 381, 399; II — 500; V — 553
— Glavni štab Slovenije: I — 381; 399

GRUPE

— Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba NOV i POJ: I — 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 28, 33, 35, 36, 44, 45, 51, 54, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 93, 94, 95, 99, 100, 103, 104, 105, 131, 133, 134, 150, 181, 182, 186, 188, 191, 209, 225, 227, 228, 229, 230, 233, 236, 247, 250, 251, 280, 281, 283, 286, 293, 304, 306, 313, 314, 315, 320, 321, 324, 331, 336, 337, 340, 341, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 360, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 372, 383, 386, 387, 426, 687, 688; II — 33, 38, 39, 55, 56, 57, 64, 70, 72, 74, 78, 79, 81, 83, 85, 86, 87, 93, 94, 96, 97, 98, 116, 118, 124, 144, 152, 160, 161, 170, 180, 182, 184, 187, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 220, 221, 222, 261, 284, 285, 286, 287, 291, 347, 353, 354, 430, 433, 438, 470, 474, 479, 488, 500, 505, 511, 512, 516, 521, 523, 526; III — 21, 22, 32, 34, 45, 75, 79, 81, 109, 165, 333, 480

— Prva (Severna) grupa Glavne operativne grupe: I — 81, 90, 106, 158, 191, 192, 196, 198, 202, 208, 213, 230, 232, 235; II — 124, 492, 529; III — 15, 116, 118, 119, 123, 136, 241

— Druga (Južna) grupa Glavne operativne grupe: I — 81, 90, 106, 181, 191, 192, 195, 197, 198, 202, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 221, 223, 230, 231, 232, 233, 246; II — 124, 388, 428, 430, 448; III — 116, 117, 125, 137, 487; V — 185, 186

— Drinska operativna grupa: I — 7, 13, 17, 71, 95, 251, 252, 255, 261, 268, 284, 324, 688; II — 38, 66, 74, 98, 145, 185, 219, 348, 552
— Udarna grupa II bosanskog korpusa: I — 351, 352, 354, 356, 357, 358, 359
— Udarna grupa bataljona: I — 7, 60, 69, 139, 142, 183, 184; II — 116, 118, 129, 130, 132, 150, 151, 159, 343, 344, 345, 348, 450

HIRURŠKE EKIPE

— Hirurška ekipa Prve proleterske divizije: III — 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 313, 314, 315

316, 323, 324, 375; IV — 306; V — 216, 242, 244, 245, 246, 257, 258, 263
— Hirurška ekipa Druge proleterske divizije: II — 164, 166, 168; III — 311, 323, 332, 333, 335, 336, 337, 352, 353, 380, 382, 393; V — 250, 251, 253, 335
— Hirurška ekipa Treće udarne divizije: IV — 634
— Hirurška ekipa Treće dalmatinske brigade: III — 364, 368
— Hirurška ekipa Četvrte proleterske crnogorske brigade: III — 357, 387, 388

INTENDANTURE

— Vrhovnog štaba NOV i POJ: III — 158, 162; IV — 13, 406
— Treće udarne divizije: IV — 107, 622
— Sedme banijske divizije: IV — 492
— Prve dalmatinske brigade: V — 142, 143
— Treće dalmatinske brigade: IV — 220
— Pete crnogorske brigade: IV — 662, 665, 667; V — 169
— Sedme krajiške brigade: IV — 356
— Desete hercegovačke brigade: IV — 423, 436, 477
— 2-og bataljona Prve proleterske brigade: IV — 57
— 2-og bataljona Prve dalmatinske brigade: IV — 528, 529, 530, 541
— 1-og bataljona Druge dalmatinske brigade: IV — 330
— 2-og bataljona Druge dalmatinske brigade: IV — 325
— 5-og bataljona Četvrte proleterske (crnogorske) brigade: IV — 306
— 2-og bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 440, 441, 442

KOMANDE

— Komanda Bliskog istoka: I — 15
— Komanda Durmitorskog vojnog područja: III — 61, 81, 115, 116, 121, 125, 131
— Komanda mesta Pivske Planine: III — 115, 116
— Komanda mesta Nevesinje: IV — 453

KOMORE

— Vrhovnog štaba NOV i POJ: IV — 18, 19, 102, 299
— Prve proleterske divizije: IV — 354
— Druge proleterske divizije: IV — 354, 380
— Treće udarne divizije: III — 495; IV — 354
— Treće krajiške brigade: IV — 213
— Štaba Treće krajiške brigade: IV — 184
— Štaba Četvrte proleterske (crnogorske) brigade: IV — 277
— Pete crnogorske brigade: IV — 660
— Šeste istočnobosanske brigade: V — 24
— Bojna komora Pete crnogorske brigade: IV — 665, 666, 667, 668
— Sedme krajiške brigade: IV — 356
— Majevičke brigade: V — 24
— 1-og bataljona Druge proleterske brigade: IV — 223, 335
— 4-og bataljona Druge proleterske brigade: IV — 241
— 2-og bataljona Druge dalmatinske brigade: IV — 325
— 1-og bataljona Treće sandžačke proleterske brigade: IV — 677
— 5-og bataljona Treće sandžačke proleterske brigade: IV — 697
— 1-og bataljona Četvrte proleterske (crnogorske) brigade: IV — 277
— 1-og bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 385
— 2-og bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 434
— 4-og bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 5-og bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 397

KORPUSI

— Prvi bosanski korpus: I — 99, 343, 344, 345, 381; II — 500; III — 211
— Drugi bosanski korpus: I — 349, 351; III — 184
— Drugi udarni korpus: I — 248
— Treći korpus: I — 381

Muzika Druge proleterske divizije: III — 332; V — 332

ODELJENJA

— Manevarsko odeljenje brdskog diviziona Prve proleterske divizije: II — 539, 540, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 550, 551, 555, 556, 557, 559, 560, 561, 562; IV — 185, 193, 197
— Minobacačko odeljenje voda pratećih oruda 2 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 169, 170
— Mitraljesko odeljenje 3 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade: IV — 308
— I odeljenje 2 baterije brdskog diviziona Prve proleterske divizije: II — 544, 545, 546; IV — 194
— II odeljenje 2 baterije brdskog diviziona Prve proleterske divizije: II — 544, 546
— Odeljenje kurira 1 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 223

ODREDI NOP

— „Bijeli Pavle": II — 115
— Biokovski odred: V — 15
— Durmitorski: II — 115; III — 148; IV — 571
— Glamočko-livanjski odred: I — 345
— Igmanski: II — 174
— Jahorinski: III — 266
— Komski: II — 115
— Kosmajski: IV — 163
— Livanjski: III — 194
— Lovćenski: II — 115
— Mačvanski odred: V — 268
— Majevički odred: I — 280, 281
— Mosorski: II — 59
— Nikšićki: III — 27
— Ozrenski: III — 481
— Posavski odred: I — 506, 507, 513
— Romanijski odred: I — 282; V — 269
— „Sloboda": IV — 407
— Sremski odred: I — 251
— Svilajsko-mosečki: II — 59
— Šesti krajiški: II — 211
— Šibenski: II — 59
— Travnički odred: I — 359
— Treći krajiški: II — 211
— Valjevski: III — 17
— Visočko-fojnički odred: I — 358

— Zetski odred: I — 69, 139, 140, 183, 185; II — 115, 116, 129, 148, 149, 159, 343, 344, 345, 347, 349, 350, 354, 373, 420, 425; IV — 592, 609, 610

POLITODEL

— I dalmatinske brigade: IV — 523
— X hercegovačke brigade: IV — 428, 443
— centralne bolnice: III — 419

POPUNJUJUĆI DEO ARTILJERISKOG DIVIZIONA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE: II — 538, 543, 544, 546, 547, 548, 550, 552, 555; IV — 190

POZORIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA: I — 537; III — 527

PREVIJALIŠTE PRVE PROLETERSKE BRIGADE: III — 302

PREVIJALIŠTE TREĆE SANDŽAČKE PROLETERSKE BRIGADE: III — 476

SANITET

— Sanitetski otsek Vrhovnog štaba: I — 316, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 462, 463, 464, 469, 472; III — 150, 151, 152, 154, 156, 157, 160, 161, 164, 165, 168, 179, 186, 188, 196, 200, 223, 224, 225, 227, 230, 238, 241, 242, 351, 364, 390, 391; IV — 354
— Sanitet Prve proleterske divizije: III — 354, 371, 477; V — 252
— Sanitet Druge proleterske divizije: III — 327, 329, 330, 352, 353, 380; IV — 360
— Sanitet Treće udarne divizije: III — 272; IV — 109
— Sanitet Četvrte operativne zone: III — 364
— Sanitet Prve proleterske brigade: IV — 85, 86
— Sanitet Prve dalmatinske brigade: III — 276; V — 227
— Sanitet Treće dalmatinske brigade: III — 157, 362, 363
— Sanitetska ekipa 2 bataljona Treće dalmatinske brigade: III — 365
— Sanitet Treće proleterske (sandžačke) brigade: III — 476, 477, 487, 493
— Sanitet Treće krajiške brigade: III — 375, 469, 471; V — 244, 245
— Sanitet Četvrte proleterske (crnogorske) brigade: III — 352, 380, 382, 385, 388
— Sanitet Pete crnogorske brigade: IV — 106
— Sanitet Sedme Krajiške brigade: IV — 355, 456
— Sanitet Sedme banijske brigade: III — 397
— Sanitet 1 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 223

ŠTABOVI

Vrhovni štab NOV i POJ: vidi pod V)

Glavni štabovi (vidi pod G)

Štab IV operativne zone: I — 417

Štab Drinske operativne grupe: I — 252, 322; II — 67, 74, 75, 428, 547; IV — 81, 211

Štab I operativne grupe: IV — 685, 686

Štab II operativne grupe: I — 40, 41, 46, 47, 50, 155, 158, 159, 197, 199, 201, 208, 210, 211, 213, 220, 221, 223, 230, 232, 233; III — 47, 52, 116, 120, 121, 161, 164; IV — 695; V — 562

Štab I bosanskog korpusa: I — 18, 20, 21, 28, 35, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351

Štab II udarnog korpusa: II — 567

Štab Prve proleterske divizije: I — 20, 35, 38, 43, 57, 61, 72, 81, 86, 88, 261, 263, 275, 291, 323, 324; II — 10, 17, 27, 34, 37, 39, 42, 43, 49, 51, 61, 89, 92, 108, 185, 234, 242, 244, 308, 443, 537, 538, 539, 544, 546, 547, 549, 551, 552, 555, 556, 557, 562, 565; III — 28, 298, 299, 307, 310, 477, 573; IV — 153, 154, 159, 166, 172, 174, 176, 177, 180, 184, 191, 193, 211, 257, 299, 694; V — 38, 241, 242, 243, 245, 246, 251, 252, 255, 256, 257, 260, 262, 263, 286, 287, 289, 294, 296, 453

Štab Druge proleterske divizije: I — 33, 39, 42, 63, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 131, 362, 379, 382, 383, 384, 396; II — 90, 91, 105, 107, 118, 121, 123, 139, 144, 145, 146, 155, 164, 168, 174, 176, 181, 182, 185, 186, 188, 202, 224, 275, 289, 293, 294, 296, 300, 343, 561; III — 28, 34, 208, 306, 328, 329, 333, 337, 344, 345, 354, 378, 381, 382, 383, 531, 551; IV — 25, 443, 700, 701; V — 52, 53, 54, 55, 56, 62, 136, 253, 334, 551

Štab Treće udarne divizije: I — 30, 35, 41, 77, 95, 148, 149, 152, 155, 159, 162, 164, 165, 166, 171, 177, 185, 189, 198, 199, 200, 201, 204, 210, 218, 220, 222, 223, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 392, 561; II — 113, 216, 217, 262, 266, 315, 317, 319, 323, 326, 359, 388, 393, 427, 428, 449, 451, 455; III — 16, 42, 116, 119, 120, 125, 130, 132, 212, 261, 268, 505, 506; IV — 407, 409, 413, 465, 531, 542, 544, 557, 585, 604, 634, 635, 636, 637, 638, 662, 678; V — 144, 184, 267, 463, 511

Štab Pete krajiške udarne divizije: I — 344, 345, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 359

Štab Sedme banijske divizije: I — 90, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 113, 114, 116, 120, 123, 125, 126, 127, 130, 148, 155, 230, 317, 324, 333, 404; II — 65, 130, 301, 470, 471, 478, 480, 483, 489, 492, 500, 503, 504, 505, 506, 507, 511, 513, 514, 516, 525, 533, 536; III — 157, 158, 167, 168, 170, 171, 179, 230, 237, 238; IV — 20, 49, 304, 489, 494, 503, 504, 505, 520; V — 96

Štab Devete dalmatinske divizije: I — 419, 424

Štab I proleterske brigade: I — 81, 291; II — 10, 13, 14, 18, 19, 22, 25, 27, 28, 32, 212, 539, 542, 547; IV — 65, 67, 70, 72, 133, 134, 135, 153, 160, 165, 167, 192; V — 17, 30, 36, 38, 50, 287

Štab I dalmatinske brigade: I — 162, 170, 220, 221, 222, 241; II — 309, 311, 312, 313, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 326, 332, 339, 340; III — 13, 19, 276, 277, 278; IV — 493, 519, 520, 521, 523, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 542, 563, 564, 566, 567, 585, 587, 589, 605; V — 50, 149, 150, 193, 264

Štab I krajiške brigade: I — 352, 357

Štab II proleterske brigade: I — 28, 70, 81, 293, 298, 571; II — 19, 22, 26, 66, 76, 85, 89, 90, 91, 92, 98, 99, 101, 102, 106, 107, 110, 212, 278, 553; III — 358, 359; IV — 154, 211, 227, 231, 235, 237, 243, 700

Štab II dalmatinske brigade: II — 187, 189, 193, 194, 203, 204; III — 30, 395, 396; IV — 333, 338

Štab III sandžačke (proleterske) brigade: I — 199, 204, 210; II — 444, 449, 471; III — 45, 48, 69, 474; IV — 669, 671, 672, 678, 680, 686; V — 179, 184
Štab III krajiške: II — 34, 35, 48, 50, 52, 525, 539, 540, 541, 546, 549; III — 573; IV — 184, 185, 187, 191, 192, 193, 196, 198, 213, 215, 217; V — 46, 244, 245, 246
Štab III dalmatinske: III — 362, 365, 366, 367
Štab IV crnogorske proleterske: I — 90, 194, 197, 611; II — 116, 124, 159, 164, 166, 167; III — 333, 334, 353, 378, 379, 381, 382, 395, 396; IV — 276, 277, 278, 279, 280, 286, 294
Štab IV krajiške: I — 351
Štab V crnogorske: I — 48, 184, 189, 250; II — 118, 343, 348, 349, 350, 351, 352, 361, 365, 376, 398, 399, 401, 418, 420, 421, 424, 425, 458; III — 101, 135, 277; IV — 126, 533, 601, 604, 610, 613, 616, 618, 650, 651, 653, 654, 655, 662, 665, 685; V — 168, 480, 481
Štab VI istočnobosanske: I — 254, 255, 268, 272, 279, 298, 303; II — 418, 501; III — 342
Štab VII krajiške: II — 235, 236, 273; IV — 342, 343, 345, 358, 359, 362, 364, 367, 374, 410
Štab VII banijske: I — 114, 120; II — 476, 478, 481, 483, 485, 492, 496, 497, 498; III — 397; IV — 483; V — 157
Štab VIII banijske: I — 120; II — 502, 505, 507, 513, 514, 515; V — 158, 162
Štab X hercegovačke: I — 184; II — 257, 258, 261, 274, 277, 297, 298, 301, 302, 303, 304; III — 37, 576, 577, 582, 587, 593, 594; IV — 382, 383, 385, 386, 391, 392, 394, 400, 402, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 422, 425, 427, 429, 432, 433, 434, 438, 440, 443, 445, 446, 447, 454, 456, 457, 458, 459, 461, 462, 464, 466, 467, 468, 477, 632; V — 129
Štab XVI banijske: I — 114; II — 523, 526; IV — 492, 495, 508
Štab Majevičke: I — 282, 298, 300; IV — 326

ŠTABOVI BATALJONA I DIVIZIONA

— Prve proleterske brigade
1-og bataljona: III — 464; IV — 139, 141
2-og bataljona: IV — 187, 189, 191, 192
3-eg: bataljona: II — 15; IV — 70, 72; V — 17, 217
6-og bataljona: V — 25, 29
— Prve dalmatinske brigade
1-og bataljona: IV — 521
2-og bataljona: IV — 528, 529, 530, 534, 540
3-eg bataljona: IV — 570
— Druge proleterske brigade
1-og bataljona: IV — 223, 225, 231, 262
2-og bataljona: IV — 158, 223, 231, 234, 235, 236, 329
3-eg bataljona: II — 68, 80, 87; IV — 231, 250, 252
4-og bataljona: II — 76; IV — 231, 244, 247
5-og bataljona: II — 74; IV — 231
— Druge dalmatinske brigade
1-og bataljona: II — 199; IV — 329, 334, 335, 337, 340
2-og bataljona: IV — 321, 326
3-eg bataljona: III — 337; IV — 316, 324
— Treće sandžačke (proleterske) brigade
1-og bataljona: IV — 674, 680, 682
4-og bataljona: II — 446, 447, 448
5-og bataljona: IV — 694, 696, 698, 699
— Treće krajiške brigade
4-og bataljona: IV — 210, 213
— Četvrte crnogorske (proleterske) brigade
1-og bataljona: IV — 288, 289
3-eg bataljona: II — 143; V — 220
— Pete crnogorske brigade
1-og bataljona: IV — 579, 585, 586, 587, 593, 599
4-og bataljona: IV — 608
— Sedme krajiške brigade
1-og bataljona: II — 217; IV — 344, 345, 347, 361, 364, 365, 378,
4-og bataljona: IV — 374
— Sedme banijske brigade
2-og bataljona: II — 488, 490
— Desete hercegovačke brigade
2-og bataljona: IV — 422, 423, 425, 428, 430, 434, 437, 443
3-eg: bataljona: IV — 433, 471, 473, 637, 638
4-og bataljona: IV — 435, 455, 456, 458, 459, 461, 462, 466, 467, 468
5-og bataljona: II — 295; IV — 396, 477
6-og bataljona: IV — 408
— Šesnaeste banijske brigade
1-og bataljona: IV — 489
2-og bataljona: IV — 507
3-eg bataljona: I — 585; IV — 488, 489
— Majevačke brigade
4-og bataljona: IV — 270
— Štab Prateće bataljona Vrhovnog štaba NOV i POJ: IV — 44
— Štab Grupe bataljona (kod Bioča): II — 149, 159, 345, 346
— Štab Grupe bataljona (iz V i X brigade): IV — 568, 607, 608, 610
— Štab Brdskog diviziona I proleterske divizije: II — 539, 544, 547, 548, 550, 552, 553, 557, 565, 566, 567; IV — 193, 194

VODOVI

— 1 vod 3 čete ešelona teških ranjenika Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ: IV — 88
— Vod za vezu Prateće čete Prve proleterske divizije: IV — 175
— Radni vod Prve proleterske divizije: II — 539, 543, 544, 546, 547, 548, 550, 552
— Radni vod Brdskog diviziona Prve proleterske divizije: IV — 190, 195
— Pionirski (inžinjeriski) vod Sedme divizije: II — 489; IV — 20
— Prateći vod Prve proleterske brigade: V — 16, 17
— Pionirsko-minerski vod Prve proleterske brigade: IV — 160, 161, 164, 167
— Prateći vod 1 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 139
— Radni vod 2 bataljona Prve proleterske brigade: V — 153, 155
— Prateći vod 2 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 57, 58, 59, 168, 169, 170; V — 153
— Radni vod 2 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 168
— 1 vod 2 čete 3 bataljona Prve proleterske brigade: V — 21
— 1 vod 3 čete 3 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 173; V — 21

— 2 vod 2 čete 4 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 82
— Radni vod 4 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 82
— Prateći vod 6 bataljona Prve proleterske brigade: IV — 130
— Mitraljeski vod Prve dalmatinske brigade: IV — 558
— Prateći vod 1 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 233
— 1 vod 1 čete 1 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 230, 233
— 2 vod 1 čete 1 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 229
— 1 vod 2 čete 3 bataljona Druge proleterske brigade: II — 81
— 2 vod 3 čete 3 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 238, 252
— 2 vod 3 čete 3 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 253, 255
— Vod omladinaca 3 čete 3 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 252
— 1 vod 3 čete 4 bataljona Druge proleterske brigade: IV — 245
— Mitraljeski vod Prateće čete Druge proleterske brigade: II — 65
— 1 vod 1 čete 2 bataljona Druge dalmatinske brigade: IV — 321
— 2 vod 3 čete 2 bataljona Druge dalmatinske brigade: IV — 323
— 1 vod 1 čete 1 bataljona Treće sandžačke (proleterske) brigade: IV — 671, 673
— Pionirski vod Treće sandžačke (proleterske) brigade: I — 554
— Prateći vod 2 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 207, 208
— Radni vod 2 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 208
— 2 vod 1 čete 2 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 202
— 3 vod 1 čete 2 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 202
— Prateći vod 4 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 211, 213; V — 3, 17, 319
— Radni vod 4 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 198, 211, 213; V — 3, 17, 319
— 1 vod 1 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 217
— 1 vod 2 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 211
— 2 vod 2 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 213
— 3 vod 2 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade: IV — 213, 214
— Minobacački vod Prateće čete Treće dalmatinske brigade: IV — 219, 220
— Mitraljeski vod 1 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade: IV — 289
— 1 vod 3 čete 1 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade: IV — 291
— 1 vod 1 čete 3 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade: IV — 311
— 1 vod 2 čete 3 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade: V — 548
— Prateći vod 3 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade: II — 128
— Vod za snabdevanje 3 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade: II — 128
— 1 vod (protivtenkovske) baterije Pete crnogorske brigade: IV — 647, 648, 649, 650, 655
— 2 vod (brdskih topova) baterije Pete crnogorske brigade: IV — 647, 649, 655
— 3 vod (minobacački) baterije Pete crnogorske brigade: IV — 647, 648, 649, 650, 655, 661
— 1 vod bojne komore Pete crnogorske brigade: IV — 665
— 2 vod bojne komore Pete crnogorske brigade: IV — 665, 668
— 2 vod 3 čete 1 bataljona Pete crnogorske brigade: IV — 581
— Prateći vod 4 bataljona Pete crnogorske brigade: IV — 613
— Prateći vod Šeste istočnobosanske brigade: I — 272, 273
— 1 vod 3 čete 4 bataljona Sedme krajiške brigade: IV — 374
— 2 vod 2 čete 1 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 386
— 1 vod 3 čete 1 bataljona Desete herčegovačke brigade: V — 408
— 2 vod 3 čete 1 bataljona Desete hercegovačke brigade: V — 107
— 1 vod 1 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 2 vod 1 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 3 vod 1 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 1 vod 2 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 2 vod 2 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 3 vod 2 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 1 vod 3 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 2 vod 3 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455, 463
— 3 vod 3 čete 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: IV — 455
— 3 vod 2 čete 1 bataljona Šesnaeste banijske brigade IV — 271
— Mitraljeski vod 4 bataljona Majevičke brigade: IV — 271

VRHOVNI ŠTAB NOV I POJ:

I — 6, 7, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 25, 26, 27,28, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 42,43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 68, 71, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 137, 140, 142, 147, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 164, 166, 169, 170, 174, 175, 177, 181, 182, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 200, 201, 202, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 223, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 242, 243, 249, 251, 255, 260, 262, 265, 266, 268, 270, 272, 275, 280, 281, 282, 284, 286, 289, 293, 297, 303, 307, 308, 309, 313, 317, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 351, 353, 358, 359, 366, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 389, 391, 392, 394, 395, 396, 398, 399, 403, 404, 405, 410, 411, 412, 413, 415, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 424, 425, 428, 430, 432, 434, 437, 455, 456, 458, 459, 460, 484, 485, 490, 491, 493, 504, 512, 528, 561, 574, 609, 677, 678, 687, 688; II — 10, 25, 33, 37, 38, 39, 43, 47, 51, 54, 55, 59, 65, 66, 69, 71, 72, 79, 90, 91, 94, 97, 98, 106, 109, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 135, 136, 138, 141, 142, 144, 145, 154, 155, 156, 181, 187, 188, 189, 202, 203, 205, 211, 212, 213,

214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 224, 227, 230, 232, 234, 237, 267, 272, 275, 283, 284, 287, 288, 289, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 305, 307, 308, 309, 313, 314, 317, 320, 329, 333, 341, 357, 377, 378, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 400, 402, 407, 416, 418, 420, 426, 428, 430, 443, 444, 451, 453, 457, 460, 461, 471, 474, 476, 478, 479, 486, 487, 488, 489, 493, 495, 496, 500, 506, 509, 511, 518, 521, 522, 523, 526, 527, 529, 533, 536, 546, 547, 548, 552, 559, 560, 564, 565, 566, 568; III — 9, 14, 15, 19, 22, 24, 26, 27, 30, 32, 37, 41, 43, 47, 69, 74, 76, 81, 109, 115, 116, 118, 119, 123, 125, 135, 137, 139, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 173, 174, 177, 188, 215, 224, 235, 237, 238, 251, 286, 303, 329, 333, 340, 341, 342, 343, 353, 355, 373, 382, 393, 396, 443, 453, 467, 484, 485, 487, 526, 566, 568, 570, 572, 577, 582, 586, 594; IV — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 58, 91, 93, 131, 135, 136, 138, 145, 147, 153, 161, 167, 174, 176, 206, 230, 243, 274, 277, 278, 279, 293, 296, 297, 298, 309, 311, 317, 323, 326, 329, 338, 339, 344, 353, 354, 357, 360, 364, 367, 379, 395, 402, 404, 405, 410, 412, 424, 441, 448, 450, 451, 458, 467, 486, 489, 493, 566, 572, 588, 597, 600, 602, 626, 629, 634, 683, 690, 694, 698, 700, 701; V — 19, 38, 47, 60, 63, 69, 90, 94, 96, 104, 122, 123, 137, 156, 157, 166, 186, 213, 220 248, 290, 292, 293, 295, 296, 325, 336, 342, 345, 386, 417, 449, 451, 463, 476, 478, 544, 545, 546, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557

B — Neprijateljske jedinice*

BATALJONI

— 1 bataljon puka „Brandenburg": II — 95
— 1 bataljon 14 puka 7 SS divizije „Princ Eugen: I — 165
— 1 bataljon 369 pešadijskog puka: II — 95, 512
— 2 bataljon 9 domobranskog puka: I — 356
— 2 bataljon puka „Brandenburg": IV — 329
— 2 bataljon I ustaške brigade: II — 95
— 2 bataljona 13 puka 7 SS divizije „Princ Eugen": IV — 423, 454, 458
— 2 bataljon 13 ili 14 puka 7 SS divizije „Princ Eugen": II — 255
— 2 bataljon 138 nemačkog lovačkog puka: IV 368
— 2 bataljon 369 puka: II — 95, 184, 512
— 2 bataljon 738 puka 118 lovačke divizije: I — 149; II — 92, 134, 217, 255, 265, 561; IV — 423, 454, 456, 457, 458
— 2 bataljon 750 puka 118 lovačke divizije: II — 184; IV — 487
— 3 bataljon 13 puka 7 SS divizije „Princ Eugen": I — 165
— 3 bataljon 383 puka (italijanskog): I — 139; II — 116, 149, 184
— 369 izviđački (nemački): II — 512
— 659 pionirski motorizovani (nemački): II — 193
— 3 bataljon 738 puka 118 lovačke divizije: II — 73
— 4 bataljon 369 puka: II — 184
— 54 protivtenkovski borbene grupe 'Remolt": II — 34
— 57 bataljon „crnih košulja": II — 184
— 118 izviđački (nemački): II — 196, 197, 200 202, 205
— 369 protivtenkovski (nemački): II — 95, 184

BORBENE GRUPE

— „Anaker": I — 13, 14, 19, 23, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 36, 37, 39, 75, 76, 78, 81, 83, 85, 141, 142, 143, 149, 165, 176, 227, 229, 296, 297; II — 73, 121, 176, 182, 183, 186, 187, 201, 213, 214, 215, 216, 228, 229; IV — 235, 329, 454; V — 563
— „Brandenburg": V — 563
— „Daumiler": I — 71; II — 36, 37, 117
— „Fišer": I — 91, 203; II — 124, 512
— „Gertler": I — 13, 14, 18, 19, 21, 25, 37, 42, 82, 87, 165, 176, 284, 468, 469; II — 11, 38, 48, 67, 68, 70, 82, 122
— „Izaska" (Isacca — italijanska): I — 25, 29, 31, 34, 152, 160, 161, 176, 197, 206; III — — 101, 102, 106
— Izaka (vidi Izaska)
— „Ludviger": I — 14, 22, 25, 31, 39, 152, 153, 157, 160, 176, 203, 205, 207, 212, 228, 229, 230, 231, 232; IV — 671, 694, 695
— „Remolt": I — 15, 22, 70; II — 34, 36, 150
— „Rogatica": II — 184
— „Salminger": I — 22, 70, 71, 75; II — 36, 37, 117, 118
— „Tribukajt": II — 48
— „Vertmiler": II — 95, 96

BRIGADE

— Bilečka četnička brigada: IV — 454
— 4 domobranska lovačka: I — 5, 13, 14, 18, 19, 20, 25, 27, 31, 75, 152, 160, 176, 228, 254, 260, 284, 285, 287; II — 16, 38, 70, 94, 355
— Pljevaljska četnička brigada: V — 367

ČETE

— 2 četa 54 pionirskog bataljona (nemačka — iz borbene grupe „Remolt"): II — 34
— 2 četa I ustaške brigade: II — 95
— 3 četa I ustaške brigade: II — 95
— 3 četa 202 tenkovskog bataljona (iz sastava 369 nemačke legionarske divizije): II — 95
— 6 četa 2 bataljona 738 lovačkog puka (118 lovačke divizije): II — 195
— 13, 14 i 15 četa 369 nemačkog puka: II — 95

DIVIZIJE

a) nemačke
— 1 brdska: I — 5, 6, 7, 12, 13, 14, 15, 22, 25, 29, 31, 34, 39, 53, 70, 71, 75, 152, 160, 188, 203, 204, 205, 206, 216, 228, 229, 231, 232, 233; 235; II — 34, 47, 150, 186, 187, 353, 355, 360, 435, 437, 540, 543, 545; III — 79, 81, 101, 102, 104, 105, 438; IV — 200, 300, 320, 612, 613, 672, 695
— 7 SS „Princ Eugen": I — 5, 6, 14, 15, 17, 18, 22, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 46, 47, 48, 53, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 140, 141, 142, 143, 144, 150, 152, 165, 176, 180, 189, 190, 205, 207, 211, 222, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 235, 236, 304,

* Jedinice, kod kojih nije označeno čije su, pripadaju nemačkim oružanim snagama.

359; II — 119, 150, 151, 161, 165, 188, 193, 214, 216, 218, 226, 229, 255, 261, 278, 280, 281, 293, 347, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 394, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 499; III — 81, 85, 101, 104, 106, 250; IV — 303, 369, 398, 400, 414, 415, 416, 417, 433, 457, 458, 495, 610, 613, 650; V — 369
— 104 lovačka: I — 6, 14
— 117 lovačka (ranije 717 pešadijska): I — 6; II — 469; IV — 178
— 118 lovačka (ranije 718 pešadijska): I — 5, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 40, 42, 46, 48, 75, 84, 85, 150, 176, 189, 222, 254, 259, 260, 261, 263, 284, 285, 287, 297, 299; II — 13, 16, 67, 75, 79, 85, 94, 122, 150, 190, 218, 362, 550, 552; IV — 160, 178, 179, 235; V — 73, 74
— 369 legionarska („Vražja"): I — 5, 7, 13, 14, 21, 22, 25, 26, 31, 37, 40, 43, 46, 75, 82, 92, 177, 203, 205, 207, 222, 252, 253, 259, 273, 384; II — 17, 42, 43, 60, 65, 67, 85, 92, 94, 207, 221, 469, 499, 502, 503, 505, 512, 515; IV — 208, 209, 487, 589
— 373 legionarska: I — 6
b) italijanske
— „Emilija": I — 6
— „Ferara": I — 5, 6, 22, 25, 29, 31, 34, 39, 75, 139, 152, 160, 161, 176, 180, 190, 197, 202, 206, 212, 216, 228, 229, 231, 233, 235; II — 116, 145, 150, 151, 349, 351, 353, 355, 420, 422, 425, 437; III — 81, 85, 101, 102, 103, 104; IV — 223, 595, 613
— „Marke": I — 6, 14, 34; II — 150
— „Murđe": I — 6; II — 393, 395
— „Peruđa": I — 6
— „Taurinense": I — 5, 6, 13, 14, 21, 22, 25, 31, 34, 75, 106, 152, 160, 176, 180, 203, 205, 207, 208, 212, 213, 216; II — 9, 181, 355, 356, 437, 485, 538, 548; III — 67; IV — 671, 693, 694; V — 285
— „Venecija": I — 5, 6, 14, 25, 31, 70, 152, 176 229; II — 347, 355, 540, 567; III — 81

DIVIZIONI

— 1 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka 1 brdske divizije: II — 34
— 2 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka 1 brdske divizije: II — 117

Domobranska bolnica u Mostaru: III — 266
Jasenovački logor: III — 252, 423

KOMANDE

— Komanda 1 brdske divizije: III — 79
— Komanda nemačkih trupa u Hrvatskoj: I — 54
— Komanda 7 SS divizije „Princ Eugen": III — 85
— Komanda VI italijanskog armiskog Korpusa: III — 106
— Nemačka Vrhovna komanda Jugoistoka: I — 4; II — 38

ODREDI

— Borjanski četnički odred: I — 344
— Motorizovani odred „Šmithuber": I — 15, 140; II — 150, 349, 351
— Zenički četnički odred: I — 357

PUKOVI

— Puk „Brandenburg": I — 5, 6, 12, 14, 15, 22, 25, 26, 37, 39, 71; II — 16, 43, 150, 193, 195, 197, 201, 347
— 3 alpiski puk divizije „Taurinense": I — 12; II — 184
— 4 planinski (alpiski) puk divizije „Taurinense": I — 228
— 7 puk domobranske lovačke brigade: I — 20, 356
— 13 pešadijski puk 4 domobranske lovačke brigde: I — 256, 257, 260, 285; II — 11, 70
— 13 puk 7 SS divizije „Princ Eugen": I — 23, 229; II — 120, 217, 351
— 14 puk 7 SS divizije „Princ Eugen": I — 229; II — 351; IV — 666
— 61 bugarski pešadijski puk: I — 5, 14, 152, 176; II — 435; III — 67, 81, 104
— 63 bugarski pešadijski puk: I — 5, 75
— 83 puk divizije „Venecija": III — 102
— 98 brdski lovački puk 1 brdske divizije: I — 6, 70; II — 117
— 99 brdski lovački puk 1 brdske divizije: I — 6, 70; II — 34
— 127 puk italijanski: II — 149, 150, 347
— 369 pešadijski puk 369 legionarske divizije: II — 512
— 383 puk italijanski: II — 116, 130, 131, 150, 344, 345, 346
— 384 pešadijski puk 373 legionarske divizije: I — 350
— 668 artiljeriski puk 118 lovačke divizije: I — 13; II — 67
— 724 lovački puk 104 lovačke divizije (borbena grupa „Ludviger"): I — 5, 6, 12, 14, 152, 176; II — 436, 548
— 738 lovački puk 118 lovačke divizije: I — 5, 13, 22, 142; II — 73, 74, 134, 138; IV — 349
— 741 puk nemačke 714 divizije: I — 344
— 750 lovački puk 118 lovačke divizije: I — 5, 13; II — 67

ŠTABOVI

— Četnički štab za istočnu Bosnu i Hercegovinu: IV — 406, 477, 478, 479, 480
— Štab 7 SS divizije „Princ Eugen": I — 356; IV — 456, 457
— Štab 118 lovačke divizije: II — 215
— Štab 369 legionarske divizije („Vražje"): II — 184
— Štab 369 pešadijskog puka 369 legionarske divizije: II — 95
— Štab 383 italijanskog puka: I — 70, 139, 184; II — 116

VIKTOR KUČAN i JOVAN VUJOŠEVIĆ

BIBLIOGRAFIJA
O BICI NA SUTJESCI

UZ BIBLIOGRAFIJU O BICI NA SUTJESCI

Težili smo da u ovoj Bibliografiji o Bici na Sutjesci registrujemo sve što je o tome događaju objavljeno na srpskohrvatskom, slovenačkom i makednonskom jeziku do septembra 1958 godine: izveštaje i naređenja naših i neprijateljskih jedinica (objavljene u Zborniku dokumenata); istoriogrfafska, vojnostručna i književno-umetnička dela; hronike, almanahe, dnevnike i druga svedočanstva o zbivanjima; članke, reportaže, crtice, anegdote i ostale napise, intervjue i sl. Smatrali smo za potrebno da ukažemo i na priloge koji delimično ili usputno dodiruju ljude, jedinice, iskustva i situacije iz onih dana (to su uglavnom članci i sećanja povodom proslava godišnjica brigada koje su učestvovale u Petoj neprijateljskoj ofanzivi ili opšta razmatranja i podaci).

Prikupljanje materijala i obrada bibliografskih jedinica bilo je skopčano sa znatnim teškoćama. O tom značajnom događaju iz oslobodilačkog rata prilično je pisano, oko 1.500 raznih napisa u našoj štampi i periodici i dobar broj brošura i posebnih dela. Bibliografski institut FNRJ nije stigao još da obradi i publikuje posleratnu bibliografiju do 1950. Stoga smo bili prinuđeni da direktno pronalazimo materijale koji se odnose na zbivanja u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Uz to, u „Bibliografiji Jugoslavije" nije uvek obeleženo koje se bibliografske jedinice odnose na Petu neprijateljsku ofanzivu. I naslovi napisa često puta nisu bili oslonac pri odvajanju onih priloga koji bi, vremenski i po problematici pripadali oblasti koju istražujemo (npr: „Tako je bilo svaki dan", „Veliki podvig", „Zapovjest", „Vizija", „Suze proletera", „Porodica", „Junak u plavoj uniformi", „Tako smo izvršili zadatak" i dr.). U potrazi za izvorima bilo je i drugih poteškoća: kompleta pojedinih listova nema, nedostajali su ili celi brojevi ili pojedini njihovi listovi.

Da bismo ovu Bibliografiju učinili što iscrpnijom i time omogućili zainteresovanim uvid u najnužnije elemente za što brže pronalaženje izvora, to smo — uz podatke o autoru, nazivu napisa, gde je publikovano, kada, vrstu, karakter i obim — dali i sažet sadržaj članka, crtice i sl., ukazujući na vreme i mesto odigravanja događaja koji se opisuje, na jedinicu o kojoj je reč, karakter radnje, rezultat i dr. Ponegde se, međutim, nije moglo ustanoviti na koga se odnosi ono o čemu se piše, jer su podaci bili nekonkretni ili nejasni. Zavisno od obima i značaja, tekst sadržaja pojedinih bibliografskih jedinica bio je kraći ili duži.

Bibliografija je sistematizovana po abecedi prezimena autora. U takvom su redu svrstane i bibliografske jedinice o prikazima dela koja su u bibliografiju ušla.

S obzirom da se ova bibliografija objavljuje kao prilog V knjizi Sutjeske u nju nisu ušli napisi koje ova edicija u svojih pet knjiga donosi, jer je na kraju V knjige dat sadržaj po piscima i napisima što je dovoljno za opštu informaciju zainteresovanog čitaoca.

Valja naglasiti da je prikupljanje i sistematizovanje bibliografije o Bici na Sutjesci pokrenuo VIZ JNA „Vojno Delo" sa ciljem da se objavi uz zbornik Sutjeska i tako stvaraocima novih dela olakša korišćenje pisane reči o ovom velikom događaju.

Beograd
aprila 1961. god.

VIKTOR KUČAN
JOVAN VUJOŠEVIĆ

BIBLIOGRAFIJA

A., ČETRNAESTOGODIŠNJI BORAC LUKA MIJATOVIĆ DOŽIVEO JE U PETOJ OFANZIVI SVOJ NAJLEPŠI DAN U ŽIVOTU — VIDEO JE DRUGA TITA. Biografski podaci o 14-godišnjem kuriru 4 proleterske brigade koji je na Sutjesci, u jeku Pete neprijateljske ofanzive, video druga Tita. — *Front*, Beograd, 15 jun, str. 3.

A., IZ PARTIZANSKOG DNEVNIKA (kroz petu ofanzivu). Fragmenti iz ratnog dnevnika. Obuhvaćeni događaji od 6, 7, 9 i 10 juna 1943. Ranjenici, bombardovanja, glad, nesanica. Katun Koritnik. Kako je, 10 juna 1943, poginuo Živko Pejić, puškomitraljezac iz Krajine. — *Front*, Beograd, 1 jun 1946, str. 7.

Ademović Fadil, SEDMA PRIČA. O borbama u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, prema pričanju preživelih boraca. — *Naša riječ*, Zenica, 9 jul 1958.

Afrić Vjekoslav, BILI SMO SIGURNI DA ĆE POBEDA BITI NAŠA. Sećanje na završne borbe u Petoj ofanzivi. Prelaz ceste Kalinovik — Foča pod vatrom nemačke artiljerije. Drug Tito prošao pored umornih boraca, što im je tada ulilo samopouzdanje i bodrilo kolonu. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 8.

Aksentijević B., UTISCI STRANIH GOSTIJU. Članak o utiscima pretstavnika stranih delegacija povodom proslave petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 4.

Alajbeg Dragan, PRIČA SUTJESKE. Školski sastav o Sutjesci učenika 6 razreda osmogodišnje škole. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 3 jul 1958.

ALBUM „SUTJESKA 1943—1958". Izdanje Đačke zadruge učiteljske škole u Banjoj Luci. Sadrži 24 ratne fotografije i 6 skica. U njemu je dat slikovit prikaz Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 29 jul 1958.

ALBUM „SUTJESKA". Sadrži oko 150 fotografija iz Pete neprijateljske ofanzive — autentičnih snimaka i fotografija zemljišta u dolini Sutjeske, gde su se odvijale najteže borbe. Izdanje „Mladosti", Beograd 1958. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 5.

Amižić Nikola, PRELAZ PREKO MOSTA. Sećanje na kolone ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice pri njihovom spuštanju sa Pivske Planine u kanjon Pive i prebacivanju preko reke pomoću provizornog mosta kod Čokove Luke 9 juna, pod vatrom neprijateljske avijacije i artiljerije. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 10.

Amižić Nikola, U VATRENOM OBRUČU. Crtice o Dalmatincima — borcima 5 crnogorske brigade koji su učestvovali u borbama na Komarnici, Pivi, Vučevu i Sutjesci u prvoj polovini juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 20 i 21 jun 1958, str. 2.

Aničić Frane, BARE SU ODBRANJENE. Sećanje na borbe 2 dalmatinske brigade na Gornjim i Donjim Barama od 5 do 9 juna. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 1 jul 1958, str. 2.

Andrić Čedomir, BESPRIMERAN HEROIZAM NAŠE NOV U PETOJ OFANZIVI. Prigodan članak povodom petogodišnjice Pete neprijateljske ofanzive (ukratko izneti tok i rezultati ofanzive). — *Napred*, Valjevo, 29 maj 1948.

Andrić Radoš, ODMAH POSLE PETE OFANZIVE POČEO SAM DA NOSIM ZASTAVU DRUGE PROLETERSKE. Sećanja. Kao ranjenik u Petoj neprijateljskoj ofanzivi kretao se sa tifusarima po tragu kolone. Kad mu se pridružila grupa drugova iz Druge dalmatinske brigade, potovarili su na konje pronađene mitraljeze i formirali desetinu. Zatim su razbili četničku grupu, prešli cestu Sokolac — Sarajevo, uhvatili vezu sa jednim proleterskim bataljonom, a u Kladnju sa Drugom proleterskom brigadom. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 7—8.

Andrić, V., BIJEG PRED SMRĆU. Sećanje na probijanje 10 hercegovačke pbrigade preko Zelengore i komunikacije Foča—Kalinovik u periodu od 9 do 13 juna i pojedine grupe ranjenika i tifusara, iscrpljenih od gladi, umora i rana. — *Novi list*, Rijeka, 27 jun 1958, str. 3.

Anđelić Ljubo, TENKISTI SU NOSILI NAZORA. Odlomak iz knjige „Crveni gazovi". Kako je Nazor savladao put od Neretve do Durmitora i od Durmitora do Romanije. — *Jedinstvo*, Priština, 25 maj 1958, str. 9.

Anđelić Ljubo, ZA NJIH JE ON BIO SANJAR I ČOVJEK DOBRE DUŠE. Sećanje na Bulatović Milivoja, pozadinskog radnika, koji je u toku Pete neprijateljske ofanzive došao u 4 proletersku brigadu i, iscrpen naporima umro jedne noći pored logorske vatre, beležeći poslednje reči u svoj dnevnik. — *Komunist*, Beograd, 26 jun 1958, str. 10.

Anđelić Ljubo, BUDANJ. Crtice iz borbi 4 proleterske brigade južno od Mratinja, prvih dana juna 1943. — *Hrvatska riječ*, Subotica, 21 decembar 1952.

Anđelić Ljubo, ČETVRTA PROLETERSKA NA VUČJU. Odlomak iz partizanskih zabeležaka o borbama 4 proleterske brigade na padinama Sinjajevine (zapadno od Kolašina), u početnom periodu Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodna odbrana*, Beograd, 10 maj 1952, str. 2.

Anđelić Ljubo, DRUGARSTVO U RATU SKOVANO. Crtice iz borbi 4 proleterske brigade povodom desetogodišnjice formiranja (u jednom delu članka izneta su neka borbena dejstva brigade iz perioda Pete ofanzive). — *Narodna odbrana*, Beograd, 14 jun 1952, str. 2.

Anđelić Ljubo, DRUGI POHOD NA SUTJESKU. Reportaža o proslavi dvanaestogodišnjice bitke na Sutjesci sa opisom pojedinih mesta gde su vođene borbe u toku ofanzive (Tjentište, Krekovi, Milinklade). — *Politika*, Beograd, 18 jun 1955, str. 5.

Anđelić Ljubo, MAGLIĆKI TERMOPILI. Zapis o borbama 7 krajiške, 10 hercegovačke i 4 proleterske brigade na padinama Bioča (južno od Mratinja) od 30 maja do 3 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 23—26 jun 1956, str. 7.

Anđelić Ljubo, MRTVI STRAŽAR. Crtica iz perioda probijanja neprijateljskih obruča preko Zelengore. — *Invalidski list*, Beograd, 7 januar 1956.

Anđelić Ljubo, NA MAGLIĆU. — Sećanje na borbe 4 proletarske brigade na padinama Bioča, pokret preko Vučeva i probijanje preko Sutjeske i Zelengore od 1 do 11 juna 1943. — *Narodna odbrana*, Beograd, 20. decembar 1952, str. 4.

Anđelić Ljubo, NA RATNIM STAZAMA. Sećanje na druga Tita u toku Narodnooslobodilačkog rata. Crtica iz Pete neprijateljske ofanzive „Ranjen na čelu brigade", govori o pokretu kolone Vrhovnog štaba iz doline Sutjeske na Milinkladu, 8 juna, i o ranjavanju druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 25 maj 1956, str. 2.

Anđelić Ljubo, NA SUTJESCI POSLE DESET GODINA. Reportaža sa obilaska jedne grupe oficira JNA pojedinih mesta borbi iz Pete neprijateljske ofanzive, sa delimičnim opisom zemljišta u dolini Sutjetske. — *Narodna armija*, Beograd, 26 jun 1952, str. 4.

Anđelić Ljubo, PRIČA KRAJ LOGORSKE VATRE. Zapis o dnevniku o tri sestre Radović iz kolašinskog kraja, koje su u prvim danima ustanka zajedno pošle u borbu, i sve tri istovremeno poginule u jednom jurišu kao bombaši 4. bataljona 4. proleterske brigade, 17 juna na brdu Rastovac kod Sjetline, prilikom probijanja poslednjeg nemačkog obruča na komunikaciji Sarajevo—Višegrad. — *Nedeljne informativne novine*, Beograd, 23 decembar 1951, str. 5.

Anđelić Ljubo, PROBIJANJE NEPRIJATELJSKOG OBRUČA NA KOMUNIKACIJI FOČA—KALINOVIK U V OFANZIVI. Iz dnevnika borca 2 bataljona 4 proleterske brigade. Obuhvata period od 7 do 13 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 19 decembar 1947, str. .

Anđelić Ljubo, PROBOJ IZ OBRUČA. Fragment iz ratnog dnevnika: 10, 11, 12 i 13 jun 1943. Probijanje obruča Pete neprijateljske ofanzive. Jedinice Četvrte proleterske brigade vrše proboj pravcem Zelengora—Jeleč—Miljevina. — *Pobjeda*, Titograd, 23. decembar 1951, str. 3.

Anđelić Ljubo, ŠOLJICA MLEKA. Literarni prilog o majci (Ivka Rutić), koja je početkom ofanzive nosila od Tare do Durmitora svoje dete staro nekoliko meseci i šoljicu mleka. Posle dugog i napornog marša stavila je šoljicu sa mlekom na vatru, naišli su neprijateljski avioni i bombardvoali, mleko se prosulo. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 januar 1956, str. 3.

Anđelić Ljubo, TRAGOM LEGENDE. Zapis iz rata (pokret kolone Vrhovnog štaba sa 4 proleterskom brigadom sa Dragaš Sedla za Suhu 7 juna; borba 2 dalmatinske brigade na Donjim i Gornjim Barama od 5—9 juna 1943; bombardovanje Milinklada i ranjavanje druga Tita 9 juna; o zadatku koji je drug Tito dao Vaku Đuroviću, komandantu 4 proleterske brigade; borba za Ljubin Grob 10 juna; proboj nemačkog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik kod Miljevine 12—13 juna. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 27—30 jun 1956, str. 7.

Anđelić Ljubo, TRI SESTRE. Crtica o tri sestre Radović koje su kao bombaši 4 proleterske brigade jurišale na nemačke položaje kod Sjetline, 17 juna 1943. (Str. 102—104). Objavljeno u almanahu „Za pobjedu 1942—1945 — (tri godine borbe Četvrte proleterske crnogorske brigade 17 jun 1942 — 17 jun 1945)". — *Front*, Beograd, 1 jun 1946, str. 8—9.

Anđelić Ljubo, PIVA U DANIMA PETE. Piva je i u Petoj neprijateljskoj obanzivi poprište teških borbi. Miljkovac, Plužine i Brezna, bili su pretvoreni u zgarišta za vreme ofanzive. Danas je sve obnovljeno. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 7.

Anđelić Ljubo, PRVI ČASOVI PETE OFANZIVE. Odlomci iz ratnog dnevnika: Međeđa Glava, 16 maj 1943, 2 bataljon 4 proleterske brigade na Vučju. Napad 1 čete završio se uspešno. — *Jedinstvo*, Priština, 30 juna 1958, str. 7).

Anđelić Ljubo, MAGLIĆKI TERMOPILI. Članak je napisan na osnovu ratnih zabeležaka i rekonstrukcije događaja na terenu. Odnosi se na borbe 7 krajiške brigade. Podnaslovi: U pitanju je bio viseći most na Pivi; Javorak — ključ situacije; Nešto o protivnicima; Drama ka mostobranu; Iz odbrane u napad. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 4.

Anđelić Ljubo, SLAVNI KOMANDANT. Lik Save Kovačevića kroz borbu. Ratni put 5 proleterske brigade i njenog komandanta. Okršaj ranjenika na Tjentištu sa Nemcima, 12 jun — najdramatičnij dan na Sutjesci. „Možda i nema mjesta u Petoj ofanzivi na kome su naši naneli Nemcima više žrtava u jednom danu od onoga na Tjentištu". Dalje, pisac tvrdi: „Na Tjentištu su dvanaestog juna našo vojsci polomljena krila. U jednom jedinom danu iz njenih redova iščupano je nekoliko hiljada veterana". Ipak, znali smo da će slomljena krila opet izrasti. S tom verom krenulo se ususret Romaniji i novim okršajima. — *Jedinstvo*, Priština, 2 jun 1958, str. 7.

Anđelić Ljubo, U VATRI REVOLUCIJE. Sećanje na susret i razgovor sa Juricom Ribarom i Vukić Dobričaninom na Zelengori u rejonu Vrbničkih Koliba 10 juna 1943. Vukić je bio fotoreporter i dan ranije više puta je snimio ranjenog druga Tita, a pre toga i Vladimira Nazora na Vučevu. Kada je, 10 juna, hteo da izbliza snimi bombardovanje Ljubinog Groba poginuo je. Sa njime su propali i filmovi koje je snimao u toku Pete ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 9 jul 1957, str. 5.

Anđelić Ljubo, ZA TRI DANA PREKO TRI PLANINE. Odlomci iz dnevnika: 24, 30 i 31 maj 1943, 1, 2 i 3 jun 1943. Borbe 4 proleterske brigade od Šavnika do Mratinja. — *Narodna armija*, Beograd, 5 jun 1948, str. 2—3.

AOJ GORO. Narodna pesma. — Zbornik „*Sutjeska*", izdanje „*Narodna knjiga*", Cetinje, 1953, str. 303.

A. P., LEGENDA SA ZELENGORE. Crtica o naporima, gladi i iscrpenosti prilikom probijanja jedne grupe ranjenika i boraca preko Zelengore u prvoj polovini juna. — *Narodni borac*, Niš, 16 jun 1958, str. 3.

Aranđelović M., BORBENI ODRED RANJENIKA. Po pričanju Milorada Ponjavića, nekadašnjeg borca 2 proleterske. Na Sutjesci je bio u centralnoj bolnici. U kritičnom trenutku ranjeni drugovi dobili su oružje i municiju i obrazovali „borbene grupe". Okršaj sa nemačkom patrolom. Ranjenici su zamenili štake štapovima i zarobili nekoliko Nemaca. Dvanaestogodišnji Krajišnik prikrao se Nemcu i zarobio njegov šmajser, porciju i puter: „Tada sam sigurno shvatio da ćemo pobediti." — *Narodne novine*, Niš, 14 jun 1959, str. 8.

Aranđelović M., DRUGARICE, RANJEN SAM... Ljubica Milinić, tek što je završila bolničarski kurs, ušla je u okršaje Pete neprijateljske ofanzive: „Baš tih dana su me počeli u bataljonu učiti čitanju". „Uporni skojevci navalili na me da naučim slova". Bila je i kurir. Na Sutjesci je doživela teške scene. Brat nosi ranjenog brata. „Koliko puta sam ostajala sama među poginulim drugovima. Čini mi se da od toga osećanja nema u borbi ničeg strašnijeg". Stoletne bukve izvaljene na putu. Ona je malog rasta, pa je drugovi prenose na rukama. — *Narodne novine*, Niš, 7 jun 1958 str. 8.

Aranđelović M., SAVIN JURIŠ U SMRT. Sećanja majora Ante Viskovića, ondašnjeg sedamnaestogodišnjeg kurira prateće čete 5 brigade. Kada je Sava poginuo od 60 boraca prateće čete, probilo se samo njih 15. Od oko 2.000 boraca 5 brigade „ostalo nas je 150"! — *Narodne novine*, Niš, 4 jul 1958, str. 10.

Arsenijević Ljubica, NA SAVINOM GROBU. Književni sastav sa konkursa srednjoškolaca povodom proslave bitke na Sutjesci (misli sa Savinog groba). — *Crvena zvezda*, Beograd, 17 jun 1958, str. 3.

A ŠTA VAM JE TO U ČUTURICAMA, DRUGOVI? Anegdota o dva kurira koji su posle proboja sa Zelengore spremili rezervu kajmaka u čuturice. — *Sutjeska*, Sarapevo, jul 1958, str. 5.

ARTILJERIJA U PETOJ OFANZIVI. Kako je formiran artiljerijski divizion Prve divizije i kakvu je ulogu odigrao u borbama na Čelebiću, kod Zlatnog Bora, na Dragoš-Sedlu. Protivtenkovski top 2 proleterske brigade sačuvan je, i pored svih teškoća oko transporta, na je odigrao značajnu ulogu na cesti Kalinovik — Foča. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1958, str. 25.

Atlagić Boško, SUTJESKA — ZRELOSTNI ISPIT NAŠIH BORACA. Članak o razmerama i karakteru borbi u toku Pete neprijateljske ofanzive, o herojstvu i podvizima boraca u bici na Sutjesci. — *Celjski tjednik*, Celje, 13 jun 1958.

Avsec Iztok, SPOMINI BLEDIJO. Sećanje Čaldarević Milka na prelaz preko Sutjeske 7 banijske divizije noću 9/10 juna. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 286.

Azanjac Dušan, TRAGOM JEDNOG VOJNIKA. Crtica zabeležena po pričanju Rada Kneževića o njegovoj puški sa Sutjeske koju je sačuvao kroz čitav rat. — *Crvena zvezda*, Beograd, 3 jun 1958, str. 3.

Azanjac Dušan, USUSRET EPOPEJI. Članak sa sažetim prikazom razvoja borbi u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10, 17 i 24 jun 1958, str. 2.

Babić Ilija, NA SUTJESCI PRIJE 15 GODINA. Sećanje na borbe 10 hercegovačke brigade iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Zadrugar*, Saraejvo, 20 jun 1958 godine.

Babić Miroslav, ČETIRI DANA BEZ HRANE. Sećanje na pokret 3 dalmatinske brigade od Tare do Pive zadnjih dana maja i gladovanje na Vučevu prvih dana juna 1943. — *Novi list*, Rijeka, 26 jun 1958, str. 3.

Bajagić M., „ZAR IMA ŽIVIH?" Sećanje Ratka Sofijanića, nekadašnjeg zamenika komandanta 2 proleterske brigade (Dalmatinske). Odbrana Suhe. Bruno Vuletić raportirao zameniku komandanta da je „nekada slavni 3 bataljon časno i junački izginuo na Barama. Ostalo je samo 5—6 ljudi. Nemci na njegovom sektoru nisu mogli da se probiju...". Poruka teško ranjenog mladića iz Šumadije „Recite da su srbijanski partizani bili junaci, da su se i polumrtvi borili..." Kada smo prolazili kroz Miljevinu, narod je pitao: „Zar ima živih?" — *Narodne novine*, Niš, 10 jun 1958, str. 10.

Bajagić M., PODVIG NA ORLOVCU. Sećanje na grupu boraca z 10 hercegovačke brigade, koja je polovinom juna 1943, probijajući se preko Zelengore, sačekala na Orlovcu jednu nemačku kolonu i razbila dejstvom iz neposredne blizine. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 jul 1956, str. 3.

Bajić Đuro, ILJUŠEVA ŽELJA. Ratna reportaža. Kuvar Iljuš kod Miljevine, u Petoj neprijateljskoj ofanzivi video je druga Tita. — *Narodni borac*, Niš, 15 februar 1958, str. 2.

Bajić Vlado, S TAKVIM BORCIMA MOGLO SE RATOVATI I POBJEĐIVATI. Sećanje na likove pojedinih boraca 3 krajiške brigade i njihove podvige iz Pete neprijateljske ofanzive (Dane Ivančević, vodnik, dobrovoljno se javilo da prepliva Taru krajem maja 1943 radi spasavanja zaostalih drugova i tom prilikom se udavio u Tari; zatim brigadni kurir Grubor, kome je početkom juna parče avionske bombe otkinulo desnu ruku žali što sada neće moći držati pušku; i drugi članci). — *Narodna armija*, Beograd, 21 avgust 1952, str. 4.

Bakić Mitar, VELIKI TRIJUMF JEDNE POBEDE. Članak u kome se studiozno razmatraju uzroci, tok, razmere, posledice i značaj bitke na Sutjesci nekad, danas i sutra. — *Borba*, Beograd, 22 jun 1958, str. 6.

Bakić Mitar, PROLETERI SU SE PROBILI. Na Durmitoru je Bakić referisao drugu Titu o situaciji kod Kolašina. Teški trenuci: kolone tifusara i malaksalih boraca padaju mrtvi na padinama Košura; borci plaču kad su se rastajali od teškog oružja i zakopavali ga; uloga druga Tita u ovoj velikoj bici. Značaj bitke na Sutjesci: „najkrvavija pobeda u istoriji NO borbe"! — *Jedinstvo*, Priština, 9 jun str. 7

Bakić Mitar, DVE ZNAČAJNE GODIŠNJICE. Prigodan članak u čijem se jednom delu govori o značaju bitke na Sutjesci. — *Borba*, Beograd, 14 jun 1954, str. 1—2.

Bakrač D. i Vulić D., U DANIMA SUTJESKE. Odlomci iz zbirke sećanja na Bitku na Sutjesci. Podnaslovi: Čovek koga su streljali; Deca u zapaljenoj kolibi; Jedan starac skida nemačku zastavu u Kolašinu; Gladni su sisali zalutale ovce. — *Borba*, Beograd, 24, 25, 27, 28 i 29 jun 1958.

Balabanović K., VELIKI DOŽIVLJAJI U JEDNOM SUSRETU. Reportaža o posjeti učenika osnovne škole preživelim borcima sa Sutjeske. Izneto je nekoliko detalja iz velike bitke. — *Jedinstvo*, Priština, 21 jun 1958, str. 2—3.

Baloh Lenart, SUTJESKA. Prigodan napis povodom proslave 15-godišnjice bitke na Sutjesci. — *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 1.

Baloh Lenart, BOJ ZA KOLIBO. Crtice iz jedne borbe za kolibu u kojoj su bili smešteni ranjenici (odlomak iz knjige „Sutjeska pripoveduje"). — *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 4.

Baloh Lenart, OSTAL JE V SUTJESKI. Reportaža o narodu sa područja Sutjeske i njegovom stradanju za vreme Pete neprijateljske ofanzive. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 26 jun 1958, str. 7.

Baloh Lenart, SUTJESKA. Literarni prilog povodom proslave petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 8.

Baloh Lenart, MRTVI SU KAZALI POT. Sećanje Marije Pirnat na probijanje preko Sutjeske sa kolonom ranjenika. — *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, 17 jun 1958, str. 2.

Baloh Lenart, RAJE V SMRT... Sećanje Nikole Pećanca na probijanje jedinica 3 krajiške brigade preko Zelengore, od 7 do 14 juna 1943. — *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, 28 jun 1958, str. 2.

Baloh Lenart, „ŠČITILI SMO RANJENCE..." Sećanje Vinka Grabnara, borca 3 bataljona 1 dalmatinske brigade na proboj preko Sutjeske 11 juna 1943. — *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, 20 jun 1958, str. 2.

Baloh Lenart, SRMT JE POZABILA NANJ. Crtica o ranjenicima u Petoj neprijateljskoj ofanzivi — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 30 jun 1958, str. 4.

Banina Ante, NE BITI U VEZI SA VRHOVNIM ŠTABOM ZNAČILO JE NESIGURNOST. Beleške o probijanju 7 baniske divizije preko Pive, Vučeva, Sutjeske, Zelengore i komunikacije Foča-Kalinovik od 6 do 15 juna 1943. — *Narodni borac*, Niš, 29 jun 1958, str. 2.

Banović Gojko, TRENUCI I GODINE. Crtica o susretima starih boraca na Tjentištu prilikom proslave 15-godišnjice bitke na Sutjesci sa nekoliko njihovih sećanja na borbe iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Politika*, Beograd, 4 jul 1958.

Banjević Mirko, SUTJESKA. Poema. Povodom desetogodišnjice borbi na Sutjesci. Sadržaj: Spomenik, Prvi deo, Drugi deo. — *Rad*, Beograd, 1953, str. 80, sa prilozima Petra Lubarde.

Banjević Mirko, SUTJESKA. Pesma (odlomak). — *Narodna armija*, Beograd, 11 jun 1953, str. 6.

Banjević Mirko, U SUTJESCI, U MUTNOJ VODI. Odlomak iz poeme „Sutjeska". — *Crvena zvezda*, Beograd, 26 maj 1953, str. 3.

Banjević Mirko, TEMA NA SUTJESCI. Odlomak iz dnevnika u kome se opisuje probijanje 3 divizije sa ranjenicima i izbeglim narodom preko Vučeva i Sutjeske od 12 do 14 juna 1943 sa opisom likova pojedinih boraca i ranjenika. — *Narodna armija*, Beograd, 13 jun 1957, str. 6.

Banjević Mirko, KOD MAJKE HEROJA SAVE. Prigodni napis povodom osmogodišnjice Bitke na Sutjesci. U Nudolu, Savinom rodnom mestu, Jovana majka Savina, priča o svom sinu u predratnoj Jugoslaviji i o danima Oslobodilačkog rata. — *Pobjeda*, Titograd, 13 jun 1951, str. 2.

Banjević Mirko, SUTJESKA. Poema. Sadržaj: I — Znaš li Sutjeska gdje je? II — Piva, III — Boj, IV — Za slobodu, V — Likovi, VI — Na Zelengori. — *Pobjeda*, Cetinje 1946, str. 76.

Banjević Mirko, SUTJESKA. Odlomak iz poeme. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul, 1948, str. 9.

Banjević Mirko, ZVIJEZDA OD OGNJA. Sećanje na probijanje 3 divizije sa ranjenicima preko Vučeva i Sutjeske od 8 do 14 juna 1943. (Atmosfera, likovi ranjenika i dr.). — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 i 5 jul 1958, str. 4 i 6.

BARE NAD SUTJESKOM. — *Izvor*, Zagreb, I/1945, br. 1, str. 17.

Bastaić Ljiljana, IZVACI IZ DNEVNIKA. Odlomci iz ratnog dnevnika nepoznatog borca sa Sutjeske. — *Prosvjeta*, Zagreb, br. 453, 1958, str. 11.

Bašić Ante, PODVIG NAŠEG KOMANDIRA VODA. — Crtica o komandiru voda 1 dalmatinske brigade Mati Barišiću i njegovom junaštvu prilikom probijanja brigade preko Pive 8 juna 1943, pod vatrom neprijateljske artiljerije i avijacije. Na Vučevu je Barišić bio teško ranjen, izvršio je samoubistvo da ne bi živ pao u ruke neprijatelja. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 10,

Bašić Branko, NI GLAD NAS NIJE SAVLADALA. Sećanje borca 4 bataljona 1 proleterske brigade na glad i napore u toku probijanja preko Zelengore u prvoj polovini juna 1943. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 8.

Begić Muhamed, NIJEMI SVJEDOCI. Slika bojišta na Vučevu sa kosturima velikog broja boraca palih na Sutjesci, godinu dana posle završene Bitke. — *Nova žena*, Sarajevo, br. 7—8, 1958, str. 17.

Begović Božidar, LJUBIN GROB. Sećanje na borbu 2 čete 3 bataljona 4 proleterske brigade na Ljubinom Grobu (Zelengora) 10 juna 1943. Komandant brigade Vako Đurović, smrtno ranjen, prenosi naređenje druga Tita o posedanju i držanju Ljubinog Groba. Uspon iz doline Hrčavke ka Lučkim Kolibama. U svitanje 10 juna, komandant 3 bataljona Miloje Žarić izdaje zadatak 2 četi. Opis kose na kojoj se nalazi Ljubin Grob. Borba 10 juna: juriši Nemaca, bombarbovanje „štuka". Četa je prepolovljena, ali je održala svoje položaje. Likovi bolničarke Živković Milosave, braće Kordunaša, desetara Stojović Jakše, puškomitraljesca Vlajka Brajovića. — Objavljeno u knjizi (Spomenici) „*Četvrta proleterska 1942—1952*", str. 164—167.

Begović Božidar, LJUBIN GROB. Zapis komandira 2 čete 3 bataljona 4 proleterske brigade o herojskoj borbi čete protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, 10 juna 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 27 maj 1951, str. 2.

Begović Božidar, POSLJEDNJE RIJEČI BILE SU O TITU. Biografski članak o Vaku Đuroviću, komandantu 4 proleterske brigade i njegovoj pogibiji na Milinkladama 9 juna 1943. — *Glas Slavonije*, Osijek, 18 jun 1958, str. 4.

B. D., ZA DVIJE GODINE GOTOVO TRI PUTA VIŠE IZVIĐAČA. Informacija o sastanku delegata izviđača Bosne i Hercegovine koji reprezentuju 60 odreda. Odlučeno je da se organizuje marš izviđača „Tragom IV i V neprijateljske ofanzive". — *Oslobođenje*, Sarajevo, 31 mart 1958, str.3.

B. Đ., TITO NA SUTJESCI. Kako je Tito ranjen. Luka Mijatović priča da je video ranjenog Tita i kako su borci reagovali na vest da je ranjen Vrhovni komandant. — *Jedinstvo*, Priština, 9 jun 1958 str. 7.

Belovuković Milan-Deva, SEĆANJE NA DRUGA TITA U PETOJ OFANZIVI. Milan Belovuković-Deva, koji se u Petoj neprijateljskoj ofanzivi nalazio u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba, priča o teškoćama ofanzive: o gladi, bombardovanju i ranjavanju druga Tita na Milinkladama (tom prilikom poginuo je Titov pratilac, Đuro-Španac). Luka Stević, takođe iz Pratećeg bataljona VŠ, govori o susretu i razgovoru sa drugom Titom prilikom proboja obruča na cesti Kalinovik—Foča. — „*7 juli*", Beograd, 25 maj 1950, str. 2.

Berić Branko-Tomnačev, POSLEDNJA KOMANDA. O Petoj proleterskoj brigadi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, po sećanju Blagoja Perunovića. — *Za pobedu*, Skopje, 5 jun 1958.

Bezbradica Stevka, CENTRALNA BOLNICA U POKRETU. Njena sećanja kao borca 2 dalmatinske brigade, koja se kao tifusni bolesnik nalazila u Centralnoj bolnici i sa ostalim ranjenicima i bolesnicima probijala preko Pive, Vučeva i Sutjeske od 6 do 15 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 5.

Bezić M., IZLOŽBA POVODOM PROSLAVE BITKE NA SUTJESCI. Prikaz izložbe o Petoj neprijateljskoj ofanzivi priređene u Muzeju narodne revolucije u Splitu. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 12 jul 1958, str. 3.

Bijedić Šukrija, PROBOJ PREKO PIVE I SUTJESKE. Sećanje na borbeni put 8 brigade 7 baniske divizije u toku Pete neprijateljske ofanzive. Pored hronološkog pregleda borbenih dejstava brigade od Ćehotine preko Tare, Pive, Vučeva, Sutjeske, Zelengore i Jahorine do istočne Bosne, dat je i niz detalja iz života brigade u tom periodu sa likovima pojedinih boraca, ranjenika itd. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 23 do 29 maj 1958 .

BICIKLAMA DO SUTJESKE. Kratka informacija sa sastanka Biciklističko-turističkog saveza Jugoslavije, na kome je odlučeno da oko 30 ekipa (300 biciklista) iz raznih gradova svih republika krene na Sutjesku. — *Borba*, Beograd, 18 mart 1958, str. 7.

BILANS ISTORIJSKE POBEDE. Književnik-učesnik o epopeji Sutjeske. Podaci o gubicima obe strane: neprijatelj — 13.700, Glavna operativna grupa — 14.000 izbačenih iz stroja. — *Bilten* NKOJ-a grada Beograda, god. IV,. br. 41, jun 1958, str. 3.

Bilanović Veselin, ODLOMCI ZAPISA IZ PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Opširan zapis o borbenom putu 4 proleterske brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive. Dati su likovi mnogih boraca, ranjenika, tifusara, detalji iz života u jedinici, o gladi, neprijateljskom bombardovanju i pojedinim borbama brigade naročito o borbi na Ljubinom Grobu 10 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 7 do 20 maja 1958 .

Bilušić Petar, KRVAVA RIJEKA. Pesma o borbama na Sutjesci. — *Šibenski list*, Šibenik, 2 jul 1958, str. 2.

Biškup Josip, SLUŠAJ ŠTO PRIČA SUTJESKA. Pesma. — *Bjelovarski list*, Bjelovar, 26 jun 1958.

BITKA NA SUTJESCI U SEĆANJU NJENIH UČESNIKA. Dušan Lazić: Formirana je nova divizija; Mišo Radulović: Oslepeo sam od trave ćemerike. — *Borba*, Beograd, 30 jun 1958, str. 2.

BITKA NA SUTJESCI U SEĆANJU NJENIH UČESNIKA. Preživeli učesnici Bitke na Sutjesci u redakciji „Borbe". Stevo Opačić: Mi na jednoj, a hitlerovci na drugoj strani ivice kose; Momir Dugalić: Avion juri konjanika oko bukve. — *Borba*, Beograd, 1. jul 1958, str. 5.

BITKA ZA SLOBODU I RAVNOPRAVNE ODNOSE. Prigodan članak povodom proslave petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 1.

B. I., ODRASLE KĆERI. Zapis uz petnaestogodišniicu Bitke na Sutjesci, u vreme kada se dele školske svedodžbe. — *Vjesnik*, Zagreb, 8 jun 1958, str. 2.

Bjelajac Stanko, SUTJESKA JE ODNOSILA NAŠE DRUGOVE. Fragmenti iz dnevnika komandanta 8 brigade 7 baniske divizije o probijanju preko Pive, Vučeva, Sutjeske, Zelengore i Jahorine od 3 do 18 juna 1943. — *Vjesnik*. Zagreb, 4 jul 1958, str. 3.

Blagojević Arsenije, NA SUTJESCI. Reportaža o maršu grupe planinara preko Zelengore sa obilaskom pojedinih mesta gde su vođene borbe u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 12 jun 1956, str. 3.

Blagojević Arsenije, NEIZVRŠENO NAREĐENJE. O borbama 2 čete 2 proleterske brigade kod Tjentišta u maju 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 8 maj 1958, XIII, 980.

Bogavčić Ivo, PROBIJANJE IZ OBRUČA. Crtica o napornom penjanju komore 1 dalmatinske brigade na Vučevo, pokret preko Vučeva, probijanje preko Sutjeske i Zelengore (period od 10 do 14 juna 1943). — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 maj 1958, str. 6.

Bogojević Ilija, MORAMO STIĆI DIVIZIJU. Drugi bataljon 7 brigade 7 divizije od položaja kod Foče do Nedajna i Dobrog Dola, do 5 juna. Prelaz Pive 7 juna. Tek 8 juna stigli smo diviziju i snjom 9 juna prešli Sutjesku. — *Naš glas*, Smederevo, 3 jul 1958, str. 4.

Bogdanović B., SVE JE SPREMNO ZA VELIKU PROSLAVU. Informacija o toku priprema na Sutjesci za proslavu petnaestogodišnjice Bitke. — *Politika*, Beograd, 28 jun 1958, str. 5.

Bogdanović B., OBNOVLJENA SELA. Reportaža o životu u selima u dolini Sutjeske, koja su stradala za vreme Pete neprijateljske ofanzive. — *Politika* .Beograd, 11 jun 1958, str. 5.

Bogdanović B., IZGRADIĆE SE „GRAD" ZA SMEŠTAJ OKO 80.000 LJUDI. Informacija o pripremama za proslavu bitke na Sutjesci. Predložena su mesta gde će se izgraditi spomen-kosturnica i održati centralni deo proslave. U pripremama će učestvovati 60 društvenih organizacija iz zemlje i oko 100.000 građana, kao i svi preživeli borci iz Pete neprijateljske ofanzive. Predlog je da se zaštite partizanske staze i da predeo poprišta borbi nosi ime Sutjeska. — *Politika*, Beograd, 22 februar 1958, str. 5.

Bogdanović B., NA SAVINOM GROBU. Beleška o poseti grobu Save Kovačevića na Sutjesci sa opisom njegove pogibije 13 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 12 jun 1958, str. 6.

Bojić Milosav, SUTJESKA. Reportaža povodom proslave dvanaestogodišnjice Bitke na Sutjesci sa crticama iz borbi 1 proleterske brigade na Zlatnom Boru 22 maja, Balinovcu 10 juna, Rataiu i Miljevini 11—12 juna 1943. — *Narodna armija*, Beograd .23 jun 1955, str. 6.

Bojić Milosav, IZ DNEVNIKA KOMESARA ČETE. Odlomci iz ratnog dnevnika — noćni marš 1 proleterske brigade preko Zelengore i juriš na nemačke položaje na Balinovcu 10 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 26 jun 1958, str. 6.

Bojić Milosav, TRI DEČAKA IZ MOJE ČETE. — Sećanje na tri dečaka-borca u 3 četi 6 bataljona 1proleterske brigade (Mehu Cerovca od Teslića, Obrada Pilika od Glamoča i Toška od Livna), u danima probijanja preko Sutjeske i Zelengore u prvoj polovini juna 1943. — *Vojni glasnik*. Beograd br. 6, 1958, str. 75—69.

Bojić Milisav, STRAŽA NA RECI. Zapis o borcima 2 proleterske brigade koji su početkom juna 1943 držali položaje na kosi Obodža, sprečavajući prodor Nemaca od Gacka preko Suhe ka Tjentištu kroz klisuru Sutjetske. — *Sutjetska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 6.

Bojić Milisav, SASTANAK ČELIJE. Odlomak iz neobjavljenog dnevnika o jednom partiskom sastanku u 1 proleterskoj brigadi održanom 14 juna, posle proboja neprijateljskog obruča na komunikaciji Foča —Kalinovik. — *Komunist*, Beograd, 19 jun 1958, str. 8.

BORBA NA SUTJESCI. Narodna pesma. — *Crvena zvezda*, Beograd 1951, br. 3. str. 23.

BORBENA POVEZANOST S SUTJESKO. Prikaz razvoja borbi u ostalim krajevima Jugolsavije u vreme Pete neprijateljske ofanzive. (Višnjić Petar, u Srbiji; Mikuž dr Metod, u Sloveniji; Džonlagić Ahmed, u Bosni; Mitrovski Bora, u Makedoniji). — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 263—268.

Borojević dr Slavko, OD PODPEĆA DO RATAJA. Crtice iz borbi 7 banijske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi od kraja maja do polovine juna 1943. — *Politika*, Beograd, 22 jun 1958, str. 10.

Borojević S., BILI SMO S TITOM. Sećanje na Sedmu banijsku diviziju u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Smotra divizije, avgusta 1943, u Vrhovu. Titov razgovor s borcima. — *Front*, Beograd, 1 jun 1946, str. 6.

Borojević Dušan, U VRTLOGU SMRTI. Sećanje na prelaz 7 banijske divizije, sa delom ranjenika iz Centralne bolnice, preko Pive kod Čokove Luke 7 juna 1943 pod vatrom nemačke artiljerije i avijacije. — *Za domovinu*, Zagreb, 18 april 1958, str. 3.

Bošković Milo, TARI. Pesma. — *Susreti*, Titograd, br. 5, 1954, str. 411.

Bošković B., S TITOM PRED SUTJESKOM. Sećanje na jednog borca iz Makarske, teško ranjenog na Vučevu početkom juna 1943, koji pred smrt iznosi drugu Titu svoju poslednju želju — da mu sin sazna gde je poginuo. — *Narodni borac*, Niš, 22 maj 1953, str. 4.

Božičković Olga, SUTJESKA U SLICI. Članak o 25 ratnih fotografija Žorža Skrigina snimljenih za vreme borbi u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Politika*, Beograd, 1 maj 1958, str. 7.

Božović Luka, „HURA! NAPREJ PROLETARCI!" Sećanje na proboj neprijateljskih obruča u toku Pete neprijateljske ofanzive. (Iz knjige „Tri godine Prve proleterske divizije"). — *Celjski tjednik*, Celje, 27 jun 1958.

Božović Luka, IZ RATNIH ZABILJEŽAKA OD 14 MAJA DO 19 JUNA 1943 GOD. Odlomak iz dnevnika borca 1 proleterske brigade o borbama u toku Pete neprijateljske ofanzive. Detaljnije je opisana borba delova 1 proleterske brigade na Borovnu, početkom juna 1943, sa likovima boraca Omladinske čete koji su poginuli u toj borbi. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 488—491.

Božović Luka, KROZ V NEPRIJATELJSKU OFANZIVU. Fragmenti iz dnevnika: od Vučeva, 29 maja, do proboja na Balinovcu, 10 juna 1943. — Objavljeno u knjizi *„Zapisi o borbama iz NO rata"* str. 165—172.

Božović Jovan, SLAVNI PUT PRVE PROLETERSKE BRIGADE. Prigodni članak povodom trogodišnjice borbi Prve proleterske brigade, u kome se iznosi sažet prikaz dejstva Brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi — probijanje obruča na Sutjesci i na Balinovcu početkom juna 1943. — *Omladina*, Beograd, 21 decembar 1944, str. 1.

B. P., Ljubo Anđelić „CRVENI GAZOVI". Prikaz knjige o borbama u Petoj neprijateljskoj ofanzivi u izdanjou „Narodne knjige", Cetinje, 1958 — *Kimunist*, Beograd, 24 jul 1958, str. 9.

Brajičić Braco, PREKO SUTJESKE. Beleške iz rata. Prelaz Sutjeske: teškoće, davljenja, poginuli drugovi od nemačkih mitraljeza. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jul 1947, str. 6 i u *Graničaru*, 11 jun 1955.

Brajević M., IMA LI KO ŽIV! O borbama jedinica 4 crnogorske proleterske brigade na Ljubinom Grobu 1942. — *Za Pobedu*, Skopje, 19 jun 1958, XI.

Branica Vinko, DOSTOJNA PROLETERSKOG IMENA. O 3 krajiškoj brigadi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodna armija*, Beograd, 20 jun 1958 godine.

Bratić Milan, ČETRDESETORICA. O herojskoj odbrani 2 čete 3 bataljona 4 proleterske udarne crnogorske brigade kod Ljubinog Groba uoči 10 juna 1943. Prema pričanju Božidara Begovića. — *Večernje novosti*, Beograd, 28 jun 1958, VI, 1956.

Brajičić Braco, NA SUTJESCI... Beleška o prelasku Sutjeske, 12 juna 1943. Drugovi koje je odnela voda zapomažu. Nemački mitraljezi proređuju napadne kolone. Pored staza na levoj obali Sutjeske gomila leševa. Mnogim se ranjenicima ne može pomoći... — *Krila Armije*, Zemun, 17 jul 1953 str. 3.

Brajović Boća, LJUBIN GROB. Zapis učesnika-borca o borbi u kojoj je iz jedne čete palo 27 proletera. — *Crvena zastava*, Beograd, 1949, br. 6 ,str. 22—24.

Brajović Mihailo, SAMO PREKO NAS MRTVIH. Sećanje na borbu 2 čete 3 bataljona 4 proleterske brigade na Ljubinom Grobu na Zelengori, 10 juna 1943 i pogibiju sekretara SKOJ-a Vlastimira Brajovića. — *Vojni glasnik*, Beograd, br. 4, 1958, str. 74—77.

Brajović Mihajlo, BRATA NISAM NAŠAO. Sećanje komandira voda u 4 proleterskoj brigadi na borbe njegove jedinice na Brljevu, Ljubinom Grobu i Radomišlju od 1 do 12 juna 1943 i na brata koji mu je poginuo u borbi na Ljubinom Grobu, 10 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str.3.

Brajović Vukašin, BATERIJA TOPOVA 2 PROLETERSKE DIVIZIJE. Istoriografski podaci. Baterija je formirana 20 decembra 1942 i već 27 i 28 decembra učestvuje u napadu na Kupres, zatim u borbi za Strmicu, pri oslobođenju Imotskog, Drežnice, Jablanice, na Makljenu i kod Gornjeg Vakufa. Od Foče se prebacila u Žabljak. Učestvuje u borbi za Jablanov Vrh i Lipovo. Sa Durmtora se prebacuje na Volujak. U Mratinju trpi teško bombardovanje od italijanskih aviona, kao i prilikom prelaza kanjona Pive. Pokušaj prebacivanja oruđa preko Sutjeske nije uspeo, zato sahranjuju topove. — *Narodna armija*, Beograd, 14 februar 1948, str. 3.

Bralo Mišo, DOK SUTJESKA VODA TEČE. Fragmenti iz života i borbe Save Kovačevića i njegova pogibija na Sutjesci. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 13 jun 1953, str. 3.

Brković Jevrem, SUTJESKA POSLIJE OSAM GODINA. Prigodan članak povodom godišnjice bitke na Sutjesci. — *13 jul*, Cetinje, 9 jul 1951.

Brković Savo, DNEVNIK IZ NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE. Svakodnevne beleške od 6 juna do 4 jula 1943. Odlazak iz 3 krajiške brigade. Povratak sa Vučeva preko Pive do Nedajna i ponovo natrag na Vučevo 10 juna 1943. Pokret preko Vučeva do Suhe. Razdvajanje od jedinica, 12 juna, i probijanje preko Prijevora, Trnovačkog Jezera i potoka Vrbice sa grupom pozadinskih radnika ka Goliji i dalje za Crnu Goru (str. 481—495). — *Istoriski zapisi*, Titograd, 1953, str. 592.

Bulajić Čedo, STAZAMA SLAVNIH POBJEDA. Reportaža sa proslave Bitke na Sutjesci povodom trinaestogodišnjice, sa nekoliko crtica o Savi Kovačeviću iz tih dana. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 13 jun 1956, str. 3.

Bulajić Stevan, A OSMJEH JE IPAK OSTAO. Zapis o susretu na Sutjesci, posle petnaest godina, slepog ratnika iz Pete neprijateljske ofanzive Slavka Čvora sa svojim mitraljescem, koga je prepoznao po glasu. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 3.

Bulajić Stevan, 12.000 NA JEDAN METAK. Partizan Mugo i nemački zarobljenik iz Beča na Sutjesci. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 10.

Bulatović Jasna, PETI BATALJON U SPASAVANJU SEDME BANIJSKE BRIGADE. Sećanje na prelaz Sutjeske u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Peti bataljon 4 proleterske brigade upornim držanjem položaja omogućio prolaz 7 banijskoj brigadi. — *Almanah „Za pobjedu 1942—1945"* (tri godine borbe Četvrte proleterske crnogorske brigade 17 jun 1942 — 17 jun 1945), str. 94—95.

Bulić Nikša, NA PRELAZU PIVE. Priča. Susreti s dečakom i sa ženom. Kolone boraca i ranjenika prelaze Pivu. Mali Mile nestaje u ledenoj reci. — *Duga*, Beograd, god. I, br. 19, 15 decembar 1945., str. 6.

Burić Savo, KAKO SU SE PITOMCI IZ ŠTOKERAUA PROVELI NA ČELEBIĆU. Feljton. Detaljan opis borbe 1 proleterske brigade protiv Nemaca na Čelebiću, 21 maja 1943. Nemci su već bili zarobili bolnicu u selu Borju, kada se o zalasku sunca pojavio 1 bataljon. Proleteri su stigli u pravi čas. Posle dramatične borbe Nemci su bežali prema Zavajitu. — *Narodna armija*, Beograd, 25 jun 1951, str. 2.

Burić Savo, PROBOJ NJEMAČKOG OBRUČA. Sećanje na borbe 5 crnogorske brigadd na Vučevu i Sutjeci 12 i 13 juna 1943. — *Glas Istre*, Pula, 20 jun 1958, str. 4.

Burić Savo, PROBOJ OBRUČA. Sećanje na borbu 5 crnogorske brigade na Sutjesci 13 juna 1943 (izneti su pojedini detalji iz te borbe, raspored neprijatelja i pravci napada pojedinih bataljona). — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 5.

Burić Savo, PROBOJ NJEMAČKOG OBRUČA. Sećanje na borbe 5 crnogorske brigade na Vučevu i u proboju preko Sutjeske u periodu od 9 do 13 juna 1943. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 5.

Burić Savo, PROBOJ NEMAČKOG OBRUČA. Sećanje na dane uoči samog proboja. Forsiranje Sutjeske, 13 1943 i početak odlučujuće bitke 3 divizije. Pogibija Save Kovačevića. — *Jedinstvo*, Priština, 16 jun 1958, str. 7.

Buršić Ljubomir, KAKO JE POGINUO SAVA KOVAČEVIĆ. Sećanje Momira Tesića na borbu 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943, pogibija Save Kovačevića i probijanje pojedinih grupica ranjenika iz neprijateljskog obruča posle stradanja Centralne bolnice. — *Novi list*, Rijeka, 4 jul 1958, str. 3.

Buršić Ljubomir, PROBOJ TIFUSARA I RANJENIH BORACA. Sećanje Momira Tešića na probijanje kolone tifusara i ranjenika preko Sutjeske 13 juna 1943, stradanje 3 divizije i bolnice i dalje probijanje jedne manje grupe ranjenika preko Zelengore. — *Glas Istre*, Pula, 4 jul 1958, str. 4.

Broz Josip-Tito, SUTJESKA TREBA DA OSTANE TRAJAN SPOMENIK NA TEŠKE DANE KOJE SU NAŠI NARODI MORALI IZDRŽATI. Reč druga Tita na sednici Odbora za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 8 februar 1958, str. 1.

Broz Josip-Tito, ZNAČAJNA DOKUMENTA IZ NOB. Objavljeno ukupno dvadeset pet depeša štabovima 1, 2, 3 i 7 divizije od 21 maja do 3 juna 1943. *Vojni glasnik*, Beograd, br. 7, 1949, str. 101—106.

Broz Josip-Tito, GOVOR POVODOM PROSLAVE BITKE NA SUTJESCI. Održan u Tjentištu 4 jula 1958 godine. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 1.

Broz Josip-Tito, SVETIONIK MLADIM GENERACIJAMA. Odlomak iz govora na sednici Odbora za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutejsci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 1.

Broz Josip-Tito, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Članak u kome su ukratko izneti tok, rezultati i značaj Pete neprijateljske ofanzive, koja je bila „najteža i najkrvavija borba", „najslavnija epopeja naše Narodnooslobodilačke borbe". Blagovremeno upućivanje delova Druge proleterske brigade na Vučevo bilo je od ogromnog značaja za tok i rezultate ofanzive. Druga dalmatinska brigada je na Barama „odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine". U članku je ukazano i na nemačke propuste. — *Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ*, br. 29—31, jun—jul—avgust 1943, Zbornik dokumenata, tom II, knj. 1, str. 277—282.

Broz Josip-Tito, POLITIČKI IZVJEŠTAJ. U VI delu izveštaja „Period Oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i KPJ" data je kratka ocena Pete neprijateljske ofanzive koju su mogli izdržati samo „čelični ljudi" i u kojoj je izgubilo živote „oko osam hiljada drugova" (str. 113—114). — *V Kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1948, str. 556.

Broz Josip-Tito, SEĆANJA DRUGA TITA NA USTANIČKE DANE U CRNOJ GORI. Intervju druga Tita saradniku Radio Titograda u kome daje podatke i za Petu neprijateljsku ofanzivu.

Na početku ofanzive, Vrhovni štab se nalazio u Đurđevića Tari. U bolnici je bilo 4000 ranjenika. Posle borbi kod Zlatnog Bora, odlučeno je da se proboj izvrši preko Zelengore. Dva bataljona 2 proleterske brigade upućena su na Vučevo. Na Barama je 2 dalmatinska herojski izvršila svoj zadatak. „Sutrašnji dan bio je jedan od najkritičnijih dana moga života u čitavoj Oslobodilačkoj borbi. Nijesam znao kako da se spasu ranjenici. Nijemci su stezali obruč sa dvie strane, a ranjenici su bili još na Pivi". — *Pobjeda*, Titograd, 12 jul 1953, str. 1.

Broz Josip-Tito, BORBA ZA OSLOBOĐENJE JUGOSLAVIJE 1941—1945. Peta neprijateljska ofanziva. Pripreme neprijatelja, tok i značaj ofanzive (str. 145—151). Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa medunarodnim događajima. (Izveštaj sa II zasedanja AVNOJ-a, 29 novembra 1943) str. 159—160. — *Izdavački zavod Jugoslavije*, Beograd 1945, str. 252.

Broz Josip-Tito, DESETOGODIŠNJICA NAŠE NARODNE ARMIJE. Referat povodom desetogodišnjice formiranja prve regularne jedinice JNA. Deo teksta o Petoj neprijateljskoj ofanzivi sadrži neprijateljske pripreme i koncentraciju snaga, mere Vrhovnog štaba i ukratko tok borbi od 15 maja do proboja na Sutjesci, Balinovcu i Miljevini, sredinom juna 1943. Značaj tih borbi — (str. 162—165). — *Deset godina narodne revolucije*, Beograd, 1951, str. 214.

Broz Josip-Tito, SADAŠNJA I BUDUĆA POKOLENJA TREBA DA SE NAPAJAJU VRLINAMA HEROJA SA SUTJESKE. Uvodna reč za zbornik „Sutjeska" — pišu učesnici". — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 1.

Broz Josip-Tito, HEROIZAM BORACA SA SUTJESKE DANAS PROŽIMA NAŠE NARODE. Govor druga Tita na smotri preživelih boraca sa Sutjeske i pred oko 70.000 građana. Podnaslovi: Na Sutjesci mlade generacije nadahnjivaće se heroizmom i vernošću; Ova proslava ima simbolični karakter protesta protiv novih ratova; Mi želimo saradnju sa svim narodima i mi tu saradnju ostvarujemo; Nikakve smetnje i klevete neće nas skrenuti sa našeg puta. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 1 i 2.

Broz Josip-Tito, DANAŠNJE I BUDUĆE GENERACIJE NAJBOLJE ĆE SE ODNOSITI PREMA ONIMA KOJI SU PALI NA SUTJESCI UPORNOM BORBOM ZA IZGRADNJU SOCIJALIZMA. Uvodna reč druga Tita za Zbornik „Sutjeska", koji izlazi povodom petnaestogodišnjice Pete neprijateljske ofanzive. Objavljena u I knjizi te edicije. — *Borba*, Beograd, 2 jul 1958, str. 1, uvodnik.

Broz Josip Tito, ZAHVALNOST DRUGA TITA. Reč druga Tita povodom primanja Povelje naroda Jugoslavije iz ruku druga Rankovića. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 4.

B. Z., BRAĆA. Dva brata, Vlastimir i Mihajlo Brajović-Bebo, borci 4 proleterske brigade u jednoj borbi. Kako je Vlastimir, koji je poginuo na Ljubinom Grobu, ongućio Bebu da se povuče s ugroženog položaja i obratno, kako je Bebo pomagao svom bratu da otstupi. — *Mladost*, Beograd, br. 89, 25 jun 1958, str. 6.

B. Z., SUSRETI U NOĆI. Sličice iz Pete neprijateljske ofanzive: Tito kao vodič; „Gasi cigaretu" i Prvi pojedeni konj. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 6.

Cenčić V., DOŽIVLJAJI KOJI SE PAMTE. Sećanje Miroslava Babića, političkog komesara čete u 3 dalmatinskoj brigadi na epidemiju tifusa, glad i napore u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Glas Istre*, Pula, 4 jul 1958, str. 5.

Cerović Komnen, VELIKI ISTORISKI DATUM U OSLOBODILAČKOJ BORBI SANDŽAKA. Referat održan na svečanoj akademiji u Pljevljima povodom desetogodišnjice formiranja 3 sandžačke brigade (obuhvaćen je i period borbi brigade iz Pete neprijateljske ofanzive). — *Pobjeda*, Titograd, 1 jun 1952, str. 1—2.

Cerović Vasilije, OD PIVE DO SUTJESKE. Reportaža o zemljištu i pojedinim mestima gde su se odvijale borbe iz Pete neprijateljske ofanzive — Šćepan Polje, kanjon Pive, Vučevo, Dragoš Sedlo, Borovno, Sutjeska. — *Narodna armija*, Beograd, 2 jun 1955, str. 6.

Cerović Vasilije, NA POPRIŠTU VELIKE BITKE. Reportaža o proslavi dvanaestogodišnjice bitke na Sutjesci sa opisom mesta Borbi (Borovno, Košur, Bare i Dragoš Sedlo). — *Pilitika*, Beograd, 12 jun 1955, str. 7.

Cerović Vasilije, NAJMLAĐI RANJENIK. Članak o trogodišnjem Iliji Durbaru koji je na rukama majke doživeo proboj kroz neprijateljski obruč u Petoj neprijateljskoj ofanzivi sa 2 dalmatinskom brigadom i koji je bio ranjen od parčeta avionske bombe na Milinkladi 9 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 15 jun 1958, str. 7.

Cikatić Iva, BEZ HRANE U BORBI. Crtica o naporima i gladi boraca u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 3 jul 1958.

CRTICE IZ NEZABORAVNE BITKE. Četiri crtice iz Pete neprijateljske ofanzive: Čudna rijeka, Minka, Milena, Miša. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 4 jul 1958.

Cvetković Vita, PRELAZ PREKO SUTJESKE. Odlomak. Situacija u vreme probijanja obruča na cesti Kalinovik—Foča. Prolaze ranjenici pored Vrhovnog komandanta, 12 jun 1943. — *Naš glas*, Smederevo, 21 jun 1958, str. 3.

Cvetković Vita, U POZADINI. Sećanje na Centralnu bolnicu, njen smeštaj između Tare i Pive, pregled brojnog stanja ranjenika, pripremanje bolnice za proboj, odluka o ostavljanju teških ranjenika u pećinama na desnoj obali Pive, prelaz grupe lakših ranjenika preko Pive sa 7 banijskom divizijom,

uspon na Vučevo, izbijanje na Sutjesku, metež prilikom prelaska Sutjeske, probijanje na Zelengoru i stizanje glavnine kod Vrbničkih Koliba, period od 1—10 juna 1943. — *Duga*, Beograd, 10 jun 1956, str. 2—5.

Cvetković Vita, ENO TITA... Sećanje na probijanje ranjenika od Lučkih Koliba preko druma Foča—Kalinovik do južnih padina Jahorine od 10 do 14 juna 1943 i susret sa drugom Titom na Zelengori. — *Komunist*, Beograd, 12 jun 1958, str. 10.

Cvetković Vita, PRELAZ PREKO SUTJESKE. Odlomak. Sećanje na prebacivanje ranjenika Centralne partizanske bolnice za vreme proboja na Sutjesci 1943. — *Naš glas*, Smederevo, 21 jun 1958.

Cvetković Vita, DECA PRELAZE REKU... Sećanje na „Dečji dom" (grupa od dvadesetoro dece od 4—12 godina): prelaz preko reke Pive, uspon na Vučevo, pokret prema Sutjesci i stradanje — jedan deo dece se udavio u Sutjesci, a ostali su se sukobili sa Nemcima i četnicima, tako da su poginula sva deca iz „Dečjeg doma". Spasile se samo dve žene iz pratnje — Jolanda Helinger, politički komesar doma i Dušanka Banijka, koje su se probile na Zaelengoru sa 7 banijskom divizijom. — *Crvena zvezda*, Beograd, 11 jun 1957, str. 3.

Cvetković Vita, PRELAZ PREKO REKE. Sećanje na probijanje jednog dela Centralne bolnice sa 7 banijskom divizijom preko Vučeva i Sutjeske na Zelengoru 9—10 juna 1943. — *Komunist*, Beograd 5 jun 1958, str. 8.

Cvetković Vita, KOLONE NESAVLADANE. O ranjenicima na Sutjesci. — *Invalidski list*, Beograd, od 1 maja do 7 juna 1958.

Cvetković Vita, PARTIZANSKA BOLNIČARKA IZ DRUGE DALMATINSKE BRIGADE Iz poglavlja „Boj na Sutjesci". — *Crveni krst Srbije*, Beograd, 1958, IV, 4, str. 9.

Cvijanović Stevo, KONJ. Sećanje na borbu 2 proleterske brigade na Košuru početkom juna i ranjavanje prilikom proboja obruča na Miljevini 12 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 3.

Čolaković Rodoljub, SUSRET S TITOM POSLE PETE OFANZIVE. Iz četvrte knjige „Zapisi iz Oslobodilačkog rata". — *Narodni borac*, Niš, 21 maj 1958.

Ćemalović Enver, MOSTARSKI BATALJON U PETOJ OFANZIVI. Sećanje na pokret Mostarskog bataljona 10 hercegovačke brigade ka Sutjesci i juriše na nemačke položaje na Košuru 13 juna 1943 godine. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 5.

Četković Milika, BORBA GRUPE BATALJONA IV PROLETERSKE I V CRNOGORSKE BRIGADE I BATALJONA ZETSKOG NOP ODREDA U PIPERIMA I BIOČU MAJA 1943. Sećanje na razbijanje četnika i uništenje jednog talijanskog bataljona u reonu Bioča u periodu od 13do 17 maja 1943. — *Istoriski zapisi*, Cetinje, br. 10—12, 1951, str. 488—496.

Ćirković Danko, DRUGI POHOD NA SUTJESKU. Sećanje na pokret Vrhovnog štaba i prenos ranjenika juna 1943. — *Krivaja*, Zavidovići, 30 jun 1955.

Ćirović Božo, BORBA NA MAGLIĆU. Sećanje na juriš 4 proleterske brigade protiv nemačkih trupa na Budnju. — Almanah *Za pobjedu 1942—1945* (tri godine borbe Četvrte proleterske crnogorske brigade 17 jun 1942 — 17 jun 1945), Prosveta, Beograd, 1945.

Čišić Brato, MAJKA BDI NAD NAMA. Crtica o probijanju dvojice tifusara preko Zelengore polovinom juna 1943, posle stradanja Centralne bolnice na Sutjesci. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, strana 5.

Čišić Brato, EVO ME OPET NA SVOM KAMENU. Crtica o probijanju kolone ranienika Centralne bolnice preko Pive i Vučeva ka Sutjesci u vremenu od 9 do 12 juna 1943. — *Narodni borac*, Niš, 15 jul 1958, str. 3.

Čopić Branko, HEROJEVA MAJKA. Pesma. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 297—298 Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Čopić Branko, ZA NAŠU DECU. Hronika. Sutjeska kao simbol naše borbe i putokaz mladim generacijama. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 3.

Ćosić Petar, SEĆANJE NA SUTJESKU. Crtice iz borbi za proboj preko Sutjeske. — *Naš rad*, Beograd, br. 6, 1958, str. 7—8.

Ćosić Petar, U PRAVCU SUTJESKE. Crtice iz borbe 7 krajiške brigade na Pivskom Javorku zadnjih dana maja 1943 u odbrani mratinjskog prelaza preko Pive. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 8.

Ćosović D., POSLEDNJI SUSRET SA SAVOM. Crtica o Savi Kovačeviću prilikom njegovog obilaska vatrenih položaja baterije 3 divizije na Dragoš Sedlu 12 juna 1943. — *Narodni borac*, Niš, 31 ma 1958, str. 3.

Čengić Husnija, ZAPIS O SELU RATAJ. Crtice. U selu Rataj podignut je spomenik narodnom heroju Nini Marakoviću, komandantu 7 banijske brigade, koji je pao 13 juna 1943, prilikom proboja neprijateljskog obruča u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Seljačka radna zadruga u selu Rataj takođe nosi ime Nine Marakovića. — *Narodna armija*, Beograd, 13 decembar 1951, str. 2.

Čerkez Vladimir, SVILENI TRAKEC ZA LASE. Odlomak iz knjige o Sutjesci „Sunce u dimu" — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 294—295.

Čerkez Vladimir, SUNCE U DIMU. Feljton o Ranku, kuriru štaba 3 divizije na Sutjesci, 13 juna 1943, njegovo požrtvovanje u spasavanju ranjene drugarice koju je počela da nosi Sutjeska i pogibija Save Kovačevića kod sela Krekova. — *Pobjeda*, Titograd, 9 jun 1957, str. 7.

Čerkez Vladimir, DIVLJA TREŠNJA. Priča o partizanki Mariji koju su ubili Nemci dok je brala plodove divlje trešnje za svoja dva bolesna druga posle proboja sa Zelengore. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 7.

ČETVRTA PROLETERSKA 1942—1952. Spomen knjiga 4 proleterske brigade povodom desetogodišnjice formiranja. Sadrži oko 70 raznih članaka, sećanja i crtica koji se odnose na borbeni put brigade u toku Narodnooslobodilačkog rata. Iz perioda Pete neprijateljske ofanzive ima deset članaka. — Vojni istoriski institut JNA, Beograd, 1952, str. 358.

ČETVOROGODIŠNJICA OSNIVANJA PRVE DALMATINSKE PROLETERSKE BRIGADE. Prigodan članak. Borbeni put brigade od njenog formiranja, 12 septembra 1942 u selu Vidoše, kod Livna, kada je imala četiri udarna bataljona. Novembra 1942 ušla je u sastav Treće divizije. Njene borbe iz Četvrte neprijateljske ofanzive. U Petoj neprijateljskoj ofanzivi imala je zadatak da štiti otstupnicu glavnine Glavne operativne grupe. Pretrpela je teške gubitke od neprijateljskog dejstva iz vazduha i od tifusa. — *Narodna armija*, Beograd, 17 septembar 1946, str. 4.

Čišić B., NAPRIJED — JAČI SMO OD SMRTI. Sećanje na pokret kolone tifusara preko Pive na Vučevo 9—10 juna 1943 sa opisom likova pojedinih boraca koji su oboleli od tifusa. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 22 decembar 1956, str. 3.

Čubelić Tomo i Milostić Milovan, PREGLED HISTORIJE NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE JUGOSLAVIJE. Kratak pregled našeg Narodnooslobodilačkog rata — period Pete neprijateljske ofanzive dat je samo u najopštijim crtama na str. 153—160. — *Matica Hrvatska*, Zagreb, 1952, I izdanje, str. 249.

Čukić Radmila, NISAM LIČILA NA BORCA. Sećanje bolničarke Centralne bolnice na probijanje preko Sutjeske i Zelengore. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 7.

Čurčić Vera, KAO SIMBOLI. Sećanje Ivanke Biliškov-Katunarić na probijanje preko Sutjeske sa majkom i ocem, kad su je ranjenu zarobili Nemci. — *Nova žena*, Sarajevo, br. 7—8, 1958, str. 4—5.

Čuruvija Milan, O SUSRETIMA S TITOM. Crtice o drugu Titu u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Za domovinu*, Zagreb, 20 maj 1958, str. 3.

Čvoro Slavko, SLEP SAM PROŠAO LEVERTARU. Kako je Čvoro, puškomitraljezac 2 proleterske brigade, na početku Pete neprijateljske ofanzive izgubio oči i što je kasnije preživeo. Zabeležio M. Mladenović. — *Invalidski list*, Beograd, 25 septembar 1954, str. 3.

Čvoro Slavko, IZMEĐU ŽIVOTA I SMRTI. Pričanje Slavka Čvora, koji je u Petoj neprijateljskoj ofanzivi izgubio vid (iznosi događaje po danima od 11—27 juna 1943, kada je sa jednom grupom od 52 teška ranjenika i 6 bolničarki ostavljen među stenama na desnoj obali Pive, gde ih je neprijatelj sve pronašao i poubijao, samo je on ostao živ. — *Narodna armija*, Beograd, 27 novembar 1956, str. 7.

Dabanović Mitar, DRUGOVI ME NISU NAPUSTILI. Crtica o drugarstvu u danima Pete neprijateljske ofanzive. — *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 3 jul 1958.

Damjanović Branko, ŠESTA PROLETERSKA NA SUTJESCI. Sećanje. Kako je poginuo Dacina Majstorović na Sutjesci, avgusta 1944. — Objavlieno u kniizi *Zapisi o borbama iz NOR-a*, str. 195—198, Kultura, Beograd, 1950.

Dapčević Peko, ZNAČAJ I SNAGA MANEVRA. Vojnoistoriska studija o nekim momentima iz Pete neprijateljske ofanzive (razmatra se u IV delu knjige u poglavlju „Operacija Sutjeske"), gde se govori o odnosu čoveka, tehnike i manevra, str. 582—586. — Vojno delo, Beograd, 1954.

Dapčević Peko, „JA TO NE MOGU NAREDITI..." Sećanje na pojedine momente iz perioda Pete neprijateljske ofanzive: sastanak u Vrhovnom štabu na Zelengori, gde se rasmatralo pitanje probijanja 3 divizije i ranjenika; crtice sa sastanka jednog bataljona 2 dalmatinske brigade posle proboja; susret sa umirućim borcem 2 dalmatinske brigade i Danilom Vukajlovićem, borcem 10 hercegovačke brigade koji su smrtno ranjeni tražili da budu primljeni u Partiju da bi umrli kao komunisti. Zabeležio Savo Kržavac. — *Komunist*, Beograd, 26 jun 1958, str. 7.

Dapčević Peko, SUTJESKA. Prikaz borbi na Sutjesci pisano Braiovom azbukom). — *Kulturni glasnik*, Beograd, br. 6, 1958, str. 1—4.

Dapčević Peko, „KONFLIKT" SA „SLOBODNOM JUGOSLAVIJOM". Dve crtice: o komandiru kurira 2 proleterske divizije Petru Vojvodiću i o drugu Titu za vreme dok se nalazio na Crnom Jezeru ispod Durmitora u očekivanju dolaska engleske vojne misije. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 4.

Dapčević Peko, JEDNA SLAVNA GODIŠNJICA. Kako je i pod kakvim okolnostima počela Bitka na Sutjesci. U neravnoj borbi izvojevana je pobjeda — „najkrupnija pobeda". Bio je to „preloman momenat u vođenju NO rata i puna afirmacija NO vojske i njenog komandovania". — *Međunarodna politika*, Beograd, god. IX, br. 198—199, 1—16 VII 1958. str. 1—2.

Davidović Olgica, HEROJI SUTJESKE. Pesme posvećene komandantu Savi Kovačeviću i niegovom kuriru Miši. — *Glas pionira*, Leskovac, br. 3—4, 1954, str. 10.

Davičo Oskar, FRAGMENTI O JEDNOJ FOTOGRAFIJI KOJA SE NE MOŽE IZGUBITI. O fotografiji druga Tita snimljenoj nakon njegovog ranjavanja na Milinkladi 9 juna 1943. — *Zadruga* Beograd, 21 maj 1952.

D. D., PRIČALI SU MI O SUTJESCI. Beleške o logorskoj vatri jedne beogradske škole pored koje su preživeli borci sa Sutjeske pričali đacima svoja sećanja na tu bitku. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 jun 1958, str. 4.

D., OBIMNE PRIPREME ZA PROSLAVU SUTJESKE. Informacija o godišnjoj skupštini Sreskog odbora Saveza boraca u Novom Pazaru, na kojoj je obrazovan i Sreski odbor za proslavu Bitke na Sutjesci. Predviđena su predavanja i svečane akademije, otkrivanje spomen-ploča i spomen-česmi, partizanski marševi i ekskurzije do Sutjeske, vatrometi i partizanske večeri, predavanja preživelih učesnika Pete neprijateljske ofanzive, slet i razna sportska takmičenja. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 mart 1958, str. 4.

D. D., PROSLAVA SUTJESKE U SRBIJI IMAĆE KARAKTER NARODNOG SLAVLJA. Informacije o sastanku Glavnog odbora Saveza boraca Srbije na kome je izabran Odbor za koordinaciju priprema za proslavu Sutjeske. Proslava će se organizovati u svim mestima Srbije. Savez za telesno vaspitanje „Partizan", predložilo je veliki partizanski marš. U planu je i štafeta od Bele Crkve do Sutjeske. Usto, razna sportska takmičenja. Savez pionira predložio je organizovanje jugoslovenskog pionirskog logora „Sutjeska". Planinari Srbije, Streljački savez, muzeolozi, kompozitori i književnici, kao i druge organizacije i društva razrađuju posebne programe proslave. — *Crvena zvezda*, Beograd, 4 mart 1958, str. 1.

D. Đ., DANAS POČINJE TREĆI ZBOR FERIJALNOG SAVEZA JUGOSLAVIJE. Beleške o završnim pripremama za zbor FSJ koji će se održati na Sutjesci u rejonu Suhe, od 1 do 7 jula 1958. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 3.

Dedijer Vladimir, IV I V HITLEROVA OFANZIVA NA PARTIZANE JUGOSLAVIJE. — Izdanje Agitprop komisije pri CK KPS, 1943.

Dedijer Vladimir, DNEVNIK (drugi deo). Odeljak „Peta ofanziva". U ovom delu Dnevnik obuhvata period od 5 maja do 22 juna 1945, tj. od deblokade Foče od strane Nemaca do proboja na cesti Kalinovik—Foča i na železničkoj pruzi Sarajevo—Višegrad i početak protivofanzive Glavne operativne grupe u istočnoj Bosni (str. 249—328). — *Svedočanstva iz Oslobodilačkog rata*, izdanje Državnog izdavačkog zavoda Jugoslavije, Beograd 1946, str. 602.

Dedijer Vladimir, DNEVNIK. Period Pete neprijateljske ofanzive obuhvaćen je posebnim poglavljem (str. 433—494) koje počinje 5 maja a završava se 22 juna 1943. Sadrži obilje pojedinosti o situacijama i ljudima; usto dve skice, dva faksimila i pet fotografija iz Pete neprijateljske ofanzive. — Jugoslovenska knjiga, Beograd, 1951, II izdanje, str. 871.

Dedijer V., IZ PETE OFANZIVE. Odlomak iz Dedijerovog Dnevnika; 6 jun 1943. — *Glas*, Beograd, 31 maj 1948, str. 2.

Dedijer Vladimir, JOSIP BROZ TITO. Prilozi za biografiju. Iz Pete neprijateljske ofanzive dato je nekoliko crtica o drugu Titu u vremenu od 8—9 juna 1943 na prostoru Sutjeska—Milinklade—Hrčavka, (Str. 371—376). — Kultura, Beograd, 1953, str. 558.

Dedijer Vladimir, KAD SE DIM RAZIŠAO. Sećanje na pokret Vrhovnog štaba iz doline Sutjeske prema Milinkladi 8 juna 1943 i ranjavanje druga Tita u rejonu Milinklade 9 juna. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 162—167, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Dedijer Vladimir, KAKO JE TITO RANJEN U PETOJ OFANZIVI. Sećanje na ranjavanje druga Tita u rejonu Milinklada 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 maj 1952, str. 1 i 3.

Dedijer Vladimir, NA SUTJESCI. Odlomak iz Dnevnika. — *Invalidski list*, Beograd, 9 jun 1951, str. 2.

Dedijer Vladimir, PROBOJ KOD BALINOVCA. Odlomak iz dnevnika: 1 proleterska brigada probija nemački obruč na Balinovcu, 10 juna 1943 (zapisano prema kazivanju Ante Raštegorca). — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1951, str. 2.

Dedijer Vladimir, STARI JE RANJEN. Odlomak iz Dnevnika: bombardovanje na Milinkladi i ranjavanje druga Tita. — *Omladina*, Beograd, 24 maj 1947, str. 2.

Dedijer Vladimir, PROBIĆEMO SE. Odlomak iz dnevnika o pokretu Vrhovnog štaba iz rejona Mrkalj Klade preko Dragoš Sedla do Suhe, u vremenu od 5 do 7 juna 1943. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 89—96, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Delević Pavle, RADOVAN JE OSTAO. Sećanje na borbu 4 bataljona 3 sandžačke brigade prilikom probijanja preko Vučeva i Sutjeske od 10 do 13 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 3.

DELEGACIJE NA PROSLAVI U TJENTIŠTU. Beleška o delegacijama iz naše zemlje koje će učestvovati na proslavi petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 1.

DEO DOLINE SUTJESKE POD ZAŠTITOM DRŽAVE. Informacija o odluci Izvršnog veća NR Bosne i Hercegovine da se deo doline Sutjeske, 40 hektara zemljišta oko Tjentišta, stavi pod specijalnu zaštitu države. — *Crvena zvezda*, Beograd, 11 mart 1958, str. 1.

Dekić Dragoslav i *Tirnanić Aleksandar*, SUTJESKA. Preživeli borci sa Sutjeske iznose svoja sećanja na veliku Bitku. Dragan Radosavljević, Rade Abrazović, Bogdan Golubović, Srećko Perović, Jovanka Kovač-Vuković i dr. (ukupno 16 drugova i drugarica). — *Naš glas*, Smederevo, 3 jul 1958, str. 2 i 3.

Diklić Arsen, GENERACIJE I HEROJI. Hronika. Upoređenje vasionski brod — Sutjeska. Sutjeska — legenda, ali bez romantike. — *Borba*, Beograd, 6 jul 1958, str. 3.

Diklić Arsen, SUTJESKA. Članak o borbama iz Pete neprijateljske ofanzive namenjen za decu. — *Politika*, Beograd, 3 jul 1958, strana 11.

Dimitrijević Branko, HEROJ DACINA NA SUTJESCI. Sećanje na lik bombaša Dacine prilikom probijanja 1 dalmatinske brigade kroz nemački obruč na Sutjesci 11—12 juna. Potpisano inicijalima D. B. — *Narodni vojnik*, Beograd, 22 decembar 1952, str. 2.

DIREKCIJA ZA INFORMACIJE PRI VLADI FNRJ, KALENDAR VAŽNIJIH DOGAĐAJA IZ NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA. Dat je kratak pregled zbivanja iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Informativni priručnik o Jugoslaviji*, Beograd, br. 16—19, str. 104.

Dmitrović Đuro, „OSTAVITE ME DRUGOVI". Sećanje na reči jednog teško ranjenog borca iz 7 krajiške brigade, koji je molio da ga ostave sa nosilima, kako ne bi usporavao pokret kolone u probijanju preko Zelengore. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, strana 6.

D. N., REPORTERI OVO NISU ZABILJEŽILI. Reportaža sa Tjentišta o proslavi petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Novi list*, Rijeka, 12 jul 1958, str. 3.

Dobik Dušanka, CRVENILO SUTJESKE. Pesme. — *Metalac*, 1 jul 1958.

D. O., NA KOŠURU. Sećanje na borbe 6 istočno-bosanske brigade za Košur od 3 do 9 juna. Članak je objavljen u listu „Šesta brigada", br. 2, od novembra 1943. — *Front slobode*, Tuzla, 20 mart 1958.

Dobrašinović Miloje, HUČI, TEČE SUTJESKA... Sećanje na pokret ranjenika preko Vučeva ka Sutjesci. Razgovor Save Kovačevića sa ranjenicima uoči boja. Spuštanje sa Dragoš-Sedla ka Sutjesci i prelazak reke. Borba 3 divizije za proboj nemačkog obruča. Pogibija Save Kovačevića. Nemci ubijaju nepokretne ranjenike. Likovi pojedinih ranjenika. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 100—104, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

DOGAĐAJI OKO PRAZNIH KAZANA. Četiri anegdote iz Pete neprijateljske ofanzive, vezane za problem ishrane (Bolje išta nego ništa, Pojeli opanke, Radost i razočarenje, Zbog soli). — *Narodni borac*, Niš, 29 jun 1958, strana 4.

Đondović Marko, KROZ ZID VATRE I ČELIKA. Crtice o borbi 2 dalmatinske brigade na Donjim i Gornjim Barama, od 5 do 9 juna 1943, sa likovima pojedinih boraca i ranjenika. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jun 1958, strana 7.

DO POSLEDNJEG DAHA. Crtica o probijanju ranjenika preko Vučeva ka Sutjesci u periodu od 10 do 13 juna 1943. — *Narodni borac*, Niš, 13 jun 1955, str. 2.

DOSAD NAJVEĆA PROSLAVA. Informacija o pripremama za proslavu Bitke na Sutjesci u raznim krajevima naše zemlje. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 jun 1958, str. 2.

Došen Milan, NA ZELENGORI. Sećanje na pogibiju VAKA Đurovića komandanta 4 proleterske brigade. — Almanah *Za pobjedu 1942—1945* (tri godine borbe Četvrte proleterske crnogorske brigade 17 jun 1942 — 17 jun 1945), str. 95—96, Prosveta, Beograd, 1945.

Dozet Dušan, SUDBONOSNI TRENUCI. O borbama Sedme krajiške brigade na Sutjesci 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 12 septembar 1958, XIII.

D. P., SPREMNO DOČEKUJEMO VELIKI DOGAĐAJ. Zabeleške o razgovoru sa pretsednikom NO Foča o izvršenim poslovima u vezi proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Sutjetska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 3.

D. P., SPOMENIK PALIM JUNACIMA. Beleška o uređenju spomen-kosturnice na Tjentištu u kojoj je sahranjeno preko 3300 palih boraca koji su poginuli u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 3.

D. P., BOREC IN PUBLICIST VESELIN MASLEŠA. Biografski podaci o Veselinu Masleši, koji je poginuo na Sutjesci noću 14/15 juna 1943 kod Suhe. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str.298.

D. P., SUTJESKA IN NJENE NARAVNE LEPOTE. Opis prirodnih lepota doline Sutjeske i njene okoline. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 270—271.

D. P., MESTU SLAVNOM POHODE. Reportaža o proslavi trinaestogodišnjice bitke na Sutjesci. — *Radnik*, Beograd, 14 jun 1956, str. 7.

Drašković Branko, ČOVJEK ZA EPOPEJU. Sećanje na susrete sa Savom Kovačevićem (1936 u rejonu Nikšića, prilikom provale u partisku organizaciju Crne Gore; 1938 u zatvoru u Nikšiću; u početku ustanka 1941, na sektoru Krivošija; juna 1942, kada je Sava postao komandant 5 crnogorske brigade). — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 205—209, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Drašković Radovan, USPOMENE NA OKRŠAJ NA ČELEBIĆU I ZLATNOM BORU. Sećanje na borbe jedinica 1 proleterske brigade sa delovima 118 nemačke lovačke divizije u periodu od 21 do 23 maja 1943 jugoistočno od Foče. — *Jedinstvo*, Priština, 16 maj 1948.

Dražić Pero, BIL SEM V KOLONI TIFUSARJEV. Članak o probijanju lakših ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice sa 7 banijskom divizijom preko Vučeva i Sutjeske, od 7 do 10 juna 1943. — *Pomurski vestnik*, Murska sobota, 19 jun 1958.

Drljević Savo, SEĆANJE NA SUSRETE SA DRUGOM TITOM. Crtice. Pravičnost druga Tita u podeli hrane i susret sa njim kod Lučkih Koliba, 10 juna 1943. — *Narodni vojnik*, Beograd, 22 decembar 1955, str. 7,

Drobnjak Dragan, SUSRET U VIHORU BITKE. Članak o probijanju grupice boraca padinama Ozrena za Zelengoru, posle stradanja 3 divizije na Sutjesci 13 juna, pisan na osnovu pričanja partizanke Maše. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 6.

DRUGA DALMATINSKA BRIGADA POKAZALA JE DIVNE PRIMERE UPORNOSTI I HEROJSTVA. Članak povodom trogodišnjice formiranja. Osvrt na borbe 2 dalmatinske iz Pete neprijateljske ofanzive. Ističe Titove reči „o presudnoj ulozi" brigade prilikom povlačenja glavnine Glavne operativne grupe. — *Narodna armija*, Beograd, 9 oktobar 1945, str. 3.

DRUGA PROLETERSKA U BROJKAMA. Podaci o borbenom putu 2 proleterske brigade u NOR-u od 1 marta 1942 do 1 marta 1945, gde se vidi i deo borbene maršrute u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i savladane planine i reke na teritoriji na kojoj se odvijala Peta neprijateljska ofanziva. — *Front*, Beograd, br. 65, mart 1948, str. 19.

DRUGA PROLETERSKA U V NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Kretanje, borbe i život 2 proleterske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Podaci o delatnosti političkih organa. Politička priprema prelaza Drine, sprovođenje plana opšte izgradnje, priprema na još teže uslove borbe, proslava 1 maja, izdavanje lista „Bez predaha". Savetovanje u Štabu brigade sa štabovima 1, 6, 2 dalmatinske i 1 majevičke brigade o situaciji krajem maja 1943. Predavanja na položaju kod Dragoš-Sedla. U predasima je diskutovano o organizaciji vojnih i političkih kurseva i pročitano 500 zaplenjenih neprijateljskih pisama. — *Narodna armija*, Beograd, 26 jun 1948, str. 4.

DRUGOVI, TUCITE, OSVETITE ME! Sećanje na pogibiju Omera Sadikovića na Sutjesci 13 juna 1943, mitraljesca Mostarskog bataljona 10 hercegovačke brigade. — *Sloboda*, Mostar, 3 jul 1958.

D. S., TRAGIČAN OPROŠTAJ SA POMOĆNIKOM KOMESARA. Sećanje na pogibiju Janjuševića, pomoćnika komesara u 3 sandžačkoj brigadi, na Sutjesci 13 juna 1943. — *Graničar*, Beograd, 13 jun 1953.

DUNJA. Zapis o Dunji, borcu 4 proleterske brigade, koja je smrtno ranjena u borbama kod Brljeva (južno od Mratinja), početkom juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 6.

Dulović Neško, KOMANDANT SE NI VEČ VRNIL. Crtica o pogibiji Vaka Đurovića, komandanta 4 proleterske brigade na Milinkladama 9 juna 1943. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 285.

Dupalo Adam, KOLONA USRED RIJEKE. Crtice o noćnom prelazu 8 brigade 7 banijske divizije preko Sutjeske 9/10 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 11.

DVA ZAMJENIKA KOMANDANATA BRIGADA. Biografski članak o Stanojloviću Momčilu, zameniku komandanta 3 sandžačke brigade, poginulom 13 juna 1943 na Sutjesci, i Vladu Tomanoviću, zameniku komandanta 10 hercegovačke brigade, poginulom 1 juna 1943 na padinama planine Bioč, južno od Mratinja. — *Glas Slavonije*, Osijek, 21 jun 1958, str. 4.

DVANAESTI JUN. Narodna pesma o borb na Sutjesci. (Narodni kalendar za 1956, *Prosvjeta*, Zagreb, str. 53.)

DVOBOJ NA VUČEVU. Sećanje na borbe 3 divizije na Vučevu 12 juna 1943 i dvoboj njene baterije sa nemačkim topovima i likovi komandira baterije Draga Aleksića i komandira voda protivkolaca Bože Stanojevića. — *Narodni borac*, Sarajevo, 17 decembar 1956, str. 4.

Đ. Č., SJEĆANJE. Reportaža sa jednog sastanka boraca proleterske brigade, deset godina posle bitke na Zelengori, na kome iznose svoja sećanja iz tih dana. — *Pobjeda*, Cetinje, 14 jun 1953, str. 4.

Đivanović Ivan, MORALI SMO SE RASTATI S NAŠIM TOPOM. Crtica iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 3 jul 1958.

Đonlagić Ahmet, TUĆI IH JOŠ NEUMORNIJE. Sećanje na jedan dan iz Pete neprijateljske ofanzive. Borci Franjine čete saznali su da je drug Tito ranjen. Pošli su na juriš, sa poklikom: „Ura, za druga Tita". — *Front*, Beograd, maj 1950, str. 10.

Đolangić Ahmet, SPOMINI NA EN DAN IZ PETE SOVRAŽNE OFANZIVE. Crtice iz života, rada i borbi njegove čete početkom juna 1943, sa prikazom likova pojedinih boraca. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 283—285.

Đolangić Ahmet, HURA ZA TOVARIŠA TITA. Crtica o moralu boraca u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 2.

Đonlagić Ahmet, SUTJESKA. Crtica. — *Trgovinski glasnik*, Beograd, 19 septembar 1956.

Đonović Janko, KAD JE PRESTALO DA KUCA TVOJE MLADO SRCE. Reportaža sa puta vojne ekipe po Zelengori, koja je imala zadatak da obeleži značajnija mesta iz borbi u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Invalidski list*, Beograd, 1 maj 1956.

Đonović Janko, ISPOD MAGLIĆA. Reportaža sa obilaska zemljišta na kome su se odvijale borbe u periodu Pete neprijateljske ofanzive sa crticama iz tih borbi, kao i likovima pojedinih ljudi iz tog kraja koji su preživeli Petu nepriiateljsku ofanzivu. — *Narodna armija*, Beograd, 9 jun 1955, str. 6

Đonović Janko, SAVA JE LEGENDA. Pesma o Savi Kovačeviću. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 5.

Đonović Janko, ZAMRZLA USTA. Odlomak o muslimanki Zejni koja je jedina ostala živa u porodici — sve su pobili četnici, negde u dolini Sutjeske. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 10—11.

Đonović Janko, GUSLE O SAVI. Pesma o Savi Kovačeviću. — *Pobjeda*, Titograd, 13 ju 1956, str. 6.

Đonović Marko, PRIČAJU BORCI STARI. Trideset kratkih crtica iz perioda Pete neprijateljske ofanzive: Bijaše doba trešanja, Ženu voda valja, Bijelo cvijeće, Nagaziše na zmiju, Prvi znaci, Tito sjedi na kladi. Zimska ruža, Četnici nose samare, Slabi matematičari, Tutnji od Šavnika, Ljubin grob pod lješevima, Kazaše da je Sava pao, Leševi su bili putokazi, Nije to bio greh, Dvojica su bili željni mesa, mrtvac se budi, Pucaju bubne opne, Oproštaj s Vakom, Brdo palih ispod ranjenog vođe, Smrt brata i sestre, Posljednje konjče, Pri kočanjini majka zakopava dete, Avet u konjskoj utrobi, Mićanev doživljaj, Ubio je svoju ženu, Predlog starog majora, Barut u bačvi, Humka od po metra, Šetnja kroz groblje, U jednoj takvoj noći. — *Pobjeda*, Cetinje, 14 jul 1953, str. 2.

Đorđević dr Miroslav, ISTORISKI ZNAČAJ BITKE NA SUTJESCI. Prikaz toka i rezultati Pete neprijateljske ofanzive. — *Pregled*, Sarajevo, br. 7—8, 1958, str. 1—12.

Đukić Branko, TITO NA SUTJESCI. Crtica o drugu Titu i njegovoj brizi za ljude u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 24 maj 1958, str. 3.

Đukić Branko, TAKO SU SE BORILI DALMATINCI. Članak o borbama 1 i 2 dalmatinske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 1 jul 1958, str. 8.

Đukić Branko, GOVORE BORCI SA SUTJESKE. Crtice iz borbi iz Pete neprijateljske ofanzive, zabeležene prema pričanju preživelih boraca. — *Večer*, Maribor, 27 maj do 10 juna 1958.

Đukić Branko, DEVETORICA IZ PRVE PROLETERSKE. Članak o devetorici narodnih heroja iz 1 proleterske brigade koji su poginuli u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. To su: Živan Maričić, Milan Šarac, Vujadin-Vujo Zogović, Jovo Radulović, Šerif Lojo, Rade Milićević, Petar Prlja, Bojo Prelević i Hamid Beširević. Dati su podaci kako, kada i gde su poginuli. — *Glas Slavonije*, Osijek, 30 jun 1958, str. 4.

Đukić N. Branko, BRANILI SU RANJENIKE. Moral ranjenika na Sutjesci. Susret ranjenih i Save Kovačevića na Vučevu. Miloje Dobrašinović o razgovoru teško ranjenog komesara čete i Save Kovačevića. Susret Dušana Ivovića i njegove kćeri: „Ubij me, tata, pa idi!" Komesar Mostarskog bataljona obećao je da će svi izginuti braneći ranjene drugove, pa i Dušanovu kćerku; stoga joj otac kaže: „Bebo, ne plaši se!" — *Jedinstvo*, 16 jun 1958, str. 7.

Đukić Branko i Lazarević Arsa, OSAMNAESTORICA SA SUTJESKE. Na Sutjesci je palo, pored ostalih, i 18 Crnogoraca — narodnih heroja: Sava Kovačević, Veselin Đurović-Aga, Vasilije-Vako Đurović, Risto Lekić, Vlado Tomanović, Dušan Bojović, Veljko Aleksić, Nikola Ljesković, Marko Baletić, Vojin Katnić, Radoje Kontić, Stanko Martinović, Bajo Prelević, Vujadin-Vujo Zogović, Jovo Radulović, Petar Prlja, Milan Ivanović, Đuro Vujović. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 4.

Đukić Branko, VELIKA TEMA ZA POEMU. Kako je Mirko Banjević stvorio poemu o Sutjesci. — *Jedinstvo*, Priština, 7 jul 1958, str. 9.

Đukić Branko, VESO SE NIJE ODAZVAO. Biografski podaci o Veselinu Masleši i njegovoj pogibiji na Sutjesci noću 14/15 juna kod Suhe. — *Glas Slavonije*, Osijek, 24 jun 1958, str. 4.

Đukić Branko, TITO O SUTJESCI. Članak. — *Ličke novine*, Zagreb, 15 jun 1958.

Đukić Branko, SUTJESKA U NAŠOJ POEZIJI. Prikaz pesama posvećenih Sutjesci od Mirka Banjevića, Tanasije Mladenovića, Riste Tošovića, Vladimira Nazora i dr. — *Crvena zvezda* Beograd, 1 jul 1958, str. 2.

Đukić Branko, LEGENDARNI KOMANDANT. Biografski članak o Savi Kovačeviću i njegovoj pogibiji na Sutjesci 13 juna 1943. — *Glas Slavonije*, Osijek, 16 jun 1958, str. 4.

Đukić Branko, KOLONA IDE I PJEVA. Članak o probijanju Vladimira Nazora kroz Petu neprijateljsku ofanzivu od Durmitora, preko Pive, Vučeva, Sutjeske i Zelengore do Jahorine, sa 7 banijskom divizijom. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 4.

Đukić Branko i Lazarević Arsa, TITO NA SUTJESCI. Crtice o drugu Titu iz perioda Pete neprijateljske ofanzive sa opisom njegovog ranjavanja na Milinkladi 9 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 25 maj 1958.

Đukić Branko i Nikolić Mile, SUTJESKA U NAŠOJ POEZIJI. Odabrani stihovi Nazora, Banjevića, Mladenovića, Tošovića i drugih o Sutjesci i kako su isti nastali. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 6.

Đukić Gojko, S PRVOM U PROBOJU. Odlomci iz neobjavljenog dnevnika: Počinje nova ofanziva na Čelebiću (odnosi se na 1 bataljon 1 proleterske brigade). — *Front*, Beograd, br. 11, 1958, str. 7.

Đuković Mirko, U SPOMEN VELIKE BITKE NA SUTJESCI. Odlomak iz ratnih zabeležaka. — *Polimlje*, Prijepolje, 20 jun 1956.

Đuranović Petar, HUMKA. Sećanje na Bitku na Sutjesci i pogibiju Save Kovačevića. — *Omladinski pokret*, Titograd, 13 jul 1956.

Đurašinović Vojin, SUSRET SA TITOM. Crtica, Kraći susret i razgovor druga Tita sa ranjenicima 2 proleterske brigade, ispod Maglića, početkom juna 1943. — *Front*, Beograd, maj 1950, str. 4.

Đurić A., I MI SMO U MISLIMA JURIŠALI. Sećanje Despotovića na probijanje preko Vučeva i Sutjeske sa kolonom ranjenika početkom juna 1943. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 4.

Đurić Ljuban, PREKO LEDENE SUTJESKE. Crtice iz probijanja 16 banijske brigade preko Pive, Vučeva, Sutjeske i Zelengore od 7 do 12 juna 1943. — *Za domovinu*, Zagreb, 19 jun 1958, str. 3.
Đurić Pašaga, SJEĆANJE. Crtice iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Omladinska riječ*, Sarajevo, 20—30 jun 1953.

Đuričković Boško, SA VUČEVA DO GOLIJE. Sećanje na dane iz Pete neprijateljske ofanzive. Kako su partiski radnici PK KPJ za Crnu Goru (njih 52) uspeli da se probiju za Crnu Goru pravcem Vučevo—Prijevor—Trnovačko Jezero—Golija u vremenu od 10 do 18 juna 1943. — *Istoriski zapisi*, Cetinje, 1—3, 1951, str. 83—90.

Đurović Božidar, SUTJESKO, VODO, ŠTO OSTADE BEZ VIDA? — Pesme. — *Crvena zvezda* Beograd, 18 septembar 1956, str. 3

Đurović Milinko, S DRUGOM TITOM DO SUŠIČKOG JEZERA. Sećanje na pokret kolone Vrhovnog štaba na čelu sa drugom Titom od Crnog Jezera ispod Durmitora, preko Štuoca za Sušičko Jezero, zadnjih dana maja 1943 godine. — *Politika*, Beograd, 5 jul 1958.

Đurović Milinko, NEPRIJATELJSKI OBRUČ U SJENCI OPKOLJENIH. Članak posvećen moralnom liku naših boraca u bici na Sutjesci i o zločinima okupatorskih jedinica nad zarobljenim borcima i ranjenicima. — *Komunist*, Beograd, 3 jul 1958, str. 8.

Đurović Milinko, BITKA NA SUTJESCI — PREKRETNICA U NOR-u. Sažeti prikaz toka Pete neprijateljske ofanzive, njen značaj, zaključci i ocena. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 407—421.

Đurović Milinko, NA PROPLANKU PIVSKE PLANINE. Sećanje na druga Tita za vreme marša kolone Vrhovnog štaba od Crnog Jezera ispod Durmitora, preko Sušičkog Jezera do Pivske Planine, zadnjih dana maja 1943 god. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 6.

Đurović Milinko, ZBORNIK O SUTJESCI. Kako je tekao proces rada oko prikupljanja priloga učesnika o Bici na Sutjesci, vrednost tih radova objavljenih u I knjizi „Sutjeska". — *Borba*, Beograd, 30 jun, 1958, str. 4.

Đurović Milisav, BITKA NA SUTJESCI. Pesma. — *Crvena zvezda*, Beograd, 12 jun 1956, str. 3.

Đurović Ratko, FILM O SUTJESCI. Zamisao da se dramatična Bitka na Sutjesci prikaže što vernije korišćenjem autentičnih dokumenata, pretežno nemačkog arhivskog fonda — pa i onog što su Nemci onda snimili o borbama u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Borba*, Beograd, 23 jun 1958, str. 5.

Đurović Ratko, U KANJONU SUTJESKE. Sećanje na pokret 1 proleterske brigade preko Sutjeske, borbe na padinama Košura, izbijanje na Zelengoru i proboj nemačkog obruča na Balinovcu, period od 6 do 10 juna 1943. — *Za pobjedu*, Skoplje, 15 jun 1953, str. 3.

Đurović Žarko, SUTJESKO, OKRENUTA VREMENU. Pesma. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 8.

Đurović Žarko, SUTJESKA. Pesma. — *Crvena zvezda*, Beograd, 3 jun 1958, str. 3.

Đelatović Danilo, PETA OFANZIVA. Pesma. — *Mlada Hercegovina*, Mostar, br. 6, 1953.

Đoković Dobrivoje, POHOD FERIJALACA NA SUTJESKU. Članak o odluci Ferijalnog saveza Jugoslavije da svoj Treći zbor održi na Sutjesci početkom jula 1958 godine za vreme proslave legendarne bitke. — *Crvena zvezda*, Beograd, 29 april 1958, str. 1.

Đ. Ž., Ljubo Anđelić, „CRVENI GAZOVI". Prikaz ove knjige koja ustvari pretstavlja lični dnevnik autora koji je vođen u toku ofanzive. — *Invalidski list*, Beograd, god. XXXV, br. 24, 14 jun 1958, str. 6.

Džabić D., ODJECI PROSLAVE NA SUTJESCI U INOSTRANOJ ŠTAMPI. Informacija o pisanju inostranih listova o proslavi Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 1.

Egić Obrad, ZAPISI O DRUGOJ DALMATINSKOJ BRIGADI. Članak o toku i značaju borbi na Donjim i Gornjim Barama od 5 do 9 juna 1943. Druga dalmatinska imala je zadatak stalne pobočnice na Barama. Nemačka grupa „Anaker", uz podršku artiljerije i avijacije, bezuspešno je napadala položaje na Barama tokom 6, 7 i 8 juna 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 18 oktobar 1951, str. 2.

Egić Obrad, NA MOSTOBRANU. Sećanje na borbe 2 dlamatinske brigade u rejonu Donjih i Gornjih Bara 6 juna 1943 god. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958 god., str. 7.

Egić Obrad. ULOGA 2 DALMATINSKE BRIGADE U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Sećanje. Razvoj situacije u dolini Sutjeske početkom juna 1943. Pokret 2 dalmatinske brigade sa Sinjajevine ka Pivi i prelaz preko reke kod Mratinja 3 juna. Uspon na Vučevo i izbijanje preko Mrkalj Klada i Dragoš Sedla u dolinu Sutjeske kod Suhe 4 juna. Pregled brojnog stanja i naoružanja brigade. Uspon na Donje Bare 5 juna i zadatak da se brani taj pravac za Zelengoru. Detaljan opis borbi brigade u rejonu D. i G. Bara od 5—9 juna. Gubici. Likovi pojedinih boraca. Povlačenje brigsde 9 juna ka dolini Sutjeske. Probijanje na Zelengoru 9—10 juna i dalje probijanje preko komunikacije Foča-Kalinovik 10—13 juna. Analiza i zaključak o borbama brigade u prvoj polovini juna. — *Istoriski zapisi*, Cetinje, br. 1—2, 1956, str. 411.

Egić Obrad, POVODOM SEDME GODIŠNJICE 2 DALMATINSKE PROLETERSKE BRIGADE. Članak u kome je, pored ostalog, ukratko izložen borbeni put brigade, u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodna armija*, Beograd, 8 oktobar 1949, str. 3.

Egić Obrad, EPOPEJA NA BARAMA. Sećanje na borbe 2 dalmatinske brigade u rejonu Donjih i Gornjih Bara u periodu od 5 do 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 12 oktobar 1954, str. 8.

Egić Obrad, NEČUVENA JUNAŠTVA. Sažet prikaz razvoja borbi u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Šibenski list*, Šibenik, 2 jul 1958, str. 1.

Egić Obrad, DRUGA DALMATINSKA PROLETERSKA BRIGADA U OSLOBOĐENJU ZEMLJE. Članak povodom petogodišnjice formiranja. Zadaci brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i borbe od 6 do 9 juna 1943. Položaji brigade bili su izloženi artiljeriskoj vatri i bombardovanju iz vazduha. Ali, brigada je ipak izdržala i časno izvršila svoj zadatak. Poginulo je 250 boraca. — *Narodna armija*, Beograd, 7 oktobar 1947, str. 2.

Egić Obrad, MARŠ TIFUSARA. Crtica o naporima bolesnika i njihovim stradanjima u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Sloboda*, Mostar, 3 jul 1958.

Egić Obrad, KROZ ZELENGORU. Opis teškoća, gladi i napora koje su morali da podnesu naši borci u toku probijanja preko Sutjeske i Zelengore. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 3.

Egić Obrad, NA BARAMA. Sećanje na borbu 2 dalmatinske brigade na Donjim i Gornjim Barama od 6 do 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 24 jun 1958, str. 3.

Femenić Stanislav, SUTJESKA PRIČA. Pesma. — *Vjesnik*, Zagreb, 5 jul 1958, str. 6.

Ferizbegović M., BORBA NA ZLATNOM BORU. Sećanje na borbu za bačene padobrane sa hranom i municijom na Zlatnom Boru 22 maja između Nemaca i boraca Majevičke brigade. — *Crvena zvezda*, Beograd, 17 jun 1958, str. 3.

Filipović Dragutin, IZ DNEVNIKA. Kratki zapisi iz dnevnika koji je vođen svakog dana od 15 maja do 13 juna 1943 o borbenim dejstvima i pokretima 3 bataljona 4 proleterske brigade (boj kod Bioča 15—17 maja; pokret od Bioča do Mratinja i prelaz Pive 30 maja; borbe južno od Mratinja 1—2 juna; pokret preko Vučeva u dolinu Sutjeske i dalje preko Milinklade za Hrčavku; uspon na Lučke Kolibe i borba na Ljubinom Grobu 10 juna. Proboj sa Zelengore preko komunikacije Foča—Kalinovik 11—13 juna. — Objavljeno u knjizi „*Četvrta proleterska 1942—1952*", (spomenica) str. 168—170.

Filipović Vuk, NEPOKORAN ŽIVOT. Prigodan članak „o smrtonosnom i životvornom kanjonu Sutjeske". — *Jedinstvo*, Priština, 7 jul 1958, str. 1.

Finci Moni, PRESUDNE BORBE I ODLUKE U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Opširan pregled celokupnog toka Pete neprijateljske ofanzive sa težištem na obradi značajnijih borbi na pojedinim pravcima, rađen na osnovu sećanja i dokumenata. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 21 jun do 9 jula 1958, str. 7.

FORMACIJOM ŠTUKA PO NEMCIMA. Partizanska dovitljivost u Petoj neprijateljskoj ofanzivi na položajima Trovrh i Humić, 25 maja 1943. Miljenko Cvitković, raketama je naveo neprijateljsku avijaciju da bombarduje sopstvene trupe (str. 52—53). — *Vojne zanimljivosti iz naše prošlosti*, izdanje Narodne armije, Beograd 1951, str. 62.

FORMIRANJE REPUBLIČKOG ODBORA ZA PROSLAVU 15-GODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI. Informacija o sastanku u Glavnom odboru Saveza boraca NOR-a Crne Gore, 7 marta 1958: izabrano je 30 drugova u Odbor za proslavu Sutjeske. Po opštinama će se obrazovati posebni odbori za proslavu. Vazduhoplovni savez Crne Gore priprema vežbu desanta na Tjentište, 4 jula 1958, a Auto-moto ocensku vožnju od Titograda do Tjentišta. — *Pobjeda*, Titograd, 9 mart 1958, str. 12.

FORMIRAN JE REPUBLIČKI KOORDINACIONI ODBOR ZA PROSLAVU NA GODIŠNINATA OD BORBITE NA SUTJESKA. Informacije o proslavi u Makedoniji. Predviđaju se partizanski marševi, vežbe i takmičenja, partizanske večeri i predavanja. Obrazovan je republički koordinacioni odbor za proslavu. — *Nova Makedonija*, Skopje, 18 februar 1958, str. 1.

Franičević S., ŽIVE SJENKE. Nekoliko crtica o tifusarima u toku Pete neprijateljske ofanzive, zabeleženih prema pričanju učesnika. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 5 april 1958, str. 2.

Franjković Pavle, ISTORISKA VRIJEDNOST SUTJESKE. Rasmatranje o značaju Bitke na Sutjesci. — *Prosvjeta*, Zagreb, br. 452, 1958, str. 5—6.

Franjković P., „BITKA NA SUTJESCI". Prikaz izložbe „Bitka na Sutjesci", u Muzeju narodne revolucije u Zagrebu, priređene u okviru proslave petnaestogodišnjice Bitke. — *Crvena zvezda*, Beograd, 22 jul 1958.

Gluščević Miodrag, DOK SUTJESKA HLADNA TEČE. Reportaža sa obilaska doline Sutjeske i pojedinih mesta gde su vođene borbe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodni borac*, Niš, 18 maj 1956, str. 2.

GLAD, GLAD I JUNAŠTVO. Nadčovečanski napori boraca u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. To potvrđuju podaci iz operaciskog dnevnika 8 brigade 7 divizije i izveštaj šefa sanitetskog otseka Vrhovnog štaba od 3 juna 1943. — *Bilten* NKOJ-a grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, str. 5.

Gabelić Andro, BORBENI MORAL KOJI IZAZIVA ČUDJENJE. Osvrt na izveštaj generala Litersa, komandanta nemačkih snaga u Petoj neprijateljskoj ofanzivi; o rezultatima ofanzive, pisan 20 juna 1943, u kome su između ostalog date i ocene neprijatelja o dejstvima naših jedinica. — *Narodna armija*, Beograd, 15 novembar 1856, str. 6.

Galeb Danka, SUTJESKA — RIJEKA KRVAVA. Sećanje Dare Četković, Vlajka Mićina, Milana Sekulića i Željka Krešića na proboj preko Sutjeske, jun 1943. — *Naša riječ*, Zenica, 2 jul 1958.

Galić Nikola, PROŠLO — NEZABORAVLJENO. Sećanje na probijanje kroz nemačke obruče na Sutjesci i Zelengori, juna 1943. — *Požeški list*, Slavonska Požega, 24 maj 1956.

Garčević Novak, KA TJENTIŠTU. Sjećanje na susret sa proleterima i ranjenicima uoči probijanja obruča Pete neprijateljske ofanzive. — *Almanah „Za pobjedu 1942—1945"* (Tri godine borbe Četvrte proleterske crnogorske brigade 17 jun 1942—17 jun 1945), str. 89—94, Beograd 1945.

Gažević Nikola, PREKO LEŠEVA I SVOJIH I NEPRIJATELJSKIH. Sećanje na raspoloženje u štabu 3 divizije 12 juna 1943, opis Bitke na Sutjesci 13 juna i pogibija Save Kovačevića. — *Za domovinu*, Zagreb, 19 decembar 1953, str. 3.

GDJE ĆE MI SE SMIJATI SVI LJUDI. Anegdota o borcima jedne brigade koji su se posle proboja sa Zelengore prenajeli kačamaka (zabeleženo po pričanju Đurović Milinka). — *Sutjeska*, Sarajevo 3 jul 1958, str. 5.

G. N., PREDAVANJA O IV I V NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI TREBA TEMELJITO I SVESTRANO PRIPREMATI. Instruktorski članak. Tu materiju treba podeliti na podteme. Navodi primere uspelih predavanja i ukazuje na značaj priručnih sredstava. — *Narodna armija*, Beograd, 5 jun 1948, str. 3.

Gol Nenad, NJIMA PRIPADA SLAVA. Sećanje Milana Omazića, političkog komesara 3 bataljona 7 banijske brigade na probijanje preko Durmitora, Pive, Vučeva, Sutjeske i Zelengore u vremenu od 29 maja do 11 juna 1943. — *Narodni list*, Zadar, 1 jun 1958, str. 7.

Gončin Milorad, NJEGOV BRAT MIRKO. Priča o komandantu jedne jedinice na Sutjesci koji je video kako mu Nemci muče i streljaju brata-tifusara. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 5.

Gončin Milorad, BOMBAŠKI OKRŠAJI IZNAD KANJONA. O učešću 3 dalmatinske brigade u borbi na Sutjesci. — *Narodna armija*, Beograd, 19 septembar 1958, XIII, 999.

Gotovušić Arslam, „MI MORAMO PREĆI". Članak o borbama za prelaz preko Sutjeske, juna 1943. — *Front slobode*, Tuzla, 27 jun 1958.

Govedarica Savo, TOPOVIMA KROZ BESPUĆA. Sećanje na prebacivanje topova 3 divizije preko Pive i njihovo izvlačenje na Vučevo, 10—11 jun 1943. — *Narodni borac*, Niš, 17 decembar 1956, str. 5.

GOVORE BORCI SUTJESKE. U uvodu se daje opšti tok priprema neprijatelja za ofanzivu. Dalje prenosi odlomke iz dnevnika Čede Minderovića: 28, 29 i 30 maj; 1 jun i 3 jun 1943. — *Jedinstvo*, Priština, 19 maj 1958, str. 7.

GOVORE KOMANDANTI I KOMESARI DIVIZIJA U BITCI NA SUTJESCI. Sećanja Peka Dapčevića, Mitra Bakića, Pavla Jakšića i Radomira Babića na pojedine momente iz Pete neprijateljske ofanzive: o herojstvu umirućih i suzi u Titovom oku za koju se zna sa Sutjeske; likovi boraca u danima probijanja kroz neprijateljske obruče; kako je u poslednji čas spasen pesnik Vladimir Nazor iz neprijateljskih kandži; na bojištu su ostajali samo mrtvi, svi ostali su nastavili borbu. — *Vjesnik*, Zagreb, 22 jun 1958, str. 3.

Gračanin Petar, NOĆ NA SASTAVCIMA. Sećanje na zadatak 3 čete 3 bataljona 2 proleterske brigade koja je 21—22 maja 1943 držala položaj na levoj obali Tare, u rejonu Šćepan Polja, i onemogućila Nemcima da pređu Taru. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 5.

Grmuša Rade, SEDAM DANA U KANJONU PIVE. Sećanje na dejstva 8 brigade 7 banijske divizije u kanjonu Pive kod Donjeg Kruševa i Čokove Luke od 1 do 7 juna 1943. — *Narodni list*, Zadar, 16 april 1958, str. 2.

Grbić Vera, SUTJESCI. Pesma. — *Borovo*, Borovo 31 maja 1958.

Grubić Zvonko, ŽIVOTIMA SMO PREMOSTILI PIVU. Sećanje na prelaz jedinica 3 divizije i ranjenika preko Pive kod Čokove Luke 9 i 10 juna 1943. — *Za domovinu*, Zagrezb, 5 jun 1958, str. 3.

Grubišić Darko, TEŽAK JE TO BIO RASTANAK. Crtice iz 4 bataljona 1 dalmatinske brigade pri prelazu preko Pive kod Čokove Luke i uspona na Vučevo, 8 juna 1943. Opis trenutka kada se moralo rastati sa teško ranjenim borcima iz svog bataljona, koji su bili rodom iz njegovog mesta (drugarica Čarna i Vrgoč Vicko) i zauvek ostali na Vučevu. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 12.

Grubišić Milan, PROBIJANJE PO GRUPAMA. Crtice iz probijanja kroz neprijateljske položaje manje grupe boraca posle stradanja 3 divizije i bolnice na Sutjesci 13 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 12.

Grujić Periša, BITKA NA GORNJIM BARAMA. Sećanje na borbu 2 dalmatinske brigade u rejonu Gornjih Bara i na padinama Tovarnice u periodu od 5 do 9 juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 11 jun 1952.

G. S., DANICA TOMAŠEVIĆ. Zapis o Danici, puškomitraljescu 2 čete, 2 bataljona, 5 crnogorske brigade iz Pete neprijateljske ofanzive. — Objavljeno u knjizi *Oni su ponos domovine* (str. 174—8), izdanje Glavnog odbora USAO Crne Gore, Beograd 1945.

GUSLARI O PETOJ OFANZIVI. Stihovi narodnog guslara Andreja Kubata iz Žegara u Dalmaciji o Bici na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 7.

Guberinić Milo, VJERA U POBJEDU IH JE HRANILA. Crtice iz Pete neprijateljske ofanzive Bože Ćirovića, Mije Medaka, Draga Mijatovića i Rajka Malića. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 4.

Hadžović M., „RECI DA NEĆU UKALJATI IME PROLETERA". Lirski obrađena crtica o poslednjim časovima jednog teškog ranjenika iz 1 proleterske brigade na Sutjesci. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 2.

Hajdić Krešo, BANIJCI U BORBI NA SUTJESCI. Crtice iz borbi 7 banijske brigade u probijanju sa ranjenicima preko Pive, Vučeva i Sutjeske za Zelengoru u periodu od 6 do 10 juna 1943. — *Tvornički list*, Zagreb, br. 3, 1958, str. 75—76.

HEROJIZAM NAŠE VOJSKE U SANDŽAKU I CRNOJ GORI. Vesti o bojevima na teritoriji Pive i kod Foče, te protivjuriši na Sutjesci. Uzalud likuje „Nova Hrvatska", jer partizani nisu uništeni. — *Naprijed*, Zagreb, 23 jun 1943 (Dokumenti historije KP Hrvatske).

HEROJI PALI U PETOJ. Kratki podaci za 32 narodna heroja poginula u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, sa navođenjem podataka gde i kada su poginuli. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, strana 8.

Hočevar Milka, BEG PRED SLUTNJOM SMRTI. Sećanje teškog ranjenika iz bolnice 3 krajiške brigade na probijanje kroz neprijateljske obručeve. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 289—29.

Horvat dr Marijan, U SPOMEN VUKU VERNIĆU. Prikaz života i rada asistenta Pravnog fakulteta u Zagrebu, koji je poginuo u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Sveučilišni list*, Zagreb, 25 april 1951.

HRABRI KAO I NJIHOVI BORCI. Članak o nemačkim nasiljima nad narodom durmitorskog kraja (likovi pojedinih seljaka i njihova hrabrost pred terorom okupatora). — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 2.

Hromadžić Ahmet, „SUTJESKA". Prikaz romana Dušana Kostića. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 6.

Hrvačić F., NA ZELENGORI IZGUBLJEN PAPIRIĆ. Crtica. — *Globus*, Zagreb, 7 maj 1955.

Husić Džavid, MORALI SU NAPISATI: SAVA KOVAČEVIĆ. Osvrt na pisanje okupatorske i kvislinške štampe o razvoju borbi na području Sutjeske i Zelengore, juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 6.

Ignjatović Mića, SUTJESKA VJEČNO ZBORI. Literarni prilog o liku Save Kovačevića i njegovo pogibiji na Sutjesci 13 juna 1943. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jul 1954, str. 2—3.

Idrizović Nusret, ŠAKA ZOBI. Sećanja Ibra Marića, borca Mostarskog bataljona 10 hercegovačke brigade na Sutjesci. — *Pobjeda*, Titograd, 4 mart 1958, str. 9.

Ikonić Đorđe, USPOMENA NA BALINOVAC. Crtica, zaposana po kazivanju, o proboju 1 proleterske brigade kroz nemački obruč na Zelengori, 10 jun 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 21 decembar 1954, str. 3.

Ilić Pavle, ISTORIJSKI PLAN. Sećanje zamenika načelnika Vrhovnog štaba na operacije u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Tri podatka nagoveštavali su da neprijatelj priprema novu ofanzivu. Razlozi zašto ranije nije preduzet proboj obruča. Upoređenje nemačkog plana sa onima koje je stvorio Vrhovni komandant NOV i POJ. — *Invalidski list*, Beograd, god. XXXV, br. 24, 14 jun 1958, str. 3.

Ilić Ž., KAO U PAKLENOM KOTLU . . . Priča o Radovanu Ivanoviću šesnaestogodišnjem mladiću — borcu 3 sandžačke brigade: Svuda front. Neprijateljske zasede vrebaju iz svake pećine. Ranjenici su često uzimali puške... Naređenje komandiru čete Vojinu Drobnjaku nije uručio jer ga je našao mrtvog. — *Ibarske novine*, Kraljevo, 27 jun 1958, str. 2.

Ilić Ž., NJIH SEDMORICA . . . Sećanja preživelih učesnika Bitke na Sutjesci: kako je sedam smelih jurišalo na Nemce u Čelebiću i spaslo 7 kg kukuruza i ječma, ali su prilikom prelaza Tare pobijeni od četnika. — *Ibarske novosti*, Kraljevo, 20 jun 1958, str. 4.

Ilićković Čedomir, IZ BORBE NA SUTJESCI. Sećanja. Druga dalmatinska brigada na položaju Donje Bare. Teškoće oko previjanja i prenosa ranjenika. — *Front*, Beograd, 1 jun 1946, str. 9.

Isaković Antonije, VELIKA DECA. Zbirka pripovedaka. Dve pripovetke odnose se na Petu neprijateljsku ofanzivu: „Kroz granje nebo", pripovetka o grupi teških ranjenika sakrivenih u šumi povrh Sutjeske (dijalozi među ranjenicima u očekivanju da ih Nemci pronađu i poubijaju). Str. 53—98; „Tri plava cveta", pripovetka o ranjenicima i tifusarima u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i njihovom pokretu preko Pive i Vučeva ka Sutjesci (str. 119—158). — *Novo pokolenje*, Beograd, 1953, str. 248.

Isaković Ljubiša, TRAGOM HEROJA. Reportaža o boravku stranih vojnih izaslanika, akreditovanih u Beogradu, na zemljištu gde se odvijala Peta neprijateljska ofanziva. — *Narodna armija*, Beograd, 4 jul 1957, str. 6.

I PITO JE POGINUO. Crtica o topu 3 divizije u bici na Sutjesci. — *Glas Istre*, Pula, 20 jul 1956.

ITALIJANSKE SNAGE NA TERITORIJI JUGOSLAVIJE U TOKU NOR 1943. Dat je potpun pregled svih italijanskih okupacionih snaga. Među njima i tzv. „Trupe Crne Gore": divizije „Taurinenze", „Venecija", „Ferara", „Peruda" i „Emilija" koje su većim delom uzele učešća u Petoj neprijateljskoj ofanzivi protiv Glavne operativne grupe. — *Vojni istoriski glasnik*, Beograd, oktobar 1952, str. 82—106.

Ivanović Aleksa, U SPOMEN VAKA ĐUROVIĆA. Prilog biografiji Vaka Đurovića koji je poginuo 9 juna u rejonu Milinklade kao komandant 4 proleterske brigade. — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 jun 1952, str. 1—2.

Ivanović Đoko, SEĆANJE NA SAVU KOVAČEVIĆA. Prilog biografiji Save Kovačevića (period 1941—1942 godine). — *Narodna armija*, Beograd, 22 jun 1955, str. 6.

Iveković Mladen, NEPOKORENA ZEMLJA. Zapisi iz Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive. U delu o Petoj ofanzivi dati su tok, značaj i posledice po razvitak NOB-e (str. 161—235). — Izdanje Nakladnog zavoda Hrvatske, Zagreb, 1945, edicija Partizanska književnost, izvanredno izdanje, str. 340.

Ivović Dušan, ZADATAK JE IZVRŠEN. Zapis o pripremama Blaža Jovanovića, Boška Đuričkovića i grupe drugova za probijanje sa Sutjeske u Crnu Goru, 12 juna 1943. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1948, str. 2.

Ivović Dušan, BRIGA ZA RANJENIKE. Zapis o Vjeri Pavić, bataljonskom referentu saniteta i ranjenicima u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, 13 juna 1943. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1948, str. 2.

Ivović Dušan, DA SE OPROBAŠ . . . Anegdota. Ranjeni Pejo Vuković, šezdesetogodišnji starac, na Vučevu posmatra „Štuke" kako bombarduju, pa veli: „Skini se na zemlju, švapska pogani, da se oprobaš sa partizanima..." — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jul 1951, str. 7.

Ivović Dušan, IZ V OFANZIVE. Crtica. Pogibija jednog tifusara, Razgovor Fjodora Mahina i Sima Miloševića uoči proboja na Sutjesci. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1948, str. 2.

Ivović Dušan, KUĆA GORI, DOMAĆIN PEVA. Anegdota iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Pobjeda*, Cetinje, 19 april 1947, str. 6.

Ivović Dušan, MINOVO UBISTVO. Anegdota iz Pete neprijateljske ofanzive. Ranjenik Mina Zekavčić vrši samoubistvo da ne bi pao neprijatelju u ruke. — *Pobjeda*, Cetinje, 10 februar 1948, str. 5.

Ivović Dušan, POSLIJE SUTJESKE. Crtica. — *13 jul*, Cetinje, 9 jul 1951, str. 6—7.

Ivović Dušan, VJETAR SMRTI. Sećanje na borbu 3 divizije na Sutjesci u rejonu Tjentišta, 13 juna 1943. Likovi boraca i ranjenika. Juriš na nemačke bunkere i rovove. Pogibija Save Kovačevića. Stradanje 3 divizije. Probijanje manjih grupa boraca 3 sandžačke brigade preko Sutjeske na Vučevo. Prelaz Pive kod Mratinja i pokret ka Tari i Sandžaku. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 123—129, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

ISJEČCI IZ SJEĆANJA PREŽIVELIH BORACA SA SUTJESKE. Crtice iz borbe na Sutjesci po sećanju Ljubice Antunov, Mira Barbarića, Bože Bedalova i drugih. — *Jugovinil*, Split, br. 10, 1958, str. 2—3.

Ivanda Ante, PETNAESTOGODIŠNJICA BORBI NA SUTJESCI. Sećanje na borbe 1 bataljona 2 dalmatinske brigade na Tovarnici od 5 do 9 juna 1943. — *Šibenski list*, Šibenik, 19 mart 1958, str. 2.

Ivanović dr Đoko, STVARNI I PRAVNI POLOŽAJ ŽRTAVA U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Članak o zverskim postupcima nemačkih trupa u Petoj neprijateljskoj ofazivi prema zarobljenim borcima, ranjenicima, stanovništvu i njegovoj imovini (navodi se niz konkretnih primera). — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 450—460.

I VJEČNO HUČI SUTJESKA. Pesma. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 4 jul 1958.

Ivković Obren, POSLEDNJA VIĐENJA. Sećanje na probijanje 3 divizije preko Vučeva i njenu borbu na Sutjesci. Dat je lik Save Kovačevića iz tih dana i opis njegove pogibije na Sutjesci 13 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 29 jun 1958.

IZ KNJIGE DEPEŠA PRVE PROLETERSKE. Navodi se deset depeša Prve divizije, za Vrhovni štab, počev od 31 maja do 16 juna 1943. — *Bilten*, NKOJ-a grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, str. 5.

IZLOŽBA „BITKA NA SUTJESCI" U MUZEJU NARODNE REVOLUCIJE. Prikaz izložbe povodom petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci u Muzeju narodne revolucije u Zagrebu. *Narodni list*, Zadar, 25 jun 1958, str. 6.

IZ SLAVNIH BORBI PRVE PROLETERSKE. Sećanje na borbe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i kod Lovreća. — *Omladinski pokret*, Titograd, 21 decembar 1947, str. 3.

IZ SLAVNIH DANA PRVE PROLETERSKE. Sećanje na borbe bataljona iz 1 proleterske brigade početkom juna 1943 u dolini Sutjeske. — *Omladinski pokret*, Titograd, 21 decembar 1947, str. 3.

Jablan Radovan, ZANEMELI POGLEDI. Reportaža sa posete poprištima borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Gardist*, Beograd, br. 13, 1958, str. 3.

Jablan Radovan, PUTNIK NA SUTJESCI. Pesma. — *Gardist*, Beograd, br. 15, 1958, str. 5.

Jajčanin M., VELIKA DRAMA NA MALOJ RECI. Crtice iz borbe 1 dalmatinske brigade od 8 do 12 juna 1943 prilikom probijanja preko Pive, Vučeva i Sutjeske, sa opisom poteškoća, napora i gladi i likova pojedinih boraca i ranjenika iz tih dana. Zabeleženo po kazivanju: Ante Kronja Čenča, Mitra Janković, Petra Mušikića, Hrvoja Čulića-Miće, Mate Antulova i Ive Bogavčića. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 28 i 29 maj 1958, str. 2.

Jakšić Pavle, SEDMA DIVIZIJA U ČETVRTOJ I PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Članak u kome je period Pete neprijateljske ofanzive ukratko iznet (19—26 str.) — probijanje 7 divizije preko Sutjeske i Zelengore od 6 do 14 juna 1943. — *Vojni istoriski glasnik*, Beograd, br. 6, 1951, str. 3—26.

Jakšić Pavle, KROZ „IGLENE UŠI". Sećanje na probijanje 7 banijske divizije od Sutjeske do Lučkih Koliba od 9 do 10 juna 1943 god. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 3.

Jakšić Pavle, ZAVET NEZNANOG BORCA. Crtica iz probijanja 7 banijske divizije preko pruge Sarajevo—Višegrad 19 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 7.

Jakšić Pavle, TITO NA SUTJESCI. Članak o liku druga Tita kao Vrhovnog komandanta, generalnog sekretara Partije i čoveka u danima Pete neprijateljske ofanzive. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 375—381.

Jakšić Pavle, USTAVIO SAM KOLONU... Sećanje na porobijanje 7 banijske divizije, sa delom ranjenika iz Centralne bolnice, preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore, od 9 do 11 juna 1943 i susret sa drugom Titom kod Lučkih Koliba 10 juna 1943. Zabeležio Savo Kržavac. — *Komunist*, Beograd, 26, jun 1958, str. 7.

Jakšić Mato, SUTJESKA — NAŠA SADAŠNJOST I BUDUĆNOST. Prigodni članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 3 jul 1958.

Jakšić Nikola, DESET DANA S RANJENICIMA. Crtice o ranjenicima i tifusarima i njihovom stradanju u toku probijanja preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore u prvoj polovini juna 1943. — *Novi list*, Rijeka, 22 jun 1958, str. 3.

Jakšić Pavle, ISTORISKI ZNAČAJ SUTJESKE. Članak o toku i rezultatima Pete neprijateljske ofanzive. — *Dervenski list*, Derventa, 29 maj 1958.

Jančić M., PRIRODNE LJEPOTE SUTJESKE. Opis prirodnih lepota na području Sutjeske. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 7.

Jandrić Ljubo, SUTJESKA. Pesma. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 6.

Jandrić Ljubo, SUTJESKA. Pesma. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 4 jul 1958, str. 2.

Janić Predrag, SUTJESKA. Pesma. — *Polet*, Ljubljana, br. 10, 1958, str. 597.

Jan Ivan, OPERACIJA „ŠVARC". Opšti pregled toka borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 3.

Jauković Danilo, NAD PIVOM. Sećanje na boravak u grupi teških ranjenika u selu Jerinovići 6 juna 1943, neuspeli pokušaj proboja preko Tare u Sandžak, pokret ka Pivi i prebacivanje preko Pive, uspon na Vučevo pod artiljeriskom vatrom i dejstvom nemačke avijacije, odmor na Vučevu 10 juna, pokret preko Vučeva i izbijanje kod Dragoš-Sedla 12 juna, spuštanje ranjenika ka Sutjesci i izbijanje na reku ujutro 13 juna. — *Duga*, Beograd, 10 jun 1956, str. 2—5.

Jauković Danilo, TREĆA UDARNA DIVIZIJA OD DURMITORA DO SUTJESKE. Članak — rekonstrukcija dejstva Treće divizije u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Situacija početkom juna. Plan Vrhovnog štaba. Pogoršanje situacije 3 juna. Sastanak u Mratinju. Zadatak Druge operativne grupe: zaštita Centralne bolnice. Pokušaji prebacivanja preko Pive. Stanje 10 juna na Vučevu. Pokušaj proboja preko Sutjeske. Tok i ishod borbi 13 juna 1943. — *Vojni istoriski glasnik*, Beograd, br. 2—3, mart—juni 1958, str. 40—65.

Jauković Danilo, RUKA ZA RUKU. Sećanje na boravak u Centralnoj bolnici u Rudinama. Pripreme za prebacivanje preko Tare u Sandžak i neuspeh. Prebacivanje preko Pive i uspon na Vučevo. Pokret bolnice za 3 divizijom preko Vučeva, prelaz Sutjeske, neuspeli proboj, pogibija Save Kovačevića. Streljanje uhvaćenih ranjenika. Povlačenje pojedinih ranjenika preko Sutjeske na Vučevo i probijanje do Golije. Obuhvaćen je period od 6 do 17 juna. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, izdanje Narodna knjiga, Cetinje, 1953, str. 136—143.

Jauković Danilo, PREKO SUTJESKE. Odlomak iz dnevnika. — *Partiski rad*, Cetinje, br. 12, 1951.

Jauković Milorad, LIKOVI BORACA PETOG BATALJONA. Sećanje na podvige boraca 5 bataljona 4 proleterske brigade. Među ostalim iznosi lik bombaša Živković Gila koji se istakao na Bugojnu, Kupresu, Imotskom, Jablanici i njegova pogibija 13 juna 1943 kod Miljevine, prilikom probijanja nemačkog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik. — Objavljeno u sponen-knjizi *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 315—320, Prosveta, Beograd 1945.

Jauković Mitar, NIJEMCI SU PADALI POKOŠENI. Sećanje na borbe 4 proleterske brigade prvih dana juna 1943 kod Donjeg Budnja i Miloševića na padinama Bioč planine u odbrani ugroženog prelaza preko Pive kod Martinja. — *Čuvar Jadrana*, Jadran, 1 jul 1958, str. 7.

Jauković Mitar, U PRAVCU SUTJESKE. Sećanje na borbe 1 čete 5 bataljona 4 proleterske brigade južno od Mratinja prvih dana juna 1943. Ranjavanje omladinskog rukovodioca bataljona, koji je ostao na položaju i kasnije se sam probio do svoje jedinice i njegov susret sa Juricom Ribarom. — Objavljeno u spomen-knjizi *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 158—160, Prosveta, Beograd 1945.

Jauković Mitar, PORUKA SMRTNO RANJENOG KOMANDANTA. Sećanje na kolonu ranjenika 4 proleterske brigade u pokretu preko Sutjeske noću 8/9 juna 1943. Zastanak u šumi na Milinkladi. Bombardovanje 9 juna. Vako Đurović, komandant 4 proleterske brigade, bio je smrtno ranjen.

Njegovo zadnje naređenje obeleženo na sekciji crvenom olovkom — posesti i braniti Ljubin Grob. Nošenje na nosilima do iznad Hrčavke, gde je umro i sahranjen. — *Čuvar Jadrana*, Split, 18 decembar 1956, str. 7.

JEDINICE IZ HRVATSKE U NAJVEĆOJ BICI NOB. Sećanja i impresije iz bitke na Sutjesci: Pavla Jakšića, Đure Kladarina, Vicka Krstulovića, Ljuba Vučkovića, Mate Ujevića, Ante Babine i Uroša Krunića — komandanata i političkih komesara nekih jedinica Glavne operativne grupe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, 23 jul 1958, str. 5.

JE LI OVAJ PUT VODI SLOBODI. Anegdota o starom prvoborcu čika Luki Steviću i njegovom susretu sa drugom Titom kod Miljevine, 13 juna 1943, prilikom probijanja preko komunikacije Foča —Kalinovik. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 maj 1952, str. 3.

Jelić Vojin, ZAHVALNOST JEDNOG KRAJA. Hronika. Susreti u Kninu, odakle je u Bici na Sutjesci učestvovalo preko 300 boraca, od čega je 238 poginulo. Boško Žunić, mesarski radnik iz Knina, jedan je od palih. Njegovo ime pomenuo je u „Borbi" (15 jun 1958) general-pukovnik Vučković, što je izazvalo zahvalnost građana Knina i okoline. — *Borba*, Beograd, 22 jun 1958, str. 3.

Jelić Vojin, MOMCI POD DINAROM. Članak o 238 poginula i 74 preživela borca sa Sutjeske iz Knina i njegove okoline, koji su se za vreme Pete neprijateljske ofanzive nalazili u 2 dalmatinsko brigadi. — *Vjesnik*, Zagreb, 4 jul 1958, str. 3.

Jelovac Dušan, FRAGMENTI IZ VELIKE BITKE. Tri crtice iz Pete neprijateljske ofanzive zapisano po kazivanju preživelih boraca „I poslednji dah Partije" (borac smrtno ranjen traži da pre nego umre bude primljen u Partiju); „Poslednje naređenje komandanta Vaka" (Đurović Vako, komandant 4 proleterske brigade, smrtno ranjen prenosi zadatak koji je brigada dobila od druga Tita); „Prebrojte vaše mrtve" (odgovor teškog ranjenika Nemcima na pitanje kako su se naše jedinice probile preko Sutjeske i Zelengore). — *Narodna armija*, Beograd, 11 jun 1953, str. 6.

Jerković Mate, BORBENI POREDAK I IZVRŠENJE PROBOJA OPERATIVNE GRUPACIJE IZ OKRUŽENJA. Članak u kome se razmatra proboj Glavne operativne grupe iz okruženja u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Vojno delo*, Beograd, br. 10, 1955, str. 15—28.

Ješurin Vladimir, HEROJI JUGOSLAVIJE. Članak o Savi Kovačeviću i Mihajlu Mirkoviću; pogibija Save Kovačevića na Sutjesci 13 juna 1943. — *Borba*, Beograd, 30 novembar 1944.

Ješurin Vladimir, MALI MIŠA I NJEGOV VELIKI DRUG SAVA KOVAČEVIĆ. Literarni prilog. Kako je dječak Mišo Mirković otišao u partizane, upoznao Savu Kovačevića i preživio kobnui 13 jun 1943, kada je poginuo Sava Kovačević. — *Front*, Beograd, 15 oktobar 1945, str. 16—17.

Jerković Mate, BORBE U SLAVONIJI ZA VRIJEME IV I V NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Vojnostručna obrada ofanzivnih dejstava novoformiranog 1 slavonskog korpusa za vreme Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive: čišćenje požeške kotline, napadi na naseljena mesta, diverzije na železničkoj pruzi Beograd—Zagreb i dr. — *Izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA*, Beograd, 1951, str. 176.

Ivanović A., viceadmiral Mate Jerković, BORBE U SLAVONIJI ZA VRIJEME IV I V NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Prikaz i ocena knjige. — *Narodna armija*, Beograd, 13 mart 1952, str. 4.

Jerković Mate, NEPOSREDNE PRIPREME PROBOJA OPERATIVNE GRUPACIJE IZ OKRUŽENJA. Članak u kome autor dotiče i dejstva Glavne operativne grupe tokom Pete neprijateljske ofanzive. — *Vojno delo*, Beograd, br. 9, 1955, str. 1—10.

Jerković Mate, PROBOJ OPERATIVNE GRUPACIJE IZ OKRUŽENJA — OPĆA RAZMATRANJA. Članak u kome se autor osvrće i na dejstva Glavne operativne grupe u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Vojno delo*, Beograd, br. 7—8, 1955, str. 1—13.

J. K., ŠUMI, TEČE SUTJESKA... Prigodan napis povodom petnaestogodišnjice Pete neprijateljske ofanzive. Daje ukupne gubitke: 13.500 neprijatelјevih a 14.000 mrtvih, ranjenih i nestalih partizana. Simbol i značaj Sutjeske. — *Ibarske novosti*, Kraljevo, 1 maj 1958, str. 4.

Jokić Gojko, DOVIĐENJA NA TJENTIŠTU. Reportaža sa marša brigade ferijalnog saveza „Miljenko Cvitković" — tragom Pete neprijateljske ofanzive. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 3.

Jokić, G., MOSTARSKI BILTENI O SUTJESCI. Fragmenti o borbama na Sutjesci iz ilegalnih biltena za period maj-juni 1943, koje je izdavao u okupiranom Mostaru Agitprop miesnog komiteta KPJ za Mostar. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 6.

Jovanov Milovan, TRAGOM POBEDA. Prigodan članak o borbenom putu 6 istočnobosanske brigade (učestvovala i u Petoj neprijateljskoj ofanzivi) povodom godišnjice njenog formiranja. — *Crvena zvezda*, Beograd, 9 avgust 1955, str. 3.

Jovanović Batrić, OD TARE DO SUTJESKE. Sećanje na borbe 3 sandžačke brigade, život i rad pojedinih boraca u periodu Pete neprijateljske ofanzive. Poglavlja knjige: Počela je Peta neprijateljska ofanziva; Durmitor; U Sušici; Na Pivskom platou; Niz kanjon Pive; U kanjonu Pive; Uz Vučevo; Vučevo; Iznad Sutjeske; Huči, teče Sutjeska — krv pliva po njoj...; Drugovi su došli. — *Prosveta*, Beograd 1952, biblioteka Svedočanstva, knjiga 1, str. 203.

Jovanović Batrić, MOJ BATALJON. Odlomak. Marš 9 iuna 1943 uveče prema Balinovcu. Pred rasvit 10 juna otpočeo je juriš 800 proletera. Bio je to gust stroj boraca Prve proleterske brigade. Obruč je pukao. Malo kasnije zaplenjena je nemačka komora sa hranom. — *Krila Armije*, Zemun, 5 oktobar 1952, str. 4.

Jovanović Batrić, BALINOVAC. Sećanje na proboj 1 proleterske brigade kroz nemački obruč na Zelengori, 10 juna 1943. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 277—278, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Jovanović Batrić, DRUGOVI SU DOŠLI. Sećanje na povratak preživelih boraca 5 crnogorske brigade septembra 1943 iz istočne Bosne za Crnu Goru i poseta poprištu borbi iz Pete neprijateljske ofanzive u dolini Sutjeske (opis bojišta na kome još leže gomile kostura i sahrana Save Kovačevića u novi grob). — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 293—296, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Jovanović Batrić, POČELA JE PETA OFANZIVA. Sećanje na borbe i pokret 3 sandžačke brigade u drugoj polovini maja 1943 (Kovren—Tara—Durmitor). — *Crvena zvezda*, Beograd, 12 maj 1953, str. 3

Jovanović Batrić, POGLED NA SUTJESKU. Zapis o zemljištu i prirodi u rejonu Sutjeske, pisan 12 juna 1943, uoči pokušaja proboja 3 divizije sa ranjenicima kroz nemački obruč na Sutjesci. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 31—33, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Jovanović Batrić, POLA SATA DO ZORE — POKRET! Sećanje na borbe 3 divizije na Sutjesci kod Tjentišta 13 juna 1943 (prelaz 3 sandžačke brigade preko Sutjeske na čelu sa komandantom Jakšićem; 5 crnogorska brigada u jurišu na nemačke bunkere ispod Ozrena; opis bitke na Sutjesci). — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 114—117, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Jovanović Batrić, PONOVO NA ZELENGORI. Sećanje na borbe i pokret 1 bataljona 1 proleterske brigade od Sutjeske, preko Milinklada, Hrčavke, Lučkih i Vrbničkih Koliba do Balinovca u vremenu od 6 do 10 juna 1943. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 273—276, Narodna knjiga, Cetinje, 1953

Jovanović Batrić, SAVA. Prilog biografiji Save Kovačevića. — *Narodni vojnik*, Beograd, 12 jun 1953, str. 2—3.

Jovanović Batrić, SAVA JE SA VAMA! Sećanje na stanje 3 divizije i Centralne bolnice 12 juna 1943 pred Sutjeskom. Napadi Nemaca od Popovog Mosta. Čitanje zapovesti štaba 3 divizije za proboj preko Sutjeske izdane 12 juna u štabu 3 sandžačke brigade. Borba na Sutjesci 13 juna. Lik Save Kovačevića, njegovi podvizi u toku rata i pogibija 13 juna. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 17 Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Jovanović Batrić, DVOGODIŠNJICA SUTJESKE. Uvodnik o odnosu snaga i, ukratko, o toku i rezultatima Bitke. Simbol Sutjeske. — *Omladinski pokret*, Titograd, br. 14, 21 jun 1945, str. 3.

Jovanović Blažo, NAJVIŠE JE ZADIVLJAVAO MORAL BORACA. Sećanje Blaža Jovanovića koji se upravo pred početak ofanzive vratio iz Albanije i stigao u Đurđevića Taru, gde je podneo izveštaj drugu Titu. Baš tih dana Blažo je bio određen za sekretara PK za Crnu Goru, pa je morao odmah na put. Sava Kovačević mu je rekao da se, možda, više nikad neće videti. Prizori na putu: iznemogli borci umiru držeći se za granu bukve; ranjenik seče meso sa živog konja. Prelaz preko Pive. Moral boraca i u tim najkritičnijim situacijama bio je na visini. S Vučeva je, oko 12 juna 1943, krenula grupa od oko 70 ljudi, ka Crnoj Gori. Koloni se priključio i Đoko Pavićević. Pored Trnovačkog Jezera, preko Brljeva do Bjelopavlića. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 1 i 2.

Jovanović Blažo, IZVEŠTAJ O POLITIČKOM RADU PK KPJ ZA CRNU GORU. U jednom delu izveštaja, koji je podnet na Osnivačkom kongresu KP Crne Gore 1948 godine, daje se kratak osvrt na tok i rezultate Pete neprijateljske ofanzive u kojoj je Crna Gora podnela teške žrtve: samo u Pivi je pobijeno 1.200 ljudi, žena i dece. Probijanje grupe drugova, sa Ivanom Milutinovićem na čelu, sa Sutjeske u Crnu Goru (str. 31—32). — Cetinje, 1948, str. 82.

Jovanović Božo, MOJ POSLEDNJI SUSRET SA SAVOM. Sećanje komandira 2 čete 1 bataljona 5 proleterske brigade na borbe kod Šavnika i prelaz preko Pive. Kako je 2 četa izvršila poslednje naređenje Save Kovačevića koje je on izdao 11 juna 1943 na Dragoš Sedlu. — *Za domovinu*, Zagreb, 22 februar 1958, str. 3.

Jovanović Dragi, „RANJENICI SU U PITANJU TREBA POŽURITI. . ." Sećanje boraca Pionirske čete Vrhovnog štaba na zadatak koji je dobio od druga Tita 5 juna 1943 na Vučevu: da se sa grupom boraca vrati natrag na Pivu i opravi oštećeni most kod D. Kruševa. Briga druga Tita za ranjenike i borce. Izgradnja mosta kod Čokove Luke. Probijanje u koloni 7 banjske divizije sa Nazorom i Ribarom, preko Vučeva do Suhe 8 i 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 6, 13, 20 maj i 3 jun 1958, str. 3.

Jovanović Gojko, ŠTO TO HUČI SUTJESKA. Reportaža sa proslave desetogodišnjice Bitke na Sutjesci sa nekoliko crtica iz te Bitke, prema pričanju učesnika. — *Narodni borac*, Niš, 16 jun 1953, str. 3

Jovanović M., TITO U PARTIZANSKOJ KOLONI. Crtice o drugu Titu na Vučevu početkom juna 1943 i prilikom proboja nemačkog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik, 13 juna 1943. — *Narodni vojnik*, Beograd, 25 maj 1952, str. 4—5.

Jovanović Radivoje, DRAMA NA SUTJESCI. Opširan pregled toka i rezultata Pete neprijateljske ofanzive. Podnaslovi: Kako je počelo; Koncentričan napad; Utihnula malu Solumija; Vrijeme i brzina; Slijepi ratnik priča; Glad i iscrpljenost; Neizvršeno naređenje; Svaka čuka u plamenu; Ljuti okršaj; Borba za Ljubin Grob; U jami; Stazom umiranja; Pogibija Save Kovačevića; Masakr ranjenika; Spomenik slobode. — *Vjesnik*, Zagreb, 15—31 maj 1958, str. 7.

Jovanović Radivoje, PRVE PESME O SUTJESCI. Članak o tome kako su nastale pesme o Sutjesci: Tanasija Mladenovića, Mirka Banjevića, Riste Tošovića i dr. — *Komunist*, Beograd, 16 maj 1958, str. 9.

Jovanović Radivoje, BORBE PETE PROLETERSKE NA BIOČU MAJA 1943. Reportaža. Od Javorka do Radovča. Susret sa Zetskim partizanskim odredom i narodom. Razbijanje četnika. Tok borbe na Bioču, rezultati i značaj. — *Narodna armija*, Beograd, 17 jun 1947, str. 4.

Jovanović Radivoje, POČASNI PLOTUN. Reportaža. Sutjeska u julu. Jedna grupa pronalazi kost borca palog u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i puškomitraljez sa četiri neispaljena metka u šarženu. Sahranjuju posmrtne ostatke, a iz puškomitraljeza ispaljuju počasni plotun. — *Narodna armija*, Beograd, 7 februar 1952, str. 6.

Jovanović Radivoje, RANJENIK. Pripovetka o ranjeniku Niku, koji je posle borbe na Sutjesci uspeo da se sa slomljenom nogom probije kroz šume Zelengore i dovuče do jedne napuštene kolibe, gde ga nalazi i spasava devojka Jelica. — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1952, str. 10.

Jovanović Radivoje, EPOPEJA SUTJESKE. Reportaža. Poprištima Pete neprijateljske ofanzive. Kao da je historija birala... Prolazili smo stazom umiranja... Jedna priča: o glumici Mariji. — *Vjesnik*, Zagreb, 9 mart 1953, str. 3.

Jovanović Radivoje, HUČI, TEČE SUTJESKA... Susret sa Sutjeskom. Spomenik u spomen 250 palih boraca 6 istočnobosanske brigade. Sećanje Milovana Ostojića, borca 2 proleterske brigade. — *Vjesnik*, Zagreb, 16 mart 1958, str. 2.

Jovanović Radivoje, NA SAVINOM GROBU. Beleška o mestu, koje se nalazi nedaleko od sela Tjentišta i na kome je 13 juna 1943 poginuo Sava Kovačević. To je proplanak kod sela Krekovi, i u njegovoj neposrednoj blizini je Savin grob. — *Vjesnik*, Zagreb, 21 mart 1958, str. 4.

Jovanović Radivoje, OVDJE JE RANJEN TITO. Beleška o mestu gde su 9 juna 1943 nemački avioni žestoko bombardovali naše kolone prilikom proboja preko Zelengore. Na jednoj od bukava na Milinkladi je utisnuto: „Ovdje je ranjen Tito". Pored ranjenog Tita, tada je mrtav ležao engleski kapetan Bil Stjuart i Titov pratilac Đuro Vuiović. — *Vjesnik*, Zagreb, 21 mart 1958, str. 4.

Jovanović Radivoje, SPOMENGRAD NA SUTJESCI. Informacija o pripremama za proslavu petnaestogodišnjice bitke na Tjentištu. — *Vjesnik*, Zagreb, 30 jun 1958, str. 1.

Jovanović Radivoje, SUTJESKA OPEVANA. Članak o borbama na Sutjesci. — *Kulturni glasnik*, Beograd, br. 4, 1958, str. 9—18.

Jovanović Radivoje, MASAKR RANJENIKA. Kako je vest o Savinoj pogibiji odjeknula među borcima. Nemačka naređenja o streljanju zarobljenika — ranjenika i tifusara izvršavana su bez pogovora. Među palim borcima na Sutjesci nalazi se i Goran Kovačić. — *Vjesnik*, Zagreb, br. 4190, 30 maj 1958, str. 7.

Jovanović Radivoje, SPOMENICI NA SUTJESCI. Prigodan članak o Sutjesci koja je ušla u istoriju naroda Jugoslavije, o spomenicima koji su je iskitili: spomenik palim borcima Šeste istočnobosanske brigade; spomenik na mjestu gdje je formirana 4 proleterska brigada; spomen-kosturnica na Tjentištu; spomenik palim borcima 1 dalmatinske brigade; grob Save Kovačevića na Krekovima. — *Front*, Beograd, br. 10, str. 15.

Jovanović Rade, SJEĆANJE NA LEGENDARNU SUTJESKU. Crtice Natalije Gaćeše-Biliškov, Josipa Katalinića, Milivoja Nikića i Božidara Kainovića o borbama na Sutjesci sa likovima pojedinih boraca i ranjenika. — *Borovo*, Borovo, 3 jul 1958.

Jovanović Vaso, PUT PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE. Govor na proslavi trogodišnjice Prve divizije. Uopšteno su dati zadaci i način njihovog izvršavanja kod jedinica Prve divizije, njihov polet posle proboja obruča u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i ofanziva u istočnoj Bosni. — *Narodna armija* Beograd, 24 novembar 1945, str. 4.

Jovanović Voja, NAŠA VELIKA ŠKOLA. Reportaža sa Tjentišta uoči proslave sa pojedinim crticama iz borbi u toku Pete neprijateljske ofanzive, prema kazivanju preživelih boraca. — *Komunist*, Beograd, 3 jul 1958, str. 3.

Jovašević Janjo-Miroslav, SEĆANJE NA SUTJESKU. Memoarske crtice. — *Čačanski glas*, Čačak, 5 decembar 1955.

Jović Dragoljub, DRAMATIČAN DAN. Opis borbi 6 istočnobosanske brigade iz prvih dana juna 1943 u rejonu Košura, prema sećanju Miloša Zekića. — *Crvena zvezda*, Beograd, 2 septembar 1958.

Jović Dragoljub, STIŽE PRVA PROLETERSKA. Crtica iz borbe 1 proleterske brigade, podvig Ante Raštegorca. — *Omladina*, Beograd, 27 jun 1956.

Jovičević Milo, VELIKI DANI ČETVRTE I PETE OFANZIVE. Sećanje na borbeni put 4 proleterske brigade u prvoj polovini 1943. Iz perioda Pęte neprijateljske ofanzive: izbijanje brigade pred Kolašin, marš do Mratinja, prelaz preko Pive, Vučeva i Sutjeske, borba na Ljubinom Grobu, ostavljanje 5 bataljona na Tisovom Brdu radi prihvata 7 banijske divizije. — Objavljeno u knjizi (spomenici) *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 122—128, Prosveta, Beograd, 1945.

Jovičević Niko, PRVI I POSLEDNJI SUSRET S NARODNIM HEROJEM SAVOM KOVAČEVIĆEM. Sećanje na dva susreta sa Savom Kovačevićem, prvi — na Žirovnici i drugi — u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, oko 10 juna 1943, u kanjonu Pive. — *Borba*, Beograd, 13 jun 1941, str. 2.

Jevtović Miroljub, PRIČE O TITU. Zbirka crtica iz života druga Tita. Iz perioda Pete neprijateljske ofanzive ima sedam crtica (str. 214—222): „Dajte mu konzerve", dolina Sutjeske 8 juna; „Gde li će zanoćiti", Vučevo 4 juna; „U koloni", „Ranjen", Milinklade 9 juna; „Mrtva straža", Ljubin Grob 10 juna; „Takvi smo", Zelengora oko 10 juna; „A ako je on tu", Mrčin Planina 11 juna 1943. — *Nolit*, Beograd, 1955, str. 280.

Jurić Frane, MOŽDA BI SUTJESKA BILA GORANOVO ŽIVOTNO DJELO. Sećanje Sjajne Grozdanić, bolničarke 5 crnogorske brigade na Ivana Gorana Kovačića, neposredno posle proboja

na Sutjesci 13 juna 1943. Ona je u tom proboju bila ranjena i uspela je da se 16 juna 1943 probije do sela Vrbnice, gde je zatekla Ivana Gorana Kovačića i dr. Simu Miloševića i provela je u tom selu zajedno s njima sve do dana dok ih četnici nisu odveli i ubili. — *Vjesnik*, Zagreb, 4 jul 1958, str. 3.

Jurić Frane, TITO U PETOJ OFANZIVI. Sećanja Ivana Ribara, Save Orovića, dr Gojka Nikoliša i Branka Pavlovića na druga Tita u danima Pete neprijateljske ofanzive. — *Vjesnik*, Zagreb, 25 ma 1958, str. 3.

Jurica Ivan, HEROJI ZELENGORE. Dve crtice iz borbe 4 bataljona 1 proleterske brigade na Zelengori, oko 10 juna 1943. Obmana nemačkog izvidačkog aviona pomoću zarobljenog signalnog platna i pogibija puškomitraljesca Petrović Slavoljuba-Zavrzana. — *Za domovinu*, Zagreb, 21 decembar 1957, str. 2.

Jurković Marijan, PJESNIK „JAME". Povodom petnaestogodišnjice smrti Ivana Gorana Kovačića — *Borba*, Beograd, 6 jul 1958 god., str. 10.

Jurković Viktor, JEDAN SA SUTJESKE. Crtice o poslednjim danima pesnika Ivana Gorana Kovačića koje je proveo u selu Vrbnica u podnožju Zelengore. — *Novi list*, Rijeka, 1 jul 1958, str. 3.

Kalanja Petar, „BILI SMO SRETNI, ŠTO SMO PRVI NAIŠLI NA ZASJEDU". Crtice iz borbe 2 bataljona 16 banijske brigade kod koliba Koritnik na Vučevu, 7—8 juna 1943. — *Karlovački tjednik*, Karlovac, 3 jul 1958.

Kalezić Milorad, SUTJESKO. Pesma vojnika Kalezića posvećena slavi i veličini Sćtjeske. — *Za domovinu*, Zagreb, 20 mart 1958, str. 5.

Kalpić Anđelko, SUSRETI. Reportaža o susretima starih boraca iz Pete neprijateljske ofanzive na Tjentištu, prilikom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Čuvar Jadrana*, Split, 15 jul 1958, str. 6.

Kamić Boro, SUTJESCI U POHODE. Reportaža o putu dubrovačkih i trebinjskih planinara, tragom Pete neprijateljske ofanzive. — *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 17 jun 1955.

KANJONOM PIVE. Spuštanje padinama Pive. Prelaz preko Pive grupe ranjenika i bolesnika. Pogibija Save Kovačevića. — *Bilten* NKOJ-a grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958.

Kapičić Jovan, BITKA NA BARAMA. Sećanja. Na položajima Donje i Gornje Bare, u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, 2 dalmatinska brigada imala je zadatak da osigura prolaz Vrhovnom štabu i glavnini. Česti juriši i protivjuriši i obostrani teški gubici. Neprijatelj je pokušao da se kroz šumu i preko litica provuče u pozadinu brigade. Pojedini bataljoni brigade u tim borbama su svedeni na tridesetak boraca, a moral je ipak ostao na visini. — *Narodna armija*, Beograd, 8 jun 1946, str. 4.

Kapičić Pavle, UZDIGNUTE GLAVE KROZ NEZAPAMĆENE TEŠKOĆE. Crtice o izgledu poprišta borbi iz Pete neprijateljske ofanzive, godinu dana posle bitke, kada su tim zemljištem prolazile jedinice 12 korpusa u leto 1944 godine. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 11.

Kapor Čedo, DESETA HERCEGOVAČKA. Prigodan članak o borbenom putu 10 hercegovačke brigade (koja je učestvovala u Petoj neprijateljskoj ofanzivi) povodom desetogodišnjice njenog formiranja. — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 avgust 1952, str. 1 i 3.

Kapor Vlado, „PAZI DRUŽE, RANJEN SAM..." Crtica o ranjenom drugu Titu, kada se sa kolonom 10 hercegovačke brigade uspinjao na Zelengoru 9 juna 1943. — *Narodni borac*, Niš, 15 jul 1958, str. 3.

Kapor Vlado, „PAZI TOVARIŠ — RANJEN SAM..." Crtice iz borbe 10 hercegovačke brigade. Na padinama Ozrena 9 juna 1943. U zaštiti Vrhovnog štaba i o ranjenom drugu Titu u koloni njegove brigade na maršu za Lučke Kolibe. — *Slovenski poročevalec*. Ljubljana, 1 jul 1958, str. 8.

Karabeg Mugdim, RAFAL IZ BUSIJE. Crtice iz borbe 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943 sa opisom pogibije Save Kovačevića i grupe ranjenika od mitraljeskih rafala. Zabeleženo po pričanju Grabovac Muja, mitraljesca iz Prateće čete Štaba 3 divizije. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 2.

Karabeg Mugdim, NAPRIJED SE NE MOŽE. Sećanje Šćepe Pavlovića na borbu Mostarskog bataljona 10 hercegovačke brigade na Sutjesci, 13 juna 1943. — *Sloboda*, Mostar, 24 jul 1958.

Karabeg Mugdim, SAMO DAJ VODU... Crtica iz Pete neprijateljske ofanzive zabeležana po pričajnu Mije Grahovca. — *Sloboda*, Mostar, 5 jul 1956.

Karabegović Ljubica, KOMADIĆ JEČMENICE. Sećanje na probijanje grupe ranjenika preko Zelengore posle stradanja bolnice na Sutjesci. Opis bojišta na kome leže poginuli rabjenici i malaksali borci; susret sa nekim starcem kod sela Vrbnice od koga su dobili komad hleba. Zabeležila L. Lipovac. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 7.

Karabegović Ljubica, SAMA. Sećanje na stradanje 3 divizije i Centralne bolnice na Sutjesci. Kako se sama probijala preko Zelengore. Susret sa dr Simom Miloševićem i Goranom Kovačićem u s. Vrbnici. Zabeležila Lujza Lipovac. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 5.

Karabegović Ljubica, DJEČAK NA OBALI. Sećanje na dečaka-partizana Miju sa Banije koji je umro od iscrpenosti na obali Sutjeske ,uoči same bitke 3 divizije na Sutjesci, 13 juna 1943. Zabeležila Lujza Lipovac. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 6.

Karabegović Ljubica, SAN KRAJ RIJEKE. Sećanje na borbu jedinica 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943 i na trinaestoricu izgladnelih i izranjavljenih boraca, koji su se probijali preko Sutjeske i uspeli da se spasu od uništenja. — *Sutjeska* Sarajevo, 3 jul 1958, str. 4.

Karabegović Ljubica, PORUČI MAJCI, NA SUTJESCI SAM OSTAO... Crtica o dečaku Miji sa Banije koji je ranjen u probijanju Centralne bolnice preko Vučeva ka Sutjesci 11 i 12 juna 1943 i njegovoj poslednjoj molbi pred smrt, da mu poruče majci gde je ostao. — *Narodni borac*, Niš, 16 jun 1958, str. 3.

Karakutovski J., TRAGOM PROLETERA. Reportaža sa marša bataljona mladih oficira tragom borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, izvedenom početkom jula 1958. — *Za domovinu*, Zagreb, 31 jul 1958, str. 3.

Karanović Nikola, ŽIVOT ZA DRUGA. Sećanje na prebacivanje 3 krajiške brigade preko Tare, 29 maja 1943, i mitraljesca Dana Ivančevića, koji je žrtvovao život, udavivši se u Tari, pokušavajući, da prepliva reku i pruži pomoć otsečenim drugovima. — *Za domovinu*, Zagreb, 4 april 1958, str. 3i

Karanović Nikola, TRI TEŠKA DANA. O 3 krajiškoj brigadi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodna armija*, Beograd, 20 jun 1958.

Karanović Nikola, ŽIVOT ZA DRUGA. Sećanje komandanta 3 krajiške brigade na borbe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, kada se u tim teškim trenucima najviše ispoljavalo drugarstvo. Posle prelaza Tare, kod Uzlupa, krajem maja 1943, Vukša — borac 2 čete 1 bataljona sa dva nepoznata druga, ostao je s one strane Tare. Most je bio srušen. Pri pokušaju da preplivaju Taru, počeli su da zapomažu. Odmah se javio Dane Ivančić da pomogne drugovima. Međutim, u plivanju ga je zahvatio neki vir i odneo na dno brze reke. — *Za domovinu* ,Zagreb, 4 april 1958. str. 3.

Karanović Nikola, TREĆA PROLETERSKA KRAJIŠKA BRIGADA. Članak povodom četvorogodišnjice osnivanja Brigade. Daje opštu ocenu uloge i zadataka 3 krajiške brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, njen borbeni put od Mojkovca do Čelebića i od Zlatnog Bora, zatim od Pljevalja, na Tari, Drini, Sutjesci, Zelengori i Balinovcu do Miljevine. — *Narodna armija*, Beograd, 20 avgust 1956, str. 4.

Karanović Nikola, PREPAD NA GILINOGE. Sećanje na dva prepada 2 i 4 bataljona 3 krajiške brigade na nemačke položaje u rejonu Mojkovca, u početku Pete neprijateljske ofanzive. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 4.

Karli Leonardo, POD KIŠOM KURŠUMA. Crtice iz proboja 3 divizije sa ranjenicima na Sutjesci, 13 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 10.

Kaštelan Dušan, KURIRA SU DOČEKALI MRTVI. Sećanje Dragutina Filipovića, kurira štaba 3 divizije na proboj neprijateljskog obruča na Sutjesci 13 juna 1943, kada ga je Sava Kovačević poslao sa jednim naredenjem u štab 5 crnogorske brigade, a on je na tom mestu našao samo mrtve i ostao sam u šumi, dok su Nemci oko njega psima pretraživali teren. — *Narodni list*, Rijeka, 15 jun 1958, str. 6.

Kaštelan Jure. EZERO NA ZELENGORI. Pesma. *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 243.

Katić Vitomir, ODLUČUJUĆI JURIŠ. — Preživeli heroji sa Sutjeske pričaju. Sećanja Ante Raštegorca na tok juriša na Balinovcu... Borba za Rataj: osvajali smo kuću po kuću. Prelaz ceste Kalinovik—Foča. „U ovim borbama je poginuo moj pomoćnik na mitraljezu, Milo Prlja. To je bio moj deseti pomoćnik..." — *Ib rske novosti*, Kraljevo, 13 jun 1958, str. 2 i 3.

Katić Milivoje, MINERSKI VOD U JURIŠU. Sećanje na borbe pionirsko-minerskog voda 1 proleterske brigade u vremenu od 5 do 9 juna 1943 u toku probijanja preko Vučeva i Sutjeske do Lučkih Koliba, sa opisom likova pojedinih boraca tog voda. — *Sutjeska* , Sarajevo, 3 jul 1958, str. 6.

Kazazović Čamil, NEODOLJIV JURIŠ NAŠIH BATALJONA. Sećanje na prelaz preko Pive kod Donjeg Kruševa 1 bataljona Majevičke brigade pred kraj maja 1943, uspon na Vučevo i borba sa Nemcima na Vučevu u rejonu koliba Koritnik 29 maja 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 11.

Kirigin Josip, NEK JOŠ JEDNOM ČUJU. Prigodan članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Komunist*, Beograd, 3 jul 1958, str. 1.

Kisić Čedo, JEDNA KNJIGA GOVORI O SUTJESCI. Prikaz knjige Vlade Šegrta „Krv na kamenu" u kojoj se obrađuju pojedini momenti iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 30 jun 1958.

Kladarin Đuro, BORBA ZA RANJENIKE. Pregled borbi 3 divizije na Vučevu i u dolini Sutjeske za proboj iz obruča sa ranjenicima u periodu od 9 do 13 juna 1943. — *Republika*, Zagreb, br. 2, 1956, str. 28—30.

Kladarin Đuro, IV I V NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Članak o pripremama, toku i značaju ofanzive. Detaljna razrada obostranih dejstava. — *Narodna armija*, Beograd, od 15 februara do 1 marta 1949, str. 2.

Kladarin Đuro, IV I V OFANZIVA. Pouke i značaj IV i V ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd 1949, jun, br. 6 str. 14—20.

Kladarin Đuro, O PETOJ OFANZIVI. Sažeti vojnoistoriski prikaz borbi i zbivanja u toku čitave ofanzive. — Objavljeno u zborniku „*Sutjeska*", str. 12—26.

Kladarin Đuro, V OFANZIVA. Člapak. Pripreme, tok i rezultati Pete neprijateljske ofanzive. Sa skicom. — *Crvena zvezda*, Beograd 1949, br. 5, str. 28—35.

Kladarin Đuro, PROBOJ OBRUČA NA BALINOVCU 10 JUNA 1943. Zapis o proboju 1 proleterske brigade kroz nemački obruč na Zelengori. — *Republika*, Zagreb, br. 1, 1956, str. 6—10.

Kladarin Đuro, SLOM ČETVRTE I PETE OKUPATORSKO-KVISLINŠKE OFANZIVE. Obrada Bitke na Sutjesci zasnovana je na sećanju i dokumentima, sa analizom i kritičkim osvrtom na važnija dejstva jedne i druge strane u toku cele Pete neprijateljske ofanzive. — *Kultura*, Zagreb, 1956, II izdanje, str. 497.

Kljajić Ratko, SUTJESKA. Pesma. — *Naša riječ*, Zenica, 2 jul 1958.

KNINJANI U BORBAMA NA SUTJESCI. Sređeni podaci o borcima iz Kninske Krajine koji su učestvovali u borbama Pete neprijateljske ofanzive (od preko 500, poginulo ih je na Sutjesci 237, a danas ih ima još 74 živih). — *Šibenski list*, Šibenik, 18 jun 1958, str. 2.

K. M., SPOMENIK REVOLUCIJE. Prigodan članak povodom priprema za proslavu petnaestogodišnjice Pete neprijateljske ofanzive. Sutjeska „jedna od najblistavijih dragulja u riznici jugoslovenske hrabrosti i ponosa". — *Narodna armija*, Beograd, 20 februar 1958, str. 1.

Kokotović Bogdan, OPERACIJA BEZ LJEKARA. Sećanje na borbu 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943 i na svoje ranjavanje u toj borbi. Kako se probijao preko Sutjeske do Crne Gore i kako mu je tamo običnim nožem izvršena amputacija ruke. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 6.

Komadina Bogdan, ZAKOPANI TOP. Pesma. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 6.

Kolar Vladimir, OSLOBODILAČKI RAT NA UMETNIČKOJ FOTOGRAFIJI. Reportaža sa izložbe fotografija iz NOR-a, Žorža Skrigina, sa opisom situacije u kojoj su snimljene neke fotografije iz Pete neprijateljske ofanzive, prema pričanju autora: „Voda na Suhoj Gori", snimak grupe boraca na Vučevu oko 5 juna 1943; „Peta ofanziva", snimak teškog ranjenika neposredno posle ranjavanja sa grupom boraca u šumi na Milinkladi 9 juna 1943; „Kod Sutjeske", kolona u šumi povrh Sutjeske u kojoj je i majka sa detetom od šest meseci (Ivka Rutić) 9 juna 1943, kao i snimci Save Kovačevića i Veselina Masleše napravljen iu toku ofanzive). — *Nedeljne informativne novine*, Beograd, 1 jul 1951, str. 4.

Kolar Vladimir, MARŠ NEPOKRETNOG. Reportaža pisana po pričanju Dugalić Mome, pomoćnika komesara 4 bataljona 1 proleterske brigade. Ranjavanje Dugalića u početku ofanzive. Na nosilima iz Sandžaka preko Tare u Centralnu bolnicu. Na nosilima preko Pive. Konjem preko Vučeva. Pokret ranjenika do Sutjeske i prelaz reke za 3 divizijom. Borba i stradanje na Sutjesci 13 juna 1943. Iako teško ranjen uspeo se sam probiti na Zelengoru i dalje za našim jedinicama do Jahorine. — *Nedeljne informativne novine*, Beograd, 3 jun 1956, str. 6.

Kolak Vasa, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Tekst za dijafilm. — *Centar za prosvetni film*, Novi Sad, 1956, str. 56.

KOLONA MLADIH. Kolona izvidnika i planinki „Sava Kovačević" tragovima Pete neprijateljske ofanzive. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943, str. 13.

Komnenić P., SJEĆANJE NA SAVU KOVAČEVIĆA. Članak povodom petogodišnjice bitke na Sutjesci, sećanje na Savu — uzornog revolucionara pre rata i neutrašivog komandanta za vreme Narodnooslobodilačke borbe. — *Pobjeda* Cetinje, 13 jun 1948, str. 2.

Konjhodžić M., DOLINOM SUTJESKE. Reportaža o prirodnim lepotama na području Sutjeske. — *Šibenski list*, Šibenik, 23 maj 1958, str. 2.

Koprivica Andrija, I ON JE PAO NA SUTJESCI. Odlomak iz monografije o proti Mirčeti Goloviću koji je poginuo u bici na Sutjesci juna 1943 godine. — *Crvena zvezda*, Beograd, 17 jun 1958, str. 3.

Korać Stevka, OKREĆEM SE I GLEDAM SUTJESKU. Sećanje jedne partizanke koja se kao tifusar u Centralnoj bolnici probijala sa 7 banijskom divizijom preko Pive i Sutjeske u vremenu od 6 do 10 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 24 jun 1958, str. 2.

Korać Dušan, OSJETIO SAM TADA TITA U SVOJ NJEGOVOJ ČOVJEČNOSTI. Sećanje na susret sa drugom Titom 6 juna 1943 u rejonu Mrkalj—Klada (Vučevo), prilikom prolaza kolone 1 proleterske brigade u pravcu Sutjeske, kad se drug Tito, gledajući njene proređene redove, seća pojedinih starih boraca koje više ne vidi u koloni. — *Narodni borac*, Niš, 22 maj 1953, str. 4.

Korda Stevan, SOVRAŽNE ENOTE, KI SO SODELOVALE V OPERACIJI „SCHWARZ". Podaci o neprijateljskim jedinicama koje su uzele učešća u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, str. 258—259.

Kostić Dara, DRUG ZA DRUGA. Članak o borbi jedinica 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943 i o dvojici ranjenih boraca iz 5 crnogorske brigade (Janku Mićunoviću i Niki Markoviću), koji su se deset dana posle Bitke probijali ka Goliji preko Sutjeske, Maglića i Volujka. — *Komunist*, Beograd, 26 jun 1958, str. 10.

Kostić Dušan, PEROŠ I TIFUSAR. Pripovetka o seljaku Perošu i jednom partizanu tifusaru, koji je, prolazeći kroz selo Blagunje povrh Pive, zatražio od Peroša da mu dade mleka. Radnja se događa početkom juna 1943 prilikom prebacivanja naših jedinica i bolnice preko Pive na Vučevo. — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1957, str. 9.

Kostić Dušan, VOLUJAK. Sutjeskom. Dve pesme. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 37—38 297—298, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Kostić Dušan, PROBOJ. Pesma. — *Narodni vojnik*, Beograd, 25 maj 1952, str. 7.

Kostić Dušan, POVRATAK U ZELENGORU. Pesma. — *Književnost*, Beograd, br. 3, 1952, str.240.

Kostić Dušan, JEZERO POD VOLUJAKOM. Pesma. — *Borba* Beograd, 22 decembar 1951,str.14

Kostić Dušan, RAZGOVOR NA SUTJESCI. Reportaža o susretima preživelih boraca sa Sutjeske na Tjentištu u danima proslave petnaestogodišnjice Bitke, sa pojedinim crticama iz Pete neprijateljske ofanzive zabeleženih po njihovom pričaniu. — *Politika*, Beograd, 3 jul 1958.

Kostić Dušan, MITING LJUBAVI. Pesma (Savin grob, Krekovi). — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943, str. 8.

Kostić Dušan, TRENUCI HEROJA. Književni prilog o Bici na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 1.

Knežević Rade, U SAVINIM REDOVIMA. Sećanje na komandanta 3 udarne divizije Savu Kovačevića i njegovu pogibiju na Sutjesci 13 juna. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 i 17 jun 1958, str. 3.

Kostić Dušan, ĐAVOLI IZ SAMOG PAKLA. Sećanje Boža Begovića, komandira čete u 4 proleterskoj brigadi za vreme Fete neprijateljske ofanzive, na pokret iz doline Sutjeske prema Zelengori, pogibiju komandanta brigade Vaka Đurovića na Milinkladi 9 juna 1943 i borbu njegove čete na Ljubinom Grobu, 10 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 29 jun 1958 str. 10.

Kostić Dušan, NJEGOV POSLEDNJI JURIŠ. Sećanje na prelaz 3 divizije i ranjenika preko Pive 9 juna 1943, njihov uspon na Vučevo, izbijanje na Dragoš Sedlo, borba 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943, lik Save Kovačevića u tim danima i njegova pogibija. — *Politika*, Beograd, 1 maj 1958, str. 7.

Kostić Dušan, NA ZAČELJU ZAČELJA. Tri crtice, zabeležene po kazivanju Muje Ibrahim-Pašića, puškomitraljesca u 3 sandžačkoj brigadi za vreme Pete neprijateljske ofanzive: u zaštitnici na kosi povrh Crnog Jezera ispod Durmitora početkom juna 1943, teški ranjenici na Pivi 9 juna 1943, uspon na Vučevo i borba na Sutjesci 9—13 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 15 jun 1958, str. 10.

Kostić Dušan, ZAKOPANI ŽIVI. Sećanja Marka Vujačića na dvanaestodnevni boravak u jednoj pećini kod sela Babići, povr Pive, u koju se za vreme Pete neprijateljske ofanzive sklonio pred neprijateljem sa još dvojicom drugova. Nemci su otkrili pećinu i bacali su u nju bombe. — *Politika*, Beograd, 19 jun 1958, str. 7.

Kostić Dušan, PREGAŽENI ŠATORI. Sećanje Zeka Vojvodića, komandanta 4 bataljona 1 dalmatinske brigade za vreme Pete neprijateljske ofanzive, na borbu njegovog bataljona na Pivskoj Planini, prebacivanje preko Pive, uspon na Vučevo, juriš brigade na Sutjesci i uništenje nemačkog logora u Tjentiškom polju 11 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 22 jun 1958, str. 10.

KRAJ SUTJESKE HLADNE VODE. Narodna pesma. — *Zadrugar*, Sarajevo, 26 jul 1952.

Koštan Desa, DANI SMRTI — DANI RAĐANJA. Sećanje na pogibiju petnaestogodišnjeg dečaka Perića, borca Majevičke brigade, u borbi na Vučevu krajem maja 1943. Pokret brigade preko Sutjeske za Tovarnicu i susret sa teško ranjenom drugaricom Biserkom Bukić i njena smrt na nosilima. — *Nova žena*, Sarajevo, br. 6, 1958, str. 6—7.

Kovačević Andro, SJEĆANJE NA SUTJESKU. Sećanje na pokret 1 dalmatinske brigade preko Pive i Vučeva; prelaz preko Sutjeske pod borbom, tom prilikom su se u reci udavili Jerko Kovačević, pomoćnik komesara 3 bataljona i Marija Uvodić, referent saniteta 4 bataljona; probijanje kroz nemački obruč na levoj obali Sutjeske; probijanje preko Zelengore za istočnu Bosnu — period 8—20 juna 1943. — *Slobodna Dalmatija*, Split, 13 avgust 1956, str. 2.

Kovačević Ljubo, LEGENDARNI JUNAK — SAVA KOVAČEVIĆ. Članak o komandantu 3 divizije Savi Kovačeviću i njegovoj pogibiji na Sutiesci 13 iuna 1943. — *Borec* .Ljubliana .br. 6, 1958, str. 277—279.

Kovačević Radivoje, TRI NEZABORAVNA SUSRETA SA VRHOVNIM KOMANDANTOM. Sećanje na susrete sa drugom Titom prilikom prolaza kolone Majevačke brigade pored Vrhovnog štaba na Vučevu početkom juna 1943 i na Mrčin-Planini 11 juna 1943 pred proboj preko komunikacije Foča—Kalinovik, kada su se delovi Majevačke brigade nalazili na obezbeđenju Vrhovnog štaba. — *Crvena zvezda*, Beograd, 22 maj 1956, str. 3.

Kovačević Vlado, BALINOVAC. Članak. Pripreme. tok proboja neprijateljskog obruča na Balinovcu od strane 1 proleterske brigade, 10 juna 1943. — Objavljeno u knjizi *Zapisi o borbama iz NOR-a*, str. 173—175, Kultura, Beograd, 1950.

Kovačević Voja, SAVA KOVAČEVIĆ. Crtice iz života i rada Save Kovačevića u predratnim godinama. — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1955, str. 6.

Kovačević Voja, TITO JE U NAŠOJ KOLONI. Sećanje na druga Tita u koloni 10 hercegovačke brigade prilikom pokreta iz doline Hrčavke ka Lučkim Kolibama 9/10 juna 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 1 januar 1952, str. 5.

Kovšca Boris, SUSRET NA MILIKLADI. Crtica o poseti mestu gde je drug Tito ranjen u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, 9 juna 1943. — *Gardist*, Beograd, br. 14, 1958, str. 2.

KRAJIŠKE BRIGADE. Spomen knjiga u kojoj se nalazi nekoliko priloga posvećenih Petoj neprijateljskoj ofanzivi: Šibalić Mijuško, 7 krajiška brigada u Crnoj Gori 1943 godine; period maj—juni, str. 195—198; Borbeni put Treće krajiške proleterske NOU brigade, period Pete neprijateljske ofanzive, str. 260; Borbeni put Sedme krajiške NOU brigade, period Pete neprijateljske ofanzive, str. 290—291. — Izdanje Redakcionog odbora Krajiških brigada, Ljubljana, 1954, str. 335.

Kralj Milo, HEROJI KOJI SU VJEČITO MLADI. Životni put i delo narodnog heroja Đoka Pavićevića, koji je preživeo i Bitku na Sutjesci. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 8.

Kralj Milo, SUTJESKA. Članak povodom odluke o proslavi petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. Značaj Sutjeske za naše ljude. — *Pobjeda*, Titograd, 16 februar 1958, str. 1.

Kraljević Velika, „TAKAV JE BIO KOMANDANT SAVA..." Sećanje na Savu Kovačevića, komandanta 3 divizije za vreme Bitke na Sutjesci. — *Karlovački tjednik*, Karlovac, 3 jul 1958.

Krebelj Božo, BORILI SMO SE PRSA U PRSA. Crtice iz borbi za proboj neprijateljskih obruča u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Tvornički list*, Zagreb, br. 3, 1958, str. 79.

Kristan Tine, „REKA JE BILA KRVAVA..." Sećanje Josipa Lubetića, borca 1 proleterske brigade, na probijanje preko Vučeva ka Sutjesci zadnjih dana maja 1943. — *Ljubljanski dnevnik*, Ljubljana, 24 jun 1958, str. 2.

Kronja Ante, PRVA DALMATINSKA NASTUPA. Odlomci iz ratnih beležaka o borbama 1 dalmatinske brigade od Tare, preko Pive, Vučeva, Sutjeske do Zelengore u vremenu od 8 do 11 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 15 jun 1958 str. 6.

Kronja Šime, SVJEDOČANSTVA GOVORE. Pregled jednog broja depeša koje je Vrhovni komandant uputio jedinicama Glavne operativne grupe u toku Pete neprijateljske ofanzive .— *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 2.

Krpo Fadil, JUČE SAM MAJCI PISAO. Pesma o borbi na Sutjesci. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 13.

Krstanović Sl., SAMA. Sećanje Senke Vučković, pomoćnika komesara bolnice br. 3, na probijanje preko Sutjeske i Zelengore. Sa grupom ranjenika ostala je otsečena 9 juna 1943 na Sutjesci, a uveče 9 juna 1943 izgubila je vezu sa 7 banijskom, pa se sa tom grupom i idućeg dana probijala sama preko Zelengore . — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 6.

Krstanović Sl., UZ RAME S RANJENICIMA. Dnevnik Senke Leković-Vučković, pomoćnika političkog komesara Centralne bolnice broj 3, ispričan posle 15 godina: 25 i 27 maj, 5, 6, 7, 9 i 10 jun 1943. — *Mladost*, Beograd, br. 90, 2 jul 1958, str. 2.

Krstulović Vicko, OVA VELIČANSTVENA POBEDA OVENČALA JE BESMRTNOM SLAVOM BORBU NARODA JUGOSLAVIJE. Sećanja na Petu neprijateljsku ofanzivu. Kako je razbijen plan okupatora za uništenje glavnine NOVJ. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 6.

Krstulović Vicko, POSLEDNJA KONZERVA — DJECI. — Sećanje na probijanje preko Vučeva i Sutjeske sa svoje troje dece i susret sa drugom Titom na padinama Zelengore, koji je svoju poslednju konzervu dao deci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 6.

Kržavac Savo, NIJE ME ZABORAVIO. Nekoliko crtica o drugu Titu i Aleksandru Rankoviću iz dana Pete neprijateljske ofanzive zabeleženih po sećanju Marka Popovića i Grozdana Đukanovića, tada boraca Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. — *Komunist*, Beograd, 10 jul 1958, str. 3.

Kržavac Savo, NA KOŠURU. Sećanja Ratka Radonjića i Voje Đurovića, boraca 5 crnogorske brigade, i Jordan Serđenka, borca 1 dalmatinske brigade, na borbe jedinica 3 divizije na Sutjesci, od 11 do 13 juna 1943. — *Komunist*, Beograd, 3 jul 1958, str. 3.

Kržišnik Zvone, KRESOVI ZMAGE GREJEJO, O, GREJEJO... Odlomak iz knjige „Sutjeska". — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 15 jun 1958, str. 7.

Kučan Viktor, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Vojnoistoriski pregled obostranih dejstava u periodu Pete neprijateljske ofanzive rađen na osnovu dokumenata i postojeće literature. — *Viša vojna akademija JNA*, Beograd, 1956, str. 53 (na šapirografu).

Kundaković Ž., „NAPRED RUDARI". Sećanje potpukovnika Jove Šarenca, komesara čete 4 bataljona 1 proleterske brigade. Tifusari umiru pored kolone. Balinovac. Pogibija Živana Maričića na Zlatnom Boru. — *Narodne novine*, Niš, 1 maj 1958, str. 14.

Kundaković Ž., PRVA HUMKA. Po sećanju potpukovnika Slobodana Ilića. Poslednje reči komandira čete Milutina Marjanovića, krojačkog radnika iz Beograda: „Slobo, vodi četu u pobede i pozdravi mi Majevicu!" Bombaš „Dragan" sa Romanije. Krajem 1942, on je kao dvanaestogodišnji dečak — prišao komandiru: „Druže komandire, molim te primi me u četu, jer želim da se borim, da osvetim oca i majku. Pre dva dana ubili su ih ustaše". U četvrtoj ofanzivi dobio je pušku. — *Narodne novine* Niš 24 maj 1958, str. 10.

Kurir Lidija, MAJKA NA SUTJESCI. Školski sastav o Sutjesci učenice 4 razreda osmogodišnje škole. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 3 jul 1958, str. 4.

Kušec dr Vera, NEDOGORENA CIGARETA. Sećanje na probijanje preko Vučeva sa bolnicom 2 proleterske brigade početkom juna 1943 i jednog ranjenog borca iz 4 bataljona, koji je umro sa nedopušenom cigaretom u rukama. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 7.

Kveder dr Marijan, SAMO VOLJA NAS JE DRŽALA POKONCI. Sećanje na probijanje 7 krajiške brigade od Mratinja do Miljevine, od 6 do 13 juna 1943. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 3.

Kveder dr Marijan, UMIRALI SO OD NAPOROV. Sećanje na rad saniteta 7 krajiške brigade u borbama na pravcu Gacka i južno od Mratinja (period krajem maja i početkom juna 1943). — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 291—292.

Kveder dr Marijan, PRED 15 LETI NA SUTJESCI. Sećanje na dolazak u 7 krajišku brigadu u toku Pete neprijateljske ofanzive i na njene borbe na pravcu Gacka (krajem maja 1943), i na padinama planine Bioč (početkom juna 1943). Iznete su i pojedinosti iz rada brigadnog saniteta. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 23 i 24 jun 1958, str. 2.

Labudović Spasoje, SUTJESKA. Pesma. — *Gardist*, Beograd, br. 9 i 10, 1958, str. 7.

Lagator Špiro, SUTJESKA. Opšti pregled borbenih dejstava u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Novi list*, Rijeka, 18 do 28 maj 1958, str. 3.

Lah Milan, OD RADULJE DO SUTJESKE. Crtice iz borbi 7 krajiške brigade u odbrani prelaza preko Pive kod Mratinja, krajem maja i prvih dana juna 1943. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 280—283.

Lagator Špiro, IZ RATNOG DNEVNIKA. Fragmenti iz dnevnika o prelasku preko Sutjeske sa grupom ranjenika i tifusara, proboj I proleterske brigade, na Balinovcu, 10 juna 1943 i na drumu Foča—Kalinovik 12 juna 1943. — *Novi list*, Rijeka, od 14 do 18 juna 1958, str. 3.

Lagator Špiro, SJAJNO JE TO KAD NEPRIJATELJ RADI ZA TEBE. Crtica o lukavstvu boraca 1 bataljona I proleterske brigade koji su u borbama za proboj preko komunikacije Foča—Kalinovik 12 juna 1943 obmanuli nemačke pilote. zaplenjenim signalnim platnom. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 2.

Lagator Špiro, POSLEDNJI SUSRET S IGMANCIMA. Sećanje na marš ešelona lakih ranjenika i tifusara iz Centralne bolnice ka Pivi, početkom juna 1943 i susret sa grupom teških ranjenika „Igmanaca" koji su morali ostati na Pivskoj Planini, jer nije imao ko da ih dalje nosi preko Pive. — *Za domovinu*, Zagreb, 19 jun 1958, str. 3.

Lagator Špiro, PRELAZ BOLNICE PREKO SUTJESKE. Crtica o probijanju preko Sutjeske ešelona lakih ranjenika i bolesnika, 10 juna 1943. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958 str. 2.

Lakićević Ognjen, ŠTO TO HUČI SUTJESKA. Pesma. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 jun 1958, str. 3.

Lakićević Ognjen, SUTJESKA TRIFUT VIĐENA. Pesma. — *Crvena zvezda*, Beograd, 19 avgust 1958.

Lakuš Mila, NA ČELU KOLONE. Sećanje na borbu 2 bataljona 3 krajiške brigade, 12 juna 1943 u rejonu s. Govza pred proboj preko druma Foča—Kalinovik. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 7.

Lalić Mate, U LEGENDARNOM KRAJU. Informacija o pripremama u dolini Sutjeske za proslavu petnaestogodišnjice Bitke. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 30 jun 1958, str. 2.

Lalić Mihajlo, NA TARI. Pripovetka o Vasojevićkom partizanskom bataljonu, koji je krajem maja 1943, krećući se u pozadini nemačkih i talijanskih snaga pravcem Mojkovac—Prošćenje—Tara, pokušao da uspostavi vezu sa jedinicama Glavne operativne grupe. — *Narodna knjiga*, Beograd, 1952, str. 58.

Lalović Gojko, SONET SUTJESCI. Pesma. — *Narodni borac*, Niš, 30 avgust 1958, str. 5.

Lazarević Raša, TITOVA RUKA. Ranjavanje druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 8.

Lazarević Raša, DVE ČETE HEROJA. Zapis o borbi 2 čete 3 bataljona 4 proleterske brigade na Ljubinom Grobu, 10 juna 1943 po sećanju komandira te čete Božidara Begovića i o borbi 2 čete 4 bataljona 5 crnogorske brigade na padinama Košura 13 juna 1943, po sećanju politkomesara te čete Luke Vučinića. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 8.

Lazarević R., DEČJI GROBOVI. Članak o „Dečjem domu" pri Centralnoj bolnici sa podacima i pojedinim detaljima o njegovom probijanju preko Pive i Vučeva i stradanju na Sutjesci 10 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 4.

Lazarević Raša, KO JE BIL TOVARIŠ TITO NA SUTJESKI RANJEN. Sećanje Ristanović Rada na ranjavanje druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 25 maj 1958, str. 3.

Lazarević Raša, KAKO JE TITO RANJEN. Sećenja Rada Ristanovića, ličnog pratioca Vrhovnog komandanta NOVJ, na ranjavanje druga Tita. Niz dosad neobjavljenih pojedinosti o tome: Tito polazi u proboj; bez sna na mokroj zemlji; pod kišom bombi; pesma u dolini Hrčavke. — *Borba*, Beograd, 23 maj 1958, str. 8.

Lazarević Raša, DRAMA RANJENIKA NA SUTJESCI. Pisano po kazivanju Vite Cvetkovića, ondašnjeg člana Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba. Podnaslovi: Kose devojačke u ptičijim gnezdima; Napad Nemaca na Bolnicu. — *Borba*, Beograd, 30 jun 1958, str. 10.

Lekić Danilo, OSMA GODIŠNJICA PETE OFANZIVE. Plan okupatora za ofanzivu. Odnos naših i neprijateljskih snaga, teškoće terena i snabdevanja. Faktori pobede naših jedinica. Bilans: preko 8.000 poginulih boraca i rukovodilaca NOVJ, dok je neprijatelj pretrpeo gubitak oko 13.000 ljudi. Značaj stečenih iskustava u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Vojnopolitički značaj izvojevane pobede. — *Borba*, Beograd, 16 maj 1951, str. 2.

Leković Voja, SA TREĆOM SANDŽAČKOM PROLETERSKOM. Sećanja na borbeni put 3 proleterske (sandžačke) brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Jedinastvo*, Priština, 8, 15 i 22 decembar 1958.

Leković Voja, SA 3 SANDŽAČKOM PROLETERSKOM NA SUTJESCI. Odlomak. 12 jun 1943: Kratko saopštenje o prelasku Sutjeske. Scene sa ranjenicima. Susreti roditelja sa decom. Raport Velimira Jakića, komandanta 3 brigade. — *Zadruga*, Beograd, 3 jul 1958, str. 4.

Leković Voja, BRIGADA JE ČASNO IZVRŠILA SVOJU PATRIOTSKU DUŽNOST. Sećanje na borbu 3 sandžačke brigade na Sutjesci, 13 juna 1943, prilikom pokušaja proboja nemačkog obruča i spasavanja ranjenika. Dat je niz zapažanja iz te dramatične bitke i konkretnih podataka o borbi pojedinih bataljona, o ranjenicima, pretrpljenim gubicima, požrtvovanju i hrabrosti boraca itd. — *Politika*, Beograd, 3 jul 1958.

Lipovac Lujza, RECI MAJCI GDE SAM OSTAO... Sećanje teško ranjene sedamnaestogodišnje devojke na probijanje preko Vučeva i Sutjeske od 9 do 13 juna 1943 i dečaka Miju sa Banije, koji je ranjen u nogu iskrvario i umro pred Sutjeskom. — *Nova žena*, Sarajevo, br. 7—8, 1958, str. 6—7.

L. M., SELO NEDAJNO. Pripovetka o selu koje je na tom terenu najviše stradallo u toku Narodnooslobodilačkog rata. Kako su se seljaci iz Nedajna brinuli o teškim ranjenicima ostavljenim u kanjonu Sušice za vreme Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 jul 1956, str. 3.

Lončarević Stanko, SUSRET SA ŠVABOM. Sećanje jednog borca na probijanje preko Zelengore i kako su ih iznenadili za vreme dok su spremali konjsko meso za ručak. — *Crvena zvezda*, Beograd 24 jun 1958, str. 2.

Lončarević Stanko, KURIRI SA SUTJESKE. Crtica o kuririma 7 banijske divizije i njihovim zadacima u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 3 jul 1958, str. 3.

Lončarević Stanko, NEDOVRŠENI IZVEŠTAJI. Sećanje na pogibiju Nine Markovića, komandanta 7 banijske brigade, 12 juna 1943 kod s. Rataj. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 8.

Lompar Dušan, ORGANIZACIJA SNABDEVANJA BRIGADE. Sećanje na organizaciju i rad intendanture 4 proleterske brigade u toku rata (jednim delom govori se o radu brigadne intendanture u periodu Pete neprijateljske ofanzive i daju likovi pojedinih drugova i drugarica koji su radili u intendanturi). — Objavljeno u knjizi (spomenici) *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 329—343, Prosveta, Beograd 1945.

Lopičić Lazar, MI SMO NEPOKOLEBLJIVO VEROVALI U PARTIJU I TITA, ZATO SMO I POBEĐIVALI. Sećanja. Vodnik u 2 četi 1 bataljona 4 proleterske brigade o borbama na Jablanovom vrhu. Izvlačenje ranjenog komesara čete, Veliše Drecuna, pod vatrom neprijatelja. Kako je ranjen i gde je sahranjen Vako Đurović, komandant 4 brigad . — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 6—7.

Lovrić Marjan, DAO SAM KĆERI IME SUTJESKA. Sećanje na kolone tifusara i ranjenika u pokretu preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore. — *Plavi vjesnik*, Zagreb, 3 jul 1958.

Lučić-Lapčević Neda, SUTJESKA JE NEKOĆ BILA SAMO RIJEKA... Crtice iz borbi 2 dalmatinske brigade: o umoru, gladi i žeđi. Opis likova pojedinih poginulih boraca. — *Narodni list*, Rijeka, 29 jun 1958, str. 6.

Lukić Milisav, OBRUČ JE PROBIJEN. Odlomci iz dnevnika od 17 maja do 11 juna 1943 o borbama i dejstvima 2 proleterske brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive. Detaljnije o 2 bataljonu (pravc kretanja, borbe, likovi boraca). — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 2—3.

Lukić Relja, ZLATNI BOR — VUČEVO — BARE. Sećanje na borbe Majevičke brigade na Zlatnom Boru u Sandžaku, na Vučevu i u rejonu Donjih Bara u periodu od 22 maja do 9 juna 1943. — *Narodni borac*, Niš, 29 jun 1958, str. 3.

Lukić Relja, JURIŠ NA VUČEVO. Sećanje na borbe 1 majevičke brigade u drugoj polovini maja 1943 na prostoru Trovrh—Čelebić—Zlatni Bor i prebacivanje preko Tare i Pive na Vučevo. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 7.

Luković Vlastimir, ZASEDA U SUHOJ. Sećanje na zasedu 1 bataljona 2 proleterske brigade u dolini Sutjeske između Tjentišta i Suhe 30 maja 1943, kojom prilikom je uništena jedna nemačka kolona oko 120 vojnika (postavljanje zasede, opis borbe i likovi pojedinih boraca). — *Narodna armija*, Beograd, 28 februar 1952, str. 4.

Luković Vlastimir, SUHA. Sećanje na borbe 2 proleterske brigade, posebno njenog 1 bataljona u dolini Sutjeske, u vremenu od 29 maja do 7 juna 1943. Pokret 1 bataljona od Mrkalj-Klada do Suhe. Zaseda bataljona južno od Tjentišta u kojoj je uništena nemačka kolona od oko 120 vojnika. Opšte borbe. Likovi pojedinih boraca. Borba 1 bataljona sa Nemcima u klisuri Sutjeske južno od Suhe 1 juna 1943. Borba za Košur i Borovno. Dati su i pojedini odlomci iz Lunetovog dnevnika. — Objavljeno u knjizi „*Dva sećanja sa Sutjeske*", Prosveta, Beograd, 1954, str. 1—46; biblioteka „Svedočanstva", knjiga 41, str. 111.

Ljubičić Radoje, OŽIVJELE USPOMENE. Misli i sećanja na drugove koji su poginuli u Petoj neprijateliskoj ofanzivi. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 6.

Ljubijanović Srećko, HEROJ SUTJESKE NINO MARAKOVIĆ. Članak o Nini Marakoviću, komandantu 7 banijske brigade, koji je poginuo 13 juna 1943 u s. Rataj, prilikom probijanja kroz neprijateljski obruč na komunikaciji Foča—Kalinovik. — *Bjelovarski list*, Bjelovar, 26 jun 1958.

LJUBIN GROB SPOMENIK PROLETERSKE HRABROSTI. Proleteri su se zakleli da će osvetiti svog palog komandanta Vaka Đurovića. Druga četa je bila ponosna, što joj je poveren zadatak odbrane Ljubin-Groba. Oni su odlučili da taj položaj brane do poslednjeg metka. Nemci su besomučno navaljivali. Četa je uspešno odbijala sve napade. Na hrabru četicu okomile su se „Štuke", „Dornijeri" i „Rode". Potom, opet novi talasi Nemaca. Ostaci čete nisu otstupali. Pred noć 10 juna Nemci su poslednji put jurišali. Od čete je ostalo svega 13 boraca. Zadatak je bio časno ispunjen. — *Za domovinu*, Zagreb, 19 jun 1954, str. 4.

M., ŽIVIH JE OSAM. Crtica o borbi omladinske čete 1 proleterske brigade na Sutjesci 5 juna 1943, zabeležena po pričanju Ace Kostovića. — *Gardist*, Beograd, br. 14, 1958, str. 3.

M. A., DOŽIVLJAJ KOJI SE NE ZABORAVLJA. Sećanje na jednu od ledenih noći Pete neprijateljske ofanzive. Bolničarke, u selu Brezje, pričaju svoje ratne doživljaje. — *Front*, Beograd, 1 jun 1946, str. 6.

Madić Milorad, „TU NE BEŠE STAROGA VOJNIKA..." Crtica o borbi Fočanske omladinske čete na Borovnu početkom juna 1943 godine. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

Madić Milorad, JEDINI IZLAZ. Crtice o ranjenicima prilikom probijanja preko Pive i Vučeva ka Sutjesci. Spuštanje sa Dragoš Sedla kolone ranjenika, tifusara, dece, žena i staraca prema Sutjesci. Prelaz preko reke. Stradanje u dolini Sutjeske kod Tjentišta, 13 juna 1943. Probijanje na Zelengoru pojedinih ranienika kroz nemačke redove. — *Narodna armija*, Beograd, 13 februar 1958, str. 6.

Madić Milorad, VOLJA, NEPOBJEDIVA. Crtica o borbi jedinica 2 dalmatinske brigade na Gornjim Barama. Atmosfera uoči neprijateljskog juriša. Otpor premorenih boraca. Pogibija Iva Torbice. — *Narodna armija*, Beograd 20 mart 1958, str. 6.

Madić Milorad, TO NIJE BILO OČAJANJE (Na sutjesci pre 15 godina). Zamenik komandanta bataljona 4 proleterske brigade 1 jun 1943 na padinama Budnja ranjen je u levu ruku. A 10 juna, u blizini Ljubin-Groba, ponovo ranjen — ovoga puta u desnu nogu. Nije dozvolio da ga drugi nose. Izvršio je samoubistvo, da bi desetak drugova, određenih za njegovo nošenje, moglo da pode na položai. — *Narodna armija*, Beograd, 6 mart 1958, str. 6.

Madić Milorad, KROZ IGLENE UŠI. Zabeleženo po sećanju Milenka Nikitovića. Reč je o 1 bataljonu 2 proleterske brigade. Bombardovanje Žabljaka i povlačenje ranjenika stazom koju su Nemci držali pod udarom mitraljeske vatre. — *Narodna armija*, Beograd, 13 jun 1958, str. 6.

Madić Milorad, U KUĆI NA DURMITORU. Usamljena, napuštena kuća na Durmitoru. Kačica sira i kajmaka. Borci nepoznate čete snabdeli se tim mlečnim proizvodima i zadržali to kaó četnu tajnu. — *Narodna armija*, Beograd, 3 jun 1958, str. 6.

Madić Milorad, SUTJESKA KROZ NEPRIJATELJSKA DOKUMENTA. Članak u kome su obrađeni neki nemački dokumenti iz perioda Pete neprijateljske ofanzive. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 5.

Madić Milorad, GRAD ZA 30.000 STANOVNIKA. Beleške o uređenju prostora za proslavu Bitke na Sutjesci u rejonu Tjentišta. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 2.

Madić Milorad, SLIČICE KRAJ LOGORSKE VATRE. Nekoliko crtica o razgovorima preživelih boraca Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba uz logorsku vatru, u Tjentištu u prisustvu druga Tita. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 2.

Madić Milorad, „VI STE I NAŠ KOMANDANT..." Crtica o susretu Ljube Vučkovića, nekadašnjeg komandanta 2 dalmatinske brigade, sa svojim starim borcima u logoru na Tjentištu. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3

Madić Milorad, OPET NA OKUPU. Crtica o susretima preživelih boraca 1 proleterske divizije prilikom dolaska na proslavu na Tjentištu. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

Madić Milorad, PREŽIVELI BORCI PRONAŠLI SVOJ TOP. Reportaža. Kako je Vojin Popović posle petnaest godina pronašao top 5 crnogorske brigade koga je zakopao 13 juna 1943 godine u rejonu s. Krekovi. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 2.

Madić Milorad, I STABLO POTSEĆA. Crtica o mestu na Milinkladi gde je 9 juna 1943 poginuo Vako Đurović, komandant 4 proleterske brigade. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 2.

Madić Milorad, SAVINIM PRIMEROM. Reportaža. Kako 5 proleterska čuva uspomenu na svog prvog komandanta Savu Kovačevića. Što bi Sava ovog momenta uradio? — *Narodna armija*, Beograd, 12 jul 1951, str. 3.

Madžgalj Dragiša, DOK PJEVAMO SUTJESKU. Pesme u prozi. — *Narodni borac*, Sarajevo, 15 jul 1958, str. 6.

Magić Dragutin, S TITOM NA SUTJESCI. Crtica. — *Međumurje*, Čakovec, 25 jul 1958.

Majstorović Milan, JA SAM KAO BORAC-PROLETER MISLIO SAMO NA JEDNO: UBITI ŠTO VIŠE NEPRIJATELJSKIH VOJNIKA. Sećanje. Nije se mislilo na glad, već na borbu. Pri prelazu druma Kalinovik—Foča, palo je 9 boraca iz Majstorovićeve čete. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 8.

Makuc Karel, EPOPEJA V SUTJESKI. Sećanje Boška Pavića i Stipa Mavrića na borbu za proboj preko Sutjeske. — *Međumurje*, Čakovec, 25 jul 1958.

Malešev Jovan, SUTJESKA. Crtice Mehmeta Šeremet, Dragice Šeremet i Dušana Cvitkovića o probijanju preko Pive i Sutjeske juna 1943. — *Metalac*, Beograd, 1 jul 1958.

Mandić Gligo, PREKO SUTJESKE. Sećanje na borbe 1 dalmatinske brigade (neuspeh pri pokušaju forsiranja Tare, prebacivanje preko Pive na Vučevo, proboj nemačkog obruča na Sutjesci i probijanje preko Zelengore ka Jahorini i istočnoj Bosni za glavninom naših snaga — period od 6 do 20 juna 1943. — *Narodna odbrana*, Beograd, 17 maj 1952, str. 2.

Mandić Gligo, NAŠLI SMO TITA. Sećanje na proboj 1 dalmatinske brigade preko Zelengore i komunikacije Foča—Kalinovik ka Jahorini i uspostavljanje veze sa Vrhovnim štabom i drugom Titom u istočnoj Bosni, period od 11 do 20 juna 1943. — *Narodna odbrana* Beograd, 23 maj 1953, str. 3.

Maoduš Stevo, ČETVRTA I PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA I PITANJE ČETNIKA. Članak u kome se razmatra stav talijanskih i nemačkih okupatora prema četnicima u vremenu januar—jun 1943 (str. 81—86). — *Vojni istoriski glasnik*, Beograd, br. 3, 1951, str. 45—86.

Marić Milan, OTVOREN PUT. Sećanje na proboj neprijateljskog obruča kod Sjetline na pruzi Sarajevo—Višegrad, 17—18 juna 1943. — *Građevinski radnik*, Beograd, 27 april 1953.

Marinović Veljko, ISTINA O NAŠOJ BORBI KONAČNO JE PRODRLA I U STRANI SVIJET... Sećanje na borbu 3 bataljona 4 proleterske brigade na Ljubin-Grobu na Zelengori, 10 juna 1943. — *Karlovački tjednik*, Karlovac, 3 jul 1958.

Marinković Radivoje, DIVOVSKI ORATORIJUM. Pesma o palim borcima na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 8.

Market Nikola, NA TJENTIŠTU POSLE DVANAEST GODINA. Sećanje na lik Tugomira Džalda, kurira 2 dalmatinske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Crvena zvezda*, Beograd, 9 avgust 1955, str. 3.

Marković Milorad, CRTICE IZ PETE OFANZIVE. Tri crtice: Poslednji zagrljaj, U zadnji trenutak, Oni su mnogima spasli život. — *Naša žena*, Titograd, br. 7—8, 1958, str. 5.

Marković Milorad, DVIJE PRIČE SA SUTJESKE. Crtice o ranjenicima: Eh, jadna Šanja, gde ostade; A on se ne odaziva. — *Naša žena*, br. 7—8, 1958, Titograd, str. 4.

Marković Nikola, DRUGOVI NA SUTJESCI. Sećanje borca 2 bataljona 5 crnogorske brigade na borbu na Sutjesci 12—13 juna 1943. Ranjen kod s. Krekova izvukao je na leđima teško ranjenog druga Janka Mićunovića preko Sutjeske. Posmatrali su kako Nemci ubijaju ranjenike. Slika bojišta. Probijanje preko Maglića ka Goliji. Zabeležio Vujačić Marko. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 4.

Marković Zoran, BILO JE TO PRIJE 15 GODINA. Reportaža. U kanjonu „crvene" reke. Susret preživelih boraca posle 15 godina. Sastanak dve generacije. — *Naš glas*, Smederevo, 3 jul 1958, str. 114.

Maričić Radosav, SLUŠAM OVIH DANA. Pesma o Sutjesci. — *Naš glas*, Smederevo, 3 jul 1958 godine, str. 4.

Marković D. M., NA TJENTIŠTU SVE JE SPREMNO. Svečanost na Sutjesci: otvara se šesti slet planinara Jugoslavije, zatim Treći zbor Ferijalnog saveza Jugoslavije, pušta se novi put Gacko—Foča koji ide dolinom Sutjeske. Nekoliko grupa planinara idu tragovima 1 i 2 proleterske divizije — *Borba*, Beograd, 2 jul 1958, str. 4.

Marković D. M., PRVI DAN PROSLAVE NA SUTJESCI. — Informacija o početku proslave na Tjentištu. Tito i Naser na proslavi. A. Ranković izvršio smotru brigada Ferijalnog saveza. Otvoren Šesti slet planinara Jugoslavije. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 2.

MARŠ PRETSTAVNIKA JNA PUTEVIMA V OFANZIVE. Pored drugih akcija, mladi oficiri JNA maršuju tragovima Pete neprijateljske ofanzive. Polazna tačka — Foča, cilj — Tjentište. — *Invalidski list*, Beograd, god. XXXV, br. 24, 14 jun 1958, str. 1.

Marković Radomir, RAZGOVOR SA SUTJESKOM. Pesma. — *Stvaranje*, br. 5—6, 1954, Titograd, str. 27.

Marković Steva, EPOPEJA NA VRHOVIMA BARA. Članak o borbama Druge dalmatinske brigade na Donjim i Gornjim Barama od 5 do 9 juna 1943 godine. — *Dalmacija cement*, Split, jun 1958.

Martinović Savo, HAUBIČARI VRHOVNOG ŠTABA KROZ BESPUĆA TARE I SANDŽAKA. Reportaža prema zabeleškama Branka Obradovića. Život i dejstva haubičkog diviziona početkom maja 1943. Težak pokret ka Uzlupu. Susret sa Titom i Markom. 27 maja 1943 izdato je naređenje da se haubice zakopaju. Već do 29 maja zadatak je bio izvršen. Artiljerci, sada kao pešaci krenuli su ka Sutjesci. — *Narodna armija*, Beograd, 5 jul 1951, str. 5.

Martinović Savo, MEĐU MRTVIM PROLETERIMA. Reportaža sa proslave na Sutjesci juna 1953. Narod slavi pobedu i odaje poštu palim herojima. — *Pobjeda*, Cetinje, 21 maj 1953, str. 5.

Martinović Savo, PRIZNANJE NEPRIJATELJA. O Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi kroz nemačka dokumenta i izjave nemačkih generala. — *Komunist*, Beograd, 10 jul 1958, str. 10.

Martinović Savo, PRIZNANJE NEPRIJATELJA. Članak o izjavama nemačkih i talijanskih generala (Lera, Literska, Robotija) o Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Komunist*, Beograd, 10 jul 1958, str. 10.

Masleša Jelena, PUCNJI SU BILI SVE BLIŽI. Sećanje na dane provedene u zatvoru u Podgorici maj — juni 1943 u periodu trajanja Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena Zvezda*, Beograd, 17 jun 1958, str. 3.

Mastilović Stana, U ULOZI KURIRA. Crtica o jednom dečku iz sela sa područja Sutjeske i njegovom podvigu kada se u Petoj nepriiateljskoj ofanzivi provukao kroz neprijateljske redove i odneo poštu 10 hercegovačkoj brigadi. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 6.

Matić Nikola, SJEĆANJA JEDNOG UČESNIKA. Crtice iz borbi 2 dalmatinske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, posebno na Donjim i Gornjim Barama od 5 do 9 juna 1943. — *Glas Slavonije*, Osijek, 29 jun 1958, str. 4.

Matković Marija, SLOBODA I ISTINA BILI SU NAM PUTOKAZ. Crtice o naporima, gladi i požrtvovanju boraca prilikom probijanja kroz neprijateljske obruče u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Tvornički list*, Zagreb, br. 3, 1958, str. 79.

M. B., FRAGMENTI JEDNE EPOPEJE. Reportaža sa Tjentišta o proslavi petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci — susreti preživelih boraca, sa opisom pojedinih momenata iz Pete neprijateljske ofanzive, zabeleženih na osnovu pričanja preživelih učesnika. — *Gardist*, Beograd, br. 13, 1958, str. 2.

M. B., UREĐIVANJE TJENTIŠTA ZA PROSLAVU. Informacija o pripremama za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci u Glavnom odboru Saveza boraca Bosne i Hercegovine. Predloženo je mesto smotre preživelih boraca iz Pete neprijateljske ofanzive. Zaključeno je da arhitekti, saobraćajni stručnjaci i drugi izrade predlog organizacije bivakovanja i proslave. — *Borba*, Beograd, 22 februar 1958, str. 4.

M. B., NOVI PUTEVI FOČA—TJENTIŠTE. Informacije o novoj cesti pored Drine i Sutjeske, koja spaja Foču i Tjentište i o pripremama za proslavu. Prikupljeni posmrtni ostaci (samo u Goraždanskom srezu dosad je prikupljeno oko 200 posmrtnih ostataka palih boraca), helikopterom se prenose na Tjentište, gdje se podiže zajednička grobnica. — *Borba*, Beograd, 9 jun 1958, str. 1.

M. B., JEDAN DAN NA TJENTIŠTU. Informacija o uređivanju grada od šatora na Tjentištu, kao i druge vesti o pripremama za proslavu. — *Borba*, Beograd, 13 jun 1958, str. 5.

M. Č., NEZABORAVNA SUTJESKO. Literarni prilog povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Nova žena* Sarajevo, br. 7—8, str. 3.

Medić Jovo, PRVI BATALJON SEDME KRAJIŠKE BRIGADE NA OBEZBEĐENJU PROLAZA PREKO MILINKLADE. Članak sa obiljem podataka o dejstvu 7 brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Na Milinkladi brigada je imala zadatak da obezbedi prolaz Vrhovnom štabu i drugim jedinicama. Tokom 8 i 9 juna 1943 brigada je izdržala niz neprijateljskih juriša i teška bombardovanja iz vazduha. Kada se saznalo da je drug Tito ranjen, odlučeno je da se ne otstupi ni za stopu. Nemci su uzalud jurišali. Kada je kurir javio da je drug Tito prošao za Lučke Kolibe, borcima je laknulo. — *Narodna armija*, Beograd, 8 jun 1948, str. 2.

Medić Jovo, BORBA ZA PROLAZ KROZ MRATINJE. Reportaža. Četnik — nemački izvidač zarobljen. 30 maja 1943 delovi 7 brigade požurili su iz Mratinja na Javorak. Na koti 1382 bili su Nemci. Borba je trajala čitav dan 30 maja i sutradan. Noću 31 maja i 1 juna 1943 Nemci su napustili kotu 1382 i kotu 1297, 3 juna 1943 te položaje preuzela je 4 proleterska brigada, dok su delovi 7 brigade prošli na levo krilo (katun Stolovi). Borbe 4 i 7 brigade na tim položajima traju sve do izvlačenja Vrhovnog štaba i drugih jedinica iz Mratinja. — *Narodna armija*, Beograd, 1 januar 1948, str. 9.

Medić Jovo, KRAJIŠNICI U OBEZBEĐENJU PROLAZA PREKO MILINKLADA. Sećanje na borbe 7 krajiške brigade u rejonu Milinklade—Košur u periodu od 8 do 9 juna 1943, koja je na tim položajima štitila prolaz kolone Vrhovnog štaba iz doline Sutjeske ka Hrčavki. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 49—53, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Medić Jovo, KURIR ĐIPALO. Crtica o bataljonskom kuriru 7 krajiške brigade, koji se samoinicijativno probio kroz nemačke redove na Sinjajevini i doveo pojačanje svom bataljonu (period oko 20 maja 1943). — *Narodni borac*, Niš, 15 marta 1954, str. 3.

Medić Jovo, NA SUTJESCI. Beleška o brizi druga Tita za borce Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba (period posle prelaza Sutjeske — oko 8 juna 1943). — *Narodni borac*, Niš, 22 maj 1953, str. 3.

Mededović Junus, BELKA. Pesma. — *Pobjeda*, Cetinje, 28 oktobar 1947, str. 6.

Mededović Junus, ISJEČAK IZ RATNOG DNEVNIKA. Pesma 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1948, str. 11.

Mededović Junus, NOĆ U SUTJESCI. Pesma. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 144—146, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Mededović Junus, POSLIJE ŠEST GODINA. Pjesma posvećena uspomeni Veselina Masleše koji je poginuo na Sutjesci, sredinom juna 1943. — *Front*, Beograd, jun 1949.

Međedović Junus, ZASTANAK NA MARŠU. Pesma 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1947, str. 11.

MESTU SLAVNOM U POHODE. Reportaža sa obilaska zemljišta gde su se vodile borbe u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Radnik*, Beograd, 14 jun 1956.

M. K., PRIJE I POSLIJE SUTJESKE. Napis o jednoj karti izrađenoj u Ministarstvu vojske NDH u Zagrebu na kojoj je prikazana slobodna teritorija početkom 1943 godine. — *Glas Istre*, Pula, 4 jul 1958, str. 5.

Mićunović Vukašin, TAKO JE POČELO. Odlomak iz putopisa „Putovanje po bespuću". Kako su ranjenici i tifusari preživljavali prve dane ofanzive — glad, svakodnevne napore i nedaće. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 3.

Mićunović Vukašin, SUTJESKA ŽIVI U NAMA I S NAMA. Istina i legenda o Sutjesci. Simbol naše Revolucije, simbol obračuna slobode sa ropstvom. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 1.

Mihaljević Jovo, VRHOVNI ŠTAB SE JE PREBIL. Odlomak iz brošure „Dokler bo tekla Sutjeska..." — *Glas Gorenjske*, Kranj, 3 jul 1958.

Mihaljević Jovo, PROZIVKA NA TJENTIŠTU. Reportaža sa prozivke preživelih i poginulih boraca 1 bataljona 4 proleterske brigade iz dana Pete neprijateljske ofanzive, prilikom proslave Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 5 avgust 1958.

Mihaljević Jovo, INTENDANT. Crtica o jednom bataljonskom intendantu i njegovoj brizi za ishranu jedinice. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 7.

Mihajlović Živorad, U KOLONI RATNIH DRUGOVA. Sećanje na Sutjesku posle petnaest godina i likove pojedinih boraca iz njegove jedinice i mesta gde su poginuli. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 3.

Mihajlović Živorad, DEČACI NA PROSLAVI. Crtice o tri preživela borca koji su u vreme Bitke na Sutjesci bili još dečaci: Voji Terziću, šesnaestogodišnjem borcu 1 proleterske brigade; petnaestogodišnjem Ikici i desetogodišnjoj Vojki, koja je u Centralnoj bolnici vodila konja jednog teškog ranjenika. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 2.

Mihajlović Živorad, JEDAN DAN. Odlomci iz dnevnika. Zapis o 1 junu 1943. Glad i ranjenici. Hirurške operacije. 4 bataljon 1 proleterske brigade otišao na zadatak. — *Ibarske novosti*, Kraljevo, 4 jul 1958, str. 2.

Mihajlović Ž., DVA RATNA DRUGA. Literarni prilog o Draganu i Predragu, mladićima iz Kraljeva, njihovom borbenom putu od početka ustanka i poslednjoj borbi početkom juna 1943 kod Borovna i Popovog Mosta, kada su poginuli istoga dana kao komandiri vodova u 1 proleterskoj brigadi. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 261—267, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Mihić Spasoje, SAME U ŠUMI. Sećanje Kevsere Tikvine na probijanje sa grupom boraca Mostarskog bataljona preko Zelengore posle Bitke na Sutjesci 13 juna 1943. Kako je izgubila vezu i sa jednom drugaricom ostala sama u šumi Zelengore i posle mnogih dana probila se do Mostara. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 22 jun 1958, str. 9.

Mihić Spasoje, TIHO ŠUMI SUTJESKA. Odlomci iz ratnih zabeležaka Milonje Stijovića o borbama 1 proleterske brigade na prostoriji Čelebić—Trovrh—Zlatni Bor, u periodu od 21 do 28 maja 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 7.

Mijatović Cvijetin i *Humo Avdo*, TI NEUSTRAŠIVI MLADIĆI I DEVOJKE. Sećanja povodom Dana ustanka Bosne i Hercegovine. Iznet je i jedan detalj iz Pete neprijateljske ofanzive: Nemci su izbili na Vučevo. Kritična situacija. Majevička brigada izvršila protivnapad i za 10—15 minuta neprijatelj je bio raspršen. — *Borba*, Beograd, 27 jul 1953, str. 3.

Mijatović Ivo, S BOLNICOM PREKO SUTJESKE. S proleterima i ranjenicima preko Pive, Vučeva, Sutjeske, Zelengore, preko ceste Foča—Kalinovik i železničke pruge Sarajevo—Višegrad. Požrtvovanje pojedinaca i jedinica u probijanju obruča. Titova briga za ranjene drugove. Pomoć Crnogoraca Banjicima. — *Narodna armija*, Beograd, 17 april 1958, str. 6.

Mijović Tomislav, ZELENGORA. Pesma. — *Mladost*, Beograd, br. 90, 2. jul 1958, str. 6.

Mijatović Rusmira, HEROJ SAVA. Pesma o Savi Kovačeviću od učenice 4 razreda osnovne škole. — *Crvena zvezda*, Beograd, 12 jun 1956, str. 3.

Mikuž dr Metod, JUNAŠTVO BREZ PRIMERE. Članak o veličini Bitke na Sutjesci. — *Rodna gruda*, br. 7—8, 1958, Ljubljana, str. 150—151.

Mikuž dr Metod, SUTJESKA IN TAKRATNI SVETOVNI DOGODKI. Članak o mestu i značaju borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi u odnosu na tadanji razvoj vojne situacije na Istočnom frontu i u Severnoj Africi. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 260—261.

Miladinović Veljko, O BORBENOM MORALU NAŠIH JEDINICA U BICI NA SUTJESCI. Članak u kome su izneti neki elementi koji su uticali na vrednost borbenog morala boraca Glavne operativne grupe u toku Pete neprijateljske ofanzive (politički rad, rad partiske organizacije, uticaj kolektiva, primer starešina, briga za ljude, disciplina itd.) — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 438—449.

Miladinović Veljko, GDE UDARE PROLETERI. Sećanje na proboj 1 proleterske brigade kroz nemački obruč na Balinovcu 10 juna 1943 i prodiranje u pravcu s. Rataj. — *Za pobedu*, Skopje, 15 januar 1952, str. 2—3.

Milenković Branko, DRUGA DALMATINSKA PROLETERSKA BRIGADA. Članak povodom četvorogodišnjice njenog osnivanja. Borbeni put u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, od Durmitora i Pive do položaja na Barama, gde je imala zadatak da osigura bokove glavnine Glavne operativne grupe. Ona je tada raspolagala sa 2—3 bacača, moralom i rešenošću boraca da odbrane povereni položaj. 6 juna 1943 ujutru otpočela je borba prsa u prsa. Samo iz 2 bataljona izbačeno je iz stroja 128 boraca. Iako su bili izgubili 2/3 ljudstva, ipak je štab brigade izvestio Vrhovni štab: „Računajte na nas kao da smo u punom sastavu". — *Narodna armija*, Beograd, 5 oktobar 1946, str. 4.

Milenković Dragi, AKORDI SA SUTJESKE. Prigodan članak o značaju Sutjeske koja pretstavlja „riznicu likova, sudbina, drama, podviga ljudi". Ona budi ponos na okršaj kada se jedan naš borac uspešno hrvao sa šest neprijateljskih vojnika. — *Komunist*, Beograd, 14 mart 1958, str. 10.

Milenković B., FOČA SE SPREMA. Informacija o atmosferi u Foči pred veliku proslavu na Sutjesci, o otvaranju Bolnice proleterskih brigada i o Fočanskom muzeju NO borbe. — *Borba*, Beograd, 7 jun 1958 str. 4.

Milenković B., DANAS SE OTVARA PUT FOČA—GACKO. Novi drum od 45 km spaja Foču i Dubrovnik prolazeći preko poprišta velike Bitke na Sutjesci. — *Borba* Beograd, 2 jul 1958, str. 4.

Milenković B., TRINAEST MLADIĆA. Priča o trinaestorici palih boraca iz Fočanske omladinske čete (3 bataljon 1 proleterske brigade) čiji su posmrtni ostaci pronađeni na Borovniku. — *Borba*, Beograd, 21 jun 1958, str. 4.

Milenković B., NI IMENA, NI ZNAKA... Izveštaj o susretima i razgovorima u dolini Sutjeske pred proslavu epopeje našeg NOR-a na Tjentištu. — *Borba*, Beograd, 18 jun 1958, str. 4.

Milenković B., ZAPALILA SE ZEMLJA I NEBO... Tragovima borbi. Selo Krekovi. Poslednji dani života Save Kovačevića prema sećanju preživelih boraca: njegova poslednja zapovest i njegov poslednji juriš. — *Borba*, Beograd, 23 jun 1958, str. 4.

Milenković B., RASTANAK NA PRIJEDJELU. Na mestu gde su bili streljani i sahranjeni dr Sima Milošević i književnik Ivan Goran-Kovačić. Očevici, Danica Novaković i Danica Lanović, o poslednjim danima života ova dva revolucionara. Meštani Vrbnice o boravku Miloševića i Kovačića u njihovom selu. Trifko Vladičić priča kako je obavio sahranu, uprkos pokušaju četnika da to spreče i da zavaraju svaki trag o njihovoj sudbini. — *Borba*, Beograd, 25 jun 1958, str. 5.

Milenković Dragi, DRUGA PROLETERSKA U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Sećanje na borbeni put 2 proleterske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi sa osvrtom na važnije borbe koje je vodila u tom periodu. Članak obiluje sa dosta konkretnih podataka iz brigade; prikazan je rad na pripremanju brigadnog lista „Bez predaha", održavanje partiskih sastanaka, sastanaka štaba brigade i politodela, raznih predavanja itd. — *Narodna armija*, Beograd, 26 jun 1948, str. 4.

Milenković Dragi, DRUGA PROLETERSKA. Članak povodom petogodišnjice njenog formiranja. Detalji iz borbe i života 2 proleterske: iznošenje teškog naoružanja na Vučevo, dejstvo protivkolca na Sutjesci i Miljevini. — *Narodna armija* ,Beograd, 1 mart 1947, str. 1.

Milenković Dragi, KROZ PETU NEPRIJATELJSKU OFANZIVU. Sećanje na borbeni put 2 proleterske brigade od Broda (kod Foče) do Zlatnog Bora i Vučeva, zatim od Košura i Zelengore do Miljevine. — *Front*. Beograd, 1 jun 1946, str. 4.

Milenković Dragi, PROTIVKOLAC DRUGE PROLETERSKE. Sećanje. Iako je bilo naređeno da se treba osloboditi od svega što otežava pokret i probijanje, pa i od teških oruđa, ipak su artiljerci 2 proleterske odlučili da ne zakopaju svoj protivkolac. Opis prelaska Bistrice na Miljevini. Tada je protivkolac stupio u dejstvo, uništio dva neprijateljska tenka i opravdao napore artiljeraca koji su ga preko bespuća Zelengore izneli na rukama. — *Narodna armija*, Beograd, 29 jun 1946, str. 6.

Milenković Dragi, PROTIVKOLAC DRUGE PROLETERSKE. Sećanje na odluku prateće čete 2 proleterske brigade da ne zakopava svoj protivkolski top, kako je bilo naređeno 6 juna 1943, već ga je, sa nekoliko granata prenela preko Zelengore, 7—12 juna 1943, i sa njime uništila dva nemačka tenka prilikom probijanja neprijateljskog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik. Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 279—283, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Milenković Dragi, SEĆANJE IZ ŽUTE BELEŽNICE. Crtice iz probijanja naših jedinica preko Zelengore i komunikacije Foča—Kalinovik, od 8 do 13 juna 1943. — *Narodna armija* ,Beograd, 31 decembar 1953, str. 8.

Milenković Dragi, AKORDI SA SUTJESKE. Književni prilog o Sutjesci i njenom značaju u vezi sa proslavom petnaestogodišnice Bitke. — *Komunist*, Beograd, 14 mart 1958, str. 10.

Milenković D., TU, NA DOMAKU SUTJESKE... Kratka reportaža o utiscima sa posete poprištima borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Gardist*, Beograd, br. 14, 1958 str. 3.

Milić Živko, SUTJESKA. Hronika. Značaj borbi na Sutjesci. Potreban je spomenik zahvalnosti žrtvama koje su pale u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Borba*, Beograd, 9 februara 1958, str. 1.

Milić Živko, NA DAN BORCA. Prigodan napis povodom Dana borca i proslave na Sutjesci koja govori o hrabrosti našeg čoveka. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 2.

Milinković B., TRAGOM PALIH BORACA. Izveštaj iz kotline Sutjeske o pripremama pred proslavu. Priča o zamišljenom grobu, spaljeni rukopisi, poslednja užina. — *Borba*, Beograd, 10 jun 1958, str. 4.

Milojević Miloje, IZ BORBI U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Odlomci iz ratnih zabeležaka. Podrobna obrada susretne borbe na Čelebiću, gde je 1 proleterska brigada — uz sadejstvo delova 6 istočnobosanske i Majevičke brigade — razbila nemačke i ustaško-domobranske snage. — *7 jul*, Beograd, 1 maj 1950, str. 2.

Milojević Miloje, PRVA PROLETERSKA BRIGADA U BORBI ZA ČELEBIĆ. Članak. Na početku Pete neprijateljske ofanzive 1 brigada se našla na prostoriji Bijelo Polje—Šahović—Barice. 21 maja 1943 predveče, 1 brigada je stigla na Čelebić gde je bila kritična situacija. Bolnice i komora u selu Borju su ugroženi. Jurišem čelnih delova 1 brigade, uz sadejstvo 6 istočnobosanske i 1 majevičke brigade, neprijatelj je iznenađen i nagnan u bekstvo. Značaj tih borbi po dalji tok Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodna armija* Beograd 1 jun 1948, str. 2.

Milojević Miloje, SUTJESKA MAJ — JUNI — JULI 1943. Ratne zabeleške zamenika komandanta 1 proleterske brigade. Podrobno su iznete borbe 1 i 2 proleterske brigade za Košur i Borovno od 2 do 5 juna 1943. Potom, prelaz preko Sutjeske i izbijanje 1 proleterske brigade na Lučke Kolibe. — *7 jul*, Beograd, 20 jun 1950, str. 3 i 4.

Milostić Milovan, POBJEDA NA ZLATNOM BORU. Crtica iz borbe 1 proleterske brigade na Zlatnom Boru povrh Tare, 22 maja 1943. Tom prilikom su uništeni delovi 750 puka 118 nemačke divizije. — *Vjesnik*, Zagreb, 6 maj 1952, str. 6.

Milošević Đorđe, LIKOVI HEROJA SA SUTJESKE ŽIVEĆE U NAMA. Reportaža o grupi dece palih boraca i ratnih vojnih invalida koja je posetila Sutjesku. — *Crvena zvezda*, Beograd, 29 jul 1958.

Milošević Velimir, ROĐENDAN SUNCA. Pesma o Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul, 1958, str. 5.

MILJEVINA. Crtica iz proboja nemačkog obruča na komunikaciji Kalinovik—Foča 13 juna 1943. — *Krajiške novine*, Beograd, 4 jul 1958.

Milošević Srećko, PROŠLA JE I PETA OFANZIVA. Sećanje na borbe 2 proleterske brigade, posebno njenog 5 i 2 bataljona, u toku čitave ofanzive. (Formiranje Drinske operativne grupe. Borbe na prostoru Foča—Zlatni Bor. Prelaz preko Tare i Pive i uspon na Vučevo. Borba 5 bataljona na Vučevu kod Koritnika 29 maja 1943. Sa 2 bataljonom na Brama, dolazak na Bare 2 dalmatinske brigade 5 juna 1943 i pokret bataljona preko Zelengore za Vrbnicu. Napad Nemaca i povlačenje 2 bataljona 8 juna 1943 u rejon Lučkih Koliba. Držanje položaja na Košuti 9—10 juna 1943. Proboj sa Zelengore 10—13 juna 1943 preko komunikacije Foča—Kalinovik. Dati su likovi pojedinih boraca i opis borbi sa obiljem podataka. — Objavljeno u knjizi „Dva sećanja sa Sutjeske", (str. 47—111), *Prosveta*, Beograd, 1954.

Minderović Čeda, IZ PETE OFANZIVE. Odlomak iz knjige „Za Titom": 16, 20 i 26 maj 1943 godine. — *Omladina*, Beograd, 22 decembar 1945, str. 8.

Minderović Čedomir, ZAPISI IZ 1944. Sećanje na borbe Majevičke brigade na Vučevu, kod Popovog Mosta i na Sutjesci krajem maja i početkom juna 1943 godine. Zabeleženo početkom leta 1944 godine kada je kolona Muslimanske brigade naišla na Sutjesci na četničku zasedu. — *Politika*, Beograd, 6 jul 1958.

Minderović Čedomir, VELIKI DAN. Odlomak iz knjige „Oblaci nad Tarom", date su neke crtice iz borbi 6 istočnobosanske brigade od 20 do 28 maja 1943 na prostoru Bakić—Humić—Trovrh—Zlatni Bor—Tara. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 4.

Minderović Čedomir, IZ PETE OFANZIVE. Odlomci iz dnevnika o borbama 6 istočnobosanske brigade na Vučevu, oko Čureva i u dolini Sutjeske od 30 maja do 3 juna 1943. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 44—48, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Minderović Čedomir, MAJ DEVETSTO ČETRDESET TREĆE. Fragmenti iz Pete neprijateljske ofanzive: borbe kod Foče, na Zavajitu, Zlatnom Boru, pokret preko Vučeva i prelaz preko Sutjeske. — *Politika*, Beograd, 1 maj 1945, str. 2.

Minderović Čedomir, OBLACI NAD TAROM. Zapisi iz rata o borbama 6 istočnobosanske brigade u periodu od 15 do 28 maja 1943 na prostoru Čelebić—Trovrh—Zlatni Bor—Tara. Opisani su likovi pojedinih boraca i stanje unutar bataljona. Takođe je zabeležen dolazak 1 proleterske brigade i njen protivnapad 21 maja 1943 na delove 118 nemačke divizije na pravcu Čelebić—Trovrh. — *Prosveta*, Beograd 1947, str. 192.

Ivanović Aleksa, Minderović Čedomir „OBLACI NAD TAROM". Prikaz. — *Narodna armija*, Beograd, 25 novembar 1947, str. 4.

Minderović Čedomir, „ZA TITOM". Prikaz. Osvrt na stranice o Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — „Fragmenti istorije tih tragičnih i slavnih dana". — *Narodna armija*, Beograd, 22 januar 1946, str. 4.

Minderović Čedomir, ZVEZDA NA ČELEBIĆU. Odlomak iz scenarija „Rastanak na Tari". Proleteri na Čelebiću i Vučevu za vreme Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1950, str. 4.

Minderović Čedomir, SMOTRA NA TJENTIŠTU. Prigodan članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke. — *Glas Slavonije*, Osijek, 4 jul 1958, str. 1.

Mirković Divna, „LEGENDA" O ČVORU. Crtica o Čvorovoj desetini u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Čvoro je ranjen i upućen u bolnicu. Dok je bio na „operacionom stolu" u Rudini, on je bio po-

novo ranjen od bombardovanja. Našao se između 52 ranjena proletera. Oslepeli Čvoro pruža pomoć ranjenoj bolničarki, donosi vodu i konjsko meso nepokretnim ranjenicima. Otkrivena, grupa teških ranjenika pruža čitav sat otpor neprijatelju. I to je Čvoro preživeo. Posle rata, došao je u Dom slepih, u Zemun. — *Front*, Beograd, 1 jun 1946, str. 10—11.

Mirković Goša, MORAL PROLETERSKI. Sećanje na prebacivanje jedinica 1 proletrske brigade preko Pive i uspon na Vučevo krajem maja 1943. Briga boraca jednog bataljona za svoje drugove iz drugog bataljona, da bi ih na Vučevu dočekala spremljena hrana. — *Narodni borac*, Niš, 30 jun 1956, str. 2.

Mitrović Mitra, KAKO SAM DOŽIVELA TU BITKU. Sećanje na dane Pete neprijateljske ofanzive: Pokretna pozadina; Grad ranjenika na Pivi; Sutjeska i bitka; Ponovo Sutjeskom; Poslednji susret sa njima. — *Politika*, Beograd, 1 i 2 januar 1952, str. 3 i 4.

Mitrović Mitra, KAKVI LJUDI IZGIBOŠE. Sećanje na pogibiju Veselina Masleše prilikom probijanja jedne grupe boraca natrag preko Sutjeske, noću 14/15 juna 1493 u rejonu Suhe. — *Borba*, Beograd, 16 jun 1953, str. 2.

Mitrović Mitra, RATNO PUTOVANJE. Sećanje. Period Pete neprijateljske ofanzive obuhvaćen je poglavljem „Kako sam doživela tu bitku" (str. 174—198). Opis povlačenja 3 sandžačke brigade i izbeglog naroda iz Sandžaka, preko Tare i Durmitora ka Pivi. O ranjenicima na obali Pive. Prelaz preko Pive i Vučeva. Izbijanje na Sutjesku, juriši na nemačke bunkere pod Ozrenom i pogibija Save Kovačevića 13 juna 1943. Probijanje jedne grupe natrag preko Sutjeske i slika bojišta sa poginulim borcima i poubijanim ranjenicima Pokret u pravcu istočne Bosne do Vrhovnog štaba. — *Prosveta*, Beograd, 1953, str. 274.

Mladenović Tanasije, POSLE NEUSPELOG PROBOJA. Crtice iz Pete neprijateljske ofanzive. Prva dalmatinska brigada je uspela da se probije za glavninom, dok su 5 i 3 brigada izvodile napadi za napadom. Sutjeska — to je naš Staljingrad. Grupa rekonvalescenata oprezno prelazi šumovit predeo i povezuje se sa štabom Treće divizije. Potom grupa od 50 drugova nastavlja probijanje. Pozadi njih čuli su se retki pucnji i reski mitraljeski rafali. Proboj ostalih delova nije uspeo. — *Glas*, Beograd 26 novembar 1944, str. 5.

Mladenović Tanasije, NEZABORAVNA JE PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Crtice o danima Pete neprijateljske ofanzive. — *20 oktobar*, Beograd ,15 jun 1945.

Mladenović Tanasije, KA SUHOJ. Pesma o „Svežem grobu" u „Divljem kraju", o kolonama koje „teku kroz kam, kroz krš — u novi boj..." — *20 oktobar*, Beograd, 10 januar 1946, str. 6.

Mladenović Tanasije, LIRSKE MARGINALIJE. Pesma. Opis poprišta u dolini Sutjeske. — *Glas*, Beograd, 1 januar 1947, str. 6.

Mladenović Tanasije, PESME. Pesme o Petoj neprijateljskoj ofanzivi: Sutjeska; Posle bitke; Ka Suhoj; Na Drini; Na putu za Ćurevo; Na obalama Pive; U Mratinju; Na Katunu; U Tjentištu; Krekovi; Balada o partizanu i partizanki; Divljina; Pejzaž; Milinklade; Gorštaci; Sećanje; Na Dragoš-Sedlu. — *Prosveta*, Beograd, 1948 str. 150.

Mladenović Tanasije, GOLIJA. Pesma. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958 , str. 4.

Mladenović Tanasije, CVEĆE RATA. Pesma. — *Nedelne informativne novine*, Beograd, 1 jul 1951, str. 5.

Mladenović Tanasije, SUTJESKA 1943. Pesma. — *Narodna armija*, Beograd ,11 decembar 1948, str. 2, Crvena zvezda, br. 6, jun 1949.

Mladenović Tanasije, POSLE BITKE. Pesma. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943, str. 9.

M. D. M., DANAS NA TJENTIŠTU SMOTRA PREŽIVELIH BORACA. Informacija o smotri 8.000 preživelih boraca. — *Borba* Beograd, 4 jul 1958, str. 1.

M. D. M.,OŽIVLJAVANJE USPOMENE KRAJ PARTIZANSKIH VATRI. Tito i Naser u logoru kraj partizanskih vatri. Vraćen dug iz 1943 godine (Branko Pavlović predao Titu svoju knjigu „Povratak"); Dvije recitacije članova pozorišta Narodnog oslobođenja; Oko logorskih vatri do dugo u noć. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 3.

M. M. NIZ ZANIMLJIVIH PRIREDBI U SREZU ZAJEČAR. Informacija o pripremama za proslavu petnaestogodišnjice borbi na Sutjesci u Srezu Zaječar. Na sastanku Koordinacionog odbora, 11 marta, usvojen je program proslave: partizanski marš do Batujevca, ocenska vožnja motociklista na stazi od 120 km, više sportskih turnira, partizanske večeri u 150 sela, uređenje spomenika, čitanje gotovih hronika i dr. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 mart 1958, str. 1.

M. M., DAR PRIPADNIKA ARMIJE. Beleška sa osnovnim podacima o putu Foča—Gacko koji su izgradili pripadnici JNA u čast proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958 , str. 2.

M. M., KOLIKI JE ČOVJEK. Crtice Gliše Race o borbama 7 krajiške brigade na padinama Sinjajevine sredinom maja 1943, na Pivskom Javorku zadnjih dana maja i pod Košurom od 7 do 9 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

M. M., TO NI BIL OBUP. Crtica o Vojinu Katniću, zameniku komandanta bataljona u 4 proleterskoj brigadi, koji je teško ranjen u borbi sa Nemcima kod D. Budnja, južno od Mratinja, početkom juna 1943 i da ne bi bio pao na teret u daljem probijanju iz obruča, izvršio je samoubistvo na nosilima. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 266—267.

M. M., POSLEDNJI PUCANJ NA SUTJESCI. Crtice iz borbe 3 divizije za proboj neprijateljskog obruča na Sutjesci 13 juna 1943. — *Front slobode*, Tuzla, 24 maj 1958.

M. M., RUDINE. Članak o Centralnoj bolnici smeštenoj u selu Rudine na Pivskoj Planini. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 30 april 1958.

M. M., POSLEDNJI PUCANJ SA SUTJESKE. Crtica. Nepoznati partizan-ranjenik osuo paljbu na kolonu nemačkog bataljona koja je tragala za ranjenicima po Zelengori. Smioni partizan je, posle nekoliko minuta borbe, otkriven i uništen. — *Narodna armija*, Beograd, 27 februar 1958, str. 6.

M. M., JEDNO LEPO PREDAVANJE O BORBAMA NA SUTJESCI. Beleške o predavanju o Petoj neprijateljskoj ofanzivi koje je održano za rezervne oficire u Titovom Užicu. — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 april 1958, str. 4.

M. M., TO NIJE BILO OČAJANJE. Crtica o Vojinu Katniću, zameniku komandanta bataljona u 4 proleterskoj brigadi, koji je ranjen 1 juna na Budnju. Za njega su nastupili teški dani kretanja od Mratinja do Zelengore. Međutim, Vojin je 10 juna ponovo ranjen. Da ne bi zadržavao drugove koji su došli da ga nose, on je revolverskim hicem oduzeo sebi život. — *Narodna armija*, Beograd, mart 1958, str. 6.

M. N., MUKLO JE ŠUMILA SUTJESKA. Crtica. — *Virovitički list*, Virovitica, 4 novembar 1953.

Morača Pero, KARAKTERISTIKE OPERATIVNIH POSTUPAKA NOV U PETOJ OFANZIVI. Sažeta analiza dejstava u toku Pete neprijateljske ofanzive sa rasmatranjem nekoliko osnovnih problema: pitanje slobodne teritorije, bolnice, iznenađenja, odnosa snaga, zemljišta, manevra, grupisanja snaga, rezervi, komandovanja i moralnog faktora. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 422—437.

MORALNO I DUHOVNO ZRAČENJE SUTJESKE. Misli o Sutjesci Ive Andrića, Petra Lubarde, Tanasija Mladenovića, Čedomira Minderovića, Ismeta Mujezinovića, Riste Toševa i Alekse Čelebonovića. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 5.

Mogorović Branka, JOŠ DANAS JE SRCE BOLI ŠTO SU GLADNI IZGINULI. Sećanje Zore Lukin, borca 2 dalmatinske brigade, na borbe na Barama i na prenošenje grupe teških ranjenika na nosilima preko Zelengore. — *Glas Istre*, Pula, 4 jul 1958, str. 5.

Mojsin Danica, HRABROM SAVI. Pesma o Savi Kovačeviću. — *Naši dani*, br. 2, Beograd 1958, str. 7

Mrđenović Đ., VRHOVNI ŠTAB POD URAGANSKOM VATROM. Članak o pokretu Vrhovnog štaba iz doline Sutjeske za Zelengoru 8 juna 1943, napad nemačkih aviona i ranjavanje druga Tita na Milinkladama 9 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 24 maj 1958, str. 7.

Mrgan Omer i Semiz Ljubo, MOSTARSKI BATALJON NA SUTJESCI. Sećanje. — *Sloboda*, Mostar, 15 avgust 1957.

Mršić Miroslav, KOŠUR. Članak o borbama za Košur početkom juna 1943. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 27 jun 1958.

Mršić Miroslav, KOŠURCI. Sećanje na borbe 2 proleterske brigade za Košur i probijanje jedne grupe ranjenika kroz nemačke obruče na Zelengori i komunikaciji Foča—Kalinovik u prvoj polovini juna 1943. — *Narodni borac*, Niš 16 jun 1958, str. 3.

Mršić M., SUTJESKA, TA MALA RIJEKA. Literarni prilog o Sutjesci. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 13 jun 1958, str. 2.

Mučibabić Milan, PROBOJ. Crtice iz Pete neprijateljske ofanzive zapisane po pričanju Vlade Šegrta: na Prepeličju, severno od Mratinja, 10 hercegovačka prima naređene od druga Tita da se probija sa glavninom preko Sutjeske i da prethodno zakopa teško naoružanje; probijanje preko Vučeva ka Sutjesci i susret sa kurirom VŠ koji se vratio sa Sutjeske da uspostavi vezu sa 7 banijskom divizijom; borba 10 hercegovačke brigade u rejonu Milinklade i susret Vlade Šegrta sa ranjenim drugom Titom; probijanje preko Zelengore i pristizanje 7 banijske divizije. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 12 jun 1955, str. 3

Mučibabić Milan, U SEBI JE NOSIO SLOBODU. Nekoliko crtica o Savi Kovačeviću. *Oslobođenje*, Sarajevo, 8 jun 1955, str. 5.

Mučibabić Milan, LEGENDA O GORANU. Zapis iz sela Vrbnice o poslednjim danima pesnika Ivana Gorana Kovačića, koje je proveo u tom selu posle proboja kroz neprijateljski obruč na Sutjesci. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958 str 2.

Mučibabić Milan, PORUKA SINU SA SUTJESKE. Pesma u prozi. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 13 jun 1958, str. 2.

Mučibabić Milan, ZVUCI IZ ROSE. Kratka reportaža sa Sutjeske u danima pred proslavu petnaestogodišnjice Bitke. — *Oslobođenje*, Sarajevo 29 jun 1958.

Musić Hajro, KAKO JE UMRO NURIJA POZDERAC. Sećanje na ranjavanje Nurije Pozderca, potpretsednika AVNOJ-a 10 juna 1943 na Vučevu prilikom bombardovanja nemačkih aviona, nošenje na nosilima ka Sutjesci i smrt 11 juna 1943 kod Dragoš-Sedla, neposredno pred borbu 3 divizije na Sutjesci. — *Narodna armija*, Beograd, 21 jun 1956, str. 6.

Musić Hajro, NA PROPLANKU POD OZRENOM. Sećanje na borbu 3 divizije na Sutjesci 12—13 juna 1943 likovi boraca njene prateće čete. — *Crvena zvezda*, Beograd, 12 jun 1956, str. 3.

Mušikić Petar, NA PUTU KA VUČEVU. Sećanje na borbe i marševe 5 crnogorske brigade od Durmitora do Pive početkom juna 1943, prelaz preko Pive kod Čokove Luke pod vatrom neprijateljske artiljerije i avijacije zajedno sa kolonama ranjenika 9 juna i uspon na Vučevu 10 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 7.

M. S., U CELOJ ZEMLJI SVEČANO PROSLAVLJEN DAN BORCA I PETNAESTOGODIŠNJICA BITKE NA SUTJESCI. Informacija o proslavi u Beogradu, Zagrebu, Bjelovaru, Puli, Gospiću, Prokuplju, Požarevcu. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 6.

M. V. ZAGRLJAJ SMRTI. Sećanje na detinjstvo Dragana Kovačevića i njegovu pogibiju na Sutjesci. — *Omladina*, Beograd, 10 jun 1953.

NA POČETKU OFANZIVE. Gde se i u kakvoj situaciji našla Glavna operativna grupa prvih dana neprijateljske operacije „Švarc". — *Bilten NKOJ-a* grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, br. 3.

NAREDBA O USTANOVLJENJU SPOMENICE „SUTJESKA". Naredba Vrhovnog komandanta oružanih snaga FNRJ o ustanovljenju spomenice „Sutjeska" borcima NOVJ koji su prošli borbe na Sutjesci od 15 maja do 15 juna 1943. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958 ,str. 4.

Nad Kosta, ZAMIŠLJEN DRUG TITO SEDEO JE NA KAMENU. Sećanje na susret sa drugom Titom u istočnoj Bosni posle proboja naših snaga iz okruženja u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodni vojnik*, Beograd, 26 jun 1953, str. 2—3.

NAJBOLJI MOMCI ISPOD DINARE. Članak o učesnicima u Bici na Sutjesci iz Kninske Krajine. — *Prosvjeta*, Zagreb, br. 453, 1958, str. 2—4.

NAREDBA O USTANOVLJENJU SPOMENICE „SUTJESKA". Tekst Spomenice koja će se dodeliti borcima koji su učestvovali u Bici na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str.2.

NARODNI HEROJI POGINULI U PETOJ OFANZIVI. Kratki podaci o poginulim narodnim herojima: Vojinu Katniću, Ristu Lekiću, Šerifu Loji, Nikoli Lješkoviću, Živanu Maričiću i Nikoli-Nini Markoviću. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 4.

NARODNI HEROJI POGINULI U PETOJ OFANZIVI. Kratki podaci o poginulim narodnim herojima: Stanislavu-Stanku Martinoviću, Šefiku Obadu, Vojinu Poleksiću, Boju Preleviću, Junu Raduloviću, Momčilu Stanojloviću i Milosavu Stikoviću. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 7.

NARODNI HEROJI POGINULI U PETOJ OFANZIVI. Biografski podaci o: Veljku Aleksiću, Marku Baletiću i Hamidu Beširoviću. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 6.

NARODNI HEROJI POGINULI U PETOJ OFANZIVI. Osnovni podaci o poginulim narodnim herojima: Milanu Šarcu, Gojku Ujdurroviću, Radu Vilotijeviću, Đuru Vujoviću, Vujadinu Zogoviću i Bošku Žuniću. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 6.

NA VELIKI PRAZNIK. Prigodni članak posvećen proslavi petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Politika*, Beograd, 4 jul 1958,

NARODNI HEROJI POGINULI U PETOJ OFANZIVI. Osnovni podaci o poginulim narodnim herojima: Marku Ećimoviću, Milunu Ivanoviću, Savi-Sirogojnu Jovanoviću i Savi Kovačeviću. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 7.

NARODNI HEROJI POGINULI U PETOJ OFANZIVI. Osnovni podaci o poginulim narodnim herojima: Dušanu Bojoviću, Radošu Bojoviću i Stevi Boljeviću. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 3

NA GODIŠNJICU VELIKE POBEDE. Zabeleška povodom desetogodišnjice borbi na Sutjesci i Zelengori. — *Narodna armija*, Beograd, 11 jun 1953, str. 6.

NARODNI HEROJ SAVA KOVAČEVIĆ. Prigodan članak povodom devetogodišnjice njegove pogibije na Sutjesci. — *Krila armije*, Zemun, 15 jun 1952, str. 5.

NARODNI HEROJ SAVA KOVAČEVIĆ. Nekoliko momenata iz života i revolucionarnog rada Save Kovačevića u vremenu od 13 jula 1941 do 13 juna 1943. — Objavljeno u *Vojničkom kalendaru*, 1957, str. 63, izdanje Narodne armije, Beograd 1957.

NA SUTJESCI BOGAT SPORTSKI PROGRAM U ČAST PETNAESTOGODIŠNJICE VELIKE BITKE. Informacija o sportskim priredbama na Sutjesci: orijentacioni kros, sletovi, partizanski marš, štafeta, takmičenja konja po besputnim terenima, marš strelaca do Tjentišta, rvanje u narodnom stilu, revija jugoslovenskih boksera i dr. — *Dnevnik*, Novi Sad, 9 februar 1958, str. 16.

NA ZELENGORI. Zapis z borbi tokom Pete neprijateljske ofanzive. *Transport*, Beograd, 16 septembar 1953, str. 38.

Nazor Vladimir, LEGENDE O DRUGU TITU. Zbirka pesama. Među njima: „S Titom Naprijed!" (str. 17—20) i „Na Vučevu" (str. 45—47). — *Matica Hrvatska*, Zagreb, 1946, str. 80.

Nazor Vladimir, NA VUČEVU, NAŠ VOĐA. Pesme. — Objavljeno u zborniku „*Sutjeska*", str. 34—36 i 161, *Narodna knjiga*, Cetinje, 1953.

Nazor Vladimir, OD TARE DO DURMITORA. Odlomak iz dnevnika u kome su izneti utisci i zapažanja sa jednog pokreta u drugoj polovini maja 1943 između reke Tare i masiva Durmitora. — *Radio Sarajevo*, br. 14, 1952, str. 14.

Nazor Vladimir, PARTIZANSKA KNJIGA. U ovoj zbirci Nazorovih radova iz Nraodnooslobodilačkog rata nalazi se i dnevnik „Od Tare do Durmitora" (13—28 maj 1943, od 151—176 str.); pesma „Durmitor" (str. 249); pesma „Hod u ljetnoj noći" (str. 261—264). — *Nakladni zavod Hrvatske*, Zagreb, 1949, str. 478.

Nazor Vladimir, OBRUČ. Pesma. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 491.

Nazor Vladimir, S PARTIZANIMA 1943—1944. Od Tare do Durmitora. Dnevnik od 13 do 28 maja 1943 (str. 133—154). — *Nakladni zavod Hrvatske*, Zagreb, 1945, drugo izdanje.

Nazor Vladimir, TITOV „NAPRIJED!" — Pesma. — *Narodna armija*, Beograd, 26 jul 1951, str.2.

N. D., STAZOM KOSTIMA ZASEJANOM. Reportaža sa marša jedne grupe vojnika i oficira JNA od Pive, preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore do Kalinovika, povodom dvanaestogodišnjice Bitke na Sutjesci sa nekoliko crtica iz te bitke. *Graničar*, Beograd, 11 jun 1955, str. 3.

NEDOPOVEDLJIVI VTISI. Utisci dr Metoda Mikuža, Iztoka Avsec i Alenke Nedog sa posete popríštima borbi u dolini Sutjeske. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 268—270.

NEKA PITA PROLETERE. Anegdota. Zelengora. Sa svih strana Nemci. „Zašto se ne predamo?" — pitao je kapetan engleske vojne misije. Tito je odgovorio: „Ako se slože proleteri..." — Objavljeno u knjizi: „Anegdote iz Oslobodilačkog rata", izdanje „Narodna Prosvjeta", Sarajevo, 1957, str. 142.

NEMAČKE SNAGE NA TERITORIJI JUGOSLAVIJE 1943. Podaci iz nemačkih dokumenata koji između ostalog sadrže i pregled nemačkih jedinica koje su učestvovale u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, sa njihovom formacijom i dislokacijom u tom periodu. — *Vojno istoriski glasnik*, Beograd, br. 6, 1952, str. 80—93.

NEMCI PRIZNAJU. Sačuvani neprijateljski dokumenti potvrđuju da su se probile jedinice Glavne operativne grupe iz obruča Pete neprijateljske ofanzive. Citat Litersovog izveštaja. — *Bilten NKOJ*-a grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, str. 5.

Nerlović Nikola, BORBA ZA RANJENIKE. Crtica iz borbe 1 dalmatinske brigade na Sutjesci 11 juna 1943 i probijanje 11 boraca kroz nemačke položaje od Sutjeske za Zelengoru. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 8.

Nikić Milisav, DVE PRIČE. Fragmenti iz Bitke na Sutjesci: sa marša 10 hercegovačke brigade iz kanjona Pive na Vučevo, prema sećanju Špire Srzentića, i detalji iz proboja preko Sutjeske 11 juna 1943, prema sećanju Gaje Vojvedića. — *Komunist*, Beograd, 9 maj 1958, str. 8.

Nikić Milisav, POSLEDNJA ZAPOVEST. Poslednja zapovest komandanta 3 divizije Save Kovačevića, izdata na Dragoš Sedlu 12 juna 1943 uoči proboja neprijateljskog obruča na Sutjesci. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 492—494.

Nikić Milisav, SUSRETI SA TITOM U BICI NA SUTJESCI. Sećanja dr Ivana Ribara, Vicka Krstulovića, Peka Dapčevića, Velimira Terzića, Pavla Jakšića, Milinka Đurovića, Nikole Karanovića i Miloša Zekića na susrete sa drugom Titom u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 461—472.

Nikolić Aco, OMLADINKA RADUŠA. Zapis o Raduši Đurović, borcu 4 proleterske brigade. Ona je, kao ranjenik u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, bila zarobljena, ali je uspela da pobegne i da se vrati u svoju brigadu. — Objavljeno u knjizi „Oni su ponos domovine", str. 69—71. Izdanje Glavnog odbora USAO Crne Gore, Cetinje, 2 jul 1945, str. 190.

Nikolić D., USPELI ZAJEDNIČKI PARTIZANSKI MARŠ. Povodom proslave Dana mladosti održan je partizanski marš i na mestu bivakovanja major JNA Žarko Letenović evocirao je uspomene na dane borbi iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Bilten* udruženja rezervnih oficira Beograda, god. IV, br. 40, maj 1958, str. 1.

Nikolić Miodrag, SAVA NA KOSOVU. Sava Kovačević se prvi put zaposlio 1930 godine u Trepči. Ubrzo je zatvoren, jer je pokušao da ode u Sovjetski Savez. Savini učenici. Njegov poslednji boravak na Kosovu bio je 1936 godine. Savina sestra Plana čula je za pogibiju svoga barata tek 1944. — *Jedinstvo*, Priština, 7 jul 1958, str. 2.

Nikoliš B., ŽEDE. Crtica o tegobama Pete neprijateljske ofanzive. — *Karlovački tjednik*, Karlovac, 24 čpril 1958.

Nikoliš Miroslava, SUTJESKA. Školski književni sastav učenice 7 razreda gimnazije o borbi na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 24 jun 1958, str. 2.

Nikoliš Gojko, PARTIZANSKE BOLNICE. Sećanje načelnika Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba na probijanje ranjenika i bolesnika Centralne bolnice kroz neprijateljske obruče u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Politika*, Beograd, 2 jul 1958.

Nikoliš Gojko, PARTIZANSKE BOLNICE PRELAZE SUTJESKU. Crtice o naporima za spasavanje ranjenika i bolesnika Centralne bolnice u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Front slobode*, Tuzla, 20 jun 1958.

Nikoliš dr Gojko, PARTIZANSKE BOLNICE PRELAZE SUTJESKU. Crtice o Centralnoj bolnici u toku Pete neprijateljske ofanzive i njenom probijanju preko Vučeva i Sutjeske od 7 do 13 juna 1943. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 5.

Novaković Danica, VIHORI U OBRUČIMA. Sećanje bolničarke Centralne bolnice na probijanje sa ranjenicima preko Vučeva i Sutjeske od 10 do 13 juna 1943, stradanje bolnice na Sutjesci, probijanje preko Sutjeske sa nekoliko drugarica, susret sa Nemcima na Vučevu, pet dana sama u šumi, ponovo probijanje preko Sutjeske do sela Vrbnice gde je bila prihvaćena od nekih drugova. — *Nova žena*, Sarajevo, br. 7—8, 1958, str. 8—9.

Novović Mirko, BORBA NA MILJEVINI. Članak. Kako je 1 proleterska brigada razbila obruč neprijatelja na drumu Kalinovik—Foča, 12 juna 1943. — *Objavljeno* u knjizi „Zapisi o borbi iz NOR-a" str. 177—183, Kultura, Beograd, 1950.

Nožinić Milan, SASTANAK JUGOSLAVIJE. Prigodan članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Narodni list*, Rijeka, 5 jul 1958, str. 1.

Njagulj Mirjana, SUTJESKA. Pesma. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 6.

O BICI NA SUTJESCI. Sećanja Sava Burića na probijanje jedinica 3 divizije od Pive do Sutjeske u periodu od 9 do 12 juna 1943; Žarka Vidovića na borbu 3 sandžačke brigade na Sutjesci 13 juna 1943; Sredoja Uroševića na borbu jedinica 2 proleterske brigade za Borovno početkom juna 1943. Stanka Bjelajca na proboj 8 brigade 7 banjske divizije preko Sutjeske i uspon na Zelengoru u toku 9 i 10 juna 1943. — *Vojni glasnik*, Beograd, br. 6, 1958, str. 10—19.

Obradović Branko, OD MILJEVINE DO BRODA NA DRINI. Sećanje na prebacivanje ranjenika šumskom železnicom od Foče do Broda, aprila 1943. Pošto nije bilo lokomotive, to su vagone vukli konji iz artiljeriskog diviziona. — *Narodna armija*, Beograd, 12 avgust 1954, str. 3.

Obradović Branko, HAUBICE SMO MORALI UNIŠTITI. Sećanje na transport haubičkog diviziona Vrhovnog štaba preko besputnog terena Sandžaka prema Tari i zakopavanje oruđa 28 maja 1943 godine. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 8.

Obradović Branko, HAUBIČKI DIVIZION VRHOVNOG ŠTABA. Istorijat diviziona od oslobođenja Prozora, krajem februara 1943, do početka Pete neprijateljske ofanzive, sredinom maja 1943. Divizion je, posle borbi od Neretve do Drine, prebačen iz Miljevine do Broda na Drini, potom pravcem Bastasi—Zlatni Bor—Papkov Dol—Uzlup—Unište—Meškovac—Slatina—Bobovo, odakle je — po izbijanju Pete neprijateljske ofanzive — povučen ka Tari i 28 maja 1943 zakopan u kući nekog četničkog komandanta a kuća je spaljena. — *Artiljeriški glasnik*, Beograd, jul 1948, str. 1—8.

Obradović Dragoljub, DESETORICA TRAGOM ODREDA. Grupa omladinaca — planinara pošla tragom „Kragujevačkog bataljona 1 proleterske brigade" sa pismom za druga Tita koje će predati na Tjentištu, 4 jula 1958. — *Ibarske novosti*, Kraljevo, 4 jul 1958, str. 12.

OBRAZOVAN ODBOR ZA PROSLAVU NA SUTJESCI. Informacija o sastanku Izvršnog odbora Glavnog odbora Saveza boraca Bosne i Hercegovine. Dat je predlog za mesto smotre preživelih boraca Pete neprijateljske ofanzive i za narodni zbor. Zaključeno je da umetnici i stručnjaci oforme predlog za podizanje objekata i organizaciju smeštaja učesnika proslave. — *Crvena zvezda*, Beograd, 25 februar 1958, str. 1 i 2.

Obrenović-Delibašić Vera, ŠUMI, TEČE SUTJESKA... Odlomak iz romana „Kroz ničiju zemlju" o Centralnoj bolnici i njenom probijanju iz obruča Pete neprijateljske ofanzive od Tare do Sutjeske (6—13 jun 1943). Likovi ranjenika. Pogibija Save Kovačevića. — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad br. 3—4, 1950, str. 169—182.

Obrenović-Delibašić Vera, SAVA I DRAGAN. Odlomak iz knjige „Sava od kolijevke do Sutjeske". Niz pojedinosti izmedu Dragana, Savinog kurira i sinovca i popularnog komandanta Kovačevića. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 5.

OBIMAN PROGRAM PROSLAVE NA SUTJESCI. Obrazovan je Operativni štab za organizaciju proslave na Tjentištu. Gosti iz zemlje i inostranstva. JNA preuzima uređenje Tjentišta. Povlastice za bivše borce sa Sutjeske. — *Borba*, Beograd, 3 jun 1958, str. 1.

ODRED MLADIH OFICIRA STIGAO NA TJENTIŠTE. Informacija o završetku napornog četvorodnevnog marša 250 mladih oficira JNA koji su išli tragom Pete neprijateljske ofanzive. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 2.

ODRŽANA JE SVEČANA AKADEMIJA POSVEĆENA SUTJESCI. Kratka vest o akademiji na kojoj je govorio generalpukovnik Pavle Jakšić. — *Ibarske novosti*, Kraljevo, 4 jul 1958, str. 5.

O. D., NA KOŠURU. Fragmenti i dnevnik: borba delova 6 istočnobosanske brigade 7 juna 1943 na Košuru. Bombardovanje. Na levom krilu delovi 2 proleterske. — *Front*, 15 oktobar 1947, str. 9, *Bilten* 6 istočnobosanske brigade, novembar 1943.

OJ SUTJESKO, VODO LEDENA... Radio-montaža. U sastavljanju su učestvovali i nastavnici osnovne škole „Filip Višnjić" iz Beograda. Spiker opisuje pojedine scene iz Pete neprijateljske ofanzive: Sava Kovačević 12 juna 1943 prelazi Sutjesku. Tito o značaju Sutjeske. — *Prosvetni pregled*, Beograd, 6 mart 1958, prilog br. 3, Iz prakse za praksu, str. 1.

Olbina Dane, SA ŠESTOM ISTOČNOBOSANSKOM BRIGADOM KROZ PETU OFANZIVU. Odlomci iz neobjavljenog partizanskog dnevnika. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 3, 4 i 6 jun 1951.

Oljača Mladen, TO JE ISTA REKA... Reportaža sa Sutjeske u danima pripreme za proslavu petnaestogodišnjice Bitke. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 2.

Oljača Mladen, MRTVA STRAŽA. Reportaža o izložbi priređenoj u Foči povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 3.

Oljača Mladen, MRTVA STRAŽA. Predmeti u Muzeju NOB u Foči — svi su pronađeni u grobovima palih boraca — govore o jednoj epopeji, o velikim delima ljudi-boraca naše Revolucije. — *Borba*, Beograd, 30 jun 1958, str. 1.

Oljača Mladen, TO JE ONA REKA... Sutjeska — juče i danas. Simbol. „Neznatna reka na geografskoj karti, ali duboko zarečena u najsvetliju stranicu naše istorije". — *Borba*, Beograd, 29 jun 1958, str. 1.

Oljača Mladen, KOSTURNICA POD KOŠUROM. Oko 3.300 kostura palih partizana sahranjeno je u zajedničkoj kosturnici — sjedinjeni i u smrti. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 4.

Oljača Mladen, VOJSKA IZ LEGENDE. Od oko 19.000 boraca Glavne operativne grupe u stroju pred Titom našlo se ukupno 7.693 borca, dok je u kosturnici sahranjeno svega 3.301 borac — koji su pali na Sutjesci. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 4.

OMLADINA CRNE GORE, BOSNE I HERCEGOVINE POSJETILA JE SUTJESKU. Pomen na Krekovoj Kosi, iznad Savine humke. Govor Puniše Perovića, ministra prosvete, zatim Batrića Jovanovića, u ime crnogorske omladine, Slavka Klarića, u ime bosanske omladine, Pavla Delevića, u ime omladine štaba divizije (govorio uopšte o toku ofanzive) i Milana Mučibabića, u ime naroda toga kraja. — *Omladinski pokret*, Titograd, br. 14, 21 jul 1945, str. 1.

Opačić P., SLAVNI TOPOVI. Reportaža o pronalaženju topova 1 proleterske divizije na prostoru Piva—Sutjeska, koji su zakopani u toku Pete neprijateljske ofanzive, pred proboj preko Zelengore. — *Narodni vojnik*, Beograd, 25 septembar 1954.

Opačić P., PRONAĐENI TOPOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE I BRIGADE. Reportaža o akciji Vojnog muzeja JNA za pronalaženje oruđa koja su zakopana na Zelengori u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 28 septembar 1954, str. 3.

Orahovac Sait, SAVA KOVAČEVIĆ. Pjesme o narodnim herojima (str. 38—39). — *Zbirka* pjesama o narodnim herojima, Sarajevo, 1955, III izdanje, str. 39.

Orović Savo, BITKA NA SUTJESCI. Sažeti prikaz dejstava Glavne operativne grupe u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Vojno delo*, Beograd, br. 6, 1958, str. 387—406.

ORUŽJE GOVORI O SUTJESCI. U Vojnom muzeju otvorena je izložba oružja iz Pete neprijateljske ofanzive skupljenog na Vučevu, Sutjesci i Ozrenu. Specijalne ekipe Vojnog muzeja prikupljale su materijal 1946, 1953, 1954 i 1955 godine. Prikupljeno je oko 400 predmeta i dokumenata, među kojima: „krnji top" sa Krekova, sablja nemačkog generala Lera i dr. — *Borba*, Beograd, 28 jun 1958, str. 2.

O SAVI KOVAČEVIĆU. Narodna pesma. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 204, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

O SUTJESCI. Pesma (narodna tužbalica). — *Pobjeda*, Titograd, 14 jun 1953, str. 6.

Ostojić Mirko, MORAL SUTJESKE. Prigodan članak o značaju borbi na Sutjesci uoči proslave petnaestogodišnjice Bitke. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 29 jun 1958.

OVDE JE RANJEN DRUG TITO. Reportaža o Milinkladi gde je 9 juna 1943 ranjen drug Tito. — *Somborske novine*, Sombor, 6 jul 1956.

PAKAO NA SUTJESCI. Crtice o 3 diviziji za vreme proboja nemačkog obruča na Sutjesci 13 juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 26 jul 1955.

PALI SU RUKOVODIOCI POLIT-ODJELA. Članak o Boriši-Šćepanu Kovačeviću, rukovodiocu politodjela 10 hercegovačke brigade, i Risti Lekiću, rukovodiocu politodjela 4 proleterske brigade i njihovoj pogibiji u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Glas Slavonije*, Osijek, 4 jul 1958, str. 2.

Pantelić Milojica, DOŠAO JE ŽELJENI DAN. Sećanje na pojedine borbe 2 bataljona 2 proleterske brigade — na Vučevu, u dolini Hutjeske, na r. Vrbnici, na Stružinskom Brdu — od 22 maja do 11 juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 3.

P. A., PROBILI SU SE. Crtice iz borbi i marševa naših jedinica u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodni vojnik*, Beograd, 12 jun 1953, str. 3.

P. B., PRIPREME U SLOVENIJI ZA PROSLAVU NA SUTJESCI. Informacija o konferenciji za štampu Republičkog odbora Slovenije za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. Izdaće se brošura o Sutjesci. Štampa će donositi razne priloge o Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Po svim školama učenici i studenti radiće pismene sastave na temu Sutjeske. Brojna delegacija iz Slovenije učestvoće na proslavi. — *Crvena zvezda*, Beograd, 11 mart 1958, str. 1, uvodnik.

P. D., OBIMNE PRIPREME ZA PROSLAVU SUTJESKE U NIŠU. Informacija o pripremama Sreskog odbora Udruženja rezervnih oficira u Nišu za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. Formiran je Inicijativni odbor za proslavu. Jedna ekipa održaće u svim opštinskim organizacijama Udruženja rezervnih oficira po nekoliko predavanja o značaju Sutjeske. Organizovaće se i sportska takmičenja u raznim disciplinama, partizanski marševi, logorovanje i dr. — *Crvena zvezda* Beograd, 11 mart 1958, str. 4.

P. D., DOK SUTJESKA VODA TEČE. Reportaža o proslavi desetogodišnjice Bitke na Sutjesci sa sećanjem na Savu Kovačevića. — *Crvena zvezda*, Beograd, 23 jun 1953, str. 3.

Parezanović Teodosije, BORBE PRVE PROLETERSKE BRIGADE U PETOJ OFANZIVI, I deo. Sećanje na borbe 3 bataljona 1 proleterske brigade i drugih jedinica na prostoru Čelebić—Trovrh—Uzlup, u periodu od 21 do 28 maja 1943. Boj kod Čelebića 21—22 maja 1943; Borbe na Trovrhu 23—25 maja 1943; Manevarska odbrana i zaštita mostobrana kod Uzlupa od 26 do 28 maja 1943 — sa kratkom analizom i ocenom tih borbi. — *Vojnoistoriski glasnik*, Beograd, br. 3, 1953, str. 34—59.

Parezanović Teodosije, BORBE PRVE PROLETERSKE BRIGADE U PETOJ OFANZIVI, II deo. Sećanje na borbe 3 bataljona 1 proleterske brigade i drugih jedinica na prostoru Vučevo—Zelengora—Miljevina u periodu od 29 maja do 14 juna 1943. Napad na Borovno 5 juna 1943; Proboj na Balinovcu 10 juna 1943; Borba na komunikaciji Foča—Kalinovik 12—14 juna 1943 — sa kraćom ocenom i iskustvima iz tih borbi. — *Vojnoistoriski glasnik*, Beograd, br. 4, 1953, str. 30—48.

Parezanović Teodosije, POUKE IZ BORBE U SUSRETU PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA ČELEBIĆU. Članak. Podrobnija obrada situacije na fočanskom pravcu, tok i rezultati borbe na Čelebiću, 21 maja 1943. Značaj te pobede. — *Vojni glasnik*, Beograd, br. 12, 1951, str. 106—111.

Parezanović Teodosije, PROLETERSKA VEČERA NA ZELENGORI. Crtica o 3 bataljonu 1 proleterske brigade na Zelengori i likovima njegovih boraca u jednoj noći pored vatre. — *Narodni borac*, Niš, 18 decembar 1957, str. 2.

Paskalević V., BUČI SUTIESKA. Reportaža. — *Glas na Blgarite v Jugoslavija*, Beograd, 17 jun 1952

Pavićević Mišo, DVOGODIŠNJICA PETE OFANZIVE. Prigodni članak. Karakter borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Odnos snaga: 120.000 prema 20.000. Značaj borbi na Sutjesci. — *Glas*, Beograd, 12 jun 1945, str. 3.

Papić Radivoj, BOGAT I TUŽAN. Crtica o jednoj ranjenoj devojci sa Sutjescke. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 5.

Parmač Stanko, ODJECI SA SUTJESKE. Crtice iz Pete neprijateljske ofanzive o kolonama tifusara, ranjenika i jedinica, sa osvrtom na opšti značaj Bitke na Sutjesci. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 2.

Pašić Šefik, NAŠA MINA. Sećanje na Minu Haćim, borca 3 čete Mostarskog bataljona 10 hercegovačke brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Sloboda*, Mostar, 3 jul 1958.

Pašić Šefik, UMRLI SU GLADNI NEPOZNATI DRUGOVI. Crtica o grupi iscrpenih drugova, koji su umirali od gladi i napora na stazama Pete neprijateliske ofanzive. — *Sloboda*, Mostar, 3 jul 1958.

Pašić Šefik, I JA IDEM. Memoarska crtica. — *Sloboda*, Mostar, 3 jul 1958.

Pavičić Milan, U ZAŠTITNICI DIVIZIJE. Sećanje političkog komesara 1 bataljona 2 ličke proleterske brigade na borbe 6 ličke divizije avgusta 1944. Marš od Lučkih Koliba do Hrčavke i Tjentišta. Na Sutjesci ih je čekala nemačka zaseda a iz pozadine nastupala 7 SS divizija. Druga brigada dobila je zadatak da obezbedi prolaz diviziji. David, koji je izgubio vezu sa brigadom, priča kako su Nemci streljali ranjene partizane. — *Za domovinu*, Zagreb, 20 mart 1958, str. 3.

Pavlović Branko, RANJEN. Partizanski humor prilikom probijanja jedne grupe boraca preko pruge Sarajevo—Višegrad u drugoj polovini juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 6.

Pavlović Branko, BIO SAM TITOV PRATILAC. Crtica o drugu Titu. — *Politika*, Beograd, 25 maj 1953, str. 2.

Pavlović Branko, JUNAK. Humoreska. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1958, str. 31.

Pavlović Luka, PRIJE PETNAEST GODINA. Članak povodom petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Oslobođenje — Svijet*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 3.

Pejnović Kata, ONE SU DIO LEGENDE. Prigodni članak posvećen ženama-borcima sa Sutjeske — *Novi list*, Rijeka, 4 jul 1958, str. 3.

Pejović Bosa, SUSRET U KOLONI. Sećanje na susret s drugom Titom maja 1943 u Durmitorskom srezu. — *Glas rada*, Zagreb, 19 maj 1955.

Pejović Bosa, KAD SAM PRVI PUT VIDJELA DRUGA TITA. Sećanje na susret s Titom u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Naša žena*, br. 6, Titograd, 1958, str. 4.

Pelcl-Turković Beška, SUTJESKA. Članak o borbi 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943 i pogibiji njenog komandanta Save Kovačevića. — *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 7 mart 1958.

Pelcl-Turković Beška, SUTJESKA. Crtice iz probijanja preko Sutieske grupe ranjenika iz Centralne bolnice 13 juna 1943. — *Glas Istre*, Pula, 21 februar 1958, str. 4.

Perčiš Slavko, MAGLIĆ. Zabeleške jednog planinara o Magliću. — *Planinarski vestnik*, Ljubljana, br. 10—11, 1951, str. 319—327.

Periša Branko, VISOKI MORAL — NAŠE NAJMOĆNIJE ORUŽJE. Dve crtice borca 2 dalmatinske brigade iz Pete neprijateljske ofanzive: iznenadan susret sa dva brata koja su mu bila u 1 proleterskoj brigadi i sa ocem u Centralnoj bolnici; reči druga Tita umornim borcima na Zelengori. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 6.

Peručica Milivoje, IZ DANA BORBE. Sećanje na Savu Kovačevića. — *Titov pionir*, Cetinje, br. 8, 1956, str. 11.

Penezić Slobodan, DESET GODINA DRUGE PROLETERSKE BRIGADE. Prigodni članak. — *Borba*, Beograd, 1 mart 1952, str. 3.

Perišić Jovo, ZAPOVIJEST. Sećanje na naređenje koje je 20 maja 1943 izdao Miodrag Milovanović-Lune 2 četi 4 bataljona 2 proleterske brigade, da prede Pivu i nastupa levom obalom Drine do ušća Sutjeske (opis pokreta, borba sa Nemcima, rezultati borbe). — *Oslobođenje*, Sarajevo, 15 maj 1955, str. 3

Peronović Dušan, SUTJESKA — SPOMENIK JUNAŠTVA. Reportaža o Sutjesci (posle devet godina od događaja iz Pete neprijateljske ofanzive) sa crticama iz te Bitke, a prema pričanju Dušana Peronovića, komandira prateće čete 3 divizije i drugih. Zabeležio Ž. M. — *Narodni borac*, Niš, 22 jun 1952, str. 1—3.

Perović Dragiša, TAKO SMO IZVRŠILI ZADATAK. Sećanje na probijanje grupe od 52 pozadinska radnika sa članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru na čelu sa Blažom Jovanovićem, sa Vučeva preko Volujka ka Goliji, u periodu od 10 do 17 juna 1943. — *Pobjeda*, Cetinje, 14 jun 1953, str. 2 i 4.

Perović Puniša, FRAGMENTI O NARODNOM HEROJU SAVI KOVAČEVIĆU. Odlomak iz knjige „Sećanja na Savu Kovačevića". — *Književnost*, Beograd, br. 7, 1952.

Perović Puniša, JEDNO SJEĆANJE NA SAVU KOVAČEVIĆA. Crtice o Savi Kovačeviću i njegovim delima od početka ustanka do kraja 1941. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 186—203, Narodna knjiga, Cetinje 1953.

Perović Puniša, POGINUO JE SAVA. Sećanje na probijanje 3 divizije sa bolnicom preko Vučeva do Sutjeske, borba na Sutjesci i pogibija Save Kovačevića, period 8—13 juna 1943. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 222—226, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Perović Puniša, PRED DRUGI SUSRET. Sećanje na Savu Kovačevića. — *Stvaranje*, Cetinje, br. 9 1954, str. 539—549.

Perović Puniša, SUTJESKA. Sećanje na pokret jedinica 3 divizije i ranjenika noću 12/13 juna 1943 sa Dragoš-Sedla ka Sutjesci, borba 13 juna 1943 na padinama Ozrena, juriši na nemačke rovove, pogibija Save Kovačevića i stradanje ranjenika. — Objavljeno u knjizi *Kroz borbe i pobjede*, str. 224—226, izdanje Svetlost, Sarajevo, 1952, str. 279.

Perović Puniša, 13 JUNA 1943 POGINUO JE SAVA. Poslednji časovi Save Kovačevića koji je svoj život završio jurišem na nemačke položaje 13 juna 1943. — *Front*, Beograd, 15 jun 1946, str. 8—9.

Perović Puniša, SAVA KOVAČEVIĆ. Članak o životu i radu Save Kovačevića koji je kao komandant 3 udarne divizije poginuo na Sutjesci 13 juna 1943. — *Komunist*, Beograd, od 27 juna do 31 jula 1958, str. 10.

PESME I CRTICE IZ NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE, OBNOVE I IZGRADNJE. U toj knjizi na Petu neprijateljsku ofanzivu se odnose ove pesme i crtice: Pesma o Savi (str. 29); Kraj Sutjeske hladne vode (str. 35) — narodne pesme; Bulatović R., Tara nas razdvaja (str. 55—56); početak Pete neprijateljske ofanzive; Brajović Boća: Ljubin Grob, 10 jun 1943 — reportaža (str. 84—87); Branko Dimitrijević: Na Sutjesci, reportaža o pogibiji Danice Majstorovića (str. 88—90). — Izdanje Uprave za vanarmisko vojno vaspitanje, Beograd, 1950, str. 94.

Pešić Milan, PREŽIVELI PRIČAJU. Reportaža o preživelim ljudima iz sela na području Sutjeske; njihova sećanja na dane velike bitke. — *Crvena zvezda*, Beograd, 22 jul 1958.

PETA OFANZIVA. Ilustracije. Originalni snimci iz Pete neprijateljske ofanzive, sa legendama. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 3.

PET SEĆANJA IZ DANA PROBOJA. Razgovor sa učesnicima Birke na Sutjesci. Pavle Savić: Izgubljene misli; Pavle Jakšić: Rastanak sa ranjenicima; Nikola Hercigonja: Pucali smo i pjesmom; Pivo Karamatijević: Veza je uspostavljena; Žorž Skrigin: Sklonište pod stablom. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943, 6—7,.

PETA ĆE FAŠISTIČKA OFANZIVA PROPASTI. Ovde se prenose i komentarišu radio-vesti „Slobodne Jugoslavije". Borbeni kvalitet, moral, pomoć stanovništva — sve to, uprkos nadmoći neprijatelja u broju i naoružanju, garantuju da će i ova ofanziva propasti. — *Naprijed*, Zagreb, 9 jul 1943, (Dokumenti historije KP Hrvatske), str. 107.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Kratak pregled nekoliko osnovnih podataka o Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodni borac*, Niš, 21 maj 1958, str. 11.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Kratak prikaz toka i rezultata Pete neprijateljske ofanzive. — Objavljeno u *Kalendaru 1949* (str. 114—115), izdanje Glavnog odbora saveza sindikata Srbije, str. 288.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA (MAJ—JUN 1943 GOD.) Neprijateljski plan i pripreme. Plan Vrhovnog štaba NOVJ. Okupatorsko-kvislinške snage i jedinice NOVJ koje su uzele učešća u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Kratak tekst sa skicom. — *Kalendar* 1953 (str. 230—232), izdanje lista „Narodna armija", Beograd, 1953, str. 278.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Prigodan članak povodom trogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Vojni glasnik*, Beograd, br. 5, 1948, str. 67—69.

PETA OFANZIVA — VRATA NAŠE SVETLIJE BUDUĆNOSTI. Prigodan članak povodom petogodišnjice Pete neprijateljske ofanzive. — *Glas Slavonije*, Osijek, 28 maj 1948.

PET GODINA OD SMRTI SAVE KOVAČEVIĆA. Prigodan, kratak napis o liku komandanta i revolucionara Save Kovačevića. Kako je i gde poginuo 13 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 14 jun 1948, str. 3.

PETOGODIŠNJICA PETE OFANZIVE. O toku i značaju operacija u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, u kojoj je neprijatelj angažovao velike snage a nije postigao uspeh. — *Politika*, Beograd, 15 maj 1948, uvodnik.

PETOGODIŠNJICA PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Prigodan članak o razvoju Pete neprijateljske ofanzive: podaci o našim i neprijateljskim jedinicama, heroizam jedinica i pojedinaca. — *Glas Istre*, Pula, 21 maj 1948, str. 3.

Petković A., TITO U PRIČAMA. Crtice zabeležene po kazivanju učesnika: „Iznenađenje", (naišao drug Tito na jednog borca iz 4 proleterske brigade kako loži vatru, pa kada mu je rekao da je ugasi zbog aviona, ovaj mu je odgovorio da će ložiti pa makar ga video i sam Tito); „Listić slanine i šaka ječma" (drug Tito poslednju rezervu — šaku ječma podelio borcima Pratećeg bataljona); „Nesporazum na uskoj stazi", (drug Tito posle ranjavanja, na maršu 9/10 juna 1943 u koloni 10 hercegovačke brigade i nemarno obešena puška rukovodioca SKOJ-a u brigadi Draga Kneževića). — *Borba*, Beograd, 25 maj 1952, str. 7.

Petković Radomir, SERIJA EDICIJA O SUTJESCI U IZDANJU VOJNOG DELA. Informacije o edicijama koje, povodom petnaestogodišnjice borbi na Sutjesci, priprema Vojno delo. Dosad pristiglo 170 radova učesnika Pete neprijateljske ofanzive, preko 2.000 stranica teksta. Vojno delo priprema takođe bibliografiju svih dosadašnjih radova o Petoj neprijateljskoj ofanzivi, kao i Antologiju najboljih radova. — *Komunist*, Beograd, 4 april 1958, str. 8.

Petković Radomir, SERIJA EDICIJA O SUTJESCI. Beleške o izdanjima koja priprema Vojno izdavački zavod JNA „Vojno delo" povodom petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Komunist*, Beograd, 4 april 1958, str. 8.

Petovar Rudi, PROBOJ OBRUČA. Sećanje na borbe 6 istočnobosanske i Majevičke brigade na Sutjesci krajem maja i početkom juna 1943. — *Front slobode*, Tuzla, 18 jun 1955.

Petovar Rudi, PONOVNI SUSRET. Sećanje na pokret 6 istočnobosanske brigade zadnjih dana maja 1943 preko Šćepan Polja i Pive na Vučevo i borbu sa Nemcima za Vučevo. Prolazeći istom stazom krajem aprila 1944 nailazi na kosture boraca koji su izginuli u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 6.

Petovar Rudi, ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA NA VUČEVU. Feljton. Tok i značaj borbi na Vučevu, kod Tjentišta i Popovog Mosta, krajem maja i početkom juna 1943. Brigadu je na položajuima kod Sutjeske 3 juna smenila 2 dalmatinska brigada. Dotada je 6 brigada izgubila oko 200 ljudi, tako da se brojno stanje bataljona kretalo od 120 do 130 iscrpenih boraca. — *Narodna armija*, Beograd, 6 avgust 1951, str. 2—3.

Petovar Rudi, ŠESTA PROLETERSKA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA. Rekonstrukcija borbenog puta 6 brigade od njenog formiranja do kraja rata. Brigada u Petoj neprijateljskoj ofanzivi — odeljci: Uoči Pete ofanzive; Čelebić, Vučevo; Košur; Vrbnica; Trebičina; Posle proboja (od str. 157—213 sa tri skice u tekstu). — Izdanje Vojnog istoriskog instituta, Beograd, 1951, str. 322.

Ivanović Aleksa, JOŠ JEDNA KNJIGA O NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI U ISTOČNOJ BOSNI. Prikaz knjige Rudi Petovara „Šesta istočnobosanska brigada". Posebno se ističe vrednost onih stranica koje se odnose na Petu neprijateljsku ofanzivu — od Foče, preko čelebićkih položaja do Vučeva, Sutjeske, Lučkih Koliba, Vrbničke Reke i ceste Kalinovik—Foča. — *Vojni istoriski glasnik*, Beograd, april 1952, str. 110—112.

Petrinović Ivo, VESELIN MASLEŠA. Članak o Veselinu Masleši, članu izvršnog odbora AVNOJ-a, koji je poginuo na Sutjesci kod Suhe, noću 14/15 juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 19 jun 1958, str. 2.

Petrović Aca, BORCI O TITU. Crtice zapisane po kazivanju: „Imate li šta za hranu", (staranje druga Tita za grupu boraca koja je imala zadatak da opravi most na Pivi); „Neka pita proletere", (odgovor druga Tita na predlog jednog člana savezničke vojne misije da se predamo neprijatelju jer je situacija bezizlazna). — *Crvena zvezda*, Beograd, 25 maj 1954, str. 3.

Petrović Aca, LEGENDA SA ZELENGORE. Sećanje na likove pojedinih boraca iz perioda Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodni vojnik*, Beograd, 9 jun 1956, str. 2—3.

Petrović E., VRHOVNI KOMANDANT JE RANJEN. Crtica o bombardovanju nemačke avijacije i ranjavanju druga Tita u rejonu Milinklade 9 juna 1943, zapisana prema kazivanju Voje, borca iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. — *Narodni borac*, Niš, 25 maj 1952, str. 4.

Petrović Veljko, SUTJESKA SLAVNA. Književni prilog povodom godišnjice Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 1.

Petrović Velimir, PO SUROVOM PLANINSKOM BESPUĆU... Reportaža sa marša odreda mladih oficira JNA tragom Pete neprijateljske ofanzive povodom prolsave petanestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 jul 1958, str. 6.

Petrović Velimir, DVE VEČERE. Fragment iz epopeje na Sutjesci. Doživljaj Miodraga Glišovića koji je, zaostao iza kolone, lutao krajem kojim su zagospodarili Nemci, a onda se susreo sa četicom ranjenih i bolesnih drugova. Ovih dana, po prvi put sa jednim od njih ponovo se našao u Beogradu. — *Borba*, Beograd, 1 jun 1957, str. 4.

Petrović V., KAKO JE IZGLEDAO GRAD NA TJENTIŠTU. Informacija o uređenju logorišta u dolini Sutjeske: vodovod, pošta, bolnica i dr. — *Borba*, Beograd, 7 jul 1958, str. 2.

Petrović V., PONOVNI SUSRET. Sa marša mladih oficira JNA. Susret majora Rejića i Jovana Pešovića, ondašnjeg pretsednika seoskog narodnooslobodilačkog odbora. — *Borba*, Beograd, 2 jul 1958, str. 4.

Petrović V., NA TROVRHU. Izveštaj sa marša mladih oficira JNA tragovima Pete neprijateljske ofanzive. Sećanje na Trovrh, 22 maja 1943, kada je više puta prelazio iz ruke u ruke i kada se odlučivalo o sudbini ranjenih partizana. — *Borba*, Beograd, 30 jun 1958, str. 1.

Petrović V., TRAGOM PETE OFANZIVE. Reportaža sa marša grupe od 150 mladih oficira koj idu tragom Pete neprijateljske ofanzive i obilaze poprišta borbi, sva značajnija mesta koja su vezana za ofanzivu. Taj pohod oficira JNA iznosi oko 150 km. — *Borba*, Beograd, 29 jun 1958, str. 2.

Petrinić M., VELIKI SMISAO SUTJESKE. Beleška uz 5.000 pismenih radova đaka riječkih škola. — *Borba*, Beograd, 6 jul 1958, str. 4.

PLANINARSKI MARŠ DO TJENTIŠTA. Beleška. 500 planinara iz svih krajeva Crne Gore na partizanskom maršu do Sutjeske. — *Pobjeda*, Titograd, 13 jun 1951, str. 2.

Pleše B., MUZEJI NOB U PROSLAVI SUTJESKE. Beleške o pripremama muzeja Narodne revolucije za izložbe posvećene Bici na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 april 1958, str. 2.

Popara Lj., NA SAVINOM GROBU. Reportaža. Narod Tjentišta, Vrbnice, Ljubine, Ćureva, čuva uspomenu na Savu Kovačevića i na njegovu herojsku pobigiju u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Cveće na grobu, pesme i priče o Savi Kovačeviću. — *Front*, Beograd, 22 decembar 1947, str. 12.

Popara Mitar, PETA OFANZIVA. Pesma. — *Prosvjeta*, Zagreb, br. 453, 1958, str. 10.

Popara Mitar, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Pesma. — *Srpska riječ*, Zagreb, 21 jul 1950.

Popa Vasko, OČI SUTJESKE. Pesma. — *Politika*, Beograd, 1 maj 1956, str. 9.

Popov Branko, SPOMINI NA SUTJESKO. Sećanja: Piva Karamatijevića na probijanje obruča Pete neprijateljske ofanzive sa 3 sandžačkom brigadom; Nikole Hercigonje o ranjavanju druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943; Žorža Skrgina na probijanje kroz neprijateljski obruč sa 4 proleterskom brigadom. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 1 jul 1958, str. 5.

Popović Branko, MOST NAD VREMENIMA. Literarni prilog o borbi na Sutjesci i pogibiji Save Kovačevića. — *Crvena zvezda*, Beograd, 29 jun 1954, str. 6.

Popović Branko, DOK SUTJESKA VODA TEČE. Putopisna reportaža. — *Front*, Beograd, br. 12, 1958, str. 8—11.

Popović Dobrivoje, NIKOLI NE BOMO POZABILI. Fragmenti iz Bitke na Sutjesci, zabeleženi po pričanju učesnika. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 296.

Popović Dobrivoje, NA MESTU LEGENDARNE BITKE. Reportaža o proslavi Bitke na Sutjesci sa sećanjem pojedinih učesnika na te dane. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1953, str. 3.

Popović Dobrivoje, FOČA — GRADIĆ POD PLANINOM. Reportaža u kojoj su delom izneta i sećanja meštana na Foču u danima Pete neprijateljske ofanzive. — *Crvena zvezda*, Beograd, 16 jun 1953, str. 3.

Popović Dobrivoje, UOČI VELIKOG SLAVLJA. Reportaža o dolini Sutjeske uoči proslave petanestogodišnjice Bitke. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 7.

Popović D., DOĆI ĆEMO OPET. Zabeleške o razgovorima starih boraca prilikom napuštanja Tjentišta posle završene proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 jul 1958, str. 3.

Popović Dobrivoje i dr., RASTANAK NA TJENTIŠTU. Crtice sa rastanka na Tjentištu starih boraca i gostiju, posle održane proslave petnaestogodišnjice Bitke. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 1.

Popović D., DEO SLAVE I PONOSA. Prikaz izložbe o Petoj neprijateljskoj ofanzivi organizovanoj u Foči povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 29 jul 1958.

Popović D., TRAJAN SPOMENIK. Članak o putu Gacko—Foča koji su izgradili pripadnici Jugoslovenske narodne armije. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 3.

Popović Draško, NEZABORAVNI PODVIZI JUNAŠTVA I HEROIZMA. Članak o junaštvu boraca u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 25 jul 1958.

Popović Đoka, DEVOJČE SA SUTJESKE. Crtica o požrtvovanju trinaestogodišnje devojčice Ljubice Milinić, borcu 10 hercegovačke brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, koja je spasla teško ranjenog druga probijajući se preko Sutjeske. — *Crvena zvezda*, Beograd, 22 jul 1958,.

Popović Jevrem, PRONICLJIVI KOMANDANT. Crtica o Milovanoviću Miodragu-Lunu, zameniku komandanta 2 proleterske brigade u vreme kada je komandovao 1 i 4 bataljonom u napadima

nemačke položaje na Košuru početkom juna 1943. Njegove bataljone smenila je oko 7 juna 7 krajiška brigada, ali on nije hteo da napusti položaje dok se borci iz 7 krajiške nisu dobro upoznali sa situacijom i tek onda je krenuo na novi zadatak. — *Graničar*, Beograd, 9 februar 1957, str. 2.

Popović Jevrem, DOK IMA JEŠĆEMO SVI, KAD NESTANE GLADOVAĆEMO ZAJEDNO. Crtica o drugu Titu na Crnom Jezeru ispod Durmitora i podela hrane na članove Vrhovnog štaba i borce Pratećeg bataljona. — *Graničar*, Beograd, 25 maj 1957, str. 2.

Popović Ješa, DVE LUNETOVE INICIJATIVE. Crtice o borbama 1 i 4 bataljona 2 proleterske brigade za Košur prvih dana juna 1943 pod komandom Milovanovića Miodraga-Luna, zamenika komandanta 2 brigade. — *Narodna armija*, Beograd, 1 mart 1956, str. 6.

Popović Jevrem, NADE SU NAS HRANILE. Podlistak, o borbi na Košuru u Petoj neprijateljskoj ofanzivi 5 juna 1943. Komesar 3 čete Mileta Milanović. Referent saniteta Mara Kusturić i ranjenici. — *Graničar*, Beograd, 8 februar 1958, str. 2.

Popović Jevrem, NA KRČEVINI ŽIVOTA. Crtice iz Pete neprijateljske ofanzive. Položaj na Košuru 7 juna 1943. Dejstvo našeg topa i branje jagoda pod vatrom neprijateljskih mitraljeza. — *Graničar*, Beograd, 8 mart 1958, str. 213.

Popović Ješa, PROLETERSKI PROTIVKOLAC. Crtica o protivkolcu 2 proleterske brigade koji je prenet preko Zelengore i sa kojim su 13 juna 1943 na komunikaciji Foča—Kalinovik uništena dva nemačka tenka. — *Narodna armija*, Beograd, 4 oktobar 1956, str. 6.

Popović Jevrem, UPORNO IZDRŽAVAMO. Fragmenti iz Pete neprijateljske ofanzive. Razgovor Petra i Sirogojna na položaju Košur o slavujima. „Patrole smrti" i „Osmatračnice smrti". Bolničarka Milena Sitarica. Napad Nemaca na 3 četu. — *Graničar*, Beograd, 22 februar 1958, str. 2.

Popović Jovan, ISTINITE LEGENDE. Zbirka pripovedaka. Mestimično, na str. 77, 96, 218, 257 iznosi neke pojedinosti o teškoćama iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Kultura*, Savremena književnost južnih Slovena, Beograd, 1948, str. 280.

Popović Jovan, PISCI PRED TEMATIKOM OSLOBODILAČKOG RATA. Razmišljanja o tome kako prići složenoj tematici Oslobodilačkog rata. Pored značaja operacija u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, raznovrsnih situacija i likova, on ukazuje i na interesantnu pojavu ravnodušnosti prema smrti kod izvjesnog dijela boraca na Vučevu i Sutjesci tokom juna 1943. — *Književne novine*, Beograd, br. 4 od 9 marta 1948, str. 3.

Popović Jovan, VELIKA GODIŠNJICA. Prigodni članak povodom petogodišnjice Pete neprijateljske ofanzive. Ističe značaj tih događaja i ukazuje na Petu neprijateljsku ofanzivu kao izvor za književne teme. — *Književne novine*, Beograd, br. 14, 18 maj 1948, str. 1.

Popović Jovan, MISLIM DA ĆE PETA OFANZIVA ZA NAŠE KNJIŽEVNIKE OSTATI NEISCRPNO VRELO INSPIRACIJE. Misli i sećanja. Peta neprijateljska ofanziva, u kojoj su borci NOVJ pokazali visok moral i nepokolebljivo uverenje u pobedu, pretstavlja za književnike neiscrpno vrelo inspiracija. Tih dana je ispoljena lepota našeg čoveka-borca i istoriska veličina druga Tita. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 7.

Popović Jovan, PETA OFANZIVA. Prigodan članak. Ukazuje na istoriski značaj pobjede jedinica NOVJ u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, u kojoj su borci savladali najveće teškoće i pokazali najveći heroizam. — Objavljeno u *Kalendaru* 1950, (str. 124—126), izdanje Glavnog odbora saveza sindikata Srbije, str. 220.

Popović Jovo, PRSTEN U VITRINI. Prikaz izložbe u muzeju Narodne revolucije u Foči, koja je posvećena Bici na Sutjesci. — *Narodni list*, Zagreb, 1 jul 1958, str. 2.

Popović Jovo, MRTVI ŽIVE U NAMA. Zapis sa spomen-kosturnice boraca poginulih u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodni list*, Zagreb, 2 jul 1958, str. 2.

Popović Jovo, IŠLI SMO GLADNI, UMORNI, RANJENI... Nekoliko crtica o naporima i stradanjima u toku Pete neprijateljske ofanzive, zabeleženo po pričanju preživelih boraca. — *Narodni list*, Zagreb, 3 jul 1958, str. 1.

Popović Ljubo, STARAC NA GROBU SINA. Crtica o poseti starca od 85 godina Mirka Šljivančanina, iz sela Zabrđa kod Pljevalja, grobu svog sina Alekse, poginulom u proboju na Sutjesci. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 3.

Popović Ljubo, SLIJEPI PROLETER NA SUTJESCI. Crtica sa učešća na proslavi u Tjentištu slepog borca sa Sutjeske Slavka Čvora, koji je u Petoj neprijateljskoj ofanzivi izgubio oči. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 3.

Popović Milorad, IZ SEDME KRAJIŠKE BRIGADE. Crtice iz borbi 7 krajiške brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 20 jun 1958.

Popović Raško, POKOSENA MLADOST VO BOROVNO. Članak o borcima Omladinske čete 1 proleterske brigade koji su izginuli u jurišima na nemačke položaje na Borovnu, povrh Sutjeske, prvih dana juna 1943. — *Mlad borec*, Ljubljana, 25 maj 1958.

Popović Vasa, NA OGNJIŠTU SAVE KOVAČEVIĆA. Prigodan napis povodom osmogodišnjice Bitke na Sutjesci. Jovana, majka Save Kovačevića, priča o svom sinu... — *Politika*, Beograd, 13 jun 1951, str. 3.

Popović V., TAKO SMO VIDJELI TITA. Sećanje na druga Tita u koloni 10 hercegovačke brigade na maršu iz doline Hrčavke ka Lučkim Kolibama noću 9/10 juna 1943. — *Za pobjedu*, Skopje, 22 maj 1954, str. 1.

Popović Vojin, O PLANU VRHOVNOG ŠTABA ZA PROBOJ NA SUTJESCI I KROZ ZELENGORU U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI. Analiza razvoja situacije i odluka Vrhovnog štaba u periodu od 3 do 23 juna 1943, koja je zasnovana na dokumentima i objavljenim radovima. Isto tako navode se i gledišta objavljena u radovima P. Tomca, Đ. Kladarina i V. Terzića, koja se međusobno razlikuju. — *Vojni istiriski glasnik*, Beograd, br. 5, 1956, str. 52—79.

Popović Vojin, BITKA NA SUTJESCI. Monografska obrada Pete neprijateljske ofanzive na bazi proučavanja izvora obe protivničke strane. — *Vojni istoriski glasnik*, Beograd, br. 2—3, mart—juni 1958, str. 11—39.

PORUKA MAKMILANA PRETSEDNIKU TITU POVODOM PROSLAVE BORBE NA SUTJESCI. Pozdravni telegram. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 4.

POSMRTNI OSTACI SAVE KOVAČEVIĆA SAHRANJENI SU U NOVU SPOMENKOSTURNICU. Informacija o prenosu posmrtnih ostataka komandanta 3 divizije Save Kovačevića, koji je poginuo 13 juna 1943 na Sutjesci, u novu zajedničku grobnicu. — *Politika*, Beograd, 27 jun 1958, str. 6.

POŠTENI ZAROBLJENICI. Anegdota o susretu jednog seljaka sa kolonom članova engleske vojne misije koja se noću 27/28 maja 1943 spustila padobranom kod Negobuda, a koje je kurir vodio u Vrhovni štab. Seljak je mislio da su to zarobljenici, pa grdi kurira što im nije skinuo pištolje. — *Narodna armija*, Beograd, 30 avgusta 1956, prilog za vojnike.

POVELJA NARODA JUGOSLAVIJE DRUGU TITU. Aleksandar Ranković predao je Povelju zahvalnosti naroda Jugoslavije drugu Titu kao prvom vojniku naše Partije i Revolucije. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 1.

POVODOM JUBILEJA SUTJESKE. Beleška o sastanku u Centralnom odboru Saveza boraca sa pretstavnicima raznih organizacija u vezi sa pripremama za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 28 januar 1958, str. 1.

POZNAJE GA PO OKU. Anegdota o seljaku iz Pive kome su partizani odveli konja, a on pošao da se žali drugu Titu. — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1956, str. 13.

P. P., SLAVNI KOMANDANT. Pesma. Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 185, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

P. R., ŠIROK PROGRAM U SREZU TITOVO UŽICE. Informacija o pripremama za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. 12 marta održan je sastanak Koordinacionog odbora Saveza boraca i drugih organizacija. U planu proslave obuhvaćeno je: prikazivanje dokumentarnih filmova, raspisivanje nagradnog konkursa sa temom o Sutjesci, preživeli borci iz Pete neprijateljske ofanzive održaće niz predavanja itd. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 mart 1958, str. 1.

Praščević Nikola i *Žarković Vidoje*, KURIRI. Sećanje na likove pojedinih kurira 4 proleterske brigade. Đuranović Radisav je svojim grudima štitio komandanta brigade Vaku Đurovića i kurira Mijaču, koji se od Miljevine vratio natrag na Zelengoru ujutro 13 juna 1943 da prenese naređenje 7 banijskoj diviziji o daljem pravcu kretanja. — Objavljeno u knjizi (spomenici) *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 321—328, Prosveta, Beograd, 1945.

PRATILAC TITOV. Članak o Đuri Vujoviću, starom španskom borcu i njegovoj pogibiji kao Titovom pratiocu na Milinkladi 9 juna 1943. — *Glas Slavonije*, Osijek, 4 jul 1958, str. 2.

PRAZNIK SUTJESKE. Reportaža sa Tjentišta o proslavi petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 4.

PRAZNIK SUTJESKE. Reportaža sa proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci koja je održana 4 jula 1958 u Tjentištu. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 4.

PRETSTAVNICI STRANIH DELEGACIJA IZNOSE SVOJE UTISKE NOVINARIMA. Utisci Alberta Usilijansa, Vilhelma Štainera, Kurtisa Kampenja, Semjona Sergejeviča Lotockog, članova ANPI-a i Vilijama Dikina (koji je za vreme borbi na Sutjesci bio sa Vrhovnim štabom), o veličini Bitke na Sutjesci i o rezultatima te pobede. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 3.

PRE 15 GODINA KAMEROM PO SUTJESCI. Kako je počela ofanziva. Kada je doneta odluka za Proboj. Rad severne i južne grupacije. Jedanaest autentičnih fotografija sa legendama. — *Mladost*, Beograd, br. 90, 2 jul 1958, str. 12.

Prelas Mirko, SUTJESKA PRIČA. Sedam memoarskih crtica iz Pete neprijateljske ofanzive, zabeleženih prema pričanju učesnika: Prijelaz preko Sutjeske (probijanje grupe ranjenika 13 juna 1943 sa Sutjeske za Zelengoru); Historija partizanske glazbe (o glazbi 1 dalmatinske brigade od njenog formiranja ujesen 1942 do njenog rasformiranja na Vučevu juna 1943); Poginuo je kod Sutjeske (o ljubavi mlade partizanke i mitraljesca, koja je prekinuta pogibijom mitraljesca na Sutjesci); Stari intendant (priča o velikoj gladi i velikom drugarstvu); Partizanske ljubavi (o mladoj partizanki Slavici i njenoj ljubavi); Kroz maglu (fragmenti o naporima, patnjama, umoru i gladi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi); Partiski je sastanak ipak održan (o jednom partiskom sastanku koji je održan u predahu borbe). — *Slobodna Dalmacija*, Split, 1 maj 1958, str. 3.

Prelas Mirko, OŽIVJELI OBRISI. Crtice iz borbe 2 dalmatinske brigade na Donjim i Gornjim Barama od 5 do 9 juna 1943, zabeleženo po pričanju učesnika. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 26 jul 1958, str. 2.

Prelas Mirko, A SUTJESKA ŠUMI BISTRA I HLADNA. Crtice o susretima boraca dalmatinskih brigada sa Sutjeske prilikom proslave petnaestogodišnjice Bitke. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 7 jul 1958, str. 2.

Prelas Mirko, STISAK RUKU I SUZE RADOSNICE. Crtice iz susreta preživelih boraca sa Sutjeske (prilikom proslave petanestogodišnjice Bitke). — *Slobodna Dalmacija*, Split, 8 jul 1958, str. 2.

Prelas Mirko, BILO JE POTRESNO. Crtica sa prozivke živih i poginulih boraca 3 dalmatinske brigade na Tjentištu (prilikom proslave petnaestogodišnjice Bitke). — *Slobodna Dalmacija*, Split, 5 jul 1958, str. 2.

PRETSTAVNICI STRANIH VOJNIH MISIJA NA PROSLAVI. Beleška o stranim delegacijama koje će uzeti učešća na proslavi Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 2.

PREŽIVELI BORCI PRIČAJU. Crtice iz borbi 2 dalmatinske brigade: Branka Sinobada, komandira 1 čete 4 bataljona, i Luke Tanjga, političkog komesara 1 čete 1 bataljona; Jove Martića, borca 5 bataliona 4 proleterske brigade, u rejonu Milinklade 9 juna 1943 i Jelić-Karara Karmele o probijanju grupe ranjenika i tifusara preko Sutjeske. — *Šibenski list*, Šibenik, 25 jun 1958, str. 2.

PRIPREMA SE KNJIGA O SUTJESCI. Kratka informacija o knjizi „Sutjeska" koju priprema redakcija Crvena zvezda. Knjiga će biti popularno pisana i namenjena je široj čitalačkoj publici. — *Crvena zvezda*, Beograd, 25 februar 1958, str. 5.

PROSLAVA NAJVEČJE BITKE PRI NAS. Informacija o ovogodišnjoj proslavi borbi na Sutjesci širom zemlje i posebno na Tjentištu, gde će se održati glavna proslava 4 jula 1958. — *Borec*, Ljubljana, mart 1958, str. 98.

PRIČE NARODNIH HEROJA. Crtica. „Bio sam sahranjen" — o Luki Vučiniću koji je 13 juna u borbi na Sutjesci teško ranjen ostao na bojištu. Nemci ga nisu dirali misleći da je mrtav, te se na taj način uspeo spasti. — *Omladina*, Beograd, 1955, str. 157.

PRIKUPLJANJE PODATAKA O PALIM I PREŽIVELIM BORCIMA. Informacija o prvom sastanku Organizacionog odbora za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. Pripreme za smotru i dodeljivanje spomenice „Sutjeska". Kakva se pomoć očekuje od učesnika, ustanova i organizacija Saveza boraca. — *Borba*, Beograd, 18 februar 1958, str. 4, kao i: Dnevnik, Narodna armija, Politika, Crvena zvezda i dr. štampa.

Prlja Đina, TRAGOM IV I V OFANZIVE. Prikaz dokumentarnog filma. Pozitivna ocena. Kamera je zabeležila sve važnije momente, likove i poprišta borbi. — *Narodna armija*, Beograd, 11 januar 1947, str. 4.

Prlja Đina, NEMA GA U KOLONI. Sećanje na pokret jedne kolone tifusara od Kalinovika, preko Drine, Tare i Pive na Vučevo i dalje preko Sutjeske i Zelengore. Likovi pojedinih tifusara. — Objavljeno u knjizi (spomenici) *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 171—178, Prosveta, Beograd, 1945.

Prlja Petar, BORBA NA BARAMA. Crtica iz borbi 2 dalmatinske brigade na Gornjim i Donjim Barama od 5 do 9 juna 1943 i uspon na Zelengoru 10 juna 1943. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 7.

Prnjat Branko, VRELO SUTJESKE. Beleška o pet knjiga koje je povodom proslave Bitke na Sutjesci izdalo izdavačko preduzeće „Omladina", Beograd. — *Komunist*, Beograd, 5 juna 1958, str. 7.

P. V., GRAD SE PROMENIO ZA NEKOLIKO DANA. FOČA PRED PROSLAVU. PREKO 200 DOMAĆIH I STRANIH NOVINARA PRATIĆE PROSLAVU. — *Borba*, Beograd, 28 jun 1958, str. 2.

PRVOM VOJNIKU NAŠE PARTIJE I REVOLUCIJE. Povelja predana drugu Titu, 4 jula, na Tjentištu, prilikom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 1.

PROBOJ NEMAČKOG OBRUČA. Sećanja Sava Burića na borbe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Žilave borbe za Dragoš Sedlo i uzan koridor koji je vodio do Sutjeske. Kako je forsirana Sutjeska 13 juna 1943. Savin poziv na juriš „Povukao je sve kolone od čela do začelja". — *Narodne novine*, Niš, 21 jun 1958, str. 8.

PROBOJ FRONTA NA SUTJESCI. Prikaz razvoja situacije u Petoj neprijateljskoj ofanzivi početkom juna 1943. Borbe na Sutjesci. Proboj preko Zelengore jedinica 1 i 2 ešalona. Treća divizija kao zaštitnica trpi teške gubitke na Sutjesci. — *Bilten*, NKOJ-a grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, str. 2.

PROSLAVA BITKE NA SUTJESCI U CENTRU PAŽNJE BORAČKIH LORGANIZACIJA CRNE GORE. Informacija o proširenom plenumu Glavnog odbora Saveza boraca Crne Gore. — *Borba*, Beograd, 6 jun 1958, str. 1.

Radenković Tihomir, PJESMA SUTJESCI. Oda slavi imenu Sutjeske. — *Narodne novine*, Niš, 14 jul 1958, str. 5.

Radić Vaso, SUZA NA KOŠURU. Sećanje na borbe 6 istočnobosanske brigade na padinama Košura 5 juna 1943. Likovi puškomitraljesca Nisima Altarca i zamenika komandira čete Radovana Vukovića, koji su tog dana poginuli ispod Košura. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 5.

Radić Voja, DEMO. Zapis o Demi, puškomitraljescu Kragujevačkog bataljona 1 proleterske brigade i njegovom konjiću Bidi. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 februar 1958, str. 3.

Radić Voja, GVOZDENO SRCE. Sećanje na tugu boraca kada je početkom juna 1943 došlo naređenje da se zakopa teško oružje i sećanje na proboj 1 proleterske brigade 10 juna 1943 na Balinovcu. — *Crvena zvezda*, Beograd, 10 jun 1958, str. 3.

Radišić Đorđe, OTROK S SUTJESKE. Crtica o maloj Dini, detetu od nepunih godinu dana, sa kojim se njena majka Ivka Rutić probijala kroz neprijateljske obručeve u Petoj neprijateljsko ofanzivi, u koloni 2 proleterske divizije. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 287—289.

Radmilović Čedomir, PETA OFANZIVA. Pesma. — *Seljačka sloga*, Zagreb, br. 12, 1951, str. 5.

Radonjić Radonja, USPOMENE I SEĆANJA. Reportaža o borbenom putu 5 crnogorske brigade — Savinoj brigadi — koja je u ratu vodila 294 borbe, pobila 18.801 neprijateljskog vojnika i prešla ukupno 17.780 km. Sećanja na Savu u danima Bitke na Sutjesci. Ranjenik o Savi koji se bori da spase ranjene i bolesne borce. Poručnik Gogić, onda četrnaestogodišnji borac, priča o toj dramatičnoj Bici: na svakom koraku mrtvi i ranjeni. „Tifus je harao". Partizanka bez obe noge moli: „Ubijte me, drugovi, ne ostavljajte me ovakvu..." Preneli su je do obližnjeg potoka da bi bar vode imala. Bespuće. Umorni borci legli, odlučni da umru. — *Jedinstvo*, Priština 24 mart 1958, str. 7.

Radonjić Radonja, NEZABORAVNE USPOMENE. Učesnici o Sutjesci. Stanko Bobić, komandir čete u 10 hercegovačkoj brigadi o Savi Kovačeviću u raznim prilikama, a posebno u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, u vreme prelaska Sutjeske. „U toj istoriskoj akciji učestvovali su i teški ranjenici. Oni koji nisu mogli da se kreću uzeli su oružje i do poslednjeg atoma snage ostali na položajima kao zaštitnica jedinicama koje su se probijale kroz neprijateljske redove pod najtežim okolnostima". — *Jedinstvo*, Priština, 22 jun 1958, str. 7.

Radošević D., NA ČELU VELIKE KOLONE. Crtice po kazivanju očevidaca. Zamenik komandanta Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba o drugu Titu. Milinklada: na popršću Pete neprijateljske ofanzive. — *Front*, Beograd, 1947, str. 6—7.

Radović Joksim, NEUSTRAŠIVI BORCI. Sećanje na dane iz Pete neprijateljske ofanzive. Kako je odjeknula vest o pogibiji Save Kovačevića. Slučaj Luke Vučinića. Ranjena dalmatinka bez obe noge bodri drugove da ustraju u borbi. — *Pobjeda*, Cetinje, 20 decembar 1951, str. 2.

Radović Joksim, NEZABORAVLJENI LIK. Sećanje na borbu 3 divizije u dolini Sutjeske 13 juna 1943 i na jednu smrtno ranjenu partizanku-bolničarku, koja je hrabro podnosila bolove iako je znala da joj nema spasa, jer joj je granata presekla obe noge. Njene poslednje reči bile su vera u pobedu. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jul 1955, str. 5.

Radović Joksim, KRAJ KRVAVE SUTJESKE. Sećanje. — *Invalidski list*. Beograd, 9 jul 1955.

Radović P. Risto, SAVA KOVAČEVIĆ — MIZARA. Pesma o kobnom 13 junu 1943, kada je Sava Kovačević kliknuo: „Na juriš, junaci!" i poginuo. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1948, str. 2.

Radović Rade, PUŽEVA, SAMO PUŽEVA... Sećanje jednog ranjenika na prelaz preko Sutjeske i na probijanje preko Zelengore. Zabeležio Rade Aleksić. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 4.

Radović Miloš, SMRT NA LOMAČI. Crtice o probijanju grupa boraca i ranjenika kroz neprijateljski obruč posle stradanja 3 divizije i Centralne bolnice na Sutjesci 13 juna 1943. Pisac opisuje kako je skriven u grmlju video kako su nemci uhvatili jednog ranjenog partizana i spalili ga živog na lomači u dolini Sutjeske kod Ćureva. — *Komunist*, Beograd, 3 jul 1958, str. 8.

Ranković Aleksandar, NAJBOLJE ĆEMO SE ODUŽITI NAŠIM PALIM BORCIMA, AKO SE OVDJE NA SUTJESCI ZAVETUJEMO DA ĆEMO ČUVATI I BRANITI SLOBODU I NEZAVISNOST NAŠE ZEMLJE. Govor o značaju borbi na prostoriji Sutjeske održan na Trećem zboru ferijalaca u Suhoj 2 jula 1958 godine. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 1.

Ranković Aleksandar, PORUKA POVODOM DANA BORCA. U poruci se govori i o značaju proslave Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 1.

Ranković Aleksandar, BEZ TITOVOG IMENA NE MOŽE SE GOVORITI O SVEMU ONOME ŠTO NAS ČINI VELIKIM I NEPOBEDIVIM. Reč druga Rankovića prilikom predaje Povelje naroda Jugoslavije Pretsedniku Titu. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 3—4.

Ranković Aleksandar, SUTJESKA JE NEPRESUŠNI IZVOR VERE U SOPSTVENE SNAGE KOJE SU NAS ODRŽALE DO OSLOBOĐENJA I KOJE NAS DANAS NOSE U IZGRADNJI NOVOG ŽIVOTA. Poruka borcima NO rata povodom petnaestogodišnjice borbi na Sutjesci i 4 ula Dana borca. — *Borba*, Beograd, 1 jul 1958, str. 1.

RANJEN SAM ZAJEDNO SA VAŠIM MARŠALOM. Razgovor sa Vilijamom Dikinom, članom engleske vojne misije pri Vrhovnom štabu u vreme Pete neprijateljske ofanzive, koji je ranjen od avionske bombe na Milinkladi, 9 juna 1943, istovremeno kada i drug Tito. — *Komunist*, Beograd, 10 jul 1958, str. 3.

Raspopović R., MITRALJEZ NA LJUBINOM GROBU. Zadatak 3 bataljona 4 proleterske brigade. Druga četa je posela položaj na Ljubinom Grobu. Vlajko Đuranović objasnio je zadatak. Tok borbe u kojoj je gotovo čitava četa žrtvovana samo da bi se obezbedio prolaz Vrhovnom štabu i jedinicama pozadi Ljubinog Groba. Jedan mitraljez na kosi Ljubinog Groba onemogućio je neprijatelju da se dokopa položaja na kome je bilo više mrtvih i ranjenih nego zdravih boraca. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 6.

Raštegorac Ante, SEĆANJA SA SUTJESKE. Posle proboja na Balinovcu. Na cesti Kalinovik—Foča 1 bataljon 1 proleterske brigade štiti prolaz jedinicama kod Miljevine. Borba prsa u prsa. — *Bilten NKOJ*-a grada Beograda, god IV., br. 41, jun 1958, str. 4.

Raštegović Ante, PROBOJ JE USPEO. Crtice iz borbi 1 proleterske brigade na Zelengori i iz proboja nemačkog obruča na Balinovcu 10 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 29 jun 1958, str. 10.

Ratković Radomir, ZBORNIK „SUTJESKA". Prikaz prve knjige zbornika „Sutjeska" u izdanju Vojnog dela, Beograd, 1958. — *Komunist*, Beograd, 24 jul 1958, str. 9.

Ratković Radoslav, U SUSRET TARI. Pesma. — *Izvor*, Zagreb, 1950, str. 6.

Rauš Stevo, SUSRETI SA DRUGOM TITOM. Crtice o brizi boraca za ranjenog Vrhovnog komandanta i crtice sa sastanka komandanata jedinica u Vrhovnom štabu po proboju iz neprijateljskog obruča u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodni vojnik*, Beograd, 25 maj 1952, str. 4—5.

Reić Lovro, ČIKA KOSTIN RANJENIK. Crtica iz Pete neprijateljske ofanzive 1943. — *Za domovinu*, Zagreb, 26 novembar 1958.

Reić Lovro, UZ RAFALE „ZAKOPANIH" MITRALJEZA. Crtice iz proboja 1 dalmatinske brigade na Sutjesci 11 juna 1943. — *Za domovinu*, Zagreb, 25 septembra 1958, str. 3.

Remetić Risto, KOSTURI, SAMO... Kratka reportaža sa posete poprištima borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Gardist*, Beograd, br. 14, 1958, str. 2.

Ribar dr Ivan, POVODOM MARŠALOVA ROĐENDANA. Sećanja o susretima sa drugom Titom pre rata, kao i tokom Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, a posebno trenutak kad je drug Tito bio ranjen 12 juna 1943. Zabeležio Vuk Drugović. — *Politika*, Beograd, 25 maj 1945, str. 2 i 3.

Ribar dr Ivan, SUSRETI SA DRUGOM TITOM. Pored ostalih susreta izneto je i jedno sećanje na druga Tita u periodu Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodna armija*, Beograd, 22 maj 1952, str. 3.

Ribnikar Vladislav, MESECI ISKUŠENJA. Odlomci iz beležaka u kojima je, pored ostalog, dato malo mesta u Petoj neprijateljskoj ofanzivi — prema vestima Radio-stanice „Slobodna Jugoslavija" i nemačkim novinama. — *Politika*, Beograd, 1, 2 i 3 maj 1953, str. 5 i 6.

Ristić Marko, NA DAN DVOGODIŠNJICE SMRTI VESELINA MASLEŠE. Sećanja na Veselina Maslešu iz predratnog perioda i na 14 juni 1943, kada je Masleša poginuo na Sutjesci. — *Politika*, Beograd, 15 jun 1945, str. 5.

Ristić D., ŠTO TO HUČI SUTJESKA... Hiljadu pet stotina učenika, organizovanih u brigade, učestvovalo je u oživljavanju fragmenata Bitke na Sutjesci i to na terenu Sićevačke klisure. — *Narodne novine*, Niš, 28 jun 1958 str. 4.

RIJEKA ZA ISTORIJU. Simbol Sutjeske, koja pretstavlja rijeku istorije. — *Jedinstvo*, Sisak, 16 jun 1958, str. 1.

Ristić Anđelko, PISMO S LJUBIN GROBA. O učešću 2 čete 2 proleterske divizije u borbi na Sutjesci. — *Pionirski list*, Ljubljana, 24 april 1958, XI, 29.

R. L., MARŠ BATALJONA MLADIH. Beleška o tome kako se odvija proslava Bitke na Sutjesci u jedinicama JNA i u bataljonu mladih oficira koji maršuju tragom Pete neprijateljske ofanzive. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 2.

Roksandić Duško, SUTJESKA. Prigodan članak o veličini i značaju borbi na Sutjesci tokom Pete neprijateljske ofanzive. Sutjeska — spomen i svetionik. — *Vjesnik*, Zagreb, 16 februar 1958, str. 1.

Rokvić Dušan, PO GOLETIMA SINJAJEVINE. Sećanje na partiski sastanak koji je održan prvih dana ofanzive u jednoj četi 1 bataljona 4 proleterske brigade na padinama Sinjajevine (zapadno od Kolašina). Posle održanog sastanka četa je krenula u napad na nemačke položaje na Jablanovom Vrhu (Sinjajevina). Opis te borbe sa likovima pojedinih boraca. — *Nedeljne informativne novine*, Beograd, 8 jul 1951, str. 6.

Romac Paško, NEKOLIKO CRTICA O PROBOJU JEDINICA TREĆE DIVIZIJE IZ OBRUČA. Zabeleške iz Pete neprijateljske ofanzive. Po prelasku Pive, 11 juna, pokret ka Sutjesci: jezivi prizori poginulih i umrlih, kolone bolesnih i ranjenih. Pri prelazu Sutjeske udavilo se oko 60 drugova i drugarica, među njima i komesar bataljona Jerko Kovačević. Sutradan, pošto su uspostavljene veze sa jedinicama, otpočelo je probijanje. Svuda su neprijateljske zasede. 13 jun 1943: sriječmuša — glavna hrana. Ostali su jedino volja i moral. — *Narodna armija*, Beograd, 10 avgust 1948, str. 2.

Romac Paško, BORBE. Beleške i sećanja iz Narodnooslobodilačkog rata. U Crnu Goru i iz nje... Peta neprijateljska ofanziva, april—jun 1943 (str. 228—266). Sa 1 dalmatinskom brigadom: Rudine, Vučevo, Sutjeska, Zelengora. — *Izdanje Matice srpske*, Novi Sad, 1950, str. 378.

Romac Paško, SA PRVOM DALMATINSKOM NA PIVSKOJ PLANINI JUNA 1943. Sećanje na borbe 1 dalmatinske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Razmatranje situacije u Rudincima. Pokušaj prelaska Tare. Pokret uz Vučevo, da bi se probili tragom prethodnice. — *Borba*, Beograd, 24 jun 1951, str. 2.

Romac Paško, KROZ NEPRIJATELJSKI OBRUČ (I, II). Odlomak iz knjige „Borbe" — Peta neprijateljska ofanziva, jun 1943. — *Invalidski list*, Beograd, 19 i 20 maj 1951, str. 3.

Romac Paško, NEZNANA DJEVOJKA. Sećanje na probijanje 1 dalmatinske brigade preko Jahorine ka železničkoj pruzi Sarajevo—Višegrad i na jednu teško ranjenu partizanku iz 7 banijske divizije, koju su pronašli u jednoj kolibici blizu pruge. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 6.

Rutić Joža, UMJETNICI, BORCI. Sećanje na pojedine momente iz probijanja 17 članova Pozorišta narodnog oslobođenja kroz neprijateljske obruče u toku Pete neprijateljske ofanzive. Zabeležio Đorđe Vučinić. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 7.

Samardžić Risto, VATRENI ZAPISI. Odlomci iz ratnog dnevnika komandira o borbama 6 istočnobosanske brigade iz Pete neprijateljske ofanzive u periodu od 17 maja do 10 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

Samardžić Risto, ŠESTA BRIGADA NADIRE. Odlomci iz ratnog dnevnika o borbama 6 istočnobosanske brigade na Vučevu i Košuru, period od 30 maja do 6 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 13.

SANITETSKA UPRAVA JNA, ZBORNIK DOKUMENATA SANITETSKE SLUŽBE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA. Objavljena dokumenta u ovoj knjizi zahvataju i period Pete neprijateljske ofanzive — ukupno devet dokumenata, dok. br. 79 — 88 (str. 161—178). To su izveštaji o stanju u Centralnoj bolnici, pisani u vremenu od 16 maja do 3 juna 1943. — Izdanje Sanitetske uprave JNA, Beograd, 1952, str. 668.

SAOPŠTENJE ODBORA ZA PROSLAVU 15-GODIŠNJICE BORBE NA SUTJESCI. Traže se podaci bivših boraca koji žele da učetsvuju na proslavi. Obaveštenje školama i zainteresovanim grupama za ovu proslavu. — *Borba*, Beograd, 4 jun 1958, str. 4.

SA RANJENICIMA U PETOJ OFANZIVI. Prigodan članak povodom trogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Omladinski pokret*, Titograd, 13 jun 1946.

SAVA KOVAČEVIĆ — HEROJ CRNE GORE. Crtice o Savi Kovačeviću, koje zahvataju njegov borbeni put od prvih ustaničkih dana 1941 do 13 juna 1943, kada je Sava — jurišajući na neprijateljske položaje kod sela Krekovi — junački pao. — *Politika*, Beograd, 13 jul 1945, str. 3.

SAVA NE BO UMRL. Crtica o pogibiji Save Kovačevića 13 juna 1943 na Sutjesci. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 278.

Savićević dr Mito, SEĆANJE NA SUTJESKU 1943 GODINE. Memoarske crtice o probijanju bolnice i njeno stradanje na Sutjesci 13 juna 1943. — *Zdravstveni radnik*, Beograd, 24 jun 1951.

Savićević dr Mito, SJEĆANJE NA SLAVAN PUT KROZ SUTJESKU. Crtice iz Bitke na Sutjesci, 13 juna 1943, povodom desetogodišnjice pogibije Save Kovčevića. — *Zdravstveni radnik*, Beograd, 20 jun 1953.

Savićević dr Mito, NOSILA NAD VALOVIMA. Sećanje na situaciju u Centralnoj bolnici između Tare i Pive i njenom pokretu preko Vučeva do Sutjeske u periodu od 7 do 13 juna 1943. — Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 130—133, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Savićević dr Mito, NARODNI HEROJ STANKO MARTINOVIĆ. Sećanje na borbeni put lekara Martinovića od 1941 do 1943, njegova briga za tifusare i ranjenike prilikom prelaska Sutjeske. — *Zdravstveni kalendar 1950* (str. 18—20), izdanje Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja vlade FNRJ, Medicinska knjiga, Beograd 1949, str. 118.

SAVIN POSLEDNJI BOJ. Članak o borbama 3 divizije od 9 do 13 juna 1943 na Vučevu i Sutjesci i pogibiji njenog komandanta Save Kovačevića. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jula 1958, str. 2.

Savinšek Marijan, PUT IZ OBRUČA. Crtica, po kazivanju učesnika. Kako je Hajro Musić proživeo Petu neprijateljsku ofanzivu. Video je Savinu pogibiju. Bio je ranjen. Četnici i Nemci otkrili su grupu ranjenika, među kojima se i on nalazio, i masakrirali ih. Hajro je tada pukim slučajem ostao živ, preboleo tifus i rane. — *Front*, Beograd, 26 jul 1946, str. 23—24.

SAVO BURIĆ I INTENDANT. Anegdota. Intendant 5 proleterske brigade, nepoznavajući novog komandanta Sava Burića, tražio je da mu on pomogne u teranju goveda. — Objavljeno u knjizi *Anegdote iz Oslobodilačkog rata*, str. 102, Narodna Prosvjeta, Sarajevo, 1957.

Sapardić Pero, PODVIG MAJEVČANA. Sećanje na borbu 2 bataljona Majevičke brigade u rejonu Zlatnog Bora 22 maja 1943 i preotimanje municije koju su Nemci bacali svojim trupama iz aviona. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 8.

Sapardić P., U KANJONU TARE. Sećanje na borbu jedinica Majevičke brigade u rejonu Zlatnog Bora 22—23 maja 1943. Prikazan je detaljniji opis borbe za municiju koju su Nemci svojim trupama bacali padobranima. *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 5.

S. D., ONI SU ŠTEDELI KRV PEŠAKA. Beleška o artiljercima 2 proleterske brigade. Zakopavanje oruda u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodna armija*, Beograd, 27 septembar 1949, str. 4.

SEDAM NA JEDNOGA. Odnos snaga u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Drug Tito je na savetovanju u Kladnju dao ocenu izvojevane pobede na Sutjesci: „najblistavija pobjeda u našoj istoriji". — *Bilten NKOJ*-a grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, str. 8.

Seferović Mensur, ZVJEZDANI ČASOVI JUNAKA SA SUTJESKE. Reportaža. Poseta bojištima iz Pete neprijateljske ofanzive juna 1954. Grobovi kroz tri obruča. — *Narodna armija*, Beograd, 17 jun 1954, str. 1 i 5.

Seferović Mensur, DRUGOVI IZ BATALJONA. Zbirka reportaža iz Pete neprijateljske ofanzive, „Grobovi kroz tri obruča" — reportaža o mestima gde su sahranjeni borci pali u borbama u toku ofanzive. (Str. 48—51). — *Narodna prosvjeta*, Sarajevo, 1955, str. 170.

Seferović Nusret, NA PADINAMA MAGLIĆA. Prikaz dokumentarnog kratkometražnog filma o zemljištu između Pive i Sutjeske. — *Borba*, Beograd, 29 jun 1954, str. 4.

Sesar Ksenija, „MITRALJEZ JE ŠTEKTAO KRAJ UHA, A JA SAM SPAVALA" .Crtice iz borbi Majevičke brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Karlovački tjednik*, Karlovac, 3 jul 1958.

S. F., SUSRETI. Crtice iz borbi na Sutjesci zabaležene po pričanju preživelih boraca iz Solina: Marka Gašpića, intendanta 1 bataljona 1 dalmatinske brigade; Marka Bobana, političkog komesara 4 bataljona 3 dalmatinske brigade; Tončia Milićića, borca 4 bataljona 1 proleterske brigade; Dana Celebića, borca Prateće čete 3 divizije i Milana Grubišića, političkog komesara jedne čete 4 bataljona 5 crnogorske brigade. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 4 jul 1958, str. 2.

S. F. PROGRAM PROSLAVE NA TJENTIŠTU 13 JUNA. Informacija o programu proslave na Sutjesci povodom desetogodišnjice borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Narodna armija*, Beograd, 11 jun 1953, str. 1.

SIMBOL HEROIZMA. Prigodni članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jula 1958, str. 1.

Simić Milan, PRIJELAZ PREKO SUTJESKE. Crtice iz Proboja 1 dalmatinske brigade preko Sutjeske i uspona na Zelengoru u toku 11 i 12 juna 1943. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 7.

Simonović Miomir, DINA I NINA. Šta se sve vidi na fotografiji Žorža Skrigina, koja je snimljena 10 juna 1943: Ivka Rutić sa šestomesečnom kćerkicom Dinom; Junuz Mededović i grupa boraca 2 proleterske brigade, kao i deo bolnice 4 proleterske brigade.— *Borba*,Beograd, 23 februar 1958, str. 3.

Sinobad N., PO CIJENU TEŠKIH ŽRTAVA ZADATAK JE IZVRŠEN. Sećanje na pokret 2 dalmatinske brigade od Sinjajevine do Sutjeske, krajem maja i početkom juna 1943 i njene borbe na području Donjih i Gornjih Bara od 5 do 9 juna 1943. — *Novi list*, Rijeka, 4 jul 1958, str. 3.

SJEĆANJE BORACA. Crtice Jova Nonkovića o borbama, gladi i naporima u toku Pete neprijateljske ofanzive. Dato je još nekoliko crtica po kazivanju preživelih boraca. — *Šibenski list*, Šibenik, 23 jul 1958, str. 2.

K., NIJE ME ZABORAVIO. Zabeleženo prema sećanju Marka Popovića i Grozdana Đukanovića, boraca Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Pojedine crtice o drugu Titu u danima probijanja preko Sutjeske i Zelengore. — *Komunist*, Beograd, 10 jul 1958, str. 3.

S. K., REVOLUCIONAR I VOJNIK. Nekoliko crtica iz života i rada Save Kovačevića u predratnom i ratnom periodu. — *Komunist*, Beograd, 14 jun 1957 str. 10.

Skrinjar V., TRI VIDA PROSLAVE. Informacija o prvom sastanku republičke komisije za pripremanje proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. Dragi Milenković, član Centralnog odbora saveza boraca Jugoslavije o osnovnim elementima okvirnog opštejugoslovenskog plana proslave. Formirano je nekoliko operativnih grupa za sprovođenje pojedinih zadataka. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 22 februar 1958, str. 8.

SLAVNA EPOPEJA. Članak. Kratak pregled neprijateljskih priprema za Petu neprijateljsku ofanzivu. Tok i značaj operacija. — *Glas*, Beograd, 16 maj 1948, str. 1 i 2.

SLAVNA PETNAESTOGODIŠNJICA. Kratka informacija o proslavi na Sutjesci i o cesti Foča—Gacko koja se upravo dovršava. — *Vjesnik*, Zagreb, 8 jun 1958, str. 14.

Slavković Dušan, PREKO SUTJESKE I ZELENGORE. Beleške. Tragovima Pete neprijateljske ofanzive. Seljaci iznose svoja sećanja na junske dane 1943. Mirko Majdev iz Tjentišta priča o velikom broju leševa u dolini Sutjeske i o tome kako je video teškog ranjenika, ranjenog u obe noge, kako pase travu. Na Košuru, grob Save Kovačevića, poprišta borbi: Ljubin Grob, Balinovac, Jeleč"... Svuda nailazimo na kosti"... — *„20 oktobar"*, Beograd, 17 decembar, 1948, str. 6.

S. Lj. NINA MARAKOVIĆ — HEROJ SUTJESKE. Članak o Nini Marakvoiću, komandantu 7 banijske brigade, i njegovoj pogibiji u selu Rataj 13 juna 1943, prilikom proboja poslednjeg nemačkog obruča u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Dubrovački vjesnik*, Dubrovnik, 20 jun 1958.

S. Lj., SLAVONIJA ZA VRIJEME SUTJESKE. O formiranju Prvog slavonskog korpusa i njegovim borbama u Požeškoj Kotlini 1943. — *Đakovački list*, Đakovo, 14 jun 1958, VI, 250; Požeški list, 5 jun 1958, VI, 23.

Smailbegović Mesud, NOĆ U ZELENGORI. Sećanje na jednu noć 4 proleterske brigade na Zelengori, uoči proboja iz obruča Pete neprijateljske ofanzive. — *Objavljeno u almanahu*, „Za pobjedu 1942—1945" (tri godine borbe 4 proleterske crnogorske brigade, 17 jun 1942 — 17 jun 1945), str. 96—97, Prosveta, Beograd, 1945.

S. M., PLOTUNI NA SUTJESCI. Reportaža o proslavi desetogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Narodna armija*, Beograd, 18 jun 1953, str. 5.

Smirnov Vlada, INŽINJERIJA U IV I V OFANZIVI. Članak. Uloga, zadaci i stečena iskustva inžinjerije u Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi: popravka i rušenje puteva, forsiranje Neretve i Drine, izgradnja mostova kod Broda i Bastasa za prelaz ranjenika i artiljerije. — *Narodna armija*, Beograd, 22 jun 1946, str. 2.

SMRT LEGENDARNOG KOMANDANTA. Beleška povodom četrnaestogodišnjice pogibije Save Kovačevića. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 13 jun 1957, str. 7.

Sofijanić Ratko, TITO JE PORUČIO DA BRANIMO POLOŽAJ. Sećanje na susret sa ranjenim drugom Titom na Zelengori 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 maj 1952, str. 5.

S. P. — *Ž. M.*, SAM. Literarni prilog o stradanjima ranjenika i tifusara u probijanju kroz neprijateljske obručeve u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Nova žena*, Sarajevo, br. 7—8, 1958, str. 5.

SPREMLJEN DORUČAK ZA PROLETERE. Crtica iz borbe 1 proleterske brigade na Balinovcu 10 juna 1943 u proboju nemačkog obruča na Zelengori. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul **1958**, str. 2.

Srdanović Tošo, SA RANJENICIMA U PETOJ OFANZIVI. Sećanja na dane teških iskušenja i visokog morala ranjenika, povodom trogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Omladinski pokret*, Titograd, 13 jun 1946, str. 2.

Srdić Milenko, DJETINJSTVO PRESJEČENO NOŽEM. Sećanje Maksima Krstulovića, kada se kao desetogodišnji dečak probijao preko Pive, Vučeva i Sutjeske početkom juna 1943. — *Narodni list*, Zadar, 6 jun 1958, str. 4.

Srdić Milenko, NA VODENOJ STAZI. Članak o borbama za proboj neprijateljskog obruča na Sutjesci. — *Globus*, Zagreb, 14 mart 1958.

Srdić Milenko, U HLADNIM TALASIMA SUTJESKE. Sećanje Zore Vajs na prelaz preko Sutjeske u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Naš rad*, Beograd, br. 5, 1958, str. 3—4.

SREĆAN PUT. Kratka vest o ispraćaju učesnika Bitke na Sutjesci na proslavi. 85 učesnika otišlo je iz Niša i okoline na Tjentište. — *Narodne novine*, Niš, 4 jul 1958, str. 1.

S. S., STO DVADESET PREŽIVELIH BORACA 7 KRAJIŠKE BRIVADE POLAZE NA SUTJESKU. Beleška od preživelih boraca iz Pete neprijateljske ofanzive o formiranju 7 krajiške brigade u Jajcu, odakle kreću na proslavu. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 3.

S. S., PROBOJ NJEMAČKOG OBRUČA. Sećanje Save Burića, komandanta 5 crnogorske brigade, na borbu na Sutjesci 13 juna 1943. — *Glas Slavonije*, Osijek, 9 jun 1958, str. 5.

S. S., ISPIT ČOVEČANSTVA. Članak o značaju Bitke na Sutjesci. — *Front slobode*, Tuzla, 30 maj 1958.

Stanek Leopold, PLANINSKI POZDRAV SUTJESKI. Pesma. — *Planinski vestnik*, Ljubljana br. 8, 1958, str. 433.

Stanišić M., PROLETER PENJO. Sećanje na puškomitraljesca 1 bataljona 1 proleterske brigade Njegova izdržljivost na marševima od Čelebića i Zlatnog Bora do Vučeva i Balinovca. — *Gardist* Beograd, 31 mart 1958, str. 8.

Stanković Živomir, SEĆAŠ LI SE DRUŽE, SEĆAŠ... Crtica o susretima starih boraca iz 1 i 2 proleterske divizije prilikom dolaska na proslavu na Tjentištu. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

Stanković Živomir, NEODOLJIV ZOV SUTJESKE. Prigodni članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

Stanković Ž., PRED UPERENIM CEVIMA. Sećanje Katice Nikoliš, bolničarke Centralne bolnice, koju su sa dvoje male dece i jednom grupom boraca i ranjenika na Sutjesci zarobili Nemci. Oni su je prinudili da gleda streljanja zarobljenika, a zatim sa decom oterali u logor. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 3.

Stanković Živomir, RAZGOVOR DVEJU GENERACIJA. Zapis po kazivanju starih boraca, koji su dolazeći na Sutjesku osveživali svoja sećanja o uzbudljivim trenucima Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

Stanišević B., PJESMA NA HRČAVCI. Tri crtice, zabeležene po pričanju preživelih boraca: Steva Govedarice o prelazu preko Hrčavke i usponu na Zelengoru 4 bataljona 10 hercegovačke brigade 9 juna 1943; Rada Bodražića o pogibiji Nikole Ivetića, borca 2 čete 3 bataljona 4 proleterske brigade na Ljubinom Grobu 10 juna 1943; Joza Zara o pogibiji Milutina Prlje, borca 1 čete 1 bataljona 1 proleterske brigade prilikom proboja neprijateljskog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik 12 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 3.

Stanojević Tihomir, VELIKI ŽIVOT POSVEĆEN VELIKOM DELU. Fragmenti iz života druga Tita, zapisani prema njegovom pričanju. O ranjavanju druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943; Susret druga Tita sa ranjenim borcem, 13 jula 1943 kod sela Rataj koji plače za svojim poginulim komandantom Ninom Marakovićem iz 7 banjske brigade. — *Politika*, Beograd, 25 maj 1954, str. 3.

Stanojević Tihomir, TROJE ZA KOLONOM. Sećanja na dane borbi i stradanja, na ranjene drugove u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Priča o Luki Vučiniću, ranjeniku na Sutjesci. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958, str. 4.

Stanković Staniša, TE NOĆI KOSTI PROLETERA NIJESU BILE SAME... Kolona mladih oficira na Tjentištu. Učesnici obilaze bojište i evociraju uspomene na borbe u Petoj neprijateljsko ofanzivi. — *Narodne novine*, Niš, 14. jul 1958, str. 5.

S. D., ROMANIJA ČEKA PROLETERE. Kako su majke partizana s Romanije preživljavale Bitku na Sutjesci i dočekale pobednike iz Pete neprijateljske ofanzive; borci 6 brigade pričaju svoje doživljaje; doček u Birču; kako su nastradali ranjenici u Šekovićima. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943, str. 21—23.

St. M., POD RATNIM ZASTAVAMA PROLETERA. Reportaža sa 10 snimaka sa Tjentišta prilikom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Ibarske novosti*, Kraljevo, 18 jul 1958, str. 2 i 3

Stavjel Nenad, ISTORIJA JEDNE FOTOGRAFIJE. Sećanje na momenat kada je snimljena fotografija druga Tita u istočnoj Bosni. Po proboju preko komunikacije Sarajevo—Višegrad kolona Vrhovnog štaba sa Pratećim bataljonom kretala se u pravcu Kladnja. Vodič ih je čitavu noć pogrešno

vodio, te se ujutro nadoše na istom mestu .Štab Pratećeg bataljona doneo je odluku da vodiča strelja, ali kada je to doznao Tito, nije dozvolio streljanje. Sa tog pokreta je i objavljena fotografija druga Tita. — *Politika*, Beograd, 25 maj 1957, str. 7.

Stavjel Nenad, RAPORT KOMANDANTA TOMANOVIĆA. Sećanje Radomira Babića, političkog komesara 3 divizije za vreme Pete neprijateljske ofanzive, na susret sa smrtno ranjenim zamenikom komandanta 10 hercegovačke brigade Vladom Tomanovićem 1 juna 1943 na padinama planine Bioč i podnošenje izveštaja drugu Titu 3 juna 1943 o situaciji na frontu južno od Mratinja. — *Politika*, Beograd, 23 jun 1958, str. 3.

Stavjel Nenad, HRABRA DEVOJKA DANICA. Sećanje Radomira Babića, političkog komesara 3 divizije u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, na borbe njegove divizije na Sutjesci 12 i 13 juna 1943 devoiku Danicu Burić, koja se dobrovoljno javila za bombaša prilikom probijanja iz nemačkog obruča. — *Politika*, Beograd, 15 jun 1958, str. 10.

Stavjel Nenad, ISTINITA LEGENDA O JAVORKU. Sećanje Jovana Božovića na borbu 1 bataljona 7 krajiške brigade na Pivskom Javorku 30 maja 1943, u odbrani mratinjskog prelaza preko Pive. — *Politika*, Beograd, 18 jun 1958, str. 5.

Stavjel Nenad, BITKA NA BALINOVCU. Sećanje Miloja Milojevića, zamenika komandanta 1 proleterske brigade u Petoj neprijatelisloj ofanzivi, na borbe na Vučevu krajem maja 1943, na Borovnu povrh Sutjeske početkom juna 1943 i na Balinovcu 10 juna 1943. — *Politika*, Beograd, 30 jun 1958, str. 5

Stefanović Dragoslav, BEOGRAD NA SUTJESCI. Sećanje na borbu 6 bataljona 1 proleterske brigade u klisuri Sutjeske (južno od Suhe), 4 juna 1943 i na Vrhovni štab u rejonu Kazani (južno i Tjentišta) 7—8 juna 1943. Objavljeno u zborniku *Sutjeska*, str. 118—122, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Stefanović M., ČOVEK S POZNATE FOTOGRAFIJE. Crtica o fotografiji iz Pete neprijateljske ofanzive: „Ranjenici na Milinkladi sa podacima o borcima koji se na njoj vide. — *Politika*, Beograd, 3 jul 1958.

Stijović Milonja, S PRVOM U PROBOJU. Odlomci iz ratnog dnevnika: 10 jun — proboj Prve; 11 jun 1943 — pred Miljevinom. — *Front*, Beograd, br. 11, str. 6.

Stijović Milonja, TRENUTAK EPOPEJE NA SUTJESCI. Sećanje na borbu jedinica 1 proleterske brigade na padinama Košura, prilikom probijanja Sutjeske za Zelengoru u periodu 6—7 juna 1943, sa likovima pojedinih boraca iz te borbe. — *Gardist*, Beograd, 15 jul 1956, str. 7.

Stijović Milonja, NA LITICAMA SUTJESKE. Odlomci iz dnevnika o borbama naših jedinica u probijanju preko Vučeva i Sutjeske početkom juna 1943. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jul 1952, str.4.

Stijović Milonja, ZAPISANO NA SUTJESCI U SUBOTU 3 JUNA 1943. Odlomak iz dnevnika o borbi Kragujevačkog bataljona 1 proleterske brigade na Borovnu povrh Sutjeske 3 juna 1943. — *Gardist*, Beograd, br. 12, 1958, str. 4.

Stijović Milonja, TRENUTAK NA ČELEBIĆU. Odlomak iz ratnog dnevnika o borbi 1 bataljona 1 proleterske brigade kod Čelebića i sela Borja 21 maja 1943. — *Gardist*, Beograd, br. 13, 1958, str.4.

St. M., POHOD NA SUTJESKU. Informacija o zboru Ferijalnog saveza Jugoslavije, koji će se održati od 1 do 5 jula, u dane proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. Učestvovaće 12 brigada sa oko 1.300 ferijalaca i još oko 4.000 članova ferijalnog saveza Jugoslavije. Brigade će proći putevima proleterskih brigada. — *Politika*, Beograd, 26 februar 1958, str. 5.

Stojanović Despot, ČUVAJ SE, SINE. Pripovetka o Branku teškom ranjeniku na Sutjesci 13 juna 1943 za koga su Nemci mislili da je mrtav te ga nisu ni dirali, dok su ostale ranjenike ubijali iz pištolja. Kada su Nemci otišli, posle par dana naišao je neki seljak i spasao Branka. — *Crvena zvezda*, Beograd, 11 jun 1957, str. 3.

Stojanović J., OLGA NIJE OSTAVILA BRATA. Crtica o pogibiji Olge Vujisić na Sutjesci. — *Naša žena*, br. 7—8, 1958, str. 4.

Stojanović Zoran, NA SUTJESCI ŠEST NA JEDNOG. Kratka informacija o značaju Pete neprijateljske ofanzive i o tome kako je poginuo narodni heroj Sava Kovačević. — *Partizan*, Beograd, 16 februar 1958, str. 7.

Stojnić Nenad, TO JE BIO MOJ BRAT. Crtice o Obradu Šiliku i Franji Barbi borcima 6 bataljona 1 proleterske brigade u vreme Pete neprijateljske ofanzive. — *Komunist*, Beograd, 10 jun 1958, str. 3.

Stojnić Nenad, S KONAČARIMA. Beleška o razgovoru vođenom sa starim borcima u logoru na Tjentištu, uoči proslave Bitke na Sutjesci. — *Komunist*, Beograd, 3 jul 1958, str. 3.

Stojnić Velimir, SPOMENICI U BRONZI I KAMENU. Članak o programu i zadacima komisije Centralnog odbora Saveza boraca o uređenju spomenika na Sutjesci, u Sremu i Jasenovcu. — *Narodna armija*, Beograd, 25 novembar 1954, str. 7.

Stojković R., PROLETERI U STRELCE. Crtice iz borbe 1 proleterske brigade na Zlatnom Boru 22 maja 1943, na padinama Košura 7—8 juna 1943 i susret sa drugom Titom pred proboj komunikacia Foča—Kalinovik 11 juna 1943. Zabeleženo po pričanju P. Žigića. — *Za pobedu*, Skopje, 22 jun 1956, str. 2.

Stolnik Janko, S TIFUSNIKI ČEZ SUTJESKO. Sećanje Dražić Pere, borca 8 brigade 7 banijske divizije, na prelaz preko Sutjeske sa kolonom tifusara 10 juna 1943. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 2 jul 1958, str. 2.

Stojović Ljubomir, POSLEDNJI ČASOVI NURIJE POZDERCA. Prigodan članak. Kako je 11 juna 1943 poginuo Nurije Pozderac, potpretsednik AVNOJ-a — prema sećanjima Seada Pozderca, njegovog sina, koji je preživeo dane Pete neprijateljske ofanzive. — *Politika*, Beograd, 14 decembar 1951, str. 4.

Strugar Niko, BIOČE. Sažeta rekonstrukcija borbe Udarne grupe bataljona iz 4 i 5 crnogorske brigade kod Bioča od 14 do 17 maja 1943. — *Objavljeno u Enciklopediji Jugoslavije*, str. 568 tom I.

Strugar Niko, BOJ KOD BIOČA 16 I 17 MAJA 1943 GODINE. Sećanje na borbe Udarne grupe bataljona (3 bataljona 4 proleterske brigade, 2 i 4 bataljon 5 crnogorske brigade i dva bataljona Zetskog partizanskog odreda), polovinom maja 1943: pokret iz sela Lukova preko Nikšićke Župe do sela Kopilje, od 12 do 13 maja 1943, razbijanje četničke grupacije u rejonu sela Kopilje 14 maja 1943, pokret ka Bioču i uništenje jednog bataljona 383 talijanskog puka zapadno od Bioča 16—17 maja 1943. — *Vojnoistoriski glasnik*, Beograd, br. 3, 1954, str. 99—104.

Stupar Bogdan i dr., NAKON PROBOJA. Sećanje na proboj 1 dalmatinske brigade na Sutjesci 11 juna 1943 sa opisom ranjavanja političkog komesara čete Davora Radovnikovića-Štrke na Zelengori 13 juna 1943. Teško ranjen, on je izvršio samoubistvo da ne bi otežavao dalje probijanje svojih drugova. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 9 jun 1958, str. 2.

Stupar Bogdan i Reić Lovro, POSLEDNJI RAFALI. Sećanje na neizvršeno naređenje u 1 dalmatinskoj brigadi da se zakopaju na Vučevu teški mitraljezi i njihovu ulogu u proboju brigade prelo Sutjeske 11 juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 10 jun 1958, str. 2.

Stupar Bogdan i Reić Lovro, PRVI BATALJON PRVE DALMATINSKE BRIGADE NA SUTJESCI. Sećanje na borbe 1 bataljona 1 dalmatinske brigade na Vučevu i u proboju na Sutjesci od 9 do 11 juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 28 jun 1958, str. 3,

SUTJESKA 1943—1953. Zbornik radova o Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Sadrži: 4 vojnoistoriska članka, 32 sećanja i crtice, 5 biografija, 3 odlomka iz dnevnika i 24 pesme. — *Narodna knjiga*, Cetinje, 1953, str. 303.

SUTJESKA. Prigodan članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 1.

SUTJESKA OPOMINJE I NAS I BUDUĆE GENERACIJE DA MORAJU BITI POŠTOVANE ŽRTVE KOJE SU PALE TAMO I ŠIROM CIJELE ZEMLJE. Povodom proslave na Tjentištu daje se prikaz Bitke na Sutjesci i citiraju reči druga Tita, Rankovića i Koče Popovića. — *Narodne novine*, Niš, 4 jul 1958, str. 4.

SUTJESKA. Razgovor nekoliko članova iz redakcije „Borbe" sa preživelim učesnicima Bitke na Sutjesci. Ljubo Vučković: Prolaz je osiguran; Milica Leković: Hod po mukama; Milisav Bojić: Molba devojke na samrti; Savo Burić: Poslednji proboj obruča; Batrić Jovanović: Dečja ruka; Pavle Jakšić: Nemci su zaplenili Titov ručak; Đuro Lončarević: Sam u pozadini; Radmila Čulić: Trka s Nemcima; Danica Milosavljević: Najzad — hleb; Puniša Perović: Kolona ranjenika; Slobodan Šakota: Neviđen prizor; Ljubo Babić: Oslobođen prolaz; Milinko Đurović: Zalogaj za druge. — *Borba*, Beograd, 15 jun 1958, str. 4 i 5.

SUTJESKA. Članak o značaju i veličini Bitke na Sutjesci. — *Zadruga*, Beograd, 3 jul 1958, str. 1.

SUTJESKU SMO DOŽIVELI SRCEM I ORUŽJEM. Peta neprijateljska ofanziva u sećanju preživelih žena-boraca. Dr Saša Božović, lekar; Darinka Milačić-Dozet, borac 4 proleterske brigade; Stanka Glomazić, borac 1 bataljona 1 proleterske brigade; Ivka Rutić, član Pozorišta narodnog oslobođenja; Danica Brajović-Milutinović, borac 4 bataljona 5 proleterske brigade; Ljubica Perović, član agitpropa 3 divizije. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943. str. 10—11.

SUTJESKA. Prigodni članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Vjesnik*, Zagreb, 4 jul 1958, str. 1.

SUTJESKA. Kratka informacija „Vjesnika" za mlade čitaoce. Kako je i zašto Sutjeska postala spomenik herojstva naših naroda. — *Vjesnik*, Zagreb, 22 mart 1958, str. 7.

SUTJESKA. Prigodan članak povodom petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 4 jul 1958, str. 1.

SUTJESKA — SIMBOL NAŠIH ŽRTAVA I POBJEDA. Reportaža sa Tjentišta o proslavi petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Glas Zadra*, Zadar, 12 jul 1958, str. 3.

SUTJESKA — SLAVA OSLOBODILAČKOG RATA. Značaj borbi na Sutjesci u toku Pete neprijateljske ofanzive juna 1943. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1948,

SUTJESKA SE SPREMA DA PRIMI GOSTE. Informacija o pripremama u dolini Sutjeske za proslavu petnaestogodišnjice Bitke. — *Politika*, Beograd, 20 jun 1958, str. 4.

SUTJESKA — SIMBOL JUGOSLOVENSKIH NARODA. Prigodan članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Železar*, Jesenice, br. 7, 1958, str. 200—202.

SUTJESKA SVETIONIK BRATSTVA I JEDINSTVA. U okviru priprema za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci, predloženo da se formira logor „Bratstvo i jedinstvo", u koji bi ušli najbolji pripadnici društva „Partizan" iz svih republičkih organizacija. — *Partizan*, Beograd, 16 februar 1958, str. 1.

Subotić Radomir, REKOM I GOROM HEROJA. Reportaža sa puta — tragom 1 vojvođanske brigade na Sutjesci i Zelengori. — *Slobodna Vojvodina*, Novi Sad, 15 jul 1951.

Suljić M., DVANAESTOGODIŠNJICA BITKE NA SUTJESCI. Prigodan članak. — *Derventski list*, Derventa, 17 jul 1955.

Suljević Kasim, RATNIKOVA PORCIJA. Čobanica pronašla porciju Radoslava Jovaša i želi da je preda sopstveniku, ako je preživeo Bitku na Sutjeci. — *Narodna armija*, Beograd, 13 mart 1958, str. 6.

Sušić Derviš, UDARAC KOJI SE NIJE MOGAO ZADRŽATI. Članak o borbama 1 proleterske brigade prilikom proboja nemačkog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik 12 i 13 juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 17 jun 1958, str. 2.

Sušić Derviš, NAD NEOBJAVLJENIM STRANICAMA USPOMENA. Sećanje Gojka Đukića na borbe 1 proleterske brigade kod Ćelebića od 21 do 23 maja 1943, na Balinovcu 10 juna 1943 i kod Miljevine 12 i 13 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 13 jun 1958, str. 2.

Sušić Derviš, BEPO NOSAČ. Sećanje na grupu talijanskih vojnika-zarobljenika koji su na nosilima prenosili teškog ranjenika sa Rudina za Šćepan Polje u početku Pete neprijateljske ofanzive. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 8.

Sušić Derviš, SUNCE I OČI UMORNIH. Sećanje na probijanje jedne kolone ranjenika i bolesnika od Sutjeske, preko Zelengore do Miljevine, sa opisom ondašnjih teškoća i likova. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 3.

Sušić Derviš, PREGRŠT SUVIH KRUŠAKA. Beleške iz Pete neprijateljske ofanzive o grupi ranjenika koja se probijala utabanim stazama do sela Rataja. Sukob sa Nemcima. Pregršt krušaka iz napuštene kuće za ranjenog druga. — *Front*, Beograd, br. 10, str. 10.

Sušić Derviš, SUNCE, VATRA I OSMEH. Beleške iz bolničke kolone: juriš tifusara i ranjenika na Nemce; Bombardovanje i glad; Zahvalnost crnogorskim majkama. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943, str. 16.

Sušić Derviš, JUTRO NAD REKOM. Susreti učesnika Bitke na Sutjesci, razgovori i uspomene. — *Front*, Beograd, br. 14, 20 jul 1958, str. 10—11.

Sušić Derviš, S PROLETERIMA. Zabeleške iz rata. Period iz Pete neprijateljske ofanzive zahvaćen je ukratko: boravak u Centralnoj bolnici (Ćelebić), prelaz preko Tare, povratak iz bolnice u 1 bataljon 1 proleterske brigade, prelaz preko Pive i izbijanje na Vučevo (str. 275—282). — *Svetlost*, Sarajevo, 1950, str. 282.

SVEČANA KOMEMORACIJA POVODOM DESETOGODIŠNJICE SMRTI DR SIME MILOŠEVIĆA. Na Medcinskom fakultetu, dr Vojo Đukanović govovi o liku Sime Miloševića, članu Izvršnog odbora AVNOJ-a, koji je pao u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Borba*, Beograd, 17 jun 1953, str. 4.

SVEČANOST U SVIM JEDINICAMA JNA. Proslava petnaestogodišnjica Bitke na Sutjesci počela je u JNA, i to nizom priredbi, izložbama fotografija, festivalima filmova, posetama muzejima NO borbe itd. — *Borba*, Beograd, 20 jun 1958, str. 2.

Šakota Slobodan, BEZ SNA I ZALOGAJA HRANE. Odlomak iz dnevnika o probijanju 10 hercegovačke brigade preko Sutjeske i Zelengore od 8 do 11 juna 1943. *Komunist*, Beograd, 19 jun 1958, str. 8.

Šakota Slobodan, POPUŠILI SMO VESTI. Crtica o grupi boraca 10 hercegovačke brigade na Vučevu, početkom juna 1943, i kako su papir na kome su bile otštampane radio-vesti upotrebili za cigarpapir. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 7.

Šaranović Ljubo, MOSTIĆ NA PIVI. Članak o probijanju 1 dalmatinske brigade sa Rudina preko Pive, Vučeva i Sutjeske u prethodnici 3 divizije od 8 do 11 juna 1943. Zabeležio Lj. Š. prema sećanju Dimitrija Vojvodića. — *Komunist*, Beograd, 12 jun 1958, str. 10.

Šaranović Ljubo, BRIGADE SU PROŠLE. Reportaža napisana po pričanju učesnika o borbama 3 divizije, posebno njene 1 dalmatinske brigade, na prostoru Vučevo—Sutjeska, od 8 do 13 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 14 jun 1953, str. 3.

Šaranović Ljubo, KROZ OBRUČ. Fragmenti iz pokreta 1 dalmatinske brigade preko Pive i Vučeva i proboj nemačkog obruča na Sutjesci od 8 do 12 juna 1943, zapisano prema kazivanju jednog komandanta bataljona 1 dalmatinske brigade. — *Narodni vojnik*, Beograd, 11 maj 1957, str. 11.

Šaranović Ljubo, NESALOMLJIVI. Crtica o borbi 2 čete 3 bataljona 4 proleterske brigade na Ljubinom Grobu 10 juna 1943. — *Narodni vojnik*, Beograd, 10 jun 1955, str. 2.

Šaranović Ljubo, BORCI SU SAVLADALI SVE... Reportaža. Dimitrije Vojvodić o preživljenom na Sutjesci. Desetog juna Sava je naredio formiranje grupa za proboj. Prizori prilikom prelaska Sutjeske. — *Jedinstvo*, Priština, 12 maj 1958, str. 7.

Šaranović Ljubo, „NIŠTA SE NIJE VIDJELO OD DIMA". Kako je četa iz 4 proleterske brigade branila Ljubin Grob: „Žurite, drugovi, dok nam nije istekla sva krvi" A zatim je usledilo naređenje: „Ako je ko ostao živ neka se povuče, brigade su prošle..." I proleteri su se povukli po uspešno obavljenom zadatku. — *Jedinstvo*, Priština, 9 jun 1958, str. 7.

Šarčević Husejin, BILI SU DRUGOVI. Crtica iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 27 jun 1958.

Škekić Jovan, PROLEĆE NA MAGLIĆU. Utisci sa putovanja između Pive i Sutjeske — bojišta Pete neprijateljske ofanzive. — *Književne novine*, Beograd, 22 maj 1951, str. 1.

Šćekić Vlado, SUSRETI SA DRUGOM TITOM. Sećanje na probijanje 1 dalmatinske brigade preko Sutjeske i Zelengore za istočnu Bosnu i susret sa drugom Titom u selu Begovići. — *Narodna armija*, Beograd, 22 maj 1952, str. 3.

Šćekić Vlado, ŠEST GODINA PRVE PROLETERSKE BRIGADE. Referat povodom godišnjice stvaranja 1 brigade. Borbeni put, zadaci i značaj brigade. U Petoj neprijateljskoj ofanzivi bila je čelna jedinica u proboju. Balinovac, „jedna od odlučujućih bitaka". — *Narodna armija*, Beograd, 22 decembar 1947, str. 6—7.

Šegrt Vlado, PRVA VIJEST O SAVINOJ POGIBIJI. Sećanje na probijanje 10 hercegovačke brigade preko druma Foča—Kalinovik 13 juna 1943 i dalje ka planini Treskavici, gde su ih stigle prve vesti o pogibiji Save Kovačevića. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 8.

Šegrt Vlado, U KANJONU KOMARNICE. Opis povlačenja jedinica 10 hercegovačke brigade pred Nemcima uz Pivsku Planinu iz kanjona Komarnice krajem maja 1943 god. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 8.

Šegrt Vlado, BRIGADA PROTIV DIVIZIJE. Sećanje na borbe 10 hercegovačke brigade u drugoj polovini maja 1943 na prostoru Goransko —Ravno—Lebršnik. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 8.

Šegrt Vlado, AMANET UMIRUĆEG KOMESARA. Sećanje na borbe 10 hercegovačke brigade prvih dana juna 1943 na položajima Katin Kuk, južne padine Bioča i Volujka i pogibiju Vlade Tomanovića, zamenika komandanta brigade. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 8.

Šegrt Vlado, BILI SMO SIGURNI DA ĆEMO SE PROBITI. Sećanje na susret sa drugom Titom u rejonu Milinklade 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 18 maj 1952, str. 5.

Šegrt Vlado i Kapor Čedo, NEZABORAVLJENI ČASOVI. Sećanje na druga Tita u danima od 7 do 9 juna 1943 na Zelengori. Zabeležio Seferović Mensur. — *Narodna armija*, 22 decembar 1956, str. 3.

ŠEMA PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE (MAJ—JUN 1943). Kratak prikaz toka ofanzive, čiji su predmeti, dokumenti i naoružanje izloženi u sobi br. 11 Vojnog muzeja JNA (str. 157—162). — Objavljeno u Vodiču Vojnog muzeja JNA, Beograd 1953, str. 232.

Ševo Mirko, ZALUTALI U NEMAČKI LOGOR. Iz borbi 3 krajiške brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Sloboda*, Mostar, 19 jun 1958.

Ševo Mirko, KRAJ NAS JE BIO DRUG TITO. Sećanje borca 4 bataljona 3 krajiške brigade na susret sa drugom Titom u toku Pete neprijateljske ofanzive. — *Sloboda*, Mostar, 5 jun 1958.

Šilih Niko, LETOŠNJI 4 JULIJ. Prigodni članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 4 jul 1958, str. 1.

Šiljak Fadil i dr., SUTJESKA. Spomen-album o bici na Sutjesci: Ratni snimci iz Pete neprijateljske ofanzive i snimci zemljišta gde su se odvijale borbe. Ukupno 132 fotografije i 3 skice sa kratkim legendama. — *Mladost*, Beograd, 1958, str. 64.

Škerović Zarija, NISMO IH PUSTILI. Crtice iz borbi 6 istočnobosanske brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive: pogibija Miloša Popovića-Đurina, autora pesme „Konjuh planinom"; pripremanje jednog broja brigadnog lista za vreme ofanzive; pogibija Đure Kozomore na položaju pod Košurom. — *Za domovinu*, Zagreb, 19 jun 1958, str. 3.

Škerović Zarija, SUTJESKA... JE SUTJESKA... Memoarske crtice iz borbi 6 istočnobosanske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi sa osvrtom na opšti značaj Bitke na Sutjesci. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 241—243.

Škerović Zarija, SLAVNIM PUTEVIMA SAVINE BRIGADE. Prigodan članak povodom osmegodišnjice formiranja 5 proleterske (crnogorske) brigade, u kome je pored prikaza borbenog puta brigade kroz ceo rat dat i osvrt na ulogu brigade u borbi na Sutjesci juna 1943 i pogibiju njenog prvog komandanta Save Kovačevića. — *Narodna armija*, Beograd, 17 jun 1950, str. 4.

Škodnik Vanda, „NE NOSITE ME S SEBOJ..." Sećanje Nikole Praščevića, kurira Štaba 4 proleterske brigade, na svog komandanta Vaku Đurovića i njegovu pogibiju na Milinkladi 9 juna 1943. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 22 jun 1958, str. 16.

Škodnik Vanda, ALI GORI ZEMLJA ALI NEBO. Sećanje Blaža Crnice, borca 3 sandžačke brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, na probijanje kroz neprijateljski obruč posle borbe na Sutjesci 13 juna 1943. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 15 jun 1958, str. 16.

Škodnik Vanda, DOKLER BO TEKLA SUTJESKA. Reportaža sa obilaska poprišta borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 4 jul 1958, str. 3

Škodnik Vanda, „ČE BO OČE VPRAŠAL ZAME, RECI MU..." Sećanje Jukić Augustina na četrnaestogodišnjeg borca 2 dalmatinske brigade Momira-Momu Radulovića, kada je u proboju na Miljevini 13 juna bio teško ranjen (avionska bomba odnela mu je obe noge) i njegove poslednje reči pred smrt su bile: da žali što još nije postao član Partije i da saopšte ocu da nije plakao zbog rana. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 29 jun 1958, str. 16.

Škodnik Vanda, STARA POJDE NA SUTJESKO. Sećanje Anđelke Tomljenović, nekadašnje bolničarke 4 proleterske brigade na borbe i napore u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 15 jun 1958, str. 16.

Škodnik Vanda, NAŠ RACA JE JUNAK SA SUTJESKE. Sećanje Gliše Raca i Pere Divjeka na borbe 7 krajiške brigade, od Sinjajevine do Zelengore, krajem maja i početkom juna 1943. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 4 jul 1958, str. 2.

Škodnik Vanda, LEGENDARNI HERCEGOVAC. Sećanje Vlade Šegrta ,komandanta 10 hercegovačke brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi na pogibiju njegovog zamenika Vladu Tomanovića u borbama na padinama planine Bioč 1 juna 1943. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 4 jul 1958, str. 2

Škodnik Vanda, „RAČUNAJTE NA NAS, KOT DA SMO ŠE VSI..." Sećanje Vicka Perovića na borbu 2 dalmatinske brigade na Donjim i Gornjim Barama od 5 do 9 juna 1943. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 29 jun 1958, str. 16.

Škodnik Vanda, „DOBRO MI JE, TOVARIŠ KOMANDANT..." Sećanje Škerović Zarije na poslednji razgovor sa Đurom Kozomorom, borcem 6 istočnobosanske brigade koji je 9 juna 1943 na Milinkladi ostao teško ranjen. — *Slovenski poročevalec*, Ljubljana, 22 jun 1958, str. 16.

Špaleta Vlado, UZ VRHOVNOG KOMANDANTA. Komandir voda u 2 četi 2 bataljona 1 proleterske brigade o borbama svoje jedinice na Vučevu. Naređenje je da se zakopa teško oružje, pokret za Zelengoru i proboj na Balinovcu od 6 do 10 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str.10.

Špika Ivan, BOMBARDOVANJE MILJEVINE. Sećanje na bombardovanje nemačkih aviona prilikom probijanja 2 dalmatinske brigade preko komunikacije Foča—Kalinovik 13 juna 1943. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 2 jul 1958, str. 2.

Štambuk Ante, SUSRET S DRUGOM TITOM. Crtica o drugu Titu iz Pete neprijateljske ofanzive. Kolona 1 proleterske brigade prolazila je pored mesta gde je bio Vrhovni štab i jedan borac je zastao i od kurira u Vrhovnom štabu zatražio cigaretu, ali je nije dobio jer je nisu imali. To je video drug Tito, pozvao tog borca i dao mu cigaretu. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 11.

Štambuk Zdenko, SUTJESKA. — Ilustrovani vjesnik, Zagreb, br. 46, 1945, str. 11.

Štetić Stanko, ZAVJET PIONIRA. Crtica o jednom razgovoru vođenom u Pionirskoj četi Vrhovnog štaba, početkom juna 1943, kod visećeg mosta preko Pive, u rejonu Mratinja. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 4.

Štetić Stanko, BUMERANG. Sećanje na pokret kolone Vrhovnog štaba i Pratećeg bataljona iz doline Sutjeske prema Milinkladi, pod nemačkom vatrom. Bombardovanje neprijateljske avijacije terena između Sutjeske i Hrčavke i ranjavanje druga Tita na Milinkladi od 8 do 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 21 maj 1957, str. 2.

Štetić Stanko, DRUGOVI, BIĆE BOLJE. Sećanje na reči druga Tita grupi boraca Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, pred probijanje preko komunikacije Foča—Kalinovik 13 juna 1943. — *Za pobjedu*, Niš, 22 maj 1954, str. 2.

Štetić Stanko, TITO JE RANJEN... Crtica o ranjavanju druga Tita 12 juna 1943 na Milinkladi. — *Front*, Beograd, 1 jun 1945, str. 5.

Šobot Aćim, KROZ POSLEDNJI OBRUČ. Memoarska crtica. — *Krajiške novine*, Banja Luka, 4 jul 1958.

Šolaja M., SJEĆANJE NA NARODNOG HEROJA BOŠKA ŽUNIĆA. Članak o Bošku Žuniću komandiru čete u 2 dalmatinskoj brigadi, koji je poginuo u jednom jurišu na nemačke položaje na Tovarnici. Pisan je po kazivanju njegovog brata Sime i Mrković Branka, koji je bio sa njime u borbi. — *Šibenski list*, Šibenik, 2 jul 1958, str. 3.

Šotra Milenko, OPET OFANZIVA... Sećanje povodom petogodišnjice Pete neprijateljske ofanzive. Odlomak iz članka „Priča narodnog komandanta". Odnosi se na početak ofanzive. — *Omladina*, Beograd, 15 maj 1948, str. 2.

Tanović Arif, OD SINJAJEVINE DO ROMANIJE. Reportaža po kazivanju Voja Nikolića i Blaža Jankovića. Borbe 4 proleterske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Pokret od Kolašina preko Sinjajevine do sela Mratinja. Boj na Budnju. Vrhovni štab i Tito u koloni 4 brigade. Pogibija Vaka Đurovića. Peti bataljon pritiče u pomoć 7 krajiškoj brigadi. Ljubin Grob — 10 na jednoga! Od 40 boraca 2 čete 3 bataljona palo je 27. Proleter Marijan: „Kad ja umrem, ti se zakloni iza mene", rekao je Boći Brajoviću. Prvi bataljon sa 10 hercegovačkom brigadom na Pliješu razbio je Nemce i zarobio komoru. Izbijanje na Zelengoru i prelaženje železničke pruge Sarajevo—Višegrad. — *Borba*, Beograd, 17 jun 1951, str. 2.

Taritaš Srećko, NAJPRE MUNICIJA PA ONDA HLEB... Sećanje potpukovnika Nikole Vidoševića, zamenika komandira čete 3 kragujevačkog bataljona 1 proleterske brigade. Halucinacije. Pogibija drugarice Milene i drugih. — *Narodne novine*, Niš, 28 jun 1958, str. 8.

TAVNA NOĆCA ZORU PITA. Narodna pesma o borbama na Sutjesci i Zelengori. — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 jun 1952, str. 3.

TELEGRAMI IZ DRUGE PROLETERSKE BRIGADE — od 29 do 31 maja 1943 (4 telegrama) kao i naređenja Vrhovnog štaba od 26 maja 1943 godine. — *Bilten*, NKOJ-a grada Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, str. 3.

Terić Vojo, PETOGODIŠNJICA PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Prigodni članak o pripremama nemačkih okupatora za Petu neprijateljsku ofanzivu, o odnosu snaga (6 : 1 u korist neprijatelja), o značaju tog okršaja. Autor ističe da je to bila „najteža i najkrvavija borba" u NOR-u,

da iskustva iz neprijateljske Pete ofanzive ukazuju na „neuništivost partizanskog rata", da su se u Petoj neprijateljskoj ofanzivi ispoljili „masovni primeri samopregora i heroizma". — *„20 oktobar"*, Beograd, 21 maj 1948, str. 2.

Terzić Velimir, 30 DANA U VRHOVNOM ŠTABU. Hronika najvažnijih događaja u Petoj neprijateljskoj ofanzivi: 15 maja 1943 nalazili smo se na Đurđevića Tari; 12 maja: Na Crnom jezeru; 21 maj: Crno jezero; 26 maj: Još uvek na Crnom jezeru; 3 jun: Mratinje; 4 jun: Preko Vučeva ka Sutjesci; 9 jun: Na Milinkladi; 13 jun: Drum Kalinovik—Foča; 14 jun: Miljevina. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1943, str. 3—5.

Terzić Velimir, NEKE USPOMENE NA VRHOVNOG KOMANDANTA DRUGA TITA U TOKU BITKE NA SUTJESCI. Razgovor druga Tita sa Radojem Dakićem, sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru u Đurđevića Tari polovinom maja 1943; čestitanje rođendana drugu Titu na Crnom Jezeru ispod Durmitora 25 maja 1943; savetovanje u Vrhovnom štabu u Mratinju 3 juna 1943; ranjavanje druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943. — *Vojni glasnik*, Beograd, 1958, br. 6, str. 4-9.

Terzić Velimir, IPAK ĆEMO SE PROBITI. Sećanje na reči druga Tita prilikom proboja sa Zelengore prema komunikaciji Foča—Kalinovik od 11 do 12 juna 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 1 januar 1952, str. 5.

Terzić Velimir, NARODNI HEROJ SAVA KOVAČEVIĆ. Članak povodom trogodišnjice smrti: heroj Sava; komandant Sava; Sava — ljubimac boraca; Sava — oličenje našeg narodnog karaktera naših ratnih vrlina. — *Narodna armija*, Beograd, 11 jun 1946, str. 7.

Terzić Velimir, O JEDNOM POKUŠAJU ISTORISKE OBRADE ČETVRTE I PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Kritički osvrt na knjigu Đura Kladarina „Slom IV i V okupatorsko-kvinsliške ofanzive". (Str. 18—35). — *Vojnoistoriski glasnik*, Beograd, br. 1, 1955, str. 1—35.

Terzić Velimir, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Članak. Sadržaj: uslovi za izvođenje operacije, osnovna operativna ideja Vrhovnog štaba, zaključak. — *Narodna armija*, Beograd, 1 januar 1946, str. 6—7.

Terzić Mile, PUT KROZ NEMOGUĆE. Crtice iz prelaza preko nabujale Sutjeske 7 brigade 7 banijske divizije noću 9/10 juna 1943. — *Glas Zadra*, Zadar, 4 jul 1958, str. 7.

Tiodorović Mihailo, NA VJEČITOJ STRAŽI KOMANDANTU SAVI. Crtice o borbama 5 crnogorske brigade na Vučevu 11 juna 1943, noćni silazak sa Vučeva ka Sutjesci, detalji iz prelaza preko reke, borba za proboj nemačkog obruča na Sutjesci, pogibija komandanta 3 divizije Save Kovačevića i njegovih kurira 13 juna 1943 u jurišima na nemačke položaje ispod Ozrena. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 6.

Tiodorović Mihailo, BIO SAM UZ SAVU U TRENUTKU KAD JE PAO PRED NEMAČKIM BUNKEROM. Pomoć ranjenom Nuriji Pozdercu. Borbe na Vučevu. Pokret od Vučeva do Sutjeske — „najteža noć". Mišo Mirković, kurir Save Kovačevića, prilikom prelaska reke tražio je pomoć. Krekovi, 13 jun 1943 — „svaki metar je tučen sa više automatskih oružja", „a minobacači sa svih strana". U jurišu Sava je presečen rafalom nemačkog mitraljeza.— *Pobjeda*, Titograd, 4. jul 1958,str. 13.

Tiodorović Mihailo, SA DALMATINCIMA NA SUTJESCI. Utisci sa proslave petnaestogodišnjice Bitke na Tjentištu. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 11 jul 1958, str. 2.

TIHO HUČI SUTJESKA... Kratak prikaz toka ofanzive. Pogibija Save Kovačevića. Kako su se borci probili iz obruča. — *Pionir*, Zagreb, 1 mart 1947, str. 8.

TITO JE RANJEN. Crtica o ranjavanju druga Tita prilikom bombardovanja nemačkih aviona u rejonu Milinklade 9 juna 1943. — *Za domovinu*, Zagreb, 24 maj 1952, str. 4.

TJENTIŠTE JE SPREMNO. Beleška o pripremama za početak proalsve Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 1.

Todorović D., SMELI MANEVAR HEROJSKE DESETINE. Crtica o desetini Save „Čaruge" iz 4 bataljona Majevičke brigade u borbi sa Nemcima u dolini Sutjeske početkom juna 1943. — *Za pobedu*, Skopje, 1 februar 1953, str. 4.

Todorović Vojo, VEČE POSVEĆENO PETOGODIŠNJICI SMRTI NARODNOG HEROJA SAVE KOVAČEVIĆA. Informacija o akademiji održanoj 17 juna 1948 u Domu sovjetske kulture povodom proslave Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive. General-major Vojo Todorović održao predavanje o Savi Kovačeviću. Dao je presek njegovog revolucionarnog rada od 1925, kada je postao član KPJ, do 13 juna 1943 kada je, kao komandant 3 udarne divizije, poginuo na Sutjesci. — *Narodna armija*, Beograd, 19 jun 1948, str. 4.

TERMOPILE OVE EPOPEJE. Odlomak iz knjige „Crveni Gazovi": spuštanje 4 proleterske brigade sa Barnog Dola u kanjon Pive do Mratinja 30 maja 1943; borba 1 bataljona 7 krajiške brigade na Javorku u odbrani Mratinjskog prelaza 30 maja 1943, prema pričanju Save Trikića, borca tog bataljona. — *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 5.

Tešić Ljubomir, „DA LI NEKO ZNA...?" Prizor sa Sutjeske. Žene-majke, u crnini kod Spomen kosturnice traže nešto bliže o svom sinu, kćeri, mužuili bratu. Jedna od Drvara, koja je uporno tragala bilošta u vezi sudbine njenog sina Marka, priča o poslednjem viđenju — rastanku s njim. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 26 jul 1959, str. 5.

Toljmačev Ž., PREKO 500 SUSRETA „SUTJESKE". Informacija o sportskoj aktivnosti garnizona u čast sećanja na borbe 3 divizije u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Organizovaće se 500 susreta u raznim sportskim disciplinama. — *Za pobedu*, Skopje, 27 mart 1958, str. 8.

Tomac Petar, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Pregled razvoja Pete neprijateljske ofanzive sa hronološkom obradom operacija, zasnovan na dokumentima. Naslovi poglavlja: Opšta strategiska situacija početkom maja 1943; Plan neprijatelja; Pokret 1 proleterske divizije na liniji Mojkovac—Bijelo Polje; Deblokada Foče; Prikupljanje naših snaga za napad na Kolašin; Stezanje obruča; Prvi pokušaj proboja; Drugi pokušaj proboja; Proboj na Sutjesci; Proboj sa Zelengore; Obostrani raspored 17 juna 1943; Prelaz preko pruge; Oslobođenje istočne Bosne; Opšti zaključak. — *Vojno delo*, Beograd, 1953, str. 342.

Tomičić Zlatko, GORAN I NJEGOVA BRAĆA. Članak o pesniku Ivanu Goranu Kovačiću, koji je poginuo na kraju Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodni list*, Zagreb, 2 jul 1958, str. 8.

TOPOVI PRVE PROLETERSKE. Reportaža o pronalaženju topova Prve proleterske divizije zakopanih u toku Pete neprijateljske ofanzive u rejonu Usovičkog Potoka. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 oktobar 1954.

Tošović Risto, ISPIT ČOVEČNOSTI. Članak o veličini Bitke na Sutjesci sa nekoliko crtica iz sećanja na tu Bitku.— *Sutjeska*, Sarajevo, 3 jul 1958, str. 1.

Tošović Risto, SUSRET NA SUTJESCI. Pesma. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 8.

Tošović Risto, ISPIT ČOVEČNOSTI. Misli i sećanja o Sutjesci povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke. — *Novi list*, Rijeka, 10 jun 1958, str. 3.

Tošović Risto, ISPIT ČOVEČNOSTI. Prigodni napis povodom petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Glas Istre*, Pula, 13 jun 1958, str. 1.

Tošović Risto, ONIMA ŠTO OVDE BEZIMENI POČIVAJU. Reportaža povodom desetogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Politika*, Beograd, 13 jun 1953, str. 4.

Tošović Risto, STIHOVI SA KOŠURA. Pesme. — Izdanje *Svetlost*, Sarajevo, 1948.

Tošović Risto, SUSRET NA SUTJESCI. Odlomak iz poeme „Omladinska četa". — *Književne novine*, Beograd, br. 26 od 28 juna 1949, str. 4.

Tošović Risto, ISPIT ČOVEČNOSTI. Prigodan članak o Sutjesci. Da li je moguće verno reprodukovati ovu bitku. Godinu dana kasnije, 1944, pisac je prošao terenom na kome se odvijala ova dramatična operacija: „prolazio sam između stravičnog špalira kostura". Bio je to „veliki ljudski podvig", „prelomna tačka naše Revolucije". — *Mladost*, Beograd, br. 90, 2 jul 1958, str. 1.

Tošović Risto, ISPIT ČOVEČNOSTI. Moralna veličina Sutjeske. „Prelomna tačka naše Revolucije". Ona je „otvorila vrata konačne pobede". Duh Sutjeske u posleratnom periodu izgradnje zemlje. — *Naš glas*, Smederevo, 31 maj 1958, str. 3.

Tošić B., NEZABORAVNO DRUGARSTVO. Po kazivanju potpukovnika Marka Samardžije, ondašnjeg borca 3 sandžačke brigade. O liku Miloša Vučkovića. Pomoć ranjenom drugu, u jurišu s prvim redom boraca. Požrtvovanje bolničarke Stane Kecman. Susret sa zbegom .Narod nudi stoku, moli oružje i zaštitu. — *Narodne novine*, Niš, 31 maj 1958, str. 10.

TRAGOM ČETVRTE I PETE OFANZIVE. Prikaz filma. Pisac scenarija i režiser, Teodor Balk o stvaranju istog dokumentarnog filma. — *Glas*, Beograd, 30 decembar 1946, str. 6.

TRAGOM IV I V OFANVIE — POZDRAV DRUGU TITU. Notica. Pripadnici armije sa planinarima prenose Titovu štafetu tragovima Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodna arjmija* Beograd, 20 maj 1950, str. 1.

TRAGOM DALMATINSKIH BRIGADA U IV I V OFANZIVI. Prigodan članak. — *Invalidski list*, Beograd, 30 jul 1955.

Trgo Fabijan, SUTJESKA — SPOMENIK IN NAŠ ZGLED. Članak o borbama u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, napisan na osnovu naših i neprijateljskih dokumenata. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 2.

Trgo Fabijan, O IZVORIMA ZA PETU NEPRIJATELJSKU OFANZIVU. Daje kratak rezime izvora o Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Arhivist*, Beograd, 1958, VII, 3—4, str. 11—30.

Trgo Fabijan, V. SOVRAŽNA OFENZIVA. Istoriografski pregled nekih borbenih dejstava u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 250—255.

Trgo Fabijan, ČRNA GORA IN BOKA V ČASU PETE OFENZIVE. Osvrt na neka pitanjai z Pete neprijateljske ofanzive, rađen na osnovu dokumenata (stanje u pozadini, četnici, ocena Nemaca o našim namerama itd.). — *Borec*, br. 7, Ljubljana, 1958, str. 256—258.

Trgo Fabijan, SUTJESKA KROZ NAŠA I NEPRIJATELJSKA DOKUMENTA. Informacija o tome šta govore sačuvani naši i neprijateljski dokumenti o Bici na Sutjesci i uopšte kakvo je stanje izvora za ovaj period NOR-a. — *Borba*, Beograd, 8. jun 1958, str. 4.

TRI GODINE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE. Almanah 1942—1945. — Prilozi o Petoj neprijateljskoj ofanzivi dati su u zasebnom poglavlju (str. 117—175): Božović Luka, Kroz Petu neprijateljsku ofanzivu, odlomci iz dnevnika o 1 proleterskoj brigadi od 14 maja do 13 juna 1943; Butorajac

D., Zlatni Bor, sećanje na borbu 3 bataljona 1 proleterske brigade na Zlatnom Boru 22 maja 1943; Vlado Kovačević, Balinovac, memoarska crtica o proboju 1 proleterske brigade kroz obruč na Balinovcu 10 juna 1943; Novović Mirko, Borba na Miljevini, sećanje na borbu 1 proleterske brigade na drumu Foča—Kalinovik 11—13 juna 1943. — Izdao Klub Prve proleterske divizije, Beograd 1946, str. 432.

TRI PRIČE SA SUTJESKE. Sećanja Aniše Štekovića, Mirka Miljevića i Paje M.ljevića na borbe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Moslavački list*, Kutina, 1 april 1958.

TRI OBIČNE PRIČE SA SUTJESKE. Sećanja Vjekoslava Spoja, Đure Ovuka i Ljubana Đurića na proboj na Sutjesci. — *Naš rad*, Beograd, 14 jul 1958.

Truta Ljubo, RANJENO DIJETE NA ZELENGORI. Sećanje na bombardovanje nemačkih aviona u rejonu Milinklade 9 juna 1943 i na trogodišnjeg Iliju, sina Jaše Durbabe, sina komandanta bataljona u 2 dalmatinskoj brigadi koje je tom prilikom ranjeno od avionske bombe. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 6.

Tudjman Franjo, RAT PROTIV RATA — PARTIZANSKI RAT U PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI. Vojnoistorska studija. Osvrt na Petu neprijateljsku ofanzivu iznet je u najkraćim crtama na str. 351—356. — *Zora*, Zagreb, 1957, str. 815.

Turčinov Tomislav, SUTJESKA. Pesma. — *Tragovi*, br. 2, 1958, str. 5—7.

TU JE GINUO DRUG DO DRUGA. Sećanja na pogibiju Save Kovačevića, Veka Đurovića, Nine Marakovića, Nurije Pozderca, Jova Torbice i tri sestre Radovića. — *Jedinstvo*, Priština, 25 maj 1958, str. 9.

T. V., PREPOZNALA SAM VRISAK MAJKE. Sećanje Nevenke Vuletić, rekonvalescenta sa Sutjeske. Niko se nije osvrtao na paklenu vatru neprijatelja. Pri prelasku Sutjeske začula je vrisak davljenice — rođene majke, koja je sa bratićem zauvek ostala negde na obalama Sutjetske. Nevenka je morala sa svojom jedinicom. — *Pobjeda*, Titograd, 4. jul 1958, str. 6.

U CELOJ ZEMLJI BIĆE SVEČANO PROSLAVLJENA PETNAESTOGODIŠNJICA BORBE NA SUTJESCI. Informativni članak o sednici odbora za proslavu. Reč pretsednika Tita. Centralna svečanost održaće se na Tjentištu 4 jula. Smotra preživelih boraca, narodni zbor, razne fiskulturne i druge manifestacije. — *Borba*, Beograd, 8 februar 1958, str. 1. i 4, kao i: Politika, Oslobođenje, Ljudska pravica, Vjesnik, Nova Makedonija, Crvena zvezda, Narodna armija, Glas Slavonije, La vore del popolo i dr. štampa.

U OGNJU OFANZIVE. Lirska crtica: vizija Maglića, Durmitora i Vučeva, litica iznad Tare, Pive i Sutjeske gde se odvijala Peta neprijateljska ofanziva .— *Duga*, Beograd, 10 jun 1956, str. 1.

UKAZ O ODLIKOVANJU BRIGADA. Odlikovanje ordenom narodnog heroja brigada koje su učestvovale u Bici na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 2.

UKAZ O ODLIKOVANJU PRATEĆEG BATALJONA VRHOVNOG ŠTABA koji je odlikovan ordenom narodnog heroja. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 2.

UKAZ PRETSEDNIKA FEDERATIVNE NARODNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE. Prateći bataljon Vrhovnog štaba odlikovan je 3 jula 1958 Ordenom narodnog heroja. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 4.

UKAZ PRETSEDNIKA FEDERATIVNE NARODNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE. Petnaest brigada — učesnica Bitke na Sutjesci odlikovano je 3 jula 1958 Ordenom narodnog heroja — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 4.

U PROSLAVI NA SUTJESCI UČESTVOVAĆE I 1.500 IZVIĐAČA. Tanjugova informacija o dolasku najmlađih na Tjentište i o maršu „Bratstvo—jedinstvo" u kome učestvuje oko sto izviđača iz svih republika. Dužina marša iznosi oko 160 km od Jablanice, preko Boračkog jezera i Milinklade do Tjentišta. — *Borba*, Beograd, 9 jun 1958, str. 1.

Urošević Sredoje, NA VUČEVU U PETOJ OFANZIVI. Sećanje na pokret 1 i 2 bataljona 2 proleterske brigade preko Pive na Vučevo i borba za Vučevo od 22 do 25 maja 1943, dolazak ostalih delova brigade na Vučevo i protivnapad na Nemce kod Koritnika 29 maja 1943. — *Borba*, Beograd, 26 februara 1952, str. 2.

UTISCI I SEĆANJA. Razgovor sa pretstavnicima stranih vojnih misija, koje su za vreme rata bile u Jugoslaviji, o njihovim utiscima sa proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Komunist*, Beograd, 10 jul 1958, str. 3.

Uzunović Dušan, KROZ OPASNOSTI. Crtice o drugu Titu zapisane po kazivanju boraca Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba: „Pucnji u čelo kolone", prepad četnika na kolonu Vrhovnog štaba koja se nalazila u pokretu od Durmitora ka Mratinju zadnjih dana maja 1943, „Sa kartom po bespuću", pokret kolone Vrhovnog štaba iz doline Sutjeske za Milinklade pod vatrom neprijatelja; „Potekla je Titova krv", ranjavanje druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943. — *Narodni borac*, Titograd, 23 maj 1955, str. 3.

Vasić D., PET GODINA OD PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Crtice borca 4 bataljona 2 proleterske brigade iz borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Vesti*, Titovo Užice, 15 maj 1948.

Vasić J. Petar, RAZMIŠLJANJA O JEDNOM PESNIČKOM MITU. Sutjeska, kao literarni motiv, kod Tanasija Mladenovića, Čedomira Minderovića, Branka Ćopića, Mirka Banjevića, Riste To-

šovića, Mirka Vujačića, Junusa Mededovića, Dušana Kostića, Vaska Popc, Ive Markovića, Božidara Đurovića. — *Mladost*, Beograd, br. 90, 2 jul 1958, str. 6.

VASILIJE ĐUROVIĆ-VAKO. Biografski podaci o Vasiliji Đuroviću koji je poginuo kao komandant 4 proleterske brigade 9 juna 1943 u rejonu Milinklade. — *Narodna armija*, Beograd, 12 jun 1952, str. 4.

Velagić Savo, ODJECI SUTJESKE NA PRILIKE U BILOGORI. Članak o značaju borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i njihovom odrazu na prilike u severnoj Hrvatskoj (Bilogora), u leto 1943 godine — *Bjelovarski vjesnik*, Bjelovar, 3 jul 1958.

Velebit Vladimir, NAŠA DIPLOMATIJA U NOB. Članak. U poglavlju „Dolazak prve vojne misije" govori o engleskoj vojnoj misiji koja se padobranima spustila kod Negobuda 27/28 maja 1943 (ist. od Durmitora) i došla u Vrhovni štab. — *Narodna armija*, Beograd, 29 novembar 1957, str. 3.

VELIČANSTVENA SMOTRA NA TJENTIŠTU. Informacija o toku proslave, Titovom govoru i o predaji Povelje naroda Jugoslavije Pretsedniku Republike. — *Jedinstvo*, Priština, 7 jul 1958, str. 3.

Vešović Radonja, ČIRAK ZA NJEGOV GROB. Pesma, posvećena Hamidu Bešireviću, zameniku komesara moje čete. — *Front*, Beograd, br. 13, 5 jul 1953, str. 8.

VELIKI PODVIG. Reportaža Borba 4 proleterske brigade na Budnju, 31 maja 1943. Peti bataljon je zbacio Nemce, oko 150 neprijateljskih vojnika bilo je opkoljeno. Ostali bataljoni brigade vršili su pritisak prema selu Miloševići. Uzoru 2 juna 1943 Nemci su iznenadili jednu četu. Otpočeo je žestok dvoboj naših i daleko nadmoćnijih neprijateljskih snaga. U toj borbi su se istakli mnogi borci, među kojima desetar Dušan Krneta, vodnik Mile Radović, komandir Mijat Lopušina, komandant Vako Đurović, borač Rajko Nenezić. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1954, str. 3.

Velimirović dr Milutin, OBRUČ JE RASKINUT. Crtica o jednom komandiru čete u toku proboja neprijateljskog obruča na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 5 avgust 1958.

Velimirović Momo, TO SU BILI NEVJEROVATNI PRIZORI. Crtica o pokretu 2 bataljona 4 proleterske brigade iz rejona Mratinja na Vučevo ka kolibama Koritnika od 4 do 6 juna 1943. Grupa tifusara jede uginulog konja. Susret sa Vrhovnim štabom i drugom Titom na Vučevu. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 12.

Vešović Radonja, PORODICA. Sećanje na jednu porodicu iz Šibenika, koja je pošla u partizane (otac, žena i dvoje djece (:otac je poginuo na Sutjesci 13 juna 1943, kao borac prateće čete 3 divizije, dok su ostali članovi porodice nestali u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1954, str. 2—3.

Vešović Radonja, BITI ILI NE BITI. Članak povodom trogodišnjice Bitke na Sutjesci. Kao borac 1 bataljona 1 proleterske brigade, pisac iznosi sećanja na dane Pete neprijateljske ofanzive: zakopavanje oruđa, prelaz Sutjeske, proboj na Zelengori, proboj na Miljevini. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jun 1951.

Vešović Radonja, GROB NA BREŽULJKU. Pesma. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 6.

VIDIO JE DRUGA TITA. Crtica o kuriru jedne proleterske brigade, koji je po prelasku Sutjeske pokazao put drugu Titu i Vrhovnom štabu prema Zelengori. — Objavljeno u zborniku „*Sutjeska*", Narodna knjiga, Cetinje, 1953.

Vidović Žarko, POSLEDNJI BOJ NA SUTJESCI. Sećanje na borbu 3 sandžačke brigade na Sutjesci 13 juna 1943 u rejonu Tjentište—Krekovi, sa likovima nekoliko boraca i starešina koji su tog dana izginuli. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 5.

Vinčić Mira, KAKO SAM DOŽIVJELA SUTJESKU. Crtica iz proboja neprijateljskog obruča na Sutjesci. — *Tvornički list*, Zagreb, br. 3, 1958, str. 77—78.

Viskić Vlado, SMRT U KANJONU TARE. Sećanje na borbeni put narodnog heroja Gojka Ujdurovića i njegovu pogibiju kao zamenika komandanta 3 bataljona 1 dalmatinske brigade na reci Tari 8 juna 1943. Poginuo je pokušavajući da prepliva Taru da bi uspostavio prelaz za jedinice 3 divizije i ranjenika. — *Čuvar Jadrana*, Split, 8 februar 1952, str. 3.

Visković Nives, SASTANAK NAKON PETNAEST GODINA. Tri crtice, zabeležno po pričanju Marka Cvitanovića, o probijanju grupe ranjenika preko Zelengore posle stradanja Centralne bolnice na Sutjesci 13 juna 1943; Mire Papo o bolničarki koja je vodila konja sa sanitetskim materijalom i Bože Jovović — kako su Nemci jurišali jednovremeno kada i partizani. — *Novi list*, Rijeka, 30 maj 1958, str. 3.

Visković Nives, SNAGA DRUGARSTVA. Sećanje Marije Bujas na borbu 3 sandžačke brigade na Sutjesci 13 juna 1943 i probijanje pojedinih grupica boraca i ranjenika preko Zelengore 14 i 15 juna 1943. — *Novi list*, Rijeka, 29 jun 1958, str. 3.

Višnjić Petar, PRED PROBOJEM NA ZELENGORI. Crtice, zapisane po kazivanju učesnika, o pokretu 2 proleterske brigade iz doline Hrčavke za Lučke Kolibe, držanje položaja u rejonu Velike Košute i pripreme za proboj sa Zelengore preko Vrbničke Reke sa likovima pojedinih boraca, period od 9 do 10 juna 1943. — *Narodna odbrana*, Beograd, 7 jun 1952, str. 2.

Višnjić Petar, PRED TREĆIM OBRUČEM. Sećanje na borbu 2 proleterske brigade prilikom proboja nemačkog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik 13 juna 1943. — *Za pobedu*, Skopje, 11 februar 1957.

Višnjić Petar, TAKO JE BILO SVAKI DAN. Sećanje na juriš jedne čete iz 2 proleterske brigade na nemačke položaje na Borovnu više Sutjeske početkom juna 1943 i na jedno pismo poginulog borca koje nije poslato majci. — *Gardist*, Beograd, 14 jun 1953, str. 2.

Višnjić Petar, ČE BI SUTJESKA ZNALA GOVORITI. Crtice iz borbe 2 proleterske brigade na Borovnu, povrh Sutjeske, početkom juna 1943, sa likovima pojedinih boraca i ranjenika iz te borbe. — *Ljudska pravica*, Ljubljana, 3 jul 1958, str. 2.

Višnjić Petar, KO BI ZNALA SUTJESKA GOVORITI. Crtice iz borbe 1 čete, 4 bataljona, 2 proleterske brigade na Borovnu povrh Sutjeske početkom juna 1943. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 273—275.

Vlado Vojo, ZVALI SMO SE SUTJESKA. Crtice Bogdana Stupara, Lovre Reića i Andrije Torbice iz borbi 1 i 2 dalmatinske brigade: o neizvršenom naređenju u 1 dalmatinskoj brigadi da se zakopaju teški mitraljezi; o grupi ranjenika i tifusara na Sutjesci; o Davoru Radovnikoviću-Štrki, političkom komesaru 2 čete 1 bataljona 1 dalmatinske brigade, koji se kao teški ranjenik sam ubio na Zelengori, da ne bi otežavao probijanje svojih drugova; o borbama 2 dalmatinske brigade na Barama. — *Narodni list*, Zadar, 8 jun 1958, str. 6.

Vlahov Milo, NADČOVJEČANSKI NAPORI. Sećanje na borbe 2 dalmatinske brigade na Sinjajevini, marš preko Durmitora, Pive i Vučeva do Sutjeske krajem maja i početkom juna 1943. — *Šibenski list*, Šibenik, 18 jun 1958, str. 2.

Vlahović Nikola, PRIČA O RIJECI. Literarni sastav o Sutjesci iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 13.

Vlatković Vlatko, ISPRED RATNIH ZASTAVA. Beleška o ratnim zastavama brigada koje su učestvovale u Bici na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 6 jul 1958, str. 2.

Vojni Istoriski institut, OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945, KNJIGA I (OD SLOMA STARE JUGOSLAVIJE DO DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-a). Pregled Oslobodilačkog rata od sloma stare Jugoslavije do kraja novembra 1943. Period Pete neprijateljske ofanzive obrađen je na str. 419—473. Poglavlja: Uvodne borbe; Nemački operaciski plan; Obostrani raspored snaga pre početka ofanzive; Operacije u dolini Tare i Lima; Operacije u dolini Tare i Čeotine; Pokušaj proboja preko Drine. — Proboj Glavne operativne grupe iz okruženja: Borbe za mostobran Vučevo; Dejstva na Pivskom pravcu; Povlačenje iz Sandžaka na levu obalu Tare; Izbijanje na Sutjesku; Izbijanje na Zelengoru; Proboj sa Zelengore na Jahorinu. — Protivofanziva u istočnu Bosnu: Plan Vrhovnog štaba; Tok operacija. — Izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1957, str. 695.

Vojni istoriski institut, ISTORISKI ATLAS OSLOBODILAČKOG RATA NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945. Sadrži tri skice koje se odnose na Petu neprijateljsku ofanzivu: Oslobođena i poluoslobođena teritorija maja 1943; Peta neprijateljska ofanziva, maj—juni 1943; Proboj iz okruženja u Petoj neprijateljskoj ofanzivi od 1 do 25 juna 1943. Uz svaku skicu data je i opširna legenda. — Izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1952.

Vojni istoriski institut, ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA, TOM III, KNJIGU 5 (DOKUMENTA O BORBAMA U CRNOJ GORI U PERIODU JANUAR—OKTOBAR 1943). Dokumenta br. 18—23 str. 46—53 i br. 177—217 str. 367—439. — Izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1954, str. 479.

Vojni istoriski institut, ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA, TOM IV, KNJIGA 13 (DOKUMENTA O BORBAMA U BOSNI I HERCEGOVINI, MAJ 1943). Dokumenta br. 72—148, str. 177—345; br. 197—279, str. 459—683 i br. 296—313, str. 742—815. — Izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1955, str. 872.

Vojni istoriski institut, ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA, TOM IV, KNJIGA 14 (DOKUMENTA O BORBAMA U BOSNI I HERCEGOVINI, JUNI 1943). Dokumenta br. 2—108, str. 15—255; br. 111—187, str. 261—406 i br. 204—233, str. 441—509. — Izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd, 1956, str. 588.

Vojnović V., IZVANREDNO USPELA IZLOŽBA NA KALIMEGDANU. Prikaz izložbe u Vojnom muzeju na Kalimegdanu o Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 16.

Volner Dragan, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Tekstovi za dijafilm. — *Zora-film*, Zagreb, 1955, str. 48.

Vojnović V., SUTJESKA DOSTOJNA POŠTOVANJA. Prigodan članak povodom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 1 jul 1958, str. 1.

Vojnović V., JEDINSTVO NARODA NA TRADICIJAMA BORBE. — Prigodan članak o znača ju proslave Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*. Sarajevo, 3 jul 1958, str. 1.

Vojnović V., SUTJESKA JE SPREMNA. Informativni članak o pripremama u dolini Sutjeske za proslavu Bitke. — *Crvena zvezda*, Beograd, 17 jun 1958, str. 1—2.

Vojnović V., PRED DOKUMENTIMA EPOPEJE. Članak povodom otvaranja izložbe oružja i dokumenata iz Pete neprijateljske ofanzive u Vojnom muzeju JNA u Beogradu. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 2.

Vojvodić Dimitrije-Zeko, ZABILJEŽENO PRIJE 15 GODINA. Crtice iz proboja 1 dalmatinske brigade na Sutjesci 11 juna 1943. Članak je napisan odmah po završetku Pete neprijateljske ofanzive,

prvih dana jula 1943 godine, za džepne novine 7 baniske divizije. — *Vojno delo*, br. 6, Beograd, 1958, str. 285—287.

Vojvodić Dimitrije, BRIGADE SU PROŠLE. Sećanje na borbe jedinica 4 proleterske brigade u rejonu Ljubinog Groba 10 juna 1943. Zabeležio Ljubo Šaranović. — *Omladinski pokret*, Titograd, 8 jun 1956.

Vojvodić Dimitrije, PROLETERCI V VRTINCU. Sećanje na borbu 1 dalmatinske brigade u proboju nemačkog obruča na Sutjesci 11 juna 1943. — *Pomurski vestnik*, Murska Sobota, 26 jun 1958.

Vojvodić Dimitrije, JE LI TITO TEŠKO RANJEN. Sećanje na ranjavanje druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943. — *Crvena zvezda*, Beograd, 24 maj 1955, str. 3.

Vojvodić Dimitrije, PROBOJ ZAŠTITNICE. Sećanje na probijanje 1 dalmatinske brigade preko Pive, Vučeva, Sutjeske i Zelengore od 8 do 12 juna 1943. — *Narodni vojnik*, Beograd, 16 maj 1952, str. 2—3.

Vojvodić Dimitrije, S PRVOM DALMATINSKOM PREKO SUTJESKE. Zabeleške iz Pete neprijateljske ofanzive: prelaz Sutjeske, proboj na Krekovi, bombardovanje sa zemlje i iz vazduha, gubici. — *Narodna armija*, Beograd, 19 avgust 1947, str. 2.

Vojvodić Dimitrije, SUTJESKA. Odlomak iz dnevnika o borbama 1 dalmatinske brigade prilikom probijanja preko Sutjeske i Zelengore od 8 do 12 juna 1943. — *Narodni vojnik*, Beograd, 12 jun 1953, str. 3. Prvi put objavljen u listu 7 udarne divizije, jula 1943.

Vojvodić Dimitrije, JURIŠ NA SUTJESKU. Članak povodom trinaestogodišniice Pete neprijateljske ofanzive. Ukazuje na odnos snaga i uslove pod kojima se odvijala ova bitka, dajući težište na proboj jedinica 3 divizije (naročito 1 dalmatinske brigade) preko Sutjeske. Prelaze 24 dobrovoljca. Svuda Njemci i jezivi prizori — ginu naši tifusari i ranjenici. Vest o savinoj pogibiji pokrenula je borce na juriš. Negde na Lučkim Kolibama okupljali su se delovi 1 dalmatinske brigade, da bi odatle krenuli prema Jahorini. — *Braničevo*, Požarevac, god. II, br. 3, septembra 1956, str. 1—7.

Vojvodić Đuro, OTELI SMO BOLNICU I ZAROBILI ZASTAVU. Crtice iz borbi 1 proleterske brigade na Zlatnom Boru 22 maja, Balinovcu 10 juna i kod Miljevine 12 juna 1943. — *Za domovinu*, Zagreb, 31 jul 1958, str. 3.

Vojvodić Gajo, TOJ DEN NA SUTJESKA... Sećanje na proboj 3 sandžačke brigade kroz nemački obruč na Sutjesci 13 juna 1943. — *Mlad borec*, Ljubljana, 4 jun 1958.

Vorgović Stjepan, „MI NE DAMO ZEMLJE NAŠE — DA JE GAZE FAŠISTI". Članak o borbama 1 proleterske brigade u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Glas Podravine*, Koprivnica, 28 jun 1958.

V. P., SVEČANOSTI U TJENTIŠTU. Reportaža sa proslave desetogodišnjice Bitke na Sutjesci.— *Pobjeda*, Cetinje, 18 jun 1953, str. 1.

VRPAŠA NAJ PROLETARCE. Crtica o drugu Titu iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 259.

Vraneš Mirko, MILE, OSVETIĆU TE... Crtice iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Graničar*, Beograd, 20 jun 1953.

V. S., NA LJUBINOM GROBU. Druga četa 3 bataljona 4 proleterske brigade odlikovana je visokim ordenom za ispoljeni herojizam na Ljubinom Grobu, 10 juna 1943. Svoja sećanja iznosi Božo Begović, preživeli komandir te čete. — *Mladost*, Beograd, br. 85, 30 maj 1958, str. 4.

Vučinić Drago, PET GODINA OD PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE. Članak sa kratkim pregledom borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Borba*, Beograd, 15 maj 1948.

Vučinić Drago, ZNAČAJ V OFANZIVE. Kratak prikaz toka i značaja borbi u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — Objavljeno u Jugoslovensko-sovjetskom kalendaru 1949 (izdanje društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR), str. 216.

Vučinić Đ., „KROZ GRANJE NEBO". Kritički prikaz filma „Kroz granje nebo", snimljen na temu o ranjenicima u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Crvena zvezda*, Beograd, 5 avgust 1958.

Vučinić Luka, GLAD I USILJENI MARŠ. Crtice iz probijanja 5 crnogorske brigade preko Vučeva i Sutjeske od 10 do 13 juna 1943. — *Glas Istre*, Pula, 4 jul 1958, str. 4.

Vučinić Luka, GLAD I USILJENI MARŠ. Beleške o naporima i gladi boraca Glavne operativne grupe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Front slobode*, Tuzla, 27 jun 1958.

Vučković Ljubo, RAČUNAJTE NA NAS KAO DA JE PUNO STANJE. Uz godišnjicu borbe na Barama. Razgovor saradnika „Fronta" sa general-potpukovnikom Ljubom Vučkovićem o značaju tih okršaja za uspešan proboj Vrhovnog štaba i glavnine Glavne operativne grupe iz obruča Pete neprijateljske ofanzive. — *Front*, Beograd, juni 1949, str. 6.

Vučković Ljubo, POZAJMICA DRUGA ŽUNIĆA. Sećanje na borbe 2 dalmatinske brigade u rejonu Bara od 6 do 9 juna 1943 i na komandira čete Boška Žunića kome je kao komandant brigade pozajmio svoj šmajser za jedan noćni juriš u kome je Žunić poginuo; crtica o izveštaju sa sastanka komunista 2 bataljona 2 dalmatinske brigade održanom u toku borbe: da ih je izginulo dve trećine od bataljona, ali da računaju na njih kao da su u punom sastavu. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 4.

Vujačić Mirko, NA SAVINOM GROBU. Utisci sa posete grobu Save Kovačevića i opis prirode u rejonu Sutjeske. — *Borba*, Beograd, 21 jun 1953, str. 2.

Vujačić Mirko, KORIJENJE. Književni prilog, Patnje ranjenika ka Sutjesci. Autor posmatra kako su Nemci ubili zarobljenu partizanku i jednog starca. Zadivljuje moral zarobljenih. — *Narodna armija*, Beograd, 24 april 1958, str. 6.

Vujačić Mirko, DVA DRUGA SA SUTJESKE. Po pričanju Nikole Markovića. Odbrana Dragoš-Sedla i prelaz Sutjeske. Juriš: „bili smo sve bliže šumi i bilo nas je sve manje". Tada je poginuo Sava. Prenošenje Janka Mićunovića, komandira baterije, preko Sutjeske. Molbe ranjenika: „Ubij me, druže!" Nemci sa psima u potrazi za ranjenicima. „Niko, druže, gledaj i pamti ovu smrt!" Četiri dana bez hrane: „Bili smo prikovani za jedno mjesto bez hrane, vode, bez igdje ičega. Sva hrana nam je bila lišće i kora od drveta, a sva voda jutarnja rosa sa drveća. Tu smo i tako živjeli puna četiri dana". — *Zadruga*, Beograd, 19 jul 1958, str. 10.

Vujačić Mirko, OSAM LJETA. Književni prilog. Sjećanje na Savu Kovačevića povodom osmogodišnjice njegove pogibije na Sutjesci, 13 juna 1943. Novi život u njegovom rodnom kraju. — *Narodna armija*, Beograd, 10 jun 1951, str. 2—3.

Vujačić Mirko, SLUTNJE UZ IZGUBLJENE STRANICE PARTIZANSKOG DNEVNIKA. Literarni prilog Milivoju Bulatoviću, pozadinskom radniku iz rejona Kolašina, koji je u Petoj neprijateljskoj ofanzivi došao u 4 proletersku brigadu i umro od iznemoglosti kraj logorske vatre u trenutku kad je pisao svoj dnevnik. — Objavljeno u knjizi (spomenici) *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 179—181, Vojni istoriski institut JNA, Beograd, 1952.

Vujačić Mirko, SUTJESKA. Feljton o danima juna 1943 na Sutjesci povodom dvanaestogodišnjice Bitke. — *Borba*, Beograd, 12 jun 1955, str. 3.

Vujačić Mirko, SVIJETLO SUTJESKE. Prigodan članak. Sutjeska — simbol naših patnji i ponosa, „sinteza naših zanosa i uspona". — *Komunist*, Beograd, 14 februar 1958, str. 1.

Vujačić Mirko, TRAGOM IV I V OFANZIVE. Prikaz dokumentarnog filma „Tragom IV i V ofanzive". — *Pobjeda*, Cetinje, 19 april 1947, str. 6.

Vujačić Mirko, VIZIJA. Pesma posvećena Savi Kovačeviću. — *Front*, Beograd, 15 avgust 1948, str. 9.

Vujačić Mirko, KOD NAS SU USPRAVNO UMIRALI I DJEČACI. Književni prilog o likovima boraca izginulih u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Vojno delo*, br. 6, Beograd, 1958, str. 495—499.

Vujačić Mirko, USPRAVAN GROB. Članak sa opisom bojišta u rejonu Sutjeske, dve godine posle Bitke. — *Sutjeska*, Sarajevo, 2 jul 1958, str. 5.

Vujinić Stevo, PREŠLI SMO SUTJESKU... Sećanje na prelaz Sutjeske 11 juna 1943. Gladni i umorni borci 4 bataljona 1 dalmatinske brigade. Partiski sastanak uoči prelaza Sutjeske. Napad s leđa. Poklik komandanta bataljona, Marka Logatora. — *Čuvar Jadrana*, Split, 16 decembar 1949, str. 3.

Vujica S. i *Lazarević R.*, BITKA NA SUTJESCI U SEĆANJU NJENIH UČESNIKA. Boško Begović: Dvadeset sedam mrtvih proletera; Bane Božović: Napustio sam bolnicu i pošao u bataljon; Đokica Šubara: Nemac u partizanskom streljačkom stroju; Zečir Musić: Susret sa porodicom; Luka Vučinić: Ginuli smo za ranjenike. — *Borba*, Beograd, 29 jun 1958, str. 4.

Vujica Sl., BILO IH JE OSAM NA JEDNOGA... Učesnici Bitke na Sutjesci pričaju o preživelim trenucima. Pero Morača: Napad je pripremljen u najvećoj tajnosti; Gojko Nikoliš: Morali smo se „lišiti" našeg izvanrednog preimućstva; Ljubo Vučković: Vera u druga i pobedu; Rudolf Primorac: „operativna" i „zaštitna" grupa; Danilo Vojvodić: Delila nas je samo Sutjeska; Vukašin Subotić: Umesto očekivanog uništenja protivofanziva u istočnu Bosnu; Branko Barjaktarević: Ostavili smo mitraljeze i komoru; Jovo Pejković: Proboj na Balinovcu; Izveštaj generala Litersa: Borbeni moral koji izaziva čuđenje. — *Borba*, Beograd, 4 jul 1958 , str. 5.

Vujović Mitar, U NAJTEŽOJ SITUACIJI NAJVEĆI MORAL. Misli i sećanja na ogromne napore u Petoj neprijateljskoj ofanzivi i nesalomljivu veru boraca u pobedu. — *Narodni borac*, Niš, 29 jun 1958, str. 2.

Vujović Mitar, NA SUTJESCI JE POBJEDILA NAŠA REVOLUCIJA. Članak o značaju Bitke na Sutjesci sa nekoliko crtica o drugu Titu u danima Pete neprijateljske ofanzive. — *Narodni borac*, Niš, 31 maj 1958, str. 3.

Vujović Mitar, ENERGIJA BEZ IZDANKA. Sećanje na druga Tita u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, kada je Vujović bio intendant Vrhovnog štaba. — *Narodni borac*, Niš, 18 decembar 1957, str. 2.

Vujović Vlado, ARTILJERCI NA SUTJESCI. Crtica o dejstvu baterije 3 divizije u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, zabeležene prema pričanju preživelih boraca te jedinice. Dato je obilje detalja iz života u bateriji za vreme Pete neprijateljske ofanzive sa likovima pojedinih boraca. — *Za domovinu*, Zagreb, 14 i 28 avgust 1958, str. 3.

Vujović Vlado, NA SUTJESCI. Crtice iz proboja na Sutjesci, zabeležene po pričanju preživelih boraca, prilikom njihovog susreta na Tjentištu za vreme proslave petanestogodišnjice Bitke. — *domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 6.

Vujović V., POSLIJE PETNAEST GODINA. Reportaža o susretima boraca sa Sutjeske prilikom proslave petnaestogodišnjice Bitke na Tjentištu. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 1.

Vujnović Nikola, SUTJESCI. Pesma. — *Naši razgovori*, Hrasnjca, 15 jul 1958.

Vujošević Jovan, UZLUP. Sećanje na borbe 1 proleterske brigade krajem maja 1943 u rejonu Čelebić—Zavajit. — *Borec*, Ljubljana, br. 6, 1958, str. 297—298.

Vujošević Jovan, SUTJESKA. Prikaz prve knjige zbornika „Sutjeska", u izda ojnog dela, Beograd. — *Crvena zvezda*, Beograd, 22 jul 1958.

Vujošević Jovan, BALINOVAC. Sažeti prikaz proboja kroz nemački obruč na Zelengori 10 juna 1943 1 proleterske brigade. — *Enciklopedija Jugoslavije*, tom I, izdao Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1955, str. 302.

Vujošević Jovan, ČELEBIĆI U NOR-u. Sažeti prikaz susretnog boja 1 proleterske brigade sa delovima 118 nemačke divizije kod Čelebića od 21 do 22 maja 1943. — *Enciklopedija Jugoslavije*, tom I, str. 549.

Vujošević Jovan, ZLATNI BOR. Odlomak iz ratnog dnevnika. Borba 1 i 2 bataljona 1 proleterske brigade na Zlatnom Boru, 24 maja 1943. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 10—11.

Vujošević Jovan i *Popović Vojin*, CRNA GORA U NOR-u. Sažeti prikaz razvoja NOR u Crnoj Gori 1941—1945. U jednom delu članka ukratko su obuhvaćene i borbe sa teritorije Crne Gore u periodu Pete neprijateljske ofanzive. — *Enciklopedija Jugoslavije*, str. 439.

Vujošević Radomir, PUTEVIMA JUNAŠTVA I SLAVE. Reportaža. Tragovima Pete neprijateljske ofanzive. Učesnik u tim događajima — borac 1 proleterske brigade, obilazi bojište i u razgovoru s narodom osvježava sećanje na borbu kod Humića i Šćepan-Polja, na Popov Mostu i Borovnu, krajem maja i početkom juna 1943. — *Front*, Beograd 5 jul 1955, str. 3—6.

Vukanović Radovan, TEŽAK ISPIT. Sećanje na formiranje Druge grupe divizija (3 i 7), zadatak primljen od Vrhovnog komandanta u Mratinju 4 juna 1943, neuspeli pokušaj proboja u Sandžak, odlazak 7 divizije, probijanje 3 divizije sa bolnicom preko Pive i Vučeva, borba 3 divizije na Sutjesci i pogibija Save Kovačevića, probijanje jedne grupe preko Sutjeske ka Izgorima i odatle preko Zelengore za istočnu Bosnu, period od 1 do 30 juna 1943. — *Narodna xarmija*, Beograd, 22 decembar 1953, str. 5.

Vukašinović Dušan, JUNAK U PLAVOJ UNIFORMI. Zapis o narodnom heroju Stanojlović Momčilu, koji je poginuo na Sutjesci 13 juna 1943 kao zamenik komandanta 3 sandžačke brigade. — *Krila armije*, Zemun, 20 maj 1951.

Vukašinović Milka, KROZ OBRUČ. Sećanje na pokret 1 proleterske brigade od Vrbničkih Koliba ka Balinovcu i proboj nemačkog obruča na Balinovcu 10 juna 1943. — *Za pobedu*, Skopje 22 decembar 1956, str. 3.

Vukašinović Milka, SUZE PROLETERA. Sećanje na bol boraca 1 proleterske brigade, kad im je na Vučevu 6 juna 1943 saopštavano naređenje da se sve teško oružje mora zakopati. — *Za pobedu*, Skopje, 22 decembar 1956, str. 3.

Vukčević Savo, . . . A ISTOG DANA POGINUO JE I NINA MARAKOVIĆ. Sećanje. Od bombardovanja u Rataju, 13 juna 1943, poginuo je Nina Maraković, komandant 7 brigade 7 banijske divizije. — *Front*, Beograd, 15 jun 1946, str. 9—10.

Vukičević J. Rad., ULOGA ANDRIJEVIČKO-BERANSKOG BATALJONA U OSLOBODILAČKOJ BORBI CRNOGORSKOG NARODA 1943 GODINE. Kratak osvrt na dejstvo tog bataljona u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jul 1947, str. 3.

Vukobratović Dragan, SVETLA NA SUTJESCI. Na Tjentištu kao u košnici. Armija se odužila proslavi. . . Uređen je prostor za 300 brigada. „Ovde herojskom smrću padoše borci..." — *Borba*, Beograd, 2 jul 1958, str. 4.

Vukobratović Dragan i *Marković M. Dragan*, SLAVLJE NA TJENTIŠTU. Reportaža sa svečanosti na Tjentištu: Koča Popović podnosi raport; Smotra brigada; Čitanja ukaza i predaja Ordena narodnog heroja; Polaganje venaca na Spomen-kosturnicu; Otvaranje mitinga; Govor Đure Pucara. — *Borba*, Beograd, 5 jul 1958, str. 3.

Vuković Danilo i *Burzan Nikola*, IME KOJE JE BILO LOZINKA. Članak povodom petnaestogodišnjice smrti Veselina Masleše koji je poginuo 14 juna 1943 u jeku borbi za proboj neprijateljskih obruča u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. „On je uhapšen zato što voli strićeve šegrte..."; Jedna neuspela klopka; Poslednje viđenje sa Maslešom na Sutjesci — prema sećanju Obrena Ivkovića. — *Borba*, Beograd, 22 jun 1958, str. 8.

Vuković Čedo, RAPORT SUTJESKE. Prigodan članak posvećen Sutjesci, u čijem je „spomenu slava najvećeg našeg bola u minulom ratu". — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 1

Vuković Čedo, NAD VALIMA. Omladina peva o Sutjesci i nosi vence. Opis dolaska omladinaca na Sutjesku. Preživeli učesnici iznose svoja sećanja na teškoće i karakteristike ove Bitke, na visok moral boraca, i u najkritičnijim trenucima. — *Omladinski pokret*, Titograd, br. 14, 21 jul 1945, str. 8 i 9.

Vuković Maksim, IZ DNEVNIKA. Odlomak: 13 jun 1943, selo Rataj. Slika opustošenog sela i mosta preko kojeg su prošle kolone boraca i bolnica. — *Pobjeda*, Titograd, 4 jul 1958, str. 6.

Vukosavljević Petar, SMRT SAVE KOVAČEVIĆA. Pesma. — *Crvena zvezda*, Beograd, jun 1958, str. 3

Vukotić Jovan, MASOVNI HEROIZAM PARTIZANA. Sećanje na junaštvo i samopregor boraca u probijanju preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore početkom juna 1943. — *Sutjeska*, Sarajevo, 5 jul 1958, str. 7.

Vuković Drago, FILM O SUTJESCI. Pismo uredništvu. Predlog da se raspiše konkurs za scenario o događajima na Sutjesci, 1943 godine. — *Borba*, Beograd, 25 februar 1958, str. 2.

Vuković Maksim, NA LITICAMA SUTJESKE. Odlomak iz neobjavljenog dnevnika. — *Pobjeda*, Cetinje, 13 jul 1952.

Vuković Maksim, UOČI ODLUČNE I SUDBONOSNE BITKE. Odlomci iz ratnog dnevnika o prelasku naših jedinica preko Pive i Vučeva u dolini Sutjeske od 3 do 6 juna 1943. — *Pobjeda*, Cetinje, 6 jul 1952, str. 2.

Vuković Nata, UZ MRTVOG DRUGA. Sećanje na poslednje časove Vlada Tomanovića, zamenika komandanta 10 hercegovačke brigade, koji je teško ranjen u borbama južno od Mratinja početkom juna 1943. — *Sloboda*, Pirot, 24 jul 1958.

Vuković Savo, VRLETIMA DURMITORA. Sećanje na likove pojedinih boraca 2 proleterske brigade, početkom Pete neprijateljske ofanzive. — *Za pobedu*, Skopje, 1 jun 1954, str. 5.

Vuksanović M., SPASOVA DESETINA. Crtice iz borbe 2 čete 2 bataljona 1 proleterske brigade na Borovnu, povrh Sutjeske, 3 juna 1943. — *Gardist*, Beograd, br. 11, 1958, str. 7.

V. V., SUTJESKA. Prikaz mape crteža i grafike Piva Karamatijevića sa motivima iz Pete neprijateljske ofanzive („Na Vučevu", „U Pivi", „Tifusari", „Juriš", itd.). — *Crvena zvezda*, Beograd, 30 septembar 1952, str. 2.

V. V., JEDNA OD NAJVEĆIH POBEDA BIĆE PROSLAVLJENA NA VELIČANSTVEN NAČIN. Izveštaj sa sastanka Odbora za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 11 februar 1958, str. 1.

V. V., USUSRET VELIKOM NARODNOM SLAVLJU. Beleška sa sastanka Organizacionog odbora za proslavu Bitke na Sutjesci i izvršenim pripremama. — *Crvena zvezda*, Beograd, 22 april 1958, str. 1.

ZADRUŽNI DOM U CRNOGORSKOM KRŠU. Tragom Pete neprijateljske ofanzive. Vrbnica — „nepokoreno selo": uništeno juna 1943, obnovljeno posle rata, podiže se zadružni dom u selu. — *Politika*, Beograd, 16 jun 1948, str. 4.

ZAPISI O BORBAMA IZ NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA. Prilozi posvećeni događajima iz Pete neprijateljske ofanzive: Kovačević Vlado, Balinovac; Novović Mirko, Borba na Miljevini; Božović Luka, Kroz Petu neprijateljsku ofanzivu. — Izdanje glavnog odbora Saveza boraca ZOR-a, Beograd, 1950, str. 272.

ZA POBJEDU 1942—1945. Almanah tri godine borbe 4 proleterske crnogorske brigade (17 jun 1942 — 17 jun 1945). Prilozi posvećeni Petoj neprijateljskoj ofanzivi; Bulatović Jasna, Peti bataljon u spasavanju Sedme krajiške brigade; Ćirović Božo, Borbe na Magliću; Došen Milan, Na Zelengori; Garčević N., Ka Tjentištu; Smailbegović Mesud, Noć na Zelengori. — Izdanje Političkog otseka Četvrte proleterske brigade, Beograd 1945, str. 238 (ilustrovano).

Zappia Valerio, „DEBBO PROPRIO PASSARE PER QUESTO SENTIERO". Sećanje Momira Tešića na borbu jedinica 3 divizije na Sutjesci 13 juna 1943 i na pogibiju Save Kovačevića. — *La voce del popolo*, Rijeka, 4 jul 1958.

ZAUSTAVLJENI TENKOVI. Naređenje da se zakopaju sva teška oruđa nije izvršio Dragojlo Stoić, komandir Prateće čete 2 proleterske brigade. A kada su se na cesti Kalinovik—Foča, kod Miljevine, isprečili neprijateljski tenkovi, pojavio se Stojić sa svojim protivkolcem i „tenkovska blokada" e bila razbijena. — *Bilten* NKOJ-a Beograda, god. IV, br. 41, jun 1958, str. 5.

ZBUNIO SE. Anegdota o saslušanju jednog četnika zarobljenog kod Bioča sredinom maja 1943. — *Narodna armija*, Beograd, 25 jul 1957.

Zečević Vlada, JURIŠ DO POBJEDE. Sećanje na probijanje članova Izvršnog odbora AVNOJ-a sa 3 divizijom preko Vučeva i Sutjeske od 9 do 14 juna 1943 godine. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 5.

Zekić Miloš, SLOBODNI KORIDOR. Sećanje na borbe 6 istočnobosanske brigade na padinama Košura od 4 do 9 juna 1943. Zabeležio J. Jović. — *Sutjeska*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 7.

Zekić Miloš, NOĆAS JE TITO PROŠAO PORED NAS. Sećanje na borbe 6 istočnobosanske brigade na padinama Košura od 3 do 9 juna 1943 i prolazak druga Tita pored položaja brigade noću 8/9 juna 1943 iz doline Sutjeske za Milinklade. — *Politika*, Beograd, 25 maj 1954, str. 4.

Zekić Miloš, BORILI SMO SE ČASNO NA SUTJESCI. Crtice iz borbi 6 istočnobosanske brigade za Košur od 3 do 9 juna 1943. — *Oslobođenje*, Sarajevo, 4 jul 1958, str. 2.

Zeković Milica, SA JEDNOM CIPELOM. Sećanje na probijanje grupe tifusara preko Sutjeske sa 7 banijskom divizijom 10 juna 1943. — *Sutjeska* Sarajevo, 5 jul 1958, str. 7.

Zlatić Prvoslav-Prle, PONOVO NA ZELENGORI. Sećanje na jedan odred iz 2 proleterske brigade, koji je jula 1943 upućen na Zelengoru sa zadatkom da iskopa oružje i jedan deo arhive 2 proleterske brigade. — *Crvena zvezda*, Beograd, 14 februar 1952, str. 3—5.

ZNAČAJ JEDNE AKCIJE. Beleška o organizaciji prikupljanja podataka o svim preživelim borcima kao i poginulim u Bici na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 25 februar 1958, str. 1.

Zorić Jagoš, PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA. Pripreme, tok i rezultati ofanzive. — Izdanje Više intendanske akademije JNA, Beograd, 1954, str. 31.

Z. S., IZIGRANI NEPRIJATELJ. Crtica o ratnom lukavstvu Miljenka Cvitkovića, komandanta 1 bataljona Majevičke brigade, koji je u borbama kod Trovrha od 23 do 25 maja 1943 signalnim raketama obmanuo nemačke pilote. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 2.

Zuković Radoman, SAN PRVOG PROLEĆA NA SUTJESCI. Književni prilog. — *Ibarske novine*, Kraljevo, 16 maj 1958, str. 6.

Zuković Radoman, SUTJESKA. Pjesma. — *Ibarske novine*, Kraljevo, 4 jul 1958, str. 1.

Zvizdić S., JOŠ SU NEIZBRISANI TRAGOVI EPOPEJE. Reportaža sa obilaska zemljišta na području Sutjeske, gde su vođene značajnije borbe u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. — *Vjesnik u sredu*, Zagreb, 4 i 25 jun 1958, str. 6.

Ž., U ČAST SUTJESKE: „ŠTAFETA PARTIZANA" PRENEĆE NA TJENTIŠTE POZDRAVE IZ USTANIČKIH MESTA. Informacije o sastanku Savezne uprave „Partizan", na kome je odlučeno da Savez uzme najšireg učešća u ovogodišnjoj prolslavi Bitke na Sutjesci. Organizacija „Partizan" položiće trajan venac na zajedničku kosturnicu 4.000 palih boraca na Sutjesci. Predloženo je da se organizuje „Štafeta Partizan". — *Crvena zvezda*, Beograd, 4 mart 1958, str. 5.

Žarković Božo, DRUG TITO JE RANJEN. Sećanje borca Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba na ranjavanje druga Tita na Milinkladi 9 juna 1943. — *Čuvar Jadrana*, Split, 1 jul 1958, str. 8.

Žarković Milivoje, INIZIO IL 16 MAGGIO LA V OFFENSIVA NEMICA. Crtica o početku Pete neprijateljske ofanzive. — *„La voce del popolo"*, Rijeka, 21 maj 1955.

Žarković Vidoje, VELIKI PODVIG. Sećanje na borbe 5 bataljona 4 proleterske brigade južno od Mratinja, krajem maja i prvih dana juna 1943. Prelaz preko Pive kod Mratinja i opkoljavanje grupe Nemaca kod Budnja; Napadi Nemaca 2 juna i protivnapadi 2 čete; Likovi desetara Krnete Dušana, vodnika Radović Mila, komandira čete Lopušine Mijata, brigadnog kurira Đuranović Radosava i bombaša Nenezić Rajka. — Objavljeno u knjizi (spomenici) *Četvrta proleterska 1942—1952*, str. 158—160, Vojni istoriski institut JNA, Beograd, 1952.

Živković Mitrovan, MORAMO STIĆI KOLONU. Crtica iz Pete neprijateljske ofanzive. — *Vesti*, Titovo Užice, 23 jun 1955.

Živković Živorad, ISTORIJA KRVLJU PISANA. Reportaža povodom dvanaestogodišnjice Bitke na Sutjesci. — *Crvena zvezda*, Beograd, 21 jun 1955, str. 3.

Živković Mitrovan, NA SUTJESCI ROĐENI. . . Prateća četa 2 proleterske divizije. Sećanje na dane ofanzive. Razmišljanja o Ivki Rutić i njenom detetu, i krahu fašista i slobodi. — *Ibarske novine*, Kraljevo, 1 januar 1958, str. 1.

ŽIV ZATRPAN OD BOMBE KOJA JE RANILA TITA. Crtica o bombardovanju Milinklade od nemačkih aviona 9 juna 1943 i ranjavanje druga Tita, zabeleženo po sećanju Stanka Ravića borca Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. — *Za domovinu*, Zagreb, 10 jul 1958, str. 2.

Žižić Momir, PROBIJANJE OBRUČA KOD MILJEVINE. Zapis o proboju jedinica 4 proleterske brigade kroz obruč u Petoj neprijateljskoj ofanzivi kod Miljevine. — Almanah *Za pobjedu 1942—1945* tri godine borbe Četvrte proleterske crnogorske brigade 17 jun 1942 — 17 jun 1945, str. 100—102, Prosveta, Beograd, 1945.

Š. St., ŠTAMPA NA PROSLAVI. Beleška o učešću pretstavnika domaće i strane štampe na proslavi Bitke na Sutjesci. — *Sutjeska*, Sarajevo, 1 jul 1958, str. 2.

Žugić Mihajlo, OBRUČ. Sećanje na borbe 3 sandžačke brigade od 7 do 13 juna 1943, od Durmitora do Sutjeske. — *Crvena zvezda*, Sarjajevo, 24 jun 1958, str. 3.

Ž. Lj., SIĆEVAČKA KLISURA — POPRIŠTE IMPROVIZOVANE BITKE NA SUTJESCI. Informacije o svečanosti povodom proslave Bitke na Sutjesci: improvizovana borba u dolini Nišave, takmičenja u streljaštvu i dr. — *Borba*, Beograd, 21 jun, 1958, str. 4.

Žugić Mihajlo, PREKO PIVE I SUTJESKE. Sećanje na borbe 3 sandžačke brigade od 27 maja do 5 juna 1943 (borbe u Sandžaku i na istočnim padinama Durmitora). — *Crvena zvezda*, Beograd, 15 jul 1958, str. 3.

Žugić M., JEDAN DEO DOLINE REKE SUTJESKE STAVLJEN POD SPECIJALNU ZAŠTITU DRŽAVE. Informacija sa sednice Izvršnog veća Bosne i Hercegovine na kojoj je doneta odluka o zaštiti područja Sutjeske koje se pretvara u nacionalni park. — *Politika*, Beograd, 8 mart 1958.

Žunić Jela, NIŠTA NAM NIJE MOGLO BITI TEŠKO JER SE TITO BRINUO ZA NAS. Sećanja. Napad četnika na bolnicu u Miljevini. Lakši ranjenici uzeli su puške da brane bolnicu od četnika koji su navalili sa svih strana. Borba je trajala nekoliko sati i obruč je raskinut. Ona se nalazila među tifusarima. Požrtvovanje bolničarki koje su je nosile. — *Front*, Beograd, jun 1948, str. 8.

Žužul Sutjeska, SUTJESKA. Pesma o Sutjesci učenice 3 razreda osmogodišnje škole. — *Slobodna Dalmacija*, Split, 3 jul 1958, str. 4.

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

iz I—IV knjige zbornika SUTJESKA (I i II izdanje)

SUTJESKA I

Branko Šotra: KANJON SUTJESKE
Đorđe Andrejević-Kun: NA POLOŽAJU
Nikolaj Pirnat: POSLEDNJI JURIŠ
Marijan Detoni: PRELAZ PREKO SUTJESKE
Đorđe Andrejević-Kun: PRELAZ PREKO REKE
Branko Šotra: NOŠENJE RANJENIKA
Pivo Karamatijević: NEGDE NA VUČOVU
Franjo Mraz: ODMOR
Pivo Karamatijević: NA TJENIŠTU
Oton Postružnik: BRIGA
Nikola Martinoski: PALI BORCI
Ismet Mujezinović: NOŠENJE RANJENIKA

SUTJESKA II

Sava Nikolić: PROBOJ NA SUTJESCI
Branko Šotra: KROZ ŠUMU
Franjo Šimunović: BORCI
Lojze Dolinar: NOŠENJE RANJENIKA
Petar Lubarda: SUTJESKA
Đorđe Andrejević-Kun: PORED PALOG DRUGA
Pivo Karamatijević: U BORBU
Franc Mihelič: KURIR
Jozo Janda: CRTEŽ IZ PARTIZANA
Slavko Pengov: FRESKA O NOB

SUTJESKA III

Branko Šotra: KOLONA
Branko Šotra: KROZ KRŠ
Božidar Jakac: RANJENICI
Pivo Karamatijević: MAJKA SA DETETOM
Dore Klemenčić: PARTIZANSKA KOLONA
Alenka Gerlović: KOLONA
Franjo Mraz: NA PUTU
Đorđe Andrejević-Kun: OPERACIJA
Zlatko Prica: BORBA PRED KUPČINSKOM ŠUMOM
Marijan Detoni: U CRNOJ GORI
Matija Vuković: RANJENIK

SUTJESKA IV

Petar Lubarda: BOMBAŠI — ulje
Ismet Mujezinović: JURIŠ
Nikolaj Pirnat: JURIŠ
Marjan Detoni: ODMOR U ZELENGORI
Vidmar Nande: UZ PRUGU — linorez
Frano Baće: SUTJESKA
Marjan Detoni: U CRNOJ GORI
Marjan Detoni: NOĆ U ZELENGORI — ulje
Ismet Mujezinović: BITKA NA SUTJESCI — ulje. tempera
Đorđe Andrejević-Kun: PRELAZ PREKO REKE — crtež
Nikolaj Pirnat: IZ CIKLUSA — linorez
Sava Nikolić: PROBOJ NA SUTJESCI
Boža Prodanović: RANJENIK SA SUTJESKE — ulje
Marjan Detoni: U V OFANZIVI — KANJON PIVE, lavirani tuš
Zlatko Prica: ŠTUKE NAD ŠUMOM — crtež

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

objavljene u knjigama I—IV zbornika Sutjeska (I i II izdanje)

SUTJESKA I

Drug Tito

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, za vreme ofanzivnih dejstava Glavne operativne grupe VŠ u Sandžaku pre početka Pete neprijateljske ofanzive, početkom maja 1943

Jedinice NOV i POJ kod Boana (Crna Gora) pre početka Pete neprijateljske ofanzive, maj 1943

Kurir na zastunku pod Durmitorom, maj 1943

Štab Trećeg (Kragujevačkog) bataljona Prve proleterske brigade sa kuririma pod planinom Ljubišnjom, maj 1943

Borci Četvrte proleterske brigade u pokretu ka Pivi maja 1943

Delovi Prve proleterske divizije koriste svoj gumeni čamac za prelazak preko reke Pive kod sela Gornjeg Kruševa, 29 maja 1943

Artiljeriski divizion Prve proleterske divizije prelazi reku Pivu, 30 maja 1943, koristeći viseći most koji je podigla pionirska četa Vrhovnog štaba 1942

Bolnica, komora i narod prelaze reku kod Čokove Luke (Gornje Kruševo), početkom juna 1943

Deo kolone Pete crnogorske brigade u pokretu negde kod Maglića, jun 1943

Visoravan Vučevo sa Maglićem

Jedinice Prve proleterske brigade na kratkom zastanku kod Suhe Gore (na Vučevu) 6 juna 1943

Protivkolska četa Prve proleterske divizije na Dragoš Sedlu spremna za pokret posle zakopananja oruda, 7 juna 1943

Dragoš Sedlo

Improvizovani most preko reke Sutjeske kod Tjentišta preko koga su 8 juna 1943 prešle jedinice Druge proleterske divizije

Kanjon Sutjeske

Jedinice Četvrte crnogorske brigade u pokretu kod Suhe na Sutjesci, jun 1943

Dolina Sutjeske kod Tjentišta

Posle bombardovanja na Milinkladi, jun 1943

Tito sa dr Ribarem na Zelengori, 12 jun 1943

Ranjenici izbijaju na Lučke Kolibe, jun 1943

Zelengora. Pozorište narodnog oslobođenja i bolnica Četvrte proleterske brigade na zastanku, jun 1943

Radiostanica Druge proleterske divizije posle prelaska Sutjeske

Iznemoglo grlo sa radiostanicom na stazi pri prodiranju naših jedinica kroz Zelengoru 8 juna 1943

Balinovac. Oboleli od tifusa i ranjenici u pokretu, jun 1943

Pokret kroz Zelengoru ka Miljevini, jun 1943

Štab Prve proleterske divizije formuliše odluku za prodiranje ka Rataju posle razbijanja neprijatelja u boju na Balinovcu. S leva na desno: Koča Popović, komandant, Filip Kljajić — Fića, komesar, Vaso Jovanović, načelnik štaba i Vlado Sekulić

SUTJESKA II

Delovi Prve proleterske divizije prelaze Pivu kod Gornjeg Kruševa 29 maja 1943

Delovi Druge proleterske divizije prelaze Pivu krajem maja 1943

Delovi Prve proleterske divizije na gumenom čamcu preko Pive krajem maja 1943

Začelje jedinica na mostu preko Pive 10 juna 1943

Oruđe Druge brdske baterije Artiljeriskog diviziona Prve proleterske divizije na položaju Šarića Krš kod Mojkovca 17 maja 1943

Nad kanjonom Pive maja 1943 (I)

Nad kanjonom Pive maja 1943 (II)

Vojna muzika Druge proleterske divizije sa delovima Prve proleterske na Suhoj Gori juna 1943

Delovi Prve proleterske brigade na Suhoj Gori u pokretu ka Sutjesci

Prvi bataljon Prve proleterske brigade na Mrkalj-Kladama 6 juna 1943. Komandant brigade Danilo Lekić govori borcima

Komora Brdske baterije Prve proleterske divizije na odmoru na Dragoš-Sedlu juna 1943

Borci Desete hercegovačke brigade prelaze Sutjesku kod Priboja 8 juna 1943

Delovi Druge proleterske divizije juna 1943 kod Suhe na Sutjesci

Pripremanje hrane za jedinice Prve proleterske divizije kod sela Suha Gora juna 1943

Borci pokušavaju da izvuku mazgu koja je od iznemoglosti pala na putu kroz Zelengoru 8 juna 1943

Delovi Pete crnogorske NOU brigade posle neposrednog proboja Treće divizije 13 juna 1943

Druga proleterska prodire kroz Zelengoru

Nemački letak iz Pete ofanzive

Sinjajevina

Kanjon Tare nizvodno od Levertare

Kanjon Tare nizvodno od ušća Sušice

Zlatni Bor

Rejon s. G. Kruševo

Tjentište. Na desnoj strani Sutjeske vidi se put koji ide od Dragoš-Sedla preko Borovina i s. Mrkalji ka Popovom Mostu

Donje i Gornje Bare

Lučke Kolibe

Fotografije sa proslave petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci

Tito prima Povelju naroda Jugoslavije. (Fotografija je u naslovnom tabaku)

Učesnici Bitke na Sutjesci u očekivanju Vrhovnog komandanta

Vrhovni komandant prima raport

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Prve proleterske divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Druge proleterske divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Treće udarne divizije

Vrhovni komandant vrši smotru boraca Sedme banijske divizije

Vrhovni komandant predaje brigadama Orden narodnog heroja

SUTJESKA III

Komora i bolnica Prve proleterske divizije u toku Pete ofanzive

Delovi bolnice i komore Četvrte proleterske (crnogorske) brigade u pokretu na Sutjesci maja 1943

Dr Vojislav Dulić (levo), referent saniteta Druge proleterske divizije, sa dr Sašom Božović, upravnikom bolnice, i dr Đorđem Vuletićem, hirurgom, posle jednog savetovanja na Crnom Jezeru ispod Durmitora početkom Pete ofanzive

Ranjenici i zbeg prelaze Pivu kod Čokove Luke početkom juna 1943

Delovi Centralne bolnice prelaze preko mosta na Pivi, 10 juna 1943

Lekarski kofer dr Dejana Popovića koga su uhvatili i ubili četnici neposredno posle Pete ofanzive

Sanduk sa instrumentima i sanitetskim materijalom nađen u selu Zeično. Pripadao sanitetu Glavne operativne grupe VŠ

Delovi nosila nađeni na putu Dragoš Sedlo — Tjentište kuda je prošla Centralna bolnica

Kazalište narodnog oslobođenja na odmoru u pećini kod reke Pive, maj 1943

Crno Jezero

Kanjon Tare (nizvodno od s. Tepca)

Rejon s. Tepca u kanjonu Tare

Rejon s. Rudine na Pivskoj Planini

s. Mratinje i deo Vučeva

Rejon Šćepan-Polja na sastavcima Pive i Tare

Maglić (gledan od s. Ćureva)

Izvorni deo Sutjeske (Izgori)

SUTJESKA IV

Dr Ivan Ribar i Aleksandar Ranković u Sandžaku — maja 1943

Moša Pijade u Sandžaku — maja 1943

Članovi Pretsedništva AVNOJ-a: sleva na desno: Fjodor Mahin, Nurija Pozderac, P. Krce, Ivan Milutinović, Vladimir Nazor, Dr Sima Milošević, Dr Ivan Ribar i Vlada Zečević — u selu Nedajnu, 29 maja 1943

Vladimir Nazor prelazi Pivu 7 juna 1943

Štab Sedme baniske divizije na Zelengori juna 1943

Engleska vojna misija sa majorom Dikinom na Zelengori juna 1943

Ljubin Grob — na ovom položaju izginula je 10 juna 1943 gotovo čitava četa iz Četvrte proleterske brigade, održavši ga do kraja u svojim rukama

Jun 1943 na Vučevu — klanje konja

Ravna Stijena — litice niz koje su se Nijemci strmoglavili bežeći pred našim dijelovima.

SADRŽAJ

knjiga I — IV zbornika SUTJESKA (I i II izdanje)

SUTJESKA I

	Strana I izd.	II izd.
J. B. Tito		
I		
Velimir Terzić: BITKA NA SUTJESCI	3	3
Koča Popović: POBEDA NA SUTJESCI — DELO SVIH JEDINICA KOJE SU UČESTVOVALE U BICI	57	57
Peko Dapčević: DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA OD KOLAŠINA, PREKO SUTJESKE, DO SJETLINE	65	65
Pavle Jakšić: SEĆANJE NA BORBENI PUT SEDME BANISKE DIVIZIJE	99	99
Grupa rukovodilaca Treće divizije: TREĆA UDARNA DIVIZIJA U BICI NA SUTJESCI	137	137
Radomir Babić: TREĆA UDARNA DIVIZIJA U SASTAVU JUŽNE GRUPE		181
Rudolf Primorac: ZAŠTITNIČKE BORBE TREĆE UDARNE DIVIZIJE PRI PROBOJU NA SUTJESCI	181	225
Rudi Petovar i Miloš Zekić: ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA U BICI NA SUTJESCI	205	249
Pero Kosorić i Vukašin Subotić: MAJEVIČKA BRIGADA NA SUTJESCI	237	280
Dr Gojko Nikoliš: RANJENICI U BICI NA SUTJESCI	271	313
Milutin Morača: NAPORI PETE KRAJIŠKE DIVIZIJE ZA SADEJSTVO GLAVNOJ OPERATIVNOJ GRUPI	301	343
Mitar Vujović: O INTENDANTSKOJ SLUŽBI	319	361
Slobodan Nakićenović: RADIO-VEZE VRHOVNOG ŠTABA U PERIODU PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE	329	371
II		
Dr Ivan Ribar: MOJE USPOMENE SA SUTJESKE	361	403
Vicko Krstulović: SJEĆANJA NA DEVETU DALMATINSKU DIVIZIJU I NJENE DIJELOVE KOJI SU UČESTVOVALI U BICI NA SUTJESCI	374	416
Vladimir Smirnov: DVA FRAGMENTA SA MOG PUTA	386	428
Dr Saša Božović: U SANITETU DRUGE PROLETERSKE	392	434
Radonja Dodig: I TITO JE RANJEN	413	455
Radomir Burić: BRIGA ZA RANJENIKE	419	461
Dr Slavko Borojević: OD PODPEĆA DO RATAJA	441	483
Milosav Bojić: ODLOMCI IZ DNEVNIKA KOMESARA ČETE	451	493
Luka Božović: OMLADINCI NA BALINOVCU	474	516
Vjeko Afrić: POKRET VATRA... I SMRT	483	525
Joža Rutić: OSMI JUN 1943 GODINE	495	537
Bane Božović: DALEKI OTSJAJ VATRE	499	541

Strana

Radomir Šćepanović: ZAVOJI OD BUKOVOG LIŠĆA 502 544
Slavko Čvoro: MJESEC I PO DANA U PIVSKOJ PUSTINJI 512 554
Miloš M. Radović: SMRT NA LOMAČI 519 561
Vera Kremić: JEDNO NEIZVRŠENO NAREĐENJE 529 571
Miloš R. Radović: NE DOZVOLJAVA DA GA PREVIJE TEŽE RANJENI . 532 574
Petruša Raičević: PODVIG DEVETORICE 534 576
Ljubomir Kljajić: PRIKLJUČI SE KOLONI OSME BRIGADE 537 579
Mile Žakula: TO SE NE MOŽE ZABORAVITI 546 588
Veselin Bilanović: NA LJUBIN-GROBU 566 608
Đuro S. Alfirević: KAKO SAM ZAPAMTIO BORBU NA SUTJESCI . . . 588 630
Jevrem Popović: ČETVRTI BATALJON DRUGE PROLETERSKE 603 645

PRILOZI

PREGLED OBOSTRANIH SNAGA

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

NAPOMENA REDAKCIJE

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

KARTA 1 : 500.000 TERITORIJE NA KOJOJ SU SE ODVIJALE OPERACIJE GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VRHOVNOG ŠTABA (prilog 1)

KARTA TJENTIŠTE 1 : 100.000 (prilog 2)

SUTJESKA II

IZ TITOVE REČI NA PRVOJ SEDNICI ODBORA ZA PROSLAVU PETNAESTOGODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI

POVELJA NARODA JUGOSLAVIJE DRUGU TITU

UKAZ O ODLIKOVANJU BRIGADA UČESNICA BITKE NA SUTJESCI ORDENOM NARODNOG HEROJA

PROLETERSKE I UDARNE BRIGADE U BICI NA SUTJESCI

PRVA PROLETERSKA

Miloje Milojević * * * . . . . . .

TREĆA KRAJIŠKA

Nikola Karanović: * * * . . . . . .

TREĆA DALMATINSKA

Branko Dude: * * * 59

DRUGA PROLETERSKA

Sređoje Urošević: * * * 63
Nikola Ljubičić: PO DRUGI PUT NA SUTJESCI 99

ČETVRTA PROLETERSKA

* * * 115
Boško Brajović: OD BIOČA DO KLADNJA 128
Jovo Vukotić: U BOJEVIMA NA JAVORKU I KOD BIOČA 144
Dušan Lompar: ORGANIZACIJA I RAD NA SNABDEVANJU BRIGADE 152

DRUGA DALMATINSKA

Strana

Ljubo Vučković: * * * 175
Periša Grujić: SA BORBENOG PUTA DO BARA 180
Obrad Egić: U BORBAMA NA DONJIM I GORNJIM BARAMA I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU 189

SEDMA KRAJIŠKA

Pero Morača: * * * 211
Mijuško Šibalić: SEĆANJA NA SEDMU KRAJIŠKU 223

DESETA HERCEGOVAČKA

Rade Hamović: * * * 249
Vlado Šegrt: U OBRUČU 292

PRVA DALMATINSKA

Gligo Mandić i Vlado Šćekić * * * 307
Ante Kronja: IZ DNEVNIKA 315
Obren Ivković: POSLEDNJI OKRŠAJ NA SUTJESCI 321
Paško Romac: NA PIVI I SUTJESCI 331

PETA CRNOGORSKA

Vojo Todorović i Vujadin Popović: * * * 343
Savo Burić: OD PIVSKE PLANINE DO ZELENGORE 355
Dragiša M. Ivanović: SEĆANJA NA PETU CRNOGORSKU 372
Raja Nedeljković: S PETOM CRNOGORSKOM 393
Rade Knežević: NIKAD VEĆEG JUNAŠTVA 419

TREĆA PROLETERSKA (SANDŽAČKA)

Žarko Vidović: * * * 433
Voja Leković: STANJE JE NEREDOVNO 443
Čedomir Drulović: U JURIŠU NA KREKOVE 461

SEDMA BANIJSKA

Uroš Krunić: * * * 469
Vladimir Bakarić: NIJE SE ČULO „NE MOGU VIŠE" 482

OSMA BANIJSKA

Stanko Bjelajac: * * * 499
Mirko Burić: NEKOLIKO SJEĆANJA IZ BORBI OSME BANIJSKE 517

ŠESNAESTA BANIJSKA

Ante Banina * * * 521

ARTILJERIJA

Ljubivoje Pajović: (DIVIZION PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE) 537
Branko Obradović: MARŠ ARTILJERACA 564

PRILOZI:

I SASTAV ŠTABOVA I BATALJONA I POLITODELA BRIGADA
II RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

III FOTOGRAFIJE SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

SUTJESKA III

I

Strana

Vlada Zečević: SUTJESKA 13 JUNA 1943 9
Milinko Đurović: OD CRNOG JEZERA DO SJETLINE 21
Čedo Kapor: UVIJEK SA SVOJIM BORCIMA 40
Boško Đuričković: KROZ NEPRIJATELJSKI OBRUČ NA NOVE ZADATKE U POZADINI 45
Luka Đurković: OD SUTJESKE DO GOLIJE SA POKRAJINSKIM KOMITETOM 61
Mihailo Žugić: IZ DNEVNIKA 66
Janko Tadić: NA ZGARIŠTIMA 74
Danilo Jauković: DURMITORSKI KRAJ U PLAMENU 79
Pero Krstajić: NA SVAKOM SE MJESTU MOGLO BITI HRABAR 109

II

Obrad Cicmil: SEDAM TEŠKIH DANA 115
Vita Cvetković: SVI SU BILI U BORBENOM EŠELONU 149
Dr Zora Goldšmit-Štajner: TEŠKI RANJENICI 188
Dr Stjepan Štajner: RANJENICI NA KONJIMA 195
Dr Đorđe Vuletić: U TIFUSNOJ GROZNICI 208
Senka Vučković: ŠEST STOTINA OSAMDESET U KOLONI 223
Radomir Burić: SIGURNA ZAŠTITA 237
Dr Nikola Nikolić: SA PARTIZANSKIM NOSILIMA 244
Dr Safet Latifić: BILO NAS JE PETORICA 259
Dr Irina Knežević: SA BOLNICOM TREĆE DIVIZIJE 268
Dr Đorđe Klikovac: SA SANITETOM TREĆE DIVIZIJE 272
Dr Marin Britvić: SA SANITETOM PRVE DALMATINSKE 276
Labud Marković: SA EŠELONOM TEŠKIH RANJENIKA PETE CRNOGORSKE . 292
Dr Đura Mešterović: HIRURŠKA EKIPA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE 296
Vladeta Joksimović-Kum: SA BOLNICOM PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE . . . 317
Dr Ivo Herlinger: ISEČCI SA PUTA HIRURŠKE EKIPE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE 323
Dr Žarko Mikić: U SANITETU DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE 327
Dr Marija Lompar: HIRURŠKA EKIPA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE . . . 331
Dr Vjera Kušec: SA BOLNICOM DRUGE PROLETERSKE BRIGADE 338
Dr Stanojka Đurić: PORED RANJENIČKIH NOSILA DO RASTANKA SA OLGOM DEDIJER 351
Dr Vladislav Beljakov: SA BOLNICOM TREĆE DALMATINSKE 361
Krsto Grozdanić: BOLNICA ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE 377
Dr Branko Kandić: SANITET ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE 385
Dr Izidor Levi: SA BOLNICOM DRUGE DALMATINSKE 389
Dr Oskar Ginsberger: U SANITETU SEDME BANIJSKE BRIGADE 397
Danica Novaković: JUNAČKA SMRT NAŠIH LJEKARA 406

III

Luka Vučinić: U POSJETI POGINULIM DRUGOVIMA 411
Dragiša Janković: U KOLONI JE BIO I MALI ZAID 419
Milovan Pejanović: BIĆE TO NAŠA POSLEDNJA ZAŠTITNICA 424
Pavle Delević: RANJENICI SA ŠTULCA 438
Veselin Bilanović: U KOLONI SA RANJENICIMA 443
Luka Božović: NA MILJEVINI 459

Strana

Dunja Vlahović: PONEKAD JE DOBRO I NEPOSLUŠATI 466
Mira Mitrović: U KOLONI MAJKA 469
Danilo Jauković: OD TJENTIŠTA DO GOLIJE NA ŠTAKAMA 474
Krajimir Grbović: RAZBOJIŠTE POSLE BITKE 505
Vjeko Afrić: KROZ BOJIŠTE S KAZALIŠTEM NARODNOG OSLOBOĐENJA . . 527
Vukašin Mićunović: PUTOVANJE PO BESPUĆU 561
Mirko Milojković: MILINKLADA 588

PRILOZI

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

SUTJESKA IV:

I

Milorad Janković: UZ VRHOVNI ŠTAB 11
Dimitrije Koljković: U PRATEĆEM BATALJONU VRHOVNOG ŠTABA 32
Mane Mirković: NA OBEZBEĐENJU NJEGOBUĐSKOG AERODROMA 36
Šćepan Klarić: PRVI ZADACI U PRATEĆEM BATALJONU VRHOVNOG ŠTABA 40
Lazo Balać: NA OBEZBEĐENJU VRHOVNOG ŠTABA 43
Jovo Radaković: U PATROLI ZA VEZU SA SEDMOM DIVIZIJOM 45

II

Raško Popović i Miljan Jokanović: IZ DNEVNIKA 53
Radomir Popović: ZLATNI BOR — POPOV MOST — VIDEŽ — BALINOVAC — RATAJ 64
Jovan Pejković: NA TROVRHU 70
Uroš Bajić: TRI BORBE NA TRI REKE 76
Momčilo Dugalić: OKO TARE, PIVE I SUTJESKE 81
Milorad Mitrović-Rade: NA ZLATNOM BORU I U KANJONU SUTJESKE . . . 128
Branislav Barjaktarević: OD SUHE DO JAHORINE 132
Gojko Đukić: OD VRBNIČKIH KOLIBA DO JABUKE U PRVOM BATALJONU PRVE PROLETERSKE 137
Vasilije Žižić: MOJ KOMANDANT 144
Luka Božović: OMLADINSKA ČETA U BORBI NA BOROVNU 145
Milan Maksimović: IZVIĐAČI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE 153
Milivoje Katić: PIONIRSKO-MINERSKI VOD PRVE PROLETERSKE U BORBI KOD SUHE 160
Miljan Jokanović: VOD PRATEĆIH ORUĐA DRUGOG BATALJONA PRVE PROLETERSKE NA BORBENIM ZADACIMA 168
Jovan Golubović: SEĆANJE NA MARŠ PRATEĆE ČETE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE 172
Radomir Vranić: ARTILJERCI NA SUTJESCI 178
Ljubivoje Pajović: IZ DNEVNIKA KOMANDIRA BATERIJE 183
Nikola Pećanac i Nikica Pilipović: DRUGI BATALJON TREĆE KRAJIŠKE BRIGADE NA SUTJESCI 200
Milan Zrilić: NA MARŠU KA ZEČJEM BRDU 210
Ljubiša Ćurguz: NA ZEČJEM BRDU 215
Savo Vuković: BOMBARDOVANJE POPOVOG DOLA 219

III

Jovan Stamatović: „SUHU DRŽATI PO SVAKU CENU" 223
Milojica Pantelić: NA HUMIĆU I KROZ ZELENGORU 234
Petar Gračanin: NA STAVAMA TARE I PIVE 238
Radosav Maksić: ČETA JE SVAKOG DANA BIVALA MANJA 241
Brana Radovanović: NA KOŠURU 249
Milorad Grbović: SUTJESKA ĆE UVIJEK OSTATI U SJEĆANJU 257
Zvonko Čović: OPKOLJENA ČETA 266

Strana

Vojo Ivanović: NA TROVRHU I KOD POPOVOG MOSTA 269
Blažo Marković: OD KOLAŠINA DO KLADNJA 276
Branko Tacović i Milutin Pejanović: U BORBAMA KOD KOLAŠINA 282
Branko Tacović: U BOJU NA BUDNJU 285
Jovo Mihaljević: IZ DNEVNIKA POMOĆNIKA KOMESARA ČETE 288
Mile Radović: U BORBAMA KOD SELA MILOŠEVIĆA I NA TISOVOM BRDU . . 300
Gajo Drljević: NE OSTAVLJAJ ME DRUŽE 306
Radisav Raspopović: NA LJUBINOM GROBU 308
Mihailo Brajović: BORBA NA RADOMIŠLJU 311
Ivan Špika: OD SINJAJEVINE DO ZELENGORE 316
Branko Mirković: DRUGI BATALJON DRUGE DALMATINSKE U BORBI NA BARAMA 320
Jovan Božović: OD SINJAJEVINE DO RATAJA 342
ovo Medić: NA JAVORKU I KOD BRLJEVA 363
Spaso Kalaba: POSLEDNJI ZADATAK ČETE 373
Milan Batar i Dušan Šaban: OSMATRAČ JE POGINUO 377
Milinko Okiljević: POSLEDNJE POSTROJAVANJE BATALJONA 382
Danilo Komnenović: U ODBRANI PRAVCA NIKŠIĆ—JAVORAK 396
Jovan Andrić: OD NIKŠIĆA DO MILJEVINE 400
Milenko Šotra, Lazar Domazet i Đorđe Šarenac: TRI SJEĆANJA NA BORBENI PUT ŠESTOG BATALJONA DESETE HERCEGOVAČKE 407
Nikola Ljubibratić: OSAMNAEST DANA BORBE I MARŠEVA 422
Slobodan Šakota: TRIDESET DANA U OBRUČU 427
Dušan Brstina: U BORBAMA KOD KRIVOG DOLA, NA ŠTIRNU I BUDNJU . . 453
Omer Mrgan i Ljubo Semiz: MOSTARSKI NAPRIJED! 469
Danilo Komnenović: PREPAD UDARNE GRUPE 476
Dušan Kentrić: TREĆI BATALJON SEDME BANISKE 481
Đuro Mrkšić: PRVI BATALJON ŠESNAESTE BANISKE 486
Stanko Kreča: U ZAŠTITNICI DIVIZIJE 499
Milan Knežević: NA POLOŽAJU KOD RATAJA 510

IV

Bogdan Stupar: ZBOR NA LUČKIM KOLIBAMA 517
Smilja Stupar: IZ SKOJEVSKOG DNEVNIKA 524
Novak Knežević: DRUGI BATALJON PRVE DALMATINSKE 527
Nikola Radošević: U PRVOM JURIŠU 13 JUNA KOD TJENTIŠTA 540
Dr Stipe Radovanović: OD BAJOVA POLJA DO JAHORINE 548
Josip Žužul: NIJE BILO TEŠKO PREBROJATI ONE KOJI SU OSTALI ŽIVI . . . 570
Milan Šimić: PREKO SUTJESKE 576
Novica Perović: IZ DANA U DAN U BORBAMA I MARŠEVIMA 579
Božo Jovanović i Sveto Radojević: U BORBAMA KOD VELIKOG ORAHA, NA KRNOVSKOJ GLAVI... KOD TJENTIŠTA 591
Novo Matunović: OD PIVE DO SUTJESKE 601
Vujadin Popović: U BORBAMA NA BIOČU I 13 JUNA NA TJENTIŠTU . . . 607
Velimir Radičević-Veco: U POSLEDNJEM JURIŠU NA SUTJESCI 623
Enver Ćemalović: U BOJU ZA KOŠUR 13 JUNA 631
Vuksan Mijatović: JURIŠ MLADIH PROLETERA 640
Ratko Radonjić i Vojo Đurović: BATERIJA PETE CRNOGORSKE BRIGADE . . 647
Savo Govedarica: CEV U CEV 656
Stevan Kovačević: BOJNA KOMORA PETE CRNOGORSKE 665
Gajo Vojvodić: PRVI BATALJON TREĆE PROLETERSKE (SANDŽAČKE) . . . 669
Slavenko Leković: ZLATARICA 688
Danilo Jauković: PETI BATALJON TREĆE SANDŽAČKE 692

PRILOZI:

DOKUMENARNT FOTOGRAFIJE
PREGLED LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA SUTJESKE V

Ismet Mujezinović: ODMOR — crtež
Vojo Dimitrijević: RANJENI PARTIZAN — ulje
Branko Šotra: KOLONA
Nikola Bešević: ZBEG — ulje
Đorđe Andrejević-Kun: SVEDOCI UŽASA — ulje
Nikola Martinoski: PARTIZANSKA KOLONA II — tempera
Jozo Janda: NA PREVOJU — ulje
Frano Šimunović: OČAJ I — sepija
Ivan Šubić: BORBA — linorez
Ivan Radović: OVUDA JE PROŠAO NEPRIJATELJ — ulje
Pivo Karamatijević: ZBEG II — crtež
Marjan Detoni: PREKO PRENJA — ulje
Ismet Mujezinović: PRENOS RANJENIKA — crtež
Branko Šotra: KROZ ŠUMU — drvorez
Milan Božović: SA SUTJESKE — detalj, ulje
Ivan Šubić: PARTIZANI — ulje na kartonu
Nikolaj Pirnat: JURIŠ
Đorđe Andrejević-Kun: TIFUSARI
Andrija Hande: SCENA IZ RATA
Ivan Šubić: KOLONA U SNIJEGU

SADRŽAJ

I

Strana

Teodosije Parezanović: BOROVNO 11
Stevan Adamović: KOD ČELEBIĆA I SUHE 24
Milonja Stijović: IZ DNEVNIKA 30
Raško Popović i *Miljan Jokanović: JURIŠI NA BOROVNO* 39
Luka Božović: IZ RATNIH ZABILJEŽAKA KOMESARA OMLADINSKE ČETE PRVE PROLETERSKE 42
Đuro Bajić: VRHOVNI KOMANDANT U ŠTABU TREĆE KRAJIŠKE 46
Branko Dude: LJUBAV PREMA ORUŽJU 51
Milivoje Stanković: OD DURMITORA DO ROMANIJE 52
Jevrem Popović: PATROLE NA KOŠURU 65
Zvonko Čović: KOMANDANTOV GOVOR BIO JE KRATAK . . . 83
Stana Ćulibrk: PUTEM I BESPUĆEM — BORBA I GLAD 86
Ivo Mijatović: IZ ČETVRTE U PETU OFANZIVU 93
Jovo Mihaljević: POGINUO JE KOMESAR 100
Nikola Kljajić: NA ZNAČAJNOM ZADATKU 104
Kosta Boljanović: OD GOLIJE DO MILJEVINE 106
Vojo Popović: U PROBOJU 121
Dušan Brstina: SEĆANJA NA POGINULE DRUGOVE 126
Milenko Šotra: LICE U NOĆI 131
Hrvoje Čulić: NA STAZAMA VUČEVA 139
Mira Radovanović: NIKADA NIJESAM BILA BLIŽE SMRTI . . . 142
Ljubica Boban-Boljak: SJEĆAM SE DRUGARICA 149
Raško Popović: U PRETHODNICI NA ZELENGORI 152
Rade Grmuša: BANIJCI NA PIVI, SUTJESCI I ZELENGORI . . . 156
Đorđe Kalezić: NA PUTU ZA SUTJESKU 163
Ljubima Perović: PROBOJ NA SUTJESCI 165
Raduša Klikovac: SJEĆANJA NA SUTJESKU 168
Marko Radulović: IZ SANDŽAKA NA SUTJESKU 173
Batrić Jovanović: NAJTEŽE JE U ZAŠTITNICI 181

II

Strana

Mirko Vraneš: TRAGIČAN OPROŠTAJ 189
Radivoje Maksimović: IZ DNEVNIKA 192
Milisav Perišić: RECITE OCU DA GA NISAM OSRAMOTIO . . . 201
Lovro Rejć: DANI SAMOĆE I UŽASA 202
Savo Vuković: SUSRET SA „GLUVIM" SELJACIMA 208
Milena Gvozdenović: „HLEBU BELI, GDE SI!" 212
Marija Tadić: S RANJENICIMA BATALJONA 215
Dragutin Filipović: RANJEN SAM, DRUŽE 219
Mićo Đurović: SA ZELENGORE 222
Rade Aleksić: STRAH OD SEBE 224
Dr Stipe Radovanović: U BATALJONSKOM SANITETU 227
Andro Kovačević: SUSRET SA UMIRUĆIM TIFUSAROM 236
Dr Maksim Štern: OTAC I SIN 238
Dr Julka Mešterović: IZ DNEVNIKA 241
Neda Kostanić-Franić: SA PUTA BOLESNOG BORCA 264
Miloš M. Radović: RANKA 266
J. . .: HILDINA SMRT 275
Petar Drekić: DOBRI DRUGOVI 277
Milica Zeković: NA SREĆU — BILI SU NAŠI 279
Luka Vučinić: NIJE SE DVOUMILA 282
Dušan Droca: OD USTIKOLINE DO ROMANIJE 284

III

Velizar Perunović: SUSRET I RASTANAK 299
Mihailo Janjić: SEĆAM SE BOROVNA 304
Vlado Bajić: PRIMERI DRUGARSTVA I HRABROSTI 308
Đuro Bajić: VOJSKA JESTI MORA 312
Ljubiša Ćurguz: „LAKŠE ČELO — BRŽE ZAČELJE" 317
Filip Vučković: IZ TREĆE DALMATINSKE 320
Dr Zora Perera: BEZ SNA I ODMORA 324
Mara Kusturić: GLAD 330
Franko Kovačević: SA ČETVRTOM PROLETERSKOM OD PIVE DO HRČAVKE 332
Vukalica Milutinović-Đedo: MAJKA I SIN 338
Ruža Perera-Jevremović: TREBALO JE IZDRŽATI 347
Vladimir Toman: U KOLONI 350
Milinko Okiljević: „HERCEGOVCI DAJTE MI VODE" 353
Meho Žujo: MOJ DRUG BRANKO 356
Jelena Ljerka-Hamović: MAJKA 360
Obren Aleksić: SAN NA MRTVOM DRUGU 364
Marko Protić: PUTEVIMA NEZABORAVNIM 367
Ante Kljaković: DRUGARSTVO 374
Ivan Asanović: RAZMENA ZAROBLJENIKA 378

Strana

Radomir Aleksić-Raša: TRI DANA ISPOD BUKOVA STABLA . . . 381
Pavle Delević: NA SUTJESCI . . . 383
Mirko Vraneš: BEZ KOMANDANTA . . . 387
Zdravko Kolar: SJEĆANJA NA KOMANDANTA NINU . . . 394
Jusuf Musabegović: POSLE JURIŠA NA SUTJESCI . . . 397
Mila Đorđić: „HRABRA SI, DRUGARICE!" . . . 401
Katica Nikoliš: SEKA I BRACA SA MAMOM NA SUTJESCI . . . 406
Bajo Kaluderović: U KANJONU KRVI I SMRTI . . . 414
Joža Rutić: DVA DANA SA SUTJESKE . . . 422
Danica Kabiljo: PREKO RIJEKE . . . 425
Ljubica Karabegović: SA SIMOM I GORANOM U VRBNICI . . . 427
Mitra Mitrović: MALA SEĆANJA . . . 433
Katica Nikoliš: SOKO . . . 441
Žorž Skrigin: MOJ NAJTEŽI DAN . . . 444
Radonja Vešović: BITI ILI NE . . . 447
Mirko Banjević: MJESEC DANA DNEVNIKA . . . 456
Đuro Zelenbaba: OD PODGORE DO SUTJESKE . . . 475
Anđa Labudović: MAMA, NEMOJ DA PLAČEŠ . . . 480
Blagoje Bogovac: TRKA SA SMRĆU . . . 485
Tanasije Mladenović: NAJDUŽI DAN MOG ŽIVOTA . . . 507
Niko Jovićević: „DJED I UNUČAD" . . . 516
Antonije Isaković: PAPRAT I VATRA . . . 528
Čedomir Minderović: FOTOGRAFIJA . . . 537
Božidar Begović: U VATRI I DIMU NA LJUBINOM GROBU . . . 544
Obrad Cicmil: KOD VRHOVNOG ŠTABA . . . 550
Branko Forlić: NEMCI NISU PROŠLI . . . 563

PRILOZI:

REGISTRI SUTJESKE I—V
BIBLIOGRAFIJA
PREGLED SADRŽAJA SUTJESKE I—IV:
PREGLED LIKOVNIH PRILOGA SUTJESKE I—IV
PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA SUTJESKE I—IV

SUTJESKA V

PIŠU UČESNICI

DRUGO IZDANJE

*

JEZIČKI REDAKTOR
Profesor *Stana Stanić*

*

TEHNIČKI UREDNIK
Slobodan Mitić

*

KOREKTORI
Živojin Ljubinković, Milo Đurđevac

*

Štampanje završeno juna 1961

Tiraž 7.000

Štampa: Grafičko preduzeće „Prosveta" — Beograd, Đ. Đakovića broj 21

ISPRAVKE

Knjiga	Strana	Red	Stoji	Treba
Sutjeska II	573	1 odozdo	posle „politkomesar —“	staviti „Boško Đuričković i“
Sutjeska II	578	28 odozgo	Boro Tošović	do 8. juna 1943. Adam Dupalo, a potom Boro Tošović
Sutjeska II	578	29 odozgo	posle „Živko Juzbašić”	dodati „i Đuro Roksandić“
Sutjeska IV	Dokumentarne fotografije, koje su objavljene na kraju ove knjige, vlasništvo su Muzeja narodne revolucije u Sarajevu			
Sutjeska V	474	1 odozdo	Mikro	Mirko